ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF SCIENCE AND HIGHER EDUCATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
Х.ДОСМҰХАМЕДОВ АТЫНДАҒЫ АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІ
АТЫРАУСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ Х.ДОСМУХАМЕДОВА
KH. DOSMUKHAMEDOV ATYRAU UNIVERSITY

ATYRAU UNIVERSITY
1950

«ЖАСТАР ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ: БҮГІНІ МЕН БОЛАШАҒЫ»

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ

«МОЛОДЕЖЬ И НАУКА: НАСТОЯЩЕЕ И БУДУЩЕЕ»

INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE

«YOUTH AND SCIENCE: PRESENT AND FUTURE»

PROCEEDINGS

I ТОМ

5 сәуір 2024, Атырау

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
Х.ДОСМҰХАМЕДОВ АТЫНДАҒЫ АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІ

«ЖАСТАР МЕН ҒЫЛЫМ: БҮГІНГІ МЕН БОЛАШАҒЫ»
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯ
МАТЕРИАЛДАР **ЖИНАҒЫ**

СБОРНИК
МАТЕРИАЛОВ МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ **«МОЛОДЕЖЬ И НАУКА: НАСТОЯЩЕЕ И БУДУЩЕЕ»**

INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE
"YOUTH AND SCIENCE: TODAY AND THE FUTURE"
PROCEEDINGS

5 сәуір 2024, Атырау

ӘОЖ 001
КБЖ 72
Ж 33

Редакция алқасы: Идрисов С.Н., Утепкалиева К.М., Бакирбекова А.М., Муханбетжанова А.У., Утешкалиева А.М., Уталиева Р.С., Сұлтанова А.Т., Корган Б.Б., Утеуова А.Б., Асанова Б.У., Рахметова М.Т., Хамидуллина Д.Ұ., Мирболатов С.М., Кабиев Е.С., Копашева А.А.

ISBN 978-601-262-550-9

«Жастар мен ғылым: бүгінгі мен болашағы» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы материалдарының жинағы – **«Молодежь и наука: настоящее и будущее».** Сборник материалов Международной научно-практической конференции. – Атырау, «Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті» КеАҚ баспаханасы, 2024 ж. – 672 б.

Жинаққа Қазақстан Республикасының жоғарғы оқу орындарының жас ғалымдары, магистранттары, студенттерінің жастар ғылымының өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген.

В сборник вошли доклады студентов, магистрантов, докторантов и молодых ученых высших учебных заведении Республики Казахстан по актуальным вопросам молодежной науки.

Конференцияға қатысушылардың ғылыми мақалаларының жинағы электронды түрде берілген материал негізінде дайындалды. Материалдардың мазмұнына мақала авторлары жауапты.

Сборник научных статей участников конференции подготовлен по материалам, предоставленным в электронном виде. Ответственность за содержание материалов несут авторы статей.

ISBN 978-601-262-550-9

©Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің баспасы, 2024
©Издательство ASU Press

ПЛЕНАРЛЫҚ СЕССИЯ

ПЛЕНАРНАЯ СЕССИЯ

PLENARY SESSION

УДК 82-131

ФИКСАЦИЯ ЭПОСА «ДЖАНГАР» ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА: НА ПРИМЕРЕ ДЕРБЕТСКИХ ДЖАНГАРЧИ КАЛМЫКИИ

М.В. Босхомджиев
доцент кафедры «Калмыцкая литература и журналистика» Института калмыцкой филологии и востоковедения, Калмыцкий государственный университет имени Б.Б. Городовикова, PhD, наставник СНО «Ойрад судлал» (Ойратоведение)
г. Элиста, Республика Калмыкия

Аннотация: в данной статье освещается экспедиции советских ученых по сбору аутентичного эпического наследия, в частности, эпоса «Джангар», осуществленного во второй половине XX века на территории Калмыкии. В результате анализа имеющихся материалов было выявлено, что у калмыцкого субэтноса дербет (дөрвд) живая традиция исполнения «Джангара» активно бытовала в исследуемый период. В результате исследования выявлены 19 дербетских носителей героического эпоса «Джангар», из них было зафиксировано 27 глав, 5 пролога, 2 магтала, 1 рассказ о джангарчи, 2 мелодии и 3 воспоминания.
Ключевые слова: «Джангар»; джангарчи; исполнитель; главы эпоса.

Abstract: this paper attempt to trace back to the epic «Jangar» extensively collected from Dörböt ethnic in Kalmykia by Soviet scholars from the very early to second half of the 20th century. Following these collections, nineteen jangarchi (singers of epic «Jangar») have provided twenty-seven epic «Jangar» chapters, five prefaces, two praise, two myths and two melodies, as well as three memories of epic «Jangar».
Keywords: «Jangar»; jangarchi (singer of epic «Jangar»); inheritor; chapters of the epic

Калмыцкий народ прошел длительный и тернистый исторический путь своего развития, исконное самоназвание калмыков – это ойраты, известные в исторической литературе также как западные монголы. Испокон веков ойраты включали или состояли из разных субэтнических подразделений. На момент XVII века самыми крупными и влиятельными были джунгары, хошуты, торгуты и дербеты. Эти субэтносы и сегодня составляют неотъемлемую часть волжских ойратов (калмыков). Целью настоящей статьи является освещение этапов фиксации героического эпоса «Джангар» лишь у субэтнической группы дербет, так как численность и ареал расселения охватывает Малодербетовский, Сарпинский, Октябрьский (частично), Кетченеровский, Целинный, Ики-Бурульский, Приютненский, Городовиковский районы Республики Калмыкия и г. Элиста. Иными словами, данная группа проживает в восьми районах Калмыкии из двенадцати. Однако не во всех районах был зафиксирован «Джангар», для удобства восприятия сбор эпического наследия разделен по районам.

Следует также провести грань между термином джангарчи и исполнитель (сказитель). Традиционно джангарчи – это человек, в репертуар которого входит четыре и более главы «Джангара» (Davaan Taya 2014: 5). Соответственно менее четырех глав – это исполнитель или сказитель. Обобщающим термином как джангарчи, так и исполнителя (сказителя) нами принято именовать носитель.

Малодербетовский район

В 1908 г. и 1910 г. ученые Номто Очиров, В.Л. Котвич записали целый цикл эпоса «Джангар» от джангарчи Ээлян Овла. Его репертуар включает 10 глав героического сказания и вступительную часть – «Эклц». В связи с этим в Малодербетовском районе эпическая традиция не прерывается и в наши дни. Об этом писал джангароведЧ Н.Ц. Биткеев: «В хотоне, где жил Овла, исполнение «Джангара» было почетным, а увлечение эпосом, интерес к нему – обычным явлением, поэтому односельчане иногда усваивали отдельные песни» (Биткеев 1982: 10). Так, во второй половине XX века полевые экспедиции, как частного характера, так и групповые выезды по сбору фольклорного материала калмыцкого народа продолжались. Самой ранней записью «Джангара» в упомянутый период можно считать лето 1959 года. На тот момент студент Ленинградского университета П.Ц. Биткеев в совхозе Красносельский (ныне п. Ики-Бухус) от Б. Хахишева (Биткеев 1982: 91) записал главу «О том, как первый красавец вселенной Мингйан угнал десять тысяч огненно-рыжих коней тюркского хана» (Биткеев 1982: 10). На данный момент поиск информации об исполнителе не производился. Так как это станет отдельным исследовательским направление по поиску биографических данных, репертуара и иной информации о джангарчи и их собирателях.

Особую значимость приобрело изучение эпоса с 1966 года, когда при Калмыцком научно-исследовательском институте языка, литературы и истории был создан сектор «Джангар» и джангароведения. В 1970 г. под руководством джангароведа А.Ш. Кичикова была произведена запись исполнения «Эклц» («Вступление») и «Догшн Шар Гүргүн бөлгин тускар» (*Алексеева*, Баянова 2014: 165) («Глава о свирепом Шара Гюргю») от женщины-сказительницы Ц.Д. Пахитовой, которая являлась уроженкой совхоза Красносельский.

Также в 1970 г. в совхозе Красносельский ученые А.Ш. Кичиков и А.В. Бадмаев от исполнителя Д.Б. Эрендженова записали «Хар Кинəслə дəəлдлһн» (*Алексеева*, Баянова 2014: 165) («Глава о битве с Хара Кинясом»). Скорее всего, во время данной экспедиции также в Малодербетовском районе произошла фиксация репертуара Б.Б. Эрендженова. Заметим, что он вольным пересказом исполнил «Аю Манзин буурлта Əəх Догшн Маңна хан» («Глава о Страшном и Свирепом Догшин Мангна хане, который имеет коня Аю Манзин буурл») и «Күнд һарта Савр бəргдснə тускар» (*Алексеева*, Баянова 2014: 165) (Глава о том, как был пленен Савар тяжелорукий»). Однако нет сведений о месте записи Б.Б. Эрендженова, возможно сотрудники Калмыцкого научно-исследовательского института зафиксировали его исполнение в Малодербетовском районе. Предположительно Д.Б. Эрендженов и Б.Б. Эрендженова имеют кровное родство.

В 1977 г. в совхоз Красносельский выехала ученый Е.Э. Убушиева, где была зафиксирована мелодия «Җаңһрин айс» (*Алексеева*, Баянова 2014: 167) (мелодия «Джангара») от К.Д. Убушиевой под аккомпанемент калмыцкой домбры. Затем в 1978 г. исследователь В.П. Шифф на родине знаменитого джангарчи записывает воспоминания об Ээлян Овла и о «Джангаре» (*Алексеева*, Баянова 2014: 167) от Ц.Ч. Шалбуровой. Впрочем, В.П. Шифф в 1981 г. вновь пребывает совхоз Красносельский и от А.В. Лиджиевой записывает «Җаңһрин айс» (мелодию «Джангара»), которая принадлежала Ээлян Овла (*Алексеева*, Баянова 2014: 168). Исполнительница А.В. Лиджиева аккомпанировала под домбру.

В 1981 г. ученые Н.Ц. Биткеев, В.Т. Сарангов от джангарчи Ц.Б. Адучиева записали четыре главы: «Миңъяна бөлг» («Глава о Мингияне»); «Буурл һалзн мөртə Бульңһрин Догшн Хар Санлын бөлг» (Глава о сыне Булингира Свирепом Хара Санале, который имеет коня Буурл Галзана»); «Хоңһрин гер авлһна бөлг» («Глава о женитьбе Хонгора»); «Маңна хаанла бəəр бəрлдгснə туск бөлг» («Глава о битве с Мангна ханом») (*Алексеева*, Баянова 2014: 168). Однако, кроме названия района отсутствует указание населенного пункта. Можно предположить, что фиксация прошла в родном поселке джангарчи – Ики-Манлан. Церен Базарович Адучиев является общепризнанным джангарчи, исполнившим 4 главы «Джангара», а остальные Малодербетовские носители эпоса будут являться исполнителями «Джангара».

Таким образом, исследователи П.Ц. Биткеев, А.Ш. Кичиков, А.В. Бадмаев, Е.Э.

Убушиева, В.П. Шифф, Н.Ц. Биткеев, В.Т. Сарангов в Малодербетовском районе фиксируют от 1 джангарчи (Ц.Б. Адучиев – 4 главы) и 6 исполнителей (Ц.Д. Пахитова – 1 глава и 1 пролог; Д.Б. Эренджженов – 1 глава; Б.Б. Эренджженов – 2 главы; К.Д. Убушиева – 1 мелодия; Ц.Ч. Шалбурова – 2 воспоминания; А.В. Лиджиева – 1 мелодию) 9 глав, 1 пролог, 2 мелодии и 2 воспоминания. Следует отметить, что из 7 человек 4 были женщины: Ц.Д. Пахитова, Ц.Ч. Шалбурова, К.Д. Убушиева и А.В. Лиджиева.

Сарпинский район

В 1978 г. В.П. Шифф побывал и в Сарпинском районе. В с. Аршань-Зельмень ему представилась возможность записать «Җаңһр (тасрха)» (отрывок из «Джангара»); «Эклц» (Вступление); «Отрывок из песни об Аля Моңхля»; «Воспоминания о записях «Джангара» на валик» (*Алексеева*, Баянова 2014: 168) от джангарчи Б.К. Кюскиева. Исходя из этого, можно с уверенностью сказать о том, что Б.К. Кюскиев был джангарчи, который исполнил главы «Джангара» не полностью, но, тем не менее, в его репертуар входили три главы, и нельзя исключать, что могло быть и более. Несомненно, ценным источником в равной степени является воспоминание о записи героического эпоса.

Кетченеровский район

С 1957 г. по 1990 г. Кетченеровский район именовался Приозерным районом, где удалось зафиксировать героический эпос «Джангар» от трех исполнителей. Так, в 1976 г. ученые Калмыцкого научно-исследовательского института языка, литературы и истории (КНИИЯЛИ) А.Г. Митиров и Т.Г. Борджанова выехали в совхоз им. Чкалова (ныне поселок Чкаловский) Приозерного района. В ходе полевой экспедиции им удалось записать напевное исполнение «Догшн Хар Санлын бөлг» (*Алексеева*, Баянова 2014: 167) («Глава о Свирепом Хара Санале») из уст И.М. Нимяева на ферме №3 совхоза им. Чкалова. Также на данной ферме они произвели запись «Догшн Шар Гүргүһин бөлг» (*Алексеева*, Баянова 2014: 167) («Глава о Свирепом Шара Гюргю») от Б. Дорджиева.

В 1978 г. исследователь В.П. Шифф посетил Приозерный район и в с. Заливной (ныне п. Алцынхута) записал «Санлын бөлг» («Глава о Санале»); «Хоңһрин гер авлһна бөлг» («Глава о женитьбе Хонгора»); «Миңъяна бөлг» («Глава о Мингияне»); «Җаңһрчин тускар» (*Алексеева*, Баянова 2014: 168) (рассказ о джангарчи) от Д. Беленова, которого с трудом можно назвать джангарчи, т.к. его репертуар состоит из 3 глав «Джангара» и 1 легенды о джангарчи.

Таким образом, исследователи А.Г. Митиров, Т.Г. Борджанова, В.П. Шифф зафиксировали от 1 джангарчи (Д. Беленов – 3 главы и 1 рассказ о джангарчи) и 2 исполнителей (И.М. Нимяева и Б. Дорджиева по одной главе соответственно) пять глав, один рассказ или легенду о джангарчи.

Целинный район

В 1978 г. в с. Балковский (ныне Бага-Чонос) джангаровед Э.Б. Овалов встретился с исполнителем К.М. Лиджиевым и записал «Эклц» (*Алексеева*, Баянова 2014: 168) (Вступление) к героическому эпосу «Джангар». Однако его репертуар не ограничивался лишь прологом, подтверждением служит аргумент джангароведа Н.Ц. Биткеева: «Когда к нему обращались с просьбой – спеть что-нибудь из «Джангара», то он с удовольствием пел поэму «О подвигах Санала Строгого» и «О том, как красивейший во Вселенной Мингъян пригнал в страну Джангара десятитысячный табун желто-пестрых коней тюркского хана», а также пролог (Вступление – Босхомджиев М.В.)» (Биткеев 2001: 88). На сегодня нет прямых указаний на то, что исследователи целиком зафиксировали все главы «Джангара» из репертуара К.М. Лиджиева. Во всяком случае, в арсенале знатока эпоса Канура Манкировича были три главы «Джангара». Тем не менее, по имеющимся материалам в настоящее время, можно утверждать, что К.М. Лиджиев был, по крайней мере, единственный «джангарчи» в Целинном районе.

Ики-Бурульский район

Экспедиция В.П. Шиффа продолжилась в Ики-Бурульском районе. В с. Хомутниковский (ныне п. Хомутников) он записал «Җаңһр (тасрха)» (отрывок из «Джангара») и «Хоңһрин гер авлһна бөлг» (*Алексеева*, Баянова 2014: 168) (отрывок из «Главы о женитьбе

Хонгора») от исполнителя Д.Н. Батаева. На сегодня нет сведений о В.П. Шиффе, собирателе калмыцкого эпоса «Джангар». Тем не менее, опираясь на эту информацию, можно с уверенность выдвинуть предположение, что В.П. Шиффе провел полноценную полевую научную экспедицию по сбору эпоса «Джангар» на территории Калмыкии.

Приютненский район

В 1978 г. калмыцкие фольклористы из КНИИЯЛИ Б.Б. Оконов, Б.Э. Мутляева, Т.Г. Борджанова выехали в Приютненский район в с. Ульдючины. Здесь состоялось интервьюирование Т.Б. Налазаева, который исполнил «Арслңгин Арг Улан Хоңһр Әәх Догшн Маңна хаанла бәәр бәрлдгсн бөлг» (*Алексеева*, Баянова 2014: 168) («Глава о том, как Алый Лев Хонгор сразился со Страшным и Свирепым Мангна ханом»). Опираясь лишь на этот материал, можно предположить, что Т.Б. Налазаев был единственным хранителем эпоса «Джангар» в Приютненском районе.

Город Элиста

В августе 1966 г. джангароведы А.Ш. Кичиков и Н.Б. Сангаджиева впервые записывают Н. Балдырова в г. Элиста, который знал одну главу «О поединке джангаровых богатырей с Догшин-Мангна-ханом» (Биткеев 2001: 72). Наснка Балдыров являлся выходцем из п. Манц Маныческого улуса (ныне п. Маныч Ики-Бурульского района), и ученые относят его к джангарчи, несмотря на то, что он знал всего одну главу. В этой связи уместен термин «сказитель» (Биткеев 2001: 83), которым охарактеризовал Н.Ц. Биткеев исполнителя Н. Балдырова.

В 1972 г. А.Ш. Кичиков повторно берет интервью у джангарчи Ц.Д. Пахитовой в столице Калмыцкая АССР. Она в процессе вольного пересказа сообщает «Эклц» («Вступление») и одну главу из «Джангара» (*Алексеева*, Баянова 2014: 167). Напомним, что А.Ш. Кичиков впервые исполнительницу Ц.Д. Пахитову записал в 1970 г. в её родном с. Красносельский Малодербетовского района.

В 1977 г. проходил конкурс сказителей-джангарчи в г. Элиста. На сегодняшний день остается не выясненным вопрос о количестве участников данного мероприятия. Однако исследователи И.Ф. Волосников, Е.Э. Убушиева взяли интервью у шести человек из субэтноса дербет. Так, уроженец Целинного района с. Балковский исполнитель К.М. Лиджиев спел одну главу из «Җаңһр» (*Алексеева*, Баянова 2014: 167) («Джангара»), к сожалению, точное название главы остается неизвестным.

Не менее интересным представляется фиксация «Ah Шавдлын магтал» (*Алексеева*, Баянова 2014: 167) («Восхваление Ага Шавдал») от калмыцкого фольклориста, литератора и уроженца Октябрьского района п. Цаган-Нур исполнителя С.К. Каляева.

Известный джангарчи, уроженец Малодербетовского района п. Ики-Манлан Ц.Б. Адучиев исполнил «Бульңһрин көвүн Догшн Хар Санл» (*Алексеева*, Баянова 2014: 167) («Сын Булингира Строгий Хара Санал»).

Также от популярного джангарчи тех лет, уроженца Сарпинского района п. Садовое Н.О. Оргаева записали «Дуутын көвүн Аля Моңхля» (*Алексеева*, Баянова 2014: 167) («Сын Дууты Аля Монхля»). Хотя от Николая Оргаевича произвели фиксацию одной главы, по утверждению зарубежного исследователя Ма Сяолян его репертуар включал три главы и один магтал: «Маңна хаата бәәр бәрлдсн бөлг», «Арслңгин Арг Улан, Аля Моңхля хойр бәәр бәрлдсн бөлг», «Догшн Хар Санлын бөлг»; «Җаңһр»-ин магтал (Ма Сяолян 2021: 292).

От уроженца Сарпинского района с. Аршань-Зельмень джангарчи Б.К. Кюскиева зафиксирован «Эрднин экн цагин магтал» (*Алексеева*, Баянова 2014: 167) («Восхваление начала времен»). Представитель совхоза Хомутниковский Ики-Бурульского района Д.Н. Батаев спел «Арг Улан Хоңһр» (*Алексеева*, Баянова 2014: 167) («Храбрый Улан Хонгор»).

21 августа 1990 г. в честь 550-летия эпоса «Джангар» прошло состязание джангарчи в г. Элиста. Одним из участников конкурса был У.О. Бадмаев, житель совхоза Привольный (ныне п. Тугтун) Кетченеровского района. Джангаровед Н.Ц. Биткеев сообщает, что «Улюмджи Очирович пел отрывок из пролога…» (Биткеев 1982: 166). Известный джангарчи Н.О. Оргаев

также принял участие и «был отмечен как один из талантливых сказителей и удостоен звания «Заслуженный деятель культуры Калмыкии»» (Биткеев 1982: 177). Несомненно, что Николай Цеденович Биткеев произвел запись исполнения У.О. Бадмаева и Н.О. Оргаева. Но при этом нет точных сведений о списке участников конкурса джангарчи, что ограничивает целостное представление о сказителях разных субэтнических групп и их репертуаре.

Таким образом, с 1966 г. по 1990 г. калмыцкие фольклористы А.Ш. Кичиков, Н.Б. Сангаджиева, И.Ф. Волосников, Е.Э. Убушиева, Н.Ц. Биткеев зафиксировали семь глав, два пролога и два магтал от трех джангарчи (Ц.Б. Адучиев – 1 глава; Н.О. Оргаев – 1 глава; Б.К. Кюскиев – 1 магтал) и шести исполнителей (Ц.Д. Пахитова – 1 глава и 1 пролог; Н. Балдыров – 1 глава; К.М. Лиджиев – 1 глава; С.К. Каляев – 1 магтал; Д.Н. Батаев – 1 глава; У.О. Бадмаев – 1 отрывок из пролога) в г. Элиста.

Заключение

В советский период калмыцкие ученые А.Ш. Кичиков, Н.Ц. Биткеев, Э.Б. Овалов, Е.Э. Убушиева, В.Т. Сарангов, Т.Г. Борджанова, Б.Б. Оконов, А.Г. Митиров, П.Ц. Биткеев, Б.Э. Мутляева, А.В. Бадмаев, И.Ф. Волосников и исследователь из другого региона В.П. Шифф проделали поистине колоссальную поисковую работу по выявлению знатоков «Джангара» и их фиксации. Результатом проделанной работы стал сбор аутентичного материала в Малодербетовском районе (8 носителей: 9 глав, 1 пролог, 2 мелодии и 2 воспоминания), Кетченеровском районе (3 носителя: 5 глав и 1 рассказ о джангарчи), Сарпинском районе (1 носитель: 2 главы, 1 пролог и 1 воспоминание), Целинном районе (1 носитель: 1 пролог), Ики-Бурульском районе (1 носитель: 2 главы) и в Приютненском район (1 носитель: 1 глава) и в г. Элиста (9 носителей: 7 глав, 2 пролога и 2 магтал).

Стоит заметить, что Ц.Д. Пахитова, Ц.Ч. Шалбурова, К.Д. Убушиева и А.В. Лиджиева являются женщинами-исполнительницами. Таким образом, были интервьюированы 19 дербетских носителей героического эпоса «Джангар» в столице Калмыкии и в шести районах компактного проживания субэтноса дербет, за исключением Городовиковского и Сарпинского районов. По результатам полевых исследований было записано 27 глав, 5 пролога, 2 магтала, 1 рассказ о джангарчи, 2 мелодии и 3 воспоминания. Невзирая на положительный успех в экспедиционной работе, лишь текст единственной главы исполнителя Н. Балдырова был введен в научный оборот. К тому же биографические сведения и другая информация большинства дербетских джангарчи, их репертуара до сих остается не изученной темой в российском джангароведении.

Список использованной литературы:

1. Davaan Taya. Janggarqi-yin sudulul. – Hühehoto, Öbör monggoli-yin arad-un keblel-ün horiy-a, 2014. – 438 c.

2. *Алексеева П.Э.,* Баянова А.Т. «Джангар» и джангароведения. – Изд. 3-е, испр. и доп. – Элиста: КИГИ РАН, 2014. – 180 с.

3. Биткеев Н.Ц. Жанһрчнр = Джангарчи.– 2-е изд., доп.– Элст: АПП «Джангар», 2001. – 433 с.

4. Биткеев Н.Ц. Поэтическое искусство джангарчи. Эпический репертуар Ээлян Овла. Певец и традиция.– Элиста: Калм. кн. изд-во, 1982. – 96 с.

5. Ма Сяолян. Жангарч Орган Николайн «Жангар»-ын тухай // Сетевое востоковедение: мир Востока и Восток в мире. Материалы V Международного научного форума. – Элиста, 2021. – С. 292.

UDC 37.014

SMART CITY, SENSOR INFRASTRUCTURE MONITORING SYSTEM

Timur Khudaybergenov
timartok@gmail.com
Docent, dept. “IT”
TUIT Urgench named after
Mukhammad al-Khwarizmi

Rinat Abrarov
tanirrinat86@gmail.com
Master Lecturer, dept. “Software engineering”
TUIT Urgench named after
Mukhammad al-Khwarizmi

Abstract.
The scheme proposed in the project assumes both the use of the proposed solution according to the sensor-controller scheme with optimization, the presence of a gateway for interacting with heterogeneous interfaces according to the RTU principle and the use of existing video surveillance systems as sensors for monitoring non-emergency traffic. In combination with classic solutions suggested by monitoring systems developers, the solution proposed in this work will provide increased reliability of the monitoring system through the introduction of another independent detector - a camera.

Key words: Smart city, Edge computing, IoT, Monitoring, System, Sensor, Infrastructure, Hardware integration, Web application, AI.

Introduction.

In the past decade, we have witnessed enormous efforts by the surveillance and security research community. Machine communication will continue to evolve, despite the situation with the spread of coronavirus infection and related restrictions. Field specialists note that the number of Machine To Machine (M2M), also Internet Of Things (IoT) devices will rise 75 billion by 2025 – and 90% of the maintenance facility will be cover with IoT and AI-based monitoring techniques for making more safer and optimized working environment.[1] And especially nowadays scientists are hardworking under developing devices with low cost and high processing power such as Nvidia Jetson, Raspberry pi, Banana PI which equipped with additional TPU’s designed especially for use with the machine learning library.[2] Applications based on Artificial intelligence (AI) are already visible in targeted treatment, healthcare, public safety, transportation, robots, education, and entertainment, but in the coming years, AI will be applied in all fields where can be applied. Together with the Internet of Things, AI is changing our perception of the world, and it has already become the newest engine of the economic growth rate.

The work assumes the use of existing IP networks and IoT networks. As a shell of the monitoring system, a web interface is used for remote monitoring by an operator, however, the main and more advanced monitoring interface is located directly in the local network with a control gateway.

I. Scientific problem, the solution of which is provided by the project:

This work contains a practical look at the issue of creating an AI for IoT monitoring system. Correct and timely monitoring of the premises under the protection of security surveillance is a key element of the modern system of management and prevention of emergencies. Any objects related to the public safety of smart city as a storage, production, or other infrastructure in particular those associated with possible danger as fires and explosions should be under special control.

The main idea of this research is creating a monitoring system with adopted AI machine

learning algorithms are to predict spatial cases, by real-time data processing, basic analyzing, data filtering, and optimizing which are receiving from IoT devices and CCTV surveillance cameras, without interacting with human and which gives the opportunity do all these tasks by using machine power without interacting human.

The considered works combine a general approach to organizing a monitoring system with a classic solution according to the sensor - controller - monitor scheme. The fundamental difference between them is the types of controllers and the transmission media from the controller to the monitor. None of the works considered does not propose to use existing solutions that have no direct relation to sensors and microcontrollers. All checked researches were implemented just for showing real time date. But in case, proposed in this project the combination of Artificial intelligence with monitoring system [3-5].

This project brings together the results of using AI algorithms, learning systems for neural networks, an IoT technologies and Web. Using the elements of computer vision as part of the monitoring subsystem, using the example of this work, an experimental environment will develop smart city facilities security.

II. Main concept:

The main idea of the combination of IoT, and Monitoring system, and AI means that by accruing data from appliances can be analyzed and made decisions and act without liaison by humans. The second one is AI allows you to automate repetitive such as learning and searching processes through the use of data. And the last one is AI allows you to get the most useful information from received dataset.

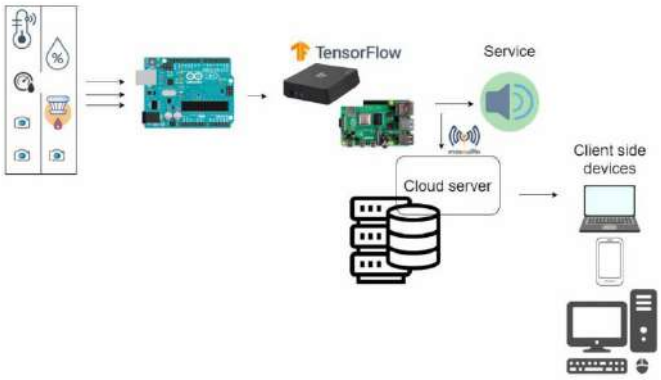


Figure 1. System diagram

III. Hardware:

The main sensors set of current project had to include traditional environmental sensors set as a humidity, temperature, gas leakage, and motion detection sensors. As well in this project the voice detection and image recognition functions realized, so microphone sensor and camera based sensor also included [6].

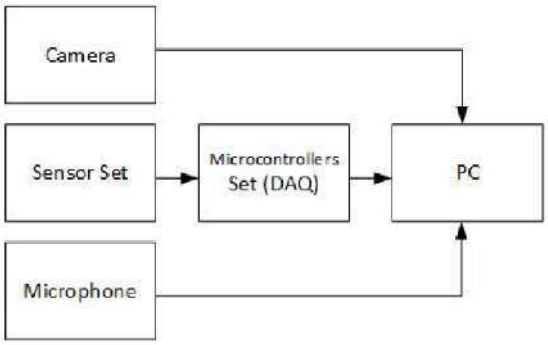


Figure 2. Project hardware block diagram [7]

IV. Software:

DAQ device receives data from the sensors, in our case, temperature and pressure sensors, after which it is digitized and sent to a computing device with an integrated machine learning algorithm



Figure 3. Project software algorythm

The data prediction where implemented extra-trees regressor where the next step-by-step processes will occur: data processing, training and predicting future values. After receiving predicted values, the system determines the state in two stages, important and not important for alerting services.

V. Results and analysis

The work offers an integrated complex solution for solving the assigned tasks. Expected result in predicting possible danger situations with further ignition, like overheating of objects, and it helps to avoid such situations. The capabilities provided by the system described in this study include a convenient and user-friendly interface. A logging subsystem with the ability to upload records. A clear graphical system for monitoring changes in state over time in the form of graphs. Also, the system described in the work supports a number of transmission protocols for greater mobility and scalability.

The described experimental environment reflects the effectiveness of using AI algorithms for CCTV and environmental sensors.

Analytical indicators based on the availability of demand in the study results.

Building a monitoring system can increase the efficiency of the company's IT service, reduce business risks associated with imperfect information technologies and ensure the availability and quality of the company's core services. The system can be an important element in ensuring the high-quality functioning of the components of the IT infrastructure of the data processing center. First of all, monitoring systems are necessary for companies whose business depends on the uninterrupted operation of IT, and failures in work are fraught with loss of reputation and customers: federal agencies, banks, telecom operators, insurance companies.

The main benefits of the monitoring systems:

- Reduced revenue loss due to downtime.
- Improved IT control and manageability.
- Stable service level (SLA).

Conclusion.

In Edge Computing, data is pre-sorted, predicted based on artificial intelligence algorithms, and sent to a server for post-processing.

For this project, the Agency for Innovative Development of the Republic of Uzbekistan has allocated a grant in the amount of 1.165 million uzbek sums. (~100,000 USD)

The results of the work are passed an expertise and approved by the Ministry of Education and Innovation of the Republic of Uzbekistan.

References

1. T. Qiu, N. Chen, K. Li, M. Atiquzzaman, W. Zhao, How Can Heterogeneous Internet of Things Build Our Future: A Survey, IEEE Communications Surveys & Tutorials 20 (2018) 2011–2027, https://doi.org/10.1109/COMST.2018.2803740.

2. N.C.Luong,D.T.Hoang,S.Gong,D.Niyato,P.Wang,Y.C.Liang,D.I.Kim,Applicat ions of Deep Reinforcement Learning in Communications and Networking: A Survey, IEEE Communications Surveys & Tutorials 21 (2019) 3133–3174, https://doi.org/10.1109/COMST.2019.2916583.

3. S.Abbasian Dehkordi, K.Farajzadeh, J.Rezazadeh, R.Farahbakhsh, K.Sandrasegaran, M.Abbasian Dehkordi, A survey on data aggregation techniques in IoT sensor networks, Wireless Networks, 2019, https://doi.org/10.1007/s11276-019- 02142-z.

4. Shamim Yousefi, Hadis Karimipour, Farnaz Derakhshan: Data Aggregation Mechanisms on the Internet of Things: A Systematic Literature Review. https://doi.org/10.1016/j.iot.2021.100427 10. A. Hassan, L. Pu, Y. Luo, G. Wang, Y. Zhao, Data Aggregation Point Placement in Energy Harvesting Powered Smart Meter Networks, in: 2020: pp. 831– 841. http://doi:10.1007/978-981-15-0474-7_78.

5. Vinayagam Mariappan, Joseph MFITUMUKIZA, Timur Khudaybergenov, Min Woo Lee, Jae Sang Cha MQTT based cloud-connectivity enabled Optical Wireless Light Sensory Network (OWLSN) Device Design using ESP8266 Controller Proceedings of Symposium of the Korean Institute of communications and Information Sciences , 2018.1, 300-301

6. Timur Khudaybergenov, Youngki Park, Sangil Im, Bae Jin Ho, Seungyoun Yang, Jintae Kim, Sunghwa Lee, Dae Yoon Cha, Deokgun Woo, Jaesang Cha. An IoT routing based Local River Field Environment Management solution using Uzbekistan Testbed International journal of advanced smart convergence, 2020

7. Jinyeong Choi, Timur Khudaybergenov, Deokgun Woo, Kyung-wan Koo, Jaesang Cha A Study on Cloud Connected Camera based Object Matching Algorithm using Shape and Color Segmentation in Smart Logistics 2018, Fall Conference And Regular General Meeting of Korean Institute of Electrical Engineers, Electrical Equipment Division, 134-135

ӘОЖ 37.04-053

БҮГІНГІ КҮН - КЕШЕГІНІҢ ЖЕМІСІ, ЕРТЕҢГІНІҢ ӨРКЕНІ: ҒЫЛЫМДАҒЫ ЖАСТАРДЫҢ РӨЛІ

Бекова Гүлдана Таңбайқызы
PhD, «Физика және техникалық пәндер» кафедрасының қауымдастырылған профессоры
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
bekovaguldana@gmail.com

Бәрімізге белгілі Ғылым – ол қаржы мен уақытты көп талап ететін сала, яғни күрделі процесс.

Қай кезде де мемлекеттің дамуын жеделдету ғылымдағы жастарға артылған. Жастарды ғылымға *тарту - қазіргі заманның объективті қажеттілігі.*

Жас ғалымдар - бүкіл қоғамның кадрлық және интеллектуалдық резерві, қозғаушы күші. Өз саласының жоғары деңгейдегі мамандары бола отырып, ешбір шектеусіз жаңа идеяларды тудыра алады, мәселелердің стандартты емес шешімдерін ұсынады.

Жас ғалымдарды мемлекеттік басқару процесіне қосу, олардың мүмкіндіктерін ел экономикасының игілігі үшін барынша қарқынды пайдалану, қоғамдық өмірдің барлық саласына тарту еліміздің дамуына жаңа серпілістер алып келуде.

Соңғы кездері Қазақстанда жас ғалымдармен жұмысқа ерекше көңіл бөлінуде. Енді соңғы жылдары жас ғалымдарға мемлекет тарапынан қолдау көрсетіліп, көңіл бөліне бастады. Атап айтсақ:

- Ғылым саласын бюджеттен қаржыландыру соңғы жылда 2 есеге жуық өсті;
- Бұрын гранттық конкурстар 3 жылда бір рет өткізілетін болса, қазір олар жыл сайын өткізіледі және жас ғалымдарға арналған бөлек конкурстар бар. Сонда қазіргі уақытта ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобалар гранттық қаржыландыру бойынша 3 конкурс бар, яғни үлкендерге арналған гранттық қаржыландыру, жас ғалымдарға арналған гранттық қаржыландыру және «Жас ғалым» жобасы (постдокторантура);
- «Болашақ» бағдарламасы аясында «500 ғалым» жобасы. Осы бағдарлама бойынша университеттен 2022 ж. - 4, 2023 ж. - 3 ғалым шетелдік тағылымдамаға барса, бұйырса биыл 2024 жылы 3 ғалым шетелдік тағылымдамадан өтеді.
- «Отбасы банк» арқылы жас ғалымдарға пәтер беру (жылдық мөлшерлемесі 5%, алғашқы жарна 10%-дан бастап). Осы бағдарлама бойынша 2023 ж. -1 жас ғалым, ал 2024 ж. 3 жас ғалым осы бағдарламамен үйлі болды.
- Магистранттар мен докоранттардың стипендиялары айтарлықтай өсті.
- Докторантура мен магистратура түсуге жылына 2 рет конкурс бар, грант саны артты.

Сонымен қатар, біздің университетіміздің тарапынан да қолдау. Мысалы, жыл сайын университеттің ішкі гранттық қаржыландыру конкурстары бар, онда жыл сайын 10-ға жуық жобалар қаржыландырылады. Ғалымдарды қолдау мақсатында әртүрлі сыйақылар қарастырылған: 1) докторантураны аяқтап, өзімізде жұмыс жасап жатқан әріптестеріміз диссертациялық жұмыстарын сәтті қорғаннан кейін сыйақы беріледі; 2) профессор-оқытушылар құрамының қызметінің жетістіктерін бағалау мақсатында KPI көрсеткіші бойынша сыйақы; 3) Scopus және Web of Science деректер базасында жарияланған мақала бойынша сыйақы. Университетте ғылыммен айналысатын оқытушылар үшін «зерттеуші», «оқытушы-зерттеуші» лауазымдары қарастырылған, яғни олар сабақты аз беріп, ғылыммен айналысуға көп уақыт беріледі.

Сарапшылар арасында «ғылыммен айналысатын жастар аз, қазақ ғылымы қартайып келеді» деген көзқарасты естіп жүрген боласыздар. Шындығына келгенде қазақ жастары ғылыммен айналысумен емес, жеке кәсіппен, бизнеспен немесе жалақысы жоғары мекемелерде жұмыс жасағысы келеді. Әуре-сарсаңға салар машақаты мен бейнеті көп ғылым жолын таңдайтындары аз.

Мен «Жастардың ғылымға аз келу» мәселесін екі үлкен топқа бөлер едім: бірінші - материалдық және қаржылық мәселелер және екіншісі - жас ғалымның қоғамдағы әлеуметтік рөліне байланысты.

Бірінші топқа мыналар кіреді:

1. Шәкіртақы мен жалақының төмен деңгейі;
2. Тұрғын үй мәселесі;
3. Ғылыми зерттеулерді қаржыландыру, жаңа жабдықтарды алу мәселелері;
4. Ғылыми жобаларды қолдайтын мемлекеттік гранттар мен арнайы бағдарламалардың санын көбейту қажеттілігі.

Екінші топқа келесі мәселелер кіреді:

1. Жастар арасында ғылыми қызметтің беделін арттыру, ғылымға жаңа жас кадрларды тарту;
2. Кадрлардың шетелге ағуын немесе жастардың бизнеске, шетелдік мекемелерге кетуі және т.б.
3. Еліміздің және оның аймақтарының экономикасына жас ғалымдардың ғылыми зерттеулерін тәжірибеге енгізу мәселесі;
4. Жас ғалымның қоғамдағы әлеуметтік рөлін арттыру.

Шыны керек, бізге сырттан маман келмейді, өзіміздің түлектерімізді магистратураны аяқтағаннан кафедраға жұмысқа алып қалуға тырысамыз бірақ, көбі мектепке не өндіріске

кетіп қалады. Сондықтан жас ғалымдарды өңірлерге тарту немесе ғалымдарымыздың басқа салаларға кетіп қалмауы үшін жергілікті бюджеттен арнайы бағдарлама жасалуы керек (үй беру, жас ғалымдардың балаларына арналған балабақша және т.б. әлеуметтік бағдарламалар. Ал жақында біздің университетте 2 білім беру бағдарламасы бойынша докторантура ашылады.

Бірақ ғылымға қаншама қолдау көрсетіліп жатса да, ғылымға келуші жастар аз. Сондықтан, жастарды ғылымға тартуды мектеп кезден бастап керек. Қазіргі кезде мектеп оқушылары тик-ток, инстаграм сияқты желілерді көп отырады. Осыны пайдаланып, әртүрлі пәндер бойынша қызықты эксперименттік тапсырмалар, видеолар, интелектуалды бағдарламалар дайындалса жақсы болар еді.

Ал енді ғылыммен айналысамын деген жастарға, ғалымдарға арналған өңірлік конкурстар мен стипендиялар ұйымдастырылса.

Сол себепті, ұрпақтар сабақтастығын да, ғылыми мектептердің дамуын да ұмытпауымыз қажет.

Ғалымдардың ізбасарларының болмауы «қолың сынғандай» бірден білінбейді. Сынған қол 1-2 айда жазылып кетер, ал ғылымдағы үзіліс жылдар бойы «сезіледі», ал кейбір ерекше дағдылар, білімдер, көзқарастар мен тәсілдер мәңгілікке жоғалады. Сондықтан ғылымда «демографиялық төмендеуді» болдырмауымыз қажет.

Университеттер мен ғылыми ұйымдардың міндеті – ғылыми зерттеулерді ғылыми-материалдық базамен қамтамасыз ету, жас ғалымдардың кәсіби деңгейін арттыру, сондай-ақ ғылыми жобаларды қаржыландыру. Жас ғалымның шығармашылық қызметі университеттің немесе ғылыми ұйымның қабырғасында өтеді, сондықтан түпкілікті нәтиже оның жүріп жатқан жағдайларына байланысты. Осыған байланысты ғылыми зерттеулердің материалдық-техникалық базасын жетілдіру, оны заман талабы мен қажеттіліктеріне сәйкестендіру аса маңызды мәселе болып қала береді.

Ал қазіргі уақытта университетіміздің материалдық-техникалық базасы ескі немесе өңірге келетін жас ғалым жұмысына сәйкес заманауи зертхана жоқ.

Осы мәселені шешу мақсатында «Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті» базасында «Индустриялық дамуды цифрландыру саласында технологиялық құзырет орталығын құру» жоспарланып отыр. Бұл жоба сәтті жүзеге асырылған жағдайда бұл мәселе жартылай шешіледі. Және де, атқарушы билік, ірі бизнес және университет бірлескені жөн.

Тек әлеуметтік қорғанған Жаңа Қазақстанның, Мәңгілік Елдің Жас ғалымдары - индустриалды даму кепілі. Біз соған дайынбыз, жұмыстанамыз!!!

Жастар – халықтың бүгіні мен ертеңі. Қазақстанның болашағы –жастардың қолында!!!

ӘОЖ 378

ОРХУН АЛМАСУ БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ ЖАЛПЫ ШЕҢБЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҮРІК ӘЛЕМІНДЕГІ ОРНЫ

Явуз Нурай
yavuznuray314@gmail.com
Кападокия университеті, 2 курс магистранты
Түркия/Невшехир

Кіріспе

Орхун алмасу бағдарламасы 2017 жылы Түркі кеңесі Түрік университеттер қауымдастығының мүше елдері қол қойған хаттама нәтижесінде жүзеге асырыла бастаған студент пен оқытушы алмасу бағдарламасы. Бұл зерттеудің негізгі мақсаты – Орхун алмасу бағдарламасының ережелерін, негізгі негіздерін және мақсаттарын ашып көрсету және осыған байланысты бағдарламаның түрік әлеміндегі ортақ тарихи сананы, тілдік және мәдени

байланыстарды нығайтудағы әсеріне назар аудару.

Орхун алмасу бағдарламасының ережелері

Орхун алмасу бағдарламасының ережесі[1] алты бөлімнен тұрады. Зерттеудің бұл бөлігінде ең маңызды ақпаратты қамтитын алғашқы үш бөлімнің мазмұны туралы ақпарат қамтылады. Тараулардың тақырыптары мен мазмұны төмендегідей:

Бірінші бөлім: Мақсаты, қолдану аясы, негізі, анықтамалары және қысқартулары

Бұл бөлімде ереженің мақсаты мен көлемі, сондай-ақ ережеге енгізілген анықтамалар мен аббревиатуралар көрсетілген. Бөлімнің бірінші бабында ереженің негізгі мақсаты Түркі кеңесі Түрік университеттері қауымдастығының мүшелері болып табылатын жоғары оқу орындары арасында студенттер мен оқытушылар алмасуының жалпы ережелерін нақтылау болып табылатыны айтылған. Сондай-ақ бұл ереже Түркі кеңесі Түрік университеттері қауымдастығының құрылу мақсаттары мен директивасының жетінші бабының негізінде жасалғаны айтылады. Анықтамалар бөлімінде студенттің оқуды бастаған және аяқтаған күндері көрсетілген білім беру қызметі жүзеге асырылатын университеттің қатысу сертификаты берілетіні көрсетілген; Орхун алмасу бағдарламасы Түрік кеңесі мүшелері мен Түрік университеттер қауымдастығы арасындағы хаттамалар аясында жүзеге асырылатын алмасу бағдарламасы; Орхун алмасу бағдарламасының институционалдық үйлестіру кеңсесі университеттердегі Орхун алмасу бағдарламасына қатысты операцияларды жүзеге асыратын бөлімше болып табылады және осы бөлімшеге жауапты уәкілетті персонал Орхун алмасу бағдарламасы мекемесінің үйлестірушісі ретінде айқындалады; Бағдарлама барысында бағдарламаға қатысатын студенттің құқықтары мен міндеттері жазылған құжат Орхун алмасу бағдарламасының декларациясы деп аталады; Алмасу процесіне қатысатын студент пен университет арасында жасалған, алмасу кезеңі, көлік, тұру және тамақтану шығындары мен студенттердің жауапкершілігін қамтитын келісім-шарт Орхун алмасу бағдарламасының міндеттеме шарты ретінде анықталғаны көрінеді.

Екінші бөлім: Жалпы хаттамалар мен құжаттар

Бұл бөлімде Орхун алмасу бағдарламасы Түрік университеттері қауымдастығының Түркі кеңесі мүшелері арасында қол қойылған хаттамамен жүзеге асырылғаны және Орхун алмасу хаттамасы тиісті елдердің білім министрліктері мойындаған университеттермен жасалғаны айтылады. Орхун алмасу бағдарламасына қатысты құжаттардың түрік және ағылшын тілдерінен бөлек хаттамаға қол қойылған университет тілінде дайындалғаны айтылады. Дайындалған мәтіндерде қайшылық туындаған жағдайда ағылшын тіліндегі хаттама ескерілетіні баса айтылады. Сондай-ақ бұл құжаттарды Түркі кеңесі хатшылығы мен Түрік университеттері қауымдастығының Түркі кеңесінің уақытша төрағалығы дайындағаны және алмасу бағдарламасына қатысушы университеттердің сайттарында жарияланғаны айтылады.

Үшінші бөлім: Орхун алмасу бағдарламасы бойынша студенттер алмасу

Бұл бөлімде студенттермен алмасу принциптері; студенттермен алмасу туралы хабарландырулар; Орхун алмасу бағдарламасының студенті болу шарттары; өтінімдерді бағалау және студенттерді іріктеу; оқыту протоколы; курстарды теңестіру; курсты қайталау, шартты тапсыру, толықтыру емтиханы; академиялық тану; студенттермен алмасу құжаттары; студенттерді қабылдау туралы куәлік; студенттің міндеттері; тәртіптік құқық бұзушылықтар; студенттік шығындар; Басқа шәкіртақылар мен несиелер туралы ақпарат қамтылған. Орхун алмасу бағдарламасының қағидаттары арасында одаққа мүше университеттердің ресми білім беру бағдарламасына тіркелген студенттер қатыса алады, алмасу бағдарламасына тіркелген студент оқуының бір бөлігін осы келісімге қатысушы басқа университетте жалғастыруы керек деп көрсетілген. Орхун алмасу бағдарламасы бойынша студент алмасу кемінде бір семестрді және ең көп дегенде екі семестрді қамтиды және алмасу оқу жылынан аспауы керек.

[1] Орхун алмасу бағдарламасы ережесінің мазмұнына қатысты ақпарат келесі веб-сайттағы pdf файлынан алынды: https://international.ege.edu.tr/files/international/icerik/OrhunProgramiYonetmelik%20(8).pdf

Университеттердің Орхун алмасу бағдарламасы туралы хабарландыруларға қатысты алмасу хаттамаларын өздерінің веб-сайттарында жариялағаны және белгіленген квоталар аясында өтінімдерді қабылдау жүргізілгені айтылды. Орхун алмасу бағдарламасының студенті болу шарттары одаққа мүше елдердің ресми білім беру бағдарламаларына түсу, академиялық баллдың төрттен кемінде 2,50 және баламасы болуы керек екендігі айтылған. төрт балдық жүйе бойынша жүзден есептелген бағалар студентті қабылдайтын университет шешімімен анықталады. Бағдарламаға жасалған өтініштерді бағалау және студент таңдауға қатысты, шетелге баратын немесе шетелден келетін студенттердің саны мен бөлінуін Түркі кеңесі Түрік университеттер бірлестігінің мерзімді төрағалығы анықтайды, өтініш берген студенттердің орташа баллдары шешуші болып табылады. бағалауда бағалау нәтижелері университеттердің веб-сайттарында жарияланады, студенттерді іріктеу ауқымы мен ұзақтығы Түркі елдерінің мерзімді президенті болып табылатын университет қажет деп санайтын болса, шарттар мен мәселелердің қайта реттелуі мүмкін екендігі туралы айтылады. Алмасу университеттері арасында білім беру хаттамасына қол қойылады. Курс кестесі мен курс кредиттері алмасу кезеңі басталғанға дейін хаттамада анықталады. Студент құжатқа қол қою арқылы курстарды қолайлы деп санайтынын және оқу процесі кезінде көрсетілген курстарға қатысатынын мәлімдей. Сонымен қатар, хаттама үш данада жасалады және бір данасы студентте, қалған екі данасы алмасу өтетін университетте сақталады. Орхун алмасу бағдарламасы аясында білім беру хаттамасына сәйкес келмейтін себептермен алмасуды аяқтай алмаған студенттерге қаржылық қолдау көрсету тоқтатылатыны айтылды. Курстардың баламалылығына қатысты Орхун алмасу бағдарламасы студенттермен алмасуда курстардың саны емес, курс кредиттерінің сәйкестігі маңызды екенін және университеттердің ортақ кредиттік жүйе құра алатынын айтады. Өзара келісілген хаттамалар мен жалпы кредиттік жүйе аясында құрылған кредиттік курстардың баллдық баламасы жауапкершіліктен кем бола алмайтыны айтылады. Пәнді қайталау, шартты түрде тапсыру және толықтыру емтихандары кезінде студенттер Orhun Exchange студенттері ретінде қатысатын университетте тапсыруға міндетті пәнді тапсыруға міндетті, ал егер олар оқитын университетте қосымша емтихан тапсыра алмаса, олар тіркелген университетінде тиісті курсты қайталайды. Академиялық мойындауға қатысты, университеттер алмасу бағдарламасының соңында сәтті аяқталған барлық курстардың кредиттері мен баламалылығын қабылдайтыны және студент сәтті деп танылатыны және оның курстары дипломның қосымшасында көрсетілгені айтылады. Студенттердің алмасу құжаттары студент пен университет арасында жасалған студенттік өтінім құжаты, транскрипт, Орхун алмасу бағдарламасының міндеттемелік келісімі болып табылады және басқа шарттарды келісімді реттейтін университеттер анықтайды. Студентті қабылдайтын университет студенттің Орхун алмасу бағдарламасының студенті ретінде қабылданғанын көрсететін бекітілген және қол қойылған Студенттік қабылдау сертификатын дайындағаны және студент бастапқы тіркелген университетке берілетіні көрсетілген және бұл құжат жеткізіледі. қол қою үшін Орхун алмасу бағдарламасының студенті болуға құқығы бар студентке. Оқушылардың міндеттеріне келетін болсақ; Орхун алмасу бағдарламасына қабылданған студент қабылдау сертификатын алғанымен ешбір себепсіз оқуды бастамағаны анықталса, тұрғын үй және азық-түлік көмегі тоқтатылады, алмасу бағдарламасы тоқтатылады және төленген төлемдерді қайтару талап етіледі. . Сондай-ақ, Студенттік тіркеу куәлігін алған Орхун алмасу студенттері тиісті мерзімде тіркелген университетте тіркелулерін жаңартып, тіркеуді ұзарту кезеңінде оқитын университетке оқуға түсетіні айтылады. Тәртіптік бұзушылықтарға қатысты студенттерге көлденең ауысу кезінде жіберілетін жоғары оқу орнының тәртіптік ережелерін сақтау керектігі, ал егер ережелер сақталмаған жағдайда жоғары оқу орнында қажетті тексеру жүргізілетіні айтылды. Егер жаза қолданылса және студент қабылдаушы университетте болған кезде жаза қолдану мүмкін болмаса, жазаны студент тіркелген университет қолданады. Білім беру шығындарына қатысты, Орхун алмасу бағдарламасына қатысатын студенттер оқу процесі кезінде семестрге тіркелу арқылы өз университеттеріне төлеуге міндетті оқу ақысын төлеуді жалғастыруы керек және олар

қосымша оқу ақысын төлемейді. алмасу процесі кезінде оқитын университетке. Соңында, осы бөлімде Орхун алмасу бағдарламасына қатысатын студенттер оқу кезінде басқа шәкіртақыларды алуды жалғастыратыны айтылған.

Орхун алмасу бағдарламасының негізгі мақсаттары

Түрік әлеміндегі ортақ тарихи сананы нығайту және мәдени мұраға негізделген тілдерді өзара тану арқылы ортақ білім стандарттарында заманауи өркениет деңгейіне жету Орхун алмасу бағдарламасының негізгі мақсаттарының бірі болып табылады. Орхун студенттік алмасу бағдарламасы түрік асыл мемлекеттерінің өзара қарым-қатынастарын арттыру және бұл мемлекеттер арасындағы байланысты нығайту үшін жасалған маңызды қадам ретінде қарастырылуы керек. Өйткені бұл бағдарлама аясында түрік асыл мемлекеттері өздерінің түрік тілінің ең құнды мұрасы болып табылатын ортақ тарихын, мәдени байланыстары мен тілдерін қорғау арқылы ортақ ғылым әлемін және ортақ тұлғалық сана мен бауырластық сананы құруды мақсат етті. Орхун процесі алмасу бағдарламасы арқылы түрік мемлекеттерінің жоғары білім секторын толық жұмыс істеуге және түрік университеттер одағын жетекші ынтымақтастық механизміне айналдыруға бағытталған (Акыллы, 2023).

Түркі кеңесі Түрік университеттері қауымдастығына мүше елдер қатарына Түркия, Қазақстан, Әзірбайжан, Қырғызстан, Өзбекстан және Венгрия кіреді. Түрік университеттер одағы спорттан өнерге, алмасу бағдарламаларынан бірлескен оқу орындарына дейін көптеген салаларда ынтымақтастықты дамытуды мақсат етеді (Йылмаз, 2019). Осы елдердегі университеттер жасаған бұл құнды қадаммен және Орхун алмасу бағдарламасымен бірлесіп, университеттердегі оқу бағдарламаларын сәйкестендіру көзделуде. Бұл бағдарламамен қол жеткізуге жоспарланған тағы бір құнды мақсат – университеттер арасындағы дипломдық эквивалентті қамтамасыз ету. Осы бағдарлама арқылы мүше елдердің университеттері арасында ғылыми алмасуға мүмкіндік беру арқылы елдер ғылыми салалардағы кемшіліктерін жақсарта бастады. Сонымен қатар, бірлескен жобалармен ұйымдастырған симпозиумдар мен конференциялар арқылы әлемдік ғылымға үлес қосуды да назардан тыс қалдырған емес. Түрік әлеміне қызығушылық танытып, осы географияларда зерттеулерін жалғастырған студенттер мен академиктерге қажетті жағдайлар жасалып, бұл адамдардың ғылыми үлес қосу әрекеттері әр мүмкіндікте қолдау тапты.

Студенттер ғана емес, академиктер де қатыса алатын бұл алмасу бағдарламасы түрік әлемінің мәдени және ғылыми ынтымақтастығын көрсететін күш-жігердің сәтті көрсеткіші болып табылады. Университеттер үшін интернационалдандыру жоғары оқу орындарының институционалдық деңгейінде де маңызды; Сондай-ақ университеттердің ең маңызды мүдделі тараптары болып табылатын студенттер мен академиктер үшін жеке деңгейде әртүрлі артықшылықтар бар (Булут Шахин&Эричок, 2023). Бұл бағдарлама арқылы түрік әлеміне қызығушылық танытқан студенттер мен ғалымдар қоғамның тірі куәгерлерімен араласып, далалық зерттеулер жүргізуге және ең дәл ақпаратқа қол жеткізуге мүмкіндік алады. Сонымен қатар, олар өздерін қызықтыратын елден бірінші қолмен академиялық ресурстарға қол жеткізуге мүмкіндік алады. Мәдениет пен тілдің жанды құбылыс екенін ескерсек, әлеуметтік лингвистикалық зерттеулер жаңа жаһандану тәртібінде уақытты дұрыс талдайтын ең жақсы зерттеу бағыттарының бірі екені сөзсіз. Осы тұрғыда Орхун алмасу бағдарламасы әсіресе әлеуметтік лингвистика зерттеушілері үшін тамаша мүмкіндік екені анық. Қоғам атмосферасымен тыныстау арқылы мәдениеттің нәзік тұстары мен рухын сезіну және қабылдау мүмкіндігі зерттеушілер үшін құнды тәжірибе ұсынады. Осы жағдайлардың барлығына баға бергенде, Орхун алмасу бағдарламасы негізінен негізгі мақсаттарына қол жеткізгенін көреміз.

Орхун алмасу бағдарламасының Түрік әлеміне қосқан үлесі

Орхун студенттік алмасу бағдарламасына мүше елдер; Түркия, Қазақстан, Әзірбайжан, Қырғызстан, Өзбекстан және Венгрия. Бағдарлама барысында екі мүше ел арасында студент алмасу жүзеге асырылады. Бұл бағдарламаның ең таңғаларлық ерекшелігі – мүше мемлекеттердің түрік текті болуы. Тағы бір назар аударарлық мәселе, Орхун процесіне қараған

кезде, барлық мүшелер Орхун алмасу бағдарламасын жүзеге асыруға мүдделі болса да, олар қаржыландыру, оқу жоспары, несие, бағалау жүйесі және тіл мәселелерін шешу қажет екенін айтады (Балжы, Дүндар & Гурбуз, 2020). Әрине, бұл мәселелер ескеріліп, шешімді мүше елдер әзірлеуі керек. Дегенмен, мұны уақыт өте келе таратып, жоспарлы түрде жалғастыру маңызды екенін ұмытпаған жөн. Орхун алмасу бағдарламасының негізі түрік әлемінің ортақ тарихи және мәдени мұрасын қорғау және ортақ түрік болмысын білуді күшейту болып табылады. Әсіресе, Қазақстан, Әзірбайжан, Қырғызстан, Өзбекстан және Венгрияның кеңестік кезеңде бастан өткерген қысымдарынан қажығанын, тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде жараларын емдеуге мәжбүр болғанын, қиын-қыстау күрестерді елемеуге болмайды. сол кезеңдердің іздерін өшіреді. Қиын күрестер, Кеңес үкіметінің түрік бауырларымызды кириллицаға көшуге мәжбүрлеуі, орыс тілін қолдану қажеттілігі сияқты көптеген ассимиляциялық саясат түрік халқын түрік болмысынан алыстатуды көздейтіні сөзсіз. Тарихи қақтығыстар халықтарды бір-бірінен алшақтатты, әсіресе тілдік байланыстың үзілуі түрік мемлекеттерін бір-бірінен ажыратты. Уақыт өте түрік мемлекеттері бір-бірінен бейхабар болды. Бірақ сол жаман күндер артта қалды. Бүгінде түрік бауырларымыз жаңа жаһандану дәуірінде түрік мемлекеттерімен иық тіресіп, «Біз де бармыз!» деп жатыр. Кеңес Одағы ыдырағанша ұзақ жылдар бойы осы құрылымның ықпалында болған Орталық Азия түрік елдері 1990 жылдардан кейін өз аймақтарында белсенді рөл атқара бастады (Казел, 2023). Тәуелсіз түрік мемлекеттерінің Батысқа бет бұру үшін стратегиялық таңдауы Түркиямен жақындасуды арттырған фактор болды (Шахин, 2023). Біздің үзілген бауырластық байланыстарымызды нығайту үшін әрекет етіп жатқанымызды көрсететін ең жақсы мысалдардың бірі – «Орхун» студенттік алмасу бағдарламасы. Орталық Азия Түрік Республикалары мен Түркия Республикасы арасында студент алмасулар жүргізу арқылы Түркияның осы елдермен тарихи және мәдени байланыстарын нығайтуға бағытталған (Думан&Өнжүл, 2023). Орхун алмасу бағдарламасы білім беру саласы және алмасу құралы болғандықтан, қоғамдық дипломатия аясында құнды маңызға ие (Шахин, 2019).

Орхун студенттік алмасу бағдарламасы студенттерді де, ғалымдарды да қамтитын алмасу бағдарламасы. Орхун алмасу бағдарламасы 2017 жылдан бері түрік әлеміндегі университеттер арасында студенттер мен академиктер алмасу бағдарламасы ретінде жүзеге асырылуда (Акыллы, 2019). Бұл бағдарламаға қатысушылардың кем дегенде 1 және ең көп дегенде 2 семестр мүше елдердің бірінің қонағы болу мүмкіндігі бар. Бұл бағдарламаның көмегімен тұру және негізгі қажеттіліктер қабылдаушы университет қанағаттандырады, өмірлік қажеттіліктердің күйзелісінсіз қажетті зерттеу саласын қамтамасыз етуге күш салынады. Түрік әлеміне қызығушылық танытқан қатысушылар тек дала жұмыстарын жүргізуге ғана емес, жаңа тіл үйренуге де мүмкіндік алады. Түрік тарихы туып-өскен және дамыған осы бірегей географияларда түрік әлемін бастан кешіру, мәдениеті мен тілін бір-бірімен байланыстыра зерттеу, олардың куәгерлерін тыңдай отырып, тарихи, саяси және жаһандық өзгерістерді талдау сияқты көптеген ерекше тәжірибелерді қамтиды. Түрік мемлекеттерінің тарихи тамыры мен байланысын ұмытпау керек және бұл байланыстар жастарымыздың, зерттеушілеріміздің және ғылымымыздың үлестерімен нығая түсуі керек. Орхун алмасу бағдарламасы осы негізгі мақсаттарымен және ұсынатын бірегей тәжірибе мүмкіндіктерімен Түрік әлемінің ең тиімді жобаларының біріне айналды.

Түрік тарихы, түрік мәдениеті, түрік тілдері ата-бабаларымыздан бізге қалдырылған ең құнды құндылықтар екенін және тілдерге бірдей құндылық көрсетудің құндылығы мен маңыздылығын ұмытпау керек. барлық түрік мемлекеттерінің ана тілімізге деген көзқарасын ескеру қажет. Тілдердің өздері дүниеге келген қоғамның тарихын, мәдениетін және тәжірибесін жеткізу үшін пайда болғаны белгілі болғанымен, Орхун алмасу бағдарламасының бір жағы түрік тілдерін үйрену қозғалысы болып табылады. түрік әлеміндегі құндылығының ең маңызды көрсеткіштері.

Нәтиже

Орхун студент алмасу бағдарламасы түрік мемлекеттерін қамтитын және түрік

нәсілдерін жақындастыратын ерекшеліктерімен түрік әлемінде өте құнды қолданба болып табылады. Мүше елдер арасындағы бауырластық байланыстарды нығайтумен қатар, түрік тарихы мен мәдениетінің ғылыми зерттеулер арқылы ғылым әлемінде орын алуын қамтамасыз етеді. Ғылым әлемінде тілдің, мәдениеттің, тарихтың, ұлттың болуы оның жаһандану әлемінде енжар бірегейлікті дамытпай, өзгерістерге бейімделу арқылы тіршілігін жалғастыратынын дәлелдейді. Орхун алмасу бағдарламасы түрік әлемінің жаһандық танылуына және дамуына да үлес қосады. Орхун алмасу бағдарламасы – ғылым мен бауырластыққа нық қадам басып келе жатқан бірлік мұратымызға ең үлкен қолдаушыларымыздың бірі.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Smart E. (2023). Heritage diplomacy and the metaverse in the integration of young people of the Turkic world: The Turkoverse. Khoja Ahmet Yassawi International Turkish-Kazakh University.
2. Smart, E. (2019). TURKSOY, Turkish council and cultural diplomacy: transactionalism revisited. bilig(91), p. 1-25.
3. Honeyman, P., Dundar, H., & Gürbüz, Y.E. (2020). Internationalization of education: from bologna process to orhun exchange program. International Journal of Psychology and Educational Studies, 7(1), p. 170-181.
4. Cloud Hawk, B., & Erichok, B . (2023). National strategies and corporate governance in the internationalization of higher education in Turkey. Journal of the Institute of Social Sciences, 13(3), p. 1915-1937.
5. Smoke, G. B., & Antecedent, V. (2023). Turkish language studies in Kazakhstan. Y. Yilmaz, & D. Turkish Studies and Turkish Teaching Abroad in Çangal (Dü) 3: Turkish Teaching in the World (p. 128-153). Kırklareli&Erzurum: Phenomenon&Rumelia.
6. Kazel, E.. (2023). Blocs in political geography and the role of education in strengthening blocs: the case of the Organization of Turkish States. Journal of National Education, 52(239), p. 1649-1672.
7. Hawk. K. (2023). Turkey and the Turkish Republics: 30 years of serencam. 30 Of Independence. In the Analysis of the Turkic World (p. 1-29). Sakarya: Sakarya University Press.
8. Hawk, O. (2019). Evaluation of the Turkunib Orhun exchange program within the scope of public diplomacy. VI Beynelhalk Turkic World Research Symposium. 2, p. 61-70. Baku: Baku Eurasian University.
9. Yilmaz, B. A. (2019). The role of the Turkish Council in Turkish-Central Asian Relations after the Cold War. Journal of Peace Research and Conflict Solutions, 7(1), p. 1-25.

УДК 82-131

ОБЗОР ПУБЛИКАЦИЙ В СБОРНИКАХ КОНФЕРЕНЦИЙ «СЕТЕВОЕ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ» ЖИВОЙ ЭПИЧЕСКОЙ ТРАДИЦИИ «ДЖАНГАРА»

Ахмад М.К.

студентка 4 курса ОП «Зарубежная филология» Института Калмыцкой филологии и востоковедения Калмыцкого государственного университета имени Б.Б. Городовикова

г. Элиста, Республика Калмыкия

Аннотация: В данной статье автором анализируются все публикации на русском языке, связанные с бытованием, носителями и фиксацией эпоса «Джангар» в сборнике материалов конференций «Сетевое Востоковедение» с 2017–2021 год. В результате выборки было выявлено четыре статьи, которые и стали объектом изучения.

Ключевые слова: «Джангар»; эпос; джангарчи.

*Международный научный форум «***Сетевое Востоковедение» проводится на базе Калмыцкого государственного университета имени Б.Б. Городовикова с 2017 года в** рамках реализации Стратегического проекта «Калмыкия как трансграничный регион в восточном векторе России», «Программы развития Калмыцкого государственного университета имени Б.Б. Городовикова как опорного регионального университета на период 2017–2021 гг.». По итогам международной научной конференции публикуются сборники. В них собраны материалы выступлений, доклады участников данной конференции по вопросам востоковедной лингвистики, фольклора и литературы в диалоге восточных культур, истории, культуры и традиционного хозяйствования восточных народов.

Так как научные статьи по «Джангару» данных сборников не стали предметом отдельного изучения, то исследование приобретает актуальность. Общее количество пяти сборников включает 49 статей по джангароведению. Автор объединил их в 10 тематических групп (Приложение 1) и на первом этапе детально изучает живую эпическую традицию. В данной статье изучается бытование эпоса «Джангар», исследование исполнителя-джангарчи и полевые экспедиции.

I. Бытования эпоса «Джангар»

В 2017 году в сборнике «Сетевое Востоковедение: образование, наука, культура» д.ф.н., профессор Университета Внутренней Монголии Даван Тая опубликовал статью «К вопросу о молодых сказителях героического эпоса “Джангар”» (Тая 2017: 42–45). В которой автором поднимается проблема угрозы исчезновения в XXI веке устной «живой традиции» исполнения героического эпоса «Джангар» в Китае. Причиной этому послужило повышенное внимание китайских властей к сбору и фиксации фольклора с 60-х годов XX века, в результате чего письменные фольклорные тексты стали влиять на устную «живую традицию» синьцзян-ойратского эпоса «Джангар». Но вместе с угасанием «живой традиции» происходит и «новое возрождение» эпоса. Исполнителей, которые пополняют свой репертуар из книг и учебников называют «современными образованными джангарчи» или «звездами, спасающими “Джангар”».

Д. Тая видит в развитии и популяризации эпоса некую основу для «возрождения культуры монгольских народов». Также он пишет о необходимости разграничения методов заучивания и запоминания эпического текста, «так как джангарчи не просто человек, а человек, который несет в себе устную традицию исполнения, он же является хранителем, проводником народной мысли». В докладе Д. Тая анализирует ситуацию угасания «живой традиции» исполнения эпоса, а также приводятся размышления о поиске путей ее сохранения.

Доклад состоит из нескольких разделов:

1. Знание и представления о природе и окружающей среде (национальная картина мира).

Джангарчи традиционно являлись знатоками природы, кочевой культуры и национального быта. Также они добавляли свою топонимику, тем самым демонстрируя реальность страны Джангара. Современные молодые исполнители эпоса «Джангар» хоть и хорошо знают географию, но свою самобытную культуру, в том числе и топонимику, название местностей, урочищ, рек и гор знают плохо, а зачастую и не знают вовсе.

2. Незнание скотоводческой жизни.

Вся культура монголов основывается на кочевом (скотоводческом) хозяйстве, и джангарчи прошлых поколений внесли этот пласт лексики в эпос «Джангар». Однако нынешние джангарчи напрямую не связаны с кочевым хозяйством вследствие городского образа жизни. В результате многие джангарчи нового поколения не знают лексики «Джангара», не понимают значение и содержание некоторых слов.

3. Основа монгольской традиционной культуры.

Живая эпическая традиция имеет богатую языковую культуру. Эпос – это культура обычаев и обрядов. Из этого следует, что джангарчи должен родиться и жить в традиционной монгольской культурной среде. Таким образом, исполнение «Джангара» подразумевает знание

бытовых, и в том числе сакральных условий.

4. Бедный запас фольклорных знаний.

Термин «джангарчи» у ойратов Синьцзяна не звание, а своего рода титул. «Джангарчи» – это тот, кто в совершенстве знает традиционное исполнение эпоса, это человек, получивший признание общества, в репертуаре которого должно быть не менее четырех глав. К сожалению, на сегодняшний день новое поколение джангарчи в сопровождении музыкальных инструментов ограничиваются заучиванием и исполнением отдельных отрывков, либо малым жанром «магтал Джангару»[2]. Главной их целью является выступление перед широкой публикой, чтобы продемонстрировать общее представление об эпосе или дать короткометражное интервью и не более.

5. Последователь устоявшегося текста «Джангара».

Последователь традиционного джангарчи в течение долгого времени внимательно слушая исполнение от своего учителя, усваивает «устойчивые» и «подвижные» формы из эпоса «Джангар». «Образованные джангарчи»[3] же понимают эпос не совсем верно, думая, что «Джангар» следует представлять, как сложившийся «устойчивый» текст и никак иначе.

6. Декламатор эпоса «Джангар».

Традиционные джангарчи на свое усмотрение в момент исполнения добавляют, либо усекают устойчивые клише. Они в доли секунды могут сложить текст в стихотворной форме и сымпровизировать, это раскрывает их как талантливых сказителей-поэтов. Джангарчи нашего времени, хоть и в равной степени овладели китайским и монгольским языками, всё же не могут импровизировать как представители старшего поколения. Они плохо знают монгольский фольклор, не могут выразить текст по традиционным канонам, а также не владеют техникой стихосложения.

Таким образом, можно отметить, что новое поколение джангарчи оторвано от традиций предшественников-сказителей. В сложившейся ситуации есть, конечно, свои положительные моменты – это развитие и популяризация эпоса среди широких масс народа, что делает его долговечным достоянием для будущих поколений. Отрицательной стороной этого является то, что новое поколение джангарчи, хоть и освоило сценическое искусство, но не может в полной мере передать традиционную манеру и весь колорит исполнения эпоса.

II. Исследование исполнителя-джангарчи

В 2017 году в сборнике «Сетевое Востоковедение: образование, наука, культура» д.ф.н., профессор, директор Международного научного центра «Культурное наследие монгольских народов» на базе Института калмыцкой филологии и востоковедения КалмГУ Хабунова Е.Э. опубликовала статью «Героический эпос “Джангар” в свете новых записей экспедиций Калмыцкого государственного университета» (Хабунова 2017: 45–49).

В первой части статьи Евдокия Эрендженовна пишет о том, что эпос «Джангар» – это достояние мировой культуры, исследование которого актуально и по сей день. Далее Е.Э. Хабунова поднимает тему изменений в процессе развития фольклорной традиции: одни жанры умирают, другие продолжают существование. В связи с этим предлагается проведение фронтального опроса носителей национальной культуры и знатоков калмыцкого фольклора, чтобы понять реальную картину бытования фольклорных жанров и увидеть, что актуализирует народная память из того многообразия, которое окружает её и что считает нужным для сохранения и передачи будущим поколениям.С этой целью преподаватели и студенты Института калмыцкой филологии и востоковедения при финансовой поддержке ФГБОУ ВО «КалмГУ» и под руководством д.ф.н., профессора Хабуновой Е.Э. провели ряд экспедиций в регионах компактного проживания монгольских народов.

---

[2] Магтал - монгольский малый фольклорно-литературный жанр, хвалебные поэтические произведения.

[3] «Образованные джангарчи», т.е джангарчи, получившие образование. Чаще всего, выучившие «Джангар» по книгам.

В круг предметов полевых исследований экспедиций входил ряд вопросов, касающихся ключевых моментов (исполнитель, репертуар, текст, среда), важных для анализа современного состояния эпической традиции, её адаптации в новых социокультурных условиях, на фоне изменяющейся фольклорной среды, в атмосфере конкуренции с новейшими информационными технологиями. Обнаружение знатоков эпоса, сказителей (джангарчи, туульчи[4]) было первостепенной задачей экспедиционной деятельности. Был определен круг информантов: в Калмыкии более 20 человек (от 18 до 80 лет), в Монголии 2 человека. Приводятся различия в исполнении эпоса старшего (50–80 лет) и среднего (25–40 лет) поколений калмыцких сказителей, и разница репертуаров двух монгольских туульчи (один из них создаёт новые сочинения о современных личностях). Об угрозе исчезновения традиции устной передачи эпоса в СУАР Китая заговорили с связи уходом из жизни традиционных сказителей (Рампил, Джуна и др.) и появлением нового поколения «образованных джангарчи». Было проведено интервьюирование современных сказителей, в ходе которого они ответили на ряд вопросов, связанных с исполнением эпоса.

В данной статье не ставится задача подробного анализа проблемы сказительства. Е.Э. Хабунова беседовала с современными исполнителями эпоса с целью получения сведений о механизме запоминания, усвоения и воспроизведения эпического текста. Выяснилось, что на первичном этапе запоминания исчезла устная форма, т.е. сказитель изучает текст по книгам.

Важными проблемами стали коммерциализация произведения народного искусства и незнание родного языка. Материал, собранный в экспедициях, позволяет заключить, что героический эпос «Джангар» до сих пор занимает важное место в культурной жизни калмыков и является одним из ключевых и эмоциональных моментов, как официальных торжеств, так и национальных празднеств. Исполнение героического эпоса «Джангар» и других эпических произведений все ещё остается популярным и востребованным в современном монголоязычном социуме, но основополагающие традиции народного сказительства и мотивация исполнения эпического произведения претерпевают серьезные изменения.

К большому сожалению, не все современные исполнители эпоса обладают нужным арсеналом эпических знаний, которые могли бы заинтересовать современную аудиторию, и не все слушатели в состоянии усвоить «народные знания», зашифрованные в эпическом тексте, связать эпическую информацию с историей, религией, обычаями и культурой народа.

III. Полевые экспедиции

В 2018 году в сборнике «Сетевое Востоковедение: устные и письменные традиции в контексте межкультурного взаимодействия» аспирантом Университета Внутренней Монголии КНР Босхомджиевым М.В. была опубликована статья «О научном форуме по результатам полевых исследований» (Босхомджиев 2018: 247–248).

С 20 по 21 октября 2018 года на базе Института Монголоведения УВМ совместно с Центром «Джангароведения» УВМ была проведена Отчетная конференция по экспедиции, организованной Университетом Внутренней Монголии летом 2018 года, посвященная 41-летней практике фиксации эпоса «Джангар». Так, с 17 по 30 августа этого же года экспедиция Научного центра «Джангароведения» Университета Внутренней Монголии под руководством доктора, профессора Тая и в составе 4-х студентов (Саранчимэг, Ужин, М. Надмидцерен, Н. Надмидцерен) находилась в СУАР КНР с целью фиксации аутентичного живого бытования героического эпоса «Джангар».

Отчетная конференция собрала свыше 70 человек, особое внимание уделено участию сказителей-джангарчи. В рамках конференции выступило 14 джангарчи, каждый из которых продемонстрировал уникальный стиль исполнения. Выступления были зафиксированы на

[4] В монгольской традиции туульчи – сказитель эпоса.

цифровые носители, в общей сложности 25 глав «Джангара». Исполнение некоторых фиксировалось впервые.

М.В. Босхомджиев выделяет выступление руководителя Центра «Джангароведения» профессора Даван Тая, который сделал обзор полевых экспедиций по «Джангару», проведенных Университетом Внутренней Монголии в течение 41 года в Синьцзян-Уйгурском автономном районе Китая. Важным результатом многолетних экспедиций стала фиксация 295 глав монументального монгольского эпоса «Джангар» в исполнении более чем ста джангарчи. Также Д. Тая подчеркнул, что все материалы, связанные с бытованием «Джангара», сейчас хранятся в фонотеке Научного центра «Джангароведения». По завершении конференции на круглом столе обсуждались перспективы развития и популяризация эпоса «Джангар».

В 2019 году в сборнике «Сетевое Востоковедение: взаимодействие монгольских и тюркских этносов во времени и в пространстве» была опубликована статья, написанная группой исследователей, а именно Хабуновой Е.Э., Убушиевой Б.Э., Шурунговой Б.А. «Реалии и перспективы героического эпоса “Джангар”: оценка и прогнозы сказителей (по экспедиционным материалам)» (Хабунова Убушиева Шурунгова 2019: 46–55).

Данную статью можно условно разделить на 6 частей:

1. Вступление.

Говорится о распространении «Джангара» не только в монголо-ойратской среде, но и на просторах Центральной Азии.

2. О сказителях.

Эпическая традиция сохранялась, передавалась и проникала из региона в регион благодаря поэтическому таланту и памяти сказителей. Они сохраняли композиционное единство, идейно-содержательный смысл эпических повествований, шлифовали их художественные формы, запечатлевали семантику древних символов и культов в эпических образах и событиях. Несмотря на тщательное изучение эпоса, филологическая наука до недавнего времени не уделяла внимание сказителям, их отношению к своему дару, эпическим знаниям. В настоящее время невозможно воссоздать картину среды, в которой происходило формирование репертуара сказителя, передача эпоса от учителя к ученику. До сих пор мы не обладаем достаточным материалом, чтобы всесторонне изучить технику запоминания сказителем объемного эпического текста, воспроизведения этого нарратива и его мелодии по памяти. Творчество нескольких поколений калмыцких джангарчи позволило сохранить эпический текст, сейчас он продолжает существовать в своей книжной версии.

3. О сакральном отношении калмыков к эпическому наследию.

Калмыки верили, что «магическое слово» эпоса может воздействовать на природные стихии, на потусторонние темные силы, на духов местности, на зверей и животных. Исполнение эпоса предваряло важные события, также существовала охранительная мотивация. Народная память сохранила многочисленные сведения о запретах и предписаниях относительно времени, места и случая исполнения эпоса «Джангар».

4. Народная и современная среда.

Исполнители пользовались большим уважением в народной среде и особым положением в аристократическом сообществе, так как являлись хранителями эпической традиции и обладателями памяти предыдущих поколений. Изменение жизненных ориентиров и духовных ценностей, идеологических взглядов калмыков после Октябрьской революции отдалило народные массы от любимого эпоса, героями которого являются богатыри-ханы, богатыри-нойоны. В наше время исполнение калмыцких джангарчи продолжает восхищать слушателей, но вместе с тем существует тенденция угасания устной традиции эпоса в Калмыкии. Важнейшим фактором формирования и сохранения эпической традиции является этнокультурная среда, поскольку череда трагических событий привела к потере «адекватных слушателей» [5] эпоса.

[5] Аудитория, знакомая с традициями народа, родным языком и традициями бытования эпоса.

5. Анкета.

Разработанные анкеты и вопросники были нацелены на беседу с известными исполнителями героического эпоса калмыков и ойратов Западной Монголии и СУАР Китая.

Исследование показало, что созданный несколькими поколениями талантливых рапсодов, эпос до сих пор бережно сохраняется калмыцкими и ойратскими сказителями. Они остаются верными традиции, пытаются привлечь современное общество к проблеме сохранения эпического наследия, сказительского искусства, прилагают все усилия для того, чтобы донести древний эпический памятник до будущего поколения.

В своих ответах на вопросы анкеты они обрисовали реальную картину современного состояния эпической традиции, оценив её вполне оптимистично, но вместе с тем высказав свои опасения относительно перспектив дальнейшего развития эпического творчества и функционирования эпоса, так как сами являются её носителями.

6. Выводы.

Эпос может продолжить свое существование, если сохраняется сам институт сказительства, если у людей есть потребность слушать эпос, если сохраняется династия джангарчи/туульчи в виде «семейной школы», обеспечивающей преемственность традиции в рамках семьи (рода) при условии благоприятной среды для бытования эпоса, развития эпического творчества.

Заключение.

В каждой из публикаций по данной теме подчеркивается роль сказителя (джангарчи, туульчи), не просто как декламатора эпоса, но как хранителя народной памяти и традиций. Исследователи приходят к выводу о том, что «Джангар» всё ещё занимает важную роль в монголоязычном социуме, но в связи с утратой среды (т.е. потерей «адекватных слушателей») эпическая традиция находится под угрозой исчезновения, в особенно уязвимом положении оказывается устная традиция, но вместе с тем распространяется и книжная традиция бытования. «Джангар» утратил свою сакральную роль, начался процесс его коммерциализации. Все авторы статей по данной теме говорят о необходимости популяризации «Джангариады» и её исследований. При наличии благоприятной среды для бытования, сохранения традиций живой устной передачи от учителя ученику эпос будет жить и развиваться.

Список использованной литературы:

1. Тая Д. К вопросу о молодых сказителях героического эпоса “Джангар”// «Сетевое востоковедение: образование, наука, культура», международная науч. конф. (2017; Элиста). Международная научная конференция «Сетевое востоковедение: образование, наука, культура», 7-10 декабря 2017 г. [Текст]: материалы / редкол.: Б.К. Салаев [и др.]. – Элиста: Изд-во Калм. ун-та, 2017. С. 42-45.

2. Хабунова Е.Э. Героический эпос «Джангар» в свете новых записей экспедиций Калмыцкого государственного университета// «Сетевое востоковедение: образование, наука, культура», международная науч. конф. (2017; Элиста). Международная научная конференция «Сетевое востоковедение: образование, наука, культура», 7-10 декабря 2017 г. [Текст]: материалы / редкол.: Б.К. Салаев [и др.]. – Элиста: Изд-во Калм. ун-та, 2017. С. 45-49.

3. Босхомджиев М.В. О научном форуме по результатам полевых исследований// «Сетевое востоковедение: устные и письменные традиции в контексте межкультурного взаимодействия», II международный науч. форум (2018; Элиста). II Международный научный форум «Сетевое востоковедение: устные и письменные традиции в контексте межкультурного взаимодействия», 29 ноября – 2 декабря 2018 г. [Текст]: материалы / редкол.: Б.К. Салаев [и др.]. – Элиста: Изд-во Калм. ун-та, 2018. С. 247-248.

4. Хабунова Е.Э., Убушиева Б.Э., Шурунгова Б.А. Реалии и перспективы героического эпоса «Джангар»: оценка и прогнозы сказителей (по экспедиционным материалам)// «Сетевое востоковедение: взаимодействие монгольских и тюркских этносов во времени и в

пространстве», III Международный науч. форум (2019; Элиста). III Международный научный форум «Сетевое востоковедение: взаимодействие монгольских и тюркских этносов во времени и в пространстве», 11-14 ноября 2019 г. [Текст]: материалы / редкол.: Б.К. Салаев [и др.]. – Элиста: Изд-во Калм. ун-та, 2019. С. 46-55.

УДК328.1

ОТВЕТСТВЕННЫЙ ГРАЖДАНИН-СПРАВЕДЛИВЫЙ КАЗАХСТАН КАК КОНЦЕПЦИЯ ВТОРОЙ РЕСПУБЛИКИ

Темирханов Жәңгір Мусағалиұлы
temirkhanov.20002@mail.ru
Студент 3 курса образовательной программы «Юриспруденция»
Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан
Научный руководитель, м.ю.н, ст. преподаватель - **Бахшатова Г.Н.**

Данная статья будет представлять собой идеи, которые можно законодателю в лице Государства ввести для улучшения стабилизации развития населения, а также правовых институтов, начиная от Конституционных норм до трудовых прав граждан РК, ведь для формирования правовой грамотности нужно изначально дать правовую базу, на которой будет строится политика и риторика государственных деятелей-чиновников и депутатов Мажилиса, маслихатов, возможность гражданам себя реализовать в своей Родине-Республике, а для этого нужно рассмотреть нашу законодательную базу и посмотреть, какие улучшения можно ввести в наших законах. Но прежде, чем начать с законов, подойдем к ситуации в Республике издалека.

Республика Казахстан уже тридцать три года существует на геополитической карте мира, являясь соединяющим узлом между Европой и Азией, также важным игроком в Центральной Азии и ключевым партнером таких государств как: Российской Федерации, КНР, Катар, ОАЭ, Южной Кореи, Турции, Германии, Нидерландов. И этот список можно было продолжать с странами центральной Европы и старой Европы, но есть нюанс, другие страны Центральной Азии Узбекистан и Кыргызстан тоже не отстают, а наоборот в разных сферах, начиная от IT заканчивая АПК, начали обгонять темпы нашей Республики и с ними также заключают ключевые контракты наши партнеры, например, по данным института экономических исследований **(ERI):** «Китай строит совместно с Узбекистаном и Кыргызстаном новый маршрут, который идет в обход Казахстана и ТМТМ (транскаспийский международный транспортный маршрут)» [1]. Можно увидеть, как Китайские партнеры видят альтернативный маршрут своего товарооборота через Кыргызстан в Индию, и тут есть два предположения, первое заключается в поисках дополнительных рычагов давления на Центральную Азию Пекином, так как ТМТМ и новый ж/д маршрут являются важными экономическими институтами, позволяющие покрыть часть дефицита в бюджетах стран помимо продажи нефти и других сырьевых продуктов, второе предположение строится на том, что Китай не видит в Казахстане того партнера, который мог бы разгрузить профицит товаров КНР. Можно строить предположения, догадки, но все сводится к тому, что Казахстану нужен новый экономический скачок, который Президент Касым-Жомарт Кемелевич Токаев прогнозирует из своего послания от 1 сентября 2023 года. Несмотря на сложную геополитическую ситуацию, наша страна сохраняет положительную динамику по всем ключевым показателям экономического развития. Если посмотреть послание: «В прошлом году ВВП Казахстана составил 104 триллиона тенге. Опора стабильности нашей экономики – внешние резервы – вплотную

приблизились к 100 миллиардам долларов» [6]. Достиг рекордный потолок прямых инвестиций до 28 миллиардов долларов, но есть нюанс, Президенту хоть и докладывает министерство экономики о положительных результатах, но рано или поздно спрос на казахскую нефть или иное ископаемое может снижаться, а значит надо создавать национальный бюджет иным способом. Начиная с третьего референдума, власть исполнительная и законодательная начала вести риторику о новой, Второй Республики, ознаменования больших политических и экономических результатов, которые стали доступны благодаря изменениям в Конституции Казахстана, но что было принято на Референдуме от 5 июня 2022 года?

Если рассмотреть важные изменения, то исходя из поправок можно заметить следующее:

- Родственники Главы государства-Президента не имеют права занимать государственные посты.
- На период осуществления своих полномочий президент не должен состоять в политической партии.
- Земля и ее недра принадлежат народу Казахстана.
- Казахстанцы смогут самостоятельно обращаться в Конституционный суд.
- Запрет смертной казни на конституционном уровне.
- Депутатский корпус Мажилиса будут формировать по смешанной избирательной системе.
- Президентскую квоту в Сенате сократят, квоту Ассамблеи народа Казахстана в Мажилисе упразднят.
- Мажоритарная система позволит отозвать депутата по желанию избирателей.
- Исключаются положения об особой роли и привилегиях первого президента

Почти все изменения положительные, ведь они ослабляют власть Президента над Парламентом, но смущает поправка, что Президент не должен состоять в политической партии, ведь было бы более рационально, если Президент состоял как председатель или важный член партии, от которой баллотируется, и тем самым создавая для своей партии бюджет, которым бы партия могла воспользоваться для осуществления своей предвыборной кампании, а еще для граждан и народов Казахстана было бы легче ассоциировать власть Президента и доминирующей партией в Парламенте, ведь риторика партии будет напрямую сопрягаться с Президентскими реформами. Но важно другое, данные реформы являются лишь надстройкой над системой, а не созданием новой правовой базы, которой позволила бы Казахстану выйти на международную арену, как развитая и независимая держава. В первую очередь, нужно отметить равенство прав всех наших граждан, если рассмотреть статьи 12 и 27-ю Конституции РК [3], то 1-ая статья дает общее понимание, что всем гражданам гарантируются права и свободы, в пункте 2 дается уточнение, что это нам дается с рождения, в 27-ой статье Государство защищает институт семьи, брака, но например можно было добавить в реформе норму из статьи 48 Конституции КНР принятой 4 декабря 1982 года (с изменениями от 11.03.2018): «Женщины в Китайской Народной Республики пользуются равными с мужчинами правами во всех областях политической, экономической, культурной, общественной и семейной жизни. Государство охраняет права и интересы женщин, обеспечивает женщинам равную с мужчинами оплату за равный труд, воспитывает и выдвигает кадровых работников из числа женщин.» [2]. То есть можно было отдельной статьей в нашей Конституции подчеркнуть защиту прав женщин в нашей Республике, чтобы дать понять нашим будущим мамам, что Государство всегда их поддержит и готово дать материальную поддержку, а также создать отдельные объединения, которые бы выдвигали в Мажилис, Маслихат, на руководящие должности в квазигосударственных компаниях. Также можно увидеть разницу между нашей 27 статьей и 49-ой КНР, ведь помимо охраны семейно-брачного института, дополнено в Китайском законодательстве следующее: обязанность мужа и жены (супругов) планировать рождаемость детей, то есть при создании брака, супруги уже

должны между собой установить, будет ли в их браке ребенок или нет, а также на Конституционном уровне установлено следующее: запрещается жесткое обращение к старикам, женщинам и детям, а также нарушение свободы брака. Почему наш законодатель не предусмотрел изменение в 27-ой статье схожие нормы очень странный момент, ведь еще при 1-ом Президенте указом от 1 марта 2013 года у нас есть день семьи, а Президент Токаев продвигает лозунг под данный праздник: «Крепкая и счастливая семья- является фундаментом благополучия и процветания страны» [5], еще важной цитатой Президента, которое подчеркивает важность такой нормы в нашей Конституции, является сказанное Касым-Жомартом Токаевым на Национальном Курултае в Атырау 15 марта: «Нам жизненно важно укоренить эти основополагающие ценности в сознании подрастающего поколения. «Ответственный человек – Честный труд – Заслуженный успех» – это неотделимые друг от друга понятия, имеющие ключевое значение для построения прогрессивного государства, – сказал Глава государства» [4]. Помимо этого, в нашей 1-ой Конституции 1993 года, в статье 24 [7], есть четко-отраженная право гражданина Казахстана получить бесплатно: среднее, среднеспециальное, высшее образования в государственных учреждениях, в случае в частных законодатель предусматривал законом платное образование. Резонирует это с действующей Конституционной нормой 30 статьи, которая предполагает всем только бесплатное среднее образование, и конкурсную основу для высшего. Для поддержания концепции Адал Азамат, предложенную Токаевым, можно было пересмотреть Конституционную статью 30 и подкорректировать ее следующим образом. Так 1-ый, 3-ый, 4-ый пункты можно было оставить без изменения, но кардинально изменить 2-ую, дав выбор гражданам, в государственных высших учреждениях граждане могут получить бесплатно высшее образование, на основании договора целевого обучения или в частных высших учреждениях, на основании договора платного обучения. Это позволило бы решить ряд трудностей для законодателя, так можно было бы не брать норму 42-ой статьи Конституции КНР, которое предусматривает, что Государство должно различным способом трудоустроить граждан, так как отличием нашей Республики является рыночная экономика, можно создать в каждой области особую экономическую зону, в которой инвесторы и квазигосударственные компании запускали производства, тем самым создавая места. Можно взять как пример два университета, ASTANA IT и Алабуга Политех в Татарстане, ведь два этих университета находятся в особых Экономических зонах, в Astana EXPO и «Алабуга». Так как наш Президент и министр высшего образования и науки Саясат Нурбек продвигают и популяризируют техническое образование, то данная концепция бесплатного образования через договор целевого назначения сыграл бы важную роль в развитии технических кадров в РК, ведь примеру 2-го университета, студенты сразу после 9-го и 11-го классов могут подать заявку на обучение; соответственно проблема станет только дефицит мест для обучения (эту проблему можно рассмотреть в дальнейшем), после 1-года получения фундаментальной базы по своей специальности, студенты Политеха на 2-курсе уже заключают с компании экономической зоны «Алабуга» договор о трудоустройстве и начинают там работать, комбинируя с обучением. Тем самым студенты уже имеют помимо диплома, договор с компанией, где и будет дальше развиваться как кадр, который приносит пользу своему Государству. В теории, для улучшения экологии Атырауской области, предположительно создать особую экономическую зону, в которой функционировало несколько мини-НПЗ, заводов, которые могут улучшить ситуацию в области, и рядом университет, который будет готовить кадры для данных предприятий. Такие университеты, с точки зрения идеала, могли бы не получать дотации бюджета, а напрямую получали инвестиции от прибыли данных заводов, такое решение дало бы следующие плоды: уменьшение «текучки кадров с области», уменьшение выбросов, так как АНПЗ, при развитии мини-НПЗ мог бы закрыться, тем самым уменьшив количество вредных веществ в атмосферу города Атырау и Атырауской области. Такая идея станет поддержкой Национальной идеи «Ответственный человек», ведь дееспособный гражданин, которому Государство позволило получить бесплатно среднее и высшее образования, трудоустроило на высокооплачиваемую

работу, будет приносить помимо плодов от работы, возможность обеспечить свою семью, не только финансово, но еще и морально. Очень важный момент, для развития правового Государства и ответственного гражданина, нужно сделать изменения в декретной политике Республики, ведь то какое воспитание получат юные граждане, при каких условиях они росли и получали свое образование напрямую будет играть в правовой грамотности в дальнейших этапах их жизни. Трудовой Кодекс РК в статье 99 [8] дает право выйти будущим мамам в декрет, то есть отпуск по беременности, общая продолжительность отпуска составляет 126 дней (70 до родов, 56 после родов), также дается по желанию сторон между родителем и работодателем составление отпуска без сохранения заработной платы по уходу за ребенком, пока тому не исполнится 3 года. Если рассматривать разные страны, то можно взять как пример Германию и Швецию. Mutterschutzgesetz — это немецкое право, которое регулирует охрану материнства в Германии, к нему относятся женщины, которые работают по контракту и студентки-высшего и средне профессиональных учебных заведениях, но закон не защищает: домохозяек, чиновниц, судей, военнослужащих. По срокам Германия и Казахстан одинаковы, 6 недель до родов, 8 после (если округлить несколько дней), отличием по срокам, после рождения ребенка, матери новорожденного вводится абсолютное право Вето на трудовую занятость, даже если инициатива заработать идет от самой матери ребенка — это запрещено на законодательном уровне. Основным отличием немецкого права от казахского исходит в пособии за ребенком, так по выходу из отпуска, женщина-новоиспеченная мама получает пособие в 400 евро на каждого ребенка до наступления им 2-ух лет, но далее детям продолжается начисление денег вплоть до 21 года по 200 евро. Отличием от программы «Нацфонд-детям», немецким гражданам дается данная сумма, и ее можно тратить на все, а не только установленным для данной программы действий (обучения, первой недвижимости и т.д.).

Рассмотрим Швецию, законы данной страны для семьи идут от Äktenskapsbalk (1987-230)- Кодекс о браке, вступивший в силу с 1 января 1988 года и закон о «гражданском браке sambolagen, регулирующий имущественное отношение между супругами, основным отличием от нашего права будет в 1-ю очередь количество дней, которое дается на декрет, в Швеции самый большой в мире срок 480 дней, и каждый супруг имеет право на 240 из них. Barnbidrag — это ежемесячное пособие, которое дается молодой семье в Швеции, для обеспечения ребенка вплоть до возраста 16 лет. Очень важный момент, который еще отличает страны, это здравоохранение, в Швеции все медицинские услуги, а также стоматология для молодежи до 20-ти лет бесплатны. Если исходить от идеи «Ответственный человек – Честный труд – Заслуженный успех», то справедливо считать, что ответственный человек становится благодаря своему первому воспитанию, то есть образование, полученное родителями. Дав возможность молодым родителям в Казахстане: хорошие пособия, адекватный срок по декрету (можно увеличить в 1,5 раза срок до и после рождения), а также бесплатную медицинскую помощь на все услуги, здесь с соответствием нашего климата можно уменьшить до 15 лет, то будущие граждане, получив все необходимое для развития, станут продолжать созидать для Республики, которая им дала возможность реализовать себя. Для формирования правовой грамотности, важно было отметить, защиту трудовых прав граждан, если ранее мы рассматривали декрет, то сейчас нужно изучить важность института профсоюзов. Трудовой Кодекс дает право на создание профсоюзов и коллективного договора, но на практике мы не видим реализацию этих норм, считаем, что одним из вариантов развития трудового права в РК- это обязательное введение профсоюза в каждой организации (корпорации), и ввести административное наказание, за неисполнение (несоблюдение) рекомендаций профсоюза, важность института профсоюза в том, что это работники своего предприятия, которые будут защищать права остальных рабочих данной корпорации, и дополнять ее коллективным договором, данные действия позволят: обеспечить всех трудовым договором, зарплатой соответствующей в трудовом договоре, обеспечением материального-технического оснащения для возможности совершать действия своей компетенции на рабочем месте. Уголовное право,

с точки зрения законодательной базы, в Казахстане очень сильно развит, здесь исходит другая проблема, которая данные нормы возможно решат, а именно человеческих фактор, ведь если гражданин изначально материально и морально обеспечен, он не будет совершать коррупционную сделку с человеком, совершившим правонарушение. Можно добавить, что если людей высокого чина в Республике-Прокуроров, Судей, Министров наказывали за ими содеянное противоправное деяние, это было бы зафиксировано в суде, и им дали наказание с соответствием законом, то у рядового граждан Казахстана все меньше становилось бы желание заниматься коррупционной деятельностью, ведь они будут понимать, что наказание никто в стране не будет избегать. Какие качества должны быть у ответственного гражданина? Считаем, следующие: добросовестность; он (гражданин) осознает свои права и обязанности как член общества и своего Государства, а также понимает важность своего вклада в это общество. Честность и порядочность: Он действует честно и неподкупно, не нарушая законов и моральных норм. Уважение к другим: Он уважает права и мнения других граждан, демонстрируя терпимость к разнообразию в обществе. Активное участие в жизни общества: Он активно участвует в общественной жизни, включая голосование на выборах, участие в общественных мероприятиях и волонтерскую деятельность. Забота об окружающей среде: Он стремится сохранить природу и экологию, соблюдая правила охраны окружающей среды и устойчивого развития. Трудолюбие и самодисциплина: Он честно и добросовестно выполняет свои обязанности, стремясь к достижению личных и общественных целей. Чтобы стать таким ответственным гражданином, важно ни только следовать этим качествам, законодательной базе, но и предпринимать конкретные действия должен сам человек, рассмотрим какие это действия. 1) Образование и самосовершенствование: постоянное обучение и осознание своих обязанностей как гражданина помогут развить ответственность. Активное участие в общественной жизни: Участвуя в дискуссиях, мероприятиях и инициативах, направленных на улучшение благосостояния общества. Соблюдение законов и подзаконных актов: помимо законов, соблюдайте социальные и моральные нормы. Усилия по охране окружающей среды: принимать меры по экономии ресурсов, сокращению отходов и защите природы. Продвижение социальной справедливости: Поддерживания равенства прав и возможностей для всех членов общества.

Подводя итоги, нужно отметить, что Президент Касым-Жомарт Кемеливич Токаев стремится к процветанию нашей Республики, и делает разные инициативы, которые должны улучшить наше благосостояние, такие как программа «Нацфонд-детям», ОСМС, новый Социальный Кодекс, но всегда есть нюансы, не все инициативы Президента могут быть исполнены, а для того чтобы его идеи поддержать нужно материально и морально обеспечить будущие поколения казахстанцев, которые будут ответственны, образованными, и смогут дать Казахстану новый экономический скачок, вследствие новых-прорывных идей. «Ответственный человек – Честный труд – Заслуженный успех», эта та концепция, которую правильно продвигает наш Президент, для того чтобы ее реализовать, задача всех граждан РК содействовать в пути созидания молодого поколения, препятствовать любым противоречащих закону действиям, предотвращать любую дискриминацию в отношении людей на территории нашей Республики, поддерживая мир в нашей стране, а чиновникам и общественным деятелям нравоучать правовой грамотности для стабилизации исполнения указов Президента и норм, прописанных в высшем юридическом источнике нашей страны-Конституции.

Список использованных источников

1. https://economy.kz/ru/Mnenija/id=333 -Исследование института экономических исследований о строительстве железной дороги Китай-Кыргызстан-Узбекистан

2. https://chinalaw.center/constitutional_law/china_constitution_revised_2018_russian/ - Конституция КНР принятая 4 декабря 1982 года, с изменениями и дополнениями от 11.03.2018

3. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029&pos=1125;-14#pos=1125;-14 - Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 19.09.2022 г.)

4. https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-provel-trete-zasedanie-nacionalnogo-kurultaya-1525841 - Проведение 3 Национального Курултая в городе Атырау 15 марта 2024 года.

5. https://www.akorda.kz/ru/pozdravlenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-s-dnem-semi-885536 - Поздравление Главы государства Касым-Жомарта Токаева с Днем семьи

6. https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-ekonomicheskiy-kurs-spravedlivogo-kazahstana-18588 - Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Экономический курс Справедливого Казахстана»

7. https://adilet.zan.kz/rus/docs/K930001000_ - Конституция Республики Казахстан, принятая Верховным Советом РК от 28 января 1993 года.

8. https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000414 - Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V ЗРК.

СЕКЦИЯ І

МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕН ТӘСІЛДЕР
ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И ПОДХОДЫ В МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ
INNOVATIVE TECHNOLOGIES AND APPROACHES IN INTERCULTURAL COMMUNICATION

ӘӨЖ 17.09.91

РАХЫМЖАН ОТАРБАЕВТЫҢ ТӘУЕЛСІЗДІК ТҰСЫНДАҒЫ ШЫҒАРМАЛАРЫ ТУРАЛЫ

Атаханова Нұрасила Амангелдіқызы
rassi68@mail.ru
«8D01701 – Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының 1 курс докторанты.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Филология факультеті. Қазақ тілі мен әдебиет теориясы кафедрасы, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Қазіргі қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі – Махамбет сыйлығының лауреаты, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Халықаралық Айтматов академиясының академигі, жазушы, драматург Рахымжан Отарбаев. Әр жылдарда «Орал өңірі», «Қазақ әдебиеті» газеті «Жалын» альманахында жауапты қызметтер атқара жүріп қазақ журналистикасына біршама үлес қосты. Қазақстанның Қырғызстандағы елшілігінің атташесі, Маңғыстау облыстық радио-телевидение компаниясының төрағасы, Атырау облыстық Махамбет атындағы қазақ драма театрының директоры, ҚР Президенті Әкімшілігінде сектор меңгерушісі, Астанадағы Ұлттық академиялық кітапхананың Бас директоры сынды жауапты қызметтерде жүріп те шығармашылықтан қол үзген жоқ.

Қаламгер проза, драматургия, публицистика жанрларын мазмұны мен түрі жағынан байытты. Жазушының «Құпия түн» (1987), «Жұлдыздар құлаған жер» (2000), «Шер» (2006), «Қараша қаздар қайтқанда» (2006), «Отверженный мир» (2007), «Дауысыңды естідім» (2008), Аспандағы ақ көбелектер (2009), «Біздің ауылдың амазонкалары» (2012), «Шыңғыс ханның көз жасы» (2014) прозалық жинақтары мен Таңдамалы шығармаларының 2 томдығы, «Айна-ғұмыр» (2013) атты пьесалар жинағына енген «Бейбарыс сұлтан», «Мұстафа Шоқай», «Сырым батыр», «Бас», «Абай: сот», «Мұқағали мен Фариза», «Аяулым Анфиса», «Нашақор жайлы новелла», «Двойник» драмалық шығармалары – ұлттық әдебиетке қосылған бай мұра. Жазушы-драматургтың бірсыпырасы шығармалары түрік, араб, орыс, қытай, ағылшын тілдеріне аударылып, Англия, Франция, Түркия, Моңғолия, Египет, Қытай, Мәскеудің ірі-ірі баспаларында бірнеше рет басылды. Ресейдің «Художественная литература» баспасынан орыс тілінде бір томдығы, Қытайдың «Ұлттар» баспасынан қытай, қазақ тілінде 2 томдығы, қырғыз тілінде бірнеше кітаптары және 2016 жылы Түркияда «Бас» романының таныстырылымы өтіп, «Ақ көбелектер» әңгімелер жинағы жарық көрді. Сонымен қатар, Рахымжан Қасымғалиұлы Қазақстан елшілігінің «Қазақстан-Түркия» бауырластық медалімен, «TÜRKSOY» тағайындаған «Haldun Taner» халықаралық медалімен марапатталды [1, 363].Драматургтың бірсыпыра пьесалары республикалық, аймақтық театрлармен бірге шетел театрларында сахналанып жүр.

Ұлттық әдебиетте стильдік ерекшелігімен, жаңашлдығымен танылған қаламгер мұрасы көзі тірісінде әдебиеттанушы ғалымдар мен сыншылар тарапынан жоғары баға алды. 2017 жылы М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты ғалымдары шығарған ұжымдық монографияда «Рахымжан Отарбаев» атты шағын шығармашылық портрет берілсе, «Қазіргі

қазақ драматургиясындағы инновациялық ізденістер (1991-2016 жж.)» атты ұжымдық монографияда әдебиеттанушы ғалым Г. Орда драматургтың бірсыпыра пьесаларына талдау жасады [2, 4-10].

Жазушы ұлттық әдебиеттегі өнер мен өнер иелері туралы тақырыпқа күйші-композитор Дина Нүрпейісова туралы «Күй – «Кербез» (1987), күй атасы Құрманғазы мен Сейтек күйші туралы «Аман бол, шешем...» (1987), «Мұқым салған ән» (1987), Ш. Уәлиханов пен орыс географиялық қоғамына мүше болған белгілі этнограф-ғалым Мұхамед Салық Бабажанов туралы «Кездесудің бір сәті» (2002), ақындар Махамбет пен Пушкин туралы «Махамбет пен Пушкин» (2002), «Актриса» (2012) әңгімелерімен үлес қосты. Тәуелсіздік тұсында бұл қатар О. Сәрсенбаевтың «Шамшырақ», И. Жақановтың «Ықылас», З. Қабдоловтың «Менің Әуезовім», Д.Досжанның «Алыптың азабы», «Мұхтар жолы», «Абай айнасы», «Алыптың азабы», Р. Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы», Н.Әбуталиев «Наркескен», Е. Әкімқұловтың «Қалдаяқов – ән патшасы», А. Жақсыбаевтың «Иса ақын», Т. Мәмесейіттің «Таңжарық», Т. Әсемқұловтың «Біржан сал», Е. Төлеутайдың «Жүсіпбек Елебеков» романдарымен толықты [3, 338-350].

«Біздің аулдың амазонкалары» жинағына тәуелсіздік тұсында жазылған таңдаулы әңгімелері топтастырылған. Әңгімелердің көпшілігіне Қанішкен мен Қошалақтағы ауыл қазақтарының өмірі арқау болған. Аң қуып, шап терлетіп шауып жүріп бар ұмырын өткізген аңшы шал Қапас, «Надандық, сені қайтейін?» деп сайлауға дауыс жинап жүрген Жетестің әңгімесінен көп дүниені аңғауға болады. Жетес – әлем жаңалықтарынан хабары бар көзі қарақты жастардың өкілі. Оның әңгімелерінен Американың Перизенді Билл Клинтон мен Моника арасындағы жеке басқа қатысты оқиғаларды да естиміз. Аңшыны Американың ұлттық байлығы болып табылатын шибөріні атқаны үшін сотталатынын айтуынан көп білетіндігімен бірге саясат пен жаңалықтан хабарсыз, шалғайдағы ауылда жатқан аңшы шалды қорқытуын аңғарамыз. Түнімен ұйықтай алмай сана ағымына берілген аңшының ертеңіне ұмыр бойы серік етіп отбасын асыраған мылтығына қарағысы келмеуінен, өзінен-өзі үрейленіп кешке дейін кемпірінің жолына қарап алаңдауынан оның ішкі жандүниесіндегі арпалыс сезімерін көреміз. Атып алған екі шибөрісінің біреуі Астанадағы балдызының, екіншісі кемпірінің иегі желінген пальтосының жағасында жалт-жұлт етіп жүруі – бұл үшін қылмыскердің бұлтартпас айғағындай сезіліп тұла бойын үрей билейді. О.Дарк айтатын сана ағымы мен «мимикалық реализм» аңшы Қапастың күні бойғы арпалыс сезімдері мен үрейінен көрініп тұр.

Р.Барт постмодернизм теориясында қаламгердің оқырманға ой тастау арқылы шешімді оқырманға қалдыру тәсілін «автор өлімі» терминімен түсіндіреді. Авторлық ұстаным кейіпкерлер сөзімен берілетін болса, Жетес пен Қапардың сөздері арқылы автордың оқырманға ой салуын «автордың өлімі» терминімен ұштастыруға болады. Жетестің: «Сырты – түк, іші – боқ қайдағы малды айтасың? Олар өзіңді отырғызып қойып, құйрығыңның астынан мұнайыңды жым-жылас қып сорып кетіп жатқан жоқ па, мұнайыңды!», – деген сөзі бүгінгі қазақ қоғамындағы өмір шындығын көз алдымызға алып келеді [4, 15]. Қазіргі таңда қазақта сатылмаған ештеңе қалмады, тіпті жер асты байлықтарымыздың өзін шетелдік инвесторлар жекешелендіріп алған. Қоғам өміріндегі осындай өзекті мәселені жазушы Жетестің сөзімен беріп отыр.

Аңшы Қапардың: «шәуілдеген жаман шибөрі Американың ұлттық байлығы болсын. Мен сонда Қазақстанның кімімін? Өкпесіне тебер өгейімін
бе? Бұ дүниеде жиғаным, о дүниеде иманым бұйырмай кететіндей сұрауым жоқ па? Оң қол қиянатқа жүгірсе, сол қол арашаға ұмтылмас па?.. Бұл ел ел ме әлде ашық-тесік жатқан малқора ма?..» [4, 21-22], – деген сөзінен оқырман ой түйеді. Қазақтың күнкөрісі болып отырған малына тыныштық бермейтін шибөріні Америка ұлттық байлық санаса, сонда бұлардың шибөрі тартқан малының сұрауын кім бермек? Мал екеш малдың да сұрауы болса, қазақ үшін адам құны сонша төмендегені ме? Өмірбойы дүние жинамай, ішіп-жемін ғана ойлаған аңшы Қапастың шибөрі құрлы құны болмағаны оны ой ағымына, жан күйзелісіне алып келді. Санасындағы сан сауалға жауап іздеген кейіпкердің ішкі жандүниесіндегі

арпалыстың басты себебі де сонда жатыр. Көріп отырғанымыздай, жазушы шешімді оырманға қалдырған, мұны посмодернизм теориясы зерттеушілер «автор өлімі» деп түсіндіреді.

Сана ағымына құрылған келесі әңгіме – «Қытайдан жеткен сәлемдеме».Жазушы әңгімеде еліміз тәуелсіздік алған соң ата-баба жеріне ат басын тіреген қытайдан отанына оралған қазақтардың өмірінен сыр шертеді. Әңгіменің негізгі оқиғасы Базаркүлдің Өмірбайға «Әй, шал, не естігенің бар? Әлгі туыс қуалап шекара асып кеткен Тақай оралыпты. Қоржын басы тоқ. Қызылды-жасылды дүниені теңдеп келіпті» деген сөзімен басталады. Тақай – Өмірбай сияқты арғы беттен келген қазақтардың бірі. Тақайдың Өмірбайға алып келген қысқа тоны, Базаркүлге деген қымбат мата мен магнитофон кейіпкердің өткен өміріне шегініс жасатады. Оқырман негізгі оқиғаға кейіпкер монологымен қанығады. Жазушы сана ағымын Өмірбайдың монологына сыйғызған. О.Дарк автоматты хат, сана ағымы, «мимикалық реализмді» постмодернизмге тән құбылыс деп түсіндіреді. Жазушы автоматты хаттың орнына екі баламен Қытай жерінде қалып, құдай қосқан қосағына сәлемдеме беріп отырған Әсемайдың сәлемдемесіне сыйғызған. Қытай асып келген қымбат заттар Өмірбайдың есіне өткен өмірін түсіреді. Кейіпкердің осы күйі былай суреттеледі: «Түн ортасы әлдеқашан ауып кетсе де Өмірбайдың кірпігі желімденер емес». Өмірбайдың жесір қалған Әсемай мен жетім қалған екі баласын ойлап түнімен ұйықтай алмауы оны сана ағымына жетелейді. Ақ қашып, қызыл андағайлап тұрған заманда Өмірбайдың ата-анасы үркіншілікке ұшырап шекара асады. Бір үйдің жалғыз баласы ештеңеден тарлық көрмей өседі. Ол үйленген жылы Оспан көкесі тар бұғауға басы сыймай, алдымен байырғы үкіметпен ұстасып, кейін гоминданға қарсы шапқанда, әкесінің айтуымен бұл да шеріктердің қатарына қосылған. Шекарадан өтерде совет өкіметі отанына опасыздық жасаған Оспан батырға қатысы барларды шетінен ұстап, түрмеге тоғытып жатқанын естіген ол үлкендердің ақылымен Оспан көкесінен де, «бала белде, қатын жолда» деп екі баласы мен әйелінен де бас тартады. Сол сәтті жазушы былай суреттейді:

«Үсті-басы безгек тигендей қалшылдап темекісін қайта тұтатты. Көк түтін бұрқ етіп, көз алдын бір мұнар тұмшалап тұрып алды.

Иә, сымдай тартылған орыс офицері алдына салып айдап әкелген. Жауаптасу қысқа болды.

– Әйеліңіздің бары рас па? – деді домаланған қытай.

– Жоқ. Қайдағы әйел? Оспан батырды да ғұмыры көрген емеспін, – деді бұл.

– Балаларыңыз ше?

– Ешкімді білмеймін. Үкіметке қарсы соғысқаным жоқ, – деді тағы да құты қашып.

– Жалғыз бастысыз ба?

– Иә...

«...Өмеке-ау, «Иә, соңымда Әсемай мен қос ұлым қалды, жібере көріңіз» десеңіз, бізді шекарадан әне-міне өткізгелі тұрған. Көрші бөлмеде отырып барлық жауаптасуды есіттік. Бізден танып шығып, құрбандыққа қиып кеткеніңіз қалай?! Жүрегіңіз жұмсақ еді ғой...» [4, 33]. Осындай жағдайды басынан өткерген Өмірбай Әсемайдан сәлемдеме келгенде қалай жаны жай тапсын. Күйеуден шыққан Базаркүлді біз қызымен алғанмен, екеуінен бала болмады. Ұрпақсыз қалдым деп жүргенде, тірідей жетім қалған қос құлыннан хабар келіп тұр. Сана ағымы кейіпкердің жан дүниесіне талдау жасау, қат-қабат ағымдар тізбегінен тұратын болса, Өмірбайды түнімен ұйықтатпаған қат-қабат ойлар мен оның ішкі дүниесіндегі арпалыстар жазушының постмодернизм элементтерін шебер пайдаланғанын танытады.

«Біздің ауылдың амазонкалары» – қыр қазақтарының өмірінен хабар берер әңгіме. Теңіз тамағына төніп отырған үш әйел – бірге өскен бір ауылдың қыздары: Айман, Қарғаш, Бибі. Оқиға үш әйелдің сиырларын іздеп шығуымен басталады. Оқырман бұл кейіпкерлердің өміріне лирикалық шегініс арқылы қанығады. Постмодернистер айтатын «автор өлімі» мұнда да кездеседі. Автор әңгіме атауына Оңтүстік Америкадағы әлемдегі ең ұзын өзен атауын алып отыр ма, әлде көне мифтердегі еркектерге төзбейтін жауынгер амозонка әйелдерді айтып отыр ма деген ой келеді. Жазушы мұнда да жауапты оқырманның өзіне қалдырған. Әңгіме атауына екі болжам да сәйкес келеді. Олай дейтініміз, біздің кейіпкерлеріміз де Амозон өзені сияқты

теңіз жағасында отыр. Екіншіден, үшеуі де жалғызбасты: біреуі күйеуге шықпаған, екіншісінің күйеуі өмірден ерте өтіп жесір қалған, үшіншісін күйеуі тастап кеткен. Сиыр іздеген үшеудің Уәли қарауылды піштірмек болған әрекеттері жауынгер амозонка әйелдерін еске түсіреді.

Сонымен бірге үш әулеттің түтінін түтетіп отырған кейіпкерлердің өмірі кеңестік дәуірдегі мыңдаған қазақ қыздарының тағдырынан хабар береді. Ресейліктер Байкал – Амур магистралін салып жатқанда, Коммунистік партияның ұраншыл саясатымен отанға қызмет ету үшін ауылда қалып сауыншы болған комсомол қыздар өздері армандаған оқуларына жете алмай, бір-бір жігіттің отауын түтетіп ауыл арасында қала берді. Сол кезде өңірі жалтыраған киіммен әскерден келген Әлидің көрші ауылдағы Уәсиланы алып келуі бұлардың ішіне қызғаныш отын түсіріп еді. Үшеуі сиырларын қораға қамағаны үшін піштіріп тастамақ болып ортаға алғанда, олардан сытылып шыққан Уәли із-түзсіз жоғалып кетеді. Оны қасқыр тартып кеткенін де, суға батып кеткенін де тірі жан білмейді. Әңгіме:

«Қарауыл содан бері жоқ. Ел боп іздеді. Қалың қамысты жалғыз талдап тінтті. Таптырмады. Бір хабарын берген жанға сүйінші де ұсынды. Жын көтергендей. Жер жұтқандай. Тек сол аяғы молақ сұр қасқыр ғана Уәсила жатқан терезенің алдына кеп таңға дейін «У-у-у...» деп ұлып шығады дейді», – деп аяқталады [4, 326].

Әңгіменің осылай аяқталуы оқырманға постмодернистер айтып жүрген «автор өлімін» және есімізге салады. Қасқыр неге түнімен Уәсиланың терезесінің алдына келіп ұлиды? Уәлидің жаны осы қасырға қонды ма, әлде оны жеген аяғы молақ сұр қасқыр ма? Бұл да жұмбақ күйінде қалған. Авторлық ұстанымды кейде кейіпкер сөзімен берсе, енді бір жасырын қалдыруға болады. Бұл жерде авторлық ұстаным жасырын тұрғандықтан, оны оқырман өз бетінше түсінеді. Себебі, шығарманың ендігі иесі – оқырман.

Жазушының «Дүние ғайып» (2009), «Бесқасқа Беріштің хикаясы» (2009), «Шыңғыс ханның көз жасы» (2014) хикаяттары бір-біріне мүлде ұқсамайтын тақырыптарды көтеруімен ерекшеленеді. Мәселен, «Дүние ғайып» туындысында қазақ үшін белгісіздеу қыстың көзі қырауда қар үстінде ит жегіп жүретін эскимостар өмірі суреттелген. Емрон мен Айнан арасындағы тартыспен адамзат баласының бірі-біріне деген бақастығы шынайы суреттелсе, «Бесқасқа Беріштің хикаясы» шығармасында сан ғасырлық тарихы бар ұлттық әдет-ғұрып, салт-дәстүрлер ру аралық қарым-қатынаспен көрініс тапқан.

Жазушы шығармашылығының үлкен бір белесі – «Шыңғыс ханның көз жасы» хикаяты. Көзі тірісінде аты аңызға айналған Шыңғысхан бейнесі кеңестік дәуір әдебиетінде біржақты бағаланып оған теріс баға берілгені белгілі. Аталған туындыда тарихтан белгілі оқиғалар психологизм арқылы шыңдала түскен. Түс, монологтарды тиімді пайдаланған автор кейіпкер басынан өткен түрлі тағдыр тауқыметіне тәуелсіздік тұғырынан баға береді. Шығарманың тарихи сипаты зерттеушілердің еңбектеріндегі тарихи деректер мен Есукей, Олуэн, Жошы, Бату, Сүбедей баһадүр, Ақбура әулие, Мұхаммед Хорезмшах, Қайыр хан тәрізді тарихи тұлғалардың бейнелерімен толыға түскен. Шығарманы оқып отырғанда төрткүл дүниені тітіреткен Шыңғыс ханның көз жасы арқылы оның да ет пен сүйектен жаратылған пенде екеніне иланасың.

«Бас» романы жөнінде тарих ғылымдарының кандидаты Сұраған Рахметұлының «Бас» романы хақында» [5] атты мақаласы «жазушының әлі де жарық көруге асықпай жүрген тосын шығармаларының бірі» деген ескертпесімен жарық көрді. Қаламгердің Махамбеттің өмірі, сол тұстағы тарихи кезең мен қазіргі қазақ өмірі туралы аталған романды интерпретациялаған «Бас» пьесасы да бар.

Проза мен драматургияны қатар игерген қаламгер қаламынан туған драмалық туындылар «Айна-ғұмыр» драмалық шығармалар жинағына енді [6]. «Бейбарыс сұлтан», «Жәңгір хан», «Бас», «Абай: сот», «Сырым батыр», «Махаббат мұнарасы», «Мұстафа Шоқай», «Фариза мен Мұқағали» тарихи драмаларына пьесалардың аты айтып тұрғандай, бұл туындыларға қазақ тарихынан үлкен орын алатын тарихи тұлғалардың оқырманға беймәлім өмір белестері арқау болды. Драматург «Нашақор жайлы новелла», «Двойник»

пьесаларындағы кейіпкерлер тағдырымен өмірдің көлеңкелі жақтарын шынайы бейнеледі. Жекелеген кейіпкерлердің тағдыр тауқыметі біз өмір сүріп отырған егемен елдің трагедиясы ретінде суреттелді.

Қазақ әдебиетіндегі Бейбарыс сұлтан туралы тарихи деректер, мәмлүктер туралы зерттеулер мен Морис Симашконың «Емшон» атты тарихи повесінің қатары драматургтың «Бейбарыс сұлтан» тарихи драмасымен толықты. Мәмлүктер әдебиетін зерттеуші А. Әлібекұлы Бейбарыс өмір сүген дәуірге: «Құл саудагерлері сұлтандарға ең жақсы, күшті мәмлүктерді жеткізуге тырысты. Сұлтандар оларға сұраған құнын артық төледі. Кресшілерге қарсы әскер мен өздерін қорғайтын арнайы дайындалған сенімді жасақты көбейту мақсатында билік иелері саудагерлерді осылай ынталандырып отырды», – деген түсінік береді [7, 13-14]. Туған жерден жыраққа құлдыққа сатылған Бейбарыс пен Қалауын өмірлерінің соңына дейін бірге болды. Пьесадағы Бейбарыс бейнесі жөнінде Г. Орда: «Бейбарыс – тек қана жауға қарсы күресті басқарушы әскербасы емес, ол – соғыста тұтынатын қару-жарақты жасаушы. Қылыш соғушыларға алмас қылыш қайтпас болатынын, оттан суырып суға салу керектігін үйретіп жүргенінен оның темірден түйін түюден хабардар екендігі көрінеді. Сонымен бірге ол – қасына Тәңірбердідей тарихшы ұстау арқылы сол дәуірдің шындығын хатқа түсіріп кеткен шежіреші», – деген баға береді [2, 16]. Ғалымның осы пікірін шығармадағы Бейбарыстың шежірешіге көпшілік біле бермейтін сарай құпиясын жаздырып отырған эпизоды растайды.

«Бейбарыс сұлтан» пьесасы – оқырманға беймәлі болып келген Бейбарыс сұлтанның өмірі туралы жаңа мәлімет беретін туынды. Автор кейіпкердің өсу, толығу жолын оның төңірегінде жүріп жататын мемлекет аралық және сарай төңірегіндегі қақтығыс, тартыстармен көрсетуге тырысқан. Пьесада Бейбарыс Мысыр елінде өмірден өтеді. Қазіргі таңда Мысырға барғандар Бейбарыс сұлтан жатқан жерге зиярат жасайды. Осы шығарма негізінде түсірілген «Сұлтан Бейбарыс» фильмінде ол «өзге елде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан болу» үшін қартайған шағында тақты тәрк етіп, туған жерін іздеп өмір бойы мұрнынан иісі кетпеген қазақтың жусанды даласына аяқ тірейді.

«Бас» пьесасында Махамбеттің бас сүйегінен өлердей қорыққан ғалымдардың әрекеттері тарихи ахуалмен астаса суреттелген. Махамбет, Қарауылқожа, Исатай, Ықылас Төлеевич, Баймағамбет Айшуақович бейнелері туындының тарихилық сипатын ашуға қызмет етсе, «Махаббат мұнарасы» пьесасында Ә. Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» романын бүгінгі күн тұрғысынан сараптап, шығарманың сахналық нұсқасын интерпретациялаған.

«Абай: сот» трагедиялық драмасы ақынның 150 жылдығы қарсаңында жаңаша көзқараспен жазылған туынды. Драматург Абайдың ақындығы емес, ел ішіндегі билігі мен төрелігін көрсетуге тырысса, «Нарком Жүргенов» пьесасына Нарком Темірбек Жүргеновтің өмірі мен қызметінің соңғы жылдары негіз болған. Пьесадағы Жамбыл, Сәкен Сейфуллин, Күләш, Шара, Темірбек Жүргенов, Брусиловский тәрізді тарихи тұлғалар шығарманың тарихилық сипатын көрсетсе, үш жылдың ішінде қазақ даласында 22 институт, 85 техникум, облыс орталықтары мен ірі қалаларда драма театрлар мен музыкалық ұжымдардың ашылуы – Темірбек Жүргеновтің іскерлігінің, ұйымдастырушылығының көрінісі.

Қазақ әдебиетіндегі жазушы Ә. Таразидың «Мұстафа Шоқай» романы мен ақын Қ. Бегмановтың «Шерлі Түркістан» поэмасының қатары Р. Отарбаевтың «Мұстафа Шоқай» пьесасымен толықты. Алғашқы екі автордың Мұстафа жүрген жолмен Қазақстандық экспедицияға қатысып, қайраткер жүрген сапардан жинаған материалдарын өңдеп, оқырманға кең құлашты эпикалық шығарма ретінде ұсынғаны белгілі. Әкім Таразидың романына Мұстафаның гимназияны бітіріп жатқан бозбала шағы арқау болса, Қасымхан Бегмановтың поэмасына қайраткердің басынан өткен аласапыран жылдар, Рахымжан Отарбаев пьесасында саяси қайраткер өмірінің соңғы кезеңі суреттелген. Драматургтың тарихи драмасына М. Шоқайдың Маңғыстау арқылы Бакуге, одан Тбилисиге ат басын тіреп, 22 жыл бойы Түркияда тұрып Парижге жер аударылған эмигранттық өмірі арқау болған. Шығарма ОГПУ қызметкерінің Әміре Қашаубаевты Парижде Мұстафа Шоқаймен кездестің деп тергеп жатқанынан басталады. Мұстафа мен Әміренің Париждегі кездесуі жөнінде Жолтай

Әлмашұлының «Ән-ғұмыр» пьесасында толығырақ айтылғаны белгілі. Туған жерден баз кешіп көрші жатқан Ташкентте бас сауғалап жатқан Мұстафаның ол жерде тұрақтап қала алмауы сол кездегі саяси ахуалдан хабар береді. Пьесаға кейіпкердің Алаш үкіметінің басшылары Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатов, Башқұрт үкіметінің басшысы Зәки Валидимен кездесуі, Ташкент, Орынбор, Түркия, Баку, Париж қалаларындағы тіршілігі арқау блған. Жат жерде жүрген тарихи тұлғаның құпия жағдайда өмірден өтуі де күдік тудырады. Автор пьесада кейіпкер тағдырына қатысты саяси ахуалды шынайы бейнелеуге ден қойған.

Қоғам өміріндегі шешімін күтіп тұрған өзекті мәселелерді арамызда жүрген замандастарымыздың тартысы, қақтығысы арқылы сахнаға алып келді. «Нашақор жайлы новелла» трагедиясындағы Жалқытайды есірткіге тәуелді еткен Бозөкпе, Жанна, Камилла, полиция қызметкерлері – біз өмір сүріп отырған қоғамнан алынған таныс, бейтаныс кейіпкерлер. Драматург XXI ғасырдың қасіретіне айналған есірткіні қоғам трагедиясы ретінде шынайы суреттеген. «Двойник» пьесасына біздің заман бизнесмендерінің өмір тіршілігі арқау болған. Өз серіктесін киллер жалдап өлтірткен Байдың қаржы полициясының тергеуінен құтылу үшін «двойник» іздеп әуре сарсаңға түсуі –қоғам шындығы. Шығармада XXI ғасырдағы қоғам өміріндегі өзекті мәселелер қоса қабат өрбіп отырады. Олар – ақшаға құныққан ашкөздердің қазақ қыздарын шетелдіктерге саудалауы, қазақ халқының материалдық байлығын жатжұрттықтардың тонап жатуы – өмірден алынған шындық. Автор жеңіл күлкі, ащы әжуамен ел өміріндегі шешімін күтіп тұрған өзекті мәселелерді көтерген. Жеңіл күлкінің астарында үлкен мәселенің жатуы – драматургтың шеберлігі.

Қазақ әдебиетіндегі замандастар бейнесін толықтыратын келесі туынды – Қазақстанның тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың балалық шағы туралы «Нұржауған-ғұмыр» драмасы. Шығарма Абыл мен Әдемінің Райымбек атаның басына түнеп бала сұрайтын оқиғасымен басталған. Оқырман пьесадан Қазақстанның тарихынан үлкен орын алатын тарихи қайраткердің балалық шағы туралы мәлімет алады.

Қорыта айтқанда, Рахымжан Отарбаев – қазақ әдебиетін постмодернизмнің элементтерімен байытқан жаңашыл қаламгер. Постмодерндік шығармалармен жеке бір ұлттың ғана емес, жалпы адамзатқа ортақ құндылықтарды көтеруге болатынын көрсетті. Ұлттық әдебиетке Бейбарыс сұлтан, Жәңгір хан, Махамбет, Сырым батыр, Шоқан Уәлиханов, Мұхамед Салық Бабажанов, Абай Құнанбайұлы, Дина Нүрпейісова, күй атасы Құрманғазы, Сүгір күйші, Мұстафа Шоқай, Темірбек Жүргенов, Фариза, Мұқағали тәрізді ұлт қаһармандарының жарқын бейнесін алып келіп, тәуелсіздік тұсындағы әдебиетті мазмұны мен түрі жағынан байытты. Тарихи тұлғалардың бүгінгі тәуелсіздік жолындағы күреске толы өмірі өскелең ұрпаққа үлгі-өнеге. Ол – тарихи тақырыптармен бірге біз өмір сүріп отырған қоғамның шындығын көрсететін замандастар бейнесін әдебиетке алып келген қарымды қаламгер.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Жұматаева А. Рахымжан Отарбаев. Кіт.: Қазіргі қазақ әдебиеті: даму үрдістері, есімдер мен оқиғалар: Ұжымдық монография. – Алматы: «Print express», 2017. – 512 б.

2. Орда Г. Кіріспе. Қазіргі қазақ драматургиясындағы инновациялық ізденістер (1991-2016 жж.). Ұжымдық монография. – Алматы: «Print express», 2020. – 330 б.

3. Әбдезұлы Қ. Өнер адамдары тәуелсіздік әдебиетінде. Кіт.: Қазақ романы: Өткені мен бүгіні. Ұжымдық монография. – Алматы: «Алматы баспа үйі», 2009. – 644 б.

4. Отарбаев Р. Біздің ауылдың амазонкалары. Әңгімелер. – Астана: Фолиант, 2012. – 424 б.

5. Рахметұлы С. «Бас» романы хақында // Қазақ әдебиеті. – 28 қазан. – № 43. – 2016 жыл.

6. Отарбаев Р. Айна-ғұмыр. Пьесалар. – Астана: Фолиант, 2013. – 512 бет.

7. Әлібекұлы А. Мәмлүктер билігі кезіндегі түркі-қыпшақ әдебиеті (дамуы, әдеби өкілдері, өлең өлшемі): Монография. – Алматы: «Арда», 2008. – 176 б.

UDK81’38

STYLISTIC FEATURES OF JOURNALISTIC TEXTS ON ENVIRONMENTAL TOPICS

Amantaikyzy Ayazhan
Aiok011203@mail.ru
4th course student of the educational program «Translation and Translation Studies»
Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan
Scientific supervisor – **Khairzhanova A.Kh.**

Mass media, especially newspapers and magazines, play a pivotal role in society, influencing public opinion and the course of history. Environmental issues, in particular, receive significant attention in the press, reflecting their global importance and the interdisciplinary expertise they require, including linguistic insights.

The language of ecological journalism is characterized by a blend of general and scientific terms, which can take on new shades of meaning in context. Articles on environmental topics often utilize compound terms and analytical phrases, leading to the use of specific constructions like «noun + preposition + noun» (e.g., «la qualité de l'air» - air quality, «un effet de serre» - greenhouse effect, «la fonte des glaciers» - melting of glaciers), «noun + adjective» (e.g., «les énergies renouvelables» - renewable energy sources, «les polluants chimiques» - chemical pollutants, «un impact écologique» - ecological impact), and «verb + noun» (e.g., «potentialiser de nombreux polluants» - to amplify many pollutants, «faciliter la fuite de tous les polluants» - to ease the escape of all pollutants, «prolonger la durée de vie de l'ozone» - to extend the lifespan of the ozone).[1]

Despite the prevalence of complex terms, single-word terminologies are relatively rare in ecological texts. These articles also incorporate basic, everyday vocabulary not specifically related to the environment, underscoring the journalistic style's breadth and adaptability. Beyond fiction, the realm of mass communication offers an unparalleled diversity of expression, demonstrating the comprehensive and versatile nature of modern French publicistic style. [2]

One of the style-forming features of the newspaper-publicist style is the special role of the subject of speech. The subject of speech (the author of the text - the author's «I») and the subject (animate or inanimate) participant of the described reality can enter into intertextual relations. This relationship consists in the use by the author of the text of statements belonging to the subject - not the author of the text. Such intertextual interaction (text in text) pursues certain goals. For example, quoting a statesman, a document, an influential newspaper, a reference to some authority gives the message more credibility. For example: Si cette convention ne prévoit pas de système de surveillance et de sanctions pour les pays concernés, elle est cependant reconnue par l'Organisation mondiale du commerce (OMC), structure qui possède son tribunal arbitral: «On imagine mal aujourd'hui un pays africain ne respectant pas la convention de Washington, estime Marie-Aimée Deana-Côté. Les mesures de rétorsion économique seraient trop pénalisantes» [3].

Translation: even if this convention did not create a system of protection and sanctions for the countries concerned, it is nevertheless recognized by the International Trade Organization (ITO), which has its own arbitral tribunal: «It is impossible to imagine nowadays an African state that does not respect the Washington Convention, says the International Trade Organization (ITO). Washington Convention,» says Marie Deana-Koté. - Economic measures would be too harsh» (translated by Gelia Belkova) [4].

Aiming to «empathize» with the recipient of information makes the subject constantly take care of strengthening the «sender-recipient» connection The degree of expression and character of the subject can be a means of genre differentiation of the newspaper-publicist style of environmental texts, within which the extremes are, on the one hand, information messages in which the author's «I» is expressed minimally, and on the other hand, the position of the «I» in environmental texts, where the author's «I» finds its fullest expression.

The peculiarity of the subject's expression in ecological texts is conditioned by its relationship with

the addressee. Very complex dynamic relations can be established between the subject of speech and the addressee. Two main types of such relations can be distinguished:

1) the relation of inclusion and

2) the relation of non-inclusion.

Relations of inclusion can represent different cases, joint subject, when the subject and addressee belong to the same social group, party, organization, etc.; relations of partial inclusion or crossing, when the addressee shares only some ideological attitudes of the subject. All this dictates the choice of certain linguistic means to express the subject. Thus, the indefinite-personal pronoun on can serve to express a joint subject, as in the following example: On assiste en outre à des évolutions importantes dans les programs locaux de développement durable où la santé occupe une place croissante The indefinite-personal pronoun on can also serve to express a collective subject (the subject is equated with public opinion).

For example: On suppose que l'omniprésence de faibles doses de composés chimiques dans l'alimentation, les boissons, l'atmosphère, les produits de consommation et l'environnement en général joue un certain rôle dans l'altération de l'état de santé.... [5]. In the first case on is close to nous in its referential significance, in the second case it is close to the expression beaucoup sont de cet avis.

Pragmatic component of journalistic ecotexts

Factors related to the situation of communication became the subject of research in functional stylistics in the framework of the formation and development of a new linguistic discipline - pragmatics. The main concepts of pragmatics are the subject (the sender of the text), the addressee (the receiver of the text), the subject of communication and the communicative attitude. Any act of communication presupposes the presence of a subject and an addressee. In the basis of the selection of language means by the subject along with the tasks of nomination there are also certain goals - to present the subject of communication in the necessary light for him.

The totality of these goals is the communicative-pragmatic attitude of the subject of speech (it can be generalized and collective in nature). The communicative-pragmatic attitude is a purposeful selection of linguistic means by the subject of speech to have a certain impact on the addressee. The pragmatic attitude is realized in the text. Environmental texts can serve as a vivid example of their communicative orientation. For example, the text about environmental pollution by exhaust gases uses both lexical and stylistic means to attract public attention to this problem. Thus, a communicative-pragmatic attitude is formed. Malgré une forte réduction des émissions polluantes liées au transport - grâce en partie à la généralization des pots catalytiques - et en dépit de G amélioration de la qualité de G air qui en résulte dans les villes européennes, «a large number of people, especially in urban areas, are exposed to high levels of pollution», as analyzed by the European Environment Agency (AEE) in its report Signaux environnementaux 2001. En fait, la croissance de la consommation de carburant aurait largement limité les progrès réalisés, selon cette émanation de l'Union européenne. Conséquence: des «morts prématurées», de «nouveaux casas de bronchite chronique», «des crises d'asthma», are à déplorer.... et à redouter [6].

The communicative attitude is based on the nature of the relationship between the subject and the addressee. The subject and addressee may coincide, be close or diverge in socio-ideological, professional or personal terms. Their evaluative attitude to the subject of the message may also be different. In the process of realizing the communicative attitude by linguistic means, the subject of speech takes into account such factors as the amount and nature of the addressee's information about the subject of communication, the conditionality of the attitude to the subject of the message by various value criteria, the attitude to the subject itself, etc. The subject of speech also takes into account such factors as the amount and nature of the addressee's information about the subject of communication. These factors are, for example, the basis for the variable interpretation of reality in different types of print media. Let us compare: two text passages about drinking water: 1) L'eau: Cette ressource vitale pour les espèces se raréfie non seulement aux tropiques mais aussi sous les latitudes tempérées. La moyenne disponible par habitant et par an va passer d'un peu moins de 8000 actuellement à 4000 m3 dans les deux ou trois décennies à venir. Plus d'un milliard de personnes n'ont toujours pas accès à l'eau potable dans le monde. Rappelons que moins de 3% de l'eau de la planète est douce, and que la plus grande partie se trouve aux pôles sous forme de glace. The surexploitation of mers and oceans, and also que les pollutions industrielles, ménagères ou nucléaires,

menacent gravement leur capacité de renouvellement [7].

2) L'eau de Paris apporte à l'organisme des éléments essentieals (Ca^{2+}, Na^{+}, Mg^{2}, K^{+}...). Par exemple, son taux de calcium permet de couvrir, selon G âge de l'individu, 15 à 25% de ses besoins quotidiens. C'est une eau équilibrée qui peut-être bue par tous. Composantes minérales de l'eau de Paris sont Ca^{2+} calcium, Na^{+} sodium, Mg^{2+} magnesieum, K^{+} potassium, HCO^{3} "bicarbonate, $S0_4^{2}$ " sulfate, SG chlorure, NO^{3} "nitrate, F fluor [8]. In terms of communicative-pragmatic setting, the compared texts, identical in topic, clearly differ in the choice of vocabulary (the use of chemical formulas in the second of them, which indicates the difference in the goals pursued by the author of the text).

The subject's influence on the addressee may be aimed at attracting his attention to the most significant, essential information, explaining his position. However, depending on their pragmatic orientation, communicative attitudes in texts on ecology will vary from relatively simple to more complex goals. It is important to note that communicative-pragmatic factors are leading in the formation of newspaper -journalistic style and its genre varieties.

The communicative-pragmatic attitude is a property of specific speech acts. At the same time, pragmatically oriented functional-stylistic unities use certain types of communicative attitudes, implemented in numerous texts in similar communication situations.

Abstraction from their specific implementations allows us to talk about less generalized types of communicative-pragmatic attitude, which reflect the characteristics of the genre and serve as the basis for highlighting its relevant features.

Directiveness is one of the pragmatic categories inherent in advanced and editorial articles. It is already pragmatically oriented by its content. To realize the pragmatic attitude associated with directivity, ready-made expressive and stylistic means can be used. The most frequently used for this purpose are interrogative and exclamatory sentences, appeals, etc. For example: Que nous soyons politiciens, militants écologistes ou médecins, n'avons-nous pas de meilleurs moyens pour parvenir à nos fins? [9].

Translation: But whether we are politicians, environmental activists or doctors, shouldn't we be looking for the most effective ways to achieve our goals? [Here and hereafter translated by the author, except where the source of the translation is indicated].

Si la santé d'une économie dépend de la santé de l'environnement, qu'en est-il de celle des êtres et humains? [9].

Translated: But if the health of the economy depends on the health of the environment, what about the health of people?

Cependant, que dire du fait que les programs et les campagnes en faveur de l'environnement ne se préoccupent que peu de la santé? [Naturopa, ibid, p. 6]. Translation: But how should we feel about the fact that environmental programs and campaigns still take so little account of the health aspect?

Une urgence: agir! [9]. Translation: Urgent action is needed!

Directiveness as a generalized pragmatic category has certain qualitative aspects: it differs in the degree and nature of manifestation, can be explicit and implicit. These differences are generated by corresponding communicative-pragmatic attitudes and are realized in certain contexts. It can be said that generalized communicative-pragmatic attitudes correlate with the text, and specific ones - with the context.

The ideological orientation of journalism is connected with the content of public consciousness. Publicism is an effective tool for influencing social processes. An important role in this regard belongs to the linguistic means of journalism. In the newspaper-publicistic style finds its most consistent realization of such a function of language as influencing. Newspaper-publicistic style is functionally loaded, two linguistic functions interact in it - message and impact. And the influencing function in journalism is predominant. The function of influence requires for its realization a whole arsenal of linguistic means of all linguistic levels, used for various purposes: persuasion, polemics, agitation, propaganda, etc. The function of influence requires a whole arsenal of linguistic means of all linguistic levels, used for various purposes.

Thus, the newspaper-publicistic style is characterized by two functions - message or informative and influencing in their unity. The interaction of the two functions determines the first feature of the newspaper-publicistic style - standard and expression.

Standardization of expression leads to the development of reproducible linguistic means of various

levels. At the lexical level, these are terminological words and expressions; at the morphological level, these are the peculiarities of the use of parts of speech, tenses, moods; at the syntactic level, the assignment of individual constructions to certain genres.

Standardization in the newspaper-publicistic style is connected with the reproducibility of linguistic means. It is inherent in other functional styles, first of all, in the official business and scientific styles. But the standardization of linguistic means in the newspaper-publicistic style has its own peculiarities, which consist in their social-evaluative character. In the official business and scientific styles, standardized language means are mostly neutral in this respect. Such neutral formulas are sharply contrasted with the stable word-combinations of the newspaper-publicistic style, which contain a pronounced positive and negative evaluative character. For example: Un label exigeant. To être reconnus «bios» and, de ce fait, porter le logo «AB», propriété du ministère de l'Agriculture et de la pêche, les produits issus de l'agriculture biologique doivent subir un contrôle et obtenir la certification de l'un des organismes indépendants agréés par les pouvoirs publiques. The label «AB» assures ainsi au consommateur that the product comprends plus 95% of the ingredients produced by bioagriculture and that it respects the European regulation in the field of organic food.... [3]. Translation: Quality label In order for products to be recognized as biologically pure and to carry the «AB» label, the right to give which belongs only to the Ministry of Agriculture and Fisheries, they must undergo a serious control and certification by one of the independent control organizations approved by the State. The «AB» mark means that the product contains 95% of ingredients grown according to the relevant principles, and that the European legislation on plant products is respected in this case.... The text given is characterized by features of the standardization category such as: the use of terms on the subject: agriculture biologique, les ingrédients, les produits d'origine végétale; abbreviated terms: bios, logo, AB; prioritized use of morphological forms such as: verbs in the present indicative tense: (ils) doivent, subir et obtenir, (il) assure, (il) comprend, (il) respecte; participle, exigeant, issus and other reproducible forms and constructions.

The pragmatic category of expectation and impact in eco-thematics texts

In the general category of communicative-pragmatic attitude of a journalistic text we can distinguish the so-called pragmatic expectation. The linguistic means of realization of this attitude are cataphora (attribution of a message element to what will be said) and anaphora (attribution of a message element to what has been said before). Cataphora presses expectation, anaphora defuses it. Expectation is aimed at maintaining the addressee's interest in the information being communicated, at activating his attention. For example: Nous avons défini plus haut que le phénomène étudié est basé sur deux principes. Such anaphoric beginning with a reference to what has been said before forms the addressee's expectation of revealing the very principles of the phenomenon under study.

Thus, the selection and use of functional and stylistic means in certain conditions of communication depends on the intensional and influencing tasks of the subject of speech, taking into account the situational conditions of the act of communication.

The enrichment and development of the newspaper-publicistic style occurs both due to its internal resources and through interaction with other styles, primarily with the colloquial style. The lexicon of the newspaper-publicistic style is characterized by the process of expansion of meanings, which leads to the emergence of words with a certain connotation Thus, in the mid-60s, the French neologism impact, meaning "strong impact, unfavorable influence", emerged in this way.

French newspapers often use colloquial-familial vocabulary and even argot for expressive purposes. And this phenomenon tends to intensify. Of course, the predominant orientation to the written or spoken language manifests itself in different ways. Colloquial and colloquial elements are widely used as emotional-expressive evaluative vocabulary. For example, the example from the magazine «L'avant-garde» includes the colloquial word pote, which is a synonym of ami, camarade: Lui est chômeur, avec ses potes, il veut se faire embaucher, jour après jour le combat s'aiguise. The pronoun form of the verb aiguiser, not registered in explanatory dictionaries, is also used here. Colloquial-familial vocabulary is used as a technique of intimidation, reducing the official character of publicistic materials. The influence of colloquial language on the journalistic style is especially noticeable at the level of syntax. Syntactic constructions of the colloquial style, characterized by brevity and expressiveness, compartmentalization,

easy perception as best suited to ensure the impact and propaganda function of journalism. Such means of expressive syntax, developing in the newspaper-publicistic style under the influence of colloquial language, as parcellation, accession, non-union, question-answer unities are aimed at attracting the addressee's attention, at rhythmicization of speech, facilitating perception. The introduction of question-answer unities and appeals in the text activates the addressee's attention, supports and increases his interest in the perception of the text.

In the small town of Niort in western France with a population of only 57 thousand people, an interesting, patriotically oriented monthly magazine «Live in Niort» is published. One of the issues of this 28-page magazine (No. 62 for May 1995) included in its structure a series of notes devoted to water and its protection, and designated this series on its cover under the general title «Dossier – Water» (Dossier L'Eau). To attract readers' attention to many problems related to water, the editors use various stylistic techniques. For example, even the note that opens the issue is headlined by a catchy rhetorical question: L'eau peut-elle être bonne et peu what ? (Can water be clean and not very expensive?), which attracts the reader's attention [9].

The French publications on environmental issues studied in this classification belong to the journalistic style, representing a written (newspaper and magazine) form of journalism, implemented depending on the goals set by the author of the article in such genres as informational article, interview, editorial, dossier.

Environmental journalistic texts are characterized by a number of features:

1. In communicative-pragmatic terms: a communicative-pragmatic attitude is a purposeful selection of linguistic means by the subject of speech to have a certain impact on the addressee. In journalistic texts on ecology, both lexical and stylistic means are used to attract public attention to this problem. The subject's influence on the addressee may be aimed at drawing his attention to the most significant, essential information and explaining his position. However, depending on their pragmatic orientation, communicative attitudes in texts on ecology vary from relatively simple (attracting attention, explanatory argumentation), to more complex goals (persuasion, motivation for certain actions, the desire to influence the value system and worldview of the addressee).

Most often, interrogative and exclamatory sentences, addresses, etc. are used for these purposes. For example: Une urgence: agir! Required urgent actions! Que nous soyons politiciens, militants écologistes ou médecins, n'avons-nous pas de meilleurs moyens pour parvenir à nos fins? But whether we are politicians, environmental activists or doctors, shouldn't we be looking for the most effective ways to achieve our goals? Si la santé d'une économie dépend de la santé de l'environnement, qu'en est-il de celle des être et humains? But if the health of the environment determines the health of the economy, then what about the health of people? Cependant, que dire du fait que les programs et les campagnes en faveur de l'environnement ne se préoccupent que peu de la santé? But how should we react to the fact that environmental protection programs and campaigns still take so little into account the health aspect? [5]

2. A lexicological feature of ecoterminology is the use as a term, along with a single word, of compound terms that include various combinations of individual lexemes. A characteristic lexicological feature can be considered that among the vocabulary used, the terms themselves, including only one word, are relatively poorly represented. Environmental vocabulary is quite often represented by various constructions like: «noun + preposition + noun with or without an article», for example: la quality de l' air - air quality, un effet de serre - greenhouse effect, la fonte des glaciers - melting glaciers;

«noun + adjective», for example: les energies renouvelables - renewable energy sources, les polluants chimiques - chemical pollutants, un impact écologique - environmental damage, harmful effects on the environment; «verb + noun with or without prepositions», for example: potentialiser de nombreux polluants , faciliter la future de tous les polluants , prolonger la durée de vie de G ozone , etc.;

3. In stylistic terms, journalistic texts on ecology are distinguished by significant expressiveness, in particular, the use of individual expressive means, especially epithets of different structures, as well as the use in these texts of such a common stylistic device as hyperbole. Expressiveness acts as one of the leading stylistic devices in environmental texts. For example: Erosion des sols, avancée des déserts, massive déforestation, pluies acides, sure exploitation des fonds marins, extension de l'agriculture et de l'élevage

intensifs, trous dans la couche d'ozone.

Modern French newspaper and magazine publications on ecology are distinguished by the complexity and heterogeneity of their stylistic design. The expressiveness of the journalistic text is achieved both through the vocabulary of a certain modal coloring, and through the use of stylistic techniques and figures.

List of sources used

1. Vinogradov B.C. Translation: general and linguistic issues. Moscow: KDU, 2004.-240 p.
2. Gak V.G., Grigoriev B.B. Theory and practice of translation. French. -M.: Interdialect * 2001. - 456 p**.**
3. Label France (French). № 45 December 2001. - P., 2001. - 49 p.4. Label France (français). № 14 octobre 2001. - P., 2001. - 49 p.
5. Naturopa (Russian edition) No. 90. - Paris, 1999. - 31 p.
6. Label France (Russian edition). No. 40, July 2000. - P, 2000-49 p.
7. Label France (French). № 39 April 2000. - P., 2000. - 49 p.
8. What is the mineralization of Paris water ?//Paris water what quality? City Hall of Paris. - P. 1998. - 20 p.
9. Klimanova P.A. Features of the functioning of environmental terms in various styles of the French language//pragmatic aspects of linguistics. Collection of articles by leading teachers of the Faculty of Foreign Languages MNEPU. - M., 2001. - p. 23-34.

UDC 37.091.322.7:111

EFFICIENT USE OF "COURSERA" PLATFORM TO IMPROVE STUDENTS' LANGUAGE PROFICIENCY IN ENGLISH CLASSES AT SCHOOL

Abdirakhman Zhuldyz Zhanbolatkyzy
zhuldyz_abdrahmanova979513@mail.ru
Student of the 4th course of the educational program "Foreign language: two foreign languages"
M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Republic of Kazakhstan
Scientific supervisor, candidate of pedagogical sciences,
associate professor – **Shvaikovskiy A.S.**

In the era marked by rapid globalization and digital innovation, the acquisition of language proficiency has emerged as a critical skill for students worldwide. Within the realm of English language education, educators are constantly seeking dynamic and effective methods to enhance students' linguistic competence.

In this pursuit, online learning platforms have gained prominence, offering unprecedented opportunities for language acquisition beyond the confines of traditional classroom settings. Among these platforms, Coursera has emerged as a versatile and widely utilized resource, offering a plethora of courses tailored to diverse language learning needs.

We delve into the effective use of the Coursera platform in improving students' language proficiency within English classes at schools. We explore the theoretical foundations underpinning its efficacy, the practical strategies for implementation, and the potential benefits it offers to both educators and students alike. By examining the intersection of technology and language education, we will provide insights into how Coursera can serve as a catalyst for transformative learning experiences, empowering students to navigate the complexities of the English language with confidence and proficiency.

Sociocultural theory, championed by Vygotsky, underscores the critical role of social interaction and cultural context in fostering cognitive development and language acquisition. Imagine

a classroom environment where students aren't passive recipients of information, but active participants in a collaborative learning community. Research by James P. Lantolf and Steven L. Thorne (Sociocultural Theory and the Genesis of Second Language Development, 2006) highlights the effectiveness of such environments, where students can engage in meaningful communication and negotiate meaning with peers. The social and material conditions discussed in ELF studies dialectically interrelate with, and demonstrably contribute to, the formation of higher-order mental functions [1, p. 41].

Coursera, with its interactive features like discussion forums and group projects, can facilitate this very kind of social scaffolding. Through these authentic communicative exchanges and exposure to diverse linguistic backgrounds on Coursera, students can enrich their language proficiency in a way that transcends rote memorization. They learn to think critically, express themselves confidently, and navigate the nuances of language in a social setting.

Input Hypothesis posits that language acquisition thrives on exposure to comprehensible input – language that is slightly above the learner's current level. The crux of effective language acquisition rests in encountering material that is just beyond our existing proficiency level, commonly denoted as i + 1, where i represents our current level, and +1 denotes a single step beyond [2, p. 36].

Research by Ellis, R. (Second Language Acquisition, 1997) emphasizes the importance of providing learners with ample opportunities to engage with authentic language in meaningful contexts. Here's where Coursera's extensive library becomes a treasure trove. It offers a vast array of English language courses catering to various proficiency levels, topics, and language skills. Students are no longer confined to a one-size-fits-all approach. They can immerse themselves in a rich pool of authentic materials and multimedia resources, tailored to their individual learning needs. This targeted exposure to comprehensible input fuels language acquisition at an accelerated pace and propels their proficiency development on a personalized path [3, p. 6]:

Elements of Effective Programs	Coursera Features
a. build competence in new tasks or strategies	• video modules • readings • discussion forums • quizzes
b. create new structures	• quizzes • assignments (essay)
c. try new roles in a safe environment	• support student group (through social media like *Facebook*) • peer assessment
d. engage in discussions on beliefs and assumptions about issues in relation to practice	• discussion forum (within *Coursera* page) • student support group (through social media like *Facebook*)

Figure 1. Elements of effective programs vs. Coursera features

Task-Based Language Teaching (TBLT) advocates for using real-world tasks as the cornerstone of language instruction. Studies by Nunan, D. (Task-Based Language Teaching, 2004) and Skehan, P. (A Cognitive Approach to Language Learning, 1998) demonstrate the effectiveness of this approach in promoting fluency and communicative competence. Imagine a classroom where students aren't just conjugating verbs, but using them to write a compelling blog post or participate in a simulated business meeting [4, p. 76].

Coursera courses frequently incorporate task-based activities that mirror real-world scenarios. These activities, such as interactive exercises, collaborative projects, and authentic assessments, encourage students to utilize language in practical contexts. By engaging in such tasks on Coursera, students don't just learn English; they develop relevant, transferable skills applicable to everyday

situations. This not only strengthens their English proficiency within the classroom setting but also equips them to confidently navigate the complexities of communication in the real world.

Learner autonomy refers to a student's ability to take charge of their learning journey, set goals, and independently monitor progress. Research by Benson, P. (Teaching and Researching Autonomy in Language Learning, 2001) highlights the importance of fostering autonomy in language education, as it boosts motivation, self-regulation, and lifelong learning skills. Imagine a classroom where students aren't simply lectured to, but empowered to become active participants in their own learning [5, p. 112].

Coursera's self-paced learning structure, personalized learning paths, and interactive resources empower students to take ownership of their language learning experience. By integrating Coursera into English classes, educators can cultivate autonomy by encouraging students to explore course materials at their own pace, engage in self-directed study based on their identified strengths and weaknesses, and reflect on their learning outcomes. This fosters a more active and engaged approach to language learning, where students develop the essential skills to become not just proficient English speakers, but also lifelong learners who are adaptable and self-directed in their pursuit of knowledge.

The theoretical perspectives explored herein provide a robust framework for understanding how to effectively leverage the Coursera platform to enhance student English language proficiency within the school environment. By harnessing the power of social interaction, comprehensible input, task-based learning, and fostering learner autonomy, educators can design and implement engaging and effective language learning experiences on Coursera.

As online platforms continue to evolve, tools like Coursera hold immense potential for transforming language instruction from a teacher-centered model to a student-centered one, ultimately equipping students with the essential linguistic skills they need to not only flourish in our increasingly interconnected and multilingual world but also thrive as lifelong learners and effective communicators [6, p. 3].

Now that we've explored the theoretical foundations, let's get practical! This section dives into how educators can seamlessly weave Coursera into their curriculum, boosting student language proficiency.

The first step is choosing Coursera courses that complement your existing curriculum and cater to your students' needs. Imagine beginners solidifying their foundation with engaging grammar and vocabulary courses. Advanced learners, meanwhile, could delve into specialized topics like academic writing or business communication. Consider incorporating Coursera courses that address specific learning gaps identified within your classroom. Perhaps a group of students struggles with writing complex sentences. A Coursera course focused on sentence structure and style could provide targeted practice and bridge that knowledge gap.

Once courses are chosen, integration becomes the key. Supplement classroom learning by strategically assigning specific Coursera modules or activities. Imagine assigning a Coursera lecture on persuasive writing techniques before tackling a persuasive essay in class. This way, students can encounter the concepts in Coursera and then apply them directly in a classroom setting, solidifying their understanding.

Engagement is vital for success. Empower students by letting them choose Coursera courses that align with their interests and goals. Perhaps a student with a passion for environmental issues could choose a Coursera course on environmental science communication. This personalized approach fosters intrinsic motivation and allows students to delve deeper into areas that excite them.

Integrate interactive elements like quizzes, peer-reviewed assignments, and discussion forums to further boost participation and collaboration. Imagine a Coursera forum where students from your class can discuss a complex literary concept from a Coursera lecture, fostering deeper analysis and peer-to-peer learning. But go beyond just discussion – encourage students to create multimedia presentations based on their Coursera learnings, or use the platform's collaborative tools to work on group projects with students from around the world.

Create a welcoming environment where students can share their Coursera experiences with peers. This fosters a sense of community and allows students to learn from each other's insights and challenges. Leverage Coursera's communication tools to facilitate ongoing interaction and dialogue, enriching the learning experience. Imagine a classroom discussion where students present key takeaways from their chosen Coursera courses, sparking lively debates and broadening everyone's understanding of the topic.

Equipping educators with the necessary skills to leverage Coursera is crucial. Professional development opportunities like training sessions or workshops can familiarize teachers with Coursera's features and functionalities. Providing access to curated resources and lesson plans specifically designed for Coursera integration can further support educators in implementing Coursera effectively.

Imagine a professional development workshop where educators collaborate on creating lesson plans that seamlessly integrate Coursera modules, maximizing the platform's potential. Additionally, encourage experienced teachers to share their best practices for Coursera integration through online forums or school-wide presentations, fostering a collaborative and knowledge-sharing environment within the faculty.

We have analyzed the effective use of the Coursera platform in enhancing students' language proficiency within English classes at schools. Throughout this article, we have considered the theoretical foundations, practical implementation strategies, and the potential benefits of integrating Coursera into language instruction.

By drawing upon constructivist principles, sociocultural theory, task-based learning approaches, and blended learning framework, we have highlighted the diverse ways in which Coursera can enrich language learning experiences. Through authentic interactions, meaningful tasks, and access to a vast array of curated courses, students can actively engage with the English language in dynamic and immersive ways.

Moreover, we have emphasized the importance of promoting student engagement, fostering autonomy, and providing ongoing support for educators to effectively leverage Coursera within the classroom. By empowering students to take ownership of their learning and facilitating collaboration among peers, Coursera becomes not only a tool for language acquisition but also a platform for personal and academic growth.

Coursera's integration into English language classes has the potential to significantly enhance student language proficiency. By carefully selecting and integrating courses, fostering student engagement through personalized learning and interactive activities, and providing professional development for educators, schools can create dynamic and enriching learning experiences. Thoughtful implementation and ongoing support can make Coursera a valuable tool in preparing students to thrive in an increasingly interconnected world, equipped with the language skills and confidence to navigate the global stage.

References

1 Lantolf, J.P., Thorne, S.L. Sociocultural theory and the second language learner. - Georgetown University Press, 2006. - 150 p.

2 Krashen, S.D. The input hypothesis: Issues and implications. - London: Longman, 1985. – 120 p.

3 Ellis, R. The psychology of language learning // System. - 1997. - № 25(1). - P. 1-18.

4 Nunan, D. Task-based language teaching. - Cambridge: Cambridge University Press, 2004. - 240 p.

5 Benson, P. Teaching and researching: Autonomy in language learning. - Routledge, 2001. - 296 p.

6 Siemens, G. Connectivism: a learning theory for the digital age // International Journal of Instructional Technology and Distance Learning. - 2005. - № 2(1). - P. 3-10.

UDC 37.091.322.7:111

EMPLOYMENT OF DIGITAL GAMES IN ELT CLASSROOM FOR GRADES 5-7

Adkhambekova Yokutkhan Kakhromanovna
r_yokutkhan@mail.ru
Student of the 4th course of the educational program "Foreign language: two foreign languages"
M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Republic of Kazakhstan
Scientific supervisor, candidate of pedagogical sciences,
associate professor – **Shvaikovskiy A.S.**

In recent years, educators have also begun to recognise the potential of digital games as an effective tool for learning and teaching in the classroom. The use of digital technology in education, commonly referred to as edtech, has gained momentum with the advent of smartphones and tablets. This paper explores the benefits of using digital games in the English as a Foreign Language (EFL) classroom for students in grades 5-7.

The use of digital games in the classroom is nothing new, but it is only recently that they have become a serious part of language teaching. For example, in 2003, the European Union launched a project called "Using Digital Games in the Classroom", which investigated the use of digital games in foreign language learning.

We want to start the article with the history of digital technology and games. Today, digital games are a popular and fun way to learn English as a foreign language (EFL). But did you know that the first game for learning English was created more than 40 years ago? In 1983, the first game for learning English was published. It was called Rocky's Boots. It was not a computer game, but a game with cards and plastic figures. Players had to create different objects from these shapes. They also had to name the objects in English. For example, they had to use the word "square" to name a shape with four equal sides. This helped them learn new words in English.

What about the first online game? In 1996, the first online game for learning English was published. It was called The Palace of Memory. In it, players walked around a large building and went into different rooms. Each room had a picture of an object, such as a cat or a tree. There was also a word in English, such as "cat" or "tree". The players had to remember which word went with which picture. They then had to spell the words correctly. Memory Palace was very popular when it came out. Then in the early twenty-first century, more and more teachers started using digital games in the classroom. They found that games could help students learn English grammar and vocabulary, as well as improve their listening and speaking skills. In 2003, a teacher named Graham Stanley started a blog about the use of digital games in EFL. The blog was called Digital Game. Many teachers started using ideas from this blog and also sharing their own ideas online. In 2017, the British Council published a book with lesson plans for using digital games in EFL. The book is called Digital Games in ELT: Play and Learn [1, p.21].

There are many benefits of digital games. Firstly, one of the main benefits of using digital games in the classroom is that they can give students lots of extra practice in an enjoyable way. Many students spend hours playing computer games at home, so it makes sense to bring them into the classroom. They can also be very motivating for students, who often feel a real sense of achievement when they complete a game. Secondly, the use of digital games in the classroom is that they can help students develop fluency. In many digital games, players have to make quick decisions under pressure, and this can help students become more confident and fluent when communicating in English. They can also help students improve their pronunciation. For example, some games require players to say words or sentences into a microphone and then the game tests their pronunciation [2, p.35].

Language Skills Development - Digital games can be used to develop a variety of language skills including listening, speaking, reading and writing. For example, many games contain audio

dialogues or instructions, allowing learners to practice listening skills in a meaningful context.

Moreover, some games require players to speak or interact with virtual characters, providing opportunities for oral communication and pronunciation practice.

In addition, some games involve reading and understanding written texts, such as prompts or instructions, which promotes reading skills.

Finally, some games ask students to write short answers or descriptions, which helps them improve their writing skills. By integrating digital games into foreign language lessons, teachers can create dynamic and interactive learning environments that cater to different skills.

Digital games often have multiplayer modes that allow students to play together in pairs or small groups. This aspect of co-operative play promotes teamwork and encourages students to communicate with each other in the target language.

For example, students may need to discuss strategies, solve problems, or make decisions as a team, leading to meaningful interaction and sharing of ideas. Collaborative games can also help shy or introverted students feel more comfortable speaking in front of peers because they are focused on the game rather than their own performance. In addition, digital games can foster a sense of community among students as they work toward a common goal and celebrate their accomplishments together. Likewise, many digital games require players to think critically and strategically in order to progress through the game. Students must analyse a situation, evaluate different options and make informed decisions based on the information they have. This problem-solving process can help develop students' logical thinking and decision-making skills, which are valuable both in the classroom and in real life. Moreover, some games challenge students to think creatively and outside the box as they seek innovative solutions to overcome obstacles or complete tasks. By incorporating digital games into the EFL curriculum, instructors can provide students with opportunities to develop these higher-order thinking skills in a fun and interactive way [3, p.24].

By analysing this topic we can note that there are many different types of digital games available, and teachers can choose the ones that best suit their students. The most common types of games include:

- role-playing games, in which pupils play the role of a character in a story;
- puzzle games, in which students must solve problems to get to the next level;
- multiplayer games in which students work in teams to achieve a common goal.

In addition to these games, there are many websites and apps that offer digital versions of traditional board games. These games can be played on a computer, tablet or smartphone and can be a great way to practice vocabulary and grammar.

Of course, it is important to remember that digital games should not replace other forms of learning. They are best used as an occasional activity, perhaps at the end of a lesson or as a reward for hard work. It is also important to give students clear instructions before starting the game and to check that they understand what they need to do. In some cases it is a good idea to play the game yourself first to help pupils if they get stuck.

There are still lots of word games like Scrabble and Boggle that are great for practising vocabulary. We can also try quizzes like Kahoot or Quizlet Live to test their knowledge of grammar and other topics.

As for how to use games in the classroom, we think it's best to start with a short demonstration of how the game works so the students understand the rules. Then we can divide them into pairs or small groups and let them play for a certain amount of time. After that, we can have a class discussion to find out what they liked and disliked about the game and whether they found it useful for learning English. Finally, we can do some follow-up activities based on the content of the game, such as a group presentation or a creative writing activity.

Of course, there are also a few potential problems to consider. One is that not all of our students have computers or smartphones at home, so we need to make sure there are enough devices available at school. Another issue is that some games can be addictive, so we will need to set clear limits on the amount of time they can spend playing. Finally, we need to think about how to deal with

technical problems such as slow internet connections or software glitches. Overall, however, the advantages of using digital games in the classroom outweigh the disadvantages [4, p.13].

Today, there are many different types of digital games for learning English. Some games are similar to traditional video games where you have to perform tasks or solve problems. Other games use virtual reality (VR) technology so that players feel like they are inside the game.

There are also games that use augmented reality (AR) technology. In this case, the game adds additional information or objects to the real world. For example, the game Pokémon Go uses AR technology [5, p.249].

In the future, we will probably see more games using VR and AR technologies. We will also see more games that use artificial intelligence (AI). AI can understand what you are saying and answer your questions. It can also give you feedback on your language. So, if you make a mistake, the AI will prompt you for the correct answer. The AI can also change the difficulty of the game according to your level of English. This means that everyone can enjoy playing and learning with digital games!

Digital games have the potential to revolutionise language teaching and learning. By harnessing the power of digital technology, teachers can create dynamic and interactive learning environments that engage and motivate students.

Digital games offer many benefits, including improved language skills, collaboration and communication, and critical thinking and problem-solving abilities:



Figure 1. Benefits of using digital games in ELT classroom

In addition, integrating technology into the classroom can help prepare students for the demands of the 21st century and equip them with the necessary skills to succeed in an increasingly digital world. As with any educational tool, it is important for teachers to select appropriate games and provide guidance and support to ensure that digital games are used effectively and pedagogically sound.

References

1 Rixon Sh. How to use games in language teaching. - London: Macmillan education, 2011. - 144 p.

2 Hadfield J. A collection of games and activities for elementary students of English. - London: Chambers Harrap Publishers, 2014. - 96 p.

3 Greenall S. Language games and activities. - Cheltenham: Nelson Thornes Ltd., 2014. - 96 p.

4 32 Smythe S. Incorporating digital technologies in adult basic education: concepts, practices and recommendations. - Toronto: Alpha plus, 2012. - 44 p.

5 Martin A., Grudziecki J. DigEuLit: concepts and tools for digital literacy development // Innovation in teaching and learning in information and computer sciences. - 2006. - № 5(4). - P. 249-267.

ӘӨЖ 80

ЭПОС ЖЫРЛАРЫНДАҒЫ «БАТЫР» КОНЦЕПТІСІ МЕН ҚҰРАМЫНДАҒЫ МИКРОКОНЦЕПТІЛЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аманжанова Аружан Нұрлыбекқызы
aruuuzhan@bk.ru
7М01701 – Қазақ тілі мен әдебиеті, 2-курс магистранты
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.к., доцент – **Амангазиева М.К.**

Қазақтай тарихы терең, мәдениеті бай, салт-дәсүрі, ырым-тыйымы көрегенділікке негізделген халықтың концепт түсінігін қамтитын аясы көп. Әрбір жеке дара қарасытырлатын концепттің артында халқымыздың көрген-білгені, тарихы, әлеуметтік-саяси жағдайы, тұрмысы тұрады. Белгілі бір концепттің де пайда болып, халық санасына сіңуі үшін оның артында сан ғасырлық уақыт, мол тарих жататыны түсінікті. Ғалым А.Ислам ұлттық мәдениет контекстіндегі дүниенің суретін зерттеуге арналған еңбегінде мынадай пікір айтады: «Концепт дегеніміз – этномәдени санада сақталған, белгілі бір ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ықшам, әрі терең мағыналы шындық болмыс, ұлттық мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін құрылым» [1, 15]. Бұл дегеніміз белгілі бір концептті түсіну үшін сөздік ақтарып, мағына іздеу жеткіліксіз деген сөз. Себебі, бұл нақтылап шегеленген екі ауыз ережеге мүлдем қайшы дүние. Оны түсіну үшін сол ұғым тиесілі халықтың қазанында бірге қайнамасаңда ең арғы жағы тарихын біліп, тұрмыс-салтына қанық болуың керек.

Қазіргі таңда концепт ұғымының аясы кеңейіп, бұл ұғымды құрайтын құрамдас бөлшектердің де тіл білімі саласында алар орны бар. Концептілерге қатысты Б.Нұрдәулетова «Когнитивті лингвистика» атты еңбегінде тірек концепт, макроконцепт, микроконцепт секілді ұғымдардың бар екенін айта отырып, қазіргі таңда тіл білімінде бұл ұғымдардың қатарласа қолданылатынын, бірінсіз бірі болмайтынын айтып өтеді [2, 67]. Бұл жердегі «тірек концепт» әр халықтың өзіне тән айқын ерекшелігін айқындайтын, ұлттық дүиетанымын, көзқарасын көрсететін концепт түрі. Ал, макроконцепт өз ішінде микроконцепттерден тұратын, мазмұны, құндылығы жағынан көлемді концепт. Жеке дара концепт пайда болуы үшін де жалпыны жалқы құрайтын секілді, тұтас концептті өз ішінен бөліктерге бөлшектеп қарауға болады. Бұл дегеніміз тұтас концептті құрайтын ұғымдар нақтыланған тілдік бірліктердің көмегімен жымдасып, бірігіп отыратындығының көрсеткіші.

Лингвистика саласының қазіргі таңдағы басты ұстанымы антропоөзекті бағыт. Қазақ тіл біліміндегі психолингвистика, әлеуметтік лингвистика, когнитивті лингвистика,

нейролингвистика секілді енді бастау алып жатырған тармақтардың да басты назары адамда.

Себебі, тіл мен адам ажыратусыз біртұтас құбылыс немесе сол бір құбылыстың екі жағы. Тілімізге тиек еткелі отырған эпос жырларындағы «батыр» концептісінің де өн бойында бір емес бірнеше микроконцептілер жинақталған. Эпикалық жырлардың басты өзегі, нысаны «отқа салса жанбайтын, суға салса батпайтын», аса ержүрек, елі үшін жанын берген бір қаһарманның болатынын бәріміз білеміз. Қазақ әдеби тілінің сөздігінде «батыр» ұғымына «ел қамы үшін жаумен шайқаста ерлік көрсеткен қаһарман адам, елін сүйетін ержүрек азамат» деген анықтама берілген [3, 744]. Эпикалық жырлардың барлығы дерлік сюжеттік жағынан ұқсас, типтік мотивтері бірдей жазылып сақталған. Барлығында бір автор болмаса да, сан ғасырлар бойы ауыздан ауызға жетіп келе жатса да сюжеттік ұқсастықтарының болуы халық санасындағы «батыр» ұғымының бірдей екенін көруге болады. Мәселен, эпостық жырларға тән біркелкі сюжеттік желіні үш кезеңге бөліп қарастыруға болады:

- Сәбиді құдайдан тілеп, зарыға аңсаған ата-ананың ғажайыппен балалы болуы;
- Баланың туыла сала елден ерекше болып, ай сайын, тіпті күн сайын емес сағат сайын өсуі;
- Ер жетіп, өте ерекше алпауыт күштің иесі болып, батырлық істер жасауы.

Бүкіл эпостық жырларды алып салыстырмалы түрде қарайтын болсақ эпоска тән әртүрлі мотивке негізделген үш түрлі сюжетті ғана көруге болады. Алғашқысы сюжеттік желі «Дотан», «Құламерген-Жоямерген», «Ер Төстік», «Кеқұла атты Кендебай», «Қырымның қырық батыры» шығармаларында кездессе, «Ер Тарғын», «Қамбар батыр» жырларында екінші топтағы сюжеттік желі көрініс табады. Енді бір үшінші типтегі сюжеттік желі бір топ «Қобыланды», «Алпамыс», «Қарабек» секілді батырлық жырларда кездеседі. Сюжеттік ерекшеліктердің инварианттылығын келесі кестеден көруге болады.

Кесте 1- Батырлық эпостарға тән сюжеттік инварианттар мен типтік мотивтер

I Сюжеттік желі. Қаһарманның балалық шағы және сүйіктісіне қол жеткізіп, үйленуі. Ұлан асыр той болуы.	Ата-анасының ру-тайпасын, әлеуметтік жағдайының суреттелуі
	Қаһарманның ғажаптан дүниеге есігін ашуы
	Өзгелерден ерекше болуы, соған сай балалық шақ
	Ең алғаш батырлық қасиеттері танылып, ерлік көрсетуі
	Қалыңдығы туралы хабардар болуы және оны іздеуі
	Қалыңдығына қол жеткізу жолында сынақтарға тап болуы, өзге батырлармен күресуі, жекпе-жекке шығуы
	Жеңісті қанжығасына байлап, қалыңдығымен бірге елге оралып, ұлан асыр той жасауы
II Сюжеттік желі. Қаһармандық ерліктер	Жау шапқаны туралы хабардың келуі
	Қарсы жорыққа шығуы
	Батырдың жау елінде жекпе-жекке шығып белдесуі. Сәтсіз болған жағдайда батыр жау елінде тұтқынға түседі.
	Соңғы жекпе-жек және басты қаһарманның жеңіске жетуі
	Елге жеңіспен қайтуы
III Сюжеттік желі. Батырдың жаудан өз руын, тайпасын тәуелсіз етуі	Батырдың қалыңдығы немесе жақын адамының жау қолында тұтқында екендігі жөнінде хабардың келуі (түс көруі нмесе белгі берілуі)
	Басыт қаһарманның қалыңдығына дұшпан адамның үйленуге ниет етуі нмесе алып қашуы
	Құтқару мақсатында қалыңдығымен оңаша кездесуі немесе қалыңдығы мен дұшпанының тойына жасырын түрде келуі
	Жекпе-жек барысында батырдың өзін дәлелдеуі
	Дұшпандарын жазалап, жеңіспен елге оралуы
	Отыз күн ойын, қырық күн тойын өткізуі

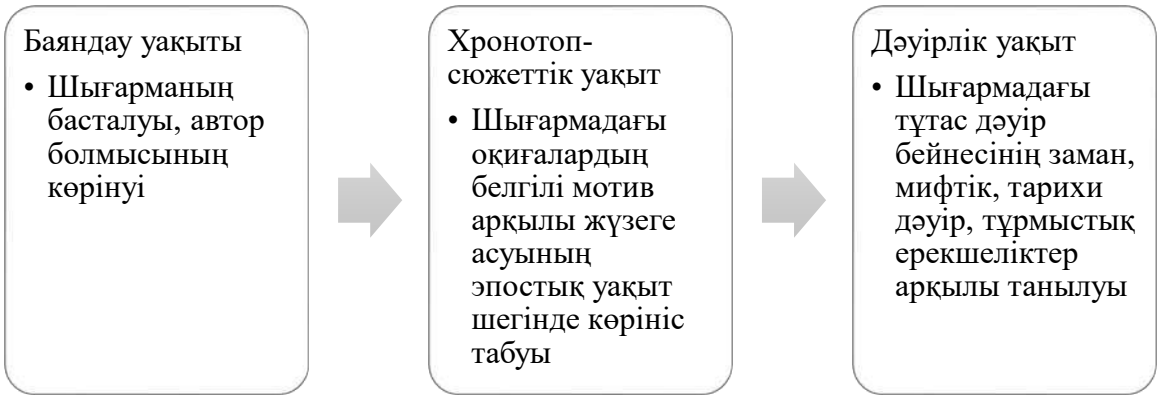
Ғалым Р.Бердібай қолданысқа «қаһармандық эпос» тіркесін ұсына отырып, эпос жырларындағы батыр концепті арқылы тұтас халықтың сан ғасырлар бойы басынан өткерген оқиғаларын, сол оқиғалар себебімен түзілген тұтастай көзқарасы, өмірлік қағидалары, алдан күткен аңсар арманы көрініс табатынын айтады. «Әсіресе қаһармандық жырларды ел жүрегіне жақын ететін – олардың отаншылдық идеямен суарылғандығы. Адамзат қоғамы дамуының барлық кезеңінде де рудың, тайпаның, мемлекеттік бірлестіктердің тыныштығын, бүтіндігін қорғау, қастасқан жауды жеңіп, бақытты өмір орнату мәселесі – ең күрделі проблема болып келген. Дәл осы аңсар – батырлық жырдың айрықша сипаты болып табылады» [4, 97]. Осылайша қаһармандық жырдың негізінде халықтың өткен тарихы, оған беретін бағасы анық көрінеді. Бұл арқылы халық қиялының батырлар болмысын суреттеулегі шексіздігі байқалады. Қандай да болсын қиындыққа қарамастан батырлар батылдық танытып, мұартына жетуге талпынады. Эпостық шығармалардың негізі өмірде болған тарихи оқиғалар хронологиялық тұрғыдан берілмейді. Керісінше ел жадында қалған батырларды дәріптеуді мақсат тұтады. Сонымен қатар, қаһармандық эпостағы батырлар өмірде болған тұлғадан гөрі, халық қиялындағы батырдың болмысы суреттеледі. Зерттеу нысаны ретінде «Алпамыс», «Ер Тарғын», «Қобыланды» батырлар жырын қарасытырп көрейік.

Кесте 2- Жырларды сюжеттік типке эпостық уақыт арқылы бөліп қарастыру

Эпостағы уақыт	«Алпамыс» жыры	«Ер Тарғын» жыры	«Қобыланды» жыры
Баяндау уақыты	Бұрынғы өткен заманда, Жиделі Байсын жерінде, Қоңырат деген елінде, Байбөрі деген ел шықты.	Тарғын сынды батырдың, Қайтарын жұрт біледі, Алладан пәрмен тіледі, Құйысқанын қысқартып, Екі айылын берік тартып Енді атына мінеді.	Кешегі өткен заманда, Қарақыпшақ Қобыланды, Атасы мұның Тоқтарбай Халықтан асқан бай болды. Байлығында есеп жоқ, Айдалып бағып жайылды.
Хронотоп-сюжеттік уақыт	Перзент зары, сағат сайын өсуі, қалыңдық жайлы хабар, тұлпарының адамша сөйлеуі, Ұлтанның Гүлбаршынға көз салып, үйленбек болуы, Жәдігердің тұтқында болуы.	Істі болып Қырым жеріне келуі, батырлығымен халық арасына танылуы, тұлпарының адамша сөйлеуі.	Перзент зары, қалыңдық жайлы хабар, тұлпарының адамша сөйлеуі, қалмақтардың елін шабуы, Қараман батырмен, Ер Қазанмен шайқасуы, Алшағыр ханның Құртқаға үйленбек болуы.
Дәуірлік уақыт	Мифтік танымның басым кезеңінен хабар береді.	Кейінгі Ноғай хандығы жайлы айтылады.	Әбілқайыр хандығының кезеңін көрсетеді.

2-кесте. «Алпамыс», «Ер Тарғын», «Қобыланды» батыр жырындағы эпостық уақыт.

Бұл жерде берілген уақыттың әрбірінде қаһармандық жырдың баяндалуы, сюжеттегі оқиғалардың өтуі, болуы қарастырылған. Әр уақыт өзіне тән ерекшелікке, оқиғалар тізбегіне ие.



Сурет 1. Батырлар жырындағы эпостық уақыт

Аталған жырлардағы дәуірлік уақыт тарихи оқиғалармен астасып жатса да, халық идеалы саналатын батырлардың ерлігі, батылдығы кейінгі ұрпаққа үлгі, насихат ретінде анықталады. Осылайша Батырлар жырының негізінде қазақ халқының болашақ ұрпақты батылдыққа, қайсарлыққа баулуды көздегенін көре аламыз.

Атап айтылған сюжеттік типтердің барлығында дерлік кездесетін, барлық қаһармандық эпостарға тән элементтерді байқауға болады. Ол қаһарманның жырдың басынан аяғына дейін жалғыз өзі жүріп қана іс тындырмайтыны да аян. Яғни батырдың астындағы тақымын қысып мінетін, керек болса қабырғасының астынан қанат бітіп, көкке де самғайтын тұлпары, ақылшысы, серігі бола білетін жан-жары, жаудан қорғайтын бес қаруы, бір анадан туып-өскен бауыры, Алладан жалбарынып сол батырды тілеп алған ата-анасы бар. Осы аталғандардың барлығы «батыр» концептісінің құрамдас, толықтырушы бірліктері. Оларсыз «батырдың» батырлығы кеміп қалатындай әсер береді. Оның себебі де сол, сан ғасырлар бойы батыр кім деген кезде эпикалық жырларда, оған қоса ауыз әдебиетінде, балаларға арналған ертегі-әңгімелердің барлығында дерлік батыр бейнесі бірдей көрініске ие.

Эпостық жырларда басты қаһарманның әрдайым жанынан табылатын, керек кезде тіл бітіп серігі болатын ол – тұлпары. Батыр концептісіне тән ауқымды микроконцепттің бірі де сол. Жырдағы тұлпардың алар орны да жоғары екенін зерттеушілер де атап өтеді. Мәселен А.П. Окладников былай дейді: «... Бұрынғы заманда әскери аттың маңызы өте зор болған, сондықтан да эпикалық мәтіндерде жылқы белсенді тұлғалардың бірі. Сонымен қатар, тереңде жатқан тотемистік жылқы культін және қорғаушы-пір жылқы бейнесін ұмытпауымыз керек» [5, 6]. Жырда қаһарманның тұлпары әрдайым жүйрік, шабандоз. Сол арқылы тұлпарға деген сенім ұялап, жау шапса қуып жететінін, тұтқыннан қашса озып үлгеретінін көрсетеді. Қазақта сан ғасырлар бойы сақталған «Ер қанаты – ат» нақылының да дәлелді көрінісі атап айтылған жырлардың барлығында дерлік кездеседі. Соғыста, дұшпан қолында болған сәттерде жеңістің тәтті дәмін татып татпайдың тағдырын шешуші де дәл осы жүйрік тұлпар екеніне қарап оның қадірінің соншалықты жоғары екенін бірден бағамдауға болады. Қаһармандық жырларда батырдың тұлпары тұтқиылдан келген түрлі сынға алуан сипат танытатын киелі жануар ретінде кездеседі. Көрініс табатын ерекшеліктерін бағамдап келген кезде келесідей белгілерін көреміз:

- Ұшқан құстанда алғыр жүйріктігі;
- Мыңдаған шақырымға алқынбастан жететін асқан төзімі мен қайраты;
- Батырдың бар мінезін сезініп, арман-тілегін біліп отыратындығы;
- Қарсы келген жаудың арам ойын сезетін естілігі;
- Қысылтаяңда «тіл бітіп», батырға кеңес беріп, ақылшысы болатындығы;
- Сын сағаттарда түсін өзгерте алуы;
- Дұшпанның елге қарай бет алып келе жатырғанын алдын-ала сезіп, иесіне қауіпті сездіретіндігі;

- Батыр жарақат алса немесе жау қолында мерт болған жағдайда далаға қалдырмай елге жеткізетін естілігі.

Бұдан көретініміз эпикалық жырлардағы «тұлпар» микроконцептісі қаһарман бейнесін одан әрі толықтырушы лингвоментальді бірлік ретінде қызмет атқарандығы, себебі тұлпар мен оны ерттеп мінген қаһарманның бейнесі тұтас, егіз ұғым.

Батырлар жырындағы тағы бір микроконцепт ретінде танылатын этномәдени концепт – қару-жарақ. Батырдың жанынан тастамай ұстайтын бір бөлшегі оны – қару-жарағы. Мәселен, С.Сейфуллин Ер Тарғын эпосындағы батыр бейнесін былай суреттейді: «Жал-құйрығы сүзілген, бауырынан жараған, жер тарпып жұлқынған сәйгүлік ат. Ол аттың үстіндегі ақ кіреуке, қынама сауытты, темір дулығалы, алмас қылышын жарқылдатып, желекті найзасын шүйірген жауынгер». Жырларда кездесетін қару-жарақ атауларының поэтикалық сипатына назар аударсақ көбіне олардың басты қаһарманның, ата-анасының, қалыңдығының портреттерін жасау кезінде көп пайдаланылатынын көреміз. Оған қоса қару-жарақ атаулары жеке аталмайды, эпитет түрінде алдына түрлі тіркестер қосылып айтылады. Мәселен: былғары садақ, бұқар жай, балдағы алтын ақ берен, алтын құндақ ақберен, көк сүңгі, бадана көзді ақ сауыт, шашақты найза, алтын қалпақ, жез қалпақ, қозы жауырын жебе, алмас қылыш, ақ қара бас ту, т.б. Батырдың тұлпары мен қару-жарағынан бөлек тұтас концепттің лингвомәдени бірліктері болып тұтасып тұратын оның жары, қолдаушы ата-анасы, артындағы елі, жанындағы жолдасы бар. Әрқайсысы өз алдына микроконцепт ретінде «батыр» концептінің құрамдас толықтырушы бөліктері.

«Батыр» концептісін когнитивті лингвистика тұрғысынан қарастырсақ оның тілдік мазмұнына эпостың сюжеттік, көркемдік ерекшеліктері, тақырыптық құрылымы, композициясы енеді. Осы айтылған дүниелер тұтас бір эпикалық мәтінді құрай отырып, «батыр» концептісінің мазмұнын ашады. Осы тұста айтып өтер дүние «батыр» концептісін қарастыруда уақыт ағымының адамның қажеттіліктерін, күн-көріс салтын, өмір сүру салтын өзгерту барысында «батырдың» да өзгеріске ұшырағанын атап өту керек. Бұл ұғымға қосалқы «қазіргі күннің батырлары», «бейбіт күннің батырлары» секілді тілдік бірліктердің тіркесіп келіп, тұтас ұғымды өзгеріске ұшыратқанын көре аламыз. Оған себеп қазіргі кездегі қажеттіліктің өзгеріп, адам адам болғалы даму сатыларынан өтіп келіп инновацияға қол жеткізгені. Қазіргі күннің батырлары ерттеп ат мінбейді, жауға хабаршы жібермейді, бір елден бір елге айлап, жылдап жол жүрмейді, садақ асынып, ай балтаны ешкімге кезенбейді. Ол дегеніміз микроконцепттердің өзгеріске ұшырауы арқылы тұтас концепттің толық трансформацияланғанын көрсетеді. Дегенмен, қай күннің батыры болса да көздеген арманы мен тілегі бір, аңсағаны елдің тыныштығы.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1 Ислам А. Ұлттық мәдениет контекстіндегі дүниенің тілдік суреті

2 Нұрдәулетова Б.И. Когнитивті лингвистика. – Алматы: Асыл кітап, 2010. – 344 б.

3 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 3-том. /Құраст.: Б.Сүйрекұлова, Т.Жанұзақ, О.Жұбаева және т.б. – Алматы, 2011. – 744 б.

4 Бердібай Р. Он томдық шығармалар жинағы. 1-том: Эпос – ел қазынасы. /Құраст.: Д.Ысқақұлы. – Алматы: РПБК «Дәуір», 2017. – 320 б.

5. Тілеубердиев Б. Қазақ ономастикасының когнитивтік, лингвоконцептологиялық негіздері. Монография. – Алматы: TechSmith, 2020. – 316 б.

ӘОЖ 821.512.122

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ РОМАНТИКАЛЫҚ ҚҰБЫЛЫС ПЕН ЛИРИЗМНІҢ САБАҚТАСТЫҒЫ

Бақтыгерей Айкөркем
Aikorkem_baktygerey@mail.ru
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
“Қазақ тілі мен әдебиеті” ББ магистранты
Ғылыми жетекеші, PhD, доцент - **Кушкимбаева А.С.**

Әдебиетте қаламгерлік «мен» деген термин бар. Және ол термин көбінесе лирикада көрініс тауып, автордың өзінің ішкі дүниесіне үңілумен және сыртқы қоршаған ортадан ой түюмен шектеседі. Профессор Г.Н.Поспелов жоғарыда аталған процесстің лирикалық сипаты жөнінде: «Лирика может быть медиативная, медиативно-изобразительная и собственно изобразительная. В первых двух из этих своих разновидностей лирика может быть по преимуществу обращена к самоанализу, заключать в себе эмоциональную или мыслительную рефлексию. Или же лирическая медитация может быть направлена вовсе, на отношения и события объективного мира и на постижение идеала» [1], - деп жазды. Бұл пікірдің философиялық негізі мен эстетикалық астарын орыстың атақты Ф.М.Головенченко [2,261-б] және В.В.Кожинов [3,60-б] атты әдебиеттанушы-теоретиктері қолдады. Сонда қаламгер объективті өмір мен шындықты суреттеуге бағытталған өзін-өзі тану және саралау кезеңдерін психологиялық түрде жүзеге асырады. Осы кезде ғана қаламгерлік «меннің» көркемөнер қатынасында психоаналитикалық тәсілмен биік деңгейде орындалатынын көреміз. Сонымен, зерттеудің түйіні Т.Жармағамбетов жасаған әр бейне – саяси-әлеуметтік, моральдық-этикалық, ұлттық-психологиялық, мәдени-эстетикалық сипатқа ие көркем қаһармандар деген тұжырымға саяды. Олардың әрқайсысынан өзіндік сабақ алуға болады. Өйткені заман талабына сәйкес, дәуір ағымымен дүниеге келген замандастар бейнесі жазушы туындыларында кешенді түрде суреттеліп, Кеңес дәуірі мен бүгінгі күннің көркемөнердегі бейнелі суретіне айналды. Т.Жармағамбетов шығармашылығының биік белесі, кең құлашты пафосы – ұлттық ұлылық пен гуманистік идеяны дәріптеу. Ал эстетикалық мұраты – тән сұлулығынан гөрі, жан сұлулығының тазалығы, сезім мөлдірлігі, нәзік лиризмнің жалынды үні, ұлы ерліктің оттылығы екендігіне жазушы шығармаларын оқыған кезде көзіміз анық жетеді.

Көркем туынды – белгілі бір тарихи дәуірдің, қоғамдық жағдайдың, заман шындығының жемісі. Ал замандас келбеті – осы жемістің негізгі дәні. Әрбір көркем дүниенің ұлттық сипаты болады. Әйтпесе оның еш құндылығы қалмақ емес. Ұлы философ Гегель: «Әрбір көркем шығарма халқына, өз уақыты мен ортасына тән және ерекше тарихи, басқа да мақсат-мүдделерге бағынышты» [4,15-16-б], - дегендей, көркемөнер туындысы белгілі уақыт пен көркем бейнеге телінеді. Т.Жармағамбетов жасаған көркем дәуір мен көркем бейне – ұлттық сипатқа негізделіп жасалған модель. Н.Г.Чернышевскийдің: «Нағыз роман, повестер жергілікті ерекшелігі бар жағдайды, ұлттық бедерлі кейіпкерлерді айналып өте алмайды. Жергілікті бояусыз және ұлттық әдет-ғұрыпсыз, ойсыз, сондай-ақ кейіпкерлер мінезіндегі ұлттық сипатсыз реализм жоқ, кейіпкерлердің іс-әрекеттерінен шындық ұғынылмайды. Ал бұндай шарттарсыз нағыз роман, повестердің дүниеге келуі мүмкін емес» [5,269-б], - деп жазғанындай, қаламгер алып отырған жағымды, жағымсыз кейіпкер болсын, оның бойындағы қасиеттердің өзі халықтық менталитетке құрылуы тиіс. Өйткені әр халыққа тән психология бар, мінез бар дейтін болсақ, осы жерден келіп бейне мәселесі туады. Қаламгер шығармашылығының көпшілігі Кеңес дәуірінде дүниеге келді. Оның кейбір туындыларында кеңестік саясаттың басым бағыттары жылт етіп көрініп қалады. Зерттеуші П.С.Выходцевтің: «Әдебиеттің ұлттық негізі, ұлттық дәстүрінің социалистік реализмнің ең күрделі

мәселелерінің бірі күйінде әлі де қала беретіндігін ешбір әсірелеусіз-ақ айтуға болады» [6,100-б], - дегеніндей, бір кездері ұлттық әдебиетіміздің арнасы социалистік реализмнің сағасына барып тоғысты. Бірақ социалистік реализм жалпыадамзаттық мәселелерді, ұлттық сипатты шешіп бере алған жоқ. Осы ретте кеңес дәуірінде болған мынадай пікірталасты келтіріп кеткен жөн. Кеңес әдебиетінің ұлттық сипаты жөнінде пікір айтушылардың басты назар аударғаны - әдебиет кейіпкерлерінің мінезіне әдебиеттің ұлттық сипаты тұрғысынан талдау жасау. В.Освоцкий бастаған ғалымдар тобы көркемөнердің жалпыадамзаттық, жалпы ұлттық сипатын жалқы ретінде қарастырып, олардың ара-жігін жалпы мен жалқы ұғымдарының аясына сыйғызды. Жалпының бірте-бірте жалқыны ығыстыратынын айта келе, «ұлттық мінезді» «советтік мінез» деп атауымыз керек деп түсіндірді [7]. Бұларға қарсы К.Бязарти [8], М.Чимпой [9], А.Бочарев [10] сынды ғалымдар көркемөнердің, әдебиеттің ұлттық және жалпыадамзаттық сипаттарын жалпы мен жалқы категорияларының аясында қарастыра алмайтындықтарын айта келе, бұл екеуінің бір-бірінен бөлінбейтін құбылыс екенін дәлелдегісі келеді. Бірақ көркемөнердің ұлттық сипаты – қай халықта болса да алдыңғы шепте тұратын болмыстық құбылыс. Ол талай ғасырдың арнасынан өткен ұлттық категория болғандықтан, оны күштеп жою, басқа бір идеологиямен араластыру еш мүмкін емес жайт. Бұл ретте ғалым Бағдат Кәрібозұлының мына пікірі айтылған ойымызды айқындай түседі: «ұлттық араласу, жақындасулардың совет үкіметіндегі 70 жылдан аса тарихи тәжірибесі көрсеткеніндей, көркемөнердің, сондай-ақ, әдебиеттің қандай жағдай болса да ұлттық сипатының жойылмайтындығы, керісінше, бұндай сын сағатта өміршеңдік танытқандығы деп айтуға болады» [11,91-б]. Шындығында, көркемөнердің ұлттық сипаты – ұлт бар жерде, оны жасаушы халық бар жерде, халықтың болмысы, мінез-бітімі бар жерде мәңгілік жасай беретін құбылыс. Ұлттық психология – ұлттық дәстүрдің ерекше түрі. Түрі ғана емес, ұлттық дәстүрді қалыптастырушы басты фактор.

60-жылдардағы қазақ әдебиеттануында ғалым З.Қабдолов Б.Майлиннің біз сөз етіп отырған повестінің стилі жайлы жазады. «Шұғаның белгісі тіліндегі әдемі айшықтарға қарамастан, негізінен баяндау тәсілімен жазылған. Ал баяндау ылғи суреттеу бола бермейді. Баяндауда образдылықтан гөрі суреттеу артық екенін ескерген жөн». Теориялық бағалы тұжырым екенін айта отырып, бұл пікірдің стиль мәселесін сөз етуде догмаға айналып кетуін қадағалаған жөн сияқты. Өйткені жанды әдеби процесс қашанда әдебиеттанудың да ілгерлеуіне мұрындық қой. Бір ғана мысал, 60-жылдардағы орыс прозасының даму тенденциясында айрықша бой көрсеткен лиризм тәсілі оның әдебиеттану мен сынында да өз таңбасын салды. Танымдық, эстетикалық жаңа қабаттар қаланды. Распутин, Быков, Абрамов, Астафьев, Беловтар деревня прозашылары деген атауға да ие болды. Алайда, бұлардың XIX ғасыр орыс классиктермен тамыр соғысы бір. Уақыт озған сайын қырлана, құбыла түсетін шындықпен шынайылық астары бар. Араға уақыттар салып Тобық шығармалары қайта оқылғандаситль сыңғыры көне қоңыраудай сыңғырлап қоя берері күмәнсіз. Стиль – жазушының бір болмыс талант кепілі. Жазушы тұлғалана алғанда ғана стиль түзелетіні мәлім. Осылай болса тіл, таным, эстетикалық өлшем, философия – бәріде стиль арқылы жарыққа шығады. Мәселен, жазушының «Сетябрь түні» әңгімесінің эстетикалық мұраты жаңа көркемдік шешіммен астасатын ұлттық болмыспен өзектес жатқандай. Ақбілек бейнесі өзінің ұлттық характерімен ерекшеленеді. Мәселен, ол бейненің мінез-құлық, ұлттық болмысты сырттай сипаттау сарынынан арыла алуында. Сөйтіп оның характер деңгейіне көтерілу сыры да осы стильмен сабақтас. Өйткені бұл әңгімені де біз суреттеу тәсілімен жазылған шығарма қатарына қоса алмаймыз. Керісінше, жазушылық шебер қоюласқан лирикалық баяндау арқылы образ сомдалады. Ең ғажабы – лирикалық «мен» оқшауланбайды. Жалпы шындық, жалпы азаматтық гуманизм аясында ерекше бір үйлесімділікпен жарасымдылық табады. Міне бұл – тікелей стиль жеңісі. Шұға мен Ақбілектің стильдік жағынан да, образ табиғаты тұрғысынан да үндесетін дері де осы бір иірімдерде. Автор шеберлігі, оның шеберлігін де осы образ төңірегінен іздестіруге болады. Яғни, автордың идеялық-эстетикалық позициясына дейін образ болмысына табиғи түрде тұтаса кірігеді. Алайда шебер жасалған образ деуіміздің

енді бір қыры қас-қағымына дейін жадында қалатын Ақбілек бейнесін құдіретті реализм жемісі деуге бола ма? Яғни, көркемдік шешім қалыпты компоненттерді жетілдіруде емес, тікелей жазушының өмірімен тыныстайтын әрекетінен, қарым-қатынасынан өрбігенде ғана өміршең екен. Иә, автордың лирикалық баяндауынан туған, шұғылылы бір сезімдерінен өрілген Ақбілек бейнесі – реализмнің барлық заңдылығын бұлжытпай орындаған реалистік бейне. Өмір талқысына түскенімен «асыл тас» қалпында қалуы, тозбайтын төзім, мұқалмайтын ақыл-парасат иесі – Ақбілек автордың идеалы бола тұра астарында қатпар-қатпар өмір шырғалаңы жатыр. Қайшылыққа толы өмір драмасы тұр. Сандаған суретке жан бітіретін тіл иірімдер ше? Оысының бәрі шағын әңгімеден табыла тұра оның стилін ауырлатпайды. Сонда күрделі өмірлік сауалдар көркемдік күрмеуі қиындап, жасанды пафосқа ұрынбайды. Керісінше, жеңіл оқылады. Өмір шырғалаңы шуақты жаздай бір жылылық фонында ашылады. Міне, бұл - жазушы табиғаты, стиль ерекшелігі. «Шұғаның белгісінде» ауыр таргедия да осы тәсілмен ашылмаушы ма еді? Зіл батпан трагизм, жанрлық таргедия тілімен емес, өнер, поэзия құдіретімен астаса отырып өзгеше бір үн шығара жетеді құлаққа. Иә, бұл бағытта Тобықтың өз әуенін, өз ырғағын тапқан әңгіме-повестері баршылық. Идея болғанымен көркемдік кілті болмаса эстетикалық мұрат жүзеге аспайтыны мәлім. Олай болса, Тобықтың көптеген шығармалары көркемөнердің кілтімен ашқан суреткерлік өнер сығындысы. Мәселе санда емес, сапада десек, саф алтындай талғам тазалығына қызығамыз. «Соңғы хат», «Қара жаңбыр», «Ақ жауын», «Бәйтеректің жас шағы» т.б. шығармаларында-ақ өзіндік қолтаңба танытқан еді. Бұлардың қай-қайсысы болсын негізгі кілті – лиризм. Лиризм тәсілінің жазушының меңгергені сонша, соны тек авторлық баяндауда ғана емес, тартыс табиғатын танытуда да, көптеген басқадай көркемдік шешіміне нәзік пайдаланады. Мәселен, не бір қатқыл өмірлік драматизм көбінесе юмормен, мысқыл-әжуамен астарданып отырады. Бұл да негізінен халықтар характерді танытатын, туған әдебиетімізде Б.Майлин, Ғ.Мүсіреповтер көп қолданған тәсіл екені мәлім. Сол сияқты кейбір психологиялық ситуацияның тым қалыңдайтын, монологтың ширыға түсетін тұстардың өзін Тобық лиризмге жеңдіреді. Соған орай стильде де психологизмнен гөрі лиризм өз болмсымен көрінеді. Шығармадағы тартыс та осы стильге тәуелділік танытады. Алайда сонша лирикалық стилдегі туынды лирикалық мәнінің көлемін көрсетпейді. Керісінше, объективті шындықты объективті бағалайды. Бұл жазушы шеберлігінің көрінісі. Өзінің адамшылықтың, адалдықтың құрбаны ете отырып өз-өзіне үкім айтады. Осы бір сәттегі оның көңіл-күйін автор өте ұтқыр бейнелейді. Сыры кетсе де сыны кетпеген әйел жанының тылсым құдіреті сізді де өзіне тұтқындайды. Оның жанына тұнған мұнарлы мұңы да көгілдір таулардай сағымдана қол бұлғап, көңіл құсын сан тарапқа ұшырады. Ой, сезім көкжиегін кеңейту үшін көркемөнердің мұндай сәтті компоненттері ауадай қажет екені айтпаса да мәлім ғой. Күн көзіне, жел өтінен тасалап ұстайды. Күміс көлдің түбінен ғана көрсетеді. Мөлдір су астындағы маржан мұқалмайтыны мәлім. Ендеше уақыт озған сайын оның шығармаларының қасиеті алмастай суарылар түсері хақ. Бұл орайда шығын жанрда осы тәсілдің әлемдік үлгісіне айналып отырған А.П.Чехов еске түседі. Чехов мектебінің де негізгі көркемдік тенденциясы – су беті емес, су асты ағын қабаттарында еді ғой. Тобық да Чехов секілді әрбір көркемдік бөлшектерді кез ұрмайтын суреткер десек, ол еліктеуден келе қоймайтыны белгілі.

Тобықты ешбір қаламгермен ауыстыру мүмкін еместігінің бірден-бір кепілі – оның стилі, ол нәзік психолог еді. Яғни, ол өмір сүрген тарихи кезең қалыптастырған характер болмысы жазушы талантында мәйектей ұйыды. Тарам-тарам тағдыр иелері аялы алақан, ыстық жүрек табында өзгеше рең алады. Тарих кернеуімен ұзақ ғұмырға аттанады. Әрине, сол стилдің тасасында тұрған туған жерге, адамға деген, үлкен махаббат та шығарманың мұқалмайтын құпиялы құдірет қой. Объективті бейнелеуге қолы жеткен сайын Тобық Жармағамбетовтің барлық шығармасында дерлік салқын қанды суреткерліктен гөрі махаббат отын жағатын сезім-сезімталдылық қызыл жіп болып тартылады, арқауын бір босатпайды. «Екі жүрек», «Менің достарым» әңгімелерінде жазушы көркемдік көгіне қол созған сайын отаншылдық сезім құштарлыққа айналып, шоқтай қоздап қызулығы арта түседі. Ең бастысы

сезім жалаң пафостан, публицистік стилден іргесін мүлде аулақ салады. Көркем өнер тілінде бедерленеді. Лирикалық көңіл-күй шығармада жазушы интелектісінен қауызын жарған қызғалдақтай ашылып, өз кейіпкеріне өзгеше ілтипат, аждаһат туындатады. Осы тұрғыдан бағаласақ «Екі жүрек» атты шағын әңгіме дала балладасы секілді. Дала жайлы түсінік түйсіктен басталып оған дерлік іңкәр махаббат жырына ұласатындай. Бұл әңгімеде лиризм психологизммен сәтті ұшырасады. Сол бір ертекші баланың жан қоймасы, сезім қалтарысы психологиялық дәлдікпен өрнектеледі. Алайда, тым әсерлі жетеді жүрекке. Лирикалық баяндау өз миссиясын атқара отырып, оның трагедиялық нүктесін тап басуда сипаттау сарынанада емес, сурет бояуында қалыңдата түсетіндей. Ал жайсаң жаны мен сезімі Тобыққа тән лиризм шуағында мөлдірейді-ақ. Сөйтіп, дала мен бала жаны суреткердің эстетикалық концепциясында өзгеше бір үйлесім тауып, тұтасады. Бұл тұрғада проза ақындық шабытқа толы асыл, адам жанын, болмысын айрықша дәлдікпен көрсетуде, әсерлі бейнелеуде, көңіл-күй әуенін түзуде лирикалық проза өнерімен тектес. Көркем сөздің өзекті мұраты – адам жанын арпалыстың алапат күйіне салар, тіршілік тотысының тоқсан тарауы. Әдебетте жанр көп, әдебиетте түрмен түрлендірудің тәсілдерінің де жеткілікті екендігі көпке аян. Алайда сол әдебиеттің сан тармағы, айналып келіп құяр айдыны біреу–ақ. Ол – адам, оның болмыс бітімі, іс - әрекеті. Осы ретте Тобық Жармағамбетов әңгімелерінде кездесетін өмір құбылыстары, тіршілік тарамдары, сезім иірімдері несімен ерекшеленер еді. Әдеби әлемде ауызға ілігіп, тілге талай рет тиек болған «Майлыаяқ» әңгімесін алып қарасақ. Бір қарағанда көрер кезге қораштау, қой соңында қора маңында тіршілік кешіп, жайбарақат жүрген иттің сипаты дерлік. Алайда кейуана мен үй иесінің өртке оранғанына қарамастан, оның жан ұшыра кейіпке еніп, адамдарша арпалысуы, құтқару үшін жанын салуы, үй иелерін ақтық сапарға шығарып салған сәттегі ұлуы, қоштасуы, қимастық сезімі – бәрі-бәрі ерекше психологиялық көрініспен бейнеленеді. Жазушы өзінің сипаттап отырған негізгі образының сырт көзге оғаштау көрінер қасиеттерін ғана термелей бергені байқасақ, әңгімені оқып болғасын, ой жетегі сенің бар болмыс жаратылысыңды алыс – алыс қиырларға, өзің көріп жүрген, естіп жүрген етене таныс адамдар арасына бастап бара жатады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Поспелов Г.Н. Лирика. – Москва: МГУ, 1976.
2. Головенченко Ф.М. Введение в литераутроведение. – Москва: Высшая школа, 1964. – 261 с.
3. Кожинов В.В. Как пишут стихи. – Москва: Просвещение, 1970. – 60 с.
4. Гегель Г.В. Лекции по эстетике. Соч., Т.12. – Москва, 1938.
5. Чернышевский Н.Г. Соч., Т.1. – Москва – Ленинград, 1930. – 269 с.
6. Выходцев П.С. Национальное и интернациональное в эстетике социалистического реализма // «Курс лекций по теории социалистического реализма. – Москва: Высшая школа, 1973. – 100 с.
7. Оскоцкий В. Литературный герой и его национальный характер // Дружба народов, 1957. №1.
8. Бязарти К. Национальный характер в искусстве и в действительности // Дружба народов, 1966. №7.
9. Чимпой М. Национальный характер и художественное мышление // Дружба народов, 1966. №10.
10. Бочарев А. К вопросу о национальной специфике литературы // Дружба народов, 1957. №1.
11. Кәрібозұлы Б. Беталыс. – Алматы: Арыс, 2005. – 200 бет.

ӘОЖ 81.373

ЭТНОМӘДЕНИ ДҮНИЕТАНЫМДАҒЫ ТҰРМЫСТЫҚ ЛЕКСИКАНЫҢ МАҢЫЗЫ

Бимұханова Назерке
B_naz_erke@mail.ru
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті "Қазақ тілі мен әдебиеті" ББ магистранты
Ғылыми жетекші, PhD., доцент - **Кушкимбаева А.С.**

Қазіргі таңда тілдің негізгі қызметі тек қана коммуникативті функциямен шектелмейді. Ғалым Ә. Қайдар тілдің негізгі үш қызметі барын айтады. Оның біріншісі коммуникативтік қызмет; екіншісі эстетикалық қызмет, яғни көркем шығармалардағы сипаттау, бейнелеу ерекшелігі; үшіншісі кумулятивтік қызмет, ұрпақтан ұрпаққа таралатын, барлық сөз байлығының жиынтығы [1,25]. Аталған тілдің үш түрлі қызметі ұлт болмысын, халық танымын зерттеудің басты шарты ретінде көрінеді. Осылайша әр тілде ұлттың тарихы, танымы, мәдениеті, даналығы сақталып, танылады.

Әр халыққа өзіндік тұрмыс-салты, өмір сүру салты, дәстүрлері, материалдық құндылықтары қалыптасқан. Этномәдени дүниетанымда материалдық мәдениет бөліктері тұрмыстың бөлшегі ғана емес, ұлттық руханияттың ажырамас бөлігі саналады. Ә. Қайдар көрсеткен тілдің үшінші қызметі тұрмыстық лексика түсінігін айқындай түседі.

Тұрмыстық лексика жайлы Ә. Хасенов халық өмірінің айнасы, күнделікті өмірде жиі қолданыс табатын сөздер деген пікірін білдіреді. Зерттеушінің пікірінше тұрмыстық лексика жалпылама лексикамен байланысып жатыр [2,29]. "Тіл білімінің терминдер сөздігінде" тұрмыстық лексика күнделікті тұрмыс пен тіршілікте қолданылатын сөздер тобы екенін, ас, төсек, белбеу, шам деген сияқты қатарларда анықталатынын жеткізеді [3,233].

Тұрмыстық лексика халықтың тұрмысымен, тіршілігімен тығыз байланысты. Тіл білімінде тұрмыстық лексика төрт түрлі топқа ажыратылады:

- Халық тұрмысына қатысты заттар атауы (киіз үй, киім-кешек);
- Шаруашылыққа қатысты атаулар (мал шаруашылығы, қолөнер шаруашылығы, ауыл шаруашылығы);
- Ұлттық тағам атаулары;
- Ғұрып, дін, дәстүр сынды лексикалық пласттар.

Г. Сағидолла зерттеулерінде тұрмыстық лексика «Еңбек құралдарының атауы», «Ас үй және үй атаулары, керек-жарақтар», «Ат-әбзелдер атаулары» деп бөлінеді. Сонымен қатар зерттеуші лексикалық-семантикалық топтар мен лексиканың тақырыптық топтарын бөлек қарастырып, тұрмыстық лексиканың лексикалық-семантикалық топтарын анықтайды [4, 26].

Халық тұрмысына қатысты атаулардың бірі – киіз үй. Киіз үй жайлы тілдік бірліктер қатары мынадай: киіз үй, кигіз үй, алты қанат ақ орда, он екі қанат ақ орда, ағаш үй, абылайша, ақ отау, ақ шатыр, ақ сарай деп кездеседі. Үй атауына қатысты тілдік бірліктерді мағыналық ерекшеліктеріне сай: үй, отау, шатыр, сарай, орда, қос деп ажыратуға болады. Сонымен бірге киіз үйге қатысты қалыптасқан тілдік бірліктер: кереге, уық, туырлық, үзік, түндік, шаңырақ, күлдіреуіш. Киіз үйдің ішкі-сыртқы бөліктерін 1-кестеде анықталды.

Кесте 1 - Киіз үйдің бөліктері

Киіз үйдің атаулары	Киіз үйдің ішкі атаулары	Киіз үйдің сыртқы атаулары	Киіз үйдің жиһаздары
Орда, қос, шатыр, отау, ағаш үй	Уық, шаңырақ, туырлық, күлдіреуіш	Түндік, кереге, таңғыш, шалма, басқұр, сықырлауық	Текемет, сырмақ, бөстек, шымылдық, түскиіз, дастархан, бесік, айна, құс төсек, мосы, жастық

Киіз үйінің сөзінің этимологиясы түркі тілінде қалыптасқан «йурт» сөзімен анықталады. Берілген сөздің этимологиясы қоныс, кеңістік мағыналарын береді. Тарихи деректерде археологиялық қазбаларды негізге ала отырып, Атасу, Бұғылы, андрон мәдениетіне тән мекендерінде киіз үйдің алғашқы моделі қалыптасқанын айтады. Киіз үйдің моделі әлем жайлы, кеңістік жайлы көзқарастардың жиынтығы саналады. Киіз үй кеңістік ретінде төрт түрлі құрылымнан тұрады: «төр», «есік», «оң жақ», «сол жақ» деп анықталады [5, 141]. Осылайша киіз үй көшпелі халық үшін қолайлы, ағаштан жасалатын, қысы-жазы тұрмыста қолдануға ыңғайлы тұрғын үй ретінде анықталады. Әр халықтың тұрмыста қолданған заттары рухани мәдениеттің, эстетикалық талғамның көрінісі деп саналады. Тұрмыста қолданатын ең қажетті заттар, әшекей-бұйымдар, киім-кешектер, үй-жиһаздары көшпелі өмір салтына лайықталып, жасалып отырды. Осы негізде тұрмыстық лексика қазақ халқының тұрмыста қолданған заттарының рухани, мәдени маңыздылығы айқындалады.

Киіз үйдің маңызды бөлігі саналатын «шаңырақ» халық танымында отбасы, отау мағыналарын білдіреді. Жаңа үйленген жастарға «шаңырақтарың биік болсын» деу арқылы бақытты, тату, бірлігі жарасқан отбасы болуды тілейді. Бір отбасы ұрыс-керіс алдында тұрып, дау-жанжал туындаса «шаңырағы шайқалды» немесе «шаңырағы ортасынан түсті» деп айтады. Бұл арқылы шаңырақ халық танымында отбасы болудың символы ретінде көрінеді. Киіз үйдің уықтарын күлдіреуіштерімен біріктіретін шеңбер тәріздес тұрмыстық зат шаңырақ аталады. Одан бөлек, шаңырақ этномәдени дүниетанымда орда, туып-өскен үйі, жанұя деп анықталады. Мәселен халық танымында үлкен маңызға ие «қара шаңырақ» түсінігі де жанұя, туып-өскен үй мағыналарын айқындай түседі. Шаңырақ бір жағынан сәулесін шашқан күн тәрізді. Бұдан халқымыздың табиғатты тану, өзін қоршаған кеңістікті терең түсінгенін айқындаймыз. Сонымен бірге шаңырақ отбасының бақытын, игілігін қорғаушы деп те танылады. Зұлым күштерден қорғап, сол отбасыны қорғау күшіне ие деп айқындалады.

Тұрмыстық лексика негізінде халықтың рухани құндылықтары анықталады. Халықтың әлемді тануы негізінде киіз үй қалыптастырды. Шаңырақ күннің шуақ шашқан сәулесі болса, ондағы басқұр, түндік, кереге, уық сынды бөліктері табиғаттың қызылды-жасылды түстерін, күнделікті өмірде қолайлы екендігін көрсетеді.

Материалдық мәдениетте тұрмыстық атаулар кең мағынада адам қолымен жасалған заттық нәрсе деп танылады; қоғамның, әлеуметтің талаптарын қамтамасыз етуге бағытталған; халықтың өмірін қолайлы болуына заттай қамтамасыз ететін материалдық заттар деп анықталады. Халқымыздың дүниетанымы, болмысы көшпелі өмір салтына байланысты қалыптасқан. Этнографиялық тұрғыдан материалдық мәдениет халықтың өмірінен, тұрмысынан ажырамайтын ұлттық құндылықтар жүйесі ретінде көрінеді.

Тұрмыстық лексикада киіз үй жайлы қалыптасқан негізгі ұғымдардың бірі – кереге. Ағаштан, оның ішінде қайыңды төр көздеп жасалады. Қазақтың дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігінде кереге төр көзді және жел көзді болып ажыратылады деп берілген [6, 134]. Киіз үйдің алты қанат, он екі қанат болуы керегесіне байланысты. Кереге бес, алты, жеті, сегіз қанаттан тұрады. Кейбір зерттеушілер кереге тал ағашынан жасалатынын айтады. Қалай болғанда да кереге таза, майысуға ыңғайлы ағаштардан жасалады. Шебер кереге ағашын мұқият таңдап, үлкен шеберлікпен жасайды. Керегенің екі түрге бөлінуі оны қолданатын адамдардың мәртебесіне, дәрежесіне байланысты. Тор көз кереге дәулетті, бақуатты адамдарға арналып жасалса, жел көзді кереге жеңіл ағаштан жұпыны жандарға жасалады. Тұрмыстық лексикада халықтың тұрмысына байланысты атаулар танылатындықтан халықтың мәртебесі, дәрежесі де маңызға ие. Киіз үйдің бір түрі ретінде анықталатын «абылайша» деп аталатын түрі соғыс кезінде батырларға ыңғайлы болуына сай қалыптасқан. Бұндай үйлерде кереге емес, екі үлкен ағашты айқастырып, үстін түндікпен жауып қояды. Жорықта жүрген батыр үшін алты қанат киіз үйге қарағанда «абылайша» ыңғайлы. Бүгінгі таңда кереге үйдің қабырғалық бөлігі, қабырға ретінде анықталып жүр.

Уық – кереге мен шаңырақты байланыстыратын бір жағы иілген сырық ағаш. Киіз үйдің негізгі бөлшегі ретінде қабырғалық бөлікпен шаңырақты байланыстырады. Киіз үйдің

қаңқасы ретінде байланыстыру қызметімен қатар, аспан күмбезін еске салады. Барлық түркі тілдерінде «уық» деп қолданылады да, тува халықтарында «ынаа» деп аталады.

Барша түркі халықтарына ортақ киіз үй атаулары көбіне ұқсас. Осы ретте киіз үй атауларының өзбек халқымен ұқсастығын 2-кестеден көреміз.

Кесте 2 - Киіз үй атауларының қазақ, өзбек халықтарындағы ұқсастықтары мен айырмашылықтары.

Қазақ	Өзбек
Киіз үй	Үй, отау, сүйек
Шаңырақ	Чаңғарақ, шаңрақ
Уық	Ууық
Кереге	Кереге, қанат, керага
Басқұр	Таңғыш
Желбау	Елбау
Белдеу	Белдов

Өзбек халқының танымында киіз үй негізгі баспана түсінігімен байланысты. Қазақ пен өзбек халықтарына, жалпы түркі тілдеріне ортақ атаулар екі халықтың тұрмысы, тіршілігі ұқсас болғанын көрсетеді.

Қорытындылайтын болсақ, тұрмыстық лексика халықтың күнделікті тұрмыстағы қолданған заттардың жай атаулары емес, рухани мәдениетте, дүниетанымдағы маңызының анықталуымен танылады. Бүгінгі таңда тіл біліміндегі тіл мен мәдениет тұтастығы негізінде тұрмыстық лексиканың зерттеудің маңыздылығы анықталады. Тұрмыстық лексика аясында киіз үй атауларын қарастыру арқылы қазақ халқының тұрмысындағы маңызын, өзбек халқының тіршілігімен байланысы көрінеді. Халықтың танымында киіз үй жайлы қалыптасқан пікірлер дүниетанымда маңызды саналады. Осы негізде тұрмыстық лексиканың өзектілігі айқындала түседі.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде. Этнолингвистикалық сөздік: 3-томның 1-томы / Ә. Қайдар. – Алматы, 2013. – 728 б.
2. Хасенов Ә. Тіл білімі – Алматы: Атамұра, 1998. – 364 б.
3. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің сөздігі. – Алматы. «Фирма «Орнак» ЖШС, 2012. – 388 бет.
4. Сагидолда Г., жылкыбай Г., Куттымуратова Ы. Тұрмыстық лексиканың этномәдени мазмұны (қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдері материалдары бойынша) //Вестник университета Ясави. – 2022. – Т. 3. – №. 125. – С. 20-36.
5. Примкулова Г. Ж. Қазіргі отандық зерттеулердегі дәстүрлі материалдық мәдениеттің этнографиялық аспектілері. Türkoloji, no. 79. Issue: 79, 119 - 129
6. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. – Алматы: "Сөздік-Словарь". 1997. – 368 б.

УДК 16.31.51

МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ГРАММАТИКЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА ОСНОВЕ НАУЧНЫХ ТЕКСТОВ: ТРАДИЦИИ И ИННОВАЦИИ

Бугунбаева Г.С.
Gulnara_kss@mail.ru
Магистрант 2 курса ОП «Иностранный язык: два иностранных языка»
НАО «Университет имени Шакарима г.Семей», Республика Казахстан
Научный руководитель,PhD, и.о. доцента - **Аккалиева А.Ф.**

Процесс усвоения грамматики английского языка является очень важным по нескольким причинам, во-первых, грамматика составляет основу языковой структуры, и понимание грамматики помогает учащимся строить осмысленные предложения и эффективно общаться на английском языке, как устно, так и письменно. Во-вторых, правильное использование грамматики обеспечивает ясность общения. Учащиеся, которые усвоили концепции грамматики, могут выражать свои мысли более точно, что снижает вероятность неправильного понимания или неправильного толкования, могут лучше понимать письменные тексты и создавать хорошо структурированные письменные сочинения.

Кроме того, следует отметить, что грамматика часто отражает культурные нормы и ценности. Преподавание грамматики студентам дает представление об англоязычных культурах, помогает им ориентироваться в социальных взаимодействиях и адаптироваться к различным культурным контекстам. Изучение грамматики включает в себя анализ языковых структур и правил, развитие навыков критического мышления. Студенты, которые занимаются грамматикой, развивают способности решать проблемы, преодолевая сложности английской грамматики.

В рамках данной статьи мы рассматриваем различные способы освоения грамматических конструкций, и выявить наиболее эффективные на уроках английского языка в средней общеобразовательной школе на основе анализа научной литературы.

Следует отметить, что, использование научных текстов в качестве дидактического материала для обучения грамматической структуре английского языка опирается на теоретические основы и педагогические подходы. Одной из теорий является так называемое content-based instruction or education, обучение, основанное на содержании, которое предполагает интеграцию предметного контента, в нашем случае, научных текстов. Данная теория предполагает, что уровень владения языком повышается за счет ознакомления с содержательными материалами, способствующими не только изучению языка, но и предметной области (химия, биология, политология, культурология и т.д.).

Еще одним столпом, поддерживающим обучение на основе научных текстов, является так называемая жанровая педагогика. Исходя из концепции жанровой педагогики, использование научных текстов в качестве дидактического материала подчеркивает важность обучения языковым структурам в рамках аутентичных жанров. Научные тексты представляют собой специфическое дискурсивное сообщество с определенными языковыми особенностями (преобладание пассивных конструкций, устойчивые грамматические конструкции (gerund, infinitive).Знакомя учащихся с грамматическими структурами, присущими научному дискурсу, преподаватели могут выстраивать изучение языка в контексте реального общения, тем самым улучшая понимание учащимися и выработку правильной синтаксической структуры в собственном изложении.

В целом, тема обучения грамматике английского языка является актуальной на протяжении многих десятилетий. В связи с новыми стандартами обучения появляются, либо обновляются методы обучения. Обучение же грамматики на основе научных текстов приобретает еще большую актуальность ввиду науко-ориентированного подхода во многих

учебных заведениях.

Так, в работе авторов Smith, J., & Lee, S., рассматривается эффективность данного педагогического подхода на знание грамматики учащихся и понимание содержания. По результатам исследования авторы пришли к выводу, что, преподавание грамматики с помощью научных текстов улучшает как усвоение грамматики, так и понимание содержания среди учащихся[1].

Еще более концептуальное исследование по применению научных текстов было рассмотрено в работе ученых Kim, M., & Park, H. На основе метафор, отобранных из научных текстов, авторы определяют уровень усвоения грамматических конструкций и их практическому применению в письме.

В статье обсуждаются последствия для педагогики и разработки учебных программ, подчеркивая важность использования метафорического мышления в обучении английскому языку как неродному[2].

В еще одной из работ авторы рассматривают, с какими трудностями сталкиваются учащиеся при изучении грамматики. Как отмечают участники эксперимента, грамматика важна при изучении иностранного языка, и что низкий уровень языковой компетенции студентов повлиял на изучение грамматики. Кроме того, авторы выявили, что учителя игнорировали методы обучения, указанные в учебной программе, но заменяли их, применяя те, которые они использовали в прошлом. Результаты показали, что у студентов отсутствует положительная мотивация к изучению грамматики. Данное исследование, по мнению самих авторов, способствует повышению осведомленности о важности выбора подходящих педагогических методов преподавания и изучения грамматики, расширению и обогащению литературы в этой области[3].

Учителя английского языка используют разные способы введения грамматики. Как отмечает Н.Найт, некоторые учителя предпочитают использовать «традиционные» грамматические приемы, когда в течение всего урока преподается только грамматика, затем, задания по грамматике, и в конце тест по грамматике, что, несомненно, сказывается на мотивации учащихся. Более приемлемым методом было бы включение обучения грамматике в текст, который ученики прочитали [4].

Анализ научных работ по данной тематике позволил нам выявить наиболее распространенные методы обучения грамматике на основе научных текстов. Одно их первых методов, активно используемых на уроках английского языка - метод наблюдения, в ходе которого учащиеся учатся замечать и отбирать конкретные грамматические особенности языка в текстах. Например, при работе со следующим отрывком из научно-популярного журнала *New Scientist*: *Insufficient sleep seems to result in people feeling older than they are, with a higher "subjective age" previously being linked to depression. Sleep deprivation could make you feel several years older than you really are. How old someone feels, or their subjective age, has been associated with various physical and mental health outcomes, particularly depression. Age is more than just the perception, says Leonie Balter at the Karolinska Institute in Sweden. We know those who feel younger than their actual age live healthier and longer. Given sleep's importance for our mental and physical health, Balter and John Axelsson, also at the Karolinska Institute, decided to investigate if it affects our subjective ag e*[5] студенты наблюдают, как формируются такие грамматические явления как придаточные предложения*: being linked, who feel younger,* использование инфинитивных форм: *seems to result, decided to investigate, словообразовательные суффиксы: depression, deprivation, perception, previously particularly*.

Следующий метод, который более применим на старшем этапе обучения, метод рассуждения и гипотезы, по словам Л.П.Солонцовой, языковая система, представленная в текстах научного характера, позволяет знакомиться с правилами, на основе которых учащиеся могут дедуктивно отработать применение того или иного грамматического правила[6].

Также нельзя отказываться от грамматико-переводного метода, эффективность которого может вызвать довольно большие споры среди современных методистов. Основой

обучения данного метода является детальное изучение структуры изучаемого языка, что позволяет развивать грамматический навык. При работе с научными текстами, перевод структур иноязычного текста, позволит обучающимся сравнить с родным языком грамматическую структуру, увидеть ее особенность и применить в своем контексте[7].

Также следует отметить, что чтении аутентичных текстов доставляет психологические неудобства учащимся, поскольку может возникнуть непонимание. В данной ситуации сам иностранный язык становится фобией для студентов. В данном аспекте. Применение грамматико-переводного метода может оказаться полезным инструментом. По мнению зарубежных методистов, метод чрезвычайно полезен для развития и совершенствования навыков языка чтения и письма [8,p.27].

Таким образом, использование аутентичных научных текстов при обучении студентов грамматическим навыкам становится эффективным инструментом, и конечный результат всего процесса всегда зависит от целей обучения, мотивации и разнообразия методов, применяемых для развития тех или иных навыков. Анализ актуальной на сегодняшний день литературы позволил нам систематизировать и определить используемых методов на разных этапах обучения английскому языку.

Список использованных источников:

1. J. Smith, S. Lee Integrating English Grammar Instruction with Science Texts: A Pedagogical Approach

2. M. Kim, H. Park, Exploring the Role of Conceptual Metaphors in Teaching English Grammar through Science Texts.

3. H. Fitori Difficulties in teaching and Learning English Grammar in Libyan Universities. 2019

4. N. Knight Theory and practice: A comparison between English schoolbook grammar and English grammar teaching practiced in a Swedish secondary school https://lnu.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A849011&dswid=-7959

5. New Scientist https://www.newscientist.com/article/2424319-not-getting-enough-sleep-may-make-you-feel-years-older/ Дата обращения: 12.03.2024.

6. Солонцова Л.П. Современна методика преподавания иностранным языкам (общие вопросы. Базовый курс) –Алматы Эверо,2015 -373стр.

7. A.Bari Khan, H. Mansoor The Effectiveness of Grammar Translation Method in Teaching and Learning of English Language at Intermediate Level International Journal of Institutional Vol.1,Issue 1,2016 pp.22-26].

8. H. Resuady What non-English students say about grammar translation method (A study at scholarship program)International Journal of Research on English Teaching and Applied Linguistics,Vol 3(1) September 2022,pp.24-29.

УДК 811.11

THE SCANDINAVIAN INFLUENCE ON THE ENGLISH LANGUAGE

Berdikulov Arun Vipin
berdikulov-a@bk.ru
1st course student of the educational program “Translation and Translation Studies”
Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan
Scientific supervisor– **Bainiyeva K.T.**

The English language stands as a testament to the rich tapestry of linguistic influences that have shaped its development over centuries. Among these influences, the Scandinavian impact holds

a prominent position, originating from the Viking Age and the subsequent interactions between Old English and Old Norse speakers. This comprehensive report aims to delve deeply into the multifaceted nature of the Scandinavian influence on English, exploring its effects on vocabulary, grammar, place names, cultural elements, and broader historical implications.

"Language is the key that opens the door to the cultural heritage of a people. The influence of Scandinavian on the English language is like secrets that reveal to us historical connections and cultural interweaving's between peoples."[1]

Based on the structural differences that took place in different forms of the English language and historical events, four main stages of its development are distinguished. The periods are: Old English (450–1150), Middle English (1150–1500), Early Modern English (1500–1700), and Modern English (1700–present).

These dates do not reflect strict boundaries when moving from one period to another - they are arbitrary and rounded. The English language has been influenced by many languages throughout its history, the Scandinavian languages were only a significant part of this process, especially noticeable against the background of all the other events of the Old English (Old English - Old English - ed.) and Middle English periods. (ME - Middle English).[2]

The infusion of Old Norse vocabulary into English represents one of the most conspicuous manifestations of Scandinavian linguistic influence. A comprehensive analysis reveals a plethora of common English words with roots in Old Norse, including but not limited to "sky," "egg," "knife," "husband," "law," "cake," "leg," and "window."[1]

The number of Scandinavian words that appeared in Old English was small, amounting to only twenty words. The largest group was associated with sea-roving, as in barda (beaked ship), cnearr (small warship),; (vessel; (fleet), ;mann (pirate), dreng (warrior), bātswegen (boatman), hofding (chief), orrest (battle), rān (robbery, and fylcian (to collect a force).

A little later, a number of words relating to the law, or the social and administrative system entered into English. Examples include the word law itself, as well as outlaw, wapentake (an administrative district), hūsting (assembly), which all come from the Danish language.

Scandinavian English boasts a wealth of unique words that originated from ancient Scandinavian languages. Some of these have become integral parts of modern English, adding nuances and hues to the linguistic landscape. For instance, words like "anger," "bag," and "skirt" have Norwegian roots and have contributed their own distinct flavor to the English language.

In addition to the above words, there are a number of Old English words that are translations of Scandinavian terms, e.g. bōtlēas (what cannot be compensated), hāmsōcn (attacking an enemy in his house), and landcēap (tax paid when land was bought) and other loan-translations. Such legal terminology was replaced by French terms after the Norman Conquest.

Through meticulous etymological examination, this paper delineates the semantic evolution of Norse loanwords within the English lexicon, tracing their assimilation and adaptation over time. While the core grammatical framework of English remained largely unaffected by Scandinavian influence, certain syntactic structures and grammatical patterns exhibit traces of Norse linguistic heritage. Notably, the emergence of the progressive tense in English may be attributed in part to Norse language patterns, as evidenced by comparative analysis with Old Norse syntax.

Scandinavian settlement in England during the Viking Age precipitated the proliferation of Norse-derived place names and personal names, particularly in regions with significant Scandinavian presence. Place names ending in "-by," "-thorpe," and "-kirk" reflect Norse linguistic influence, while personal names such as "Eric," "Olaf," "Harold," and "Thor" underscore the enduring legacy of Scandinavian cultural heritage.[3]

The impact of Scandinavian linguistic influence on dialectal variation within English is a topic of scholarly inquiry. Northern dialects, characterized by a closer affinity to Norse linguistic elements, exhibit distinct phonological features and lexical peculiarities compared to Southern dialects. Through comparative phonological analysis and dialectal surveys, this paper elucidates the nuanced interplay between Scandinavian linguistic heritage and regional linguistic variation.

Beyond the realm of language, the Scandinavian influence on English bears profound implications for the broader context of cultural exchange and historical interactions. By examining the socio-cultural ramifications of the Viking settlement in England, this paper elucidates the dynamic interplay between linguistic evolution, socio-political dynamics, and cultural identity formation.

In the history of English, the language came into contact with different speech communities. Influences of Celtic, Latin, Scandinavian and French left their mark from the beginning in Anglo-Saxon times onwards, and the colonial expansion of the British Empire in the last three centuries resulted in the contact with even more speech communities.[4]

Through these language contacts, English changed a lot – it showed the tendency to incorporate foreign influences, especially lexical ones, more likely in the first place; its grammar changed from being and analytical one towards being synthetic; and in terms of the lexicon, it changed from being a Germanic to a partly Romanic influenced language.

The Germanic tribes of Jutes, Angles and Saxons formed the basis of the English language when they came to England in the fifth and sixth centuries. During the first seven hundred years of the language's existence, three main factors influenced its development: English first came into contact with Celtic, then with Roman and finally with Scandinavian.

The Scandinavians, originating from Denmark and the Scandinavian peninsula, were once neighbors of the Anglo-Saxons and the same ancestors, thus being closely related to them in language and culture. They started to leave their homeland in the eighth century for adventurous enterprises. Known as the Vikings, they gave the period from the middle of the eight up to the beginning of the eleventh century its name Viking Age. As Farmers, the Scandinavians were interested in land, and as merchants, they were interested in access to new trading centers.

The Norwegian Vikings colonized Ireland, the Scottish Islands, the Isle of Man and parts of England’s north-west; the Danes settle densely in the north and east of England. But at the very beginning, the Vikings came to plunder and therefore chose easy targets on the coast. According to the Anglo-Saxon Chronicle, the first three Danish vessels landed 787 in Portland. They were involved in a confused incident, in which the representative of the West Saxon King was murdered.” Six years later, Danish Vikings raided the monastery of Lindisfarne, which started a whole series of raids on targets on the east coast of England. In 866, the first major invasion with a huge army led by Ivar the Boneless and Halfdan initiated a period of large-scale plundering, but also of Danish settlement.

The West Saxon king Alfred (871-899), was occupied during the first seven years of his reign to fight the Vikings, which are threatened to conquer Wessex as well. After years of battles, often on the brink of defeat, Alfred finally beat the Danes under Guthrum at Ethandun (Edington) in 878.

In the same year, the Danish presence was officially acknowledged by Alfred in the treaty of Wedmore. The king handed over all land north of the Thames and east of Watling Street (an old Roman road running from London to Chester) to the Danes under their leader Guthrum.

While keeping them out of Wessex, thus preventing any Danish influences on culture and language in this area, the treaty established the territory known as the Danelaw, which had the Danish legal system. This area was under heavy Scandinavian influence, which would later spread all over England. A crucial point in the agreements between Wessex and the Scandinavians was that the Danes converted to Christianity and Guthrum got baptized. The conversion was not only a means of controlling the fulfilment of the treaty, but also gave way to the intermingling of the Anglo-Saxon and the Danish population of the area.

However, the fighting was not over yet. Alfred and his son Edward the Elder (900-925) and his grandson Athelstan (925-939) started to win the Danelaw back, so that in 954, most of Danelaw was under English the rule of English kings again, although strongly Danish in terms of population and customs.

New invasions were still started from Scandinavia: The Norwegian king Olaf Tryggvason began a series of raids in 991 which often ended in letting the English pay huge sums of bribes in order to prevent large cities like London being plundered. The truces were always temporary, and the Scandinavians always came back to demand larger bribes. In 994, Olaf was joined by Svein, the king

of Denmark, whose attacks were so effective that he was able to drive out the English king Ethelred and seizing the throne for himself. Svein died the same year, but his son Cnut was able to consolidate his position, being on the throne from 1017-1035. The period in which Danish kings ruled in England lasted 25 years. Any generalizations about the Scandinavian settlements are risky. First of all, the settlement was not a product of one large invasion (like the Norman Conquest in 1066), but of different waves of invasions and settlement. [5]

The relations of the English population to the new neighbors were different according to the circumstances of the settlement: Intermarrying and intermingling was much more likely when the lands were bought by the Vikings or otherwise legally acquired, contact was less likely to happen where the newcomers had violently taken it.Most of the newcomers were Danish farmers who settled in the area of the Danelaw, but Norwegian settlers were also found in the north-west and north of England. Where the contact was peaceful, the English and Scandinavian populations mixed, leading to an exchange of language and customs.

Two factors had a positive effect on cultural contact, the first being the conversion to Christianity of the former Viking pagans. The second factor was the common origin of the Scandinavian and Anglo-Saxon languages, the former being North-Germanic, the latter being West-Germanic. This was also a main reason for the way in which Norse affected the English language.[6]

The newcomers were not representing a wholly alien way of life or alien culture. Through previous enterprises, the Scandinavians had become a cosmopolitan people which were easy to adopt in a new environment. Important was also that the policy of the English kings in the period when they were re-establishing their control over the Danelaw was to accept as an established fact the mixed population of the district and to devise a modus vivendi for its component elements.

In conclusion, the Scandinavian influence on the English language represents a seminal chapter in the linguistic history of the British Isles. Through lexical borrowings, syntactic structures, place names, personal names, and dialectal variation, Old Norse has profoundly shaped the evolution of English, underscoring the dynamic nature of linguistic contact and cultural exchange. By elucidating the multifaceted impact of Scandinavian linguistic heritage in English, this paper contributes to a comprehensive understanding of the enduring legacy of the Viking Age on the linguistic landscape of the British Isles.Interest in Scandinavian English continues to grow, attracting both scholars and language enthusiasts alike. The study of this unique language not only expands our understanding of history and culture but also allows us to gain deeper insights into modern English and its roots.[7]

The Scandinavian impact permeates English culture, encompassing aspects such as mythology, folklore, legal customs, and societal norms. Norse mythology, with its pantheon of gods, epic sagas, and heroic legends, became intertwined with Anglo-Saxon traditions, shaping the collective imagination of the English people. Legal concepts, administrative practices, and social institutions influenced by Norse law and governance also left an indelible mark on English society, contributing to its legal and political heritage.

Today we cannot even imagine the English language without elements borrowed from Scandinavian languages. What is even more interesting and surprising is that the Scandinavian languages imprinted grammatical features and words that have a grammatical meaning (to be). Perhaps even the syntax was affected.It is well known that these components of the language are rarely influenced by other languages, which indicates the depth of penetration of Scandinavian elements into English. To summarize: the Vikings had a huge influence on the English language

List of sources used

1. McTurk, Rory. A Companion to Old Norse-Icelandic Literature and Culture. John Wiley & Sons, 2005.

2. Townend, Matthew. Language and History in Viking Age England: Linguistic Relations between Speakers of Old Norse and Old English. Boydell & Brewer, 2002.

3. Wright, Laura. Old Norse Influence in English Syntax: Word Order and Information Structure. Oxford University Press, 2016.
4. Ward, David. A Practical Introduction to Phonetics. Oxford University Press, 2009.
5. Albert C. Baugh (1959). A History of the English Language. 2nd ed. London: Routledge
6. Dick Leith (1997). A Social History of English. 2nd ed. London: Routledge
7. Norman Blake (ed.) (1992). The Cambridge History of the English Language. Vol. 2. Cambridge: Cambridge UP.

ОӘЖ 81’243

БОЛАШАҚ ШЕТ ТІЛДЕРІ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ КӘСІБИ БАҒЫТТАЛҒАН КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗІРЕТТІЛІГІ МЕН МЕДИА САУАТТЫЛЫҒЫ

Габдуллина Жанаргуль Едилбаевна
g.zh.e@inbox.ru
Шетел тілі:екі шетел тілі білім бағдарламасының 1 курс докторанты
Әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, п.ғ.к,профессор - **П.К.Елубаева**

Педагогикалық ғылым мен практикада заманауи зерттеулерге тілдік оқытуда жаңашыл принциптер мен құралдарды одан әрі жетілдіру үшін әлеуметтенумен қоса адамның мәдениетаралық өзара әрекеттесуінің құнды да, елеулі аспектісі ретінде медиа білім мен медиа сауаттылықтың қазіргі тенденцияларын әр қилы талдау қажеттілігінде жатыр.Медиа сауаттылық болашақ шет тілдер мұғалімдерінің кәсіби бағытталған коммуникативті құзіреттілігін қалыптастырудағы негізгі педагогикалық құрал.Медианың бүгінде қоғамда алып отырған әсерін ескере келе, білім беру бағдарламаларын интеграциялау арқылы болашақ шет тілдері мұғалімдерінің сан алуан коммуникативтік контекстермен кәсіби бағытталған қабілетін нығайтуға зор сенім береді.

Ресейлік ғалым А.В Федоровтың пікірінше «Медиасауатты адам бойында түрлі медиамәтінді қабылдау,талдау,бағалау,құру,қазіргі әлемдегі БАҚ қызметінің әлеуметтік-мәдени және саяси контектстін қолданылатын медиа кодтар мен өкілдік жүйелерді түсіну қабілеті дамыған,бұндай тұлғаның қоғамдағы және әлемдегі өмірі азаматтық жауапкершілікпен байланысты. Қазіргі әлемде медиабілім беру бұқаралық ақпарат құралдарымен қарым -қатынас мәдениетін, шығармашылық, коммуникациялық қабілеттерді, сыни ойлауды, жан -жақты ойлау дағдыларын қалыптастыру мақсатында бұқаралық коммуникация көмегімен және материалдар арқылы тұлғаны дамыту процесі ретінде қарастырылады. Медиамәтіндерді қабылдау, интерпретациялау, талдау және бағалау, медиатехнологияны пайдалана отырып,әр түрлі формада өзін-өзі көрсетуге үйрету. Медиасауаттылық адамға теледидар,радио,бейнежазба,кино,баспасөз,желінің ақпараттық саласының мүмкіндіктерін белсенді түрде пайдалануға көмектеседі және оның медиа мәдениет тілін жақсы түсінуіне көмектеседі.» [1,13]

Бүгінгі күні қоғам ақпараттық технологиялар мен медиаортаның қарқынды даму үдерісінде,оның адам өмірінің ажырамас бөлігіне айналуы,білім мен ақпарат беру көзіне алмасқаны сөзсіз. Сан алуан мәлімет пен деректер жер жерден сусындау барысында,медиа мәтіндерді сыни тұрғыдан қабылдау, қоғам мен жеке тұлғаға тигізетін әсерін түсіну,өзіндік медиа өнімдерін жасау қабілеті,медиа сауаттылықтың орны артып,оны үйрену, өмірлік маңызды құзыретке айналуда. Соның ішінде, болашақ тіл үйретер мұғалімдеріне жоғары деңгейде тілді меңгеру ғана емес, ұсынылған ақпарат ағынын бақылай білу,бағыттау,оны сыни тұрғыдан түсінуі, тілді түрлі контексттерде қабылдап, өзіндік мақсат мүддеге жетуге, тиімді қолдану қабілетін ұстануға коммуникативтік құзыреттілік маңыздылығы артып келеді.

Шет тілді білу – мамандарға кәсіби бағытталған коммуникативтік құзыреттілігін дамыту үшін орны орасан зор. Оларға коммуникативті құзыреттілік қасиетін иеленуі үшін сапалы қарым-қатынас орнату қабілетін көрсетеді. Сараланған әдебиеттерге сүйене келе, шет тілдері мұғалімдерін оқытуда медиа сауаттылықтың цифрлық әлемде қажетті қарым қатынас орнатуға сыни ойлау ,интеграцияны демейтін перспективалар, медиа сауаттылықты үйретудің стратегиялары мен дағдыларын иелену ортасын көрсетеді. Осы орайда,медиа сауаттылық цифрлық дәуірде ұтымды қарым қатынас және тілді меңгеруге құндылығы байқалады.

Медиа сауаттылық дағдыларын тіл оқыту педагогикасында қоса оқыту,болашақ шет тілдер маманы коммуникативті бейнесінің күрделілігіне бағыттаудағы орнын көрсетті.Білім беру мен медиа зерттеудің теорияларына сүйене келе, болашақ тіл мамандарының оқу бағдарламаларына медиа сауаттылықты біріктірудің жаңашыл стартегиялары айқындалуда.Бұл стратегиялар болашақ шет тілі мұғалімдеріне тілді оқытуда медианы құрып, талдап,пайдалануда қажетті құзыреттерді беруге бағытталған.

Қарым қатынас саласы үнемі дамуымен қатар медиа ландшафт үздіксіз өзгеріске ұшырауда. Осы динамикалық орта шет тілі мамандарын ақпарат алмасудың қиындықтарын саралай білуі үшін тиісті дағдыларды меңгеруде маңыздылығын көрсетеді.

Кәсіби бағытталған коммуникативтік құзыреттілікті жаһанданған және бұқаралық ақпарат құралдарына бай әлемде дамыту, болашақ шет тілі мұғалімдері үшін бірнеше негізгі себептерге байланысты ерекше де өзекті, мысалы, шет тілдерін оқытудың орны өсіп , дәстүрлі тілді оқыту шеңберінен асып, студенттерге сан алуан шет тілді деректерге сыни талдау мен ақпаратты басқару қабілетіне иеленуі керек. Бұл қабілетті тек тіл мұғалімдер қауымы ғана емес, ақпараттандырылған тұтынушылар және шет тіліндегі медиа контент жасаушылар мен қолданушылар медиа сауатты мәртебесіне иеленуші болуға мүмкіндік береді.

Медиа кеңістікті насихаттау, жалған ақпарат, цифрлық агрессия, кибербулинг, троллинг және сол секілді бұрмалау, ұрпақтың "цифрлық алшақтығы" мен "ақпараттық шамадан тыс жүктеме" бұқаралық ақпарат құралдарының мазмұнымен сыни қарым-қатынас жасай алатын, түсіндіре алатын, анықтай алатын мамандарды даярлауға арналған әлеуметтік тапсырысты өзектендіреді. Олардың экономикалық, саяси, әлеуметтік мүдделері, және әр түрлі ақпараттық коммуникативтік құралдар көмегімен өз мазмұнын шығару, әлеуметтік және кәсіби өзгерістерге жақсы бейімделу үшін бағытталады.

Цифрлық технология дәуірінде келешек маманға, өмірлік контекспен шынайы әлемде өзіндік коммуникативтік құзыреттілікті дамыту, тілді меңгеруде медиа сауаттылықты толықтыру, тілдік білім беруде медиа сауаттылықтың орнының артуы, оны кіріктіре өзара байланыстыра қарастырып оқыту,түрлі бағытта медиаға жету, талдау, бағалау, кайта құру мүмкіндігін орнатуға жол табады.Бұндай интеграциялау студенттерге зерттелетін тілдегі бұқаралық ақпарат құралдарында қалай тиімді саралау тәсілдерін түсінуге, сыни қарым-қатынасты бақылауға көмектеседі,қосымша медиа сауаттылық келешек мамандардың мәдени және мәдениетаралық білімдерін арттырып, түрлі көзқарастар және мәдени тәжірибе нәтижелерімен таныса алады. Сонымен қатар, болашақ шет тілі мұғалімдеріне оқытылатын тілді қолдана отырып, өздерінің медиа мәтіндерін құруға мүмкіндік беру тілмен белсенді өзара әрекеттесуге және шығармашылыққа ықпал етуі мүмкіндігін де Т.Джолс зерттеуінде айтып көрсетеді. [2,410]

Ал Д.Келнер мен Дж.Шейр көзқарасына сүйенсек, бұқаралық ақпарат құралдарына негізделген зерттеулер арқылы нақты мәселелерді зерттеуді көздейтін бірлескен ғылыми жобалар студенттерді тілдік дағдыларды шынайы контексте қолдануға шақыру арқылы коммуникативті құзыреттілікті дамытуға ықпал етуі мүмкіндігін айтады. [3,59].

Қазір ақпарат көптеген адамдар үшін ашық және біз бұқаралық ақпарат құралдары арқылы алатын мағыналар мен түсіндірулерге өте тәуелдіміз. Демек, бәріміз бұқаралық ақпарат құралдарының механизмі мен әсері туралы түсінігімізге қатты тәуелдіміз.Мұндай әсер сыни ойлау қабілеті толық дамымаған өсіп келе жатқан ақыл-ой үшін одан да алаңдатады. Қазіргі өмірдің жеделдетілген режимі, когнитивті және энергетикалық шамадан тыс

жүктемелер, уақыттың үнемі жетіспеушілігі қазіргі студентті ұсынылған ақпаратты әдеттегідей қабылдауға мәжбүр етеді. Оқу бағдарламасының үлгілері мен схемаларын олар көп ойланбастан игереді. Мидың маңызды функцияларын жоспарлы және стратегиялық ынталандырудың болмауы келешек мамандарды өмірлік машинаның мойынсұнғыш тісіне айналдырып, бұқаралық сана механизмінің оңай олжасына айналдырады. Осы орайда,болашақ маман медиа сауаттылық ережелеріне сәйкес болатын және коммуникативтік құзыреттілікті жетелейтін оқу бағдарламаларын жасақтауға аса назар аударуы тиіс. Тіл оқытуда медиа сауаттылықты байланыстыруға ықпал тигізетін әдістемелік тәсілдің бірі-тапсырмаларға бағытталған оқыту. Тапсырмаға бағытталған оқыту тілді игеруде ерекше мақсаты ретінде қажетті арнайы тапсырмаларды жасауға бағытталғаны абзал. Аталмыш тапсырмалар мамандарға шынайы және тілді енгізуді қажет ететін жарнама, газеттер немесе бейне жазбалар секілді медиа контексті қамтып, жасалады. Болашақ мұғалімдер, сондай-ақ медиа мәтіндердің алуан түрлерін құруды және талдауды қажет ететін жобалық тапсырмаларға қатысатын оқытудың жобалық әдісін қолдана алады.

Шет тілдері мұғалімдерін оқытуда медиа сауаттылық педагогикалық құрал ретінде қолданылуын анықтайтын әртүрлі теориялық сүйемелдеулерге негізделген. Осындай негіздердің бірі-маңызды тәжірибе арқылы белсенді оқуға және білімді қалыптастыруға баса назар аударатын конструктивизм.

Р.Хоббс пікірінше,болашақ шет тілі мұғалімдерін сыни талдауға және медиа мәтіндерді құруға тарту арқылы мұғалімдер шынайы контексте коммуникативті құзыреттілікті қалыптастыруға ықпал ете алатынын көрсетеді. [4,136]

Конструктивистік көзқарас болашақ мамандардың айналамен өзара әрекеттесуі септігінде білім мен түсінікті белсенді түрде қалыптастырады. Тіл оқытуда аталмыш тәсіл мамандарға нақты қарым-қатынасқа түсуде мағыналы және реалия тапсырмаларды орындаудың қажеттілігін көрсетеді. [5,28] Осы секілді жүйелердің бірі-тілді зерттеудегі әлеуметтік өзара әрекеттесу мен мәдени контексттің маңызын көрсететін әлеуметтік-мәдени теория. Осы теорияға сүйене келе, тілді зерттеу нақты бір мәдени және коммуникативті контексттерде айқындалатын әлеуметтік тәжірибе болып қарастырылады. Тілді меңгерушілер тек бір лингвистикалық білімді игеріп қоймай, сонымен қатар зерттелетін тілде қарым-қатынасты орнататын мәдени және әлеуметтік ережелер туралы түсінікті дамытып,қамтиды.

Болашақ шет тілі мұғалімдерінің әлеуметтенуі мен мәдениетаралық өзара іс-қимылының негізгі факторы ретінде медиалық білім беру практикасы гуманитарлық және либералды білім беру саласындағы маңызды қадам болып, осалдық пен кемсітушілік қазіргі саяси және әлеуметтік контексттің кең таралған ерекшеліктеріне айналды.

Ақпараттың жетіспеушілігі халықтың аз қамтылған көпшілігін басқарған, таңған және тығырыққа тірелген кезде қолайсыз жағдайға душар етеді. Әлем бойынша болашақ тілдік мамандарының медиасауаттылығын қалыптастыру жоғары санатты тіл мамандарының алынған ақпараттың ақиқатын білу,оны саралап, арнайы бағытпен білім берудің жаңашыл тәсілдерін іздеп, қажетін ала білу,таңдау,қолданысқа даярлау қабілетіне ие болуын қажет етуде.

Зерттеуші ғалымдар А.Федоров, Д.Бакинхам, Д.Хаймс білім алушылардың әртүрлі топтарына медиа сауаттылықты сіңірудің шұғыл қажеттілігі туралы айтады, өйткені бұл білім қазіргі заманғы жоғары әлеуметтік қауіп әлемінде барған сайын қажет болып келеді.

Егер алдыңғы дәуірлерде бұқаралық ақпарат құралдары оқырманның үлкен сеніміне ие болса, онда қазіргі кезде жұртшылық дұрыс пен бұрысты, объективті және бейтарапты ажырата алатын ерекше дағдыларды дамытуы тиіс. Сондай-ақ, кең спектрлі медиаақпаратты сыни бағалау және ақпарат көздерін қолдану қабілеті XXI ғасырдың өзгермелі еңбек нарығында сұранысқа ие екендігіне әбден көзіміз жетіп отыр.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Федоров А.В. Медиаобразование и медиаграмотность.Таганрог: Изд.Кучма,2004- 340 с.-13стр.
2. Jolls, T. (2019). Censorship and Appropriateness: A Negotiation Calling for Media Literacy. Sao Paulo, Brazil: University of Sao Paulo Press, 410 p.
3. Kellner, D., & Share, J. (2007). Critical media literacy is not an option.Learning Inquiry1(1),59-69.
4. Hobbs, R. (2010). Digital and media literacy: A plan of action. The Aspen Institute Communication and Society program. Pages 136-150.
5. Числова, М..,Конструктивисткий подход к исследованию медиареальности. 2013-28 стр.
6. Buckingham, D. (2003). Media education: Literacy, learning, and contemporary culture Polity
7. Hymes, D. (1972). On communicative competence. In J. B. Pride & J. Holmes (Eds.), Sociolinguistics(pp.269-293) Penguin
8. https://cyberleninka.ru/article/n/social-implications-of-media-education-in-the-curriculum-of-a-future-teacher
9. Renee Hobbs & Richard Frost (2009) Instructional practices in media literacy education and their impact on students' learning Pages 123-148 | Published online: 17 March.
10. Potter, W. (2022). Analysis of definitions of media literacy. Journal of Media Literacy Education, 14(2), 27-43. https://doi.org/10.23860/JMLE-2022-14-2-3.
11. Stix D.C., & Jolls T. (2020). Promoting media literacy learning - a comparison of various media literacy models. Media Education 11(1): 15-23. https://doi.org/10.36253/me-9091.

UDC 82

PECULIARITIES OF OLD ENGLISH TEXTS

Glebov Konstantin Andreevich
Glebovk619@gmail.com
1st course student of the educational program "Translation and Translation Studies"
Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan
Scientific supervisor– **Bainiyeva K.T.**

The written language of Old English was based on runes. In the early 8th century, runic symbols were replaced by a simplified version of the Latin alphabet under the influence of Christian missionaries from Ireland. Much of the literature of the period was written in the early West Saxon dialect. Its later version, considered by linguists to be the classical form of Old English, was used in the creation of the epic poem Beowulf. The author of this work remains unidentified.

Cadmon's Hymn is the first work in Old English to survive to the present day. The author of the text is believed to be the poet Caedmon, who lived in the 6th century. Christian and pagan motifs are intricately intertwined in the hymn. The oldest manuscript with the verse dates back to 737.

The Angles, Saxons, and Jutes who invaded Britain in the 5th and 6th centuries brought with them the common Germanic metre; but of their earliest oral poetry, probably used for panegyric, magic, and short narrative, little or none survives. For nearly a century after the conversion of King Aethelberht I of Kent to Christianity about 600, there is no evidence that the English wrote poetry in their own language. But St. Bede the Venerable, in his Historia ecclesiastica gentis Anglorum ("Ecclesiastical History of the English People"), wrote that in the late 7th century Caedmon, an illiterate Northumbrian cowherd, was inspired in a dream to compose a short hymn in praise of the

creation. Caedmon later composed verses based on Scripture, which was expounded for him by monks at Streaneshalch (now called Whitby), but only the "Hymn of Creation" survives. Caedmon legitimized the native verse form by adapting it to Christian themes. Others, following his example, gave England a body of vernacular poetry unparalleled in Europe before the end of the 1st millennium.

Most Old English poetry is preserved in four manuscripts of the late 10th and early 11th centuries. The Beowulf manuscript (British Library) contains Beowulf, Judith, and three prose tracts; the Exeter Book (Exeter Cathedral) is a miscellaneous gathering of lyrics, riddles, didactic poems, and religious narratives; the Junius Manuscript (Bodleian Library, Oxford)—also called the Caedmon Manuscript, even though its contents are no longer attributed to Caedmon—contains biblical paraphrases; and the Vercelli Book (found in the cathedral library in Vercelli, Italy) contains saints' lives, several short religious poems, and prose homilies. In addition to the poems in these books are historical poems in the Anglo-Saxon Chronicle; poetic renderings of Psalms 51–150; the 31 "Metres" included in King Alfred the Great's translation of Boethius's De consolatione philosophiae (Consolation of Philosophy); magical, didactic, elegiac, and heroic poems; and others, miscellaneously interspersed with prose, jotted in margins, and even worked in stone or metal.[1]

Few poems can be dated as closely as Caedmon's "Hymn." King Alfred's compositions fall into the late 9th century, and Bede composed his "Death Song" within 50 days of his death on May 25, 735. Historical poems such as "The Battle of Brunanburh" (after 937) and "The Battle of Maldon" (after 991) are fixed by the dates of the events they commemorate. A translation of one of Aldhelm's riddles is found not only in the Exeter Book but also in an early 9th-century manuscript at Leiden, Neth. And at least a part of "The Dream of the Rood" can be dated by an excerpt carved on the 8th-century Ruthwell Cross (in Dumfriesshire, Scot.). But in the absence of such indications, Old English poems are hard to date, and the scholarly consensus that most were composed in the Midlands and the North in the 8th and 9th centuries gave way to uncertainty during the last two decades of the 20th century. [1]

Many now hold that "The Wanderer," Beowulf, and other poems once assumed to have been written in the 8th century are of the 9th century or later. For most poems, there is no scholarly consensus beyond the belief that they were written between the 8th and the 11th centuries.

If few poems can be dated accurately, still fewer can be attributed to particular poets. The most important author from whom a considerable body of work survives is Cynewulf, who wove his runic signature into the epilogues of four poems. Aside from his name, little is known of him; he probably lived in the 9th century in Mercia or Northumbria. His works include The Fates of the Apostles, a short martyrology; The Ascension (also called Christ II), a homily and biblical narrative; Juliana, a saint's passion set in the reign of the Roman emperor Maximian (late 3rd century CE); and Elene, perhaps the best of his poems, which describes the mission of St. Helena, mother of the emperor Constantine, to recover Christ's cross. Cynewulf's work is lucid and technically elegant; his theme is the continuing evangelical mission from the time of Christ to the triumph of Christianity under Constantine. Several poems not by Cynewulf are associated with him because of their subject matter. These include two lives of St. Guthlac and Andreas; the latter, the apocryphal story of how St. Andrew fell into the hands of the cannibalistic (and presumably mythical) Mermedonians, has stylistic affinities with Beowulf. Also in the "Cynewulf group" are several poems with Christ as their subject, of which the most important is "The Dream of the Rood," in which the cross speaks of itself as Christ's loyal thane and yet the instrument of his death. This tragic paradox echoes a recurring theme of secular poetry and at the same time movingly expresses the religious paradoxes of Christ's triumph in death and humankind's redemption from sin.

Several poems of the Junius Manuscript are based on the Old Testament narratives Genesis, Exodus, and Daniel. Of these, Exodus is remarkable for its intricate diction and bold imagery. The fragmentary Judith of the Beowulf Manuscript stirringly embellishes the story from the Apocrypha of the heroine who led the Jews to victory over the Assyrians.[2]

The term elegy is used of Old English poems that lament the loss of worldly goods, glory, or

human companionship. “The Wanderer” is narrated by a man, deprived of lord and kinsmen, whose journeys lead him to the realization that there is stability only in heaven. “The Seafarer” is similar, but its journey motif more explicitly symbolizes the speaker’s spiritual yearnings. Several others have similar themes, and three elegies—“The Husband’s Message,” “The Wife’s Lament,” and “Wulf and Eadwacer”—describe what appears to be a conventional situation: the separation of husband and wife by the husband’s exile.

“Deor” bridges the gap between the elegy and the heroic poem, for in it a poet laments the loss of his position at court by alluding to sorrowful stories from Germanic legend. Beowulf itself narrates the battles of Beowulf, a prince of the Geats (a tribe in what is now southern Sweden), against the monstrous Grendel, Grendel’s mother, and a fire-breathing dragon. The account contains some of the best elegiac verse in the language, and, by setting marvelous tales against a historical background in which victory is always temporary and strife is always renewed, the poet gives the whole an elegiac cast. Beowulf also is one of the best religious poems, not only because of its explicitly Christian passages but also because Beowulf’s monstrous foes are depicted as God’s enemies and Beowulf himself as God’s champion. Other heroic narratives are fragmentary. Of “The Battle of Finnsburh” and “Waldere” only enough remains to indicate that, when whole, they must have been fast-paced and stirring.

Of several poems dealing with English history and preserved in the Anglo-Saxon Chronicle, the most notable is “The Battle of Brunanburh,” a panegyric on the occasion of King Athelstan’s victory over a coalition of Norsemen and Scots in 937. But the best historical poem is not from the Anglo-Saxon Chronicle. “The Battle of Maldon,” which describes the defeat of Aldorman Byrhtnoth and much of his army at the hands of Viking invaders in 991, discovers in defeat an occasion to celebrate the heroic ideal, contrasting the determination of many of Byrhtnoth’s thanes to avenge his death or die in the attempt with the cowardice of others who left the field. Minor poetic genres include catalogs (two sets of “Maxims” and “Widsith,” a list of rulers, tribes, and notables in the heroic age), dialogues, metrical prefaces and epilogues to prose works of the Alfredian period, and liturgical poems associated with the Benedictine Office.

The earliest English prose work, the law code of King Aethelberht I of Kent, was written within a few years of the arrival in England (597) of St. Augustine of Canterbury. Other 7th- and 8th-century prose, similarly practical in character, includes more laws, wills, and charters. According to Cuthbert, who was a monk at Jarrow, Bede at the time of his death had just finished a translation of the Gospel of St. John, though this does not survive.[3] Two medical tracts, Herbarium and Medicina de quadrupedibus, very likely date from the 8th century.

The earliest literary prose dates from the late 9th century, when King Alfred, eager to improve the state of English learning, led a vigorous program to translate into English “certain books that are necessary for all men to know.” Alfred himself translated the Pastoral Care of St. Gregory I the Great, the Consolation of Philosophy of Boethius, the Soliloquies of St. Augustine of Hippo, and the first 50 Psalms. His Pastoral Care is a fairly literal translation, but his Boethius is extensively restructured and revised to make explicit the Christian message that medieval commentators saw in that work. He revised the Soliloquies even more radically, departing from his source to draw from Gregory and St. Jerome, as well as from other works by Augustine. Alfred’s prefaces to these works are of great historical interest.

At Alfred’s urging, Bishop Werferth of Worcester translated the Dialogues of Gregory; probably Alfred also inspired anonymous scholars to translate Bede’s Historia ecclesiastica and Paulus Orosius’s Historiarum adversum paganos libri vii (Seven Books of History Against the Pagans). Both of these works are much abridged; the Bede translation follows its source slavishly, but the translator of Orosius added many details of northern European geography and also accounts of the voyages of Ohthere the Norwegian and Wulfstan the Dane. These accounts, in addition to their geographical interest, show that friendly commerce between England and Scandinavia was possible even during the Danish wars. The Anglo-Saxon Chronicle probably originated in Alfred’s reign. Its earliest annals (beginning in the reign of Julius Caesar) are laconic, except the entry for 755, which records in detail

a feud between the West Saxon king Cynewulf and the would-be usurper Cyneheard. The entries covering the Danish wars of the late 9th century are much fuller, and those running from the reign of Ethelred II to the Norman Conquest in 1066 (when the Anglo-Saxon Chronicle exists in several versions) contain many passages of excellent writing. The early 10th century is not notable for literary production, but some of the homilies in the Vercelli Book and the Blickling Manuscript (Scheide Library, Princeton University) may belong to that period.

Beowulf belongs metrically, stylistically, and thematically to a heroic tradition grounded in Germanic religion and mythology. It is also part of the broader tradition of heroic poetry. Many incidents, such as the tearing-off of the monster's arm and the hero's descent into the mere, are familiar motifs from folklore. The ethical values are manifestly the Germanic code of loyalty to chief and tribe and vengeance to enemies. Yet the poem is so infused with a Christian spirit that it lacks the grim fatality of many of the Eddaic lays or the sagas of Icelandic literature. Beowulf himself seems more altruistic than other Germanic heroes or the ancient Greek heroes of the Iliad. It is significant that his three battles are not against men, which would entail the retaliation of the blood feud, but against evil monsters, enemies of the whole community and of civilization itself. Many critics have seen the poem as a Christian allegory in which Beowulf, the champion of goodness and light, fights the forces of evil and darkness. His sacrificial death is seen not as tragic but as befitting the end of a good (some would say "too good") hero's life.

That is not to say that Beowulf is an optimistic poem. English writer and Old English scholar J.R.R. Tolkien suggested that its total effect is more like a long lyrical elegy than an epic. Even the earlier, happier section in Denmark is filled with ominous references that would have been well understood by contemporary audiences.[4] Thus, after Grendel's death, King Hrothgar speaks sanguinely of the future, which the audience would know will end with the destruction of his line and the burning of Heorot. In the second part the movement is slow and funereal: scenes from Beowulf's youth are replayed in a minor key as a counterpoint to his last battle, and the mood becomes increasingly sombre as the wyrd (fate) that comes to all men closes in on him. However, in its extant form, the poem about Beowulf has already deviated considerably from this presumed basis and, according to all the data, indicates not one, but several stages of its literary processing. In the extant version of the poem bears the traces of rather significant changes of a Christian scribe, who threw out the names of pagan gods and too obvious allusions to Germanic mythology, and also made a number of insertions, easily distinguishable in a work that has a generally pre-Christian character. This editor of the poem calls Grendel a descendant of Cain, sea monsters - the devils of hell, regrets the paganism of the Danish king; in various places of the poem mention the names of Abel, Noah, the biblical legend of the flood, etc. Even Beowulf himself is transformed into a kind of Christian saint, a snake fighter who sacrifices his life in order to rid the country of the fire-breathing dragon, and utters purely Christian instructions. The intervention of the same scribe should explain some of the features of the closeness of "Beowulf" to ancient literature (for example, Virgil's "Aeneid").[5]

The poem is distinguished by a very refined literary technique. Like all works of Anglo-Saxon poetry, it is written in Old Germanic alliterative verse, characterized, however, by a special sophistication and an abundance of book-poetic devices (stringing synonyms, metaphors, indirect speech instead of direct speech, etc.).

The poet also makes use of a stylistic device called "kenning", a method of naming a person or thing by using a phrase that signified a quality of that person or thing (e.g. a warrior might be described as "the helmet-bearing one"). Another characteristic of the poet's style is his use of litotes, a form of understatement, often with negative overtones, which is intended to create a sense of irony. Most often the characters just deliver speeches to one another, and there are no real conversations as such. However, the story is kept moving quickly by leaping from one event to another. There is some use of historical digressions, similar to the use of flashbacks in modern movies and novels, and this interweaving of events of the present and the past is a major structural device. The poet also sometimes shifts the point of view in the midst of an action in order to offer multiple perspectives

(for example, to show the reactions of the warriors who are looking on as an audience in almost every battle).

List of sources used

1.https://www.britannica.com/art/Anglo-Saxon-literature

2.https://samplecontents.library.ph/wikipedia/wp/o/Old_English_literature.htm

3.https://www.britannica.com/topic/Beowulf

4.https://www.poetryfoundation.org/poems/50114/beowulf-modern-english-translation

5. R.D. Fulk, C.M.Cain A History of Old English Literature. Publisher Wiley-Blackwell, 1st edition, 2002. - 358 p

УДК 372.461

НЕВЕРБАЛЬНЫЕ И ВЕРБАЛЬНЫЕ СРЕДСТВА КОММУНИКАЦИИ И ИХ МЕСТО В СИСТЕМЕ ЯЗЫКА

Ералиева Айымгуль Алдабергеновна

a.eraliyeva@asu.edu.kz

магистрант 1 курса образовательной программы «Русский язык и литература»

Атырауский университет им.Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан

Научный руководитель, к.п.н., ассоц.проф. - **Алекешова Л.Б.**

Особенности положения человека в обществе прежде всего определяются способностью людей общаться друг с другом. Основным средством общения является язык, который является материальным и духовным образованием. Язык отражает богатство познавательных способности каждого индивида в личной и социальной сферах. Это также позволяет материально подтвердить особенности личностного и общественного сознания человека.

Впрочем, в словесном коммуникации, в отличие от обычных для естественных языков артикуляционно-звуковых или вербальных знаков, используются некоторые дополнительные системы незвуковых и невербальных знаков. Именно эти знаки стали объектом изучения в неязыковых дисциплинах, таких как проксемика, такесика и кинесика.

Проксемика (от англ. слова «proximy» означает «близость» это понятие был предложен американским учёным Э. Холлом) — раздел социальной психологии и семиотики, изучающий систему пространственных и временных знаков коммуникации. Важно отметить, что в особенности особеной знаковой системы, пространство и время организации процесса речевого диалога являясь элементами коммуникативного процесса, оказывать смысловую нагрузку. Проксемика изучает расстояние между коммуникаторами, информацию о характере общения между ними, их эмоциональном состоянии и социокультурных особенностях коммуникации.

Такесика изучает поведение человека, связанное с системой тактильного восприятия (рукопожатие, объятие и т. д.), а содержание третьей дисциплины соответствует исходному греческому названию ее названия — «kinesis», то есть полностью. Совокупность телодвижений, жестов, мимики, используемых в процессе человеческого общения [1].

Кинесика была компонентом паралингвистики, «самой лингвистической» из предметов, интересующихся невербальными средствами общения (НВС). Общая паралингвистика овладеет мастерством функционального использования невербальными средствами (НВС) при образовании конкретных речевых предложений, а именно: скорость речи, громкость голоса, паузы, интонации, мелодии и другие, такие как просодические явления кинетического типа в виде телодвижения как совокупность целенаправленных

движений и перемещений поз, проксемика как место общения людей между собой, жесты, мимика, модели поведения и.т.д. Ведь общение происходит не только посредством обмена языковыми знаками, но и, как говорил известный лингвист Ю.С. Степанов «через обмен деятельностью и продуктами обслуживания, показ фрагментов повседневного ролевого поведения, общепринятые правила речевой и неречевой деятельности, жестовых действий, манеры сидеть, рассположения мебели, эмоциональных интонаций, несознательный набором фраз и.т.п.»

Подробное описание случаев использования невербального жеста и кинетической речи мы находим в статье А.В. Филиппова «Звуковой язык и «язык» жестов», где автор строит концепции: «Кинетическую речь используется, если, во-первых, между собеседниками имеется большое расстояние, во-вторых, если много шума, в-третьих если двум людям общаться из-за незнания языков, но опирается на разборчивость метафорических и зрительно-звукоподражательных жестов, человек по каким-либо причинам не может говорить и т. д., поэтому иногда человек предпочитает жестикулировать, а не говорить словами ради краткости и простоты, для подчеркивания его нежелание говорить или отмечать, что жесты более выразительны, чем слова [2].

Что касается речевого общения, то вербальное выражение мыслей используется в обычной речевой среде и обеспечивается: пространственная близость собеседников, относительная тишина, знание ими слов в языке, речи и слуха, если это не противоречит каким-либо правил, не приводит к негативным последствиям, если нет необходимости скрывать мысли людей которые находятся рядом.

Язык жестов используется при отсутствии хотя бы одного из вышеуказанных в наибольшей степени либо при наличии хотя бы одного из противоположных вышеназванных условий: у него есть свойства, которые в другое время помогают при неэффективном или невозможном появлении словеесной речи — жестовая речь неразборчива, жесты более заметны, чем слова, которые постоянно гораздо наглядного рисуночного письма иначе говорят пиктографического. Поскольку исследование процессов вербального общения всегда должно основываться на вербальных и невербальных факторах (или, как пишет Чарльз Балли, на артикулируемые и неартикулируемые знаки).

Аналогичный взгляд на роль НВС в коммуникации высказал И.Н. Горелов, результат паралингвистических элементов, умение дополнить и даже заменить диалектный знак, Г.В. Колшанский противоречить с исходным положением, он указывает на универсальность и полную самостоятельность языковой системы во всех аспектах [3].

Стало быть, вербальное и невербальное поведение в реальной ситуации общения выступают как единое целое, образуя важнейшие компоненты коммуникативного действия. У нас есть подтверждение этой позиции от Л.М. Шелгунова, в котором написала: «Речевое и неречевое поведение, вербальные (сама фраза, ее специфичность) и невербальные формы лексического акта (жесты, пантомима, тон голоса, поза, движения тела и т. д.) эмоциональные или означают психическое состояние, вступая в единстве, являясь составной частью единого действия с определенными мотивами и целями, исходя из обстоятельств и условий речи».

Применение человеком НВС важно отметить устного общения столь же естественно и биологично, на правах сотрудничества нейрофизиологических процессов, присутствующих в речеобразовании. Рассмотрение взаимодействия вербальных и невербальных средств в формах общения решает проблему поставить более глубокие вопросы о природе языка, его структуре и функции в разговорной речи. Степень участия тех или иных НВС в замечании предопределяется самой языковой системой, развитием обществом его происхождения и биологической природой мыслящего индивидуума.

Исследование НВС, сопровождающего языковое общение, так же желательно, как и рассмотрение учить язык, поскольку НВС является важной составной частью человеческого общения. Невербальная коммуникация – это аспект человеческого общения, на прямую взаимосвязано и действующий с вербальным общением.

Функции речи определенным способом разделены между вербальными и невербальными средствами в разных типах языков, что обеспечивает семиотическую полноту описания отдельных языков. Далеко не все НВС, находящиеся под юрисдикцией паралингвистики, неязыковые и не являются частью языковой системы. Все невербальные действия можно описать словами. Язык – это система имен, которая систематизирует все субстанция мира, известные человеку, и относительно которой все невербальные действия могут быть описаны словами. Сегодня НВС изучают различные науки, такие как физиология, антропология, психиатрия, криминология, психология (психология отношений и этническая психология), народоведение, искусствознание, социология и синонимия.

Паралингвистика – это ученье, целостное представление функционального использования НВС для сформирования речевой деятельности. Термин «паралингвистика» был предложен А. Хиллом, в котором основное внимание уделяется связи между наблюдаемыми нелингвистическими явлениями и языком. Паралингвистическими называют явления, сопровождающие речь (греч. «para» — около) [4].

Надобности исследования НВС уверяют многие российские лингвисты: Ф.Ф. Фортунатов, А.А. Шахматов, И.А. Бодуэн де Куртенэ и Э.Д. Поливанов. Автор Фортунатов пишет: «Язык, как совокупность знаков для мышления и выражения мыслей и чувств, есть не только язык, материалом которого являются восприятие речи, несомненно и языком жестов, мимики, не выразить словами можно сказать в человечестве рядом с языком слов. Языкознание изучает язык речи, который по своей природе способен достигать более высокого уровня сложности, чем язык жестов и мимики, но понимать те физические и духовные условия, которые его создают, если возможно появление языка, то необходимо учитывать и другие проявления мыслей и чувств в наших движениях».

Бодуэн де Куртенэ назвал пользоваться жестами «оптическим языком» и представил его как одну из составляющих общего процесса развития языка. Поливанов показал, что значение слов дополняется различными модификациями звуковой стороны, к которым главным образом относится мелодика голосового тона и, наконец, жесты. Не следует задуматься, что эти стороны коммуникативного образования не подлежат изучению языкознания и т. д. языковые науки. Естественно, компетенция этих событий составляет особый самостоятельный отдел лингвистики.

Известный русский учёный Л.П. Якубинский писал о том, что «мимическом, пантомимическом и жестикуляционном интонировании» и считал, что мимика и жесты не являются посторонними, случайными вещами во время разговора, а органически входят в него, даже сочетаются с ним.

Исследователями, впервые выявившими межэтнические различия, наводят на мысли ученные Г. Гюнтер, Ф. Ленц, Л.Ф. Клаус, Ботигер, Р. Бердвимстел, П. и другие, а также советские учёные Е.А. Успенский, Г.В. Колшанский, А.В. Филиппов, А.А. Акишина, И.Н. Горелов, Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров и др. В 60-е годы был поднят вопрос о кинесике — науке, изучающей человеческие взаимоотношения посредством движений тела. Р. Бердвимстел порекомендовал проработать систему моделей движений тела [5].

Социальная значимость увеличения и углубления взаимопонимания межкультурных контактов привела к большему вниманию к изучению языка тела, жестов и мимики в разных культурах, является необходимым условием знать важные «признаки» «кинетического» языка. Таким образом, А.С. Хейз полагает: «не менее важным, чем знание культуры, географии, истории и экономики, быта, образа жизни и обычаев изучаемого языка, является изучение условных жестов, без которых не существует полного взаимопонимания между представителями разных народов».

Для обеспечения семиотической полноты описания реальных языков важно понять механизм развития распределения коммуникативных функций между вербальными и невербальными средствами. Особенно глубоким образом эту проблему решает систематическая лингвистика.

Посмотреть с точки зрения новейший систематической лингвистики ясно, что ядром языковой системы является вербальные, то есть фонационно-артикуляционные средства, которые фокусируются лингвистами. Они не рассматривают события, относящиеся к области паралингвистики, а именно:

А) фонационная невербальная звукоподражания, звуковые и артикуляционные движения (например, интонационные модуляции голоса; дополнительные призвуки: плач, кашель и др.; окраска голоса; звуковые последовательности типа ха-ха-ха, та-та-та, типичные в детской речи и др.)

Б) невербальные, но не паралингвистические, языковые системы выражения, имеющиеся признаками особых знаковых систем (скажем, символические и образные жесты). Эти невербальные, но языковые средства позволяет сформировать от невербальных неязыковых, собственно паралингвистических (конкретнее, параязыковых) средств, не имеющих связи к семиотике, они не являются знаками чего-либо иного, помимо самих себя (например, к ним относятся: экспрессивные жесты, состояний, отношения и манеры поведения в конкретных обстоятельствах).

Соответственно, НВС, входящие в состав языковой системы наряду с вербальными, в дальнейшем называются паравербальными средствами или лингвистическими компонентами (ПВС), в различие от параязыковых средств (ПЯС) [6].

Принимая во внимание, что любой естественный язык включает в качестве необходимой части определенную структурность паравербальных символов (символических, образных, в том числе «звуковых» жестов коммуникативной направленности). В компетенцию паралингвистики как науки, «близкой к языку», должны входить кинетические и просодические явления, не обладают коммуникативной направленности и основываются лишь признаками некоторых экспрессивных состояний (например, прыжков, выражения радости).

В заключение можно сказать, что большую роль играют невербальные компоненты, которые существуют в речевом общении и организуют мир в гармонии с вербальным миром. В этом процессе люди всегда рассматривают эти два мира. Носители разных языков обычно обращаются к кинесике. Если имеется общий вербальный канал, то фонацию и кинесику считают «вспомогательным функциональным компонентом».

Мы считаем, что для любого учителя профессионально важны словарные навыки: лексическое богатство, развитая рабочая сознание, обеспечивающая артикуляционное развитие и изобретательность, языковая специфика и оригинальность. Речевое поведение преподавателя зачастую определяет лингвистическую цивилизацию обучаемых. Применение ими различные модификации речевых действий зависит от выразительного слаженности педагога. Исследователи свидетельствуют стереотипности экспрессии многих из них. Причем гораздо выразительными выясняются проявления негативного отношения к обучаемым и значительно в меньшей степени выразительными — положительного.

Список использованных источников

1. Биркенбил, В. Язык интонации, мимики, жестов / В. Биркенбил, - С.- П.: Питер, 2014. — 224 с.

2. Нэпп, М. Невербальное общение / М. Нэпп. - М.: Питер, 2014. - 556 с

3. Есенова, К.У. Лексические единицы и их особенности в межкультурной коммуникации [Текст]/ К.У. Есенова // GISAP, Philological - Казахстан, 2013. - С. 6-8.

4. Колшанский Г.В. Паралингвистика. Серия: Лингвистическое наследие XX века ISBN 978-5-9710-4579-3. Издательство стереотип. URSS. 2017. 96 с.

5. Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. Серия: Лингвистическое наследие XX века. ISBN 978-5-9710-5046-9. Изд. 4. URSS. 2018. 176 с.

6. Карпова, А. Н. Использование паралингвистических средств в новеллах О. Генри / А. Н. Карпова. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2023. — № 21 (468). — С.

447-450. — URL: https://moluch.ru/archive/468/103365/ (дата обращения: 26.03.2024).

UDC 82

TRANSLATION TRANSFORMATIONS USED IN THE TRANSLATION OF FILONYMS

Ersayn Nuraina Bauyrzhankyzy
ersainnuraina@gmail.com
3th course student of the educational program «Translation and Translation Studies»
Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan
Scientific supervisor – **Abilkhair A.M.**

When translating, one must consider the unique characteristics of film titles. These titles, often referred to as 'filmonyms', can pose particular challenges, such as:

- Frequently omitting articles, prepositions, and verb forms.
- Raising questions of availability and punctuation usage, including colons and exclamation marks.
- Expressing phrases with gerunds or participles.
- Utilizing colloquial or slang words.

Context plays a pivotal role in translation, especially when it comes to film titles that carry cultural nuances. A successful translation ensures the title is accessible to the target audience and retains the original context.

Translating film titles is not merely about linguistic conversion; it involves a meticulous process that necessitates selecting the appropriate title structure that fits the film's genre and deciding if any stylistic elements should be maintained. This ensures that the translated title remains appealing and relevant without straying from the original content.

Most films that reach international box offices are produced in Western countries and primarily translated from English. Titles are often a reflection of broader translation trends and can exhibit various language-specific characteristics.

Translators in today's film market are encouraged to adopt a more sophisticated approach to their work. Inaccuracies can sometimes be spotted in the translation of film titles, necessitating a reference to an English-Russian directory containing common titles and linguistic information to avoid errors.

Viewers now have access to translated films through various means, including:

- Subtitles,
- Dubbing,
- Double subtitles.

Finally, it should be recognized that film titles serve not just as identifiers but also play a role in marketing. Translators must be cognizant of this dual function and strive to deliver translations that are not only accurate but also resonate emotionally and artistically with the intended audience. Russian translators, in particular, have been known to adeptly employ these techniques, resulting in translations that capture both the essence and the subtleties of the original titles, despite the complexities involved.[1]

Each translation option in one language has the right to exist, and this gives rise to the problem of "independence".

Strategies translation filmonyms

As previously noted, a filmonym serves as a beacon for viewers in selecting a movie. Crafting a translation that is both vivid and alluring is a skilled art. Equally challenging is the translation of film titles to closely match the meaning of the original. This task demands not only a mastery of the source and target languages but also comprehensive extralinguistic knowledge and creative aptitude.

The current state of film production and translation quality necessitates a critical examination of film name translations. Reviewing promotional materials that display original English titles alongside their

translations often leads to disappointing observations, highlighting the need for an English-Russian reference book that provides essential linguistic and cultural insights.[2]

Given the frequent release of new films, translators are sometimes unable to dedicate the requisite attention to ensure that translations align with the original meaning. An aggregated analysis reveals that alterations in film titles commonly stem from the cultural and linguistic nuances of the audience's country.

Three primary challenges emerge when translating filmonyms:

- Intercultural communication barriers;
- Constraints imposed by technical requirements;
- Linguistic hurdles.

Developing strategies to overcome these challenges involves analyzing how viewers perceive the film's verbal and non-verbal elements. While non-verbal cues form the situational context and are pivotal, they often carry national and cultural connotations that cannot be translated. This raises concerns about the adequacy of film perception when it involves non-verbal elements with distinct cultural specificity. The adaptation techniques available for intercultural translation of expressions steeped in another culture's realities are often limited by the film's visual sequence.

The second category of challenges relates to the translation's form, which must not alter the content. The translator's task is facilitated by the wealth of expressive means in artistic film media. During the translation process, some elements of the original may be lost, others may be substituted or augmented, and the balance between implicit and explicit content shifts. Compaction is often employed to reconcile these elements.

The third category of challenges pertains to the linguistic structure of the original film title and how it is reflected in the translation. The construction of a title is influenced by its functional significance within the film's context, with video footage also playing a crucial role. When norms are consistent between the original and translated cultures, situational aspects of communication can aid the translator. However, discrepancies between cultural norms can lead to subpar translations.

Undoubtedly, these factors interconnect, influencing the translation process and thereby affecting the reception of foreign films. These films act as conduits for understanding the culture of the film's original language.

Russian translators typically adopt one of three strategies for translating film titles:

- Direct translation: This approach is employed when filmonyms lack culturally specific elements that are untranslatable. Techniques such as transliteration and transcription are used for filmonyms without an internal structure.

- Transformation of titles: Acknowledged in translation studies, transformations cater to lexical, stylistic, functional, and pragmatic considerations. This strategy may involve enriching cognitive information by adjusting lexical components and integrating film-specific keywords to address any semantic or genre-related shortcomings in the literal title translation, enhancing its promotional efficacy. Additionally, the tactic of omission is applied to exclude extraneous or potentially confusing information.

- Substitution of titles: While maintaining semantic-structural integrity and communicative functionality is paramount, complete substitution of the original title is permissible and often stems from the cultural peculiarities of the target audience. This technique is frequently utilized in translations.

In enhancing the translation of film titles, a translator must deftly navigate these complexities, balancing fidelity to the original with the cultural and linguistic sensibilities of the target audience.

At present, the pragmatic approach is the prevailing trend in translation, particularly for film titles, or filmonyms. This approach goes beyond mere linguistic fluency; it requires the translator to grasp implicit and contextual meanings to accurately interpret the statement’s content. Filmonyms can serve as metaphors, encapsulate the essence of the film, or even function as deliberate misdirections to spark intrigue. Pragmatic translation employs adaptive strategies that aim to simplify the text and ensure the viewer grasps the most accurate meanings, an objective unattainable through word-for-word translation.[3]

This method also takes into account socio-cultural impacts that often find their way into the translation process. At times, certain elements within a title may be perceived as offensive or unacceptable in the target culture for moral or ethical reasons. In such instances, the translator may exclude these

components. The technique of omission is not solely about removing superfluous elements from the original; it can also address the over-specificity of the English text, which might include extensive use of numbers, measures, weights, etc., that lack necessary contextual motivation.

Another factor favoring omission is the need for name compression in translation, considering that various additions, explanations, and descriptions by the translator can significantly expand the translated text compared to the original. To counterbalance this expansion, translators often aim to condense the overall volume of their translations by discarding redundant elements, adhering to the linguistic and stylistic norms of the target language (TL).

Translating film titles falls under the umbrella of literary translation, thereby employing the same transformative techniques used for literary texts. These methods facilitate the conveyance of thematic elements and the essence of the original film title into the TL.

Translation transformations are processes that enable the conversion of original linguistic units into translated equivalents, addressing both content and expression. These transformations are formal and semantic in nature, altering the form and the meaning of the original units.

In the context of the translation process, these transformations are not viewed statically as merely analytical tools for examining relationships between foreign language units and their dictionary equivalents. Rather, they are understood dynamically, as practical methods that translators employ when working with various texts, especially when direct dictionary correspondences are absent or unusable due to contextual conditions.

Translation transformations are categorized based on the nature of the foreign language units involved. They are divided into lexical transformations, which deal with word choice and meaning, and grammatical transformations, which address syntactic structure. Additionally, complex lexical-grammatical transformations exist, where the changes affect both lexical and grammatical aspects simultaneously, or are cross-level, facilitating transitions from lexical to grammatical units and vice versa.

Transformations conditioned various factors:

- Lexical;
- Stylistic;
- Functional;
- Pragmatic.

Transformations are studied from the perspective of the characteristics of cognitive processes, the specifics of the picture of the world reflected in a work of art.

The main types of lexical transformations used in the translation process include the following translation techniques: translation transcription and transliteration, tracing and lexical-semantic replacements (specification, generalization, modulation).

Transcription and transliteration - these are methods of translating a lexical unit of the original by recreating its form using the letters TL. When transcribing, the sound form of a foreign word is reproduced, and when transliterating its graphic form (letter composition) [4]. The leading method in modern translation practice is transcription while preserving some elements of transliteration. Since the phonetic and graphic systems of languages differ significantly from each other, transferring the form of a FL word into PL always somewhat conditional and approximate: absurdist–«абсурдист» (автор произведения абсурда), kleptocracy–«клептократия» (воровская элита), skateboarding–«скейтбординг» (катание на роликовой доске).

Calculation is a way of translating a lexical unit of the original by replacing its constituent parts - morphemes or words (in case of stable word combinations) with their lexical correspondents in the target language.``[4] The essence of calque is to create a new word or a stable combination of the target language, copying the structure of the original lexical unit. This is what the translator does when translating superpower as «сверхдержава», mass culture as «массовая культура», green revolution as «зеленая революция». In a number of cases, the use of the calque technique is accompanied by a change in the order of the calque elements: first-strike weapon – «оружие первого удара», land-based missile –«ракета наземного базирования», Rapid Deployment Force – «силы быстрого развертывания». Often in the process of translation transcription and calcification are used simultaneously: transnational-

«транснациональный», petrodollar-« нефтедоллар», miniskirt-«мини-юбка».[5]

Lexical-semantic replacements are a method of translating original lexical units by using TL units in translation, the meaning of which does not coincide with the meanings of the original units, but can be inferred from them With help with certain type logical transformations. The main types of such replacements are specification, generalization and modulation (semantic development) of the meaning of the original unit.

Concretization is the replacement of a FL word or phrase with a broader subject-logical meaning with a TL word and phrase with a narrower meaning. As a result of applying this transformation, the created correspondence and the original lexical unit find themselves in a logical relationship of inclusion: the FL unit expresses a generic concept, and the TL unit expresses the specific concept included in it: Dinnywaitedinacorridorwhichsmelledofdisinfectant " – «Dinny I was waiting V a corridor that smelled of carbolic acid» ; Not was at the ceremony – «He was present at the ceremony.»

Generalization is a translation technique where a unit in the source language (FL) with a specific meaning is replaced by a more general term in the target language (TL). This process, which is the reverse of instantiation, opts for a word in the TL that conveys a broader concept, encompassing the original's particular meaning. For instance, the FL phrase "visit me practically every weekend" becomes "He comes to see me almost every week" in the TL. By choosing a word with a wider meaning, the translator avoids specifying whether the original text refers to Saturday, Sunday, or both.

Modulation, or semantic development, involves substituting a FL word or phrase with a TL unit whose meaning is a logical extension of the original. Frequently, the meanings in the original and translation are linked by cause-and-effect relationships, as seen in the following examples:

- «I don't blame them» is conveyed as «Я их понимаю» (I understand them), where the cause is replaced by the effect.
- «He's dead now» translates to «Он умер» (He died), implying that his current state is a consequence of having died.
- «He always made you say everything twice» becomes «Он всегда переспрашивал» (He always asked again), indicating that repetition was necessitated by his inquiries.[5]

Syntactic assimilation, also known as literal translation, is when the syntactic structure of the FL is preserved in the TL, employed when the languages share parallel constructions. This "zero" transformation aims for an equivalent arrangement and number of linguistic units. For instance, "I always remember his words" remains structurally consistent in both languages. However, syntactic assimilation may involve some alterations, such as the omission of articles, changes in morphological forms, or adjustments in lexical units, particularly when translating from English into Russian.

A key part of the academic quest to understand how translation changes affect movie titles is a review of existing literature. This review sets the stage by looking at how film titles, or filonyms, change when they are translated from one language to another, with a focus on Russian examples. As it becomes clear, translating filonyms is not just a matter of exchanging language. It is a complicated process that is affected by cultural, marketing, and audience factors.

Literature says that film titles are made with two goals in mind: to stay true to the original and to make sure that they are culturally and historically relevant to the audience. Ivanov's study shows how hard it is to translate English film titles into Russian, pointing out that direct translations often fail to capture the emotional and cultural depth of the original title. For instance, the film "Eternal Sunshine of the Spotless Mind" was translated into Russian as «Вечное сияние чистого разума,» which, while a direct translation, may not resonate with the same poetic nuance with Russian audiences.[6]

In the same way, Kuznetsova (talks about the strategy of adaptation, in which movie titles are completely rewritten to fit different cultures' tastes and expectations. One example is the movie «The Hangover,» which in Russia was called «Bachelor Party in Vegas» because it focused on the location and the idea of a bachelor party, which were more interesting to Russian audiences.[7]

The body of this article also talks about how filonym translation is used for marketing purposes. Petrova says that some translations use language in a planned way to make the original more interesting or appealing. For example, the thriller «Jaws» was translated to «Челюсти»(Jaws), maintaining the menacing

simplicity of the original title, proving that sometimes, direct translations can be effective if they evoke similar imagery and emotions across cultures.[8]

Literature also talks about the translator's job as a bridge between cultures. Translators often have to find a balance between keeping the original's universal appeal and making it easy for local audiences to understand and enjoy. To find this delicate balance, you need to know a lot about both the source and target cultures. Mikhailova has written a lot about this topic. She says the translator's creativity is very important, especially when the movie title plays with words or cultural references that are only used in the source language.

Cinema occupies one of the leading positions in the media industry. A brief history of the appearance of this art form was given, which in a short time gained worldwide popularity. An explanation was also given of the importance of a competent approach to translating filmonyms into other languages, in particular, into Russian, due to the huge flow of Western film industry products to the Kazakh market. The article contains information about domestic translators and their translation methods.

The article also identifies the main features of filmonyms, such as the omission of articles, forms of the verb tobe, the abundance of slang words, etc. The article also noted the importance of context in translation. The classification of filmonyms is given and approaches to translation are considered. In addition, the principle of classifications of filmonyms was developed, based on the theoretical basis developed by outstanding philologists.

The filmonym determines the success of the film. It is extremely important to successfully translate the name of the film, but translators do not always succeed. The filmonym looks especially strange, which cannot be deciphered if even the viewer watches the film to the end. In such cases, the viewer may feel confused after watching: "something may be lost if I do not understand the name of the film." When translating, difficulties arise that need to be solved by the translator. Hence, when translating a film, the translator must be very careful and attentive. He must know all the methods of this type of translation and must use all his imagination, convey the meaning of the title of the film as close to the original as possible.

List of sources used

1. Alekseeva I.S. Introduction to translation studies/I.S. Alekseeva. - M.: International relations, 2008. - 184 s

2. Balzhinimaeva E.Z. Strategies for translating film titles//Comparative jurisprudence in the countries of Russia, Mongolia, Japan and the PRC: materials international. student. scientific. - pract. conf. - Ulan-Ude: Buryat state. un-t, 2009. - S. 32-45.

3. Kazakova T. A. Theory of translation (linguistic aspects)/T. A. Kazakova//Journal "Samizdat." –2011. 205 c.

4. Film search [Electronic resource]. - M. 2003 - 2016 -. - Access mode: http://www.kinopoisk.ru/, free. - Zagl. from the screen.

5. Ozhegov S. I. Explanatory Dictionary of the Russian Language/S. I. Ozhegov, N. Yu. Shvedova - M.: ITI Technologies; Edition 4th, - 2006. - 944 s.

6. Ivanova P.V. On models of translation of feature films//Uchen. zap. Leningr. state region university named after A.S. Pushkin. - St. Petersburg, 2005. - Vol. 14, no. 3. Issues of Germanic and Romance philology. - C. 218-226.

7. Milevich I.G. Translation of the names of feature films: communicative tactics/I.G. Milevich//Translation and comparative linguistics. – 2012. - №8. -C. 29-32.

8. Olyunina V. M. Modern approaches to the translation of titles of works of art and cinematography/V. M. Olyunin - Stavropol: Conference "Lomonosov 2013," - 2013. - 3 s.

УДК 372.46

РОЛЬ ОРИГИНАЛЬНЫХ КУЛЬТУРО-СТРАНОВЕДЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ УСТНОЙ РЕЧИ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ

Жубанова Гаухар Дильмухановна
Gau_Har2001@mail.ru
Магистрант 2 курса 7М01703 «Иностранные языки и межкультурная коммуникация»
Атырауский университет им.Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан
Научный руководитель, к.ф.н., ассоциированный профессор – **Хайржанова А.Х**

Современное общество, ценности, сферы его жизни коренным образом меняются, и они должны быть ориентированы на людей. Иностранный язык является средством взаимопонимания, позволяющим развивающемуся человеку участвовать в мире культуры и диалоге культур. Психологи и педагоги подчеркивают необходимость ориентировать преподавание иностранных языков на общечеловеческую духовность. Это означает не только умение общаться на межкультурном уровне, создавать прямой устный речевой акт, но и умение адекватно извлекать информацию из полученной речи.

Актуальность темы направлена на развитие культурно-исторических традиций, литературного наследия, коммуникации и языка как средства общения. Возрастает значение образования, ориентированного на странаведение, что наблюдается в связи с увеличением и расширением возможностей общения между людьми. Поэтому основным аспектом должна быть составляющая уроков иностранного языка.

Душа каждого народа и его характер раскрываются и познаются через язык. Лингвист, профессор В.В.Воробьев полагает: «...иностранный язык - составляющая культуры, его функции как средства общения, нормы речи, доступные всем членам определенного национально-культурного языкового сообщества и отраженные в топонимике, именах собственных, пословицах, афоризмах, фразеологизмах, так называемые фоновые знания, потенциально входящие в лексику, не имеющие эквивалента в словах, названия предметов и явлений традиционной и новой повседневной жизни (реалий), понятия, изображающие социальные явления и т. п., которые занимают особое место в лингвокультурологии. Эти знания способствуют сознательному овладению единицами речи и развитию личности» [1].

Умение развивать национальные особенности в иностранном языке и терминах и понятиях, активно встречающихся в повседневной жизни страны, способствует углубленному изучению иностранного языка. Ведь реальность и культура, обеспечивающие интеллектуальное развитие и духовное воспитание обучающихся, определены в методике обучения иностранному языку и обязательны в образовательной программе. По мнению Е.И. Пассова, автора коммуникативного метода, «коммуникативность предполагает речевую направленность учебного процесса, которая заключается не столь в том, что преследуется речевая практическая цель (в сущности, все направления прошлого и современности ставят такую цель), сколько в том, что путь к этой цели есть само практическое пользование языком. Практическая речевая направленность есть не только цель, но и средство, где и то, и другое диалектически взаимообусловлено» [2].

Также, российский учений, методист, автор учебников по английскому языку Людмила Георгиевна Денисова считает, что сопоставление родного и иностранного языков способствует более точному восприятию и передаче оттенков смыслов и мыслей в языках, общей культуре речи, культура использования. Развиваются умения начинать, поддерживать, вежливо заканчивать разговор, обращать внимание на собеседника [3].

Страноведение изучает языковые единицы, наглядно показывает национальные особенности культуры народа, развивая понятия и термины, способствует углубленному изучению иностранного языка, то есть овладению системой знаний о социальной действительности и культуре, что обеспечивает интеллектуальное развитие обучающихся.

Ситуационные клише, пословицы, народные песни, стихи английских поэтов и т.д. используются в процессе изучения в области страноведении. Использование страноведческих материалов способствует развитию социокультурной компетентности обучающихся, повышает их познавательную активность, расширяет коммуникативные возможности, способствует формированию положительной мотивации на занятиях, дает стимул к самостоятельной работе на занятиях. Чтобы представить страну, изучаемую на уроках иностранного языка, необходимо рассказать о национальной культуре страны, географии, ландшафтах, политической системе, валюте, системе образования, городах, обычаях и традициях.

Таким образом, многообразие национальных особенностей служит объектом лингвистических и странаведческих исследований и позволяет понять внутреннюю структуру языка, экономический, культурный уровень, историю страны, ее характеры, традиции и обычаи. Чтобы последовательно ориентировать современные методы обучения иностранному языку на реальные условия общения, учебный материал страноведения может оказать существенное влияние на развитие культуро-страноведческой компетентности обучающихся. Коммуникативная компетентность, как конечный результат образования, требует не только овладения технологией иностранного языка, но и овладения предоставленной информацией для адекватного чтения и взаимопонимания.

В процессе обучения иностранному языку преподаватель должен способствовать формированию представлений о языке в сознании обучающегося. В этом направлении ученый-энциклопедист в области лингвистических исследований, профессор. Г.Д. Томахин отмечает: "...при изучении культуры и языка страны очень важно знать национальную идентичность, присущую отдельным народам и элитам. Это предметы материальной культуры, исторические данные, имена национальных героев, мифологических существ» [4].

До 1970 года в практике преподавания иностранных языков использовалось так называемое страноведение, где обучающимся предоставлялись сведения о стране изучаемого языка (факты, даты, цифры), сферах жизни (история, политика и т. д.), а также некоторые культурные явления страны, познакомились с обычаями и традициями. Все материалы были представлены в виде фотографий и графиков, таблиц, диаграмм, статистики. Даже сегодня он играет важную роль в обучении иностранному языку. Однако в настоящее время образование направлено на высшие цели коммуникативной компетентности, то есть языковые компетенции и обыденные культурные явления должны формироваться у обучающегося наряду с пониманием иностранного языка. При этом используются типы текста, приближенные к реальной жизни и соответствующие их коммуникативным потребностям, например: план города, меню, объявление и т.д.

Ученый Н.А.Саланович предлагает использование на уроке реальные материалы: настоящие литературные, изобразительные, музыкальные произведения, реальных предметов (одежда, мебель, посуда) и их иллюстративных изображений. Укрепление диалога культур за счет использования современных технологий в образовательном процессе по отечественным исследованиям несомненно повышает коммуникативно-познавательную мотивацию обучающихся. Это дает возможность разнообразить методы и формы занятий, эффективнее реализовать общедидактические требования сочетания обучения с воспитанием. Именно поэтому особое внимание следует уделять овладению фразеологизмами с целью повышения лингвострановедческой компетенции обучающихся[5].

Для совершенствования навыков говорения необходимо формировать у студентов страноведческую компетенцию. Умение представить особенности страны комплексно по всем направлениям и умение их преподнести повышает качество образования, повышается самых студентов интерес к изучению иностранного языка. Используя мультимедийные средства обучения и Интернет, чтение художественных и публицистических текстов, используя упражнения, лингвистическая составляющая, изучение фразеологии способствует совершенствованию лингвострановедческих знаний и тем самым развивает у студентов способности осуществлять межкультурную коммуникацию. При ознакомлении их с

странаведческими материалами следует давать очень краткие, конкретные и выразительные пояснения. Упражнения с страноведческим компонентом выполняются поэтапно, по системе, показывающей этапы формирования умения.

Очень важно уметь пользоваться языковыми фразеологизмами, языковой памятью, различными устойчивыми словосочетаниями, и это должно не только изменить и обогатить будущего молодого специалиста, но и направить его на социально-культурное образование, которое будет его всесторонне развивать духовно и эмоционально. Изложение страноведческого материала невозможно без широкого использования наглядных пособий и также без технических средств обучения. Страноведческий материал служит неиссякаемым источником для поиска путей повышения мотивации к овладению иностранным языком. Введение элементов страноведения позволяет создать на уроке оптимальную языковую среду, имитирующую реальные ситуации речевого общения, тем самым стимулируя желание обучающихся общаться на изучаемом языке. Эти материалы интересуют обучающихся, повышают их учебную мотивацию и позволяют лучше понять своеобразие новой культуры. Также метод страноведения учит общению, что является конечной целью обучения иностранному языку, формирует коммуникативные способности.

Основной целью обучения иностранному языку является формирование личности, способной и готовой к участию в межкультурной коммуникации на изучаемом языке. Рациональное использование различных средств обучения на уроках иностранного языка помогает быстро и понятно объяснить новый материал, закрепить его и проверить уровень усвоения полученных знаний. Работа с разными типами текстов на иностранном языке важна для того, чтобы обучающиеся лучше понимали историю и культуру изучаемого языка, расширяли свое языковое мышление, повышали интерес к языку и языковую компетентность. Таким образом, можно сделать вывод о необходимости глубокого знания особенностей изучаемого языка (стран) и необходимости страноведческого подхода как одного из основных принципов обучения иностранным языкам. Использование оригинальных страноведческих материалов при обучении устной речи не является новой проблемой, но усиление роли языкознания и страноведении в обучении иностранным языкам свидетельствует о необходимости новых направлений.

Лингвистика является одним важным аспектом в преподавании страноведения, поскольку она является межкультурным компонентом, восприятие и осмысление обучающимися иностранного языка через призму собственной культуры. В работе со страноведческим материалом могут быть использованы различные виды текстов, направленные на формирование тех или иных компетенций. Главной целью введения лингвострановедческого компонента в обучение иностранным языкам является обеспечение коммуникативной компетенции, прежде всего через адекватное восприятие речи собеседника и оригинальных текстов, рассчитанных на носителей языка.

Приобщение обучающихся к культурному наследию и духовным ценностям народов мира, приобретения знаний, формирование у них навыков и умений, усвоение ими сведений страноведческого, лингвострановедческого и культурного, эстетического характера, познание ценностей другой для них национальной культуры является одной из целью обучения, поэтому лингвострановедческий компонент является одним их ведущих в содержании предмета «Иностранный язык».

Американский лингвист Роберт Ладо констатировал: «…чтобы добиться эффективного успеха, учитель должен обучать, развивая [6]:

1) организация активной речевой и мыслительной деятельности как на уроке, так и при самостоятельной работе обучающихся за счет новых речевых заданий, форм организации учебного процесса и учебных материалов, соответствующих их интересам и возрастным особенностям;

2) создание приятной, дружеской атмосферы в группе;

3) интеллектуально обогащать занятие.

Поэтому обучение иностранному языку должно быть направлено на решение следующих задач:

- компетенции культурно-социального образования, обеспечивающие системность историко-культурных знаний, навыков самостоятельной творческой работы с содержанием современной культуры, формирование основ самоопределения личности в социальной жизни.

- формирование нравственных ценностей, этики межличностных отношений, актуализация в сознании молодежи социальных приоритетов и идеалов, на основе которых, ориентация в социальном климате в обществе, доверие, сотрудничество и ответственность гражданина.

Систематизация образования, связывающего язык и культуру, позволяет сочетать элементы страноведении с языковыми явлениями. Этот метод обучения иностранному языку открывает возможности не только для эффективного решения практических, развивающих и воспитательных задач, но и для развития мотивации обучающихся. Правильнй отбор страноведческого материала и внедрении его аспекта в процесс обучения иностранному языка является мощным резервом повышения эффективности обучения и мотивации студентов.

Основной задачей страноведческого компонента наряду с повышением мотивации к обучению, формирования речевых навыков и умений, так как они являются залогом успешной межкультурной коммуникации. При обучении иностранному языку, преподаватель должен ориентироваться на определенные условия, которые будут способствовать формированию и развитию речевых навыков и умений. К таким условиям можно отнести: ·формирование насыщенной языковой среды на уроке английского языка, обеспечение позитивной атмосферы на занятиях, доброжелательных и комфортных условий для студентов.

Будущие молодые специалисты должны познавать менталитет носителей изучаемого языка, получать знания о культуре и особенностях страны, что ведет к росту интереса обучающихся в изучении языка, а также к росту осознанности в овладении языковым материалом. На практике успешно реализовать страноведческий компонент обучения иностранному языку, что обуславливает развитие речевых навыков и умений в иноязычном общении и позволяет достичь основной цели обучения иностранному языку -развитие у студентов коммуникативной компетенции и способности к успешной межкультурной коммуникации.

Изучение иностранного языка обязательно должно включать следующие факторы:

* приобретение знаний о культуре, истории, природе и традициях страны изучаеого языка (лингвистика, краеведение);
* вовлечение студентов в диалог культур (иностранный язык и родной язык);
* знание обучающимися значения языковых явлений, системы различных понятий, с помощью которых можно воспринимать действительность.

При использовании текстов на занятиях иностранного языка появляются конкретные цели, и они побуждают обучающихся вводить или интегрировать новую лексику, новые языковые структуры, передавать новую культурную информацию, создавать тексты самостоятельно. Предложения в тексте имеют определенную тематическую связь и определенную коммуникативность.

Однако, есть разные типы текста. К письменным текстам относятся: газетные статьи, прозаические тексты, объявления, меню, приглашения, программы мероприятий, комиксы, схемы, анкеты, письма и текстовые сообщения. К устным текстам относятся: диалоги, интервью, телефонные разговоры, встречи по радио или телевидению, дискуссии, устные песни и рассказы.

Современный урок и учебник иностранного языка не может быть представлен без текстов различной тематики. Как отмечает С.К. Фоломкина, задача педагога заключается не только в том, чтобы научить обучающихся читать и понимать тексты на изучаемом языке, но и привить любовь к чтению. С этой целью необходимо приобщать к чтению художественной, публицистической, научной и другой специальной литературы на иностранном языке [7].

Гальперин И.Р. указывает на то, что «текст как система речевого продукта носителей изучаемого иностранного языка представляет особую ценность в качестве систематизированного

образца функционирования языка в рамках темы, контекста, ситуации, проблемы, сферы и жанра общения, ориентации на определенного адресата, с отражением определенного социального, деятельностного фона, выражением социальной, профессиональной, личностной позиции. Текст рассматривается как зафиксированный в той или иной форме продукт устной или письменной речи» [8].

Типы текстов, используемых на занятиях по иностранному языку, классифици-руются по их содержанию и способу использования. Содержательные тексты - это конкретные тексты, которые обучающиеся используют в устной или письменной форме в группе и \ имеют свою собственную функцию в изучении иностранного языка. Они способствуют знакомству с новой лексикой, ее закреплению, возможности представить и получить информацию, а также продуктивно говорить.

Сегодня тексты страноведческого характера занимают основополагающее место в процессе обучения иностранным языкам. Ведь с их помощью студенты получают дополнительные знания в области географии, образования, культуры изучаемого языка, расширяется их мышление, повышается интерес к иностранному языку. Обучающимся важно знать основную мысль, факты и особенности текста. По мнению Э.И. Вишневского, «работая с обучающимися с текстами разного типа, отмечается, что они начинают лучше читать на иностранном языке. Чтение служит основой для совершенствования других видов речевой деятельности» [9].

Коммуникативное развитие осуществляется за счет правильной реализации страноведческого подхода на занятиях. Такой подход обеспечивает усвоение языка в тесной связи с культурой стран изучаемого языка, которая включает познавательные сведения по истории, литературе страны, нравах, традициях, бытовых особенностях. Необходимо также обеспечить материал для формирования привычки к учебному чтению по страноведению. Поскольку учебное чтение является основой для формирования всех предметных знаний и академических умений.

В процессе чтения и аудирования страноведческих и текстов студенты развивают такие важные навыки и умения, как умение анализировать, сравнивать, сопоставлять, аргументировать, определять отношение разных людей к одним и тем же событиям, явлениям, фактам. В процессе говорения и письма, а также выполнения упражнений, направленных на развитие данных речевых умений, они овладевают формулами вежливости, осваивают нормы оформления устных и письменных текстов, соответствующих ситуации учебного общения.

Итак, можно сказать о важности страноведения в целом и каждого из его аспектов в отдельности для воспитания гармоничной личности, способной общаться в реалиях быстро развивающегося современного мира и успешно выполнять все поставленные задачи благодаря эрудиции и обширного багажа знаний.

Использование информации, связанной со страноведением, в доступной и интересной форме открывает обучающимся путь к распознаванию элементов иноязычной культуры, повышает их познавательную активность, создает положительную мотивацию. Основные требования к студенту в результате изучения страноведения:

- иметь представление о важных исторических фактах и событиях страны изучаемого языка;
- иметь представление о государственном устройстве, географическом положении, экономическом развитии и культурной жизни зарубежных стран;
- знать основных исторических деятелей, государственных и политических деятелей, выдающихся представителей науки, литературы, искусства;
- умение сознательно выбирать и использовать географическую реальность в ситуациях общения;
- умение определять и описывать национальные реалии в оригинальных текстах.

Современная методика обучения иностранному языку предполагает использование следующих основополагающих принципов при отборе страноведческих материалов:

1. соответствие сведений о характере культуро-страноведении современности;

2. важность представляемой информации не только для жителей страны изучаемого языка, но и для других народов;

3. степень востребованности информации, предоставляемой в случае реального речевого контакта с носителем изучаемого языка;

4. интересы студентов, степень влияния страноведческой информации на их эмоциональную активность;

5. воспитательная ценность представленной информации культуро-страноведческого характера, способной сформировать правильное отношение к культуре страны изучаемого языка. Экспериментальная работа для студентов первого курса проводилась в три этапа:

I этап – подготовительный. Целью данного этапа является определение исходного уровня сформированности образовательной компетентности студентов по культурно-страноведческому направлению с помощью тестирования.

II этап - экспериментальный. Целью данного этапа является проведение уроков иностранного языка с использованием не только учебных, но и дополнительных материалов.

III этап - этап оформления выводов экспериментальной работы. Целью этого периода является дифференциация работ по культуро-страноведческим текстам, сравнительный анализ их результатов, а также определение того, насколько эти работы влияют на уровень сформированности у студентов страноведческой компетенции.

Упражнения по изучению языка представляют собой подсистему упражнений, предназначенных для обучения аудированию. В частности:

а) *упражнения на формирование навыков лексической аудирования:* происходит в широком контексте текста в звуковой форме, что способствует пониманию и восприятию обучающимся лексических единиц культурно-страноведческого характера.

б) *упражнения на развитие умения аудирования:* это происходит на художественных и информативных текстах.

К упражнениям, используемым в работе с странаведческим материалом, предъявляются следующие требования:

а) упражнения должны быть направлены на формирование странаведческого компонента навыков лексического чтения;

б) упражнения, способствующие активизации познавательного интереса обучающегося, должны быть представлены в интересной форме;

с) задания и упражнения должны даваться регулярно, чтобы все виды устной деятельности включали в себя учебный материал, характерный для страны.

Целью таких упражнений является активизация словарного запаса обучающихся по теме, актуализация их культуо-странаоведческих знаний и базовых знаний по теме аудирования. Для того чтобы урок был содержательным и интересным существует множество возможностей познакомить обучающихся с реальностью страны изучаемого языка, используя материалы страноведения на разных уровнях речевой деятельности. Необходимо определить содержание учебных материалов, чтобы эффективно преподать культуро-страноведческие материалы студентам с целью говорения на иностранном языке. Здесь особое внимание следует уделить представлению современных моделей.

Разнообразные подлинные материалы о быте английской страны и народа, фотографии, рекламные проспекты, коллажи из газетных статей, отрывки из оригинальных литературных произведений, письма, телеграммы, картинки, заметки с интервью, диалоги, опросы и многие другие играют особую роль. Все это служит одним из эффективных средств семантики языкового материала, создания коммуникативных ситуаций и повышения мотивации к изучению английского языка.

Тексты страноведческого характера занимают сегодня все большее место в процессе обучения иностранным языкам. Разнообразные темы и тексты служат стимулом высказываний студентов по изученным темам. Инициативная речь формируется с помощью целого ряда средств, включая как модификацию различных вопросно-ответных и репликовых упражнений,

так и специальные формы работы. При обучении говорению по страноведению внимание уделяется использованию различной информации, полученной при чтении, помогают активизировать речемыслительную деятельность студентов, формируют у них умение самостоятельно выражать свои мысли, а значит более качественно решать практические задачи обучения. Студенты работали над темамы: «THE USA - THE HOMELAND OF JAZZ», «THE LAND AND THE PEOPLE OF GREAT BRITAIN». Были предложены прочитать текст и ответить на вопросы, перефразируйте указанные слова и словосочетания, используя слова из текста, добавьте несколько предложений к каждому из утверждений и рассказать об основной идее.

На занятиях проведена нами викторина, где студенты отвечали на вопросов викторины по англоговорящим странам. Целью обобщение и систематизация знаний и умений студентов проведен урок на тему «Достопримечательности Лондона». Закреплены лексические навыки и речевые умения, активизирована употребление тематической лексики в устной и письменной речи, проверена способность ставить вопросы и давать ответы на них. Также закреплены грамматические навыки по теме «Времена группы Simple». Это был обобщающий урок, где выполнены упражнений, проведена фронтальная беседа, коллективное обсуждение результатов выполненной работы. Студентам даны следующие заданий:

- *Выберите слово, которое не подходит к данной группе.*
- *О каких достопримечательностях идет речь.*

Для формирование языковой компетенции студентам было предложено игра: *“ I agree with you because …”,“ I don’t agree with you because …”.*

Со студентами также провели просмотр фильма, прежде всего объяснив трудные слова. После просмотра проверяли, что они поняли. Дано задание: Choose the correct answer; Covent Garden is the centre of London’s … . и.т.д.

Далее на занятиях также активизируя изученных грамматических структур: Present, Past, Future Simple, повторяли грамматику и предлагали выполнять следующие грамматические упражнений:

а). Завершите предложения, используя глагол в скобках в правильном времени - Present Simple, Past Simple или Future Simple.

б). Вставьте вспомогательный глагол в отрицательных и вопросительных предложениях.

в). Переделайте предложения в соответствии с информацией, данной в скобках.

Пример: Our friends come to see us every Friday. (last Friday) - Our friends came to see us last Friday.

г). Выберите правильный вариант ответа.

д). Исправьте ошибки в предложениях.

Одним из наиболее эффективным способом познакомить студентовс языковой и культурной информацией был коллаж на тему «Holidays in Great Britain. Christmas.». Среди методов контроля усвоения страноведческого материала традиционно считается использования методов тестирования. Сам термин test означает «проверка». Тестовые формы контроля полученных знаний широко используются в зарубежной и отечественной практике преподавания иностранных языков, при этом он достаточно эффективно позволяет проверить как языковые и речевые навыки и умения, так и степень понимания и усвоения страноведческого материала. Нами использовались по итогам всех наших работ следующие темы тестовых заданий:Do you know The USA? и the UNITED KINGDOM.

Результаты проведенного первого тестирования показали, что из 22 студентов 11 студент (50%) выполнили работы правильно, средний уровень показал 7 студент (31,8%), а четыре студента(18,2%) показали низкий уровень. Это позволило определить исходный уровень образованности студентов в получении информации о стране изучаемого языка. После тестов мы провели несколько упражнений по культуро-страноведческим текстам, также с темой, которая вызвала затруднения.

В заключении следующего теста по становедении были следующие результаты: 68,2% (15 студент) имеют высокий уровень знания материала страноведении, 22% (5 студент) - средний уровень владения материалом, 2 студент (9,1%) - низкий уровень знаний.

Однако, по сравнению с первым этапом данной работы мы отмечаем, что усвоение студентами культуро-страноведческих материалов несколько повысилось. В ходе исследовательской работы были обработаны, определены данные, полученные различными методами, применяемыми при изложении культуро-страноведческих материалов, а также проанализированы результаты эксперимента. Эффективное использование дополнительных материалов по культуро-страноведении значительно улучшило процесс обучения в группе.

Использование на уроках элементов страноведении дает стимул к самостоятельному исследованию обучающимися страноведческого материала, повышая мотивацию к изучению языка. Различные виды упражнений расширяли их словарный запас и адаптировали к устной речи при передаче содержания текста. Поэтому, работая со студентами, мы старались развивать их творческие способности, повышать их желание изучать иностранные языки и самостоятельно осваивать новое. В частности, использование на уроке страноведческих презентаций вызвало интерес у студентов, способствовало лучшему усвоению и запоминанию материала.

Необходимо отметить, что использование на занятиях таких видов деятельности, как чтение текста, описание картинок, игры, презентации, написание сочинений, разучивание стихов и песен, викторины, тесты, коллажи повысили активность студентов, а страноведческие материалы способствовали развитие у них интереса к уроку английского языка. Все перечисленные формы введения материалов страноведческого содержания способствовали передаче студентам иноязычной культуры, содействовали их вовлечению в диалог культур, развивали их творческие и познавательные умения, повышали и поддерживали интерес к изучению иностранного языка. А также, мы выяснили, что страноведческие материалы обладают большой возможностью в развитии творческих способностей студентов при изучении культуры, традиций и реалий изучаемых иностранных языков, играют значительную роль в поддержании мотивов к изучению иностранного языка. Результаты исследования показали, что на уроке английского языка можно развивать интерес студентов к материалу страноведения. Уроки с элементами страноведения вызывают их интерес и способствуют лучшему усвоению и запоминанию материала.

Развитие у студентов культуро-страноведческой компетентности, приемов работы с страноведческими материалами, самобытного творчества требует от преподавателя профессионального педагогического мастерства. Интегрируя культуро-страноведческий аспект в процесс обучения на уроке иностранного языка, преподаватель, прежде всего, должен ориентироваться на аутентичные ресурсы: важно создать на уроке языковую среду, чтобы обучающиеся могли почувствовать себя ближе к культуре страны изучаемого языка. Здесь важно, что материал должен быть, с одной стороны, интересен, а с другой, приносить определенную пользу в образовательный процесс, отвечать образовательным целям и задачам.

В ходе исследования изучены теоретические аспекты страноведения как важного компонента для формирования речевых навыков и умений. Как показывает практика, усиление страноведческого компонента при обучении иностранному языку совершенствует культуру общения и социального поведения в целом и ведет обучающихся к реальному иноязычному общению, развивая тем самым коммуникативную компетенцию.

Правильнй отбор страноведческого материала и внедрении его аспекта в процесс обучения иностранному языка является мощным резервом повышения эффективности обучения и мотивации студентов. Основной задачей страноведческого компонента наряду с повышением мотивации к обучению, формирования речевых навыков и умений, так как они являются залогом успешной межкультурной коммуникации. Проведенные различные задания страноведческой направленности, показывает крепкое сотрудничество и сопереживания сокурсников. Они проявили творческие способности и активность, тем самым повышен их интерес к изучению английского языка, также активно развиваются речевые навыки.

Таким образом, практика доказывает необходимость внедрения страноведения в процесс обучения англоязычному речевому общению, что содержание и специфика использования страноведческого компонента в обучении английскому языку играет значимую роль в обучении речевым навыкам и умениям. Положительный эффект от проведения целей и задач, вытекающих

из нашего исследования, мы можем сделать следующее понятие:

- страноведческий материал способствует развитию культурных и страноведческих компетенций студентов на занятиях английского языка.

- по результатам экспериментальной работы, сочетание разных видов работы на уроках с использованием разных методов и технологий позволяет решить проблему развития культуро-страноведческой компетентности студентов и может действительно вызвать их интерес.

- в ходе учебного процесса студентам должны предлагаться тексты на разные темы и с разным уровнем проникновения в их содержание. На практике традиционные три этапа работы с текстом: дотекстовый, текстовый и посттекстовый, должны сохраняться и быть в центре внимания. Содержание этапов и типология упражнений должны разрабатываться комплексно.

Изучена комплекс упражнений по работе с страноведческими текстами и приемы работы с ними. Реализованы упражнения и задания, направленные на культуро-страноведческую компетентность. Применение упражнений на занятиях должны отвечать определенным требованиям по лексике, грамматике и фонетике. Результаты исследования показали, что занятия с элементами страноведения вызывают интерес и способствуют лучшему усвоению и запоминанию материала. Исходя из всего, предлагаем следующие рекомендации: формировать культурную, активную личность через использование страноведческого материала на уроках иностранного языка, использовать информационно-компьютерные технологии, обеспечивающие выход в глобальное информационное пространство.

Список использованных источников

1. Воробьев В.В. Лингвокультурология (теория и методы) учеб.-методич. пособие // М.: Академия, 2012. 335 с.

2. Пассов Е.М.Коммуникативное иноязычное образование:учеб. пособие для учит. учрежд.// М.: Лексис,2013. 180 с.

3. Денисова Л.Г. Лексика в курсе интенсивного обучения иностранному языку в старших классах средней школы // ИЯШ. 2013. № 1. 17с.

4. Томахин Г.Д. Лингвистические аспекты лингвострановедения // Вопросы языкознания. 2016. № 6. 10 с.

5. Саланович Н.А. Использование лингвострановедческих материалов при обучении иностранному языку. // М.: Проспект, 2015. 187 с.

6. Ладо Р.А. Обучение иностранному языку. Методика преподавания иностранных языков/ учеб.-методич. пособие.// М.: Норма, 2012. 180 с.

7. Фоломкина, С.К. Влияние чтения на развитие устной речи /Взаимодействие рецепции и репродукции в обучении иностранным языкам / учеб. пособие для студ. вузов // М.: Владос, 2000.57с.

8. Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистических исследований / учеб. пособие / //М.: Наука, 2007.139 с.

9. Вишневский Е.И., К проблеме развивающей функции процесса обучения иностранному языку // ИЯШ. 2009. №6. 11с.

10. Верещагин, Е.М. Лингвострановедение и текст:учеб.пособие.// М.:ЭКСМО, 2010.179 с.

11. Колшанский, Г.В. Лингвокоммуникативные аспекты речевого общения:учеб. пособие.//СПб.:Питер, 2012. 320с.

ӘОЖ 398.9

ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ БАТЫРЛАР БЕЙНЕСІ

Жақия Береке
bereke22@mail.ru
«Қазақ тілі мен әдебиеті» білім бағдарламасының 3-курс докторанты
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, ф.ғ.к., профессор м.а. **Сарбасов Б.С.**

Жыраулық поэзия XY - XYIII ғасырлардағы қазақтың халық поэзиясы. Біздің дәуірімізге негізінен ауызша жетті. XY ғасырдың орта шенінен бастап қазақ халқының төл мәдениеті өркен жая бастады. Көне, ортақ арнадан бөлініп, қазақ халкының дербес әдебиеті қалыптасты. Жыраулық поэзия қазіргі Қазақстан жерін қоныстанған ежелгі тайпалар туғызған бай рухани қазынадан нәр алды, ежелгі дәстүрлерді дамыту, тың тақырыптар игеру, жаңа мазмұн қалыптастыру нәтижесінде кемелденді. Қоғам, дін, этика, адамгершілік, қарыз бен парыз, ерлік пен ездік, байлық пен кедейлік, дүние мен дүние жайлы сан-салалы ойлар тоғысқан философиялық туындылар жыраулық поэзияның терең дүниетанымдық сипатын аңғартады.

Сахара эпосын тудырушылардың бірі, ірі эпик ақын, ерлік жырларын шығарушы жорық жырауы болған Қазтуғанның біздің дәуірімізге жеткен жырлары табиғат аясындағы көшпендінің болмыс, тіршілік, ерлікпен елдікті, өзін қоршаған орта туралы түсінігін бейнелейді. Қазтуғанның ұлттық бояуы қанық, афоризмдерге, көркем түстерге бай толғаулары туған әдебиетіміздің таңдаулы үлгілері қатарына жатады.

Бұдырайған екі шекелі,
Мұздай үлкен көбелі,
Қара ұнымы сұлтандайын жүрісті,
Адырнасы шайы жібек оққа кірісті.
Айдаса қойдың көсемі,
Сөйлесе қызыл тілдің шешені! [1,12].

Жыраулық поэзияның дамып, өркендеуіне Доспамбет пен Шалкиіз шығармалары айрықша әсер етті. Жорық жыршысы болған Доспамбет жырау (1523) шығармаларынан ортағасырлық жауынгер көшпендінің ер тұлғасы, ерлік кейпі көрінеді. Доспамбет толғаулары XIX ғасырдың 80-жылдарынан бастап баспа бетін көре бастады.

Қоғалы көлдер, қом сулар
Қоныстар қонған өкінбес,
Арыстандай екі бұтын алшайтып,
Арғымақ мінген өкінбес.
Кілең бұздай кілшейтіп,
Көбелер киген өкінбес! [1,15].

Жыраулық поэзияның ең көрнекті өкілі - Шалкиіз жырау Тіленшіұлы (1465- 1560). Шалкиіздің толғаулары ең алғаш 1875 жылы хатқа түсіп, баспа бетінде жарияланыпты. Жырау мұралары ерте жиналуына байланысты бүгінгі күндерге бір сыдырғы толық жетті.

Жебелей жебе жүгірген
Ерлердің арғымақтан игі малы боларма,
Жағаласса жыртылмас,
Ерлердің жеңсізден игі тоны боларма.
Дулығалы бас кескен
Ерлердің алдаспаннан игі қолы болар ма! [1,22].

Жиембет жырау (XYII ғасыр) мен Марғасқа жыраудың (XYII ғасыр) өмір жолы Есім хан тұсындағы тарихи оқиғаларға тікелей қатысты. Жорық жыршысы Марғасқа жырау Есім ханның бір орталыққа бағынған күшті мемлекет құру туралы идеяларының ұраншысы, жорық жыршысы атанды.

Ей, Қатағанның хан Тұрсын,
Кім арамды ант ұрсын,
Жазықсыз елді еңіретіп,
Жер тәңірісіп жатырсың,
Хан емессің, қасқырсың,
Қара албасты басқырсың,
Алтын тақта жатсаңда
Ажалы жеткен пақырсың!
Еңсегей бойлы Ер Есім
Есігіңде келіп тұр:
Алғалы тұр жаныңды,
Шашқалы тұр қаныңды! [1,44], – деп арқыраған ашу, асқақтаған

сесті ерлік айбатын танытады.

Ал, Жиембет жырау ханға қарсы араздығын бүкпесіз, бұлтармасыз былайша жеткізді.

Әмірің қатты Есім хан,
Бүлік салып бұйырдың,
Басын бер деп бұйырдың,
Қанын ішіп қанбаққа,
Жанын отқа салмаққа.
Атадан жалғыз мен емес,
Хан ие, ісің жөн емес,
Жолбарыстай Жолымбет
Құрбандыққа қол емес [1,39].

Жиембет жыраудың толғаулары ең алғаш 1908 жылы «Жақсы үгіт» кітабында жарияланса, Марғасқа толғаулары кеңес заманында зерттеліп, баспа бетін көрді.

XYIII ғасырда Жыраулық поэзия тақырыптық жағынан кеңейіп, идеялық-көркемдік тұрғыдан байи түседі. Жоңғар шапкыншылығы және «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» жылдары, қырғын соғыстар мен жеңісті жорықтар, саяси және қоғамдық өмірдегі өзгерістер - ел өміріндегі елеулі оқиғалардың барлығы да жыраулар шығармаларғында өзінің көркемдік шешімін тапты. Жоңғар басқыншылығына қарсы күрес сарыны, әсіресе, Ақтамберді жырау (1675-1768) шығармаларынан айқын көрінеді. Оның шығармаларғындағы отаншылдық, патриоттық сарындар XYIII ғасырдағы қазақ поэзиясының бет-бейнесі, бағыт-бағдарын айқын танытады. Осы кезеңде өмір сүрген Үмбетей жырау (1706-1778) мұрасындағы жетекші тақырып - сырт жауларға қарсы күресте көзге түскен, ел қорғаны болған батырларды мадақтау.

Қамыстың басы майда түбі сайда,
Жәнібек Шақшақұлы болат найза.
Алдыңнан су, артыңнан жау қысқанда,
Ер жігіттің ерлігі осындайда.

Бөкейді айт Садыр менен Дулаттағы,
Дерпісәлі, Мамайды айт Қыпшақтағы.
Өзге батыр қайтсада бір қайтпайтын,

Сары менен Баянды айт Уақтағы.
Ағашта биікті айтсаң қарағайды айт,
Жігіттік ерлікті айтсаң Бөгембайды айт,
Найзасының ұшына жау мінгізген,
Еменәлі Керейде ер жабайды айт [1,60], – деген, Тәтіқара ақын

ат сүрінгенше сөз тауып, дағдарған батырлар ерлігін жанып, рухтарын серпілтеді.

XYIII ғасырдағы Жыраулық поэзияның көрнекті өкілдерінің бірі –Тәтікара жырау. Ол көне заман батырлары, олардың ел қорғаудағы ерлік істері туралы, отаншылдық идеяны насихаттайтын жорық жырларын туғызған.

Ақтамберді, Үмбетей, Тәтіқара шығармалары кейінгі жылдары ел аузынан жазып алынып, бірнеше жинақтарға енді.

XYIII ғасырдағы қазақ әдебиетінің ең көрнекті өкілі – Бұқар жырау (1668 - 1781). Ол жырау ғана емес, қабырғалы би де болған. Ол қоғам өміріне белсене араласып, ісімен де, жырымен де Абылай хан саясатын мейлінше қолдайды. Бұқар жырау шығармалары ғақлия толғаныстар, нақыл афоризмдер түрінде келеді.

Жыраулар поэзиясы – мазмұны жағынан да, көркемдік сипаты тұрғысынан да туған жерді қорғауға үндейтін патриотизмге құрылған жауынгерлік жырлар. Көпшілігінде олар ерлікке шақыратын, жалынды азаматтық борышты орындауға үндейтін шығармалар болып келеді. Сондықтан да болар толғаулардың туған жер табиғатына қатысты болып келетін тұстарында оның сұлулығына деген нәзік эстетикалық сезімінен гөрі, ел өміріндегі рухани мәні, материалдың байлық көзі екендігіне көбірек көңіл бөлінеді. Бірақ осыған қарап табиғаттың эстетикалық таным көзі екендігі жыраулар поэзиясынан тыс қалған деп тұжырым жасауға болмайды.

Х. Сүйіншәлиевтің «YIII – XYIII ғасырдағы қазақ әдебиеті» атты ғылыми еңбегінде: «Жыраулар поэзиясының жауынгерлік сарында, дидактикалық сипатта болуына қарамай қоршаған орта, табиғат сұлулығын аса көркем бейнелеп, оқушысының эстетикалық танымын байыта түсетін толғаулар да бар. Табиғат бойындағы үйлесімділікті танып білу, эстетикалық жарасымдылықты түйсіну оқушысын сұлулық заңымен өмір сүруге, табиғаттағы әдемілікті бұзбау іс-әрекеттеріне бағыттайды, сұлулықты сақтау үшін адамгершілік, азаматтық борышты ұғынуды қамтамасыз етеді» [2,33], – дейді.

Сондықтан жыраулар поэзиясында кездесетін табиғат сұлулығы, ерлік, елдік өмір жарасымдылығын қатар қоя отырып бейнелейтін толғауларға тоқтала кеткенді жөн санаймыз.

Белгілі ғалым Р. Бердібаев: «Жауынгер Ақтамбердінің толғаулары ерлік рухқа, сардарлық сарынға толы лепті де өршіл жырлар болып келетініне қарамай, табиғатқа байланысты нәзік көріністерді ара кідік кірістіре отырып, өлеңнің өміршеңдік тынысын кеңейтіп, эстетикалық сипатын тереңдете жырлайтын тұстары мол» [3,26], – дейді.

Күлдір-күлдір кісінетіп,
Күреңді мінер ме екенбіз,
Күдеріден бау тағып,
Қамқапты киерме екенбіз?! [1,50].

Жырау жауға, өлімге қарсы шабар сауыттың өзіне ерекше эстетикалық талғаммен қарайды. Сауыт соншалықты көркем талғаммен жасалған. Одан өлім үрейінен гөрі, өмір салтанаты айқын көрінеді. Оған себеп, өлең жолдарына «жағасы алтын, жеңі жез» деген әсемдік, салтанат үшін қолданатын табиғаттағы асыл заттардың араласуы. Ал «шығыршығы торғай көз» деген бейнелі теңеу арқылы жырау жансыз сауыт бойына тіршілік нышанын сіңіріп, жанды кейіпке айналдырып жібергендей. Одан әрі жауынгер жырау жолбарыстай шұбарды таңдап мініп, қоңыраулы найза қолға алып, қол төңкерген жеңісті көксеп, басты арманына жетіп, көңілі тынғандай. Жырау одан әрі бейбіт күннің серілік күйіне ауысып, табиғат қызығына бойлап енеді.

Тобылғы түбі құралай
Бытыратып атар ма екенбіз!
Жарлауға біткен жапырақ
Жамылсақ тоңар ма екенбіз.
Жазыққа біткен бүлдірген
Сұғынсақ тояр ма екенбіз! [4,61].

Дала – ана құшағында өскен перзенті үшін табиғат көңіл көтеріп сейілдейтін рухани тірек, түнемеге құшағына алып денесін шыңдайтын тәрбиеші, жемісіне тойдырып қандыратын асыраушы. Бәрі де – бейбіт өмірде табиғат сыйының молшылығын танытатын көріністер.

Осы толғаудағы:

Тобылғы сапты қамшы алып,
Тұмар мойын ат мініп,
Қоныс та көрер ме екенбіз! – деген өлең шумағында, азамат болып

атқа мінуге жараған қазақ жігітіне тән эстетикалық талғам бар. «Тобылғы сапты қамшы алып, тұмар мойын ат мініп» еліне қоныс қарау әрбір қазақ азаматына басты арман. «Осы ізгі арманға қол сөзған азаматтың эстетикалық асыл мұратын Ақматберді сырлы да сұлу сөз кестесі арқылы бейнелей білген.

Қазақтардың Орта Азия халықтарымен болған соғысқа 17 жасынан бастап қатынасып жанкешті ерлік танытуы, 1723 жылы қазақтардың ойраттардан ойсырай жеңіліп, қанды қасіретке бөккен азабын басынан кешіруі жаратылысынан өжет жыраудың күш-қайратын намыс отына қарып, жел үрлеген өрттей жалындатып, тас түйінге айналдырып, жауына қарсы ымырасыз жанкешті шайқастарға араластырды. «Салпаң, салпаң жортып, Сары азбанға қосын артып» тағдыр тәлкегіне түскен жырау өмір қиындығына ешқашан мойыған емес.

Торлаусыз өскен құланмен,
Мезгілсіз жусап өрермін.

Ақын – ел намысын қорғаған ер құлан тағдырымен қандай ұқсас. Өзін ен даланы еркін жайлап өскен құланға теңеуі – жыраудың өзін-өзі жұбатуы ғана емес, еркін өмірді мақтаныш еткен өр сезімін танытуы. Басқа қиындықтың бәрін ұмытып, торлаусыз құландай еркіндігін бәрінен де жоғары қояды. Одан әрі жырау нағыз қайсар ұлға тән мінез танытады. Ол оның ерлік, өрлік қасиеттерді соншалық биік бағалауынан көрінеді.

Ә. Қоңыратбаевтың «Қазақ фольклорының тарихы» атты еңбегінде: «Нағыз азамат бойындағы осы қасиеттерді мүлт етпей дәл танытатын табиғат жаратылымдарын тауып оларды ерліктің, өрліктің символы ретінде бағалайды» [5,81], – дейді.

Жапанға біткен терекпін
Еңсемнен жел соқса да теңселмен,
Қарағайға қарсы біткен бұтақпын
Балталасаң да айырылман.
Сыртым құрыш, жүзім болат,
Тасқа салсаңда майырылман [1,48].

Қайсарлыққа тән табиғаттағы осындай қасиеттерді дәл тауып, шарт сынбаса иілмейтінін мінезбен үйлестіріп, өршіл оймен, эстетикалық биік танымммен өлең өре білу – өрен жүйріктің, құдіретті сөз зергерінің ғана сыбағасы. Жырау ерлікке толы күш-қуатына, құрыштай берік дене-бітіміне сенімді. Дұшпанға кеткен кегі үшін ол бәріне дайын қайраулы семсер. Сондықтан да ол:

Сыртым құрыш, жүзім болат
Тасқа да салсақ майырылман. – деп от шашқан айбатын, намыс

буған қайратын танытады.

Ақтамберді нағыз батырға тән ерлік танытып қана қоймай, сол ерлік жолында намыс қазанында қайнап, ет жүрегінен от шашқан жалынды сәттерде ерлікке ғана тән танымммен жырлай білген сөз зергері.

XY ғасырдың соңғы жылдарында билеуші – әскери отбасында туып, өз ортасына сай

тамаша тәрбие алған. «Доспамбет жырау ерлік дәстүрін биікке көтеріп, жорық жырларының тамаша үлгілерін жасады. Оның толғауларынан сол кездегі шонжарлар өмірінің сән-салтанаты, табиғат сұлулығына деген эстетикалық танымы айқын көрінеді» [6,4].

1523 жылы жасы әлі отызға жетпеген Доспамбет шайқас үстінде қатты жарақаттан қаза табады.

Сақ етер тиді санымa,
Сықсырым толды қанымa.
Жара бір қатты, жан тәтті,
Жара аузына қан қатты.
Жарықшылар жоқ па екен,
Жарымай білте саларға [4,32].

Ажал алдында жатқан жас жырау өлімге бас имей, асқақтығынан айнымай сүйікті жарымен балалары Есақай мен Қосайды еске алады.

Есекай, Қосай екі ұл
Алдыңызға жыр құшақлай,
Жылай шықса не айтарсыз.
Оларға айтарыңыз сол болсын,
Жәмішіден қос айтып,
Жараға мамық тосатып,
Келер жатыр дегейсіз.
Ол айтқанға тимемсе,
Бұрынғылар түскен жүрі жол
Бұрылып соған түсті дегейсіз!... [4,33].

Толғаудың өне бойы асқақ арманға толы. Жырау жай күн өткізуді емес, ерлікке, сән-салтанатқа толы, биік талғамға лайықты қасиетті өмірді армандайды. Көркем табиғаттың аясында өмір кешіп, оның асыл байлықтарына малына жүріп өткізетін сарбаздық сері өмірді көксейді. Арманға толы ақтық толғау дала перзенті Доспамбет жыраудың өмір, табиғат туралы эстетикалық танымының биік дәрежесін көрсетеді.

Айналайын Ақ Жайық,
Ат салмай өтер күн қайда,
Еңсесі биік ақ орда
Еңкеймей кірер күн қайда
Қара бұлан терісін
Етік қылар күн қайда,
Күдеріден бау тағып,
Кіреуке киер күн қайда? [4,33].

Жас жыраудың көкірегін қарс айырған арман-мұңын бейнелеген өлең жолдарында қасірет пен қайсарлық қатар өріліп, келісім тауып, сөз өнерімен мүсін болып құйыла салған көркем ескерткіш деуге болады. «Толғап ұстар», «ұсынып шаншар», «созып тартар» деген тіркестердің бойында өр, сұлу да сырбаз қимыл-әрекеттер жатыр.

Жыраудың өлім алдындағы асқақ арманының соңғы шумағы туған жер табиғатына, оның берекелі төсіне, мейірімді құшағына келіп тіреледі.

Еділдің бойын ел жайлап,
Шалғынға бие біз байлап,
Орындықтай қара сабадан
Бозбаламен күліп ойнап
Қымыз ішер күн қайда? [4,33].

Адамзат ақтық демі таусылар сәтте өміріндегі ең аяулысын, ардақтысын еске алатынын ескерсек, жас жырау өмірінің ең мәндісі, сән-салтанатының биігі туған жер табиғатының төсінде өткен өмір көші болғандығын ұғынамыз.

Жырау биікке асқақтата көтерген үнсіз меңіреу дала емес, байлық пен сұлулыққа толы

сәнді дала, жай ғана тіршілік аясы емес, сырға, жырға толы мәнді өңір.

Доспамбеттің алдына ту етіп ұстанғаны – ерлік тақырыбы. Бірақ ол өз жырларында табиғаттың әсем де мәнді құбылыстарын шеберлікпен пайдалану арқылы өзін сауыт киген сұсты да сұрапыл батырдан нәзік те адамгершілік жүрегі бар, өскен ортасының табиғатын шексіз сүйетін, өмірдің маңызын терең түсінетін жүрегі оттан ғана емес еттен де жаралған дауылпаз жырауға айналады. Өмірдің мәні, табиғаттың маңызы туралы биік эстетикалық талғамы бар суреткер дәрежесінде көрінеді.

Жыраулар поэзиясы – көне дәуірдің ғажайып ескерткіші. Осыдан 4-5 ғасыр бұрын өмірге келіп, замандар сынынан сұрыпталып, уақыт сүрлеуінен өткен бұл толғаулар жайқалған сәнді жапырағынан, гүл жарған түйінді бүршіктерінен, яғни көркемдік қасиеттердің бірқатарынан айырылып, бізге сүйекті ойды сақтаған берік бұтақтарымен ғана жеткен. Солардың өзінен жыраулардың туған жер табиғатын ерекше қастерлеп, оның тіршілік тірегі деп ғана ұғынбай, эстетикалық бағалылық ретінде танып, ерлікпен, елдікті айрықша қадір тұтқанын танып білеміз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Мағауин М. Қазақ хандық дәуіріндегі әдебиет. 3-кітап. – Алматы: Ана-тілі, 1996. -176 бет.
2. Сүйіншәлиев Х. ҮІІІ-ХҮІІІ ғ.ғ. қазақ әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1987. 280 бет.
3. Бердібай Р. Байқалдан Балқашқа дейін. – Алматы: Қазақстан, 1967. - 256 бет.
4. Бес ғасыр жырлайды. 2 томдық, 1-том. – Алматы: Жазушы, 1989. - 384 бет.
5. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы: Ана-тілі, 1991. -288 бет.
6. Сүйішәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. Оқулық. –Алматы: Санат, 1997. – 928 бет.

УДК 81’25

РАЗВИТИЕ ПЕРЕВОДЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В КАЗАХСТАНЕ

Зейн Анар
anarazaine@gmail.com
Студентка 4 курса образовательной программы «Перевод и переводоведение»
Атырауский университет им.Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан
Научный руководитель, магистр, старший преподаватель - **Муратова Л. М.**

Перевод выходит за рамки простого перевода текста с одного языка на другой – это своего рода мост, соединяющий различные культуры и языки мира. В Казахстане переводческая деятельность играет значительную роль в продвижении международных отношений, культурном обмене и экономическом развитии. Страна активно развивает это направление, опираясь на свое многовековое культурное наследие и стремление соответствовать международным стандартам. В современном Казахстане наблюдается рост активности в сфере переводческой деятельности, в первую очередь благодаря реализации государственной программы «Культурное наследие». Эта программа, созданная в соответствии с посланием первого Президента Н.А. Назарбаева «Основные направления внутренней и внешней политики на 2004 год», предполагала издание более 1000 томов мировой классики на государственном языке. Программа «Культурное наследие» направлена на развитие книгоиздательской сферы, включая систематизацию и обобщение национального литературного наследия, и перевод мировых научных и литературных произведений. Реализация этого государственного проекта оказала значительное влияние на развитие переводческой отрасли в Казахстане, сформировав казахскоязычную переводческую школу. Издательство «Аударма» играет важную роль в переводе лучших произведений казахских

писателей на иностранные языки и представлении шедевров мировой классики казахскоязычным читателям. В данной статье мы хотим представить обзор развития переводческой деятельности в Казахстане, проанализировав ключевые тенденции и вызовы, а также рассмотреть перспективы этой отрасли в современном контексте.

История перевода в Казахстане тесно связана с древними культурными и торговыми связями, восходящими к временам Центральной Азии. С появлением торговых путей, таких как «Жибек Жолы», переводчики стали ключевыми посредниками в обмене товарами и культурой между Востоком и Западом. Этот период был отмечен ростом переводческой деятельности на различные языки, включая арабский, персидский, тюркский и китайский.

С приходом ислама в регион в VIII веке переводчики столкнулись с новыми проблемами и задачами при переводе священных текстов с арабского языка. В этот период также происходило развитие переводческой культуры и появление новых методов и приемов перевода. Наиболее распространенный казахский перевод Корана был сделан Халифой Алтай (1917-2003), который долгое время до обретения Казахстаном независимости жил в Турции. Первая версия перевода была написана на основе арабской графики и опубликована в Стамбуле в 1989 году. Окончательный вариант перевода на кириллицу, выполненный совместно с Далелханом Жаналтаем, был опубликован в 1991 году в Саудовской Аравии в издательстве короля Фахда в Медине тиражом 800 000 экземпляров.

Конец XIX - начало XX века стали значительным периодом в развитии переводческой деятельности между казахским и русским языками, в течение которого формирование транслатологии прошло несколько этапов, отражающих приоритет того или иного языка в переводческой практике. В этот период преимущественное внимание уделялось переводу с русского языка на казахский, что было обусловлено преобладанием интереса к родному языку региона (казахскому). Этот процесс начался в конце XIX века с перевода произведений таких авторов, как Абай и Шакарим. Значительное влияние на развитие русско-казахских переводов оказали работы Абая. Личность Абая – поэта, философа, оратора и импровизатора, является объектом постоянного интереса для исследователей. Абай, совершивший своеобразное «открытие окна» в мировую литературу, перевел на казахский язык незабвенные произведения Гёте, Шиллера (с русского языка), Пушкина, Лермонтова и Крылова. Эти переводы, выполненные великим поэтом и переводчиком, являются ценным наследием казахской переводческой культуры. Согласно исследованиям, Абай перевел более 50 произведений из русской классики. Известно, что ранее произведения Абая уже переводились на иностранные языки. Однако нынешний перевод представляет собой первую системную инициативу государства столь серьезного масштаба. В рамках данного проекта особое внимание уделяется обеспечению высокого художественного качества переводов. Для организации перевода и издания сборников были привлечены опытные и широко известные переводчики, а также наиболее авторитетные издательства, представляющие соответствующие языковые территории и культуры. Например, перевод, публикация и распространение произведений Абая на английском языке осуществляются совместно с издательством Кембриджского университета. Построчные переводы произведений, а также составление лингвистических, этнографических и исторических комментариев подготовили переводчик и искусствовед Асия Багдаулеткызы, историк и литературовед Зифа Ауэзова, переводчик и журналист Роза Кудабаева, ученый-абеолог Гульзия Камбарбаева, переводчики Миргуль Кали и Гаухар Халык. Литературным переводчиком стихов поэта выступил известный британский поэт и лингвист Шон О'Брайен, а перевод "Слов назидания" сделал шотландский профессор, поэт и писатель Джон Бернсайд.

Что касается Шакарима Кудайбердиева, то он выделялся не только как известный поэт и прозаик, но и как философ, историк, журналист и выдающийся переводчик. Полностью разделяя взгляды своего наставника Абая на русскую культуру и литературу, Шакарим видел в ней источник духовного обогащения и прогресса своего народа, призывая своих читателей обогащать себя знаниями в области науки и искусства. По его мнению, если бы казахи знали

произведения Салтыкова и Толстого, разделяли их глубокие мысли, учились у Пушкина и Гоголя, они стали бы лучше и добрее. Лермонтов и Некрасов, по его мнению, помогли бы им преодолеть невежество и найти истинный путь. Для Шакарима Пушкин был непревзойденным авторитетом и главным наставником. В предисловии к переводу повести «Дубровский» Шакарим заявляет, что берется за эту трудную задачу - переводить произведения А.С. Пушкина, считая его солнцем русской поэзии, только потому, что русский поэт прославляет чистую любовь, осуждает деспотизм, грубость и другие пороки своего времени.

В рамках проекта «Культурное наследие» в издании «Русская поэзия. XX век» (Астана: Аударма, 2007, 665 стр.) на казахском языке представлены произведения А. Тарковского, И. Бродского, А. Вознесенского, Е. Евтушенко (в переводах А. Шаяхмета, А. Абилтая, Ж. Нажимеденова, Ф. Онгарсыновой, Т. Молдагалиева). В серии «Подростковая библиотека» (Алматы, «Орда») на казахском языке представлена повесть Ч. Айтматова
«Тавро Кассандры», а также «Пегий пес, бегущий краем моря» (Алматы, «Атамура», 2004), рассказ В. Распутина «Уроки французского» в переводе Ф. Онгарсыновой.
Избранные современные русские произведения, стихи И. Бродского, Б. Кенжеева в переложении А. Кодара доступны для чтения в журнале «Тамыр».

Представленность русской современной литературы в казахских переводах пока ограничена. Одной из причин этого является то, что большинство казахов сегодня свободно владеют русским языком и предпочитают читать произведения на русском в оригинале. Что касается перевода казахской классики на иностранные языки, то в истории казахской литературы наибольшее внимание и признание получили произведения Абая Кунанбаева, Мухтара Ауэзова, Абдижамиля Нурпеисова, Махамбета Утемисова, Олжаса Сулейменова, Абиша Кекилбаева и Мухтара Шаханова. Это связано с тем, что их произведения переведены на многие иностранные языки.

Советский период оказал значительное влияние на развитие переводческой деятельности в стране. Несмотря на влияние официальных языков и государственной политики, в XX веке были созданы профессиональные образовательные программы и институты, а также переводческие ассоциации и издательства, способствовавшие развитию этой сферы.
Таким образом, исторический анализ показывает, что переводческая деятельность в Казахстане имеет давние корни и богатую историю, отражающую культурные и языковые контакты региона и его влияние на мировую практику перевода.

В настоящее время современное состояние переводческая отрасль в Казахстане находится на стадии активного развития и модернизации. Страна стремится соответствовать мировым стандартам в области перевода, что подразумевает не только поддержание высоких профессиональных стандартов, но и адаптацию к современным требованиям и тенденциям мировой переводческой индустрии. Одним из ключевых аспектов этого стремления является развитие профессионального образования в области перевода. Переводоведение в Казахстане считается относительно молодой наукой. Процесс становления страны как независимого государства, развитие международных отношений, вхождение в различные экономические и политические сообщества, укрепление международного имиджа Казахстана во многом обусловлены деятельностью опытных переводчиков. В настоящее время процесс перевода зависит от двух основных факторов: профессионализма переводчика и степени его профессиональной подготовки, а также от многофункциональности самого перевода. Любое искажение смысла передаваемой информации серьезно затрудняет коммуникацию и может привести к нарушению взаимодействия между коммуникантами на разных уровнях, от дипломатических переговоров до повседневного общения.

Важными проблемами переводоведения в Казахстане являются, прежде всего, теоретические основы переводческой деятельности и профессиональная подготовка переводчиков. В настоящее время процесс перевода зависит от двух основных факторов: компетентности и подготовки переводчика и многофункциональности перевода. Любое

искажение смысла переведенной информации серьезно затрудняет коммуникацию и может нарушить взаимодействие между участниками на разных уровнях, включая дипломатические переговоры и повседневное общение. Таким образом, основными проблемами перевода в Казахстане являются, прежде всего, теоретические аспекты переводческой деятельности.

Казахстанские учебные заведения предлагают специализированные программы подготовки переводчиков, которые включают в себя изучение языков, лингвистических наук, теории перевода и практических навыков. Цель этих программ - не только дать студентам необходимые знания и навыки, но и подготовить их к работе в международной среде с высокими стандартами профессионализма. Казахстан активно участвует в международных программах и проектах, направленных на развитие переводческой отрасли и создание единого профессионального стандарта. Участие в подобных инициативах позволяет казахстанским переводчикам обмениваться опытом, изучать лучшие практики и совершенствовать свои профессиональные навыки. Важным аспектом в этом процессе является также использование современных технологий в переводческой практике. Внедрение компьютерных программ, систем машинного перевода и онлайн-платформ для совместной работы переводчиков способствует повышению производительности, точности и эффективности перевода, что соответствует мировым требованиям к качеству и скорости обработки переводных материалов.

Следовательно, современное состояние переводческой отрасли в Казахстане характеризуется стремлением к инновациям, профессионализму и адаптации к меняющимся требованиям рынка, что делает эту отрасль одним из ключевых элементов культурного и экономического развития страны.

Влияние перевода на образование, науку, экономику и культуру в Казахстане значительно и многогранно, что отражает сложные взаимосвязи между языковой, культурной и экономической сферами общества. Переводы в образовании играют ключевую роль в обеспечении доступа к знаниям и информации на разных языках. Они позволяют студентам изучать различные предметы на родном и иностранных языках, способствуя межкультурному обмену знаниями и расширяя образовательные горизонты в многоязычном обществе.

Переводы в сфере образования играют ключевую роль в обеспечении доступа к знаниям и информации на разных языках. В Казахстане переводы учебных материалов, учебников, научных статей и литературы позволяют студентам изучать различные предметы как на родном, так и на иностранных языках, что способствует межкультурному обмену знаниями и расширяет горизонты образования в многоязычном обществе.

Переводы научных статей, публикаций и исследований важны для интеграции казахстанских ученых в мировое научное сообщество. Они позволяют казахстанским ученым делиться своими открытиями и результатами с мировым научным сообществом, участвовать в международных научных проектах и расширять границы научных знаний.

В экономической сфере переводы играют важную роль в развитии международных деловых отношений, торговли и инвестиций. Переводы контрактов, соглашений, презентаций и других деловых документов помогают предприятиям и компаниям вести бизнес с партнерами из разных стран, способствуя экономическому росту и международному сотрудничеству. Переводы способствуют распространению культурного наследия и обогащают культурный опыт общества в Казахстане. Они позволяют Казахстанцам знакомиться с мировой культурой, литературой, кино и искусством, а также представлять казахстанское творчество и культуру за рубежом. Кроме того, переводы способствуют культурному обмену, взаимопониманию и уважению к различиям между культурами, что вносит вклад в развитие мира и взаимопонимания в мировом сообществе.

Переводы образовательных программ и контента способствуют интернационализации образования, что дает студентам доступ к глобальным знаниям и готовит их к работе в глобальной среде. Переводы деловой документации способствуют установлению и поддержанию деловых отношений с иностранными партнерами, что способствует

привлечению иностранных инвестиций и развитию международного бизнеса.

Переводы способствуют культурному обмену и взаимопониманию между разными странами, что помогает укрепить международные связи и расширить культурные горизонты. Также переводы играют ключевую роль в развитии туризма и международных отношений. Адаптация туристических брошюр, рекламных материалов и информационных ресурсов способствует привлечению иностранных туристов и укреплению культурных связей с другими странами. Наряду с этим, переводы медицинских текстов, инструкций к лекарствам и медицинских исследований играют важную роль в медицинской практике и образовании. Они способствуют распространению медицинских знаний и технологий, улучшают доступность медицинской информации и повышают качество медицинского обслуживания. Переводы юридических документов, законов и правовых актов необходимы для сотрудничества с иностранными партнерами, адаптации международных правовых норм и обеспечения правовой защиты граждан и компаний. Они также способствуют социальной интеграции мигрантов и представителей различных этнических и культурных групп, облегчая доступ к информации о правах, обязанностях и возможностях в новой социальной среде. С развитием информационных технологий переводы становятся все более востребованными при локализации программного обеспечения, веб-сайтов и мультимедийного контента, обеспечивая доступность для различных языковых и культурных групп.

Изучение эволюции переводческой сферы в Казахстане позволяет понять многогранное влияние перевода на образование, науку, экономику и культуру страны. Исторический анализ показал, что периоды активного развития переводческой деятельности часто совпадали с ключевыми этапами в истории страны, такими как периоды модернизации и независимости. Перевод сыграл значительную роль в обмене знаниями и опытом между различными культурами, способствуя распространению научных и культурных достижений.

Особое внимание следует уделить современному состоянию переводческой отрасли. Несмотря на некоторые ограничения и проблемы, современные переводы продолжают оказывать значительное влияние на образование, науку, экономику и культуру Казахстана. Важно продолжать поддерживать и развивать переводческую отрасль, поощрять переводчиков и издателей, обеспечивать доступ к переводным произведениям различных жанров и направлений.

Следовательно, переводческая деятельность остается неотъемлемой частью культурного и интеллектуального обмена между народами и странами, играя ключевую роль в сохранении и распространении культурного наследия и научных достижений. Важно признать вклад переводчиков в становление и развитие Казахстанского общества, а также продолжать совершенствовать и поддерживать переводческую сферу в стране.

Список использованных источников

1. Научные журналы и публикации по лингвистике, переводу и культурологии.
2. Новостные порталы и интернет-издания, специализирующиеся на тематике культуры, образования и языковых вопросов в Казахстане.
3. Машакова А.К. Зарубежная рецепция казахской литературы.
4. Kulieva, Sh.A., and D.V. 2017. «From the History of Translation Activity in Central Asia (XVI—XIX)».
5. Курманова А. Трудности перевода // Forbes Kazakhstan. - 2014.
6. Arylgapova, D.M. 2016. «Klassicheskie issledovaniya».
7. Алтай Х. Құран Кәрим. Қазақша мағына және түсінігі. — Медина: Комплекс имени Короля Фахда по изданию Священного Корана, 1991.
8. Аманжол А. Некоторые особенности перевода Л.Толстого Шакаримом // Абай. – 2005. — №1. – с.60-64
9. Рухани жаңғыру «Ұлттық аударма бюросы» - https://100kitap.kz/kz/event/26

ӘӨЖ 81-11

«ДАЛА» ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ МӘДЕНИ АСПЕКТІЛЕРІ

Исимова Назерке Утепбергеновна
nazerkeisimova@gmail.com
6В02301 – «Аударма және аударматану» білім бағдарламасының 4 курс студенті
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, магистр, аға оқытушы- **Мустагалиева Г.С**

Ежелгі заманнан бері қазақтар мәдениетіндегі кеңістік шексіз «дала» кеңістігінің ерекшеліктерін көрсете отырып, маңызды орынға ие болды. Дала қазақтарының көшпелі өмір салты мен дәстүрлі өмір салты, географиялық орналасуы және басқа да көптеген факторлар қазақтың ұлттық дәстүрлі мәдениетінің бір бөлігі болып табылады. Дәстүрлі қазақ мәдениетіндегі жетекші кеңістіктік бейнесі-шартты түрде «дала» деп белгіленген шексіз көлденең жазықтық. Бұл Еуразияның шексіз созылып жатқан «дала» кеңістігінің көрінісі. Көшпелі қазақ үшін кеңістік – бұл аспан астындағы барлық нәрсе, ол шексіз, кең яғни кеңістік-бұл қоршаған әлем: *дала* (степь), *шөл* (пустыня), *айдала* (безлюдное пространство), *алаң* (поляна), *шөлейт* (полупустыня), *алқап* (долина / лощина), *жазы*қ (равнина), түз (поле), *шабыңдық* (луг)» [1, 11].

Даланың қызықты бейнесін біз Ж.К. Қаракөзова және М.Ш. Хасанова еңбектерінен табамыз. Көшпелі қазақ үшін айналадағы барлық жер өз осінің айналасында айналатын үлкен шар. Дала тұрғындарының көшпелі өмір салты әлем туралы кеңістіктік идеяларды қалыптастырды. Кез-келген көшпенділер үшін ең маңызды кәсіп мал шаруашылығы, олардың жануарлармен ерекше байланысы болды. Көшпелілер көптеген ғасырлар бойы ұстанған нақты жоспар бойынша жүрді және төрт түрге бөлінді: жаз, күз, қыс және көктем, жыл мезгілдері сияқты. Кез келген қазақ үшін туған үй – шексіз және шексіз дала (*степь*). Қазақтың тұрғын үйі (*киіз үй, юрта*) Дала орталық орын болып саналды.

Осылайша, қазақтар мәдениетіндегі дәстүрлі кеңістіктік дүниетаным даладан бастау алады. Тұрақты қозғалысқа ұмтылу, көшпелі өмір салты, өз аумағын игеру үшін күрес – мұның бәрі айналадағы кеңістікті түсінуге ерекше із қалдырды. Қазақ кеңістіктік шекараларды түсінуге негізделген дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды, эпостар мен аңыздарды, халық фольклорын, табынушылық пен ислам руханиятын бейнелейтін лексикалық компоненттер бар деп айтуға болады. Бұл зерттеушілерге халықтардың фольклорлық тілдік әлем картасын оқшаулауға және зерттеуге негіз берді.

Сонымен, «дала» лексико семантикалық кеңістік дала кеңістігінің номинациялары- зат есімдерін бөліп көрсетуге болады. Бұл лексико семантикалық кеңістік ядросы *дала (степь) сөзін құрайды.* Ядролық бөлікке жақын дифференциалды тұқымдардың минималды жиынтығымен ерекшеленетін зат есімдер бар: *өріс, орманды дала, шалғын, жыра, жазық,* және т. б. Қазақ классигі Мұхтар Әуезовтің көркем шығармалары мен олардың орыс тіліндегі аудармаларының мысалында біз семантикалық қатынастарды талдап, «дала» лексико семантикалық кеңістік ішіндегі ядролық және перифериялық аймақтарды бөліп көрсете аламыз.

Лингвистикалық терминдер сөздігінде біз келесі анықтаманы табамыз: семантикалық өрістің ядросы жалпы семамен (гиперсема) ұсынылған, мұнда өрістің гиперсемасы өрісті орналастыруды ұйымдастыратын жоғары ретті семантикалық компонент болып табылады. Осылайша, лексема, бұл негізгі идеяны білдіреді және лексико семантикалық кеңістік өзегін құрайды. Ең алдымен, «дала» терминінің мағынасын белгілеуіміз керек.

Қазақ тіліндегі «*дала»* сөзі тұрғын үйден тыс орналасқан барлық кеңістікті білдіреді; ол *шексіз, қисапсыз, өлшеусіз, сансыз,кең*. Қазақ-орыс сөздігінде «*дала*»- «степь; поле; открытое место»; *жазық дала* – «равнинная степь»; *кеңдала* – «бескрайняя степь»; *мидай дала*

– «широкая степь».

М.Әуезовтің дала *сөзін, сондай*-ақ *дала*, *даланың, степь*, *степной пайдланған*: «***Даланың*** *көнілсіз ұзақ жолында қажып келе жатқан керуенге Арқалық алыстан көрініп, дәмелендіріп тұрады*» [3, 235]. Шығарманы орыс тіліне аударған: «*Дорога* ***степная****, унылая, голая, и Аркалык издалека бросался в глаза*». «*Алдымен күндіз мазазыз суық пен қара басқан елсізі* ***даладан*** *құтылған болу керек*». Орыс тіліне аударылған*«...если хозяйские овцы под вечер благополучно пригнаны из безлюдной ветреной* ***степи*** *и можно разогнуть у очага натруженную спину..»*.

Белгілі қазақ жазушысы М. Әуезов өз шығармаларында «дала» лексико семантикалық кеңістік құрамына кіретін лексикалық бірліктерді жиі пайдаланады, сол арқылы оның семантикалық шекарасын кеңейтеді. Автордың көркем шығармаларын талдай отырып, біз *дала* лексемасы өрістің өзегі деген қорытындыға келеміз, кейіпкерлердің өмірінде жиі кездеседі, дала аймағын сипаттау үшін экспрессивтілік пен жандылық береді.

Кез-келген қазақтың далада танысуы әрдайым руға (род*) жататындығы туралы басты сұрақтан басталады*. Осылайша, бір ауылдан келген адамдар жиі туыс болды: *"Сол кезде Күшікбай ауырып жыр дегенді естіп, талайдан өшін ата алмай жүргеннің* ***жүргені*** *Уақтың бір батыры жауынның жанын ауыртпақ болып, белдеуде байлаулы тұрғанқызыл үздік деген атын тал түсте тартып алып кетіпті"* [3,237]. «*Об этом прознал его давний соперник из* ***рода уак*** *и сказал себе: пришла моя пора*!».

Даланың табиғи бейнесін қалыптастыратын маңызды фактор-семантикалық кеңістік. Өрістің ядросын және ядролық аймаққа қатысты барлық лексемаларды зерттей отырып, біз полисемантикалық «дала» сөзінің мағыналарын анықтадық. Осылайша, ядромен байланыс осы лексико семантикалық кеңістікте жиі кездесетін бірліктерді орталық аймаққа жатқызуға мүмкіндік береді. Олар қазақ жазушысы М.Әуезовтің шығармаларындағы «дала» лексемасының басты маңызын көрсетеді. Бұл олардың бір жалпы белгісін – «дала» тақырыбына жататындығын көрсетеді. Демек, лексико семантикалық кеңістіктің негізгі функциясы-бұл шындық сегменті мен онымен байланысты анықтамалардың дұрыс лексикалық көрінісі.

Кең мағынада семантикалық кеңістік перифериясы бір нәрсенің сыртқы немесе шеткі бөлігін білдіреді. М. Әуезов шығармашылығындағы Қазақстанның дала табиғаты туралы жеке шығармаларды зерттедік, онда жазушы табиғаттың адаммен ішкі байланысына үлкен мән береді.

Предикативті құрылымдардың құрамында «дала» зат есімі жиі біріктіріледі:

- даланың жай-күйін білдіретін етістіктермен: *тартылу* (высыхать, засыхать), *жарқырау* (сиять, блестеть), *даулдату* (жарко гореть, сильно гореть), *бұрқырату* (бурно течь, переливаться через берега), *күн батты* (солнце зашло), *таң атты* (расвело), *қараңғы болу* (темнеть), *құлпыру* (переливаться всеми цветами), *өртену* (сгорать, загораться)және т. б.
- ауа райы құбылыстарының жай-күйін білдіретін етістіктермен: *бұлттану* (покрываться облаками), *құм борағыту* (непрерывно дуть, бушевать), *борағыту* (непрерывно дуть, бешевать), *жаңбыр жауу* (идет дождь), *қар жауу* (идет снег), *күн күркіреу* (греметь, грохотать), *найзағай ойнау* (разразилась молния), *жел соғу* (дует ветер), *тұман түсті* (опустился туман) және т. б.
- «дыбыс» семантикалық компоненті бар етістіктермен*:* *арқырау* (громко ржать о жеребце), *сайрау* (щебетать), *су сылдырлату* (журчать), *сыбдырлау* (листва шелестит), *шулау* (шумит), *долы өзен* (бушующая река) және т. б:

«Арқыраған семіз, сұлу асауларды мінген жас жігіттер үйіріне қарай жұлқынып...» («Қаралы сұлу»)/«Жеребцы плясали, заливались ржанием, рвались к табуну» («Красавица в трауре»); «Енді тыңдады:елсіз таудың ішінде, иесіз қоныста мәңгі жарастық жыршысы – кішкене бұлбұл сайрайды» («Қаралы сұлу»)/«Свистнул соловей, прочищая горло. Еще свистнул и затрещал, защелкал хлестко, подобно маленькому кнуту» («Красавица в трауре»).

«Адамның даладағы әрекеті» мағынасындағы етістіктер жиі кездеседі *мал бағу* (пасти

скот), *аңшылыққа шығу* (заниматься охотой), *демалу* (отдыхать), *жүру* (ходить), *атқа міну* (садиться верхом на лошадь), *саяхаттану* (путешествовать), *сиыр сауу* (доить), *шабу* (скакать, бежать), *көшу* (кочевать), *егу* (сажать), *айдау* (гнать, перегонять скот) и др. *«Арқыраған семіз, сұлу асауларды мінген жас жігіттер үйіріне қарай жұлқынып, аласұрып жер сүзген айғырларынқұттырып-ойнақшытып келіп, қалың жылқыны дүрілдетіп, желдіріп айдайды»* («Қаралы сұлу»)/*«А парни то и дело пускали их вскачь, с гиком, свистом налетали на табун, подгоняя его»* («Красавица в трауре»).

«Дала» лексика семантикалық өріс нәтижесінде келесі лексемалар заңды түрде ажыратылады:

1) наименования растений и животных степи: *қасқыр* (волк), *қоян* (заяц), *ат* (конь), *шөп* (трава), *қараған* (караганник), *қайың* (береза), *ши* (чий – песчаный тростник), *бұлбұл* (соловей), *түйе* (верблюд), *қой* (овца), *лақ* (козел) және т.б.;

2) дала *көлігінің* атаулары: арба (повозка),*пәуеске* (коляска), *көлік* (машина), *ат* (конь), *түйе* (верблюд) және т. б;

3) дала кәсіптерінің атаулары: *қойшы* (чабан), *жылқышы* (табунщик), *болыс* (волостной правитель), *биеші* (доилщик кобылиц) және т. б.;

4) спорт түрлерінің атаулары: *қыз қуу* (догони девушку – национальная конная спортивная игра), *көкпар* (кокпар / козлодрание – национальная конная спортивная игра), *байға* (байга – конное состязание наездников)

5) даладағы климат жай-күйінің атаулары: *боран* (буран), *жаңбыр* (дождь), *аяз* (мороз), *аптап* (зной), *ыстық* (жара) және т. б.;

- іс жүргізу мәні бар: даладағы адамдардың іс-әрекеттерін белгілеу: *шабу* (скакать), *аң аулу* (охотиться), *көшу* (кочевать) және т. б.; адъективті мәні бар:*ойпатты* (низменная), *қыратты* (холмистая), *таулы* (горная), *сор жер* (солончаковая) және т. б.; *2) түс сипаттамасының атаулары:жасыл*(зеленая), *сары* (желтая), *көгілдір* (голубоватая) және т. б.

Дала тақырыбына байланысты көптеген сөздердің орыс және ағылшын тілдерінің сөздіктерінде жазылған аудармасы бар.

Белгілі лингвист Л.С. Бархударовтың анықтамасы бойынша лексикалық-семантикалық өрісінің бірліктеріне мыналар жатады:басқа тілдің лексикалық бірліктері арасында толық немесе ішінара баламалары жоқ тілдердің бірінің сөздері мен тұрақты тіркестері.

Көбінесе шет тілдеріндегі мәтіндермен жұмыс істеу кезінде аудармашы мәдениет пен тілдегі айырмашылықтарға байланысты шет тілдерінің ерекшеліктерін беруде қиындықтарға тап болады. Көбінесе мұндай лексикаға этномәдени сөздер немесе реалиилер жатады (ұлттық тағамдардың, сусындардың, қарулардың, құралдар мен киімдердің атаулары, кәсіпқойлықтар және т. б.) аудармашы делдал ретінде осындай бірліктерді аудару кезінде белгілі бір мағынаны таңдауда өте мұқият болу керек және тілдегі, мәдениеттегі, тіпті этнопсихологиядағы айырмашылықтарға назар аудару керек. Осы саланың көптеген мамандары аудармамен жұмыс істеу кезінде ең бастысы этномәдени факторларды негізгілердің бірі ретінде есепке алу екенін атап көрсетеді. Демек эквиваленті жоқ лексика – бұл объектілерді, процестерді немесе құбылыстарды белгілеу үшін тиісті атаулары жоқ тіл бірліктері. Сондықтан сөзге баламалардың болмауы бұл сөзді аудару немесе негізгі мағынаны жеткізу мүмкін емес дегенді білдірмейді, тек бұрыннан бар сөздердің жаңа мағыналары мен анықтамаларын үнемі беру қажеттілігін көрсетеді. Сондықтан кез-келген сөзді кем дегенде сипаттамалық аударманың көмегімен аударуға болады. Эквиваленті жоқ лексиканың басқа тілге беру кезінде қиындықтар туындайды және олар ондағы эквивалент пен қаражаттың болмауымен байланысты оған қосымша реңк беретін мәдени дәмнің берілуі. Тілге тән лексемаларды зерттеу, ең болмағанда, эквиваленті жоқ лексиканың маңызды фрагменттерін және оларды білдіретін лексика семантикалық өрісті модельдеуге мүмкіндік береді.

Көркемдік контексттерді талдағаннан кейін біз тағы бір эквиваленті жоқ лексиканың шындығына тап болдық. Сонымен О.С.Ахманова белгілі бір елдің мемлекеттік құрылымы, халықтың тарихы мен мәдениеті, осы тілде сөйлейтіндердің тілдік байланыстары сияқты

шындықты осы тілде көрініс табуы тұрғысынан зерттеу экстралингвистиканың пәндік саласына жатады.[2,600]. В.С.Слепович мәдени және лингвистикалық деп бөле отырып, оларға тілде көрінетін өмір мен ойлау ерекшеліктері кіретінін атап өтті. Мәдени және лингвистикалық шындықтағы айырмашылықтар орыс тілінде (қазақ тілінде) ағылшын тілінде жоқ ұғымдар мен сөздер бар, ал керісінше, ағылшын тілінде орыс (қазақ) тілінде жоқ ұғымдар мен сөздер бар екендігінде көрінеді.

Бұл лексикалық бірлік ағылшын тіліндегі аудармада place of honor, the red corner of the yurta: «Бақтығұл үндемей жай қозғалып, есік алдына жайылған шырпы отыннан аттап өтіп, *төрге* ***қарай шырқы»*** *("Қараш-Қараш оқығасы") сөз тіркестері түрінде ұсынылған/"ол қадаммен аяқталды the bundle of brush wood at the threshold, entered the yurta and with a grunt sat down in the master ' s place at the wall opposite the entrance. That was the* ***place of honor, the "red corner" of the yurta****»* («Gunshot at the pass»). *«Қонақтар киімдерінің қалған қарын қағып,* ***төрге*** *шығып отырған соң, асжаулық әкелгізді»* («Қорғансыздың күні»). *«Having brushed the snow from their robes, the quests made their way to the commanding heights of the chests and* ***place of honour****»*.

Қазақ тіліндегі көркем контекст фрагменттерінің ағылшын тіліне аудармаларын талдау бізге эквивалетсіз лексика мағынасын, мағынасын берудің әртүрлі тәсілдерін көрсетеді: транскрипция, транслитерация, сипаттама, калька, функционалдық аналог, контекстік аударма, ауыстыру. Барлық тілдік нюанстар мен көркем образдарды максималды түрде жеткізу үшін тек бір аударма техникасымен шектелуге болмайды. Көп жағдайда тек бір әдісті қолдану сөздің этномәдени құндылығын жоғалтуға әкелді, оның ұлттық дәмі жоғалды.

«Дала» – «степь», «земля» лексико семантикалық өріс ядролық ұғымдарының тікелей және тығыз байланысы туралы бірнеше рет атап өттік, өйткені біріншісі екіншісін қамтиды. Алайда, бұл қатынастар орыстар мен қазақтардың тілдік қарым қатынас мәдениеті-де әртүрлі. Орыс тіл мәдениеті - -біріншіден, бұл белгілі бір аймақтың жері, оның табиғаты міндетті түрде сипатталған. Салыстыру үшін Шолоховтың Дон даласын немесе Чеховтың Приазовск даласын еске түсіру жеткілікті. Сонымен, Шолохов казактарының санасындағы дала Отанымен байланысты, дала-оның тамыры, тұқымы, отбасы және өмірі. Чехов даласында Дала кеңістігінің бейнесін өзгертетін бейнелер мен олардың вербализациясы жоқ, даланың әмбебап кеңістігінде адамның қайғылы жағдайымен байланысты жалғыздық, сағыныш мотивін тудыратын динамика жоқ.

Қазақ көркем шығармаларында дала кеңістігі уақытпен, адам өмірінің өткен жылдарымен салыстырылады. Мысалы, көптеген мысалдар-қазақтар үшін қасиетті мағынасы маңызды жерлеу рәсімдерін сипаттау.

Орыс адамы үшін дала ерекше рухани рахат сыйлайтын кеңістік пен еркіндікпен көбірек байланысты.(дала сөзінің ассоциативті өрісі, оның ішінде ассоциациялар *широкая; кругом; ... да степь кругом; трава; голая, ковыль, простор; бескрайняя, большая, поле, раздольная, украинская; бесконечная, беспредельная, вольная, кони, красивая, необъятная*). Дала орыс тіліне психологиялық тұрғыдан әсер етеді, ал қазақ үшін – бұл дала-ауа, дала-адам, дала-табиғат, дала-су сияқты құндылық-семантикалық мағыналарды сіңіретін өмір философиясы. Орыс дала пейзажына жел, шөптер, құстар, адам бейнелері кіреді ал қазақ дала пейзажына желдің, көшпенділердің, жылқылардың, тұрмыстық заттардың бейнелері кіреді; орыс даласының бейнесі кеңістіктің мотивтерімен байланысты және қазақ даласының бейнесі кеңдік пен көшпенділік мотивтерімен байланысты.

Орыс және қазақ тілдерінің лексикалық - семантикалық салаларын салыстырмалы талдауға ең алдымен, соңғы уақытта белсенді дамып келе жатқан тілдер мен мәдениеттердің өзара әрекеттесуімен, сондай-ақ Ресей мен Қазақстан халықтарының өзара қарым-қатынасымен байланысты әлеуметтік құбылыстардың нақты саласына деген шынайы қызығушылықтан туындайды. Тіл-кез-келген ұлттың маңызды байланысы. Басқа халықтың мәдениетімен танысу тарихты, географияны, экономиканы, рухани мәдениетті зерттеуді, сондай-ақ әлемге осы мәдениеттің иелерінің көзімен қарауға тырысуды білдіреді. Мұның бәрі

осы ұлт өкілдері сөйлейтін тілді үйренудің арқасында мүмкін болады. Мұндай байланыстың нәтижесі-қазіргі әлеуметтанушылар мен этнологтар оларды жақындастыру, аккультурация және интеркультурация процестерін екіұшты түсіндіретін тілдер мен мәдениеттердің өзара әсері. Олардың кейбіреулері мәдениеттерге жеке басын жоғалтуға, әлсіреуге және тіпті жас ұрпақтың ұлттық-мәдени бірегейлік сезімін жоғалтуға қауіп төндіреді.

Әр түрлі лексикографиялық басылымдарда тілдік материалды ұйымдастыру, оған сүйене отырып, сөйлеу өндірісін ескере отырып, сөздік пен мәтіннің арақатынасы мәселесін табиғи түрде алға тартады. Осыған байланысты орыс, қазақ және ағылшын тілдеріндегі салыстырылатын көркем мәтіндер құрылымында «дала» лексико семантикалық өрісінің жұмыс істеу ерекшеліктерін зерделеу маңызды болып көрінеді. Орыс үшін де, қазақ халқы үшін де дала ерекше маңызға ие. Дала осы екі туысқан халықтың ұлттық мәдениетінде көрініс табады, ол жазушыларды, ақындар мен музыканттарды өз шығармаларын жасауға шабыттандырады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Бектұрова Ж.Б. орыс және қазақ тілдеріндегі «кеңістік» функционалдық-семантикалық өрісі//лингвомәдени тұрғыдан салыстыру: жоғары оқу орындары арасындағы ғылыми мақалалар жинағы. - Алматы: АМУ им. Абай, 1999. - Б. 6-13.

2. Ахманова А.С. лингвистикалық терминдер сөздігі.- М.: Кеңес энциклопедиясы, 1981. - 698 Б.

3. Әуезов М. Қилы заман. Повестер мен әнгімелер. Алматы: Жазушылар, 1975. – 384 б.

4. Бархударов Л.С. Тіл және аударма: жалпы және жеке аударма теориясының мәселелері /

Л. С.Бархударов – М.: Халықаралық қатынастар, 1975. – 240 б.

5. Бахралинова А.Ж. Әлемнің қазақ тілдік бейнесін кеңістіктік параметрлеу / / Кемерово мемлекеттік университетінің хабаршысы. – 2013. – № 2 (542). – Т.1. – 174-177 ББ.

6. Әуезов М. әңгімелер мен әңгімелер. Қазақ тілінен аударма / М. Әуезов. - Алматы: Жалын, 1984. - 512 б.

ӘОЖ 82-15

Ф.ОҢҒАРСЫНОВАНЫҢ БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Исламова Амина Салауатқызы
Қазақ тілі мен әдебиеті білім бағдарламасының 2 курс студенті
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а.-**Аяпова Г.Б.**

Қазақ балалар лирикасының өткен ғасырдың 70-жылдарында ұлттық мәселелерге байланысты биліктің қатаң көзқарасы жылымық тартты. Бұндай сипатқа келуіне 50- жылдарда қабылданған Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті «Қазақ халқының әдеби поэзиялық және музыка мұрасын зерттеудің, сын тұрғысынан қарап пайдаланудың жайы және оны жақсартудың шаралары туралы» атты қаулысының да маңызы болды. Бұл балалар лирикасына да айтарлықтай әсер етті. Кеңес одағындағы әдебиетті жаңаша көзқараспен зерттеуді ғалымдарымыз бүгінгі күннің өзектілігі деп тануда. Бұл тарула академик С.Қирабаев: «Жаңаша зерттеуді талап еткен кезеңінің бірі - кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті. Әдебиет тарихында елеулі із қалдырған, ұлттық әдебиет кең дамыған, оның жанрлары жетіліп өскен, үздік табыстары шет елге танылған бұл дәуірдің әдебиеті өмір сүрген заманның қайшылықты сипаттарын да бойына сіңірген еді» [1,45].

Жоғарыда аталған кезеңдегі қазақ балалар лиркасының жанрлық жағынан дамуына

ерекше үлес қосқан ақындарымыздың бірі - Фариза Оңғарсынова. Ақынның балалар шығармашылығына арнаған туындыларын жанрлық ерекшелігіне орай үш түрге бөлуге болады.

1. Балаларға арнаған өлеңдері
2. Балаларға арнаған өсиет, нақыл сөздері
3. Аудармалары.

Алғашқы топтағы «балаларға арналған өлеңдерінің» дені өткен ғасырдың 70-жылдарынан бастап жазыла бастаған. Ақынның балалар әдебиетін дамытудағы қолтаңбасына қарап, жолы өзгеше екендігін байқадық. Тек балаларға аранлған өлеңдер жазып қана қоймай, басты идеяны оқу, тәрбиелеу мәселесіне артқанын аңғардық.

Ақынның балаларға арнаған шығармаларын мындай тақырыптарға бөліп қарастырдық.

1. Ата-ана, туысқандарға арнаған өлеңдері
2. Оқу, білім тақырыбындағы өлеңдері
3. Мамандыққа қатысты өлеңдері
4. Жан-жануарларға арнаған өлеңдері.

Алғашқы тақырыпқа байланысты өлеңдеріне тоқталайық. Бұл орайда жазылған алғашқы өлеңдерінің бірі – «Ақ мамам».

«Еркелесем, күлімдейтін,
Ұрысқаны білінбейтін.
Маңдайымнан иіскеп менің
«Құлыншағым, күнім!» - дейтін.

Әлемдегі ақылды адам,
Бәрінен сол жақын маған!
Ол жанымда жүрсе мен де
Батырларша батылданам.

Жамандықтан сақтандырып,
Жақсы ісімді мақтан қылып,
Ақ мамамды мен әрқашан
Жүрсем деймін шаттандырып» [2,75].

Ақынның анаға деген өлеңі баланың атынан бірінші жақтан баяндалады. Өлеңде баланың анасына деген мөлдір сезімі, балалық махаббаты ерекше берілген. Оқыған сәтте бірден анаңды еске алып, өзің де бала болып, ерекелеп кеткің келетіні де рас. Анасын бала әлемдегі ең ақылды адамға теңейді. Тіпті анасы қасында жүрсе, ержүрек болып, батылданып кететінін де жасырмай ашық айтады. Өлең үш шумақтан тұрады. Біз өлеңді толық берген себебіміз, ой үш шумақта рет-ретімен жалғасып келеді. Сол ойды бұзғымыз келмеді. Алғашқы шумақта анасына ерекелеп тұрған баланы көрсек, екінші шумақтан әлемдегі ең ақылды адам деген теңеу арқылы ананың құдіретін сезіндік. Ал үшінші шумақтан анасына деген құрметін бәрінен де жоғары қойып, өзін жақсы жағынан көрсеткісі келетін сәбидің адал көңілін байқауға болады.

Осы тақырыптағы «Ананың әлдиі» өлеңі халық ауыз әдебиеті дәстүріндегі «Бесік жыры» шығармасымен үндеседі.

«Мамық төсек салайын,
Құшағыма алайын.
Қозым менің ұйықтасын,
Арқасынан қағайын» [2,61].

деп басталған өлең шумақтары анасының ертегі жырымен жалғасып, баланың қиялын дамытуымен ерекшеленеді. Өлеңдегі көркемдегіш құралдардың ең бастысы – бір ырғақта, қара өлең ұйқасымен келуі. Ауыз әдебиеті дәстүрінде – қозы, бота, құлыншақ атты үй хайуанаттарымен де таныстырып, «Төрт түлік мал туралы» да баланы хабардар етеді.

«Ай арбамен жетіпті,
Күн ұйқыға кетіпті.
Жұлдыз кіріп кетер деп,
Қақпаларын бекітті» [2,61],

деген шумақта баланы аспан денелерімен таныстырып өтеді. Ай, Күн, Жұлдыз. Ай келгенде Күннің батуы, Күн күндіз атты ауласына жұлдыз кіріп кетпесін деп, қақпаларын дауып алуы баланы қызықтырып, кейіптеу көркемдегіш құралдарымен беруі баланы әдеби-теориялық талдауға да шақыратынын байқаймыз.

«Ормандар да қалғыды,
Қорғандар да қалғыды.
Сен де ұйықтап қала ғой,
Анасының жан нұры» [2,61],

Аспан денелерінен кейін жер бетіне шығып орман, қорғандардың да ұйқыға батқанын, көк те, жер де ұйықтады, енді бізде ұйықтауымыз керек деген ананың әлдиі елдегі бейбіт өмірден де хабар бергендей. Жер бетінде ананың әлдиіне жететін жыр жоқ. Ананың әлдиі – тыныштыққа, бейбітшілікке, мейірімділкке шақыратын бүкіл жыр атауылының биігі.

Фольклорымызда шоғырланған балаларға қатысты өлеңдер қазақ ғалымдарының сараптауына орай түрліше талқыланды. Бұлар кбіне көп баланың жасына, пайымына қарай сатылап көрінеді. Ересектердің баяндауымен айтылатын бесік жыры, мәпелеу жыры секілді жырларды Б.Уахатов «ата-аналар шығарып орындайтын өлеңдер тобы» [3],- деп, ғалым Ш.Ыбыраев «сәбилерге арналған салт өлеңдері» [4],- десе, К.Матыжанов өзінің қазақтың отбасылық ғұрыптық фольклорына қатысты еңбегінде «әлпештеу поэзиясы» [5],- дейтін тұжырым ұсынады.

Отбасы тақырыбындағы өлеңдерінде әжеге арнаған «Әженің жыры» да кездеседі.

«Асқаржанның баласы,
Айдай жігіт осы екен.
Жақсылармен дос екен,
Жамандыққа өш екен.
Көңілі жарқын қош екен,
Асқарбектің қарағы,
Гүлнарының жанары,
Қайдан іздеп табады
Мұндай жақсы баланы [2,60],

Әженің айтқан жыры да жоғарыдағы ана жырына ұқсас. Екеуі де баланы ұйықтатуға арналған. Бірақ, әжеінің айтқаны реалдылыққа жақындау. Мұнда әке-шешесінің есімдері аталады, жақсы және жаман әдеби контраст сипатында бала жақсы және қарама-қарсы қасиеттері санамалап беріледі. Жақсылармен дос болу қажеттігін, керісінше, жамандыққа өш болуды екі қайтара антонимдік қатар қою арқылы тәрбиелеуге ұмтылады. Осы өлеңге жауап ретінде баланың атына беретін өлеңі бар ақынның, ол «Әже» деп аталады.

«Тентек болсам, ашынып,
Жақсы іс қылсам, асырып.
Маған сақтап жүреді,
Тәттіні де жасырып.

Мен ұйықтарда айтады
Ертегісін, әндерін.
Біздің үйде осындай,
Әжетайым бар менің! [2,76],

Өлең жоғарыдағы «Әженің жыры» өлеңіне риторикалық сұрай арнау формасындағы жауап ретінде берілген сынды. Өлеңнің алғашқы шумағы әже деген кім деген сұраққа жауап береді. Ол тентек болсаң да ренжімейді, тәттісі көп. Әйтеуір бір кең құшақты жан деген

емеурінін сезесің немеренің. Ал екінші шумақта әженің айтары ертегісі, әндері де жетерлік. Өлең қысқа болса да, әже деген туыстық атаудың мән-маңызын айқындап көрсетіп тұр.

Келесі туысқандық сипатындағы өлеңі Ф.Оңғарсынованың атаға арналыпты. «Менің атам».

«Атам менің жақсы адам,
Ешкім одан аспаған.
Фашистермен соғысып,
Оң аяғы ақсаған.

Көп айтпайды ол өткенін,
Қанын қалай төккенін.
Бірақ әжем сақтаған,
Ордені оның көп керім.

Сол соғыста мына мен
Болсам, жауаға шығар ем
Ақсақ қылған атамды,
Дұшпандарды қырар ем! [2,77],

Немересінің атасына айтар тәтті тілегі алдымен атасымен таныстырып алады. Ол – соғыс ардагері. Оң аяғымен ақсайды. Ордені де көп. Бірақ соғыс қасіретін атасын айтпайды. Себебі, бейбіт өмір біренен де қымбат. Бірақ немересінің ел қорғауға деген жалынды үмітін атасының ерен, батыр бейнесі биіктетіп көрсетеді. Өлең баяндау формасында берілген. Үшінші жақта, яғни неемересінің атымен берілген. Халықтың басынан өкен ауыр жағдай, Ұлы Отан соғысы, оның қасіреті, жеңіске жету, атаға деген құрмет – міне, өлең клмпозициясының жоспарлы айтары да осы. Өлең қара өлең ұйқасында берілген.

Туысқандық тақырыбына жазылған өлеңдер үйдегі ата, әже, ана, әпке, ағаларына арналып шығарылған. Ф.Оңғарсынова әкесінен жастайынан айырылғасын ба, әке туралы толғаныстарын балалар әдебиетіне енгізбеген. Дегенмен, туысқандық тақырыбындағы өлеңдердің алдымен тәрбиелік мәні алдымен отбасы мүшелерімен түгел таныстыруы, екіншіден, сол отбасы мүшелеріне баланың берген бағасы ретінде берілген өлеңдер. Тақырыпқа сай берілген өлеңдер 7-8 буынды, екі бунақты, қара өлең және кезекті ұйқаста келеді. Көркемдегіш құралдар көбіне анаға емірену, ата мен әжеге еркелеу, аға мен әпкеге құрметпен қарау сипатында келеді. «1960-80-жылдары қазақ балалар поэзиясы жанры жағынан және мазмұн сипатында өзінше түрленіп, жаңа бір белеске көтерілді. Атап айтқанда, бұл кезеңдегі өлеңдерде баланың характерін ашатын әдеби әдіс-тәсілдер де молайып, бала атынан жауап ретінде шығармалар көбейді» [1,32], деген зерттеушінің пікірі біз қарастырған Ф.Оңғарсынованың өлеңдеріне сәйес келеді.

Келесі тақырып – оқу, білім тақырыбындағы өлеңдеріне тоқталсақ, ақынның бұл тақырыптағы өлеңдерінің маңызы ерекше болып келеді. Себебі, ақын қазақ фонетикасындағы 42 әріптің бәрін өлеңмен сипаттап шығыпты. Әр әріпке дыбыстық жағынан мағына жүктеп, әр әріптің маңызын көрсете білген. «Әріптер» тақырыбындағы өлеңдер шеруін «А» әрпі бастапты.

«Толқыны өбіп жағаны,
Өзен баяу ағады.
Айдынында қалықтап,
Аққу жүзіп барады.

Гүл –қорегі, тамағы,
Білесің бе **араны?**
Жолай көрме жанына **–**
Жақындасаң шағады» [2,16].

Өлең баяндау формасында берілген. 7-8 буынды, екі бунақты, қара өлең ұйқасында беріліп тұр. Алдыңғы шумақта А-дан басталатын «Аққу» сөзін беру үшін, өзен, оның ағысын, аққу құстың сызылып, еркелеп жүзетініе орай, өзенді жәймен ағатын сипатта беріп, ішкі байланысты ретке келтіріп тұр.Шумақтың соңғы тармақтары – ассонанс формасында келген.

«Ассонанс (лат. үйлесім) - тармақ басында дауысты дыбыстардың қайталануы» [38,78], Екінші шумақта «Ара» жәндіктің атауын беріп, оның қорегі туралы мәлімет береді, яғни араның қорегі гүлде, бірақ әсем гүлдің жанында жүретін ара адамға қауіптірек деген мағынаы үстейді. Ал бұл шумақта керісінше, аллитерация кездеседі. «Жолай көрме жанына, Жақындасаң шағады». «Аллитерация дегеніміз – (лат. «дыбыстық») – тармақ басында дауыссыз дыбыстардың қайталануы. Мысалы, «Ж» дыбысының қайталануы».

Келесі «О» дыбысына тоқталайық.

«Қамқор болып **орманға**,
Ағаштарын қорғаңдар.
Жақсы азамат болмайды,
Көк **орманды** орғандар» [2,28],

«О» дыбысын беру арқылы орман уралы мәлімет береді, содан соң табиғатты қорғауға орын беріліп, табиғаттың маңызы туралы мағлұмат береді. Яғни, «Табиғат-біздің досымыз» деген ұғымның мәнін де аша кеткен.

Дауысты дыбыстар әлеміне келсек, «Д» дыбысына арнаған шумағында:

«**Дуадақ** құс далада,
Жоламайды қалаға.
Дельфин жүзер теңізде,
Ол теңізбен егіз бе?» [2,21],

немесе «Ғ» дыбысына да тоқтала кетейік:

«**Ғарыш** деген – көк аспан,
Ай, жұлдызы жарасқан.
Мен **ғарышкер** боламын,
Айға барып қонамын» [2,28].

Екі шумақпен берілген дауысты дыбыстар ерекшелігі баланы тек әріпті таныстырып қоймай, жаңа бір ұғыммен таныстырады. Алдыңғы шумақта «дуадақ» атты құспен және «дельфин» жануарымен, оның теңізде жүзетіні туралы мәлімет берген. Ал «ғ» дыбысын танытуда ғарыш әлемі туралы, ай, жұлдыз, туралы танымдық мәлімет берсе, келесі тармақтарында ғарышты зерттейтін ғарышкер туралы және мамандық атауы туралы ой айтылған. Аталған әріпті түсіндіргенде, ғарыш-кер яғни ғарыш сөзінен, сол ғарышты зерттейтін ғарышкер деген зат есімнен зат есім жасалып, мамандық атауының шыққанын түсіндіріп кетуге болады.

Біз орыс тілінде қолданылатын әріптерге қандай мағына үстеді екен деп, қарастырғанда, «Ц» дыбысына цирк сөзін алып, клоунмен байланыстырғанын, ал «Ч» әрпіне

«Біздер мақтан етеміз
Боксшы ағам Оралды.
Қарсы алдық кеше біз –
Чемпион боп оралды» [2,47].

Шумақтың алдыңғы екі тармағында «Орал» есімді боксшымен таныстырса, соңғы тармақта ол «оралды» деп іс-қимыл амалды білдіретін етістікке айналған.

Жалпы, Ф.Оңғарсынованың «Әріптер» атты дыбыстарды балаларды таныстырудағы өлеңдер циклының өзіндік ерекшелігі бар. Алдымен, қазақ тіліндегі дыбстарға танымдық сипатта баға берген, екіншіден әр дыбысты өткенде жаңаша атаулармен танысады оқушылар, үшіншіден Қазақ тілі сабағында талдауға пайдалануға болады. Осындай ерекшеліктеріне қарап, ақынның мұндай әріптер сырын танытуға арналған өлеңі өзіндік қырымен беруі ерекшеліндіреді және өзге ақындар да кездеспейді.

Қорыта келгенде, Ф.Оңғарсынованың балалар лирикасына арнап жазған өлеңдерінің ең

алдымен балаға түсінікті, сөздік қорын байытатын, тез жаттап алуына икемді болып келуімен ерекшеленеді.

Екіншіден, көркем тілдің ең жақсы үлгілерін оқып үйрену оқушылардың жалпы мәдениеттегілін арттырады. Олардың сөйлеу дағдыларын, жазу мәдениетін жетілдіреді, ана тілінің заңдары, оның сөз байлығы т.б. жөнінде білімдерін тереңдете түседі.

Үшіншіден, әдеби шығарманың өзіндік стилі мен тілін түсіну – оның идеясы образын берудегі сөз көркемдігінің ерекшелігіне көңіл қою. Бұл әдеби шығарманың мазмұнын терең түсінуге,оның тарихи маңызын жан-жақты қарауға көмектеседі.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1.Қирабаев С. Қазақ балалар поэзиясы. Көп томдық шығармалар жинағы. Алматы: Қазығұрт, 2007. Т.2. -416

2. Оңғарсынова Ф. Толық шығармалар жинағы Үтом. Алматы:Сардар баспа үйі, 2015.-320.

3. Уахатов Б. Қазақтың халық өлеңдері Алматы: Жалын, 1974.-386.

4.ЫбыраевШ. Эаос әлемі Алматы: Ғылым, 1993.-296.

5. Матыжанов К. Қазақтың отбасылық ғұрып фольклоры: ф.ғ.д...дисс 10.01.09.-Алматы, 2004.-264.

UDC 371. 32

PEDAGOGICAL AND LINGUISTIC PROBLEMS IN TEACHING SOUNDS IN ENGLISH

Kazbekova Ainel Kanatkyzy
kazbekova_aynel@mail.ru
7M01703 - Master of Foreign Languages and Intercultural Communication
Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan
Scientific supervisor - **Khairzhanova A.H**

Introduction

The study of pronunciation in linguistics encompasses both a broad and a narrow perspective. In its narrow sense, pronunciation refers strictly to the articulation of audible speech. However, a broader interpretation includes various components of a language's sound structure, such as its phonetic composition, syllable construction, stress patterns, and intonation elements like phrasal melody, stress modulation, tempo, rhythm, and timbre. Effective communication, a cornerstone of human culture, necessitates proficiency in these aspects, positioning speech as a pivotal element of speech culture.

Language serves as a primary tool for communication, and mastering its sound structure alongside speaking skills is fundamental for engaging in effective interactions. Understanding phonetic phenomena and their operational principles is essential for accurately comprehending and expressing oneself in a foreign language. Teaching pronunciation, therefore, emerges as a crucial aspect of foreign language education. It enables learners to articulate sounds correctly, place sentence stress accurately, and maintain proper intonation, all of which are vital for ensuring that the listener grasps the intended meaning of the speaker’s words. This understanding paves the way for recognizing and making sense of sounds and sound combinations at an intelligible level, beginning with the identification of sounds during vocabulary acquisition.

Various teaching methods have been developed to address the nuances of foreign language education, with the communicative approach playing a significant role. This approach integrates lexical, grammatical, and phonetic competencies with speech act development, emphasizing the importance of phonetic skills for clear communication. Initiating pronunciation training from the

early stages of language learning and continually refining these skills to align with lexical and grammatical knowledge is crucial for effective communication. Activities focusing on speaking, listening, and reading are instrumental in honing the ability to pronounce sounds and words according to linguistic norms, mastering sentence intonation, and correctly placing phrasal stress.

The methodology incorporates the general theoretical basis of the scientific and pedagogical foundations of pedagogical education (Y.K. Babanskyi, V.V. Ilyin, B.T. Likhachev, V.V. Kraevsky, I.Ya. Lerner), psychological mechanisms of general personality formation (S.L. Rubinstein, N. Leontiev, P.Ya. Halperin, A.V. Petrovskyi), pedagogical technologies that form the creative personality of the teacher (V.P. Bespalko, A.S. Granitskaya, G.K. Selevko), and a methodology for teaching the pronunciation of a foreign language was developed (T.D. Verbitskaya, N.I.Gez, L.V. Shcherba, V.A. Vasiliev, I.V. Rakhmanov, M. In schools and higher education institutions, new methods for developing foreign language proficiency have emerged (Y.G. Lebedeva, O.V. Legostaeva, S.I. Bernshtein, P.S. Vovk, A.V. Vorotnikova, I.A. Zimnya, N.N. Gavrilenko, E.G. Kuryatnikova, etc.).

In high school, the main goal of teaching pronunciation is to prepare students for real-world situations. Because proficiency in pronunciation ensures that the speech act functions normally, the foreign language program establishes the bounds of the phonetic side of speech, which guarantees the use of the language for communication. It also establishes the following educational objectives:

- pronunciation;
- hearing sound and maintaining rhythmic-intonational skills;
- correction and improvement of pronunciation skills.

In general, one of the main reasons for certain deviations in the speech of foreign language learners is cross-linguistic interference, that is, it arises as a result of the imposition of a language system foreign to the mother tongue in the linguistic consciousness and speech of the speaker. Pupils perceive the sound of a foreign word through the prism of the sound system, adapt the perception and reproduction of unusual sounds in the speech of someone in another language to the patterns of their native language, that is, although at the initial stage, the pupils' attention is focused on the phonetic side of speech, they imagine the sounds of the native language instead of foreign sounds. Student's ability to think, speak, listen, understand, speak, etc. directly related to the activities Determining the theoretical foundations of the phenomena related to language communication, determining the ways of their application are among the current topical issues.

In teaching the pronunciation of a foreign language in the pedagogical process, preparing students to use the acquired knowledge in a real situation, the subject teacher should be guided by the following basic principles:

- The principle of communicative orientation.
- The principle of consciousness.
- The principle of visibility.
- The principle of approximation.
- The principle of bilingual education.
- The principle of accessibility.
- The principle of connection between theory and practice.

In today’s society, there is a pressing need for the complete development of individuals equipped with comprehensive lexical, grammatical, speaking, and pronunciation skills. This necessity underscores the importance of leveraging an integrated approach that combines comparative, phonological, and phonetic methodologies in foreign language education at the school level. The urgency of this matter extends beyond merely acquiring theoretical knowledge about a foreign language's formal aspects. It aims to cultivate learners who are not only keenly interested in the spoken aspect and sound system of foreign languages but are also shaped into creative individuals.

A significant challenge in this educational endeavor lies in addressing the discrepancies between pronunciation skills as taught in general education schools and the actual norms of speech communication. There is an evident contradiction between the conventional system of teaching

pronunciation and the need for tailored approaches to meet the unique needs of each student. Addressing this issue is crucial to our research, which focuses on the problem of pronunciation within both domestic and international foreign language teaching methodologies. Our goal is to identify, theoretically substantiate, and explore methods to enhance students' spoken proficiency in a foreign language through a communicative approach.

Achieving excellence in both oral and written communication is paramount. This objective forms the basis of improving teaching practices among school educators, enabling them to more effectively guide students in acquiring practical foreign language skills. This includes mastering the language in various contexts, from laboratory settings to classroom environments, thereby fostering a practical understanding and application of the foreign language.

Discussion

Comparative analysis of the phonological base of the studied and native languages is very important for solving problems related to teaching pronunciation. Nowadays, it is normal to meet someone who speaks his native language and also knows English. English has become the standard of professional and everyday communication for all mankind.

Pronunciation is an important aspect of language learning. Dmitry Nikolayevich Ushakov in his explanatory dictionary stated: "...pronunciation is the pronunciation or articulation of speech sounds, that is, reproduction of a certain sound using different parts of the oral cavity" [1,63 p **].**

Pronunciation plays one of the most important roles in the English language, but unfortunately, many people do not take into account and do not understand the importance of pronunciation, they prefer the grammar-translation system, which consists of mechanically memorizing words and learning rules. In fact, from the initial stage of learning English, it is important to practice pronunciation in English, to master phonetic speech, to learn to pronounce sounds like native speakers.

Intonation reflects the semantic and emotional-volitional side of speech and is reflected in the continuous change of pitch, rhythm and tempo of speech, as well as the general timbre of sound . Intonation is the basis of the communicative intention of the speaker and an indicator of the communicative types of the sentence [2,105 p.].

The realization of thoughts, feelings, will through intonation is directly related to the context and situation, that is, the speaker forms his opinion only based on a certain situation. N. I. Jinkin points out: "... assessment of the situation and intonation is correlated: the situation can be reconstructed from the intonation, and the intonation can be found from the situation" [3,99 p.].

Perception of intonation is determined by the attitude of the person who perceives it, his knowledge of a foreign language, life experience, ability to distinguish intonation features of a foreign language, as well as the development of his speaking, hearing, phonemic and speaking skills.

The main goal of mastering the correct pronunciation in English is to know the orthographic norms, to use them in practice, not only to listen, but also to develop the ability to understand speech, to preserve the semantic possibilities of the foreign language and all its articulations during phonetic pronunciation.

There are three ways of forming the pronunciation of a foreign language:

The first one is *articulatory,* which provides in-depth formation of pronunciation skills when pronouncing each sound, students' knowledge of articulatory features of speech organs when pronouncing each sound, separate formation of pronunciation and listening skills related to it. This approach begins with the study of articulation positions. Sounds are isolated from letters and placed according to the degree of proximity to sounds in the native language, phonetic transcription and phonetic models are used.

The second is acoustic, sound can be mastered by relying on auditory analyzers.

The third is differentiated, this approach uses different methods and their combinations depending on the types of speech activity, learning period, language material and learning conditions. [4.58 p]

It is important to emphasize three main methods of teaching: imitative, analytical, and

analytical-imitation methods.

the first method, the main teaching tool is phonetic exercises. It promotes repetition and consolidation of lexical and grammatical material. Regular use of phonetic exercises prevents forgetting of articulation skills and improves pronunciation.

The second - analytical method of teaching the pronunciation of a foreign language involves describing the articulation of sounds by means of tables and drawings, and using them to demonstrate articulatory movements.

Analytical-imitation method includes interpretation of sounds on the basis of articulatory rules. Syllables, words, phrases, sentences imitate the standard. In addition to showing the standard, the rules are explained to the students. After that, active listening to the model in the lesson turns into conscious imitation. Through conscious imitation, students can achieve high-quality reproduction of sounds.

Mastering individual sounds and especially their complexes (important parts of speech) creates conditions for practical mastering of the most important patterns of pronunciation in the studied language. Mastering the articulatory base and speech intonation should be ensured from the very beginning of English language learning, because pronunciation skills include listening, articulation and intonation skills, and work with any means of communication, including pronunciation, is based on the principles of communicative orientation and conscious mastery of the language. For this reason, the following factors should be taken into account when teaching pronunciation to school children:

- In the lesson, if schoolchildren should learn the verbs of movement to jump, swim, walk, then [w], [d], [u], etc. it is necessary to practice speaking the sounds. Work with phonetic means of communication is determined by speech units used by students for interaction.
- It is important that the conscious mastering of pronunciation is based on the peculiarities of the sound composition of the English language, taking into account the mother tongue:

a) the same sounds in English and mother tongue, for example, sounds that do not require special training, students learn by transfer;

b) sounds that are slightly different from similar sounds in the native language need correction, students should be shown how they differ and how to pronounce them;

c) it is necessary to explain the articulation of sounds that do not occur in the native language.

In order to teach students to speak competently, special attention should be paid to the meaningful role of sounds and the following principles of the material for teaching phonetics:

- Meeting communication needs
- Pronunciation standards
- Students should take into account the features of their mother tongue.

The main goal of teaching phonetics in a general education school is to develop speaking skills as a component of listening, pronunciation, reading, writing skills. Pronunciation skill is defined as the ability to perform a synthesized action that provides adequate sound decoration of a speech unit [5, p. 32].

There are two types of pronunciation skills - auditory pronunciation and rhythmic-intonational pronunciation. The concept of "phoneme" is the basis of listening pronunciation skills. A phoneme is a set of phonetically important signs characteristic of the production of a given sound. The quality of listening skills depends on the development of phonemic hearing. It is based on the following: being able to hear individual sounds in a word, sorting words into sounds, being able to distinguish all the sounds of the language belonging to different phonemes and variants of one phoneme without mixing them up, being able to compare the heard sound with the corresponding meaning.

The main difficulty in teaching pronunciation lies in cross-linguistic interference. By the time they start learning a foreign language, students have stable skills in hearing and pronouncing sounds in their native language, and they also master basic intonations. Interference is caused by the transfer of auditory pronunciation skills of the mother tongue to the foreign language, etc. The sounds of the isolated foreign language are similar to the sounds of the mother tongue [p. 6,111].

The teacher is obliged to predict the occurrence of errors in the pronunciation of a foreign language and, if possible, to prevent them, and should pay attention to the phenomena that make up the articulatory basis of the language.

In the area of pronunciation in English, students should know:

• observing the norms of pronouncing consonants,

• correct placement of stress in a word, logical stress in a phrase;

• isolation of semantic segments in the course of speech and maintaining the correct division of phrases, rhythmic organization of speech and pauses.

In addition, they must have the ability to read transcription symbols and correlate them with known letters and letter combinations [7,45 p.].

The main condition for the successful teaching of pronunciation is the correct identification of areas of difficulty, as well as auditory ability, including possible difficulties based on the comparative analysis of the taught rhythmic speech skills and native languages. However, there is no doubt that the success of teaching pronunciation mainly depends on the teacher, his professional and linguistic training. In order to properly form the articulation base and improve the advanced stages of its teaching, the teacher:

1. to have theoretical knowledge in the field of phonetics of foreign and native languages, that is, to know the differences in the articulatory bases of contact languages in order to correctly explain the phonetic phenomenon;
2. understand the cause of the most typical mistakes of students, predict and eliminate them;
3. mastering the pronunciation teaching methodology, i.e.: correct interpretation and confirmation of sounds, ability to use transcription, facial expressions and gestures, expressive reading;
4. analyze the exercises in the textbook and create additional exercises, taking into account the linguistic readiness of students and the nature of their pronunciation errors;
5. depending on the complexity of the phonetic material and the goals of a certain lesson, he should be able to change the methods of teaching pronunciation, control the learning activity of students in the lesson.

Result

First and foremost, by focusing on the pronunciation requirements, we can stress how crucial it is for students to be able to pronounce the sound correctly. Making corrections to students' errors is an essential component of education. The technique of error correction through analysis has become widely used in foreign language instruction. This approach ought to be effective in developing speaking abilities in a foreign language. To determine how effective this approach is, an experiment was carried out.

Students found it useful when given lists of unfamiliar words to read. Establishing a sound image stereotype is crucial, and it should be reinforced by both technical teaching methods and, most importantly, phonological records. This will help students develop long-term phoneme and infoneme standards in their memory. Phonograms allow you to listen to the same content multiple times in the same audio quality.

In addition, phono recording allows you to:

• provide realistic sound samples;

• Difficulties in learning in the classroom: familiar, unfamiliar voices, slow pace, etc.

• conducting individual, pair and group work for schoolchildren.

Cinema, a specially designed educational film The peculiarity of using other technical means is that with their help, conditions are created to speak a foreign language as a means of communication, fully preserving the naturalness of pronunciation, intonation, rhythm and pace. The most typical form of communication for film characters is dialogue, which is especially important for teaching intonation. Intonation features — melody, stress, rhythm — are perceived visually, ensure the creation of strong informational symbols [p. 8, 77].

A survey was conducted for school students in order to improve pronunciation exercises.

Questions for them:

1. Does the school pay enough attention to pronunciation in foreign language classes?

2. How satisfied are you with the level of pronunciation?

3. How interesting are pronunciation exercises for you?

4. In your opinion, is it possible to develop listening and speaking skills without the help of a teacher?

27% of students believe that pronunciation is not paid enough attention while studying at school. 54% indicated that their pronunciation did not require additional work and met the necessary requirements. Pronunciation exercises in most cases arouse the interest of students, this is confirmed by 75% of students. And 68% agreed with the opinion that it is possible to learn listening and speaking skills without the help of a teacher. However, developing a system of exercises for the development of pronunciation skills requires more attention from the teacher. In the methodological literature, the system of exercises is understood as the organization of interrelated activities arranged in a linguistic or operational order, taking into account the order of development of speaking skills and the nature of actual speech activities.

Exercises should help to notice the special features of the sound system of a foreign language and get rid of obstacles. During exercises, it is important to organize the phonetic material according to the principle of phonological alternation, for example, to explain long and short English vowels in minimal pairs:

Pick - peak

Cot – caught

Would - wooed

In phono exercises, you can give phrases and sentences in which certain sounds are in minimal pairs, for example:

Could you see the ship there?

Could you see the sheep there?

Small stories and poems recorded on a tape recorder, which students repeat or learn by heart, while observing the correct pronunciation of sounds, correct rhythm and intonation, are of great help.

By following the basic principles in designing exercises for teaching pronunciation, we can achieve the following:

1) increase memory and creative thinking activity of students while forming speech-motor skills and consciously moving away from the mother tongue;

2) after completing the initial or corrective phonetic course, most of the difficulties in question should disappear or at least be recognized by the students [p. 9,123].

The best of these exercises are:

* Listen to the words, highlight the words with similar sound structure in the native language and in the foreign language: Tom, center, task, doctor, tip, motor, door, tour, dept, code, test.

* Determine the participle form of the following sentences. Show the relationship in the sentence, read with the appropriate intonation. Pay attention to the intonation in the text:

1. A lot of tulips grow in the garden.

2. How beautiful this room is!

3. Mr. Smith likes traveling, he has already visited Kazakhstan, Paris, Berlin, London and Tokyo.

* To get used to speaking freely, use the method of gradually lengthening sentences:

I ˈdonˈt \know. I ˈdonˈt ˈkno w how. I ˈdonˈt ˈknow ˈhow \long. I ˈdonˈt ˈknow ˈhow ˈlong I ˈneed to \wait. I ˈdonˈt ˈknow ˈhow ˈlong I ˈneed to ˈwait for \John. I ˈdonˈt ˈknow ˈhow ˈlong I ˈneed to ˈwait for ˈJohn to come. 1 ˈdonˈt ˈknow ˈhow ˈlong I need to ˈwait for ˈJohn to ˈcome \home.

A prerequisite for the effectiveness of teaching methods is to systematically draw the attention of students to sound phenomena due to the continuously expanding language material in new phrases.

Conclusion

In foreign language classes in high school, the main emphasis should be on English

pronunciation. That is why it is important to effectively use various exercises and phonetic games that form and develop sound listening skills in teaching pronunciation. After all, the subject teacher needs to be guided by the two main stages of conventional education. They are: at the initial stage, familiarization with new material through the analytical-imitation method, formation of phonetic skills, and use of game methods at the initial stage.

Using a communicative approach to improve speaking skills in English classes is an effective way to develop and maintain phonetic skills while teaching pronunciation and intonation.

List of sources used

1. Vereninova Zh.B. Phonetic base of the English language: Sound, syllable, word, phrase. // Moscow. 2017. 117.

2. Vygotsky L.S. Collected Works. T. 2. //M., 1956

3. Galskova N. D., Gez N. I. Theory of teaching foreign languages. // M.: Acadademy, 2004

4. Zhinkin N. I. Teaching a foreign language. // M., 1911.125.

5. Passov E.I. Communicative method of teaching foreign language speaking. //M.: "Prosveshcheniye", 1991.

6.Rakhmanov I. V. The main directions in the methodology of teaching foreign languages in the XIX-XX centuries // M.: Pedagogika, 1972

6. Kostabi L. About the principles of compiling a system of exercises for teaching pronunciation. // Methodica X - Tartu, 1981

7. Shcherba L.V. Teaching sound pronunciation. //Kazan, 2001

ӘОЖ: 82.03

Д. ИСАБЕКОВ ШЫҒАРМАЛАРЫН ОҚЫТУДЫҢ ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРІ

Камелова Милена Саматқызы
Mikonia1999@mail.ru
Көптілді білім беру факультетінің 2-курс магистранты
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, ф.ғ.д., профессор - **Әбдирұлы Б.**

Білім беру саласының қазіргі заманғы талабы – оқушыны жеке тұлғаға бағыттау. Аталған міндеттерді іске асыру оқу мазмұнын жаңа әдіснамалық тұрғыдан қайта қарауды талап етеді. Бұл дегеніміз – білім жүйесінің «оқытудан» өмір бойы білім беру құндылығына негізделген қағидасына көшу. XXI ғасырдың оқытушысы – оқушыға белгілі бір тақырып аясында білгенімен бөлісіп қана қоймай, заманға сай тың ақпаратпен қамтылған, шығармашылық, сыни ойлау қабілеттерін дамытуға арналған, рухани-адамгершілік құндылықтарды дарытатын, жаңа технологиялармен дайындалған синкретті білім жобасын ұсынушы смарт тұлға. Осы орайда оқу үдерісінде интербелсенді әдістерді қолдану қажеттілігі зор маңызға ие.

«Интербелсенді әдіс» - педагогика саласына шамамаен XX ғасырдың екінші жартысында ене бастады. Оның білім кеңістігінде пайда болуының бірнеше себептері бар. Біріншіден, ғалымдар интрбелсенді әдістерді желінің (интернет) пайда болуымен түсіндіреді. Екіншіден, эволюциялық дамудың нәтижесінде ұрпақ сабақтастығының ақпарат қабылдау ерекшеліктері себеп болған. Үшіншіден, білім беру әдісінің кеңеюімен, яғни қашықтықтан оқыту, онлайн сабақ жүйесімен байланыстырады.

Отандық зерттеуші А. Әлімов интербелсенді әдістің пайда болуын антропологиялық тұрғыдан түсіндіреді. Оның зерттеуі бойынша, интербелсенді әдіс қоғам және адам құбылысының өзгерісіне және құндылықтар ауысымына байланысты пайда болды[1,94]. Мәселен, индустрия заманында экономикалық, әлеуметтік даму тұрақты, бірқалыпты болды.

Кәсіп те көзге ілінер-ілінбес, адамдардың ойлауы, қызметі, тұрмысы бір ізге түскен, қайталанатын іс-әрекеттер етін. Сол себепті индустриалдық кезеңде білім беруде тұрақты, яғни үнемі мұғалім – сөйлеуші, оқушы – қабылдаушы позициясында болды.

Постиндустриалды кезеңде тұрақсыздық пайда болды. Динамикалық қозғалысқа негізделген қоғамда ақпарат көбейді, кәсіп саны еселеп артты, нарықтық экономикада өзгерістер әр секунд сайын байқалады. Осылардың барлығы адам мүддесі және оның қарым-қабілетімен өлшенді. Интербелсенді әдіс осындай адам және қоғамның үздіксіз дамуының негізінде пайда болды деген аналитикалық сараптауға біз толығымен келісеміз.

Интербелсенділік – жеке тұлғаның (жұптық, топтық) екінші бір тұлғамен ынтымақтастық қарым-қатынаста диалог құру, белгілі бір мақсатта жұмыла әрекет ету. Интербелсенді әдіс тұлғалардың осы іс-әрекеттеріне қарай сипатталады. Интербелсенді әдістің басқа әдістерден ерекшелігі – білімнің нәтижеге бағытталуы, яғни білім беру оқытушының ақпаратын қабылдау, есте сақтауы емес, оқушының әрекет арқылы үйренуі. Оқушылар мен оқытушы өз тәжірибелерімен, көзқарас, идеялармен бөлісіп, талқылап, талдап, бір-бірінің жаңаша білім алуына ықпал етеді.

Қазақ даласында білім беру жүйесі алғаш Ахмет Байтұрсынов еңбектерінен бастау алады. Тілші-ғалымның әдістеме саласында қосқан үлесі зор. А. Байтұрсыновтың қай еңбегін алып қарасақ та, оқуды оқушының сындарлы оқу дағдысына негіздеген. Қазіргі білім жүйесіне енген жаңартылған оқу бағдарламасының мазмұны ағартушы ғалымның әдістемелік теорияларымен сәйкес келеді.

М. Жұмабаевтың «Педагогика» еңбегінде бүгінгі күнгі білім берудің парадигмалары айқын көрініс табады. Қазақ білім беру ісіндегі үздік шығармалардың бірі десек те, өрескел айтқанымыз емес. Автор аталмыш еңбегінде бала тәрбиесі арқылы күллі ұлт тәрбиесін қозғайды: «Бала не үшін білім алуы қажет?»; «Баланы қалай оқытамыз?»; «Балаға қалай тәрбие береміз?». М. Жұмабаевтың бұл ойы «мазмұн-әдістеме-нәтиже» үштігіне біріккен «Нені оқытамыз?», «Қалай оқытамыз?», «Не үшін оқытамыз?» деп аталатын интербелсенді әдістің негізгі қағидаларымен сәйкес келеді. Өз заманында Конфуций де осы ойда болған: «Маған айтсаң – ұмытамын, көрсетсең – есте сақтаймын, өз қолыммен жасатсаң – үйренемін» [2,206].

«Ұстаз тәрбиеші баланың ойын жетектемесе, бала ұғымды, үкімді теріс жасауға, қате ой шығаруға үйреніп кетеді. Баланы, заттарды, көріністерді тап-тақа бөлгізіп үйреткенде, жеңілден ауырға көшуді естен шығармауы керек» [2,78] деген пікірі білім беру үдерісіндегі спиральді жүйенің (қарапайымнан күрделіге) ХХ ғасырда көтерілгенін аңғартады.

ХХ ғасырдағы ағартушы ғалымдардың пікірі баланың өмір қажеттілігіне сай білім беру идеясын көздейді. Ж. Аймауытовтың педагогикалық еңбектерін сараласақ, әдіскер ғалым көрнекі оқудың негізін деректіден дерексізге бағыттайды. Әдіскер ғалым оқудың сапасы оқытушылардың біліктігіне, кәсіби даярлығына, әдіс-тәсілдерді қолдануына байланысты деп есептейді және оларды жүзеге асырудың түрлі жолдарын көрсетеді: еркін әңгіме құру, жеке оқушылардың қабілет деңгейін ескеру, оқушылардың субъективті бағалауы, тәжірибеге сүйеніп білімді қорыту, т. б. [3,141].

Оқу үдерісіне интербелсенділік әдістің енуі білім мазмұнынан дәстүрлі оқыту түрін жаймен ығыстырды. Оған себеп – заманға сай білім форматының мазмұннан формаға қарай ойысуы, яғни оқушы меңгерген білімді келешекте өміріне қолдана білу қағидасы.

ҚР “Білім туралы” заңының 8-бабында “Білім беру жүйесінің басты міндеті - оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық коммуникациялық желілерге шығу, ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке тұлғаны қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау” делінген.

Адамзат туылғаннан өзін қоршаған әлемді танып-білуге құмар болады. Тілі шыққан сәби күніне жүзден аса сұрақ қояды. Жасөспірім кезеңде бала сұрақ қою арқылы өзін және айналасын таниды. Ересектер ақылдасу, тыңдау, қорыту процестерін қолдана отырып кез

келген мәселенің шешімін табады. Күнделікті тілдесімде адамдар «Неге?» сұрағы арқылы бір-бірімен коммуникативтік байланыс орнатып, діттеген мақсатына жетеді. Демек, сыни ойлау жас талғамайды. Сыни ойлау – барлық адамдарға тән психологиялық-философиялық құбылыс. Сыни ойлау технологиясын оқу үдерісінде жүзеге асыруға интербелсенді әдіс көмектеседі.

Интербелсенді әдіс дәстүрлі әдісті мүлде жоққа шығармайды. Дәстүрлі әдісті (пассив) дамытушы, заман, қоғам талабына сай қайта жасақтаушы деп түсінеміз. Интербелсенді әдіс оқу үдерісін өздігінен ұйымдастырылуына, оқушының өз бетінше әрекет етуіне, сондай-ақ ақпараттарды тез әрі тиімді қабылдауына әсер етеді.

Интербелсенді әдіс негізінде оқыту – оқу мен жазуды дамыта меңгерту; терең ойлау; сыни көзқарас қалыптастыру; ойды ашық білдіру; қиындықты қабылдау және оны шешу процесімен аяқталатын педагогикалық түсінік.

Интербелсенді әдістің мақсаты:

- Оқушылардың өз бетінше ізденіп, білім алуына бағыттау;
- Шығармашылық қабілетін дамыту;
- Қиындықтар мен кедергілерді өзі тауып, проблемаларды өз бетімен шешу дағдыларын қалыптастыру.
- Білімді өмірмен байланыстыра отырып, практикада қолдану;
- Ынтымақтастық қарым-қатынасты нығайта отырып, бірлесе жұмыс жасауға, түсінісуге, сәтті коммуникацияны құруға ықпал ету.

Қазіргі оқыту үдерісінде интербелсенді әдістер 5 технология негізінде жүзеге асырылуда: 1) даралап оқыту; 2) саралап оқыту; 3) модульдік оқыту; 4) дамыта оқыту; 5) ойын технологиясы арқылы оқыту.

Даралап оқыту технологиясының мақсаты – оқушылардың белгілі бір мақсат аясында әрекет етуіне, ізденуіне, ойлануына ықпал жасау. Даралап оқыту технологиясы оқушылардың танымдық-логикалық қабілеттерін жақсартады.

Саралап оқыту технологиясының негізгі мақсаты – білімге әрекет ету. Оқытудың белсенді әдістерінде саралап оқытудың 12 түрлі әдісі берілген. Солардың ішінде кең таралғаны: тапсырма бойынша саралау; диалог негізінде саралау; оқушыға жеке қолдау білдіру арқылы саралау; сабақтағы темп (жылдамдық) бойынша саралау. Саралау сабақтың әр кезеңінде жүреді, бірақ оның сипаты анық білінбейді. Саралауды деңгейлеп тапсырмаларға бөлумен (жақсы оқитындар, нашар оқитындар) шатастырмау қажет. Саралап оқыту төмендегі жағдаяттарды теріске шығарады:

- деңгей бойынша оқушыларды бөлу;
- үздік оқушыларға үлгерімі төмен оқушылардың тапсрымасын тексерту;
- тапсырмаларды күрделі/оңай деп қарастыру.

Саралап оқыту технологиясы – оқушыларды жетістікке жетелейтін және білім алуға итермелейтін интербелсенді әдістердің бірегейі.

Модульдік оқыту технологиясы оқушыға берілетін білімді бірнеше модульдерге бөліп, кезең-кезеңімен меңгертеді. Алғашқы кезеңінде оқушылар тақырып аясында бұрынғы білімдерін еске түсіріп, бір-бірімен бөліседі. Екінші кезеңде проблема талданады, яғни оқушыларды ойландыратын, ізденетін сұрақтары қарастырылып, шешімін мұғаліммен бірлесе отырып табады. Үшінші кезеңде оқушылар тақырыпты тереңдетеді, білгендерін қолданады, шығармашылық тапсырма арқылы білімдерін дамытады.

Дамыта оқыту технологиясының негізін Л. В. Занков қалады. Дамыта оқыту технологиясы оқушының жеке қабілеттерін ескере отырып, оның шығармашылық, танымдық ой-өрісін дамытуды көздейді. Аталмыш технология негізінде оқушы өз бетімен ізденуге, әрекет етуге, нәтижені бағалауға талпынады. Мұнда оқытушы үйретуші ретінде емес, оқушының жеке зейінін, дарынын, қабілетін ашуға жұмыстанатын үлкен күш ретінде сипатталады.

Ойын технологиясы оқушыларға білімді оңай, әрі қызықты етіп қабылдауға мүмкіндік жасайды. Сонымен қатар олардың білімге деген талпыныстарын арттырады. Ойын

технологиясы бүгінгі күнгі зерттеуші педагогтер тарапынан білім берудің ең ұтымды тәсілі ретінде бағалануда.

Көркем шығарманы белсенді оқыту үш түрлі кезеңнен тұрады: қызығушылықты ояту, мағынаны тану, тақырып төңірегінде ой-толғаныс. Осы кезеңдерді саралай отырып аталмыш технологияның әдіс-тәсілдері мен стратегияларына тоқталып өтеміз.

Қызығушылықты ояту – оқытудың бастапқы кезеңі. Оқушы өзінде бар білімді қорыту арқылы жаңа білімді қабылдауға дайындалады. Жаңа сабақ турасында ұғымдармен, түсініктермен, көрген-білгендерімен бөліседі. Бұл кезеңнің мақсаты – оқушының оқуға деген ынтасын оятып, оны жігерлендіру. Оқушының қызығушылығын оятуға «Болжау», «Топтау», «Жұптау-талқылау», «Әңгімелесу», «Миға шабуыл» стратегиялары қызмет етеді. Оқытудың стратегияларын жүзеге асыруға әдіс-тәсілдер көмектеседі. Прозалық шығарманы мультимедиалық технология негізінде оқытуда «қызығушылықты ояту» кезеңін мына әдістермен басқаруға болады. Белгілі жазушы, драматург Д.Исабековтың шығармашылығы мектеп қабырғасында жіне жоғарғы оқу орындарында белсенді түрде оқытылады. Жазушы шығармашылығын әдістерді ұсынуда басшылыққа алғанды жөн көрдім.

«Ойлан-жұптас-бөліс» әдісі. Мұғалім интерактивті тақтадан Д.Исабековтің шығармасына немесе оның кейіпкеріне қатысты сурет көрсету арқылы оқушыларға идея тастайды: «Сурет арқылы бүгінгі сабақтың тақырыбын анықтаңыздар». Оқушылар әуелі миға шабуыл жасап өздері ойланады. Қасындағы жұбымен жеке-жеке ой бөліседі және сәтті ойлар тізбегін құрастырады. Соңғы қадам – жүйеленген ойларын сыныпта бөліседі. Мұғалім көмегімен немесе кері байланысымен тақырып анықталады.

«Үш қадамдық сұхбат» әдіс осыған ұқсас, тек айырмашылығы – оқушылар топқа бөлініп барып жұптасады, қайтадан күшті және әлсіз пікірлерді саралап, ой бөліседі.

Оқытушы прозалық шығарманы логикалық-танымдық тұрғыда игертуді басшылыққа алғаны маңызды. Мәселен, Д. Исабековтің «Ескерткішін» мұғалім бірден автор мен жаңа тақырыпты хабарлағаннан гөрі интерактивті тақтадан шығарма сюжетіне арқау болған оқиғаны таңбалайтын суреттер арқылы оқушыға ой салып, олардың өзі тапқаны оқытуды одан әрі қызықтыра, әрі жеделдете түседі.



Сурет 1. «Ойлан-жұптас-бөліс» әдісінің тапсырмасы

«Стоп кадр» әдісі. Интернет желісінен, теледидар бағдарламаларынан көркем шығарма желісіне, авторына қатысты ақпараттық-танымдық бейнебаяннан үзінді көрсетіледі. Аталмыш әдісті сабақтың басында немесе білімді бекітерде қолданса болады. Кадр үзіндісі арқылы оқушы ақпаратты көру және есту арқылы қабылдайды. Бейнебаян бойынша оқушы пікірін білдіріп, дәлелдемелер ұсынып, өз бетінше ойды толықтырады. Бейнебаян бойынша оқушы пікірін білдіріп, дәлелдемелер ұсынып, өз бетінше ойды толықтырады. Мысалы, Д. Исабековтің «Әпке» драмасынан көпшілікке таныс, қызықты үзінді көрсетсек, оқушылардың

кейбірі сабақ тақырыбын бірден айнытпай табады немесе оқушылардың басым бөлігі сол үзіндіден алған әсерінен сабақ тақырыбын білгенше асығады.

Мағынаны тану – базалық білімді қалыптастырушы кезең: оқушы жаңа тақырыппен танысады, түсінеді, тапсырмалар орындайды, қатемен жұмыс жасайды, сыныптастарымен, пән оқытушысымен кері байланыс орнатады. Бұл кезеңде «Топтасу», «Кластер», «Ой шақыру», «Концепциялық кесте толтыру», «Бағытталған оқу», «Пікірталас», «Түртіп алу» стратегиялары жүзеге асады. Стратегиялар негізінде төмендегі әдіс-тәсілдер қолданылады.

«Джигсо» әдісі бір сағаттық сабақты толық қамтиды. Аталмыш әдісті интерактивті тақта немесе «Activ panel», «Wordwall» бағдарламалары арқылы жүзеге асыруға болады. Әдістің ерекшелігі – жеке, жұптық, топтық жұмыстарды қамтиды. Мұғалім оқушылардың қабілет-қарымына қарай бірнеше топтарға бөледі. Бірінші тапсырманы мұғалім таңдайды. Ол жұптық, топтық болуы мүмкін. Тапсырма орындалғаннан кейін әр топтан бір сарапшы тағайындалып, топтардың жұмыстарына талдау жүргізеді. Екінші тапсырманы топтар тағайындайды. Бір-біріне тапсырма беріп, оны орындауда алдыңғы қателерді қайталамау ескертіледі. Тапсырма топтар арасында ашық талқыланады. Қорытынды тапсырма ретінде жеке, жұптық тапсырма беріледі. Ол мұғалім көмегімен бағаланады. Бұл әдістің ерекшелігі барлық қадамдар сандық технология арқылы жүзеге асырылады. Мұғалімнің сабақты ұйымдастырылыуына байланысты бірнеше ұяшықтар презентация ретінде немесе бейнебаяндар, дыбыстық құрылғылар арқылы жүзеге асады.

Жоғарыда көрсетілген әдістерге сай бірнеше тапсырмаларды ұсынамын.

«Қара шаңырақ» әңгімесі желісінде.

Кесте 1 – тапсырма 1. Шығармада психологиялық реңкті берудің тәсілдеріне назар аударыңыз. Диалог және монологтің кейіпкер психологиясын, сюжет шарықтауын қалыптастырудағы рөлін салыстырыңыз.

Диалог	Монолог

Кесте 2 -тапсырма 2. Жұбыңмен бірге кестені толтыр

Кейіпкерлер	Оқулық бойынша мінездеме	Сіздің түсіндіруіңіз
Шөмішбай		
Есіркеп		
Зеркүд		
Салиха		

«Барлық факторларды ескеру (БФЕ)» әдісі бір сабақты жоспарлауға арналған. Әдіс шарты педагог білім алушыларды олардың санына қарай топқа бөледі және оларға видео немесе презентация арқылы ортақ бір факт/сұрақ/пікір тастайды. Оқушылар топ бойынша өз пікірлерін ұсынады. Жай ғана пікір білдіріп қоймайды, дәлелдемелерге, авторлардың негіздемесіне сүйене отырып, шындыққа жанасатын факт айтады. Ойлануға уақыт беріледі, әр топ өз фактілерімен бөліседі. Әр топ фактілерді артықшылықтары мен кемшіліктеріне анализ жасайды, қызықты тұжырымдарды ескере отырып қорытынды түйін шығарады. Фактілерді дәлелдеуде оқушылар түрлі диаграммалар, статистика мәліметтерін, фото, видео, презентация құрылғыларын қолдануға рұқсат беріледі.

БФЕ тапсырмасы. Д. Исабековтың «Пері мен періште» шығармасында Сафура отбасын сақтап қалу үшін барлық істеген істеріне өкініш білдіріп, Құлахметке Назекет екеуі қайта оралды. Құлахмет Сафураны қалай қабылдайды: 1) ол Сафураны кешіре алмайды; 2) қызы Назекет үшін бәріне барады; 3) пендешіліктің адам баласының бәріне тән екенін ескере отырып, отбасы берекесін сақтап қалады.

Білім беру жүйесі қарапайымнан күрделіге қарай бағытталатынын алдыңғы бөлімдерде ескерттік. Тапсырмаларды дайындауда оқушының жас ерекшелігі, ойлау қабілеті, оқу

жетістігінің деңгейі ескерілуі қажет. Біздің жоғарыда келтірілген тапсырмамыз 8-сынып оқушыларына арналады. Тапсырма оқушылардың сыни тұрғыдан ойлау қабілетін дамытып, тілдің әлеуметтік қызметін түсінуге үлесін қосады. БФЕ-нің оқушыларға арналған арнайы жауап қағазы болады.

Кесте 2 – Тапсырма оқушылардың сыни тұрғыдан ойлау қабілетін дамытып, тілдің әлеуметтік қызметін түсіну

Фактілер	Артықшылықтары	Кемшіліктері	Қызықты фактілер
1-факт			
2-факт			
3-факт			
Барлық фактілерді ескере отырып, мынадай түйінмен қорытындылаймын: _____			

«Стоп кадр» әдісі. Интернет желісінен, теледидар бағдарламаларынан көркем шығарма желісіне, авторына қатысты ақпараттық-танымдық бейнебаяннан үзінді көрсетіледі. Аталмыш әдісті сабақтың басында немесе білімді бекітерде қолданса болады. Кадр үзіндісі арқылы оқушы ақпаратты көру және есту арқылы қабылдайды. Бейнебаян бойынша оқушы пікірін білдіріп, дәлелдемелер ұсынып, өз бетінше ойды толықтырады.

«Стоп кадр» әдісін сұрақ-жауап тәсілі ретінде ерекше форматта ұйымдастыруға болады. Қойылымға негізделген бірнеше сұрақтар құрастырылады, бейнебаянды кез келген сәтте тоқтатып, оқушыдан тиісті сұраққа жауап беру талап етіледі.

Д.Исабековтің «Әпке» шығармасы 4 академиялық сағатқа берілген. Шығарманың 3-сабағын драмалық қойылымды көруге арнап, соңғы сабақтарында салыстыру, білімді толықтыру, бекіту әдістерін қолдануға болады немесе презентацияның, мультимедиалық бағдарламалардың көмегімен интеллектуалды ойындарды ұйымдастыруға болады.

Салыстыру әдісі. Драмалық қойылымды көргеннен кейін оқушылар проза мен драма жанрын, мазмұнын салыстыруға мүмкіндік алады.

Кесте 3 – Салыстыру әдісі

Белгілер	Проза	Драма
Кейіпкерлер		
Оқиғалар		
Уақыт пен кеңістік		

«Санадағы кинофильм» әдісі – қазіргі қоғамда жеке тұлғаны қалыптастыруда қолданысқа енген жаңа педагогикалық үлгі. Бұл әдіс барлық пәндерде жүзеге асырылуы тиіс. Бала естіген нәрсесін тез қабылдап, тез ұмытады, ал көргенін ұзақ жадта сақтайды. Әдісті жүзеге асыру үшін әуелі оқушы теориялық біліммен қамтамасыз етілуі керек. Кейін тәжірибеде оны көру керек. «Тәжірибе» дегенді анық түсіндіре кетейік.

Мұғалім Д. Исабековтің «Әпке» шығармасы туралы алдыңғы сабақта түсінік берді. Екінші сағатында мазмұны, кейіпкерлері бойынша талдайды. Үшінші сағатында мектептің акт залында немесе онлайн форматта оқушылармен бірге көруге болады. Одан кейінгі қорыту сабағында оқушыларға драма желісінде сценарий құрып, мультимедиалық құрылғыларды қолдана отырып, өз саналарындағы кинофильм түсіруге немесе қойылым қоюға тапсырма беруге болады. Бұл әдіс оқушылардың топтық қарым-қатынасын нығайтып, ынтымақтастықта жұмыс жасауына мол мүмкіндік береді.

Осылай жалғасқан бірнеше сағаттық драмалық шығарманы оқушылар өзекті мәселелерді

шынайы өмірмен ұштастыра отырып, бейнебаян түсіреді немесе сандық технологиялар бірлігін, мүмкіндігін қолданып, сахналық қойылым көрсетеді.

Картамен жұмыс әдісі. Кез келген көркем шығарма уақыт пен кеңістікті құрайды. Кеңістікте сюжет өрбейді. Оқиғаның басынан аяғына дейін кеңістік болады. «Ай-Петридағы ақиқат» шығармасына оқиғаның орын алу кеңістігі негіз болған. Картамен жұмыс әдісі әдебиетті география пәнімен байланыстыра отыра, шығарма желісінің нақты қайда белең алғанын байқауға, көз жеткізуге мүмкіндік береді.



Крауыл

Сурет 2. Ай-Петри орналасқан кескін карта

Ай-Петри Қырымда орналасқан демалыс аймағы. Шығарманы оқытуда оның басы тақырыптың түсіндірілуімен, оқушының көз алдына елестетуімен байланысты. Осы орайда айта кететін жайт, интерактивті технологияның білім беру үдерісіне енудің тағы да бір алғышарты – оқушының қарым-қабілетін, деңгейін, жас шамасын ескере отырып, көпкешенді білім беру. Бұл дегеніміз – әр оқушы ақпаратты әртүрлі қабылдайды, түрлі жолдармен білім алады. Соған сай оқытушының да әдіс-тәсілдері мықты болу қажет. Білім алушыны ақпаратты қабылдауына байланысты педагогтік психология ғылымында үшке бөліп қарастырамыз:

1) Есту (аудиал) арқылы;
2) Көру (визуал) арқылы;
3) Сезіну (кинестика) арқылы.

Осыған сәйкес жаңартылған білім мазмұнында оқытушыға пәнді игертуде 4 түрлі дағды ойлап табылды: тыңдалым; айтылым; оқылым; жазылым. Сондықтан да шығарманы өтпес бұрын «Ай-Петри» сөзінің шығарма тақырыбына қолданылу себебін түсіндіріп, картада орнын көрсеткен дұрыс.

Бұл кезеңде көркем шығарма бойынша оқушылар шығармашылық тапсырма орындағаны маңыздырақ. Өйткені көркем шығарма оқушының ішкі жан дүниесіне эстетикалық тәрбие, талғам қалыптастырады. Шығармашылық тапсырма орындаудың да өзіндік тәртібі бар. Егер мақсат оқушының жеке ізденісі мен көзқарасын білу болса, жеке жұмыс, коммуникациядағы іс-әрекетін байқау болса, жұптық тапсырма, күрделі тапсырманы топпен байланыс жасау арқылы өз пікірін ашық білдіретін және өзгенің пікірін тыңдай алатын тұлға ретінде бағыттау болса топтық жұмыс беріледі.

«Мағынаны тану» кезеңі мұғалімнің мақсаты мен сабақ жүргізу шеберлігіне байланысты әрқилы жүреді. Бірақ сыни тұрғыдан білім беруде басты ескерілетін шарт – сабақ әдісін жаңа технологиялармен, соның ішінде сандық ресурстармен толықтыру, түрлендіру. Қандай сабақ үлгісі болсын оны алдын ала дайындықпен жүзеге асыру маңызды. Көркем шығарма бірнеше сағатқа беріледі. Әр сабақ кезеңінің өзіндік мақсаты болады: ақпараттық, танымдық, шығармашылық, бағалау, т.б. Осыған сәйкес мұғалім де интерактивті тақтаны пайдаланып түрлі зияткерлік, танымдық, логикалық ойындарды құруына болады. Және ол ойындарды құратын арнайы бағдарламалар да бар.

Ой-толғаныс кезеңінде сабақ барысында қарастырылған барлық тұжырымдамалар ой

елегінен өткізіліп, қорытылады. Жаңа сабақты бекіту үшін оқушылар өзінің және өзгелердің пікіріне сыни тұрғыдан қарап, баға береді. Бұл кезеңде «Блум таксономиясы», «Еркін жазу», «Семантикалық карта», РАФТ стратегиялары орындалады. Аталған стратегиялар бірнеше әдістер арқылы орындалады. Барлық әдістердің басын құрағандағы басты мақсат – оқушылардың жеке тұлға болып қалыптасуында ішкі «менін» қалыптастыру, өзіне деген сенімді, өзгелерге деген құрметті арттыру, эмоциялардың айқын көрініс беруіне мүмкіндік жасау.

Көркем шығарманы игертуде интерактивті технологияның маңызы зор. Тек соны әдебиет сабағында жетілдіре түсу қажет. Әлі де болсын әдебиет сабағына тиісті заманауи жаңа үлгідегі әдістер жеткіліксіз. Дегенмен сабақты сәтті ұйымдастыруда көмекші сандық ресурстар күн санап артып келеді.

Ой толғаныс кезеңінде оқушы сабақ барысында айтылған ақпараттарды қорытады, яғни нені анық түсінді, нені түсінбеді секілді сұрақтар сарынында оқытушы құрастырған сұрақтарға электронды түрде жеткізуге болады.

Аталмыш кезеңде көбіне оқушы көркем шығармаға баға береді. Көркем шығармаға негізделген баға берудің тәсілдері өте көп: жеке авторға және ол өмір сүрген дәуірге; кейіпкерлерге және олардың іс-әрекетіне; автордың жеке тілдік стиліне; көтерілген мәселелерге; ұқсас шығармалардан ерекшелігіне баға беруге болады. Баға беру үдерісі ауызша және жазбаша түрде жүзеге асырылуы мүмкін. Баға берудің формалары да жетерлік. Соның ішінде оқушыларға ең көп таралған, тиімді әдіс – эссе арқылы баға беру. Сонымен қатар ой – толғаныс кезеңінде оқушылардың өз бетінше орындаған кез келген шығармашылық жұмыстары қабылданады және бағаланады.

Интербелсенді әдіс негізінде оқытудың дәстүрлі оқытудағы әдіс-тәсілдерден ерекшелігі – білімді дайын күйінде қолданбау, яғни аталмыш технология оқушылардың өз бетінше ізденуіне, жеке және шығармашылық қабілеттерін дамытуға, заманауи дағдыларды қалыптастыруға, өзгелердің пікірін тыңдауға, өз ойын ашық айтуға, мәселелерді анықтап, қиындықты жеңуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғарғы оқу орындарында қолдану: Оқу құралы: Алматы,2009.
2. Жұмабаев М. Педагогика: Алматы, 1992.
3. Аймауытов Ж. Психология: Рауан. Алматы, 1995.
4. Исабаев Ә. Қазақ тілін оқыту методикасы: Ташкент, 2003.
5. Жаманқұл П. Қ., Муфтибекова З., Орынбаева Н. Н. Оқулықтағы көркем шығармаларды оқытудың әдіс-тәсілдері. 2010.-13 б.

UDK 81-117

THE PROCESS OF BORROWING PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS

Kabdrakhmanova Gaukhar
Gaukhar_kabdrakhmanova@mail.ru
4th course student of the educational program «Translation and Translation Studies»
Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan
Scientific supervisor – **Khairzhanova A.Kh.**

Borrowing is the foremost and most efficient method for developing interlingual phraseological correspondences. «Borrowing» refers to the interlingual transfer of language elements at various structural levels - phonetic (phoneme), morphological (morpheme), lexical (lexeme), and semantic (semanteme) - from one language to another [1].

Semantic borrowing involves replicating a semantic structure and the adoption of new meanings through the influence of a foreign language, each represented by distinct words. In the 18th century, the Russian language incorporated many Western European concepts by adopting the semantic structures of French origins, which transformed the meanings of Russian words [2]. Semantic borrowing links a new meaning, suggested by a foreign prototype, to the existing form of a borrowed word, altering its semantic structure. This process unfolds when the primary meanings of words in both the source and target languages align [3]. Thus, a word adopts a new meaning but retains its original form; for example, the Russian term for "крыло" is derived from the English «wing,» which in turn comes from the Latin «ala» (wing - flank).

The layered nature of borrowing is exemplified by the progression seen in Kazakh and Russian languages: the Kazakh phraseological calque «демократиялық санат» transforms into the Russian fixed expression «демократическое крыло,» which in turn adopts «wing» as a semantic borrowing, connoting a faction within a broader political movement. Similarly, the Kazakh term «дербес,» meaning «personal,» acquires a new sense as in «дербес пенсионер,» indicating an independent pensioner. This is akin to the semantic journey of the French word «plume» (feather), evolving to «porte-plume» (pen holder), and finally, to «pen,» a transformation mirrored in the languages of Spain, Italy, Germany, and subsequently, Russia «pen» [4].

This method of innovation is favored due to its non-reliance on substantial assimilation. Segmenting semantic borrowing is crucial for analyzing the shifts in a word's meaning and comparing it to the original concept. E. Haugen notes that semantic borrowing broadens the scope of «ready-made linguistic units».

While borrowing meaning is common, it often goes unnoticed. Lexical borrowing is the most prevalent type, as vocabulary is the most susceptible level of language to foreign influence.

Material borrowing involves incorporating both the tangible aspect and the meaning of words and morphemes into a foreign language system. Examples in Russian include anglicisms like «cab,» «boss,» and «wigwam.» This form of borrowing is widespread and effectively integrates into the receiving language, assimilating not only the foreign meaning but also the practical usage.

Historically, borrowing in English has been linked to language prestige or fashion, with Latin and Greek being prominent during the Middle Ages. Foreign lexical layers are also evident, with numerous Indian-derived toponyms like Mississippi, Michigan, Chicago, and Dakota entering English [5]. In Russia, the societal drive during Peter the Great's era to absorb new lexemes led to a substantial influx of foreign words and concepts into the Russian lexicon. Different eras have seen the influence of various languages, with French dominating inter-European communication in the 18th century [6]. The practice of languages borrowing from others to expand their own vocabulary is a natural and essential aspect of their evolution.

Thus, the borrowing process as a dynamic phenomena progresses, as it is influenced by a variety of elements, one of which is a particular ethnic group's geographical location.

Morphological borrowing refers to the morphemic translation of foreign words' morphological compositions. According to a cliché based on the primary source, the production of new units follows a rigid formula: Russian. небоскреб from English Skycraper , Kaz. кітапқұмар from Russian книголюб,

Kaz. теледидар from Rus. Телеэкран, қолжазба is рукопись in russian.

J.S.Maslov defines borrowing as «the process of regular use in a given language of units of different levels of structures of another language,» which accurately captures the heart of this linguistic phenomena. Borrowings are classified as immediate (or direct) when words from one language fall directly into another, and mediated (or indirect) when words from one language penetrate into another via a third language [7].

Thus, we believe that «phraseological borrowing» refers to an understanding of a semantic-syntactic whole (a combination of words, a phrase, or a sentence) that is new to the recipient language, recreated in it using its own or foreign language material means, and having a regular use in it, meaning integrity, reproducibility in language, and correlation with words and phrases.

It should be highlighted that identifying the source languages is an important step in determining the outcome of borrowing. The etymological source of phraseological borrowing is the language - the source from which the phraseological unit originated, and from which it is borrowed by the receiving language. The historical character of the source of phraseological borrowing is essentially an intermediary language from another source language or intermediate language.
At this time, it is well known that F.P. Filin expressed this point of view at the present stage, especially in the last decade, that among the world languages, the English language, its American version, has the largest share in the process of international linguistic mutual enrichment. Along with the original phraseology in English, there are phrase combinations in foreign languages that have been borrowed. Borrowing is a natural process in the evolution of any language, because no one of the peoples, which is a specific carrier, the source of the creation of a particular language, can live a completely isolated life.[8]

Thus, we highlight the largest specific percentage in the general phraseological fund, which in turn is represented by phraseological tracing papers. You can systematize them as follows:

1. Terms reflecting socio-political vocabulary:

a) political terms: non-alignment, power politics, power politics, good neighbor relations policy, open door policy, first lady, big stick policy, power politics, cold war, push-button war, military industrial complex, etc.

b) various kinds of names of organizations, committees, etc.: Security Council, World Peace Council, International Red Cross Society, International Monetary Fund, White House, United Nations Organization, «Voice of America».

2. Phraseological units associated with customs, realities, historical facts, etc., for example, vigilance committee.

Thus, following D.E. Rosenthal [9] by «phraseological borrowing» we understand a semantic-syntactic whole (phrase, word combinations or sentence) that is new to the recipient language, recreated in it with the help of its own or foreign language material means and having a regular use in it .

The following types of phraseological borrowings are distinguished:

1. Phraseological units borrowed without translation:

bon ton - [bon tone] - good tone, good manners; en face - [en face] - facing the beholder, view of the face directly from the front;

2. Transliterated forms of phraseological borrowings:

comme il faut - [comile fo] - as it should, as it should; momento more - [mo -

manto more] - think about death;

3. Calque phraseological units /here are phraseological units with an identified semi-calque component/:

We took the high road, supporter of the big hand, etc.

For the analyzed English phraseological borrowings, the main direction of the processes of phraseological borrowings has been established: foreign language / English or French/Russian. Various etymological sources of phraseological borrowings of the English language have been identified.

The largest share in the general foreign-English phraseological fund is represented by phraseological tracing papers. A minority of transliterated types of phraseological borrowings from American English, the so-called non-phrasemes .

Reasons for borrowing phraseological units

There are extralinguistic (or extralinguistic) and intralinguistic (or intralingual) reasons for borrowing.

Extralinguistic reasons for borrowing include trade, cultural, political, military, etc. contacts between countries. One of the forms of realizing the influence of such contacts is the transition, together with objects, concepts from one language to another and the names denoting them:

mobile phone, soap opera, etc. Intralingual reasons for borrowing include:

1. The need to name a concept or object that is new to a given society:

plastic card, consulting firm, etc.;

2. The possibility of replacing the original descriptive phrase with a borrowed one-word name, for example: assassin - hitman; organ transplantation - transplantation; short distance running - sprint; travel by steamship or motor ship - cruise, etc.

3. The tendency towards “internationalization” of phraseological composition, which is especially clearly manifested in terminological systems, since the main part of the terms are internationalisms, for example: рус. холдинговая компания - English holding company and others.

Sources of borrowing

Depending on the source of borrowing, the following are distinguished: 1) borrowings from Slavic languages (from the Old Church Slavonic language, as well as from other closely related languages, for example, Belarusian, Ukrainian, Polish, Bulgarian, etc.); 2) borrowings from non-Slavic languages (that is, not closely related: Greek, Latin, as well as Turkic, Scandinavian, Western European, etc.).

A significant group of English phraseology is represented by borrowings from non-Slavic languages. These include phrase combinations from ancient Greek mythology that have become international:

Sword of Damocles, Achilles’ heel, Promethean fire, Attic salt, Gordian knot, etc.

Many phrase combinations came into the English language from Western European languages, for example:

from English blue stocking - blue stocking, made from it. Stronwitwe - straw widow, from French. idée fixe - fix idea, etc.

From the point of view of semantic cohesion, they differ: phraseological fusions (idioms) - phraseological units with absolute semantic cohesion of parts, the integral meaning of which is not derived from the meanings of their constituent words (often outdated, preserving an archaic grammatical form and a syntactic connection not justified by modern rules), for example: keep your head down, stay on your toes, put your hand on your heart.

Phraseological units, such as idioms, derive their overall meaning from the meanings of their component words, though not always directly. Examples include expressions like «to keep a stone behind one's back,» «to cast a fishing rod,» or «to break in an open door,» where the figurative meaning is motivated by the literal meanings of the words.

Phraseological combinations (PCs) are sets of words where some retain their original meaning while others take on a phraseological significance, contributing to the combined figurative meaning, as seen in «a crony friend,» «to duck one's head,» or «to bite one's teeth» [10].

When foreign phraseological combinations enter the Russian language, they undergo adaptation to accommodate phonetic and grammatical differences. Depending on how assimilated they are, these can be categorized as borrowings, inclusions (or barbarisms), or realities (exotisms).

Borrowings are phrase combinations that closely match their foreign equivalents phonetically, semantically, and grammatically—essentially mirroring the source language in sound, meaning, and lexical-grammatical structure. An example of this is the adoption of «cell phone» as «мобильный телефон» in Russian.

Borrowings are adapted phrase-combinations that conform to the norms of the Russian language, while inclusions are foreign terms and expressions that retain their original attributes, including spelling, such as «alma mater» and «in vino veritas» from Latin, or «finita la commedia» from Italian.

Phrase-combinations-realia are borrowed expressions that denote entities or concepts not found in Russian culture. These expressions reflect the unique aspects of the social life, daily practices, and culture of specific nations. For instance, «Majlis of the Parliament» and «South-Eastern Akim» are such phrase-combinations.

Calquing is a distinctive borrowing method where a new word is created in Russian using Russian linguistic elements, modeled after a foreign language prototype. This process yields a calque, a term or expression derived by direct translation from another language's word or phrase. The calque is essentially a copy or imitation of the original foreign expression [11].

In the process of calquing phrase-combinations, we identify two types: full phraseological calques, where the entire expression is translated directly, and phraseological half-calques, where only part of the expression is directly translated.

Phraseological tracings are English in form (according to the composition of lexical units) phrase combinations, which are created by word-by-word translation of foreign language phrases, the meaning of which consists of combining the meanings of each translated component, for example:

English free market - свободный рынок; White House - Белый дом, French. La lune de miel - медовый месяц; marche noir - черный рынок; German. Der Handelsvertrag - торговый договор и др.

The appearance of an exact phraseological tracing paper, coinciding in lexical, grammatical and semantic respects with its prototype, indicates the high frequency of the analyzed type of construction both in the source language and in the intermediary language: English. White House - Rus. Белый Дом - Kaz. Ақуй.

Phraseological semi-calculations are those phrase combinations in which, along with the literal translation of elements of a foreign language, they contain actual borrowings, for example: English. Paging communication - pay-as-you - go communication. In this phrase combination , the lexeme connection is a literal translation of the English. communication , and the adjective paging is borrowed from the English adjective Paging .

When borrowing foreign words, there is also such a method as induced formation - an approximate, but not literal translation, when «to convey the content of a phrase combination L1, lexemes close in meaning are used, as a result of which a phrase combination appears in L2 that is equivalent in meaning, but does not have formal analogy with the original combination of L1 lexemes» , for example:

English Cellular Comuninication is literally translated as cellular communication, but this phrase combination entered the English language as cellular communication.

Thus, mastering borrowings in the English language is a complex and long process. «This is not only the perception of words from other languages, but their creative development at all levels of the language system, formal and semantic transformation in accordance with the original, primordial features of the English language and the high degree of its development».

«Borrowing» refers to the interlingual transfer of language elements at different structural levels — phonetics (phonemes), morphology (morphemes), lexis (lexemes), and semantics (semantemes) — from one language to another.

Semantic borrowing entails the adoption of new meanings through patterns from a foreign language, often signified by distinct words. When the primary meanings of words in both the source and target languages align, the borrowed word's semantic structure changes, signaling the integration of the new meaning.

Borrowing dynamically progresses, influenced by various factors, including the geopolitical position of different ethnic groups.

Morphological borrowing involves the transformation of a foreign word's morphological structure into new linguistic units based on a specific formula.

Phraseological borrowing should be understood as incorporating a new semantic-syntactic entity — whether a word combination or a sentence — into the borrowing language. This new element is used regularly, maintains its meaning, and aligns with the existing language system.

The etymological source of phraseological borrowing is the original language where the expression first appeared, from which the recipient language borrows. The historical nature of this process often

involves an intermediary language.

Different types of phraseological borrowings include: untranslated units, transliterated forms, and calques (direct translations) of expressions, including semi-calques, which are partially translated.

Borrowing occurs due to extralinguistic (external) and intralinguistic (internal) factors, both influencing the borrowing process.

Extralinguistic reasons for borrowing, first of all, include trade, cultural, political, military, etc. contacts between countries. One of the forms of realizing the influence of such contacts is the transition together with objects, concepts from one language to another and the names denoting them:

Intralingual reasons for borrowing include:

1. The need to name a concept or object that is new to a given society:

2. The possibility of replacing the original descriptive phrase with a borrowed one-word name.

3. The tendency towards «internationalization» of phraseological composition, which is especially clearly manifested in terminological systems, since the main part of the terms are internationalisms.

Foreign phrase combinations, entering the English language, are forced to adapt to its features due to phonetic and grammatical differences between the English language and other languages. According to the degree of mastery of the borrowed phrase combinations , borrowings, inclusions (or barbarisms), and phrase combinations -realities (exoticisms) are distinguished.

A borrowing is a phrase combination that correlates with a foreign language prototype phonetically, semantically, grammatically, that is, generally corresponding to the prototype in the source language in terms of sound, meaning and lexico-grammatical affiliation.

Interspersions are foreign words and expressions that retain all the signs and properties of the source language, including graphic images.

Phrase combinations - realia are borrowed phrase combinations that name objects and concepts that are absent in English life. These phrase combinations convey the features of social life, everyday life, and culture of a particular people.

A special way of borrowing is tracing. Tracing represents a method of nomination in which formally, using the means of the English language, a new, previously unknown word is created, the example of which is a prototype in another language.

Phraseological tracings are English phrase combinations in form (according to the composition of lexical units), which are created by word-by-word translation of foreign language phrases, the meaning of which consists of combining the meanings of each translated component.

Phraseological semi-calculations are phraseological combinations that, along with the literal translation of elements of a foreign language, contain actual borrowings.

List of sources used

1. Pyadusova, G.I. Borrowings as a process of interaction between two language systems (based on the material of Englishisms in French sports terminology) [Text]/G.I. Pyadusova: author's abstract. dis.kand. filol.. sciences. -L, 1971.-24s.

2. Akhmetzhanova, F.R. Definitive phrases of the Kazakh language [Text]: Textbook/F.R. Akhmetzhanova. - Ust-Kamenogorsk: Publishing House of VKGU, 1998. -212s.

3. Kaika, N.E. Interlingual phraseological correspondences [Text]/N.E. Kaika: author. dis.. .kand. filol.. sciences. - Kyiv, 1989. - 26s.

4. Borovykh, E.A. Antonymic paradigm in Russian and English paremias: structural-semantic and cultural aspects [Text]/E.A. Borovykh: author's abstract. dis.... cand. philol. sciences. - Chelyabinsk, 2007. -23s.

5. Maslov, Yu.S. Introduction to linguistics [Text] YaO.S. Maslov: a textbook for student filol. and linguistic faculty of higher educational institutions - 5th ed., Academy Publishing Center, 2006. - 304s.

6. Mulyukina, L.R. Features of functional transposition of pre ¬ false combinations at the text level (on the material of French and Russian languages) [Text]/L.R. Mulyukina: author's abstract. dis.... cand. philol. sciences. -Ufa, 2007. -21s.

7. D.E.Rozenthal, I.B. Golub, M.A. Telenkova: textbook for students - philologists of distance

learning. - M.: Publishing house "Higher School," 1991. - 559s.

8. Tanabaeva, A.N. Problems of mastering Kazakh vocabulary in the newspaper-journalistic style of the Russian language: (based on the material of the newspaper Kazakhstanskaya Pravda) [Text]/A.N. Tanabaeva: author.... cand. philol. sciences. - Alma-Ata, 2007. - 24s.

9 Filin, F.P. The origins and fate of the Russian literary language [Text]/F.P. Filin. - M.: Publishing house "Science," 1981-327s.

10. Yesimzhanova, M.R. Brief English-Russian-Kazakh phraseological dictionary [Text]/M.R. Yesimzhanova. - Almaty: Mektep Publishing House, 2010

11. Altaybaeva, D.Yu. Phraseological tracing, absolute equivalent to ¬ you and induced formations: (based on the material ¬ the Russian literary language of the 18th century and the modern Kazakh literary language) [Text]: author. dis.... cand. filol. Sciences/D. Yu Altaybaeva. - L., 2012. -16s.

ӘОЖ 372. 881.111.1

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ «ACTION RESEARCH» ЗЕРТТЕУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ТҮРЛЕРІ

Қожантаева Айгерим Галымовна
aiguri@mail.ru
7М01703 – «Шетел тілдері және мәдениетаралық байланыс» білім бағдарламасының магистранты
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, п.ғ.к- **Абдол Э.Д.**

«Action research» зерттеу-бұл адамдарға күнделікті өмірде кездесетін нақты мәселелердің тиімді шешімдерін табуға мүмкіндік беретін жүйелі зерттеу процесі [1,121]. Тарихи тұрғыдан «Action research» термині ұзақ уақыт бойы тергеу әрекеттері идеясын әзірлеуге неміс әлеуметтік психологы Курт Левиннің еңбектерімен байланысты болды. Алдымен ол эксперименттік әдістердің көптеген жағдайларда жеткіліксіз және қанағаттанарлықсыз екенін анықтады. Ол нақты адамдардың тәжірибесіне негізделген әдісті табуға тырысты. [2, 256].

Курт Левиннің айтуынша, «Action research» -әлеуметтік әрекеттің әртүрлі формалары мен әлеуметтік әрекетке әкелетін зерттеулердің жағдайлары мен салдарын салыстырмалы түрде зерттеу, зерттеудің бұл түрі «спиральды қадам» қолданады, олардың әрқайсысы «іс-әрекеттің нәтижесі туралы жоспарлау, әрекет ету және фактілер шеңберінен тұрады».

Бұған қысқаша анықтаманы Томас Гилмор берді: «Action research- тікелей проблемалық жағдайда адамдардың практикалық мәселелерін зерттеуге, сонымен бірге әлеуметтік ғылым мақсаттарына қол жеткізуге де ықпал етуге арналған. Осылайша, жүйені зерттеуде екі жақты міндеттеме бар. Осы қос мақсатқа жету үшін зерттеуші мен клиентке белсенді ынтымақтастық қажет, сондықтан бұл зерттеу процесінің негізгі аспектісі ретінде бірлескен оқытудың маңыздылығын көрсетеді» [4, 160].

О’Брайен «Action research» зерттеу-бұл бір уақытта әрекет етудің және зерттеудің табиғи тәсілі» дейді [5, 153]. Дик «action research» өз атауларының шынайы көрінісі деп санайды, өйткені ол іс-әрекетке де, зерттеуге де бір уақытта қол жеткізуге арналған [6, 37]. Бұл оқуда өзгерістер енгізуге әрекет еткісі келетін және сонымен бірге өзгерістер туралы хабардар, белгілі бір нәрсеге дамытқысы келетін мұғалімдер үшін өте маңызды.

Хатчинсон мен Ломакс «Action research» зерттеу оқу бағдарламасының мәселелеріне және әсіресе мектеп пен институционалдық өзгерістерді басқаруға қатысты зерттеу деп мәлімдеген кезде білім берудегі ғылыми зерттеулердің рөлі мойындалғаны анық [7, 85].

Карр мен Кеммис «Action research» зерттеу мақсаттарына көп көңіл бөледі, өйткені

олар оны «өздерінің тәжірибелерінің ұтымдылығы мен әділдігін арттыру, тәжірибені және оны жүзеге асырылатын жағдайларды түсіну мақсатында жүргізетін рефлексиялық зерттеудің бір түрі деп анықтайды. [8 , 203].

Бернс «Action research» зерттеу мектеп пен сыныпты зерттеудің маңызды құралы екенін мойындайды. Ол білім беруді зерттеу мақсаттары әдетте іс-әрекетті зерттеуді көрсететін санаттарға бөлінеді деп мәлімдейді:

– белгілі бір жағдайларда проблемаларды жою немесе жағдайлардың белгілі бір жиынтығын жақсарту құралы.

– мұғалімдердің жаңа дағдылар мен әдістерді меңгеруі, аналитикалық қабілеттерін кеңейту және өзін-өзі тануды арттыру арқылы өндірістен қол үзбей оқыту құралдары.

– оқытудың қосымша немесе инновациялық тәсілдерін тұрақты жүйеге енгізу құралы, ол әдетте инновациялар мен өзгерістерге кедергі келтіреді.

– тәжірибеші оқытушылар мен академиялық зерттеушілер арасындағы қарым-қатынасты жақсарту және дәстүрлі зерттеулердің нақты ұсыныстар бере алмауын жою құралы.

– сыныптағы есептерді шешуге неғұрлым субъективті, импрессионистік тәсілге қолайлы баламаны қамтамасыз ету құралы [9, 160].

Гликманның айтуынша, «Action research» мұғалімдер өз сыныптарындағы мәселелерді шешу үшін жүргізетін зерттеу [10, 24]. Сонымен қатар, Калхун ғылыми-зерттеу жұмыстарын

Дәстүр бойынша, білім беру саласындағы зерттеулер мұғалімдердің немесе студенттердің оқуына пайдалы өзгерістер енгізуді қамтиды. Оқытушы-зерттеушілер ретінде оқытуды жақсарту, жаңадан жасалған білім беру теориясын немесе білім беру жоспарын жүзеге асыру мен бағалау үшін өз сыныптарында немесе мектептерінде зерттеу жүргізгісі келеді.

Хопкинстің айтуынша, біліктілікті арттыру үшін оқытушыларды іріктеу келесі критерийлерге негізделген:

- мұғалімнің негізгі рөлі-оқыту және зерттеу, бұл міндеттемеге кедергі келтірмеуі немесе бұзбауы керек;
- деректерді жинау әдісі мұғалімнің уақытына қатысты тым талапшыл болмауы керек;
- мұғалімдерге гипотезаларды сенімді түрде тұжырымдауға және сыныптағы жағдайға қолданылатын стратегияларды әзірлеуге мүмкіндік беру үшін жеткілікті сенімді болуы керек;
- оқытушы зерттелетін зерттеу мәселесіне адал болуы керек;
- мұғалім зерттеу жүргізудің этикалық процедураларын сақтауы керек;
- мүмкіндігінше сыныпта ортақ көзқарасты қалыптастыратын және оны бөлісетін перспективаны ескеруі керек [12, 167].

«Action research» кейбір ерекшеліктері бар.

Көптеген ғалымдар зерттеу қызметін мектептегі зерттеулер тұрғысынан сипаттауға тырысқан.

Макдоноу зерттеу қызметінің келесі төрт сипаттамасын ұсынады:

1. қатысушыларға бағытталып және оларды айқын көрсетеді;
2. ынтымақтастық;
3. білімнің өзіне ғана емес, тәжірибеде өзгерістер мен жақсартуларға әкеледі;
4. контекстке байланысты. Ғылыми-зерттеу жұмыстарын сыныпта белгілі бір мұғалім немесе мұғалімдер тобы жүргізеді, олар оқу мен оқу мәселелерін өзгерту немесе жақсарту үшін бірлесіп жұмыс істейді [13, 75-78].

Ал, Кресвэлл зерттеу қызметінің алты негізгі сипаттамасын ұсынады:

1. практикалық бағдар;
2. оқытушы-зерттеушінің өзіндік тәжірибесі;
3. ынтымақтастық;
4. динамикалық процесс;

5. іс-қимыл жоспары;

6. зерттеулердің бөлінуі [14, 102].

Кресвэлл жоғарыда аталған сипаттамаларды түсіну мұғалімге әдебиетте жарияланған практикалық зерттеулерді оқу, бағалау және пайдалану үшін өз зерттеулерін жақсы жоспарлауға көмектеседі дейді.

Содан кейін бұл келесідей жеті қадамға бөлген:

1-қадам: бұл кезеңде мәселе анықталады, бағаланады немесе тұжырымдалады немесе қатысушы өзгерткісі немесе жақсартқысы келетін сұрақтың жай-күйі туралы жалпы түсінік беріледі.

2-қадам: осы кезеңде жағдайдың толық бейнесін алу үшін фактілерді анықтау керек, зерттеушіге мәселенің табиғатын анықтауға көмектесу керек.

3-қадам: бұл кезең екінші кезеңдегі мәселені сыни тұрғыдан қарастырумен байланысты. Ол салыстырмалы зерттеулерден не алуға болатынын, олардың мақсаттарын, процедураларын және олар кездесетін қиындықтарды анықтау үшін зерттеу әдебиеттерін шолуға бағытталған. Әдетте, осы кезеңде зерттеуші проблеманың кейбір фактілерін анықтауға тырысатын гипотезалар жасайды.

4-қадам: бұл зерттеуші алдыңғы кезеңде ұсынылған гипотезаларды тексеру үшін тиісті ақпаратты жинай бастайтын кезең. Дегенмен, бұл гипотезаны тексеру статистикалық тест емес, нақты деректердің гипотезалармен үйлесімділігін көрсететін әрекет екенін ескеру маңызды. Левин сонымен қатар біреу гипотезаны тексеруді аяқтаған кезде де, олар «қорытынды» емес, «гипотеза» мәртебесін сақтауы керек деп болжайды, өйткені бұл гипотезалар қолданылмайтын жағдайларға тап болуы мүмкін.

5-қадам: осы кезеңде оқытушылар мен бірлескен топтың басқа қатысушылары зерттеу процедураларын, соның ішінде материалды таңдауды, оқыту әдістерін, тапсырмаларды бөлуді және т. б. Талқылайды және шешім қабылдайды.

6-қадам: бұл кезеңде қатысушылар іс-қимыл жоспарын жүзеге асыруға қатысады. Олар деректерді жинау жағдайлары мен әдістерін анықтайды, жіктеу және талдау, олар сонымен бірге тапсырманың орындалуын бірлесіп бақылайды және бағалау процедураларын таңдауды қарастырады.

7-қадам: жиналған деректерді түсіндіруді және зерттеудің жалпы бағасын қамтиды. Бұл кезеңде зерттеу циклі қайталануы мүмкін. Әр циклдің соңында зерттеу нәтижелері зерттеледі, кейбір ұсыныстар мен сынақтар ұсынылады және т. б. Сайып келгенде, ол көпшіліктің назарына жеткізіледі деп болжануда [14, 142-149].

«Action research» қызметін зерттеу ретінде қарастыра отырып, Нунан «action research» циклінің жеті кезеңін әзірлейді:

1-қадам: инициация-мәселе іс-әрекетті зерттеу идеясын тудырады

2-қадам: Алдын ала тергеу – мәселенің табиғатын түсінуге көмектесетін бастапқы деректер жиналады.

3-қадам: гипотезалар-Гипотеза түпнұсқаны қарастырғаннан кейін тұжырымдалады

4- қадам:араласу – бірқатар стратегиялар әзірленіп, қолданылады.

5-қадам: Бағалау-араласуды бағалау үшін бағалау жүргізіледі.

Кейбір қадамдар қайталануы мүмкін.

6-қадам: тарату-зерттеу туралы есеп жарияланды. Біз зерттеу нәтижесінде пайда болған идеялармен бөлісеміз.

7-қадам: кейінгі қызмет-мәселенің балама шешімдері үнемі зерттелуде [15, 237].

Жеңілдету үшін Гей мен Эйразиан әрекеттерді зерттеудегі келесі негізгі қадамдарды ұсынады:

1-қадам: зерттеу үшін тақырыпты немесе сұрақты анықтаңыз;

2-қадам: таңдалған тақырыпқа немесе мәселеге қатысты деректерді жинау;

3-қадам: жиналған деректерді талдау және түсіндіру;

4-қадам: іс-әрекетті зерттеу нәтижелерін қолдану болып табылатын іс-әрекетті

жоспарлауды орындаңыз [16, 304].

Керісінше, Кресвелл іс-әрекетті зерттеу процедурасын 8 қадамнан тұратын егжей-тегжейлі процесс ретінде қарастырады:

1-қадам: іс-әрекетті зерттеу ең жақсы дизайн екенін анықтаңыз;

2-қадам: зерттеу мәселесін анықтаңыз;

3-қадам: мәселені шешуге көмектесетін ресурстарды табыңыз;

4-қадам: қажетті ақпаратты анықтаңыз;

5-қадам: деректерді жинауды жүзеге асырыңыз;

6-қадам: деректерді талдаңыз;

7-қадам: әрекет жоспарын жасаңыз;

8-қадам: жоспарды жүзеге асырыңыз және ойланыңыз [14, 163]

Қысқаша айтқанда, жоғарыда сипатталған әрекеттерді зерттеу процестері бір-бірінен ерекшеленеді, өйткені олар негізгі, қарапайым немесе күрделі модельдер. Зерттеу барысында нақты жағдайлар мен оқу жағдайларына байланысты басқаларға қарағанда тиімдірек немесе онша қолайлы емес модельдерді табуға болады.

Білім беру саласындағы ғылыми зерттеулердің бағыттарыБілім берумен байланысты проблемалар мектепте туындайды. Осылайша, білім берудегі іс-әрекеттерді зерттеу мәселесі тек келесі салалармен байланысты:

1. Оқыту практикасы: бұл сала сыныптағы нақты оқытуды білдіреді. Оқыту технологиясымен, яғни әдіспен, оқулықтармен, үй тапсырмасымен және басқа ресурстармен байланысты.

2. Мінез-құлық мәселелері: білім берудің түпкі мақсаты-оқушылардың мінез-құлқындағы қажетті өзгерістерге қол жеткізу. Кейде кейбір оқушылар әдеттен тыс әрекет ете бастайды. Осы аспектке қатысты мәселелер осы салаға жатады.

3. Бірлескен сабақтар: бірлескен сабақтар оқу бағдарламасының ажырамас бөлігі болып табылады. Кездесетін мәселе-оларды мектепте дұрыс қолданбау.

4. Әкімшілік және ұйымдастыру: бүгінгі таңда мектепте Салауатты орта құру ерекше қажеттілік болып табылады. Сондықтан осы салаға қатысты мәселелерді шешу өте маңызды.

5. Бағалау: бағалау оқу процесінің маңызды бөлігі болып табылады. Негізделген және сенімді бағалау-бұл шұғыл қажеттілік.

Білім беруде практикалық зерттеулердің кейбір артықшылықтары бар.

Мұғалімдер үшін практикалық зерттеудің бірқатар артықшылықтары болуы мүмкін. Олар білім беру тәжірибесі туралы ойлауды, жетілдіру стратегияларын анықтауды және зерттеу дағдыларын игеруді қамтиды. Бірлескен іс-қимылдарды зерттеу мұғалімдер мен мектеп директорларын білім беру нәтижелерін жақсарту бойынша бірлесіп жұмыс істеуге тартуда қосымша артықшылыққа ие.

«Action research» зерттеу белгілі бір білім беру ортасындағы өзекті мәселені шешуге бағытталған, атап айтқанда: мұғалім зерттеушілер білімге пайда әкелетін практикалық мәселені зерттейді. Сонымен қатар, зерттеуші-оқытушылар практикалық зерттеулермен, ең алдымен, біреудің тәжірибесіне емес, өз жағдайына байланысты айналысады. Бұл тұрғыда олар «бірлескен» немесе «өзін-өзі рефлексиялық оқытуға» қатысады, атап айтқанда, олар өздерінің білім беру жағдайын жақсарту үшін не үйренгендері және не істей алатындығы туралы ойлайды.

Зерттеушілер ретінде оқытушылар мен студенттер өзгерістерді алушылар ретінде практикалық зерттеулерден үлкен пайда көреді. Іс-әрекетті зерттеудің білім беру аспектісін қарастырған.

Мұғалімдер өздерінің тәжірибелерін жаңа тәсілдермен зерттейді, олар және олардың студенттері шынымен не істеп жатқанын және не істей алмайтынын зерттейді.

Мұғалімдер оқушыларды оқыту процесін және олардың мұғалімдерге де, оқушыларға да білім берудегі рөлін тереңірек түсінуді дамытады.

Мұғалімдер өз сыныптарында не жақсартуды қажет ететіні туралы шешім қабылдауда

тең серіктес ретінде қарастырылады. Көп жағдайда анықталған мәселелерді шешуді мұғалімдер бірлесіп қабылдайды.

Мұғалімдер көбінесе практикалық зерттеулерге көбірек бейім, өйткені олар проблемалы деп санайтын және өзгерісті қажет ететін салаларды анықтайды. «Action research» зерттеу-бұл үздіксіз процесс және оның стратегияларын кеңінен қолдануға болады. Мектептің кәсіби дамуы мен жетілдірілуі практикалық зерттеулермен айналысатын кез-келген мұғалім үшін негізгі аспектілер болып табылады.

Мұғалімнің рефлексиясы жеке немесе оқушылардан, мұғалімдерден және әкімшілерден тұратын мектеп тобында жасалуы мүмкін.

Борджия мен Шулер білім берудегі іс-әрекетті зерттеудің маңыздылығын мойындап, іс-әрекетті зерттеу:

- мектептердегі өзгерістерді ынталандырады;
- білімге демократиялық көзқарасты ынталандырады;
- жобалардағы ынтымақтастықтың арқасында жеке тұлғалардың мүмкіндіктерін кеңейтеді;
- мұғалімдер мен басқа тәрбиешілерді тәжірибе мен білім беру туралы көзқарасы арасындағы алшақтықты жоюға тырысатын оқушылар ретінде орналастырады;
- мұғалімдерді өз тәжірибелері туралы ойлауға шақырады;
- жаңа идеяларды сынау процесіне ықпал етеді [17, 286].

«Action research» зерттеуде бірнеше шектеулер бар. Теориялық тұрғыдан іс-әрекеттерді зерттеу сипаттамалық және эксперименттік болуы мүмкін. «Action research» зерттеу бойынша зерттеулердің көпшілігі сипаттамалық зерттеу схемаларын қолданады, бірақ іс-әрекеттің қандай да бір нәтижеге әсері туралы қорытынды жасауға тырысады. «Action research» зерттеулері эксперименттік зерттеулерге олардың күшін беретін бақылау тобын пайдалану немесе сәйкестендіру, кездейсоқ тарату сияқты эксперименттік әдістерді сирек қолданады. Себеп-салдар туралы тұжырымдар сенімді эксперименттік зерттеулерге негізделген кезде ғана сенімді болады.

Тағы бір шектеу-практикалық зерттеулердің көпшілігі бір сыныппен немесе мектеппен шектеледі, яғни нәтижелерді басқа сыныптарға немесе мектептерге жалпылау мүмкін емес. Осылайша, практикалық зерттеулер көбінесе саяси шешімдер қабылдауға пайдалы ішкі және сыртқы негізділікке ие болмайды.

«Action research» зерттеушілер өз тәжірибелерінің дүрбелеңінде жұмыс істейді. Бұл тәжірибені мұқият бақылау, өйткені олар оның шеңберінде жұмыс істейді, кеңістік пен уақытты қажет етеді, бұл тәжірибе оңай емес. Сондықтан деректерді жинау және оларды сынау кезінде қатаңдықты сақтау қиын.

«Action research» зерттеуді мүдделі тараптар болып табылатын жеке тұлғалар жүргізеді. Бұл факт зерттеу процесінің дұрыстығын сынауға және деректерді жинау мен талдауда зерттеушілердің сөзсіз біржақтылығы туралы айыптауларға әкелді.

Ғалымдардың зерттеу әдістерін білмеуі.

«Action research» зерттеушілер көбінесе өз тәжірибелерін зерттеумен бірге барабар зерттеу әдістері нені білдіретінін зерттейді. Мұндай «өндірістен қол үзбей» оқыту және одан кейінгі арнайы жоспарлау деректерді жинаудың сенімсіздігі туралы айыптауларға әкелді. Белгілі бір дәрежеде мұндай сенімсіздік сөзсіз, бірақ бұл тұжырымдама сенімді деректерді жинау кезінде ғана мағынасы бар. Осы тұрғыдан алғанда, іс-әрекетті зерттеу процестің кемшіліктері бар ма, жоқ па, ол тәжірибеге ең сенімді қол жеткізуді қамтамасыз етеді деп мәлімдейді.

«Action research» зерттеушілер міндеттеме ұғымына назар аударады. Іс-әрекетті зерттеуші өз тәжірибесін мұқият зерттеп, сынға алуы керек. Алайда бұл күрделі қағида. Міндеттемені өлшеу оңай емес, сондықтан процесс әлі де сынға ұшырайды.

«Action research» зерттеуді жалпылау мүмкін емес нәтижелерге әкеледі. Бұл дұрыс, бірақ басқа адамдардың идеялары мен тұжырымдарын әрқашан басқа адамдар өз

тәжірибелерінде олар үшін жұмыс істейтінін білу үшін сынап көре алады.

«Action research» зерттеу процесі туралы түсініктер шатастыруы мүмкін-іс-әрекетті зерттеу процесінің бірқатар визуалды диаграммалары күрделілігімен ерекшеленеді және әрқашан пайдалы болмауы мүмкін. Олар мұғалімде жалған жүйелілік сезімін тудыруы мүмкін. «Action research» зерттеу-бұл тұрақсыз процесс, тек ішінара зерттеудің негізгі бағытымен, зерттеу сызықтарымен және үнемі қайта бағдарланумен байланысты. Хопкинс (1993) қатаң, реттелген түсініктерді «мұғалімдерді олар тәуелді болуы мүмкін шеңберге түсіруге қабілетті, сондықтан тәуелсіз әрекеттерге кедергі келтіруі мүмкін»деп сынайды. «Action research» зерттеу риторикасы шатастыруы немесе процестің негізгі принциптеріне қайшы келуі мүмкін.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Watts, H. When teachers are researchers, teaching improves. Journal of Staff Development, 6 (2), 1985.- 118-127.
2. Holter, A. C. & Frabutt, J. M. Mission driven and data informed leadership.Catholic Education: A Journal of Inquiry and Practice, 15(2), 2012.-253-269. http://ejournals.bc.edu/ojs/index.php/catholic/article/view/1935/1753
3. Mills G., Action research: A guide for teacher researcher, Prentice Hall, New Jersey, 2000.
4. Ramírez, Rafael, Gilmore, Thomas and Krantz, Jim (1986) *Action-based modes of inquiry and the host-researcher relationship.*Consultation, 5 (3). pp. 160- 176.
5. R. O'Brien, An overview of the methodological approach of action research, Universidade Federal da Paraíba, João Pessoa, 2001.
6. B. Dick, Action reseach: action and research, 2002.
7. T. Hutchinson, P. Whitehouse, Action research, professional competence and school organisation, British educational research journal 12 (1986) 85.
8. W. Carr, S. Kemmis, Becoming critical: education, knowledge and action research, Palmer Press, London, 1986.
9. R.B. Burns, Introduction to research methods, 4thed, SAGE Publications, London, 2000.

UDC 811.111

APPLICATION OF A CONTEXTUAL APPROACH IN TEACHING ENGLISH GRAMMAR

Kondybaeva Laura Abaevna
lflowerr@mail.ru
Second-year Master student with a major in "Foreign languages and intercultural communication"
NLC Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau city, Republic of Kazakhstan
Scientific supervisor associated professor – **Abdol E.D.**

Abstract: This article explores the effectiveness of applying a contextual approach in teaching English grammar, aiming to foster a deeper understanding and practical application of grammatical concepts among language learners. Traditional methods often focus on rote memorization of rules, leading to surface-level comprehension and limited proficiency in real-world communication. In contrast, a contextual approach integrates grammar instruction within meaningful contexts, such as authentic texts, communicative tasks, and cultural contexts. By immersing learners in relevant situations where grammar naturally occurs, this approach enhances their ability to grasp grammatical structures, functions, and usage patterns. Furthermore, it promotes the development of essential language skills, including listening, speaking, reading, and writing, in an integrated manner. Drawing upon current research and pedagogical practices, this article provides theoretical insights and practical strategies for implementing a contextual approach in English grammar instruction. It emphasizes the

importance of creating engaging and culturally relevant learning environments that facilitate active participation, critical thinking, and language acquisition. Additionally, it discusses the role of technology and multimedia resources in supplementing contextual grammar teaching, offering innovative ways to enhance learner engagement and autonomy. Ultimately, this article advocates for a paradigm shift in English grammar pedagogy, from isolated rule-based instruction to holistic, context-driven approaches that empower learners to use language effectively in diverse communicative settings.

Key words: contextual approach, language teaching, inductive method, deductive method, authentic materials, communication, grammar.

In the realm of language education, the teaching of English grammar has long been a subject of debate and experimentation. Traditional methods often rely on memorization of rules and isolated exercises, leaving learners disconnected from the practical application of grammar in real-world communication. However, a paradigm shift is underway, with educators increasingly recognizing the effectiveness of a contextual approach in enhancing grammar instruction. By integrating grammatical concepts within meaningful contexts, educators can empower learners to not only understand but also use English grammar proficiently in various communicative settings.

Contextual teaching in English grammar instruction involves embedding grammar lessons within authentic contexts, such as narratives, dialogues, and real-life situations. Rather than presenting grammar as a set of abstract rules, this approach emphasizes the relevance and application of grammar in everyday language use. For example, teaching the present perfect tense can be contextualized within a travel narrative, where learners describe their past experiences and adventures.

Traditionally, there are two main methods when explaining grammatical material:

1. The deductive method consists in the fact that the teacher gives new material, explains the basic rules, after which students perform a series of exercises: from the general to the specific, from the rule to action.
2. The inductive method is designed for independent derivation of grammatical rules based on a number of examples given by the teacher: from the individual to the general [1,33].

The deductive method of teaching grammar emphasizes giving instructions before practicing. The teacher explains the grammatical concept in detail to the students. After being introduced to the concepts, students should practice mechanically using worksheets and exercises. Deductive teaching methods are primarily teacher-centered and tend to ignore the specific language needs of the learner.

Within the framework of the deductive approach, teaching new grammatical material can be divided into three main stages:

- explanation of new material: the teacher writes down examples with new grammatical constructions, explains cases of their use, writes down examples of the formation of interrogative and negative constructions, examples of short answers, etc.;
- practice: students perform simple exercises, which are immediately checked by the whole group. At this stage, feedback and control on the part of the teacher over the correct assimilation of new material is especially important;
- productive exercises: include tasks such as composing dialogues, discussing various topics, finding similarities and differences in illustrations, composing stories (for example, for the Present Continuous topic - compose a story based on the picture “In the park”) [2,104].

The inductive method of teaching grammar involves introducing several examples that give students an idea of a particular concept and from which students can observe how that concept works. The concept is not pre-developed and students will inductively learn the rules of grammar as they read and write. In this way, the teacher helps students learn more naturally by discovering grammar and visualizing how those rules work. The advantage of the inductive method is that students

remember more than they could through memorization because learning is more natural.

The inductive approach can be called a process in which students independently formulate grammatical rules by studying examples. In an inductive approach, it is also possible to use context for grammatical rules. In other words, students learn grammar rules in text or audio rather than in individual sentences.

The inductive method is a natural process, reminiscent of the process of mastering one's native language. In this process, the grammatical rule is not given in finished form. On the contrary, students make certain conclusions about the grammatical realities of a language based on contextual examples, understanding their grammatical structure using hypotheses, their confirmation or refutation, and, as a result, understanding grammatical rules at a functionally significant level.

For example, if the structure to be covered is a comparative form, the teacher will begin the lesson by drawing a figure on the board and saying, "That's Sanzhar. He's tall." Then the teacher draws another, taller figure next to the first one, with the words: "This is Sultan. He is taller than Sanzhar." [3,59].

The teacher then gave many examples, using students and objects from the class, famous people, or something from ordinary everyday life to create an understanding of the use of the structure. Students follow the teacher after each example, and ultimately practice the structures meaningfully in groups or pairs.

In this approach, the role of the teacher is to create meaningful contexts that support the demonstration of the rule, while students develop the rules through examples of their use in future practice.

The application of a contextual approach offers numerous benefits to language learners. Firstly, it promotes deeper comprehension by providing learners with meaningful contexts to anchor their understanding of grammatical concepts. Instead of memorizing rules in isolation, learners engage with language in authentic ways, facilitating retention and application. Moreover, contextual teaching fosters communicative competence by equipping learners with the skills to express themselves effectively in various situations. By immersing learners in real-life scenarios, educators cultivate language proficiency that extends beyond grammar rules to include vocabulary, pragmatics, and cultural nuances [4,82].

Effective implementation of contextual teaching requires thoughtful planning and integration of instructional strategies. Educators can incorporate authentic materials such as newspapers, podcasts, and videos to expose learners to diverse language contexts. Additionally, task-based activities, role-plays, and project-based learning provide opportunities for meaningful language practice within authentic settings. Technology-enhanced resources, such as online simulations and interactive multimedia, further enrich the learning experience by offering immersive and engaging environments for language exploration.

While contextual teaching holds promise for enhancing English grammar instruction, educators may encounter challenges in its implementation. Adapting materials to suit learners' proficiency levels and cultural backgrounds requires careful consideration. Furthermore, balancing the need for grammatical accuracy with the promotion of fluency and creativity can be a delicate task. Educators must also remain mindful of learners' individual learning styles and preferences, adapting instruction to cater to diverse needs [5,10].

In conclusion, the application of a contextual approach in teaching English grammar represents a transformative shift in language education. By integrating grammar instruction within meaningful contexts, educators can empower learners to develop not only grammatical competence but also communicative proficiency. Through authentic engagement with language, learners acquire the skills and confidence to navigate real-world communication effectively. As educators continue to explore innovative pedagogical approaches, contextual teaching stands as a beacon of change, revolutionizing the landscape of English grammar instruction for generations to come.

References

1. Afanasyeva E.Y. Teaching English grammar at the initial stage // Education and upbringing: methods and practice. 2015. No.23. – pp. 87-91.
2. Babinskaya P.K. A practical course in the methodology of teaching foreign languages: a textbook. Moscow: TetraSystems, 2005. 288 p.
3. Galskova N.D., Nikitenko Z.N. Theory of teaching foreign languages. – M.: IRIS PRESS, 2005.
4. E. Passov. Fundamentals of foreign language teaching methods. – Publishing house "Russian language". – 1998.
5. Surikova L.G. Teaching English grammar from the standpoint of a systematic approach // International Journal of Experimental Education. 2013. No. 4-2. – pp. 61-63.

УДК 81'373.4

SHAKESPEARE'S IDIOMS

Kozmin Vladimir Alexandrovic
vladimirkozmin569@gmail.com
1st course student of the educational program "Translation and Translation Studies"
Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan
Scientific supervisor– **Bainiyeva K.T.**

Shakespeare's idioms have entered the mainstream of the English language and have become a recognized and necessary part of it. They are widely used in literature, movies, and in colloquial speech. The study of Shakespeare's idioms allows us to penetrate into the history and folklore, into the life and culture of that time, and they have not lost their relevance to the present day, and on the contrary, they are deservedly becoming the object of new research.

An idiom is a stable expression inherent only to a specific language and culture. When translated literally, the meaning is distorted or completely lost. For example, the expression to have a frog in your throat should be translated as "иметь лягушку в горле", but in fact this phrase as a whole means "to wheeze, to speak with difficulty, to feel pain in the throat". Thus, an idiom is an indivisible combination of words in which each word has a strictly established place, but the meaning of the expression does not coincide with the meaning of its elements. This raises many problems with the translation of idioms. However, exactly idioms reflect the character of the language and preserve information about the mentality. They are an inexhaustible source of knowledge about culture and traditions, and mastering idioms helps you to think like a native speaker.

It is impossible to imagine British culture without their bard, the great playwright William Shakespeare. Tourists from all over the world strive to come to the city of Stratford-upon-Avon to visit the homeland of the great artist. He wrote for everyone, perhaps because the theater he founded was called Globus.

In 2016, the whole world celebrated the 400th anniversary of the birth of the great playwright. Interestingly, the theatrical performance shown on April 23, 2014, on a flight from London to Verona, claims the Guinness Book of Records as the "highest" in history. The initiator of the performance was the Easyjet airline, which actively advocated for April 23 to become national Shakespeare Day in the UK.

In addition, on the occasion of Shakespeare's anniversary, the Google search engine was decorated with a festive logo.

Shakespeare's plays have long been staged on the Ukrainian stage, translated by such masters of words as M. Rylsky, M. Bazhan, B. Ten, V. Misik - artists who had a keen sense of Shakespeare

The writer whose works have the most translations, whose plays have the most productions,

continues to live in literature, music, opera, and art. Shakespeare is more than an author.

To understand the motives of a writer's work, it is necessary to know about the living conditions of society that occur during the period of his work.

The English poet and playwright William Shakespeare is one of the most mysterious and brilliant personalities in world literature and history. There is still persistent talk that Shakespeare was not the author of those unsurpassed tragedies, comedies and sonnets that people have been reading for five centuries. Until now, many facts of his biography are hidden behind a thick veil of secrecy. Until now, Shakespeare fans organize Shakespeare readings every year, hold symposiums and conferences dedicated to his work.

The era in which the writer lived and worked is called the Renaissance or Renaissance. This is the late Middle Ages. The Renaissance is bright and unique. Never before has art played such a big role in the life of society, never been so majestically beautiful. People increasingly value intelligence, experience, and knowledge. Scientists, philosophers, writers, and artists acted as guides of faith in a person's personality and in his spiritual abilities. They began to be called humanists.

The Renaissance gave the world many talented people. Their names are forever inscribed in the "golden book" of this era. Among them is the name of the great Shakespeare.

William Shakespeare was born in 1564 in the tiny town of Stratford-upon-Avon, located in Warwickshire. Very little is known about this genius figure. The exact date of his birth is unknown, but it is generally accepted that it was April 23. It is on this day that the British remember St. George, the Great Martyr of the Christian Church. Shakespeare's birthday was set many years after his death. But the playwright's name deserves close attention. It comes from two English words "shake" and spear, that is, "shaking with a spear."

William Shakespeare's family was completely ordinary. Father, John Shakespeare, is a craftsman, mother, Mary Arden, is a housewife. According to some rumors, they were quite wealthy people, according to others, they barely made ends meet. Many Shakespeare scholars, wanting to somehow logically explain how a provincial boy became the greatest playwright of all time, tried to find evidence that he received an elite and deep education. But they found no evidence indicating this. So, like any child, William attended grammar school. But such schools did not provide any serious education. It was simply by order of King Edward IV that children from poor families were taught to read and write. According to rumors, Shakespeare also attended a literary club as a teenager, where he studied the works of ancient philosophers and poets. But no evidence of this was found either. Therefore, the brilliant William Shakespeare did not receive any significant education and where his gift came from is the mystery that many scientists are trying to solve.

The artist married very early, at the age of 18. Anne Hathaway was eight years older than William and had a bad character. But, at the time of the marriage, she was already pregnant and, we can conclude that Shakespeare was simply forced to walk her down the aisle. For the next seven years, Shakespeare lived quietly with his wife. In four years they had three children. Nothing is known about the further fate of Shakespeare's daughters, and his son died in childhood. What Shakespeare did and how he supported his family is also shrouded in complete mystery.

In 1590, he ran away from his annoying wife and went to London to seek his fortune. At this time, he was barely 28 years old. He found this very "happiness" very quickly, in the theater troupe of Richard Burbage, a poet, entrepreneur, director, and a prominent representative of the English bohemia of those years. It is said that Burbage took William on as a groom, which provides further strong evidence that Shakespeare had no education.

Already in 1595, Shakespeare somehow became one of the shareholders of the Berbeda Theater, and in 1599, one of the owners of the new Globe Theater, which is still considered the best theater of the times of Queen Elizabeth. There are still a huge number of hypotheses (first put forward at the end of the 18th century) that Shakespeare's plays belong to the pen of a completely different person. A variety of candidates were put forward for the "role" of the author of these - from Francis Bacon and Christopher Marlowe to the pirate Francis Drake and Queen Elizabeth. There were versions that a whole team of authors was hiding under the name of Shakespeare. At the moment,

there are already 77 candidates for authorship.

One of the authors of the hypothesis is James Wilmot (1758), Delia Bacon (1858). Delia Bacon relied on the similarity of many of Bacon's philosophical ideas to Shakespeare's worldview.

The Renaissance, during which William Shakespeare lived, brought cultural and economic development to England. This was a period of revival of spiritual beauty in coexistence with the beauty of physical, family relationships, which could not but leave an imprint on the work of William Shakespeare. In his book, Medieval England appears before the reader's eyes, where, as we see in the example of the main characters, small children completely obey the will of their parents, parents chose a mate for their children; women, in turn, obeyed men. Betrayal and loyalty, love and hatred, humility and rebellion, death and thirst for life - that which reigned at the court of Elizabeth, and we can observe in England through the prism of the playwright's work.

The issue of education was significant at that time. So Hamlet and Laertes study at universities, their speech is poetic, they have a philosophical mindset. Hatred and the desire for revenge are fighting with moral principles, which indicates a significant breakthrough in the cultural life of that time.

Summarizing the analysis of phraseological units, we can conclude that the writer widely used phraseological units to reveal the character of the main characters, the emotional state and problems of the works, which remains relevant at all times.

To systematize this information, we have included a mini-dictionary of Shakespearean phraseological units used in the work, which are proposed to be used in English lessons when writing essays; these phraseological units can be used to create situations.

The phraseological units that William Shakespeare uses in his works can be used in English lessons, since reading books in the original is one of the most effective ways to create an artificial English-speaking environment.

As the work proves, phraseological units are effective means for revealing the problems of the works of William Shakespeare.

In his works, William Shakespeare addresses a number of issues that are close to the hearts of today's teenagers. For example, the relationship between parents and children is a theme that appears in many of Shakespeare's plays and is relevant throughout time. So, according to the plot of "Romeo and Juliet". Juliet secretly decides from her family to marry Romeo, since her family wants her to marry Paris. To more fully reveal the character of the hero, say his desire for independence, the author uses the technique of monologue, phraseological units, and idioms that emphasize the strength of character.

We see the conflict between mother and son between Hamlet and Gertrude. In Hamlet's monologues, the author uses aphoristic sayings that reveal the prince's philosophical nature. His famous phrase "to be or not to be" denotes the protagonist's uncertainty about what to do next. This phrase is also used in modern speech. The eternal problem of parents and children still exists today and requires conflict resolution.

Due to a misunderstanding and inability to resolve the "fathers and sons" conflict, the fate of Juliet, Hamlet, Cordelia, Ophelia is tragically cut short...

In the line Polonius-Ophelia, Polonius-Laertes, Lear-Cordelia we can observe obedience and obedience to parents, which was in the spirit of that time. Disobedience to parents was considered a sin. By listening to her father's advice, and not to the advice of her heart, Ophelia loses the trust of her loved one.

This issue can serve as a topic for discussion by students of grades 9, 10 and 11 in English lessons when studying the topics "My family and friends", "family relationships", "what makes a family happy".

The appendix offers a sample situation where the studied phraseological units are used in combination with the problematic of the plays.

Phraseologisms are becoming increasingly developed. They can be found in different areas of communication. You cannot master a language without knowing idioms and other types of

phraseological units. This is evidenced by forums and blogs where people share the meaning of the idioms they use.

English language before Shakespeare.

In the 16th century, the wars of the Middle Ages introduced many foreign words into the English language. It was unstable, flexible and lacking structure, without a vocabulary or canons to organize the language. The beginning of colonization of distant lands also did not contribute to its strengthening. Most of the early texts were written in structured and understandable languages: Greek and Latin.

At this time, England was becoming one of the most powerful colonial powers. Its role in the international arena has increased. In England, bourgeois relations formed earlier than in other countries, and the contradictions of bourgeois society and its inconsistency with the high ideals of the Renaissance were revealed earlier and more acutely. Therefore, the crisis of humanism here was especially deep, and the works of humanist writers are full of tragedy.

Shakespeare's work constitutes an entire era in the development of world drama. He raised the art of depicting a person, revealing human emotions and feelings to a new level. But the writer is best known for his contribution to the development of the English language. He coined over a thousand words, many of which are still in active use today. Shakespeare spread new words and expressions and at the same time recorded features already existing in the English language. He had to work with rich but raw material. As a result, he independently designed the language and created its literary form. Without it, modern English would be different. Shakespeare, not only used language to express thoughts, but also explored it, contributed to lexical enrichment, and gave meaning to every word. Despite his noble origin, his contemporaries called him a “national” poet because of his ability to be understandable and accessible to every person, which was explained by his incredible sense of language and time. In his works there are previously unused, but quite logically formed words that show traditions and features of character and art. Thanks to this skill, words that were new at that time did not go out of fashion with the death of their inventor, but live and are actively used today.

The English language was not rich enough and used a lot of borrowings. Shakespeare used its potential and created several hundred new words, actively using them in his plays. He did this in different ways. The writer composed words from two parts that already existed in the language, but together acquired a new meaning (to after-eye-look after, heaven-kissing - rising high, well-bred - well-mannered, eye-drop - tear); He added suffixes and prefixes to existing words, changing their meaning (swag - swagger - behave arrogantly, law - outlaw - criminal, daunt - dauntless - fearless). Shakespeare was especially fond of the prefix -un, which reverses the meaning of a word. He was also one of the first to widely use the ability of English words to change parts of speech and made the greatest contribution in this area. In his plays, the writer often turns a noun into a verb, identifying it with a thing and making it as if physically tangible. For example, in the phrase “such stuff as madmen Tongue and brain not” in Cymbeline, the words tongue and brain are used as verbs meaning “to speak” and “to think.” He immediately created such unusual words as womaned - “being in the company of a woman” or childing - “giving birth to children, fertile.” The writer rarely resorted to borrowing, preferring to work only with the English language. However, even if he had to borrow something from other languages, he did it subtly and organically. Shakespeare brought into English from the German word crants - “wreaths”, from the French word “oeillades” - “lovers”. His plays contain Latin borrowings.

Shakespeare's texts also contain neologisms - completely new words created with the help of imagination and developed linguistic intuition. But more often than not, the available material was enough for him. One example of neologisms is the word puke, meaning “to throw up,” which appears in the comedy “As You Like It.”

The writer had a talent for combining words into apt phrases that were quickly picked up by the people. They are still actively used in English. Here are a few expressions that first appear in Shakespeare's plays:

«…For goodness sake - for the sake of all that is holy

Break the ice - melt the ice, overcome awkwardness
Vanish into thin air - melt into thin air
What's done is done - what's done is done
All of a sudden – suddenly…» [5]

In fact, Shakespeare's vocabulary was not unusually diverse. His language is rich not because of the number of words, but because of the enormous number of meanings in which he used them. With the help of context, the writer expressed a variety of shades using a limited number of words. Researchers of his work especially highlight the adjective free, which in Shakespeare has several dozen meanings: "carefree, generous, frank, independent, innocent, ready to do something." The verb to breathe takes on the meaning of "breathe, speak, rest, dance, blow."

Use of Shakespeareanisms by Russian writers:

The fate of Shakespeare's heritage in Russia has long been the subject of study. It is obvious that the historical and literary study of a writer cannot be limited to his biography and the totality of the works he created, but must also cover the perception of his work in all eras and in all countries where it penetrated. "Shakespeare" as a historical and literary concept includes not only a collection of his dramatic and poetic works; An integral part of this concept is the development of Shakespeare's heritage for almost four centuries throughout the globe.

Shakespeare certainly had a huge influence on the development of the English language. Many of the words and phrases he introduced are still widely used today. However, his work attracted intense interest not only in English-speaking countries. Russian writers also found something to learn from their foreign colleague, and readers use his catchphrases in their everyday speech.

List of sources used

1. E. Cobham Brewer. Dictionary of Phrase and Fable. London, 1907.
2. Eric Partridge. A Dictionary of Cliches. London, 1960.
3. Ashukin N.S., Ashukina M.G. Winged words. M, 1966, 1978.
4. Kunin A.V.. English-Russian phraseological dictionary. M, 1967. In two books.
5. A collection of quotes and sayings in English. Compiled by L.S. Alekseeva. M, 1964.

УДК 371.315.7

ПРИМЕНЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННО-КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Кравцова Ольга Викторовна
o.kravcova@asu.edu.kz
Магистрант 1 курса образовательной программы «Русский язык и литература»
Атырауский университет им.Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан
Научный руководитель, магистр, ст. преподаватель – **Кабдулова Г.М.**

Сегодня применение информационно-компьютерных и мультимедийных технологий в учебном процессе представляется одной из актуальных проблем современного образования. Нужно помнить, что XXI век – это век высоких компьютерных технологий и современный ребёнок живёт в мире иной культуры, так называемой электронной культуры, проникающей во все сферы жизни общества. Роль информационно-компьютерных технологий особенно возросла в пандемию коронавирусной инфекции, когда занятия проводились в основном в онлайн-формате. Понятно, что экстренный перенос обучения в дистанционный формат в условиях пандемии потребовал от преподавателей перехода к онлайн-обучению с применением доступных дистанционных образовательных технологий (ДОТ). Более того, переход от традиционного очного обучения к онлайн-обучению нацелил преподавателей на

срочное проектирование и планирование всего учебного процесса, а также его методически обоснованной поддержки, что обеспечило бы достижение результатов обучения в новом формате. Учебные занятия в новых условиях предусматривают процесс учебного взаимодействия применения цифровых технологий. Изменились и сами приоритеты в выборе образовательных технологий, обеспечивающих эффективность обучения в виду сложившейся стрессовой ситуации.

Образование является одной из самых важных составляющих современной личности. Сегодня в век развитых технологий человек живет в условиях особой среды обитания, которую можно определить как информационно-образовательная среду. Если исходить из понимания, что современный этап развития образования подвержен информатизации, то образовательную среду можно назвать информационно-образовательной средой (ИОС). Получается, что ИОС является продуктом информатизации образовательной сферы. Более того, ИОС признается средством осуществления и реализации образовательного процесса и образовательного взаимодействия, которое под воздействием информатизации стало более информационным. Отсюда основной целью ИОС является обеспечение перехода образования в новое качественное состояние, соответствующее информационному обществу.

Естественно, что информационно-образовательная среда должна основываться на использовании компьютерной техники как части всей программно-телекоммуникационной среды, работа которой поддерживается едиными технологическими средствами, направленными на качественное информационное обеспечение всех субъектов, включая обучающихся, преподавателей или учителей, родителей и администрацию учебного заведения.

Обзор первоисточников говорит о том, насколько данная тема отвечает возросшему вниманию как среди ученых-исследователей, так и учителей-практиков. Среди ученых бытует мнение, что понятия «информационная среда» и «информационно-образовательная среда», находясь в одной плоскости, должны определяться как разные понятия. Итак, выясним, одно и то же или все-таки разные понятия? Так, автор учебника Коротенков Ю.Г. дает следующее пояснение. «Понятия «образовательная среда» и «информационная образовательная среда» не тождественны. Современный этап развития образования отличает информатизация, вследствие чего образовательная среда стала информационной – информационно-образовательной средой. ИОС является продуктом информатизации образовательной сферы.

Основная цель ИОС – обеспечение перехода образования в новое качественное состояние, соответствующее информационному обществу [1].

В методике преподавания языка существует узкое понятие «языковая среда», подразумевающая создание конкретных условий для изучения языка в максимально приближенной обстановке. Обычно это связано с изучением иностранного языка, когда нет возможности для общения с носителями языка. Отсюда погружение в среду предполагает использование некоего информационного потока с целью усовершенствования умений и навыков человека.

В литературе в силу разных условий развития образования принято выделять два типа моделей информационно-образовательной среды. Если для первого типа среды - закрытой модели – характерно отсутствие возможности или необходимости широкого общения с другими образовательными учреждениями, то для второго типа среды - открытой модели - свойственно активное использование современных информационных и сетевых технологий, что делает среду динамичной, интегрированной с образовательными средами других образовательных учреждений. Как видим, открытый тип образовательной среды сегодня является сегодня более жизнеспособным и привлекательным для осуществления целей и задач предоставления качественных образовательных услуг.

В связи с этим возникает вопрос: что делать, если по каким-то причинам отсутствует информационно-образовательная среда? Ведь есть примеры, подтверждающие отсутствие развитой информационно-образовательной среды в некоторых районах сельской местности,

удаленных от цивилизации, что подтверждается слабым материально-техническим оснащением образовательного учреждения, недоступностью к локальной информационной сети. Стоит учесть и другую ситуацию, когда преподаватель (по субъективным причинам) может быть не готов к использованию ИТ в силу содержательной организационной неподготовленности. Хотя и это вполне разрешимая ситуация. Сегодня по инициативе МО РК создаются условия для обучения и переобучения преподавательских кадров. Можно сказать, что вопросы переподготовки национальных кадров взяты под усиленный контроль. Открываются Центры переподготовки, предлагается широкий спектр услуг по отдельным предметам преподавания, усиливается роль предоставления образовательных услуг для студентов и школьников. Так, в нашей Атырауской области открыты такие Центры, как «Достык», «Алтын белгі», «LETS» и др., целью которых является не только помощь учащимся в преодолении неуспеваемости, но и подготовка, в частности, выпускников средних учебных заведений к сдаче Единого национального тестирования (ЕНТ).

При отсутствии информационно-образовательной среды преподаватель может самостоятельно попробовать создать ее, организуя процесс обучения с применением минимума компьютерных технологий, при этом предоставляя возможности вариативной учебной деятельности, формируя информационную культуру своих учащихся, расширяя их духовный, культурный, социальный уровень. Но это уже будет иное образование, скорее, несколько ограниченное по своим технологическим функциям, недостаточным для осуществления всего разнообразия предоставляемых образовательных услуг. Более того, полагая, что существующие требования к информационно-образовательной среде являются составной частью государственного образовательного стандарта, ИОС должна обеспечивать возможности для информатизации работы любого преподавателя и студента, благодаря чему студенты имеют контролируемый доступ ко всем образовательным ресурсам и Интернету. Речь идет о создании условий для дистанционного обучения, что подразумевает взаимодействие не только в аудиторное, но и во внеаудиторное время.

Поскольку ИОС представляет собой некое информатизированное явление, возникает вопрос, насколько обучающий и обучаемый готовы к работе в данной среде. Этот вопрос напрямую связан с созданием условий для обучения, возможно, переподготовки педагогических кадров в целях приобретения или закрепления ими навыков работы на компьютере. Это предполагает умение работать со стандартными системными и программными приложениями, а также работу с информацией, находящейся на страницах Интернет. И самое главное понимать необходимость в наше время такой образовательной среды, необходимость менять подходы и принципы работы.

В свете сказанного выше, следует отметить, что понятие информационно-образовательной среды приобретает актуальность в связи с госпрограммой развития образования Казахстана, где по-новому звучит проблема совершенствования системы инклюзивного образования в высших и средних учебных заведениях. Инклюзивное образование является педагогической инновацией для Казахстана, взявшего курс на обновление образования и предоставления доступа к образованию всех лиц, относящихся к группе с особыми потребностями.

Таким образом, современная информационно-образовательная среда, являясь только частью образовательного пространства, способна к свободному варьированию, предоставляя преподавателю и обучающимся равные возможности. Предстоит определить содержание работы преподавателя в условиях развития современной информационно-образовательной среды, выборе им определенных инструментов для обеспечения процесса качественного обучения.

Рассмотрим, каков спектр использования возможностей ИКТ в образовательном процессе? Одним из самых активных в плане предоставления возможностей является программа Microsoft Office Word. Данная программа эффективна при создании тестов, кроссвордов, слайдов, презентаций. Названные виды имеют разную степень сложности их

создания, особенности разработки. К примеру, если создание тестов требует определенного алгоритма, определения степени сложности вопросов, то создание слайдов и презентаций требует подключения дополнительных ресурсов – таблиц, аудио-видеозаписей. Сегодня презентации создаются в программе Microsoft Power Point, предоставляющей дополнительные возможности для произведения впечатления на учащихся. Вместе с тем, надо отметить, что большинство преподавателей, пользующихся созданием презентаций в этой программе, отмечают недостаток: программа поддерживается только на компьютере (ноутбуке), чего нельзя сказать о смартфонах. К примеру, отдельные виды смартфонов могут зависать при смене слайдов, что отрицательно сказывается на качестве предоставления презентационного материала.

Презентация как форма представления учебного материала облегчает процесс восприятия и запоминания информации, ведь недаром говорят: «Я услышал – и забыл, я увидел – и запомнил». Однако не следует забывать, что сама по себе презентация не должна рассматриваться как цель, а скорее, как средство обучения.

Одним из требований к применению ИКТ является требование наглядности, которая приобрела несколько иное содержание. Так, если в прошлом средства наглядности выполняли только зрительную функцию, то сегодня наглядность предполагает сочетание абстрактного мышления с слуховой, осязательной и обонятельной наглядностью (к примеру, есть возможность иллюстрировать материал любого типа, будь то текст, видео, мультимедиа, схема-таблица или что-то другое). Иными словами, наглядность обучения имеет своей целью восприятие содержания учебного материала с учетом психолого-физиологического восприятия обучающегося. Получается, что ИКТ обладают возможностями воспроизведения разнообразных видов наглядно-чувственного содержания, которое направлено на понимание, запоминание, хранение в памяти, воспроизведение и применение обучающимися на практике.

Грамотное применение современных компьютерных технологий в соответствии с учебным планом повышает и профессиональную компетенцию преподавателя в области методики преподавания языка, и повышает эффективность преподавания этой дисциплины. Особое значение при этом имеет относительная простота использования Microsoft, PowerPoint. Информационные объекты, к которым относятся тексты, лексический и грамматический материал, изобразительная наглядность, можно наиболее эффектно представить за счет разнообразных возможностей управления ходом показа слайдов. Обучение речевому общению в соответствии с правильной тематической организацией заключается в последовательной отработке тем с опорой на базовые тексты, ситуации и расширение сферы общения, при этом соблюдается системный подход к организации работы. Что касается формирования необходимых грамматических навыков, то этот процесс, как правило, осуществляется на каждом занятий, причем на знакомом лексическом материале, изучаемом в конкретной учебной разговорной теме.

В образовательном пространстве РК использование ИКТ позволяет перейти от привычного объяснительно-иллюстрированного способа обучения к активно-деятельностному способу, при котором обучающийся становится не зрителем и не слушателем, а активным субъектом учебной деятельности, что способствует осознанному усвоению знаний.

К одному из ярких примеров активного использования ИКТ можно отнести обучающую платформу Kahoot. Эта платформа позволит внести разнообразие в образовательный процесс посредством проведения викторин, тестов и образовательных игр. Огромным плюсом Kahoot являются функции, позволяющие заниматься самостоятельным обучением – Flashcards, Practice, Test yourself. Такой вид работы с материалом значительно ускоряет процесс запоминания. Например, Flashcards позволяет увидеть, действительно ли был усвоен материал, если же этого не произошло, то поиск информации и последующее ее извлечение приведет к улучшению памяти. Кроме индивидуальной работы, платформа предоставляет возможность групповых игр. Такой метод иногда применяется на занятиях –

после создания игры нужно всего лишь отправить студентам ссылку, чтобы та отобразилась на смартфонах, а сама игра выводится на большой интерактивный экран, на который впоследствии выводятся победители. Метод соревнования близок студентам, он активизирует мыслительную деятельность и формирует устойчивую мотивацию, делая обучение более интересным и эмоционально насыщенным.

Google Forms – это онлайн-инструмент, позволяющий создавать формы и опросы, а также анализировать и собирать результаты. Тесты можно создавать различные, с одним правильным вариантом, с несколькими, или же оставить поле для ответа, который студент должен вписать сам. Чаще всего на занятиях Google Forms используются для проведения контроля, ведь тестирование облегчает процесс оценки знаний, а также позволяет отслеживать темп обучения и выяснить, какие есть пробелы по тем или иным темам. Сейчас тестирование часто используется в качестве итогового контроля, возьмем к примеру, компьютерное тестирование во время сессии или НКТ. Исходя из этого, инструменты для создания тестов актуальны и необходимы в процессе обучения.

Liveworksheets – это образовательный инструмент для создания интерактивных рабочих листов самых различных видов. Сервис Liveworksheets позволяет преподавателю создавать задания по заполнению пробелов, соединению компонентов, множественному выбору и перетаскиванию элементов, прикреплять к заданиям аудио- и видеоматериалы. Проверка рабочих листов осуществляется автоматически, но педагог всегда может сам просмотреть задание и добавить свой комментарий.

Стоит отметить и такие инструменты как Quizlet (схож с платформой Kahoot), Quizizz (создание увлекательных викторин), Book Creator (возможность создания интерактивной книги), Madtest (создание тестов и анкет), Canva (для создания красочных презентаций) и другие.

Преподаватель стоит перед выбором наиболее приемлемых средств обучения, которые обеспечили бы беспрерывный качественный учебный процесс. Речь идет о том, что больший выбор приходится на технологии дистанционного обучения как на формат, востребованный сегодняшним временем. При дистанционном формате обучения, главным средством естественно, выступает компьютер, поскольку он, во-первых, является источником информации; во-вторых, выступает в качестве учебного тренажера для выполнения заданий различного уровня сложности; в-третьих, является инструментом для диагностики и контроля знаний.

Таким образом, компьютер, обладая огромным арсеналом возможностей, является отличным инструментом для организации и проведения занятий. Вместе с тем, при оффлайн-обучении компьютер становится не главным, а вспомогательным средством обучения, дополняя и мотивируя обучающихся к получению прочных знаний, закреплению их через навыки и умения.

Использование информационных технологий в образовательном процессе позволит повысить интенсивность обучения, привлечь к работе всех студентов и оценивать результаты для дальнейшей работы. Так, процесс обучения становится более гибким и разносторонним, что повышает интерес учащихся. Учебные интернет-ресурсы и сервисы активно используются сейчас в образовании для повышения эффективности обучения. Также это расширяет границы, ведь учиться можно теперь не выходя из дома. Кроме того, такие методы повышают результативность и облегчают работу как преподавателям, так и учащимся. Все надежно хранится и в любой момент к материалу можно вернуться.

Список использованных источников

1. Коротенков Ю.Г. Информационная образовательная среда основной школы. М.: Академия АйТи, 2011. – 152 с.

2. Касторнова В.А. Современное состояние научных исследований и практико-ориентированных подходов к организации и функционированию образовательного пространства: монография. Череповец: ЧГУ, 2011. 461 с.

3. Архив академика Ершова А.П. [Электронный ресурс]. - Режим доступа свободный: http://www.ershov.ras.ru/archive.

ӘОЖ 81

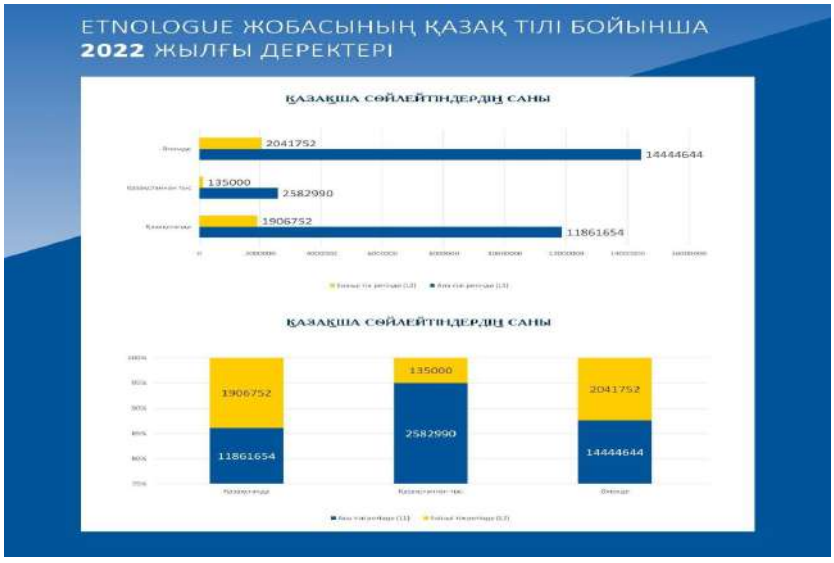
ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҚОҒАМДАҒЫ ОРНЫ

Қалиматова Ақнұр Жеңісқызы
kalimatova1@mail.ru
«Филология» білім бағдарламасының 2-курс магистранты
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, ф.ғ.к., профессор – **Абдрахманова Ж.М.**

Тіл – адамзаттың ең негізгі қарым-қатынас құралы. «Балық тілсіз болса да, халық тілсіз болмайды» деп Қадыр Мырза Әли атамыз мақалдатқандай, толыққанды адам ретінде өмір сүрудің негізгі кілті – қоршаған ортамен байланыс болса, бұл байланысты қамтамасыз ететін басты элемент – тіл.

Жер жүзінде 7000-нан астам тіл болса, оның ішінде қолданыстағы мемлекеттік статусы бар тілдер және жойылу алдында тұрған сонымен қатар атауларын тек тарихтың көне ақпараттарынан көз шалып қалатын, бүгінде жер бетінде жоқ тілдер де бар. Сонымен қатар, «мемлекеттік тіл» мәртебесіне ие болғанымен, статусына сәйкес құрметке ие бола алмай келе жатқан тілдер де бар. Тіл тағдыры ел тағдырымен біртұтас болғандықтан, тілдің мәңгі жасауы халықтың ұлттық құндылықтарын жоғарғы дәрежеде дәріптеуімен сипатталады. Дербес еліміздің тарих тамыры тереңге бойлаған, қасиет оты еш сөнбес ұлттық тілі әр қазақ патриотының жүрегінде сөйлеп тұр.

SIL International ұйымы жасап шығаратын әлем тілдері бойынша ең танымал Ethnologue: Languages of the World анықтама жобасы 2022 жылы Қазақстанда, елден тыс және әлемде қанша азаматтың қазақ тілін білетіні туралы статистикалық мәліметті жариялады. Ұйым зерттеуінің нәтижесі бойынша, былтыр әлемде қазақ тілінде сөйлейтіндер саны 22 486 396 адам болды. Қазақстаннан тыс жерлерде – 2 717 990, ал Қазақстанда – 13 768 406 [1].



Сурет 3. Қазақстанда, елден тыс және әлемде қанша азаматтың қазақ тілін білетіні туралы статистикалық

Қазақстанда қазақша сөйлейтіндер саны:

- ана тілі ретінде – 11 861 654;
- екінші тіл ретінде – 1 906 752.

Қазақстаннан тыс жерлерде:

- ана тілі ретінде – 2 582 990;
- екінші тіл ретінде – 135 000.

Әлемде:

- ана тілі ретінде – 14 444 644;
- екінші тіл ретінде – 2 041 752 [1].

2006 жылы қазақ тілін білу деңгейін бағалайтын «ҚАЗТЕСТ» жүйесі енгізілген болатын.

«Әлемде ең көп таралған 100 тіл» рейтингінде қазақ тілі 89-орынға жайғасқан. Генеологиялық жіктелуі бойынша туыстас келетін түрік тілі 20-орын, өзбек тілі 54-орын, әзірбайжан тілі 82-орынға тұрақтаған.

Қазақ тілін ғарышта болып қайтқан тұңғыш тіл деуге келеді. Белка мен Стрелка ұшқан «Спутник-5» ғарыш кемесіне тіркелген мағлұматтар пакетінде орыс және қазақ тілдерінде жазылған ескерту бар: «Жолдастар! Мына пакетті кім тапса, жақын жердегі жергілікті советке табыс етілсін!».

«Түркі тілдерінің ішінде ең байы қазақ тілі екенін бүкіл зерттеуші мойындаған» дейді Платон Мелиоранский. «Әлем тілдерінің ішінен тек үш тілдің ұлылығын мойындадым. Ол – орыс, француз және қазақ тілі» деп жазған ресейлік шығыстанушы-түрколог В.Радлов XIX ғасырдың өзінде. Әлем мойындаған ғалымның мұндай сөзі көп нәрсені білдіреді емес пе?!

Жалпы, қазақ тілінің бай екенін одан басқа С.Малов, А.Брем, А.Янушкевич секілді әлемге танылған түркітанушылар да айтқан. Тіпті тағы бір шығыстанушы Платон Мелиоранский В.Радловтың ойын дәлелдей түскендей. Оған оның мына бір сөзін келтіруге болады: «Түркі тілдерінің ішінде ең байы қазақ тілі екенін бүкіл зерттеуші мойындаған», – деді Платон Мелиоранский.

Қазақ тілі – әлемдегі ең бай тіл. Өйткені қазақ тілінің сөздік қоры 2,5 миллион сөзден тұрады екен. Өкінішке қарай, бізде қазақтың көбі ана тілінің байлығын біле бермейді. Мәселен, орыс, эстон, фламанды қосқанның өзінде қазақ тілінің сөздік қорына жетпейді.

Оған дәлел ретінде жазушы, орыс, неміс және қазақ тілдерінің білгірі Герольд Бельгердің жазғаны бар. Оның айтуынша, орыс әдеби тілінің ең үлкен 17 томдық академиялық сөздігінде 120 448 сөз тіркеліп, түсіндірілген. Ал Далль сөздігінің 4 томында 200 мыңдай сөз бен мақал-мәтелдер жинақталған. Соның ішінде қазақтың түсіндірме сөздігінің 10 томдығында 2 миллион 550 мың сөз бар екен. Бір тілде 2 миллионнан астам сөз болу сұмдық емес пе?!

Тіпті Шекспир мен Байронның бүкіл шығармасын алғанның өзінде сөздік қорда бар-жоғы 15 мың сөз ғана. Ал Мұхтар Әуезовтің бір ғана «Абай жолы» эпопеясында 17 мың сөз қолданылған екен.

Қазақ тілінің сөздік құрамы өте бай, оған **67 мың тізімдік сөз**, **24,5 мың фразеологиялық тіркес** – барлығы **91,5 мың лексикалық бірлік** кірген бір ғана он томдық "Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі" дәлел бола алады. Қазақ жазуы **1929 жылға дейін араб графикасын**, ал 1**929-1940 жылдары латын графикасын** қолданған. **1940 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін орыс графикасын** қолданып келеді.

Мемлекеттік тіл, яғни, қазақ тілі – әлемдегі алты мыңға жуық тілдердің ішіндегі қолдану өрісі жағынан **жетпісінші**, ал тіл байлығы мен көркемдігі, оралымдығы жағынан алғашқы **ондықтар** қатарындағы тіл. Ол дүние жүзіндегі ауызша және жазбаша тіл мәдениеті қалыптасқан **алты жүз тілдің** және мемлекеттік мәртебеге ие **екі жүз тілдің** қатарында тұр [2].

Қасиетті тіліміздің жоспарлы саяси даму, халқымыздың тілдік құқығын қорғау бастамасы, көркем әдебиет пен іс-қағаз тілін қалыптастыру жұмыстары Әлихан Бөкейханов

пен Ахмет Байтұрсынов сынды зиялыларымыздың ерен еңбегінен бастау алған. Заман қысымына орай, ұлт болашағы бұлыңғыр тартқан шақта, ұлттық тіліміздің тағдырын шешуде зиялыларымыз ұсынған жол айрықша болды. Сол себептен, тіліміздің бүгіні мен болшағын бағамдау үшін осы жолды сабақ ала жалғастыруымыз қажет. Тіл мәселесіне байланысты зиялыларымызды ұлықтауға себеп қандай?

Тарихтан белгілі, еліміз 250 жылдан астам уақыт Ресей үкіметінің бодандығында болды. Жалпы бодан елдің жай-күйі ежелден белгілі. Тәуелсіздігінен айырылып, тағдыры көлеңкеленген халық жасқаншақ келеді. Осындай қиын шақта, тілдік құқықтың қорғалуын өзекті мәселе етіп көтеріп, ірі державаға талап қоя білген арыстарымыздың әрекеті, бүгінгі тіл тағдырының бастамасы деуге болады.

Халықты топтастырудың маңызды факторы – *мемлекеттік тіл.* Осы ұранды басты назарға ала отырып, Мемлекеттік тілді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасына сәйкес, қазақ тілін меңгерген тұрғындар үлесі 2017 жылға қарай - 80%, ал 2020 жылы -90% ға жеткізу жоспарланған. Алайда, 2016 жылғы баспасөз беттерінде берілген диаграммаға жүгінсек, еліміз 2017 жылы жетуі керек деп межелеген шамаға екі жыл ерте жетіп қойған екенбіз, яғни, 2015 жылы - 80%-ды бағындырдық. Бұл қарқынмен жалғасса, биылғы жыл тіптен түгелдей Республика қазақша сайрап тұр деген сөз емес пе?! Ал 2025 жылы мемлекеттік тілді меңгерген тұрғындар 95%-ды құрайды деп күтілуде, бұл болжам да межесінен ерте орындалса, тіл саясатын жүргізушілерге үлкен жетістік болар еді.

Бір өкініштісі, бұл диаграммадағы сандар адамды бір марқайтып тастағанымен, көз көріп құлақ еститін қоғам сипаты мүлде бөлек. Сиқырлы цифрлардың жылтырауы шын болса, біздің елде мемлекеттік тілге байланысты ешқандай мәселе жоқ деп аяқты аспанға көтеріп жата берсек те болатындай, дегенмен, шынайы өмір келбеті бұған жол бермейді. Қоғаммен біте қайнасып өмір сүретін кез келген толыққанды адам қазақ тілінің жоғары сұраныста еместігіне көп қарсылық білдіріп жатпайды. Тек тіл саласында қызмет ететін адамдар легі ғана мемлекеттік тіл мәртебесінің жоғарылауын айтып мақтануда, сол мақтаныш тек қағаз бен сиқырлы цифралар түрінде қалып қоймаса болғаны. Бұл мәселе ұлт құндылығына тікелей байланысты.

Ал ұлттық тілдің құндылғын жоғалту ел келешегі үшін үлкен кесел. Кесел демекші, елімізде ұлттық тілдің мәселесі сан жылдар бойы кезек күттірмейтін, кеселі көп мәселе болып келеді. Кезек күттірмейтін дейтін себебіміз, бүгінде, қазақ тілінің хал-ахуалы бірқалыпты жағдайда емес. Мемлекеттік статусы болғанымен, көп жағдайда қолданылу аясының тарылып бара жатқаны да байқалады. Қоғамда ана тілім - қазақ тілі деп айта алғанымен, ана тілінде сөйлеуге шорқақ немесе тіпті де сөйлеу білмейтін қазақ азаматтары бар. Тіпті қарапайым халықты қойып, аты дардай депутаттарымыздың қазақ тілінде жасаған мәлімдемелерін естігенде, жағамызды ұстаймыз, бірақ ана тілімізге шорқақ жандарды қазақша сөйлеуге міндеттейтін заңның да барын ескере кеткен абзал. Қазақ тілінің адамдар арасында тар қолданысқа ие екенін рас. Еліміздің басым тұрғындары қазақ тілінің қолданысына кері әрекеттер жасауда, сондағы ана тілден безіп, тілге тиек ететіндері орыс тілі. Біршама алпауыт компаниялар мен мекемелерге жұмысқа алу кезінде алдымен орыс және ағылшын тілдерін білуі талап етіледі. Мемлекеттік қызмет аясында да қойылатын басты талап осылар.

Тілді құрметтейтін ел ретінде алдымен қазақ тілін біліп, орыс және ағылшын тілдерін белгілі бір мақсаттар үшін меңгеруіміз керек. Еліміздің бәсекеге қабілеттілігі үшін елбасымыз *«Үштұғырлы тіл»* саясатын енгізді. Ондағы мақсат елімізге ағылшын, орыс тілдерін үйретіп қазақ тілін тереңге көму емес. Дана халқымыздың «өз тілің бірлік үшін, өзге тіл тірлік үшін» деген нақылы қазақ тілінің маңызын нақтылай түсті. Орыс тілінің басымдығын сөз етсек болғаны, «қаншама жыл орыс құрсауында болдық деген» деген сылтаулар айтылады. Ол дәуір өтті, бүгінде егемен елміз, тілді үйренем деушілерге мемлекет тарапынан қолдаулар көрсетіледі. Көп жағдайда, қазақ тіл дәрежесінің төмендігін оның үйретілу сапсынан емес, сұраныстың аздығынан, тиісті дәрежеде қажеттіліктің болмауынан іздеген дұрыс. Қазақ тілін білуге қойылатын талап жайы тіпті әділетсіз.

Веб-баспагер Жәнібек Сүлеевтің «мен қазақ тілін меңгергендердің ғылымды, прогресті, мәдениетті еуропалық түсінікте жылжыта алатынына сенбеймін», деген сөзін сараптасақ, бүгінде, еуропаның заманауи адамына айналғысы келетіндер көп. Олай болса, бұл азаматтар легін қазақ тілін қолданушы жанашырлар есебінен қысқарта берейік [3].

Қарапайым мысал, ізденіс үстіндегі адамдардың көпшілігі ақпарат іздеу барысында қазақ тіліне қарағанда, орыс тілінде толық ақпараттар легі барын айтып шағынады. Бұл да жалған емес. Ал аудармаларын тұтынайын десең, орыс тілді нұсқасымен салыстырғанда, ақылға қонымсыз жасалған аударманы ұшырастырамыз. Қазақ тілі бай деп мақтанышпен айтқанда, мына аудармалардағы олқылықтарға қарап, тіл байлығына күмән келтіреміз бе әлде аударма ісінің дұрыс жолға қойылмауынан көреміз бе деп ойланып қаламыз.

Қазақстан көпұлтты мемлекет. Ендігі кезекте, барлық мемлекет тұрғындарын қазақ тілде сөйлетуді мәжбүрлі жүзеге асыру қажет деген пікірлер айтылып жатыр. Дегенмен бұл тезистің күмән-күдігі басым. Өйткені өз кәсібін дөңгелетіп отырған қандай да бір диаспоралар үшін, қазақ тілін меңгеру қаншалықты тиімді деген сұрақ туындайды. Себебі олар үшін елімізде орыс тілінде өмір сүру қиын емес те, керісінше қазақтарға өз елінде орысша өмір сүру қиындық туғызады. Бұл этносаралық наразылықтар да тудырып жатады.

Тіл мәселесінің көлеңкелі тұстары қашан күн бетін көрмек?! Бұл сұрақтың жауабын тиісінше, тіл комитеті мен тіл саясатын жүргізушілерден іздейміз. Билік пен тіл мәселесі жайында бір оқиға ойға оралады. Тіл комитеті 90-шы жылдардың ортасында, тіл туралы бастапқы заң жобасын таныстыру үшін кезекті отырысын өткізді, сонда қатысушылардың бірі Сұлтан Оразалиновтан: «Заң жобасы қай тілде жазылған?» - деп сұрапты. Шенеунік болса, сасқалақтап, нақты жауаптан жалтарған [3]. Демек, жоба алғашында орыс тілде болғаны. Осы оқиғадан соң тіл саясатына күмәнмен қарау қалыптасты.

Бірақ бүгінде, қалалық тілдерді дамыту және архив ісі басқармасы мемлекеттік тілдің ахуалын көтеру бағытында бірыңғай шаралар жасауда. Басқарма мемлекеттік мекемелердегі тіл нормаларының сақталуына мониторинг жүргізді. Елдегі біршама көше аттарын қазақша ретке келтіру жұмыстарын жасады. Қазақ тілінде сапалы контентті дамытуда. Осы орайда, әдеттегіше үкіметті кінәлау үрдісіміз жүрмей тұр. Көп жағдайларда орыс тіліне жақындығымызды өткен ғасырлардағы қазақ халқының Ресей державасына бодандығымен түсіндіріп жатады ол да ақылға қонымды себеп тек, бүгінде еліміздің дербестігін еске ала отырып мәселені қайта қарасақ мемлекет бар жағдайын жасаған қазақ тілінде таза сөйлеуге кейбір адамдарда өзіндік құлық жоқ сынды. Қазақша кібіртіктей сөйлеген жандарды көрсек «шала қазаққой» деп жүре береміз. Сонда шалалықтың түбі не болмақ!? Өз тілінде еркін сөйлей білмейтін адамның қазақша ойлап, қазақша өмір сүре алуы екіталай. Сондықтан ана тіліне шорқақ қарау бүкіл болмысына немқұрайлы қарау болып табылады.

Қорытындылай келсек, қазақ тілінің бүгінгі ахуалы күрделі мәселе. Қазақ тілі қолданыста деген сөз тек қағаз жүзінде орындалуға апара жатқандай. Мемлекет тарапынан жасалған қолдауларды дұрыс пайдаланып, тіл мәртебесін көтеру - Республика азаматтарының борышы. «Ұлттың тілі – ұлттың діліі» деп, халық даналары айтқандай, ұлтымызды сақтайық. Ана тіліміздің айбынын асқақтатып, қасиетті қазақ жерінде қаазқ тілінің мәртебесін көтерейік! Төл тіліміздің қашпай керісінше төрге сүйрейік сонда ғана Қазақстан түндігі берік ел болмақ!

Қазақ тілі – қазақ рухының қан тамыры. Денеге қан жүрмесе, оның тіршілігі тоқтайтындығы сияқты, қазақ рухының бойына қазақ тілі арқылы ғана жүретін қан жүрмесе, қазақ ұлты да, сол ұлт құрып отырған Қазақстан мемлекеті де түптің түбінде жойылмақ. Тіл түзелмей, қоғам түзелмейді; мемлекеттің де, ұлттың да болашағы күңгірттене береді. Сондықтан да еліміздің қоғамдық-рухани өмірінде ұлттық тіл саясатын барынша батыл қолға алып, қарқынды жүргізетін уақыт жетті.

Ататүріктің «Қай кезде де ұлттық мұрат пен ұлттық мүддеге басымдық беруіміз керек. Халықаралық саясат, еларалық жағдай – мұның бәрі ұлттық мұрат пен ұлттық мүддеден төмен тұруы керек» дегеніндей, Қазақстан мемлекетінде де оның тілінен бастау алған рухани

құндылықтарына бет бұрып, барынша халықтық мүддеге қызмет ететін ұлттық саясат жүргізу – бүгінгі күн қажет етіп отырған басты талабы.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. https://informburo.kz/kaz/newskaz/alemde-qansa-adam-qazaq-tilinde-soileidi-ethnologue-malimeti
2. Жұмағұлов Ж. Қазақ тілі туралы деректер, МАССАГЕТ, 2017
3. Бижан А. «Қазіргі кездегі қазақ тілінің мәртебесі», «Адырна», 16.04.2020

ӘОЖ 81

КОММУНИКАТИВТІК ЛИНГВИСТИКАДАҒЫ «АНА» КОНЦЕПТІСІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӨЗГЕРІСІ

Қалиматова Ақнұр Жеңісқызы
kalimatova1@mail.ru
«Филология» білім бағдарламасының 2-курс магистранты
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, ф.ғ.к., доцент – **Амангазиева М.К.**

Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ тіл білімі жаңа антропоөзекті бағытта дамығаны мәлім. Мұндағы көзге түсетін ерекше басты үрдіс – тіл білімінің бірнеше ғылым салаларымен тоғысуы болды. Атап айтқанда, әлеуметтік лингвистика, психолингвистика, прагмалингвистика және когнитивті лингвистика салалары қарқынды түрде дами бастады. Осындай салааралық бағыттардың бірі – лингвоконцептология аясының барынша кеңеюі біріншіден, қазақ фразеологиялық қорының аса бай екендігімен байланысты болса, екіншіден, қоғам өмірінде орын алып жатқан әртүрлі әлеуметтік өзгерістердің көп болуы дер едік. Кейінгі уақытта халық даналығының ғана емес, әлеуметтік стереотиптердің де жинақталған көрінісі болып табылатын аналық принциптің коммуникативтік лингвистикада біршама «өзгеріске» ұшырауы көрініс тапқан. Осыған дәлел ретінде зерттеу жұмысымызда медиамәтіндердегі бірнеше тілдік бірліктерді талдап өткіземіз келеді.

«Қазақ әйелі» концептісінің өзегін ***әйел ~ ана тілі*** және ***әйел ~ ана*** қарым-қатынасының этномәдени мәні құрайды. Тіл туралы Заңда айдан анық айқындалғанымен, қазақ тілі мемлекеттік басқару тіліне де, заң шығару тіліне де айнала алмай келеді. Біздіңше, соның бір ұшы ұлт мәдениетінде, өзінің отаналық, отбасының берекесі мен құтын ұйытушы, сақтаушы, ана сүтімен, қазақы мінез бен ана тілін үйрететін, бесік жырымен ұрпағын тәрбиелейтін қазақ әйелінің әлеуметтік қызметінің әлсіреуімен, өзгеруімен байланысты сияқты. Жазушы, қоғам қайраткері Ә.Кекілбайұлы *ана тілі* мен *әйел-ана* қарым-қатынасын осылайша сабақтастырады: «Есесі кетіп келген тілімізді мұратына жеткізу үшін, бәрінен бұрын, қай-қайсымыздың да қолымыздан келуге тиісті ***дұрыс ана***, ***дұрыс ата, дұрыс ұстаз, дұрыс азамат*** бола білуге көбірек көңіл бөлгеніміз дұрыс сияқты» [1]. Әбіш Кекілбайұлы ***дұрыс ана бола білуді*** алдымен атап, бірінші жазып отырса, бұл, әрине, тегіннен-тегін емес. Ана тіліміздің тағдыр-талайында аналардың атқарар рөлі айрықша екендігі аян. Әуелгі «әлдиді» айтатын да, бесік жыры арқылы ұлттық тілдің уызын сіңіретін де - ***ана.***

Қазақ халқының таным-түсінігінде ***«ана-сәби-бесік»*** ұғымдары - бір-бірінен ажырамас, біртұтас, тығыз байланысты киелі ұғымдар. Ана сүтімен бойға сіңген ана тәрбиесі, үлгі-өнегесі, асыл өсиеті ғана сәбидің көкірегінде жатталып, ұлттық рух болып сіңіріледі. Сол үшін дүниеге әкелген сәбиі жылағанда, қазақша әлдилеп жұбатып, қазақша бесік жырын айтып ұйықтатып, «апа» деген алғашқы сөзді үйретіп, тілін де қазақша шығаруы, қазақ тілінде ертегі айтып, қазақша «құлыным, ботам» деп еркелететін әрбір қазақ әйелінің қоғамдағы,

отбасындағы ең қасиетті әлеуметтік қызметін сипаттайтын қағидаты жаңғырып, тәрбиенің ажырамас ережесіне айналғанда ғана ұлттық рух қалыптасады.

Ана тілі – отбасындағы рухани-эстетикалық тәрбиенің кілті. Б.Хасанұлының тұжырымдауынша, «әйел тілі – бірінші кезекте, ана тілінің негізі. Әйел – үйдегі монолингвизмді сақтаушы. Әйел тілі – ішкі жанұялық қатынас құралы. Ана тілін меңгеруде әйелдер – негізгі тірек болып табылады. «Ана тілі» ұғымында екі түсінік бар: бірі – тар мағынада алғанда ананың сөз саптау салты, тілдік ерекшелігі, екіншісі – кең мағынада ұлттың тілі. «Ана тілі» ұғымы ғылымда кездесетін «әйел тілі» ұғымымен мәндес. Әйел тілі – тілдік бірліктің вербалдық жіктелуі (тілдік) және ым тілі амал-тәсілі (тілдік емес) құбылысының атауы, соның ішінде тек қана әйелдерге қатысты тілдік қолданыстар мен хабарлауға кіретін, сондай-ақ әйел жынысымен әдепті сөйлесуге болатын тіл» [2].

Атадан балаға мұра болып келе жатқан тіл, салт-дәстүр, мәдениет, әлеуметтік, экономикалық, діни факторлардың бәрі әйел тілінің (ана тілі) қызметі арқылы күні бүгінге дейін жалғасын табуда.

Жаһанданудың еліміздің әлемдік өркениет көшіне ілесуіне тигізетін оң ықпалынан бөлек ұлттық бірегейлігіміздің сақталуына нұқсан келтіретіндей түрлі әсерінің болуы да шындық. Мәселен, қазақтың сан ғасырлық тарихында болмаған жесір әйел мен жетім баланың қараусыз қалуы, оң жақта отырған қыздардың балалы болуы, некенің бұзылуы, ата-анасын қарттар үйіне өткізуі, жастардың жаңа туған нәрестеден бас тартуы т.б. сияқты келеңсіздіктер осы сөзімізге дәлел.

Өкінішке орай, еліміздің жаңа қоғамдық – экономикалық формацияға өтуі социум өмірінің барлық саласына дерлік өзіндік зардабын тигізіп отыр. Әлбетте, ел экономикасы дамудың жаңа сатысына көтерілген кезде тұрмыстағы қиындықтардың ұмытылары сөзсіз. Алайда ұлттық рухани құндылықтарымыз жаңа сатыға көтеріле ала ма? Кейінгі ұрпақ алдыңғы буынның жіберген қателіктерін қалай қабылдар екен? Жарық дүниеге келген сәттен бастап-ақ ананың мейірімін, әкенің қамқорлығын көрмей, мақұрым қалған сәби қандай азамат болмақ?! Бұл бір қарағанда әлеуметтану ғылымының зерттеу нысаны сияқты көрінгенімен күллі» гуманитарлық ғылымдардың ортақ мәселесі болатын «тастанды бала» проблемасы тіл білімінде де арнайы қарастыруды қажет етеді. Себебі алғаш кеңес кезінде пайда болған жалғызбасты ана, жалғызілікті қария сияқты қолданыстар бүгінде сөздік қорымызға берік орныққан десек қателеспейміз. Дәл осылайша *«көкек ана», «түнгі көбелек»* т.б. сияқты тіркестердің де тұрақты сипат алғаны мәлім. Бұған белгілі дәрежеде жаңалықтар жаршысы қызметін атқаруы тиіс БАҚ-тың да ықпалы зор болғаны рас. Қазіргі ақпараттар тасқыны заманында күнделікті теледидардан таралатын негатив ақпараттың оқырман, тыңдарман санасына тигізетін әсері айрықша болып отыр.

Қазақы танымда *өгей шеше мен өгей бала*, *өгей шеше мен өгей қыз (өгейқыз)* арасындағы шынайы қатынасты көрсететін *«өгей ана» – «өгей шеше»* ұғымы таңсық болғандықтан, өзі қоғамда қалыптасқанымен, мұндай дерек сөздіктерде, ғылыми еңбектерде кездеспеді. Халық даналығының ғана емес, әлеуметтік стереотиптердің де жинақталған көрінісі болып табылатын аналық принциптің коммуникативтік лингвистикада біршама «өзгеріске» ұшырауы көрініс тапқан сияқты.

Тағы бір мысал, өткен ғасырдың соңында пайда болып, көпті елең еткізген «көкек ана» деген қолданыс әлеумет өміріндегі тосын, жат құбылыс ретінде қабылданғаны белгілі. Алайда оның қоғамдық санаға тигізген зардабының қаншалықты ауыр болғандығын біз кезінде бағамдай алмаған сияқтымыз. Бұлай деуіміздің себебі бар. Бірнеше жыл бойы өзекті проблемалар қатарында тұрған «көкек ана» тақырыбы біртіндеп үйреншікті жағдайға айналды.

Осы тұста, ғалым Қ.Есенова «Қазақ дәстүрінде өмір жалғасы ретінде «атбайлар» атанған, еркелетіп «күлшашар» атанған аса қасиетті перзенттің туған жерінен тумай жатып шеттетілуі сұмдық оқиға. Халқымыздың танымдық санасында балалардың шетелдіктерге сатылып жатқаны бала ұғымына қатысты ақпараттарға жаңаша сөздік тіркестерді енгізді. Бұл

факт адамның когнитивтік санасына «ана» ұғымымен байланысты ақпаратқа кейбір өзгерістер енгізеді. Соның бірі, «көкек ана» тіркесі қазіргі медиа-мәтіндерде қолданылып жүр» - дейді [1,19].

Жетім жылап қалмасын деп қайырымдылық танытқан ата-бабаларымыздың дәстүрін бұзу, ұрпақтың азғындығы, жамандық жасап, сәбиін тастап кеткен әйелдердің қажетсіз затты қоқыс жәшігіне тастағандай әрекеттер жасауы, шынында, қоғамға «көкек ана» тіркесін енгізді.

«Баламның аяғына қадалған тікен маңдайыма қонсын» деген Ғазиз ананың бейнесі адамшылықтан алыс, бүйрек кемістігі сияқты жаман қасиеттерге толы «көкек ана» ұғымының қалыптасуына негіз болды. *«Өзгермейтін, іргелі, тек жақсы қасиеттерді қамтитын «ана» ұғымының семантикалық өрісінде оған сәйкес келмейтін болымсыз мағынадағы сөздер онымен байланыспай, бірте-бірте бірге қолданылады. Мұны ұлт санасында, тіл қауымында берік орныққан құндылықты бұзу деп бағалауға болады»* [1, 20].

Жалпы демографиялық дағдарысқа әкелетін бұл өте қауіпті проблеманы «*ұрпақтардың азғындау*ы» терминімен сипаттауға болады. Осы жерде психология ғылымындағы «*тұлғаның деградациясы*» ұғымын еске түсірген жөн.

Адамның танымдық санасындағы осындай процестердің нәтижесі тілдік санаға әсер етіп, жеке лексикалық бірліктердің семантикасында орын алып, жаңа сөз қолданыстары түрінде тіл айналымына енеді. Осылай талданған «ана» ұғымынан «көкек-ана» деген жағымсыз ұғым көзге түседі.

«Ана» макроконцептісінен «дүниеге ұрпақ әкелу» семасына ғана ие бөлып, сол арқылы ғана микроконцепт ретінде танылатын *гибрид концепт («көкек ана»)* қазақ танымындағы дәстүрлі атау «көкек» сөзінің семантикасынан «безбүйрек», «тасбауырлық», «қатігездік» т.б. жағымсыз мәндегі семаларды тиек еткен. Сонда, жағымсыз эмоционалды мәнді «көкек ана» концептісі жасақталды.

Бұл жағымсыз мәнді қолданыс қазақ баспасөзінде тұрақты қолданылатын образға айналды деуге болады. Қазақ авторлары көкекті «көкжалқау, ниеті бұзық құс» десе, оның балапанын «жұлымыр» деп сипаттайды [1, 130]. Осылайша Ана деген ардақты есімге толығымен қарама-қарсы мәндес көкек атауының қосарлануы арқылы жасалған «көкек ана» қолданысы қалыптасып, сөзжасамда да, ұлттық санада да орнығып, қоғам өміріндегі үлкен келеңсіздіктің тілдік маркері ретінде танылды. Арада 5-6 жыл өткенде тағы да сол халықтың құлағы, көзі, һәм тілі болатын газет бетінде «көкек ана» моделімен жасалған тағы бір тосын тіркес «көкек әке» қолданыстық сипат ала бастады. Сөйтіп, енді бұрын-соңды көз көріп, құлақ естімеген «көкек әкелер» пайда болды.

Лингвомәдени концептінің өзге менталдық бірліктерден ең басты айырмасы онда құндылық элементтеріне баса назар аударылады. Яғни концептінің өзегін **құндылық** құрайды. Ал құндылықтың көрсеткіші бағалауыштық предикаттың қолдануынан көрінеді. Мысалы, бір феномен туралы бір мәдениеттің өкілдері бұл жақсы, жаман деп баға бере алады, сол феномен белгілі бір мәдениетте концептіні қалыптастырады. Концепті сананың қандай да бір күшті нүктесінің маңайына шоғырланып, сол нүктеден жан-жаққа ассоциативтік векторлар таралады. Тіл ұстанушылар үшін осы ассоциативтік векторлар таралады. Тіл ұстанушылар үшін осы ассоциациялардың неғұрлым маңыздылары концепт өзегін құраса, мәні төмендеулері шеткері аймақты құрайды. Мұндай концептілерде айқын шекара болмайды. Өзектен алыстаған сайын ассоциациялар әлсірей береді. Осындағы клнцептінің өзегін (орталық нүктесін) құрайтын сөзжұмсамдық бірлік концептінің атауы болып табылады.

Лингвомәдени концептінің құрылымы үш компоненттен тұрады: *құндылықтық, фактуалдық және бейнелік.* Фактуалдық компоненті санада вербалды түрде сақталып, ал образдық элемент бейвербалдық формада болады. Сондықтан оны тек сипаттауға болады [3, 75-80].

Қазақы танымдағы «Әке – асқар тау, ана – мөлдір бұлақ, бала – жағасындағы құрақ» деген стереотиптің бұзылуына себеп болатын мұндай мысалдарды қазіргі БАҚ-тан көптеп кездестіруге болады. Жалпы қазақ тілінің паремиологиялық қорына назар аударсақ, ананың

мейірімділігі сияқты әкенің қамқорлығын білдіретін *асыл әке, қамқор әке* сияқты қолданыстармен қатар *әкенің жақсысы жездедей-ақ, әкенің қарғысы-оқ, ананың қарғысы-боқ* сияқты әкенің қаталдығын көрсететін тілдік бірліктердің бар екенін көреміз.

Бұлардан бөлек ата-ананың ақ батасымен қатар көңілін қалдырған перзентіне теріс батасын берген әкелердің де тарихта болғаны белгілі. Мысалы Қыз-Жібек жырындағы Төлегенге әкесі Базарбайдың теріс батасын беруі мен оның көп ұзамай мерт болуының арасындағы байланыстың бар екені шындық. Баласының өз бетімен жасаған таңдауы әкесін қаншалықты назаландырғанымен анасы Төлегенге ақ батасын беріп шығарып салады. Бұл да іштен шыққан перзентін ешбір жамандыққа қимайтын ананың мейірімділігін көрсетсе керек.

Қазіргі қазақ медиа кеңістігінде жиірек қолданылып жүрген келесі тілдік бірлік - *құрсақ ана.* Мазмұны жағынан толығымен негатив мәнде жұмсалатын көкек ана тіркесінің моделі бойынша жасалғандығына қарамастан құрсақ ана деген қолданыстың семантикалық мазмұнын толықтай жағымсыз, теріс мәнде деуге болмайтын сияқты. Себебі ана адамның бір-ақ рет өмірге келуі қандай ақиқат болса, оны дүниеге әкелетін ананың да біреу-ақ болуы сондай ақиқат. Бір баланы екі ана бірдей табуы мүмкін емес. Сондықтан да баланы тоғыз ай көтеріп табатын әйелді ғана қазақ «Ана» деп атаған. Ал оны босандырып, кіндігін кесіп, жөргекке орап алған әйелді кіндік шеше деп атаған. Сондай-ақ тағдырдың жазуымен туған анасынан айырылған баланың әкесі екінші рет үйленген жағдайда анасының орнына келген әйелді өгей шеше деп атағаны белгілі. Демек, баланың ең жақын адамы- ананың орнын басатын ешкім жоқ! Алайда қазіргі баспасөз бетінде құрсақ ана тіркесі жиі жұмсала бастады.

Мысалы, «Жас Алаштағы» *«Бала табу да жұмыс болды», «Жатырды жалға беру-қыпқызыл бизнес көзіне айналып барады»* сияқты мақалалар сөзімізге дәлел бола алады. Алғаш құлаққа тосындау естілетін бұл қолданыстың оқырман санасына тигізетін әсері екіжақты сипатта болады. Себебі анамен ассоциацияланатын мейірімділік, сүйіспеншілік, адалдық, нәзіктік сияқты рухани қасиеттер қазақы танымдағы құрсақ шашу, құрсақ көтеру, құрсақ той, құрсақтағы тәрбие сияқты оң, жағымды мәндегі тіркестермен толық сабақтасады. Сондықтан құрсақ ана тіркесі *отан ана, асыл ана, жер ана,абзал ана, ғазиз ана, ақ самайлы ана т.б.* синонимдер қатарынан орын алуына лайық сияқты. Дегенмен, құрсақ ана қолданысының бұл қатарға орнығып кете алмасы анық. Өйткені ол – қазіргі медицинаның үлкен жетістіктерінің бірі саналатын эко тәсілімен бала табуға қатысты қалыптасқан тіркес. Ресми баламасы – суррогатная мать. Бұл жасанды қолданыстың семантикалық өрісіне назар аударсақ, мынадай семалар тізбегін көреміз:

– жатырды жалға беру;
– бизнес түрі;
– шариғат бойынша харам;
– ана мен баланың арасындағы табиғи биологиялық және рухани байланыстың үзілуі;
– жат құрсақ;
– баланың уызға жарымауы;
– әйелдің психологиялық соққы алуы;
– сәбиді сатып алу;
– құрсақ сату;
– ұрпақтың азғындауы т.б болуы мүмкін. Бұл – ең алдымен тарихи, табиғи емес, белгілі бір кезеңде орын алған әлеуметтік құбылыс. Яғни әлеуметтік-семантикалық концептінің семантикалық деңгейде түрлене отырып, қарама-қарсы мәнде жұмсалатын антиқұндылықты маркерлі концептіге айналуы.

Демек, «ең жақын, туған (родной), мәңгі бірге» семаларының бір мезгілде бөтен, жат, уақытша жақындық семаларымен алмасу құбылысы байқалады. Құрсақ ана тіркесінің пайда болуына себеп болған экстралингвистикалық факторлар бұл жерде шешуші роль атқарады дей аламыз. Сондықтан құрсақ ана қолданысы тілдік санамызда теріс мәнге ие күйінде қала бермек.

Сайып келгенде, құрсақ ана, көкек ана сияқты теріс маркерлі тілдік бірліктер қоғамда

бар құбылыстарға берілген атау. Алайда олардың пайда болуы әлеуметтік фактор десек те оған берілген атаудың жиі-жиі қолданылып тілдік айналымға түсуіне, сөйтіп ұжымдық тілдік санада орнығуына біртіндеп әдеби нормадан бейәдеби нұсқасына айналуына елеулі әсерін тигізетін БАҚ және медиа кеңістік болмақ. Бұл үрдістің қоғамдық санаға тигізетін зардабы бірнеше жылдан кейін аталмыш тіркестердің үйреншікті, нормалық тілдік бірліктерге айналып кетуі болмақ. Ар жағында тілдік ұжымның когнитивтік санасынан орын алатын стереотипке айналу үрдісі де алыс емес.

Ана тілі газетіндегі «Әдебиеттегі әйел бейнесі: біздің заманның кейіпкері қандай?» *(01 Ақпан, 2024)* мақаласында ана ұғымына қатысты жаңа бір тіркестер көзге шалынады:

«Бүгінгі шағын әрі жедел сұқбатымызда «Біздің заманның кейіпкері» – модерн ана образы әдебиетте қалай жасалып жатыр деген аз-кем сауалмен ғана шектелмекпіз...» **[5].** *«Модерн ана»* ұғымын «ана» ұғымын білдіретін коннатациялардың жаңаша белең алған, жаңаша өзгеріске ұшыраған нұсқасы ретінде көрсете аламыз.

Қорыта келгенде, БАҚ қоғамдық сананы бұрмалаушы да, туздетуші де қуатты құрал болғандықтан онда пайда болып, сөзжұмсамға енетін тұрақты қолданыстардың бірыңғай оң жағымды мәнде болуы өзімізге, яғни қоғам мүшелерінің рухани құндылықтар жүйесін қалай түсінуіне және қалай қабылдауына байланысты екендігін естен шығармағанымыз жөн.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Есенова Қ. Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы (қазақ баспасөз материалдары негізінде) фил. ғ. докт. дис. автореф. – Алматы, 2007

2. Хасанұлы Б. Қыздың сөйлеу әдебі – ана тілінің ажары // «Қазақ қызы: өткені, бүгіні, ертеңі: халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Алматы, 2003. 1-том. 98-107 б.2003, 99 б.

3. Карасик В.И., Слышкин Г.Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методологические проблемы когнетивной лингвистики: Сб. наун. тр. / Под ред. И.А. Стернина. – Воронеж: ВГУ, 2001. – С. 75-80.

4. Ана тілі газеті // «Әдебиеттегі әйел бейнесі: біздің заманның кейіпкері қандай?» // 01 Ақпан, 2024

УДК 821.161.1

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ НЕТРАДИЦИОННЫХ ОТНОШЕНИЙ В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Қылышбек Нурикамал Дюсембиқызы
nurikamalkylysbek@gmail.com
Студентка III курса образовательной программы «Учитель русского языка и литературы в школах с нерусским языком обучения»
Атырауский университет им. Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан
Научный руководитель, магистр, старший преподаватель – **Есілханқызы Н.**

Нетрадиционные отношения, то есть гомосексуальные, являются запретной темой в обществе. Однако данное явление является естественным биологическим поведением человека, который наблюдается ещё со древних времён возникновения человечества. Исторические факты, мифы античного мира являются тому доказательством.

Русская литература обращалась к гомосексуальным отношениям в разной степени откровенности и глубины. Гомосексуальность встречается не только в произведениях русских писателей, но и в их собственной жизни.

Культуролог И.С. Кон отмечает, что латентный гомоэротизм был характерен для многих русских писателей [1]. В XIX веке гомосексуализм в русской литературе проявлялся не столь открыто и подвергался суровой критике. Русский литературный критик Н.Г. Чернышевский в свои 20 лет писал: «*Я знаю, что я легко увлекаюсь и к мужчинам, а ведь к девушкам или вообще к женщинам мне не случалось никогда увлекаться (я говорю это в хорошем смысле, потому что если от физического настроения чувствую себя неспокойно, это не от лица, а от пола, и этого я стыжусь)*». Этот отрывок показывает разделение внутренних переживаний и увлечений, но не может быть однозначно связан с будущей сексуальной ориентацией, поскольку такое разделение часто характерно для молодого возраста.

Лев Толстой в своём дневнике рефлексирует по поводу своих гомосексуальных увлечений: «*Я никогда не был влюблен в женщин. Одно сильное чувство, похожее на любовь, я испытал только, когда мне было 13 или 14 лет; но мне не хочется верить, чтобы это была любовь; потому что предмет была толстая горничная (правда, очень хорошенькое личико), притом же от 13 до 15 лет – время самое безалаберное для мальчика (отрочество): не знаешь, на что кинуться, и сладострастие в эту пору действует с необыкновенною силою. В мужчин я очень часто влюблялся... Для меня главный признак любви есть страх оскорбить или просто не понравиться любимому предмету, просто страх. Я влюблялся в мужчин, прежде чем имел понятие о возможности педрастии; но и узнавши, никогда мысль о возможности coития не входила мне в голову*» (запись от 29 ноября 1851 года). Он описывает свои ранние влюбленности в мужчин в детстве и юности. В частности, Л.Н. Толстой упоминал о своей симпатии к Готье: «*Меня кидало в жар, когда он входил в комнату… Любовь моя к Ислявину испортила для меня целые 8 месяцев жизни в Петербурге. – Хотя и бессознательно, я ни о чем другом не заботился, как о том, чтобы понравиться ему…Часто, не находя тех моральных условий, которых рассудок требовал в любимом предмете, или после какой-нибудь с ним неприятности, я чувствовал к ним неприязнь; но неприязнь эта была основана на любви. К братьям я никогда не чувствовал такого рода любви. Я ревновал очень часто к женщинам*» [2]. В трилогии «Детство. Отрочество. Юность» во второй редакции главы «Ивины» Николенька Иртеньев проявляет крепкую любовь к Серёже Ивину. Один из отрывков звучит так: «Все мечты мои, во сне и наяву, были о нём: ложась спать, я желал, чтобы он мне приснился; закрывая глаза, я видел его перед собою и лелеял этот призрак, как лучшее наслаждение». Этот отрывок демонстрирует глубокую привязанность и страстную дружбу, при этом Серёжа Ивин является прототипом братьев Мусиных-Пушкиных, к которым Толстой испытывал частые мечты и влечение.

У консервативного славянофильского писателя и публициста К.Н. Леонтьева выявляется бисексуальность. В его произведениях воспевается красота мужского тела. В романе «Исповедь мужа» (1867) главный персонаж пленяется красотой 20-летнего грека. Симпатии к греку проявляет и жена главного героя, однако сам супруг не только поддерживает их увлечение, но и становится посредником между ними. Возникает впечатление, что главный герой питает к молодому человеку более глубокие чувства, чем к своей жене. Леонтьев признал данную повесть безнравственным и чувственным, но написанным «с искренним чувством глубоко развращённого сердца» [2].

Открытая гомосексуальность и бисексуальный образ жизни были присущи некоторым членам императорской семьи. Великий князь К.К. Романов (1858-1915), который писал стихи под псевдонимом К.Р., испытывал гомосексуальные чувства, несмотря на то, что он был женат и имел 9 детей. Он боролся с этими чувствами на протяжении всей жизни: «*Мой скрытый порок полностью владеет мной. Был период, довольно продолжительный, когда я почти одолел его, с конца 1893 года до 1900 года. Но с тех пор, особенно с апреля текущего года (перед рождением нашего очаровательного Георгия), я снова упал и продолжаю скатываться, как по наклонной плоскости, все ниже и ниже. И между тем, я, находясь во главе воспитания множества детей и юношей, должен придерживаться норм морали*» [3].

Другой член императорской семьи, великий князь Сергей Александрович Романов, который был убит Каляевым в 1905 году, открыто поддерживал красивых адъютантов и даже создал в столице закрытый клуб для подобных отношений. Несмотря на то, что он был женат, его семейная жизнь не складывалась, как отмечал В.Н. Балязин, «их семейная жизнь не складывалась, хотя Елизавета Федоровна тщательно скрывала это, даже не признаваясь своим дармштадтским родственникам. Это, в частности, было связано с пристрастием Сергея Александровича к представителям другого пола» [2].

Писатель-мистик Н.В. Гоголь признавался в письмах, что никогда не испытывал женской любви и гордился этим. Он вёл уединенный образ жизни, что затрудняло определение его сексуальной ориентации. Не существует доказательств его романтических отношений с мужчинами. Однако в «Тарасе Бульбе» Гоголь возвеличивает мужскую дружбу, братство и прекрасно описывает красоту мужского тела, хотя это не обязательно свидетельствует о его сексуальных предпочтениях [4]. В произведениях Гоголя образы женщин часто выступают как условные. В его неоконченном романе «Ночи на вилле» (1839) можно заметить намеки на «гомосексуальные» отношения. Главный герой романа заботится о тяжелобольном возлюбленном, что отражает реальную историю из жизни самого Гоголя. Он проводил много времени у друга, страдающего от туберкулёза, графа Иосифа Виельгорского. Из отрывков произведения прослеживается нежная любовь и чувственность по отношению к умирающему другу: «*Они были сладки и томительны, эти бессонные ночи. Он сидел больной в креслах. Я при нем. Сон не смел касаться очей моих. <…> Мне было так сладко сидеть возле него, глядеть на него. Уже две ночи как мы говорили друг другу: ты. Как ближе после этого он стал ко мне!*».

Влиятельный реакционный деятель конца XIX – начала XX века, издатель газеты «Гражданин», князь В.П. Мещерский (1839-1914), которого философ В.С. Соловьев называл «Содома князь и гражданин Гоморры», не только не скрывал своих гомосексуальных наклонностей, но и открыто предоставлял своим фаворитам высокие посты. В 1887 году его застали на месте преступления с мальчиком-барабанщиком из одной из гвардейских частей. Против него выступил всемогущий Обер-прокурор Священного Синода К.Н. Победоносцев, однако по приказу Александра III скандал был утихомирен. Подобные инциденты повторились в 1889 году. После смерти Александра III враги Мещерского передали Николаю II переписку князя с его новым любовником Бурдуковым; царь прочитал письма, но решил не вмешиваться.

Гомосексуальные наклонности П.И. Чайковского были широко известны его современникам. Хотя официально Чайковский не высказывался открыто об этом в своих публичных выступлениях или письмах, его личная жизнь и близкие отношения с мужчинами вызывали разговоры в обществе. Например, его длительная дружба и романтические связи с юношей Александром Позднаковым или Владимиром Давидовым были известны многим. Кроме того, в своей корреспонденции Чайковский иногда намекал на свои чувства и привязанность к мужчинам. Хотя тема гомосексуальности Чайковского долгое время оставалась табу в обществе и не обсуждалась открыто, в наше время она стала предметом активных исследований и дискуссий, особенно в контексте изучения его жизни и творчества. [5, с. 88]. Чайковский пережил свой первый гомосексуальный опыт ещё в отроческом возрасте, когда учился в Училище правоведения, где был однокашником со своим будущим другом и поэтом А.Н. Апухтиным (1841-1893). Литературный и театральный критик А.В. Амфитеатров, рассматривая вопрос гомосексуальности П.И. Чайковского, предложил трактовку, согласно которой композитор был склонен к духовному гомосексуализму и платоническому эфебизму. Он писал: «*Вечно окруженный молодыми друзьями, он вечно же нежно возился с ними, привязываясь к ним и привязывая их к себе любовью, более страстною, чем дружеская или родственная. Один из таких платонических эфебов Чайковского в Тифлисе даже застрелился с горя, когда друг-композитор покинул город. Друзей-юношей и отроков мы при Чайковском можем насчитать много, любовницы – ни одной*». Этот взгляд подчёркивает особую

эмоциональную связь Чайковского с молодыми друзьями, выраженную в их взаимной привязанности и любви, которая чаще всего была платонической и лишена физического аспекта [6]. Письма Чайковского к брату свидетельствуют о его гомосексуальных чувствах. В одном из писем, датированном 4 апреля 1877 года, он выражает свою ревность по поводу отношений своего ученика, 22-летнего скрипача Иосифа Котека, с певицей Эйбоженко. Тем не менее, в другом письме, адресованном Модесту и датированном 19 января 1877 года, Чайковский признаётся в своей влюбленности в Котека и подчёркивает, что предпочитает оставаться в рамках платонических отношений. Кроме того, композитор испытывал чувства мужской нежности к людям из крестьянского класса. В своих дневниках, оставленных во время пребывания в Клину, Чайковский описывает эротические фантазии о крестьянских детях. Согласно мнению исследователя А. Познанского, эти фантазии имели платонический и эстетически-умозрительный характер и не включали физического воплощения. Желая пресечь слухи и подавить свою склонность, Чайковский вступил в брак с бывшей студенткой консерватории Антониной Мелюковой. Однако его брак завершился трагедией, и после этого композитор избегал физической близости с женщинами. Он писал: «*Я знаю теперь по опыту, что значит мне переламывать себя и идти против своей натуры, какая бы она ни была»; «Только теперь, особенно после истории с женитьбой, я наконец начинаю понимать, что нет ничего нет бесплоднее, как хотеть быть не тем, чем я есть по своей природе*». Интересно, что его младший брат Модест Чайковский также был гомосексуалистом. Он был переводчиком, драматургом и либреттистом.

По сведениям многих современников и учёных, Н.С. Зверев, близкий друг Чайковского, был гомосексуалом. Зверев был выдающимся педагогом и открыл для своих учеников специальный закрытый и исключительно мужской пансион, где они жили вместе и занимались музыкой. Среди его учеников были такие выдающиеся музыканты, как С.В. Рахманинов, А.Б. Гольденвейзер, А.Н. Скрябин и другие. Зверев никогда не был женат и не имел известных отношений с женщинами. Однако его предпочтения находили отражение в его пансионе, где царила гомоэротическая атмосфера. Несмотря на это, его вклад в музыкальное образование и развитие его учеников был огромным, и он оставался уважаемым и влиятельным фигурой в мире музыки [2].

Княжна В.И. Гедройц заслуживает уважения и восхищения за свои выдающиеся достижения в медицине и гуманитарной деятельности. Её жизнь и карьера являются примером преданности служению людям и самоотверженности в деле спасения жизней. Её вклад в медицинскую науку и организацию медицинской помощи в период военных конфликтов остается незабвенным. Работы и отчеты, которые она опубликовала, не только делились опытом и знаниями, но и вдохновляли других на подобные деяния. Княжна В.И. Гедройц – яркий пример сильной и самостоятельной женщины, которая смогла преодолеть многие препятствия на своём пути и внести значительный вклад в область медицины и гуманитарной помощи. Её жизнь является вдохновляющим примером для будущих поколений. В 1890-е годы Вера Гедройц активно принимала участие в оппозиционной деятельности, посещала революционные кружки и демонстрации. В период Первой русской революции, будучи связанной с царской семьей, она поддерживала рабочее движение и позднее вступила в партию кадетов. 5 сентября 1894 года, будучи лесбиянкой, Вера Гедройц заключила фиктивный брак с капитаном Николаем Афанасьевичем Белозеровым. Однако она почти не общалась с ним и скрывала этот факт от окружающих. В 1905 году брак был расторгнут. Позднее она отправилась в Швейцарию, чтобы получить высшее медицинское образование и впоследствии получила степень доктора медицины. Помимо занятий поэзией, Вера Гедройц была активным членом различных поэтических кружков и была знакома с большинством деятелей «Серебряного века». Она также участвовала в «Цехе поэтов». Однако, несмотря на это, она отклонила ухаживания Н.И. Гумилева, который посвятил ей стихотворение «Жестокой» [7, с. 135]. Вера Гедройц, судя по воспоминаниям современников, обладала во многом маскулинным характером, часто называли ее «Сафо» и «Жорж Санд Царского Села».

Несмотря на жесткость, она проявляла уважение и заботу к окружающим, особенно к больным. Первой известной ее любовью была Рики Дюги, встреченная во время учебы в Лозанне. Они стремились вернуться вместе в Россию, но столкнулись с невозможностью этого по ряду причин. Второй важной любовью для Гедройц стала графиня Мария Нирод, с которой они провели последние 14 лет жизни вместе в Киеве. В 1932 году Гедройц скончалась от рака.

В эпоху Серебряного века русской культуры отношение к гомосексуальным связям становится более открытым и толерантным. В контексте декриминализации гомосексуализма отношение к геям и лесбиянкам становится более спокойным. В период Серебряного века нравы русских литераторов и издателей были гораздо более раскрепощёнными.

Михаил Кузмин (1872–1936), один из самых выдающихся поэтов этой эпохи, был открытым геем и активно пропагандировал однополую любовь в своём творчестве. В 1906 году Кузмин опубликовал стихотворный цикл «Александрийские песни» и повесть «Крылья», где тема нетрадиционных отношений занимала центральное место. В «Крыльях» рассказывается история молодого студента Вани Смурова, который постепенно осознаёт свою гомосексуальность и чувствует влечение к своему учителю Лариону Штрупу. Публикация вызвала общественный шок, и Кузмин стал первым русским писателем, чьи произведения открыто рассказывали о любви между людьми одного пола.

В творчестве поэтессы М.И. Цветаевой можно обнаружить явные гомосексуальные мотивы. Цветаева посвятила цикл «Подруга» (1915) поэтессе Софии Парнок. У них был роман, который продолжался до 1916 года. София Парнок была открытой лесбиянкой. Литературоведы предполагают, что в цикле, посвященном Парнок, Цветаева изображает любовное противостояние между сильной и слабой женщиной [8]. В стихотворении «Как весело сиял снежинками…» встречаются такие строки:

«Как я по Вашим узким пальчикам
Водила сонною щекой,
Как Вы меня дразнили мальчиком,
Как я Вам нравилась такой…».

Марина Цветаева, известная русская поэтесса, действительно проявляла разносторонний подход к любви. Она была увлечена как мужчинами, так и женщинами, и не стеснялась выражать свои чувства в своих произведениях. Её поэзия часто отражает сложные и глубокие эмоциональные переживания в отношениях с обоими полами, что делает её творчество ярким примером открытости и свободы выражения в любви.

ЛГБТ-мотивы действительно проникали в творчество некоторых представителей Серебряного века, включая Федора Сологуба. Хотя он наиболее известен как автор романа «Мелкий бес», его стихотворения также играют важную роль в его творчестве. В своём стихотворении «На совете» (1891), написанном во время его работы в Крестецком народном училище, Сологуб мог затрагивать ЛГБТ-тематику или вносить некоторые мотивы, связанные с гомосексуальностью или бисексуальностью:

«Наши мальчики любят друг друга так страстно,
Что совместно и спят;
Разгонять их по койкам, ей-богу, напрасно;
Пусть слегка пошалят:
Ведь ребенка они не родят,
Значит, вместе им спать неопасно.»

Существует множество теорий и размышлений относительно сексуальной ориентации Сергея Есенина. В его дневниках и письмах можно найти многочисленные упоминания о его чувствах к разным людям, включая как женщин, так и мужчин. Некоторые учёные и биографы считают, что Есенин испытывал симпатию к обоим полам, аргументируя это цитатами из его личных записей. Например, упоминания о тайной влюбленности в белокурого юношу могут быть рассмотрены в контексте его сложных эмоциональных переживаний и творческих фантазий, а не обязательно как утверждение о его сексуальной ориентации. В то же время,

упоминания о взаимоотношениях с Сергеем Городецким и Николаем Клюевым, которые также были личностями с разнообразными биографиями и связями, вызывают интерес к его личной жизни и приводят к разнообразным интерпретациям. В конечном счете, точная сексуальная ориентация Есенина остается предметом спекуляций и интерпретаций, и, вероятно, мы никогда не узнаем об этом наверняка.

Гомосексуальность в русской литературе действительно является многогранной темой, отражающей социокультурные нормы и индивидуальные аспекты человека. Присутствие нетрадиционных отношений в литературе свидетельствует о том, что испытывать однополые чувства естественно и привычно. Писатели находили вдохновение в историях однополой любви, изображая её как возвышенную и чистую, так же как и любовь любого другого типа. Если любовь искренна, то она всегда прекрасна, независимо от того, кто любит и кого любят. Проявление гомосексуальности играет важную роль в литературе, так как обогащает наше понимание мира и человеческих отношений. Признание этой темы в литературе способствует распространению толерантности и пониманию разнообразия человеческого опыта.

Список использованных источников

1. *Кон И.С.* Лунный свет на заре. М. АСТ-Олимп, 2003 [Электронный ресурс]. URL: https://www.pseudology.org/Kon/LunnySvetNaZare2/28.htm (дата обращения: 31.03.2024)

2. Гомосексуальность в русском литературном творчестве в конце 19 – начале 20 века // ЛГБТ музей истории в России [Электронный ресурс]. URL: https://lgbtru.com/culture/112/ (дата обращения: 31.03.2024)

3. Константин Романов Дневники 1903-1905 гг.: Стрельна хроника, письмо от 28 декабря 1903 г.,С.-Петербург [Электронный ресурс]. URL: http://www.strelna.ru/ru/articles/chronology/51 (дата обращения: 31.03.2024)

4. *Кон И.С.* Сквозь пространство и время. В родных пенатах [Электронный ресурс]. URL: http://az.xgayru.info/articles/bookparts/kon_penatyy.html (дата обращения: 31.03.2024)

5. *Кон И. С.* Клубничка на берёзке: Сексуальная культура в России. – М., Время, 2010. – С. 88.

6. *Амфитеатров А.В.* Встречи с П. И. Чайковским «Сегодня». 1933. № 313. 12 ноября [Электронный ресурс]. URL: http://dugward.ru/library/amfiteatrov/amfiteatrov_chaykovskiy.html (дата обращения: 31.03.2024)

7. *Хохлов В.Г.* Цвет жизни белой. – Брянск: Брянское СРП ВОГ, 2011. – С. 135.

8. *Ашуров И.* От Гоголя до Цветаевой: в каких произведениях русских классиков можно найти ЛГБТ-«пропаганду» // Вечерняя Москва России [Электронный ресурс]. URL: https://vm.ru/society/1012834-ot-gogolya-do-cvetaevoj-v-kakih-proizvedeniyah-russkih-klassikov-mozhno-najti-lgbt-propagandu (дата обращения: 31.03.2024)

ӘОЖ 37.015.3

ОҚУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Қабдиева Әдия Бауржанқызы
kabdiyeva00@mail.ru
«Шетел тілдері және мәдениетаралық байланыс» білім бағдарламасының 2 курс магистранты
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, ф.ғ.к., – **Султангубиева А.А.**

Қазіргі кезде коммуникацияның рөлі артты. Коммуникация барлық сфераға өз әсерін тигізетін ең күшті құрал болып отыр. Коммуникация қоғам дамуының, қызметінің,

құрылуының шарты және ең маңызды құрамды жүйесі, адамдардың жетістікке жетуінің негізі.Коммуникативтік әдіс оқу процесіне белсенді еніп, пәндерді оқытуда тиімді нәтиже беретін әдіске айналды.Оқушылардың білімдік ортада коммуникативтік бейімділігін қалыптастыруда дайындықтың тиімсіз болуының негізгі себептерінің бірі - коммуникативтік құзыреттіліктің мазмұны, әдістері мен ұйымдастыру формаларының дұрыс құрылмауы.

Ғылымда бұл мәселенің айқын теориялық алғышарттары қарастырылған. Ғылыми-педагогикалық еңбектерде жоғары білім беру және оқу-тәрбие үдерісін жетілдіру С.П.Баранов, Ю.К.Бабанский еңбектерінде, мектеп балаларын дамыту ерекшеліктері В.В.Давыдов, Л.В.Занков жұмыстарында қарастырылды.

Елімізде жеке тұлғалық дамуын, өз бетімен білім алуы, икемділік пен дағдыларын қалыптастырудың тиімді жолдары мен тәрбиесі тұрғысынан А.Х.Аренова, Ә.С.Әмірова, С.Н.Жиенбаева, Р.М.Қоянбаев, Ә.М.Мұханбетжанова, Р.К.Төлеубекова, Б.А.Тұрғынбаева зерттеген.

Әрекеттесудің тұлғааралық коммуникативтік кеңістігін құрудың мәдениеті мен ерекшеліктеріне арналған еңбектер: өмірлік жағдаяттарда коммуникативтік өзара әрекеттесудің теориялары (Н.В.Кузьмина, В.М.Коротов); әдіснамалық аспектісі (А.А.Бодалев, А.Н.Леонтьев); психологиялық ерекшеліктері (А.Б.Добрович, А.А.Калюжный); қарым-қатынастағы құзыреттілік және қарым-қатынастағы келіспеушілік құзыреттілігінің сипаты (Л.А.Петровская); қарым-қатынасқа оқыту мәселесі (Н.К.Стамгалиева, Г.З.Молдахметова).

Құзыреттілік теориясы Дж.Равен, В.А.Кальней,И.А.Зимняя А.К.Маркова, В.В.Сериков, А.В.Тихоненко, А.В.Хуторской, қазақстандық ғалымдар Қ.Қ.Жампейсова, Ә.М.Мұханбетжанова,К.С.Құдайбергенова зерттеулерінде орын алған.

Оқушының кең ауқымды дағдыларын яғни құзыреттілігін қалыптастыру негізгі міндет ретінде орын алады.

Бұл міндеттерді іске асырудың қарастырылуы қазіргі педагогиканың өзекті мәселелерінің біріне айналып, оның жолдарын зерттеу қажеттігі анықталды.

Білім алушының коммуникативті құзыреттілігі үрдісінде түрлі жанрдағы мәтіндер дидактикалық бірліктер болады. Олар оқушының бейімделгіш қасиетінің дамуына жағдай тудырады. Осы бөлімді жоғарыда аталған ұғымдарға тоқталсақ бұл жерде құзырет пен іскерлік ұғымдарын ажырату қажет. Іскерлік - спецификалық ситуациядағы іс-әрекет, ал құзырет – іскерлікті, іс - әрекетті бақылаудан алынатын сипаттама. Осылайша, іскерлік -бұл іс - әрекеттегі құзырет.

Оқушы өзінің ішкі тұлғалық сапаларын жүзеге асыра отырып, сауатты және шешен тілмен сөйлей алатын адам болу керек. Тыңдай білу іскерлігі, оқушылардың тілдік әрекеті мен оқу процесіндегі әңгімелесуге жетекші бола білуі керек, логикалық дәлелдерін оқушының біліміне қарай бағдарлау керек, аудиторияға сәйкес келетін тілдік стильді ұстану қажет.

Көптеген зерттеулердің нәтижесі бойынша адамдардың көпшілігі тиімді тыңдау дағдыларын, яғни тыңдау мәдениетін меңгермеген. Зерттеушілер тыңдау процесін пассивті процесс ретінде түсіндіреді, бірақ ол белсенді процеске айналуы керек. Сондықтан тілдік коммуникация кезінде ақпараттың жоғалуының көрсеткіші жоғарылайды.

Тыңдау игеруге тиісті белгілі бір дағдыларды қажетсінеді. Қатысымның нәтижесіне қол жеткізу көп жағдайда адамның кері байланыс орната алуына байланысты, яғни монологты диалогқа айналдыру.

К.Рудестамның пікірінше, белсенді тыңдау дегеніміз – адамның өзінің естіген ақпаратына жауапты болуы, алған материалға сенімді болу үшін оны нақтылап, бекітіп, мәнін түсініп, егер түсінбесе сұраудың көмегімен нақтылау қажет.

Белсенді тыңдаудың 4 түрін бөліп көрсетеді: нақтылау, сөйлеушінің ойын қайта айту, сезімдерді бейнелеу, түйіндеу. Нақтылау – айтылған ойды нақтылау үшін тыңдаушының сөйлеушіге бағдарлануы, төмендегідей сөздер қолданылады: Тағы да қайталайсыз ба?, Түсінген жоқпын, Сіз не айтқыңыз келеді? Бұл тәсілді қолдану кезінде қарапайым ескерту жеткілікті, сөйлеуші өзінің ойын нақты түрде айтпай отырғанын түсінеді.

Сөйлеушінің ойын қайта айту - тыңдаушы қабылдаған ақпаратының дұрыстығын тексеру мақсатында қайтадан кері айтады. Мұндай жағдайда пікірлер төмендегідей сөздерден басталады: Менің түсінуімше..., Сіздің айтуыңызша..., Сіздің пікіріңізше... Қайта айту кезінде идея мен мәніне көңіл аударады, сөйлеушінің сезіміне көңіл аударылмайды. Сөйлеушінің сөзінің құрылысын өзгертіп, қайта айту қажет, сөзбе-сөз қайталау тыңдамағандықтың себебінен болады.

Сезімдерді бейнелеу кезінде сезім мен көңіл-күйге көңіл аударылады, төмендегідей сөздер қолданылады: Менің ойымша, сіз сезініп тұрсыз..., Сіздің сезіміңізге орай..., т.б. көңіл-күйді нақты айыра білу керек, тыңдаушыдан сезімдер мен қайғыруларды ажырата білу керек.

Сөйлеушінің мимикасын, дене қимылдарын, интонациясын, дауыс тембрін қадағалап, мұқият болу керек. Сөйлеушінің негізгі идеялары мен сезімдерін түйіндеу – ұзақ әңгімелесу барысында қолданылады, диалогтың бөліктерін белгілі бір мәндік бірлікке біріктіру. Бұл әңгімені тыңдаушының қабылдаған ақпаратына деген сенімділігін арттырады, ал сөйлеуші өзінің ақпаратының жеткендігіне сенімді болады.

Білім алушының коммуникативтік құзыреттілігінің қалыптасуы маңызды сапаларды қалыптастыру деп аталатын кең және күрделі бір мәселенің ең негізгі бөлігі. Осы мәселенің практикада жүзеге асырылуы және шешілуі тұлғаның жетістік деңгейін көтереді.

Көптеген ғалымдардың пікірінше, біз қарастырып отырған құзыреттілік мына сапалардан көрінеді: әлеуметтік сенситивтілік, әлеуметтік байқампаздық, ес және ойлау, рефлексиялық әрекетте көрінетін қиял, эмоционалды қайғырушылық (эмпатия) сол сияқты пәндер мен коммуникацияның тиімділігін қамтамасыз ететін практикалық дағдылардан (әлеуметтік перцепцияны меңгеру, көру ғана жеткіліксіз, түсіне білу қажет, яғни тұлғасын жағымды жобалау, оның психикалық күйін сыртқы белгілері арқылы тану; өзара қатысымда өзін ұстай білу; психологиялық тұрғыда өз сөзін құрастыра білу, яғни қатынастағы түрлі дағдыларды игеруде(А.А.Леонтьев) көрінеді.

Коммуникативтік қасиеттер жүйесін коммуникативтік қабілеттер, жүйке жүйесіне қызметіне қатысты жеке – психологиялық қасиеттер (темперамент, мінез-құлық), мінездің коммуникативтік сипаттары, тұлғаның эмоционалды-еріктік сферасы құрайды.

Мүмкіндік адамның психофизиологиялық, психикалық, тұлғалық ерекшеліктерімен анықталады. Коммуникативтік әрекет адамның коммуникативтік қабілеті мен коммуникативтік құзыреттілік жүйесіне байланысты.

Түрткілер сыртқы, ішкі әсерлерден пайда болады және тұлғаның коммуникативтік қасиеттерімен байланысты.

Мотивация – мотивтермен анықталатын коммуникацияға деген ұмтылыс.

Коммуникативтік дағдының әлеуметтік – психологиялық деңгейден, танымдық, іс-әрекеттік, қатысым процесінде адамдардың өзара әрекеттесуінен көрінеді. Әлеуметтік-психологиялық деңгейде коммуникативтік құзіреттіліктің пайда болу ерекшелігіне жеке-психологиялық және психофизиологиялық ерекшеліктер де әсер етеді.

Тұлғаның коммуникативті қалыптасуына тиімді әсер ету үшін болашақ әрекетіндегі коммуникативтік қызметтің маңызына тоқталу қажет. Г.М. Андреева коммуникативтік қызметтерді төмендегідей етіп бөледі: коммуникативтік, перцептивті, интерактивті.

Коммуникацияның ақпараттық қызметі. Оқу процесі коммуникацияның ақпараттық функцияларын қолдануды негізге алады. Бұл жағдайда коммуникация ақпарат беру, оқыту, нұсқау беру ретінде қолданылады.

Басқа да ғалымдар оның бірнеше (Б.Ф. Ломов) қызметін бөліп көрсетеді: ақпараттық-коммуникативтік, реттеушілік-коммуникативті, аффективті-коммуникативті.

Педагогикалық, психологиялық, әдіснамалық құралдардың көмегімен оқушыларды белсендендіреді. Коммуникативті әрекеттің перцептивті қызметі субъектілердің түсінісуіне негізделген, коммуникация мақсатына жету үшін қатынасушылардың білімдерді пайдалануы.

Қатысым бойынша бірін бірі қабылдай алуы көптеген өмірлік тәжірибеге немесе әдеби шығармалар мен баспасөз ақпарат құралдары әсеріне негізделеген стереотиптерге

байланысты. Стереотип – ақпараттың жетіспеушілігі жағдайында қоғамда қабылданған пікірлер.

Қабылдауға тұрмыстық стереотиптер өзіндік тұрмыстық негізде стихиялы пайда болған пікірлер. Тұлғааралық қабылдаудың ең маңызды факторы – құрылғы. Адамның қабылдауындағы құрылғы адамның жетістіктері мен кемшіліктерін мұқият талдау негізінде қалыптасады.

Қатысымдағы коммуникативтік құрылғысы – бұл әріптестердің мінез – құлқындағы өзіндік бағдарламасы. Индивидтің құрылғы деңгейіне пәндік – тақырыптық қызығушылықтар, эмоционалды – бағалаушылық қарым-қатынас жатады.

Егер адамдармен қарым-қатынас барысында болатын жағымды және жағымсыз күйлерді бағалай алған жағдайда өзін жетілдіре алады. Адамның қабылдауындағы эмоционалдық эмпатия секілді қасиеттен көрінеді. Эмпатия – «басқа адамның психикасына ену арқылы оның сезімін есепке ала отырып, қайғыра алу қабілеті» .

Басқа адамды танудың негізгі механизмдеріне идентификация мен рефлексия жатады. Идентификация - өзін басқа адаммен теңестіру, ұқсастыру.

Идентификация негізінде белгілі бір қасиеттерге сәйкес тұлғаның типі анықталады, бейнелеу, жалпылау, классификациялау жүзеге асады.

Субъект-субъектілі қатысуда коммуникацияның интерактивті қызметі жүргізіледі. Қатысушылардың ойлауы, мінез-құлқы, білім қоры, әлемге деген қатынасы, практикалық дағдылары, қызығушылықтары, психикалық күйі, мақсаты, пікірі, көңіл-күйі, қажеттіліктері, белсенділігі т.б. өзгеріске ұшырайды. Көптеген жағдайда бұлар стихиялы түрде болғандықтан әсер ету екі жақты процеске ие. Мысалы, жаңа білімді беру және білімдерді қолдана білу мақсатында жүргізілетіндіктен, оқушы айтылған ақпаратты түсінбесе, онда оқытушы материалды ұсыну әдістемесін өзгертеді. Бұл жағдайда оқытушы оқушыға әсер етуге көмектесетін өзінің коммуникативтік құзыреттілігін пайдаланады.

Білім алушылардың әртүрлі мотивтеріне сүйене отырып, оқу процесін тиімділігін арттыру үшін коммуникативтік құзыреттілік деңгейін көтереді. Оқушы мотивтері: ситуациялық – проблемалық, материалдық, әлеуметтік, өзін жүзеге асыру мотиві. Коммуникативтік құзыреттілік балалармен кері байланысты орната білуінен көрінеді, қарым-қатынас монологтық және диалогтық формада қолданылады.

Әлеуметтік психология мен педагогика саласындағы зерттеулерді талдау көрсеткендей, көптеген ғалымдар (А.А. Реан, А.А. Леонтьев, Л.М. Митина, Н.И. Шевандрин) коммуникативтілікті адамдардың өзара әрекетінің сипатымен; адамдардың қарым-қатынастағы қабілеттіліктермен; білім және іскерліктермен байланыстырады.

Әдебиеттерде коммуникативтік меңгерудің нәтижесі ретінде оның нормаларын игеру деңгейі ретінде қарастырылады. Бұл құзыреттілік этноәлеуметтік эталондарды, мінез-құлық стереотиптерін меңгеру, қатысым техникасын игеру деңгейі.

Коммуникативтілікті оқыту процесіне ендіру үшін оқытушының психологиялық дайындығы, коммуникативтіліктің қажеттілігі жөніндегі оның ұмтылысы, бұл бағыттың тиімділігі жөнінде сенімі болуы керек. Аталған құзыреттілік тілдік әрекеттің барлық түрлерінде қалыптасады – тыңдауда, сөйлеуде, оқуда, жазуда.

А.В. Мудриктің қарым-қатынасты ұйымдастыруды анықтайтын тұлғаның төмендегідей параметрлерін бөліп көрсетеді: ойлау ерекшелігі, тілді еркін меңгеру, тілтабысқыштық, эмпатия, анық әлеуметтік, құрылымдық (мысалы, қатынаста қызығушылықтың туындауы, т.б.), коммуникативтік іскерліктер, уақыт, әріптес, қарым-қатынас, ситуациялар бойынша бағдарлану.

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттердегі педагогтың коммуникативтік іскерліктерін талдай келе, екі негізгі топты бөліп алуға болады:

- жалпы коммуникативтік іскерліктер (кездейсоқ немесе тренингтік топтарда қалыптасады);
- арнайы коммуникативтік іскерліктер (арнайы ұйымдастырылған практикалық сабақтар

барысында қалыптасады).

Жоғарыда аталған зерттеушілердің (Т.Н.Лобанова Ю.А.Тихомиров) құзыреттілік туралы анықталған теорияларында тұлға құзыреттілігінің келесідей құрылымын қарастырады:

1. Ойлау арқылы процестердің дамуын көру, тенденциясының дәл болжамын құру;
2. Аналитикалық қабілеттер: мәселені шешудегі логикалылық, әдістемелілік, ұқыптылық, рационалдылық, болжамдық, ойларды дұрыс байланыстыра алу, бірізді әрекет ету

Оқыту субъектілерінің құзыреттілігін қалыптастырудың психологиялық – педагогикалық моделі:

- оқу құзыреттілігінің құрылымы мен құрамын анықтау;
- оқытудың субъектілерінің құрылымын құру;
- оқыту үдерісінің мазмұнын жобалау (білім беру кеңістігіндегі мақсаттылық, операциялық-техникалық, әдістемелік компоненттер).

Қатысым субъектілер түсінісуде күрделі процесс ретінде төмендегідей негізгі каналдар арқылы жүзеге асады: тілдік (вербальды-латыншадан аударғанда ауызша, сөздік) және тілден басқа (вербальсыз). Тіл –бір уақытта ақпараттың негізгі көзі және әрекеттесу тәсілі.

Ресейлік ғалым С.А. Борлакованың зерттеулерін талдай отырып, қатынастың тілдік құрылымын былай бөлуге болады:

1) Сөздердің, фразалардың мәні мен мағынасы. Маңызды орынды сөздерді қолданудың нақтылығы, дәлдігі алады, оның көркемдігі және қол жетерлік болуы, фразалардың дұрыс құрылуы, дыбыстардың, сөздердің дұрыс айтылуы, интонацияның мәні.
2) Тілдік дыбыстық құбылыстар: сөздің жылдамдығы (шапшаң, орташа, жай), дауыстың жоғары модуляциясы, ритм, тембр, интонация, дикция. Байқаулар көрсеткендей, қарым-қатынаста ең жағымдысы сөздің жайлы, орнықты қолданылуы.
3) Дауыстың сапасы: қатысымда болатын дыбыстың сипатты белгілері, күлкі, жылау, сыбырлау, жөтел, нольдік дыбыстар-үзіліс.

Тілдік қатынас ғалымдардың зерттеулері бойынша, әр күн сайын коммуникация барысына адам сөзінің 9 пайызы дыбыстар және 38 пайызы интонация, тілдік емес өзара әрекеттер 53 пайызды құрайды. Көптеген зерттеушілердің пікірінше ақпаратты беру үшін тілдік каналдар қолданылады, тілдік емес каналдарда тұлғааралық қарым-қатынасты «талқылау» үшін қолданылады, кейбір жағдайларда сөздік пікірлесумен қатар қолданылады. Қатынастың сөздік еместігінің құнды болуы оның санасыз және еріксіз шығуы, бейсаналы импульстермен шартталған, сөздік емес құралдар шынайы шығады, тілдік әрекетке қарағанда сенуге болады.

Тұлғаның коммуникативтік құзыреттілігінің ерекшелігі тұлғааралық тану, тұлғалар арасындағы қатысымның теориялық дайындығын құрайды, оған логика заңдарын білу, сөздік этикетті меңгеру, коммуникативтік технологияларды игеру жатады.

Коммуникативтік құзыреттілікке білім, іскерліктер, өзіндік реттелу қабілеті, эмпатия, өзара әрекеттесу мәдениеті жатады. Коммуникативтік құзыреттілік гуманистік бағытталудан, басқаны сезіне білу қабілетінен, оны жағымды қабылдап, ынтымақтасуға, өзара әрекеттесуге дайын болуынан, эмпатиядан көрінеді.

Коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыруда көптеген пәндердің маңызы зор. Оқу процесінде, тәрбие процесінде коммуникативтік идеялар мен технологияларды қолдану топтық және ұжымдық ұйымдастыруға жағдай жасайды.

Л.Л.Федоровaның пікірінше, коммуникативтік идеялар мен технологияларды, пәндерді игерсе, төмендегідей коммуникативтік қызметтер жүзеге асады:

- оқудың мақсатына, мазмұнына, ұйымдастыру формалары мен әдістеріне қатынасты құру;
- оқу процесінің шығармашылық сипатын және материалды меңгерудің жоғары деңгейіндегі әлеуметтік-психологиялық коммуникативтік байланысты орнату,
- тұлғалар аралық қатынас кезінде сенімді және мейірімді қарым-қатынасты қалыптастыру; оқу процесіндегі тұлғалық бағдарланған коммуникативтік өзара әрекеттесу.

В.Н. Мясищев пікірінде қарым-қатынастың 3 аспектісін бөліп көрсетеді: *когнитивті*, шындықтағы нақты құбылысты тану нәтижесі;

эмоционалды, объектіге бағытталған барлық эмоциялық сфераны интеграциялау;

мінез-құлықтық, объектілерге өзекті түрде жауап беру.

Когнитивті аспект қарастырады: психикалық күйді тану, мінез-құлықтың, жағымсыз реакциялардың, жанұялық-тұрмыстық жағдайлардың арасындағы байланыстарды талдау, т.б.

Эмоционалды аспект төмендегідей элементтерді біріктіреді: оқушыларға деген эмоционалды қарым-қатынас, ішкі жан дүниесін түсіну. В.Н. Мясищев эмоционалды аспектіні түсіндіруде 3 түрлі қасиетке мән береді: децентрация – басқа адамды шын ниетімен қабылдау, идентификация- өзін басқаның орнына қоя білу, эмпатия – басқа адамның қайғысын немесе қуанышын өзінікі секілді қабылдау.

Мінез-құлықтық аспект – жоғары құндылықтарды меңгерген адам әрбір адамға шын қызығушылығын білдіре алады, қарым-қатынасқа түсушінің жағымды психикалық қасиеттерін ескеріп, қатынас орнықтырады.

Қарым-қатынастың мінез-құлықтық компонеті іс-әрекетті, мінез-құлықты, кеңістікте орналасуды қарастырады, мимикадан, жест, пантомимикадан, сөзден көрінеді.

Эмоционалды компонент әртүрлі эмоционалды күйден, жағымды және жағымсыз эмоциялардан, келіспеушіліктен, қанағаттанушылықтан, эмоционалды сезімталдықтан көрінеді.

Когнитивті компонент қоршаған ортаны танумен байланысты психикалық процестерден көрінеді (түйсік, қабылдау, ес, елес, қиял, ойлау).

Оқушының коммуникативтік құзыреттілігіне оның бағытталуын, құрылымын, құндылықтық бағдарлануын, дүниеге көзқарасын анықтайтын тұлға сапалары енеді:

- аффилиацияға ұмтылу,
- адамның өзіндік пікірі мен ойлау еркіндігі құқына құрметпен қарау,
- эмпатия,
- тұлға ретінде адамның құндылықтарын сыйлау,
- адамның қасиеттерін құрметтеу, басқа адамдарға көмек беруге дайындық.

Зерттеу барысында жоғары сыныптың оқыту жүйесінде топтық оқыту, диалогтық қарым-қатынастар, тапсырмалар шарттары, деңгейлері, өлшемдері мен көрсеткіштері жасалды. Зерттеудің міндеттеріне сәйкес ***когнитивтік, құндылықтық-мотивациялық, сөйлеу әрекеті*** өлшемдері алынды.

Кесте 1 - Оқушылардың құзыреттілігін қалыптастырудың өлшемдері, көрсеткіштері мен деңгейлері

Өл Шемдер	Көрсеткіштер	Деңгейлер		
		Жоғары	**Орта**	**Төмен**
когнитивтік	қажетті ақпаратты таңдау және бағалау, лингвистика лық талдау	ойын еркін түрде рәсімдейді, мәселені толық баяндайды. құралдарды сауатты пайдаланады	өз ойын берілген үлгіге сәйкес мұғалім көмегімен рәсімдейді, құралдарды толық пайдалана білмейді	қарапайым үлгідегі тапсырмаларды орындайды, құрылымда бағдар жасай алмайды, ойы шашыраңқы

Мотивациялық-құндылықтық	қызығушылық және белсенділік, қарым-қатынасты құндылық ретінде	шынайы қызығушылық танытады, қызығушылығы басым, қарым-қатынасты орнатуға бейім	шешімін мұғалімнің талабымен іздестіреді, өз бетімен табуға сенімсіз, қатесін түзете алмайды, қарым-қатынас орнатуда мақсат тұтпайды	мәселені шешуге қызықпайды, енжар, оқу материалының тек кейбір бөліктерін қабылдайды
Сөйлеу әрекеті	сөзді түрлі қатынас жағдаяттарында қолдана білуі сөйлеу мәдениетінің нормаларын меңгеруі, ұжымдық өзара қарым-қатынасқа түсуі	пікірталаста ақпараттың талап етілетін мазмұнын қабылдайды, талқылауға белсенді араласады, жұмысты орындау барысында міндеттерді белгілейді	Ұйымдастыруы енжар, әріптесінің пікірін тыңдайды, жұмысты орындау барысында міндеттерді бөліседі, сөзді түрлі қолданады	жұмысты ұйымдастыра алмайды, негізінен орындаушы қызметін атқарады, сөзді түрлі қатынаста қолдана білмейді

Аталған міндеттердің нәтижелігін тексеру мақсатында Атырау қаласының Әл-Фараби атындағы BINOM SCHOOL мектебінде тәжірибе-эксперимент жұмысы ұйымдастырылып, сынақтан өткізілді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Мұханбетжанова Ә.М., Тұлғалық бағдарлы білім берудің теориялық негіздері. Орал, 2016. – 250 бет.

2. Кенжебеков Б.К. Жоғары оқу жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру:пед.ғыл.канд. автореф — Алматы, 2011. — 40 б.

3. Нургалиева Г.К. Система ценностных ориентации учащихся. - Алматы: АГУим. Абая, 2013.- с.

4. Бұзаубақова К.Н. Жаңа педагогикалық. технология // Казақстан мектебі- Алматы, 2015. - №4. - С.5.

ӘОЖ 808.1

САБЫР ҚАЗЫБАЙҰЛЫ ЖӘНЕ МҰРАТ МӨҢКЕҰЛЫ

Қадыржан Бекарыс Нысанұлы
Қазақ тілі мен әдебиеті білім бағдарламасының 2 курс студенті
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а.-**Аяпова Г.Б.**

Сабыр Қазыбайұлы – Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінде қазақ әдебиеті тарихынан көп жылдар бойы дәріс оқып, әдебиеттің өзекті мәселелеріне әр уақыт үн қосып, баспасөз беттерінде, арнайы монографиялық зерттеулеріне арқау еткен көрнекті

әдебиеттанушы – ғалым, ұлағатты ұстаздық қызметін ғылыми зерттеу бағыттарымен ұштастыра отырып, тынбай сүбелі еңбек жасаған зерттеуші.

Ғылыми-әдеби еңбегі, өмір жолы өзінен кейінгілерге өнеге, халық қазынасынан, даналық тағылымдарын ел игілігіне айналдыру мұратына алдыңғы аға буын зерттеушілер әулетіне шын мәнінде ізбасар-сүйеніш бола білген, тып-тыныш тындырған ісі замандастарын қуантар ырысты қалам иелерінің бірі – Сабыр Қазыбайұлы.

Ұстаз-ғалым Алаш ардақтыларының сарқытындай ұлттық әдебиеттану жолында зерттеушіге тән тиянақтылығын байқататын бір көрінісі өмірбаянын нақтылап өзінің жазып беруінде жатқандығын түйсінеміз. С.Қазыбайұлының өз қолымен жазылған өмірбаян беттеріне тоқталсақ, 1914 жылы қазіргі Атырау облысы, Қызылқоға ауданының Тоғызыншы ауылында дүниеге келген. Қарапайым малшының отбасында дүниеге келгенімен, жастайынан білімге ынтызар болып өсіп, алдымен ауылдық мектепте кейін, аудан орталығындағы оқу орындарында бастауыш мектепті аяқтайды.

Өткен ғасырдың бас кезіндегі ұлтымыздың басына түскен нәубет Қазыбайдың отбасына да кері әсерін тигізеді. Алдымен ашыршылық, одан соңғы асыра сілтеудің ызғарлы лебі аз-кем шаруасы бар отбасына қырсығын тигізіп қана қоймай, М.Мөңкеұлы айтқандай «елден ауа кешу» [1,19] кезеңіне тап келгендей. Сонау Орхон ескерткіштерінен нәр алған түркі жұртының жаугершілік ауыр кезеңіне орай ұлтымыздың киелі саны – санына жеті байланыстыра беруі М.Мөңкеұлының тарихпен байланыстыра бергенінен де хабардар боламыз. Сол жеті санына орай исі байтақ қазақ жұртына келген жорықшы аузы түкті кәуірлердің, шошақ қалпақты қалмақтардың жан аямас тепкісінен аман қалған қасиетті жердің, ары мен намысы биік батырлары қорғаған, ауыздыға сөз бермейтін, қасиеттілігі мен суырыпсалмалалығының қасиеті көкке қарататын бидеріміздің қадір-қасиеті арқасында қайтарып алған кең жеріміз енді исі қазағымызға бұйырмайын дегені ме деген ішкі наласы да қатар қозғалады. Ақыры қазақтың басына түскен ауыртпалық Тайсойған өңіріне де ылаңын тигізіп, ел аяғы жеткен жерге бытырай бастаған-ды.

Осы ауыртпалық тұста Қазыбайдың отбасы көрші ел қаласы – Орынборға барып, қара жұмыс істеп, жан сауғалайды. Отызыншы жылдың орта тұсында елге оралып, С.Қазыбайұлы ұстаздықтың алғашқы баспалдағы Гурьев педтехникумының жанынан ашылған педагогтік курсқа қабылданады. Алғаш рет тәрбие, білім, оқушы сынды болашағына ізгі жол салдырған ұстаздықтың тағылымды соқпағы осылай басталған-ды.

«Рухани жаңғырудан барып туындайтын ұлттық мүдде. Ұлттық мүддені бажайлау үшін ұлттық сана керек. Ұлттық санадан ұлттық белсенділік туындамақ» [2, 118] – деген пікірде ұлттық дүниетаным құндылығы жатыр. Ұлттық рухымыздың берік болуына қызмет ету тәуелсіз мемлекетіміздің әрбір саналы азаматының борышы. Өйткені, ұлттық рухтың игілігі үшін қызмет ету ұлттық бірлікті, тұтастықты сақтап, еліміздің елдігіне, болашақ ұрпақтың кемелділігіне қызмет атқару болып саналмақ. Сол себепті рухани, мәдени мұраларымызды осы бағытта бүтін, тұтастық бірлікте зерттеу мәселесінің көтерілуі заңды құбылыс. Бүгінгі көзқарастар тұрғысынан қаралып, зерттеліп, зерделеніп, өзінің лайықты бағасын алуды қажет ететін отандық әдебиеттану ғылымындағы өзекті тақырыптардың нысанына айналуға тиісті тұлға – Халық қаһарманы, кісіліктің қасиетін қаламмен өрнектеген, ұлттық ұғымды ұлығылаушы қайраткер – Сабыр Қазыбайұлы.

С.Қазыбайұлының ғылыми еңбектерінің бастауы болып табылатын мақалаларына тоқталсақ, әдебиеттану ғылымында орны бар ақын, жырау және жазушылардың әдеби мұрасын жан-жақты талдап, өзіндік көзқарасын білдіріп, батыс өңірі ақын-жыраулары әдеби мұрасын кеңінен қарастыруға арналған.

С.Қазыбайұлының «Әдебиет жайлы ойлар» (Мақалалар жинағы) 2014 жылы Атырау қаласында басылып шықты. Әдебиетші-ғалымның мақалаларына жіктеу жасасақ, жиырма ақын, жазушы, зерттеуші-ғалымдардың еңбектеріне талдау жасаған. Жекелей тоқталсақ, ақын Жамбыл Жабаевқа – 7 мақала, Мұрат Мөңкеұлына – 6 мақала, С.Мұқановқа – 3 мақала, Абайға – 2 мақала, одан әрі Асанқайғы Сәбитұлы, Бұқар Қалқаманұлы, Махамбет Өтемісұлы, Досы

ақын, Нұрым Шыршығұлұлы, Халел Досмұхамедұлы, Ғабит Мүсірепов, Бауыржан Момышұлы, Әбу Сәрсенбаев,Ғабдол Сланов, Жұбан Молдағалиев, Жұмекен Нәжімеденов, Фариза Оңғарсынова сынды қалам қайраткерлерінің әдеби мұрасын терең қарастырып, қазақ әдебиетіне қосқан үлестерін талдай көрсетіпті.

С.Қазыбайұлы XIX ғасыр ақындарының әдеби мұрасын да ерекше орын бере талдап, ұлттық әдебиеті тарихында орны жоғары екендігіне баға берген. М.Өтемісұлы, М.Мөңкеұлы, Д.Бабатайұлы, Н.Шыршығұлұлы, А.Керейұлының әдеби мұралары туралы кең көлемде ғылыми мақалалар жазып, өзіндік пікірін ұсынған. Соның ішінде М.Мөңкеұлы шығармашылығы турасында «Айтыскер ақын», «Дастандарда тарих бар», «Үш қиян» қалай туған еді?», «Ақынның бай мұрасы», «Мұрат - халық поэзиясының мұрагері», «Заманның зәрі мен зары», «Кеудесі жақсылардың алтын сандық, немесе Мұрат мұрасынан сусындайық» атты мақалалар [3,42] жазған. Қазақ әдебиетінде шығармалары қайшылыққа толы күрделі тұлға саналған ақындардың бірі болған Мұрат Мөңкеұлының шығармаларын жанрлық ерекшелігіне орай жан-жақты қарауға болатыны, қай қырынан алып қарасақ та, ақын тұлғасы даралана, биіктей түсетіні, сөз сайысына алдына жан салмағанын, қарсыластарының бәрін де тізе бүктірген ұшқыр ойлы, суырыпсалма айтыскер ақындығын, сонымен бірге ел тарихын, жер тарихын өте жетік білетін шежіреші екендігіне де ерекше баға береді.

XIX ғасырда өмір сүрген замана жыршысы, айтыскер ақын, тарихи жырлардың авторы Мұрат Мөңкеұлының әдеби мұрасына арнап С.Қазыбайұлы 6 мақала жариялаған екен. Мақалаларының дені ақынның 150 жылдық мерейтойына арналып жазылған. «Кеудесі жақсылардың алтын сандық, немесе Мұрат мұрасынан сусындайық» мақаласына тоқталайық. ...Орыс әдебиеті тарихына көз жүгіртсек, XIX ғасыр «алтын ғасыр» аталғанын білеміз. Ал, таланттарды дүниеге әкелу жағынан, бұл мезгіл қазақ топырағы үшін де құнарсыз болмаған сияқты. Басы сонау Абайдан бастап, Біржан сал, Ақан-Сері, Жаяу Мұса, Балуан шолақ, Ғазиз ақын, тіпті Арқаны қойып, біздің өңірде Аралбай, Абыл, Қашаған, Ақтан, Нұрым сияқты кілең бір аузымен от күреп, шоқ тістеген алапат ақындар дүниеге келген. Осы топтың ішінде өзіндік бітімімен Мұрат Мөңкеұлы оқшау көзге түседі» [7,73] деп қорытынды жасайды ғалым.

Жалпы, XX ғасырдың бас кезінде зерттеуге негіз болған М.Мөңкеұлының 1843 жылы Атырау облысының Қызылқоға ауданы Тайсойған, Қарабау өңірінде кедей шаруа жанұясында дүниеге келгендігі, әкесі жастай қайтқандықтан Мұрат ағасы Матай ақынның тәрбиесінде өскендігі Х.Досмұхамедұлы зерттеулерінен белгілі. Ақындықтың буымен жүрген жас Мұраттың шаруаға еш қыры жоқ екендігіне ренжіген ағасы ашуланып, «Әй, қойшы, сенен ештеңе шықпас» деп түңілген көзқарасына жас Мұрат өлеңмен жауап берген екен:

«Ағаке, бұл баладан күдер үзбе,
Одан да мінгізетін тайыңды ізде.
Еншалла, ырыздықтан кем болмаспын,
Өйткені туыппын ғой қоңыр күзде» [4,25]

Матай інісінің бойында табиғи ақындық қасиет барын сезіп, ырза болған екен.

С.Қазыбайұлы Мұрат ақынның XIX ғасырдың екінші жартысында қазақтарға мешіт салынып, ислам дінін насихаттайтын медреселер ашылып жатқан кез болғандықтан, жастарға білім беру, оларды имандылыққа, адамгершілікке, азаматтыққа тәрбиелеу қадим оқуы бойынша жүргізілгенін, қазақ ауылында «маңдайы шәждеге» тимейтін , яғни қара танымайтын бала болмайтындығын, жаңа қадам басқан қиын оқу арқылы, арап әліппесімен Мұрат қара танып, оқи, жаза алатын дәрежеге жеткенін баяндап, ақынның хат танитындығынан хабар береді. Аз ғана білім табиғатына ақындық дарыны бар жасөспірімнің халық поэзиясын мол игеруіне, ақындық бұлағының көзі ашылуына айтарлықтай септігін тигізгенін, онымен қоса атақты Қуан, Төлеген жыраулардан ноғай қазақ жырларын, «Қырымның қырық батырын» тыңдап үйреніп, жастайынан «жыршы бала» атанғанын нақтылап, Мұрат ақынның жыршылық қырын да танытады.

Одан әрі ақынның өсе келе Қырым, Асаудан бастап, Еділ, Жайық, Ойыл, Сағыз, Жем, Қайнар аймағын мекендеген тайпалардың шежіре тарихын шертетін халық поэзиясын

қапысыз зерделеп игергенін, тарихи шежіресін халық қазынасын таратушы, жырлаушы ретінде жыршылық қабілетінің шабытты толғаған тұсын да бағалап өтеді. Ноғайлы жырлары атауымен әдебиет тарихына енген - «Қырымның қырық батыры» жыры жас жаршының табиғи дарынның көкірек көзін ашьш, шалқыған шабытына қанат бітіреді. XIV – XVI ғасырда өмір сүрген Сыпыра жыраудан бастау алатын ноғайлы жырларын жатқа біліп, ұлан-қайыр қазақ поэзиясын насихаттаушы мұрагерге айналғаннын С.Қазыбайұлы сатылай талдап көрсетеді.

М.Мөңкеұлын көре қалған, одан «Қырымның қырық батырын» түгелдей жаттап үйреніп оны 1940 жылы Қазақ Ғылым Академиясының әдебиет пен өнер институтының қорына жаздырған Маңғыстаулық жыршы Мұрын Сеңгірбекұлының Мұрат туралы естелігіне тоқталып, «Мұрат орта бойлы, қара сақалды кісі еді. Ол өлеңді домбырамен айтпайтын, айқай салғанда, қолына ұстаған тостағанымен не телпекпен аузын қағып айтатын еді... Үш жүздің шежіресін арғы жерден бастап осы күнге дейін қалпына келтіріп айтатын. Тыңдап отырған үлкен кісілердің кейбірлері жылап та қоятын. Мен Едіге жырын Мұраттан бірнеше рет есіттім. Мұрат мен көрген ақындардың ішіндегі ең күштісі еді» деген пайымды пікірін ғалым 1997 жылы «Ана тілі» [3,4] газетіне кең тыныспен толғап қалдырады.

Мұрын жырау Мұрат ақыннан тек «Батырлар жырын» үйреніп қоймай, еңбекқорлықты да үйренгенін, бұл орайда Мұраттың жырды қыста етік тігіп отырып, жазда шөп шауып жүріп үйрететінін, жыршылық қырының да ұстанған өзіндік жолы бар екендігнен хабрдар етеді. Жалпы, орта шаруалы отбасынан шыққан Мұрат ақын ән мен жырды жалаң кәсіп етпей, өмірге қызмет ететін құрамды бір бөлшек ретінде түсініп, халық поэзиясын жете меңгеріп, ел қорғаған ерлер туралы толғауларды жырлаумен ғана шектелмей, өзі де батырлық дастандар шығарып отырғандығы белгілі. Бұл орайда 1925 жылы Қызылқоға өңірінің бірінші ауыл азаматы Әбірдің Хасаны жыршыдан «Орақ-Мамай» тарихи жырының қол жазбасын көшіріп алғанын, осы жырды кейінірек Мұрат мұраларымен салыстырғанда, ол Мұраттың «Қарасай – Қази» дастанына ұқсас болып шыққанын, бірақ бір ерекшелігі Мұрат ақынның жырдың оқиғасын өзгертіп өзінше өрбіткенін түсіндіре кеткен. Жалпы бұл тұста Жыршы мен Жырау туралы түсінікті айыра білудің қажет екендігін алға тартып, жыршы деген өзінің жаттап алған дастанын сол күйі орындап беретінін, ал жырау өзінің шабытының қалқуына орай, әр жырдың оқиғасын дамытып, үстемелеп жырлайтынын, екі ұғымның айырмашылығына зер салсақ, Мұрат белгілі халық жыры «Қарасай – Қазидың» жаңа нұсқасын жасаған деуге болатынын С.Қазыбайұлы нақты дәлелімен ұсынады.

С.Қазыбайұлы Мұрат ақынның шеберлігін танытатын енді бір топ туындылары оның айтыстары деп тоқталып, жастайынан жыршы атанған жас баланың жиын-тойларда өзі сияқты ақындармен, қақтығысып қалатынын, айтыс дегеннің жас болсын, таланттың шеберлігін ұштайтын мектеп қана емес, халық алдындағы үлкен жауапкершілікті қатар арқалатынын, сондықтан айтысқа түстің екен жеңу мақсат екендігіне тоқталып, ақынның айтыскерлік қырын талдайды. Бұл тұста Мұрат өзінің немере ағасы Матайдың, көпті көрген ақсақал Есет бидің, ақыл кеңесін пайдаланғанын, сонымен бірге айтысқандар Мұратқа қазақтың шежіресін, он екі ата байұлының тарихын білу көп көмектескенін, нәтижесінде Мұрат айтыс үстінде өзінің қарсыласынан айқын басым түсіп отырғанын санамалай түсіндіреді.

Сөз сайысында жастай араласып жүрген Мұрат төселген сайын сол аймақтағы айтыскерлерге өзі іздеп барып күш сынасып көретін болған. Бұл орайа Жылқышы мен Балаоразбен айтысы, Кете Жаскелен, Жантолы, Тыныштық, Ізімшайырлармен сөз қақтығыстары жетіп, Мұрат осы аталған ақындардың қай-кайсысын да өзінің өткір тілімен баспалатып, кідіртеді, не руынан осал жерінен ұстап сүріндіртеді, немесе кейбіреуінің жеке кемістігін бетіне басады, әйтеуір қайткенде де, жеңіске жетудің амалын табады. Сол үшін айтар сөзден тайынбай батыл сөйлейді. Мысалы «Кете Жаскелеңмен айтысы сол елдегі бір тойды басқаруды жолға таласудан пайда болады. Жаскелең «Байұлының қаңғырған бір баласы» деп Мұратты жасқап тастағысы келеді. Бірақ, оған Мұрат жасымай Жаскеленнің Кете

деген, руының Әлім де емес, Байұлы да емес, асыранды бала екенін былай деп мәймеңдетеді:

«Майлы аяқ болды деп,
Майлыбай деп ат қойып,
Ұран берген мен едім,
- деп Жаскелеңнен той бастар жолдығын тартып алады» [3,75]

Одан әрі Таманың Ізім шайыр атанған жас ақыны Мұратты жеңем деген ақындық қызулықпен, өзін «тамамын, қара бурамын» деп мақтаньш төсін соғады. Сонда Мұрат Ізімнің әдепсіздеу қылығына шамданьш, оның «Тама», «Қара», «бура» деген сөздеріне сүйкімсіз сипаттама беріп, Ізім шайырдың жағын қарыстырып тастайды.

«Бура болсаң шөп жерсің,
Басқа малдан көп жерсің,
Бура болсаң иерсің.
Артынан кейін сиерсің» [3,110].

Мұрат Байұлының ақындары ысық Жылқышы мен таз Балоразбен, Шеркештің әйелі Тыныштықпен айтысқанда да олар мақтаған батыр мырзаларын түкке тұрмастай жамандайды, керісінше өз руы берішті дүниенің тұтқасын ұстап тұрғандай көріп, асыра мақтайды.

Балаоразбен айтысы сәл ғана екі күшті ақынның қақтығысы сияқты бұл кезде үлкейіп қалған Балаоразды, бір жағынан Көкжардағы қаптаған тазды сыйлап, ел жақсылары екеуін айтыстырмағанын, Қашаған мен Мұратты да адай мен беріш үлкен екі ел арасына жік түседі деп айтыстырмады деген де әңгіме болғандығын ескерте отырып, Атырау өңірінің Индер, Қызылқоға аудандары тойлап жатқан ақын Мұрат кейінгі ұрпаққа айта жүрерліктей сөз қалдырған саңлақ талант екендігіне ерекше мән береді. Мақаласының соңын С.Қазыбайұлы «Біз оның мұрасына жаңа ғана назар аудара бастадық. Оның сөзінің мәнісін енді ұға бастадық. Кеудесі жақсылардың алтын сандық деген осы да?!» [3,73] деп қорытады.

Қазақ елі тәуелсіз мемлекет болып, әлемге танылған, еркіндікке қолы жеткенде, ардақты ақын аталарының асыл туындыларымен оның мұрагер ұрпақтары кеңінен танысатьш күн туғанын, жақсылық ұзағынан болғай деп С.Қазыбайұлы әдебиет тарихы бойынша зерттелер шығармалардың молдығына да мән бере кетеді..

Мұрат Мөңкеұлы өмір сүрген XIX ғасырдың екінші жартысында ислам дінін тұтынған қазақ елінде мешіттер салынып, медреселер ашылып, хадим оқуы бойынша жастарға білім беру, оларды адамгершілікке, имандылыққа тәрбиелеу ісі бұрынғыдан гөрі өріс болғандығы, дәстүрге енген ағымға орай қазақ ауылында молда алдын көрмеген, маңдайы сәждеге тимеген мұсылман баласы болмағандығын, молданың оқуы арқылы Мұрат қара танып, оқи, жаза алатын деңгейде білім алғанымен, көкірек көзінің жоғарылығы Мұраттың халық поэзиясын мол меңгергенін, ақындық бұлағының көзін ашуға айтарлықтай септігін тигізгеніне де баға береді. Одан әрі ғалым Мұрат ақынның Қырым, Азаудан бастап, Еділ, Жайық, Ойыл, Жем өңірін мекендеген Ноғай ордасының шежіре тарихын, ноғайлы жырын қапысыз зерделеп игергенін, Ноғайлы жыры Қырымның қырық батыры Мұраттың алғаш сусындаған бұлағы есепті оның «көкірек көзін» ашты деп қорытынды жасайды.

М.Мөңкеұлы – XIV ғасырдың аяқ шенінде өмір сүрген Сыпыра жыраудан бастау алатын Ноғайлы жырын жатқа айтып, жадында сақтаушылардың бірі болып әдебиет тарихына енгені де белгілі. Атақты Мұрын жырау Нұрым, Қашағандармен қатар Мұраттан да «Қырымның қырық батырын» тыңдап үйренді, үйренген халық қазынас, іргелі зерттеу ошақтары - Қазақтың Ұлттық Ғылым академиясының қорына түсіп, екі том болып баспадан шығарылып, халық игілігіне айналғаны белгілі. Мұрын жыраудың Мұрат ақын берген бағасын портреттік тұрғыдан бастап, жыршылық қасиетін, яғни қолына алған тостағанмен, немесе телпекпен аузын қағып айтып отыратын қасиеттеріне тоқталаыды. Үш жүздің шежіресін арғы жерден бастап, осы күнге дейін қалпына келтіріп айтатыны сол, тыңдап отырған үлкен кісілердің кейбіреулерінің жылап қоятынын, «Едіге жырын Мұраттан бірнеше рет есіттім. Мұрат мен көрген ақындардың ішіндегі ең күштісі еді» деп ақынның ұлтымыздың тарихи жырды дамытудағы орны ретінде қорытады. Бұл қорытынды пікірі, С.Қазыбайұлы

«Ана тілі» газетіне жариялайды.

«Батырлар жырының» Үтомында да : «...Мұрын 37 жасында Мұрат ақынды әдейі іздеп барады. Мұратпен екі-үш ай бірге болып, одан көп жыр үйреніп, көңіліне сақтап алады», - деп қорытынды жасап, Мұрат ақынның халық мұрасы ретінде кең тыныспен танылған «Батырлар жырын» жырлаудағы өзіндік ерекше қырына да тоқталады..

Арқалы ақын Мұрат халық поэзиясын жете меңгеріп, ел қорғаған ерлер туралы толғауларды жырлаумен ғана шектелмей, өзі де батырлық дастандар шығарғаны белгілі. Сол батырлар жыры, тарихи жырлар туындыларында ел әдебиетінің үлгісін өнеге ете отырып, олардың мәні мен мазмұнына сүйеніп, өзінше жаңа жырлар жасайтынына ерекше тоқталған.

С.Қазыбайұлы Ғылым академиясы Мұрын жырлап берген «Қарасай-Қази» жыры мен Мұрат Мөңкеұлының туындысы «Қарасай-Қази» дастанында өзара ұқсастықтарды ретінде, екі жырда да Орақты, Алшы Смайылдар өлтіргенін, Қарасай жауға мінуге Көкше батырдың тұлпарын алғанын, Қибаттың «мені жалғыз тайға саттың» – деп, ағасына өкпе-назын айтатытынын, Қарасайдың атты тастап, жаяу кететітінін және соғысатын жаулары да қалмақ екені салыстырма жасалып ұсынылған.

Сонымен қатар С.Қазыбайұлы М.Мөңкеұлының дастанының суреттеу-сипаттау тәсілдерінде халықтық тарихи жырдан айырмашылықтар кездесетінін де анықтап береді. Атап айтқанда халық жырында Көкшенің жасы сексенге келсе де, аттан түспеген батыр делінсе, М.Мөңкеұлы Көкшені «Ноғайлының қартайып от басындағы құмалақты көсеумен қуалап отырған батыры» деп қартайған шал сыңайында сипаттайды. Тарихи жыр да Көкшенің мініс аты – Тарлан делінсе, М.Мөңкеұлын да көк бұйра ат деп аталады. Алғашқы жыр Қарасайдың Тарланды Көкшеден сұрамай, жылқыдан өзі ұстап мінгені баяндалып берілсе, кейінгі жыр да Көк бұйра атты Көкшемен саудаласып, Қибатты беретін болып алатыны сипатталады. С.Қазыбайұлы екі жырдың өзара ұқсас жақтары мен айырмашылықтарын салыстырма жасай келіп, екі жырдың мазмұнында жалпы ұқсастық болғанымен, М.Мөңкеұлының дастанының оқиға құрылысы шебер де, көркемдік сипаты әсерлі деген қорытынды жасайды.

Ақын өмір сүрген XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ елі жастарға білім беру, оларды адамгершілікке, имандылыққа тәрбиелеу ісін хадим оқуы бойынша бұрынғыдан гөрі кеңірек жүргізе түседі. Мұрат та сол қиын ескі оқу арқылы оқи-жаза аларлық білім меңгереді. Сол сауаттылық тумысынан сөз өнеріне икем дарыны бар Мұраттың халық поэзиясын оқып үйреніп, ақындық бұлағының көзін ашуына айтарлықтай септігін тигізді. Оған қоса атақты Қуан, Телегей деген жыраулардан Ноғайлы-қазақ жырларын, «Қырымның қырық батырын» тыңдап үйренеді.

Мұрат Мөңкеұлы XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ жерінің ұлан-байтақ батыс өңірінде өмір сүрген, сол дәуірдің сырын танып, сұрқын көріп тарихи куәгері болып өткен ақын. Бұл кезде қазақ жерін түгелдей басып алған орыс патшалығы 1861 жылы жасаған реформасынан кейін қазақ жеріне орыс қара шекпендерін қоныстандырып, халқымыздың сулы да нулы жерлерін тартып алған болатын.

Дәл осы дүрбелең кезінде Мұрат ақын өзінің ардақты «Үш қиян» дастанын толғайды. Ақын Еділ, Жайық және Маңғыстау атырабының үш қиян – үш кең аймақ ұлан-байтақ қоныс екенін, осы ата-мекеннің сонау «Алтынорда» ыдырай бастаған XIX ғасырдың аяғынан бері Едіге негізін салған Ноғайлы ордасы заманында басынан кешкен тақсіретін тебірене жыр етеді. Әрине, ақынның зары – елінің азап, шеккен қазақ халқының зары болатын. Сонау XIV ғасырда дәуірлеп өткен Едігеден бермен қарай, ата жаумен айқасып, әруағын асырған Орақ, Мамай, Қобыланды, Шора, Телағыс, Сидақ, Қарт Қожақ, Тарғын, Айсаның ұлы Әнет сынды ноғайлы қазақ батырларының дұшпанды бет бақтырмай, ел еңсесін бастырмай, қырып-жойған қаһармандық қайратына сүйсініп, ардақтап та, мадақтап та толғайды. Орыс патшалығы қазақ халқының ұлттық санасын, адамгершілік сапасын тоздырып, қоныстан қуып, қысымды әбден күшейткен шақтағы Исатай бастаған ұлт-азаттық күрестің де ойранға ұшырағанын ақын аза тұтады.

С.Қазыбайұлы М.Мөңкеұлының біліктілікпен айтқан болжамының айна-қатесіз келгенін уақытқа сай өмір салтымыздан көріп, куә болып отырғанын,. ақын XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ елінің басына түскен зобаланды көзімен көріп, жанымен күйініп өмір сүргенін, сол себепті де қазақ халқының өткендегі дәстүрлі салтын, ұлттық мінез-құлқын аңсайтынын баян еткен. Осыдан келіп қазақ әдебиеті тарихында М.Мөңкеұлы «Зар заман» ақыны болды деп күстаналап, сонау қырқыншы жылдардан бері шығармаларын оқуға тыйым салынып, көмбеде қалғанын, қазақ елі тәуелсіз мемлекет болып, айдай әлемге танылып еркіндік шаққа қолы жеткенде, ардақты ақын аталарының асыл туындыларымен оның мұрагер ұрпақтары кеңінен танысатын сәті түскенін, жақсылық үзағынан болғай деп өзінше қорытынды жасайды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Мұрат. /Құрастырған Б.Қорқытов.-Алматы,Арыс. 2001.-130.
2. Қазақ әдебиетінің тарихы 3-том, Алматы: Ғылым, 2000.-568
3. Қазыбайұлы С. Әдебиет жайлы ойлар (Мақалалар жинағы) Атырау: 2014. -172
4. Мұрат Мөңкеұлы/Құраст. С.Ж.Сапанов, А.М.Нуржанова, Г.Б.Базарғалиев, А.Н.Дәулетова –Атырау, Атырау университеті, 2018.-280.

ӘОЖ 372.881.111.1

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ МУЛЬТФИЛЬМДЕР КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ДАМЫТУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Келменбетова Ә.
kelmenbetova.asel@icloud.com
«Семей қаласының Шәкәрім атындағы Университеті» КеАҚ,
2-курс магистранты, Семей қ-сы
Ғылыми жетекшісі: PhD, Қауымдастырылған профессор м.а., Аккалиева А.Ф.

Ағылшын тілін оқытудың заманауи әдістемесі оқушылардың шет тіліндегі коммуникативті құзыреттілігін, яғни тіл арқылы қарым - қатынас жасау қабілетін қалыптастыру мақсатын қояды. Сондықтан бүгінгі таңда ағылшын тілі мұғалімі үшін өз тәжірибесінде қандай оқыту құралдарын қолдану керектігін және оларды қалай тиімді ету керектігін білу маңызды.

Қазіргі уақытта білім беруді реформалау бағыттарының бірі жұмыстың жаңа түрлерін қолдануға ұмтылу болып табылады. Білім берудегі инновациялық технологиялар - бұл сапалы принциптерге, құралдарға, әдістер мен технологияларға негізделген және білімнің максималды көлемін, максималды шығармашылық белсенділікті және практикалық дағдылар мен құзіреттіліктердің кең спектрін игерумен сипатталатын білім беру нәтижелеріне қол жеткізуге мүмкіндік беретін білім беру процесін ұйымдастыру.

Қазіргі кезеңде ақпараттық технологиялар білім беру саласына белсенді енгізілуде, заманауи оқыту әдістері мен құралдары білім сапасына әсер етеді, оларды сауатты қолдана отырып, оқушылардың материалды игеруін арттырады. Шет тілін оқытудың бастапқы кезеңінде ақпараттық технологияларды қолдана отырып, аутентті материалдарды (мультфильмдерді) көріп, тыңдау лексикалық және грамматикалық материалды игеруге көмектесіп қана қоймайды, сонымен қатар шет тілінің фонетикалық аспектісін, интонациясын, ритм және сөйлеу әуенін меңгеру құралы болып табылады. Тыңдау жаттығуларының көмегімен сөздерді және тілдік құрылымдарды қайталау арқылы оқушылардың сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға болады. Сондықтан аутентті мультфильмдерді білім беру мақсатында, ағылшын тілін үйрету үшін қолданудың артықшылықтары мен кемшіліктерін

зерттеу ерекше өзекті болып отыр.

Ағылшын тілін үйренудің ең қызықты және тиімді әдістерінің бірі - аутентті көркем мультфильмдерді көру. Біріншіден, аудиовизуалды оқыту құралы ретінде мультфильм оқушыларға ана тілінің табиғи түрде сөзін естіп қана қоймай, оның бет - әлпетін, қимылдарын көруге, интонацияны естуге мүмкіндік береді, мұның бәрі белгілі бір тілдік дағдыларды қалыптастырады. Екіншіден, мультфильмдер оқушылардың қарым-қатынас дағдыларын дамытуға, шет тілін үйрену мотивін қалыптастыруға ықпал етеді, тілдік кедергіні жеңуге көмектеседі. Үшіншіден, аудиовизуалды құралдар оқушылардың оқу ақпаратын қабылдауын күшейтеді, бұл оқу материалын түсіну мен игеру сапасын анықтайды.

Ағылшын тілі сабағында мультфильмдерді қолданудың мақсаты - сөйлеу үлгілерін, лексикалық және грамматикалық материалдарды, сондай-ақ ағылшын тіліндегі әртүрлі тақырыптарда қарым-қатынас тәсілдерін пысықтау, ағылшын тілді оқушылардың тұрмысымен, дәстүрлерімен және мәдениетімен таныстыру [1]. Аутентті мультфильмдерді қолдана отырып, ағылшын тілін оқыту құзыреттілік және мәдениетаралық тәсілдерге негізделген. Оқушылар басқа мәдениеттің ерекшеліктерімен танысады, сондай-ақ өз мәдениетінің ерекшеліктерін жақсы меңгереді [2]. Аутентті мультфильмді бір мезгілде есту, көру және моторлы қабылдау елтану және тілдік материалды қабылдауына оң әсер етеді, зейінді, ұзақ мерзімді есте сақтау қабілетін дамытады, эмоционалды әсер етеді, оқу мотивациясын арттырады. Сондай-ақ, кейіпкерлері мен ситуациялары өмірге барынша жақын мультфильм сынып оқушыларының функционалдық сауаттылығын қалыптастыруға ықпал етеді [3]. Яғни, оқушылар мультфильм көру және жаттығуларды ойын-сауық түрінде орындау арқылы сабақта алған білімдерін күнделікті өмірде қолдануға үйренеді. Сонымен қатар, оқытуға пәнаралық тәсіл қолданылады. Мысалы, оқушылар анимациялық кейіпкерлермен бірге ауызша есепті жаттықтырады.

Естіп-тыңдау және жадта сақтау тыңдалым процесінде маңызды факторлар болып табылады. Сөйлемдерде шұбалыңқы болып келетін жаңа лексиканы шектеу керек, сөйлемдердің ұзындығы мен дыбыстық мәтінді оқушылардың қысқа мерзімді жадының көлемін ескере отырып, таңдау керек. Есту арқылы сөйлеуді түсіну қарым-қатынастың сөйлеу үлгілерін, кең таралған фразеологиялық бірліктерді және сөйлеу клишелерін меңгеруді айтарлықтай жеңілдетеді.

Мультфильмді таңдау келесі сипаттамаларға негізделуі керек: бейнематериалдар мен арнайы эффектілерді ұсынудың орташа жылдамдығы, түсінікті лексика, айқындық, қол жетімділік және сюжеттің тартымдылығы. Қосымша критерий - бұл әңгіменің сюжетін жіберіп алмауға, интонация мен айтылу тәсілін қабылдауға және жаңа лексиканы есте сақтауға көмектесетін субтитрлердің болуы. Шет тілін меңгерудің бастапқы деңгейінде субтитрлер оқушыларға айтарлықтай лингвистикалық және моральдық қолдау көрсетеді, өйткені олар экрандағы кейіпкерлердің не айтатынын түсіну қиындықтарын жеңуге ынталандырады және сәйкесінше фильмді көру кезінде шет тілін меңгеру кезінде сенімділік сезімін тудырады.

Мысалы, бастауыш сыныптарда ағылшын тілі сабақтарында коммуникативтік құзыреттілікті дамыту үшін сыныптық жұмысты ұйымдастыруға арналған аутентті мультфильмнің мысалы ретінде «English Singsing» YouTube-арнасында «Good morning + More Kids Dialogues | Learn English for Kids | Learn English of Easy Dialogue», қысқаша – «Good morning + More Kids Dialogues» ұсынуға болады. [4]. Бұл мультфильмді «Past Simple» тақырыбын өткеннен кейін төртінші сынып сабақтарында пайдалану ұсынылады. «Spotlight» тақырыбына төртінші сынып оқушылары мультфильмді түсіну және ұсынылған жаттығуларды орындау үшін қажетті лексикалық және грамматикалық материалды игереді деген қорытынды жасауға болады.

Санитарлық-эпидемиологиялық ережелер мен нормативтермен белгіленген 3-4 сынып оқушыларының компьютерді пайдалануын 25 минутқа тең шектеуді ескере отырып, «Good morning + More Kids Dialogues» мультфильмін сабақтың тақырыптарына лексикалық және грамматикалық тұрғыдан сәйкес келетін бірнеше тақырыптық блоктарға бөлу ұсынылады.

«Good morning + More Kids Dialogues» мультфильмі күнделікті өмірдегі жағдайларға тап болған ағылшын тілді мектеп оқушыларының өмірін баяндайды. Мультфильмде келесі тақырыптар бойынша диалогтар бар: танысу, тамақтану, хобби, спорт, ауа-райы, дәрігерге бару, мектеп, жазғы демалыс, сыртқы келбет, үй, түстер. Мультфильмде келесі грамматикалық материал қолданылады: Present Simple, Present Continuous, Past Continuous, модальды етістіктер, есімдіктер, сұраулы сөйлемдер.

«Good morning + More Kids Dialogues» мультфильмімен тиімді жұмыс істеу үшін жұмысты үш кезеңге бөліп орындау ұсынылады. Дайындық кезеңіндегі мұғалімнің міндеті-оқушыларды көруге дайындау, мотивациямен жұмыс жасау. Бастауыш сынып оқушыларында тыңдауды үйрету үшін зейін мен ойлауды белсендіру қажет. Ол үшін оқушылар шет тіліндегі мәтінді түсінуге деген ұмтылысты ынталандырып, атмосфера жасауы керек.

Бастауыш сыныптарда ағылшын тілі сабақтарында коммуникативті құзыреттілікті дамыту үшін сынып жұмысын ұйымдастыруға арналған шынайы мультфильмнің тағы бір мысалы ретінде «Peppa Pig» мультфильмін ұсынуға болады. Басты кейіпкерлер - Peppa Pig, оның отбасы, достары. Олар көп уақытты бірге өткізеді: олар мектепке, жұмысқа, серуендеуге, қонаққа барады, өсімдіктер өсіреді, тамақ дайындайды, дүкенге барады және т. б.

Бұл мультфильм келесі артықшылықтарға ие:

1. Тұрмыстық Диалогтар. Қысқа фразалар, қарапайым сөйлеу.

2. Негізгі лексика. Гүлдер, көкөністер мен жемістердің атаулары, киім заттары және т.б.

3. Эпизодтардың ұзақтығы орта есеппен 5 минутты құрайды. Осы уақыт ішінде оқушылардың шаршауға уақыты болмайды.

4. Қол жетімділік. Бұл анимациялық фильмді интернеттен табу өте оңай. Субтитрлердің болуы.

5. Көптеген балалар бұл мультфильмді орыс тілінде көрді. Сюжетте таныс материалды көру түсінуді жеңілдетеді.

6. « Peppa Pig» - тату отбасының үлгісі бар түрлі-түсті және күлкілі мультфильм.

Қарауды бастамас бұрын оқушыларға олардан не талап етілетінін түсіндіру керек: мұқият тыңдау, қарау. Айта кету керек, бұл ойын-сауық емес, оқу процесінің бөлігі. Мультфильмді қарау кезінде оқушылар кейіпкерлерді қайталап, жаңа сөздерді жаза алатындай кідірту керек.

Мультфильмді көргеннен кейін материалды бекіту үшін тапсырмаларды орындау қажет, мысалы: сюжетті қайталау және оны талқылау, мәтінді рөлдік қайталау, жаңа лексиканы, сөз тіркестерін аудару және т.б.

Тыңдалым коммуникативті тапсырманы орындаудан басталуы керек. Маңызды бөліктер мен оқиғаларды жазып алу, сондай-ақ тыңдалым барысында орын алуы мүмкін тілдік және лингвистикалық қиындықтарды жеңуге көмектесу маңызды. Ол үшін тақырыпты талқылау, сол арқылы тақырып бойынша бар білімді қайталау, мультфильмде қолданылатын семантикалық лексикамен және грамматикалық құрылымдармен жұмыс жүргізу ұсынылады. Ұқсас тақырыптағы мәтіндерді оқу және талқылау, суреттермен (фотосуреттер, суреттер, иллюстрациялар) жұмыс істеу, оқиғалардың болжамды барысы туралы гипотезалар жасау, оқиғалардың дұрыс барысын анықтау, кілт сөздермен (лексикамен) жұмыс істеу, фонетикалық қиындықтарды жеңу тиімді.

Келесі кезең - мультфильм көру. Шет тілін үйренудің басында мультфильмді бөліп көрсету, оны семантикалық эпизодтарға бөлу ұсынылады. Мультфильмді өте жақсы түсіну үшін көру процесінде жаттығулар жасау ұсынылады. Мысалы, ұсыныс карталарын дұрыс ретпен орналастырыңыз, мәтіндегі бос орындарды толтырыңыз, ағылшын және қазақ мектеп оқушыларының өміріндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды талдаңыз, сондай-ақ сұрақ-жауапты топтық, екеуара талқылау және жеке оқушының пікірін тыңдау [5].

Соңғы кезеңде мұғалім оқушылардың мультфильмді қаншалықты түсінгенін бақылауды жүзеге асыруы керек, сөйлеу және жазу дағдыларын дамыту үшін қосымша жаттығулар жасауы керек (репродуктивті және өнімді), әлеуметтік-мәдени

айырмашылықтарды бөліп көрсетуі керек. Синонимдер мен антонимдері бар тапсырмалар, фильмнің мазмұнын ауызша және жазбаша түрде қайталау сияқты жаттығулар тілдік материалды белсендіруге және бекітуге ықпал етеді [6]. Шығармашылық сипаттағы жаттығулар мектеп оқушыларының тілдік білімін кеңейтеді. Мысалы, мультфильм сюжетінің жалғасын жазу, басты кейіпкерлердің өмірбаянын ойлап табу, мультфильм сюжеті тақырыбында хабарлама дайындау. Жеке қабылдау жаттығуларында (пікірталастар, рөлдік ойындар және сауалнамалар) оқушылар өз пікірлерін айтуға, салыстыруға және талдауға, сондай-ақ бір-бірімен диалогқа түсуге үйренеді [5].

Естігенді (көргенді) түсінуді тексеруге бағытталған жаттығулардың да қиындық деңгейі бар. Алдымен дыбыстарды, сөздерді және сөз топтарын тану жаттығуларын жасаған жөн. Содан кейін оқушылардың мәтінді түсінуге арналған тапсырмалар: оқиғалардың дұрыс барысын анықтау, дұрыс жауапты таңдау, суреттер, пантомима. Қиындықтың келесі деңгейі оқушылардың продуктивті дағдыларын қамтитын түсіну жаттығулары болып табылады, мысалы мәтінді бос орындармен толтыру, негізгі ақпаратты қорытындылау, коммуникативті ситуацияға жауап беру. Жұлдызшасы бар тапсырмалар білім алушыларға жоғары аналитикалық және нәтижелі талаптарды, атап айтқанда естіген (көрген) негізінде өз пікірін қалыптастыруды, пікірталасқа қатысуды көздейді.

Рефлексиялық кезеңнің міндеті - адамгершілік мінез-құлықтың тұрақты стратегиясын қалыптастыру және адамгершілік категориялары тұрғысынан өз іс-әрекеттері мен басқа адамдардың іс-әрекеттерін бағалай білу. Ол үшін мұғалімге тәрбиелік жағдайлар немесе моральдық дилеммалар жасау қажет. Мұны мультфильмнің жалғасы, пікірталастар, рөлдік ойындар, сауалнамалар жүргізу, сауалнамалар толтыру арқылы да жүзеге асыруға болады.

Осылайша, аутентті мультфильмдерді көрудің ұйымдастырылған және сауатты тәсілі коммуникативті құзыреттіліктің дамуына ықпал етеді. Білім алушылардың қабылдауы, тыңдау қабілеті және еркін сөйлеу қабілеті жақсарады, сондай-ақ сөздік қоры кеңейеді. Сонымен қатар, аутентті мультфильмдер үйреніп жатқан тілдің елі және жалпы әлем туралы мәдени көзқарастар мен білімдерді игеруге әсер етеді, шет тілін үйренуге деген мотивацияға оң әсер етеді. Жаттығулар жасай отырып, оқушылар өз пікірлерін айтуға, салыстыруға, бір-бірімен диалогқа түсуге үйренеді. Көру алдындағы тапсырмалар тыңдалым дағдыларын дамыту үшін, ал түсінуді бақылау үшін – көргеннен кейін орындалуы керек.

Ағылшын тілі сабақтарына аутентті мультфильмдерді көрсетуді енгізу тақырыбын зерттей отырып, түпнұсқа тілінде мультфильмдерді көру іс жүзінде оқытудың шын мәнінде өзекті және маңызды элементі болып табылады деген қорытынды жасауға болады. Бұл жасанды ағылшын тілді ортаны құрудың, тыңдау дағдыларын жақсартудың және бастауыш сынып оқушыларының фонетикалық және лексикалық дағдыларын қалыптастырудың бір жолы. Мультфильмдерді үнемі пайдалану ағылшын тілін үйренуге деген ынтаның артуына ықпал етеді. «Видео жалпы ауызша сөйлеуді үйренудің тиімді құралы болып табылады: бейнефильмнің мотивациялық мүмкіндіктері ең алдымен оның табиғи қасиеттерімен түсіндіріледі. Бейнефильмдерді қолдану оқытылатын тілге деген қызығушылықты сақтауға да ықпал етеді» [2]. Фильм көру және оны оқумен ұштастыру арқылы оқушылар ағылшын тілін тиімді меңгеру үшін қажетті дағдыларды дамыта алады.

Қорытындылай келе, ағылшын тілі сабағында аутентті көркем мультфильмдерді қолдана отырып оқытудың негізгі мақсаты - оқушылардың шет тілдік коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруға ықпал ету, ол тілдік дағдылар мен сөйлеу дағдыларын тәрбиелеу мен дамытудың маңызды құралы болып табылады. Материалды таңдағанда мұғалім оқушылардың жас ерекшеліктерін де, оқытудың моральдық-этикалық аспектісін де ескеруі керек. Мектеп бағдарламасы аясында G санатындағы мультфильмдерді (шектеусіз) қолданған жөн - бұл отбасылық толық метражды немесе қысқа метражды мультфильмдер және актерлердің дауыстық нақты дикциясы, жағымды дыбыстық дизайны бар және нақты тәрбиелік мақсаттарды жүзеге асыратын мультфильмдерді, сюжеттерінде зорлық-зомбылық белгісі бар тілдік бірліктерді, балағат сөздерді қолданбайтын аутентті мультфильмдерді

іріктеп, қолдану шет тілі сабағын ұйымдастырудың негізгі критерийлерінің бірі.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Цой А.И., Гребенюк Е.Ф. Обучение иностранному языку с использованием мультфильмов и комиксов на современном этапе. // Бизнес. Образование. Право. 2018. № 1 (42). С. 278-282.
2. Тарева Е.Г., Гальскова Н.Д. Инновации в обучении языку и культуре: Pro et Contra / // Иностранные языки в школе. 2013. № 10. С. 2-8.
3. Сороковых Г.В., Каппушева Х.Х., Герасимова Н.И., Олейникова Е.А., Короткова И.П., Баранова Е.А., Наджафов И.А. Интерактивные технологии в иноязычном образовании: исследование стратегий и опыта применения. / Коллективная монография. / Москва, 2013.
4. Видеозапись на сайте Youtube/Good morning+More Kids Dialogues | Learn English for Kids | Collection of Easy Dialogue.
5. Николаева Н.А., Волкова С.А. Изучение английского языка с помощью аутентичных фильмов. // Образование и воспитание. 2017. № 1. С. 69-71.
6. Г.В. Рогова, И.Н. Верещагина, Н.В. Языкова. Методика обучения английскому языку. 1-4 классы Пособие для учителей и студентов педагогических вузов. / Москва, 2008. (4-е издание, доработанное).

УДК 82-31

КОНЦЕПТ ДРУЖБЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ А.М. ВОЛКОВА «ВОЛШЕБНИКИ ИЗУМРУДНОГО ГОРОДА» И Ф.БАУМА «УДИВИТЕЛЬНЫЙ ВОЛШЕБНИК ИЗ СТРАНЫ ОЗ»

Мақсатова Құндыз Мақсатқызы
Машырықова Томирис Мәлікқызы
kmaksatova499@gmail.com
студенты образовательной программы «Учитель русского языка и литературы в школах нерусским языком обучения»
Атырауский университет им.Х.Досмухамедова, Атырау, Казахстан
Научный руководитель магистр – **Кайрлиева Н.Б.**

«В мире нет ничего лучше и приятнее дружбы, исключить из жизни дружбу- все равно, что лишить мир солнечного света», - так говорил Цицерон.

На протяжении многих веков люди пытались выяснить, в чем заключается смысл дружбы, кто такой друг, и почему эти отношения так необходимы людям, однако эти вечные вопросы, не имеющие однозначного толкования, вызывают множество споров. Тем не менее, человечество не оставляет упорных попыток осмыслить феномен самой дружбы. Это понятие знакомо каждому человеку, живущему в современном мире. Но, в то же время это сложное, многостороннее явление, которое находит различные способы выражения в тех или иных лингвокультурах. Ключевыми в любом языковом пространстве являются концепты, которые определяют суть человеческих взаимоотношений, к ним относится и концепт «Дружба», так как самосознание, жизнеощущение и миропонимание любого человека во многом определяется отношением к дружбе. Значение слова «друг» менялось с течением времени, проанализировав изменения, которые он претерпевал, можно выявить процесс развития глубинных отношений между людьми. Интересным представляется проследить эволюцию концепта «Дружба» на материале анализа словарных дефиниций в различных лексикографических источниках, так как именно словари выступают фиксаторами наиболее

устоявшихся и оформившихся определений. В толковом словаре русского языка С.И. Ожегова дается такое определение: «дружба — близкие отношения, основанные на взаимном доверии, привязанности, общности интересов». В новом словаре русского языка Ефремова дружба определяется как «взаимная расположенность, привязанность, характерная для таких отношений».

Александр Мелентьевич Волков родился 2 (14) июня 1891 в Казахстане, в Усть-Каменогорске, в семье отставного фельдфебеля Мелентия Михайловича Волкова и Соломеи (Соломонии) Петровны Волковой (урождённой Пономаренко, позже записанной как Пономарёва). В 12 лет Александр окончил Усть-Каменогорское Городское училище, где позже начал свою педагогическую деятельность. В 1907 году поступил в Томский учительский институт, по окончании которого получил диплом с правом преподавать все предметы школьной программы, кроме Закона Божьего. В период Гражданской войны активно занимался стихотворной деятельностью. Имя Волкова широко известно по сказочному циклу «Волшебник Изумрудного города». В основе первой сказки цикла лежала книга американского писателя Фрэнка Баума «Удивительный волшебник из страны Оз». Волков взялся переводить эту книгу, чтобы попрактиковаться в изучении английского языка. Однако в процессе перевода он изменил некоторые события и добавил новые приключения героев. Рукопись обработанной сказки одобрили С. Я. Маршак и А. С. Макаренко. В 1939 году повесть «Волшебник Изумрудного города» обрела статус самостоятельного произведения, впоследствии она была переведена на 13 языков и выдержала 46 переизданий. В 1958 году Волков написал вторую сказку про девочку Элли и её друзей Страшилу, Железного Дровосека, Смелого Льва; эта сказка, получившая название «Урфин Джюс и его деревянные солдаты», вышла в 1963 году. В дальнейшем автор продолжил серию о приключениях Элли (и затем её сестры — Энни). Всего было написано шесть повестей и планировалась седьмая — предыстория о юности Гудвина, но к этому замыслу Волков приступить не успел. В 1959 году сказка «Волшебник Изумрудного города» была переиздана в новой редакции с красочными рисунками Леонида Владимирского; впоследствии художник проиллюстрировал весь сказочный цикл.

Проблема исследования концепта дружбы в произведении Александра Волкова «Волшебники Изумрудного города» представляет собой важную аспект литературного произведения и имеет широкий культурный контекст. Это произведение представляет мир фэнтези, где дружба играет ключевую роль в отношениях между героями. «Волшебники Изумрудного города» полны приключений и опасностей, которые они преодолевают вместе благодаря дружбе, взаимопомощи и взаимопониманию.

Актуальность исследования данной темы состоит в том, что дружба как социальное явление является универсальным для всех времен и культур. В современном мире также актуальны вопросы дружбы, взаимопонимания и поддержки, особенно в условиях стресса и неопределенности. Анализ концепции дружбы в произведении позволяет лучше понять ее ценность и роль в формировании личности, взаимоотношениях и обществе в целом. Исследование дружбы в «Волшебниках Изумрудного города» также может пролить свет на взаимосвязь между дружбой, героизмом и моралью. Поведение и решения героев, основанные на их дружбе, могут быть интерпретированы как образец для анализа социокультурных ценностей и норм, которые актуальны как в литературном произведении, так и в реальной жизни. Александр Волкова «Волшебники Изумрудного города» является культовым произведением российской детской литературы, которое любимо многими читателями не только в России, но и за ее пределами. В этой книге затрагиваются многие важные темы, включая понятие дружбы. Дружба играет важную роль в сюжете произведения, так как именно благодаря дружбе герои преодолевают сложности и препятствия.

Понятие дружбы в литературе и культуре в целом часто рассматривается как одно из ключевых человеческих ценностей, способное объединять людей во всем мире, вне зависимости от возраста, пола и культуры. Анализ других исследований на тему дружбы в

литературе также позволяет увидеть, какую важность эта тема имеет для литературы в целом. Многие известные произведения, начиная с древности и до наших дней, содержат мотивы дружбы, позволяя читателям погружаться в мир дружеских отношений и ценностей.

Имя Волкова широко известно по сказочному циклу «Волшебник Изумрудного города». В основе первой сказки цикла лежала книга американского писателя Фрэнка Баума «Удивительный волшебник из страны Оз». Волков взялся переводить эту книгу, чтобы попрактиковаться в изучении английского языка. Однако в процессе перевода он изменил некоторые события и добавил новые приключения героев. Рукопись обработанной сказки одобрили С. Я. Маршак и А. С. Макаренко. В 1939 году повесть «Волшебник Изумрудного города» обрела статус самостоятельного произведения, впоследствии она была переведена на 13 языков и выдержала 46 переизданий.

В книге можно прочесть некоторые моменты, где главные герои проявляют заботу к друг другу. К примеру, можно привести момент, когда Страшила охраняет Элли и Тотошку ночью или же момент, когда Страшила с Железным Дровосеком спасают маленькую Элли от людоеда. Следующий пример, это случай в маковом поле, когда Элли с Тотошкой засыпают, а Страшила вместе с Железным Дровосеком переносят их на руках. Все эти выше написанные моменты подтверждают тот факт, что сила дружбы — это забота друг о друге и взаимопомощь. Александр Волков в своей книге исследует знаменитый мотив дружбы в контексте приключенческой фэнтези в детской литературы. Роль дружбы в развитии сюжета произведения изучается как ключевой механизм формирования персонажей, их отношений и решения проблем. Дружба между главными героями произведения, становится тем фундаментом, на котором строится вся повествовательная конструкция. Их взаимодействие представлено как образец искреннего и верного товарищества, способного преодолеть любые трудности и испытания. Благодаря их дружбе удается обрести силу, мудрость и преодолеть препятствия на пути к цели. Дружба как ценность в книге Александра Волкова выступает в качестве персонального роста персонажей, их внутреннего совершенствования и укрепления. Сама по себе дружба понимается как сильная и непоколебимая связь, способная преодолеть любые расстояния и испытания. Именно через призму дружбы автор демонстрирует важность человеческих ценностей, моральных принципов и взаимовыручки. Сюжеты «Волшебника Изумрудного города» и «Удивительного Волшебника страны Оз» схожи, но различия между этими книгами весьма многочисленны и выходят далеко за рамки пересказа на другом языке и замены имён собственных, как может показаться с первого взгляда. Следует, однако, иметь в виду, что приводимый здесь список расхождений относится к классической редакции 1959 года. В редакции 1939 года отличий от Баума было значительно меньше. Главную героиню зовут Элли Смит, а не Дороти Гейл, и у неё есть родители (Джон и Анна Смит), в то время как Дороти — сирота, живущая с дядей Генри и тётей Эм.У Баума Дороти живёт в домике, у Волкова – в фургоне, снятом с колёс и поставленном на землю. Описание канзасской жизни девочки у Волкова менее мрачно, чем у Баума. Хоть у Баума Дороти и грамотна, но чтение занимает в её жизни весьма незначительное место. У Волкова Элли хорошо начитана, читала не только сказки, но и познавательные книги (например, про древних саблезубых тигров), привычно оставляет сообщения-надписи. Ураган, принёсший Элли в Волшебную страну, вызван злой волшебницей Гингемой, желающей опустошить мир, а домик направлен на Гингему волшебством Виллины (у Баума был циклон — обычное стихийное бедствие, а смерть волшебницы — случайность). Во время урагана у Баума Тотошка падает в открытый люк в полу домика, который уже несёт ураган (через этот люк был вход в «ураганный погреб», где семья Дороти пряталась от ураганов). Однако давление воздуха не позволило ему упасть на землю, так что Дороти сумела схватить его и втащить обратно. У Волкова этот эпизод отсутствует, поскольку вход в «ураганный погреб» у него находится снаружи фургона, а не внутри, и соответственно люк в полу отсутствует. Дан портрет Гингемы как могущественной волшебницы, она названа сестрой Бастинды. У Баума о волшебнице Востока только неприятные воспоминания местных жителей, а волшебница Запада не является её сестрой.

При встрече с доброй волшебницей Дороти говорит: «Я думала, все волшебницы (witches – ведьмы) злые». Элли: «Вы волшебница? А как же мама говорила мне, что теперь нет волшебников?». Тотошка, попав в Волшебную страну, начинает разговаривать по-человечески, как все звери страны. В «Удивительном Волшебнике страны Оз» он остаётся бессловесным (хотя в одной из следующих книг выясняется, что он тоже умел говорить, но не хотел). Волшебная страна у Волкова более недоступна: от внешнего мира она отгорожена не только пустыней, но и сплошной кольцевой цепью непроходимых горных хребтов. Ориентация частей Волшебной страны по сторонам света является зеркальным отображением Оз: если у Баума Голубая страна, где начинает свой путь Дороти, находится на востоке, то у Волкова она на западе. Названия стран по цвету изменены: Жёлтой стране Баума соответствует Фиолетовая страна Волкова, и наоборот.

Расположение стран у Волкова в целом менее логично, потеряна закономерность, согласно которой промежуточный цвет спектра — зелёный — находится между крайними. Но возникает другая закономерность — страны злых волшебниц «холодных» цветов, страны добрых волшебниц — «тёплых». В «Волшебнике Страны Оз» волшебницы не названы по именам, за исключением Глинды, доброй волшебницы Юга. У Волковой доброй волшебницы Розовой страны зовут Стелла, а волшебницы Севера, Востока и Запада получают имена Виллина, Гингема и Бастинда соответственно.У Волкова народцы Волшебной страны отличаются характерными приметами: Мигуны — мигают глазами, Жевуны — двигают челюстями. У Баума таких черт нет, только названия.У Волкова волшебника зовут Гудвин, а страна называется Волшебной страной, у Баума страна именуется Оз, а волшебника, как выясняется в одной из последующих книг, зовут Оскар Зороастр Фадриг Исаак Норман Хенкл Эммануэль Амбройз Диггс (инициалы образуют слово «OzPinhead», что означает «ОзГлупец»). Элли получает предсказание о трёх заветных желаниях, которые должны быть исполнены, чтобы она смогла вернуться в Канзас. Перед Дороти никаких условий не поставлено, вместе с тем ей и не даётся никакого обещания, кроме краткого указания — идти в Изумрудный город. Кроме того, она получает Волшебный Поцелуй от Доброй Волшебницы Севера, гарантирующий ей безопасную дорогу, и вся трудность только в самом пешем пути. Путь же Элли не только далёк, но и смертельно опасен, и без надежных друзей практически непреодолим. Сравнение «Удивительного волшебника страны Оз» и «Волшебника Изумрудного города» показало значительные различия между этими произведениями по эмоциональносмысловой доминанте. В то время как текст оригинала можно считать нейтральным или полидоминантным (с элементами «красивого» и «весёлого» текста), переложение Волкова является «тёмным» текстом. Это проявляется в упоминаниях отсутствующих у Баума смен эмоциональных состояний, использовании слов «страх», «смех», детализации описаний, частом упоминании звуков и звукоподражаний. Очень часто упоминается вода: дождь и разлив реки являются основным событием главы «Наводнение», добавленной Волковым, в описании дворца Гудвина встречаются пруды, фонтаны, ров с водой — детали, которых в оригинале нет, упоминание ручья также появляется при описании оврага, пересекающего дорогу.

Ещё одна особенность текста Волкова — частые восклицательные предложения, особенно в отрывках, отсутствовавших в оригинале. Несмотря на то, что книга сама является переводом, она в свою очередь была переведена на многие языки, включая английский и немецкий, и издана практически во всех бывших социалистических странах. Первое немецкое издание «Волшебника» вышло в ГДР и ФРГ в середине 1960-х. За 40 лет книга выдержала 10 изданий; даже после объединения Германии, когда для восточных немцев стали доступны оригинальные книги Баума, переводы книг Волкова продолжают выходить неизменно раскупаемыми тиражами. В текст 11-го издания, вышедшего в 2005 году, и последующих были внесены некоторые изменения, также книга получила новое оформление. Тем не менее в 2011 году по многочисленным требованиям читателей издательство было вынуждено вернуться к изданию книги в старом оформлении, в старой редакции перевода и даже с

«традиционным» послесловием, обличающим недостатки капиталистического строя. В послесловии к книге А. М. Волков, обращаясь к современным ему юным читателям, предполагает, что те очень удивились, узнав, что Великий и Ужасный Волшебник Гудвин на самом деле оказался не волшебником. Волков пишет, что его сказка учит тому, что всякий обман и всякая ложь рано или поздно раскрываются. Добродушный, но слабохарактерный Гудвин особых способностей и желания трудиться не имел. Полагая, что жизнь в Волшебной стране точно такая же, как и жизнь в знакомых современных ему странах, он не видел для себя другого способа добиться успеха и процветания, кроме лжи. Эта постоянная ложь доводит Гудвина до того, что он посылает вместо себя на битву со злой волшебницей маленькую девочку. А. М. Волков в послесловии указывает, что написал свою сказочную повесть «Волшебник Изумрудного города» по мотивам сказки американского писателя Лимана Фрэнка Баума, которая называется «Мудрец из страны Оз» (1900), и упоминает о её многочисленных продолжениях. Пишет, что многое изменил в книге Баума, дописал новые главы. Рассказывает, что Тотошка у Баума, в отличие от его Тотошки — немой. Кроме того, в послесловии говорится, что автор начинает писать вторую книгу про приключения Элли и её друзей — «Урфин Джюс и его деревянные солдаты».

Взаимопонимание друзей помогает не только получить наслаждение в жизни, но и также разделить горе. Дружба является одной из предпосылок довольствия к жизни. Дружеские отношения бесценны, они дают уверенность, в любую минуту можно обратиться за помощью. Это не говорит о том, что в оставшиеся время мы не перестаем любить своих друзей. Дружба просто ждет своего часа. Друг помогает в беде, этот компонент концепта «Дружба» подкрепляется многими произведениями литературы. Мы считаем, что тема нашей статьи очень актуальна в нашем современном обществе. Дружба - это глубокие, искренние отношения, имеющие особую важность в нашей жизни. ДРУЖБА выступает как концепт идеологический, в котором прескриптивная составляющая стоит выше всех, формируя в сознании стереотип дружеских отношений естественных и обязательных для общества. Дружба - это сложный, многогранный феномен, который находит различные способы выражения в произведениях русской и зарубежной литературы. Признаками дружбы становятся:

1) общие интересы, взгляды, мироощущение;
2) откровенность, которая предполагает искренность в отношениях и доверие;
3) взаимопомощь или поддержка;
4) бескорыстие, отсутствие в отношениях какой-либо личной выгоды.

Таким образом, мы увидели, что в литературных произведениях, как и в жизни, дружить люди начинают на почве схожих интересов, действий, основных ценностных ориентаций и образа жизни, и это немаловажный факт в человеческих отношениях.

Список использованных источников:

1. Невинская И. Н. Волков Александр Мелентьевич // Русские детские писатели XX века: Биобиблиографический словарь. — М., 1998.

2. Петровский М. Александр Волков. «Волшебник Изумрудного города». Правда и иллюзии страны Оз. // Книги нашего детства. — 2008, 2-е изд.

3. Несбет Э. На чужом воздушном шаре: Волшебник страны Оз и советская история воздухоплавания // Весёлые человечки: культурные герои советского детства. — Новое литературное обозрение. Научная библиотека, 2008. — Вып. LXXIV. — С. 181—203. — ISBN 978-5-86793-642-6.

4. Erika Haber. Is Magic Land Oz? A. M. Volkov and the Question of Originality (англ.) // Детские чтения. — 2014. — 29 December (vol. 6, iss. 2). — P. 255–268. — ISSN 2304-5817.

5. Хабер Э. Страна Оз за железным занавесом / пер. с англ. О. Мяэотс. — М.: Новое литературное обозрение, 2023. — 304 с. — (Научная библиотека). — ISBN 978-5-4448-1893-0.

6. Ожегов, С.И., Шведова, Н.Ю. Толковый словарь русского языка. 4-е изд., доп.

[Электронный вариант]. – М., 1997. – Режим доступа:
http://www.ozhegov.org/words/7845.shtml, http://www.ozhegov.org/words/7842.shtml.
6. Ефремова, Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толковословообразовательный [Электронный вариант]. – М.: Русский язык, 2000. –
Режим доступа: http://www.efremova.info/word/druzhit.html; http://www.efremova.info/word/drug.html; http://www.efremova.info/word/druzhba.html.

ӘОЖ 372.8

ПРЕИМУЩЕСТВО ВИДЕОМАТЕРИАЛОВ КАК СРЕДСТВА ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Мусина Жанаргул Кудайбергенқызы
Zhanargul-mussins@mail.ru
Магистрант 2 курса 7М01703 - «Иностранные языки и межкультурная коммуникация»
Атырауский университет им.Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан
Научный руководитель, к.ф.н., ассоциированный профессор – **Хайржанова А.Х**

Использование образовательных информационно-коммуникационных технологий является необходимым условием ускорения учебного процесса, повышения интереса обучающегося предметом, качественного усвоения материала, интеллектуального и творческого развития в современном образовании. Использование видеоматериалов на уроках - одно из актуальных направлений в методике, позволяющее регламентировать очень важные задачи обучения, воспитания, требует новых подходов и нестандартных решений. Просматривая видеоролики, у обучающихся будет возможность прослушать настоящий английский язык, а уроки, проводимые с их использованием расширят горизонт знаний о культуре и традициях изучаемой страны.

Изучение иностранного языка призвано сформировать человека, способного и готового к участию в межкультурной коммуникации. Среди них особое место занимают аудиовизуальные средства: фильмы, видеопрограммы и образовательное телевидение и др. Это не только новые технические средства, но и новые формы и методы обучения, новый подход к процессу обучения. Однако, несмотря на явный прогресс в мире, методика использования видеоматериалов на занятиях по английскому языку разработана недостаточно, необходимость уточнения роли видеоматериалов в развитии у обучающихся способности к пониманию и анализу языка определяет актуальность исследовательской работы.

Видеоматериалы открывают большие возможности в изучении языка, так как сочетают в себе несколько компонентов, таких как аудирование и зрительное восприятие. С помощью видеотехнологий можно развить творческий потенциал человека, открыть путь воображению и предсказаниям, основанным на реальных жизненных ситуациях и событиях. Использование видеоматериалов, являющихся естественными речевыми продуктами, созданными в методических целях, способствует эффективному обучению всем видам речевой деятельности, повышению мотивации к изучению иностранного языка как учебного предмета. Это лучший способ узнать иностранную культуру.

Однако использование текстов в видеоматериалах также вызывает трудности в связи с разнообразием лексики и грамматических форм, индивидуальными особенностями авторского стиля, разницей фоновых знаний представителей разных культур. По мнению Е.В. Носоновича и Р.П. Мильруд: "...информационная достоверность - предполагает наличие

новой информации, которая должна заинтересовать получателя. Разнообразие тем увеличивает знания и значимость иностранного языка как образовательного предмета" [1].

Работа с текстом реального чтения приближает обучающегося к реальным ситуациям употребления языка, знакомит его с различными языковыми средствами и подготавливает к функциональному использованию этих средств в речи. Сегодня очень важно использовать видеоматериалы в обучении языкам для формирования речевых и поведенческих навыков. Кроме того, он должен иметь информативное значение. Использование видеоматериалов предполагает формирование у обучающихся готовности к взаимопониманию, воспитание в духе толерантности, развитие умения понимать культуру, образ жизни и мысли других народов, умение в процессе выражать свои мысли и чувства.

Так же отражаются такие источники информации, как подлинные материалы: литературные, фольклорные, изобразительные, музыкальные произведения, реальные предметы: одежда, мебель, посуда и многие другие. Определяя преимущества эффективного использования видеоматериалов в процессе обучения английскому языку, методист К.Кричевская выделяла следующие положительные характеристики в процессе обучения[2]:

- видео позволяет использовать разные режимы работы: работа со стоп-кадром, разделение фильма на фрагменты, работа с видеодорожкой и т.д.п.;
- видеоматериалы легко использовать в разных видах работы: парной, групповой, индивидуальной и коллективной.

С точки зрения методики наиболее важной является следующая классификация видеоматериалов:

- ✓ видеоматериалы, непосредственно предназначенные для обучения языку;
- ✓ оригинальные видеоматериалы по языку (художественные фильмы, телепрограммы);
- ✓ видеоматериалы, разработанные самостоятельно преподавателями и студентами.

Самодельные видеоматериалы могут решить многие задачи, поставленные учителем, так как преподаватель сам выбирает фрагменты и может влиять на процесс сам, направляя его на нужную проблему. Но для создания таких материалов требуется техническое оснащение, тщательное планирование и много времени. Что касается двух упомянутых выше классификаций, то они широко используются в образовательном процессе в силу своей доступности и сложности применения. Учебные видеоматериалы доступны на всех этапах обучения и имеют дополнительные дидактические материалы.

Ю.И. Верисокин, один из авторов учебников английского языка, писал о важности использования учебных видеоматериалов, выступающих источником дополнительной информации на разных уровнях языковой сложности. Видеоматериалы для изучения языка характеризуются обучением прямо с экрана. Автор выделяет следующие две типы обучающих видеоматериалов:

1) видеоматериал, выступающий дополнительным источником изучения языка (resource video);

2) прямое обучающее видео (direct teaching video) [3].

С методической точки зрения видеоматериалы представляют собой специально подготовленное аудиовизуальное средство обучения, предназначенное для создания естественных условий языкового общения и обладающее высокой мощностью эмоционального воздействия на обучающихся за счет синтеза основных видов визуализации (слушания, понимания, видения и др.).

Виды видеоматериалов, используемых на занятиях английского языка: художественные фильмы, мультфильмы, документальные фильмы, новости, интервью и т.д. При просмотре видеоматериалов происходит аудиовизуальный синтез, синхронная передача звука и видео, что способствует развитию навыков слухового восприятия речи и стимулирует устное общение обучающихся в форме выражения личного мнения, точки зрения, поиска доказательство.

Доктор педагогических наук Наталия Федоровна Коряковцева: «При добавлении

видеоматериалов есть некоторые особенности в процессе обучения. Например, необходимо определить количество времени, отведенное на работу с пленкой. Его продолжительность обычно не входит в объем занятия, поэтому необходимо выделить из фильма отдельные фрагменты в логической последовательности и работать над каждым из этих фрагментов. Видеофрагмент ограничен во времени и имеет сюжетную, тематическую, т.е. фрагменты видеозаписей»[4].

Определяющими факторами при отборе видеоматериалов являются: информационная и содержательная сторона материалов, их типы, а также их цели в учебном процессе. Использование видеоматериалов служит не только для представления знаний, но и для их контроля, повторения, обобщения и систематизации, поэтому успешно выполняет все дидактические функции. Их использование основано на визуальном восприятии информации и включает индуктивные, дедуктивные способы получения знаний, уровни познавательной активности обучающихся, предлагает различные способы управления процессом обучения.

Эффективность использования видеоматериалов в образовательном процессе определяется, прежде всего, степенью его соответствия содержанию данного занятие, высокой эффективностью наглядных образов в реализации обучающей и воспитательной функций, так как студенты легко и быстро воспринимают такую информацию. Так же использование видеозаписи на уроках способствует индивидуализации обучения и стимуляции речи.

При использовании видеоматериалов на занятиях иностранного языка развиваются два вида мотивации обучающихся, это - самомотивация и демонстрация того, что они могут понимать изучаемый язык. Основное внимание должно быть направлено на формирование личного взгляда на то, что видят. А это возможно за счет регулярного использования видеоматериалов и организации правильной демонстрации видеоматериалов на занятиях.

Использование видеоматериала способствует развитию внимания и памяти обучающихся. Поэтому, оно предъявляет большие требования к образовательному процессу, организованному с использованием видеоматериалов, должно соответствовать назначению и быть направлено на выполнение поставленных задач и упражнений, самостоятельную работу.

Обучение с помощью видеоматериалов носит наглядный характер, что является одним из основных дидактических принципов обучения. Являясь аудиовизуальным средством обучения, видеоматериал оказывает сильное эмоциональное воздействие на обучающихся, улучшает память, обогащает словарный запас. Однако, следует делать акцент также на формирование грамматических и лексических навыков при использовании видеоматериала в процессе обучения.

Использование видеоматериала является необходимым условием формирования и развития коммуникативных навыков аудирования и говорения. Он позволяет полностью и точно понимать аудиотекст, а также хорошо запоминать его содержание и языковую форму. Поэтому, работа с видеоматериалом не только активизирует внимание обучающихся, но и улучшает навыки аудирования, зрительный просмотр иноязычного звука помогает точно понять его содержание.

Эффективное использование видеоматериалов на занятиях по английскому языку вносит разнообразие в процесс обучения, повышает активность и интерес обучающихся к изучению английского языка. Ф.М.Рожкова отмечает, что «...ознакомление с английским текстом фильма помогает подготовить обучающихся к пониманию речи разных людей» [5].

Некоторые требования к выбору видеоматериалов в процессе обучения иностранному языку профессор-лингвист Марк Исаакович Дубровин сформулировал следующим образом[6]:

* содержание материала должно соответствовать возрастным особенностям, а также их интересам, должен соответствовать учебным целям в рамках учебного процесса;

* материал должен содержать для обучающихся новую информацию и иметь воспитательную ценность.

Использование видеоматериалов, отвечающих принципам обучения, помогает обучать

всем 4 видам речевой деятельности (чтение, произношение, аудирование, письмо) и изучать культуру и историю изучаемого языка и получать информацию при формировании языковых способностей. Кроме того, это способствует интенсификации учебного процесса, повышают активность обучающихся, создают условия для самостоятельной работы, развивают мыслительные способности.

В эпоху современных технологий проблема эффективного использования видеоматериалов в учебном процессе актуальна и позволяет вести активную творческую деятельность. От стратегии обучения зависит эффективность изучения иностранного языка и его достижение. Важным фактором в достижении этой цели является педагогическое воздействие педагога на обучающегося, его непосредственное общение в ходе учебной деятельности в условиях полной социально-психологической гармонии. Преподаватель должен сделать свой урок интересным и развивать у обучающихся познавательный интерес, творческую мыслительную деятельность.

Преимущество видеоматериалов как средства обучения очевидно, они широко публикуются в методической литературе отечественных и зарубежных авторов. В этих материалах язык выступает как реальное средство общения, показывает языковую реальность, особенности языкового функционирования. Его использование снижает риск искажения правды на иностранном языке. Информация, представленная через видеоматериалы, эффективна и создает большую познавательную активность.

Задача преподавателя иностранного языка - познакомить обучающегося с культурой иностранного языка, подготовить его к эффективному участию в диалоге культур. Поэтому особое внимание следует уделить таким видам и методам занятий, которые обеспечивают активное участие каждого члена группы в занятие. Все это стимулируют речевое общение, способствуют формированию интереса и желания к изучению иностранного языка.

Е.В.Носонович и О.П.Милруд исследовали содержательные измерения учебного текста и выделили следующие аспекты учебного материала:

1. Культурологический аспект. Содержание многих страноведческих сведений, элементы которых способствуют значительному повышению интереса и мотивации к изучению иностранного языка;

2. Информационный аспект. Любой учебный материал (текст, видео, аудио) содержит новую информацию, которая может быть интересна предполагаемому получателю. Информация должна оцениваться с точки зрения ее актуальности и доступности.

3. Ситуационный аспект. Это предполагает естественность ситуации, представленной в качестве учебного материала. Ситуационная достоверность способствует формированию эмоционального отклика у обучающихся, что, в свою очередь формирует положительное отношение к предмету.

4. Аспект национального менталитета. Следует рассмотреть способы четкой передачи глубоких различий национальных культур.

5. Аспект учебной задачи. Очень важно, чтобы учебные задания соответствовали материалу. Внимание обучающихся должно быть сосредоточено на заданиях, развивающих предсказания, потому что это реальная коммуникативная деятельность, которую они используют в повседневном общении.

Таким образом, при выборе видеоматериалов следует соблюдать следующие требования:
- Соответствие возрастным особенностям и их опыту использования родного и иностранного языков;
- Содержание разных форм речи;
- Наличие избыточных элементов информации;
- Естественность обстановки, персонажей и ситуаций в ней;
- Воспитательная ценность.

При этом Е.В.Носонович показывает, что существует ряд малоизученных и малоразработанных проблем в области использования видеоматериалов:

✓ необоснована необходимость методической обработки текстов и специального составления текстов;

✓ недостаточно подробно показаны положительные качества текстов в процессе обучения.

Российский ученый, профессор Анатолий Николаевич Щукин, назвав различные методологические признаки видеоматериалов, уточнил, что их можно разделить на 3 группы по жанрово-тематической направленности [7]:

1) «короткие программы» (короткометражки) продолжительностью от 10 секунд до 10-15 минут (реклама, новости, прогноз погоды и т.п.)

2) развлекательные программы (ток-шоу, музыкальные клипы, спортивно-развлекательные программы и т.п.).

3) программы, основанные на реальной информации (документальное видео, теледискуссии и др.), поэтому видеоматериалы, используемые на занятиях английского языка, могут быть разнообразными.

Особенность видеоматериалов в том, что они позволяют максимально полно отображать коммуникативные ситуации. Материал урока должен соответствовать уровню образования обучающихся на данном этапе обучения. Главное, чтобы преподаватель знал типологии видеоматериалов в зависимости от обучающих факторов, это:

- специально созданные видеоматериалы в образовательных целях;
- внеклассные видеоматериалы, адаптированные для образовательных целей;
- профессионально снятые видеоматериалы по заказу учебного заведения;
- самостоятельно снятие видеоматериалы по собственному сценарию.

А также делятся по жанрам художественные фильмы, рекламные ролики, мультфильмы, видеоклипы, новостной блог, спортивные и исторические хроники, отрывки документальных фильмов и другие типологии.

Основной целью обучения иностранному языку с использованием видеоматериалов является формирование коммуникативной компетенции, которая предполагает использование языка как средства общения и включает в себя следующие аспекты:

* языковая компетенция;
* социолингвистическая компетентность;
* социокультурная компетентность;
* стратегическая компетенция.

При использовании видео на уроках иностранного языка развиваются два вида мотивации:

- собственная мотивация за счет интересности фильма,
- мотивация, достигаемая путем демонстрации обучающемуся того, что он может понимать изучаемый язык. Это повышает мотивацию студентов в языковой работе, их уверенность в себе, стремление к дальнейшему совершенствованию своих знаний.

По смысловому наполнению видеоматериалы делятся на:

1. Художественные (мультфильмы, художественные фильмы, отрывки из спектаклей);
2.Научно-общественные, публицистические(интервью,документальные,учебные фильмы);
3. Информационные (реклама, новости, телепередачи, видеоролики);
4. Краеведение (видеоэкскурсии).

На основе видеоматериала можно изучать и подтверждать фонетические особенности языка, лексические единицы и грамматические конструкции, что служит формированию языковой компетенции. Процесс работы с видеоматериалами методисты разбивают на этапы. Так, Ю.А. Комарова выделяет четыре основных этапа:

1. Подготовительный или преддемонстрационный этап (previewing);
2. Восприятие фильма или демонстрационный этап (while viewing);
3. Контроль понимания основного содержания или последемонстрационный этап ((post) after-viewing);
4. Развитие языковых навыков и умений устной речи или творческий этап [8].

На каждом этапе есть ряд задач, выполнением которых и определяется эффективность всего аудиовизуального процесса. При работе с видеоматериалом на занятиях по иностранному языку учителю следует акцентировать внимание на факторах, способствующих пониманию языка в видеофрагменте, а именно:

• Степень визуальной поддержки.
• Четкость изображения и звука. Ясность речи.
• Языковое содержание. Языковой уровень.

Использование видео в процессе обучения языку способствует развитию различных видов мыслительной деятельности, в первую очередь внимания и памяти, при этом необходимо уделить первоочередное внимание решению следующих задач:

- повысить мотивацию к учебе;
- создание благоприятных условий для обучения;
- содействие интенсификации учебы;
- повышение студенческой активности;
- создание условий для самостоятельной работы студентов.

Одной из основных задач обучения английскому языку является развитие коммуникативной компетенции, поэтому основной целью использования видеоматериалов является обучение устной и письменной речи. Основные принципы содержания обучения с использованием коммуникативного метода обучения были разработаны Е.И. Пассовым [9]:

1. Ориентация учебного процесса на речь – это способ достижения цели, то есть это языковая практика или общение на иностранном языке.
2. Индивидуализация речевой деятельности обучения иностранному языку предполагает реализацию всех качеств обучающегося как личности, его способностей, личностно-психологических особенностей, речевой и учебной деятельности.
3. Отбор и организация материала осуществляется в зависимости от потребности обучающихся в выражении тех или иных речевых функций.
4. Инновации. Все компоненты учебного процесса должны постоянно обновляться, чтобы развивать интерес и повышать мотивацию к обучению.
5. Моделирование – выделение необходимого объема знаний, создание модели содержания объекта познания.

Кандидат педагогических наук Галина Георгиевна Жоглина в своей научной работе на тему «Развитие коммуникативной компетенции на основе использования аутентичных видеодокументов» отмечает: «...как средство коммуникации использование видеоматериалов играет особую роль в формировании социолингвистической компетенции. Они являются очень эффективным средством формирования социолингвистической компетенции в устной коммуникации, поскольку отражают социокультурную действительность, целые сценарии, в которых контекст общения понятен в вербальном и невербальном речевом плане» [10].

Использование видеоматериалов в процессе обучения – перспективный и эффективный метод обучения. Если отметить конкретно на эффективности и влияния использования видеоматериалов, то это: позволяет обучающимся экспериментировать во время просмотра медиапродуктов, выражать на реальном языке, облегчить понимание, познакомиться с культурой изучаемого языка. Видеоматериалы служат хорошим динамическим наглядным пособием для опыта общения на иностранном языке и коммуникативных ситуаций на уроке.

Функциональный подход к изучению языка важен для методики обучения иностранному языку, рассматривающей язык с точки зрения выполнения его основного предназначения - служения средством общения. Если задачей методической деятельности является формирование устных навыков, то работа с видеоматериалами рассматривает содержание этих этапов.

Необходимо делать упражнения, включающие активизацию лексико-грамматического материала, вводимого в ходе занятия. Это упражнение следует организовать в составе языковых и условно-речевых упражнений. Поскольку видеоматериалы представляют собой

репрезентацию реальной речи, обучающиеся должны иметь достаточные знания основных лингвистических аспектов, чтобы эффективно их использовать. Эти материалы служат не только для изучения языка, но и как средство повышения мотивации обучающихся.

Видеоматериалы полезны для развития навыков монологической и диалогической речи по конкретным заданиям и упражнениям. Использование видеоматериалов тесно связано с понятием «технические средства обучения», ведь показ видеофрагментов непосредственно означает использование технических средств. Активное использование видеоматериалов на занятиях по английскому языку способствует реализации принципа индивидуализированного обучения. Это, конечно, развивает способность говорить.

Видеофрагменты способствуют эффективному формированию социолингвис-тической компетенции обучающихся, позволяют получить достаточно информации о культуре страны, в которой преподается язык. Содержание видеоматериала, смысловые опоры, речевая стимуляция позволяют значительно повысить эффективность учебной деятельности. Поэтому использование видеоматериалов в обучении иностранному языку играет важную роль в активизации устной речи обучающихся, побуждении их к общению на иностранном языке, повышении контроля над изучением иностранного языка как основного коммуникативного средства.

В современном мире нужно идти в ногу со временем. Поэтому каждое занятие должно быть интересным, познавательным и творческим. Видеоматериалы могут стать хорошим стимулом для устной и письменной речи. Интерес и мотивация к изучаемому языку зависит от технологий и методов, используемых учителем на занятиях. Использование видео на уроках иностранного языка – высокоэффективный творческий процесс. Он позволяет эффективно решать все задачи урока, осуществлять учебную, коммуникативную и познавательную деятельность.

Одной из основных задач обучения английскому языку является развитие навыков разговорной речи, поэтому основной целью обучения английскому языку с использованием видеоматериалов является обучение устной и письменной речи. Использование художественных и документальных фильмов, мультфильмов и телевизионных программных видеороликов, музыкальных клипов, рекламы и видеоэкскурсий по городам и музеям, несомненно заинтересует обучающихся. Эффективность их использования зависит от правильной организации занятий. С помощью видеоматериалов удается решить следующие учебные задачи:

1. Повторение лексику и использование их в расширении словарного запаса.
2. Использование видеоматериалов для введения новых лексических единиц или новой лексической темы.
3. Использование прослушивания для обучения пониманию предложений.
4. Использование видеодиалога с целью формирования навыков обучения.
5. Использование видеоматериалов для поиска языковой информации.

Эти задания направлены на поиск, выделение, закрепление и преобразование языкового материала: лексики, грамматики, фонетики. Кроме того, содержание упражнения обеспечивает степень эффективности выполнения задания. Например:

• Посмотрите видеоклип и выберите английские варианты для следующих слов и фраз;
• Заполните пропуски в предложениях нужными словами;
• Запишите все прилагательные, использованные в видеосюжете;
• Напишите глаголы в грамматической форме, используемой в тексте;
• Отметьте выражений, которые используются в тексте видео, и т.д.

Методы использования видеоматериала на уроках иностранного языка открывают перед обучающимися особые возможности для формирования социокультурной компетенции как компонента общей коммуникативной компетенции. Помимо содержания общения видео содержит визуальную информацию о месте события, внешнем виде и невербальном поведении участников общения в определенной ситуации.

Одновременный перевод звука и видео, получение речи через слух способствует развитию познавательных навыков и умений обучающихся и побуждает к устной речи, общению, выражению своего мнения, обмену увиденным, поиску доказательств. Требования к аудиовизуальным материалам при изучении английского языка:

* текст не должен быть перегружен новыми словами, выражениями и незнакомыми жестами.

* использование видеоматериалов отлично подходит для ролевых игр, обогащения словарного запаса, развития навыков описания и повторения, стимулирования общения или обсуждения.

* между утверждениями должны быть естественные перерывы.

С целью повышения мотивации к изучению английского языка мы провели работу со студентами первого курса университета, руководствуясь методическим требованием использования видеоматериалов, для определения эффективности использования видеоматериалов. Мы пришли к выводу, что при выборе видеоматериала необходимо учитывать следующие параметры:

* соответствие языкового содержания видеороликов уровню языковой подготовки обучающихся;
* актуальность темы видео;
* качество звука и художественного оформления;
* информативность и художественная ценность;
* жанрово-композиционное разнообразие.

При работе с дидактической раздачей следует соблюдать определенную технологию:

1) предварительное ознакомление с заданиями;
2) раздаточный материал должен быть простым, чтобы студент мог быть уверен в своем прогрессе;
3) побуждение студентов к высказыванию.

В исследовательском эксперименте приняли участие 22 студентов, они были разделены на 2 группы: 10 студентов в контрольной группе, 12 студентов в экспериментальной группе факультета Полиязычного образования и для решения поставленных задач была проведена исследовательско-экспериментальная работа в три этапа: идентификационный, формирующий и завершающий этапы.

Мы следовали направлению адаптации упражнений под уровень владения английским языком студентов. Вначале они не сразу включились в процесс обучения, но постепенно стали активно участвовать в процессе. Просмотр видеороликов, ответы на вопросы, добавление своих мыслей, задание вопроса однокурснику и получение ответа вызвали у них большой интерес и послужили хорошей мотивацией для общения на иностранном языке. Повысилась активность и общение студентов. В частности, они создавали компьютерные текстовые произведения и мультимедийные проекты, осваивали учебный материал.

В ходе эксперимента мы определяли особенности знаний и умений студентов посредством бесед. Некоторыми из выявленных особенностей являются низкий словарный запас, неумение формулировать предложения и трудности в выражении своего мнения. Далее была создана задача, которая побуждала бы к взаимному диалогу. Так как словарный запас еще невелик для развития разговорных навыков, перед показом видеоматериалов мы вводили необходимую лексику по теме, создавали диалоги, отвечали на их вопросы и мотивировали.

Например: мы использовали видеоматериал "Trick or treat" на уроке английского языка "Spooky stories". Цель занятия была введение новой лексики по теме, закрепление, развитие навыков говорения, знакомство студентов с некоторыми традициями зарубежных праздников, развитие восприятия путем прослушивания иностранной речи.

Мы написали на доске дополнительную лексику и подготовили видео. Студентам было предложено внимательно прослушать видео и сказать, в чем основной смысл этой истории. После просмотра студентам предлагали обсудить следующие вопросы:

What was this video about? Do you like this video? Why?
What spookies have you seen? What is your favorite one?, таким образом мы работали над формированием разговорных навыков. С видеоматериалами студенты работали с интересом, их речь была разнообразной, так как они старались максимально использовать новую лексику, введенную из видео. Новые слова, показанные на доске, вошли в обиход. Задача была выполнена успешно.

Также на занятиях английского языка студентам были показаны видеоролики "Madagascar Penguins In a Christmas Caper", «Window on Britain», "Clothes". Главная цель была использовать исходный видеоматериал в качестве основы и опоры для развития продуктивных умений в устной или письменной речи студентов. В связи с этим применялись упражнения на основе различных методик: на высказывание собственного мнения, выражения оценки видео и его героев, написание краткого резюме, пересказ сюжета фильма, рассказ от имени действующих героев, высказывание основной идеи, проблемы фильма и его героев, ролевая игра, создание постера или рекламы и т.д.

Использование видеоматериалов на занятиях иностранного языка является мощным средством разнообразить и обогатить учебный процесс, повысить учебную мотивацию студентов. Использование видеоматериалов в образовательной системе полностью соответствует цели современного образования - развитию коммуникативной компетентности обучающихся. В устной речи отмечена важность выражения своего мнения и взглядов на основе творческих заданий, ролевых игр, просмотренных видеоматериалов. Студенты активно использовали словарный запас на уроке, их разговорные навыки стали более развитыми.

Использование видеоматериалов в основном основано на визуальном восприятии информации, способствует овладению коммуникативной компетенцией на иностранном языке, способствует эффективному обучению аудированию, поскольку видеоматериалы являются моделями реального языкового общения. Педагогический эксперимент доказал, что прогноз исследовательской работы верен, то есть если будет проведен подбор форм и методов повышения мотивации студентов к изучению английского языка с помощью видеоматериалов, то будет эффективно развивать мотивацию студентов к изучению английского языка. .

Видеоматериалы помогают улучшить качество произношения иностранного языка, непосредственно увидеть и понять иностранную речь, повысить мотивацию обучающихся к учебе. Изучена эффективность работы с видеоматериалом на уроке английского языка, который включает следующие этапы: подготовка, демонстрация, этап проверки понимания основного содержания и этап развития навыков и умений говорения. Задания, полученные в соответствии с целью исследования, были выполнены в полном объеме. С введением новой лексики развивались навыки устной речи студентов, их попытки выполнять творческие задания по просмотренным видеоматериалам, играть в ролевые игры, высказывать свои взгляды и мнения по видеосюжетам показали необходимость систематической работы.

Можно подчеркивать, что использование видеоматериалов на уроках английского языка более эффективно для обучающихся, и такие занятии следует проводить чаще, так как использование видеоматериалов на занятиях по иностранному языку необходимо для повышения эффективности говорения на иностранном языке, расширения словарного запаса, развития внимания обучающихся. Также следует отметить, что в настоящее время существует множество возможностей и средств обучения, которые делают занятия интересными и эффективными в соответствии с современными требованиями.

Список использованных источников

1. Носонович Е.В., Мильруд Г.П. Критерии содержательной аутентичности учебного текста // М.: Просвещение. 1999. 59 с.

2. Кричевская К.С. Прагматические материалы, знакомящие учеников с культурой и средой обитания жителей страны изучаемого языка // ИЯШ. 1996. № 1. 13с.

3. Верисокин Ю.И. Видеофильмы как средство мотивации школьников при обучении иностранным языкам // Иностранные языки в школе. 2013. №5. 31с.

4. Коряковцева Н. Ф. Теория обучения иностранным языкам. Продуктивные образовательные технологии. //М.: Издательский центр "Академия", 2010. С.304 -306.

5.Рожкова Н.Н. Использование видеотехнологии на уроках иностранного языка // Язык. Речь. Коммуникация. 2000. Вып.4. С.84

6. Дубровин М.И. Учебное кино и диафильмы в обучении английскому языку в средней школе. // М.: Просвещение. 1979. 112 с.

7. Щукин А.Н. Методика использования аудиовизуальных средств.//М.: Рус язык,1981. 125 с.

8. Комарова Ю.А, О способах комплексного формирования монологических и профессионально-педагогических умений при помощи видеоматериала на I курсе языкового факультета. Новые направления в методике преподавания иностранных языков. // С.Петербург: Образование, 2017. 177с.

9. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. 2-е изд. //М.: Просвещение, 1991.223 с.

10. Жоглина Г.Г. Развитие умений коммуникативной компетенции на основе использования аутентичных видеодокументов//Пятигорск, 2015. 309 с.

UDK 811.111:811.161.1

COMPOUND WORDS IN ENGLISH AND RUSSIAN LANGUAGES

Mammadzada Zhala
Zhalya100802@gmail.com
4th course student of the educational program «Translation and Translation Studies»
Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan
Scientific supervisor – **Khairzhanova A.Kh.**

The discussion of word composition processes is well-represented in both educational and scientific literature domestically. Preliminary remarks on terminology are necessary for this coverage. The English term «compound» can be interpreted as both «complex» and «composite»:

- Compound: 1) composite; complex [1].

In the context of English language units, it is appropriate to use both the terms «complex» and «compound,» especially since the latter encompasses both components. Furthermore, the term «composite» is also employed to describe a certain class of compound words, «in which the meaning of the last element is altered by the preceding one, such that the relationship between these elements resembles case relations of control» [2]. In this discussion, the terms «complex» and «compound» are used interchangeably.

E.S. Ginzburg, S.S. Khidekel, and others assert that compound words in English are distinguished by the following characteristics:

1. They are composed of at least two components, which serve as derivational bases.

2. The structural and semantic focal point is the second component, which dictates both the part of speech and the semantic category.

3. Phonetically, these words may exhibit one stress, both primary and secondary stresses, or two primary stresses. It is noted that the first two stress patterns are more common. The presence of two main stresses is deemed atypical for contemporary English usage and norms. For instance, D. Jones's dictionary does not mark compounds or compound words with two primary stresses.

4. From a graphical standpoint, they can be written continuously or with hyphens; some word groups show variability in graphical representation.

5. The meaning of compound words emerges from the amalgamation of the meanings of their

components and the derivational model.

6. Various aspects can characterize compound words. From the standpoint of semantic independence of components, they can be categorized into coordination and subordination types, with modern English compounds typically featuring subordinate relations. In terms of parts of speech, most compound words are nouns and adjectives, formed either with or without word-forming elements. Based on the order of components, compounds can be classified as asyntactic (not corresponding to phrase structure) or syntactic. According to the nature of their bases, they can be divided into pure compound words and those with derived stems. Relative to the types of structural-semantic relationships with free combinations, compound words can be segmented into adjectival-nominal compound adjectives, and verbal-nominal, verbal-adverbial, and nominal-nominal types .

I.V. Arnold defines compound words as those consisting of at least two stems that function in the language as independent words. Arnold's work delves into issues such as the definition of this type of word, the relationship between its components, and the distinction between transparent and idiomatic meanings. In line with the discussions in the «Lexicology of the English Language» mentioned earlier, Arnold differentiates between syntactic and asyntactic compound words, as well as endocentric and exocentric types. Arnold references the viewpoints of researchers like Yu. Naida, L. Bloomfield, G. Paul, R. Quirk, B. Block, D. Trager, G. Marchand, and A.I. Smirnitsky, who are commonly cited in discussions on this topic.[3]

Arnold highlights a particular challenge in English language education with examples like «stone wall,» indicating that an increasing number of nouns are regularly used to form noun phrases with meanings derived from their components. Yet, these phrases often develop a sense of cohesion and unified referential meaning. Such noun phrases coexist alongside nominal compounds, blurring the boundaries between these categories, with many compound words evolving from free combinations. Phrasal verbs, Arnold argues, warrant detailed analysis from a phraseological perspective.

Arnold's research also categorizes types of compound words, thoroughly examining compound nouns, adjectives, and verbs. The study includes analyses of reduplicatives, combinations with ablaut and rhyme, pseudocompounds, and the historical evolution of compound words [Arnold 1986].

Domestic linguists explore various facets of compound words, investigating their semantics , stylistic features, distributional-valence characteristics, structural-semantic classifications, and models. Composition is examined in terms of neology, as well as from phonetic and orthographic perspectives. Researchers analyze complex words in comparison to phrases and study combinations of various structures.

We will delve in more detail into the coverage of the problem of complex words in the latest foreign sources based on the following considerations:

- The presentation of the problem in this literature is not associated with the tradition of describing the phenomenon under study in domestic linguistics. Therefore, instances of the same or similar interpretation give grounds to consider them as established and objective points of view on a particular issue.

- Not all the information presented in these sources has been introduced into scientific circulation in domestic science.

- The described grammars are based on a corpus, which allows us to judge the representativeness of the data and examples. In addition, corpus data on complex words have not been considered in domestic scientific literature until now.

All of the above leads us to recognize the expediency and necessity of taking this information into account, and in some cases, relying on it in studies devoted to the corpus approach to the analysis of translation problems.

S. Greenbaum notes that compounding (or composition) is one of the four main methods of word formation in modern English, alongside prefixation, suffixation, and conversion. It is a combination of two or more bases. By «base,» S. Greenbaum refers to the motivating word; for example, «doubt'»is the basis for «doubted,» «undoubted,» and «undoubtedly.» In the linguistic system, compound words are contrasted with phrases consisting of two or more words and having grammatical relationships. For example, «postcard» and «picture postcard» are considered as examples of compound words, whereas 'a large card'

and beautiful pictures' are phrases.[4]

The following criteria are put forward to distinguish between complex words and phrases:

1) semantic;

2) orthographic;

3) phonetic.

In terms of semantics, the difference between a word and a combination consists in the fixation of a complex word in dictionaries, since it names one object, whereas in a phrase each member names individual objects, and the phrase as a whole is not recorded in dictionaries as a separate dictionary entry. The scientist illustrates his reasoning by comparing textbook examples *blackbird* And *blackboard ,* on the one hand, and *black bird* And *black board* , on the other hand, and also considers other cases, including transitional ones. In particular, *sleeping partner* is a transitional case between a phrase «спящий компаньон» and a complex word «компаньон, активно не участвующий в деле»

Meanwhile, the semantic criterion is not completely satisfactory, since it is not always possible to rely on dictionaries when distinguishing between complex words and phrases, since different dictionaries consider non-single-word expressions differently in terms of their attribution to complex words. This applies in particular to cases such as *black pepper , white people , summer school , winter vacation* If in front of us is a continuous *(postcard)* or hyphenated (*bird - watching*) spelling, then it can definitely be considered in favor of the fact that we have a complex word. At the same time, one and the same expression may have a separate meaning in different dictionaries. *(paper knife),* hyphen *(paper - knife)* and continuous writing *(paperknife*). On the other hand, many units that are not written together or with a hyphen can be considered as complex words according to the semantic criterion: *fancy dress , hay fever , hot dog , house arrest , space flight , travel guide* .

Word stress is considered as a phonetic criterion. Compound words tend to have primary emphasis on the first component. This same tendency occurs when writing separately: for instance, «news conference», «travel agent». Unlike compound words, two-syllable combinations have the main emphasis on the second component: «good reference», «personal agent». However, word stress cannot be a reliable criterion in distinguishing between complex words and word combinations.

Firstly, there are significant individual differences in pronunciation, and secondly, differences in stress depending on the national variant of the language. For example, in British English the pronunciation pattern «hot dog» and «class-consciousness» places the stress on the second component, whereas in American English it is with the stress on the first component. Note that the English Pronouncing Dictionary provides both British and American versions with the emphasis on the first syllable, but in this case, we follow S. Greenbaum in presenting the material. Additionally, there are many exceptions to the typical stress distribution pattern.[5] Thus, S. Greenbaum concludes that none of the criteria is decisive and all three considered parameters should be used.

The researcher notes that compound words are found in all classes, but among new formations, there are mainly nouns and adjectives. Some compound nouns are reduplicatives—repetitions, or both parts differ slightly from each other: «clever-clever», «teeny-weeny».

Among compound nouns, the most common type is one in which the second (or last) component denotes the class of entities to which the compound word as a whole belongs: 'travel guide' is a type of guide, «roar group» is a type of group. In other nouns, such a relationship is absent or, at least, hidden: 'white lady' is not a type of lady, «hotdog» doesn't mean dog. S. Greenbaum believes that the relationships between the components of a complex word can be described using grammatical terminology. In this case, the following typical models of complex words are built: subject + predicate: «bee sting» («bee stings»); predicate + subject: «answerphone» («phone answers»); predicate + object: «chewing gum» (chews gum).

object + predicate: *air - conditioner* («conditions air «) subject + object: *cable car* («the cable operates the car») object + subject: *honey - bee* (« bee produces honey») predicate + instrument: *hearing aid* (hears with aid) tool + predicate: *gunfight* (fights with a gun) predicate + place: *dance hall* (dances in a hall) place + predicate: *boat ride* (rides on boat) predicate + time: *closing time* (closes at that time) time + predicate: *daydreaming* (dreams during day). In some compound nouns, which consist of two nouns or an adjective and a noun, the subject + predicate relationship can be expressed using a linking verb *to be :*

adjective + noun : *passive smoking* (the smoking is passive)

noun + noun

IN is A: *booster shot* (the shot is a booster)

B is like A: *magnet school* (the school is like a magnet)

B is for A: *ashtray* ('the tray is for ash)

B is part of A *door handle* (the handle of a door).

One type of compound noun with a first component of a noun or adjective corresponds to the compound word in its entirety:

loudmouth (person who has a loud mouth) *paperback* (book that has a paper cover).

Greenbaum presents the semantic relations between the components of complex adjectives in this way: subject + predicate: *English - speaking* (speaks English) place/time/reason + predicate: *far - reaching* (reaches far) noun + adjective

A is B : *footsore* (the foot is score)

as In as A: *dirt-cheap* (as cheap as dirt)

B in respect of A: *camera-shy* (shy in respect of cameras)

A and B : *bitter - sweet*

In presenting S. Greenbaum's classification, we used the term «predicate», whereas in the author's text *verb* was used. We believe that «predicate» is more appropriate in the context of the semantic structure than the verb.

Longman's *A Grammar of Spoken and Written English* presents grammatical units in the form of the following hierarchy of levels: phoneme/grapheme - morpheme - word - phrase (phrase) - clause (a simple sentence as part of a complex one) - sentence - discourse (text). At each level, grammatical units can be characterized by four aspects: structure, syntactic role, meaning, distribution, and discourse function. This grammar, like the previous one, is built on a corpus basis and presents a view of the word, including from the standpoint of a corpus of texts. The following types of units are highlighted in the text:

1) Spelling (graphic) word - a word form separated by spaces in written text, and corresponding forms in oral speech;

2) Grammatical word – «word» considered in the aspect of grammar;

3) Lexeme - a number of word forms with the same lexical meaning that belong to the same class of words.

Lexical units, as they are presented in this grammar, can be simple, consisting of one morpheme, or complex (complex X). Complex words in this understanding are the result of three main processes: inflection, derivation, and composition. Inflection is understood as the addition of inflectional affixes to simple words to express grammatical relations.[6]

Derivation consists of prefixation and suffixation. As a result of inflection, complex words are formed consisting of a base (a base) and one or more affixes. When compounding words, independent stems are combined to form new lexemes. Thus, complex words are understood, firstly, as word forms formed with the help of inflectional affixes, secondly, as derivatives - derivative words motivated by one stem, thirdly, as complex words - derivative words motivated by two or more simple stems. To avoid possible terminological confusion, it is necessary to stipulate the semantic content of a particular concept. In what follows, we will use the term «compound word» to refer to derived words motivated by more than one stem.

The wide range of compounds includes, but is not limited to, the following patterns:

noun + noun: *chairman , textbook , girlfriend* noun + noun/verb *-er : dressmaker , fire - eater* noun +verb *-ing : housekeeping , window shopping* adj .+noun: *bluebird , flatfish , nobleman* verb + noun: *cry - baby , playboy* verb - *ing + noun: filing cabinet , printing press* noun +adj.: *care - free , color - fast , sky - blue* .

The unity of compound words is manifested in the tendency of their pronunciation with a single emphasis on the first component and spelling in one word or with a hyphen. There is, the grammarians note, considerable diversity in both phonological and orthographic patterns. The difference in the spelling of compound words is explained by the fact that there is no strict distinction between compound words and

free combinations of words. The above is especially true with respect to the most productive model of noun + noun. In addition, compound words often have meanings that are not inferred from the meanings of the components.

From the point of view of syntactics, complex words demonstrate limited possibilities of substitution in comparison with phrases. Word combinations show substitution of components: *blue , black , rare , small , yellow - birds , blue - birds , flowers , noses , walls* (emphasis on the second component), while complex words - limited substitution: *bluebirds , blackbirds , bluenoses* (emphasis on the first component). In cases where substitution occurs in complex words, the meaning may be different than what might be assumed based on the meanings of the components. *Bluebirds and blackbirds* represent the names of different birds, and not just birds that differ in color; *bluenoses* - These are Nova Scotians or Puritans.

Longman grammar identifies the so-called «non-single word lexical units» (multi-word lexical units). A non-word lexical unit is a sequence of words that functions as one grammatical unit; the sequence of words becomes lexicalized. A typical example is look into, which is used in most cases in the same way as the verb investigate. Non-single word lexical units differ from free phrases in the same way as compound words differ from phrases, that is, they demonstrate a limited possibility of substitution. Compound words can be considered a type of non-single-word lexical units that tend to be written as a separate word. Non-word units that exhibit meaning not inferred from their constituents are often characterized as idioms. Among non-word lexical units, phrasal verbs, compound prepositions, coordinating and subordinating conjunctions stand out.

Non-single word lexical units should be distinguished from collocations, consisting of individual words occurring together. Authors of Longman Grammar of Spoken and Written English consider the opinion that the attribution of the combination noun + noun to be controversial (for example law report), and it is preferable to compound nouns. Nevertheless, the distinction between compound nouns and combinations of «nominal determiner + noun» is really relevant. The criterion for this division is the emphasis on the first element: heart attack (with the main emphasis on heart) - compound word glass bottle (with the main emphasis on bottle) - combination of noun + noun. Spelling is also a relevant indicator. Some compound words are written together (seaweed, waterbed), while others have a hyphenated spelling (milk-yield, steam-hammer) and represent, according to the authors of the Grammar, an intermediate case. Combinations of noun + noun written in two words, for example asphalt rooftop, silk necktie, in which the first noun functions as a modifier, indicating (in this case) the material from which the object is made. At the same time the word waterbed, given in the Grammar, provides an example of how shaky the spelling criterion is in such cases. This word recorded with fused writing V *Longman Dictionary of Contemporary English*, Macmillan English Dictionary, Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English and separate - in Cambridge Advanced Learner's Dictionary and English Pronouncing Dictionary.

Longman Grammar considers the spelling criterion (separate spelling) as an identifying criterion for determining the combination of noun + noun. In the chapter devoted to the syntactic description of these constructions. At the same time, since it is not always possible to draw a dividing line between words and combinations, the description of this construction as a syntactic phenomenon will be relevant from the point of view of non-word lexical units.

The combination of noun + noun. represents two extreme points in communicative priorities: «On the one hand, such combinations provide a very dense packaging of referential information; on the other hand, they lead to a very predictable implicit meaning, requiring the addressee to make a conclusion about the assumed logical relations between the defined noun and the noun in the function of defining» [7]. Among the many complex logical relationships between the components of the combination, the following stand out:

Composition : N1 made from N1; N2 consists from N1: *glass windows, metal seat, tomato sauce*
Purpose : N2 serves purpose for N1; N2 is used for N1: *pencil case, nursery program*
Identity: N2 has the same referent as N1, but classifies it in different ways: *exam paper , grant aid*
Contents : N2 about N1; N2 has case from N1: *currency crisis, set theory, color adjectives*
Source : N2 from N1 : *irrigation water, crop yield*
Object type 1: N1 object of the process described by N2, or the action represented by the agent

named in N2: *case study , corn farmer , computer users*

Object type 2: N2 object of the process described by N1: *pilot projects , substitute forms*

Subject type 1: N1 subject of the process described by N2: *child development , leaf appearance*

Subject type 2: N2 subject of the process described by N1: *labor force*

Time : N2 occurs in time designated N1 : *summer conditions, Sunday school, Christmas raffle*

Place type 1: N2 located in N1: *home areas, administration officials, tunnel train*

Place type 2: N1 located in N2: *job center , sushi bar, staff room, theme park*

Institute: N2 establishes institutionalization for N1: *insurance company , ski club*

Participation : N2 is identified as part of N1: family member , rifle butt

Specialization: N1 defines the area of specialization for the person or occupation named N2: *finance director , education Secretary , gossip columnist*

Some examples may belong to more than one classification group. For example, *heart attack* And *thigh injury* can be considered in terms of object type 1 and additionally in the group «place type 1». In addition, a large number of combinations of the noun + noun model. does not fit into any of the above types. So, *riot police* may serve as an example expressing the relationship of the target, but there is also an additional component of meaning: these police are used to control disorder, not to create it.

Longman Grammar of Spoken and Written English also presents a corpus analysis of noun + noun combinations. The Grammar describes the following functional styles (registers): conversational (conversation), artistic (fiction), journalistic (news) (news) and scientific (academic) prose).

The largest number of productive nouns used as a determiner in the construction of nouns. + noun, takes place in journalistic texts. Next comes the scientific style. The productivity of a noun occupying position N1 in the N 1+ N 2 scheme does not necessarily correspond to frequency. In journalistic texts, only four nouns are highly productive (more than 100 nouns are identified) and high-frequency (occurrence in this function is more than 100 times per million word uses). This *government , police , home , world . Government* And *police* actually combine with more than 200 nouns in the construction described. 12 nouns are highly productive (more than 100 combinations) and relatively frequent (more than 50 cases per million uses): *business, car, city, council, family, health, labor, market, party, record, security, TV. Family* used with more than 200 different nouns. 11 nouns are high-frequency (occurring in combination with more than 100 defined nouns) and low-frequency (less than 50 occurrences per million): *cash , club , community , computer , drug , food , future , safety , school , state , tax , water .*

150 nouns are relatively productive (more than 50 combinations); most are low frequency (less than 50 occurrences per million). They can be combined into several semantic groups:

— business : *bank, company, consumer, price, trade;*

— mass media : *film, media, newspaper, press, telephone;*

— other social institutes : *church, county, court, hospital, office, prison;*

— sport : *football, soccer, star, team;*

— conflict : *army, defense , terrorist, war;*

— time : *day, holiday, morning, night, summer, weekend;*

— People: *baby, child, fellow.*

The frequent use of these words can be partly explained by the goals of speech economy, since the combination noun + noun. conveys complex meaning in condensed form. As noted above, the use of this construction requires great independence from the reader. The news mainly uses nouns from semantic areas, mostly associated with current events (such as government, business, education, mass media, sports). «These are areas in which the authors of journalistic texts can reasonably expect highly developed pragmatic knowledge from readers and are therefore able to decode relations in the noun + noun combination without much difficulty» (our translation) [7].

Plural nouns can also be used as determiners in the constructions described. Corpus data provided in LGSWE indicate that plural nouns have a more limited distribution than singular nouns. They are most

commonly used in media discourse. Plural qualifiers are more productive in British than in American English, and this difference is most obvious in media discourse. Many of the most productive plural nouns (combining with over 20 different qualifying words) are common to British and American English: *appeals , arms , arts , cattle , communications , customs , personnel , police , sales , savings , securities , sports , rights , systems , telecommunications , women .*

Other nouns are noticeably productive in British English but are rare in American: *drugs , games , jobs , schools .* Among the relatively productive nouns in British English (combination of at least 5 defined nouns) there are those that are also relatively productive in American English: *antiques , awards , chemicals , drinks , firearms , girls , boys , kids , ladies , merges , payments , points , singles , stores .* Some nouns are rarely, if ever, found in American English: *animals , borders , careers , clothes , complaints , courts , highways , parents , pensions , profits , roads , students , talks , wages.*

The most frequent defined nouns that are used with plural nouns include words from the thematic groups « person 's» job or occupation and «unit or organization».

D. Crystal in The Cambridge Encyclopedia of the English Language considers compound words as vocabulary units that consist of more than one lexical stem. At first glance, words of this type consist of two (or more) lexemes, but in fact they function as one unit, which has its own meaning and grammatical characteristics. The scientist gives an example *flower - pot ,* which does not mean a flower and a pot, but a single object. The word is pronounced with one main stress, like a phonetic word, and is used grammatically as a linguistic unit: the plural form will be *flower - pots ,* and not ^ *flowers - pots .* As for the spelling criterion, it cannot be considered reliable. If the components are connected by a hyphen *(flower - pot*) or written together *(flowerpot*), then such spellings do not cause difficulties in interpretation. However, the option *flower pot* may also occur, and in such cases, in order to make sure that we have a compound word and not two separate words, it is necessary to carefully consider the meaning of this combination and its grammatical features. This question, believes D. Crystal , is especially relevant for American English, in which hyphenated spellings are less common than in British. He also believes that compound words can be classified using categories such as subject, verb (predicate), object [8].

Modern American University Textbook Contemporary Linguistics . An Introduction also views compounding as a combination of two already existing words. With very few exceptions, compounding produces nouns, verbs, and adjectives. The authors describe possible structural types of compound nouns, verbs and adjectives. Among the criteria for delimitation, as in other sources, are spelling, phonetic and grammatical. As a grammatical one, it is proposed to use, in addition to those mentioned above, combinability, for example: *We live next to a [very] green / house .* In this the authors follow JI . Bloomfield , who noted: «The word black «black» in the phrase black birds «black birds» can be qualified by the qualifier very «very», but the word blackbird «thrush» cannot have such a determinant» [9].

List of sources used

1. ABBY Lingvo 12. Электронный словарь. Выпуск 12.0.0.459. - 2006. - (Lingvo).

2. Tatpurusha//Great Soviet Encyclopedia [Electronic Resource].- Access mode: http://slovari.yandex.ru/dict/bse/article/00077/80700.htm3. Oxford English Dictionary. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 1989.

3. I. Arnold, I.V. Lexicology of the modern English language: Textbooks for in-tov and fac. foreign. language. 3 ed. [Text]/I.V. Arnold -M.: Vysch. school, 1986.-295s

4. Greenbaum, S. The Oxford English Grammar [Текст] / S. Greenbaum. — Oxford: Oxford University Press, 1996. - 652p.

5. English Pronouncing Dictionary. 16th edition [Текст]. - Cambridge: Cambridge University Press, 2004. - 606p

6. Longman Grammar of Spoken and Written English [Текст] / D. Biber et al. - Harlow: Pearson Education, 2000. - 1204p

7. Longman Grammar of Spoken and Written English [Текст] / D. Biber et al. - Harlow: Pearson Education, 2000. - 1204p.

8. Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. 2nd edition [Текст] / D.

Crystal. - Cambridge: Cambridge University Press, 2005. - 499p.
9. Bloomfield, JI. Language. Ed. 2nd [Text]/JI. Bloomfield. - M.: Yeditorial URSS, 2002. - 608s.

ӘОЖ 821.512.122

АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-МОРАЛЬДЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР (М.ЖҰМАБАЕВ КӨЗҚАРАСТАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

nazeka_2000@mail.ru

Мәжит Назерке
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті "Қазақ тілі мен әдебиеті"
ББ 2-курс магистранты
Ғылыми жетекші, PhD., доцент – **Кушкимбаева А.С.**

«Жиырмасыншы ғасырдың басындағы қазақ ойшылдарының көзқарастары терең демократиялық және гуманистік сипатта болды. Олардың шығармаларында жалпыадамзаттық маңызға ие философиялық мәселелер – адамның болмысы мен еркіндігі, өмірдің мәні, дін мен еркіндіктің арақатынасы т.б. мәселелері де көтерілді. Қазақ ойшылдары кісі бойындағы даралық қасиетке ерекше мән берді, кез келген кісіге қайталанбас жаратылыс жұмбағы ретінде қарады, адам мен ұлттың тарихтағы рөлін дұрыс бағалай білді. Философиялық мәселелерді ізгілік пен қараулық аясында қарастырып, дүниетанымдық ойларын этикалық бояумен астастыра бейнеледі. Дәл осы кезеңде ғұмыр кешкен ең көрнекті қазақ ақындарының бірі Мағжан Жұмабаев» [1, 290].

Мағжан Жұмабаев – асқан сыршылдығымен, терең пәлсапасымен ерекшеленетін ақын. Мағжанның ақындығынан бөлек, педагогика саласына қосқан үлесін де атап өткеніміз жөн. Қазақ тарихында ең алғаш педагогика саласында зерттеу еңбегін жариялаған еді. Мағжан Жұмабаевтың ұлттық тәрбие жайындағы пікірлеріне назар аударсақ.

Әлеуметтік фактор ұлттық тәрбиеге ықпалына байланысты сан қырлы болып ажыратылады. Оның ішінде: ұлттың тарихы, ұлтық рухани және материалдық мәдениеті, халық фольклоры, салт-жоралғылар, дәстүрлер, ұлттық психология элементтері ажыратылады. «Ұлттық тәрбие жалпы адамзаттық өнегенің құрамдас бөлігі ретінде өрбуі тиіс. Ұлттық психологияның ұлттық тәрбиеге ықпалының барысында ескі мен жаңа қасиет үйлесімділікті қажет етеді. Тарихи мәдениет оның өрістері ұлттық рухтың көрінісі болғандықтан, тәрбие процесі әрбір әлеуметтік топтың жас ерекшеліктеріне қарай жүйелі жүргізілгені дұрыс. Басты бағдар барлық ұлт балаларының елімізге деген сүйіспеншілік сезмін, мақтанышын қалыптастыру» [2, 50]. Осы негізден М.Жұмабаев былай дейді: «Өз халқының рухани дәрежесін теерң талдап, өз ұлтының жаманын жасырмай, жақсысын ұадірлеп, соның көсегесін көгерту мақсатын көздейді. Ұлт тәрбиесі қаншама қадірлі, қажетті фактор болғанымен, оны бірден-бір тура жол деу ағаттық болар еді» [3, 7], - дейді. Солай, балаға берілетін тәрбиенің ұлттық мәдениет негізінен жасалуын қарастырып өтеді. Ақынның пікірінше, ұлт мектебі ана тілінде құрылуы керек екендігін айтады. «Осы күнгі мектеп баласы ана тіліне өзінің тілі емес, мұғалімнің тілі деп қарайд. Тілдің ережелерін бала өзінің сөйлеп жүрген тілінің ережелері деп түсінеді. Істің бұлай болуының көп себептерінің ең негізгісі – өздерінің білімі жас мұғалімдеріміздің қолында оқыту жолын көрсететін еңбектердің аз болуы» [3, 8], - деп аз еңбектің қатарын толықтыруда «Педагогика» еңбегінің жазылғанын аңғарамыз.

М.Жұмабаевтың ұлттық тәрбие мен ұлт психологиясына байланысты мынадай пікірлері маңызды саналады:

- Ұлт тәрбиесі баяғыдан бері сыналып келе жатқан тақтақ жол болғандықтан, әрбір тәрбиеше сөз жоқ, ұлт тәрбиесімен таныс болуға тиіс, сол ұлт тәрбиесімен тәрбие қылуға міндетті.
- Ердің бағасы елге еткен еңбегінің зор яки кемшілігінде емес, елге деген жүрегінің таза болуында, тілегінің ел мен ортақ болуында, ер өмірінің өрі мен көрі де, ел өмірінің өрі-көрімен бір болуында.
- Адам өз халының адамдарын сүюінің үстіне басқа халықтардың адамдарын да сүюге міндетті.
- Өз ұлын сүйген адам өз ұлтының бақыты үшін өз бақытын құрбан қылады.
- Бір ұлттың тілінде сол ұлттың жері, тарихы, тұрмысы, мінезі айнадай ашық көрініп тұрады. Қазақ тілінде қазақтың сары сайран даласы, біресе желсіз түндей тынық, біресе құйындай екпінді тарихы, сары далада үдере көшкен тұрмысы, асықпайтын, саспайтын мінезі көрініп түр.
- Тілсіз ұлт, тілінен айырылған ұлт, дүниеде ұлт болып жасай алмақ емес, ондай ұлт құрымақ. Ұлттың тілі кеми бастауы – ұлттық құри бастағанын көрсетеді [3, 12], - деп ұлттық құндылықтардың маңыздылығын атап өтеді.

Халықтың енді-енді қара танып, баспа беттерінде жарық көре бастаған түрлі шығармалар қатарында М.Жұмабаевтың «Педагогика» еңбегі жарық көрді. Зерттеу еңбек «Дене» және «Жан» деп аталатын екі бөлімнен тұрады. Соның ішінде адағам шын мәніндегі «адам» деген атты жанның беретінін айта келіп, адам баласын тәрбиелегенде адамның жанын тәрбиелеу керектігін айтады. Автор педагогиканың өзге ғылым салаларымен байланысты екенін, адамды дұрыс тәрбиелеу үшін дене мен жанды дұрыс тәрбиелеу керектігін жеткізеді. Дене туралы анатомия, физиология, гигиена, гимнастика салаларының жан туралы психология, логика ғылымдарымен байланыстыра қарастырады.

«М.Жұмабаев жан және жене мүшелерінің қимылын жүзеге асыратын, жан мен денені бір-біріне байлайтын байлам адамның жүйке жүйесі барлық тірі организмнің негізгі құралы, сол арқылы тіршіліктегі қозғалысы, өсіп дамуы жүзеге асады деп атап көрсетіп, жүйке жүйесінің негізі ми арқылы адам сыртқы дүниеде және өз денесінде не болып жатқанын біледі» [3, 29], - деп анықтайды. Сонымен, баланың құрылысы, дене-бітімі, жан әлемін айта келіп, оларды тәрбиелеудің маңыздылығын атап өтеді. Солай, тәрбиеші баланы дұрыстап тәрбиелеуі үшін ақыл басқыштарын ұқтырып, меңгерту, бағыттау екенін айтады. Сонымен, автордың көрсетуіндегі ақыл басқыштары мыналар:

«Біріншіден, біз сыртқы сезім арқылы сыртқы заттардың сындарын әсерлену арқылы танып білеміз.

Екіншіден, сол заттардың түрлі сындарынан алған әсерленуімізбен қоса жанымызда барлық сын мен заттың суреттеулері пайда болады.

Үшіншіден, сол заттардан қашықтасақ та, біз оның суретін бұрынғы қалпында еске түсіре аламыз. Және сол есте қалған суреттерден жаңа бір сурет жасаймыз, яғни қиял қыламыз.

Төртіншіден, суреттеулердің сындарын оймен тексеріп, олардан ұғым жасаймыз, ұғымдардан үкім жасап, үкімдерден жаңа бір ой шығарамыз» [3, 39], - деп анықтайды.

Ғалым-педагог ақыл ісінің процесін былай көрсетеді:

- Әсерлену;
- Суреттеу;
- Ес;
- Қиял;
- Ой, - ретінде көрсетеді.

М.Жұмабаевтың педагогикалық көзқарастары замандасы Ж.Аймауытовтың пікірлерімен ұқсастық кездеседі. Ж.Аймауытов педагогика жайында былай дейді:

- Жаңадан берілетін білім баланың бұрыннан білетін ақпараттарымен ұқсас болуы;
- Жаңа сабақты өтуде балалар сабақ мазмұнына ықыласын аудару;
- Сұрақ қою арқылы оқушыларды жаңа білімге бағыттау;

- Баланың ішін пыстыратын ақпараттарды емес, зейінін аударатын тапсырмалар орындату;
- Қажетсіз ақпараттардан сақтандыру;
- Көрнекіліктер оқушылардың ынтасын арттыру, білімге деген ықыласының күшті болуына әсер ететінін жеткізеді.

Жан тәрбиесінде М.Жұмабаев ішкі сезім көріністерін былайша суреттейді:
- Ішкі сезімдер;
- Сұлулық сезімдер;
- Құлық сезімдері;
- Жан күйлері ретінде көрсетеді.

Ғалымның бұлайша ажыратуы сезімнің оқушының өз дегеніне жетуіне, ішкі ерік-жігеріне, дүниетанымына, өмірлік позициясына әсерімен ажыратылады. Осы негізден, балаға тыйым мен тежеу, қорқыту, үркіту арқылы емес, махаббат пен жылы сөзге, төзімге негізделген, өзінің ісінің нашар я жағымсыздығын өзі сезініп, нашар істің нәтижесі нашар болатынына көзін жеткізетіндей тәрбие амалдарын ойластыру керектігіне баса назар аударылады.

Автор оқушының бойынша қалыптастыру керек маңызды қасиеттің бірі ретінде әдеттің маңыздылығын айтады. «Әдет – тәрбиешінің қолындағы күшті құрал» деп отыра, әдеттің мінездің негізі екенін көреміз.

М.Жұмабаев осы орайда мінезді екіге ажыратады: күшті мінез және жұмсақ мінезі. Күшті мінезге тән белгілер: өзінің көзқарасы, принципі, мінез-құлқының қалыптасқан нормасы болады, басқалардың ырқына көнбейді, қауіп-қатерден қорықпайды, салдарын анықтап, себебін жоюға тырысады, қажет кезінде белсенді болады. Ал жұмсақ мінез: сөз бен істің сәйкес болмауы, түрлі жағдайда түрліше өзгеру деп анықталады. Адам мінезінің қалыптасуы мынадай факторлармен байланысты:
- Қоғамдық болмыс;
- Әлеуметтік тіршілік.

Осы негізден Мағжан Жұмабаев баланың бойында тұрақты мінезді тәрбиелеу үшін мынадай әрекеттер жасалуы керектігін айтады:
- Балаға үйрету барысында тәрбиешінің өзі табанды болуы керек. Себебі, тәрбиешінің табансыздығын сезсе, бала оны сыйлаудан қаоады, тілін алудан қалады, тәрбиеші тиянақты болса, тиянағына еліктейді.
- Тәрбиеші балаға ерінбей, жалықпай әрбір істің себебін ұқтыруы керек. «Тәрбиеші баланың қаһарлы қожасы болмасын, жұмсақ жолдасы болсын» [3, 75].

Осылайша, баланың тұрақты мінезінің қалыптасуына тәрбиешінің маңызы зор екенін көреміз. Баланың мінезінің, дүниетанымының, көзқарасының қалыптасуына әсер ететін әлеуметтік факторлар:
- Орта: достары, араласатын адамдары;
- Ата-ана;
- Ұстаз.

Осы негізден, М.Жұмабаев тәрбиешіге үлкен міндет жүктейді. Баланың танымының қалыптасуына тәрбиешінің, ұстаздың әсері зор.

Сонымен бірге, оқушыларды оқытуда, тәрбиелеуде оқулықтарды шығармашылықпен пайдалануды айтады. «Бала кітапқа байланбасын» деп кітапты бала танымын дамытатын құрал ретінде қарастыра отырып, кітапты шығармашылық дамудың негізі ретінде қолдану керектігін жеткізеді. Ұлт мектебін дамытатын, ұлттық сезімді тәрбиелейтін мұғалімдер болғандықтан оқушыларды білімге баулудың маңызды екенін жеткізеді. Сонымен бірге, оқытудағы басты мақсаттың не екенін М.Жұмабаев былай анықтайды: «Тәрбиедегі мақсат – адамды, һәм сол адамның ұлтын, асса барлық адамзат дүниесін бақытты қылу. Ұлт мүшесі әрбір адам бақытты болса, ұлтта бақытты. Адамзат дүниесінің мүшесі, әрбір ұлт бақытты болса, адамзат дүниесі бақытты» [3, 32], - дейді.

Осы негізден, М.Жұмабаевтың педагогикалық көзқарастары балаларды оқытумен, білім нәрімен сусындаумен қатар, бақытты болуына әсер ететін жеткізеді. Педагогикада оқушы «ақ

парақ» деп қарап, оқушының қандай болмағы, қалай қалыптасатыны мұғалімге байланысты деп анықтайды. Қорытындылайтын болсақ, М.Жұмабаевтың оқушылар мен ұстаз, яғни тәрбиеші жайындағы пікірлері бүгінгі кезде де маңыздылығын жоймады. Оқушылардың қабылдау деңгейі, мұғалімдердің әр түрлі саладан хабардар болуы, әрбір мұғалім әр оқушының жан дүниесіне үңіле білетін психолог бола білуі М.Жұмабаевтың педагогикалық көзқарастарынан көрінеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. XX ғасыр басындағы қазақ философиясы. Жиырма томдық. 11-том. Астана: Аударма, 2008. – 464 бет

2. Сабирова Ж. Мағжан Жұмабаевтың психологиялық көзқарастары: Монография. Атырау, 2008. – 125 бет

3. Жұмабаев М. Педагогика. Шығармалары. құраст. С. Жұбаниязов – Алматы: Жазушы, 2013. 2-том. – 376 бет

UDK 316.77

INNOVATIVE TECHNOLOGIES AND APPROACHES IN INTERCULTURAL COMMUNICTION

Mukankyzy Aizere
m.aizere06911@gmail.com
1st year student “Translation and translation studies”
Kh. DosmukhamedovAtyrau University, Atyrau, Kazakhstan
Scientific supervisor – Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer **Zhenisova G.Zh**

1.Introduction.

One of the priorities in the education system is to achieve guaranteed educational results with the technologization of the learning process. To do this, by changing the learning process, the teacher must work creatively. After all, previously the student performed only the roles of a receiver, a storage device, absorbing knowledge, and now, according to new requirements, an independent student, a studentis recognized as. Therefore, in order for a person to fulfill these roles, we must prepare his new image for modernity.

One of the main goals of the new technology is to educate the child, to form his freedom, activity, and to teach him to make independent decisions. The use of innovative technologies is a requirement of life.The popularity of new pedagogical innovative technologies in the modern education system:

- Differentiated education;
- Developmental learning;
- Level-based training;
- Consolidation and intensive training;
- Modular training;
- Block-modular training;

Along with project-based learning technologies, information and communication technologies are directly implemented using technologies:

- Computer technology;
- Multimedia technologies;
- Distance learning technology;
- Network technologies;

- Internet technologies;

We consider the so-called interactive technologies to be a group of innovative technologies in education.[1]

2.Innovative Technologies in Intercultural Communication

Virtual Reality (VR)is like a magic tool for connecting people from different cultures and helping them learn better. With VR, you can put on a special headset and be transported to a whole new world where you can meet and interact with people from all over the globe. It's like being there in person, but without having to travel!

Platforms like AltspaceVR and Mozilla Hubs let people from anywhere in the world gather in virtual spaces. You can join virtual meetings, cultural events, and even explore famous landmarks together. It's a cool way to connect and learn about different cultures without leaving your home.

In education, VR is used to create fun and realistic learning experiences. Imagine being able to practice skills or visit faraway places without ever leaving your classroom! It helps students understand and remember things better because they get to experience them firsthand in a safe and controlled environment.

Artificial Intelligence (AI) is changing how people from different cultures communicate by giving them helpful tools and platforms.Forinstance, there are AI-powered translation tools like Google Translate and Microsoft Translator. They use smart technology to translate text, speech, and even gestures in real-time. These tools make it easy for people who speak different languages to understand each other better.Also, there are platforms like Culture Mee that use AI to give advice about different cultures. They offer tips and practical suggestions to help people navigate unfamiliar cultural situations with confidence.In education, Artificial Intelligence (AI) is being used more and more to help students learn languages and communicate with people from different cultures. There are special apps powered by AI that make learning languages easier. These apps personalize learning for each student based on how well they know the language and how they like to learn. They use smart technology to see how well students are doing and give them feedback. This helps students learn languages faster and understand each other better, which is really important in our diverse world.[2]

Cross-Cultural Training Programs: Cross-cultural training programs help people learn how to communicate well with others from different cultures. They're like classes that teach you everything you need to know to interact effectively with people from diverse backgrounds.

These programs usually include fun activities like workshops, role-playing, and discussions. They also have things like case studies and tests to help you understand cultural differences better.

For example, the Cultural Intelligence Center offers training programs to help individuals and teams develop cultural intelligence (CQ). Cultural intelligence means being able to work well in different cultural situations.

Overall, these programs are important because they help people understand and respect each other's cultures. They teach skills like good communication and how to solve problems when there are cultural differences.

3.Innovative teaching methods and technologies

What do we mean by innovation in learning? Innovative teaching methods?

Innovations (from Latin. in - in, new) - innovation, introduction of new, introduction of novelty. Innovation isthe process of mastering and introducing new things. Innovation is a phenomenon that carries the essence, methods, and techniques,technologies and content of the new. The innovation process is a complex activity for the formation and development of education and the organization of a new one. Innovative teaching methods are teaching methods that carry new ways of teacher-student interaction, a certain innovation in practical activities in the process of mastering educational material.[5]

Teaching methods are a mechanism for implementing ideas that make it possible to practically implementgoals, objectives, content, principles of learning are brought to life. At the same time,

teaching methods are also defined as the driving force of the entire learning process, and must meet modern requirements of society and trends in the development of education.Through the introduction of new teaching methods and techniques, there is a real reform of the learning process and education in general, which can be implemented by each teacher in each specific lesson. "Teaching methods set the pace of development of the didactic system - learning progresses as fast as the applied methods allow it to move forward."[3]

Why is it necessary to use innovative teaching methods in the educational process?

Firstly, because modern times are a time of innovation,creation . Every day wecome across new goods and products, new knowledge, new ideas. And this should correspondto both the learning process and the teaching methods.

Secondly, familiarization with innovative teaching methods, their constant use, makes it possible

to make students' thinking open to innovations, to teach them to work ahead of the curve, since thesequalities are the features of innovative learning.[4]

Thirdly, innovative teaching methods are active teaching methods. These teaching methods

make it possible to form the experience of creative and innovative activity of students, which ultimatelyaffects the competence of a future specialist. The essence of innovations in learning, the most innovativeteaching methods, is also determined by their dynamism and activity.

In my opinion, the most successful for the development of educational and professional speech and for practicing professional communication are classes held in the form of educational discussions and conferences.Of course, the teacher is not able to help each individual student. But they are able to take on this responsibility themselves if they work in small groups, learn to be responsible for everyone's success and learn to help each other. Everyone makes mistakes in the learning process. Only some people need more time and effort to master the material, while others need less. For me personally, learning together is not only easier and more interesting, but also much more effective. The exploring new ways to communicate with people from different cultures is really important because our world is becoming more connected.

One cool idea is using virtual reality or augmented reality to create lifelike simulations where you can practice talking to people from other cultures. It's like a safe space to learn and understand each other better. Also, we can use smart tools that translate languages instantly, making it easier to talk to someone who speaks a different language. Social media can also help by exposing us to different cultures and ideas. By working together with experts from different fields like psychology and sociology, we can come up with even better ways to communicate across cultures. This can be super helpful for businesses working internationally and for students preparing for global careers. In education, In schools and colleges, we can use fun and new ways to help students learn about different cultures. For example, teachers can use interesting technologies such as virtual reality to send students on virtual trips around the world.Thiscan also be used in various subjects where such technologies are needed.To conduct lessons effectively. This way, students can get to know different cultures without even leaving the classroom! In addition, online classes can teach lessons in different languages and show students videos and stories from different countries. Sometimes students from one school may even attend another school in another country to study and make friends. By trying out these fun ideas, students can learn to understand and respect people from all over the world.

In conclusion, it should be noted that the use of innovative teaching methods and various technologies affects the improvement of the quality and activation of cognitive activity of students, the disclosure of creative potential and independence, and also contributes to the formation of professional qualities necessary in the future specialty of students. It is also noted that innovative technologies and approaches provide wide opportunities to improve intercultural communication. However, it is important to continue the research and development of these technologies in order to increase their accessibility, effectiveness and adaptation to different cultural contexts and learning.

List of sources used

1. Chen, G. M., &Starosta, W. J. (2000). The development and validation of the intercultural communication sensitivity scale. HumanCommunication, 3, 1-15.
2. Hofstede, G. (2001). Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nations. Sage.
3. Anisimov V.V., Groholskaya O.G., Nikandrov N.D. General principles of pedagogy.-M., 2006.
4. Podlasy P.I. Pedagogy.- M., 1996.
5. Mynbaeva A.K., Sadvakasova Z.M. Innovative teaching methods, or how interesting it is to teach.-Almaty, 2010
6. https://pps.kaznu.kz/2/Main/FileShow2/675/38/2/0/0//

ӘОЖ 168.521

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Маратова Жұпар Саламатқызы
Шыныбек Айгерім Саламатқызы
aigerim.shy@mail.ru
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., Қазақстан Республикасы
Аударма және аударма ісі бағдарламасының 1 курс студенті
Ғылыми жетекшісі, аға оқытушы - **Жаурова А. Б.**

Адамзат өзінің даму тарихы барысында қоршаған әлемді танып-білудің және игерудің бірнеше тәсілдерін меңгерді. Сондай тәсілдердің біріне сөзсіз ғылымды жатқызуға болады. Ғылым — қоғамның рухани мәдениетінің күрамдас бөлігі болып табылады. Адамзат дамуының белгілі бір кезеңінде ғылым дами келе, қоғамдық сананың дербес формасына айналады. Себебі, қоғамдағы сан-салалы мәселелер көп жағдайда ғылымның араласуымен шешіледі. Адам өміріндегі ғылымның орны мен рөлін түсіну осы уақытқа дейін аяқталмаған күрделі процесс. Бұл процесс қиыншылықтар мен қайшылықтардың, талас-тартыстың, күмәнді сұрақтардың, көптеген жаңа мәселелердің пайда болуымен ерекшеленеді. XX ғасырдың 20-шы жылдарында ғана ғылымның мәні мен ерекшеліктерін, оның даму және қолдану механизмдерін қарастыратын, сонымен қатар, ғылымның білім жүйесі, әрі ерекше әлеуметтік институт ретінде даму заңдылықтарын зерттеуге бағытталған «ғылымтану» атты жаңа пән пайда болды.

Ең алдымен, ғылымтанушылардың назар аударған мәселесі — латынша «Scieniia» сөзінің этимологиясы болды, оның мағынасы «білім» дегенді білдіреді. Ал кез келген білімнің ғылым емес екендігі белгілі. Білім — адамзаттың әр қилы тіршілік ету сферасынан: қарапайым өмірден, саясаттан, экономикадан, өнерден тағы басқа жағдайлардан алынады. Ғылым — тәжірибе жүзінде анықталған нақты дәлелдемелер мен логикалық заңдарға сүйенетін қорытындылардың негізінде білім әлемін жасайды. Бул әлемнің субъективті элементі болып саналатын адамзатқа, оның игілікті бағдарына шамалы ғана рөл бөлінеді (бул үшін өнер, мораль, дін бар). Сондықтан бір-бірін толықтыра отырып, мәдениеттің бұл құрамдас бөліктері табиғат пен адамзат арасында байланыстырушы тізбек болып саналады.

Табиғат туралы ғылым, тұтас алынған жаратылыстану ғылымдарының жиынтығы,адам ілім ғылымның негізгі үш саласының бірі. Жаратылыстану –өнеркәсіп және а.ш техникасы мен медицинаның теориялық негізі,филос.материализм мен табиғатты диалект тұрғыдан ұғынудың табиғи ғылым іргетасы. Жаратылыстанудың зерттеу объектісі материяның әр алуан

түрлері мен олардың табиғаттағы қозғалыс формалары, олардың байланыстары мен заңдылықтары. Өзінің мазмұны және табиғат құбылыстарын зерттеу әдістері жағынан. Жаратылыстану-эмпирикалық және теориялық болып ал,өз объектісінің сипаты бойынша – өзіне өлі табиғаттың қозғалу формаларын тақырып ететін органикалық емес және тіршілік құбылыстарын тақырып ететін болып бөлінуі мүмкін. Жаратылыстану ішкі құрылымы,ғылымдардың сараланuы осымен анықталады. Табиғат туралы ғылымды яғни физикалық ғылымды әлемнің бейнесін әзірлеуге қатыса отырып Жаратылыстану негізінен өзінің теориялық жағынан сондай-ақ ғылыми зерттеулерінің тәсілдері мен әдістерін әзірлеуі жағынан философиямен ұштасады, ол философияның дамуына тікелей ықпал етеді,табиғат туралы ғылым ретінде ашылған жаңалықтарға байланысты материализм формаларының ауысуына заңды түрде себепші болады. Екінші жағынан жаратылыстану техникамен,өндіріс процесімен мейлінше тығыз байланысты. Өндірістің рухани потенциалы бола отырып, Жаратылыстану Сол арқылы өз тарапынан тікелей өндіргіш күш ретінде көрінеді, оның үстіне жаңа қоғам құрылысы процесінде Жаратылыстанудың бұл әлеуметтік функциясы барған сайын толық көрінеді. Жаратылыстану дамуының жалпы барысы табиғатты тікелей аңғарудан басталып,оны талдампаздықпен бөлшектеу,мұның өзін нығайту мен абсалюттендіру, сондықтан да табиғатқа метафизикалық көзқарасқа айналдыру арқылы табиғаттың жан-жақтылығын, тұтастығын және нақтылығын қоса,оның көрінісін синтез арқылы жаңғыртуға қарай өтеді. Диалектиканың жаратылыстануға 10-ғасырда стихиялы түрде енуін 20-ғасырда Жаратылыстану дағдарысы асқындыра түсті. Қазіргі жаратылыстанудың өзегі 20 ғасырдың ортасикалық на дейін физика болды, ол атом энергиясын пайдалану әдістерін іздестірді және микродүние саласына атомның, атом ядросының элементар бөлшектерінің тереңіне бойлай өнеді.

Физикалық жаратылыстанудың басқа салаларының – астрономияфның, кибернетиканың, биониканың, химияны, биологияның және т.б жеделдетті. Химиямен, метематикамен және кибернетикамен бірге физикалық молекулярлық биологияға жасанды биосинтез міндетін шешуде теориялық және тәжірибиелік тұрғыдан көмектесіп, тұқым қуалаушылықтың материалдық мәнін ашуға жірдемдесті. Физикалық-химиялық байланыстарының табиғатын тануға, космогония мен космология проблемаларын шешуге себепші болды. Қазіргі жаратылыстану ұсынып отырған философиялық проблемаларды терең зерттемейінше материалистік диалектиканы дамыту мүмкін емес. Жаратылыстанудың қазіргі қоғам өміріндегі ролінің барған сайын арта түсуі ғылыми-техникалық революцияға соны серпін беруде.

Қазақстандық ғылымның әлсіз жағы (Weaknesses) жарияланым белсен- ділігі жоғары (1,40-2,47) және дәйексөзділігі төмен (0,77–0,88), яғни елдің ғылы- ми мамандануын білдіретін, бірақ зерттеу нәтижелеріне сұраныс жеткіліксіз салалар болып табылады. 2020–2022 жылдары олар 5 бағытпен ұсынылған:Математика елдегі ғылыми мамандануdың ең жоғары индексіне ие, бұл әлемдік деңгейден 2,5 есе жоғары, алдыңғы кезеңдерде – тіпті 3,6 еседен асқан. Бұл сала әрдайым отандық ғылымның күшті жақтарына сілтеме жасап, дәйек-сөздің жоғары деңгейін көрсетті, оның мәні, өкінішке орай, 2020–2022 жылдары 0,88-ге дейін төмендеді. Бұл ғылым күшті санатқа оралу үшін орындалатын зерттеулер деңгейін небәрі 0,12%-ға арттыру қажет;

Ғарыштану ғылымының ғылыми мамандану индексі бойынша жариялау белсенділігін сипаттайтын ұқсас көрініс бар. Динамика бойынша бұл сала екі кезең қатарынан ғылымның күшті бағыттарына тиесілі болды, алайда 2019 жыл- дан бастап дәйексөздердің әлемдік орташа көрсеткіштен 23–24%-ға төмендеуі байқалады; Ғарыш туралы ғылым ғылыми мамандандыру индексі бойынша жарияланым белсенділігін сипаттайтын осындай критерийге ие. Динамикада бойынша бұл сала қатарынан екі кезең ғылымның мықты салаларына жатқызылды, алайда 2019 жылдан бастап дәйексөзділік көрсеткішінің орташа әлемдік деңгей-ден 23–24%- ға төмендеуі байқалады;

Физика Қазақстанның ғылыми мамандану саласы ретінде бүкіл уақыт бойы жоғары

индексте ие (2,72–2,28), бұл ретте дәйексөз көрсеткіші әлемдік орташа деңгейден 15–23%- ға төмен болып қалады;

Материалтану жарияланым белсенділігі бойынша әлемдік орташа деңгей- ден тұрақты түрде асып түседі және алдыңғы кезеңде тіпті күшті санатқа кірген. Сол санатқа қайта кіру үшін басылымдардың сапасын жақсарту арқылы қалыпқа келтірілген орташа дәйексөзді 12%-ға арттыру қажет.

Химия, жоғарыда аталған барлық пәндік салалар сияқты, бүкіл уақыт бойы елдің ғылыми мамандануын тұрақты түрде ұсынады. Дәйексөзге сәйкес оң үрдіс байқалады, бірақ орташа әлемдік деңгейге жету үшін жарияланымдарға сұра- нысты 21% -ға арттыру қажет.

Ғылымның әлсіз жақтарын білдіретін салалардың позицияларын күшейту үшін жүргізілетін зерттеулер мен жарияланымдардың сапасын жақсартуға, тиісінше олардың сұранысын арттыруға ықпал ететін ішкі факторларды бағалау қажет. Бұл ретте алғашқы үш салада олардың сапасын арттыру пайдасына зерттеулер мен жарияланымдар санын қысқартуға болады.

Қазақстандық ғылымды дамытудың маңызды жақтарының бірі-Мүмкін- діктер (Opportunities). Бұл ғылыми мамандандыру индексінің төмен мәндері (0,26–0,94) және жоғары қалыпқа келтірілген орташа дәйексөз (1,05–2,65). Оларға мыналар жатады:

Нейро- және мінез-құлық ғылымдары ғылыми мамандануын ең төменгі индексінде ең жоғары дәйексөзге ие. Мұнда жарияланым белсенділігінің теріс динамикасы және 2017-2019 жылдардан бастап қалыпқа келтірілген орташа дәйексөздің айтарлықтай өсуі байқалады. Осы саладағы жағдайды жақсарту үшін жарияланымдардың сапасын сақтау және олардың өсу қарқынын орташа әлемдік деңгеймен салыстырғанда төрт есе арттыру қажет;

Клиникалық медицина бірінші критерий бойынша 0,40-0,44 тұрақты төмен мәндерге ие, ал екінші критерий бойынша орташа әлемдік деңгейден (1,72-3,05) асып кетумен сипатталады. Осы пәндік салада бұрынғы сапасын сақтай отырып, жарияланым белсенділігін күшейту қажет. Қазақстандық ғалымдар жарияла- нымдарының өсу қарқыны әлемдегі клиникалық медицина бойынша жарияла- нымдар санының өсу қарқынынан кемінде 2,5 есе озып тұруы тиіс;

Информатика және Иммунология кейбір зерттеу кезеңдерінде елдің ма- мандануын құрады және осы топта мамандандыру индексі бойынша ең жоғары мәндерге ие. Дәйексөзге қатысты орташа әлемдік деңгейден шамалы асып тұрғаны байқалады. Жарияланымдар үлесінің шамалы артуы және олардың сапасының сақталуы кезінде осы пәндік салалар Қазақстандық ғылымның мықты санаттарының санын көбейте алады

Психиатрия/психология, клиникалық медицина сияқты, 2020–2022 жылдар- дағы ғылыми мамандану индексі бойынша 1-ден 60%-ға жетпейді, дегенмен бастапқы кезеңдерде ол өте жоғары мәндерге ие болды – 0,85-0,90. Оған жоғары сапасын жоғалтпай (1,14–1,34) зерттеулердің өнімділігін қалпына келтіріп, тіпті арттыруы керек;

Мультидисциплинарлық ғылымдар соңғы жылдары ғана басылымдардың өсу қарқынын артты. Осы кезеңде әлемдік деңгейге жету үшін жарияланым белсенділігін кемінде 40%-ға дейін күшейту қажет.Бұл аймақтарды перспективті санатқа жатқызуға болады. Жарияланым- дардың төмен үлесі Қазақстанда осы салалардың пәндерін дамытуға жеткілікті көңіл бөлінбейтіндігін көрсетуі мүмкін. Жарияланымдық белсенділікті арттыру және зерттеулердің осындай сапасын сақтау кезінде олардың келешекте қазақ- стандық ғылымның мықты жақтары санатына өтуге әлеуетті мүмкіндіктері бар. Қазіргі уақытта «күшті» санатына өту үшін информатика және иммунология сияқты пәндік салаларда жарияланымдардың өсу қарқынын шамалы күшейту қажет.Жарияланым белсенділігі мен дәйексөз көрсеткіші бойынша әлемдік дең- гейге жетпейтін салалар отандық ғылымға қауіп (Threats) төндіреді. Бұл топты медициналық-биологиялық ғылымдар мен АӨК құрайды:

Биология және биохимия, Фармакология және токсикология 2015– 2017 жылдары елдің мамандануын ұсына отырып, бұдан әрі өнімділіктің 0,63 және 0,79-ға дейін төмендеу және нормаланған орташа дәйексөздіктің 0,93 және 0,89 бірлікке дейін жоғарылау үрдісін көрсетеді.

2020-2022 жылдары бұл бағыт- тарға әлемдік орташа деңгейге жету үшін қазақстандық ғалымдардың жарияла- нымдарының үлесін 1,6 еседен астам, ал олардың сапасын 1,1 және бірнеше рет ұлғайту қажет;Молекулалық биология және генетика бағытында ғылыми мамандану ин- дексінің өсу тенденциясы байқалады. Дәйексөз көрсеткіші бойынша бұл бағыт кейбір кезеңдерде әлемдік орташа деңгейден асып түсті. Бұл жерде қазақстан- дық ғалымдардың жарияланымдарының үлесі 4%-ға, ал дәйексөзділік олардың сапасын арттыру жолын 9%-ға ұлғайтқан кезде жеткілікті әлеует жинақтала- тыны анық, ол оны мықты санатқа көшіру мүмкін.

Соңғы жылдары Микробиология екі критерий бойынша да әлемдік деңгейге жете алмады. Алайда, кейбір алдыңғы кезеңдерде елдің мамандануына қатысты болды, ол отандық ғылымның күшті және әлеуетті мүмкіндіктерін құрады. Бұл 2016–2018 және 2017–2019 жылдары ғылым өнімділігін мен 2017–2019 және 2019–2021 жылдары жұмыс сапасын көтерді.АӨК салаларында жарияланымдар үлесінің оң динамикасы байқалады: Аграрлық ғылымдар, Өсімдік шаруашылығы және Мал шаруашылығы бойын- ша. Бұл ғылымдар орта әлемдік деңгейге жету үшін қазақстандық ғалымдардың жарияланымдарының үлесін 8 және 11%-ға ұлғайтуға және зерттеу сапасын тиісінше 16 және 11%-ке арттыруға тиіс.Қауіп ретінде ұсынылған салалар орта әлемдік деңгейге жету үшін селекциялық зерттеулерден гендік деңгейге және биотехнологиялық тәсілдерге көшу арқылы осы ғылымдарды нығайту және зерттеу сапасын арттыру үшін шаралар қажет.Жалпы, 2020-2022 жылдары қазақстандық Ғылымның пәндік бағыттары- ның жартысы күшті немесе күшті санатқа өту мүмкіндігі бар ретінде ұсыныл- ған. Алдыңғы кезеңмен салыстырғанда Экономика және бизнес, Жер туралы ғылымдар, Әлеуметтік ғылымдар сияқты пәндік салалар өз көрсеткіштерін жақсартты.

SWOT талдауы орта әлемдік көрсеткіштермен салыстырғанда Ғылымның пәндік салаларының жай-күйінің құрылымдық сипаттамасын ұсына отырып, стратегиялық баламаларды қалыптастыру және шешімдерді негіздеу кезінде бағыттарды анықтау және басымдықтарды белгілеу үшін тиімді.

Осылайша, Қазақстанда ғылымның дамуын тежейтін негізгі сыртқы фак- торлар нақты ұлттық басымдықтардың болмауы, ғалымдардың беделінің төмендеуі, жалпыға бірдей бюрократияландыру, сондай-ақ мамандандырылған кадрлардың жетіспеушілігі және ғалымдардың шетелге кетуі болуы мүмкін деп пайымдау қажет.

Қорытынды. Біздің әлемдегі барлық түрлі ансамбльдерді біртұтас өзара тығыз байланыстағы объектілер деп қарау керек.Осы тұрғыдан қарап В.И.Вернадский биосфераны үш бөлікке бөлді: атмосфераның ең жоғарғы қабаты,гидросфера және атмосфера.Зерттеулер жүргізетін аспектілерді энергетикалық,биохимиялық, информатикалық және эволюциялық деп ажыратты.Орнықсыз жүйе қалыптасып және оны ретті күйде ұстау үшін белгілі бір жағдай қажет болады. Бұл жүйе ашық болуы керек және сырттан оны затпен, энергиямен толықтырып отыру керек болады.Ол үшін жүйеден тыс энергия мен зат қорының көзі қажет және планетадағы қалдықтарды жою,немесе оны қайта өндіру қажет.В.И.Вернадский “Тіршілікті планета көлемінде ұйымдастыру” үшін биологиялық айналымды негізгі “ұйым” деп қарап, “өмір” тек жеке организмдерге тән емес,алма-кезек байланыстағы барлық организмдер мен объектілерге де қатысты екендігін ұмытпауымыз керек деген болатын.Адамзаттың стационарлық күйі,яғни тұйықталған экологиялық “үй” жоқ біздер үшін “үй” –жер планетасы ғана.Экология ілімінде тек гармоникалық жағдайлар қарастырылмайды.Көптеген экологиялық модельдерде ғалымдар адамның активті іс-әрекеттерінен табиғаттың баяу пассивті өзгерісі сипатталады.Бұдан біздің істеріміз табиғатқа қарсы бағытталған деген ой түйіндейді,яғни ары қарай даму тоқталады деген сөз.Бұлай ойлау,әрине дұрыс емес,табиғат өздігінен қалыптасатын жүйе,адамның әсеріне қарсы жауап бере алады.Табиғатты пассивті элемент деп қарастыру дұрыс емес және осы тұрғыдан заңдылықтарды пайдалануға болмайды.Атмосфера мен мұхиттардың арасындағы циркулярлық теңгеруді бұзатын негізгі себептерге адамзаттың іс-әрекеттерін жатқызуға болады.Осыдан барып хаос пен реттіліктің шегінде пайда болған орнықсыз тепе-тең жүйені теңгеру.Орындалмау мүмкін

ұрпақтарымыздың болашағын ойласақ және өркениетті мемлекет боламыз десек экологиялық мәселелерге көп көңіл бөлуіміз керек.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1.Қазақ Энциклопедиясы: "Қазақстан": Ұлттық энциклопедия, 2007, 704 б.

2.Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Әлеуметтану және саясаттану бойынша / Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е. Арын - Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ. 2006. - 569 б.

3. Қоғамдық білім негіздері:Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 10-сыныбына арналған окулык / Ә.Нысанбаев, Ғ.Есім, М.Изотов, К.Жүкешев, т.б. - Алматы: "Мектеп" баспасы, 2006.

4.Мырзабеков Ж.Б. и др. Учебно-методическое пособие “Зоогигиена”, 2005.

5. www.google.ru

ӘӨЖ 82-3

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ПРОЗАЛАРДАҒЫ ЖАЛПЫАДАМЗАТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР КӨРІНІСІ

Нұржанова Райхан Қанатқызы

R_nurzhanova@bk.ru

7М01701-«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы бойынша I курс магистранты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекші - **Амангазиева М.К.**

Құндылықтар әр адамның жеке басын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Мәдениеттер мен дүниетанымдардың алуан түрлілігі қоғамның ажырамас бөлігіне айналған қазіргі әлемде студенттерді біліммен ғана емес, басқа мәдениеттердің құндылықтарын бағалау, түсіну және қабылдау қабілеттерімен қамтамасыз ету маңызды. Қазақ прозасындағы жалпыадамзаттық құндылықтар жүйесін функционалдық-коммуникативтік негізде оқыту әдістемесі осы мақсатқа жетудің тиімді құралы болып табылады.

Әдебиет – қоғамның айнасы. Жасыратыны жоқ, әр дәуірдің шындығы, сол дәуірде өмір сүрген халықтың арман-мақсаты, мақсат-мүдделері – ортақ құндылықтар жүйесі сол дәуірдегі әдебиет пен сөз өнерінде бекітілген. Яғни, сөз өнерінде, көркем мәтінде уақыт ізі сақталған. Құндылықтар көркем мәтіндерде анық және айқын көрінеді. Бұл мәтіннің құдіреті. Батыс мәдениеттанушыларының бүкіл дүние мәтіннен тұрады деп айтуы қисынды. Өйткені, мәтін арқылы ғана адамзаттың қалыптасқан құндылықтар жүйесі бүгінгі күнге дейін сақталып, тек жазба мәдениет арқылы ғана болашақ ұрпаққа жетеді. М.Жұмабаев: «Әдебиетте қазақ өмірінің сан алуан өзгерістері, құбылыстары, мұңдары, қуаныштары, ойлары мен идеялары жазылады» [1, 48]. Осы тұрғыдан алғанда, әдебиетте біз ескермейтін құндылық функциясы бар екенін айту керек. Өнер туындысы – құндылық тасымалдаушы. Ол белгілі бір сипаттың немесе әлеуметтік ортаның құндылықтарын ғана емес, сонымен бірге халықтың, тіпті бүкіл халықтың құндылықтарын да жеткізе алады. Әрине, жалпы адамзаттық құндылықтардың екі жағы бар. Адамзаттың жалпы құндылығы белгілі бір деңгейде ұлттың даралығын, болмысын таныта алатынын, оның географиялық, тарихи-психологиялық факторлардың және халықтың даму тәжірибесінің әсерінен өзіндік ерекшеліктері болуы мүмкін екенін жоғарыда айттық.

Қоғамның барометрі саналатын құндылықтардың қалыптасуы туралы әртүрлі пікірлер бар. Бір нәрсе анық, ол бала кезінен бейсаналық қалыптаса бастайды. Сондай-ақ оған отбасы тәрбиесі, білім беру жүйесі, дін, ақпарат құралдары, кітапхана мен әдебиет пен өнердің ықпалы зор екені жасырын емес. Осыған орай, әдебиет құндылықтарды тасымалдаушы ғана емес, оны шығару, қалыптастыру сапасы да бар екені белгілі болады. Біздіңше, құндылық

бағдарды негіздейтін аталған арналардың ішінде әдебиет пен өнер аздық етеді. Өнердің ішінде сөз өнерінің маңызы жоғары. Бір кітаптың жүгін құрайтын ғылыми ұғымдарды екі-ақ әдеби сөзбен адам жанының тереңіне қондыру әбден мүмкін. Себебі, ол бейнелі ойлаудың туындысы және әдебиет адамның санасын, қиялын, жүректі оятады. Ахмет Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» атты теориялық еңбегінде: «Сөз өнері адам санасының үш негізіне: 1) парасат; 2) елестету; 3) сана қарастырылады.

Ақылдың жұмысы – түсіну, яғни ақылмен қабылдау, тану, ойлау. Елестету – бұл тұспалдау, яғни белгілі заттардың пішіні мен көрінісіне, суреттеуге, суреттеуге сәйкес нәрселерді санада модельдеу. Қызықты нәрсе - түйіндерді байлау және сұрыптау.

Тілдің мақсаты – ақыл білгенше, қиял оны меңзегенше, көңіл қанағаттанғанша сөйлей білу. Осының барлығын меңгерген адам табылса, тілі жақсы, бірақ тіл білетін адамды табу қиын» [2, 154]. Сөз өнерінің құндылықтарды қалыптастыратын құдіреті басымырақ десек, оның адам жанының үш негізіне әсер ету қабілетіне сүйендік. Бұл басқа өнерге жатпайтын және сөз өнерінің синкреттік сипатқа ие екендігін көрсететін құбылыс. Бірінші тарауда құндылықтар жүйесі теориясының негізін салушы американдық мәдениеттанушы М.Рокачтың пікіріне сүйене отырып, құндылықтардың үш көзін атадық. Бұл таным, эмоция және әрекет. Қазақ әдебиеттану ғылымының негізін салушы А.Байтұрсынұлы: «Әдебиет адам санасының үш негізіне сүйенеді»-деген. Осы орайда М.Рокач пен А.Байтұрсынұлының пікірлері арасында белгілі дәрежеде жақындық бар екені анық, сонымен бірге әдебиеттің құндылықтар жүйесімен тығыз байланысы да айқын көрінеді.

Ал енді көркем шығармада құндылықтар қалай пайда болады деген қисынды сұрақ туындайды. Бұл сұраққа жауап іздемес бұрын, әдеби шығарманың өзі тұтас эстетикалық құндылық ретінде қарастырылатынын айта кеткен жөн. Әсіресе, классикалық мұра жекелеген халықтардың ғана емес, жалпы адамзаттың ортақ мәдени-рухани құндылығы ретінде өмір сүреді. Эстетикалық құндылықтар жалпыадамзаттық құндылықтардың құрамдас бөлігі екенін ескерсек, көркем шығарманы таза әдеби сын аясында оның адам жан дүниесіне тигізетін әсерімен бағалай аламыз. Дегенмен, өнер туындыларында тек эстетикалық құндылықтар ғана емес, сонымен бірге этикалық, діни, саяси, әлеуметтік, т.б. Біз жалпыадамзаттық құндылықтардың көптеген түрлерін кездестіреміз. Демек, әдеби шығарма өнердегі өмір нұрына толады. Көркем шығарманы автор-жасаушының өмірді көркемдік негізде меңгеруінің нәтижесі десек, жалпы адамзаттық құндылықтардың бұл түрлерінің болуы заңды құбылыс деп саналады. Жалпы, жалпы адамзаттық құндылықтар ең алдымен көркем шығарманың мазмұн бірліктерінен – оның тақырыбы мен идеясына, идеялық концепциясына байланысты көрініс табады. Сонымен бірге, кейіпкерлер образдарын зерделеу арқылы шығармадағы құндылықтар жүйесін саралай аламыз. Әрине, шығарма – тұтас бір көркем дүние. Кейіпкердің әрбір деталь немесе бір ғана әрекеті мен сөзі құндылықтардың көрінісі бола алатынын айтпай кету мүмкін емес. Көп жағдайда бұл көркем шығарманың өзіндік жанрлық-стильдік ерекшеліктеріне, жазушы ұстанымы мен ойды жеткізу тәсіліне, біліктілік деңгейіне тікелей байланысты құбылыс. Оқырманға идеялық ұғымды жеткізуде автор образдар жүйесін, кейіпкерлердің мінезін ашуда түрлі поэтикалық әдіс-тәсілдерді пайдалана алады.

Құндылық жүйесін өзгертуге қоғамдағы ірі тарихи-саяси оқиғалардың әсері ерекше күшті екені белгілі. Мәселен, еліміз егемендік алғаннан кейін қазақ қоғамындағы құндылықтар жүйесінің бейнесі айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Өйткені бұрын саяси-идеологиялық институт қызметін атқарған жүйенің басым бөлігінің беделі түсіп, енді мүлде басқа рухани негіздерге сүйенуге тура келеді. Тәуелсіздігін жариялаған Қазақстан енді тамырын тауып, рухани-мәдени ерекшелігін танып, жоғалтқанын түгендеп, өшіп қалғанын жаңғыртуға бет бұрды. Бұдан әлеуметтік факторлар аксиологиялық басымдылықты тудыратынын түсінуге болады. Ғалым З.Сәрсенбаева: «Құндылықтар көбінесе шұғыл қажеттілікке айналғанда немесе жоғалып кету қаупі төнген кезде санамызда орын алады» [3, 19]. Салыстырмалы түрде айтсақ, еліміз егемендік алғаннан кейін тәуелсіздікті сақтау және нығайту мәселесі өзекті бола бастады деуге негіз бар. Осыған байланысты мәдени-рухани

тұрғыдан ұлттық құндылықтарға қайта оралу үдерісі қарқынды дами бастады. Соңғы ширек ғасырда жүзеге асқан «Мәдени мұра», «Рухани жаңғыру» бағдарламаларының барлығы қазақ халқының тарихи-мәдени, әдеби мұрасын түгендеуге бағытталғаны белгілі. Әлеуметтік факторлар аксиологиялық басымдық туғызады десек, дәл осындай нәрселерді ескереміз. Содан кейін тарауды «Әдебиеттанудағы тәуелсіздік құндылықтары» деп атадық. Тәуелсіздік құндылықтары жалпы адамзаттық құндылықтар шеңберінен шығып кетті деуге негіз жоқ. Тарихи уақыт құндылық бағытын басқа бағытқа бұрғанын ескеріп қана осылай атадық. Соңғы ширек ғасырда қолға алынған ірі жобалардың барлығы жалпы адамзаттық құндылықтарды іздеу әрекеті деп айта аламыз. Өйткені ұлттық құндылықтарды жалпы адамзаттық құндылықтардан бөлек қарастыра алмаймыз. Тәуелсіздік құндылықтары туралы айтқанда, жалпы адамзаттық құндылықтардың құндылығы төмендемейді немесе жоғалмайды. Әрбір дәуірде, әрбір саяси жүйеде белгілі бір басым құндылықтардың болуы әбден заңды. Сәйкесінше, біз құндылықтар өз табиғаты бойынша жойылмайды, тек басқа құндылықтарға орын береді деген идеяны растаймыз. Әр дәуірдің ізі әдебиетте қалады. Өйткені жазушы ең алдымен көргенін, жүрегіне тигенін шығармасының арқауына айналдырады немесе өткен дәуірге жаңаша баға беруге тырысады. Бұл үрдістер қазіргі әдеби процесте орын алуда.

Көркем шығарманың сюжеттік-сюжеттік жүйесі туралы айтатын болсақ, ол ұзаққа бармауы мүмкін. Өйткені, дәстүрлі әдебиеттегі баяндау жанрының сюжеттік массасы сияқты шығарманың негізгі сюжеттік бірліктері тым қысқа. Дегенмен, аталған романның поэтикалық қуатын арттырып, оны қазіргі прозаның озық туындысына айналдырған оқиға желісі емес, ой ағымы аясында айқын көрінетін идея мен мәселелер дер едік. Романның өзегі – он үш жыл отасқан отбасының баянсыз өмірі. Мектеп бітірген соң Жәдігер мен Бәкизат ауылға келеді де, өздерімен тең құрбы Бәкизатпен тату болған Әзім қалада қалады. Жаңа ғылыми бастамаларымен елді елең еткізіп жүрген Әзімнің танымалдылығы мен белсенділігі артты. Ал Жәдігер қарапайым колхозшы, балықшылардың қолдаушысы. Тіпті ол Балықтардың жоспарын жүзеге асырмақ болып, отбасын ұмытып кете жаздады. Осы әдеттің кесірінен отбасының қадірі жоқ. Әйелін Астанаға демалысқа жалғыз жіберіп, қалада Әзіммен тату болғандықтан, ашуланып, Бәкизатты ұрып-соғады. Енді қаладан хабарсыз келген Әзіммен бірге Бәкизат та қаладан шықпақшы. Ол отбасын құрбан етті. Жалпы, романның ертегілік жүйесі мынадай. Оқиға жиырма кейіпкердің төңірегінде өрбігенімен, негізгі үш кейіпкер – Жәдігер, Бәкизат, Әзім төңірегінде баяндалады. Осы үш кейіпкердің санасындағы қызу тартыс, өткен мен бүгіннің бітпейтін шытырман оқиғалары, болашаққа деген күдік пен күдік – бәрі де қаһармандардың ішкі жан дүниесін ашуға, жан дүниесін ашуға, сол арқылы күйін танытуға қызмет етеді деп айта аламыз. және құндылықтар жүйесінің жағдайы. Құндылықтардың табиғаты көркем шығармада кейіпкерлер тұлғасы мен образдар жүйесі арқылы көрініс табады десек, көркем образ жасау барысында оның ішкі-сыртқы сипаты, тұтас құрылымы ашылады. автор басқаша айтады. Олардың ішінде ішкі тыныштық ерекше рөл атқарады деп ойлаймыз. Олар сыртқы портрет, диалог, полилог, іс-әрекет, т.б негізінде кейіпкердің ішкі жан-дүниесін танытуға, оның ішкі мүмкіндігін, мінез-құлқын ашуға қызмет ететіні жасырын емес. Осы тұрғыдан алғанда біз алдымен оның ішкі қабаттарына, бейнелердің ішкі әлеміне үңілуге тырыстық. Роман туралы жазған мақаласында Әбіш Кекілбаев: «Шашыраған эпопеяның орнына аз ғана адамның, тіпті бір адамның жан дүниесіндегі аласапыран жағдайды суреттейтін жаңа роман келді» [58, 380].

Реликттің өзіне үнемі қоятын риторикалық сұрақтары бүкіл қоғамның өзіне қоятын сұрақтары болуы керек. Қоғам өткеніне, қалдырған ізіне үңіліп, қатесін түсінбесе, пікірлеспесе, Реликттің жамылғысын киюі әбден мүмкін деген ой бар сияқты. Ол тек Реликті ғана емес, бүкіл кеңестік жүйені «жазды». Жазушы романның негізгі идеясын Әзімге оппонент ретінде әрекет ететін жас ғалымның аузына салады.

«Болашақта адамның жер бетінде болуы немесе болмауы табиғаттың бар немесе жоқтығына тікелей байланысты» [4, 126]. Егер адам ашкөздігін тоқтатпаса, табиғат зардап шегеді. Адамды да апат күтіп тұр деген пікір бар. Жазушының ойы тым терең. Арал –

символдық бейне. Арал арқылы адамның жан дүниесін көруге болады. Табиғаттағы релаксация - адам жанының жойылу салдары. Ал адамдардың өмірін қиған Кеңес Одағының солақай саясаты болды. Осыған орай, жазушының аталған романы постколониялық зерттеу объектісіне айналды деп айта аламыз. Қайғылы астар бар: әлеуметтік тойымсыздық тоқтамаса, табиғат азайып, ақырзаман ғана емес, өмірдің өзі жырға айналады. Сол себепті де отбасылық құндылықтарды сақтау, қанағатшыл, жақсы серік болу, ұрпақ қамын ойлау өсиеттері бар. Табиғаттың іргелі мәселелерін көтерген шығармада, әрине, пейзаж поэтикасын кездестірмеске болмайды. Ә.Нұрпейісов табиғат аясында, табиғатпен тығыз қарым-қатынас жасау арқылы роман кейіпкерлерінің ішкі жан дүниесін ашуға тырысқан. Жәдігер, Әзім, Бәкизатпен бірге торғай мен қасқырдың – бес тірі жанның қасында қалуы көп сырды ашқандай. Адамға жат күннің жоқтығын жеткізуге тырысқан жазушының шеберлігі осында болса керек. Бейнелер жүйесінде торғай мен қасқырдың да өз орны бар. Біздің ойымызша, автор оларды микробейнелер деп әдейі қателескен. Реликті өлі. Торғай ұшып кетті. Бақ өлмейді, ұшады, қозғалады. Өйткені, «бұл қазақты басқа қонған бақыт құсына теңеген жоқ» [4, 341].

Жоғарыда біз кейіпкерлердің қиын күнінде құндылықтардың басымдылығын өзгерту туралы айттық. Басқаша айтқанда, адамның шынайы құндылықтар жүйесі көркем шығармадағы тартыс кезінде ғана ашылады. «Шығармадағы тартыс сюжеттік сипатқа ие емес, көбінесе ой өрісінде орын алады.

Осы орайда әдебиеттанушы-ғалым Ғ.Пірәлі: «Психологиялық романның табиғаты – жеке адам тағдыры екі дүние, сұлулық пен ұсқынсыздық, саналы мен бейсаналық, өмір мен өлім, т.б. пікір [5, 6] орынды, бұл олардың арасындағы мәңгілік құндылықтардың үйлесімсіздігі туралы ойлануға мәжбүр етеді. Романнан екілік қарама-қайшылықтардың мынадай үш түрлі бағытта жүзеге асатынын көрдік. Біріншісі – қалыптасқан тұжырымдамалық негізге негізделген жалпы адамзаттық құндылықтардың өзара қайшылығы.

Бірақ шығармада намыс құндылығы бірлік пен ынтымақты сынау үшін жиі қолданылады. Сара Шая - абыройдың құндылығы туралы жиі айтатын адам. Руаралық бақталастық отына май құйған Жәдігердің туысы. «Адамның абыройы үшін әрекет етесің, бірақ отбасының абыройы үшін жаныңды қиамын деп айқайламайсың ба?» Халқың осында!..Сыртқа жиналып, дайын бол!». [4, 237]. Осы кезде Жәдігерді Әзім руына қарсы қояды.

Шығарманың басынан аяғына дейін Отанның құндылығы нұрланады. Өйткені, көркем шығарманың негізгі идеясы – Отан, Отан тағдыры. Әйтсе де, туған жерге деген құрмет, оған деген сағыныш, сүйіспеншілік көшелерде ерекше байқалады. Бұл шығарманы ұлт тағдыры туралы жазылған роман деуге негіз бар, кеңестік идеология қалыптастырған ұстанымдар мен нышандар, үміт пен мақсат жалған, ұрпақтар сабақтастығы үзіліп, бір мезетте өзіне ұқсап, өзіне ұқсамайды. өзіне ұқсас. Ұқсаспаудың себебі – рухани экологияның бұзылуы. Жалпы, соңғы жылдары «рухани экология», «сана экологиясы» терминдері тұрақтанды. Бұл экология терминінің тек жаратылыстану ғылымдарына жататын ұғым шеңберінен шығып, барлық қоғамдық ғылымдарға ортақ категорияға айналғанының белгісі болса керек. Біз оны аксиологиялық-әдеби контексте қарастырдық.

Алдыңғы тарауда қазіргі әлемдік мәдени-рухани қозғалыстың жеке құндылықтарға бет бұрып, батыстық парадигмаларға негізделгенін айтқан болатынбыз. Бұл тенденцияны әдеби процесте анық байқауға болады. Өйткені, XX ғасырда дүниеге келген көркем шығармалардағы кейіпкерлердің құндылық жүйесін, олардың ұжымдық қарым-қатынасы аясында дұрыс танитын болсақ, бүгінде бұл құбылыстың мәні өзгеріп, рухани-адамгершілік мұраттары, құндылық бағдарлары мен қуаныштары өзгерген. қаһармандардың, керісінше, көп жағдайда басқалармен қарым-қатынасы арқылы ғана емес, негізінен олардың ішкі тәжірибесіне, логикаға сыймайтын қисынсыз құбылыстарға жүгінеді.

Тәуелсіздік тұсында, әсіресе, XXI ғасырдағы жаңа қазақ әдебиеті аренасында осыған ұқсас сипаттарды қамтитын көркем туындыларды кездестіруге болады. Әрине, оның бастауы ретінде XX ғасырдың басындағы көркем прозаның үлгілерін атаймыз. Өткен ғасырдың

басындағы қазақ жазушыларының кейбір жеке әңгімелерінен бастау алған модернистік нышандар «жылы жылдар» деп аталатын алпысыншы-жетпісінші жылдардағы әдебиетте біршама дамып, олардың болмысын барынша ашуға мүмкіндік алды [6, 176].

Әрине, модернистік қозғалыстың барлық шығармаларын еуропалық-батыс аспектісімен жан-жақты көре алдық деп айта алмаймыз. Бұл жерде қазақы қасиеттердің болуы заңдылық. Дегенмен, жаңашыл туындылар пайда болып, әр қаламгер әртүрлі тәжірибелер жасап көргені анық. Соңғы ширек ғасырда қазақ әдебиетінде модернистік ағымға жататын экзистенциализм, неомифология, сана ағымы сияқты шығармалармен қатар барынша дамып келе жатқан постмодерндік шығармалардың дүниеге келуі біздің пікірімізді растайды. . Қазақ әдеби прозасында алға қойылған әңгіме емес, идея. Біз сөз етіп отырған жалпы адамзаттық мәселелерді көтеретін шығармалардың философиялық сипаты басым. Жоғарыда айтқанымыздай, бұл құбылыс қазіргі сөз өнерінің ерекшелігінен болса керек. Жазушылар ой динамизмін, ой драмасын жасауға, ойды алға итермелеуге ұмтылады. Бұл әдіс арқылы олар адамзатқа ортақ құндылықтардың сыры мен табиғатын ашуға тырысады. Соңғы ширек ғасырда қазақ әдебиетінде өткен ғасырда дәстүрге айналған натуралистік-реалистік сюжеттерге ұқсамайтын көптеген шығармалар жазылды.

Жоғарыда Ә.Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романын талдадық. Т.Әбдіқұла шығармашылығынан да осындай үрдістерді жиі байқаймыз. Атап айтқанда, оның «Парасат майданы» повесі адамзат қоғамындағы бір-бірімен күресетін жақсылық пен зұлымдық, әділет пен қиянат, бостандық пен ерік сияқты маңызды құндылықтардың табиғатын ашып көрсетуімен қазіргі прозаның елеулі жетістігі болып саналады. . эстетикалық және философиялық тұрғыдан алғанда тарих. Бұл екі шығарма бір-бірімен байланысты. Дегенмен, екеуінің де өзіндік даралығы, көркемдік қуаты бар екені даусыз.

Қорытындылай келе, қазіргі прозадағы жалпы адамзаттық құндылықтардың көрініу арналары туралы ойларымызды былайша жинақтайық. Қазіргі қазақ прозасында тарихтың ақ беттері мәдени-көркемдік тұрғыдан жаңарады. Бүгінгі таңда өткен жылдар мен халық жадында өшпес із қалдырған ірі тарихи оқиғалар жоғары бағаланады. Сонымен қатар, соңғы ширек ғасырдағы қоғамның келбеті, нарықтық қоғамның қыспағы, жетістіктері мен сәтсіздіктері заман талабына сай туындыларға негізделген. Өз кезегінде бұл бағыттар қазақ әдебиетінде әртүрлі тақырыптық-идеялық және стильдік-практикалық зерттеулердің жасалуына түрткі болды. Сайып келгенде, бұл көркем қозғалыстар ұлттың болмысын танытуға, мәдени болмысымызды айшықтауға, дара болмысымызды толықтыруға қызмет етеді. Әдебиет бұл тұрғыда қоғамдық санада отарсыздану үдерісін қарқынды дамытуға қызмет етеді деуге негіз бар. Сөз өнеріндегі ең басты жанр романның осындай орасан зор тарихи-мәдени жауапкершілікті арқалауы заңдылық деуге болады. Өйткені тарихта қалған халықтың ізін жаңғыртып, бүге-шігесіне дейін айтып, тарихи шындықтан ауытқымай, барынша айшықты, әсерлі жеткізу – роман-эпопея жанрының ғана қолынан келетін құбылыс. Бұл өз кезегінде өткен ғасырдың алпысыншы-жетпісінші жылдары басталған тарихи роман жанрының қайта жануына ықпал етіп, оның шынайы әрі ұлттық мүддені тануына жол ашты. Өйткені тарихи тақырыптың нарратологиялық-дискурсивтік сипаты өзгерді. Тарихи жанрдағы шығармалар дәстүрлі қазақ қоғамының құндылықтарын түсінуге, тарихтың беймәлім беттерін ашуға, халықтың ежелгі және орта ғасырлардағы мәдени-саяси болмысын анықтауға, шындыққа жаңаша көзқараспен қарауға мүмкіндік береді. ашаршылық, қуғын-сүргін, қанау науқанының ауыртпалығы мен кеңестік жүйенің азаптауы.

Қоғамның және қоғамдық формацияның әрбір түрі өзіне тән басым құндылықтарға ие. Дәстүрлі, индустриалды және постиндустриалды білім беру қоғамдарының өзіндік ойлау жүйесі – психикалық әлемі және соған сәйкес құндылықтар жүйесі бар. Біздің ойымызша, тарихи тақырыптағы көркем шығармалар дәстүрлі қоғамның құндылықтар жүйесін тануға жол ашады. Өйткені мұндай шығармалар архаикалық мәдени типке жақын.

Кейіпкерлер жиі кездеседі және этикалық, әлеуметтік және діни құндылықтар басым. Сондықтан бұл типтегі кейіпкерлер жеке құндылықтардан гөрі ұжымдық құндылықтар

аясында өмір сүреді. Мысалы, 20-ғасыр басындағы қазақ халқының сан алуан тағдыры көркемдік тұрғыдан сараланған «Ей, дүние-ай» шығармасының кейіпкерлері үшін салт-дәстүр, әдет-ғұрып және басқа да ұлттық құндылықтардың маңызы зор. . Сондай-ақ этикалық және моральдық құндылықтар олардың өмірінің мызғымас негізі болды.

Тәуелсіздік алғаннан бері қазақ прозасында тарихи тақырыптар бірнеше арнада орын алуда. Оларда бұрын жабық тақырыпқа жатқызылған ұлт-азаттық көтеріліс, ашаршылық, қуғын-сүргін, қанау және басқа да кеңестік жүйенің келеңсіз саясатын әшкерелейтін мәселелер қамтылған.

Тарихи әдебиетте де, бүгінгі көркем әдебиетте де ұмытылмайтын бір құндылық болса, ол – тәуелсіздік құндылығы. Көбінесе ол нақты тұжырымдалмайды, оның мәні көркем шығармалардың идеялық тұжырымдамасы аясында ашылады. Қазақ тарихында ежелден үзілмей, өзектілігін жоймаған тәуелсіздік құндылығы – тәуелсіздік құндылығы дер едік.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Жұмабаев М. Табалдырық. Манифест. Кіріспе мақала: М.Қойгелдиев. Құжаттық материалдарды мұрағат қорларынан алып, баспаға әзірлеген: М.Қойгелдиев, Ш.Тілеубаев. Алматы: «Тау-Самал» баспасы, 2011. – 108 бет + 20 бет түрлі-түсті жапсырма.

2. Байтұрсынұлы Ахмет. Алты томдық шығармалар жинағы. - Алматы: «Ел-шежіре», – 2013. Т.I: – 384 б.

3. Сәрсеньаева З.Н. Этнос және құндылықтар. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2018. – 312 б.

4. Нұрпейісов Ә. Соңғы парыз: Роман. – Алматы: Жазушы, 1999. – 472 бет.

5. Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері (Түс көру, бейвербальді ишараттар, заттық әлем). Монография. – Алматы: Алаш, 2003. – 328 бет.

6. N.Zh.Khudaibergenov, G.Zh.Orda. The artistic world of value system in the modern prose (based on «Parasat Maidany») // The Bulletin of the National Academy of Science of Republic of Kazakhstan. №2, 2018.

ОӘЖ: 372.881.111.1

КӘСІБИ ДИСКУРСТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ БАСЫМДЫҚТАРЫ

Өтегалиева Іңкәр Айтбайқызы
Inkaaitbaeva@mail.ru
7М01703 - Шетел тілдері және мәдениетаралық байланыс білім бағдарламасының 2 курс магистранты
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, ф.ғ.к., қауымдастырылған профессоры– **Хайржанова А.Х**

Дискурс - кәсіби қарым-қатынаста шет тілінің коммуникативтік құзыреттілігінің маңызды құрамдас бөлігі. Кәсіби құзыреттіліктің құрамдас бөліктерінің бірі ретінде шет тілінің коммуникативтік құзыреттілігін дамыту мәселелері ерекше өзекті болып табылады. Ал, студенттерді дискурстың түрлерін, жанрларын, оларды құру ережелерін білуге, сонымен қатар коммуникациялық жағдайды ескере отырып, оларды құру және түсіну қабілетін дамытуға, әртүрлі салалардағы әлеуметтік-коммуникативтік мәселелерді шешу үшін қажетті және жеткілікті деңгейде шет тілінің коммуникативтік құзыреттілігін меңгеруге, қарым-қатынас кезіндегі мәдени және кәсіби қызметті бағыттау негізгі мақсат.

Дискурс студенттерге шет тілі мәдениетін тасымалдаушы ретінде әлемінің бейнесін қалыптастыруға мүмкіндік жасайды. «Дискурс» термині полисемиялық болып табылады және

лингвистиканың, семиотиканың, философияның, психологияның, этнологияның, антропологияның және т.б. зерттеу пәні болып табылады. Авторлар дискурсты омонимдік мағынада қолданатын мәтін лингвистикасының полисемантикалық термині ретінде сипаттайды. Олардың ең маңыздылары: байланыстырылған мәтін; мәтіннің ауызша сөйлесу формасы; диалог; мағынасы жағынан бір-бірімен байланысқан сөйлемдер тобы; жазбаша немесе ауызша сөйлеу жұмысы. Дискурс теориясының авторы М.Л. Макаров сонымен қатар «дискурс» терминіне қатысты ұғымдар «мәтін», «сөйлеу» және «диалог» екенін атап өтеді. Ғалымның пікірінше, сөйлеу мен мәтін дискурстың аспектілері болып табылады.

Шет тілінде қарым-қатынасты жүзеге асыруға дайындау мәселелеріне көптеген ғалымдар өз еңбектерін арнаған. Олар: педагогика ғылымдарының кандидаттары Бакурова Елена Николаевна шет тілін оқытуда мазмұнның аймақтық компонентін пайдалануды зерттеген, Ольга Юрьевна Левченко шет тілін кәсіби маңызды диалогтық қарым-қатынасты оқытудың бірлігі ретінде шынайы әлеуметтік байланыстарды қолданудың лингводидактикалық мақсаттылығын дәлелдеген, Ольга Рифкатовна Бондаренко ағылшын тілінде сөйлейтін адресатпен мәдениетаралық қарым-қатынасты оқыту әдістемесін әзірлеген, Юлия Владимировна Архипова оқушылардың сөйлеу-ойлау стратегияларын қалыптастыру әдістемесіне басымдық берген.

Сондай-ақ, Н.И. Алмазова, Т.Н. Астафурова, Н.Д. Галскова, Н.И. Гез, Е.С. Дикова, Г.В. Елизарова; С.Г.Тер-Минасова, В.П. Фурманова, И.И. Халеева т.б. ғалымдардың шет тілдерін оқытудағы мәдениетаралық көзқарас туралы, Н.Д. Арутюнова, Т.А. Ван Дейк, В.И.Карасик,М.Л.Макаров,В.Е.Чернявскаяның дискурстық зерттеулердің лингвистикалық концепциялары, Г.В.Эйгер, М.Н. Вятютнев, А.А. Залевская, Н.Ф. Коряковцева, А.В. Щепилованың білім беру және танымдық стратегиялар концепциялары, Н.Д.Гальскова, Е.С.Полат, И.В. Ягодовскаяның қазіргі заманғы оқыту әдістемесі саласындағы зерттеулері зерделенді.

Дегенмен, теория мен тәжірибеде ауызша қарым-қатынасқа арналған елтану дискурсын оқытудың тиімді әдістерінің қажеттілігі бірқатар қарама-қайшылықтарды тұжырымдауға мүмкіндік береді:

- дискурс теориясын зерттеу саласындағы тіл білімінің жетістіктері және студенттердің кәсіби дискурсты меңгеру деңгейінің жеткіліксіздігі;
- студенттер үшін ауызша шет тілінде кәсіби дискурс құруды оңтайландыратын стратегиялардың қажеттілігі және оны қалыптастыру әдістерінің жоқтығы, қойылатын талаптар деңгейінің сәйкес келмеуі;
- халықаралық деңгейде байланыс қызметтін жүзеге асыру үшін жоғары білікті кадрларға қоғамның әлеуметтік тапсырысы және олардың шет тілінің коммуникативтік құзыреттілігінің дамуының төмен деңгейі.

Осы қайшылықтарды шешу жолдарын іздестіру мақсатында зерттеу тақырыбы таңдалды.

Бакалаврды кәсіби даярлау студенттердің мәдениетаралық кәсіби кеңістікке енуіне мүмкіндік беретін шынайы дискурсты меңгеру стратегияларын қалыптастыруды қажет етеді. Бұл кәсіби маңызды мәтіннен алынған ақпарат негізінде дискурсты қалыптастырудың басым тәсілдері болып есептеледі.

Ол үшін шет тілін оқытуда студенттерге кәсіби бағдарланған ауызша сөйлеуді меңгеруде стратегияның үш түрін қалыптастыруға ерекше назар аударылуы маңызды. Олар: кәсіби дискурстың модификациясы, метакогнитивтік және риторикалық кәсіби дискурс.

Сондықтан, шет тілінде оқыту технологиясы негізінде дискурсты меңгеру стратегияларын қалыптастырудың тиімділігін және мәдениетаралық қарым-қатынастың жоғары сапалы деңгейін қамтамасыз ету көзделуі тиіс.

Шет тілін оқытуда инновациялық әдістер мен оқыту технологиялары болашақ жас мамандарды белсендіру құралы ретінде қолданылуы орынды. Мәселен, ғалым, бірнеше оқулықтың авторы Дмитрий Анатольевич Воронов модельдік тәсілдің қазіргі педагогика ғылымында таралуын айта отырып, мұндай тәсілдер барлық кезеңде белсенді қолдануға

және пайдалануға әкеледі, деп атап көрсетеді[1].
Ғалым Ю.А. Попова педагогика ғылымында модельдер оқу-тәрбие процесін модельдеуоқыту әдісі ретінде модель, таным процесінде модельдеу қолданыс табады деп көрсетеді. [2].

Әдістемелік терминдер мен ұғымдардың жаңа сөздігінде модель (француз тілінен modèle, латын тілінен modulus – өлшем, үлгі) кең мағынада объектінің немесе объектілер жүйесінің олардың «алмастырушысы» ретінде пайдаланылатын жеңілдетілген ойша немесе символдық бейнесі болып табылады. соның ішінде оқытуды білдіреді [3].
Студенттерге шет тілін оқыту барысында олардың болашақ кәсіби қызметі, оқу процесінде қолданылатын міндеттер шындықта туындайтын мәселелердің үлгілері,тапсырмалар мен жағдаяттардың үлгілік сипаты, меңгеруі қажет көптеген ұғымдар мұғаліммен қатар студентке де түсінікті болуы керек.
Шетел тілін оқыту әдістемесінде модельдеу анықтамасы жалпы ғылыми түсіндірумен сәйкес келеді, атап айтқанда: бар немесе жаңадан салынған объектілердің сипаттамаларын анықтау немесе нақтылау үшін олардың аналогтарын (модельдерін) пайдалана отырып, әртүрлі сипаттағы объектілерді зерттеу әдісі. Шет тілі сабақтарында мұндай қызметтің оңтайлы нұсқасын табу үшін оқу қызметінің әртүрлі аспектілері, сондай-ақ таңдалған оқыту әдісінің тұжырымдамасын жүзеге асыратын мұғалім мен студенттердің тәрбиелік іс-әрекеттерінің сипаты модельденеді.

Бұл болашақ мамандардың теориялық және практикалық дайындығына оң әсерін тигізеді, студенттерге кәсіби дайындықтың мақсаттарын ашуға мүмкіндік береді, жоғары ғылыми деңгейді қамтамасыз етуге жағдай туғызатын шығармашылық сипаты мен теориялық білім практикалық кәсіптік іс-әрекетке бейімдейді, студенттердің өзін-өзі дамыту мотивациясын қалыптастырады.
Студенттердің белсенді субъективтілігін, кәсіби ойлауын дамытуға жағдай жасау олардың кәсіби іс-әрекет дағдыларын қалыптастыра түседі. Педагогика ғылымдарының докторы, профессор Л.Г. Семушина оқу процесінде кәсіби іс-әрекетті модельдеу әрекет технологиясы бола отырып, оның оқыту мазмұнына және студенттердің нақты оқу іс-әрекетіне біртұтас кәсіптік дұрыс және толық түсінік және оқу үдерісінде кәсіби қызмет әдістерін толық меңгеруге мүмкіндік береді. Мұндай қызмет шартты түрде кәсіби сипатта болады, оқудан кәсіптікке ауысады және кәсіби қызметтің ең маңызды белгілерін ғана көрсетеді [4].

Шет тілі сабақтарында осындай технологияны қолдану студенттерге сапа стандарттарына сәйкес кешенді елтану қызметін көрсетуге мүмкіндік беретін деңгейде шет тілінің коммуникативтік құзыреттілігін меңгеру мүмкіндігіне ие болатын жағдайларды жасауды қамтамасыз етеді. Бұл технология студенттерге болашақ мамандығы туралы тұтас білім алуға көмектеседі.
Ғылым докторы Ольга Юрьевна Левченко шет тіліндегі диалогтық қарым-қатынасты оқыту кезінде кәсіби қызметтің келесі белгілерін модельдеуді ұсынған. Олар: сфера, қызмет орны, қызметтің мазмұндық құрылымы, қатысушылардың функциялары, түрлері өзара әрекеттесулер [5].
Алайда, шет тіліндегі кәсіби іс-әрекетті модельдеу ең алдымен білім бағдарламалары талаптарына сәйкес жүзеге асырылуы қажет. Өйткені, жоғары кәсіптік білім берудің білім бағдарламасының талаптарына сәйкес болашақ жас маман келесі: жобалау, ұйымдастырушылық-басқару, сервистік және ғылыми-зерттеу кәсіби қызмет түрлерін орындауға дайын болуы керек. Олар ауызша сөйлеуді логикалық және анық құра білуі, мәдениетаралық коммуникацияға қабілетті болуы, шет тілінде ауызша сөйлеу қабілеті, шет тілдік ортада жұмыс істеуге дайындығы, ақпаратты алу, сақтау және өңдеудің негізгі әдістері мен құралдарын меңгеруі, тиімді қарым-қатынас жасауда қабілетті болуы маңызды.

Кәсіби іс-әрекеттің табыстылығын анық, мәнерлі сөйлеу, шешендік қабілеттер, өз ойын сауатты жеткізе білу, сендіру сияқты коммуникациялық қабілеттер жетекші орынды алады деп нақтылайды академик Евгения Сергеевна Романова [6].
Әртүрлі мәдениеттерге жататын туристермен, шет ел қонақтарымен тиімді өзара түсіністікке

қол жеткізуде болашақ жас мамандар мәдени білімі бар екенін, басқа мәдениет өкілдерінің менталитетін және өзінің ұлттық ерекшеліктерін түсіну қабілеті мен дайындығы, басқа мәдениет өкілдерінің құндылықтар жүйесін және өз мәдениетінің құндылықтар жүйесін білетінін көрсетуі және мәдени құндылықтарды анықтап, анықталған құндылықтар жүйесі бойынша коммуникацияны құру қабілеті жоғары болуы қажет. Бұл бағытта өзіндік ерекшеліктерге мән берілуі тиіс: елдің, қаланың көрікті жерлері, қонақ үйлер мен басқа объектілерге экскурсия, ақпараттық, демалыс пен ойын-сауық орталықтары т.б. Шет тілі сабақтарында осы бағыттағы әртүрлі жұмыстар түрлері олардың әркелкілігі мен вариативтілігін ескере отырып құрылуы керек.

Болашақ шет тілі кәсіби қызметінің келесі құрамдас бөлігі кәсіби қарым-қатынас жағдайлары болып табылады. А.А. Вербицкийдің пікірінше: «адамның немесе топтың ынталандырушы және делдалдық қызметі, оған кіретін адамдардың субъективті күйлерімен бірге объективті факторлардың, объективті жағдайлардың жиынтығы» [7].

Ал, Е.И. Пассов «жағдаят – қарым-қатынас субъектілерінің әлеуметтік-мәртебесінің, рөлінің, белсенділігінің және моральдық қатынастарының интегративті жүйесі ретінде өмір сүретін, олардың санасында бейнеленетін және ситуациялық факторлардың өзара әрекеттесуінің негізінде туындайтын қарым-қатынас процесінің қызмет етуінің әмбебап формасы. Студенттердің ұстанымдары өз кезегінде, ситуациялық позиция коммуникацияның объективті және субъективті компоненттерінің жиынтығы болып табылады, олар қарым-қатынас жасаушылардың қарым-қатынастарын тудыратын және өзекті ететін факторларды құрайды» - деп нақтылаған.[8].

Кәсіби қарым-қатынас жағдаяттарында белгілі бір коммуникативтік ниеттерді жүзеге асыра отырып, студент монолог түрінде шет тілдік кәсіби дискурс жасайды. Ғалымдар қызмет көрсету сапасына барған сайын сезімтал тұтынушылардың қажеттіліктеріне жауап берудің икемді моделіне көшуді атап көрсетеді.

Сонымен, кәсіби қарым-қатынас жағдайында болашақ мамандар коммуникативті ниеттерін жүзеге асыра отырып, маман мен клиент арасындағы тікелей байланыс арқылы да, телефон арқылы сөйлесу кезінде де пайда болуы мүмкін кәсіби дискурсты жасайды және қабылдайды.

Шетел тілінде кәсіби қызметті тиімді жүзеге асыру үшін болашақ маман шынайы кәсіби дискурсты және оның жанрлық сәйкестігін меңгеруі керек. Шетел тілінің кәсіби іс-әрекетінің құрылған моделі шетел тіліндегі кәсіби іс-әрекетке дайындау үлгісі ретінде білім беру үдерісінде жүзеге асырылуы тиіс.

Құзіреттілікке негізделген қызмет парадигмасы шеңберінде ерекше өзектілікке ие болатын білім беру үдерісіндегі шет тілінің кәсіби іс-әрекетінің жағдаяттарын модельдеу теориялық негізде жобалаудан және оқу үдерісінде жағдаяттар құрудан тұрады. Жеке тұлғаның абсолютті құндылығын жариялайтын тұлғалық-бағдарлы көзқарастың ережелеріне сүйенетін болсақ, ол студенттердің белгілі бір теориялық білім мен практикалық дағдыларды меңгеруіне ғана емес, сондай-ақ, өз бетінше еркін меңгеруге бағытталуына, кәсіби өзін-өзі дамытудың тұлғалық-шығармашылық, рефлексиялық-құндылық және мағыналық тетіктерін белсендіруіне, өз іс-әрекетіне жауапкершілікпен қарауына және өз іс-әрекетін талдай білуіне байланысты. Ағылшын тілін оқыту контекстіндегі білім беру жағдаяттарының негізгі сипаттамалары кәсіби-бағдарланған мазмұндылық, нақтылық, эвристикалық, проблемалық бағыттарында маңызы жоғары болуы тиіс.Ең алдымен, іскерлік қарым-қатынастың жоғары мәдениетін қалыптастыру функциясы өзекті болып табылады.

Профессор Н.И. Алмазова: «... іскерлік қарым-қатынас жағдаяттарын модельдеу, шетелдік мәдени іскер серіктестердің менталитетінің ерекшеліктеріне назар аудара отырып, өзін-өзі көрсету әдістері, білімге, құқыққа қатынасы, нақты қабылдаулар, этикет, бар әлеуметтік рөлдер, көзқарастар, құндылықтар, әдеттер, стереотиптер және т.б.» - деп тұжырымдаған[9].

Бұл болашақ маманның дербестігін дамытуға сөзсіз жол ашады. Ғалым Ирина Ефимовна Межуева болашақ маманға өз атынан әрекет етуге, шет тілдік кәсіби-бағдарлы қарым-

қатынастың әртүрлі стратегиялары мен тактикасын меңгеруге нақты мүмкіндіктер берілуі керек деп көрсетеді. [10].

Сонымен, ғалымдардың ұстанымдарына сүйене отырып, шет тілдік кәсіби қарым-қатынас жағдаяттарын оқу процесінде заман талабына сай жаңғырту маңызды деген қорытынды жасауға болады. Ол студенттердің ұтқырлығын және болашақ кәсіби қызметін өз бетінше орындауға дайындығын арттырады:

* студенттердің шет тілінде монологтық нысанда ауызша кәсіби дискурс құру мүмкіндігін қамтамасыз етуі керек;

* шет тілі сабақтарында студенттерді сенімді, тәуелсіз дискурс құруды қамтамасыз ететін кәсіби таңбаланған стратегиялармен жабдықтау қажет.

Ғылыми әдебиеттерді талдау жоғары оқу орнындағы шет тілінде білім беруде кәсіптік қызметті модельдеу кең қолданыста екені байқатады, әсіресе интерактивті, белсенді оқыту әдістері, қарым-қатынасы аясында кәсіби дискурсты үйрету үшін іскерлік және қарым-қатынас тәжірибесін дамытуға мүмкіндік беретін рөлдік ойындар.

Тіл маманы, педагог, ғылым докторы, профессор В.П. Фурмановаңың пікірінше: «Аутентикалық мәтіндер мәдени шындықты тіл арқылы реконструкциялайды және шет тілінің мәдени контекстін жасауға ықпал етеді, ауызша және паравербалды түрде білдірілген басқа мәдениеттің мәдени ережелерінің, нормаларының және құндылықтарының жүйесін көрсетеді. Оқу процесіне кәсіби мәні бар шынайы мәтіндерді енгізу студенттердің оқытылатын тіл елінің мәдени ортасы туралы, басқа мәдениет өкілдерінің сөйлеу және сөйлемейтін мінез-құлықтары туралы білімдерін жинақтауға әкеледі, білімге ықпал етеді. олардың менталитеті мен құндылықтары, бұл, өз кезегінде, олардың өз мәдениетіңіз туралы көбірек білуіне мүмкіндік береді» [11].

Студенттердің болашақ кәсіби қызметі үшін қызығушылық тудырған тақырыптар мен фактілер бойынша қажетті материалды таңдауды және жинақтауды үйрену, қажетті ақпаратты алу және оны ауызша шет тілінде монологтық кәсіби дискурс құруда пайдалана білуі маңызды. Нақтырақ айтсақ, шет тілінің болашақ бакалаврларын дайындау кәсіби қызметтің типтік коммуникативтік жағдаяттарын рекреациялауды, рөлдік ойындарды ұйымдастыруды және өткізуді, кәсіби маңызды мәтіндермен жұмысты ұйымдастыруды, студенттердің өзіндік жұмысы мазмұнындағы белсенділіктерін жетілдіруді қамтиды. Ендеше. студенттердің шет тіліндегі кәсіби іс-әрекеттерге еліктеуін және кәсіби құзыреттіліктерді меңгеруін қамтамасыз ететін оқытудың формалары мен әдістерін тиімді таңдау және қолдану күн тәртібінен түспеуі тиіс.

Сонымен, ауызша шет тіліндегі дискурсты оқыту студенттердің ауызша мәтін құру қабілетін меңгеруге бағытталуы керек, оның тілдік параметрлері дискурстың экстралингвистикалық факторларын ескере отырып анықталады: жағдай, әлеуметтік рөлдер, статус, әңгімелесушілердің қарым-қатынасы, коммуникативті ниет және мәдени ерекшелігі. Осылайша, кәсіби салада шет тілін оқыту мәдени диалог аспектісінде қазіргі білім беру тұжырымдамасымен үйлеседі, өйткені дискурсты қалыптастыру үшін тек тілдік материалды ғана емес, сонымен қатар терең базалық білімді, этикет ережелерін және мәдениетті меңгеру қажет. Кәсіби қарым-қатынас мәдениеті студенттерді мәдениетаралық кәсіби байланыстарға қатысуға дайындауға және де экстралингвистикалық факторлар: әлеуметтік рөлдер, қарым-қатынас, коммуникативтілік, шетелдік мәдени құндылықтарды ескере отырып, кәсіби мәтіндер негізінде ауызша шет тілінің монологтық жанрларын құру процесін мүмкіндік береді. Ауызша дискурс, ауызша сөйлеу мәселесіне арналған лингвистикалық және әдістемелік еңбектерді зерттей отырып, ресей лингвисі, профессор. Ольга Викторовна Александрованың мына тұжырымы: «Ауызша дискурсты қалыптастыру және түсіну синхронды түрде жүзеге асырылады, сондықтан фрагментация құбылысы орын алады, яғни, интонациялық ауызша сөйлеу фонетикалық, интонациялық безендірілуімен, әуезділігімен, соның нәтижесінде эмоционалды экспрессивтілігімен ерекшеленеді» - дискурстың типтік белгілерін белгілеуге мүмкіндік берді.[12].

Кәсіби елтану мәселесін зерттеуде дискурсивтік әдіс таңдалып, мәтіндік материалды дискурсивтік тәсілге негіздеу көзделді.Мәтіндер елтану дискурсының құрамдас бөлігі ретінде экстралингвистикалық параметрлермен анықталатын әлеуметтік-лингвистикалық және мәдени белгілер арқылы кәсіби қарым-қатынасты, ақпаратты жеткізу арнасы болып табылады. Өйткені, бұл шет тілінде елтану дискурсын меңгеру стратегияларын жүзеге асыратын дағдыларды қалыптастыруы тиіс. Осы мақсатта шет елдердің танымал көрікті жерлері, туристік орындар туралы және басқа да мәтіндерді таңдадық және басқа елдердегі ағылшын тілді туристік топтармен жұмыс істеуге дайын болуы керектігі ескерілді.

Шет тілінде елтану дискурсын меңгерудің стратегияларын қалыптастыруда жүзеге асырылатын оқу процесінің технологиясы, ең алдымен, педагогикалық іс-әрекет объектісін, оқытушы мен студенттердің бірлескен іс-әрекетінің бірізді кезеңдерін сипаттауды және студенттердің дағдыларды меңгеру деңгейін көздейді. Мұндағы ерекшелік, дискурс жанрларын құру процесіне е праксеологиялық деректерді тарту қажеттілігінде, яғни университет студенттері арасында оқу іс-әрекетінің ұтымды стилін қалыптастыру технологиясының процессуалдық компонентін жасау кезінде праксеологияның қағидалары мен ережелеріне сүйену маңызды. Профессор Тарева Елена Генриховнаның анықтамасы: «Праксеология – еңбекті ұйымдастыру және кез келген қызметтің тиімділігі саласында адамзат жинақтағанның бәрін бір жүйеге синтездейтін ғылым» [13].

Педагогикалық праксеология мұғалімнің іс-әрекетін мақсатқа сай және ұтымды құрудың кәсіби іс-әрекетінің тиімділігі мен пайдалылығын, үлгілері мен шарттарын арттырудың ең жалпы принциптері мен жолдарын ашады, яғни ол әдістемелік нұсқау ретінде әрекет етуге қабілетті.

Елтану дискурсын меңгеруде студенттерге стратегия түрлерін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін дағдылар кешенін дамыту қажет және басшылыққа алатын жаттығулардың белгілі бір түрлерімен қамтылуы тиіс. Мәселен, біз шет тілдерін оқытудың теориясы мен әдістемесі саласындағы ғалым, академик Инесса Львовна Бимнің ұсынған жаттығулар типологиясын басшылыққа алдық:

1) оқу материалымен іс-әрекеттің әдісін жүзеге асыруда басшылық жасау;
2) қызметті жүзеге асыруға бағытталған: репродуктивті жіне шығармашылық қызмет;
3) бақылау және өзін-өзі бақылауды жүзеге асыруға бағытталған бақылау [14].

Тақырыппен жұмыс жүргізу нәтижесіне тоқталатын болсақ, нақты келесі жұмыстар жүргізілді:

1. студенттердің тілдік дайындық деңгейін анықтау мақсатында топта оқу үдерісінің барысын бақыладық;
2. шетел тіліндегі ауызша монологтық сөйлеу жұмыстарын жасауда қолданатын стратегияларды анықтау үшін студенттерге сауалнама жүргіздік.

Сауалнама нәтижесінде студенттердің 57% мәтіндегі ақпаратты іздеу мақсатын анықтайтынын, ауызша сөйлеу жұмысын құруда коммуникативті ниетін жүзеге асыратынын, өз пікірін жоспарлағанын немесе өз бетінше айта алатынын көрсетті. 50% студенттер өз ойын анық, жүйелі және логикалық түрде жеткізуге ұмтылады, ауызша мәлімдемелерін көрнекі құралдармен сүйемелдей алады, дискурстың ауызша монологтық жанрын жасағаннан кейін қойылған мақсатқа жетудің табыстылығын талдау қабілеттері дамыған.

Алайда жекеленген студенттер коммуникацияның елтану сферасындағы мәтіндерде қолданылатын әсер ету әдістеріне жеткілікті назар аудармайды, адресатты ескере отырып, ауызша дискурс құру, ағылшын тіліндегі дискурстың ерекшеліктерін ескеру, тапсырманы орындауда зейін қоюды төмен.

Сауалнама нәтижесі бойынша студенттер үшін ақпараттық ауызша монологтық дискурсты қалыптастыру үдерісін оңтайландыратын білім беру саласындағы стратегияларды жетілдіру қажеттілігі туралы қорытынды жасалды.

Осы мақсатқа сай студенттерге туристік дискурстың монологтық жанрларын құруды көздейтін бірқатар тапсырмалар ұсынылды:

Студенттерге монолог түрінде ағылшын тілінде елтану мақсатында туристік дискурстың ауызша жанрларын құруда, олардың білімі мен дағдыларын белсендіруге мүмкіндік беретін бағдарлау жаттығулары мен тапсырмаларын орындау және олардың мотивациялық көзқарастарын қолдау қарастырылды. Мысалы:

✓ ***Match the tourism text types for the purpose of country studies with their definitions:***

*** leaflet**	A. a written account that gives information about an undertaken trip
*** brochure**	B. an arrangement of pictures, words etc put in a public place or in a newspaper, on the Internet etc that is intended to persuade people to buy sth
*** travelogue**	C. a brief publication generally having a paper cover
*** tourist guidebook**	D. piece of writing that describes someone's experience while travelling
*** advert (short for advertisement)**	E. a small magazine or book with pictures and information about sth or advertisements for sth
*** trip report**	F. a printed sheet of paper, usually folded, that is provided free and gives information about sth
*** review**	G. a book about a city, country, or area
*** pamphlet**	H. an article in which someone gives their opinion of an undertaken trip

✓ ***Make a list of 10 nationalities of foreign visitors. Look at the menu given below. Write down types of food from the menu acceptable for them to eat.***

Мұндағы мақсат студенттердің алған білімдерін тереңдету, типтік жағдаяттарда бұрын алынған ақпаратты пайдалану арқылы шет тіліндегі елтану-туристік дискурсты меңгеру дағдыларын дамыту. Студенттер мәтіндегі кәсіби маңызды ақпаратты, кілт сөздерді, жоспар мен графикалық құралдарды пайдаланып, мәтіннің және оның жеке фрагменттерінің мағынасын қорытындылады. Лексика -грамматикалық парафразаны жүзеге асыруда алынған ақпаратты салыстыру қабілеттерін көрсете білді. Өз қорытындыларын жасап, дискурсты жүйелі және логикалық түрде дамытуға атсалысты. Студенттердің ауызша монолог құру қабілеттері қалыптасты. Мәдениетаралық айырмашылықтардан туындаған қиындықтарды жеңуге және дискурстар арасындағы мәдени айырмашылықтарды білуде белсенділік танытты. Студенттерге отандық және шетелдік мәдениеттерін салыстыру қабілетін дамытуда кәсіби дискурстың ерекшеліктеріне сай жаттығу мен тапсырмар берілді:

Read part of a training manual for hotel employees. Write down the rules that are the same in your country.

Luxe Hotel.Training Manual
About Cultural differences

ADDRESSING THE GUEST - Always address the guest as either Mr. or Ms. followed by his or her last name, or surname. If you don't know the guest's name, call him or her either "sir" or "ma'am".

GREETING - The most appropriate greeting in the workplace is a warm, genuine smile that is welcoming. It is important to be 'ourselves'. If we try to copy behaviour of a guest it may be misinterpreted and offence may be taken.

EYE CONTACT - Guests from North America, Europe and Australia: Make eye contact when speaking to visitors from these areas. This shows that you are paying attention to the speaker. Guests from Asia, Africa and South America avoid making eye contact - it is considered confrontational or disrespectful.

PERSONAL SPACE -Personal space is the area around an individual. Be careful not to violate your guest's personal space. Guests from Asia, Africa and South America do not expect a lot of personal space. However, guests from North America and Europe prefer at least half a meter of personal space. To ensure your guest's comfort, don't stand any closer than that.

APPOINTMENTS AND TIMELINESS - Part of the great service at the Luxe Hotel is our timeliness.

If you make an appointment with a guest, make sure to be on time.
Research and report on a culture/ nationality. As a minimum, include in your report the following distinctive features and characteristics: forms of greeting, service expectations, distinctive behavioural patterns, food preferences. Compare the information you will find with that about your country.

Студенттерде туристік мәтіндердегі әсер ету және «безендіру» әдістерін ауызша сөйлеуде қолдану қабілеттері қалыптаса бастайды; адресатты есепке алу мүмкіндігі; құрылымдық дискурс; басқару, туристердің назарын ұстау. Біз жасаған нұсқауларды пайдалана отырып, студенттер дискурс жанрларын тудыруға жаттықты. Сабақ барысында олар кәсіби маңызы бар жанрларды жобалау және осы іс-әрекет барысында жадынамаға негізделген стратегияларды қолдану жұмыстарын ұйымдастыруға талпынды. Студенттер нұсқауларға болашақта сілтеме жасай алады. Студенттердің жұмысын ұйымдастыра отырып, оқыту, қолдану, бақылау әдістері , экскурсиялық әдіс қолданылды. Өйткені, стратегияларды қалыптастыру интеграция, көрнекілік, коммуникативті бағыт, әлеуметтік-мәдени бағдар, жаңашылдық принциптерін ескере отырып жүзеге асырылатыны сөзсіз.

Студенттердің алған білімдері мен қалыптасқан дағдыларды пайдаланудағы өз бетінше тәжірибесі оларға шетел тіліндегі елтану дискурсын меңгеру стратегияларын жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Студенттердің іс-әрекеті шығармашылық сипатқа ие және тақырыпқа, жоспарланған жанрға, кәсіби шет тіліндегі қарым-қатынас шарттарына сәйкес келетін кәсіби маңызды мәтіндерді өз бетінше таңдауды, стратегияларды пайдалана отырып, осы мәтіндер негізінде елтану-туристік дискурстың белгілі жанрларын құруды қамтиды. Бұл кезеңде экскурсиялық әдіс, жобалау әдісі жүзеге асырылда. Оқытушы кеңесші бола отырып, студенттің дербестігін дамытуға жағдай жасайды, олардың ынтасын, орындалатын іс-әрекетке қызығушылығын қамтамасыз етуі маңызды.

Студенттер өзін-өзі бағалау кезеңінде кәсіби бағыттылық, интеграциялық, көрнекілік, дербестік, коммуникативті бағдарлау, әлеуметтік-мәдени бағыттылық қағидаларын басшылыққа ала отырып өзін-өзі бақылау, портфолио, жобалау әдістерін қолданды. Осы бағытта монологтық жанрларды құру үшін сауалнама, рөлдік ойындар, жоба бойынша жұмыс жүзеге асты. Сондай-ақ, жанр құру мақсатында мәтіндегі кәсіби маңызды ақпаратты бөліп көрсету және түйінді сөздерді, жоспарды, графикалық түрде бекітуді қалыптастыру және дамыту жаттығуларын жасауда студенттер белсенділік танытты. Мысалы:
Read the text “Lonely Planet’s Egypt”. Identify the key words of each paragraph of the text. Make up a plan to the text “Australia’s Green Cauldron: Enigmatic mix”.
- Read the text Tate Britain. Try to visualize what is in the story. Does the text come from:
a. a newspaper?, b. a history book?, c. a tourist guidebook?
Fill in the blanks on the text map; supply the map with the illustrations based on the images you saw in your mind while reading the text.
Студенттер осыған орай келесі сұрақтарға жауап іздеп, анықтауы тиіс: Where? When? Today? Interesting facts? Whose works?

Сондай-ақ, студенттермен біз жүргізген жаттығулар топтамасы шет тіліндегі қажетті елтану дискурсын меңгеру стратегияларының бір бөлігі болып табылатын дағдыларды дамытуға бағытталды. Белгілі бір жанрдың құрылымдық, композициялық, лексикалық және грамматикалық ерекшеліктерін сақтай отырып, қажетіне қарай елтану дискурсының ауызша жанрларын жасауда топпен жүргізілген жаттығулар мен тапсырмаларды атап көрсетсек:

- Мәтіннің композициялық құрылымын өзгерту және жалғауларды қолдану қабілетін дамыту тапсырмалары;
- Коммуникация сферасындағы мәтіндер негізінде монологтық форманың кәсіби маңызды жанрларын құру қабілетін дамытуға арналған жаттығулар;
- Мәтінді өзгерту стратегияларын жүзеге асыру үшін қажетті дағдыларды қалыптастыруға жүргізілген жаттығулар;

- Елтану мәтіндеріндегі әсер ету тәсілдерін ауызша сөйлеуде: эмоционалды лексика, сын есімдер, метафоралармен, салыстырулар, атақты тұлғалардың дәйексөздерін қолдану жаттығулары.

Алынған деректер бойынша студенттердің жартысынан көбінің шетел тіліндегі дискурсты меңгеру деңгейі қанағаттанарлық деп атап көрсетуге болады. Жүргізген зерттеудің нәтижесі шетел тіліндегі кәсіби мәтіндер негізінде ауызша шет тілінің дискурсын құруда көрсеткіштердің айтарлықтай жақсарғанын, елтану дискурсын меңгеру стратегияларын қалыптастырудың маңыздылығын және тиімділігін растады.

Шет тілін оқытуды белсендіру мақсатында студенттердің болашақ кәсіби іс-әрекетін оқу орындарында жан-жақты қалыптастыру қажет. Зерттеу жұмысында кәсіби қарым-қатынастың типтік коммуникативтік жағдаяттарын құруды теориялық тұрғыдан негіздеп, практикалық түрде түпнұсқа мәтіндер арқылы кәсіби дискурс құру жүзеге асырылды.

Ауызша монологтық дискурстың осы пәндік саладағы спецификалық сапалары бірізділік, тұтастық, толықтық, ақпараттық мазмұндылық, айқындық, мақсаттылық, композициялық безендіру және эмоционалды экспрессивтілік болып табылады. Шет тіліндегі дискурс ұлттық-мәдени ерекшеліктерге сәйкес келуі керек.

Зерттеу барысында кең ауқымды мәтін түрлері, журналдар, газеттер, веб-сайттардағы мақалалар, брошюралар, мәзірлер, нұсқаулықтар, әртүрлі карталар, жарнамалар қолданылып, жаттығулар мен тапсырмалар орындалды.

Негізгі кәсіби маңызды тәсіл - мәдениетаралық кәсіби қарым-қатынас жағдайында ауызша монологтық дискурсты қалыптастыру, ақпарат ағынын жеделдету қажеттілігін қанағаттандыруға көмектесетін кәсіби дискурсты өзгерту стратегияларын меңгеру.

Бұл шет тіліндегі дискурсты қалыптастыру процесін басқаруды қамтамасыз етеді және құрылған дискурстың тиімділігін жоспарлаумен, үйлестірумен, ұйымдастырумен және бағалаумен байланысты. Студенттердің шет тілдік коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған.

Зерттеудің мақсаты – жоғары оқу орны студенттерінің шет тілді дискурсты меңгеруін теориялық және эксперименттік негіздеу болды. Осы мақсатта шетел тілінде тиімді дискурсты меңгеру стратегиялары нақтыланды, шет тіліндегі елтану дискурсының лингводидактикалық статусы анықталды, практикалық тұрғыда негіздек жолдары жүзеге асырылды, дискурстың ағылшын тіліндегі ауызша жанрларын қалыптастыру үшін ақпараттық негіз ретінде мәтіндік материалды таңдау және дидактикалық жүйелеуге эксперименттік сынақ негізінде бағдар берілді. Алынған мәліметтерге сәйкес стратегияны қалыптастыру деңгейінің ең жоғары өсуіне ақпараттық мазмұн және мазмұндық дұрыстық, логикалық және жүйелілік критерийлері бойынша қол жеткізілді.

Жүргізілген зерттеу алынған мәселенің барлық аспектілерін қамтыды деп айта алмаймыз. Бұл ұсынылып отырған зерттеу қоғам қажеттілігімен туындап отыр. Оқу -тәрбие үрдісінде осындай күрделі және маңызды мәселені шешудің болашағы, біздің ойымызша, іскерлік дискурс құрудың тиімділігін қамтамасыз ету, қажетті ақпаратты шет тілінде дискурста жеткізуге мүмкіндік беретін стратегияларды әзірлеу және арнайы зерттеуді жалғастыру.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Воронов Д.А. Концептуальная модель формирования профессионально значимых личностных качеств курсантов в процессе обучения в вузах // Краснодарский государственный университет культуры и искусств. 2012. № 3. 88 с.

2. Попова Ю.А. Активизация учебно-познавательной деятельности студентов вуза средствами игрового моделирования. //Нижний Новгород, 2008.186 с.

3. Словарь терминов межкультурной коммуникации / под ред. М.Г. Лебедько и З.Г. Прошиной. // М.: ФЛИНТА : Наука, 2013. 632 с.

4. Семушина Л.Г. Содержание и технологии обучения в средних специальных учебных заведениях: учеб. пособие для преп. учреждений сред. проф. образования. //М.: Мастерство, 2001. 272 с.

5. Левченко О.Ю. Обучение иноязычному профессионально-значимому диалогическому общению на основе аутентичных социальных контактов (английский язык) // Чита: ЗИП СибУПК, 2007. 170 с.

6. Романова Е.С. 99 популярных профессий. Психологический анализ и профессио-граммы. 2-е изд. СПб.: Питер, 2004. 464 с.

7. Вербицкий А.А. Контекстно-компетентностный подход к модернизации образования // Высшее образование в России. 2010. № 5. 37 с.

8. Пассов Е.И. Содержание иноязычного образования как методическая категория // Иностранные языки в школе. 2007. № 6. 23 с.

9. Алмазова Н.И. Когнитивные аспекты формирования межкультурной компетентности при обучении иностранному языку // СПб., 2003. 446 с.

10. Межуева И.Е. Развитие творческой активности студентов в процессе моделирования иноязычной профессиональной деятельности будущего специалиста. //Тула, 2004. 24 с.

11. Фурманова В.П. Межкультурная коммуникация и культурно-языковая прагматика в теории и практике преподавания иностранных языков (языковой вуз) //Москва, 1994.475 с.

12. Александрова О.В. Актуальные проблемы лингвистики и лингводидактики иностранного языка делового и профессионального общения : сборник статей VIII Международной научной конференции. // М.: РУДН, 2018. 57 с.

13. Тарева Е.Г. Теоретические основы и педагогическая технология формирования рационального стиля учебной деятельности у студентов университета//Иркутск,2002.317с.

14. Бим И.Л. Концепция обучения второму иностранному языку (немецкому на базе английского): учеб. пособие. //Обнинск: Титул, 2001. 48 с.

ӘӨЖ 82-3

СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ПУБЛИЦИСТИКАСЫ

Өмірбекова Назерке Өмірбекқызы
nazerke.mrbekova@mail.ru
«Филология» білім бағдарламасының 3курс студенті
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті,Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, ф.ғ.к. - **Балтоғаева Ж.Е**

Публицистика жанры қай кезеңде болмасын заман шындығын боямасыз, бүкпесіз шынайы түрде жеткізуге бағытталады. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы қазақ әскери публицистика соның дәлелі бола алды. Сол кездің өзінде де жазушыларымыз бен публицистеріміздің барлық күш-жігері мен таланты ортақ мүдде − жауды тізе бүктіруге бағытталды. Сұм соғыс кезінде де қаламгерлеріміз майданда қантөгіс ұрыстарға қоян-қолтық араласып қана қоймай, сол сұрапыл күндердің шежіресін мәңгі өшпестей етіп халық жадына жазып кетті. Қиын-қыстау кезеңдегі ауыр жағдайларда, жедел сұраныс мезеттерінде көптеген жарқын публицистік шығармалар дүниеге келді. Олардың әрқайсысында майданның шындық шежіресі асқан шеберлікпен көрініс тапты. Сол кездің баспасөз материялдарының көбі дерлік «Барлығы майдан үшін!», «Барлығы жеңіс үшін!» − деген айбынды ұрандарға бағындырылып, публицистика аса зор ұйымдастырушылық сипат алды. Майандағы жауынгерлерге де, жеңісті тағатсыздана күтіп отырған халыққа да, үлкен күш жігер берген еліміздің сөз шеберлерінің публицистикалық шығармалары отты жылдар шежіресінің өшпес парақтарына айналды. Заман талабына қарамастан-соғыстың сұм жылдарындағы қазақ публицистикасы − ұрпақ тәрбиесінің патриоттық рухын көтерер, қайсарлық пен батылдыққа,

отан сүйгіштікке баулитын бірден бір қазақ тарихындағы ерекше рөлге ие, әрі алдыңғы сапта айтылар рухани мұра.

Соғыс жылдарындағы қазақ публицистикасының басты ерекшелігі − абдырау мен абыржу, үлкен үмітпен күту халіндегі күрескер халыққа күш-жігер берді. Өз халқымен үздіксіз байланысты болып, олардың ойлары мен сезімдерін білдіріп, әрі асқан абыроймен үміт отын жақты. Сұрапыл соғыс жылдарындағы публицистика арқылы халықтың сол кездегі толғаныс тебіренісін, көңіл-күйін және заманның бет бейнесін тануымызға болады. Қаһарлы күндердегі қазақ жазушылардың патриоттық публицистикалық мақалалары Отан соғысының алғашқы күндерінен-ақ халық арасында кең таралды.

Әрине, екінші дүниежүзілік соғыс секілді ұлы тарихи оқиғаны бар болмысымен жеткізу, бейнелеу үшін шебер көсемсөзші, сол алапат айқастың ащы-тұщысын татып, оның азап-тозағын өз басынан өткерген болуы керек. Сонда ғана барып оқырман жүрегіне жол табар шығарма дүниеге келеді. Соғыс жылдарындағы қазақ әскери публицистикасын сөз еткенде ең алдымен ойға оралар есім, ерлігі қалың көпке таныс тұлға, жауынгер-жазушы, ірі публицист Баубек Бұлқышев. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы қазақ әскери публицистикасының дамуын Баубек шығармашылығынсыз елестету мүмкін емес.

Сол сұм жылдары өзі де от пен оқтың ортасында жүрген майдангердің талант табиғатының жарқырай көрініп, жазушылық қырларының бой көрсеткен тұсы сұрапыл соғыс жылдарындағы майдандас достарының ерлік істерін, ой-арманын, патриоттық істерге толы мақала, аса шеберлікпен жазылған очерктері еді. Баубек публицистикасындағы лиризм – оның басты өзгешеліктерінің бірі. Баубек – публицист өз қаламын еркін сілтеді, табиғи жазды. Оны қазақ әскери публицистикасының шыңына көтерген үш бастау бар. Ол – поэзия, философия, музыка. Осы үш тараптан құйылған қуатты күш, серпінді сезім, асқақ ой мәңгі оқылатын Бұлқышев публицистикасын туғызды. Баубек Бұлқышев әскери публицистикалық шығармаларының тақырыптық-танымдық ерекшеліктерін қазақ публицистикасында бұрыннан келе жатқан соғыс ақиқатын жеткізу проблемасын ашып көрсетудің шығармашылық дәстүрлі мектебі деп қарастырған жөн. Оның соғыс тақырыбындағы шығармалары елдің бүкіл сана-сезім, күш-жігерін ортақ жауды жеңуге жұмылдырды, жоғары патетикалық пафосты, шешен тілді, халық даналығын өз ойларына өзек етіп қолданды. Б.Бұлқышев публицистикасы ауыз әдебиетінің бай қазынасымен суарылып, тарихи аңыздардан, айтыстар мен мақал-мәтелдерден, жыраулық поэзия үлгілері мен шешендік сөздерден тамыр тартты. Және сол бай рухани мұра майдандағы және тылдағы деректі фактілермен, ақиқат оқиғалармен, баяндаудың қуатты мәнерімен астасып жатты. Соның нәтижесінде өткір тіл, ойды қысқа және дәл жеткізуге құрылған ғажайып публицистикалық шығармалар туды. Жалпы Баубек публицистикаға өлеңмен келді. Бұл оның шығармаларының басты ерекшелігінің бірі. Қаламгердің қара сөзбен жазғандарының бәрі де өлеңдей төгіледі, өлеңдей оқылады. Мысалы:

«…Тыныштық. Жел үнсіз, жапырақ тілсіз, құстар әнсіз, дүние түгел қалғығандай. Атылған оқ, жарылған бомба күрсілі де естілмейді. Ғажайып бір үнсіздік, тым-тырыс, таңертеңгі жер сілкінтердей қан майданның алдындағы тылсым тыныштық…» [1, 18 б.] – тыныштық, бейбітшіліктің шексіз құны мен өлшеусіз бағасын түйсіндіретін «Таң алдындағы тыныштық» атты өлең сияқты. Әйтпесе, «…Ел қорғауға ер намысымен аттанған біздің алдымызда үлкен бел жатыр, Шығысұлы! Туған елдің келешегін сақтауға біз міндеттіміз. Ендеше қазақ қыздарының ғасырлар бойы «Елім-ай» деп сар даланы күңірентіп салған зарлы әнін бүгінгі күні жаңа күймен ұрыс алдында бір шырқасақ, оның айып-шамы жоқ. «Елім-ай» елін сүйген қыз жүрегінен шыққан ән. Елін сүйген ер жігіт қазіргідей заманда «Елім-ай» − десе ол ант! Ол серт! Ұрыс алдында жауынгердің жүрегіне төтенше махаббат құймақ, Шығысұлы. Кел, шырқатып «Елім-айды» салайық. Қайғымен емес, жауға бермейміз елімізді деп, жігерленіп салайық, хасіретпен емес, ел үшін, жер үшін өлімге қарсы жүреміз деп, серт бере салайық. Сен қайда болсаң да, біздің даусымыз қосылады»…[2, 30-31 бб.] Жүректен үзіліп түскен бұл моншақтарда ұйқас болмаса да, ішкі сезім иірімдері бар, ерекше рухты екпін бар,

сонысымен де – Елім-ай» − деген өлең болып құйылып түскен.

Оның «Жизнь солдата» (Москва, 1946), «Өмір біздікі» (М.Иманжанов редакциясымен жарық көрді. –1948), «Жауынгер мәңгілігі» (құрастырған: Д.Әбілов 1965), «Адамзатқа хат» (1977), «Заман біздікі» (құрастырған: С.Асқаров. –1984), «Адамзатқа хат» (құрастырған: Р.Рүстембекова, Р.Ыдырысов. –2005), т.т. кітап, жинақтарына енді. Жауынгер-жазушының өмірі мен кезеңі, шығармашылығы туралы дерекнамалық мәліметтер: «Советтік Қазақстан Жазушылары». – Алматы: Жазушы, 1987. -155-156 беттер; «ХХ ғасыр: Қазақстан Жазушылары» (анықтамалық) сынды еңбектерден де кең орын алды. Майдангердің шығармашылық мұрасына жақсылап үңілсек, қаламгердің талабы биік, талғамы жоғары, таланты зор екенін байқап, қайсар әрі батыл екенін аңғарамыз. Ол «Біз кәрлі кезеңнің, соғысты заманның жандарымыз. Біз соғыста туғанбыз, соғыста өлеміз де. Күресте тудық, сол күреспен өлеміз. Осының бәрі сендер үшін, кейінгі ұрпақ!»[19-20]

Ал ел-жер, Отан мен отбасы, тәлім-тәрбие арналары қиын да күрделі кезең көріністерімен байланыс-бірлікте, сабақтастық сипатта өріс алады. Қаламгер публицистикасын сөз еткенде, оның жорық шежірелерінің дәл әрі нақты берілуі жорық жолдарының күнбе-күнгі оқиғаларын қойын дәптеріне дәл түсіріп отырған-ау деген ойға қаласыз. «Мен – шығыс адамымын, батысқа кетіп барам. Біраз жерге келіп те қалдық. Менің елім жақтан шығатын алтын күн мені ұзақ күн бойы жылытады, ол қашанда қасымда. Міне, кеш бола бастады. Күн батысқа еңкейіп келеді, мен де батысқа қарай келе жатырмын. Күн де мені қимағандай, ұясына қона қоймай тұр. Маған көзін тура қадап: «Шығыс ұлы, жолың болсын! Шығысқа жеңіспен қайт! Мен сені Алатаудың аясында қарсы алармын!» – деп тұр. Күн көкжиекке батып барады. Мен әлі жүріп келем, алға кетіп барам. Мен жау тас-талқан болып жеңілгенше, ілгері қарай аяңдай беруге тиістімін».(Батыс майдан,1942ж апрель.)[34]

Туынды табиғатынан: адам мұраты мен қайраты, өмір-дүние дидары, мәні мен сыр-сипаттары, ел-жерді қорғау мен құрметтеудің қажеттіліктері, оған адал қызмет етудің жай-жапсары кеңінен көрініс береді. Оның азаматтық идеясы мен өмірге құштарлығын, «Менің өмір сүргім келеді, бірақ фашист неміспен бірге өмір сүре алмаймын. Фашисі бар дүние тар мен үшін. Адам мен аң бір бөлмеде тұра алмайды. Бір жердің үстінде фашист неміспен жасай алмаймын мен. Біз Шиллерді, Гетені сүйетінбіз, біз оларды қазір де жақсы көреміз. Біз қанқұмар емеспіз. ...Менің қалам, университетім, менің сүйетін – Жаннам. Мен сендерге соғыс өртін қақ жарып өтіп келе жатырмын. Әрі асығам, әрі алқынамын. Мен сендерге жеткім келеді. Бірақ дәл жолымда көлденең тосып, автомат ұстаған неміс тұр. Ол мені өлтіргісі келеді. Ол менің жолымды бөгемек болады. Мен абайламай қалсам, ол мені өлтіреді. Қаламды қиратып, университетімді талқандайды. Менің туысқандарым өз тағдырын маған тапсырды. Ол тағдырға мен жауаптымын. Сол жауапты бере аламын да». [56]Бұл жайттар, сөз жоқ, адамзаттағы басты байлық-бостандық пен тыныштықтың бағасы мен өлшемін айқын аңғартады.

Баубектің 1942 жылдың шілде айында жазылған «Тыңда,Кавказ!» атты публицистикалық шығармасында «Кавказ, сен менің көз алдымда тұрсың. Сенің асқар шыңың көз алдымнан кетпейді. Мен сені окопта жатып көріп отырмын. Кавказ, немістер саған қарай ентелеуде. Парнасқа да оқ атқан олар, сенің шыңыңа да оқ атқысы келеді. Немістер Гомердің ұрпақтарын атып-асып, тірі қалғандарын аштан қыруда, олар неміс айуандарынан қорлық көруде. Біз қашанда Кавказды сүйетінбіз, жерлестерім, қымбатты қазақ жігіттері! Біз сіздермен тізе қосып майданда, Белоруссияда, Москвада, Ленинград маңында жауға қарсы соғыстық. Біз бұл ұрыстарда жаман атақ алғанымыз жоқ, жаман соғысқанымыз жоқ. Харьков маңында соғысып жүрген қазақ жігіттері жаудан құтқарылған Украина жерін құшып сүйгенін газеттен оқығаным бар. Біз бұл хабарды бір украин жігітімен отырып оқыдық. Сонда қанша тар жол, тайғақ кешу кездессе де жауды жеңіп шыққанша күресуге, жауды жеңіп шығуға ант еттік. Немістерді Кавказға қоя беруге біздің хақымыз жоқ. Оны тарих кешпес те еді. Осы ерлік жырлана берсін, болашақтың жас адамдары Кавказға келгенде, оның алдынан сұр шинельді батырдың-Кавказды ерлікпен қорғаған жауынгерлердің тұлғасы тұратын болсын!». [3,67]

(Осы жерде Баубек аяқталады ма)

Қандай ержүректілік, қандай өр ер еді. Бұл публицистикасын оқып отырып, көзіме окопта жатқан, сұм соғыста өлім мен өлім ортасында жатырған батыр Баубек елестеп, көз алдыма өр бейнесі шынайы түрде бейнеленді. Ол жау шабуылы толастаған сәтте, жаңа шабуыл басталар шақта, окоптағы үзіліс кездерінде, ұйқысыз түндерде қаруды қаламға алмастырып отырды. Міне, сондай қиын-қыстау сәттерде Баубекке қан арқылы берілген тектілік, жан арқылы берілген ойлылық көмекке келді.

Баубек публицистикасы өз заманының желбіреген туына айналды. Оған алып елдің түкпір-түкпірінен хаттар ағылды. Оның публицистикасы 40-жылдардың алып кеңістігінде үлкен резонанс туғызды. Бұл туралы Баубектің қаламдас досы Мұқан Иманжанов өз естелігінде Баубек хатта-рынан үзінділер келтіреді: «Бірінші жарияланған «Өмір мен өлім туралы» әңгімесіне байланысты, өзі былай деп жазады: «Комсомольская правда» арқылы патриоттардан статьям жөнінде көп хат алам. Әсіресе, Украина мен Белоруссияның қыздары көп жазады. Редакция да құттықтап, материал сұрап 4-5 рет хат жазды. Мен бұл кішкентай статьямен жастардың жүрегіне қобыз ойнатсам керек…», 1943 жылғы 20 мартта жазған бір хатында: «Мені хат деген басып кетті… Совет Одағының бұрыш-бұрышынан келеді» – дейді.[4,5] «Социалистік Қазақстан» газетінің бетінде соғыс жылдары эпистолярлық публицистика ерекше қарқынмен дамыды. «Майданнан хат» деген арнайы айдар да ашылды. Сол айдар арқылы майдандағы жауынгерлер өздерінің елге деген ыстық сәлемін ұдайы жеткізіп отырды. Елдегі, тылдағы еңбеккерлер де майданға хаттарды толассыз жолдады. Осы ретте алғаш «Комсомольская правда» газетінде орыс тілінде, кейін «Социалистік Қазақстан» бетінде Ғ.Мүсірепов аудармасымен қазақша жарияланған Баубек Бұлқышевтің публицистикалық хаттарының алатын орнына тоқталмай кету мүмкін емес. Қазақ сөз өнерінің тарихында Баубек Бұлқышев есімі алтын әріптермен жазылып қалды. Сонау 1943 жылы қазақ әдебиетінің классигі Ғабит Мүсірепов: «Оның очерк, мақалалары үлкен шеберлікпен жазылған. Совет журналист-жазушыларының алдыңғы қатардағыларының-ақ айта алатын сөздері. Баубек дүниелік мәдениетпен, әр ағымды философиямен жақсы таныс, ірі жазушы болғалы келе жатыр еді. Қолында мылтығы, қалтасында қаламы. Елімізді қорлап, жерімізді ластап жүрген неміс-фашистеріне екеуі де тас шоқпардай тиеді. Қаламын Отан соғысының тілегіне бағындырып, Баубек қазір көркем очерк суреттеуімен жазып жүр», [5,4]– деп тебірене баға берді. Баубек шығармаларына ерекше сүйсінген жазушы кейін «Комсомольская правда» газетінде орыс тілінде жарық көрген Баубек публицистикасын қазақ тіліне төгілдіре тәржімалады.

Б.Бұлқышев фашистік басқыншылық әрекетті айыптау арқылы тіршілікке өлім сепкен жалпы қатыгездікке қарсы үн тастайды. Оның фашизмге деген өшпенділікке толы публицистикасы, сонымен бірге, қазақ әдебиетінің соғыс жылдарындағы жанрлық дамуының күні бүгінге дейінгі айқын көрінісі болып келеді. Әрине, соғыс жылдары өткірлік, қайсарлық сезімдері басқа жанрларды да шарпыды, ол – поэзияға ғана емес, сонымен қатар прозаға да тән қасиет бола бастады. Соғыс жылдары дүниеге келген туындылар ғана емес, осы тақырыпқа арналған шығармалардың барлығында өмір – ақиқат пен шындықтың арасын толтырған оқиға, деректерге жиынтығына айналды десек болғандай. Б.Бұлқышевтің публицистикалық мақалаларының негізгі арқауы болып гуманизм, өз халқыңды сүю, Отанның тәуелсіздігі мен намысы үшін аянбай күресіп жеңіске жету болып табылады.

Баубек Бұлқышев қарулас достары орыстар, украиндермен, белорустармен, басқа ұлттар солдаттарымен дос болған. Оның барлық шығармаларында бауырластық идеясы жоғары тұрады.

«Біз едәуірден бері достасып келеміз. Майданда кездессек те әлдеқашаннан бергі байырғы достар сияқтымыз. Федя − орыс, Вася − белорус, мен − қазақпын. Қанша рет атакаға бірге кірдік, неше рет бір шинельдің астында бірге жаттық. Неше рет жақсы көретін аспазымыз Абулкайым пісірген тамақты бір тостақпен жедік» − деп [3,27]1942 жылы қазан айында жазылған «Мен өмір сүргім келеді» публицистикалық хатында жазып қалдырыпты.

Баубек Бұлқышев әскери публицистикасын саралай келе мынадай тұжырымға тоқталдым:

Біріншіден, Баубек Бұлқышев әскери публицистикасы бізге адам баласының ешқашан да қорлыққа, құлдыққа, зорлық-зомбылыққа көне алмайтынын соғыс ақиқаты арқылы көрсетеді.

Екіншіден, Баубек әскери публицистикасы қазақ әскери публицистикасында Ұлы Отан соғысы − халық қаһармандығының отты шежіресі екенінің бір дәлелі болды.

Үшіншіден, қаламгер публицистикасы ұрпақтан ұрпаққа танылып, шынайы суреткерлік деңгейге жететін мол қазына.

Публицистика – замана ақиқаты, дәуір үні, қоғам дамуының айнасы деп қарастырсақ, сол ақиқат пен шындық үшін күресіп, аянбай еңбек еткен, бүкіл саналы ғұмырын сарп еткен халқымыздың біртуар ұлы перзенттерінің еңбектерін зерделеп, олар жазған көсемсөздің қадірін білген абзал.

Пайдаланылған әдебиеттер

1.Бұлқышев Б.Заман біздікі.-Алматы:Атамұра,2003.6б,7б.
2.Сәрсенбаев Ә.Ұстаздар мен тұстастар.-Алматы:Жазушы,1986ж,195б.
3. Бұлқышев Б. Заман біздікі. – Алматы: Жалын, 1984. ,27б,28б.
4. М.Иманжанов. «Соц.Қазақстан » газеті1944ж.21май,5б
5. Ғ. Мүсірепов. «Комсомольская правда» газеті 1942 ж.23июнь,4б.

ӘОЖ 82.09

ЖАЛҒЫЗДЫҒЫ ЖАРАСҚАН ЖАЗУШЫ...

Өмірбек Салауатұлы Кенжеахметов
k.omirbek@bk.ru
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті,
Қазақ тілі және әдебиеті, 1-курс магистранты,
республикалық «Мерейлі мекен»
журналының редакторы,
Қазақстан Журналистер Одағының мүшесі
Ғылыми жетекші, PhD., доцент –**Кушкимбаева А.С.**

«Көңілінің кірі бар адамның қолына
қалам ұстатып, алдына ақ қағаз жаюға болмайды.
Өйткені, ол ақ қағаздың бетіне
көңілінің кірін төгеді, ол елге жұғады».
Р.ОТАРБАЕВ

Рух!

Рахымжан аралы. Бұл ұғымға сондай ынтызармын. Осы сипаттағы оңаша кеңістікті іздеймін де тұрамын. Және табамын да. Тапқан сайын көңілімді мөлдір мұң билейді. Тіпті, сол қиял аралында бұрын әлденеше рет болғандай қызық күй кешемін. Өзге түгіл, өзімді өзім түсіне алмай, дегбірім қашып, кісімсігендерден баз кешіп кететұғын сәттер жиі орын алады. Ал бар саналы ғұмырында параллель екі әлемде өмір сүріп, оң мен түстің ортасында жүріп дүниеге шедевр шығармалар әкелген, қазақ қоғамы әлі де болса танып-түйсінуі тиіс дара драматург, сөз зергері Рахымжан Отарбаевтың жалғыздығы қандай еді? Мені осы толғандырады...

«Біз біреуге жақпасақ мінімізбен емес, мінезімізбен жақпадық» дейді Рахаң бір сөзінде. Мінді – басқалары тағатыны түсінікті. Сол үшін де ол қай-қайсымызда да жетіп артылар. Мінезді ше? Мінезді қоғамға қарай түзеп-күзейтін адам баласының өзі, мына біздер. Рахаң олай етпеді. Ол ішкі мінезін сақтап қалды. Онысын сыртқа шығарарда жұртқа ұқсап кейіп ойлап тауып әуре болмады. Қалай бар, солай ұсынды. Қолындағысын. Ойындағысын. Бойындағысын. Бәрі-бәрін ішкі сезімдерін тудыра отырып, сыртқы күштерге тізгін берместен шынайы жазды. Риясыз, алғаусыз сөйледі. Ішкі жалғыздығын қызғыштай қорыды. Сонысымен де ерекше еді. Ішкі жалғыздығымен...

...Мен де біреудің кіндіктен жалғызы едім... Сондықтан да болар, Рахымжан десе – бірден жалғыздық тақырыбы ойға оралатыны... Мен таныған Отарбаев әуелі ішкі жалғыздығымен құнды.

Кейіпкер етіп алған кесек тұлғамның кескінін көз алдыма елестете бергенде әлгі портреттің өн бойынан сұсты байқаймын. Сұс болғанда да шаршап, шалдығып, асарын асап, жасарын жасаған қалжыраңқы сұс емес, отты көзі жанарыңызды тесіп жіберердей, жалғанның сан сұрақтары мен сұмдығы санасына сыймай, әбден сергелдеңге салына-салына шыңдалған тегеурінді сұсты көремін. Адамның көңілін оқысам, дүниеге басқаша бір көзқараспен қарасам деген пендешіліктен ада терең түсінікті аңғарамын. Бұл – мен таныған Отарбаевтың портреті тұрғысынан алып қарағандағы екінші қыры.

Портрет... Ол да жалғыз. Ол да жалғыздықты білдіреді емес пе? Солай...

Аңғарсақ, кей кезде жүректің айтқысы келгенін тіл құрғырды дұрыс жеткізе бермейді, иә? Бұған талай рет куә болып та жүрміз. Шекспирдің былай өкінгені бар-ды:

«Әттең, Тәңір, берсе-дағы көз маған.

Жүрегіңді бір көруге жазбаған...».

Бірақ, көз жүректі көрмегенімен, жүрек көзі, көңіл көзі бәрін де көру мүмкіндігіне ие. Ал Рахаң жазары мен айтарын жүрек көзімен көріп, көңіл сүзгісінен өткізіп барып оқырманның яки тыңдаушының назарына ұсына білген қырағы қаламгер. Оқиғаларының кейіпкерлеріне жүрек көзі, көңіл көзімен қарай білу – мен таныған Отарбаевтың тағы бір қыры деп есептеймін.

Мәселен, ол Бейбарысты қалай көрді? Жазушы-драматург кір жуып, кіндік кескен туған елінен жырақтап, Мысыр жеріне құл болып барып, билеушілікке дейін жеткен батыр бабамыздың бейнесін қалай ашты? Бір ғана «Өзге елде сұлтан болғанша, өз еліңде ұлтан бол» деген жалғыз ауыз сөздің бітім-болмысын пьесаның тұла бойына сыйдырып жіберген жоқ па? Анасының «Барысым» деп маңдайынан сипағанына зар болуы, сағыныш шөбі – Ақжайықтың жусанына деген сағынышын суреттеуі тіпті бөлек әңгіме. Әйелі Тәжібақыт, балалары Ахмад пен Саид төртеуі Каир төрінде қазақтың киіз үйін құрғандағы көріністен алатын әсерді жеткізу мүлде қиын.

Бұл – қойылымның шарықтау шегі (кульминациясы). «Көтерілген шаңырақ – жәй шаңырақ емес. Ол көтерілген қазақтың рухы» деп өзі де айтып кеткен еді. Көбіне орыс тілінде қойылып жүрсе де, «Бейбарыс Сұлтан» – Р.Отарбаевтың шоқтығы биік шығармаларының бірі екендігі даусыз.

Жалпы Рахаңның драматургиясы позитивті юморға толы болғанымен, бет алды күлкіге шақырмайды. Күле отырып таңғалу, таңғала отырып жылап жіберуге дейін жеткізеді. «Актрисаның» бір өзінде сан түрлі өнердің синтезі саналатын театр психологиясы қандай керемет жақсы берілген десеңізші?! Ал «Нашақор жайлы новелласы» жайында не айтуға болады? Жалғыз ұл... Сол жалғыздықтан сабақ алмаған баланың бір теріс әрекеті әке мен шешені өмірден біржола бездіріп жібереді.

Бұдан бөлек, автор көптеген тарихи, трагедиялық драмаларды да жазғанын білеміз. «Мұстафа Шоқай», «Бас», «Жәңгір хан», «Сырым батыр» және басқалары. Осылардың ішінен «Абай: сотты» бөліп алғым кеп тұр. Мыңмен жалғыз алысқан Абайды Рахымжан Отарбаев сахнада қалай көрді? Қоржынына халқының мұңы мен зарын арқалап, мына біздің заманға тап болған Абай сол қоржынды аманаттап табыстап кетер адам таппай қиналады. Соңында,

амалсыз ескерткішке айналып кете барады. Трагедия ма? Трагедия...

Бір білеріміз, ұлы данышпан секілді Рахаң да сөз – кие деп ұқты. Сол киесінен қорықты. Әйтсе де, ол драматург ретінде өзіне дейін ешкімнің батылы бармаған үлкен тарихи тақырыптарды жазуға жүрексінбеді. Оның аталмыш «театралды» қыры – мен танығаң Отарбавтың кезекті феномені екендігіне күмәнім жоқ.

Сөзімнің басында «Рахымжан аралы» жөнінде қозғап едім ғой. Жоғарыда айтылғандардың бірде біреуінің маған дәл осы ұғымдай жақындығы жоқ.

Жалғыздық...

Саналыға, Р.Отарбаев бұл ұғымды соңғы жылдары жалпыадамзаттық деңгейге көтерді десем артық айтқандығым емес. Азғантай ғана 4-5 беттің көлеміндегі реквием. Ал, режиссер Мұқанғали Томановтың «Жалғыздығы» қандай?! Кез келген пьесаның сахналық шешімі табылмаса, одан жөнді спектакль шықпайтыны әмбеге аян. Бұл тұрғыда Мұқан ағаға бас иемін! Камералық нұсқадағы форматының өзі ерекше. Высоцкий мелодиялары. Өзеннің арғы бетіндегі мұны тоса-тоса тозаң боп кете жаздаған анасының моласына жете алмай қиналған ұлы...

«Жалғыздық» алмаған асу бар ма? Республиканы да бағындырды, түрік ағайындарды да тамсандырды. Ана мен бала арасындағы сүйіспеншілік – ол мәңгілік тақырып. Анаң тірі кезінде сені қалай қорғап жүрсе – өмірден өткен соң да шырылдап рухы жаныңда жүрері сөзсіз. «Жалғыздықты» өрге сүйреген, сүйрей де беретін осынау ана рухының қамқорлығы болса керек...

Әлгінде, Рахаңның жалғыздық ұғымы жалпыадамзаттық деңгейге көтерілді дедім бе? Иә, солай! Оны көтерген Мұқанғали Томанов! Адамзаттық деңгейдегі Жалғыздықтың прототипі – Рахымжан Отарбаев!

Ол – жалғыздығы жарасқан жазушы...

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

Р.Отарбаев, «Айна-ғұмыр». Пьесалар. – Астана: Фолиант, 2013

УДК 17.022.1

ВОПРОСЫ САМООЦЕНКИ В ФОРМИРОВАНИИ ИМИДЖА В КАЗАХСТАНЕ

Рахимова Арайлым Азаматқызы
arai.2012@mail.ru
Магистрант 1 курса образовательной программы «Русский язык и литература»
Атырауский университет им.Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан
Научный руководитель: к.п.н. – **Алекешова Л.Б.**

Наша страна, являющаяся лидером Центрально-Азиатского региона, в последние годы находится на пути к динамичному развитию. Эти достижения стали возможными в результате реорганизации всей нашей экономики. Наряду с экономическими реформами в независимом Казахстане политические реформы также повысили авторитет нашего государства на международной арене. Сегодня Казахстан является не только членом международных и региональных организаций, но и надежным партнером стран Запада и Востока.

Формирование политического имиджа в эпоху современного информационного общества рассматривается как искусство в системе властных отношений. Эта система стала использоваться в стратегии развития государства с намерением оказать положительное влияние на совершенствование политической системы в ходе открытого общения с массами [1].

Необходимость мер информационной поддержки позиции Казахстана на

международной политической арене является основой формирования положительного имиджа государства. Для решения данной проблемы отечественным ученым необходимо решить несколько задач. Однако специальных научных работ, отражающих механизмы формирования и развития имиджа нашей страны во внешней политике, не существует. Вместе с тем, имидж нашего государства на международной арене в рамках информационной политики, наряду с теоретической, не полностью изучен на практике. Мы знаем, что это связано с тем, что агитационный аппарат бывшего Казахстана в составе СССР в проведении внешней политики находится под централизованным контролем.

Имидж - это символический образ субъекта, создаваемый в процессе субъект-субъектного взаимодействия.

Понятие “Имидж” стало предметом общественного внимания и научного анализа в конце 20 века.

Имидж происходит от английского слова «image», происходящего от слов «образ», «вид», «внешний вид». Это отражает эмоциональный образ чего угодно, человека, его поведение.

При рассмотрении казахстанской модели государственного строительства особое значение имеют понятия имидж и бренд. Бренд сегодня-это не только символ в нашем сознании, но и все, что стоит за этим символом. Бренд это торговая марка, обещание, данное потребителю, и, помимо выполнения этого обещания, это идея создания собственного мнения в человеческом сознании. На практике встречаются такие, которые путают два схожих понятия, как бренд и торговая марка. Торговая марка, на наш взгляд, представляет собой образ, который бренд запоминает и сохраняет в человеческом сознании, если это понятие о законной, официально зарегистрированной компании. Поэтому понятие бренда имеет очень широкий смысл. Потому что в сущности этого понятия, наряду с товаром и его описанием, заключается сущность создателя бренда перед обществом и действия по его восприятию [2].

Создатели греко-римских, китайских произведений искусства демонстрировали на своем товаре знаковые символы. Есть также свидетельства того, что в 1300-х годах до нашей эры в Древней Индии также уделялось внимание понятию бренда. Это показывает, что с древних времен люди требовали общения, передачи определенного чувства или информации через символы. Эти персонажи заставляли сторонников одной и той же идеи отличаться от своих конкурентов, позволяя персонажам демонстрировать индивидуальность человека или группы, демонстрировать свою гордость или обладание определенными качествами. Люди собрались под определенным знаменем, защищая свои идеалы.

Имидж как искусство целенаправленно изображать самого человека через средства массовой информации, представляя необходимую информацию о конкретном предмете или человеке. К нему можно добавить различные рекламные технологии. Имидж является составной частью прикладного искусства и также необходим для повышения престижа. Имидж имеет большое значение и в социально-политической направленности, способствуя повышению оценки человека.

Сегодня Казахстан достиг стадии взаимной конкуренции в каждом регионе. Организация таких мероприятий, как привлечение инвестиций в регион, завоевание информационных, экологических, экономических, социальных и культурных проектов-требование современности. Очевидно, что в дальнейшем межрегиональная конкуренция будет усиливаться. Наряду с региональными ресурсами региона победит умение эффективно использовать их для развития. Поэтому в этих сложных межрегиональных условиях велика роль определения места в распределении ресурсов, необходимых для развития региона. Это понятие в рыночных отношениях заключается в определении его рациональных моментов в повышении конкурентной картины каждого товара.

Образ региона-это широкое понятие, объединяющее многие понятия, такие как имидж, стереотип, миф. Совокупность характерных признаков региона, образ региона которых отражается в сознании человека. Поэтому имидж региона-это комплекс экономических,

географических, национальных, демографических отношений региона в пределах объективных взаимосвязей, имеющих характерные черты государственной системы. Он определяет процессы социально-экономических, общественно-политических, национально-конфессиональных тенденций. Своеобразный показатель восприятия образа региона в сознании населения в результате контактов с другими регионами. Очевидно, что имидж региона формируется через администрацию, средства массовой информации, деятельность известных деятелей из разных слоев общества, жителей региона, входящих в состав региона [3].

Очевидно, что в нашей стране такие понятия, как «Сыр – Алаштың анасы», «Сыр елі – жыр елі», отражают особенности региона Сыр. Поэтому неизбежно возникает вопрос о том, что мы можем назвать основными брендами данного региона, и о тех, кто представляет имидж региона. По нашему мнению, самое главное для казахстанцев-это рис. Его качественный знак признан не только в Республике Казахстан, но и в государствах ближнего и дальнего зарубежья. Мы можем отметить космодром Байконур, где прошел первый полет спутника, первый в истории человечества полет человека в космос, первый визит космического путешественника. Особое место занимает памятник Коркыт ата, который является одним из священных мест паломничества всех тюркских народов. Мы также можем упомянуть всемирно известное жырауское искусство страны Сыр. Также историческими памятниками являются мечеть Айтбай, школа русских корректоров, железнодорожные вокзалы. Позитивный территориальный имидж важен не только с экономической стороны, но и со стратегической точки зрения [4].

Сегодня развитие Республики Казахстан невозможно смотреть за пределы глобального пространства. Как показывает опыт государственного строительства страны, при принятии важных государственных решений в современных условиях необходимо учитывать глобальные международные тенденции. Ведь в условиях глобализации современных международных политических и экономических отношений актуальным является вопрос обеспечения национальной безопасности страны.Ликвидация стагнационных процессов и формирование социально-психологического позитивного настроя нашей страны является важной мерой в глобальных условиях. Позитивное восприятие государством мирового сообщества считается залогом успеха глобального политического, социального и экономического прогресса.

Казахстан-девятая по величине страна в мире, занимающая обширное географическое пространство. На территории нашего государства живут представители разных религий и национальностей. Эти исторические, культурные, национальные и мировоззренческие особенности являются основой формирования нашей государственности.

Поэтому имидж государства представляет собой комплекс экономических, географических, национальных, демографических отношений в пределах взаимообъективных связей, обладающих характерными признаками государственной системы. Он определяет процессы социально-экономических, общественно-политических, национально-конфессиональных процессов. Образ государства является своеобразным показателем восприятия в сознании мирового сообщества в результате связей с внешним миром.

В пространстве информационного общества имиджеология имеет свое особое место. Требования, предъявляемые к формированию имиджа государства, связаны с ростом информационных технологий в общественной жизни. Имидж стал полностью информационным продуктом [5].

Имиджелогия-отрасль политологии, изучающая политические технологии, процессы и явления в них, закономерности формирования и развития лидерских способностей политической личности. Имиджелогия обобщает политические знания, опираясь на общие методологические парадигмы политической науки, анализирует опыт развития политических отношений и процессов, деятельность политических интеллектуалов, изучает особенности и закономерности политического руководства, состояние политической интеллигенции,

ресурсы власти и ее виды и др. Становление и развитие имиджелогии напрямую связано с формированием новых форм политических ценностей и политических отношений и приобретением разнообразных проявлений деятельности политического лидера в различных культурах конкретного исторического типа. Она во многом зависит от времени, конкретных исторических условий, системы доминирующих идейно-политических взглядов в обществе, уровня развития личности людей, мировоззрения, политической культуры. Имиджелогия использует различные методы сбора данных (комплексные социологические исследования, опросы, анализ политических персонажей, исторических сообщений). В последнее время широко используется метод системного психологического изображения образа и биографии политических лидеров. Имиджелогия берет свои модели и методы из всей системы политических наук [6].

Поэтому понятие имиджа государства рассматривается на основе различных аспектов, как и другие понятия. В ходе комплексного исследования имиджа государства следует учитывать уровень восприятия имиджа страны его гражданами. Вместе с тем, необходимо глубже проанализировать взгляды зарубежных жителей. Ведь международный имидж не только открывает государству путь к большему распределению инвестиционных средств, развитию туризма, деловому мировому партнерству, но и повышает чувство гордости и любви к Родине народа независимого Казахстана.

Концепция “Я”, выполняя три роли в различных рамках реальности и ее пассивности, определяет пределы успеха человека, во-первых, способного достичь гармонии личности с самим собой изнутри; во-вторых, определяет интерпретацию человеческого опыта. В-третьих, это начало ожидания.

В формировании имиджа необходимо обратить внимание на внутренние свойства объекта и направить эти качества на формирование более позитивного эффекта. То есть имидж создается с определенной социально-политической целью.Считается, что по законам формирования имиджа выгодно создавать образ, основанный на уже сформировавшемся, а не на нарушении сформировавшегося облика.

Формирование имиджа призвано привести человека в соответствие с его внешностью через духовно-нравственное и субъективно-личностное содержание и ментальные (ментальные) качества. Одна из важнейших структур менталитета - национальные качества, образ жизни, этнопсихологические особенности - является одним из главных направлений формирования имиджа.

Имидж государства в целом состоит из нескольких элементов, составляющих его структуру: имидж казахстанской демократии; имидж власти; имидж казахстанской экономики; имидж Вооруженных Сил Казахстана; имидж Казахстана во внешней политике; имидж государства в информационной политике.

При изучении и систематизации различных экспертных материалов отечественных и зарубежных авторов особое внимание было уделено следующим вопросам формирования положительного имиджа Казахстана:

- стабильность в системе власти и управления, во всех сферах общественной жизни страны;

- открытость отечественной экономической системы с целью привлечения внешних инвесторов;

- идеологические жесты, способствующие формированию представлений, соответствующих ценностям нашей страны;

- высокий уровень образованности, преобладание культурного и духовного потенциала в обществе, отрицающее характерные признаки преступного социального явления;

-интеграция информационно-политического потенциала Казахстана, обеспечивающего надежность и стабильность коммуникативных связей со всеми государствами мира [7].

Таким образом, понятие имиджа государства рассматривается на основе различных аспектов, как и другие понятия. В ходе комплексного исследования имиджа государства

следует учитывать уровень восприятия имиджа страны его гражданами. Вместе с тем, необходимо глубже проанализировать взгляды зарубежных жителей. Ведь международный имидж не только открывает государству путь к большему распределению инвестиционных средств, развитию туризма, деловому мировому партнерству, но и повышает чувство гордости и любви к Родине народа независимого Казахстана.

Список использованной литературы

1.Г. Почепцов. Имиджелогия. - 5-е изд. - Рефл-бук.Ваклер - 2016 -516 6.

2.Бураканова Г., Изтелеуова Л. Имиджелогия: Учеб. Пособие.- Астана: Изд. КазУЭФМТ, 2021.-145 С.

3.Шепель В. М. Имидж как нравиться людям. - М.: Народное образование, 2012. - 478 С.

4.Базарова Б. Понятие, структура и виды имиджа/ / Вестник казну, серия Философия, культурология и политология, 2010.- №2.- с. 67-71.

5.Абульханова К. А. Психология и самосознание личности / К. А. Абульханова. - М: Московский психолого-социальный институт. 1999.-224 С.

6.Кондратьева С. В. Межличностное понимание и его роль в обществе: Автореферат. дис. ... докт. психол. наук. - Л., 1979. - 36 С.

7.Маралов В. Г. Основы самопознания и самоанализа. / В. Г. Маралов-М.: Издательский центр "Академия", 2002. - 256 с.

ӘӨЖ 81’25

СИНХРОНДЫ АУДАРМАДА АУДАРМА СТРАТЕГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ

Рыскалиева Дильнара Манарбековна
ryskaliyeva.dilnara@bk.ru
6В02301 – «Аударма және аударматану» білім бағдарламасының 4 курс студенті
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, магистр, аға оқытушы- **Мустагалиева Г.С**

Синхронды аударма зерттеуі қолданбалы лингвистикадағы басқа зерттеулерден оқшауланған. Мұның себебі көптеген тілдер мен әртүрлі жағдайлардың болуынан туындаған әдістемелік мәселелер болды. Сонымен қатар, бұл тілдерді оқытудың және сөйлеу дағдыларын игерудің жаңа әдістерін қажет ететін, қолданбалы лингвистиканың үлкен нарығымен салыстыруда аз ғана пайдаланушыларға қажетті зерттеу нәтижелерін, практикалық қолдануымен байланысты болды. Аударма бойынша алғашқы толық жұмыстар осы саладағы мамандарды даярлаудың теориялық базасын жасауға тырысқан кәсіби аудармашылардан шықты: кейінгі әдебиеттер когнитивтік теорияның негізгі ережелерінің көрінісі болып табылады. Алайда, синхронды аударма талдауын жүргізудің алғашқы әрекеттерінен кейін елу жылға жуық уақыт өткеніне қарамастан, ғылыми топтар бұл процесті зерттеудің қай парадигмасы ең қолайлы екендігі туралы консенсуспен көрсетті[1,70]

Аударма құзыреті үшін конференция аудармашысының үш қасиеті болуы керек:

а) лингвистикалық құзыреттілік, оның ішінде прагматикалық құзыреттілік, ол өз кезегінде Р.Сеттонның пікірінше, белгілі бір сөздің немесе өрнектің білуден тұратын прагмалингвистикалық құзыреттілікке бөлінеді және этикет, функционалдық стиль және т. б. сияқты кең ұғымдарды қамтитын социопрагматикалық;

б) алдын ала ұсынылған құжаттар мен баяндамалар шартымен нақты тақырып бойынша түсіну және аудару үшін қажетті синхронистің жалпы және мамандандырылған вокабуляры құрылатын жеткілікті базаны білдіретін жалпы біліммен;

в) ақпаратты өңдеу және өңдеу қабілеті.

Көптеген синхронды аударманы зерттеушілері стратегия бойынша конференция аудармашысының шет тілінен аударма тіліне аудару үшін ақпаратты өңдеуге қажетті дағдыларын немесе белгілі бір қабілеттерін түсінеді.

Синхронды аудармадағы стратегия-спикердің мәдени және жеке ерекшеліктерін, базалық деңгейін, тілдік суперкатегориясын және кіші санатын ескере отырып, жіберушінің коммуникативтік ниетін шет тілінен аударма тіліне барабар беруден тұратын аударма тапсырмасын орындау әдісі. Осы анықтамадан *стратегия* ұғымы таза лингвистикалық және экстралингвистикалық факторларды қамтитынын көруге болады, олардың әрқайсысы белгілі бір аударма сегментінде белгілі бір әдісті (немесе бір уақытта бірнеше) таңдауға себеп болуы мүмкін. Тәжірибелі аудармашыда стратегияны таңдау көбінесе таза автоматизм режимінде болады. Сонымен қатар, стратегия шет тілінен аударма тіліне аударылған кезде адекваттылық пен эквиваленттілікке қол жеткізу құралы болғандықтан, синхронды аудармашы бір уақытта бірнеше стратегияны қолдана алады. Сонымен қатар, стратегиялардың бірі негізге алынуы мүмкін, ал басқалары қосымша болады, мысалы, бастапқыда таңдалған әдіс қажетті нәтижелерге әкелмеген қиын жағдайдан шығу құралы ретінде қызмет етеді.[2, 208]

Синхронды аударманы зерттеуіндегі ең даулы сұрақтардың бірі-қай тілдік синхронды аударма жұптары ең қиын екендігі туралы көпжылдық дауламалар көп. Синхронды аударма кезінде ең көп таралған он тілдің ішінде (ағылшын, неміс, араб, орыс, қытай, француз, итальян, жапон, португал, испан) оның үшеуі сөйлемнің соңында етістік болатын синтаксистік құрылымға ие. Бірақ араб тілінде, керісінше, етістік құрылымы көбінесе басында тұрады. Кейбір зерттеушілер аударманың қиындықтары тілдік жұпқа тәуелді емес деп санайды, дегенмен жалпы тілдік қоғамдастық екі қарама-қарсы мектепке бөлінеді, оларды шартты түрде «екі жақты» және «әмбебап» деп атауға болады. Қытай тілінен ағылшын тіліне аударылған жағдайда, «екіжақты» пікірінше, тек осы тілдік жұпқа тән бірқатар стратегияларды қолдану қажет. «Әмбебап» пікірінше керісінше, синхронды аудармашының міндетіне мағынаны беру кіретіндіктен, тілдің синтаксистік құрылымдары қиынға соқпайды дейді.

Бұл мақаоада әрбір синхронды аударма стратегиясы бөлек қарастырылатын болса да, нақты аударма жағдайында олар жинақталған түрде пайдаланылады, яғни синхронист дискурстың белгілі бір сегментін аудару барысында стратегияны белгілі бір жағдайға және стратегияны таңдауға әсер ететін лингвистикалық немесе экстралингвистикалық факторларға байланысты бірнеше рет өзгерте алады.

Сынақ және қателік стратегиясы-синхрондық аудпрмада эквиваленттілік пен сәйкестікке қол жеткізу әдістерінің бірін А.Д. Швейцер «белгілі бір таңдау критерийлеріне сәйкес келмейтін нұсқаларды қабылдамау арқылы оңтайлы шешімге дәйекті жақындау» стратегиясы ретінде анықтайды. Бұл стратегия кең және тар контекст ұғымымен тікелей байланысты. Жазбаша аударманың ауызша аудармадан артықшылықтарының бірі жазбаша аудармашының әрдайым кең контекстке ие болуымен байланысты. Синхронды аудармада мұндай жағдайлар салыстырмалы түрде аз. Синхронды аудармашы парақты аударып, келесі не болатынын, басқа тұжырымдаманың артында не тұрғанын көре алмайды. Көбінесе мұндай стратегия хабарлама жіберуші кең контекстсіз аудару қиын болатын бірқатар ұғымдарды тізімдеген кезде қолданылады. Бұл жағдайда сөзбе-сөз (белгі) аударма баға жетпес қызмет көрсете алады. Мысалы:

The subject of my presentation is world-views. First, we'll speak about the three major world-views, and then I'll touch upon the others. The major world-views are:

Naturalism

Transcendentali sm

Theism

I'll repeat that again:

Синхронды аударма: менің Сөйлеген сөзімнің тақырыбы-дүниетаным. Басында біз үш негізгі дүниетаным туралы сөйлесетін боламыз, ал кейінірек басқаларына тоқталамын. Бұл үш

дүниетаным келесідей: *натурализм трансценденталим Теизм*

Бұл тұрғыда *naturalism* ұғымын аудару сияқты аударма мәселесі *туындайды.* Контекстке байланысты нені білдіретіні толық анық емес сондықтан синхронды аудармашы бұл ұғымды мәтінге жақынырақ, шын мәнінде сөзбе-сөз аударма жасай алады. Сынақ пен қателік стратегиясы «екіжақты» екенін атап өткен жөн. Екілік принципі, біріншіден, синхронды аудармашы белгілі бір ұғымды дәл аудару үшін кең контекст алу үшін сынақ жолымен жүрсе, ол қателік жіберуі де, дұрыс нұсқаны беруі де мүмкін. Қате/дұрыс опцияның пайыздық қатынасын анықтау эксперименттік жолмен мүмкін емес сияқты. Әр жағдай тек жеке және көптеген факторларға байланысты: аудармашының жалпы білімі, синхронды аударманы жүзеге асырылатын жағдайды, тақырыпты білу, сондай-ақ баяндамашымен және оның материалды ұсыну стилімен танысу. Синхронды аудармашы тақырыпты, аударма кезіндегі жағдайды, баяндамашыны және оның презентация тәсілін неғұрлым жақсы білсе, қате ықтималдығы соғұрлым аз болады және дұрыс нұсқаны таңдау ықтималдығы жоғары болады.[3,57]

Екіншіден, сынақ және қателік стратегиясы - аудармашы қателік жасау фактісін қаншалықты тез түсінеді және аударма үшін бұл қатені қаншалықты тез және ауыртпалықсыз түзете алады. Басқаша айтқанда, мәтіннің мағынасын минималды жоғалтумен дұрыс емес нұсқаны дұрыс нұсқаға айналдыру үшін қандай контекст қажет. Осылайша, сынақ және қателік стратегиясы екі ішкі стратегиямен сипатталады: ықтимал қателік стратегиясы және дұрысын таңдау стратегиясы. Бұл жағдайда синхронды аудармашы *naturalism* ұғымын орыс тіліне *натурализм* деп аударды. Бұл аудармашының аударма кезінде болған контекстіне байланысты болды. Сынақ пен қателік стратегиясын қолдана отырып, ол сөздің бірінші мағынасын таңдағанды жөн көрді, өйткені аударманың дұрыс нұсқасын беру мүмкіндігі жақсы. Мұны растау үшін Вебстер сөздігінде келтірілген naturalism сөзінің барлық мүмкін мағыналарын қарастырамыз.

Naturalism-1: action, inclination, or thought based only on natural desires and instincts 2: a theory denying that an event or object has a supernatural significance; *specif,* the doctrine that scientific laws are adequate to account for all phenomena 3: realism in art or literature; *specif:* a theory in literature emphasizing scientific observation of life without idealization or the avoidance of the ugly.

И.Р.Галперин мен Ю.Д. Апрес өңдеген ағылшын-орыс сөздіктері «Naturalism» ұғымын орыс тіліне аударудың бір ғана нұсқасын береді - (және сот *иск., философ.* натурализм), ал «натуралист» сөзінде келесі аударма нұсқалары бар:

naturalist I *б* 1. натуралист, натуралист; 2. 1) натуралист; 2) философ. натурализмді жақтаушы; 3. үй жануарлары дүкенінің иесі; жануарларды, тұлыптарды сатушы; 4. толтырылған жануар, толтырылған жануар; *5. ауызша.* физик.

Контекстте ағылшын натурализмі *naturalism* білдіреді деп болжауға мүмкіндік *бермеді.* Баяндамашы әлемнің үш негізгі дүниетанымына қатысты осы үш негізгі ұғымды бірнеше рет қайталады. Синхронды аудармашы таңдалған аударма опциясын растайтын немесе жоққа шығаратын кең контекстті немесе басқа ресми көрсеткіштерді күтуі керек еді. Және мұндай сәт келді. Бірнеше семантикалық топтардан кейін спикер аудармашы күткен ұзақ уақыт бойы (синхронды аударма кабинасында жұмыс істейтін уақыт стандарттары бойынша) сөйлемді айтты: «in the 19th century naturalism of Marx and Engels gave rise to…» Ағылшын философиялық тұжырымдамасы айқын болды *натурализм мұнда диалектикалық материализм мағынасында* қолданылады. Аудармашы бірінші нұсқаның қателігін түсінгеннен кейін қиын жағдайдан шығу процесі қызықты. Бұл дұрыс тұжырымдамаға мүмкіндігінше біркелкі көшу үшін қате аударылған терминнің тіркесінің басында қайталануымен болды.

Ср: «философиялық натурализм, ал Ресейде ол «диалектикалық материализм» деген атпен танымал, оның тамыры XIX ғасырдың ортасынан басталады. Ілімнің негізгі постулаттарын Маркс пен Энгельс тұжырымдады».

Айтпақшы, егер аудитория аударма барысында бір терминнен екіншісіне осындай тегіс ауысуды байқамаса, онда бұл жағдайда сынақ пен қателік стратегиясын қолдану сәтті деп санауға болады. Бұл жағдайда қате опция тек синхронды кабинада болады. Мұндай сәттерде синхронды аудармашының жұмысы көбінесе жазбаша іс-әрекетке ұқсас, өйткені біріншісі өте қатаң уақыт шегімен шектеледі және сөздіктер мен басқа анықтамалық әдебиеттерді қолдана алмайды. Көбінесе, егер баяндамамен алдын-ала танысу мүмкін болмаса, синхронист үшін анықтамалық дереккөз баяндаманың кең контекстіне айналады, бұл аудармашыға сынақ пен қателік әдісін қолдануға мүмкіндік береді. Әрине, бұл әдісті мүмкіндігінше аз қолданған жөн. Жоғарыда айтылғандардың бәріне айта кету керек, И.Р. Гальперин өңдеген ағылшын-орыс сөздігі де, Ю. Д. Апрес өңдеген ағылшын-орыс сөздігі де ағылшын тіліндегі naturalism сөзінің материализм *ретінде аудармасын бермейді.* Мұндай мағына тек Вебстер сөздігінде бар,бірақ ол тек екінші орында. философиялық конференциялардағы тәжірибеге сүйене отырып, Америка Құрама Штаттарында *naturalist* сөзі *материалист* мағынасында жиі қолданылады деген болжам жасауға болады. Синхрондық аудармада сынақ пен қателік стратегиясын қолдану мүмкіндігін көрсететін тағы бір мысал келтірейік:

Speaker: There are several principles of investment:

1. Equity
2. General obligation bonds
3. Revenue bonds
4. Public funds

Аударма: инвестициялаудың бірнеше принциптері бар:

1. Жай акциялар шығару
2. Жалпы облигациялар шығару
3. Кіріс облигацияларын шығару
4. Халықтың қаражатын тарту

Синхронды аудармашыға шешуге тура келген мәселелердің бірі *equity* ұғымын орыс тілінде беру болды. Бастапқы нұсқасы *қарапайым акцияларды шығару* аудармашы ұсынған, себебі жеткілікті кең контекст жоқ. Шынында да, *теңдік* дегеніміз: 4. *эк.* қарапайым акция, тұрақты дивидендсіз акция. Кең контекст алған кезде аудармашы қателік жібергенін түсінді. *Equity* ұғымы қайталанғаннан кейін баяндамашы терминнің мағынасын аша бастайды:

Equity means distribution of investments on a just basis...

Бұл жағдайда қарапайым акцияларды шығару туралы емес, инвестициялардың аймақ экономикасына инвестицияланған қаражатты әділ бөлу сияқты принципі туралы болып отырғаны анық - және бұл кейінгі контекстті растайды. Бұл жағдайда аударманың ең жақсы нұсқасы *әділеттілік принципі* болар еді, бірақ контекстке байланысты синхронды аудармашы ең басында дұрыс нұсқаны бере алмады. Мүмкін, нұсқалардың бірі ретінде аударманың ұқсас нұсқасы синхронистте болған шығар, бірақ аудармашы ең көп таралған нұсқаны беруге шешім қабылдады, өйткені мұндай жағдайда қатенің ықтималдығы аз.

Түпнұсқа және аударма жазбасына оралу:

Equity means distribution of investments on a just basis. This is the key thing for attracting investors.

Аударма: сонымен, бірінші тармақ-*акциялар және әділеттілік принципі.*

Бұл инвестицияларды тарту үшін негіз болып табылады.

Бұл жағдайда синхронды аудармашы қазіргі жағдайдан шығу әдісін алдыңғы мысалдағыдай таңдады: дұрыс аударылмаған тұжырымдаманы немесе дұрыс аударылмаған фразаның бір бөлігін қайталау және оған аударманың нақты нұсқасын тегіс қосу. Кейіннен аударманың дұрыс емес нұсқасы қолданылмайды.

Мұнда біз аудармадағы қателік ықтималдығы сияқты синхронды аударма аспектісіне тап боламыз. Синхронды аудармадағы қателіктің себептері таза объективті де, субъективті де болуы мүмкін. Аударма әдебиеттерінде аудармашының қателіктері немесе жұмыс кезінде аудармашының шаршауымен түсіндіріледі. Бұл жағдайда біз қарапайым ескертулерге және

синхронды аударма мен қалыпты сөйлеу тіліне тән басқа сөйлеу қателіктеріне назар аудармаймыз, бірақ олардың себептері әр түрлі болуы мүмкін. Негізгі айырмашылық мынада: синхронды аудармадағы қателер екі жақты сипатта болуы мүмкін:аудармашының тілдік құзыреттілігінің жеткіліксіздігінен, соның ішінде прагматикалық құзыреттіліктен жасалған қателер және аудармашы мен баяндамашы арасында қажетті үйлестірудің болмауынан туындаған қателер.[4,48] Қатенің себептері көп функционалды сипатта болуы мүмкін, мысалы, синхронды аудармашының тақырыпты жеткіліксіз білуі және басқа да бірқатар себептер. Синхронды аударманың соңғы жылдарында сіз бәрін синхронды түрде аудара аласыз деген әсер пайда болды. Нақты жағдайда синхронды аударма белгілі бір шектеулерге ие, функционалды түрде бұл белгілі бір жағдайларға байланысты қызмет түрі қатенің шектеулері мен мүмкіндігі.

Егер синхронды аударманың түпкі мақсаты ақпарат жіберуші мен әртүрлі тілдерде сөйлейтін реципиент арасындағы байланысты қамтамасыз ету болса, онда аударма және соның салдарынан аударма құзыреттілігінің жоғары деңгейі бар аудармашыларды даярлау тек жартысын құрайды. Синхронды аудармашының бақылауынан тыс бірнеше себептерге байланысты, кейбір жағдайларда синхронды аудармашының түсінуінде белгілі бір қиындықтар тудыратын ауызша дискурстың сегменттері бар. Мұндай жағдайларда «аударманы сақтау» үшін қолдан келгеннің бәрін жасау керек.

Дискурсты түсінуде, П.Джонсон-Лэйрдтің пікірінше, психикалық қабылдау моделі басым рөл атқарады, өйткені бұл логикалық идеялар, белгілер мен ұғымдар негізінде жеке адамның жұмыс жадында құрылған нақты немесе елестетілген оқиғалардың құрылымдық аналогының когнитивті көрінісі. 40-шы жылдары дамыған психикалық қабылдау моделі аударма емес, тікелей таным теориясына арналған. Бұл модель ақпарат жіберуші мен алушы арасындағы біржақты байланыс процесі кезінде олардың екеуі де бір тілде сөйлейтініне қарамастан белгілі бір түсініспеушіліктер туындауы мүмкін екенін көрсетеді. Синхронды аудармашы үшін тапсырма көбіне күрделене түседі, өйткені аударма процесіне екі тіл қатысады.

Толығымен табиғи сұрақ туындайды. Аударманың дұрыс емес нұсқасын дұрыс түзеткен кезде оны қайталау қаншалықты орынды? Аудармашы нақты қателік жіберген жағдайда, аудиториядан кешірім сұрап, содан кейін дұрыс нұсқаны беру оңай әрі адал болмас па еді? Бұл мәселенің кері жағы да бар. Оны келесі дихотомия түрінде ұсынуға болады:

1. Синхронды аудармашының қате жібергенін аудитория қаншалықты түсінеді?
2. Аудитория қатені дұрыс аударма опциясына түзету процесін байқай ма?

Осы сұрақтарға жауап беру арқылы біз мәселені шеше аламыз, кез-келген синхронды аударма ситуациялық шартталған. Бір жағдайда табиғи болып көрінетін нәрсе басқа жағдайда өте қарапайым болып көрінуі мүмкін, мысалы, жазылған аударманы тыңдау кезінде, конференция аяқталғаннан кейін және бізде залдың сезімі, аудиторияның реакциясы, «тірі» аударма кезінде болатын оқиғалардың визуалды көрінісі жоқ.

Залда отырған және аударманы тыңдайтын тыңдаушы аудармашының қателігін байқай ала ма? Әрине, мұндай мүмкіндік бар, бірақ бұл әдетте онша үлкен емес. Егер қатысушы аударманы тыңдайтын болса, онда синхронды аудармашы байқамаған жерде қатені байқауға жеткілікті дағдылары жоқ екені анық. Көбінесе тыңдаушы аударма қатысушысы өзінің назарын түпнұсқа мәтініне емес, аударма мәтініне аударады. Алайда, егер конференцияға қатысушы оның тақырыбын өте жақсы түсінсе және аударылған мағынаға сүйене отырып, осы сегменттегі бір нәрсе қисынды түрде аударылмағанын түсінсе, қате байқалады.

Мұндай жағдайда туындайтын тағы бір сұрақ конференцияға қатысушыға аудармашының аударманың дұрыс емес нұсқасын бергенін түсіну үшін қанша уақыт қажет болатындығына байланысты.

Жоғарыда келтірілген мысалдардың хронометражын келтірейік.

1. The subject of my presentation is world-views. First, we'll speak about the three major world-views, and then I'll touch upon the others. The major world-views are:

Naturalism
Transcendental i sm
Theism
I'll repeat that again:
Naturalism
Transcendental i sm
Theism
Let's start with naturalism. In the 19^ century naturalism of Marx and Engels gave rise to .....
Naturalism *сегменті*..... *gave rise to* ұзақтығы бойынша алады
22 секунд.
2. Speaker: There are several principles of investment:
1. Equity
2. General obligation bonds
3. Revenue bonds
4. Public funds
Equity means distribution of investments on a just basis...

Мәтіннің бұл бөлігі орта есеппен 14,5 секундта сөйлейді. Синхронды аудармашыға кең контекстке сүйене отырып, аударманың дұрыс нұсқасын беру үшін қанша уақыт қажет. Әрине, ұғымдарды тізімдеу кезінде кең контекст алу уақыты әр түрлі факторларға байланысты өзгеруі мүмкін, мысалы, баяндамашының материалды ұсыну жылдамдығы, түпнұсқадағы ақпарат көлемі және басқалары. Бірақ жалпы алғанда, уақыт өте қысқа.

Қорытындылай келе, келесі қорытындылар жасауға болады:

1. сынақ және қате стратегиясы екі ішкі стратегиядан тұрады: ықтимал қате және дұрыс таңдау ішкі стратегиясы

2. сынақ және қателік стратегиясы синхронистте аударманың дайын нұсқасы болмаған жағдайларда қолданылады.

3. синхронист дұрыс нұсқаны болжаған жағдайда, ықтимал қатенің ішкі стратегиясы қолданылмайды және аударма табылған тұжырымдаманы қолдана отырып жалғасады.

4. сынақ және қателік стратегиясы контекст синхронистке таңдалған аударма нұсқасының дұрыстығына көз жеткізуге мүмкіндік бермейтін жағдайларда да қолданылады және белгілі бір сегментті аударма тіліне барабар беру үшін кеңірек контекст алу қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Чернов Г.В. Синхронды аударманың лингвистикалық негіздері / док. дисс. - М, МГЛУ, 1980.

2. Чернов Г.В. Синхронды аударма теориясы мен практикасы. - М.; Халықаралық. қарым-қатынас, 1978. -208 Б.

3. Barik, H.C. Simultaneous Interpretation: temporal and quantitative data, in Language and Speech, London, Kingston Press Services, 16, 1973 pp. 5-270. Berlin, B. Principles of Tzeltal Plant Classification. New York : Academic Press, 1974.

4. Broadbent, D. Perception and Communication. London : Pergamon Press, 1958. Catford, J.C. A Linguistic Theory of Translation. Oxford : Oxford University Press, 1965.

5. Creik, K. The nature of explanation. Cambridge : Cambridge University Press, 1943.

6. Dejean Le Feal K. Why impromptu speech is easy to understand. In Enkvist N.E. (ed) *Impromptu Speech : a Symposium*. Abo Research Institute. Abo Akademy Foundation, 1982. P 221-239.

ӘОЖ 82

ӘДЕБИЕТТЕГІ АВТОРЛЫҚ ПОЗИЦИЯ ЖӘНЕ ТАРИХИ-КӨРКЕМДІК ШЕШІМ

(М.Айымбетовтің “Бопай ханым” романы бойынша)

Салымова Айтолқын
aitolkin_s@mail.ru
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті Атырау қ, Қазақстан Республикасы
“Қазақ тілі мен әдебиеті” ББ магистранты
Ғылыми жетекші, PhD., доцент - **Кушкимбаева А.С.**

М.Айымбетовтің «Хұсни ханымның хроникасы» деп аталатын шығармасында былай дейді: «Өз басым, «Қазақтың Пушкині», «Қазақтың Чехові», «Хемингуэйі» дегендерге қарсымын. Нұржекеев Мопассан емес. Алайда одан кем де емес. Ешкімнің ешкімі емес. Қазақтың Бексұлтаны» [1]. Сонда әр халықтың өзінің бетке ұстары болатынын, өздеріне ұнайтын, тарихта ойып тұрып орын алаларлық ханы да, ханымы да, жырауы да, ақыны да, жазушысы да болатынын, бірақ өзімізге телімей, керісінше, өзімізде барын көтеру болмақ сонда. Қазақ әдебиетінде әйел жанының тереңдігін ең алғаш М.Жұмабаев «Шолпанның күнәсінде» қозғап кетсе, одан кейін көп уақыт өте Б.Нұржекеев пен М.Айымбетов жазды. Соның ішінде, Мәди Айымбетовтың әйел тақырыбын көтеруінің өзіндік ерекшелігі бар.

Жалпы, әлем әдебиетінде «әйел» тақырыбын көтеру деген қоғамдағы неше түрлі оқиғаны келтіру деп, ондағы болып жатқан неше түрлі адамдардың мінезін көрсету болмақ. Мәселен, түрік жазушысы Р.Н.Гүнтекиннің «Бозторғайы» осы сарында, Феридеге жолында кездекен ер адамның бәрі бірдей ғашық деген сөз емес, сол әйелге деген қатынасына қарай барлық ер адамның болмысын ашады. Одан бөлек, жазушының Хұсни ханымы да Фериде сынды жолында бірнеше ер адамды көреді. Имам да, сотта, прокурор да, журналисттер де тез қызыққыш, бәрін өзі иемденуді көздейтінін көреміз. Қарап отырсақ,, әлем жаратылғанда еркек пен әйелдің бірге жаратылуынан барлық нәрсенің бастуы көрінеді. Сонда әйел арқылы еркегінің қандай екені, заманның болмысы толық ашылады. Бұл көркем әдебиетте «әлеуметтік кейіпкер» ретінде танылып, талданатынын көреміз.

М.Айымбетовтің қаламынан туған, әйел тақырыбына жазылған «Бопай ханым» шығармасында Бопайдың бейнесін беру арқылы заманның жайын аңғартқанын көреміз. Әбілқайыр сынды ханның жары, сенімді ақылшысы, жан жолдасы атанған Бопайдың ақылдылығымен қатар, орыс саясатының құйтұрқылығы, отаршылдық қандай мақсатта, қалай жүргендігі анық көрінеді. Шығармадағы тарихи кейіпкерлерге келетін болсақ, Әбілқайыр хан, Бопай ханым, Есет батыр Көкіұлы, Бөгенбай батыр Қараұлы, Шақшақұлы Жәнібек батыр, Сәңкібай батыр, Мырзатай, Сүйіндік, Барақ сұлтан, Әжібай би, Нұралы сұлтан, Абылай хан, Қаз дауысты Қазыбек би, Әйтеке би, Бекет, Дж.Кэстль, Неплюев сынды өмірде болған адамдардың бейнесімен бірге, есімдері, ерлік істері қозғалады. Мәселен, Есет батыр туралы былай деп келеді: « -Әкең Әбілқайырға ана бір замандарда жоңғарлармен де, Еділдің қалмақтарымен де болған соғыстарда да өле-өлгенше тірек болған сол Есет «... аяғымды батысқа қаратып жерлендер, өлсем де, жауды келтірмей, тіреп жатайын» депті пәниден баз кешерінде. Өлсем де, қайсар рухыммен елімді қорғап жатайын дегені ғой жарықтықтың...» [2] деген жолдардан батыр Есеттің рухының мықтылығын көреміз. Сондай-ақ, бұл аңыздың халық арасында тараған нұсқасында пойыз жол салып, пойыз міне жүреді дегенде бұзылып, істен шығып қала береді екен. Содан орыстар себеп неде десе, бәрі дұрыс. Түсінбей тұрған шағында бір татар оларға мұнда мықты бір батырдың жатқанын, оның басына шошқа сойсаң дұрысталады деген ғой. Содан барып, шошқасын басына апарып сойса, бейіт басынан аққу ұшып шығыпты. Сонда батырдың әулиелігі топырағына тиген арам қаннан, жалпы арамдық пен зымияндықтан сақтанатынын, ислам дінін таза ұстағанына көз жеткіземіз. Сонымен қатар, шығармадағы тарихи бейне Бөкенбай батырдың Әбілқайырдың жан серігі болып, Аңырақай

шайқасында қол бастағанында жанында болады. Ә.Кекілбаевтың «Үркер» шығармасында: «Бөкенбай енді екі құлағына дейін дуылдай қызарып, көзі шатынап, көмейі бітеліп:

- Өз басым осы ата қонысымда мола боп қаламын. Бірақ өз тірлігімде күн шығыстан босып келе жатқан қазақты көрсем де, мейманасы асып бөсіп келе жатқан ойратты көрсем де, қанжарым сынғанша қарнап, найзам сынғанша шаншып бағам, - деп ашуға тұншықты да, қолын бір сілтеп отыра кетті» [3] – деп Қарақұмда болған үш жүздің басы қосылған жиында Бөкенбай батыр қалай болғанда да ата жерді, атамекенді қорғау керектігін айтады. «Үш алаштың туын тағы да азуы алты қарыс үйсін тұрып, арғын тұрып, алшын тұрып күні кешегі табындардың көсемі Қараұлы Бөкенбай ұстады» [3, 123] дегеннен-ақ қазақ батырларының, әсіресе, Кіші жүзге найза беріп жауға қоятынын айтады. Сонымен қатар, қазақтың батырлары ел мен жерді қорғап, аяулы қарындасының күң болмай, ер жетіп отырған жігіттерінің құл болмауын қалап, қалай да қасық қаны қалғанша күресетінін айтады. Бұл нәрсені М.Әуезовтің «Қорғансыздың күні» әңгімесінен түсінеміз, яки Күшікбай батырдың арқасына шыққан жарасына қарамай, ел шетіне жау тиді дегенде орнынан көтеріліп, сол шайқаста көз жұмады. Ал оның қасында Ақан деген болыстың Ғазизаға қылған қастығы сол заманның батырлары жасайтын әрекет пе деп санағанын көреміз. Сонда батырлардың ел мен жерді не үшін қорғайтынын көреміз, яғни қыздарының абыройы мен намысы үшін, ертеңгі ұрпағын тәрбиелейтін ана ретінде санап, қорғайтынын көреміз. Сондағы айналып келгенде ер адамның бар әрекеті әйел жаратылысын өзгеден қорғау, ол қызы, ол қарындасы, ол жары, ол анасы, ол әжесі. Өзгенікін өзге деп қарамай, бәрін өзінікі деп қарау арқылы қорғағанын, ал менің туғаным емес, қалай қорғаймын деп ойланған да жоқ. Сондай-ақ, Бөкенбай батыр туралы жырда оның адай жерін қалай түрікпендерден қорғағаны жайында айтылады:

Табыннан шыққан Бөкенбай,
Қорғаймын деп жерімді,
Күркіреп жауға тигенде,
Қара бұлттай көрінді [4], - деп Бөкенбай батырдың жауға найзағайдай тиетінін көреміз. Қазақтың тарихында әулиелік пен батырлық бір адамға қонатынын, ол адамдардың барлығының да бойында қасиет болатынын, тегін адам еместігін білеміз. Бөкенбай батырмен аттас Қанжығали Бөгенбай күндіз қалай көрсе, түнде де солай көреді екен, содан бұның сыры не де екен десе, дәретін алуды тастамай, ұмытпай орындайтындығында деп келеді. Сонымен қатар, батырдан бөлек, ханның қасиеті, назары болатынын да көреміз. Нысанбай жыраудың «Наурызбай – Ханшайым» жырында ханның назары түскен Ханшайымның дүниеден өтетіндігін байқаймыз. Мұның сыры М.Х.Дулатидің «Тарихи Рашиди» атты еңбегінде Шыңғыс ханның арғы ұрпағында өте тақуа әйел болса керек, сол тақуалығына құдай да риза боп, бала берсе керек. Бұл бір Мария ана мен Иса пайғамбардың оқиғасына ұқсайды. Бәлкім, халықтың Шыңғыс ханның мықтылығының негізі осындай деп ұққандықтан болар деп түйеміз. Ұрпақтан ұрпақ тарап, ол Шыңғыс ханға қасиет дарып, балалары мен немерелері бүкіл Азияны билеп төстейді. Шыңғыс ханның он үшінші ұрпағы, Жәнібек ханның Өсеке ұлынан тарайтын елеусіз хан тұқымынан шыққан Әбілқайырдың асып-тасымайтын, қиындық болғанда жігері жасыймайтын деп Ә.Кекілбаев суреттейді. Сонда өзінің елеусіз сұлтан екенін ескеріп, тастай қатты болуға ұмытылып, өзін-өзі дәлелдеу арқылы Кіші жүздің белді де беделді батырларымен тіл табысып, сенімді серіктерге айналады. Ендігі кезек те шығармаға назар аударсақ.

Бұл шығармада екі жерде түс көрі келеді. Біріншісінде: « Сондай таңсық хәлде жүргенде оны түсініксіз бір тұнжырлау ұйқы меңдете бастады. Неше түрлі түстің құшағына еніп, күндіз демей, түн демей ұзақ-ұзақ жатып ұйықтайтын болып алды. Бірде, сірә, таңғы ұйқының кезінде ме екен, түс көріпті. Жым-жырт иен даланың ортасында, тып-тымық көгілдір аспанның аясында жападан жалғыз жүріп келеді екен. Айналасында қыбыр еткен жан баласы жоқ. Жалғызаяқ жолдың қайда апаратыны мәлімсіз, әйтеуір, тоқтамайды, дамылсыз ілгерілеу, дамылсыз қозғалу, көзге көрінбес бір күш оны дедектете жетелеп барады. Аз жүрді ме, көп жүрді ме, білмейді, алдынан толқыны шулап, шалқып жатқан үлкен дария кезігеді. Жол

табаны тірелген дарияның ар жағында не бар, ол да беймәлім. Енді қайда бармақ, алдында – терең ұлы су! Артына жалт қарайды. Жалт қараса, ізінен желкі жүні дүрдей тайыншадай көкжал бөрі еріп келе жатыр. Мұның аңтарылып тұрғанынан секем алды ма екен, әлгі көкжал арлан сәл шегіншектей түсіп барып қалт тұра қалды. Тұла бойын билеген үрей мен қорқыныш заматта жоғалып, ол көкжал бөріге: «Күшім, күшім мені, көкжалым менің кішкентай, келе ғой маған» деп қос қолын соза берді. Қасқыр да жылы сөйлегенді түсінгендей, тұмсығын соза түсіп, құшағына келіп енеді. Ып-ыстық тілімен мойнын, бет-аузын жалап, еркелей бастаған мезетте алдында өткел берместей болып жатқан дарияның суы дәл ортасынан екі жаққа қашып, арғы жағаға қарай айдынды жол жайылып сала берді. Ал дарияның арғы жағалауы нағыз ұжмақтың өзі! Жап-жасыл ақ мәуелеп тұрған, тырнакөз кәусар бұлақ сыбырлап сылдыр қаққан ұжмақ! Таң-тамаша сезімге бөленіп, көкірегін кереметтей бір қуаныш керней ала жөнелді. Өзінің манадан бергі жападан-жалғыз екенін де ұмытып кетті. Жасыл әлем оны саясына алып, нұрлы шуағымен аялап, жібектей есілген самалымен бет-жүзін өбіп, мөлдір де тұнық әлемнің ішіне енгізді де жіберді. Таңғажайып дүниенің әлдиімен елжіреген жүрегі ойда жоқта пайда болған шаттыққа толды. Осы нағыз ұжмақтың арасында осылайша қанша уақыт жүрерін кім білген! Әлден соң ол өзін осы жерге терең дарияның айдынынан жол ашып жетелеп алып келген көкжал арланды кенет есіне түсірді. Ұмытып бара жатқанына өкініп, жалма-жан жан-жағына, алды-артына қарап қасқырды іздеді. Арлан үшті-күйлі жоқ болыпты. Жан дүниесі әлем-жәлем, жандалбаласап олай бір, бұлай бір жүгірген ол көкірегін өксік қысып көз жасына ерік берді. Қанша жылағанын білмейді, жылаудан солығы басылған Бопай кенеттен тап жанынан бөлтіріктің қынсылаған үнін естіді. Қып-қысқа аяқтарын тырбың-тырбың қозғап, қозғап бауырын болар-болмас көтерген құйттай ғана тіршілік иесін қос алақанына салып жерден көтеріп алды. Сол қас қағымда көзін жаңа-жаңа ашқан бөлтірікті азуымен желкесінен қысып оның қасына әкеп тастаған арлан оған анадай жерден бір көрінді де, көзден ғайып болды» [2, 38], - деп Бопайдың көкжал арланның ұрпағын жалғайтыны осылай түске енеді. Екінші жерде былай көрінеді: «Шілденің басында Неплюевтің қалауымен Әбілқайыр Ор қаласына аттанар алдында Бопй түнде жайсыздау түс көріп шықты. Ханның кер бесті айғыры ерін бауырына алып, жалына оралған күміс ауыздықты жүгенін сілкілеген күйі арқырай кісінеп, ордаға ер үстінде егесі жоқ, жалғыздан жалғыз дүбірлей шауып оралыпты. Омырауын тер жуып, танауы делең қағып, қанталаған көз шарасынан бұршақ-бұршақ жас ытқиды. Үйден сүріне-қабына атып шыққан Бопайдың шырқыраған жан даусынан хан ордасының іші-сырты түгел жаңғырығып кетті» [2, 157]. Бопайдың бірінші рет түсінде Нұралы ханға жерік болғанын, арлан көкжалдың бөлтірігін дүниеге әкелетінін көрсе, екіншісінде Әбілқайыр ханның дүниеден өтетінін білдіреді. Қазақта шыққан тегі, сүйегі кім дегенде бірден оның руы айтатыны белгілі. Ал Бопай ханым адайдың қызы, ал адайлар тегін емес, олардан қаншама әулие, емшілер шыққан, оларға түс арқылы анық аян беріліп отыратын қасиеттері бар. Ал осы түс мәселесін қазақ әдебиетінде Г.Пірәлиева зерттейді, ол Ә.Кекілбаевтың шығармаларындағы түс көруді психологизмнің берілуі деп қарап, мынадай ой-пікірін білдіреді. Түстер арқылы өмірдің мәңгілік құндылығы, өмірдің жалғандығы, бүгінгі мансап пен тақтың, бақ пен байлықтың, Ажал-ақиқат алдында адамгершілік мәселелері, орта, уақыт, кезең таңдамайтынын және айтады. Түстердің сюжетті құруда және әдеби тәсілдерді түрлендіруде қолданатынын айтады. Ұлттық менталитетімізге ежелден түс туралы сенім мен ұғым, адам жанының тереңдігі, көркем шығарманың шындығын, кейіпкердің шын бет-бейнесін, бүкіл табиғатын, ішкі иірімдерін, көңіл түбіндегі адамның құпия сыры түс арқылы берілетінін көреміз [5]. Сонымен қатар, түсте көкжал арлан қасқырды көру мен аттың бос келуінің халық танымындағы орны ерекше екенін байқаймыз. Арлан қасқыр еркіндіктің, мықтылықтың символы екенін білеміз. Сондай-ақ, шығармада арлан қасқыр тағы бір рет кездеседі: «...Әккі қасқыр желке тұсынан, бөксесінен қауып тістеген дүрегейлердің қанды азуын кеңірдегі мен құлақ шекесіне тигізбей ұзақ арпалысты. Ұрпағының аман қалуы үшін өлермендікпен жанталасқан алып көкжалға Әбілқайыр еріксіз сүйсінгендей еді. «Енді бұларды ажыратып жіберуге кеш, қанды айқастың ырғын текетіресіне түскен жыртқыштарды

ештеңе де тоқтата алмасы анық. Тоқтаған заматта мерт болмақ. Өмір үшін, тірі қалу үшін қандыкөз өліммен нағыз арпалыс, айқас дегеніңіз осы!...»» [2, 68], - деп көкжал қасқырдың ұрпағын қорғау үшін соншама алысқанын Әбілқайыр ханның арпалысы болатынын осынау көріністен сезуге болады. Арлан қасқырдай орыстың басқыншылық саясатымен, жандайшаптарымен арпалысатынын сезбесе де керек. Ендігі кезекте Бопай ханымның өзінің бет-бейнесіне тоқталатын болсақ.

Шығармада Бопай ханым мен Әбілқайырдың алғаш жолығуы сұлтанның аң аулаудан қайтып келе жатып, Бопайдың ағасы Мырзатаймен жолығысып, аяқ астынан сол шаңырақ қонақ боп түсе қалады. Әбілқайырдың аң қуып жүріп байқамаған сыныктарын салып береді Бопай сұлу. Солай сұлтанның жүрегіне шоқ түседі, бірақ істің реті бірден бола қоймайды. Сонымен, Бопай –қыз күнінде ерке әрі еркекшора боп өскен ару. Ағаларымен жағаласып, қапыдан келген жауға тойтарыс беретін, шайқасудың хас шебері болса керек. Сонымен, уақыт өте келе көкжал сұлтанның жары атанған соң өзінің ақылдылығын көрсете бастайды. Бопадың ақылдылығы Әбілқайырға ақыл беруімен, Нұралы сұлтанды жұмсап отыруынан көрінеді. Шығармада қазақ жеріне экспедициямен келген Дж.Кэстль жайы да айтылып, оның орыс басқыншыларының мақсатына жеткізудегі құнды деректер айтқанын көреміз. Сонда ол былай дейді: « - Орданың бас ханымы! Пупай ханым!... Номад сұлуы! Сұлу ғана емес, ақыл-парасаты биік те кемел жан!...» [2, 73]. « - Сұлулығы мен ханымға тән зерде-парасаты кереметтей үйлескен бұл әйел ханның нақ сүйері ғана емес, мәртебесі жағынан хан ордасындағы екінші адам саналады екен, аса мәртебелі Кирилов мырза! Ақылы кемел ана, ел билігінде хан иесіне сөзімен де, ісімен де тірек бола білетін ханым атағына әбден лайық әйел! Еуропаша айтсам, нағыз королева! Хан ставкасына кереметтей ақыл-парасатымен билігі жүріп тұрған адам дер едім. Әрине, Абулхаирдан кейінгі ғой» [2, 74], - деп Джон Кирилов деген зерттеушіге Бопай жайын айтады. Содан ол кісі де өз білгендерін айтады. «- Иә, әйел затының ел билігін қолына алып, халықты басқаруы шын мәнінде азиаттар үшін таңсық нәрсе емес, олардың қанында бар мұндай қасиет! Сонау арғы заманалар кезінде, біздің дәуірімізге дейінгі алтыншы ғасырда осы өлкенің ең байтағын мекендеген сақтардың патшайымы Томиристің бір өзі бұған дәлел! Тарих атасы атанған, көне грек тарихшысы Геродот жазған Томирис өмірнамасын оқыған боларсыз. Ал одан біразырақ өмір сүріп, Сырдария бойын мекендеген сақтардың тағы бір сұлу да ержүрек патшайымы Зарина ше! Бұл қайсақтардың түп негізін құраған осы сақтардың тайпасынан мұндай нәзік жанды ержүрек пайтшайым-көсемдердің талайы шыққан ғой! Мына Пупай ханымыңыз да – сөзсіз соның бір айғағы!...» [2, 74]. «Шынтуайтына келгенде, анау Еділдің қалмақтары құсап орыс билігінің қолтығына кіріп алу, оларға біржолата бас ию о бастан-ақ ниетімізде болмағаны өздеріңізге мәлім» [2, 64], - деп тығырықан шығуға тырысқан Әбілқайырдың сенімді адамы атанып, бірнеше ұлды сыйлаған Бопайдың биіктігі мен парасаты Нұралы сұлтан қайта-қайта әкесінің жанында болуын қадағалауы мен әкесінің елдік мәселені қозғайтын мәжілістерде болып, түрлі шаруаларға жұмсалуында баланы жұмсау арқылы әкенің балаға сыны көрінеді. Сонымен қатар, Әбілқайырдың сенімді жолдасының бірі Бөкенбай дүниеден өткен соң көңілі босап қалған ханды жұбатуға Шақшақ Жәнібектің өзі келетін болса керек. Сонда Бопай ұлына: «Биылғы жаз Ырғыз бойн, темірастаудың Мәні шоқысының баурайындағы шұрайлы үлкен алапты жайлаған ханның ордасына бұл күндері әр қиырдан ат сабылтып келушілердің қарасы үзілмеді. Бөкенбайдың қазансын ханмен көтеруге бейілді ел ағалары, батырдың үзеңгілестерін Нұралы сұлтанның шабармандары қарсы алып, алыс-жақыннан келген қонақтарды мәртебесіне қарай арнайы тігілген үлкенді-кішілі ақшаңқан үйлерге жайғастырды. Содан соң ғана хан отауына оларды кезек-кезегімен Нұралының өзі бастан апарып жүрді.

Қасындағы арғынның айтулы би, батырларымен бірге Шақшақ Жәнібек қана ат басын бірден ханның бас отауына тіреді. Нұралыға шешесі Бопайдың алдын-ала айтылған тапсырмасы солай болтұғын. Жәнібектің ел шетіне тақап келіп қалған хабары жетісімен, ханым оны түске таман жедел шақырып алып: - Әкеңнің қалауы, бұйрығы десең де болады бұны, Жәнібек батырды қасындағылармен бірге үлкен отауға әкелесің. Жәкеңді әкеңнің

өзгеше қадір тұтатынын өзің де білесің ғой, Нұралыжан! Хан иеміздің өзімен де, Бөкеңмен талай жорықтас болған тарханның күтім-жайы осында жасалады, өзің бұған бас-көз боласың! – дегенді қадап айтты» [2, 127], - деген жолдардан Бопайдың жарының жолдастарының жағдайын жасауды Нұралының өзіне тапсыруы да оның дағдыланып, үйрене бергені жөндігінен. Нұралының Жәнібектің Әбілқайырға айтқан жұбату сөзін мұқият тыңдап, мынадай көрініс көреміз: «Әкесінің Жәнібекке қарата айтқан мынадай сөзінің мәнісінде жатқан жан толқынысы өзіне тақау отырған баласы Нұралы да енжар қалдымағанын Бопай сезді. Ханның ел ағаларымен осындай отырыстарының бәрінде мұрагер үлкен ұлының қасында болуын қалайтыны тегіннен-тегін емес-ті. Бопай ұлына жүзін жартылай бұрып, ендігі мәслихаттың жалғасы ас үстінде, дастархан басында болатынын ескертті де, оған қадірлі қонақтарды күтіп, жайғастырудың қамын қадағалауды тапсырды» [2, 131], - деген жолдарда Нұралының әке қасында болып, елдің игі жақсыларының сөздерін тыңдап, кімнің қандай пейілі барын ажыратып отырады. Бұл шығарманың тағы бір ерешекшелігі ретінде Бопайдың Барақ сұлтанға деген жазасы.

Әбілқайыр ханның өлімі Барақ сұлтанның жандайшабы Сырымбеттің болады. Жан тапсырар алдында Бопайға мынадай тілегін жеткізеді: «Ғұмыр-р көшім тоқтады. Көш-өмірдің бұлайша тоқтайтынын білсем етті?! Әттееең, білмеппін-ау... Ел үшін жаным садаға деп... қолдан келгенше арпалысып... Енді, міне... Басқаның емес, өз іргемнен шыққан қаскөйдің қанды қолы қапияда ажал шеңгелінн тәніме қадап, жүргеімді ah ұрғызды. Иә, арман көп еді... УҺ! Елді ел деп ем ғой... Жете алмай барамын соған. Аманатымды мұрагеріме, екеуміздің тұла бойы тұңғышымыз Нұралыға тапсыратынымды жеткізерсің. Соған есептерсің, оны орындауға қырық жылдай жанымнан ажырамаған сенің ақыл-парасат шамаңның жетеріне кәмілмін-н-н-н... Кәмілмін-н-н-н...» [2, 165], - деп ең соңғы бақылдасуында аманатын Нұралы сұлтанға табыстайтынын, жары Бопайдың өзі жәрдемдеседі есептейтінін көреміз. Солай орыс пен қалмаққа шабуылдап жүріп, орыс саясатының арқасында қапыда көз жұмған Әбілқайырдың қанды кегін Ералы сұлтан Сырымбеттің басын кесіп, ауылын шауып алса, бұны ұйымдастырған Бараққа Бопай мынадай жаза айтады: «Қоңырат, найманды билеп жүрген сұлтанды Қарнақтағы қамалынан тапсаңдар, қатын-баласының алдында, ал түзде, еліінің ішінен жолықтырсаңдар, халқының алдында табанға салып алдмен басындағы тәжін алыңыздар, бұл сенің басыңды алғанымыз деген ишара болар! Содан соң белиңді сындырамыз дегендей, бліндегі кісесін ағытып алыңыздар! Асасы мен бес қаруын сыпырып, саусағындағы мөрін алыңыздар, бұл сенің төрелік, сұлтандық мәртебеңнен айырдық, енді ешкімге керегің жоқ дегенмен бірдей болар, сірә! Осының бәрінен соң қос құлағының азандығын тіліп, «сырғалық» жасайсыздар, бұл жаза бұдан былай сенің қатыннан айырмаң жоқ болады дегенді көзіне шұқып көрсеткенмен бірдей болады! Иегіндегі сақалын күзеп, ұстарамен тақырлап, төбесін қанжардың ұшымен шаңбақтап-шаңбақтап кетіңіздер, бұл ақымақ басыңның енді жұртта қалған жыртық қауғадай да құны жоқ дегендеріңіз болар! Бұл аз болса, қатынының бұрымын кесіп, астындағы атының құйрық-жалын түзеп, тай сияқты шұнтитып тастаңыздар! Әйтпесе намысы қайрақтай, өр кеудесіндегі жүрегі ешқашан өлімнен қаймықпайтын Барақтай ата жауды қылышпен шауып, найзамен түйреп құрдан-құр өлтіре салу Әбілқайырдай ардақтымыздың кегін алудың жеңіл жолы болатынын ұмытпаңыздар, ардақтыларым! Барақ сұмның шырқырағаң жанын кеудесіне қалдырып, мен айтқандай істеп, намысын біржолата жер қылып келіңіздер» [2, 169], - деген жолдардан адайдың түрікпенмен соғыста екі елдің де жауын жеңу үшін неше түрлі жаза ойлап шығарарын Әбіштің шығармаларынан жақсы таныс. Бопай да сол елдің қызы ретінде осындай төре үшін өте ауыр жазаны ойлап шығарады. Солай Бараққа осылай жасалып, ол тірі өлікке айналып кетеді. Бір жағы Қазыбек би мен Абылай сұлтанда Әбілқайырдан сұлтанды өлтірткізгені үшін кешпейтінін, әділ сотты өткізуге бейіл береді.

Ендігі кезекте шығармада орыс пен қазақтың қарым-қатынасының қалай көрінетіне тоқталсақ. Одан бұрын Ресей империясының қазақ жерінің отарлауының артында І Петрдің Үндістанға жол ашылады деп, М.Мағауиннің шығармаларында Жаркенттің алтыны деп те

келеді. Не десек те, империяның жерінің ұлғайып, байлығы отарланған мемлекеті есебінен баюды ойлайды. Шығармада орыс жандайшаптары да Әбілқайырдан келетін қауіп барын, өз астында қаншама халықты біріктіргенінен қорқатын да: «Неплюев біразға дейін өз-өзіне келе алмады. «Хан ордасының билігін мынау Әбілқайыр өз қолына ұстап тұрғанда бұлардан келетін қауіп зор, көзін жоюдың амалына дереу кіріспесе болмайды. Жабайы номадтар ертеңгі күні бас-көзіне қарамай атойлап кетсе, тоқтату қиын болары анық! Қайсақтардың ортасынан Әбілқайырға қарсы шығып, хан билігіне өзара таласып жүрген сұлтандармен байланыс орнатуың қамын енді шыңдап қолға алмаса, хан ордасымен қантөгіс тайталас тоқтамайды»» [2, 117], - деп Әбілқайыр сұлтан мен Барақ сұлтаны әдейілеп арасын суытып, билік құмар Барақтың буынына түсіп, Әбілқайырға қарсы қойып, ақыры ханның өлімімен аяқталады. Сондай-ақ, шығармада Тевкелеевтің де, оның қасында жүрген адамдарының да алдағанын, жан-жағынан қаумалаған жаудан Ресей империясының қорғауы үшін қамқорлық аламыз дегенін бодан болу деп өзгерткенін, өмірінің соңғы күніне дейін бекіністе шабуылдап отырады. Тіптен, ант қабылдап болған соң да, қалмақтың шабуылы үдеп отырғанына қарамастан, уәделерінде тұрмағанының артын түсініп, қарсы әрекет жасап отырады. Еуропа елдерінің сонау «Ұлы географиялық ашылулар» кезеңінен бастап отарлауды бастағанын, тіптен қазіргі Америка жері Англия отарлауынан пайда болғанын, Египет халқының да Англияның отарлауына ұшырап, Суэц каналын салып, сатып алуы, Канада, Мексика, Оңтүстік Америка елдерін, Африка елдерін, Аустралия сынды жерлерді отарлап, байлығын алып, адамдарын құл етті. Америка жерін мекендеген үндістерді тікелей шайқаста жеңе алмай, олардың жануарларын құрту арқылы жеңгенін тарихтан көреміз. Сонда түсінеріміз:

- Империяға жаңа жер керек;
- Империяның өзіне бағынатын жердің байлығын иемденуі арзанырақ;
- Империялар арасындағы бақталастық;

Империялар өз ішінде қаншалықты жер жаулағаны, индустриалды қоғамға көшуі өз араларында тартысты туғызды. Сонда Ресей империясы аталған ерекшеліктер бойынша жаулап алды. Ал енді отарлаудан соң мынадай нәтиже болады:

- Басылған ұрпақ;
- Тарихтың бұрмалануы;
- Еркін ойлай алмау;

Бәрінен бұрын ұрпақтың басылып қалмағаны маңызды. Ата-бабаларымыз үнемі осы сұрақпен көп ойланып, келешек ұрпақ үшін деген ұраны да болды. Египет сынды ел қазіргі күні тәуелсіз ел болса да, әбден еңсесі басылғаны жайлы көп айтылады, өз елдеріндегі жәдігерлердің көбі көшірме, көбі Луврда және басқа да мемлекеттерде сақталуы екенін айтады. Дегенмен, қазақ сынды халық ешуақытта үмітін үзіп көрген емес. Әбілқайыр хан дүниеден өткен халық қаншама көтерілістер куәсі болады. Халықтың рухы ешқашан өшпейтінін көреміз.

Қыздарымыз Бопай сынды арулардан үлгі алса, олардың ең бірінші сұлу деп мойындалғаны емес, ақылды, парасатты деп танылуы да халқымыздың қыз баланың ақылды болғанын жақсы көретіндіктен деп санаймыз. Солай Қасым сұлтан да Бопай ханымның ақылдылығы мен парасатына тәнті болып, өз шаңырағында дүниеге келген арудың есімін ырымдап, Бопай қояды. Ал ол Бопай Кенесары ханның сенімді серігіне айналады. Солай тарихымызда екі Бопай ғұмыр кешкен, екеуі де ірі тұлғалар жанында ақыл беруші қызметте болған.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Айымбетов М. Құсни ханымның хроникасы. «Алтын жебе» бәйгесінің жүлдегерлері. Ақтөбе: «IDEA ILD» ЖШС, 2019. – 300 бет.
2. Айымбетов М. Бопай ханым: Тарихи роман. Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2021. – 224 бет
3. Кекілбаев Ә. Үркер: Роман. Алматы: «Жазушы», 1981. – 590 бет.

3. Баһадүр батыр Бөкенбай. Жинақ. Ред.алқасының төр. Е.Сағындықов. Ред.алқасы: М.Жекеев, Б.Кемешов, К.Кенжебаев, А.Мұсаев т.б. «Т.Жанәділов» кітапханасы, 2011. – 443 бет.

5. Пірәлиева Г. Көркем шығармадағы психологизмнің кейбір мәселелері: Монография. Алматы: Алаш, 2003. – 327 бет.

ӘОЖ 801.81

ҒҰРЫПТЫҚ ФОЛЬКЛОРДАҒЫ МИФТІК ТАНЫМНЫҢ САЛТ-ДӘСТҮРМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ

Сатыбалдиева Назым
satybaldieva.nazym.00@mail.ru
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті "Қазақ тілі мен әдебиеті" ББ магистранты
Ғылыми жетекші, PhD., доцент –**Кушкимбаева А.С.**

Отбасылық-ғұрыптық фольклордың айрықша түрі – үйлену жырлары, яғни келін түсіру мен қыз ұзату салты. Құдалардың аралас-құралас болып, қоян-қолтық араласуына сеп болатын нышан – құйрық-бауыр жесу. Символдық поэтикада бауыр – туыстықтың, жақындықтың бейнесі болса, құйрық (май) – байлық, молшылықтың белгісі. С.Мұқанов бұл турасында былай дейді: «Мұның мәнісі қазақтың бауыр етіндей деп ең жақын інісін бауырым деп айтатындай бауыр жеу арқылы «бауырдай тату-тәтті болуы», құйрық майдың мәнісі – «молшылық, тоқшылықта болуды» ырымдап, «құдай дескен, құйрық-бауыр жескен деп жақындасуды білдіреді» [1, 113-б.]. Сол сияқты үйлену салтында жасалатын ғұрыптық жоралғылар молынан кездеседі және олардың астарында ескілік, көне танымның жасырынып жатқаны анық. Мәселен, жырлардың денінде тәңірлік діннің қалдықтары кездеседі. Соның бірі – отқа май құю салты. Бұл салт бүгінгі таңда өз беделін әлі жоймады. Аталған салт отбасы, ошақ қасының қамқоршысы, сақтаушысы Ұмай анаға тағзым етіп, жастардың бақытты болуына орай отқа май құю ғұрпынан туындаған. «Беташар» жырындағы:

Не ғып тұрсың, келіншек,
Май салып, отқа табынып?
Жай болды ма көңілің,
Іздегенің табылып! [2, 62-63 бб.], - деген жолдардың астарында да осы ырымды көреміз. Бұл салт фолкьлорлық нұсқаларда ырым ретінде көрініс табады. Яғни халықтың ежелгі түсінік-танымының интерпретацияларға ұшырап, салттың моделінің ырымға айналған нұсқасы фольклорға трафарет болып түседі. Халық «отты үрлеме», «отты аттама» деп тыйым, ырым сөздер айтады. Яғни от – отбасының, шаңырақтың, үй, отау, баспананың символы. «Шаңырақтың оты өшпесін», «шаңырағы шайқалмасын», «үйдің берекесі кетпесін» деген мағынада жүзеге асқан. Қазақ мифологиясындағы «егіз тәңірлер» - Тәңір мен Ұмай десек, халықтың Ұмай анаға табыну сыры осы тәңірлік діннен пайда болды. Тәңірдің аталығы – көкте болса (Күн-күйеу), аналығы жерде өмір сүрді (Жер-ана, Ұмай ана) деп есептеген. Ұмай – тек отбасының қамқоршысы емес, әйелдер мен балалардың жебеушісі. Мифология зерттеушісі С.Қондыбайдың: «Ұмай – дей-түркілік мифологиядағы Ұлы Ана есімдерінің бірі. Кейінгі қазақ, қырғыз тілінде оның есімі «Май-ене» түрінде сақталған. Бүгінгі қазақтағы «Менің қолым емес, Бибатпаның (Бибі Фатиманың) қолы» деген сөз бір кездері «Менің қолым емес, Май-ененің қолы» деп аталған. «Ұмай» есіміндегі праформа – «ум» < «йум» < «нум»/«нгум». Яғни оның шумерлік «Намму» мен самодилік «Нум» сияқты «ұлы аналық» есімдермен біртектес екендігі дау туғызбауы тиіс.

Ұмай немесе Йум – дей-түркілік дербес болмысты тәңіреше (богиня) болған, бірақ сол заманның кейінгі кезеңдері оның мәртебелік бейнесі төмендетіле бастаған сыңайлы; қалай болғанда да «Йум» есімінің «Йумай» немесе «Ұмай» болып өзгеруін, яғни бастапқы есімге «-ай» формантының жалғануын осындай сапалық өзгерістермен байланыстыруға болады» [4, 16-17 бб.], - деген пікіріне назар аударар болсақ, тәңірлік діннің негізгі өзегінің уақыт өте келе жеке форманттарының ғұрыпта сақталғандығын көреміз.

Келін түсіріп, қыз ұзату салтындағы символдық мәндегі белгі – сәукеле. Сәукеле - өз арнасына ұлттық болмыс, халықтық дәстүр, мінез, өнер, нақыш секілді сакральды мәндегі бернелерді жиыстыратын этностық үлгіге сәйкестенген үйлену тойында қызға кигізілетін дәстүрлі мәндегі бас киім. Сәукеленің бойында символдық мән ерен сақталған. Тілші-ғалым Е.Жанпейісовтың пікірінше, **сәукеле** лексемасы екі толық мағыналы сөздің бірігуінен тұрады: **сәу** және **келе.** Ғалым **сәу** компонентін көне түркілік **saγ** «дені сау, бүтін, жақсы» [5, 480-б.], **сағ** «таза», **сағ көңүl** «аққөңіл адам», **сағ jағ** «сары май» [6, 154; 168; 175 бб.], татар тіліндегі **сақ** «бүтін, тұтас», чуваш тіліндегі **сыва** «дені сау», **сыха** «бүтін» және осы мағыналарда татар тіліндегі **сау, сақ** сөздерімен, түрік тіліндегі **sağ** «дені сау, тұтас» мағыналы [7, 511-б.], **саі** «таза, жұқа» [8, 219-б.], түрікмен тіліндегі **сай** «дені сау, күшті, көрнекті» [9, 557-б.], қырғыз тіліндегі **сай** (тұлпар туралы) «ерекше, атақты» [10, 621-б.] лексемаларымен байланыстырады. Сөйтіп, профессор Е.Жанпейісов жоғарыдағы **сақ ~ сағ ~ сау** түбірлерімен қазақ тіліндегі **сәукеле** сөзінің түбірі **сәу,** қырғыз тіліндегі **шөкелө** сөзінің түбірі **шө** генетикалық жағынан төркіндес екенін көрсетеді. Ғалым **сәукеле** композитасының екінші компоненті парсы тілінде және көпшілік түркі тілдерінде, негізінен, “бас киім” мағынасында қолданылатынына тоқтала келіп, **сәукеле** лексемасының жалпытүркілік **сәу (сау)** және парсылық **күла (күлә ~ кела ~ келе)** сөздерінің бірігуінен жасалған деген қорытындыға келеді [11, 7-9 бб.]. Сонда сәукеле деген ұғымның астарынан мынаны ұғынуға болады:

1. Сәукеле – тазалықтың, адалдықтың белгісі. Яғни қыз бала балалық дәуреннен өтіп, жаңұя құруға «тазарынып», «ақ болып бару» деген сенім.

2. Сәукеле – тұтастық, бірліктің символы. Яғни ер мен әйелдің бірлігін байланыстыратын, олардың жаңа өмірге аттануына «жол» болатын белгі.

3. Сәукеле – балалық шақпен қоштасудың басты нышаны (аксиологиялық мәндегі зат). Себебі қыз бала сәукелені екінші бір үйдің босағасын аттағанда ғана киетін киелі нәрсе.

Ғұрыптық нақышқа құрылған өлең-жырлардың бір түрі – сыңсу. Сыңсу – қыз баланың балалық дәуренімен, үй-іші, туған-туысымен, туған жерімен қоштасу жыры. Оның басты мотиві – қимастық сезім.

Заманым өтті басымнан,
Дәуренім өтті басымнан.
Бұл не деген іс болды?
Көлінен кеткен құс болдым, -
...Қандай да жерге түс болдым!?
...Жат жұрттық болып кеткен соң,
Кетер-ау бастан сәулетім!
Айналайын ел-жұртым,

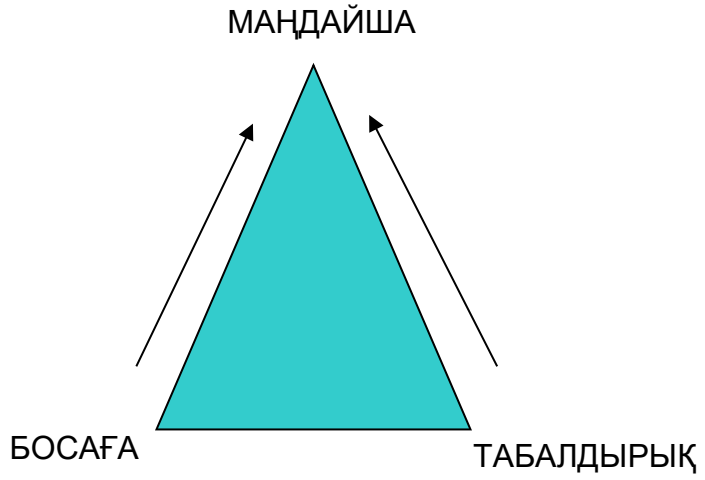
Не болар менің заманым? [2, 60-б.] - деген сыңсу жырынан қыздың мұңын, шерін, келешегін ойлап, өз тағдырына толғанып, заманына алаңдаудан туындаған түсінікті көреміз. «Сыңсу» сөзін «сықтау» сөзімен байланыстыруға болады. Сықтау – жылау – еңіреу - өксу – көз жасын төгу - бақыру сияқты қатармен «сыңсу» сөзінің таралу аймағын айқындауға болады. Сыңсу дәстүрінде қыздың босағаның жібермеуін өтінген жолдар бар. Яғни босаға – үйдің, мекеннің, ошақтың тұтас бөлімі. Сол себепті босаға – шекара, яғни екі өмірдің қақпасы қызметін атқарады. Сонда:

1. Босаға – сыртқы әлемнен қорғаушы (пәле-жаладан, жаманшылықтан т.с.с.);
2. Босаға – екі өмірдің қақпасы (екі дүниенің шегі);

3. Босаға – үйдің, ошақтың «ұйытқысы». Қазақта «Ақ босаға» деген тіркес бар. Яғни үйдің, шаңырақтың берекелі, ырысты, ырызықты болуына байланысты айтылады.

Жоғарыда айтқандай, босаға жалпыбүтіндік сипатқа ие (синекдохалық). Келін түсіру салты «босаға аттау» ғұрпымен өзара алмасымды. Келін келісімен «ақ босаға аттап», «ақ бата алу» ырымы жасалады. Немесе жаңа үйге көшіп, баспанаға ие болған кезде, қоныс жайлы болу үшін «босаға майлау» деген ырым жасалады. Және үйден байлық, молшылық кетпеу үшін босағаға қызыл жіп, суы аққан суреттер қою да – бүгінгі күнгі тәңірлік діннің ықпалынан туған жоралғылар. Бұның бәрі – босағаның жаманшылықты ұстап қалатын, пәле-жаладан сақтап тұратын шекара деп есептегендіктен халықтық ұғымда терең бойлады. Тілші-ғалым А.А.Айтмұқашова өз зерттеу еңбегінде былай дейді: «Отбасылық ғұрып фольклорындағы көп жырланатын киелі ұғымның бірі – *есік* немесе *босағадан* басқа *маңдайша, табалдырық.* Өзінше символдық мәнге бұл ұғымдар фольклор поэтикасында формулаға айналған» [12]. Шындығында, босаға – маңдайша – табалдырық үштігі тұтасымды жүйеде бірлікте қарастырылады. Ертеде халық бақыт, бақ табалдырықта, босағада деп сенген. Сол себепті табалдырықты баспа, босағаны керме, табалдырықтан оң аяқпен аттау керек деген сияқты нанымдар қалыптасты. Өз диссертациясында А.Айтмұқашова мынадай формула келтіреді: «*Босаға* – бүйір тірек, *табалдырық* – астыңғы тірек, *маңдайша* – көлденең тірек. *Ақ босаға* – киелі табалдырық» [12]. Байыбына барар болсақ, табалдырық – төменгі әлемнің, босаға – ортаңғы әлемнің, маңдайша жоғарғы әлемнің бейнелері. Ал «Ақ босаға» деген тіркес бұл жерде жеке емес, жалпылық, яки барлығының тұтас көрінісі қызметін атқарып тұр.

БОСАҒА – ТАБАЛДЫРЫҚ, МАҢДАЙША ҮШТІГІ



Сурет 1. Ақ босаға – киелі табалдырық»

Қазақтың үйлену салтына байланысты ұғыптық фолкьлор үлгілерінің ішіндегі ең көрнектісі – беташар жыры. Беташар жыры мынадай мақсаттарда айтылады:

- келінге жаңа отауымен, күйеуінің туған-туыстарымен таныстыру;
- келінге өсиет айту;
- келінді жұртшылыққа таныстыру, сол арқылы бетін ашу.

Яғни беташар келінді алғаш үйдің табалдырығынан аттатпас бұрын жасалатын, жаңа өмірге «кіріспе» ретінде қойылатын нышан.

Келін, келін, келіп тұр!
Келіп, үйге еніп тұр!
Қайын жұрты – халқына,
Иіліп сәлем беріп тұр [2, 61-б.]. Немесе:
Бетіңді, келін, ашқаным:

Жаңа жұртқа қосқаным [2, 65-б.], - деген беташар үлгілерінде айтылатындай, келін жиынға беті жабулы күйінде келеді. Жиынның ортақ нүстесі – келін болып табылады. Қазақ «бетіңді жаппа, бүркеме» дейді. Яғни бет жабу өлілерге тән белгі. Ал келін түсіру салтындағы «бет жабу» үлгісі – жасанды өлімнің нышанын білдіреді. Себебі қыз бала төркінімен, өз жағымен қош айтысып, жаңа үйге, жаңа әлемге, «басқа өмірге», «жат космостық белдеуге жаңадан «туылушы», «әлемге жаңа келуші» мәнінде жасалған. Яғни бұл – қыз бала осы уақытқа дейінгі өз төркініндегі мән-жайдан қол үзіп, мүлдем ажырап, керісінше келесі дүниеге жаңадан тіріліп келуші рәсімін бернелейтін процесс. Беташар салты «сәукеле», «босаға» ұғымымен тығыз байланысты. Екеуі бір уақыт пен кеңістікте жұмсалатын белгі. Яғни жаңа өмірге сау, таза, ақ, саф көңілмен, ақ ниетпен «ақ босағадан» аттау деген түсінік қалың халыққа сіңісті болып кеткен әрі ол – ғұрып.

Қазақ ғұрпындағы «үкі тағу» рәсімі де мифопоэтикалық ойлау жүйесіне негізделген. Үкіні қасиетті құс деп есептеп, тіл-көзден, бәле-жаладан сақтау мәнде фетиштік қызмет атқарған. Жеңгелері қайынсіңлілеріне немесе жігіт қызға «үкілім-ай» деген сөзді айтады. Бұл жерде қыз бала некеге тұрмайынша үкілі бөрікпен жүреді, ұзатылар кезде сол үкілі бөркін сәукелеге айырбастайды. Осы ретте Ғ.Ақпанбектің мына пікірін келтіреміз: Қазақ қыздарының тақиясына тағынатын үкі қауырсыны аспан – көктің, яғни үстіңгі әлемнің көрінісінің белгісі болып шығады. Ал әшекейге үкі қауырсынын қолданудың өзіндік себебі бар. Таңдай өрнекті сарғылт түсті үкі қауырсыны қарағанда жағымды әсер етеді. Сонымен қоса, үлпілдеген үкіде үлбіреген кескінге әр беріп, сымбаттандыра түсетін ерекше өркендік қасиет бар. Үкінің қарағанда көретін жітілігі, дыбыс шығармай ұшуы, басқа құстардан ерекшелігі де, оны қасиетті деп есептеуге себеп болса керек» [13, 32-б.]. Шынында, үкі – жоғары әлем мен төменгі әлемді байланыстырып тұратын «сымша» (бәйтерек) қызметін атқарады.

Сайып келгенде, ғұрыптық фольклордың өн бойында мифтік таным, халықтық түсінік, қазақы менталитет, түркілік сарын, ұлттық менталитет сіңісіп, өзара тұтас жүйе ретінде жасақталған.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Мұқанов С. Таңдамалы шығармалары. – Т.15. – Алматы, 1979. – 256 б.
2. Қазақ халық ауыз әдебиеті. – Алматы: Рауан, 1990. 240 б.
3. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. III том. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004.
4. Айтпаева А. Бесік жырларының этнолингвистикалық сипаттамасы (қазақ, орыс, неміс тілдерінің материалдары бойынша): филол. ғыл. канд. ...дисс.: 10.02.20. – Алматы, 2006. – 150 б.
5. Древнетюркский словарь. – Л., 1969. – 615 с.
6. Қашқари М. Түрік сөздігі. – Алматы: Хант, 1, 2, 3-т. 1997.
7. Туркменско-русский словарь. – М., 1956. – 368 с.
8. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – Спб., 1893-1911. – Т. YII.
9. Туркменско-русский словарь. – М., 1956. – 368 с.
10. Юдахин К. Кыргызча-орусча сөздүк. –М., 1965. – 1182 с.
11. Жанпеисов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка. – Алма-Ата: Наука, 1989. – 288 с.
12. Айтмұқашова А.А. Ғұрыптық фольклор лексикасы: идиоэтникалық семантика: филол. ғыл. канд. ...дисс.: 10.02.02. – Алматы, 2007. – 135 бет.
13. Ақпанбек Ғ. Қазақтардың дүниетанымы. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 56 б.

ӘӨЖ 82-14

ПОЭЗИЯ ОҚУДЫҢ ЖАҢА ҚҰРАЛЫ

Сағидоллаева Балым Саламатқызы
bsagidollaeva@bk.ru
«Қазақ тілі мен әдебиеті» білім бағдарламасының 1 курс магистарнты
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, қауымд.профессор м.а., ф.ғ.к. – **Балтоғаева Ж.Е.**

Поэзия әдебиеттің әрі мен нәрі. Ол әдебиеттегі көркемдік шеберліктің теңдесі жоқ озық үлгісі. Жалпы айтқанда поэзия әдебиеттің ертеде қалыптасқан көне саласы. Адам баласының ғұмыр бойы ілгері өсіп, дамып жетілуі қаншалықты тынымсыз, толассыз жүріп жатырған үдеріс болса көркем бейне жүйесімен ойлай білу, дүниені образ жүйесімен танып баяндау, суреттеу өнері де тоқтаусыз жүріп жатырған құбылыс. Көркем әдебиет қай заманда болса да сол заманғы адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасын ой-арманын дүниетанымын байқатпақ. Соның ішінде поэзияның ғана құдіреті жететін, тек өлең ғана жеткізе алатын тебіреніс бар. Поэзияда көркемдік тәсілдер мен бейнелеу құралдарын, тілдің ырғақтық, интонациялық байлығын паш етуде өзіне ғана тән ерекшеліктері бар. Тәптіштеу, баяндау орнына өлеңнің бейнемен суреттеу, адам халінің көп жайларын білдіре алатын қасиеті өнерлі халықтың көкейіне қонған.

Қазіргі заман поэзиясы қыр-сыры мол, алып көркем дүние болып табылады. Осы жаңашылдық материалдық және рухани мәдениеттің, философия мен әдебиеттің, өнердің барлығына тән. Жаңашылдық әрқашан аса шеберлік пен зор таланттың нәтижесі, және ол әдебиет пен өнердің өрісін кеңейте бермек. Тұрмыс-тіршіліктің өзгеруіне, адамның өмірді танып білудегі жаңа ұғымдар мен түсінікке байланысты әдебиетте мазмұн мен түр жағынан жаңа бір шығармалар туады. Бұл тұрғыдан кей дәстүрлік әдіс-тәсілдер сақталғанымен, жаңаша суреттеу, бейнелеу, сөзді ерекше қолдану амалдары пайда болады. Атап айтқанда, жаңа өзгерістерді, құбылыстарды аңғаратын жаңа бір бейнелеу құралдары жасалады. Бұл әдебиетіміздегі жаңашылдықтың белгісі.

Осы жаңашыл бағыттардың бірі элизия. Бұл поэзияның жинақы әрі ықшам келген бағыты.Ақынның өз түпкі ойынан сәл хабар беріп,негізгі ойды нақты ашпай жартылай жеткізуі.Элизиялық бағыттағы өлеңдер алғаш XIX ғасырдың аяқ жағында американдық ақындардың қаламынан бастау алды. Бұл бағыттағы өлеңдерді элипсистік бағытта қабылдап оқысақ,өлең мазмұны да жеңіл болмақ.Ал элипсиске тоқталатын болсақ,элипсис-кемшілік немесе жетіспеу,яғни мәтінде не сөйлеуде тіл бірлігінің жетіспей тұруы,әдейі алынып тасталуы.Синтаксистік ұғымның толық болмауы.Өлең жолдарының қысқаша ғана берілуінен-ақ үнемдеу заңдылығының барын да аңғарамыз.Үнемдеу заңдылығы ол тілдік тұлғалардың ықшам келуі ,сонымен қатар тілдің артық құбылыстардан ажырауы.Тілдің дыбыстау жүйелігінде бұл заңдылық бізге элизия түрінде көрінеді.Элизиялық құбылыс тілге көрік береді,жеткізілмек ойға мүлде нұқсан келтірмейді.Бұл заңдылықтың басты негізі-ойды барынша қысқа жеткізу.Ықшамдалу-аз ғана сөзбен көп мағынаны жеткізе білудің басты бір тәсілдерінің бірі.Элизия-поэзиядағы символдық белгілер іспеттес.Символ-ойды астарлап басқа бір дүниені суреттеу арқылы жасалатын балама бейне екендігі анық.Яғни оның тұспалдауға (аллегорияға) өте жақын келетіндігін де білеміз.Ал әдебиеттегі,поэзиядағы символ асқан шеберлікпен келістіріліп жасалған,астарлық мағынасы өте терең,бүтіндей сурет-бейне қалпында көрінеді.Көркемділік келісім болмаған жерде,өнер шығармасы өмір сүрмек емес.Көркемділік өнер туындысының сапалық көрсеткішіндей. Көркемділіктің негізгі көзі-суреткердің өмірдегі әдемілікті көре білуі,жан-толғансын әсерлі де шебер жеткізе білетін қабілеттің болуы,қиялға бай болуы.

Жақын арада Әдебиет теориясы-Антология аударма кітабынан әлем әдебиеті классиктерінің бірі Эмили Элизабет Дикинсонның осы элизиялық бағытта жазылған жұмбақ

өлеңін кездестірдік.Төмендегі өлең жолдарына назар аударайық:

Жоғалу жолы-
Дөңгелектерде жатқанмен,
Лап еткен жалын-
Асыл зүбаржаттармен.
Сәуленің алуан түстері-
Дөңгелектерге жетті де,
Тунистен шыққан хабаршы-
Таласып таңмен жетті ме?!

1879 жылы Дикинсон осы өлеңін замандасы американдық ақын,жазушы әйел Хелен Хант Джексонға жібереді.Ол өлең туралы ойын былай жеткізеді: «Сіз бір-біріне үйлесімді деген оймен сары торғай мен колибридің қанаттаса ұшуын ұсындыңыз.» [1,36]

Дикинсонның жыр жинағындағы өлеңдер тақырыпсыз келеді.Бұл біраз негізсіз келіп,өз оқырманының ойын сан-саққа жүгіртіп,ашуға бой берсе де,ақын мұндай өлеңдерді біздің өздігімізден түсінетін жағдайда болуымыз керектігіне үміт артқан.Бұл-Дикинсонның өзінің ортақтасып бөлісуі міндетті болмаса да,оның жырымен бірге жүретін өлең оқу өнері.Ол өлең мазмұнын шегеріп алып тастау, тиып тастау, ескермей қою арқылы ашады.Бұл жерде «жоғалу жолында»-деген бізде өлеңнің тақырыбы емес жай метафоралық,сонымен бірге метонимиялық мағынасы бар сипаты ғана аталып өтеді.

Дикинсон бұл жолда кішкене ғана колибри құсы да басқа құстар секілді ұша алады ма деген сұрақ қойған секілді.Жоғалудың өзін колибридің ұшуымен сипаттаған.Ал ұшу кезіндегі оның қанаттары дамылсыз айналған дөңгелектерге (метафора) ұқсайды.Бірақ оның өзі құстың өзіне тән құбылыс (метонимия).Ал зүбәржат пен қызыл түс ақынның құсты қоректендіру кезінде алған әсері.Содан соң сәуленің сан алуан түстерімен құстың қонатын гүлдерін сипаттайды.Ең соңында колибридің мекенін Солтүстік Африканы, хабар әкеле жатқан хабаршы арқылы береді.Құстың жылдамдығы,яғни «таңмен таласу»-гипербола (әсірелеу).Біз мұның барлығын ақынның ойының арасынан өзіміз тауып алуымыз қажет. Бұл-элизия,яғни ақынның ойындағы сөйлемдегі ерекше әдіспен немесе өзі ұнатқан бейнеде көрсетуі.

Дәл мұндай элизиялық бағыт қазақ поэзиясында кездесе ме деген сұрақ туындады... Кездеседі екен .Поэзиялық шығармаларға,өлең жырларға айырықша тән қасиет-өмір құбылыстарын терең сезімталдықпен қабылдап,сәйкесінше әсерлі,тартымды көркем түрде бейнелеу болса,лирик ақын Мағжан Жұмабаетың өлеңдері бұл талаптарға толығымен жауап береді.Әртістің ұлылығы фильмде көл-көсір жасын төгіп жылай білуінде емес,көрерменді жылата білгенінде дегендей,Мағжан шығармаларын оқып отырып,бүкіл жан-дүниеңіздің қалай алай-түлей бір күй кешкенін байқамай да қаласыз.Мағжанның махаббат лирикасының шоқтығы-Гүлсім сұлуға арналған өлеңдерінің бірне тоқталсақ:

Жұмақтағы кәусар судан,
Бетіндегі алтын будан,
Періштелердің жырынан,
Жұмақ суы сылдырынан,
Жапырағының сыбдырынан,
Тәңірінің дәл өз нұрынан
Жаратылған періште еді,
Мекені оның ғарышта еді. [2,13]

Мағжан поэзиясындағы мәңгі өлмейтін,асыл қазына,інжу-маржаны-махаббат,сүйіспеншілік,ғашықтықтың сан алуан тылсым,жұмбақ күйлерін шерткен,терең ақындық шабыттан толқып туған,жүректің дірілін ерекше шеберлікпен бейнелей

білген,мазмұны мен түр кестесі жымдаса ұласып әдемі өрілген,ықшам,жинақы,жұп-жұмыр өлеңі.Сірә,сөзбен сурет салу дегеніміз де осы шығар.

Сонымен қатар келесі бұл бағытты,Мағжан Жұмабаевтың лирикасына аса зер салып назар аударған оған іні бола білген қазақтың аса талантты ақындарының бірі, қазақ символизмінде Мағжанмен қатар тұрған символист ақын,шығармалары да сыршыл келетін Бернияз Күлеев шығармашылығынан да кездестірдік. Небәрі жиырма төрт жас ғұмыр кешкен ақынның екі жүзге тарта жазылған үлкенді кішілі өлең толғаулары арасынан осы элизиялық бағытты кездестіре аламыз.

Қол бұлғап күліп,
Көңіліңнен тұнық
Даланы жорып бұлаңдар,
Толықсып тасқан,
Тасқынын басқан
Даладай сылап,сылыңдап,
Шын сұлудай албырап,
Көрінер сағым бұлдырап.

Ақын бұл өлеңінде жырлай отырып қуанышты да қызықты осы кезеңде бастан кешкенін аңғара аламыз.Бернияз Күлеев махаббатқа арналған үлкенді-кішілі бірнеше өлеңдерінде адам өмірінің гүлі іспетті асыл сезімнің сан түрлі қыры мен сырын шебер аша алған.Ақын лирикасында табиғат көрінісі едәуір орын алады. Әрине, табиғат пен адамның арасындағы қатынасы туралы жазбаған ақын, сірә, жоқ та шығар. Дүниенің ғажайыбы - табиғат тыныс-тіршілігіне, әр замандағы сипат құбылысына, өміріне әр түрлі, әр дәрежеде бойлайды.Санқилы суреттер өрнектейді.

Ақынның жоғарыда берілген өлеңі Абайдың «Сегіз аяқ» өлеңінің өлшем ұйқасымен жазылған. Алайда бұл өлеңдерден Абай поэзиясының терең халықтық рухы сезіле қоймайды, әлеуметтік астары аз. [3,15] Ақын табиғаттың сұлу көріністерін де әралуан адамның сезімдерін де жағалай, жалаң қалыпта алып жырлайды.Өлеңдері ықшам келген,терең астарлы ойды көздейді.Сонымен қатар ақынның «Жас теректің жапырағына»-атты өлеңі бар.Аталмыш өлең таза Европа поэзиясы үлгісінде жазылғанын бірден-ақ аңғаруға болады.Мұнда жас терек жанды бір адам іспетті де,оның бойындағы қуаныш-сүйініш,азат-арман,зар-нала,толқу тебіреніс арқылы ақын өз күйін,ішкі толғанысы мен үміт тілегін айнытпай сиппаттап отыр.Өйткені автор бұл шығармада өз басының мұң-зарына ашық көшеді де, өзін сол жас теректің жапырағына теңейді.

Өзіндік өрнек тудырған,терең сырға,ұшқыр қиялға толы өлең дүниесін қалдырған Мағжан Жұмабаев пен Бернияз Күлеев сынды ақындар қазақ поэзиясына жаңа бағыт беріп оған жаңа серпін әкелді.Түр поэтикалық пішін тұрғысынан келгенде де аталған ақындар өлеңдерінің өзегінде қазақ тілінің мол мүмкіншіліктері аша көрсетті.

Қорыта келгенде,бір нәрсенің елесін сәл-пәл сездіріп,арғы-жағын жұмбақтатып,әрімен не айтыларын ұғынып түсінуді оқырманның өзіне тапсыратын, сырға толы элизия бағыты –поэзия оқудың ерекше бір құралы екенін аңғарамыз.Бұл бағытта жазылған шығармаларды біз оқи алатынымызды түсіндік.Бірақ жетік ұғынып оқи алу үшін поэзияның барлығын дәлелсіз оқиғаны эллипсистік бағыттағы бейнеге ауыстыру,қарапайым тілді поэзияның тіліне айналдыру деп қабылдайтын әдеби-тарихи қадам жасау керек.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. «Туған тіл» журналы // №1 (01), 2005
2. Д.Ривкин.М.Райан.Әдебиет теориясы.Антология I том //Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры 2019 -36 бет.
3. М.Жұмабаев. Жан сөзі.//Алматы «Раритет» 2005 -13 бет.
4. Жәмбеков С. Б.Күлеевтің ақындық мұрасы. Автореферат. //Алматы, 1997.-15 бет.

ӘОЖ 821.512.122:004.8

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ: CHATGPT-ДІҢ МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН ҚАЙШЫЛЫҚТАРЫ

Салимжанов Бауыржан Ермекұлы
001hero@mail.ru
«Қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімдерін даярлау» білім бағдарламасының 4-курс студенті
«Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ, Семей қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, ф.ғ.к. – **Смағұлова А.Т.**

Жасанды интеллект жайлы айтқан кезде көзімізге ең алдымен есептеуіш құрылғылар, математикалық бағдарламалар және әртүрлі техникалар келеді. Қазіргі таңда жасанды интеллект қамтымайтын сала жоқтың қасы. Заман талабына сай техника да күннен-күнге дамып, жетіліп отырады. Мамандар да жаңа құрылғылармен жұмыс жасау үшін білімдерін тереңдете түседі. Біздің елімізде бұл ұғым пандемияның белең алып тұрған кезінде кең тарай бастады. Адамдар үшін жаңа мүмкіндіктердің есігі ашылды. Олар үйде отырып-ақ қашықтықтан жұмыс істеп үйренді. Кейіннен бұл әдет күнделікті өмірде де қолданыла бастады. Қашықтықтан сабақ беру, жиналыс өткізу, әртүрлі жұмыстарды атқару және тағы басқа сынды міндеттер әртүрлі платформалар арқылы жүзеге асты. Бұның барлығы да адамзат баласының жасаған өнертабысы. Енді ЖИ ұғымына тереңірек тоқталып өтсек. «Жасанды интеллект» сөзін алғаш рет 1956 жылы Дартмут университетінде өткен конференциясының преамбуласында Джон Маккарти қолданған. Маккартиге сәйкес «жасанды интеллектіні» зерттеушілер нақты проблеманы шешу үшін адамдарда байқалмайтын интеллектіні зерттеуіне болады. Өзінің анықтамасын түсіндіру барысында: «Әзірше біз бүтіндей қандай есептеуіш процедураларды интеллектуалды деп айта алатынмызды білмейміз. Сол себепті интеллект сөзін әлемде мақсатқа жету үшін қолдандылатын әдістердің есептеуіш бөлігін ғана түсініп жүрміз» - деген екен. Иә, бүгінгі күні жасанды интеллект адам өмірінің бір бөлшегіне айналды. Оны түсіну үшін техниканың алуан түрін білудің керегі де жоқ. Күнделікті өмірде қолданатын смартфондарымыз сол ЖИ нәтижесі. Оның ішіндегі әрбір қосымша, ұялы телефонның өзінің ішкі баптаулары барлығы да жеке-жеке әлем. ЖИ адам баласы жасай алмайтын ауыр жұмыстарды жасайды, күрделі есептерді шығарады, тіпті адамның орнына көлікті де жүргізеді. Оның мүмкіндіктерін айта берсең, соңына жету өте қиын. Келешекте адамның кез-келген мәселелерін шеше алатын деңгейге жетеді деп ойлаймыз. Жасанды интеллект арқылы жасалған бағдарламалардың ішіндегі ең танымалы – ChatGPT. Ол не?

ChatGPT - бұл жасанды интеллектіге негізделген чатбот, ол нақты уақыт режимінде жұмыс істеумен қатар, пікірталас түрінде де диалог жүргізе алады. Сонымен қатар, кодтағы қателерді анықтап, сценарийлерді, өлеңдерді және басқа мәтіндік мазмұнды тез жасай алады. Бұл технологиялық өнімді «OpenAI» компаниясы енгізді. Оның негізін қалаушылардың қатарында Илон Маск та болды. Әмбебап бот 2022 жылдың қарашасында шығарылды және бүкіл әлемге бірден тарап кетті. ChatGPT-ді қолдану процесі өте қызықты болды. Ол үшін адаммен өзара әрекеттесу жүйесі және көптеген мәтіндер қолданылды. Содан кейін ол өз жауаптарын пайдаланып бірнеше рет қайта өңделді. Бұл мәтінді одан да дәл генерациялауға мүмкіндік берді. Әзірлеушілер бағдарламаны максималды түрде адам санасына жақын етіп жасады. Қолданушылар чатботпен сөйлескен кезде, адаммен сөйлесіп отырғандай әсер алады. Қазіргі кезде ChatGPT мына міндеттерді атқара алады:

- Сұраныстар мен кілт сөздер бойынша мәтін үзінділерін жасау;
- Әндер мен музыкалық шығармаларды құрастыру;
- Кодпен өзара әрекеттесу, оның ішінде жазу, бір тілден екінші тілге аудару және редакторлау;

- Сұрақтарға жауап беру - Google іздеу жүйесіне қарағанда жақсырақ;
- Кейіпкерлердің іс-әрекеттерін дайындап, сценарийлер құру және танымал телехикаялардың жаңа бөлімдерін әзірлеу;
- Фильмге негізделген ойындарды жасау;
- Жоспарлау және есептеу - енді адамдар бірнеше секунд ішінде салмақ жоғалтудың және салмақ қосудың дайын жоспарларын ала алады.

ChatGPT әлі даму үстінде. Жыл сайын оның жаңа нұсқалары шығып жатыр. Алдыңғы нұсқаларына қарағанда едәуір артықшылықтары да байқалуда. Қазіргі кезде жастардың көркем шығармаларды оқуы өзекті мәселе болып отыр. Бұл жағдай жасанды интеллект заманында қалай болмақ? Жасанды интеллект, соның ішінде ChatGPT-дің әдебиетке қосар үлесі бар ма? Әдебиет және жасанды зияттың қандай байланысы бар? Оның артықшылықтары мен кемшіліктері неде? ЖИ арқылы жасалған шығарманың қандай көркемдік құндылығы болады? Оқырмандардың әдебиетке деген сұранысы одан сайын азайып кетпейді ме? деген сұрақтар туындайды.

Бір естігенде қайшылықтар туындауы әбден мүмкін. Себебі, әдебиет – ол шығармашылықтың, адамның түпкі ойларының, терең түсініктің, мол ізденістің нәтижесі. Әдебиетте, жалпы өнерде шектеу жоқ. Жасанды зиятқа негізделген бағдарламаларда да шектеу жоқ деп айта алмаймыз. Бірақ, ол өзінің мүмкіндіктерімен адамдарды таң қалдыруда. 2004 жылы жарық көрген «Мен роботпын» атты фильмде адам мен робот арасындағы мынандай диалогті байқауға болады:

- Робот симфония жаза алады ма? Бос кенепті алып, оны өнер жауһарына айналдыра алады ма?

- Ал сіз ше? – дейді робот.

Иә, бұл жай ғана фильм. Десек те, жылдан жылға жасанды зият санасы адам санасына жақындап келе жатыр. Мейлі, өнер саласын қарастырмасақ та, басқа салалардағы жетістіктері ұшан теңіз. Шетел мемлекеттерінде жасанды интеллектіні әдебиет саласында қолдану кең өріс алуда. Ал біздің елімізде, қазақ тілінде чатботпен жұмыс жасау біраз қиындық туғызады. Себебі, бот қазақ тілін әлі меңгермеген. Оның беретін мәліметтері грамматикалық, синтаксистік және стилистикалық қателерге толы. Әрине, алдағы уақытта ChatGPT-ге қазақ тілі дұрыс енгізіледі деген ойдамыз. Қазақ тілін меңгермесе, қазақ әдебиеті жайлы сөз қозғаудың өзі артық. Сондықтан жалпы әдебиетке тоқталайық.

ChatGPT-дің әдебиетке қосар үлесі бар ма? Бұл сұраққа «Иә» деп жауап бере аламыз. Жоғарыда атап өткеніміздей, чатботтың мүмкіндіктерінің ішіне сценарий жазу, сюжет ойлап, шығарманың мазмұнына сәйкес суреттер жасап беру сынды іс-әрекеттер кіреді. Олай болса, барлық жазушылар неге солай істемейді деген заңды сұрақ шығады. Барлығы біз ойлағандай оңай емес. Оның мүмкіндіктері бар жерде, қайшылықтары және бар. ChatGPT әртүрлі тақырыптағы және ұзындықтағы мәтіндерді жасай алатынына қарамастан, ол кітап авторын алмастыра алмайды. ChatGPT мәтіндерді тек қолда бар мәліметтер негізінде жасай алады, бірақ ол түпнұсқадағы идеяларды жасай алмайды. Адам бойындағыдай шығармашылық және бірегейлік ЖИ-де жоқ.

Шығарма авторлары бірегей, өйткені олар қайталанбайтын сюжеттерді және өз әлемдері мен кейіпкерлерін жасай алады. Өздерінің жазу стилі қалыптасады. Олар оқырмандарымен эмоционалды байланыс орната отырып, кейіпкерлердің жан дүниесін түсіне алады. Ал, ChatGPT болса кейіпкерлер мен шығарма әлемінің сипаттамаларын автоматты түрде құрады және кейіпкерлер арасында диалог жасай алады. Ол авторларға синонимдер мен ассоциацияларды табуға, сондай-ақ өз кітабында сипаттағысы келетін тақырыпты зерттеу үшін ақпарат іздеуге көмегін тигізеді. ChatGPT әдебиеттің әртүрлі түрлерін, соның ішінде романдарды, өлеңдерді, эсселерді және тіпті фильм сценарийлерін жасау үшін пайдаланылуы мүмкін.

ChatGPT авторлар үшін өте пайдалы құрал болуы мүмкін, бірақ бұл әдебиеттегі адамды

алмастыра алады дегенді білдірмейді. ChatGPT авторға жазу процесінде көмектесе алады, әйтсе де оның шығармашылығы мен ерекше жазу стилін алмастыра алмайды.

Ғылыми фантастика жанрында жұмыс істейтін жазушы Тим Бушэ тоғыз айдың ішінде ChatGPT және Midjourney чатботтарының көмегімен 97 кітап шығарыпты. Елестетіп көріңізші. 9 айдың ішінде 97 кітап. Бұндай сандар біздің түсімізге де кірмеген болар. Чатботтың көмегімен жасалған кітаптардың көлемі шағын екен. Әр кітапта 2000-нан 5000-ға дейін сөз және 40-140 сурет бар. Автордың айтуынша, бір кітапты жазу үшін оған шамамен 6-8 сағат қажет. Кейде 3 сағат та жетеді дейді. ЖИ арқылы жасалған Бушэның кітаптары бір ғаламда өрбиді. Олардың көпшілігінде кейіпкерлер мен дәйекті сюжет жоқ, сондықтан кітаптар сериясын кез келген бөлімінен бастап оқуға болады. «Insider» ақпараттық порталына берген сұқбатында жазушы келесі бір деректерді атап өтті: «Барлық кітаптарда бір - біріне сілтемелер жасалып отырады. Олар оқырмандарды үнемі қызықтыратын және сол әлемді одан әрі зерттеуге итермелейтін өзара байланысты әңгімелер желісін жасайды». Тим Бушэ жасанды зият арқылы 1000 кітап жасауды жоспарлап отыр.

Бушэ өз туындыларын «Gumroad» интернет-дүкені арқылы сатады. Бір кітаптың құны 2$-дан 4$-ға дейін барады. 9 айдың ішінде кітаптарының 574 нұсқасын 2000$-ға сатқан екен. «Жасанды интеллект менің шығармашылық жұмысымның керемет катализаторы болды. Бұл маған сапаны сақтай отырып, өнімділікті арттыруға мүмкіндік берді. Мен басқаша қол жетізе алмайтын нәтижені әлемдік құрылғыларға ену арқылы алдым», —дейді автор Newsweek мақаласында.

Иә, жазушы қысқа уақыт ішінде осындай нәтижеге қол жеткізіп отырғаны тікелей жасанды зияттың арқасы. Бірақ, кітаптың сапасы санына сай болғаны дұрыс деп те ойлаймын. Бұны кітаптан гөрі, комикске жатқызған да жөн болар.

ChatGPT-дің тағы бір артықшылығы жазылған шығармаларды басқа тілдерге аударып бере алатындығында. Егер авторлардың жазылған шығармалары кең тарап жатса, оқырмандардың көңілінен шығатын болса, онда туындыларды басқа елдерге де шығару қажеттілігі туады. Оны аударып отыру, өңдеу, мағынасына сәйкес аударма жасау, барлығы уақыт пен қаражатты талап етеді. Ал, чатбот болса, оны лезде жасай алады. Әрине аударылған мәтін сапасыз болады. Онда қателердің болуы заңды құбылыс. Сол себепті, аударма жасауда адам санасына сенген жөн деп санаймыз. Қазіргі кезде, мәтінді аударуға арналған бағдарламалар да, сайттар да жеткілікті. Чатботтың мәтінді аударуы адамдарды таң қалдыра алмасы анық. Бірақ, жалпы мәтіннің аудармасын жасап алған соң, оның қателерін түзетіп, толықтыруға әбден болады.

ChatGPT-дің әмбебаптығы жазушыларға әртүрлі жанрлар мен жазу стильдеріне тәжірибе жасауға мүмкіндік береді. Триллер, қиял-ғажайып немесе ғылыми фантастика жазу арқылы жазушылар белгілі бір жанрлардың артықшылықтары мен кемшіліктерін түсінеді және әртүрлі жазу стильдерінде дағдыларын шыңдау үшін осы модельді пайдалана алады. Модель жазушының шығармашылығын кеңейтуіне және жаңалықтарды зерттеуіне мүмкіндік береді. Осылайша автордың жұмыс істеу қарқыны артады. Сонымен қатар, чатбот кейіпкерлерді дамыту бойынша ұсыныстар жасай алады.

ChatGPT идеяларды қалыптастыруға және шабыттандыруға көмектеседі. Дегенмен де, шығарманы жазу процесінде адамның пікірі мен редакциялауының маңыздылығын мойындау керек. Жасанды интеллект жасаған мазмұнды тек құрал ретінде қарастырған абзал. Жазушылар өздерінің ойлау және редакциялау дағдыларын қолдану арқылы, жасанды интеллект жасап беретін құралды жетілдіріп, өңдеп, соңғы өнімге өздерінің ерекше көзқарасы мен стилін әкеле алады. Адамның араласуы жазудың жалпы сапасы мен көркемдік сапасын сақтауды қамтамасыз етеді. Бірақ бұл жерде де сұрақ туындайды. Егер қазіргі кездің өзінде ЖИ мүмкіндіктері осындай болса, болашақта ол мүлдем адамның көмегінсіз шығарма жаза алады ма екен? Бұл сұрақ болашақтың еншісінде. Біздің ойымызша, жасанды зият қанша дамыса да, адамды алмастыра алмайды. Әрине, басқа салаларда алмастыруы мүмкін. Бірақ, оның әлемдік және қазақтың классикалық туындыларындай туынды жаза алады дегенге сену

қиын.

ЖИ арқылы жазылған шығармалардың көркемдік құндылығы төмен болады деп ойлаймыз. Себебі, көркемдік құндылық сезімнен шығады. Жазушы шығарманың әрбір бөлшегін сезініп, оқырманға бере алуы қажет. Мұхтар Әуезов, Ғабит Мүсірепов, Ілияс Есенберлин және тағы басқа жазушылардың шығармаларындағыдай сөз тіркестері, сөйлемдер, суреттеулер ЖИ жасаған шығармаларда кездесуі екіталай. Ол адамның ішкі жан дүниесі, тебіренісінен шығады. Ал, болашақта жасанды интеллект арқылы шығарма жазу әдепкі іске айналатын болса, онда біздің ұрпақтарымыз қандай болмақ? Өнерге деген, әдебиетке деген сұраныс азайса, еліміздің мәдениеті, тілі, діліне қауіп төнеді. Әрбір шығарманың маңызы осында. Олар бізді тәрбиелейді. Тура жол көрсетеді. Сөзбен сурет салуды, көркем ойлауды, көркем сөйлеуді, ойымызды еркін жеткізуді үйретеді. Жасанды интеллектіні комикс, ертегі, шағын әңгіме жазу үшін пайдалануға болады. Оның өзін жазу үшін чатботқа қазақ тілін дұрыс енгізу керек.

Технологиялар күнделікті дамып келе жатқан заманда, жасанды интеллект арқылы шығармашылық жазудың болашағы үлкен әлеуетке ие, сонымен бірге қорқыныш пен қауіп те бар. Чат сияқты ЖИ модельдері белгілі бір жазу мәнерлерін түсіну және еліктеу үшін дами алады, бұл адам жасаған мазмұн мен ЖИ жасаған мазмұн арасындағы біркелкі интеграцияны қамтамасыз етеді. Алайда, тепе-теңдікті сақтау өте маңызды. Технологиялар адам шығармашылығын жоюдан гөрі күшейту құралы болып қала береді. Жоғарыда айтылған ойларды қорытындылай келе айтарымыз, ChatGPT - бұл әдебиет саласындағы өте қызықты және пайдалы құрал, ол авторларға мәтіндер жасауға көмектеседі. Алайда, ол әдебиеттегі адамды алмастыра алмайды, өйткені кітап авторлары өздерінің шығармашылық қабілеттерімен және оқырмандарымен эмоционалды байланыс жасау қабілетімен ерекшеленеді. Әр нәрсенің ортасын тапқан жөн. Технологияларды мүлдем қолданбай қоюға немесе шамадан тыс көп қолдануға да болмайды. Адам миы – керемет жаратылыс. Ол әрбір істі жеңілдетудің амал-тәсілдерін іздеп тұрады. Жасанды интеллектіні шамадан тыс қолдану адамды регрессияға алып келеді. Ол дайын нәрсеге үйрену арқылы, бойындағы адамға тән қасиет-қабілеттерін жоғалта бастайды. Ал, ададық қасиеттер жоқ ортада қоғамның да болуы мүмкін емес. Сондықтан, не нәрсені жасамастан бұрын, оның артықшылықтары мен кемшіліктерін ойлап, тиімді шешім шығарған дұрыс. Жасанды интеллект бұл бір адамға ғана қажетті құрал емес. Ол тұтас әлемдік мәселе. Сізге пайдасын тигізетін дүние, өзгелерге зиянын тигізбеуі қажет. Әдебиет – қоғамның айнасы. Қоғамда болып жатқан оқиғаларды әдебиет сөзбен сурет салу арқылы жеткізеді. Адам әдебиет арқылы өзін және өзгелерді тәрбиелейді. Жасанды интеллектіні осындай қасиетті де қастерлі іске араластыру қаншалықты дұрысын екенін айқындау сіз бен біздің, келешек ұрпақтың қолында.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. https://dzen.ru/a/ZEDa9KhPVUacJ8v92
2. https://mashable.com/article/chatgpt-ai-books-literary-magazines
3. https://chat-gpt-world.com/ru/
4. https://www.pravilamag.ru/news/offtop/28-05-2023/699471-pisatel-fantast-s-pomoshchyu-chatgpt-vypustil-97-knig-menshe-chem-za-god-on-zarabotal-na-nih-2000/
5. https://academiainsider.com/how-to-use-chatgpt-to-write-a-literature-review-prompts-references/
6. https://library.fiu.edu/ai/lit-review

ӘӨЖ 82.09

ЖАС ҰРПАҚТЫ ОТАНШЫЛДЫҚ РУХТА ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ МАХАМБЕТ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІГІ

Төремұрат Ақбота Ерболқызы
toremuratakbota685@gmail.com
"Қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімдерін даярлау" білім бағдарламасының 1 курс студенті
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, п.ғ.к. -**Қайыржанова Б.С.**

Махамбет және білім мен отансүйгіштік тәрбие. Осы ұғымдардың өзі бір-біріне арнайы сұранып тұрған түсініктердей әсер қалдырады. Елі мен жерін сүйіп, туған халқының мұңы мен мұқтажын жоқтауға бар ғұмырын арнаған екі тарлан Махамбет пен Исатай екеуі бастаған көтеріліспен одан бұрынғы және кейінгі өмірінің өзі рухтың көрінісі іспетті болса, оған оның өлместей болып әр ұрпақтың есінде жаңғырып тұратын өткір де, отты жырлары осы ұлтжандылық дәстүрдің идеясы мен идеологиясы тәрізді. Яғни бейнелі түрде елжандылықтың тәні мен көрінісі Махамбеттің отты өмірі болса, осының жаны мен ішкі мазмұны оның жалынды жырлары деп тани аламыз.Алды батырлық дастанның кейіпкерлеріне айналған, кейін тарихи жырларға тұлға болып қалған батырлар қаншама. Махамбет те солардың бірі. Қазақ әдебиеті тарихында Шалкиіз бен Ақтамберді, Қазтуған мен Бұхар жырау бастаған ерлікті мадақтап, ел бірлігін жақтаған жорық жыраулары да көп, Махамбет те сондай жорықшы жырау еді. Туған жері мен халқының тамырлы мәселелерін терең түсінген, тап басып аңдаған Махамбет бейнесі кенет жалпылана түседі де, әрқашан қайталанбас айшығымен өзімен-өзі болып қала береді. Негізгі мәселенің өзі осында жатыр. Ендеше Махамбеттің өмірі мен шығармашылығының мәні де осы арқылы ашылып, тереңделіп, жалпылана түседі. Оның көзқарасы мен ұстанымын жырлары аңғартса, оны өзінің өмір жолындағы ісімен дәлелдеді. Ол сөзімен де, ісімен де өзінің отансүйгіштік бейнесін қалдырды.

Елдің еркіндігі мен азаттығы, теңдігі үшін күрескен, қазіргі тәуелсіздігіміздің бастау көздерінің бірінде тұрған жалынды күрескер, от ауызды орақ тілді Махамбет сынды халқымыздың қасиетті шежіресіндегі біртуар азаматтарымыздың рухын еске алып, істерін үлгі тұтып, сөздерінен тағылым алып, есімін қастерлеу – осы арқылы кейінгі ұрпақты отансүйгіштік рухта тәрбиелеу, бәрімізге ортақ парыз болуға тиісті. Махамбет Өтемісұлы – еліміздің қаһармандыққа толы тарихында өзіндік бір өшпес із қалдырған сан қырлы талант иесі болуымен қатар, ол өз сөзін ісімен де дәлелдеп өткен, яғни қара домбырасы мен жалаулы найзасын қатар ұстаған әрі ақын, әрі батыр екені белгілі.

Өзінің бар өмірін түгелімен тума талантты қайталанбас шығармашылығымен де, қол бастаған қолбасшылық ержүрек батырлығымен де патриоттық, елжандылық ұстанымдарда өткізген, сол жолда өмірін құрбан етіп, артына осы отансүйгіштік, ұлтжандылық рухтағы мәңгі өлмес жырларын қалдырған Махамбет патриотизмі бір сөзбен айтуға сыймайтын, кеңірек талдауды қажет ететін күрделі мәселе болып табылатыны сөзсіз. Енді сол өршіл де асқақ рухты ықпалды да пәрменді тәрбие құралы ретінде пайдалана отырып, ұрпақ тәрбиесіне пайдаланудың мәні отансүйгіштік рухта енді ғана қайта қалыптастырып келе жатқан еліміздің болашағы үшін өте зор болмақ.

Қазірде жиі айтылатын жастарға терең біліммен қатар «қазақстандық патриотизм», «отансүйгіштік», «ерлік» идеялары ең басты идеологиялық ұстанымға айналып отырғаны белгілі. Бұл, бір жағынан, еліміздің мемлекеттігінің одан әрі ретінде буыны бекіп нығая түсуінің басты шарты болса, екінші жағынан, қазіргі ақпараттық қоғамның алмағайып ғасырындағы ғаламдану үрдісі кезінде Қазақстанның да өз тарихы, мәдениеті, тілі, ғылым мен білімі, экономикалық әлеуеті, идеологиясы арқылы халықаралық қауымдастықтан өзінің қайталанбас бет-бейнесі барлығымен орнын табуы үшін де қажет болып отыр. Қасиетті

Отанын, оның жері мен суын шексіз сүю, өз халқының өнеге дәстүрін, әдет-ғұрпын, елдің тарихын құрмет тұту, тәлім-тәрбиесін бойына терең сіңіру, елдің мүддесін көздеп, бостандығы мен беделін қорғау, әр азаматтың күш-жігерін, ел бірлігін нығайтуға, азаматтық татулықты баянды етуге жұмсауы деп түсінуге болады. Жас ұрпаққа отансүйгіштік тәрбие берудің, қазақстандық патриотизмнің бағдарлы ұстанымдары мемлекеттік идеологиядағы басты басым бағыттардың бірі – қазақстандық патриотизмге тәрбиелеуге ерекше көңіл бөлініп келеді.Білім мен отансүйгіштік тәрбие беруде ұлттың ұлы тұлғаларының ерекше орын алатындығын айтқанымыз жөн. Яғни, «Ел тарихын әйгілі тұлғалар арқылы зерделеу – қазақтың дәстүрлі таным-түсінігінде ертеден қалыптасқан үрдіс. Қазақтың қария сөздерінде, яғни шежірелік зердесінде тарих ұдайы жеке тұлғалардың өмірі зердесі арқылы танылып отырады. Қоғамның саяси-әлеуметтік, мәдени, рухани ахуалы ұдайы жеке тұлғалар болмысы арқылы көрініс табады, содан болу керек қазақтың дәстүрлі философиялық пайымдауында өмірді өзгертуден бұрын, алдымен адам санасын шыңдауға көбірек мән беріледі», - деген дәлелді пікірлердің маңызы зор. Мұндай пікірді қырғыз елінің философы Г.Б.Құдабаева өз зерттеуінде: «Манас батырдың ерлігі, батырлығы, қарапайымдылығы, т.б. қасиеттері тәрбиелік қызметтерімен айқындалады. Оны жеке тұлғаны отансүйгіштікке тәрбиелеудегі компоненттерін құрайды», - деп тәлім-тәрбиелік маңызын жоғары бағалайды.

Шын мәніне келгенде, Махамбеттің шығармаларының тарихи жылнама немесе тарихи құжат емес, шын мәніндегі поэзиялық өнердің көркем туындысы екенін мойындауға тура келеді. Ал өнерді көркемөнер талаптары тұрғысынан, эстетикалық талғам үдесінен түсіну қажет. Ол болған оқиғалардың шындыққа сәйкестігі тұрғысынан емес, көркемдік талаптарға сәйкестігі тұрғысынан бағаланады. Өмірдегі хан Жәңгір де, Баймағамбет те қаз қалпында Махамбет суреттегендей емес, Махамбеттің айқын жасаған поэтикалық образдары, қанық бейнелеп сомдаған көркем бейнелері екенін ескеру керек. Оқушыларға Махамбет шығармалары мен өмірін оқытқанда, онда Қазақстан тарихындағы Ішкі Бөкей Ордасындағы XIX ғасырда өткен тарихи оқиғаларды, Исатай мен Махамбеттің басшылығымен болған көтеріліс туралы мәліметтер мен қазақ әдебиетінен, Махамбет шығармашылығынан, ақындық шеберлігінен алған білімдерін байланыстыра қарастырғанда, ең алдымен осы жағын түсіндіре білу керек, көркем туынды өмірдің жай бейнесі емес, өмірдің образды бейнесі екенін оқушы сонда ғана дұрыс түсініп, эстетикалық талғамы қалыптаса бастайды.

Махамбеттің жалынды шығармалары тек жай ақыннан келер жеңіл іс емес, табаны берік, ұстанымы мығым, өжет те қайсар батыр ақын айтар сөз. Және тарихтан білетініміздей оның жырлары тек жай бір айқайлы, мәнді ақыл үйретуші сөз күйінде қалған жоқ, ол сөздерін өзінің ерлік істерімен де сан рет дәлелдеді, оның сөзі мен ісі егіз өріліп бір жерден шықты – бұл да қоғамның қай-қайсысында болмасын сирек кездесетін жағдай екендігін тағы да мойындаған абзал. Міне, Махамбет дәл осындай өжет, ұстанымы да, рухы да берік, биік, асқақ ақын болды. Оның өзі: «Айт десең лебіз қайтарман, халық қайғысын айтуға, хан ұлынан тайсалман» деп бекерге айтпаған.

Махамбет поэзиясы – нағыз халықтық поэзия екені де мойындалған ақиқат. Ол өзінің тұйық жеке сезімін, көкейдегі көңіл күйін жырлаған жоқ. Оның қай тақырыптағы жырлары да халық мүддесімен ұштасып, астасып жатыр. Махамбет – ақындық мақсатын ел мақсатынан бөлмей, бірге ұстай білген азамат ақын. Сол халық қамы үшін атқа да қонып, ақ найзасын өңгерді, білтелі мылтық қолға алды, түн қатып жүрді, жауына қарсы өз қолымен талай жай тартқан ақын өзінің жалынды сөздерін сол садағының жебесімен қатар жұмсады.

Махамбеттің “мен,мен…” деп соққан рухты сөздерінің өзінен қазіргі жастарға толық бойды қаптайтындай намыс пен күшке толы сезімді жетектеуге болады деп нық айта аламыз. Себебі, талай тарландардың бет-жүзін көрген, қан мен қараңғыны да көрген азаматтың көкірек соқты сөздері рух бермей не бермек?

Махамбет – ерліктің символы, өнердегі қасиеттің символы дейміз. Ол әрқашан ерлікті, батырлықты, асқан намысты жоғары қойды. Өзін ойламаған, өзге жайын – ел қамын ғана ойлаған. Отбасынан баз кешіп, өз рахатынан өзі безіп, ылғи «ереуіл атқа ер салып, егеулі найза

қолға алып» жүргендегі мақсат-мүддесі – елінің ертеңі, дәлірек айтқанда, біздің бүгінгі күніміз – азат Қазақ мемлекетінің егемендігі болған. Қазақ әдебиетінің ұлы материгіндегі өзгеше бір сырлы арал болып тұрған Махамбет поэзиясының тақырыбы біреу – майдан. Не үшін болып жатқан майдан? Әлгі айтқанымыз: қазақ елінің елдігі, еркіндігі мен егемендігі үшін болып жатқан ерлік майдан. Махамбет тек осы тақырыпты ғана толғады. Оның барлық өлеңін бір жерге топтағанда, «Жорық жыры» болып шығатындығы тарихи шындықпен үндестігінен деп айтамыз [70, 19].

Яғни Махамбеттің шығармашылығы деп отырған жалынды жырлары мен күйлері оның басынан кешкен халық үшін қатерге басын тіккен майдан, ұрыс кезеңінің жылнамасы іспетті екеніне, осы жолда құрбан болған ерлердің жасаған ерлік істерінің мадақ және жоқтау жырлары екендігіне көз жеткізуге болады. Ендеше, Махамбет жырларының негізгі тақырыбы – ел еркіндігі, оның жырлары патриоттық сарындағы жырлар деп қорытуға толық негіз бар. Оның жырларында да, күйлерінде де ел үшін, жер үшін шайқас, жорық кезіндегі қайсар қылықтарымен өршелене жауға ұмтылған ержүрек ерлердің қимыл-әрекеті, туған елдің тұрмыс-тіршілігі мен арман-мақсаты көркем бейнеленеді. Ақын шығармалары, негізінен, сол кездегі жорық талабы мен ауызша дәстүрге сай көлемі жағынан шағын болып келгенімен, негізгі айтар ойы мен ішкі мазмұнынан ерліктің жоғары рухы, батырлыққа тән қасиеттер анық сезіліп, олар дәстүрлі жыраулық поэзияның айшықты ерекшеліктерімен безендіріле бедерленеді.

Жалпы Махамбет шығармаларында ақынның бейнесі өзінше сомдалған тұлға боп көрінеді. Ақынның күштілігі – өлім аузында жүрсе де қорықпай, жауымен қырқысып, ақыры ел үшін ерлікпен өле білуінде. Жауы қанша қудаласа да, олардың елге жасаған жауыздығын таймастан әшкерелеген Махамбет бейнесіне, өр рухына қашанда тәнтіміз. Махамбет Өтемісұлы – осы мөлдір тұнық бастаулардан сусындап, оны байыта түскен, өткір алдаспанға айналдырған аруақты ақын. Батырлығы ақындығына, ақындығы батырлығына сай қайталанбас қайсар алып тұлға.

«Махамбет өлеңі – қазақ сөзінің қайталанбас құдіреті. Әрбір буыны мен бунағы, тармағы мен шумағы мұншалық тап-таза қорғасыннан құйылған ап-ауыр асыл сөз қазақтан басқа жер бетіндегі ешбір елдің өлең-жырында жоқ. Оның өзге тілге оңай аударылмайтындығы да сондықтан» (З.Қабдолов). Яғни, қазіргі жас ұрпақтың тәлім-тәрбие алу жолында осынау шығармашылықтың тамшы бояу болсын сіңгені абзалырақ. Өйткені, жас баланың санасы аппақ парақ сынды айтылған мен естігенді мезетте ойына да, бойына да жиып өмір бойына соны өнеге қылып өтеді. Ал, Махамбеттің шығармашылығындағы сіңдіретін бөлшектер мен құндылықтар шексізге жуып десек қате болмас…

Махамбет шығармаларын оқыту арқылы ашылмаған проблемаларды шым-шымдап болса да ашып, оқушыларды шындыққа жетелеу – негізгі мақсат. Махамбеттің жырлары еш адамды бей-жай, бейтарап қалдырмайды, жүрегіне жігер береді, бойына қайрат бітіреді, күреске үндейді, жеңіске жігерлендіреді, сеніммен алға ұмтылдырады, қайсарлыққа қайрайды, өрлікке үндейді. Батыр ақын жыр-толғауларының осы бір ерекше қасиетін халық сол кезде-ақ, тіпті қастары да мойындаған, бағалаған тәрізді. Оның жырлары дәл осы тұрғыдан келгенде, рухани тәлім-тәрбиенің қуатты құралы ретінде қазір де бағалы.

Махамбет – өз заманының барометрі іспетті, ол елінің жанына батқан жайды өзіне тиген дерттей қабылдайды. Ол халықпен біте қайнасып, сол ортада өсті, оның тұрмыс тіршілігі мен дүниетаным түсінігін жақсы білетін. Сол арқылы да Ордадағы көтерілістің әрі басшысы, әрі жаршысы болды. Сондықтан осы табиғат берген таланты мен осындай қасиеттері арқылы Махамбет жауынгер батырлық пен ерекше сезімтал ақындықтың тізгінін қатар ұстады. Оның сезімталдығы елінің мұң-шерін өз жүрегінен өткізіп, тым жақын қабылдауынан, оған өз көзқарасын білдіріп өз тарапынан үн қоспай тұра алмауынан, қайыспас қайратынан, жаңылмас жігерінен, мұқалмас қайсарлығынан байқалады.

Махамбет шығармашылығы – аса күрделі дүние. Ақынның өткен заман шындығын, белгілі бір ортаның мәдени, саяси, әлеуметтік сипатын, ұлттық болмысын, танымын әр алуан

көркем образдар арқылы таныта білген поэзиясы жан-жақты зерттелуде. Ұлттық мүддеге негізделген Махамбет шығармаларының поэтикалық өрісін этнопедагогиканың жаңа бағыттарымен арнайы қарастыру – өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Белгілі бір уақытқа сай келетін тарихи шындықты, халық өміріне, ұлттық санасына елеулі әсер етер оқиғаларды, қазақтың ұлттық болмысын, дүниетанымын, өршіл рухын, дүниенің ағы мен қарасын (өмір - өлім, қуаныш – қайғы, сенімділік-опасыздық, әділдік-әділетсіздік, дос-жау) т.б. танытуы мен, адам жанын ақиқат, өршіл рух", елім, жерім" деген ұғымдарда айшықтай түсуімен ерекшеленетін және солардың бәрін көркем бейне, астарлы ой, үстеме мағына негізінде таныта білген.

Махамбетті оқыған адам бұл халықтың жуастығы, намысты қолдан беретіні туралы ойынан қайтатын болар, сірә. Жуас халық «мың өліп, мың рет қайта тіріліп», осынша ұлан байтақ жерді алпауыт империялардың арасында, ғасырлар бойы күресіп, жалаң найзаның күшімен қорғап, қазіргі ұрпағына көздің қарашығындай сақтап қала алар ма еді. Ондай көнбіс халықтан Махамбеттей қайсар ақын туар ма еді, немесе ондай халықтың түсінігінде Махамбет жырлары өрліктің идеалындай асқақтата құрметтелер ме еді, өз басынан кешірген ауыр халдерді сезіне отырып, терең толғап суреттеумен қатар, ол өз кезіндегі тарихи оқиғалармен байланысты туған қалың бұқараның көңіл-күйінде көрсете білді. Махамбеттің негізгі ерекшелігі оның бір сырлы, сегіз қырлылығында. Ақын өлеңдері тек жалаң құрғақ үгіт емес, өлеңдерінде жалынды саяси өткірлік пен терең ой және елге деген сүйіспеншілік, нәзік сезім әрдайым ұштасып, біте қайнасып жатады. Махамбет өлеңдерінде бұл үшеуінің жігін ашып, бөліп алуға болмайды. Осы қасиеті Махамбетті көтеріліс туын көтерген әрі жалынды үгітшісі, әрі ардақты ақыны етті. Осынау беделі барша халықты жаулаған ұлы тұлғаның шығармашылығын жас ұрпақты тәрбиелеу кезеңінде қолданысқа енгізу болашақ ұрпақтың нағыз "қазақ", нағыз "рухыт" тұлға болып жетілетініне күмән келтірмейді деп сенеміз!

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қарашин Ө. Тұлғаны тұтастықта қарастырсақ // Ақиқат. – 2003. – №6. – 61-65 бб.
2. Құмарғалиұлы Б. Махамбет жырларының көркемдік ерекшелігін таныту // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2003. – №3. – 32-35 бб.
3. Сарай Ә. Сергелдең жылдар. Мұнар да мұнар, мұнар күн // Ақиқат. – 2003. – №2. – 81-88 бб.
4. Махамбекқызы Г. Ел қорғаған ер еді... // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2003. – №3. – 49-50 бб.
5. Исин А. Махамбеттің «Шайыр» жинағындағы жыры // Абай. – 2002. – №3. – 12-15 бб.
6. Негимов С. Ақын, жыраулар поэзиясының бейнелілігі. – Алматы, 1991. – 200 бет
7. Жылқышиев Қ. Махамбет – мәңгілік рух // Қазақ әдебиеті. – 2003. – №21.
8. Жүсіп Қ. Арыстан еді-ау Исатай... Махамбет жырларындағы батыр бейнесі // Егемен Қазақстан. – 2003. – 12 ақпан
9. Кекілбаев Ә. «Найзасы жалаулаған батыр еді, лебізі алаулаған ақын еді...» // Атырау. – 2003. – 27 мамыр
10. Тәж-Мұрат М. Дулығасыз Махамбет // Қазақ әдебиеті. – 2003. – №9-11

УДК 811.11-112:81'367.7

КАТЕГОРИЯ РОДА В ДРЕВНЕАНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Таласпаева Адиля Алтынбековна
adilyatalaspayeva@gmail.com
Студентка 1 курса образовательной программы «Перевод и переводоведение»
Атырауский университет им.Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан
Научный руководитель, к.ф.н., и.о.доцента – **Байниева К.Т.**

Современные исследования рода в языке являются актуальными. В науке появилась гендерная лингвистика, которая изучает прототипы мужественности и женственности, проявляющие себя на разных уровнях языковой системы, в том числе и в грамматической категории рода. В разных языках распределение единиц по роду различно, что свидетельствует о различном отношении к одним и тем же понятиям у различных народов и культур.

Категория рода в английском языке отличается своеобразием. Она закладывалась в ранние периоды становления языка. В древнеанглийском языке были мужской, средний и женский род. Родовая классификация древнеанглийского существительного явилась вторичной, наложенной на более раннюю классификацию по основам, семантика которой утрачена даже в реконструируемых формах. В результате за определённой основой закрепились имена различных родовых классов. В целом состав существительных на этот период развития языка отражал деление на родовые классы в следующих пропорциях: существительные мужского рода занимали в пропорциональном отношении ведущее место - 45%, приблизительно 30% от общего количества существительных принадлежало к женскому роду, а 25% - соответственно к среднему роду [1].

В морфемике существительного принадлежность к тому или иному роду практически не выражалась. В частности, существительные всех трёх родов могли не иметь окончания в именительном падеже. Ср.: stān «камень» - м.р. на *–a-*, scip «корабль» - ср.р. на *–a-*; bēn «просьба» - ж.р. на *–i-* и т.д. Или же все три рода могли оформляться одинаковыми окончаниями:

sun*u* «сын» - муж.р. на *-u-*,
dur*u* «дверь» - жен.р. на *-u-*,
tal*u* «рассказ» – жен.р. на *-u-*;
her*e* «войско» – муж.р. на *–a-*,
ric*e* «царство» – ср.р. на *–a-*,
tung*e* «язык» – жен.р. на *–n-*.

Окончания в косвенных падежах совпадали как внутри одной парадигмы, так и между разными парадигмами.

Таким образом, учитывая, что морфологические характеристики древнеанглийского существительного не давали четкого указания на его род, последний мог быть наиболее точно выражен только посредством замещения существительного одним из местоимений третьего лица единственного числа и иногда даже вступал в противоречие с внешней формой существительного. Ср.: существительное wifmann «женщина» (*букв*. женский человек), внешне оформленное как существительное мужского рода, тем не менее замещается местоимением женского рода **hēo**; существительное cild «ребёнок» замещается местоимением среднего рода **hit**. Подобные примеры, существующие и в современном английском языке, лишний раз подтверждают приоритетность местоимений в системе родоуказующих средств, а вовсе не являются случаями, когда, как отмечает И. П. Иванова, местоимение входит в противоречие с грамматическим родом [2].

Однако объяснить принадлежность к тому или иному роду неодушевлённых существительных достаточно сложно. В этом случае имеет место более древняя классификация существительных по родам, но принципы её были неясны уже в эпоху появления первых дошедших до нас письменных памятников. Тем не менее, анализ словарей выявляет некоторые группы концептов, соотносимых с тем или иным родом.

С мужским родом соотносились названия очень многих понятий, связанных:

- с войной или охотой, то есть занятиями, традиционно соотносимыми с мужским полом: secg «меч», aex «топор», helm «шлем», beado mece «боевой меч», bil(e) «широкий меч», sweord «меч», blanca «конь», blōd «кровь», bordhrēða «щит», dogca «собака», eofer-sprēot «охотничье копьё», flān «стрела», flān-boga «лук для стрельбы», fōda «пища», gār «копьё, дротик», grima «забрало», hæft-mece «меч с рукояткой», heolfor (*поэт.*) «кровь из раны», here-stræl «стрела», hetend «враг», hōc «крюк», fisc «рыба», hund «собака», hwæl «кит», mearh «конь», tir «слава, честь», herefeld «поле боя», heresið «военный поход» и др. Но в то же время в данную группу входили и некоторые существительные других родовых классов: byrne «кольчуга» – жен. р., gewinn «битва» – ср. р., mece «меч» – ср.р.;
- с торговлей и управлением, другой традиционно «мужской» сферой деятельности: cēap «сделка, рынок», cynedōm «королевство», dōm «закон, приказ, власть». Однако же в эту понятийную группу входили существительные и других родовых классов: hyr «платёж» – жен. р., rice «правление, власть» – ср. р.;
- с водной стихией: burna «ручей», ēagorstrēam «поток воды», flod «поток, текущая вода», firgenstrēam «океан», holm «море, океан» (в древнеанглийской поэзии), yomere «волнующийся океан», lagu «озеро», laguflod «река, поток», lagustrēam «море, поток, река», mere «море, озеро», scūr «дождь», snāw «снег», strēam «поток, ручей», well «водоём, родник», wyllestrēam «бьющая ключом вода», wylm «поток, родник, волны», wudumōr «болото»;
- с понятиями силы, власти, страха: anda «злоба», blæst «порыв ветра», cræft «власть, сила, умение», deal «смерть», ege «ужас», ellen «сила, смелость», fær «страх», forst «мороз», gryra «ужас», hete «ненависть», hildegesa «ужас войны», lēg «огонь, молния», morþor «убийство», rēaflāc «ограбление», swylt «смерть, разрушение». Но: math «мощь» – жен. р.

Референты женского рода часто соотносились с предметами, обозначающими природу. Вполне вероятно, что этот факт объясняется отождествлением многих из них с природой-матерью: gat «коза», turf «дёрн», cū «корова», ēa «вода, река», niht «ночь», mæd «луг».

Некоторые примеры наводят на мысль о том, что референты, соотносимые с флорой, принадлежат к женскому роду в случае обозначения ими видового понятия и к мужскому роду в случае обозначения более общего родового понятия. Ср.:

bearo «лес», bēam «дерево» (муж. р.) - ac «дуб», beorc «берёза» (жен. р.);

blostma «цветок» (муж. р.) - clæfre «клевер» (жен.р.).

Тем не менее, видится целесообразным более глубокое изучение данного вопроса с целью подтверждения или опровержения выдвинутого положения.

Со средним родом, как правило, соотносились:

1)названия детёнышей животных и дети: dēor «животное», cealf «телёнок», cild «дитя», æg «яйцо», bearn «ребёнок». Скорее всего, здесь отражена более древняя классификация существительных на пассивные / активные: грудные дети, неподвижные в отсутствие взрослых, приравнивались к пассивным существительным, что в некоторой мере соотносилось с понятием неодушевлённости.

2)существительные из некоторых тематических групп, указанных для мужского рода. В частности, заметное количество существительных среднего рода также относится к:

а) понятиям водной стихии - ār-geblond «море потревоженное вёслами», æspring «родник», brim «море», geofon «море, океан», gifen «океан», wæter «вода», wyllgespryng «родник, ключ»;

б) понятиям силы, власти, страха - anweald «власть», geweald «власть, сила», yfel «зло», yrre «ярость, гнев», pleoh «опасность, риск».

По флексиям, оформляющих различные родовые классы в древнеанглийском, по

системе склонения существительных в целом можно установить значительное совпадение парадигм мужского и среднего рода. Данный факт показывает, что уже в древнеанглийский период началось постепенное нивелирование различий между классами существительных мужского и среднего не только по морфологическим характеристикам, но и с семантической точки зрения: при перечислении тематических групп, тяготевших в сторону того или иного родового класса, мы отмечали схожесть между мужским и средним родом в этом плане. Женский род, таким образом, как бы выделялся в отдельный класс, противопоставленный классам мужского и среднего рода.

Интересно, что уже в древнеанглийский период некоторые существительные проявляли в отношении рода ту или иную степень неустойчивости. На основе просмотра большого числа существительных, В.С.Сидорова делает вывод о том, что эта неустойчивость «является не случайной, а имеющей в своей основе некоторые формально-психологические предпосылки» [3]. Она выделяет:

1. Существительные мужского рода с отсутствием флексии в именительном падеже и флексией –es в родительном. Эти существительные, как например, sceaft «сотворение, происхождение», имеют тенденцию изменять в родительном падеже флексию –es на флексию –e, переходя таким образом из мужского рода в женский.

2. Существительные женского рода с отсутствием флексии, принимающие в родительном падеже флексию –es вместо флексии –e и переходящие в категорию существительных среднего рода, как например, wæd «одежда».

3. Существительные с отсутствием флексии в именительном падеже и флексией –es в родительном падеже, колеблющиеся в пределах мужского и среднего рода, как, например, существительное segn «знак, примета», или существительное ymb-panc «размышление».

4. Существительные слабого склонения, где:

а) существительные мужского рода изменяют флексию –a на флексию –e, переходя в разряд существительных женского рода, примером чего может служить существительное targean «небольшой щит»;

б) существительные женского рода с флексией –e начинают восприниматься как существительные среднего рода, например, clæfre, an «клевер».

По исследованиям В.С. Сидоровой учёт большого числа колеблющихся в отношении рода существительных позволил установить некоторые общие закономерности, позволяющие сгруппировать эти существительные согласно *трём основным признакам*, лежащим в основе колебаний родовых характеристик существительного:

1. Одушевлённые существительные, принадлежащие к тому или иному полу. Так, например, существительное peow «раб, крепостной» принимает в косвенном падеже окончание –e в том случае, если речь идёт не о мужчине, а о женщине. Подобно этому, существительное слабого склонения pawa (an) «павлин» принимает в именительном падеже флексию –a, или флексию –e, в зависимости от биологического пола референта. Подобные случаи колебания в роде являются наглядным примером зарождения уже в древнеанглийский период существительных, относящихся к существительным так называемого двойного рода, функционирующего в родовой категории современного английского языка. Как видно, процесс образования двойного (двойственного) рода начался уже в дописьменный период развития английского языка.

2. Существительные, выражающие понятия, характеризующиеся широтой или абстрактностью. Примером могут служить существительное wæstm «рост, продукция, результат», существительное unseht «несогласие, разлад, отсутствие сходства» и другие, колеблющиеся в пределах мужского, женского и среднего рода.

3. Существительные, неустойчивость которых в отношении рода может быть объяснена звуковыми ассоциациями. Например, существительное женского рода searu «план, девиз, умысел, искусство» иногда воспринимается как существительное среднего рода возможно потому, что существительные среднего рода в пределах –wa-основ своей флексией –u в

именительном и винительном падежах и флексией –е в дательном падеже дают повод для путаницы и нечёткости восприятия рода существительных, аналогичных вышеприведённому [3].

Тождеством формы может быть объяснено также и колебание между женским и средним родом существительных в пределах слабого склонения, поскольку формально они различаются только в винительном падеже единственного числа. Примером может служить существительное clæfre, an «клевер».

Вышеприведённые факты колебания родовых характеристик позволяют прийти к выводу, что уже на тот период развития языка система словоизменения имени существительного начинает нивелироваться и наблюдаются следы зарождения современной структуры категории рода.

Вопрос о родовых различиях древнеанглийских местоимений выглядит следующим образом: из всех древнеанглийских разрядов местоимений родовые характеристики отражали личные, указательные, притяжательные, и вопросительное hwylc.

При сопоставлении форм склонения личных и указательных местоимений обнаруживается определённое совпадение парадигм среднего и мужского рода. Как было указано выше, эту же черту обнаруживают имена существительные. Данный факт не удивителен - подобное сходство моделей склонения следовало ожидать ввиду того, что местоимение, будучи согласуемой частью речи и являясь заместителем существительного, отражает все его особенности.

Для системы склонения древнеанглийских местоимений характерно:

1.Различение по родам происходило только в единственном числе.

2.Местоимения женского рода занимают в системе склонения особую позицию, отличную от местоимений мужского и среднего рода. Факт обособленности местоимений женского рода обусловлен тем, что их формы во всех падежах отличны от форм местоимений мужского и среднего рода.

3.Значительное сходство в склонении местоимений мужского и среднего рода: а) их формы совпадают в родительном и дательном падежах; б) в отличие от местоимений женского рода, местоимения среднего и мужского рода имеют форму инструментального падежа.

Формы склонения вопросительных и притяжательных местоимений не рассматриваются отдельно ввиду того, что в данных классах склоняются лишь отдельные местоимения (притяжательные местоимения 1-ого и 2-ого лица, вопросительное местоимение *hwylc* «который»), а склонение происходит по типу сильного склонения прилагательных.

Древнеанглийские прилагательные, будучи согласуемым классом слов, отражают все характеристики склонения имени существительного и также обнаруживают сходство парадигм мужского и среднего рода в родительном, дательном и инструментальном падежах. Во множественном числе разграничение рода производится лишь в именительном и винительном падежах, позволяя с точностью установить лишь наличие среднего рода.

В заключение надо отметить, что уже в древнеанглийском видны были признаки распада флексий грамматического строя: падежная система продвинулась к редукции флексий, встречались омонимичные формы, неиндуцирующие основы сливались с индуцирующими. Помимо этого, еще до норманнского завоевания нарушается чёткость дифференциации существительных по родам. Все это привело к тому, что в современном английском языке категория рода не оказывает влияния на грамматическую структуру предложения и не меняет формы никаких частей речи, кроме требования замещения их местоимениями соответствующего рода. В связи с этим некоторые считают, что в английском языке рода нет.

Список литературы

1. Quirk, R., Wrenn, C.L. An Old English Grammar. Lnd Methuen and Co LTD, 1972

2. Иванова И. П., Бурлакова В. В., Почепцов Г. Г., Теоретическая грамматика современного английского языка. – М.: «Высшая школа», 1981.
3. Сидорова В. С. Исчезновение рода как грамматической категории в английском языке: Дис. … канд. филол. наук, М., 1952.

UDC 82

PROBLEMS OF TRANSLATION HUMOR

Urakhaeva Kumiskanym Zhanarbekovna
Kumiskhanym@list.ru
4th course student of the educational program « Translation and Translation Studies »
Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan
Scientific supervisor – **Khairzhanova A.Kh.**

Almost every person on this planet will say that humor is one of the most important qualities in a person. In my understanding, humor is the ability of a person's thinking to go beyond the ordinary, the ability to look at life from an alternative side with a touch of sarcasm, irony and through which to make any life situation funny and easy to perceive. The etymology of the word «humor» is also ambiguous and has different linguistic roots. For example, in the old North French of the 14th century, this is «humour» and means «juice of a plant or animal, liquid», from the Latin word «umor» of the same century, means «body fluid». Based on the above, it can be understood that the word "humor" was often used in the meaning of liquid. This is due to the ancient Greek roots of this word, since in ancient medicine the word «humor» was used to denote moisture and humidity, or rather the important fluids of the human component are lymph, blood, yellow and black bile, etc. [1]. All these fluids combined characterized a healthy person, and their absence meant «dryness» or «сухость». Even if we turn to the Russian etymology of the words «сухость» or «сухарь», which mean «cold, unresponsive, hard and selfish person", we can conclude, based on the ancient saying – "сухой человек» or «a dry person» is a person without vital fluids or, even simpler, a person without life. Later it was used to define a person without a sense of humor. The word «humor» in its modern meaning appeared only in the 18th century as a description of something funny and cheerful.

Even though we now have a low probability of imagining a life without humor, very little was discussed about humor until the 20th century. There are only small statements by little-known thinkers like Francis Hutcheson and James Beatty. If we turn to the works of well-known thinkers such as Plato, Kant, and Hobbes, we will see mention of laughter and humor only in the context of discussing other topics.

But these are all just echoes of the concept of humor, so how did its history arise and what contributed to its further development? Since the earliest period, humor has been a necessary part of our lives and the lives of our earliest ancestors. Of course, this was not in the context of something special, and moreover the term humor was not considered as a separate concept. At first, our ancestors saw funny things in the physical differences of the world around them, for example, animal behavior. Then they began to laugh at the interspecific characteristics of their own kind. They saw fun in sloppy falls and in reproducing various sounds, unaware that these were only prerequisites for the beginning of the development of the concept of humor.

We see the first prerequisites for the modern form of humor in the history of Ancient Egypt and Ancient Greece, which were almost the birthplace of culture and comedy. In Athens, it was a big deal to arrange comedy performances during the holidays. At these performances, in a humorous form, citizens had the opportunity to ridicule politics, priests, citizens themselves, and even ancient Greek gods and goddesses were not ignored by comedians (comedians).

But humor received the most real recognition in the Middle Ages. Earlier in the Middle Ages, there were quite rigid foundations, the authorities tried to dictate and control the behavior of society.

However, historically, it has always been very difficult to suppress the will of the majority. So, for example, even in such a strict era, people found an opportunity to amuse themselves. This gave an even greater impetus to the development of humor in the future. It was in this era that the main symbol of humor appeared – the jester. The jesters were people with a special talent for entertaining and making the upper classes of society laugh, and these are the highest gentlemen and their guests. This proves that humor was such a concept, the rights to which were only the highest ranks according to the principles of that time. However, after a while, humor became accessible to a wider circle of society. Books, newspapers and magazines with humorous contexts and headings appeared.

With the advent of television, humor gained even more publicity in the 20th century. Humor has become a tool for expressing oneself, such as Charlie Chaplin, Judy Halliday, Gracie Allen, Lucille Ball and many others. And today, with the insane speed of development of the Internet and many other platforms, humor is taking on more and more new and different forms.

Nevertheless, there are many ways to define humor, all of them are subjective and ambiguous since humor is an integral part of human intelligence. For example, in the Literary Encyclopedia of Terms and Concepts, "humor" is called 1. Безобидная насмешка, добродушный смех; проникнутое таким настроением, отношением к чему-нибудь (к чьим-нибудь недостаткам, слабостям, к злоключениям и т.п.). 2. Совокупность литературных (или вообще художественных) произведений, проникнутых таким отношением к действительности. [2] English translation of these definitions: 1. Harmless mockery, good-natured laughter; imbued with such a mood, attitude to something (to someone's shortcomings, weaknesses, misadventures, etc.). 2. A set of literary (or even artistic) works imbued with such an attitude to reality.

We can also find the definition of humor in English dictionaries. For example, in the Oxford Dictionary of "humor" it is 1. The quality of being funny or amusing. 2. A funny or amusing remark or anecdote.[3] In the Merriam-Webster dictionary, "humor" has the following definitions: 1. The quality of being amusing or comic. 2. A state of mind or temperament that is disposed to see the funny side of things.[4] French philosopher Henri Bergson, in his book Laughter (Le Rire), defines "humor" as “une forme d'esprit qui consiste à souligner les aspects plaisants et insolites de la réalité, avec un certain détachement", [5] that from French to English means: “a form of mind that consists in emphasizing the pleasant and unusual aspects of reality, with a certain detachment".

Can you imagine social communication without humor? What would it be like without this quality? I can say with confidence that many people are very likely to answer that humor has become something ordinary and proper these days, that it is almost impossible to imagine life without it. Thus, it captures all spheres of human activity, for example: politics, medicine, the army, education and, of course, simple everyday life. People use humor to look at life from the other side in any situation, namely from the side of irony, ridicule, simplicity, and so on.

Even in ancient times, when people came to healers, they offered to find a lighter and more humorous idea of the disease to make the treatment more intensive and progressive. To this day, humor can be said to save us more often in extreme situations from excess stress, depression, and apathy. Hence the expression that we have all often heard, that "laughter prolongs life." And how often have you wondered how true it is from the point of view of science and physiology that ordinary laughter can prolong life? After all, the expression does not seem quite logical to us, let's figure it out.

Biologists from the University of Banghamton conducted a study in which they found that laughter dates back to 2 or 3 million years ago. They claim that the monkeys of that time had a tendency to playfulness, which was the result of the characteristic laughter or guffaw. Of course, it was something far from the sophistication of our characteristic laughter, but nevertheless it was a kind of expression of a social role, which served as the beginning of the formation of the path of development to modern, familiar humor. [6]

From a medical and psychological point of view, not a few studies have also been conducted. There is even a section of science dedicated to the effect of laughter on our body called gelotology, which the word “gelos” means "laughter" in Greek. The founder of this direction in science is an American psychiatrist and professor at Stanford University in the 60s of the 20th centuries, William

Fry, who, thanks to research, found out that laughter helps activity in the functioning of the body's immune system, responsible for protection from infectious diseases.

An interesting case related to laughter was noticed in Tanganyika (now Tanzania) on January 30, 1962, it was a mass hysteria or epidemic of laughter. All this was accompanied by uncontrollable laughter and crying of students at the boarding school in the village of Kashasha. The so-called "laughing fit" lasted up to 15-16 hours, which caused loss of concentration, pain, fainting and breathing problems. The causes of this epidemic are not known for sure, and many believe that the epidemic has no basis in physiological factors. However, most scientists believe that uncontrolled laughter was the result of a mental and physiological attempt by the body of people in this area to release stress caused by unfavorable living conditions for people of that time.

This example is creepy, but useful, because it is impossible not to agree that stress can sometimes lead to serious consequences for the body. And this proves the fact that humor and laughter as a way to eliminate stress have a place to be. It is necessary to treat your emotional state with responsibility, or the body will do it for you.

In the modern world, humor has a wider use, not only as a way to deal with stress and maintain a stable emotional state, but also as a method or skill of communication. And if I say that humor can also be used for personal purposes? Namely, in order to establish interpersonal relationships or use this skill as a way to integrate into a certain group of society or into social life in general. It can also be used as a means by which you can change the perception of a person or group of people to a particular fact, or even the perception of yourself and the world. Of course, it's all safe and amazing, only if we aim to use healthy and adequate humor.

What does healthy and adequate humor mean? Healthy and adequate humor implies an ordinary and harmless game or competition, but in no case do these concepts matter the extermination of their own kind due to the flexibility and character of humor. If we turn to the ancient meaning of the word "game", it becomes clear that earlier it was also used in the meaning of "fighting evil" - the struggle for culture, art, morals and human feelings. Even sarcasm, despite its caustic nature, implies subjective healthy criticism.

Healthy and adequate humor are the key to successful communication, which helps to conduct successful communication with all strata of society. Moreover, it helps to remove tension, awkwardness and discomfort during communication with managers, clients and so on. And of course, it is necessary to adequately assess the relevance, subordination and other other aspects of etiquette, during the introduction of a humorous color into communication and make it as clear and accessible as possible to the recipient (or recipient).

Of course, humor has a positive effect on people if we are talking about healthy and adequate humor. But, after all, everything has a flip side of the coin and humor is no exception. Now we will consider the possible negative impact of humor on society. Humor is so ambiguous and diverse that, unfortunately, not everyone can understand some of the aspects you use. Just remember the situations where you were joked about and others liked this joke, but you did not like it, on the contrary, perhaps even offended. This may be proof that humor does not always have beneficial effects. Take sarcasm, for example. It's a pretty ingenious form of humor, but sometimes it can be used by the wrong people. It is often a way of expressing passive aggression and overbearing, arrogant people can use it as a way of humiliation or self-affirmation. It can also be used as manipulation and thereby probing the weak points of the addressee. This is not a good and kind way of expressing humor.

Sometimes people may not see the boundaries in the use of humor at all. Of course, humor can be overwhelming, but there are rules of relevance. For example, there are topics that should be avoided in humor at all, these are diseases, terrible tragedies and the like. It is important to keep in mind that each form of humor has its own so-called audience, and therefore you need to be careful.

However, analyzing objectively, we can conclude that humor certainly plays a huge role in society and the expression of its positive or negative properties is the choice of society itself. In general, it depends on the person, his competence, erudition and upbringing.

The role of translation in humor.

It is very important to understand that humor, due to its great role in human society, is unique not only in different social groups, but also on a large-scale, international level. Every nation and culture has its own peculiarities in humor. However, despite the fact that the humor of each nation and culture has differences, this does not interfere with communication. Thanks to the translation business, we can communicate with individuals of different cultures without having difficulties in understanding mentality and sometimes humor. Thanks to the work of linguists, we can easily not only express our culture of humor and bring it out into the world, but also get to know and discover many other cultures.

To determine the role of translation in humor, it is important to understand the concept of translation in general. The essence of translation is not so simple, it is not only the translation of one language unit into another language unit of the recipient, using methods of adaptation, replacement and cultural transfers. It also has the ability to form an entire culture and language, in other words, translation primarily performs a culture-forming function. In this regard, the historical aspects of each culture are also taken into account, which played a major role in shaping the culture of the language as a whole.

The translation business dates back to ancient times. Based on many historical references from ancient times, it is generally believed that the translation business originates in Ancient Egypt. Because, at that time, this country was one of the first who tried to build a policy - intercultural contact with other cultures. There is a slightly different theory that it was there that writing first originated, which provoked the emergence of translation activities. Both theories take place as evidence of the rapid development of the trend of culture and civilized society of that time. Of course, we dare to assume that due to the development of writing and communication between Ancient Egypt and other peoples, the fact of the existence of translators at that time proves. And thanks to these facts, many people tend to believe that the first thing was interpretation, and only then does translation enter the world stage. There is information about this from Egyptologists that the word or the letter "c" familiar to us in the papyri of the ancient Egyptian kingdom meant "translator". In Egypt, there were social castes such as priests, warriors, swineherds, cow herders, traders, helmsmen and dragomans. The latter from ancient Egyptian meant "translators", as the ancient Greek historian of the 5th century BC, Herodotus, wrote. This once again proves the existence of translators at that time and their honor in the social structure of that time.

From the very beginning, translation activities have made huge contributions to the history of each nation. Thanks to this activity, incredible historical finds have been made, such as the discovery of the Rosetta Stone in 1799, a basalt slab with ancient Egyptian and ancient Greek inscriptions. The spread of translation opened up access to incredible cultures, achievements and discoveries of other peoples, which helped people expand their worldview and comprehend erudition.

The definition of the term "translation" is as ambiguous as the definition of the term "humor". Statements in the works of well-deserved translators can be good examples of this. For example, R. K. Minyar – Beloruchev in his work «Theory and Methods of Translation» defined this term as follows: «a type of speech activity that doubles the components of communication, the purpose of which is to transmit a message in cases where the codes used by the source and recipient do not match» [7]. As noted by A.V. Fedorov, «Translation is a type of linguistic mediation, the social purpose of which is to bring mediated bilingual communication as close as possible in terms of completeness, effectiveness and naturalness of communication to ordinary monolingual communication» [8]. That is, translation is primarily the transfer of culture, history, and sometimes mentality, using various methods, skills, and knowledge in the field of translation theory.

Now understanding the whole essence of the concept of humor and translation, it is not so difficult to understand that translation plays a huge role in the transformation of humor into different linguistic cultures. Translation is a set of complex tasks that requires a perfect understanding of both the culture of the source language and the culture of the translated language. In order to successfully translate humor, the translator must face various tasks such as understanding and conveying the original intention of the author, that is, to convey exactly what the author wanted to say in the context

of humor. But it is also important to understand that losses during the transmission of some cultural and historical aspects are inevitable.

Types of humor and its classification.

In order to translate the humorous aspects, we must clearly distinguish the types and genres of humor. It is important for any translator to know and understand what they are dealing with, especially since such an extensive topic as humor simply obliges them to consider all its possible aspects and features in more detail and in depth.

In this, of course, we will be helped by the study of the concept of humor in the history of culture and in its development. We distinguish the concept of humor in the social, individual, creative and scientific life of a person. There are even several theories, thanks to these studies, for example:

First, humor is not a biological result of human nature. Humor is the result of a person's cultural and historical development, not his nature.

Secondly, humor can have many interspecies differences, but these interspecies differences will pursue one goal – development. That is, humor, like any other cultural and historical phenomenon, does not stand still and always strives for development in all spheres of human activity.

Thirdly, the development of humor may completely depend on its individualization in culture. That is, humor is characterized by individuals in different ways in connection with their worldview, psychological concepts, and perform different functions in connection with their work, everyday life, and in general life.

Fourth, the culture of humor of other nations may be defined incorrectly. It depends on how similar these cultures are in international terms. We understand the humor of our people, thanks to the mentality, culture and history that are embedded in our consciousness from birth. Thus, understanding the culture of humor of another people helps us to develop in terms of tolerance and expansion of consciousness.

All these theories and hypotheses make us understand that humor is a concept entirely dependent on culture and history, which are the main fundamental factors for translation activities. It is also given to prove once again that humor has a peculiar form in the history of peoples, embedded in the genesis of interpopulation and subordinated to development.

A translator can achieve a good translation of humor only by knowing, understanding and being able to use types of comic or humor. After all, the translator does not always face unambiguous situations, they can be different, and sometimes unpredictable, and in this regard, humor, due to its nature, is not an exception at all. Therefore, it is necessary for translators to be flexible and ready for any situation of the comic, and for this it is important to distinguish jokes, anecdotes, satire, irony, oxymoron, parody and sarcasm. Let's analyze each type.

A joke is a human thought conveyed in a textual or oral form with little content and a humorous context. It is usually used in the form of a short story, a story (a text of an untrue nature), and you can also use a joke in the form of a question and an answer to a certain question. The use of this type of humor, I would like to show on one example from a collection of jokes from ancient Greek culture called "Philogelos", which means «Lovers of Laughter» in Greek. This collection was written by Geiroklos and Filagrus in the 5th century BC: "Why do philosophers wear beards? «To hide the lack of brains.»

Anecdotes are almost identical in content and character to jokes, they are the same small text, in the form of a story, an incident, a dialogue, and the like. The only difference is that the ending of jokes can be very unexpected and most likely the jokes may be more difficult to understand, since the addressee may need knowledge in various fields of science and life in general. However, the authors of this type of humor are modest, since in many cases jokes do not have specific authors.

Satire is a form of comic, emotionally uplifting character, ridiculing certain unfavorable living conditions or the usual way of life. That is, it can be everyday life, psychological attitudes, traditions and customs, culture in general. Due to the nature of the satire, one might think that there is little comical here. However, it was humor that helped to express the satirical, so that satire did not sound like an open criticism and insult to a particular way of life.

Irony is a specific use of words, in different contexts, according to the kind of irony. In order to understand irony, you need to have psychological and emotional development, because most often irony consists of ordinary everyday expressions, colored by a certain message of mockery or ridicule. This form of humor has three types: irony, self-irony and anti-irony.

The irony. Example: «Well hello, storyteller» (an ironic appeal to a person who is probably embellishing and fantasizing about something)

Self-irony. Example: «I really dislike non-punctual people, so I'm always late myself» (ironic attitude towards myself, does not like any qualities in others, while he has them)

Anti-irony. Example: «And we are just standing in line here and only you need to ask about the case» (an ironic answer with mockery towards a person, which means «we are all standing here too on an important matter»)

An oxymoron is more of a humorous device that many authors and poets have used to express indescribable emotions and give texts or expressions mystery with a touch of humor. The oxymoron often makes you listen and look twice due to its inexplicability and incompatibility. For example: the false truth, terribly beautiful, sad joy and many other oxymorons.

Parody is one of the most difficult types of humor, as it requires a lot of effort. This is a kind of process where you try to be as similar as possible to the object of the parody. The objects of this type of comic can be famous personalities, such as actors, writers, philosophers, gods, priests, politicians, singers and many others. The task is to use humor, a kind of mockery or harmless mockery to show a particular personality.

It is important to adhere to two rules: 1. The person must be sufficiently well-known to the public or to a circle of people with whom the object of the parody is well acquainted, so that in the process they will definitely recognize him and be able to enjoy the similarity. 2. To convey as accurately as possible the characteristic features, charisma, and style of speech of the object of the parody and convey it in the context of funny humor, rather than simple childish mimicry. Parody is primarily the art of showing your talent to the projection of people or maybe some characters, while not losing your individual charm. An example of this type of comic can be a parody of the honored, Soviet, variety actor of theater and cinema G. V. Khazanov on the Soviet physicist, teacher and public figure Sergei Kapitsa.

And last but not least, sarcasm is an important kind of humor. Sarcasm is the most insidious in this series of comic, as it has a sarcastic character. This type is quite similar to negative irony (anti-irony). It also has similarities with satire, which has the character of criticism over attitudes of different types of life activity. The only difference is that everything that is said and presented as sarcasm should be perceived the other way around. In this case, it is very important that the party to whom sarcasm is addressed has a developed emotional intelligence, which gives the ability to distinguish this type of humor, because otherwise it is not difficult to confuse it with criticism or a simple negative message. You need to be careful with this kind of humor, because it primarily has the character of an attack. For example: «I'm sorry, I always laugh when I'm sad,» which means «I don't think it's sad, but on the contrary I see it as fun).

Martin Rod in his work «Quantitative indicator of the sense of humor» subjectively describes and divides humor into 4 comic styles. In his opinion, humor can be shared depending on their purposes and functions. For example, he distinguishes: 1. Favorable, self-directed humor. 2. Favorable humor directed at others. 3. Unfavorable, self-directed humor. 4. Unfavorable humor directed at others. Let's take each one apart. [9]

We call a favorable, self-directed style of humor self-supporting. A self-supporting style of humor has a positive character, as a rule, people with this style of humor have a healthy and very positive view of their existence. This style of humor is a strong point for a person, as it gives him the opportunity to sensibly assess his capabilities and the opportunity to laugh at his shortcomings. The main feature of an amo–supportive style is its environmental friendliness and the protective function of the morale of the user of this style.

We call a favorable style of humor directed at others – an affiliate one. This is a style of humor

that we encounter every day. Moreover, just like the self-supporting style of humor, it has an eco-friendly character. The main feature is the use of this style of humor in healthy and friendly communication with people around you. It is often used by people to cheer up others or resolve some kind of tense situation.

An unfavorable, self–directed style of humor is called self-deprecating. The style of this humor has a more sardonic character. It is often used for pessimistic purposes against oneself. This is done more often unconsciously and is associated with low self-esteem. A person using this style of humor prefers to maintain negative attacks in his direction, presenting it in a humorous camouflage. Such people have a powerful sense of self-irony.

Unfavorable humor directed at others is an aggressive style. This style is characterized by jokes with aggressive attacks on people around them. This is defamatory or invective humor, the purpose of which is to spread unconscious and sometimes conscious negative humor. The main weapons of this style are insidious sarcasm, cynicism and anti-irony. Most often, this style is preferred by people for self-affirmation due to the weaknesses and shortcomings of the people around them.

Also, in the classifications and definitions of types of humor, the works of the greatest philosophers and thinkers on various theories of humor make a great contribution. For example:

The theory of superiority. The initial foundations of this theory belong mainly to the greatest philosophers of 322 BC, and these are Aristotle, Plato and Socrates. At that time, humor did not have the definition that has come down to our days, but nevertheless the concept of humor was found in the works of these philosophers. In their works, they mentioned the reasons for the funny and tried to figure out how jokes work and how they affect a person. This is how Plato says in his fifth book entitled «The State»: «... an empty person is someone who considers funny not bad, but something else; and when he tries to make fun of something, he sees the manifestation of the funny not in stupidity and vice, but in something else.»[10] This means that people like to laugh at something, despite the fact that it may turn out to be something stupid and ridiculous, the reason for this may be our the feeling after the funny object. After all, thanks to the ridiculous and ridiculous actions of others, we often feel much smarter and more correct than many, this flatters our self-esteem. And this is also the main reason for the name of this theory – superiority over others, funny or stupid.

Since humor was perceived for some time as something wild and chaotic, in this theory humor is not a good concept, but on the contrary cruel and not likening to human manners and etiquette.

Later, the theory of superiority was mentioned in his works by Thomas Hobbes and Descartes. These works say that this theory is not only about the superiority of some people over others, but also about superiority over oneself and over one's past experiences. He said, «Sudden fame is a passion that produces those grimaces that are called laughter. It is caused in people either by some unexpected action of their own, which they liked, or by the perception of some defect or ugliness of another, compared to which they themselves unexpectedly rise in their own eyes. This passion is characteristic for the most part of those people who realize that they have very few abilities, and are forced to notice the shortcomings of other people in order to maintain self-respect. That's why laughing a lot at the shortcomings of others is a sign of cowardice. For people with spiritual greatness tend to help others and save them from ridicule, and compare themselves only with the most capable.» [11]

The theory of inconsistency. This theory is a refutation of the theory of superiority, as it has other opinions about the answer to the question what makes people laugh? This theory originated in the 18th century and was founded and supported by thinkers such as Emmanuel Kant and Arthur Schopenhauer. But the very first premises of the theory of inconsistency are found in the writings of Aristotle. So in his book «Poetics» he writes that comedy is something ugly and is shown by the worst people, only in a funny context. And funny things should not hurt, offend or cause suffering.

Emanuel Kant also adheres to this idea in his work «Criticism of the faculty of Judgment» writes: «In everything that causes cheerful uncontrollable laughter, there must be something ridiculous (in which, therefore, the mind itself cannot find any pleasure). Laughter is the affect of the sudden transformation of intense expectation into nothing. It is this transformation, which is clearly and joyfully for the mind, yet indirectly causes a moment of lively joy.» [12] Arthur Schopenhauer

also added, «laughter always arises from nothing other than an unexpected consciousness of a discrepancy between a known concept and real objects that were thought of in this concept in some way, and it itself serves only as an expression of such a discrepancy.»[13]

And finally, the totality of all these statements can be combined into one conclusion. The theory of incongruity is the exact opposite of the theory of superiority, since to say that funny has no template, we laugh at what is unexpected or new to us, and nevertheless pleasant and funny to perceive.The second theory that refutes the theory of superiority is the theory of relief. The first echoes of this theory are found in the writings of Anthony Cooper, Earl of Shaftesbury, «Freedom to Wit and Humor.» These works say that the more society shackles the consciousness and intellect of witty people, the stronger and more purposeful they become in their ways of expression and it does not matter how they achieve this, in ordinary ridicule, sarcasm or in whole satirical forms. They will always look for ways to reduce the pressure on them.

Although the first premises of this theory were found in the writings of Anthony Cooper, many consider Sigmund Freud to be the founder of this theory, where he fully reveals this theory in his book "Wit and its relation to the Unconscious." The concept of this theory according to Freud is the economy of feelings at the expense of humor, the expression of human motives, and so on. According to this concept, some human motives are often condemned by society, and humor is a way out of universal ways and attitudes. This is primarily an eco—friendly way of expressing anger, pain and irritation in humor, and humor is a protective reaction of an emotional state.

In conclusion, we compared historical events in the formation of humor as an integral part of our lives, its functions and the level of influence. We reviewed the history of translation and identified its need for humor, due to its historical and cultural features. Also, thanks to the works of the greatest thinkers and philosophers, the types and various theories of humor have been identified, which will further help to understand the peculiarities of translating each type of humor.

List of sources used

1. Chernykh P. Ya. Historical and etymological dictionary of the modern Russian language. — M.: Russky yazyk, 1999. — Vol. 2. - p. 459.

2. Literary Encyclopedia of terms and concepts / Edited by A.N. Nikolyukin. M.: Intelvak, 2001. – 78c.

3. Oxford English Dictionary. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 1989.

4. Merriam-Webster's Collegiate Dictionary. 11th ed. Springfield, MA: Merriam-Webster, 2003.

5. Henri Bergson's "Laughter" (Le Rire, 1900) in Presses Universitaires de France (2014). – 12c.

6. The First Laugh: New Study Posits Evolutionary Origins Of Two Distinct Types Of Laughter. M. Gervais, D. Wilson, 2005.

7. Minyar-Beloruchev R. K. Theory and methods of translation. – Moscow: Moscow Lyceum, 1996. – 208 p

8. A.V. Fedorov. Fundamentals of the general theory of translation. Moscow: Higher School, 2002. p. 23.

9. Martin, R. A., & Lefcourt, H. M. (1984). Situational Humor Response Questionnaire: Quantitative measure of sense of humor. Journal of Personality and Social Psychology, 47(1), 145-155.

10. Plato. State. Laws. Politik – M.: Mysl, 1998 – p. 202.

11. Thomas Hobbes. Leviathan or Matter and form, and the power of the state. URL: https://knijky.ru/books/leviafan-1?page=22

12. Kant, I. Criticism of the ability of judgment / I. Kant. — M.: Eksmo, 2006. — 675 p

13. Cit. by: Ryumina M. T. Aesthetics of laughter. Laughter as virtual reality – Moscow: Editorial URSS, 2003 - p. 40

UDC 81'322.4

ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF ONLINE TEXT TRANSLATORS

Хамидулла Салтанат Хубайдуллақызы
saltanat.hamidolla@gmail.com
4th course student of the educational program "Translation and translation studies"
Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan
Scientific supervisor – **Sultangubiyeva A.A.**

Over the next 10 years, online translation technologies continued to develop rapidly. Modern translator programs have a wide range of different settings and can easily cope with the translation of specialized texts. However, despite the fact that the basis of any translation program is machine translation technology, software products from different manufacturers differ radically from each other in translation quality and functionality [1]. To choose an online translator is a responsible and not obvious matter. It is known that different services provide unequal quality of translation; moreover, this quality for the same service varies depending on the selected language pair [2]. How not to make a mistake in choosing and get the best translation result? The answer to this question determines the relevance of our research.

In the modern world, where the Internet has become an integral part of every person's life, there are a lot of different programs, services, online stores and other innovations that make people's lives easier. For a person trying to overcome a language barrier, online translators become indispensable assistants. They make life much easier for foreign language learners. To translate, you only need to do:

1) type or paste the desired text,

2) click the "Translate" button! The question arises: "Why then are translators needed?", "Why study a language for so many years at school, and then at a university?", if there is such a miracle invention? The answer is simple: like any thing, an online translator has its pros and cons.

Advantages of online translators

- easy accessibility;
- convenience and speed;
- free of charge;
- universality (no language knowledge is required for the user);

Flaws

• Internet access;

• inaccuracy of translation (especially phraseological units); The main disadvantage of machine translation is its low quality. Automatic translation services mostly translate text verbatim, without understanding the information or taking into account the context. They can convey the general essence of the text, however, they make lexical and grammatical errors. In some cases, the meaning of a single sentence or even the entire text may be completely distorted after translation.

• machine translation cannot take into account the context and decide how to deal with uncertain situations.

• does not contribute to language learning, because the learner does not use mental processes.

As a rule, the most popular is the English-Russian translator, which is fully supported, but there are also other areas of translation: German, French, Spanish, Ukrainian, Turkish, Tatar and Latin. Developers of online translation programs strive from year to year to improve the quality of translation and increase the number of languages.

Today there is a huge selection of mobile online translators and dictionaries on the Internet. The most popular are Google Translate and Yandex.Translator, however there are also analogues. For example, www.m-translate.ru is a mobile online translator that can translate texts from 104 languages and has the function of auto-detecting the direction of translation.

The number of people using online translators is growing every year. There are more advantages and they outweigh the disadvantages.

What to expect from online translators?

Language pairs of online translators. A huge advantage of such websites is that they can work with a large number of language pairs. In other words, on such sites there is usually a huge choice of which language to translate from, as well as into which language to translate. For this reason, many people don't need longer translation specialists.

Why do you need a professional translator? However, despite of all the incomparability of online services, online translation will not be of the same quality, readable and interesting, as it would be from a professional linguist. Of course, auto translators quickly cope with their tasks, but they cannot take into account all the subtleties and nuances of the text. No one will want to translate important documents using a translator program, because this is a frivolous approach.

Other advantages of online translators. This does not mean that automated translation is completely useless. Thanks to online translators, you can find out in general terms what the text is saying, even if the translated material contains grammatical errors. Automatic translators are also indispensable when corresponding with a foreign friend. Thus, when used correctly, translation programs become useful and necessary.

Die Hard for Online Translators. It should be noted that not all material can be translated using online services. Many people can convert text from some world language to another language. But, if you need to translate a document written in a dialect or a little-known language, you will need the help of a specialist.

Why you shouldn't expect much from auto translators? The thing is that these programs do not require financial investments. Only a translator can provide high-quality material, and he will not do his work for free. Therefore, if you need a competent and interesting text, it is better to use the services of translation agencies. And online programs are quite suitable for learning a language, expanding your vocabulary, understanding the essence of a foreign text and communicating with foreign friends.

Over the past decades, learning foreign languages has become especially popular in Russia, but the most common foreign language to learn is English. Of course, learning a language is indispensable without translating some words, so traditionally bilingual dictionaries were used for this task. But time does not stand still, humanity develops, and with it new discoveries occur and new developments appear to simplify our lives. No one is surprised by such words as "Google Translator" or "Yandex Translator".

For the modern generation, these are everyday applications that are constantly used when translating words, sentences, and texts from one language to another. People learn English this way, and this is explained by several circumstances.

– First circumstance: the importance of knowing new words, their translation.

– Second circumstance: easy and convenient use of a translator, little time is spent on translating words.

– Third circumstance: over the past decades, the demand for learning English.

From the above circumstances, the question arises: "Does an online translator really play a big role in learning English?".

One cannot but agree that English remains the most widespread, and its study is gaining new momentum every year, helping to socialize people, develop their mental abilities, logical and abstract thinking, and also opens up great opportunities and prospects for them in the future. Reading foreign literature helps broaden one's horizons and increases a person's cultural level. The translator, in turn, helps simplify the task of learning a foreign language by automatically translating words and even entire texts, as well as replenishing your vocabulary. Thus , the popularity of online translators is growing, which means their relevance is also growing.

As far as we know, online translators are a fairly popular phenomenon on the Internet. This service is quite easy to find on the Internet; the programs are often installed on the most popular sites, released as applications on smartphones, and most people who frequently communicate on the

Internet are familiar with them. They are based on machine translation, that is, an online translator provides translation of text from one language to another using a special computer program.

For modern children, translating text through a regular book dictionary has become unfashionable. And besides, it is no secret that in most families the computer has replaced the book. Why go for a dictionary if you can translate a phrase without leaving the Internet in a matter of seconds?

So what is an online translator? An online translator is a program that allows you to translate texts online without downloading them to your computer, which saves a lot of time. The purpose of creating this program is to allow consumers without knowledge of a foreign language to blur and reduce the impact of the language barrier.

The main trend of recent years is that translation systems have become free and available online. Modern students are trying their best to make their studies in educational institutions easier. Using translators is one of the main ways to complete English assignments. Online translators are the prototype of dictionaries, which in a matter of seconds can translate not only a word, but also an entire text. Words, texts, pictures can be photographed and the translator will translate everything. In addition, it can translate the voice message.

In the course of research the effectiveness and quality of online translators as a subject of studying English, we became convinced that this issue is relevant and significant for students.

After analyzing different sites, we were able to understand that with the help of these services you can learn new words in the English language, but for more accurate learning you will still have to use external sources of information, for example, a textbook, newspapers, films with subtitles, listening and dictionaries.

Online translation developers have not yet fully improved their programs, and these programs have some errors. But, in order to try to avoid errors in translation, you should use these recommendations for learning English with the help of translators:

– try several translators to determine which one can most accurately translate your text;

– with the help of listening to words in a translator, you should correct your pronunciation and learn to perceive words by ear;

– learn English by translating songs;

– learn English by translating dialogues in films;

– when performing a Kazakh-English translation, try to write sentences in the translator field in a variant typical for the English language;

– learn English with native speakers, and translate words you don’t know with the help of various translators.

It is worth concluding that, despite the errors, online translators are widespread on the Internet, so the level of vocabulary can be improved with their help. Their undeniable advantage is speed and accessibility. It is important to take into account all the points and remember that electronic translators are not created to replace people, but to help them.

It is difficult to imagine our life without the use of computer programs. Computer programming has affected almost all areas of human activity. This also applies to translation.

What is online translation? In a general sense, translation is the activity of interpreting the meaning of a text in one language (source language) and creating a new equivalent text in another language (translating language). The purpose of translation is to establish equivalence relations between the source and target texts, as a result of which both texts carry the same meanings [3].

Online translation is a technology for coherent translation of texts by a computer program from one natural language to another. Programs developed based on Machine technology Translation , carry out coherent translation of text using certain linguistic algorithms. First, the system analyzes the structural elements of the input sentence, then transforms it in accordance with the structure of the language and synthesizes the final version. In addition, to improve the quality of translation, the program must be able to recognize common expressions and also have a large vocabulary. To translate thematic texts, it is usually necessary to connect specialized dictionaries. Using systems with

Machine technology Translation allows you to instantly obtain a draft translation when you need to quickly grasp the general meaning of the text [5].

In our study, we conducted a survey among students of our university in order to identify the most popular online translators and establish the reasons for their use. We also analyzed the functionality of the two translators chosen by the students and determined the quality of the proposed translation. After processing the data obtained, a number of conclusions can be formulated:

1. The most popular online translators among students of university are Google Translate , used by 54% of respondents, and Translate.ru (PROMT) - 32% of students. 72% of students named “ease of use” as the main reason for using online translators.

2. Significant functional difference between Translate.ru (PROMT) and Google Translate not detected. Reduces Google functionality somewhat Translate lack of choice of subject matter of the translated text.

3. Better translation of text from English into Russian is carried out by the online translator Translate.ru (PROMT).

4. The quality of translation will improve significantly if you follow a number of recommendations given.

We covered all the features of the voice notepad, except the ability to translate from foreign languages and vice versa. But not text, but audio. You can also translate the text using online translators. But an audiobook or an English course is much more interesting. The reason is that I could not get a translation of a sufficiently durable quality.

Currently, it is known that creation of information space is among the innovations in the education system in the country, and it does not fall from the agenda as a pressing issue. Information becomes a strategic resource (stock) that determines the state's level of development, forming an information culture, that is, processing and transporting information is a necessary condition for civilized development. The use of modern information technologies also increases the efficiency of raising one's own knowledge. This allows you to easily find the information you need when using primarily digital information. Currently, many world-famous encyclopedias and dictionaries have been converted into electronic form. In this regard, the innovation introduced by information technology into the educational system in the 21st century is an electronic dictionary.

An electronic dictionary is a dictionary on a computer or other electronic device. Translation of the text from one language to another is not necessary only in the study of a foreign language. What to do if you don't have the necessary dictionary and a familiar translator. English, German, French, Russian, Italian, Spanish and other fast translation functions of any world language have their own electronic dictionaries.

Easily translate any word, text, or sometimes a page of a site in real-time with the help of an online translator. You don’t need a translation agency when translating a simple word with an online translator. Electronic online translator of texts is free and everyone has access to it.

There are many versions of online dictionaries available today. Such translators translate words and texts into unlimited languages, however, they have a very valuable advantage - the speed and accuracy of the translation of online translation.

The advantages of electronic dictionaries include: a wide volume of the dictionary, speed and convenience of information search, sound and graphic image of the word (illustration), the possibility of filling and updating information about the word, the possibility of comprehensively revealing the meaning of the word, etc. can be attributed. Online dictionary is an electronic dictionary located on the Internet. Online dictionaries are proliferating. Many search portals (yandex.ru, rambler.ru, mail.ru) host them. “Online dictionary” is a dictionary from a well-known site that you can use for free.

It is known that paper dictionaries made a significant contribution to the development of civilization in their era. However, with the development of human intelligence and technology, there is a demand for a new format of the dictionary. From today's point of view, using paper dictionaries has the following disadvantages: it takes a lot of time to search for the meaning of a word, it is limited in

size, it is not possible to make changes, edit and update the dictionary later, it is not possible to introduce new words in a timely manner, there is no possibility of quick information exchange at a distance, etc.

The success of scientific and technical development is aimed at expanding human capabilities in various spheres of activity. Increasing the efficiency of social production is based on the automation of the intellectual process, and most importantly, the creation, distribution, and use of information of various types.

Electronic term center: a collective work organization of specialists is aimed at collecting and structuring written data as a service within the portal, in order to create a set of terms of a certain field of science, technology, industry, art, public service related to the relevant conceptual system.

Russian and Kazakh and Kazakh and Russian online dictionary project. It has been on the Internet since 2000. Since 2002, it has been installed at sozdik.kz. The special relevance of the online dictionary has recently increased due to the fact that the Kazakh language began to acquire a new quality in everyday life and in document management [3].

Bilateral translation is implemented in the dictionary. Currently, the dictionary contains more than 60,000 dictionary entries for each direction of translation. 3000-word article in Kazakh language with sound.

List of sources used

1. Zubov A.V., Zubova I.I. Fundamentals of artificial intelligence for linguists. M., 2019.

2. Kozerenko E.B. Verb-nominal transformations in English-Russian machine translation. – M., 2020. – 112p.

3. Kulagina O. S. Research on machine translation. – M., 2020. – P.201

4. Leontyeva N.N., Shalyapina Z.M. Current state of machine translation // Artificial intelligence. Directory. Book 1. Communication systems and expert systems. - M., 2018. – 63-70p.

5. Mamedova M.T. Machine translate. Evolution and main aspects of modeling - Baku, 2016. – 109p.

6. Marchuk Yu.N. Fundamentals of computational linguistics. - M., 2019.

7. Marchuk Yu.N. Problems of machine translation. - M., 2018. – 84p

8.Machine translation and applied linguistics. - M., 2015. – 43-49p.

9. Nelyubin L.L. Computational linguistics and machine translation. - M., 2013. – P.97

ӘӨЖ 811.111

ЛИНГВОКРЕАТИВТІ АСПЕКТ АҒЫЛШЫН ТІЛДІ БҰҚАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ, БРИТАНДЫҚ ЖӘНЕ СОЛТҮСТІК АМЕРИКАЛЫҚ БАҚ-ҒЫ ТІЛДІК ОЙЫН

Эзжанова Гулшат Ахметовна
eezhanova.gulshat@bk.ru
7М01703 – «Шетел тілдері және мәдениетаралық байланыс» білім бағдарламасының магистранты
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, п.ғ.к- **Кисметова Г.Н**

Жаңа технологиялардың, ғылыми жаңалықтардың, жетілдірілген өндірістік қатынастардың, құбылыстарды түсіндіруге көзқарастардың әртүрлілігінің әсерінен оның танымдық және жасампаз қызметіне, санасына әсер ете алмайды. Танымдық процестер адамның ақпараттық жүйеге қол жетімділігі арқылы жүзеге асырылатын белгілі ресурстар. Заманауи технологиялар коммуникацияның әртүрлі қатысушылары арасында ақпарат алмасу тәсілдерінің ауқымын кеңейтуге мүмкіндік береді.

«Тілдік ойын» негізінен көптеген лингвистердің тілді ойын түрінде қолдануымен байланысты. Жиі қолданылатын - дыбыстар мен сөздерді дұрыс қолданбау, сөздерді біріктіру, әзілдер мен сөз тіркестерінің барлық түрлері, танымал метафоралар мен афоризмдер. Әрбір адам тілді меңгере бастағанда және бұл өмірдің барлық аспектілерінде тілдік ойынмен ерте жастан танысады деп есептеледі.

Бұл инновациялық теория Витгенштейннің философиялық зерттеулері барлық еңбектерінде пайда болды. Ол өзінің теориясында сөйлеу әрекетінің белгілі бір «тілдік ойынға» ұқсастығын көрсетті. Оның пікірінше, сөйлеу мен оның орын алған жағдайының нәтижесінде жаңа сөздер, жаңа тілдік формалар мен құрылымдар пайда болады. Ол тілдің тұрақты емес, түгендеу сипатына сенеді. Сондықтан жаңа тілдік модельдер алдыңғылардың орнын басып, қарым-қатынаста «тілдік ойын» деп атайды. Бұл тіл ережелері мен анықтамалардың бекітілген жиынтығы емес, керісінше үнемі өзгеріп отыратын тәжірибелер мен ойындар жиынтығы деген идеяны білдіреді. «Тілдік ойын» термині тілді қолдану маңызды немесе формальды әрекет емес, белгілі бір мақсатқа жету үшін ережелерді сақталатын ойын әрекеті екенін білдіреді.

Тілдік ойын, философ Витгенштейн атап өткендей, «тіл өмірідің бір түрі, адамның коммуникативті іс-әрекетінің ажырамас құрамдас бөлігі, оның мәні тек тілді қолданудың нақты жағдайларында ғана жүзеге асады». Осылайша, тілдік ойын Л.Витгенштейннің көзқарасы бойынша адамдардың ойларын бір-біріне қалыптастыру, білдіру және жеткізудің шығармашылық процесі болып табылады және ол әрқашан прагматикалық түрде ынталандырылады. Мұндай түсінік адамның қос табиғатын жаңғыртатын тілдік ойындардың екіұштылығын көрсетеді. Л.Витгенштейннің ғылыми зерттеулерінің нәтижелері таратылғаннан кейін философтардың, мәдениеттанушылардың, әлеуметтанушылардың, психологтардың, антропологтардың, лингвистердің және басқа да ғалымдардың зерттеулерінде «тілдік ойын» және «ойын» ұғымдары бірінші орында. Егер Л.Витгенштейннің бірінші дәуірдегі логикалық ойлау критерийлеріне сәйкес тілге негізделген болса, оның екінші кезеңдегі ойлауы әртүрлі күнделікті қолданылатын тілдерге негізделген. Екінші идеяда Л.Витгенштейн өзінің бұрынғы түсінігіндегі кемшіліктерді мойындайды және талдайды, бірақ ол ойдың әдістемелік тұжырымына негіздейді. Адам өмірінің әртүрлі жағдайларында сөздерді қолдану тілдің өзегі болып табылады. Нәтижесінде бірнеше динамикалық тілдік ойындар адам өмірінің жағдайымен шектелмейді.

Адам өмірінің кез-келген жағдайында контексте қолданылатын нормаларды қолдануда әр түрлі тіл қолданылады. Л.Витгенштейн тіл іс-әрекеттің құрамдас бөлігі немесе өмір сүру тәсілі екенін сипаттау үшін «тілдік ойын» тіркесін қолданды. Әрбір тілдік ойынның өзіндік ережелер жиынтығы мен ерекшеліктерін бар. Нәтижесінде адам өмірінің әр саласында белгілі бір нормалармен белгілі бір тіл қолданылады. Әр тілдік ойынның өзіндік ерекше ережелері бар, оларды басқа ойындардың ережелерімен шатастыруға болмайды. Тілдік ойын ережелерін бір-бірімізбен шатастырған кезде хаос пайда болады.

«Sprachspiele» (тілдік ойын) терминін Л.Витгенштейн тілдің қолданылу шындығына байланысты іс-әрекеттің немесе өмір салтының құрамдас бөлігі деген мағынада қолданады. Бұл грамматикалық ойын бір түрі ретінде сөздер мен қарапайым тілді қолданудың бүкіл процесін қамтиды. Бұл зерттеу ең алдымен тілдің прагматикалық элементтеріне бағытталған немесе басқаша айтқанда, тілдің адам өміріндегі қарым-қатынас құралы ретіндегі рөлін көрсетеді. «Sprachspiele» немесе «тілдік ойын» сөзі Л.Витгенштейннің алдында тұрған фактіні, атап айтқанда күнделікті кездесетін тілдердің көптігін мойындауынан туған. Л.Витгенштейннің бұл жерде ағылшын, неміс және т.б. тілдердің әдеби, медициналық, философиялық және т. б. сияқты ғылыми тілдердің алуан түрлілігінде емес, күнделікті өмірде кездесетін тілдердің әртүрлілігінде.

Тілдік ойындар қарапайымнан күрделіге дейінгі әр түрлі жанрларда және сөйлеу формаларында кездеседі. Ол әртүрлі ойларды, ниеттерді, эмоцияларды жеткізе алады және сөз формаларын жасау немесе өзгерту арқылы бұқаралық ақпарат құралдарының өзара

әрекеттесуінде нақты салдарға әкелуі мүмкін.

Мысалы, оқиғаларды баяндауда, оқиғаларды болжауда, оқиғаларды баяндауда және тілдік ойындардың басқа да көптеген түрлерінде Л.Витгенштейн әр түрлі және күрделі ерекшеліктері бар көптеген, тіпті сансыз тілдік ойындар бар екенін еске салды. Шындығында, біз күнделікті өмірде көптеген тілдік ойындарда бірдей сөздерді немесе сөз тіркестерін жиі кездестіреміз. Тіл, Л.Витгенштейннің пікірінше, әмбебап нәрсені тудыру мүмкіндігіне ие. Терминмен немесе сөз тіркесімен сипатталған құбылыстар әмбебап емес. Сондықтан біз бәріне бірдей сөзді немесе өрнекті қолдана алмаймыз. Шындығында, сөздер мен сөз тіркестерінің арасында бірнеше байланыс бар. Л.Витгенштейн бұл ұғымды әр түрлі отбасылық ұқсастық немесе отбасылық ұқсастық деп атады. Ол физикалық және эмоционалдық ұқсастықтарды сипаттай отырып, отбасы мүшелері арасындағы генетикалық ұқсастықты мысал ретінде пайдаланады.

Нәтижесінде бір мағыналы емес бір сөзді немесе сөйлемді бірнеше жолмен қолдану, ұқсастықтың ортақ негізін қамтиды. Екі егіздің арасында, тіпті олар бірдей болса да, кейбір айырмашылықтар болуы керек. Дегенмен, екі егіз бірдей болмаса да, бір-біріне өте ұқсас болып көрінеді. Бір сөзді немесе мәлімдемені әмбебап (ұқсастық) бірдеңені қамтыса да, әртүрлі тәсілдермен қалай қолдануға болатыны туралы да солай айтуға болады, бірақ оның мағынасы оның қалай қолданылатынына байланысты өзгереді.

Алайда, кейбір сыншылар тілдік ойынның анықтамасы тым кең және түсініксіз деп санайды. Олар бұл тілдік ойынның нені құрайтыны туралы нақты түсінік бермейді, сондай-ақ мұндай деп санауға болатын тәжірибелер мен әрекеттердің ауқымын көрсетпейді деп мәлімдейді. Сонымен қатар, басқалары Л.Витгенштейннің тілдік ойындар туралы идеясы оның тілді қолдану тәсілін қалыптастыратын күрделі әлеуметтік және тарихи контексттерді есепке алмауымен шектеледі деп болжайды. Мысалы, сыншылар тілдік ойындарды билік қатынастары, әлеуметтік нормалар және мәдени құндылықтар сияқты факторларды ескермей толық түсіну мүмкін емес деп санайды.

Қорытындылай келе, тілдік ойын ұғымы философия мен лингвистикада жалғасып жатқан пікірталастардың тақырыбы болып қала береді. Кейбір анықтамалар оның әлеуметтік және мәдени аспектілеріне баса назар аударса, басқалары оның функционалдық және когнитивтік аспектілеріне назар аударады. Шектеулері мен қиындықтарына қарамастан, тілдік ойын тұжырымдамасы тіл туралы түсінігімізді динамикалық және контекстке тәуелді құбылыс ретінде қалыптастыруға әсер етуді.

Бұқаралық ақпарат құралдарында тілдік ойын бірліктерінің қолданылуын түсіну үшін тілдік ойынның философиялық тұжырымдамасын қарастыру қажет. Коммуникативті және прагматикалық көзқарас тұрғысынан тілдік ойынның көптеген ерекшеліктері бар. Осы шарттардың бірі-процеске кемінде екі қатысушыны қосу қажеттілігі. Екінші ойыншының міндетті түрде қатысуы «басқа ешбір іс-әрекетте адам өзінің психофизиологиялық және интеллектуалдық ресурстарының ойын сияқты әсерін көрсетпейді» деп анықталады. Тиісінше, «мен» ойынына қатысушының қабілеттерін бағалайтын және «сіз» қатысушысы қажет. Вишнякованың пікірінше, тілдік ойын осы екі рөлдің арасындағы қарым-қатынастың табиғи тәсілі ретінде жүзеге асады, ал адресаттың ойындағы рөлі ешбір жағдайда төмендемеуі керек, бұл ең маңыздысы және дәл осы мағынада адресаттың міндеті-осы екі рөлдің авторы ұсынған хабарламаны декодтау.

Психолингвистикалық және лингвокогнитивтік тәсілдерді қолдана отырып, тілдік ойынға қатысушылардың әрқайсысының ерекшеліктерін мұқият талдап көрейік. Орыс лингвисті Шатрова тілдік ойынның келесі сипаттамасын ұсынады, ол негізгі белсенді тұлға болып табылады, өйткені ол белгілі бір идеяны кодтауға ойын түрінде иелік етеді. Оның пайымдауынша, жіберушінің жеке басын қарастыру кезінде бірнеше сипаттамаларды анықтаған жөн: мотивациялық, когнитивтік және прагматикалық.

Тілдік ойынды қалыптастырудың барлық мотивтерін тілдік ойынның адресатына үнемі бағытталған үш үлкен топқа бөлуге болады: жеке, ситуациялық және әлеуметтік. Жеке

мотивтер, бір жағынан, өзін-өзі көрсетуге, өзін-өзі жүзеге асыруға, тілдік рефлексия (тілдік инстинкттің көрінісі) және тілдік іс-әрекет арқылы өзінің қайталанбас жеке көрсетуге деген ұмтылыспен байланысты тілдік канондарды жеңу және тілдің ішкі ресурстарын жүзеге асыру, бұл эмоционалды қанағаттануға әкеледі. Екінші жағынан, олар шындыққа, құбылыстарға, оқиғаларға, қоғам мүшелеріне және өз тәжірибелеріне эмоционалды қатынасты жаңа төл тілдік формаларда білдіру қажеттілігімен тығыз байланысты.

Тілдік ойын, Болдарева мен Шаховскийдің пікірлері бойынша, адресаттың лингвистикалық тұлғаны интеллектуалды, адамның эмоционалды жағдайын барынша адекватты түрде көрсететін ауызша формаларды іздеуге шақырады. Бұл адамдарды тілдік құралдардың қалыптасқан жүйесін қайта қарауға итермелейтін жеке мотивтерін түсіндірудің жаңа тәсілдерін іздеп тілдік ойынға жүгінеді. Психолингвистикалық тұрғыдан алғанда, тілдік ойын коммуниканттардан модельдеуде де, сөйлеудің стандартты емес түрін түсінуде де интерпретациялық өзіндік ерекшелігін талап ететін лингвистикалық-шығармашылық сөйлеу әрекетінің түрі деп түсініледі. Бұл шығармашылық екі түрлі формада көрінеді:

1. Компенсаторлық- объектіні, сондай-ақ сөздер, формалар мен мағыналар жиынтығын номинациялаудағы олқылықтарды жою туралы.

2. Шартты модельдеу немесе нақты, бұл өзіндік тілдік рефлексия, яғни тілдің ішкі ресурстарын түсіну нәтижесінде тілдік стандарттан ауытқуды білдіреді.

Салыстырмалы түрде, бұл жерде тілдің тағы бір ерекшелігін атап өткен жөн, ол акцентуалдылық. Мұны Арутюнова және Е.В. Падучева сияқты психолингвистиканы зерттеген бірнеше зерттеушілер енгізді. Олардың пайымдауынша, «жіберуші» жарқын, әсерлі, стандартты емес лингвистикалық формалар мен құрылымдардың көмегімен шығармашылық өзара әрекеттесу үшін жағдай жасап қана қоймайды, сонымен қатар алушының назарын лингвистикалық аномалияға аударады, осылайша олардың қызығушылығын интеллектуалды диалогты оятады.

Мұндай лингвистикалық-шығармашылық іс-әрекет процесінде, біздің жағдайда, ол тілдік ойын құруда, тілдік тұлғаның шығармашылық қабілеттерін негізгі критерийлеріне байланысты көрінеді, олар:

- өзіндік ерекшелігі-алыстағы ассоциацияларды құру мүмкіндігі.
- семантикалық икемділік-объектінің қызметін анықтау және оған жаңа қолдануды ұсыну мүмкіндігі
- бейнелі бейімделу икемділігі - ондағы жаңа мүмкіндіктерді көру үшін тітіркендіргіштің пішінін өзгерту мүмкіндігі.
- семантикалық стихиялық икемділік - салыстырмалы түрде шектеусіз жағдайда әртүрлі идеяларды шығару мүмкіндігі.

Ситуациялық мотивтер қарым-қатынастағы шиеленісті жеңілдету, мысалы, әңгіменің үнін өзгерту, жаңа байланыс орнатудың басында пайда болатын ыңғайсыздықты жеңу немесе сұраққа тікелей жауап бермеу қажеттілігінде жатыр. Сондықтан жіберуші хабарламаға өзінің шынайы көзқарасын жанама түрде білдіруге, жағдайды, құбылысты немесе адамды бағалауға мүмкіндік беретін әртүрлі «тілдік маскаларды» киеді. Екінші жағынан, әлеуметтік мотивтер жіберушінің коммуникативті міндетіне негізделеді, ол алушыға прагматикалық әсер ету болып табылады және тілдік ойын арқылы хабарламаға белгілі бір қатынасты қалыптастыра отырып, жіберушінің міндеті-оның формасын түзету. Көп жағдайда цензураны болдырмау үшін журналистер жанама ақпаратты және семантикалық ақпаратты жанама түрде беруді яғни айқын категориядан жасырын категорияға - субтексттерге, тілдік ойындарды белсенді қолдана отырып шешеді. Бұл нақты мақсатты жасырын түрде білдірудің бір жолы. Жанама әсерлердің бірі-импликациялардың пайда болуы-адресат жасаған тұжырымдар, нақты көрсетілмеген ақпарат туралы болжам.

Қорытындылай келе, ауызша және жазбаша сөйлеудегі тілдік ойынның тиімділігінің шарттарының бірі адресаттың коммуникативті теңдігі болып саналады (Федосюк, 1998), олардың эквиваленттілігі мен бір-біріне қатыстылығы, атап айтқанда, олар лингвистикалық,

психологиялық, мотивациялық, танымдық және мәдени компоненттер тұрғысынан сәйкес келеді. Тілдік ойынды жіберушіге коммуникативті сәтсіздік және прагматикалық тапсырманы шеше алмау қаупі болады: автор үміт артатын тілдік ойынның әсер етуші ниеті жай жұмыс істемейді.

Дегенмен, ойында жеңілгендер болмауы керек екенін есте ұстаған жөн және нәтижелі қарым-қатынас жасау үшін автор адресатты нақты көрсетуі керек, содан кейін оларды дәл және сауатты таңдауы керек, бұл автор үшін тағы бір қиын міндет.

Кез - келген ақпарат алушының негізгі қызметі - әлемді бейнелеудің вербалды және вербалды емес формаларын түсіну және түсіндіру, ал тілдік ойын алушының функциясы-формаларды талдаумен шектелмейтін, сонымен қатар тілдік ойынның мазмұнын қамтитын ақпаратты түсіну. Бұл мәселені американдық лингвист Л.Дон және А.Нильсен «Тілдік ойын: лингвистикаға кіріспе» деп аталатын кітабында кеңінен талқылайды.

Олар «тілдік ойын негізгі ақпаратты қарапайым хабарлаудан тыс мақсаты бар шығармашылық және ерекше тілдің кез келген қолданылуын қамтиды» деп мәлімдейді.

Лингвокогнитивті тәсілге сәйкес объективті және субъективті декодтау нәтижесінде адресат арасында диалог орнатылады және олардың арасында сындарлы кері байланыс жасалады.

Терең түсіну процесінде ойын элементін түсіну нәтижесінде және адресаттың бұрынғы тәжірибесі арқылы қалыптасатын жаңа бейнені байланыстыратын рефлексияны нақтылау қажет.

Рефлексия бұл процесте маңызды рөл атқарады, өйткені ол реципиенттің интеллектуалды байытуы мен дамуына ықпал ететін маңызды фактор болып табылады.

Түсіну процесінде адам рефлексия арқылы танымдық іс-әрекеттің үш кезеңінен өтеді. Бұл байланыс орнату, байланыстың маңыздылығын анықтау яғни байланыс орнатылатын тиісті белгілерді анықтау. Демек, түсіну процесінің маңызды құрамдас бөлігі реципиенттің білім базасы немесе басқаша айтқанда, оның әлем туралы, оның процестері мен құбылыстары туралы, қоғам немесе ондағы орын туралы түсінігі, тұтастай алғанда оның тіл арқылы бейнеленген әлем бейнесіне байланысты болады.

Психолингвистика тұрғысынан екі танымдық процессі - тілдік ойын құру және түсіну.

Сондықтан, жалпы тілдік ойынды тілдік нормалардың, сөзжасам мен грамматиканың жалпы қабылданған модельдерінен ауытқуға негізделген лингвистикалық эксперимент ретінде сипаттауға болады. Бұл тұрғыда тілдік ойын келесі белгілермен сипатталады.

1. Кем дегенде екі қатысушының болуы - адресат немесе жіберуші мен алушы.

2. Олардың бір тілде өзара әрекеттесу қабілеті.

3. Ойын эксперименттеріне арналған материалдардың болуы, мысалы, тілдік ойын өндірушісі қолданатын тілдік құралдар немесе әдістер және хабарламаны түсінуге және бағалауға қабілетті адресат.

4. Ойынға қатысушылардың ережелер мен шарттарды сақтауы.

5. Қатысушылардың әрқайсысы өз бетінше элементтерін таңдауға мүмкіндігі бар.

Бұқаралық ақпарат құралдарында тілдік ойын белгілі бір хабарды жеткізу немесе белгілі бір әсер ету үшін тілді белгілі бір жолмен пайдалануды білдіруі мүмкін. Мұны жарнама, саяси дискурс және жаңалықтар репортаждары сияқты бұқаралық ақпарат құралдарының әртүрлі формаларында байқауға болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Болдарева Е. и Шаховский, В. Языковая игра как форма выражения эмоций. Волгоград, 2002, 215 с.

2.Don L. & Nilsen A. Language Play: An Introduction to Linguistics. – Newbury House Publishers,2003

3. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва: Наука, 1981, 239.

4.Гридина Т. Языковая игра: Стереотип и творчество. Екатеринбург, 2001, С 126-217.

5.Гридина Т. Языковая игра в художественных (литературных) текстах. Монография, 2012.

СЕКЦИЯ II

ФИЗИКА – МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫ МЕН АКТ – НЫҢ ЗАМАНАУИ МӘСЕЛЕЛЕРІ
СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФИЗИКИ, МАТЕМАТИЧЕСКИХ НАУК И ИКТ
MODERN ISSUES OF PHYSICAL AND MATHEMATICAL SCIENCES AND ICT

UDC 519.6:517.977.56:629.764

THE ROLE OF THE CONCEPT OF ALGEBRAIC CLOSED FIELD THEORY IN THE DEVELOPMENT OF LITERACY OF STUDENTS OF MATHEMATICAL SPECIALITIES

Bakangali U., Zhaukumova Sh.S., Zhumabekova A.S.
mansur_tokanov@mail.ru
1st year student of the educational program "Mathematics"
"Zhetysu University named after I. Zhansugurova", Taldykorgan, Kazakhstan
KSU "School named after E. Shakhanov", Karaganda region, Kazakhstan
Scientific supervisor, professor, doctor of ped.sciences – **Smagulov E.Zh.**

The algebraic closure of the field of real numbers is the field of complex numbers. Its algebraic closure is denoted by the main theorem of algebra. The algebraic closure of the field of rational numbers is the field of algebraic numbers. The field of arithmetic numbers is algebraically closed. Algebraically closed fields will be a field-K if any nonzero polynomial of K has one root of a smaller one. Unique to any field up to isomorphism, it is algebraically closed. If K is algebraically closed, then any irregular polynomial coefficients of K are partitions of K. For example, the field of real numbers is not algebraically closed because the polynomial X^2 + 1 has no real root; on the contrary, the field of complex numbers is algebraically closed: this is a fundamental theorem of algebra, also called the Dlambert-Gauss theorem [1].

Complete theories are important to arrive at the notion of algebraic closed fields. So, with respect to the node of our title, while the field-addition (+) and multiplication (·) operations represent any set k satisfying the given field axioms, an algebraically closed field is a field K that has one root of any non-zero polynomial of K.

Every field K has an algebraic closure which is the smallest algebraic closed field of K which is a subfield. The algebraic closure of this field is a unique feature of K-isomorphisms. In particular, the field of complex numbers is an algebraic closure of the field of real numbers, and the field of algebraic numbers is an algebraic closure of the field of rational numbers. A finite field K cannot be algebraically closed. Indeed, if we consider the product P (X) = _ _ _ (k∈K). (x-k). then p + 1 is a non-constant polynomial with no root in K. The first-order theory of algebraic closed fields makes use of the epimination of quantifiers. Thus, the theory of algebraic closed fields with fixed characteristic is complete, and a first-order statement is true for algebraic closed fields with zero characteristic only if it is true for fields with sufficiently large characteristic.

To fully convey the topic, we will need language, structure, term, formula, model and other concepts such as. Of great importance is the theory of convergence [2].

By considering the theory and the complete theory, we give a broad overview of the topics of groups, abelian groups and fields. Thus, we can fully extend the definition, the notion of the theory of algebraic closed fields. First-order logic (predicate calculus) is formal calculus that admits statements about variables, fixed functions, and predicates. It extends the logic of statements. In turn, it is a special case of higher-order logic. A first-order logic language is built around a signature consisting of a set of function symbols {F} and predicate symbols {\displaystyle P}. Each function and predicate symbol depends on the location of , that is, the number of possible arguments. First-

order logic allows Strong judgements about the truth and falsity of statements and their relationship, in particular, about the logical consequences of one statement over another or, for example, about their equivalence.

Definition . A field is any set k (axioms of fields) satisfying the following conditions, where the operations of addition (+) and multiplication (·) are given:

For any a, b ∈ k, the equality a + b = b + a holds (commutativity of addition;

For any a, b, c ∈ k, (a + b) + c = a + (b + c) (associativity of addition;

For any A ∈ k, we have an element 0 in k such that a + 0 = a (existence of zero);

For any A ∈ k, we have b ∈ k such that a + b = 0 (existence of an opposite element: such an element b is called the opposite of A and is denoted by "-a");

For any a, b ∈ k, the equality a - b = b - a (multiplication permutation) is true;

For any a, b, c ∈ k, we have (a - b) - c = a - (b - c) (associativity of multiplication;

For any A ∈ k, there exists an element "1" that is not zero in k such that A·1 = a (existence of a unit);

For any non-zero A ∈ k, there is a b ∈ k such that A - b = 1 (existence of an inverse), such an element b is called the inverse element of A and is denoted as 1/a or a^(-1;

For any a, b, c ∈ k, A - (b + c) = a - b + a - c (the distribution property of multiplication over addition) holds.

Definition . for any field elements a, b ∈ F,

the equation a + x = b has a single solution x = b + (-a),

which is denoted b-a and is called the difference of the elements b and A. Thus, the get operation is defined in the field.

Definition . for any field elements A, b ∈ F, a 0 0 0,

the equation a · x = b has a unique singular solution

x = b · a^(-1), which is denoted b/a and is called the separation of elements b and A.

Let L = {+, -, -, 0, 1} be the language of ring theory. Consider the following L-theories: the ACF-algebraic theory of closed fields, the ACF_p-algebraic theory of closed fields of description P, where p is a prime number or 0. We define ACF ti a_1. . . together with the axioms x a_n x x x

(x^n+ a_1 x^(n-1)+ - - - - - + a_n = 0)

using the known field axioms for all natural numbers n > 0.

Then the ACF_p theory for a prime number p via the ACF axioms

∀x (((x+...is defined by the axiom +x) p p= 0).

The ACF_0 theory is represented by the ACF axioms, and the axioms p beryledi x

((x(x(x+...+ x) beryledi p = 0),

for all prime numbers p.

The algebraic theory of closed fields of constant characteristic is also complete; the proof of this fact is similar to the proof of statement 2, the measure of which is replaced by the degree of transcendence.

Conclusion . The theory ACF_p is α-categorical for all uncountable α-cardinals.

Proof. It is known that for every field extension one can choose a transcendental basis whose semisimplicity is uniquely determined; moreover, two algebraically closed fields are isomorphic if they have the same characteristic and degree of transcendence (over a simple subfield). If this degree of transcendence is equal to α, it is easy to see that the field has power α +__0. Hence, the degree of transcendence of an algebraically closed force field α >__0 is uniquely defined; thus 1, 2, ... , Isomorphic fields of transcendental degree__0 are numerical [3].

Conclusion. In this paper, many references, concepts are given to reveal the theory of algebraic closed fields, covering many theorems starting from first-order series logic. In addition, the notions of term, formula, atomic formula, language are widely discussed.

The notion of models and theories using structures and languages is given. Many theorems can be found in this work, each of which is, shall we say, important in the theory of closed algebraic fields. For example, the convergence theorem, which states that a theory T is a model only if there exists a

model of every last subset of theory T, Gödel's completeness theorem, the Levenheim-Skolem theorem, which further strengthens the convergence theorem and proves that theory T has a degree model exactly equal to α, and other similar theorems.

Consider the following statement for the above statement:

Report № 1. $f(x) = x^4 - x^3 - 3x^2 + 2x + 2 \in Q[x]$ it is necessary to factorize a polynomial without rational roots or to find out its irreducibility in the field

The solution. We will solve this problem with the beautiful Kronecker. In the field **Q,** the reduced integer coefficient is divided into the product of factors whose coefficients of the polynomial are integers. Since the polynomial **f (x)** has no rational roots, it does not have linear factors, and if it is linear in the field **Q**, it divides into two quadratic factors:

$f(x) = (x^2 + px + q)(x^2 + p_1x + q_1) = g(x) \cdot q(x) \in Z[x]$

Any integer $x = m$ actually $f(m) = g(m) \cdot q(m) \in Z$, $f(m) \div g(m)$ that will happen

$g(x) = x^2 + px + q$ we use to find the polynomial.

$f(1) = 1$, $f(-1) = -1$, since $g(1)$ i $g(-1)$ the following combinations are suitable for:

1) $g(1) = 1$, $g(-1) = 1$; 2) $g(1) = -1$, $g(-1) = 1$;

3) $g(1) = 1$, $g(-1) = -1$; 4) $g(1) = -1$, $g(-1) = -1$;

1) $\begin{cases} g(1) = 1 + p + q = 1 \\ g(-1) = 1 - p + q = 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} p = 0 \\ q = 0 \end{cases} \Leftrightarrow g(x) = x^2$

Then $f(x)$ the polynomial is $g(x)$-ne is not divided, ie $f(x) \neq x^2 \cdot q(x)$

2) $\begin{cases} g(1) = 1 + p + q = -1 \\ g(-1) = 1 - p + q = 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} p = -1 \\ q = 1 \end{cases} \Leftrightarrow g(x) = x^2 - x - 1,$

$f(x)$ the polynomial is $g(x)$-ne is divided:

$$\begin{array}{r|l} x^4 - x^3 - 3x^2 + 2x + 2 & x2 - x - 1 \\ \hline x^4 - x^3 - x^2 & x^2 - 2 \\ \hline -2x^2 + 2x + 2 & \\ \hline -2x^2 + 2x + 2 & \\ \hline 0 & \end{array}$$

$r(x) = 0 \Rightarrow f(x) : g(x)$

So, $f(x) = (x^2 - x - 1)(x^2 - 2) \in Q[x]$

Warning. If the polynomial is not divisible by considering all the $f(x)$ the polynomial is $g(x)$ -ne if it is indivisible, then we say it is $f(x)$ the polynomial is Q irreducible in the polynomial field.

List of references used

1. Manturov O.V., Matveev N.K. Higher mathematics course. Linear algebra. Analytical geometry. Differential calculation of a function of one variable. – M.: Vysshaya Shkola, 2019.

2. Smagulov E.Zh. Ways of development of mathematical thinking of students in the process of learning mathematics // Herald of KazNU. Al-Farabi. Series pedagogical sciences. – Almaty, 2019. No. 3(22). P. 89-94

3. https://ust.kz/word/matematikalyq_zertteylerdegi_matematikalyq_indykciya_adisi-174512. html

UDC 004.94

FUNDAMENTALS AND APPLICATIONS OF 3D TECHNOLOGY

Balmagambetov Alzhan Malikovch
k.dzhumanova@asu.edu.kz
1st year undergraduate of the educational program "Applied Computer Science in Design"
Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan
Scientific supervisor – **Makhatova V.E.**

The term "3D modeling" encompasses the utilization of specialized software to craft a three-dimensional depiction of an object. This representation, known as a 3D model, has the ability to convey the dimensions, structure, and texture of the object, whether it be an existing product or a conceptual design yet to materialize in the physical world. To delve deeper into the concept of "what is 3D modeling?" read on.

Within the realm of the construction industry, 3D models of construction sites prove instrumental in the management of machinery. These representations incorporate the actual environment's points, lines, and surfaces, utilizing coordinate data to indicate the horizontal and vertical positions in relation to a reference point. The spatial linkages inherent in these representations allow for viewing from diverse perspectives.

Machine control employs an array of positioning sensors to provide input on parameters such as target grades and the position of a bucket or blade to machine operators. The 3D model serves as a tool for machine operators to verify the accuracy of their work. Workers can locate the replica's points in the field through GPS technology, and machine sensors can relay information about their positioning relative to the model's points.

These control techniques aid teams in translating the 3D model into reality by guiding equipment to precisely replicate the lines, points, and surfaces specified in the model. Beyond construction, 3D models find applications in project evaluations, design assessments, and environmental compliance analyses conducted by various teams. Particularly advantageous in pre-bidding scenarios, these models enable contractors to explore multiple designs and articulate their concepts effectively.

The roots of 3D modeling can be traced back to the 1960s, where it was initially confined to professionals in engineering and automation due to limited access and high costs of mathematical modeling software. The complexity of the modeling process and its exclusive reliance on mathematical models hindered broader engagement, particularly for artists.

The landscape changed with the introduction of Sketchpad by American engineer Ivan Sutherland in the early 1960s. Serving as one of the earliest graphical user interfaces, Sketchpad revolutionized the visualization and control of program functions. This innovation laid the foundation for computer graphics, operating systems, software interfaces, and subsequently influenced the entire 3D graphics industry.

Sutherland developed the first version of Sketchpad in 1961, running on the TX-2 computer at MIT. His doctoral thesis, "Sketchpad: A Man-Machine Graphical Communication System," published in 1963, marked a milestone in 3D modeling. Following this success, Sutherland and David Evans established the first department of computer technologies at the University of Utah, recruiting talented students, including Edwin Catmull, later the founder of Pixar Animation Studios.

In 1968, Evans & Sutherland, the first 3D graphics company, was founded, paving the way for the democratization of the 3D graphics industry. Sketchpad's influence extended to imaging software, including CAD and modeling programs.

The 1970s witnessed the rise of computer graphics companies, and the automated design and drafting system ADAM contributed to the proliferation of 3D software. The era of rendering, symbolized by Martin Newell's "Utah Teapot," characterized this period.

The 1980s marked the widespread adoption of 3D modeling, with IBM's launch of the first personal computer in 1981 and the emergence of CAD as a standard practice in various industries. UniSolids CAD software by Unigraphics and AutoCAD, a revolutionary 2D drafting software, played pivotal roles during this decade.

The 1990s witnessed the modernization of 3D modeling software, becoming a standard practice in designing products across industries. Falling prices made the software accessible to companies, freelancers, and hobbyists. The introduction of freemium business models and free software like Blender increased the popularity of 3D modeling among users of all levels. Towards the end of the decade, software companies adapted to the emerging technology of 3D printing, leading to the development of dedicated applications.

Post-2000s, 3D modeling and CAD software continued to evolve positively, offering a diverse range of applications for different users and budgets. The development of cloud-based systems allowed global access to files and accounts from various devices. Today, there is a plethora of software options, and formal courses are available to educate users of all types on software usage.

3D replicas, a widely utilized technological form, find application across various industries. Numerous sectors leverage 3D modeling for a multitude of purposes. Some notable applications include:

Architectural Visualization for Building Planning:

Employing 3D modeling aids in the planning of structures through architectural visualization.

Real Estate Sector for 3D Tours:

The real estate sector utilizes 3D modeling to provide immersive 3D tours, enhancing property exploration.

Entertainment Industry for Games and Movies:

3D modeling plays a crucial role in the creation of video games and movies, contributing to realistic visual experiences.

Academic Research:

Academic research extensively utilizes 3D modeling for various applications, contributing to diverse fields of study.

In the construction industry, where new techniques are continually emerging, 3D models serve multiple functions. Below are some ways in which 3D models are applied in construction:

Enhanced Machine Control:

3D modeling facilitates precise, efficient, and cost-effective machine control. Machine operators, guided by on-board computers and GPS devices, can visualize the job site on a screen within the cab. Sensors and a GPS system guide the machine based on the measurements from the 3D model.

Site Layout Communication:

3D models prove beneficial for communicating site layout, including the placement of utility equipment and landscaping elements. Electricians, for instance, can use 3D models to quickly and accurately set up electrical connections, while mapping other utilities provides crews with confidence about equipment placement.

Progress Reports and As-Builts:

3D models are instrumental in conveying project progress and generating as-builts, revised drawings submitted upon project completion. Regular updates to the 3D model throughout an assignment allow for a dynamic representation of the evolving site. Post-project, the 3D model becomes a valuable resource for ongoing facility maintenance, operations, and asset management.

For example, let's look at the stages of developing a model that will not be used in game development or studios.

In the field of three-dimensional computer graphics, four main stages can be distinguished, which are necessary to obtain the finished product: 1. Modeling - creating objects that will be present in the scene. 2. Material Usage - defining surface properties of objects to simulate various real-world characteristics (color, texture, transparency, brightness, etc.). 3. Lighting - adding and placing light

sources similar to what is done in a theater studio or on a film set. 4. Visualization - generating images based on models, materials, and lighting.

If the project involves creating animation, modeled characters can act as animated elements. Additionally, it's possible to change the position of objects in the scene, alter their sizes, shapes, or materials. Animation of the camera can also be created, resulting in a sequence of shots depicting the created scene from various angles.

Modeling based on primitives. Primitives are basic parametric shapes such as cubes, spheres, and pyramids. When visualized, objects like spheres are transformed into polygons, but the resulting surface appears much smoother. The smoothing effect is achieved through special shading algorithms.

Objects based on sections are named by analogy with the method used in shipbuilding, involving "stretching" a surface onto arbitrary sections. Sections or flat forms are two-dimensional objects. When creating three-dimensional objects, several forms are arranged along a certain path.

Modeling based on Boolean operations. Boolean objects are created by adding, subtracting, and intersecting overlapping surfaces.

Surface modeling is based on creating arbitrary surfaces. Various mathematical models are used in creating surfaces, leading to different modeling techniques. Polygonal meshes, editable grids - complex models created from multiple polygonal surfaces smoothed during visualization. Polygonal modeling involves manipulating vertices, edges, and faces directly.

Patches are built based on splines (smooth curves) and can be modified using control points. The spline elements are arranged along the edges of the surface being created. Non-uniform rational B-splines (NURBS) - a technology designed for creating smooth shapes and models. It is based on a special mathematical apparatus. Unlike patch modeling, control points in NURBS modeling can influence any local area of the surface.

Surface modeling based on spline grids. A set of splines, a kind of framework, is created, based on which the surface is formed.

At this stage, the surfaces of models are given the appearance of real materials. Only then will the models look as realistic as possible. They will acquire the appearance of wood, metal, plastic, etc. The surface may become reflective or transparent. For this purpose, in any 3D modeling program, there are material editors with ready-made sets of materials or tools to develop custom materials. In 3ds Max, the Material Editor is one of the most important modules of the program.

Color is one of the simplest material properties. However, even color usage has many aspects. Color can be primary, defining the coverage of the entire object, ambient, affecting the influence of ambient lighting, specular, defining the color of the brightest spots on the shiny surface, etc.

In the process of creating materials, texture maps are widely used, which are either raster images of real objects or procedurally generated images. Several texture maps can be used in the process of creating a material.

Precise placement of material on the surface of an object is achieved through so-called mapping coordinates (UVW Map), where the raster image is interactively placed on the object's surface.

Skillful use of materials can save a lot of time and achieve excellent results. For example, windows or balcony grids can be modeled using polygons or other methods, or a material based on raster images can be applied to primitive objects like Box.Texture maps are successfully used to give a sense of relief and volume to the surface. Relief is achieved through differences in color brightness, similar to embossing.When creating materials, properties of the object such as reflection, refraction, and opacity are defined. Moreover, not only how the surface reacts to light can be set but also the necessary properties of reflected light and its intensity. Much of this is determined by mathematical algorithms that implement these effects.

Creating transparent objects using materials allows control over the properties of refracted light. Skillful use of materials allows achieving excellent results. This requires skills not only of an engineer but also of an artist.

Lighting. The best lighting should be almost subconscious: present but not intrusive.

It emphasizes the properties of the scene created through modeling and material usage. Lighting sets the mood for the entire scene. Specialists study lighting properties in architecture, but certain skills can be acquired through the study of artistic photography and cinematography.

Visualization.Visualization is the final stage of working on the modeled scene. At this stage, the computer converts the mathematical model of the scene into a form suitable for visual perception. This process is called rendering. In English, there is the word "visualization," but it has a broader meaning. Only during the rendering stage in 3ds Max do all the properties of object materials, light sources, and effects applied within the scene become visible.

The scenes created can be visualized with different degrees of accuracy. Various visualization mechanisms are used to achieve different qualities, but they are executed at different speeds. Additionally, the performance of the computer and the parameters of the graphics card play a significant role at this stage.

Ray Tracing and Photon Mapping.The most common method for generating realistic images is ray tracing. When building an image, a ray is sent in a specified direction to assess the incoming light energy from that direction. This energy is determined by the illumination of the first surface encountered by the ray.

Ray tracing provides good results and allows for reflection and refraction calculations. Despite its popularity and efficiency, there are several physical phenomena that it poorly represents or does not represent at all. For instance, effects such as diffused reflections (the color tone from a mahogany dresser on a white rug) and focused light (glints from water at the bottom of a pool).

Photon Mapping is an extension of the ray tracing method that offers solutions for such situations. By utilizing photon maps alongside ray tracing, the method efficiently simulates all types of direct and indirect lighting. Furthermore, Photon Mapping accounts for the influence of the medium through which light propagates. The algorithm of Photon Mapping operates as follows: photons are emitted from light sources, and then photon tracing occurs with subsequent information storage on the photon map.

In 3ds Max, both methods are used: ray tracing by default and a specialized mental ray renderer augmented with photon mapping. A few words about the terminology used in material descriptions for the mental ray renderer. In mental ray, a shader is generally referred to as an algorithm that calculates a specific surface property of an object. A complex combination of shaders describing various surface properties in mental ray is called phenomena.

Conclusion**.** In conclusion, the versatility of 3D models extends across a spectrum of industries, serving diverse purposes from architectural planning to immersive real estate experiences and entertainment production. The construction sector, in particular, benefits significantly from 3D modeling applications, with advancements in machine control enhancing accuracy and cost-effectiveness. The use of 3D models in site layout communication proves invaluable for coordinating utility placements and landscaping elements, optimizing efficiency in various construction processes. Furthermore, the integration of 3D models into progress reports and as-builts offers a dynamic and comprehensive approach to project documentation, ensuring that stakeholders have accurate representations throughout a project's lifecycle. As technology continues to evolve, the role of 3D modeling in various fields, especially in construction and beyond, is poised to expand, providing innovative solutions and contributing to the continual advancement of industries.

List of sources used

1. Josh G., Ponte R. The Topology Handbook for Blender 2.8. 2020.
2. Mezhenin A.V. Technologies of 3D model development. St. Petersburg, 2018. 100 p.

ӘОЖ 004.8

АДАПТИВТІ БІЛІМ БЕРУДЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ҚОЛДАНУ

Абжаппар Назерке Бекзатқызы
naz_007@list.ru
«Информатика және білім беруді ақпараттандыру» білім бағдарламасының 1 курс студенті
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, ф.-м.ғ.к., қауымдастырылған профессор – **Салтанова Г.А.**

Аннотация: Мақалада адаптивті білім беру бағдарламаларында жасанды интеллектті қолданудың маңыздылығы, адаптивті білім беру бағдарламаларының негізгі сипаттары мен түрлері туралы айтылған.

Кілттік сөздер: адаптивті білім беру бағдарламалары, жасанды интеллект.

Бүгінгі таңда компьютерлік технологияның дамуы үлкен өзгерістерді жүзеге асырды, бұл жаңа технологиялардың пайда болуына және оларды жүзеге асыруға мүмкіндік берді. Компьютерге ақыл-ой қабілеттерін сіңіру әрекеттері жасанды интеллект (ЖИ) анықтамасымен байланысты. Оның жұмыс істеуі бұрыннан бар деректерді немесе тек келушілерді өңдеумен байланысты.

Жасанды интеллектіні білім беруде қолданудың дамыған бағыты – бейімдеп оқытуда қолдану. Мұнда ЖИ әрбір білім алушының үлгерімін бақылап отырады, курс бөлімдерін білім алушының қабілетін ескере отырып құрастырады немесе оқытушыға қай материалдың меңгеріліп, қай материал меңгерілмей қалғандығы жайында ақпарат беріп отырады.

Осы мақалының зерттеу мәселесі, мұғалімдердің қосымша курс сабақтарының болмауына байланысты оқушылардың информатика пәніне деген қызығушылығының болмауы.

Мақаланың негізгі мақсаты – оқушылардың адаптивті білім беру бағдарламалары мен ресурстарын құруда жасанды интеллектті қолдану және оны жүзеге асыру.

Осы мақсатқа сәйкес келесі міндеттер орындалады:

1) Оқушылардың информатикаға деген қызығушылығын арттырудағы технологияларды зерттеу;

2) Адаптивті білім беру бағдарламалары мен ресурстарын құруда мұғалімнің рөлін және оны жасанды интеллектпен алмастыру мүмкіндігін анықтау

Адаптивті білім беру бағдарламалары – оқытуды жекелендіру және әрбір оқушының қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін жасанды интеллект сияқты технологияларды пайдаланатын оқу бағдарламалары. Адаптивті білім беру бағдарламаларының кейбір негізгі сипаттамалары бар:

1. Жекелендірілген оқыту: Бағдарламалар жекелендірілген оқу материалдары мен тапсырмаларын ұсына отырып, әр оқушының білім деңгейіне, қызығушылықтарына және оқу қабілеттеріне бейімделген.

Информатикада дербестендірілген оқытудың маңызы ерекше, өйткені ол әрбір оқушыға жеке көзқарасты қажет ететін пән. Информатикада дербестендірілген оқытуды жүзеге асырудың кейбір жолдары:

Жекеленген оқу жоспарлары: Оқушылардың информатика бойынша әр түрлі бастапқы білімі мен деңгейін ескере отырып, оқу бағдарламаларын әрбір оқушы оқу жоспары бойынша өз қарқынымен ілгерілей алатындай етіп жасауға болады.

Пәндер мен курстарды таңдау: Оқушылардың қызығушылықтары мен мақсаттарына сәйкес келетін пәндер мен курстарды таңдау мүмкіндігі болуы мүмкін. Мысалы, кейбіреулер математикаға бағытталған курстарды таңдаса, басқалары бағдарламалық жасақтаманы әзірлеуге немесе веб-дизайнға қызығушылық танытуы мүмкін.

Бейімделетін оқу материалдары: Оқулықтар, онлайн курстар және тапсырмалар сияқты оқу материалдары әр оқушының деңгейіне және оқу қажеттіліктеріне бейімделуі мүмкін.

Таңдамалы жобалар мен тапсырмалар: Оқушылар информатикадан алған білімдерін оларды қызықтыратын белгілі бір салалар мен мәселелерге қолдануға мүмкіндік беретін жобалар мен тапсырмаларға тап болуы мүмкін.

Жеке кеңестер мен кері байланыс: Мұғалімдер мен тәлімгерлер оқушыларға материалды жақсырақ түсінуге және информатика дағдыларын жақсартуға көмектесе отырып, олардың жұмысы бойынша жеке кеңестер мен кері байланыс бере алады.

Технологияны пайдалану: Онлайн оқыту бағдарламалық құралы және виртуалды шындық сияқты технологияларды информатикада интерактивті және иммерсивті оқу материалдарын жасау үшін пайдалануға болады.

Информатикада жекелендірілген оқыту оқушыларға осы саладағы табысты мансап үшін қажетті дағдыларды дамытуға көмектеседі, сондай-ақ оларды информатиканы одан әрі зерттеуге және оны өмірдің әртүрлі салаларында қолдануға шабыттандырады.

2. Автоматтандырылған кері байланыс: Жүйелер оқу өнімділігі туралы жылдам кері байланысты қамтамасыз етеді, оқушыларға қателерін түсінуге және білімдерін жақсартуға көмектеседі.

Информатикада автоматтандырылған кері байланыс оқушылардың қателіктерін түсінуге, біліктілігін арттыруға және осы салада өсуіне көмектесуде маңызды рөл атқарады. Автоматтандырылған кері байланысты информатикадан оқытуда қолданудың кейбір жолдары:

Кодты шолу: Автоматтандырылған жүйелер оқушылар жазған кодты қарап шығып, оның дұрыстығы, тиімділігі және бағдарламалау стилі туралы кері байланыс бере алады.

Тестілеу: Жүйелер оқушылардың білімін тексеру үшін автоматтандырылған тесттер жасай алады және олардың нәтижелері бойынша кері байланыс бере алады.

Жұмысты бағалау: Автоматтандырылған жүйелер оқушылардың тапсырмаларды орындау көрсеткіштерін талдап, оларға жақсарту жолдары туралы кері байланыс бере алады.

Алгоритмді оқытуды қолдау: Жүйелер қадамдық нұсқаулар мен нәтижелер туралы кері байланыс беру арқылы оқушыларға әртүрлі алгоритмдерді түсінуге және жүзеге асыруға көмектесе алады.

Интерактивті тапсырмалар: Автоматтандырылған жүйелер оқушыларға білімдерін қолдануға және жылдам кері байланыс алуға мүмкіндік беретін интерактивті тапсырмаларды ұсына алады.

Қателерді талдау: Жүйелер оқушылар жіберген қателерді талдап, оларды түзету және жақсарту бойынша ұсыныстар бере алады.

Автоматтандырылған кері байланыс оқушылардың информатикада дамуына көмектеседі, олардың оқу сапасын үздіксіз жақсартуды және жақсартуды қамтамасыз етеді.

3. Бейімделетін сынақтар мен бағалаулар: Бағдарламалар әр студенттің білім деңгейіне бейімделетін, дәлірек бағалаулар мен ұсыныстарды қамтамасыз ететін тесттерді автоматты түрде жасай алады.

Информатикада бейімді тесттер мен бағалауларды жасау үшін жасанды интеллектті (ЖИ) пайдалану оқушылардың оқуын және бағалауын айтарлықтай жақсартады. Міне, оны қалай жүзеге асыруға болады:

Жекелендірілген тесттер: ЖИ оқушылардың білімдері мен дағдыларын талдай алады және олардың деңгейіне бейімделетін тесттерді автоматты түрде жасай алады. Мысалы, білім деңгейі жоғары оқушыларға қиынырақ сұрақтар қойылса, білімінде олқылық барларға жеңілірек сұрақтар қойылады.

Жылдам кері байланыс: Тестілеуді аяқтағаннан кейін ЖИ оқушыларға дұрыс жауаптарды түсіндіре отырып және қателерді көрсете отырып, олардың жауаптары туралы жылдам кері байланыс бере алады. Бұл оқушыларға өз қателерін түсінуге және білімдерін жетілдіруге көмектеседі.

Нәтижелерді талдау: Оқушылардың өнімділік деректерін пайдалана отырып, ЖИ оқушылардың күшті және әлсіз жақтарын талдай алады, бұл мұғалімдер мен мектеп әкімшілеріне нәтижелерді жақсарту үшін оқу жоспарлары мен бағдарламаларды бейімдеуге мүмкіндік береді.

Оқыту тәжірибесін жақсарту: ЖИ әртүрлі оқыту әдістері мен материалдарының тиімділігін анықтауға көмектесіп, оқытушылар мен курс жасаушыларға оқу бағдарламаларын оңтайландыруға мүмкіндік береді.

Тестілеу уақытын қысқарту: Бейімделетін сынақтар тестілеу уақытын қысқартуға көмектеседі, себебі олар тиімдірек және оқушылардың білім деңгейлерін дәл бағалай алады.

Информатикада ЖИ - мен жұмыс істейтін бейімделу тестілері мен бағалауларын пайдалану оқушыларға жекелендірілген білім алуға және дәлірек кері байланыс алуға көмектеседі, бұл оқу тәжірибесі мен нәтижелерін жақсартуға әкеледі.

4. Прогресс мониторингі: Жүйелер нақты уақытта студенттердің үлгерімін бақылай алады және мұғалімдер мен студенттерге жетістіктер мен қиындықтар туралы ақпарат бере алады.

Информатикадағы прогресті бақылау үшін жасанды интеллект (ЖИ) қолдану оқушылар мен мұғалімдер үшін өте тиімді болуы мүмкін. Міне, мұны жүзеге асырудың бірнеше жолы:

Белсенділік пен оқу үлгерімін бақылау: ЖИ оқушылардың курстық тапсырмалар мен сынақтардағы белсенділігін, сондай-ақ олардың информатиканың нақты тақырыптары мен дағдыларын меңгерудегі үлгерімін бақылай алады.

Жекелендірілген кері байланысты қамтамасыз ету: Оқушылардың үлгерімі туралы деректер негізінде ЖИ жекелендірілген кері байланысты, оқу процесін жақсарту бойынша ұсыныстарды және одан әрі зерттеу бағыттарын қамтамасыз ете алады.

Оқыту тәжірибесін бейімдеу: ЖИ мұғалімдерге олардың үлгерімі мен білім деңгейіне негізделген қосымша материалдарды, жаттығуларды және тапсырмаларды ұсына отырып, олардың оқу тәжірибесін оқушылардың жеке қажеттіліктеріне сәйкес келтіруге көмектеседі.

Оқушылардың жетістіктерін болжау: Оқушылардың үлгерім деректерін пайдалана отырып, ЖИ олардың информатикадағы болашақ табыстарын болжай алады, бұл мұғалімдер мен мектеп әкімшілеріне оқушыларға қолдау көрсету туралы неғұрлым саналы шешім қабылдауға көмектеседі.

Білім беру бағдарламаларының тиімділігін бағалау: ЖИ әртүрлі білім беру бағдарламалары мен информатика бойынша оқыту әдістерінің тиімділігін бағалауға көмектесе алады, бұл білім сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

ЖИ көмегімен информатикадағы прогресті бақылау оқу үдерісін айтарлықтай жақсартып, оны тиімдірек және оқушылардың қажеттіліктеріне бейімдей алады.

5. Интерактивті оқу материалдары: Бағдарламалар оқуды қызықты әрі қолжетімді ету үшін әртүрлі оқу материалдарын, соның ішінде бейнелерді, аудио және интерактивті әрекеттерді ұсына алады.

Информатикада интерактивті оқу материалдарын жасау үшін жасанды интеллектті (ЖИ) пайдалану оқу процесін қызықты әрі тиімді ете алады. Міне, мұны жүзеге асырудың бірнеше жолы:

Интерактивті тапсырмалар мен жаттығулар: ЖИ оқушыларға материалмен тікелей әрекеттесу арқылы күрделі информатика ұғымдарын түсінуге көмектесетін интерактивті тапсырмалар мен жаттығулар жасай алады.

Деректерді визуализациялау: ЖИ күрделі деректер мен алгоритмдердің визуализациясын жасау үшін пайдаланылуы мүмкін, бұл оқушыларға олардың қалай жұмыс істейтінін жақсы түсінуге көмектеседі.

Модельдеу: ЖИ компьютерлік желілер немесе алгоритмдер қалай жұмыс істейтіні сияқты информатиканың әртүрлі аспектілерінің модельдеулерін жасауға көмектеседі, бұл оқушыларға практикалық дағдыларды алуға мүмкіндік береді.

Интерактивті сабақтар: ЖИ әр оқушының деңгейі мен оқу жылдамдығына бейімделетін интерактивті сабақтар мен курстарды жасай алады, бұл жекелендірілген оқу тәжірибесін қамтамасыз етеді.

Автоматтандырылған кері байланыс: ЖИ оқушыларға интерактивті оқу материалдарындағы өнімділігі туралы лезде кері байланыс беріп, материалды жақсы түсінуге және қателерді түзетуге көмектеседі.

Интерактивті ойындар: ЖИ оқушыларға информатиканы ойын түрінде үйренуге көмектесетін оқу процесін қызықты және қызықты ететін оқу ойындарын жасау үшін пайдаланылуы мүмкін.

Информатикада ЖИ негізіндегі интерактивті оқу материалдарын пайдалану оқушылардың материалды түсінуі мен есте сақтауын айтарлықтай жақсартып, оқуды қызықты әрі тиімді етеді.

6. Ынтымақтастық және коммуникация: Кейбір бағдарламалар оқушылар мен мұғалімдер арасындағы ынтымақтастық пен байланысты қолдайды, тіпті виртуалды ортада да.

Информатикада ынтымақтастық және коммуникация үшін жасанды интеллект (ЖИ) пайдалану оқу процесін тиімдірек және интерактивті ете алады. Міне, мұны жүзеге асырудың бірнеше жолы:

Бірлескен платформалар: ЖИ оқушылар мен мұғалімдерге ақпарат, идеялар және жобалармен алмасуға және ортақ тапсырмалар бойынша бірлесіп жұмыс істеуге мүмкіндік беретін бірлескен платформаларды жасау үшін пайдаланылуы мүмкін.

Виртуалды орталар: ЖИ оқушылардың бір-бірімен және курс материалдарымен өзара әрекеттесуіне, мәселелерді бірге шешуге және тәжірибе алмасуға болатын виртуалды орталарды жасауға көмектеседі.

Автоматтандырылған байланыс құралдары: ЖИ оқушылар мен мұғалімдерге тиімді қарым-қатынас жасауға көмектесетін чат-боттар немесе жобаны басқарудың автоматтандырылған жүйелері сияқты автоматтандырылған байланыс құралдарын ұсына алады.

Қарым-қатынасты талдау: ЖИ оқушылар мен мұғалімдер арасындағы қарым-қатынасты талдай алады, проблемаларды анықтауға және оқу ортасындағы қарым-қатынас процесін жақсартуға көмектеседі.

Топтық жұмысты қолдау: ЖИ тапсырмаларды тарату және жобаға қатысушылар арасында тиімді ынтымақтастықты қамтамасыз ету арқылы оқушылардың топ жұмысын ұйымдастыруға көмектесе алады.

Информатикада ынтымақтастық және коммуникация үшін ЖИ пайдалану оқушыларға топтық жұмыс дағдыларын дамытуға көмектеседі және олардың коммуникациялық және іскерлік қабілеттерін жақсартады, бұл ақпараттық технологиялар саласындағы табысты мансаптың маңызды аспектісі болып табылады.

7. Аналитика және есеп беру: Жүйелер оқуды жақсарту және бағдарлама тиімділігін бағалау үшін оқушылардың үлгерімі туралы аналитика мен есептерді қамтамасыз ете алады.

Бейімделетін білім беру бағдарламалары олардың жеке қажеттіліктері мен мүмкіндіктеріне қарамастан барлық оқушылар үшін оқуды тиімдірек, қызықты және қолжетімді етуге көмектеседі.

Информатикада аналитика және есеп беру үшін жасанды интеллект (ЖИ) пайдалану оқуды және шешім қабылдауды айтарлықтай жақсартады. Міне, мұны жүзеге асырудың бірнеше жолы:

Деректерді талдау: ЖИ үрдістерді анықтау, оқу бағдарламаларының жалпы тиімділігін түсіну және қосымша назар аударуды қажет ететін аймақтарды анықтау үшін бағалар, оқушылардың үлгерімі, оқу әрекеттері және т.б. сияқты оқу деректерін талдай алады.

Табысты болжау: Оқыту деректерін пайдалана отырып, ЖИ оқушының табысын болжай алады және оқуды жақсарту және жақсы нәтижелерге қол жеткізу үшін ұсыныстар бере алады.

Оқу бағдарламаларының тиімділігін бағалау: ЖИ әртүрлі оқу бағдарламалары мен оқыту әдістерінің тиімділігін бағалауға көмектеседі және оқушылардың әртүрлі топтары үшін қандай тәсілдердің ең табысты екенін анықтауға көмектеседі.

Жекелендірілген есеп беру: ЖИ оқушылар мен мұғалімдер үшін олардың үлгерімін, жетістіктерін және көбірек жұмысты қажет ететін аймақтарды көрсететін жеке есептер жасай алады.

Оқу бағдарламаларын жетілдіру: Деректерді талдау негізінде ЖИ мұғалімдерге оқушылардың қажеттіліктеріне сәйкес жаңа материалдарды, жаттығуларды және оқыту әдістерін ұсына отырып, оқу бағдарламаларын жақсартуға көмектесе алады.

Шешім қабылдауды қолдау: ЖИ тәрбиешілер мен мектеп әкімшілеріне білім беру бағдарламалары мен саясаттарын әзірлеу туралы негізделген шешімдер қабылдау үшін талдаулар мен есептерді бере алады.

Информатикада AI негізіндегі аналитика мен есеп беруді пайдалану білім сапасын арттыруға, оқушылардың жетістіктерін жақсартуға және тиімдірек оқу бағдарламалары мен курстарын жасауға көмектеседі.

Қорытынды.

Адаптивті білім беру бағдарламаларында жасанды интеллектті қолданудың технологиялары оқушыға жеке көзқарасты қамтамасыз ету, интерактивті кері байланысы бар шешімдерді интеллектуалды талдау мәселесін шешуде қолдау есебінен қазіргі қоғамды ақпараттандыру жағдайында білім беру қызметтерінің сапасын арттырудың жаңа жолдарын ашады. Осы технологияларды қолдану мұғалімнің уақытын едәуір үнемдейді және ұтымды етеді, оқушылардың модельдерін оңтайлы таңдау технологиясының арқасында оқу процесінің басқарушылық және коммуникативтік аспектілерін күшейтеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. https://informburo.kz/stati/rol-iskusstvennogo-intellekta-v-obrazovatelnom-processe - obsudili-na-mezdunarodnoi-konferencii-v-almaty

2. Даггэн С. Искусственный интеллект в образовании: Изменение темпов обучения. Аналитическая записка ИИТО ЮНЕСКО; пер. с англ.: Паршакова А.В. — Москва : Институт ЮНЕСКО по информационным технологиям в образовании, 2020

3. https://er.educause.edu/articles/2016/10/adaptive-learning-systems-surviving-the-storm

4. Смаракова А. Будущее уже здесь. Как искусственный интеллект меняет образование. [Электронный ресурс] – URL: https://theoryandpractice.ru/posts/20442-budushchee-uzhe-zdes-kak-iskusstvennyy-mtellekt-menyaet obrazovanie?ysclid=lj6sgvx2wk834757252

5. https://informburo.kz/stati/rol-iskusstvennogo-intellekta-v-obrazovatelnom-processe-obsudili-na-mezdunarodnoi-konferencii-v-almaty

ӘОЖ 378.147

ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДА ҚОЛДАНУ

Абишева Мейрамгуль Кайржановна
miram88@mail.ru
«Информатика» білім бағдарламасының 1 курс магистранты
М.Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жектекшісі, п.ғ.к., доцент – **Медешова А.Б.**

2019 жылы енгізілген төтенше жағдай адам баласының әдеттегі өмір сүру бағытын аяқ асты өзгертті. Әлемде күтпеген жағдай орын алды. Білім беру жүйесінде біршама өзгерістер болды. Сонымен қатар, Қазақстанның білім беру орындары дерлік қашықтықтан оқыту жүйесіне көшті. Ол бүкіл оқыту және білім беру технологиясын жаңа қырынан тану болды. Қашықтықтан оқыту, әсіресе, студенттерді оқыту үрдісінде ақпараттық технологияларды қолдану ZOOM, BILIMLAND, WHATSAPP, TELEGRAM желісін т.б. платформаларды қолдану қиындыққа соқты. Дегенмен, студенттер әр уақытта тапсырмаларды орындап, оқытушыдан кері байланысты көңіл-күйді білдіретін түрлі смайлдық белгішелер арқылы алып отырды. Оқытушы мен студенттер арасындағы диалог бейнеконференция, топтық чаттар, презентациялар, тесттер, бейнероликтер арқылы жүзеге асырылды. Сонымен қатар, сабақтан соң бейнероликті қайта-қайта қарау мүмкіндігі арқасында жоғары тиімділікке қол жеткізілді. Осыған орай Н.Ә.Назарбаевтың Білім және Ғылым қызметкерлерінің III съезінде сөйлеген сөзінде «мұғалімдердің жаңа білім деңгейі жөнінен әлдеқайда жоғары болуы керек. Ол үшін жаңа формацияның педагогі қажет» - деген тұжырымы бүгінгі осы талапқа әкелгендей болып отыр. Яғни, студентпен бірге оқытушы да жаңа форматтағы технологияны жан-жақты меңгеруге мүмкіндік алды. Қашықтықтан оқытудың бір ерекшелігі студенттің өз еркімен ізденуіне, білім алуына еркіндік берді. Кейбір жағдайда алыс шалғайларда тұратын студенттердің интернетке қолжетімсіздігі, ал кейбіреуінде мүлдем компьютердің болмауы тиімсіз болды. Студенттер интерактивті теледидар арқылы жүргізілетін бағдарламаны оқытушыдан әртүрлі қашықтықтағы аудиториямен тікелей бейнелік жанасу мүмкіндігін алып отырды. Қашықтықтан оқыту –инновациялық білім беру технологияларын қолдану арқылы географиялық жер алшақтығына қарамастан оқыту, яғни, оқытушы мен студенттің сан алуан қашықтықта білім беру технологияларын қолдану арқылы қарым-қатынасқа түсуі, өзара бір - бірімен әрекеттестігі болып табылады. Қашықтықтан білім беру технологияларын қолдану арқылы оқыту бұл интернет-ресурстар мен телесабактар, желілік платформалар арқылы жүзеге асырылатын және оқу үрдісіне тән компоненттерді қамтитын үрдіс [1;1].

Қашықтықтан оқыту технологиясының пайда болуына қашықтықтан ақпарат берудің әртүрлі құралдарының дамуы ықпал етті. Осы педагогикалық технологияның негізін қалаушы 1840 жылы стенография студенттеріне пошта арқылы сабақ бере бастаған ағылшын Исаак Питман болып саналады. XIX ғасырдың 50-ші жылдарында Густав Лангеншейдт Германияда «оқыту хаттарын» - тілді меңгеруге арналған өзін-өзі нұсқаулықпен басып шығарды. 1870 жылдары АҚШ-та қашықтықтан оқыту бағдарламалары құрыла бастады. 1917 жылдан кейін Ресейде «консультациялық» (сырттай) білім беру моделі дамыды. 1969 жылы алғашқы қашықтықтан оқыту университеті - Ұлыбританияның ашық университеті ашылды, содан кейін бүкіл әлемде осындай білім беру мекемелері пайда бола бастады. Қазіргі кезде дүние жүзі бойынша магистратура мен доктарантураны қалаған елде оқуға мүмкіндік бар. Қашықтықтан оқыту технологиясының дамуы коммуникация құралдарының дамуына тікелей байланысты. Телеграф, телефон, радио, содан кейін теледидар мен компьютерлік технологияларды ойлап табу студенттер санын едәуір көбейтуге және осы педагогикалық қызметтің сапасын жақсартуға мүмкіндік берді. Бүгінгі күні қашықтықтан оқыту Интернеттің әр түрлі ақпараттық

ресурстарын (мәтіндік құжаттар, мультимедиялық, аудио-видео конференциялар және т.б.) пайдалана отырып жүзеге асырылады, оның көмегімен педагогикалық қызметтің жаңа формалары мүмкін болды: қашықтан зертханалық жұмыстар мен шеберханалар, виртуалды экскурсиялар, студенттер мен оқытушылардың компьютерлік корреспонденциясы және басқалары[2;352]. Кең таралған классификацияға сәйкес қашықтықтан оқыту технологиясының үш түрін атап көрсетуге болады.

1. Кейс технологиясы. Студент курсқа қажетті материалдарды алады (кітаптар, оның ішінде электронды оқулықтар, оқу-әдістемелік кешендер, тест жұмыстары, арнайы компьютерлік бағдарламалар, мысалы, Consultant Plus және т.б.). Қарым-қатынасты тьютор қолдайды (қашықтықтан оқытуды жүргізетін және оқытушының, кеңес берушінің және оқу үрдісін ұйымдастырушының функцияларын бір уақытта орындайтын оқытушы кеңесші), ол тыңдаушылармен телефон, пошта және басқа байланыс құралдары арқылы байланысады немесе консультациялық орталықтар мен оқу орталықтарында олармен тікелей кездеседі.

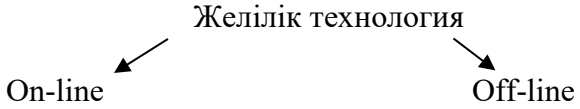
Қазір кейс технологиясын педагогикалық оқыту үрдісіне енгізу әдіс-тәсілдері Л.Барис, В.А. Ясвин, К. Кристенсен, Э.хансен, М.В. Коротков, М.В. Кларин, А.И.Наумова, А.М.Зобина, М.С.Керимбаева, В.А.Канн-калик, Н.Д.Никандров, Б.Н.Киселева, И.В. Липсина, Г.А.Полонский, Д.Экинсон, И.Уилсондар еңбектерінде қарастырылған.

2. Телевизиялық және спутниктік технологиялар интерактивті теледидарды қолдануға негізделген: zoom, теледидар және радио дәрістер, бейнеконференциялар, виртуалды практикалық жаттығулар және т.б. Бұл Тихонов А.Н еңбектерінде қамтылған.

3. Интернеттегі оқыту немесе желілік технология. Студент барлық қажетті материалдарды алады және оқытушымен (нұсқаушымен) Интернет арқылы да байланыс алады[3;272].

Қашықтықтан оқытудың теориялық және практикалық негіздері Р.М. Деллинг, М.Дж. Мур, М.Ю. Бухаркин, В.Г. Кинелев, М.В. Моисеева, В.И. Овсянников, В.И. Солдаткин, А.В. Хуторский, С.А. Щенников, Т.Х. Хакимова, Ш.А. Курманбаева, К.А. Тулентаева және т.б. сияқты шетелдік және отандық ғалымдардың зерттеулерінде баяндалған.

Желілік технология екі режімде (сурет 1) жүзеге асырылады.



Сурет 1. Желілік технология бөлінісі.

Мұны кейде синхронды және асинхронды режімде оқыту деп те атайды. On-line қарым-қатынас online-сабақ, online-кеңес формасында ұйымдастырылады. Атап айтқанда, студенттер «Робототехника негіздері» онлайн курсынан online-кеңесті ZOOM платформасы арқылы өтті. Аталмыш курсты Offline режимде оқитын студенттер online-кеңес кезінде өз сұрақтарын қойып, online режимде өзара пікір алмасты және оқытушының нақты кеңесін алды.

Қашықтықтан оқытудың бірқатар артықшылықтары бар, бұл қашықтықтан оқытудың заманауи педагогикада жетекші орындардың бірін иеленуіне ықпал етті.

Біріншіден, бұл қол жетімділік пен ашықтық, яғни жұмыс пен оқуды біріктіруге, сондай-ақ мүмкіндігі шектеулі жандар мен шалғай аудандардан келген адамдарға білім алуға мүмкіндік беретін оқу орнының орналасқан жерінен шықпай-ақ оқу мүмкіндігі. Сонымен бірге білім беруді шетелдік университеттерден де алуға болады.

Екіншіден, тренинг жеке қарқынмен жүреді, демек, әр адам жеке жағдайлары мен қажеттіліктеріне, сондай-ақ сабақтардың ыңғайлы орны мен ұзақтығына байланысты материалды үйренудің қажетті жылдамдығын өз бетінше таңдай алады.

Үшіншіден, қашықтықтан оқыту студенттердің шығармашылық өзін-өзі танытуына жаңа мүмкіндіктер ашады, ал әр түрлі ақпараттық коммуникациялық технологияларды

қолдануы білім берудің тиімділігін арттыруға көмектеседі. Бірақ ең бастысы - уақыт пен ақшаны үнемдеу. Студенттерге сабаққа күнде барудың қажеті жоқ.

Сонымен қатар, жоғары оқу орындарында ақысыз орындарға үлкен бәсекелестік бар, ал қашықтықтан оқыту үлкен шығындарды қажет етпейді, бұл адамдардың едәуір көп санына білім алуға мүмкіндік береді. Қашықтықтан білім беру негізінен білімді игеруге бағытталған және жеке тұлғаны тәрбиелеу мен әлеуметтендіруге аз көңіл бөледі, яғни қосымша білім мен біліктілікті арттыруға қолайлы.

Сонымен қатар, қашықтықтан оқытудың басқа да бірқатар кемшіліктері бар. Атап айтсақ, оны жүзеге асыру үшін жақсы техникалық жабдықтар қажет: компьютер мен Интернетке қол жетімділік, бұл кейбір жағдайларда ақшаның жетіспеушілігінен немесе ғаламдық компьютерлік желіге қосылу мүмкін болмауынан мүмкін болмайды. Мұндағы айқын кемшілік – оқытушы мен студенттер арасындағы бетпе-бет қарым-қатынастың болмауы, яғни білім беру мен жеке көзқарасқа қатысты барлық аспектілер алынып тасталады. Қашықтықтан оқытудың тиімділігі үшін студенттердің өзін-өзі басқаруы мен тәуелсіздігі де өте маңызды, ал студенттерге тұрақты бақылау болмағандықтан, олардың оқуға деген ынтасы төмендеуі мүмкін. Тәжірибелік сабақтың болмауы практикалық дағдыларды бекітуді едәуір қиындатады. Сонымен қатар, осы технологияны қолдану арқылы барлық мамандықтары оқытуға болмайды [4].

Біздің елімізде сырттай оқу формасы 2019 жылдан бастап қашықтан оқыту технологиясына көшіру қолға алынды. Қазақстандағы қашықтан білім беру жүйесінің барлық жетістіктері соңғы жылдардағы пандемия кезіндегі әлсіздігін танытты. Елімізде қашықтан оқыту бойынша эксперименттік зерттеулер кемдігі және part-time оқытуды енгізудің керектігі байқалды. Соның салдарынан кәсіби білім беруді цифрандыру жағдайында қашықтан оқытуды жаңғырту немесе трансформациялау қажеттілігі туындап отыр. Соңғы жылдары әлемде «ашық білім беру» моделі пайда бола бастады. Бұл модель әлемдік білімнің ашықтығы, адами таным үрдістері мен білімінен туындайды. Қашықтықтан оқытуда кәсіби білім беруді цифрандыру жағдайында «ашық білім беру кеңістігі» (АББК) арқылы full-time және part-time оқытуды жүзеге асырумен шешу қарастырылады. Білім алушылардың әлеуметтік және еңбекпен қамтылу жағдайына байланысты АББК-де full-time оқудағы білім бағдарламасының толық көлемін part-time оқу арқылы меңгеруін қамтиды [5].

Оқытудың желілік – технологиясын пайдалану, бір жағынан өте пайдалы, сабақтың қай түрінде болмасын қажетті материалды:

- Интернет желісін пайдалану арқылы тауып алуға болады;
- Электрондық поштаны пайдалану арқылы студентке жібере аласың;
- Телекоммуникациялық құрылғыларды пайдалану арқылы демонстрациялауға болады.

Қашықтықтан оқытуды күрделі процесс деп санамауымыз қажет, қазіргі білім беру ресурстарының болуы, материалды зерттеуді ұйымдастыруда және оның дамуын бақылауда оқытушының міндеттерін жеңілдетуге арналған. Тек дұрыс материалды таңдап, студенттермен байланысын жоғалтпау өте маңызды, үнемі олармен бірге екендігімізді және сабақ беру біздің ортақ міндетіміз екенін айқындап отыруымыз қажет. Біз топта пікірталас ұйымдастыра аламыз, жаңа материалды оқып білу және тапсырмаларды орындау кезеңінде сөйлесе аламыз.

Қашықтықтан оқытуды ұйымдастыру технологиялары, білім беру жүйесін цифрландырудың негізгі бағыты XXI ғасырдың талаптарына сәйкес қоғамды дамытудың жоғары тиімділікті технологияларына сүйенген жаңа білім стратегиясына көшу болып табылады. Білім беру жүйесін цифрландыру бағыты жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы дамыта оқыту, қашықтықтан оқыту, дара тұлғаға бағыттап оқыту максаттарын жүзеге асыра отырып, оқу-тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарылатуды көздейді.

Сонымен, қашықтықтан оқу студенттер мен оқытушылар арасындағы, студенттердің өзара белсенді ақпаратпен алмасуын қарастыратын және жоғарғы дәрежедегі қазіргі ақпараттық технологияларды (аудио-визуалды құралдар, дербес компьютерлер, телекоммуникация құралдары, т.б.) пайдаланатын белгілі бір тақырыптар/оқу пәндері бойынша ұйымдастырылатын оқу үрдісі. Қашықтықтан оқытуды ұйымдастырудың әртүрлі технологиялары бар: кейс технология – оқытушы-тьюторлардың дәстүрлі және қашықтықтан консультацияларды ұйымдастыру кезінде мәтіндік, аудиовизуальды және мультимедиалық оқу-әдістемелік материалдарды жинау және оларды пайдаланушылардың өз бетінше меңгеруі үшін жіберуге негізделген.

Оқытудың жаңа түрі ретінде қашықтықтан оқыту мүлдем автономды жүйе бола алмайды. Қашықтықтан оқыту күндізгі оқу сияқты мақсаттарға (егер ол тиісті білім беру бағдарламалары бойынша құрылса), сол мазмұнға сәйкес құрылады. Алайда, материалды беру формасы, оқытушы мен студенттердің өзара әрекеттесу формасы әр түрлі болады. Қашықтықтан оқытудың негізгі дидактикалық принциптері кез-келген басқа оқытумен бірдей, бірақ қашықтықтан оқытуды ұйымдастыру принциптері әр түрлі, олар қашықтықтан оқытуға тән, өйткені олардың формасының ерекшелігіне, интернеттің ақпараттық ортасының мүмкіндіктеріне, оның қызметтеріне (чаттар, форумдар, пошта, бейнеконференциялар) байланысты. Қашықтықтан оқытудың тән белгілері-модульділік, оқытушының рөлінің өзгеруі (негізінен курсты әзірлеушілердің, тьюторлардың және т. б. функцияларының бөлінуіне байланысты), оқу процесінің субъектілерінің қашықтыққа бөлінуі, оқытудың виртуалды кооперативтілігі, оқытушының бақылауынан өзін-өзі бақылаудың басым болуы, заманауи мамандандырылған технологиялар мен оқыту құралдарын пайдалану және т.б.

Қашықтықтан оқытуды қолданудың негізгі бағыттарына мыналар жатады:

- белгілі бір мамандықтар бойынша педагогикалық кадрлардың біліктілігін арттыру;
- Студенттерді жекелеген оқу пәндері бойынша емтихандарды сырттай тапсыруға дайындау;
- Студенттерді белгілі бір бейіндегі оқу орындарына түсуге дайындау;
- Студенттерді бейіндік оқытуды ұйымдастыру;
- қызығушылықтары бойынша қосымша білім беру;
- кадрларды кәсіби қайта даярлау;
- кәсіби дайындық [6].

Президенттің ықпал етуі тарапынан Қазақстан Республикасы орта білім беру жүйесін ақпараттандыру туралы мемлекеттік бағдарламасында «Қазақстан Республикасы дүниежүзінің дамыған елдері сияқты орта білім беру жүйесінен ақпараттандырудың нақты жолына түсуі тиіс, яғни бірыңғай ақпараттық білім беретін желіге негізделіп оқыту жүйесін жасау қажет» делінген. «Қашықтықтан оқыту технологиясы» оқу-әдістемелік құралында төмендегідей мәселелер анықталды: білім беру жүйесіндегі қашықтықтан оқыту технологиясының мәні мен рөлі; Қазақстан Республикасының білім мекемелерін де ҚО технологиясының қолданылу барысы. Қашықтықтан оқыту жүйесінің рөлі білім саласы үшін өте жоғары, себебі әлемдік ақпараттармен байланысуға, ғылыми және шығармашылық жұмыстарын жетілдіруге, әлемдік ақпарат кеңістігінде өздерінің білімдерін шыңдауға зор мүмкіндік алады. Қашықтықтан оқыту ақпараттық мәдениет деңгейі дидактикалық бағдарламалар білім саласында оқытуды басқару мен бақылауды автоматтандыру, студентке өз бетінше қайталанбайтын көпнұсқалы, көпдеңгейлі дидактикалық шарттар негізінде тапсырмалар беру, білім мен дағдыны объективті бағалау, ерекше ақпараттық материалдарды мультимедиалық формада беру, виртуалды өмірге енгізу, т.б. жаңа мүмкіндіктер ұсынылады. Сонымен қатар мұндай бағдарламалар қашықтықтан оқытудың материалды өз бетінше игеру жетілдірілген психологиялық педагогикалық әдістерді пайдалануға, қашықтықтан оқытуды студенттің жеке психофизиологиялық ерекшеліктері не қарай таңдауға мүмкіндік береді [7;191].

Қорыта келе айтарым, қашықтықтан оқыту жүйесінің рөлі қазіргі таңда білім саласы үшін өте жоғары, себебі бұл жүйе арқылы оқытушылар мен студенттер әлемдік ақпараттармен

байланысуға, білімдерін онлайн жалғастыруға, ғылыми және шығармашылық жұмыстарын жетілдіруге, әлемдік ақпарат кеңістігінде өздерінің білімдерін шындауға зор мүмкіндік алады.

Мақала AP14872018 «Кәсіби білім беруді цифрландыру жағдайында part-time оқыту» атты ғылыми жоба аясында дайындалды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Веб-ресурс https://ust.kz/word/maqala_qasyqtyqtan_oqyty-228895.html
2. Бидайбеков Е.Ы. Білімді ақпараттандыру және оқыту мәселелері /Авторлар ұжымы: Е.Ы. Бидайбеков, В.В. Гриншкун, Г.Б. Камалова, Д.Н. Исабаева, Б.Ғ. Бостанов / Оқулық. – Алматы, 2014.
3. Полат Е.С., Бухаркина М.Ю., Моисеева М.В., Петров А.Е. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования / Под ред. Полат Е.С. – М.: Изд. Центр «Академия», 2001.
4. Дистанционное образование: плюсы и минусы. http://dtraining.web-3.ru/introduction/okandbaddo/
5. Веб-ресурс http://www.edtime.kz/news/zhoba-referaty
6. Овсянников В.И. Дистанционное образование в России: постановка проблемы и опыт организации. – М.: РИЦ «Альфа»; МГОПУ им. Шолохова, 2001.
7. Веб-ресурс https://dokumen.pub/9786010410312.html
8. Полат Е.С., Бухаркина М.Ю., Моисеева М.В. Теория и практика дистанционного обучения: Учеб. пособие для студентов высших педагогических учебных заведений / Под ред. Е.С. Полат. – М.: Издательский центр «Академия», 2004.
9. Московский государственный университет экономики, статистики и информатики Открытое образование. Термины и определения. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.info.mesi.ru/program/ glossaryOO.html
10. Полат Е.С., Хуторской А.В. Проблемы и перспективы дистанционного образования в средней образовательной школе: Доклад [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.ioso.ru/ioso/senatus/ meeting280900.htm

ӘОЖ 530.145

КВАНТТЫҚ НҮКТЕНІҢ ҚОЛДАНЫЛУЛАРЫ

Аманжолова Айслу Аманжоловна
«Математика және компьютерлік ғылымдар» білім бағдарламасының 1 курс магистранты
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, ф.-м.ғ.к., қауымдастырылған профессор – **Шаждекеева Н.К.**

«Кванттық нүкте» атауы екі нәрсені білдіреді. «Квант» объектінің өте таяз өлшемін көрсетеді, ал «нүкте» оның миниатюралығын көрсетеді. Сондықтан біз кішкентай нәрсемен айналысамыз. Кванттық нүктелер – өлшемдері соншалықты кішкентай, олар нанометрмен өлшенетін миниатюралық кристалдар. Бұл кішкентай кристалдар оларды үлкен кристалдардан ерекшелендіретін ерекше қасиеттерге ие.

Мысалы, үлкен өлшемді кристалды қарастырайық. Егер біз оның кішкентай фрагментін, өлшемі бірнеше нанометрді алсақ, онда бұл микроскопиялық фрагмент кванттық нүкте болады. Бұл қызықты, өйткені үлкен кристалл мен кванттық нүкте бірдей атомдардан тұрса да, олардың оптикалық қасиеттері әртүрлі болады.

Басқаша айтқанда, кванттық нүкте–бұл кәдімгі кристалл сияқты атомдардан тұратын нанокристалл, бірақ оның кішкентай өлшемдері оған ерекше қасиеттер береді. Бұл қасиеттерге тек оптикалық ғана емес, сонымен қатар кристалдың мөлшеріне байланысты өзгеретін

электрлік, магниттік және тіпті каталитикалық сипаттамалар кіреді. Мәселен, мысалы, үлкеннен нанометрге дейінгі әртүрлі өлшемдегі кристалдарды қарастыратын болсақ, олардың түстері кристалдың өлшеміне байланысты қызылдан көкке дейін өзгеретінін көреміз.

Кванттық нүктелердің әсемдігі олардың Кристалл өлшеміне байланысты ерекше қасиеттерінен көрінеді. Мысалы, үлкен өлшемді кристалл қызыл түсті жарық шығарады және оны сол сияқты сіңіреді, ал кішірек кристалл көк түсті жарық шығарады және сіңіреді. Бұл бізде кристалдың өлшеміне байланысты түстердің толық спектрі бар екенін білдіреді: үлкен кристалдар үшін қызылдан кішкентайлар үшін көкке дейін.

Бірақ кванттық нүктелер мен қарапайым молекулалардың айырмашылығы неде, олар да боялуы мүмкін? Мысалы, боялған конъюгерленген органикалық молекулаларды немесе металл кешендерін қарастырайық. Бұл молекулаларда түс олардың химиялық құрылымына, дәлірек айтқанда электрондардың конъюгерлнген немесе кешеннің ортасындағы металл түріне байланысты. Яғни, конъюгерленуінің өзгеруі немесе металды ауыстыру молекуланың түсінің өзгеруіне әкеледі.

Зерттеу объектілері мен әдістері.

Кванттық нүктелер жағдайында кристалдың мөлшері шешуші фактор болып табылады. Қалғанының бәрі, соның ішінде молекулалық құрылым өзгеріссіз қалады. Кристалдың мөлшері кішірейген сайын оның түсі өзгереді, бұл кванттық нүктелерді ғылыми зерттеулер мен практикалық қолдану үшін ерекше және қызықты етеді.

Кванттық химиядан қораптағы бөлшек сияқты мысалды қарастырайық. Сонымен, теорияға сәйкес, қораптың ішіндегі бөлшектің энергиясы формула бойынша есептеледі. Мұнда энергия қораптың ұзындығына кері пропорционалды екенін көруге болады. Бұл сонымен қатар энергия жарықтың толқын ұзындығымен байланысты екенін білдіреді. Демек, қорап неғұрлым ұзағырақ болса, соғұрлым ол өзара әрекеттесетін жарықтың толқын ұзындығы ұзағырақ болады және керісінше:

$$E = \frac{n^2 h^2}{8ml^2} \Rightarrow E\alpha \frac{1}{l^2}$$

$$E\alpha \frac{1}{\lambda}$$

$$\lambda \alpha l^2$$

мұндағы: E – бөлшектің энергиясы, n – басты кванттық сан, h –Планк тұрақтысы, m – бөлшектің массасы, l – қораптың ұзындығы.

Енді кванттық нүктелерге көшейік. Үлкенірек кванттық нүктені алсақ, оның өлшемі алдыңғы мысалдағы қораптың ұзындығына ұқсас болады. Осылайша, үлкенірек кванттық нүкте қызыл түске сәйкес келетін ұзағырақ толқын ұзындығы жарықпен әрекеттеседі. Сондықтан үлкен кванттық нүктелер қызыл болып көрінеді. Егер біз кішірек кванттық нүктені алсақ, ол көк түске сәйкес келетін қысқа толқын ұзындығы жарықпен әрекеттеседі. Осылайша, кішірек кванттық нүктелер көк болады.

Айта кету керек, барлық кванттық нүктелер нанокристалдар, яғни нанометрлік масштабтағы кристалдар. Сондықтан оларды квантық нүктелер депте, нанокристалдар депте атауға болады. Бірақ оларды квантық нүктелер деп атап жүрміз? Себебі, олардың кішкентай өлшемдері нүктеге ұқсайды және жарықпен әрекеттесіп, тамаша оптикалық әсерлер жасайды.

2023 жылы химия бойынша Нобель сыйлығы материалтану және нанотехнология саласындағы үш көрнекті ғалымдарға профессорлар Алексей Иванович Екимовке, Луис Э. Брюске және Манга Г. Бавандиге табысталды. Олар кванттық нүктелер саласындағы алғашқы зерттеулері үшін марапатталды. Енді біз олардың жаңалықтарының ашылуының мәнін егжей–-тегжейлі қарастырып, бұл жетістік әлемге танылуға лайық екенін талдаймыз.

Міне, Нобель сыйлығының лауреаттары және олардың ғылымға қосқан тамаша үлесіне де келдік. Баяндауымызды жартылай өткізгіштер бойынша докторлық жұмысы кезінде кванттық нүктелерді зерттеуді бастаған физик Алексей Екимовтан бастайық. Докторлық жұмысы кезінде осы ол жартылай өткізгіштердің жарықпен әрекеттесуін, сондай-ақ олардың жұтылу процестерін зерттей бастады. Алексей Екимовтың ғылымдағы даму процесі түрлі-түсті көзілдіріктердің оптикалық қасиеттерін зерттеумен жалғасты. Тәжірибе жүргізу барысында ол мыс хлоридін қосу арқылы шыныны жоғары температурада балқытты. Нәтижесінде салқындатылған шыны оның құрамындағы мыс хлоридінің кристалдарының мөлшеріне байланысты әртүрлі реңіктерге ие болды. 1981 жылы жүргізілген бұл тәжірибе шыны түсінің оның құрамына кіретін мыс хлоридінің кристалдарының мөлшеріне тәуелділігі ашылған тарихта бірінші рет болды.

Бұл эксперимент кезінде жасалған кванттық нүктелер өте қарапайым әдіс арқылы алынғанын және ол кезде кең практикалық қолдануы болмағанын түсіну маңызды. Бірақ дәл осы зерттеулер материалдың түсін оның кристалдық құрылымының өлшемін өзгерту арқылы қалай өңдеуге болатынын түсіндірді.

Алексей Екимовтан кейін тағы бір Нобель сыйлығының лауреаты Луи Брюс ғылымға елеулі үлес қосты. Зертханада жұмыс істеп жүргенде Луи өзінің алдына – химиялық реакцияларды жүргізу үшін күн энергиясын пайдалану туралы үлкен мақсат қойды. Ол өз зерттеулерінде күн сәулесін сіңіріп, оны реакцияларды жүргізу үшін пайдалана алатын химиялық зат ретінде кадмий сульфатын таңдады.

Процесті қалай оңтайландыру керектігі туралы ойлана отырып, Луи кадмий сульфатының бөлшектері неғұрлым аз болса, соғұрлым олардың күн сәулесімен әрекеттесетін бетінің ауданы көбірек болады, сондықтан олар соғұрлым көп жарықты сіңіре алады деген қорытындыға келді. Осыдан ол кадмий сульфатының кристалдарының мөлшерін нанометрлік масштабқа дейін азайтуға кірісті. Осылайша алынған нанокристалдар еріткіште ерігендіктен сұйық күйде болды.

Луи Брюс өзінің тәжірибелері кезінде нанокристалдардың оптикалық қасиеттерінің олардың мөлшеріне байланысты өзгеруін анықтады. Осылайша, 1983 жылы ол өзінің зерттеулерінің нәтижелерін жариялап, өлшемге тән кванттық әсерлерді бақылау туралы хабарлаған екінші ғалым болды. Дегенмен, айтарлықтай жетістіктерге қарамастан, Луи Э. Брюс нанокристалдың белгілі бір түрін жасауда қиындықтарға тап болды, өйткені ол қолданған әдіс бірдей өлшемдегі кристалдарды шығармайды.

Үшінші Нобель сыйлығының лауреаты нанохимия және материалдар химиясы саласына елеулі үлес қосты. Оның мақсаты өлшемдері бірдей кванттық нүктелерді жасау болды, осылайша олардың кванттық қасиеттері де бірдей дерлік болады. Мунги Бавенди сол кезде Луи Брюс зертханасының аспиранты болды және бұл мәселені белсенді түрде жүргізді. Көптеген эксперименттер мен сәтсіздіктерден кейін, сайып келгенде, 1993 жылы Бавенди командасы біркелкі өлшемдері бар нанокристалдарды синтездеуде айтарлықтай жетістікке жетті.

Инновациялық әдістер мен арнайы таңдалған еріткіштерді пайдалана отырып, ғалымдар нақты белгіленген өлшемдердің кристалдарын құра алды. Негізгі қадам алдын ала қыздырылған ерітіндіге нанокристалды құрайтын затты мұқият енгізу болды. Бұл процесс ұсақ кристалдардың пайда болуына әкелді, содан кейін ерітіндінің температурасын өзгерту арқылы ғалымдар қажетті өлшемдегі нанокристалдарды синтездей алды. Осылайша алынған кристалдар қатаң анықталған өлшемдерге және кванттық әсерлерге ие болды. Бұл серпіліс қажетті өлшемдегі кванттық нүктелерді синтездеуге мүмкіндік беріп қана қоймай, сонымен қатар нанохимия мен материалдар химиясы саласында жаңа көкжиектер ашты.

Осылайша, Бавенди мен оның әріптестерінің еңбектері нанотехнологияның дамуына және нанокристалдардың синтезіне маңызды әсер етті. Бұл жаңалықтар бүкіл әлемдегі химиктерге Бэнди командасы әзірлеген әдісті қолдана отырып, нанокристалдарды синтездеу

үшін жаңа мүмкіндіктер ашты. Бұл нанохимия мен материалдар химиясын дербес ғылыми пәндер ретінде құрудағы маңызды қадам болды.

Кванттық нүктелер саласындағы прогреске үш көрнекті ғалымның қосқан үлесі мүмкін болды. Қатты материалдардағы кванттық нүктелер құбылысын ашқан Екимов, оны ерітінді күйіне дейін кеңейткен Брюс, ең соңында белгілі бір өлшемдегі біртекті кванттық нүктелерді синтездеу әдісін жасаған Бавенди, олардың әрқайсысы осы саланың дамуына аса зор үлес қосты. Олардың ғылыми жетістіктері химия әлеміндегі жаңа белес – нанохимияны білдіретін Нобель сыйлығымен марапатталды.

Бұл пәнді физикаға емес, химияға қатыстыру мәселесі шынымен де қызық. Кванттық нүктелер зерттеу объектілері ретінде физикаға жақын болғанымен, олардың синтезі химиктің жұмысы болып табылады. Химиялық процестерсіз кванттық нүктелерді жасау мүмкін емес еді. Синтезделген кванттық нүктелер, өз кезегінде, физикадан биологияға дейін ғылымның әртүрлі салаларында қолданылуға мүмкін берді.

Кванттық нүктелер нанотехнологияның негізгі объектілерінің бірі ретінде молекулалық медицинада, биологиялық зерттеулерде қолданыс табады және болашақтың наноқұрылғыларының негізіне айналуы мүмкін. Ғылыми дереккөздерде кванттық нүктелер ғалымдарға өсіп келе жатқан ісіктерді зерттеуге мүмкіндік береді және олардың негізінде нейрондық желілер мен кванттық компьютерлерді жасауға көмектесе алады делінген.

Зерттеу нәтижелері.

Кванттық нүктелердің ашылуы және оларды синтездеу әдістерінің дамуы нағыз серпіліс болды және нанохимия мен материалдар химиясының дамуына негіз болды. Бүгінгі таңда белсенді дамып келе жатқан ғылымның бұл бағыттары адамзаттың болашағына айтарлықтай әсер ететін ерекше қасиеттері бар жаңа материалдарды жасауға мүмкіндік береді деп ойлаймын.

Көптеген ғылыми орталықтар перовскиттерді, кванттық нүктелерді және бірегей оптикалық сипаттамалары бар кішірейтілген өлшемдегі кристалдарды жасаумен белсенді жұмыс істейді. Бұл материалдар әртүрлі оптикалық қасиеттерінің арқасында түс қолданылатын аймақтарда шексіз қолдану мүмкіндіктерін ашады. Жарық шығаратын диодтар, QLED теледидар экрандары және кванттық жарықдиодтар – бұл кванттық нүктелер экрандарға жарықтық пен түс тазалығын әкелетін жол табатын қолданулардың кейбірі ғана.

Оларды дәрілік химияда қолданудың маңыздылығы аса зор. Ғалымдар биологиялық жасушалар мен тіндерді таңбалау үшін кванттық нүктелерді белсенді түрде қолданады, бұл оларға ісік жасушаларының ағзадағы таралуын визуалды бақылауға мүмкіндік береді. Дәл олардың флуоресценттік қасиеттері мен бояу мүмкіндіктерінің арқасында хирургтар мен биология мамандары ісіктерді жою операцияларын дәлірек орындай алады.

Бұл жаңалық жоғары бағаға, соның ішінде Нобель сыйлығына лайық, өйткені ол бізге нанохимия мен материалдар химиясында жаңа көкжиектерді ашады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Перри Райли Т. «Элементарное введение в квантовые вычисления». ИД Интеллект, 2018
2. Душкин Р.В. Квантовые вычисления и функциональное программирование / Р.В. Душкин — 2014, 318 с., Ил.
3. Сысоев С.С. Квантовые вычисления / С.С. Сысоев. — 2017, 16 с., ил.
4. Нильсен М. Квантовые вычисления и квантовая информация / М.Нильсен, И.Чанг. — Пер. с англ. — М:Мир, 2006 г, 824 с.
5. История о квантовых компьютерах и о том, изменят ли они нашу жизнь [Электронный ресурс]: https://geektimes.ru/company/ua-hosting/blog/247424/
6. Квантово и точка. [Электронный ресурс]: https://www.nkj.ru/news/48806/

УДК 004.89

РАЗРАБОТКА ИНСТРУМЕНТА: ДИАГНОСТИКА И РЕШЕНИЕ ТЕХНИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ НА КОМПЬЮТЕРЕ

Айдар Балгабек Айдосулы
indira.bukenova11@gmail.com
Студент 3 курса образовательной программы «Информационные системы»
Алматинский Технологический Университет, г.Алматы, Республика Казахстан
Научный руководитель, м.т.н., лектор – **Букенов Г.С.**

В наше технологическое время, когда компьютеры стали неотъемлемой частью нашей повседневной жизни, встает вопрос об эффективных инструментах для решения технических трудностей. Нередко пользователи сталкиваются с проблемами, затрагивающими соединение, программное обеспечение и производительность устройств. Данная статья представляет разработку приложения, призванного предоставить простые и надёжные решения для обнаружения и устранения технических сбоев на компьютере.

Целью данного исследования является рассмотрение процесса разработки и внедрения инновационного приложения, призванного облегчить жизнь пользователей, предоставляя им простые и эффективные средства для самостоятельного выявления и устранения технических проблем.

Разработанный инструмент дает простоту использования, диагностику в реальном времени, широкий охват проблем, быстрое решение проблемы. Создание такого приложения не только повысит эффективность решения технических проблем, но и сделает этот процесс более доступным для широкой аудитории. Инновационные подходы, использованные в разработке, смогут существенно улучшить пользовательский опыт в сфере информационных технологий.

С увеличением сложности цифровых технологий становится все важнее иметь в распоряжении средства, позволяющие быстро и легко решать технические трудности. От проблем с сетевым подключением до программных сбоев, каждый из нас сталкивается с подобными ситуациями. Поэтому создание доступного решения для подобных вызовов становится не только актуальным, но и необходимым шагом в развитии цифровых инструментов [1].

Методы и методология. Перед тем как приступить к разработке инструмента был сделан обзор существующих работ и подходов, анализ обучающих программ.

Ряд исследований сосредотачивается на оценке эффективности различных обучающих программ в IT. Эти работы оценивают, какие типы программ (онлайн, офлайн, формальные, неформальные) наиболее положительно влияют на профессиональное развитие специалистов.

Некоторые исследования фокусируются на измерении влияния обучения на производительность в рабочей среде. Это включает в себя оценку повышения эффективности, уменьшение числа ошибок и улучшение качества работы.

Также некоторые исследования поднимают вопросы личностного роста сотрудников в результате обучения. Они исследуют, какие компетенции развиваются, как изменяется самопонимание и мотивация к профессиональному росту. Либо сравнивают различные форматы обучения (курсы, менторинг, самостоятельное обучение) и выявляют, какие из них эффективнее с точки зрения профессионального роста.

Сфера информационных технологий (IT) является стратегически важной для современного общества, и эффективное обучение играет ключевую роль в поддержании конкурентоспособности профессионалов. С постоянными изменениями в технологическом ландшафте и усилением конкуренции на рынке труда, исследование влияния обучения на

профессиональный рост в IT становится актуальной задачей, направленной на повышение компетентности и адаптивности кадров в условиях быстрого развития индустрии [2].

Этот краткий обзор позволяет увидеть, что существующие работы охватывают разнообразные аспекты влияния обучения на профессиональный рост в IT-сфере. Однако, есть потребность в дополнительных исследованиях, уточняющих и расширяющих представление об оптимальных практиках обучения и их влиянии на карьерный рост IT-специалистов.

Внедрение программ обучения и развития в области информационных технологий среди сотрудников компании приведет к повышению их квалификации и, как следствие, улучшению эффективности работы в IT-сфере [3].

Проблемы исследования:

1. Доступность данных. Ограниченный доступ к данным о карьерном росте и обучении в IT может затруднить анализ.

2. Индивидуальные особенности. Различия в мотивации и целях сотрудников могут внести влияние на результаты исследования.

3. Динамичность индустрии. Быстрое развитие технологий создает вызов в поддержании актуальности данных.

4. Сложность оценки обучения. Измерение влияния обучения на карьеру требует надежных методов оценки.

5. Ограниченная репрезентативность. Результаты могут быть ограничены выборкой, затрудняя обобщение.

6. Внешние факторы. Воздействие внешних факторов на карьеру в IT усложняет атрибуцию результатов.

7. Проблемы подтасовки данных. Необходимость борьбы с подтасовкой данных требует внимательного подхода.

Описанная в статье разработка начата с создания бота в Telegram и интеграции искусственного интеллекта. Процесс начался с настройки искусственного интеллекта в боте, включая выбор конкретной версии и оптимизацию для быстрого отклика. Проведена работа над эффективным соединением между ботом и искусственным интеллектом, решены проблемы, чтобы все функционировало без сбоев.

Выбор методов исследования играет ключевую роль в достижении целей исследования. Прежде всего, необходимо определить задачи исследования и выявить наиболее подходящие методы для их решения. При выборе методов важно учитывать их преимущества и ограничения, а также их соответствие поставленным целям и задачам исследования [4].

Было проведено анкетирование. Этот метод был выбран для получения мнений пользователей о внедрении бота в Telegram с использованием искусственного интеллекта. Он позволяет охватить широкую аудиторию пользователей и получить множество разнообразных мнений, что является важным для понимания потребностей и предпочтений пользователей.

Проведен обзор и анализ документов. Этот метод использован для изучения существующих исследований, статей и публикаций по теме. Это позволяет получить доступ к объективным данным и анализу уже существующих подходов к внедрению ботов в Telegram с использованием искусственного интеллекта. Такой анализ поможет выявить лучшие практики и избежать повторения ошибок [5].

Экспертные оценки. Этот метод был выбран для получения экспертных мнений от специалистов в области разработки ботов и искусственного интеллекта. Экспертные оценки могут дать ценные рекомендации по выбору наиболее эффективных стратегий внедрения и оптимизации работы бота в Telegram.

В целом, комбинация этих методов позволяет получить полное и глубокое понимание проблемы исследования и разработать наиболее эффективные решения для внедрения бота в Telegram с использованием искусственного интеллекта.

Результаты. Создание данного бота в Telegram с искусственным интеллектом включает:

1. Успешную интеграцию. Бот успешно создан в Telegram, получен уникальный токен от BotFather для идентификации.

Токен: 7131803476:AAFZhTcZmYf-HzV54pjaZnd0YyEZo62bebw

2. Выбор OpenAI GPT-3. Использован OpenAI GPT-3 в качестве платформы для обработки искусственного интеллекта.

3. Подключение к OpenAI. Успешная интеграция с OpenAI GPT-3, предоставление необходимых ключей и параметров для обеспечения взаимодействия.

На рисунке 1 показан код для интеграции нейронной сети в Telegram-бота. Этот код демонстрирует процесс соединения нейронной сети с ботом, что позволяет боту использовать искусственный интеллект для взаимодействия с пользователями.

```
curl https://api.openai.com/v1/completions \
  -H "Content-Type: application/json" \
  -H "Authorization: Bearer $OPENAI_API_KEY" \
  -d '{
    "model": "gpt-3.5-turbo-instruct",
    "prompt": "Say this is a test",
    "max_tokens": 7,
    "temperature": 0
  }'Это строка кода для подключения
```

Рисунок 1. Код для соединения бота.

На рисунке 2 показана структура подключения. Сначала бот получает сообщение от пользователя, затем оно отправляется нейронной сети для получения ответа. После этого ответ перелается обратно боту, который в свою очередь отправляет его обратно пользователю или источнику запроса. Этот процесс обеспечивает более гибкую и интеллектуальную реакцию на запросы пользователей благодаря использованию нейронных сетей для обработки информации и генерации ответов.



Рисунок 2. Соединение бота с нейросетью.

4. Эффективную настройку ИИ. Параметры искусственного интеллекта успешно настроены в соответствии с требованиями, включая язык, режим ответов и поведение бота. Это показано в рисунке 3.

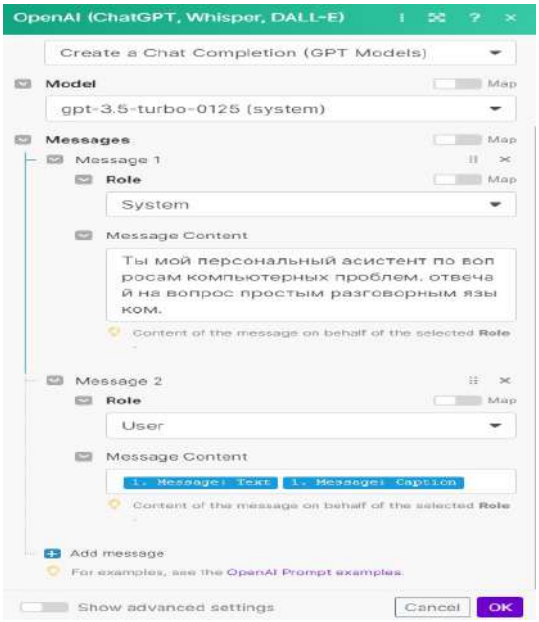


Рисунок 3. Настройка нейросети.

Для максимального быстродействея выбрана версия бота gpt 3-5 turbo.

5. Корректные сценарии реакции. Созданы сценарии взаимодействия, включая примеры диалогов, чтобы обеспечить корректные и адекватные ответы бота.

В рисунке 4 показан процесс установления ограничений и определения конкретной цели для бота перед тем, как он предоставит ответ.

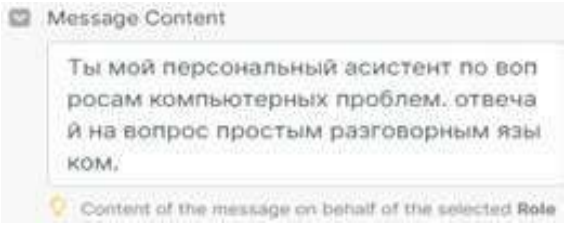


Рисунок 4. Выдача роли боту.

6. Функциональный код обработки команд. Написан и оптимизирован код для обработки команд пользователя и передачи запросов на обработку искусственному интеллекту.

7. Быстрый отклик бота. Успешно настроены параметры для минимизации времени ожидания ответов от искусственного интеллекта, обеспечивая быстрый отклик бота.

8. Тестирование без сбоев. Проведено тестирование в различных сценариях, не выявлено критических ошибок, бот функционирует стабильно.

На рисунке 5 показан код для подключения бота и выдачи ему токена. Этот код необходим для идентификации бота в системе и обеспечения его работы с использованием токена, предоставленного платформой.

```
{
  "id": "cmpl-uqkvlQyYK7bGYrRHQ0eXlWi7",
  "object": "text_completion",
  "created": 1589478378,
  "model": "gpt-3.5-turbo-instruct",
  "system_fingerprint": "fp_44709d6fcb",
  "choices": [
    {
      "text": "\n\nThis is indeed a test",
      "index": 0,
      "logprobs": null,
      "finish_reason": "length"
    }
  ],
  "usage": {
    "prompt_tokens": 5,
    "completion_tokens": 7,
    "total_tokens": 12
  }
}
```


Рисунок 5. Соединения бот с нейросетью и выдачи токена.

9. Успешное подключение в Telegram. Бот успешно развернут на платформе Telegram, токен предоставлен для общего доступа. Это можно увидеть в рисунке 6.



Рисунок 6. Настройки бота.

10. Мониторинг и поддержка на месте. Настроена система мониторинга для отслеживания производительности, предоставлена поддержка для оперативного реагирования на возможные проблемы.

Таким образом, в результате проделанной работы бот в Telegram интегрирован с искусственным интеллектом, функционирует эффективно и готов к использованию.

Описание сделанных работ:

- настроена система мониторинга Prometheus и Grafana, чтобы отслеживать производительность бота и его реакцию на запросы пользователей.

- через Slack и Telegram-ботов настроены уведомления о возможных проблемах с ботом, чтобы оперативно реагировать на критические события.

- настроена система логирования событий с использованием ELK Stack для анализа работы бота и быстрого выявления проблем.

- организована служба технической поддержки через Jira Service Management для решения запросов пользователей и оперативного реагирования на технические проблемы.

Эти методы позволили эффективно отслеживать работу бота, оперативно реагировать на возможные проблемы и обеспечить надежную поддержку для пользователей.

Заключение. В итоге этой работы мы успешно разработали и внедрили бот в Telegram с использованием искусственного интеллекта. Благодаря выбранным методам исследования мы получили следующие результаты:

- функциональный бот. Создан бот, который успешно реагирует на запросы пользователей и предоставляет им необходимую информацию с использованием искусственного интеллекта.

- удовлетворение пользователей. Отзывы пользователей подтверждают удовлетворенность их опытом использования бота, что свидетельствует о его эффективности и полезности.

- производительность. Благодаря мониторингу и оптимизации, бот обеспечивает быстрый отклик и эффективное взаимодействие с пользователями.

- безопасность и конфиденциальность. Соблюдены стандарты безопасности и обеспечение конфиденциальности данных пользователей во время работы с ботом.

- экспертные рекомендации. Обратная связь от экспертов помогла нам улучшить функциональность и качество работы бота, а также оптимизировать его производительность.

В целом, создан эффективный инструмент коммуникации с пользователями в Telegram с использованием искусственного интеллекта, что способствует улучшению качества обслуживания и удовлетворению потребностей наших пользователей.

Список использованных источников:

1. Как использовать чат-боты в бизнесе: 5 идей и 5 кейсов. [Электронный ресурс]. – URL: https://vc.ru/services/93850-kak-ispolzovat-chat-boty-vbiznese-5-idey-i-5-keysov (Дата обращения: 18.03.2024)

2. Классификация и методы создания чат-бот приложений. [Электронный ресурс]. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/klassifikatsiya-i-metodysozdaniya-chat-bot-prilozheniy/viewer (Дата обращения: 18.03.2024)

3. Рудченко А.С. Чат-боты: Возможности и применение // Международный школьный научный вестник. – 2020. – №1. URL: https://school-herald.ru/ru/article/view?id=1282 (дата обращения: 02.04.2024)

4. Jira Service Management: https://support.atlassian.com/jira-service-management-cloud/docs/

5. Провотар А.И. Особенности и проблемы виртуального общения с помощью чат-ботов // А.И. Провотар, К.А. Клочко // Прикладная и компьютерная лингвистика, 2019. – №3, С. 2-7

ӘОЖ 372.853

ТОЛЫҚТЫРЫЛҒАН ШЫНАЙЫЛЫҚПЕН ФИЗИКА ПӘНІНЕ АРНАЛҒАН ИНТЕРАКТИВТІ ЗЕРТХАНАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕНІ САРАЛАУ

Арымбеков Бекен Сагатбекович
beckemn@gmail.com
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, ф.-м.ғ.к., профессор – **Қоданова С.К.**

Толықтырылған физика қолданбасы үш өлшемді анимациялық білім беру мазмұнын көрсетеді және оқушыларға қызықты оқу тәжірибесінде осы мазмұнмен өзара әрекеттесу құралын ұсынады. Бұл мақалада біз виртуалды мазмұнды нақты физика қолданбасы беттерінің үстінен орналастыратын білім беретін толықтырылған шынайылық (AR) физика қолданбаларын жасауға арналған құрылымды ұсынамыз. Фреймворк пайдаланушы әрекеттестігінің белгілі бір түрлерін, үлгі және текстуралық анимацияларды және оқу физика қолданбасына жарамды жақсартылған маркер дизайнын қолдауды ұсынады. Осы негізде электромагнетизм ұғымдарын үйретететін үш физика қолданбасы жасалды. Оқушыларға оқуға көмектесу тиімділігін бағалау үшін біз үш физика қолданбасыты пайдалана отырып, электромагнетизм ұғымдарын зерттей отырып, орта мектеп оқушыларымен шағын зерттеу жүргіздік. Топтың жартысы сызбалары толықтырылған физика қолданбасытарды пайдаланса, екінші жартысы толықтырусыз физика қолданбасытарды пайдаланды. Қатысушылар алдын ала тестілеуді, оқу сессиясынан кейін тестілеуді және 1 айдан кейін басқарылатын есте сақтау тестін аяқтады. Нәтижелер AR күрделі 3D тұжырымдамаларын оқытуда тиімді болуы мүмкін екенін көрсетеді.

Толықтырылған шынайылық нақты әлем орталарын компьютерде жасалған нысандармен үздіксіз біріктіреді. Бұл пайдаланушыларға осы нысандарды сезінуге және олармен өте табиғи түрде әрекеттесуге мүмкіндік береді. AR білім беру жүйесінде перспективалы құрал ретінде пайда бола бастады. AR негізгі ағымда біраз уақыт болғанымен, ол мектептерде енді ғана қолданыла бастады. AR күрделі құбылыстарды терең түсінуге мүмкіндік беретін көрнекі және интерактивті тәжірибелер беру арқылы тапсырмаға байланысты оқытуға көмектесуге уәде береді. Білім беру AR қолданбалары оқушыларге абстрактілі ұғымдарды ұсынуға және жеткізуге көмектеседі. Осы жұмыстың барлығын немесе бір бөлігін жеке немесе сыныпта пайдалану үшін цифрлық немесе қағаз көшірмелерін жасауға рұқсат көшірмелер пайда немесе коммерциялық артықшылық үшін жасалмаған немесе таратылмаған жағдайда ақысыз беріледі. Бұл көшірмелерде осы хабарлама және бірінші бетте толық дәйексөз бар. Басқаша көшіру немесе қайта басып шығару, серверлерде жариялау немесе тізімдерге қайта тарату үшін алдын ала арнайы рұқсат және/немесе ақы қажет. нақты өмірде көрінбеуі мүмкін динамикалық процестерді имитациялау. Осылайша, AR кеңістіктік күрделі тақырыптарды оқытудың басқа түрлерінен артықшылықтар ұсына алады. AR оқыту үшін де, бағалау үшін де әлеуетті ұсынатын интерактивтілікке мүмкіндік береді, өйткені шын мәнінде тым үлкен немесе кішкентай болуы мүмкін объектілерді орналасқан жерде оқыту үшін реттеуге болады. AR-дағы интерактивтілік сонымен қатар конструктивті оқыту үшін мүмкіндіктер береді, соның арқасында пайдаланушылар өздігінен оқуға негізделген тұжырымдамалар туралы өздерінің түсінігін дамытуға көмектеседі. AR кеңістіктік қабілеттерді дамытуға көмектесетіні және дәстүрлі 2D дисплейлерімен салыстырғанда оқу үшін когнитивті артықшылықтар беретіні көрсетілген. Білім берудегі AR қолданбаларының бірі - толықтырылған физика қолданбасы. физика қолданбасы беттерінің үстіне виртуалды 3D мазмұнды қабаттастырып, пайдаланушыларға толық иммерсивті виртуалды шынайылық (VR) ортасына кедергісіз өтуге мүмкіндік беретін қолданбаны ұсынды. Сандық түрде толықтырылған физика қолданбасытарды пайдалану әлеуеті зерттеушілер мен педагогтардың

назарын аударды. Толықтырылған физика қолданбасытар интерактивті визуализациялар, анимациялар, 3D графикасы және аудиосы бар кәдімгі 2D физика қолданбасытарды жақсарту құралын ұсынады. Мұндай мүмкіндіктерді қосудың мақсаты - қызықты пайдаланушы тәжірибесін жасау және оқу тәжірибесін байыту. Толықтырылған физика қолданбасытардың өте маңызды ерекшелігі - олар пайдаланушыға виртуалды мазмұнмен өзара әрекеттесуге мүмкіндік береді. Өзара әрекеттесу пайдаланушыларға мазмұнды белсенді түрде зерттеуге және басқаруға мүмкіндік беру арқылы оқу тәжірибесін жақсарта алады. Негізгі өзара әрекеттесу физика қолданбасыты манипуляциялау арқылы қамтамасыз етіледі . Физика қолданбасы беттерін айналдыру немесе еңкейту виртуалды мазмұнды әртүрлі позициялар мен бұрыштардан көрсетеді, ал физика қолданбасы беттерін аудару көрсетілетін виртуалды мазмұнды өзгертеді. Бұл өзара әрекеттесу әдістері AR кітабын физикалық іске асыру арқылы қамтамасыз етіледі және сонымен қатар көбінесе AR физика қолданбасы оқырмандарына ұсынылатын жалғыз өзара әрекеттесу әдістері болып табылады. Өте аз физика қолданбасытарда қосымша мүмкіндіктер бар, ал көпшілігінде өте шектеулі интерактивтілік бар. Біз интерактивті білім беретін AR физика қолданбасытарын жасау әдісін қамтамасыз ету үшін қарапайым AR құрылымын жасадық. Осы құрылымды пайдалана отырып, біз орта мектеп деңгейінде электромагнетизмді оқыту үшін AR тиімділігін зерттеу үшін үш AR кітабын жасадық. Бұл физикалық нысандар оңай байқауға немесе көрсетуге болмайтын өте күрделі 3D тұжырымдамаларымен айналысатын тақырып . Бұл сонымен қатар көптеген оқушылар түсінуге қиналатын пәндік сала. Физика қолданбасытар құрылымды және стандартты орта мектеп оқулықтарына ұқсас мазмұнды (мәтін мен диаграмма) қамтиды. AR бар оқулықтар осы 3D концепцияларын түсіну үшін дәстүрлі оқулықтарға қарағанда тиімдірек оқу құралдары болады деген болжам жасалды . Сондықтан AR кітабының мазмұнын зерттеген қатысушылар дәстүрлі физика қолданбасытан оқыған қатысушыларға қарағанда сынақтарда жақсы нәтиже көрсетуі керек. Келесі бөлімде біз осыған байланысты жұмысты ұсынамыз. Кейінірек біз құрылымды құру үшін қолданылатын технологияларды сипаттаймыз және күрделі 3D тұжырымдамаларын оқыту үшін AR кітабын пайдаланудың тиімділігін зерттеу үшін пилоттық зерттеудің дизайны мен нәтижелерін ұсынамыз. Біз нәтижелерді, шектеулерді және әрі қарай жұмыс істеу әлеуетін талқылаумен аяқтаймыз. Біздің жұмысымыз білім берудегі бұрынғы жұмыстарға, интерактивті технологияларға және толықтырылған шынайылыққа негізделген. Бұл бөлімде осы салалардың әрқайсысына қатысты жұмыстарды қарастырамыз және зерттеуге қосқан үлесімізді түсіндіреміз. Интерактивті технологиялар пайдаланушыларға нақты әлемде мүмкін емес әрекеттерді орындауға мүмкіндік беретін иммерсивті тәжірибелерді жасауға мүмкіндік береді. AR жүйелері пайдаланушыларға нақты әлемдегі өзара әрекеттесуге ұқсас 3D ақпаратымен табиғи түрде өзара әрекеттесуге мүмкіндік беруі керек деп санайды. Мультимодальділік пен интерактивтілік сабаққа қатысуды, тереңдетуді және оқуды қолдауды арттыратыны көрсетілген . интерактивтіліктің белгілі бір когнитивті процестерді белсендіру арқылы оқуға ықпал ететінін айтады. Ұзақ мерзімді жадта сақталған алдыңғы білім белсендірілуі, ұйымдастырылуы және кіріс ақпаратымен біріктірілуі мүмкін . Зерттеуде Морено және т.б. өзара әрекеттесуге рұқсат етілген оқушылар ақпаратты пассивті түрде қабылдайтын оқушыларға қарағанда көбірек есте сақтап, үйренгендерін жаңа мәселелерге жақсырақ тасымалдай алатынын анықтады. Оқушылар материалды түсіну үшін көп жұмыс істейді және қызығушылықтарын жоғары бағалайды. аралас шынайылық кітабының дизайн кеңістігін зерттеп, әртүрлі өзара әрекеттесу әдістерін талқылады. Көзбен өзара әрекеттесу пайдаланушыларға физика қолданбасы мазмұнына қарау арқылы өзара әрекеттесуге мүмкіндік береді, саусақпен өзара әрекеттесу физика қолданбасытың бөліктерін көрсетуден тұрады, ал нақты әрекеттесу өзара әрекеттесу үшін материалдық элементті орналастыруды немесе жылжытуды қамтиды. интерактивті AR кеңістіктік визуализацияның кеңейтілген мүмкіндіктеріне байланысты дәстүрлі жұмыс үстелі 2D интерфейстерімен салыстырғанда оқу үшін когнитивті артықшылықтарды қамтамасыз етеді деп санайды. AR негізіндегі геометриялық білім беру қолданбасымен оқытудың кеңістіктік қабілетке тікелей

әсері табылмаса да, бұл стандартты бағалау құралдарының қабілеттерді өлшеу үшін жеткілікті сезімтал болмауына байланысты болуы мүмкін. нақты 3D орталары. Толықтырылған шынайылық саласындағы зерттеулердің салыстырмалы түрде үлкен көлеміне қарамастан, зерттеулердің көпшілігі AR техникалық аспектілеріне назар аударады. Соңғы зерттеулер білім беруді қарастырғанымен, олардың аз бөлігі орта мектеп деңгейіндегі пәндерге бағытталған немесе мазмұнмен өзара әрекеттесуді қамтиды. балаларға интерактивті AR сюжеттер кітабымен араласуға мүмкіндік беру өте тартымды ғана емес, сонымен қатар оқиға оқиғаларын еске түсіруді жеңілдетуі мүмкін деген қорытындыға келді. Кейінгі зерттеу жақсы және төмен қабілетті оқырмандарды салыстырды. Осы зерттеуде пайдаланылған әңгімелер физика қолданбасытарында мәтінге негізделген материал және оқушылар мазмұнмен әрекеттесу үшін қолмен ұсталатын қалақтарды пайдаланатын интерактивті AR реттілігі көрсетілген. Олар қабілеті төмен оқырмандар мәтінге негізделген материалдағы ақпаратты айтарлықтай аз есте сақтайтынын анықтады. Дегенмен, интерактивті AR тізбегіндегі материалдар үшін екі топ арасында еске түсіру өнімділігінде ешқандай айырмашылық болмады. Сондықтан мазмұнмен интерактивті әрекеттесуге мүмкіндік беретін AR физика қолданбасытары бүгінгі күні білім беруде кездесетін мәтінге негізделген оқу құралдарымен проблемалары бар оқушыларге қолдау көрсете алады . AR физика қолданбасытарын жоғары оқу орындарында қолданудың үлкен әлеуеті бар. AR геометрияны, Ньютон физикасын, жер мен күн қарым-қатынасын адам биологиясын оқыту үшін қолданылған . AR физика қолданбасытарының болуы мектептен веб-камера, компьютер және кейбір қарапайым бағдарламалық құрал ғана талап етілетінін білдіреді. Бұл AR физика қолданбасытарының үлкен артықшылықтарының бірі, өйткені ол оларды бүкіл әлем бойынша мектептерге оңай қол жетімді және қолдануға болады. AR физика қолданбасытарының сыныптарда әлі кең таралмағанының бір себебі - сарапшы емес адамдар үшін оларды жасаудың салыстырмалы қиындығы. AR физика қолданбасытарын әзірлеу әлі де 3D бағдарламалау және модельдеу сияқты жоғары мамандандырылған дағдыларды талап етеді. AR авторлық құралдары бағдарламалау білімінсіз AR тәжірибесін жасауға мүмкіндік береді. Мұндай құралдар мұғалімдер мен оқушыларге қарапайым AR көріністерін жасауға мүмкіндік береді, алайда интеграциялық өзара әрекеттесуді қолдайтындар аз. AR физика қолданбасытарын құрастыру өз алдына білім беру тәжірибесі болуы мүмкін, өйткені оқушылар күрделі ұғымдарды көрсету үшін технологияны қалай пайдалану керектігін ойлауы керек. Мұндай оқу материалын жасау оқушыларден оның мазмұнын білуді және түсінуді талап етеді. Мазмұнды әзірлеу - бұл 3D дизайнында практикалық дағдылар мен мәселелерді шешуге көмектесетін тартымды шығармашылық тәжірибе. Көріп отырғанымыздай, бұрынғы зерттеулер білім берудегі AR физика қолданбасытарының әлеуетін көрсетті, бірақ мұндай физика қолданбасытарды жасауға арналған құралдардың түрі немесе орта мектеп жағдайында ресми бағалау туралы зерттеулер аз болды. Осы шектеулерді ескере отырып, біздің жұмысымыз келесі жаңа үлестерді қосады: AR физика қолданбасытарын әзірлеуді жеңілдету үшін біз жалпы бағдарламалық жасақтама негізін жасадық. Бағдарламалық құрал C++ тілінде жазылған және Windows операциялық жүйелерінде жұмыс істеуге арналған . Бұл бөлім AR қолданбасын жасаудың негізгі құрамдастарына шолу жасайды : көзқарасты бақылау, графиканы көрсету, интерактивтілік және көрініс жасау. Көру нүктесін қадағалау AR физика қолданбасы беттеріне қатысты пайдаланушы камерасының орнын есептеу үшін қажет , содан кейін оны AR көрінісіндегі виртуалды графиканы дұрыс перспективамен қабаттастыру үшін пайдаланыңыз. Бақылау үшін фреймворк физика қолданбасы беттеріндегі маркерлердің позасын табу үшін ARToolKit компьютерлік көру физика қолданбасыханасын пайдаланады. Маркерлерді оқу кітабына қолайлы ету үшін беттердегі көрнекі элементтер ретінде пайдалануға болады . Сондықтан ARToolKit әр маркер суретін диаграмма ретінде екі еселеуге мүмкіндік беретіндей икемді етіп бейімделген, мұнда диаграмманың айналасына қалыңдығы 5 мм қара жиек қосу қажет . физика қолданбасы бетіндегі бақылау маркерлерінің мысалы көрсетілген. Графикалық бейнелеу 3D көріністі түйіндердің әртүрлі түрлерінің графигі ретінде анықтайтын OpenSceneGraph (OSG) көріністер графигі физика қолданбасыханасымен

қамтамасыз етілді . Бұл біздің құрылымымызда 3D мазмұнын көрсету және өңдеу үшін пайдаланылды . Жүйе конфигурация файлын орындау уақытында жүктеу арқылы конфигурацияланады . Конфигурация файлының негізгі мақсаты, мысалы 1-кестеде көрсетілген, физика қолданбасыта болатын беттер мен бет сипаттамаларын жылдам және оңай анықтау . әрекетіне және көріністер тізіміне сілтеме жасайтын қосымша «түрі» бар . Әрбір көріністе анықталған бір «маркер» және 3D «моделі» бар. Таңдаулы әдіс маркерлер мен үлгілерді анықтайтын бөлек конфигурация файлдарын жазу, осылайша оларды әртүрлі беттерде қайта пайдалануға болады . «Маркер» пайдаланылатын үлгі файлын және маркердің өлшемдерін анықтайды. «Модель» пайдаланылатын үлгіні және қосымша аударма, айналдыру және қолданылатын масштабтауды анықтайды. Текстуралық анимацияларға рұқсат беру үшін текстуралар қолданылатын үлгінің текстуралық файлдары мен түйіндері осы файлда көрсетілуі керек, ал үлгі анимацияларына рұқсат беру үшін анимациялық түйіндер көрсетілуі керек. Интерактивтілік әрекетті қосу үшін пайдаланушы ендірілген өзара әрекеттесулердің бірін таңдай алады немесе Бет сыныбын кеңейту арқылы өзінің жеке әрекетін жасай алады. Кірістірілген өзара әрекеттестік конфигурация файлында көрсетілуі мүмкін. Бұл бет түрімен пайдаланушылар бетте көрсетілетін көріністі ауыстыра алады. Беттегі көріністердің тек біреуі бірден көрсетіледі. Пайдаланушы маркерлердің біреуін түртіп, саусағын тартып алғанда, екінші көрініс белсенді болады. Қосымша параметрлерді реттелетін терілген беттерге қосуға болады , сондықтан пайдаланушылар реттелетін әрекеттесулерді анықтаған кезде олар бет анықтамасында басқа өрістерді қоса алады. Басқа кірістірілген өзара әрекеттесулер - ойнату түймесі ретінде белгіленген маркерді түрту арқылы анимациялық көріністі ойнатуға және кідіртуге мүмкіндік беретін "Ойналатын бет " және көріністегі ауыстырып-қосқыш түйінін пайдаланушы ауыстырып қосуға мүмкіндік беретін. Бұл, мысалы, екі анимация арасында ауысу немесе көрініс бөліктерінің көрінуін ауыстыру үшін пайдаланылуы мүмкін . Соңғы екі өзара әрекеттесу пайдаланушыға анимациялар жасау немесе олар пайдаланып жатқан модельдеу бағдарламасында түйіндерді ауыстыру арқылы реттелетін әрекеттерді жасауға мүмкіндік береді, осылайша модельдеу тәжірибесі бар, бірақ бағдарламалау тәжірибесі жоқ пайдаланушылар реттелетін әрекеттерді жасай алмайды . физика қолданбасы беттерінде көрсетілетін AR көріністерін жасау қажет. Көрініс жасау процесі 3D-модельдеу бағдарламасында 3D мазмұнын жасаудан және оны модельдеу бағдарламалық құралының біріне экспорттаудан тұрады. Әдепкі бойынша, бұл анимация үздіксіз цикл болады. Ойнатуды басқару үшін анимациялық түйін конфигурация файлында көрсетілуі керек . Текстуралық анимацияларды жасау үшін, түйін және цикл өтетін барлық текстуралар көрсетілуі керек. Осы негізді пайдалана отырып, магнетизм ұғымдарын үйрету үшін үш физика қолданбасы әзірленді. Мазмұн Жаңа Зеландия орта мектептерінде оқытылатын NCEA 2-деңгейдегі физика материалына негізделген. Физика қолданбасытар әр бетте мәтін де, диаграммалар да болатындай етіп жасалған , олардың әрқайсысы сәйкесінше беттің жартысына жуығын қамтиды. негізгі бағыты оқушыларді магнит күштерінен (тартылу және тебілу) бастап, магнит өрісінің сызықтары мен индукцияланған магнетизмді қамтитын магниттермен таныстыру және жердің магнит өрісіне қолдану және компастарды қолданумен аяқтау болды. Әрбір тақырыпта сәйкес диаграммасы бар парақ болды, ол сонымен қатар AR кітабының бақылау маркері ретінде пайдаланылды. Екінші физика қолданбасыта электромагнетизм таныстырылады. Түзу сымдағы ток тудыратын магнит өрісі түсіндіріледі , соның ішінде Оң қолды ұстау конвенциясы. Сымнан контурдың пайда болуының магнит өрісіне әсері көрсетілген, содан кейін соленоид түсіндіріледі. Электромагнитизм кітабындағы 3 қарапайым тұрақты ток қозғалтқышын түсіндіретін мәтін мен диаграмма ; Төменгі жағында: AR кітабында көрсетілген мотордың анимациялық 3D үлгісі. Үшінші физика қолданбасыта магнит өрісімен қиылысу нәтижесінде пайда болатын ток өткізетін сымға әсер ететін күш, соның ішінде Right Hand Slap конвенциясы енгізілген . Механикалық қозғалысты жасау үшін электр энергиясын пайдалану идеясы ұсынылған , ал бөлінген сақиналы коммутаторлардың мақсаты түсіндірді . Соңында, қарапайым тұрақты ток қозғалтқышының қалай жұмыс

істейтінін түсіндіру үшін түсініктер біріктірілген Берілген ' SelectablePage ' әрекеттесуі пайдаланушы виртуалды тырнақты магниттеу және жылжыту үшін 'магнитті' алатын әрекеттесумен бірге пайдаланылады. Анимациялық модельдер пайдаланылады, мұнда магниттер өздерінің полярлықтарына сәйкес тартады және тебеді. Анимацияланған текстуралар солтүстік полюстен оңтүстік полюске созылатын өріс сызықтарының конвенциясын нығайта отырып, магнит өрісі сызықтары бойымен қозғалатын көрсеткілерді көрсетеді. Шағын «өзара әрекеттесу таңбалары» қара жиекті көрсететін шағын қолмен бейнеленген беттерге енгізілген. Бұл пайдаланушыға өзара әрекеттесуі бар суреттерді жоқ суреттерден ажыратуға мүмкіндік берді . Бірден көп маркері бар беттерде пайдаланушы қажетті кескінді таңдап, саусағыңызды маркердің қара жиегі үстіне қойып, оны қайтадан алып тастау арқылы анимацияны бастай алады. Бұған қоса, кейбір AR маркерлерінде қатысушыларға белгілі бір компоненттердің бағытын өзгертуге мүмкіндік беретін өзара әрекеттесулер болды. мазмұнмен өзара әрекеттесе алатынын көрсету үшін қолданылатын өзара әрекеттесу белгісі. көрсетілгендей, компьютерге жалғанған AR құрылғысы бұл пайдаланушыға көрініс тікелей табиғи түрде көруге мүмкіндік береді. AR физика қолданбасытары әзірленіп, университеттің адамдық этика жөніндегі комитетінің мақұлдауынан кейін біз AR кітабымен оқуды дәстүрлі физика қолданбасыпен оқуды салыстыру үшін пайдаланушы зерттеуін жүргіздік. Топтар арасындағы дизайн қолданылды және қатысушылар екі шарттың біріне кездейсоқ тағайындалды. Екі топ AR бақылау маркерлері ретінде екі еселенген мәтін мен иллюстрацияларды қамтамасыз ететін бірдей физика қолданбасытарды пайдаланды. Толықтырылмаған шынайылық мәтіні мен иллюстрациялары бар кәдімгі физика қолданбасыты оқып, қарап отырды, ал AR тобы бірдей физика қолданбасытарды пайдаланды, бірақ иллюстрацияларға AR мазмұны бар. AR тобы технологияны қалай пайдалану керектігі туралы нұсқаулық алды. Олар сондай-ақ AR кескіндеріне қосымша 2D кескіндерін қарауға шақырылды.

Зерттеу бір уақытта бір физика қолданбасыты қамтитын үш сессияға бөлінді . Әрбір қатысушы жеті күн бойы барлық үш сессияға қатысты. Әрбір сессия кем дегенде бір күннен кейін болды алдыңғы сессия, яғни қатысушы күн сайын бір физика қолданбасытан артық оқылмаған, бірақ алдыңғы сессиядан кейін үш күннен аспайтын. Басқа ілім болған жоқ. Қатысушыларға үш физика қолданбасытың әрқайсысын, сәйкесінше бір, екі және үш физика қолданбасыты оқуға бес, алты және жеті минут берілді. Қатысушыларға оқу уақыты жарты жолда және бір минут қалғанда хабарланды және уақыт біткенше физика қолданбасыты оқуды жалғастыру ұсынылды. Үйренген ұғымдарды түсіну үш тесттен тұратын жинақ арқылы өлшенді . Бұл сынақтар жинағы алдын ала сынақ, үш оқу сессиясының әрқайсысынан кейінгі сынақ және есте сақтау сынағы ретінде берілді. Қатысушыларға алдын ала тестілеу, ортаңғы тестілеу және сақтау сынақ сессияларында үш сынақты аяқтау үшін тиісінше алты, жеті немесе сегіз минут болды. Қатысушыларға олардың уақыты жарты жолдың қашан біткені және бір минут қалғаны айтылды . Барлық қатысушыларға сынақтарды орындау үшін бірдей уақыт берілді . Бұл сынақтар тек физика қолданбасытарда ұсынылған мазмұнды қамтыды . Кейбір сұрақтар есте сақтауды сынады, ал басқалары қорытынды болды және физика қолданбасы мазмұны арқылы алынған электромагнетизм ұғымдарын терең түсінуді талап етті. Сынақтар тек статикалық кескіндер болды, сынақ материалында AR пайдаланылмаған. Қорытынды зерттеу сессиясынан кейін төрт аптадан кейін есте сақтау сынағы өтті. Бұл тест алдыңғы тест сияқты сұрақтардан тұрды . Онда барлығы 34 балл болатын 31 сұрақ болды . Бұл сұрақтарға жауаптар алдыңғы сынақтардағыдай бағалау кестесіне сәйкес белгіленді. Зерттеуге жаратылыстану пәнінің мұғалімімен бірге 10-сынып пен 13-15 жас аралығындағы орта мектептің он оқушысы қатысты. Барлығы Жаңа Зеландиядағы қыздарға арналған жеке мектепте оқыды. Сабақтар мектептің ғылыми-зерттеу кабинеттерінде өтті. Қатысушылар санының аздығына байланысты біз қорытынды статистиканы пайдаланбай, нәтижелерді сипаттамалық талдауды жөн көрдік. Екі шарт екі қадамда салыстырылды . Біріншіден, екі топ үшін де алдын ала тестілеуге, ортаңғы сынақтарға және сақтау тесттеріне жауаптар белгіленіп,

жазылды. Әрбір тест бойынша әр топтың орташа ұпайлары пайыздар арқылы есептелді және салыстырылды. Екіншіден, екі топ арасында нақты айырмашылықтар болуы мүмкін нақты сұрақтарды анықтау үшін тесттердегі әрбір жеке сұраққа дұрыс жауаптар саны да (пайызбен) жазылды. AR тобына (n=5) және NAR тобына (n=5) тестілеу алдындағы, ортаңғы тестілеу және сақтау сынағы бойынша дұрыс сұрақтардың орташа пайызы көрсетілген. Ұстау сынақтарында әрбір сұраққа дұрыс жауап берген AR және NAR шарттарына қатысушылардың пайызы. AR физика қолданбасытарын пайдаланатын қатысушылар NAR тобымен салыстырғанда әр сессияның басында әлдеқайда ынталы болды. Зерттеу аяқталғаннан кейін NAR тобына қатысушылар AR физика қолданбасытарымен өзара әрекеттесу және тәжірибе алу мүмкіндігіне ие болды. Барлық қатысушылар бұл мүмкіндікті пайдаланып, мазмұнмен «еркін ойнауға» көп уақыт жұмсады. Оқушылардің физика пәнінің мұғалімі де мазмұнға тәнті болды және AR физика қолданбасытарының сыныптарда қолданылуына және оқуға оң әсер ететініне үлкен мүмкіндіктерді көрді. Бұл пилоттық зерттеу біздің AR физика қолданбасы жүйесімен жасалған AR физика қолданбасытары оқушыларге күрделі, үш өлшемді электромагнетизм ұғымдарын үйренуге көмектесуде тиімді болатынын анықтауға тырысты. AR физика қолданбасытары осы 3D концепцияларын түсіну үшін тиімді оқу құралы болады және осы физика қолданбасытармен мазмұнды зерттеген қатысушылар 3D мазмұны мен бейнелері бірдей дәстүрлі физика қолданбасытардан оқыған қатысушыларға қарағанда тестілеуде орта есеппен жақсырақ нәтиже көрсетеді деген болжам жасалды . дәстүрлі физика қолданбасы иллюстрациясында. 2D форматындағы анимациялық диаграммалармен салыстыру жүргізілген жоқ. Нәтижелер гипотезаны қолдайды және кеңейтілген шынайылықтың 3D концепцияларын үйренуге көмектесетін тиімді әлеуеті бар екенін көрсетеді. Біз екі топ үшін көрінетін дәйекті тенденцияны таптық, AR тобы орта сынақтарда да, сақтау сынақтарында да орта есеппен жоғары балл жинады. Бұл AR физика қолданбасытары күрделі үш өлшемді концепцияларды үйренуге көмектесе алады деген түсінікті қолдайды , дегенмен біздің зерттеуге қатысушылардың аз саны (n=10) гипотезаны статистикалық түрде мағыналы түрде тексеруге мүмкіндік бермейді. Оқытуға AR әсері туралы зерттеулер аз болды, дегенмен бұл зерттеу көптеген алдыңғы зерттеулерде ұсынылған AR дәстүрлі оқыту әдістеріне қарағанда күрделі үш өлшемді ұғымдарды оқытуда тиімдірек болуы мүмкін деген идеяны қолдайды. Алдыңғы зерттеулер кеңістіктік қабілеттерді дамытуға көмектесетін AR мүмкіндіктерін талқылады, сондықтан екі топ арасындағы айырмашылықтарға ықпал етуі мүмкін. AR физика қолданбасытары беретін интерактивтілік оқудың үлкен әлеуетін және дәстүрлі физика қолданбасытарға немесе басқа оқу құралдарына қарағанда артықшылығын қамтамасыз етеді. Магнит қалақшасы және белгіленген тіректері бар кеңейтілген тырнақ сияқты құралдарды қолдану арқылы нақты өзара әрекеттесу нақты әлем нысандарын виртуалды мазмұнмен біріктіретін оқу тәжірибесіне мүмкіндік береді. Бірге бұл тереңірек түсінуге ықпал ете алады. AR-дағы өзара әрекеттесу оқушыларды мазмұнмен қызықтырады және конструктивистік оқыту теориясымен қолдау көрсетілетін мазмұнды өздерінің манипуляциялары арқылы білім алуға мүмкіндік береді. талдау екі жағдай арасындағы айырмашылықтар мен ұқсастықтарды көрсетуге көмектеседі. Әр топта бір ғана қатысушы үшінші сынақта қорытынды түсінуді қажет ететін сұраққа дұрыс жауап берді . Оқушыларға анимациялық 3D модельдер және AR кітабындағы өзара әрекеттесу арқылы ұсынылған мазмұнды, мысалы, магнитті қалақшаны пайдалану арқылы AR тобы жақсырақ түсінді . Дәл осындай мазмұн NAR тобына статикалық суреттер арқылы ұсынылды . Бұл 3D анимация және өзара әрекеттесу оқушыларге байланысты ұғымдарды үйренуге көмектесетінін көрсетеді. AR тобы орташа есеппен жақсырақ жауап берген басқа сұрақтар дұрыс жауап беру үшін күрделі түсініктерді тереңірек түсінуді немесе түсіндіруді қажет ететін сұрақтар болды, бұл AR тобы қиынырақ мазмұнда жақсырақ жұмыс істегенін көрсетеді. Сақтау сынақтарында өнімділік ақпараттың жоғалуын көрсететін орташа сынақ деңгейлерінен төмен түсті, дегенмен әрбір топ үшін тренд сызықтары параллель болып қалды, сондықтан шарттардың айырмашылығына байланысты сақтаудағы айырмашылықты көрсетпейді, бұл ақпараттың

жоғалуын көрсетеді. уақыт өте келе табиғи есте сақтау қабілетінің жоғалуына байланысты. Бұл эксперименттегі ең үлкен шектеу - бұл тек он қатысушысы бар пилоттық зерттеу. Топтар арасында байқалған айырмашылықтар біздің зерттеуімізде тексерілген шарттардан басқа факторларға байланысты болуы мүмкін. Тағы бір маңызды жайт, екі топтың сынақтары бірдей болды; бұл жағдайда сынақтардағы барлық фигуралар екі өлшемді сызбалар ретінде ұсынылды. Тест сұрақтарындағы суреттер AR көмегімен үш өлшемді түрде ұсынылса, топтар арасындағы айырмашылықтар үлкенірек болуы мүмкін. Екі өлшемді диаграммалар сұрақтардың түсінбеуіне әкеліп соқтыруы мүмкін , егер шын мәнінде қатысушылар 2D көрсетілімдерін емес, ұғымдарды түсінуі мүмкін еді. AR-да оқытылатын дағдыларды қағаз-қарындаш негізіндегі стандартты сынақтармен ақылға қонымды түрде тексеру мүмкін емес деп болжауға негіз бар. Бұл зерттеуде бұрынғы AR зерттеулерінде байқалғандай айна әсерлерін жоюда өте тиімді болатын AR жағдайына арналған қолдық AR құрылғылары пайдаланылды. Білім беру жүйесіндегі AR физика қолданбасытарының перспективалы аспектілерінің бірі - веб-камера, компьютер және баспа физика қолданбасы қажет деген идея. Дегенмен, жай ғана веб-камераны пайдалану портативті құрылғымен бірдей тәжірибені ұсынбайды. Веб-камера қолында ұсталып, суреттер басқаша қарайтын физика қолданбасытың үстінде емес, компьютер экранында қаралатын болады. Бұл AR үшін арнайы көзілдіріктердің немесе көзілдіріктердің дамуымен өзгеруі мүмкін, алайда олардың мектеп жағдайында қолжетімді болуы үшін уақыт қажет болуы мүмкін. Біздің нәтижелеріміз алдыңғы зерттеулердегі технологияның оқытуға әсері туралы тұжырымдармен сәйкес келеді, бұл компьютерлік оқыту мен дәстүрлі, компьютерлік емес оқыту арасындағы шағын және орташа айырмашылықты көрсетеді. Нәтижелер гипотезаны қолдайды, бұл AR физика қолданбасытарының күрделі кеңістіктік түсініктерді үйренуге көмектесетін тиімді әлеуеті бар екенін көрсетеді. Дегенмен, біздің бастапқы нәтижелеріміз үлкенірек үлгімен расталуы керек. Егер болашақ зерттеулер AR көмегімен оқытудың ұқсас нәтижелерін көрсетуді жалғастырса, AR технологиясын мектептерге енгізу болашақ оқу үшін үлкен әлеуетке ие. AR физика қолданбасы жүйесі тиімді оқу физика қолданбасытарын әзірлеудің сәтті құралы болып табылды . Осылайша, негіз AR кітабын жасауды оңтайландыру құралын ұсынуға бағытталған қадам болып табылады. Қазіргі уақытта пайдаланушылар конфигурация файлдарын өзгерту арқылы үш кірістірілген өзара әрекеттесу арқылы жаңа физика қолданбасы жасай алады. Кірістірілген өзара әрекеттесулер шектеулі болып көрінгенімен, олар көріністерді ауыстыру немесе анимацияларды іске қосу, тоқтату немесе өзгерту (мысалы, сымдардағы токты өзгерту) сияқты оқу физика қолданбасытары үшін өте күшті әсерлерді жасауға мүмкіндік береді. Бірақ анағұрлым жетілдірілген анимация және өзара әрекеттесу мүмкіндіктерін қосу, әрине, бай білім беру тәжірибесін жасауға мүмкіндік береді. Бағдарламалау қажет болмаса да, конфигурация файлын өңдеуді қажет ететін ағымдағы жүйе кейбір пайдаланушылар үшін әлі де салыстырмалы түрде техникалық болып көрінуі мүмкін. Сіз көретін нәрсе – сіз алатын нәрсе редакторының кейбір түрі үлкенірек аудиторияға қызмет етуі мүмкін.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Arymbekov B.S., Turekhanova K.M., Alipbayev D.D., Tursanova E.R., Suprapto N. Effect of using Geogebra software for augmented reality visualization to teach physics in high school // Farabi Journal of Social Sciences. 2023. №9(2)

2. Arymbekov B.S., Turekhanova K.M., Alipbayev D.D., Tursanova E.R. Development of augmented reality application for physics and geophysics laboratory // Int. Arch. Photogramm. Remote Sens. Spatial Inf. Sci., XLVIII-5/W2-2023. 2023. №17. P. 19-24

3. Арымбеков Б.С., Туреханова К.М. Орта мектепке бағдарланған физика пәніне арналған толықтырылған шынайылық қосымшасын қолдану әдістемесін зерттеу // ҚазҰУ хабаршысы. Педагогикалық серия. – 2023. – № 76(3), С. 125-145.

4. Arymbekov B.S. Augmented Reality Application to Support Visualization of Physics Experiments // 2023 IEEE International Conference on Smart Information Systems and Technologies (SIST), Astana, Kazakhstan. 2023. №2. P. 52-55

5. Арымбеков Б.С., Туреханова К.М. Физика пәнін саналы оқытуда толықтырылған шынайлықты оқыту құралы ретінде қарастыру // ҚазҰУ хабаршысы. Педагогикалық серия. – 2022. – №73(4), С. 128-141

6. Арымбеков Б.С., Туреханова К.М. Толықтырылған шынайылықты физика пәнінің зертханалық жұмыстарында ұтымды қолдану әдістемесі // Торайғыров университетінің хабаршысы: педагогикалық сериясы. – 2023. – № 3, С. 157-169

7. Aviandari S., Suprapto N., & Arymbekov B. Exploration of Socio-Scientific Issues through Coffee Brewing Methods to Explore Physics Literacy: Place Based Education at SK Coffee Lab Kediri // Studies in Philosophy of Science and Education. 2022. №3 (1). P. 41-51

ӘОЖ 372.8

БІЛІМ БЕРУДЕ РОБОТОТЕХНИКАНЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Әлібек Айгүл Сағидуллақызы
alibek-aigul@mail.ru
«Информатика және білім беруді ақпараттандыру» білім бағдарламасының 1 курс магистранты
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, п.ғ.к., профессор – **Идрисов С.Н.**

Аннотация.
Мектептерде робототехниканы оқыту оқушылардың болашақтағы білім алуын, сондай-ақ ақпаратпен мақсатты түрде жұмыс істей білуін, өңдеуін және заманауи техникалық құралдар мен әдістерді қолдана білуін толықтай қамтамасыз етеді.

Кілт сөздер: білім беру ортасы, робототехника», оқу бағдарламасы, білім берудегі робототехника ерекшеліктері.

Робототехника – бұл роботтарды дизайндеуге, құруға, қолдануға және олармен жұмыс істеуге бағытталған механикалық, электрлік және компьютерлік инженерия элементтері бар пәнаралық сала. Осы орайда Қазақстан Республикасы Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев 2023 жылдың 1 қыркүйегіндегі халыққа жолдауында жасанды интеллектке байланысты былай деді:

«Біздің маңызды стратегиялық міндетіміз – Қазақстанды IT мемлекетке айналдыру. Цифрландыру ісінде нақты жетістіктеріміз де жоқ емес. Біз электронды үкіметті және финтехті дамыту индексі бойынша әлем көшбасшыларының қатарында тұрмыз. Былтырдың өзінде IT саласындағы экспортымыз бес есе өсті. Жыл соңына дейін бұл көрсеткіш 500 миллион долларға жетуі мүмкін. Әрине, мұнымен шектелмейміз.

2026 жылға қарай IT қызметтерінің экспортын бір миллиард долларға жеткізу – Үкіметке жүктелетін жаңа міндет.Үкімет осы мәселені мұқият зерделеп, нақты ұсыныстар енгізуі керек» [1].

Қазақстан Білім және ғылым министрлігінің бастамасымен елдің кейбір оқу орындары LEGO білім берудің ең жаңа жиынтықтарымен жабдықталды, олардың негізінде ең батыл идеялар жүзеге асырылуы мүмкін: көптеген функциялар мен қабілеттерге ие нақты роботтарды модельдеу және бағдарламалау. Енді демеушілік қаражатқа сатып алған 400 сынып жиынтығының көмегімен 20 мыңға жуық қазақстандықтар ұлдар мен қыздар робототехникамен айналыса алады. Бұл осы қызықты және перспективалы бағытты дамытуға бағытталған алғашқы қадамдар ғана [2].

Lego Mindstorms EV3 роботтарын бағдарламалауға арналған әдістер алгоритмдерді құрудың бүкіл процесін жеңілдетуге және түсінікті және қолжетімді етуге ғана емес, оны әртүрлі автоматтандырылған құрылғылар мен модельдерді (соның ішінде роботтарды) құрудың қызықты бизнесімен байланыстыруға мүмкіндік береді.

Робототехниканы және компьютерлік зерттеу үдерісін тарту өте өзекті мәселе болып табылады, өйткені ол көбіне бір-бірінен оқшауланған түрде зерттелетін ақпараттық және материалдық технологияларды біріктіруге мүмкіндік береді.

Бұл Lego Mindstorms EV3 роботтарын бағдарламалауға арналған әдістемеліктер, бір жағынан, студенттерге информатика сияқты абстрактілі пәнді меңгеруге көмектессе, екінші жағынан, жеке стандарттың бірқатар білім беру мәселелерін шешуге көмектеседі: оқу үдерісі, информатикада нормативтік, танымдық және коммуникативті әмбебап оқу іс-әрекетін қалыптастыру, ақпараттық және материалдық технологияларды оқу процесінде сыныптан тыс жұмыстарда да пайдаланылуы мүмкін [3].

Робототехниканы оқытудағы әдістеменің негізгі мақсаты – оқушыларға роботтарды жобалау, құрастыру және бағдарламалау бойынша теориялық білімдерді берумен қатар, осы білімдерді нақты жобаларда қолдану дағдыларын дамыту.

Қазіргі білім беру жүйесінің маңызды міндеті оқушылардың өзін–өзі дамыту мен өзін-өзі жетілдіру қабілетіне ие болатын оқу іс-әрекеттерін қалыптастыру болып табылатыны белгілі, яғни оқушылардың әлеуметтік тәжірибені саналы, белсенді игеруі арқылы қол жеткізу басты мақсат болатыны анық. Осыған орай мұғалімнің білім беру қызметі үшін теорияның алынған білімді нақты өнімге айналдыру жолында қолдану тәжірибесімен байланысы маңызды болатыны жазылған. Зерттеу мақсатына сай бағдарлама құрастырудың нәтижесінде мектепте «Робототехника» курсын оқытудың формасы мен әдістері анықталған. Сонымен қатар күтілетін нәтижелер нақтыланды, олар:

- бөлшектердің негізгі түрлерін жалғаудың атаулары мен әдістерін, қарапайым механизмдердің жұмыс принциптерін; қарапайым модельдерді жасау бірізділігін білу;
- сызбаларды оқи алу; жұмыс орындау кезінде тәртіпті сақтау; мұғалімнің басшылығымен модельге талдау жүргізу, оны дайындау ретін жоспарлау, технологиялық карта бойынша практикалық жұмыстың нәтижесіне бақылау; жеке, жұпта және топта жұмыс жасау; конструктормен жұмыс істеу кезінде қауіпсіздік ережелерін сақтау; модель бөлшектерін белгісіне қарай жіктеуді үйрену;
- мәселені шешу нұсқаларын ұсыну, соңғы нәтижені білу, мақсатқа жетудің құралдарын таңдап, іздену, мәселені шешу жоспарын құру, жұмыс барысында мақсатқа сәйкестігін салыстырып, қателік болса түзете білу [4].

Оқыту әдістемесінің тиімділігі білім алушылардың шығармашылық өрісін кеңейту және оларды жаңа технологияларды меңгеруге бейімдеу қабілеттерін дамытуда жатыр.

Робототехниканы меңгеруде екі негізгі ұғымды қарастыруға болады:

1. Теориялық білім: Робототехниканың негізгі қағидаларын, соның ішінде механика, электроника, программалау және сенсорлық системалар туралы білімді қамтамасыз ету.

2. Практикалық дағдылар: Теориялық білімді практикалық жұмыстар арқылы бекіту. Мысалы, қарапайым роботтарды құрастыру және программалау.

Робототехниканы оқытуды жақсартуға көмектесетін тәжірибелерге сүйенсек:

1. *Теория мен тәжірибенің интеграциясы.* Теориялық білімді практикалық тапсырмалармен ұштастыру. Оқушыларға робототехника негіздерін оқытқанда, оларды нақты жобалармен байланыстыру маңызды. Мысалы, электроника негіздерін түсіндіргеннен кейін, осы білімді роботтың сенсорлық жүйесін жасауда қолдану.

2. *Проект негізіндегі оқыту.* Жоба негізіндегі оқыту (Project-Based Learning, PBL). Оқушыларға нақты өмірден алынған мәселелерді шешу үшін жобаларды жүзеге асыруға мүмкіндік беру. Бұл әдіс олардың шығармашылық ойлауын, командалық жұмыс дағдыларын және жобаны басқару қабілеттерін дамытады.

3. *Компьютерлік модельдеу және бағдарламалау*. Бағдарламалау тілдерін үйрету. Робототехникада кеңінен қолданылатын бағдарламалау тілдерін (мысалы, Python, C/C++) үйрету, олардың синтаксисін және қолдану аясын түсіндіру.

-Виртуалды симуляцияларды пайдалану. Реалды роботтармен жұмыс істеу алдында, виртуалды симуляцияларды қолдану арқылы оқушыларға тәжірибе жинақтауға мүмкіндік беру.

4. *Көп салалы оқыту*. Көп салалы курстарды енгізу. Робототехника – бұл механика, электроника, компьютерлік ғылым және жасанды интеллект сияқты әр түрлі салаларды біріктіретін сала. Осы салалардың негіздерін оқыту оқушылардың түсінігін кеңейтеді және оларға күрделі мәселелерді шешуге көмектеседі.

5. *Үздіксіз оқу және өзін-өзі дамыту.* Онлайн ресурстарды пайдалану. Робототехниканы оқытуда MOOC-тар (Massive Open Online Courses), онлайн туториалдар және форумдар сияқты ресурстарды қолдану, оқушыларға өз білімдерін кеңейтуге және жаңа технологияларды меңгеруге мүмкіндік береді.

6. *Бағалау және кері байланыс.* Тиімді бағалау жүйесін құру. Оқушылардың жетістіктерін және прогресін бағалауда, Робототехника - бұл техникалық ғылымдардың кең ауқымын қамтитын, өте қызықты және жедел дамып келе жатқан сала. Робототехниканы оқытудың әдістемесі оқушылардың жас ерекшеліктерін, алдында тұрған мақсаттарын және қолжетімді ресурстарды ескеруі тиіс.

Робототехниканы тиімді оқыту үшін ұсыныстар:

Оқушыларға нақты мәселелерді шешу үшін робототехникалық жүйелерді жобалауға мүмкіндік беру. Бұл шығармашылықты және сын тұрғысынан ойлауды дамытады. Жобаларды топтарда орындау арқылы қарым-қатынас дағдыларын және командада жұмыс істеу қабілетін дамыту.

Бағалау және кері байланыс орнату:

1. *Құрастырылған жобаларды бағалау*: Оқушылардың жұмысын нақты критерийлер бойынша бағалау, оларға олардың жетістіктері мен жұмысты жақсарту жолдары туралы нақты қайтарым байланыс беру.

2. *Өзара бағалау және өзін-өзі бағалау*: Оқушыларға өздерінің және басқа топтардың жобаларын бағалауға мүмкіндік беру, бұл олардың сыни ойлау және өзара құрмет қасиеттерін дамытады.

Көптеген зерттеушілер робототехниканы оқытудың келесі тиімді әдістерін анықтады: бірлескен жұмыс, топтық жұмыс, жобалық оқыту, конструктивистік тәсіл, белсенді оқыту, практикалық оқыту, проблемалық оқыту және / немесе проблемаларды шешуге үйрету, көшбасшылық. Ойын технологиясы дизайнды үйрену, өзін-өзі оқыту үздіксіз зерттеу және шығармашылық оқыту процесі. Бұл қарастыратын оқыту формаларына мыналар жатады: студенттерге арналған ғылыми үйірмелер және оқушылар, оқытушы мен студенттің ынтымақтастығы, робототехника сабақтарын ұйымдастыру, сонымен қатар педагогикалық университет студенттері, бастауыш, орта мектеп оқушылары, балабақша балалары, мұғалімдердің біліктілігін арттыру, сондай-ақ балалардың ата-аналармен жұмысы [5].

Қорытынды.

Робототехниканы оқыту әдістемесі оқушылардың техникалық білімдерін, шығармашылықтарын және сыни ойлау қабілеттерін дамытуға бағытталуы тиіс. Теориялық білімді практикалық жобалар арқылы бекіту, технологияны пайдалану және командада жұмыс істеу дағдыларын дамыту - осының бәрі оқушылардың робототехникада сәтті болуы үшін маңызды. Білім беру жүйесінде робототехниканың болашағы зор. Алдағы уақыттарда мектептерде оқу процесінде робототехниканы оқытуды қарқынды қолға алған жөн.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-adiletti-kazakstannyn-ekonomikalyk-bagdary-atty-kazakstan-halkyna-zholdauy-18333

2. Баймухамедов М.Ф., Баймухамедова А.М., Боранбаев С.Н. Искусственный интеллект: современная теория и практика // Учебник, 2 том, изд-во «Бастау», –Алматы, 2020, 248 с.

3. Ахаева Ж.Б., Закирова А.Б., Толегенова Г.Б. Учебно-методический комплекс по программированию роботов Lego Mindstorms EV3. – Алматы: ТехноЭрудит, 2021, 180 с.

4. Уалиханова Б.С., Қаратаев Н.С. Бастауыш мектепте «Робототехника» курсын оқыту әдістері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022, №4 (126), Б. 189-199 https://doi.org/10.47526/2022-4/2664- 0686.16

5. Sistema metodológico de formación educativa en robótica: revisión sistemática de la literature. Zhanat K. Nurbekova , Kymbatsha M. Mukhamediyeva, Ainash H. Davletova, Akmaral H. Kasymova.

6. Баймухамедов М.Ф., Боранбаев А.С., Боранбаев С.Н. Робототехника/Robotics: Оқу құралы (II бөлім). – Алматы: «Бастау», 2021, 336 с.

УДК 004.738.5

РАЗРАБОТКА ВЕБ ПРИЛОЖЕНИЯ "MASTERS.KZ" С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ АКТУАЛЬНЫХ ВЕБ ТЕХНОЛОГИЙ

Барабанов Олег Сергеевич
Boleg748@gmail.com
Студент 3 курса образовательной программы «Информационные системы»
Алматинский Технологический Университет, г.Алматы, Республика Казахстан
Научный руководитель, м.т.н., лектор – **Букенова И. Н.**

В современном мире веб-технологии играют решающую роль в развитии информационных систем и сервисов. Проект "Masters.kz" направлен на создание уникальной веб-приложения, который соединяет владельцев бизнеса из разных отраслей с их клиентами, предлагая широкий спектр услуг от деловых до личных. Анализируя текущее состояние и волатильность рынка, данное исследование направлено на количественную оценку волатильности и эффективности веб-приложения "Masters.kz", а также его вспомогательных функций. Используя передовые технологические достижения, проект направлен на достижение беспрецедентного уровня комфорта, надежности и эффективности для пользователей.

Современный рынок характеризуется увеличением спроса на онлайн-сервисы, предоставляющие услуги в сфере образования, ремонта, красоты и многих других. Веб-приложение может удовлетворить этот спрос, предлагая удобный и эффективный способ подключения всех.

Прогресс в области веб-технологий, таких как Progressive Web Apps (PWA), React, Vue.js, Angular, Node.js и других, позволяет создавать более быстрые, надежные и интерактивные веб-приложения. Исследование и применение этих технологий даст возможность реализовать передовые функции и улучшить пользовательский опыт.

В условиях цифровизации экономики бизнесам необходимо адаптироваться к изменяющимся условиям рынка, предлагая свои услуги в онлайн-формате. Разработка веб-приложения позволит компаниям и частным предпринимателям расширить свою клиентскую базу и увеличить доходы через цифровую платформу [1].

В "Masters.kz" техническая составляющая проекта заключается в том, что он играет ключевую роль, обособляя возможности, гибкость и возможность масштабирования. Необходимо обратить внимание на такие технологические достижения, как администрирование на основе Docker, администрирование на основе Kubernetes, а также

применение микросервисной архитектуры для отслеживания гибкости и невидимости компоненотов системы.

Безопасность данных и транзакций занимает центральное место в разработке веб-приложения. В этом аспекте будут использоваться передовые методы шифрования, аутентификации и авторизации, такие как OAuth 2.0 и JSON Web Tokens (JWT), для защиты пользовательских данных и предотвращения неавторизованного доступа к системе. Кроме того, будет проведена регулярная оценка уязвимостей и аудит безопасности для выявления и устранения потенциальных рисков.

Интеграция и взаимодействие различных сервисов и компонентов приложения требует применения надежных и эффективных решений для обмена данными и синхронизации состояний. В этом контексте будут использоваться такие технологии, как RESTful API и GraphQL, для обеспечения гибкости взаимодействия между фронтендом и бэкендом, а также между различными микросервисами. Для обработки реального времени и обеспечения мгновенного общения между пользователями будет использоваться WebSocket.

Кроме того, в проекте уделено внимание созданию интуитивно понятного и доступного пользовательского интерфейса, что потребует применения современных фреймворков и библиотек для фронтенда, таких как React.js или Vue.js, обеспечивающих высокую производительность и отзывчивость интерфейса. Адаптивный дизайн и доступность станут ключевыми факторами в разработке, чтобы приложение было удобным для использования на любых устройствах и для пользователей с различными потребностями.

Таким образом, успешное создание веб-приложения "Masters.kz" потребовало комплексного подхода к решению технических, операционных и этических проблем. Это было достигнуто за счёт использования инструмента планирования, выбора наиболее эффективных технологических решений и не инвазивных методов оптимизации бизнес-процессов.

Аналитические исследования включают в себя сбор и анализ отзывов пользователей, мониторинг показателей взаимодействия с платформой и оценку улучшений производительности в результате внедрения новых технологий.

Практическая реализация проекта предполагает разработку подробного плана внедрения выбранных технологий и методик, включая тестирование и оптимизацию приложения для различных устройств и браузеров. Важным аспектом этого процесса является защита пользовательских данных и транзакций. Это требует использования передовых методов шифрования и защиты данных.

В ходе реализации проекта особое внимание уделено отзывам пользователей, чтобы адаптировать функциональность и интерфейс к их предпочтениям и потребностям. Это не только помогло проверить первоначальные гипотезы, но и позволило определить дополнительные пути улучшения и развития платформы.

Методология. В проекте "Masters.kz" используется компонентный метод [2] для создания легко понятной структуры приложения, в которой каждый компонент имеет свое назначение. В результате упрощается процесс разработки и обеспечение поддержки продукта. Как видно из рисунка 1, компоненты предназначены для повторного использования, что значительно ускоряет создание новых функций и усовершенствований для платформы.

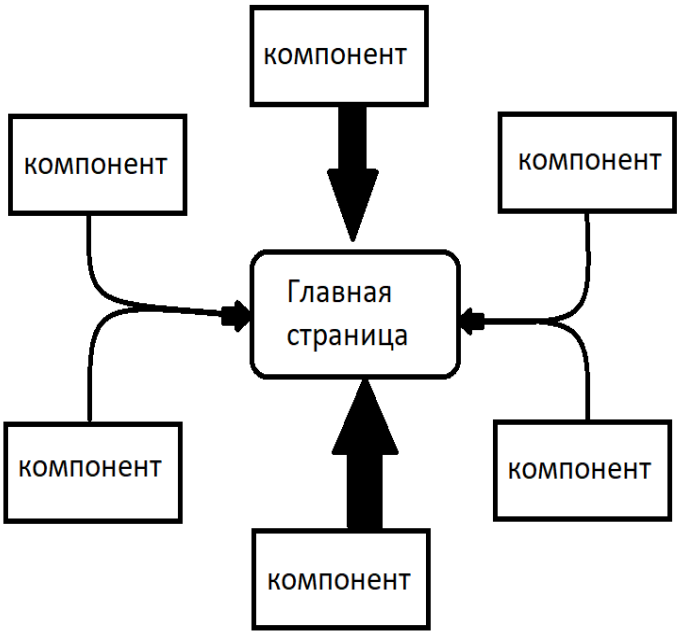


Рисунок 1. Компонентный подход.

Декларативное программирование упрощает разработку и отладку приложений, предоставляя прозрачный и интуитивно понятный пользовательский интерфейс. Этот метод позволяет задать пользовательский интерфейс для каждого уникального состояния приложения. Это повышает стабильность системы и упрощает управление переходами состояний.

Постоянное перемещение данных в приложении обеспечивается шаблоном однонаправленного потока данных [3], который облегчает управление состоянием и отслеживание изменений. Это, как видно на рисунке 2, приводит к повышению производительности и упрощению разработки, поскольку разработчики постоянно осведомлены об источнике и направлении данных.



Рисунок 2. Однонаправленный поток данных.

Крупные проекты, нуждаются в четкой и хорошо организованной структуре стилей для предотвращения конфликтов названий классов. Для этой цели была использована технология BEM (Block, Element, modifier) [4], которая также повышает предсказуемость стиля и упрощает его модификацию.

Использование Redux для управления состоянием приложения, создало централизованное хранилище состояний, что позволяет рабоать с ним прозрачно и предсказуемо. Это позволяет интерфейсу быть более отзывчивым и работать лучше, упрощая мониторинг изменений и синхронизацию между компонентами.

Таким образом, разработанный "Masters.kz" представляет собой эффективное, надежное и легко масштабируемое веб-приложение, которое отвечает потребностям пользователей и предоставляет высококачественные услуги благодаря использованию современных методов и технологий разработки.

Результаты. Первый шаг в разработке веб-приложения "Masters.kz" предполагает тщательный анализ существующего материала [5]. На этот проект влияют особенности и макет веб-сайта profi.ru. В результате исследований все важные элементы сайта были доработаны, а базовая функциональность протестирована и задокументированная. Это позволило получить чёткое представление о дизайне и функциях аналогичного веб-приложения. Основываясь на собранных данных, принято решение создать веб-приложение со структурой и логикой, аналогичными показанным на рисунке 3.



Рисунок 3. Схема приложения.

Следующий этап работы – это проектирование дизайна будущего приложения. Определяются основные цветовые решения, и начинается создание эскизов, которые закладывают основу визуальной концепции проекта. После утверждения концептуальных решений начинается разработка веб-приложения. Разработка происходит поэтапно, где первым шагом является создание собственного окружения [6]. Процесс создания приложения начинается с команды «npm init react-app my-app» которую нужно ввести в cmd, после чего сайт начинает загружаться вместе со всеми зависимостями и самим приложением, что может занять от одной до трех минут.

Для доступа к проекту используется команда «cd my-app», а для запуска локального сервера и тестирования проекта применяется команда «npm run start». Начальная структура проекта представлена на рисунке 4.

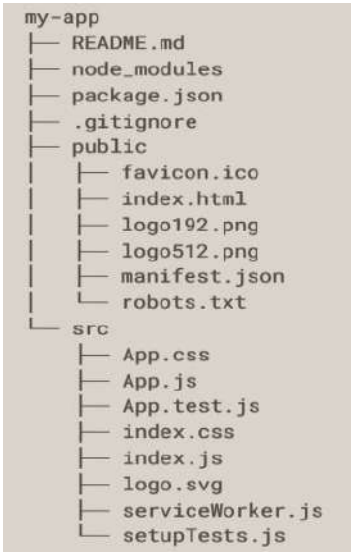


Рисунок 4. Структура проекта.

Важными элементами структуры проекта являются файл public/index.html, служащий шаблоном страницы приложения, и файл src/index.js, который является входной точкой для JavaScript-кода. Система сборки Webpack обрабатывает только файлы в директории src, что делает тщательную организацию файловой структуры проекта критически важной. После создания проекта следует внести изменения, начиная с начальной страницы, которая изначально выглядит как на рисунке 5.

```
import React from 'react';
import ReactDOM from 'react-dom/client';
import App from './App';

const root = ReactDOM.createRoot(document.getElementById('root'));
root.render(<App />);
```

Рисунок 5 – Главный файл.

После внесения правок данный код стал выглядеть как на рисунке 6.

```
import React from 'react';
import ReactDOM from 'react-dom/client';
import App from './App';
import { Provider } from 'react-redux';

import store from './redux/store';

const root = ReactDOM.createRoot(document.getElementById('root'));
root.render(
  <Provider store={store}>
    <App />
  </Provider>,
);
```

Рисунок 6. Главный файл после изменений.

В процессе дальнейшей разработки были внесены значительные изменения в исходный код, включая добавление провайдера для управления состоянием приложения с помощью Redux и настройку маршрутизации с использованием React-Router для организации навигации по разделам веб-приложения (рисунок 7).



Рисунок 7. App файл.

В самом роутере нужно добавить состояние, которое будет хранить путь на страницу, а также сам элемент (рисунок 8).

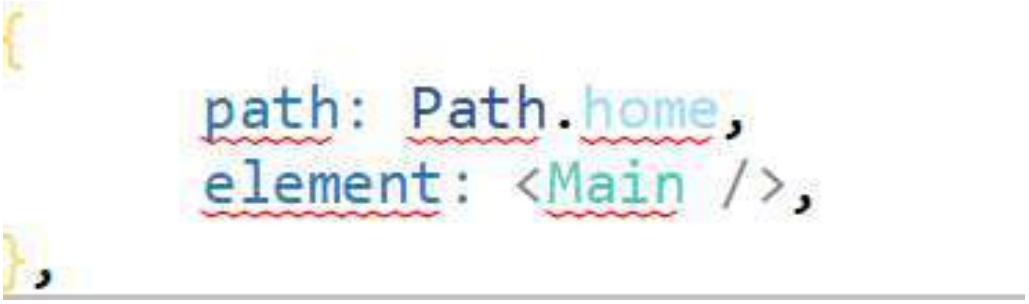


Рисунок 8. Router.

В приложении используется следующая логика: если есть определенный token (например, идентификатор пользователя), то должен отрисоваться компонент, который называется orderprofile, как показано на рисунке 9. Этот компонент имеет пропсы userName и userID. Если же данного token'a нет, то будет отображаться неклиентский компонент.

Кроме того, внедрена система отображения контента и контроля доступа, основанная на статусе пользователя. Предлагаемая система позволяет незарегистрированным пользователям просматривать общедоступный интерфейс, а зарегистрированным пользователям - получать доступ к индивидуальному контенту. Это достигается путем проверки статуса аутентификации пользователя и условного отображения компонентов приложения на его основе, что позволяет создавать более приватные и безопасные условия для пользователей (рис. 9).

```
<Layout>
    <div className='conteiner__time'>
      <AsideNav />
      <section className='main__aside'>
        {token ? (
          <OrderProfile userName={res} userID={id} />
        ) : (
          <NotClient />
        )}
      </section>
    </div>
  </Layout>
```

Рисунок 9. Страница проверки.

В проект также внедрена функция, которая может динамически изменять содержимое в зависимости от контекста пользователя как показано на рисунке 10. Данная функция отображает сообщения о неизвестных материалах. Это демонстрирует гибкость и адаптивность разработанного веб-приложения, которое позволяет ему адаптироваться к различным ситуациям и предоставлять пользователям соответствующую обратную связь, когда они пытаются получить доступ к несуществующим сайтам или ресурсам.

```
export const NotFound = () => {
  ScrollToTop();
  return (
    <Layout>
      <div className='NotFound'>
        <h1 className=''NotFound__title'>Страница находится в разработке</h1>
        <img src={Image} alt='' />
        <Link to={'/'}>Назад</Link>
      </div>
    </Layout>
  );
};
```

Рисунок 10. Страница not found.

А также большое внимание было уделено созданию разработки многофункционального компонента на React, целью которого является подробная фильтрация предложений по услугам или товарам. Этот элемент обеспечивает простой в использовании интерфейс, позволяя пользователю устанавливать разнообразные критерии поиска, включая флажки, поля

для текста, календарь для определения дат и возможность загрузки файлов. Отличительной чертой компонента является его способность запоминать прогресс фильтрации пользователя благодаря локальному хранилищу, что позволяет без потери данных возвращаться к уже заданным параметрам.

Разработанный элемент управляет процессом выбора с помощью функций для перемещения между шагами фильтрации. Начальные состояния компонента устанавливаются на основе данных из локального хранилища, что делает процесс повторного выбора категорий и услуг, а также уточнения деталей задач, бюджетных ограничений и сроков выполнения, удобным для пользователя. В конечном счёте структура данного компонента стала выглядеть так как на рисунке 11.

```
<Layout>
    <div className='conteiner__time'>
      <AsideNav />
      <section className='main__aside'>
        <div className='content'>
          <div className='filter__filling'>
            <form className='filter__form'>
              ...
            </form>
            <form className='filter__form--data'>
              ...
            </form>
            <div className='filter__Goback'>
              ...
            </div>
          </div>
        </div>
      </section>
    </div>
  </Layout>
```

Рисунок 11. Страница фильтера.

Заключение. Стоит подчеркнуть, что проект "Masters.kz" олицетворяет собой современный подход к созданию онлайн-платформ, направленных на удовлетворение широкого спектра пользовательских потребностей в услугах и товарах. Основываясь на детальном анализе и изучении передовых практик в веб-разработке, в проекте были реализованы инновационные решения, способствующие улучшению пользовательского опыта и обеспечению высокой функциональности приложения.

Особенное внимание в процессе разработки было уделено интерфейсу и взаимодействию с пользователем, что выразилось в создании многофункционального компонента фильтрации, обладающего гибкими настройками и способного адаптироваться под индивидуальные предпочтения каждого пользователя. Это стало возможным благодаря применению компонентного подхода на базе React, который обеспечил модульность, повторное использование кода и высокую адаптируемость приложения.

Значительная работа была проделана и в области обеспечения безопасности и надежности веб-приложения, что особенно важно в контексте современных требований к

цифровым сервисам. Использование современных технологий шифрования и аутентификации позволило создать защищенную среду для пользователей "Masters.kz".

В заключение, проект "Masters.kz" демонстрирует успешное сочетание инновационных технологических решений с глубоким пониманием потребностей пользователей. Разработанное веб-приложение не только облегчает поиск и предложение услуг и товаров, но и способствует формированию доверительных и долгосрочных отношений с пользователями, что является ключом к успеху в современном цифровом мире.

Список использованных источников:

1. MDN web docs. [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://developer.mozilla.org/ru/docs/Web/Guide/CSS/Getting_started/What_is_CSS
2. Национальная библиотека им. Н.Э. Баумана Bauman National Library. [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://ru.bmstu.wiki/Сервлет_(Java)
3. AWS [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://aws.amazon.com/ru/websites/
4. Современный учебник JavaScript: сайт – URL: https://learn.javascript.ru
5. Learning React: A Hands-On Guide to Building Web Applications Using React and Redux
6. React-router-dom — The essentials Nora Mensah

УДК 004.045

ИССЛЕДОВАНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ РАЗЛИЧНЫХ АЛГОРИТМОВ РАСПОЗНАВАНИЯ ОБЪЕКТОВ НА ИЗОБРАЖЕНИЯХ В РАЗЛИЧНЫХ УСЛОВИЯХ ОСВЕЩЕНИЯ

Беркінов Азамат Сүндетғалиұлы
Funnyjoker395@gmail.com
Магистрант 2 курса образовательной программы «Информационные системы»
Алматинский технологический университет, г.Алматы, Республика Казахстан
Научный руководитель, д.т.н., профессор – **Лахно В.А.**

В мире компьютерного зрения и распознавания образов, одним из ключевых аспектов является способность системы распознавать объекты на изображениях независимо от условий освещения. Развитие алгоритмов и технологий в этой области играет важную роль в решении различных задач, таких как автономные автомобили, видеонаблюдение, медицинская диагностика и другие.

Однако, эффективность алгоритмов распознавания объектов на изображениях может значительно снижаться при изменении условий освещения. Именно поэтому исследования в этой области становятся все более актуальными. В данной статье мы рассмотрим результаты исследования эффективности различных алгоритмов распознавания объектов на изображениях при различных условиях освещения.

*Влияние условий освещения на распознавание объектов***.** Условия освещения играют ключевую роль в задаче распознавания объектов на изображениях, воздействуя на их внешний вид и качество. Изменения в условиях освещения могут привести к значительным изменениям в яркости, контрастности, цветовой гамме, а также созданию теней и отражений на изображениях. В свою очередь, это усложняет задачу компьютерным алгоритмам, которые пытаются распознать и классифицировать объекты на изображениях.

Одной из наиболее серьезных проблем, вызванных изменением условий освещения, является потеря деталей и текстур объектов из-за недостаточного или избыточного освещения. Например, объекты могут быть слишком яркими или слишком темными, что затрудняет их выделение и распознавание. Теневые области также могут создавать искажения и делать

объекты менее различимыми. Кроме того, изменения в освещении могут приводить к изменению цвета объектов, что дополнительно усложняет задачу распознавания, особенно в случае, когда цвет является важным признаком для классификации объектов.

Еще одним важным аспектом является наличие отражений на поверхностях объектов. Отражения могут искажать форму и структуру объектов, делая их менее узнаваемыми. Это особенно заметно на гладких поверхностях, таких как стекло или металл, где отражения могут быть очень интенсивными и создавать ложные признаки, которые могут ввести в заблуждение алгоритмы распознавания.

Более того, условия освещения могут изменяться динамически в течение дня или в зависимости от погодных условий, что также представляет вызов для систем распознавания объектов. Например, внезапное появление облаков или солнечных лучей может вызвать резкие изменения яркости и теней на изображениях, что может сильно влиять на производительность алгоритмов.

Таким образом, влияние условий освещения на распознавание объектов на изображениях является значительным и требует разработки специальных методов и техник, способных учитывать эти изменения и обеспечивать стабильную и точную работу в разнообразных условиях освещения.

Распространенные алгоритмы распознавания объектов**.**

Методы на основе глубокого обучения (Deep Learning): Нейронные сети, такие как сверточные нейронные сети (CNN), демонстрируют высокую эффективность в распознавании объектов на изображениях. Однако их производительность может снижаться при изменении условий освещения из-за недостаточного обучения на разнообразных данных.

Методы на основе признаков (Feature-based): Эти методы используют характеристики объектов на изображении, такие как края, углы и текстуры, для их распознавания. Они часто более устойчивы к изменениям в условиях освещения, но могут быть менее точными по сравнению с методами глубокого обучения.

Методы на основе обучения с учителем (Supervised Learning): Эти алгоритмы требуют размеченных данных для обучения и распознают объекты на изображениях на основе классификации или детекции. Они могут быть эффективными, если обучающие данные хорошо представляют различные условия освещения.

Интеграция геометрической информации**.** Интеграция геометрической информации об объектах и их окружении является важным аспектом в улучшении процесса распознавания объектов в условиях переменного освещения. Геометрическая информация может включать в себя данные о форме, размере, ориентации и расположении объектов на изображении.

Применение геометрических признаков: Алгоритмы распознавания объектов могут использовать геометрические признаки, такие как границы объектов, углы, контуры или геометрические дескрипторы, для их идентификации и классификации. Например, дескрипторы формы объектов могут быть использованы для определения их типа или категории, а ориентация объектов может помочь в их локализации на изображении.

Сегментация изображений: Геометрическая информация может также использоваться для сегментации изображений на отдельные объекты или области интереса. Методы сегментации позволяют выделить объекты на изображении путем анализа их геометрических характеристик, таких как цвет, текстура или форма, и разделить изображение на соответствующие области.

Учет пространственных отношений: Интеграция геометрической информации также позволяет учитывать пространственные отношения между объектами на изображении. Например, информация о расположении объектов относительно друг друга или их геометрические свойства могут быть использованы для улучшения процесса распознавания и классификации объектов.

Методы структурного анализа: Структурный анализ изображений основан на выявлении и анализе геометрических структур на изображении, таких как линии, контуры или

узоры. Эти методы могут быть использованы для выделения ключевых признаков объектов и их сравнения с базовыми шаблонами для распознавания.

Интеграция геометрической информации в процесс распознавания объектов на изображениях играет важную роль в улучшении его точности и надежности, особенно в условиях переменного освещения. Анализ и использование геометрических признаков и структур позволяет более полно и точно описывать объекты на изображениях и повышает способность алгоритмов распознавания к адаптации к различным условиям съемки.

Эффективность и вычислительная сложность**.** Оценка эффективности алгоритмов распознавания объектов в различных условиях освещения также включает анализ их вычислительной сложности. Выбор наиболее подходящего алгоритма должен учитывать как его точность, так и требования к вычислительным ресурсам, особенно в случае применения в реальном времени или на устройствах с ограниченными вычислительными мощностями.

Оптимизация алгоритмов: Для повышения эффективности работы алгоритмов распознавания объектов в условиях переменного освещения можно применять различные методы оптимизации. Это может включать в себя оптимизацию кода, использование специализированных аппаратных ускорителей, параллельные вычисления или оптимизацию структур данных.

Скорость работы и время обработки: Оценка эффективности алгоритмов также включает анализ их скорости работы и времени обработки изображений. Быстрая обработка изображений особенно важна в реальных приложениях, таких как системы видеонаблюдения или автоматическое управление транспортом, где необходимо оперативно реагировать на изменения ситуации.

Вычислительные ресурсы: Учитывая растущие требования к вычислительным ресурсам в сфере компьютерного зрения, важно также оценивать использование памяти и процессорного времени каждым алгоритмом. Это позволяет выбирать наиболее эффективные алгоритмы с учетом имеющихся вычислительных ограничений.

Сбалансированный подход: В некоторых случаях может быть необходим компромисс между точностью распознавания и вычислительной сложностью алгоритма. Сбалансированный подход позволяет выбирать алгоритмы, которые обеспечивают достаточно высокую точность при разумном использовании вычислительных ресурсов.

Адаптация к конкретным задачам: Выбор наиболее эффективного алгоритма распознавания объектов в условиях переменного освещения также зависит от конкретной задачи и требований к производительности. Например, для задач реального времени могут быть выбраны более быстрые, но менее точные алгоритмы, в то время как для задач, где требуется высокая точность, могут быть использованы более сложные, но более медленные алгоритмы.

Учет эффективности и вычислительной сложности алгоритмов распознавания объектов в условиях переменного освещения играет ключевую роль в выборе наиболее подходящего метода для конкретной задачи. Объединение точности и вычислительной эффективности позволяет создавать системы распознавания объектов, которые могут эффективно работать в различных условиях и при различных ограничениях вычислительных ресурсов.

Техники улучшения качества изображений**.** Улучшение качества изображений перед процессом распознавания объектов является важным этапом, который может значительно повысить точность и эффективность алгоритмов распознавания, особенно в условиях переменного освещения.

Коррекция освещения и контраста: Техники коррекции освещения и контраста позволяют выравнивать яркость и контраст изображений, делая объекты более различимыми и легко распознаваемыми. Это может включать в себя методы автоматической регулировки экспозиции, устранение засвеченности или темноты и улучшение контраста объектов на фоне.

Устранение шума и артефактов: Шум на изображениях может существенно снижать качество распознавания объектов, поэтому техники устранения шума, такие как фильтры

сглаживания или деконволюция, могут быть применены для улучшения качества изображений и повышения точности распознавания.

Улучшение резкости и детализации: Техники улучшения резкости и детализации помогают сделать объекты на изображениях более четкими и детализированными, что облегчает их распознавание. Это может включать в себя методы повышения резкости краев объектов или увеличение четкости текстур на изображении.

Коррекция цветовых отклонений: Цветовые отклонения на изображениях могут искажать визуальное представление объектов и затруднять их распознавание. Техники коррекции цветовых отклонений позволяют выравнивать цветовую палитру изображений и улучшать их цветовую точность.

Уменьшение эффекта движения: В случае работы с динамическими изображениями или объектами в движении может возникать эффект размытия, что может привести к ухудшению качества распознавания. Техники уменьшения эффекта движения, такие как алгоритмы компенсации движения или методы суперразрешения, позволяют сделать изображения более четкими и улучшить качество распознавания.

Компенсация неравномерного освещения: Неравномерное освещение на изображениях может создавать тени и световые пятна, которые могут затруднить распознавание объектов. Техники компенсации неравномерного освещения позволяют выравнивать яркость и контраст объектов на изображении, улучшая их видимость и распознаваемость.

Применение указанных выше техник улучшения качества изображений перед процессом распознавания объектов может существенно повысить эффективность алгоритмов распознавания, делая их более точными и устойчивыми к изменениям условий съемки и освещения.

Объединение алгоритмов**.** Для повышения стабильности и точности распознавания объектов в условиях переменного освещения может быть эффективным использование методов объединения результатов нескольких алгоритмов. Этот подход позволяет компенсировать недостатки отдельных методов и повысить общую эффективность системы распознавания.

Комбинирование результатов: Одним из методов объединения алгоритмов является комбинирование результатов их работы. Например, можно использовать ансамблирование, где несколько алгоритмов распознавания работают параллельно, а их результаты комбинируются с помощью методов голосования или взвешивания, чтобы получить окончательное решение.

Каскадные алгоритмы: Каскадные алгоритмы представляют собой последовательное применение нескольких алгоритмов, где результат работы одного алгоритма используется для уточнения работы следующего. Например, можно использовать предварительный отбор признаков с помощью быстрых методов, а затем применять более точные алгоритмы на отфильтрованных данных.

Адаптивное объединение: Методы адаптивного объединения позволяют динамически выбирать наиболее подходящий алгоритм в зависимости от условий съемки и освещения. Например, можно использовать алгоритмы с высокой точностью в условиях хорошего освещения и переключаться на более устойчивые методы при недостаточном освещении или наличии теней.

Интеграция различных типов признаков: Объединение алгоритмов также может включать интеграцию различных типов признаков или характеристик объектов. Например, можно объединить результаты работы алгоритмов, основанных на цветовых признаках, текстуре и форме объектов, чтобы получить более полное и надежное описание объектов на изображениях.

Использование обратной связи: Обратная связь между различными алгоритмами или этапами обработки изображений также может быть использована для улучшения результатов.

Например, результаты работы более точных алгоритмов могут использоваться для уточнения работы менее точных методов, что позволяет повысить общую точность распознавания.

Использование методов объединения алгоритмов позволяет создавать системы распознавания объектов, которые обладают более высокой стабильностью и точностью в различных условиях освещения. Комбинирование различных методов и подходов позволяет компенсировать их недостатки и повысить общую эффективность системы распознавания.

Управление динамическим диапазоном. Управление динамическим диапазоном изображений (dynamic range management) важно для обеспечения высокого качества изображений в условиях переменного освещения. Динамический диапазон представляет собой разницу между самыми яркими и самыми темными участками изображения. В условиях переменного освещения этот диапазон может значительно изменяться, что создает вызовы для алгоритмов обработки изображений и систем распознавания объектов.

Одна из основных техник управления динамическим диапазоном - это компрессия динамического диапазона. Эта техника направлена на уменьшение разницы между самыми светлыми и темными областями изображения, делая его более равномерным. Методы компрессии могут включать в себя различные алгоритмы выравнивания гистограммы или локальной адаптации контраста, которые позволяют улучшить видимость объектов в темных или переосвещенных областях изображения.

Другой важной техникой является маскирование теней. Тени, созданные различными объектами или препятствиями, могут искажать форму и текстуру объектов на изображении, что затрудняет их распознавание. Маскирование теней направлено на выделение объектов и уменьшение влияния теней, что делает объекты более различимыми и улучшает качество изображения.

Улучшение контрастности также играет важную роль в управлении динамическим диапазоном. Путем применения методов усиления контраста в темных и светлых областях изображения можно сделать объекты более выразительными и легко различимыми.

Использование мультиспектральных изображений также является эффективным способом управления динамическим диапазоном. Мультиспектральные изображения содержат информацию в различных диапазонах длин волн, что позволяет выделить и улучшить объекты на изображении, а также уменьшить влияние факторов переменного освещения.

Адаптивное управление динамическим диапазоном позволяет динамически адаптировать обработку изображений в зависимости от содержания и условий съемки. Это позволяет автоматически регулировать уровень контраста или компенсировать яркость в зависимости от обнаруженных на изображении объектов и их характеристик.

Результаты и обсуждение**.** Проведенное исследование позволило выявить важные аспекты влияния условий освещения на эффективность алгоритмов распознавания объектов на изображениях. Результаты экспериментов показали, что различные алгоритмы проявляют разную устойчивость к изменениям в условиях освещения и демонстрируют разный уровень производительности.

Наиболее эффективными оказались алгоритмы на основе глубокого обучения, такие как сверточные нейронные сети (CNN). Они показали высокую точность распознавания объектов на изображениях при определенных условиях освещения, особенно если обучающие данные были хорошо представлены различными условиями освещения. Однако, при изменении условий освещения, их производительность может снижаться из-за ограниченной способности обобщения знаний на новые условия.

С другой стороны, методы на основе признаков и обучения с учителем проявили более стабильную производительность при изменении условий освещения. Они оказались менее чувствительными к недостаточному разнообразию обучающих данных и способны эффективно работать даже в условиях с небольшими изменениями освещения. Однако, их

точность может быть ниже по сравнению с методами глубокого обучения, особенно при сложных условиях освещения.

Эти результаты подчеркивают важность разработки адаптивных методов, которые могли бы комбинировать преимущества различных подходов и эффективно работать в разнообразных условиях освещения. Также важно уделить внимание улучшению разнообразия обучающих данных и разработке техник аугментации данных, способных обеспечить более стабильное обучение моделей на основе глубокого обучения при различных условиях освещения.

В целом, эти результаты могут послужить основой для дальнейших исследований в области компьютерного зрения и разработки более надежных систем распознавания объектов на изображениях, способных работать в реальных условиях с переменными условиями освещения.

Заключение**.** В заключении, данное исследование выявило значительное влияние переменных условий освещения на процесс распознавания объектов на изображениях. Распознавание объектов является ключевым элементом во многих современных приложениях, таких как системы видеонаблюдения, автономные автомобили, медицинская диагностика и многое другое. Однако переменные условия освещения, такие как изменения яркости, наличие теней и отражений, могут существенно усложнять этот процесс.

Использование различных техник управления динамическим диапазоном, методов компрессии контраста, а также алгоритмов маскирования теней, позволяет снизить влияние переменных условий освещения и повысить точность распознавания. Кроме того, интеграция геометрической информации, такая как форма и расположение объектов, может значительно улучшить процесс распознавания.

Однако необходимо отметить, что эффективность и вычислительная сложность различных алгоритмов играют важную роль при выборе метода для конкретного приложения. Некоторые методы могут быть более эффективными при определенных условиях освещения или типах объектов, в то время как другие могут обеспечивать более стабильную работу в различных сценариях.

Дальнейшие исследования в области управления переменными условиями освещения могут включать разработку новых методов, адаптированных к конкретным приложениям, а также улучшение существующих алгоритмов с использованием современных технологий, таких как машинное обучение и глубокие нейронные сети.

В целом, данное исследование подчеркивает важность разработки и применения комплексных методов и техник для эффективного распознавания объектов на изображениях в условиях переменного освещения. Это позволит создавать более надежные и точные системы распознавания, способные успешно функционировать в различных областях и условиях применения.

Список использованных источников:

1. Liu, Wei, et al. "Learning efficient illumination-aware object detection networks by self-supervision. "Proceedings of the IEEE/CVF Conference on Computer Vision and Pattern Recognition. 2020.

2. Zhang, Lihe, et al. "Effective illumination normalization for image recognition and object detection in the wild. "Proceedings of the IEEE/CVF Conference on Computer Vision and Pattern Recognition. 2019.

3. Cheng, Guangliang, et al. "Dynamic illumination estimation for robust object detection in low-light conditions." IEEE Transactions on Image Processing 29.1 (2019): P. 2914-2927

4. Zhou, Yan, et al. "Object detection in low light conditions using neural network with adaptive histogram equalization". Sensors 20.19 (2020): 5474 p.

5. Zhu, Lei, et al. "Adaptive object detection under variable lighting conditions using deep learning." IEEE Access 8 (2020): 135110-135121

6. Wang, Tianyu, et al. "Joint object detection and shadow removal for illumination-robust scene understanding. "Proceedings of the AAAI Conference on Artificial Intelligence. 2021.
7. Xue, Liyan, et al. "LightNet++: Boosting low-light object detection via a self-supervised learning framework. "IEEE Transactions on Image Processing 30 (2021): P. 1252-1265
8. Yu, Hang, et al. "Object detection in low-light conditions using convolutional neural networks. "Pattern Recognition Letters 123 (2019): P. 1-7
9. Li, Xiaobai, et al. "Adaptive illumination compensation network for object detection in low-light conditions. "Sensors 20.18 (2020): 5107 p.
10. Wu, Fei, et al. "Illumination-aware multi-task learning for object detection". IEEE Transactions on Image Processing 29 (2020): P. 8304-8316.

ӘОЖ 004.9

IT ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ КӨРСЕТКІШТІК ТЕҢДЕУЛЕР МЕН ТЕҢСІЗДІКТЕРДІ ШЕШУ

Борисова Әйгерім Саматқызы
aigerim.97.17@mail.ru
7М01503 – «Математика білім беру үдерісін басқару» білім бағдарламасының 1 курс магистранты
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, т.ғ.к., қауымд.профессор. м.а. – **Тулеуова Р.У.**

Кілттік сөздер: көрсеткіштік теңдеулер, көрсеткіштік теңсіздіктер, IT, автоматтандыру, бағдарламалық қамтамасыз ету.
Ключевые слова: показательные уравнения, показательные неравенства, ИТ, программное обеспечение ,автоматизация.
Keywords: exponential equations, exponential inequalities, IT, automation, software.

Түйін. Бұл мақала IT технологияларды пайдалана отырып, көрсеткіштік теңдеулер мен теңсіздіктерді шешудің заманауи әдістеріне шолу болып табылады.. Көрсеткіштік теңдеулер мен теңсіздіктерді шешуге арналған қолданыстағы бағдарламалық шешімдер мен онлайн құралдарын шолуды ұсынамыз және олардың артықшылықтары мен шектеулерін талдаймыз.
Резюме. Данная статья представляет собой обзор современных методов решения показательных уравнений и неравенств с использованием IT-технологий.Мы представляем обзор существующих программных решений и онлайн-инструментов для решения показательных уравнений и неравенств, а также анализируем их преимущества и ограничения.
Summary. This article is an overview of modern methods for solving exponential equations and inequalities using IT technologies. We present an overview of existing software solutions and online tools for solving exponential equations and inequalities and analyze their advantages and limitations.

Көрсеткіштік теңдеулер мен теңсіздіктер алгебра және анализ курстарының маңызды бөлігі болып табылады. Олар жаратылыстану ғылымдары мен инженериядан экономика мен қаржыға дейінгі әртүрлі контексттерде кездеседі. Мұндай теңдеулер мен теңсіздіктерді шешу көрсеткіштік функциялардың қасиеттерін жақсы түсінуді және талдаудың сәйкес әдістерін қолдануды талап етеді. Қолмен есептеу және аналитикалық әдістерді қолдану сияқты математикалық есептерді шешудің дәстүрлі әдістері көп уақытты қажет етеді және қателіктер жіберуі мүмкін. Математикалық есептерді шешуде ақпараттық технологияларды қолдану кең таралған және тиімді әдіске айналуда. Заманауи бағдарламалық құралдар есептеулерді

автоматтандыруға, мәліметтерді талдауға және нәтижелерді визуализациялауға мүмкіндік береді. Көрсеткіштік теңдеулер мен теңсіздіктерді шешу контекстінде IT шешу процесін жеңілдететін және нәтижелердің дәлдігін арттыратын құралдар мен әдістердің кең спектрін ұсынады.

IT көмегімен көрсеткіштік теңдеулер мен теңсіздіктерді шешу әдістері:

Wolfram Mathematica, Maple және MATLAB сияқты символдық есептеу бағдарламалары көрсеткіштік теңдеулер мен теңсіздіктерді шешудің қуатты құралдары болып табылады. Олар осындай математикалық есептерді аналитикалық және сандық жолмен шешуге мүмкіндік береді. Көрсеткіштік теңдеулермен және теңсіздіктермен жұмыс істеу үшін оларды қалай пайдалануға болады:

1. Аналитикалық шешу. Бұл бағдарламаларды көрсеткіштік теңдеулер мен теңсіздіктерді аналитикалық жолмен дәл шешу үшін пайдалануға болады. Олар көрсеткіштік функциялармен амалдарды орындай алады, теңдеулердің түбірін таба алады, теңсіздіктерді қанағаттандыратын айнымалылардың мәндерін таба алады және т.б. Бұл мүмкіндігінше дәл аналитикалық шешімдерді алу үшін пайдалы.
2. Сандық шешім. Кейбір жағдайларда көрсеткіштік теңдеулер мен теңсіздіктерге аналитикалық шешімдерді алу қиын немесе мүмкін емес болуы мүмкін. Мұндай жағдайларда символдық есептеу бағдарламалары нақты шешімді белгілі бір дәлдік дәрежесіне жуықтай алатын сандық шешімді шығару үшін пайдаланылуы мүмкін.
3. Графикалық бейнелеу. Бұл бағдарламалар сонымен қатар көрсеткіштік функцияларды және олардың графиктерін визуализациялауға мүмкіндік береді, бұл теңдеулер мен теңсіздіктердің табиғатын түсінуге және олардың шешімдерін графикалық түрде табуға көмектеседі.
4. Функциялардың қасиеттерін талдау. Бұл бағдарламаларды пайдалана отырып, көрсеткіштік функциялардың қасиеттерін талдауға болады, мысалы, экстремум, асимптоталар, анықтау облыстары және т.б., бұл функциялардың әрекетін түсінуге көмектеседі және өзара байланысты теңдеулер мен теңсіздіктерді шешуді жеңілдетеді.

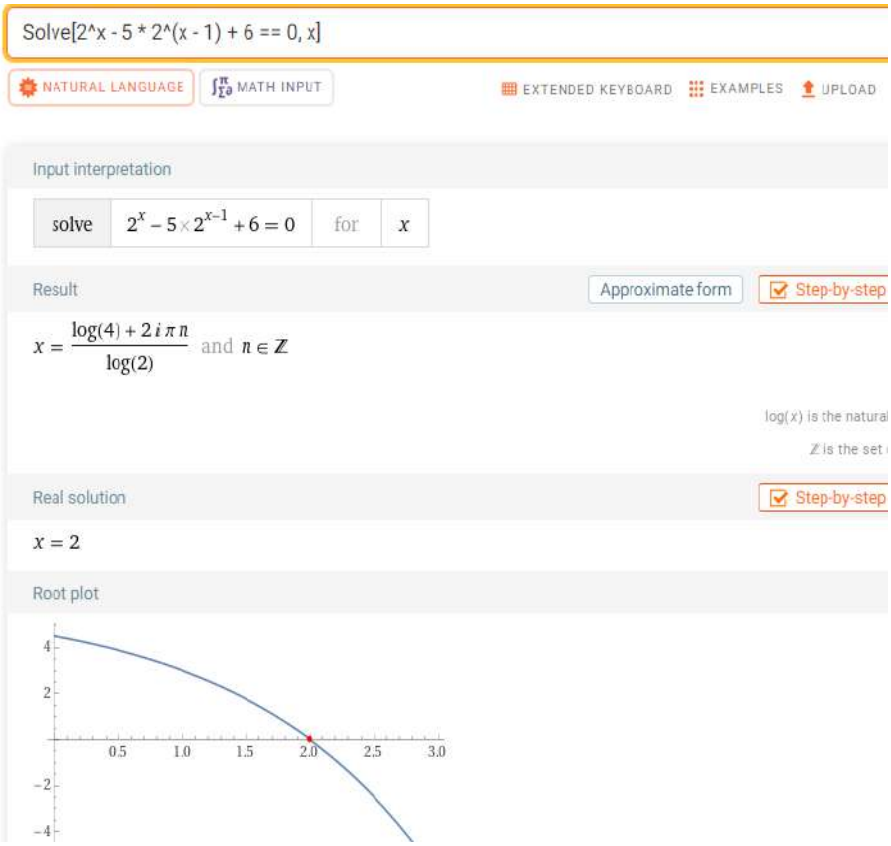
Көрсеткіштік теңдеудің мысалын қарастырайық: $2^X - 5 \cdot 2^{X-1} + 6 = 0$

Бұл теңдеуді шешу үшін *Wolfram Mathematica* қолданайық:

*Solve[2^x - 5 * 2^(x - 1) + 6 == 0, x]*

{x -> 2}}

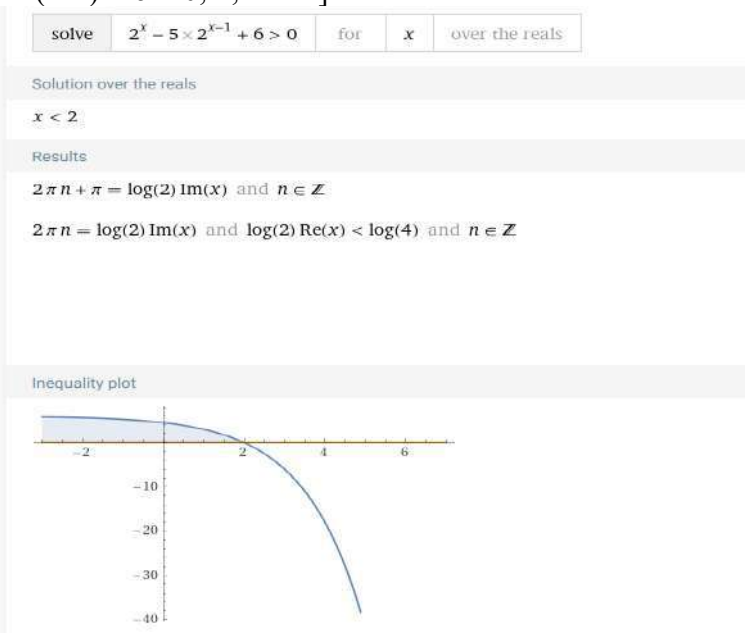
Осылайша бұл теңдеудің шешімі бар , бұл *x=2*



Сурет 1. Wolfram Mathematica да көрсеткіштік теңдеуді шешу.

Wolfram Mathematica бағдарламасында теңсіздіктерді шешу үшін Reduce функциясын пайдалануға болады. Теңсіздікті шешудің мысалын қарастырайық (1 сурет)

Reduce[2^x - 5*2^(x-1) + 6 > 0, x, Reals]



Сурет 2. Wolfram Mathematica да көрсеткіштік теңсіздікті шешу.

Symbolab, Mathway және Desmos сияқты *онлайн калькуляторлар мен ресурстар* пайдаланушыларға интерактивті интерфейске теңдеулер мен теңсіздіктерді енгізуге және жылдам нәтиже алуға мүмкіндік береді.

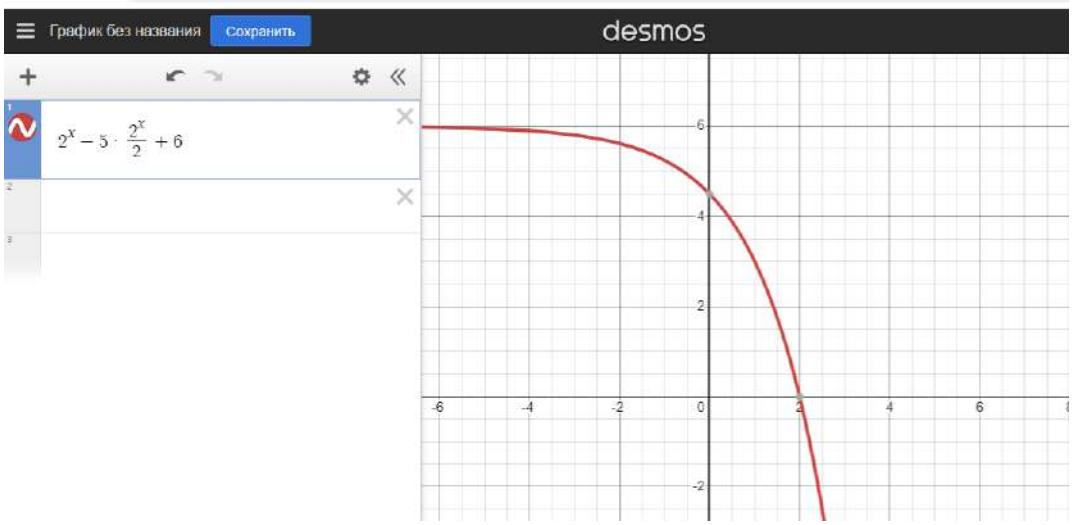
Desmos математикалық функциялардың графиктерін, соның ішінде көрсеткіштік

бейнелеу мүмкіндігін береді. Көрсеткіштік функцияның графигін салуға және оның координаталық осьтермен қиылысулар және өсу немесе кему аймақтары сияқты қасиеттерін анықтауға болады. Desmos теңдеулердің символдық шешімдерін ұсынбағанымен, оның графикалық тәсілі көрсеткіштік теңдеулер мен теңсіздіктерді үйрену және талдау үшін пайдалы болуы мүмкін.

Desmos платформасында берілген $2^X - 5 \cdot 2^{X-1} + 6$ функцияның графигін визуализациялауға және теңдеудің түбірін табу үшін оның x-осімен қиылысу нүктесін анықтауға болады.

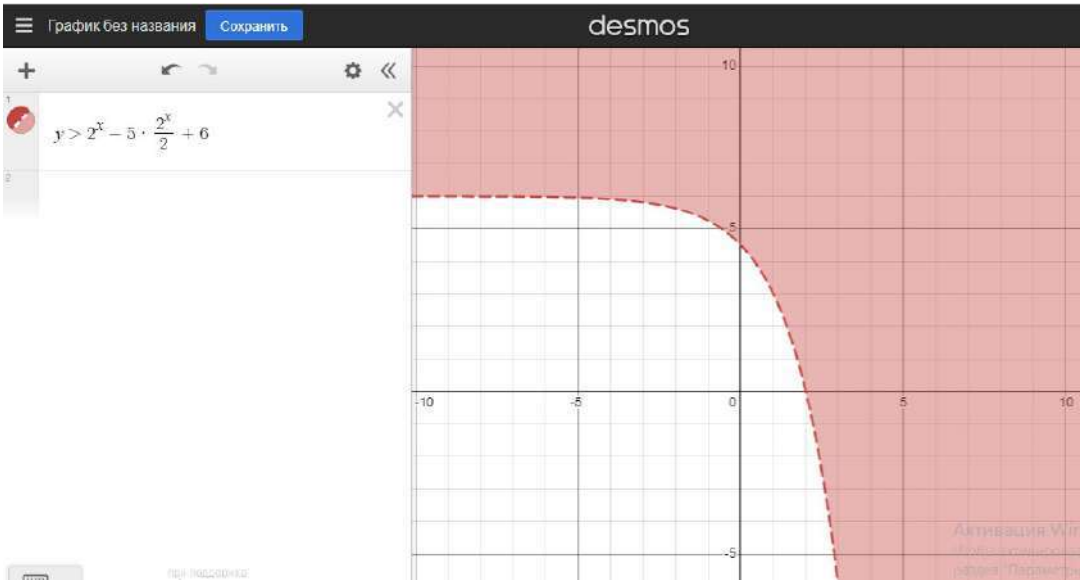
Мұны қалай жасауға болады:

1. Desmos.com сайтына өтіңіз.
2. Функцияны енгізіңіз $2^X - 5 \cdot 2^{X-1} + 6 = 0$
3. Бұл функцияның графигін көру үшін Enter немесе «График» түймесін басыңыз.



Сурет 3. Desmos онлайн калькуляторларында көрсеткіштік теңдеуді шешу.

Desmos платформасында теңсіздік графигін визуализациялауға және теңсіздік сақталатын аумақтарды анықтауға болады. Теңсіздіктің мысалын қарастырайық.

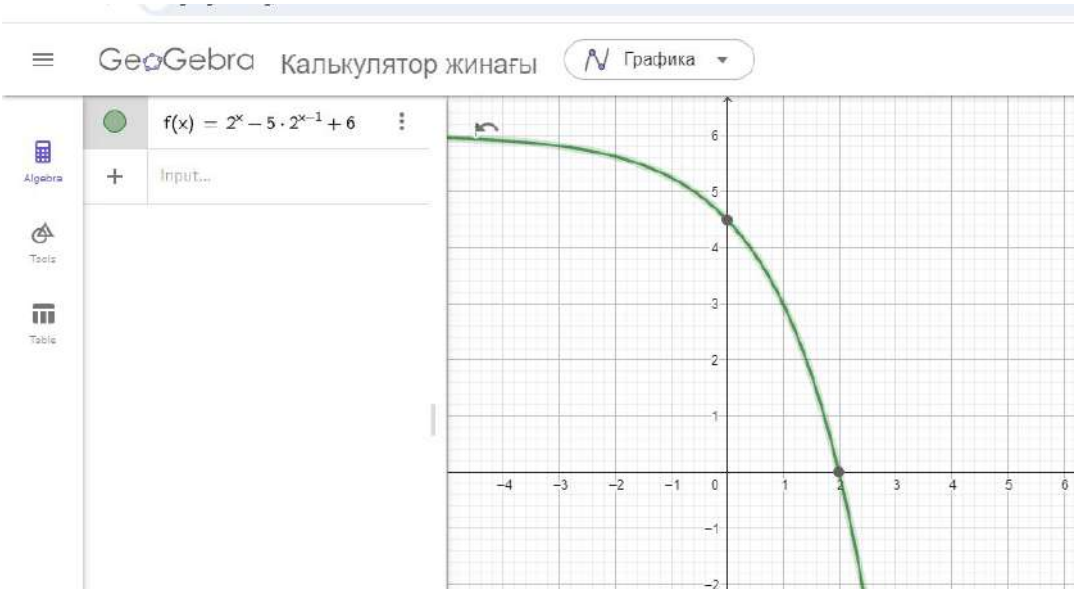


Сурет 4. Desmos онлайн калькуляторларында көрсеткіштік теңсіздікті шешу.

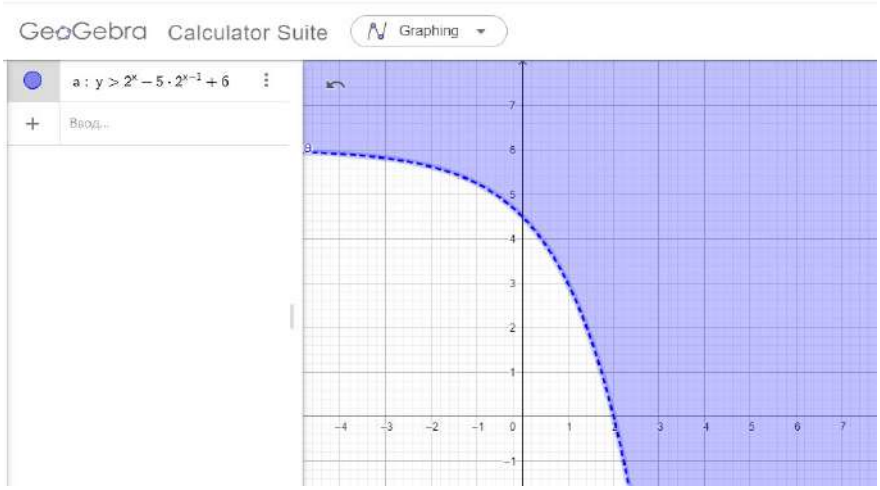
GeoGebra және Graphmatica сияқты математикалық функцияларды визуализациялау бағдарламалық құралы.

GeoGebra: Бұл математикалық объектілерді, соның ішінде функциялардың графиктерін визуализациялауға арналған бағдарламалық құрал. GeoGebra көмегімен көрсеткіштік функциялардың графигін салуға және олардың экстремум, асимптоталар, өсу және кему аймақтары сияқты қасиеттерін зерттеуге болады. Сондай-ақ GeoGebra интерактивті демонстрацияларды құру мүмкіндігін береді, бұл математиканы оқу процесін қызықты және түсінікті етеді.

Мысалы, GeoGebra қосымшасы $2^X - 5 \cdot 2^{X-1} + 6$ функцияның графигін визуализациялауға және теңдеудің түбірін табу үшін оның x-осімен қиылысу нүктесін анықтауға болады.



Сурет 5. GeoGebra қосымшасында көрсеткіштік теңдеуді шешу.



Сурет 6. GeoGebra қосымшасында көрсеткіштік теңдсіздікті шешу.

Ньютон әдісі немесе сандық шешім әдістері сияқты алгоритмдік әдістерді Python немесе R сияқты жоғары деңгейлі бағдарламалау тілдері арқылы жүзеге асыруға болады.

Мысал:Python тілінде символдық есептеулер мен теңдеулерді шешу үшін SymPy кітапханасын пайдалануға болады. Міне, теңдеуді шешу жолы

from sympy import symbols, Eq, solve

```
# Символдық айнымалыны анықтау
x = symbols('x')
# Теңдеуді анықтау
equation = Eq(2**x - 5*2**(x-1) + 6, 0)
# Теңдеуді шешу
solutions = solve(equation, x)
print("Решения уравнения:", solutions)\
```

Көрсеткіштік теңдеулер мен теңсіздіктерді шешуде АТ қолданудың артықшылықтары:

Жылдамдық пен дәлдік. Символдық есептеу бағдарламалары мен интернет-ресурстар қолмен есептеулерден қателердің пайда болу қаупін азайта отырып, математикалық есептерді тез және дәл шешуге мүмкіндік береді.

Нәтижелердің визуализациясы. Көптеген бағдарламалар мен ресурстар математикалық объектілерді, мысалы, олардың қасиеттері мен байланыстарын түсінуге көмектесетін функциялардың графиктерін визуализациялау мүмкіндігін береді.

Қол жетімділік және ыңғайлылық. Интернеттегі ресурстарға әдетте веб-шолғыш арқылы қол жеткізуге болады, бұл оларға Интернет қосылымы бар кез келген құрылғыдан қол жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл математикалық есептерді шешуді пайдаланушылар үшін қол жетімді және ыңғайлы етеді.

Жаңартулар мен жақсартулар. бағдарламалық құрал мүмкіндіктерін жақсарту және өнімділікті жақсарту үшін үнемі жаңартылып, жетілдіріліп отырады.

Қазіргі білім беру мен ғылыми зерттеулерде ақпараттық технологияларды пайдалану маңызды рөл атқарады. Көрсеткіштік теңдеулер мен теңсіздіктерді шешу контекстінде АТ математикалық есептерді талдау және шешу үшін қуатты құралдарды ұсынады. Бағдарламалық құралдар мен талдау әдістерін одан әрі дамыту АТ-ны оқу және ғылыми мақсаттарда одан да тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. «Математикалық ойашар», «Қазақ энциклопедиясы». – Алматы, 2009. ISBN 9965-893-25-X
2. «Алгебра және анализ бастамалары». Әбілқасымова А.Е., Корчевский В.Е., Жұмағұлова З.Ә.
3. https://www.desmos.com/calculator/pesg6qhs22?lang=ru
4. https://www.geogebra.org/calculator/eksnbqpe

УДК 523.94

МОДЕЛЬ ОДНОРОДНОЙ ДВОЙНОЙ МАГНИТНОЙ ТРУБКИ

Горяева Виктория Николаевна
poltinnikd@mail.ru
Аспирант 5 курса образовательной программы «Физика и астрономия»
Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова, г.Элиста, Россия
Научный руководитель, д.ф.-м.н, профессор – **Михаляев Б.Б.**

Корона (вне корональных дыр) состоит главным образом из петельных структур. Корональные петли являются основным объектом корональной сейсмологии. Они представляют устойчивые структуры. На данный момент, общеизвестно, что основной фактор стабилизации – концы силовой трубки закреплены в плотной фотосфере. В данной работе мы рассмотрим попытку описания адекватной, реалистичной модели корональной петли, аналогичную наблюдаемым на Солнце [5, 6]. Речь идет о двойной магнитной трубки,

состоящей из двух коаксиальных цилиндрических трубок [1-3]. Внутреннюю поверхность радиуса $r < b$ называют шнуром, а внешнюю, окружающую область с внешним радиусом $b < r < a$, называют оболочкой. Хотя плотность плазмы распределена неравномерно, по обычной договоренности для оценочных расчетов полагаем однородность распределения плотности ρ_i, ρ_m, ρ_e, давления p_i, p_m, p_e и однородного продольного магнитного поля с индукцией $\mathbf{B}_i = B_i e_z, \mathbf{B}_m = B_m e_z, \mathbf{B}_e = B_e e_z$.

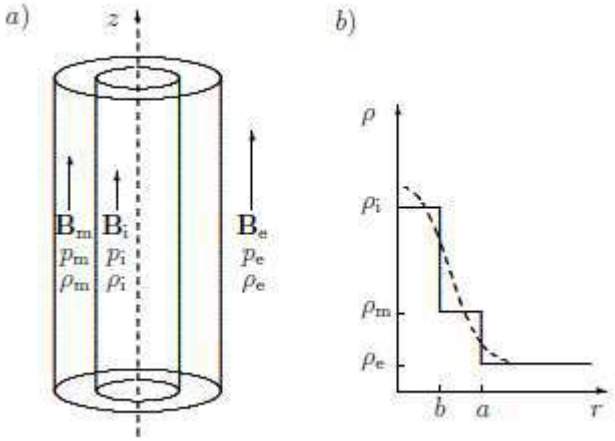


Рисунок 1: а) Двойная магнитная цилиндрическая трубка; б) сплошная линия - предполагаемое распределение плотности плазмы, штрихованная линия – наблюдаемое на Солнце.

Считают, что в солнечной короне плазмы разрежена и имеет низкую бета $\beta = 8\pi\rho_0 / B_0^2 << 1$, магнитное поле становится бессиловым. Так как отношение газового давления к магнитному малое, это допущение значительно упрощает решение задачи.

Для описания параметров удобно использовать цилиндрическую систему координат (r, φ, z), ось z совпадает с осью двойной трубки. Для описания колебаний магнитной трубки используем линеаризованные уравнения идеальной (бездиссипативной) МГД в системе СИ [4], в которых силу тяжести можно пренебречь, по сравнению с градиентом давления.

$$\frac{\partial \mathbf{v}}{\partial t} = -\frac{1}{\rho_0}\nabla p + \frac{1}{4\pi\rho_0}(\nabla \times \mathbf{B}) \times \mathbf{B}_0 + \frac{1}{4\pi\rho_0}(\nabla \times \mathbf{B_0}) \times \mathbf{B},$$

$$\frac{\partial \rho}{\partial t} + (\mathbf{v} \cdot \nabla)\rho_0 + \rho_0 \nabla \cdot \mathbf{v} = 0,$$

$$\frac{\partial p}{\partial t} + (\mathbf{v} \cdot \nabla) p_0 + \gamma p_0 \nabla \cdot \mathbf{v} = 0,$$

$$\frac{\partial \mathbf{B}}{\partial t} = \nabla \times (\mathbf{v} \times \mathbf{B_0}),$$

где **v**, **B**, ρ, p есть малые возмущения. В случае цилиндрически-симметричной статической конфигурации уравнения допускают разделение переменных в цилиндрических координатах, и рассматриваем возмущения вида ~ exp ($ikz + im\varphi - i\omega t$). Здесь k – продольное волновое число, целочисленное m – номер цилиндрической моды.

$$\mathbf{v} = \mathbf{v}(r)e^{i(kz+m\varphi-\omega t)}, \qquad \rho = \rho(r)(r)e^{i(kz+m\varphi-\omega t)}$$

$$p = p(r)e^{i(kz+m\varphi-\omega t)}, \qquad \mathbf{B} = \mathbf{B}(r)e^{i(kz+m\varphi-\omega t)}.$$

Условие равновесия потенциальной конфигурации трубки на границах рассматриваемых трех областей:

$$p_i + \frac{B_i^2}{2\mu_0} = p_m + \frac{B_m^2}{2\mu_0} = p_e + \frac{B_e^2}{2\mu_0}$$

Для альвеновской $V_A = \sqrt{\frac{B_0^2}{4\pi\rho_0}}$ и звуковой $C_S = \sqrt{\frac{\gamma\, p_0}{\rho_0}}$ скоростей в короне наблюдается иерархия:

$C_{se} < C_{si} < V_{Ai} < V_{Ae}, \quad C_{si} < V_{Am}, \quad C_{se} < C_{sm} < V_{Am}, \quad C_{sm} < V_{Ai}.$

γ – отношение удельных теплоемкостей.

Дисперсионные соотношения для двойной магнитной трубки аналогичны альвеновским волнам сжатия:

$\omega^2 - V_{Ai}^2 k^2 = 0, \quad \omega^2 - V_{Am}^2 k^2 = 0$.

Магнитозвуковые моды определяются в шнуре (i), оболочке (m), и во внешней (e) части двойной трубки радиальной компонентой вектора смещения $\xi_r(r) = v_r(r)/(-i\omega)$, а также возмущениями полного давления $\tilde{p}_T = p(r) + B_0 \tilde{B}_z(r)/4\pi$ и на границах областей удовлетворяют условиям:

$$\xi_{ri}(r) = e^{i\alpha} A_i \frac{R'(k_i r)}{R'(k_i b)}, \quad \tilde{p}_{Ti}(r) = e^{i\alpha} A_i \frac{\rho_i(\omega^2 - V_{Ai}^2 k^2)}{k_i} \frac{R(k_i r)}{R'(k_i b)}, \quad r < b,$$

$$\xi_{rm}(r) = A_1 U'(k_m r) + A_2 V'(k_m r), \quad \tilde{p}_{Tm}(r) = \frac{\rho_m(\omega^2 - V_{Am}^2 k^2)}{k_m}(A_1 U(k_m r) + A_2 V(k_m r)), \quad b < r < a,$$

$$\xi_{re}(r) = A_e \frac{Q'(k_e r)}{Q'(k_e a)}, \quad \tilde{p}_{Te}(r) = A_e \frac{\rho_e(\omega^2 - V_{Ae}^2 k^2)}{k_e} \frac{Q(k_e r)}{Q'(k_e a)}, \quad r > a,$$

$$\xi_{ri}(b) = \xi_{rm}(b), \quad \xi_{rm}(a) = \xi_{re}(a), \quad \tilde{p}_{Ti}(b) = \tilde{p}_{Tm}(b), \quad \tilde{p}_{Tm}(a) = \tilde{p}_{Te}(a).$$

Здесь A_i, A_1, A_2 и A_e есть постоянные коэффициенты, связанные между собой. Фазовый множитель $e^{i\alpha}$ введен для удобства использования граничных условий. Если $k_i^2 > 0 \Rightarrow R(z) = J_m(z)$, - функция Бесселя, а в случае $k_i^2 < 0 \Rightarrow R(z) = I_m(z)$ - модифицированная функция Бесселя, причем величину k_i заменяем на $\chi_i = \sqrt{-k_i^2}$. Знак штрих обозначает производную. *U (z)* и *V (z)* в случае $k_m^2 > 0$ есть два линейно-независимых решения уравнения Бесселя, иначе, для случая $k_m^2 < 0$, решения модифицированного уравнения Бесселя. Опять же во втором случае заменяем на $\chi_m = \sqrt{-k_m^2}$. Для $k_e^2 > 0 \Rightarrow Q(z) = H_m^{(1)}(z)$ - функция Ханкеля, во втором случае $k_e^2 < 0 \Rightarrow Q(z) = K_m(z)$ - функция Макдональда, при это k_e заменяем на $\chi_e = \sqrt{-k_e^2}$.

Для нахождения амплитудных коэффициентов A_i, A_1, A_2 и A_e составим систему уравнений

$$e^{i\alpha} A_i = A_1 U'(k_m b) + A_2 V'(k_m b),$$

$$A_e = A_1 U'(k_m a) + A_2 V'(k_m a),$$

$$e^{i\alpha} A_i \frac{\rho_i(\omega^2 - V_{Ai}^2 k^2) k_m}{\rho_m(\omega^2 - V_{Am}^2 k^2) k_i} \frac{R(k_i b)}{R'(k_i b)} = A_1 U(k_m b) + A_2 V(k_m b),$$

$$A_e \frac{\rho_e(\omega^2 - V_{Ae}^2 k^2) k_m}{\rho_m(\omega^2 - V_{Am}^2 k^2) k_e} \frac{Q(k_e a)}{Q'(k_e a)} = A_1 U(k_m a) + A_2 V(k_m a).$$

Приравнивая далее нулю знаменатель системы, получаем дисперсионное уравнение для магнитозвуковых мод двойной трубки

$$W + Z + X + Y = 0,$$

где

$$W = \frac{\rho_i}{k_i}(\omega^2 - V_{Ai}^2 k^2)\frac{\rho_e}{k_e}(\omega^2 - V_{Ae}^2 k^2) R(k_i b) Q(k_e a)\{U'(k_m b)V'(k_m a) - U'(k_m a)V'(k_m b)\},$$

$$Z = \frac{\rho_i}{k_i}(\omega^2 - V_{Ai}^2 k^2)\frac{\rho_m}{k_m}(\omega^2 - V_{Am}^2 k^2) R(k_i b) Q'(k_e a)\{-U'(k_m b)V'(k_m a) + U(k_m a)V'(k_m b)\},$$

$$X = \frac{\rho_e}{k_e}(\omega^2 - V_{Ae}^2 k^2)\frac{\rho_m}{k_m}(\omega^2 - V_{Am}^2 k^2) R'(k_i b) Q(k_e a)\{-U(k_m b)V'(k_m a) + U'(k_m a)V(k_m b)\},$$

$$Y = \frac{\rho_m^2}{k_m^2}(\omega^2 - V_{Am}^2 k^2) R'(k_i b) Q'(k_e a)\{U(k_m b)V(k_m a) - U(k_m a)V(k_m b)\}.$$

Зная смещение $\frac{\partial \vec{\xi}}{\partial t} = \frac{\partial \omega}{\partial \vec{k}}$, построим дисперсионное соотношение на рисунке 2.

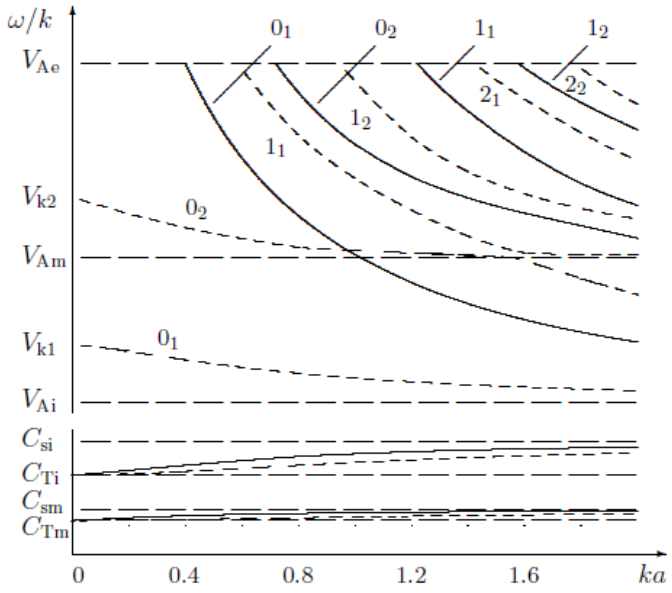


Рисунок 2. Дисперсионные кривые магнитозвуковых мод (нумерация m) двойной магнитной цилиндрической трубки с продольным полем при $V_{Ai} < V_{Am} < V_{Ae}$, $C_{se} < C_{sm} < C_{si}$.

На рисунке 2 радиальные моды изображены сплошными линиями, изгибные моды - пунктирными. Внизу рисунка находятся медленные моды, вверху – быстрые. Основная радиальная мода, обозначенная номером «0», существует при сколь угодно малых волновых числах и частотах. Для каждого m имеется бесконечное количество мод, они, однако, отсекаются на уровне фазовых значений.

Сравнивая полученный результат со спектром магнитозвуковых мод однородной магнитной трубки [1], приходим к следующим выводам. Вторая граница удваивает количество дисперсионных кривых. Так как скорости звуковых волн много меньше скорости альвеновских, то дисперсионные кривые не пересекаются друг с другом. В областях $C_{Tm} < \omega / k < C_{Sm}$ и $C_{Ti} < \omega / k < C_{Si}$ имеются два набора дисперсионных кривых медленных магнитозвуковых мод, на которых колебания существуют для всех длин волн. C_T – касповая (трубочная) скорость.

$$C_T^2 = \frac{V_A^2 C_S^2}{V_A^2 + C_S^2}.$$

Рассмотрим радиальную моду (m = 0) в длинноволновом приближении $kb << 1$, $ka << 1$. Используя разложения функций с учетом граничных условий, получим

$$(\omega^2 - C_{Tm}^2 k^2).(\omega^2 - C_{Ti}^2 k^2). = 0.$$

Откуда выведем два предельных значения фазовой скорости медленных продольных мод $\omega/k = C_{Tm}, \quad \omega/k = C_{Ti}$. Для первого из них следует $e^{i\alpha} = -1$. Это означает, что колебания плазмы в шнуре и в оболочке на соответствующих модах происходят в противофазе (рис. 3 b). Мы имеем волну, захваченную в оболочке. Для второго значения получаем $e^{i\alpha} = 1$, то есть колебания в шнуре и в оболочке происходят синфазно (рисунок 3 a). Волна имеет характер распространяющейся волны, в двух других областях характер поверхностной волны.

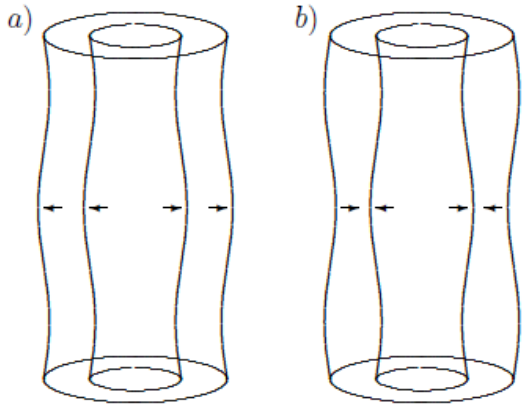


Рисунок 3. Колебания двойной магнитной трубки под действием стоячей радиальной моды: а) синфазно, б) противофазно. Стрелками указано направление смещения плазмы.

Рассмотрим высшие моды $m > 0$ в длинноволновом приближении. Из граничных условий получаем

$$\frac{e^{i\alpha} A_i \rho_i (\omega^2 - V_{Ai}^2 k^2)}{\rho_m (\omega^2 - V_{Am}^2 k^2)} = \frac{2a^{m+1} b^{m-1} A_e - (a^{2m} + b^{2m}) e^{i\alpha} A_i}{a^{2m} - b^{2m}},$$

$$-\frac{A_e \rho_e (\omega^2 - V_{Ae}^2 k^2)}{\rho_m (\omega^2 - V_{Am}^2 k^2)} = \frac{(a^{2m} + b^{2m}) A_e - 2a^{m-1} b^{m+1} e^{i\alpha} A_i}{a^{2m} - b^{2m}}.$$

Приравнивая нулю определитель этой системы, получаем уравнение для быстрых магнитозвуковых мод

$$(a^{2m} - b^{2m})[\rho_m^2 (\omega^2 - V_{Am}^2 k^2)^2 + \rho_i (\omega^2 - V_{Ai}^2 k^2) \rho_e (\omega^2 - V_{Ae}^2 k^2)] +$$

$$(a^{2m} + b^{2m}) \rho_m (\omega^2 - V_{Am}^2 k^2)[\rho_i (\omega^2 - V_{Ai}^2 k^2) + \rho_e (\omega^2 - V_{Ae}^2 k^2)] = 0,$$

откуда находим предельные значения фазовой скорости V_{k1} и V_{k2}. Характер волн существенно зависит от величин альвеновской скорости в оболочке V_{Am}. В случае $V_{Am} < V_{Ai}$ имеем $V_{k1} = V_{mi}$, $V_{k2} = V_{me}$ для b = 0 и $V_{k1} = V_{Am}$, $V_{k2} = V_{ei}$ для b = a. Здесь

$$V_{me}^2 = \frac{\rho_m V_{Am}^2 + \rho_e V_{Ae}^2}{\rho_m + \rho_e}, \quad V_{mi}^2 = \frac{\rho_m V_{Am}^2 + \rho_i V_{Ai}^2}{\rho_m + \rho_i}, \quad V_{ei}^2 = \frac{\rho_e V_{Ae}^2 + \rho_i V_{Ai}^2}{\rho_e + \rho_i}.$$

Обе волны являются захваченными в трубке. Первая волна является захваченной в оболочке, а вторая имеет аналогичный характер при выполнении условия

$$V_{me} > V_{Ai},$$

если отношение *b/a* достаточно мало. В противном случае она является распространяющейся волной во всей трубке. Из граничных условий для фазового множителя получаем значение $e^{i\alpha} = -1$, то есть колебания в шнуре и в оболочке происходят в противофазе (рис. 4).

В случае $V_{Ai} < V_{Am} < V_{Ae}$ имеем $V_{k1} = V_{mi}$, $V_{k2} = V_{me}$ для b = 0 и $V_{k1} = V_{me}$, $V_{k2} = V_{Ai}$ для b = a. Обе волны являются захваченными в трубке. Первая является захваченной в шнуре для $b/a \approx 1$ при условии $V_{Am} < V_{ei}$. Вторая является распространяющейся во всей трубке.

В случае $V_{Ae} < V_{Am}$ имеем $V_{k1} = V_{mi}$, $V_{k2} = V_{me}$ для b = 0 и $V_{k1} = V_{ei}$, $V_{k2} = V_{Am}$ для b = a. Первая волна распространяется в окружающей среде, то есть колебания проникают в окружающую среду. В этом смысле ее можно назвать волной, излучаемой трубкой (radiative wave). Вторая волна также излучается для малых b/a при выполнении условия

$V_{Ae} < V_m$.

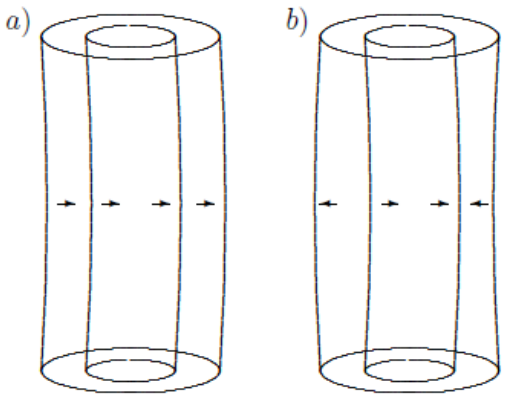


Рисунок 4. Изгибные колебания двойной магнитной трубки: а) захваченные в трубке, б) захваченные в оболочке. Стрелками указано направление смещения плазмы.

Среди высших мод наибольшим затуханием обладает изгибная мода. Затухание изгибных мод корональной магнитной трубки вследствие возбуждения излучаемой волны в окружающей среде может рассматриваться как причина наблюдаемого в ультрафиолетовом диапазоне затухания изгибных колебаний корональных петель.

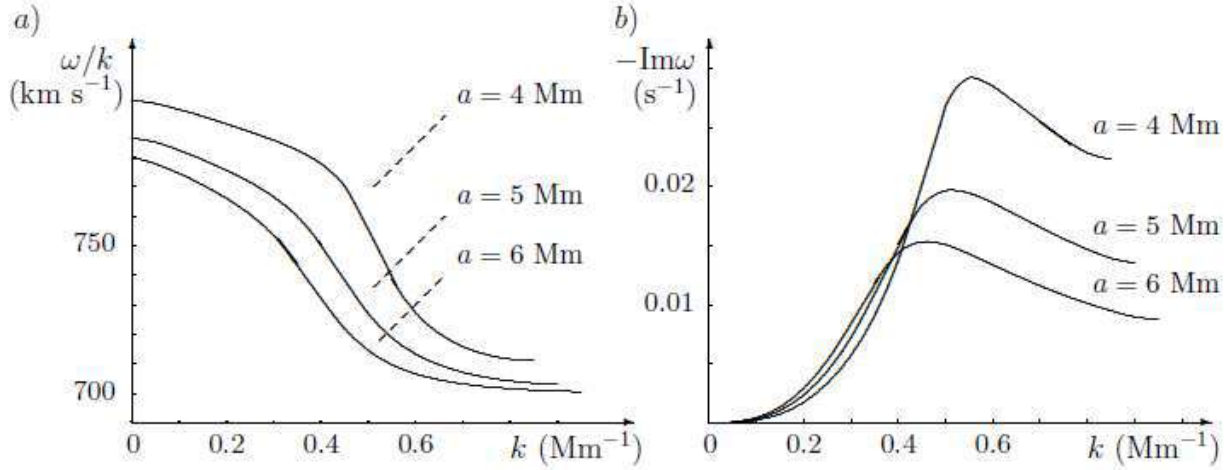


Рисунок 5. Дисперсионная кривая и коэффициент затухания излучаемой волны. Параметры трубки: b=2.6 Mm, C_{Se}=100 km c^{-1}, C_{Sm}=120 km c^{-1}, C_{Si}=140 km c^{-1}, V_{Ai}=350 km c^{-1}, V_{Am}=850 km c^{-1}, V_{Ae}=700 km c^{-1}.

Из уравнений равновесия между шнуром, оболочкой и окружающей средой в корональных условиях следует, что эффект проникновения («просачивания») колебаний в окружающую среду возможен в случае, когда плотность плазмы в оболочке меньше плотности плазмы в окружающей среде ($\rho_m < \rho_e$), то есть оболочка является разреженной. На рис. 5 рассмотрен пример затухания быстрой изгибной моды двойной магнитной трубки, где

$\rho_i / \rho_e \approx 3.5$, $\rho_m / \rho_e \approx 0.7$. В трубке без оболочки волна была бы захвачена в трубке, однако наличие разреженной оболочки позволяет ей «просачиваться» в окружающую среду. Затухание колебаний является слабым. Наблюдаемое быстрое затухание длиннопериодических изгибных колебаний корональных петель не может происходить из-за их «просачивания» в корону. Мы делаем вывод, что короткопериодические (с периодом порядка 10 с) изгибные возмущения, возбуждаемые у оснований корональных петель конвективными движениями, способны эффективно переносить энергию в корону.

Список использованных источников:

1. Михаляев Б.Б., Рудерман М.С. Колебания и волны в солнечной короне. Элиста.: Изд-во Калм.ун-та, 2012, 184 с.
2. Михаляев Б.Б., Соловьев А.А., МГД-волны в корональных петлях с оболочкой. 2004, Письма в Астрон.журн. 30, №4, 307 с.
3. Mikhalyaev B.B., Solov'ev A.A., 2004, Proc. IAU Symposium 223 «Multi-Wavelength Investigations of Solar Activity», A.V. Stepanov, E.E. Benevolenskaya, A.G. Kosovichev, eds. Cambridge Univ. Press, Cambridge, 287 p.
4. Прист Э.Р. Солнечная магнитогидродинамика: Пер. с анг. – М.: Мир, 1985, 592 с.
5. Соловьев А.А., Михаляев Б.Б., Киричек Е.А., Радиационное затухание колебаний корональных петель, 2002, Физика плазмы, 28, №8, 758 с.
6. Соловьев А.А., Михаляев Б.Б., Киричек Е.А., Корональные осцилляции: внутренняя структура петли, 2003, Физика плазмы, 29, №12, 1130 с.
7. Aschwanden M.J., Fletcher L., Schijver C.J., Alexander D., Coronal loop oscillations observed with the transit ion region and coronal explorer, 1999, Astrophys. J. 520, 880 p.
8. Nakariakov V.M., Ofman L., DeLuca E.E., Roberts B., Davila J.M. Trace observation of damped coronal loop oscillations: Implications for coronal heating, 1999, Science, 285, 862 p.

ӘОЖ 004.9

МАТЕМАТИКА ЖӘНЕ ФИЗИКА ПӘНДЕРІН ОҚЫТУДА IT ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ТАБЫСТЫ ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ

Дариева Гулдана Джусупбековна
Guldana.darieva@mail.ru
6В01501 – «Математика пәнінің мұғалімі» білім бағдарламасының 1 курс студенті
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, магистр, аға оқытушы – **Жанузакова З.Ж.**

Қазіргі таңда білім беруде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданып оқыту білім беру жүйесінің сапасына жақсы әсер етуде. Жаңашыл шығармашылықпен жұмыс жасайтын мұғалім өзі сабақ беріп жүрген пәнінің мазмұнын анықтап, білім алушының білуі тиіс материалды сұрақ түрінде жазып, мақсаттарын айқындайды. Осы мақсаттардың мазмұнына қарап, оқытудың әдіс-тәсілдерін меңгеріп, сапалы білім беруге жұмыстанады. Сол бағытта оқытудың жаңа түрлерінің бірі – бұл ақпараттық технологияларды қолданып оқыту. Оның мақсаты - оқушының ізденуін, сабаққа қызығуын, ойлауын, пікір таластыру қабілетін іске асыру, күшейту болып отыр. Қазір көптеген мектептер осы жаңа технологияны басшылыққа алып жұмыс нәтижесін көруде.

Орта мектепке арналған математика және физика пәндерін жаңа технологиялық әдістерді пайдалана отырып оқытудың негізгі мақсаты - оқушылардың ақыл-ойын, танымдық және шығармашылық қабілеттерін дамыту; математиканың қоршаған ортамен, басқа ғылымдармен байланысын түсіну; физиканың қазіргі қоғам өміріндегі және жалпы адамзат

мәдениетін дамытудағы рөлін ашу; табиғатқа ғылыми көзқарасты бекіту; адамның дүниеге қатынасына, жеке тұлғаның құндылық жүйесіне, физикадан берілетін білімді түрлі мәселені шешуге шығармашылықпен қолдануға алғы шарт болатын әлеуметтік мәні бар біліктер мен дағдыларды оқушы бойына қалыптастыру.

Математиканы және физиканы оқыту әдістемелері оның мазмұны мен оқыту әдістерін анықтайды. Оқушының зейінін, пәнге деген ынта-ықыласын белгілі бір сабаққа аудару, зейіннің тұрақтылығын қалыптастыру үшін сабақ барысында әртүрлі шаралар қолдану керек. Мұндай шараларға сабақты өткізудің әр түрлі әдістерін жатқызуға болады. Мұғалімнің әңгімелеуі, тәжірибелерді көрсетуі, зертханалық жұмыстар, оқулықпен және дидактикалық материалмен өзіндік жұмыс, эксперименттік есептерді шығару, кестелерді, кино және диафильмдерді көрсету, оқушылардың хабары, сұрақ-жауап, тестік тапсырмалар, осы айтылғанның бәрін сандық білім беру ресурстарының көмегімен көрсетуге, тағы сол сияқты әдістерді лайығына қарай алмастырып отыру керек [2].

Математика пәндерін оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданып оқыту тиімді. Кез-келген анықтаманы, формуланы беруде, фигураларды салып көрсетуде, т.б. презентациялар, видео-сабақтардан үзінді көрсетіп отырып түсіндергенде тақырып оқушы есінде жақсы сақталады деп ойлаймыз.

Физиканы оқытудың алғашқы басқышында сабақтың ең жақсы түрі - әңгіме-сабақ болатыны анықталды. Мұғалім сабақты көрсету арқылы түсіндіреді, оқушылар бұған белсене араласып, сұрақтарға жауап беріп, тәжірибелерден өзіндік қорытынды жасау арқылы құбылыстарды ажыратады. IT технологиялары арқылы көрсетілген тәжірибелер және лабораториялық жұмыстар оқушылардың ғылымдағы зерттеудің эксперименттік шеберліктері мен дағдыларын қалыптастыруға, оқушылардың танымдық қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді. Экспериментті қою үшін мұғалімде қандай да алгоритм болуы шарт және үнемі сол мақсатты ұстауы және оқушыларды соған үйретуі керек. Мұғалімнің басшылығымен жүргізілген жұмыстар оқушының физикаға деген сүйіспеншілігін дамытудағы құрал болатыны сөзсіз. Ал қосымша әдебиеттерден оқитын, үйде бақылау және тәжірибе жүргізетін және алған мәліметтерін пайдаланатын, хабарламалар жасайтын, әзірленген құралдарды көрсете алатын оқушылармен жекелей жұмыс жүргізілу керек.

Берілген тапсырмаларды қаншалықты деңгейде орындағанына қарап, оқушы өзіне-өзі баға беруге үйренуі керек. Мұның өзі білім берудегі демократиялық критерий болып табылады. IT технологияларын тиімді пайдалану физика сабағының сапасын жоғарылатады және пайдалы жақтарын көрсетіп береді [3].

Қазіргі таңда білім беру жүйесінде көптеген сандық ресурстарды қолдануға болады. Тоқталатын болсақ, видео конференцияларға арналған қосымшалар, презентацияларға арналған қосымшалар, онлайн тақталарға арналған қосымшалар, конструкторларға арналған қосымшалар, квиз-тесттерге арналған қосымшалар, дидактикалық ойындарға арналған қосымшалар, формативті бағалауға арналған қосымшалар, әртүрлі қолданбаларға арналған қосымшалар, инстаграм сілтемесі, видео сілтемелер. Олардың әрқайсысына төмендегі платформаларды атап өтуге болады.

1) Видео конференцияларға арналған қосымшаларға: zoom, skype, onlinemektep, kyndelik, classdojo, edmodo, Microsoft teams, google meet, class craft, google classroom, kiddom, telegram. т.б.

2) Презентацияларға арналған қосымшаларға: genially, nearpod, prezi, slidedog, canva, visme, crello, glogster, flovries, emaze. т.б.

3) Онлайн тақталарға арналған қосымшаларға: padlet, board, gynzy, miro, trello, wikwwall, idroo, clasroomscreen, limnu.т.б.

4) Конструкторларға арналған қосымшаларға: edpuzzle, wick, sutori,online test pad, tarsia, involve.me, ziplet, nismath, learning apps.org, class flow. т.б.

5) Квиз-тесттерге арналған қосымшаларға: plickers, classtime, gimkit, soctarive, mentimeter, flipquiz, zipgrade, madtest, triventy, quizlet.live, factile. т.б.

6) Дидактикалық ойындарға арналған қосымшаларға: blooket, lumio, umalgra, wordwall, class tools, bamboozle, tinytap, gamilab, study stack, purposegames. т.б.

7) Формативті бағалауға арналған қосымшаларға: core, k5learning, teachermade, interacty , liveworksheets, wizer.me.т.б.

8) Әртүрлі қолданбаларға арналған қосымшаларға: survio, zee maps, электронды оқулық okulyk.kz, taplink, starfall, phet, me qr, pixton, mozaik 3d, poster my wall.т.б.

9) Инстаграмм сілтемесі, видео сілтемелерге: ckrinshotter, inshot, studio, videoleap, capcut, preguel, obsstudio, streamlabs.т.б. жатады.

Әрбір оқушы өз біліміне, психологиясына байланысты өзінің алдына қойған мақсатына шыдамдылықпен жетуін қадамдар жасайды. Әрбір тапсырма олардың тәртібі мен мінез-құлқына әсер етеді, бастаған ісін толық аяқтауға және жауапкершілікпен қарауға, орындауға ұмтылады. Мұндай әдістер оқушының шығармашылықпен ізденуге, тапсырманы мұқият орындауына көмектеседі. Сол үшін оқушыларды ақпараттық технологиямен оқытудағы онлайн платформалардың математика және физика пәндерін оқытуда маңызы зор.

Қазіргі пән мұғалімдерінің алдында тұрған басты міндет – оқушылардың шығармашылық білім дағдысын қалыптастыру болып отыр. Білім берудің маңызды шарты оқу үрдісінде оқушылардың сабаққа қызығушылығын арттыру, өздігінен білім алуға құштарлығын қалыптастыру. Оқушыларды танымдық қабілетке жетелеу, олардың оқу еңбегін арттыру үшін сабақта тиімді әдістер мен платформаларды көбейту, күрделі есептерді, соның ішінде ҰБТ-нің есептерін шығару үшін, квиз-тестке арналған қосымшаларды пайдаланған тиімді. Ал оқушылардың математика, физика пәндерінен эксперименттік жұмыстарды бақылауын және оларды сипаттайтын негізгі заңдылықтарды айқындауы жөніндегі тапсырмаларды орындау үшін әртүрлі қолданбаларға арналған қосымшаларды пайдалану керек.

Сандық білім беру ресурстарын әртүрлі әдіс-тәсілдермен сабақтың әр кезеңінде: тақырыпты бекітуде, сабақ бөлімдерінен кейін де, тарау соңында, үй тапсырмасын сұрауда да жүзеге асыруға болады. Сабақта платформаларды тақырыпқа байланысты түрліше қолдануға болады.

Квиз-тесттерге арналған қосымшалар ішінен 9-сыныпта «Ньютонның екінші заңына есептер шығару» тақырыбында сабақты бекіту бөлімінде оқушыларға Zipgrade платформасы арқылы тест тапсырмасы берілді, нәтижесін оқушылар сол жерден көре алды.

Конструкторларға арналған қосымшалар бөлімінен Tarsia әдісі арқылы 11-сыныптарда «Жұлдыздар» тақырыбында тарсия әдісі арқылы тапсырма беріліп, оқушылар сұрақ пен дұрыс жауапты бір-біріне апару арқылы фигура құрастырып шығарды.

Дидактикалық ойындарға арналған қосымшалар ішінен кез-келген сыныптарда Wordwoll платформасы арқылы үй тапсырмасын сұрауға, оқушылардың аттарын жазып немесе сұрақтарды енгізуге болады, жауап беруде реттілік сақтауға болады. Quizlet.live платформасы арқылы математикадан 7-сыныптарға «Қысқаша көбейту формулалары», 9-сыныптарға «Үшбұрыштарды шешу», физикадан 9-сыныптарға «Математикалық маятник. Тербелмелі қозғалыс» тақырыптарына тест тапсырмалары және 7-сыныптарға «Архимед заңы» тақырыптарына да тапсырма берілді, оқушылар өз ұялы телефондарымен арнайы код арқылы кіріп, тапсырма орындайды, олардың қай деңгейде орындап жатырғандары экраннан өздеріне көрініп отырады.

Онлайн тақталарға арналған қосымшалар ішінен жиі пайдаланатыным, бұл-Padlet тақтасы. Бұл платформаның ерекшелігі кері байланыс жасауға сабақтың белгілі бір уақытын бөліп, сабақ қандай дәрежеде өткендігі туралы үйренушілердің ой-пікірі мен эмоцияларын, олардың болашақтағы өз мұқтаждарын келтіруі. Бұл пікірлер мұғалімге өткізген сабағына баға беріп, оның ұтымды жақтары мен кемшіліктерін анықтап, өз жұмысына өзгерістер енгізу мүмкіндігін береді. Бұл кері байланыстың тиімділігі мұғалім чатқа сілтеме жібереді, сол сілтememен кірген барлық оқушылар өздерінің сабақ туралы ойларын еркін жаза алады,

сабаққа ынтасы жоқ оқушының өзі де қызығып, сабақ туралы ойларын ортаға салады және оқушылар жазып болғаннан кейін барлығы экранда көрсетіліп тұрады.

Сонымен қатар сандық білім беру ресурстары бұл оқушының психикалық қызметінің өзгеруіне ықпал етсе, ал мұғалімнің кәсіби әрекетін жоғары шығармашылық деңгейде жүргізілуіне көмегін тигізеді. Онлайн платформалар - нәтижелі білімнің жоғары көрсеткіші екенін бүгінгі күндегі оқушылардың жеткен жетістіктері арқылы толық сеніммен айта аламыз. Бүгінгі таңда күнделікті сабақтарымызда платформаларды пайдалануды дағдыға айналдырып келеміз. Осы арқылы оқушының қажеттіліктерін біліп, оларды жинақылыққа, шапшаңдыққа тәрбиелеуге болатынын білдік. Сонымен сабақта платформаларды пайдаланудың тиімділігіне тоқтатын болсақ:

Оқушылар үшін:

1. Оқушыны өз-өзіне есеп беруге баулиды;
2. Оқушының қажеттілігін біле аламыз;
3. Оқушының пәнге деген қызығушылығы артады;
4. Оқушының өзіндік көзқарасы қалыптасады;
5. Білім беру барысының сапасын жақсартуға болады және оқушының сыни көзқарасы қалыптасады, өз-өзіне баға бере алады.

Мұғалімдер үшін тиімді жағы:

1. Оқытудағы кемшіл тұстарын анықтайды;
2. Келесі сабақтың жоспарына өзгерістер енгізуге, түзетуге яғни оқытудың тиімді әдіс-тәсілдерін таңдауға мүмкіндік береді;
3. Уақытты үнемді пайдалануға мүмкіндіктер береді.

IT технологияларын табысты қолданудан күтілетін нәтижелер:

- мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынас жақсарады;
- оқушы өзінің мықты, осал тұстарын анықтайды және алға жылжуға ықпал етеді;
- оқушы тек бағалауды ғана емес, өз жұмысынан хабардар бола отырып, оқуға қызығушылығын арттырады;

Қорытынды.

Сандық білім ресуртары мұғалімді алмастыра алмайды, бірақ мұғалімге қосымша материалдарды ұсынады, яғни сабақ мазмұнын ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың жаңа мультимедиялық мүмкіндіктерімен толықтыруға, оқушылардың назарын аса маңызды оқу тақырыптарына аударуға, қажет болған жағдайда оқушылардың назарын зерделенген көріністердің ерекшеліктеріне шоғырландыруға, оны көрнекі түрде көрсетуге, сабақтың мазмұнын қоғамда болып жатқан өзгерістермен, өмірлік тәжірибелермен, оқушылардың пәнге деген қызығушылықтарымен және т. б. құбылыстармен байланыстыруын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Сондықтан да IT технологияларды тиімді пайдалану арқылы оқыту мен оқу сапасын жақсартуға болады деп ойлаймыз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Жалпы орта білім беру мекемелеріндегі электрондық оқыту жүйесі үшін цифрлық білімдік ресурстарды дайындау стандарты (www.nci.kz)
2. Қадірбаева Р.І. Жаңа ақпараттық-білім технологиясын пайдаланып оқытудың ерекшеліктері // Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары. Шымкент-Москва, 2009.
3. Абилхасимова А.Е. Цифрлық білім беру ресурстарын білім беру үдерісінде қолдану
4. Мұғалімге арналған нұсқаулық. 2016.
5. «Заманауи методика» https://instagram.com

ӘОЖ 372.851

МӘТІНДІК ЕСЕПТЕРДІ ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ ӘДІСПЕН ШЕШУ

Еламанов Біржан Серікұлы
brzhan.yelamanov@bk.ru
«Математика. Білім беру үдерісін басқару» білім бағдарламасының 1 курс магистранты
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, тех.ғ.қ., профессор – **Мырзашева А.Н.**

Анатоция. Мақала математикалық тақырыптардың бөлімі болып табылатын мәтіндік есептерді геометриялық жолмен шешуге арналған зерттеу болып табылады. Бұл теорияның нәтижелері математикада да, әртүрлі математикалық олимпиада тапсырмаларында да қолданылады.

Кілт сөздер: геометриялық шешімдер, мәтіндік есептер, сызбалар.

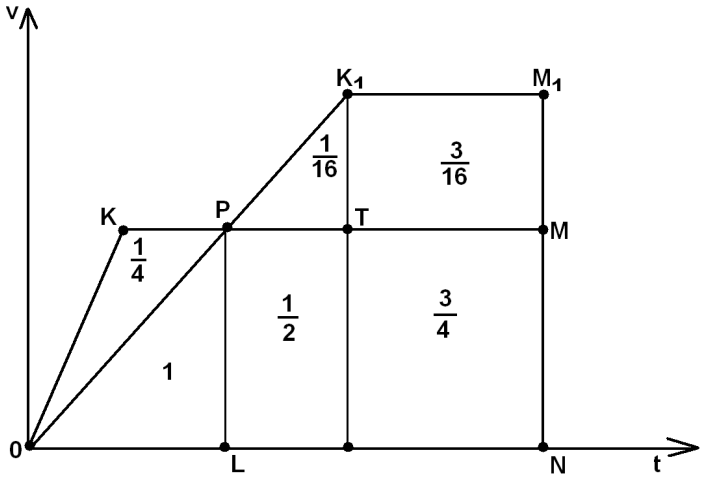
Мәтіндік есептерді геометриялық әдіспен шешу білім беру мен ғылыми зерттеулердегі өзекті және маңызды тақырып болып қала береді. Бұл білім алушылардың кеңістіктіктегі тұжырымдамалармен жұмыс істеу дағдыларын дамыту және оларды нақты жағдайларда қолдану қажеттілігіне байланысты. Компьютерлік технологиялар барған сайын маңызды рөл атқаратын қазіргі әлемде геометриялық әдістерді жаңа технологиялармен біріктіру оқытудың негізгі аспектісіне айналуда. Сонымен қатар, геометриялық есептер білімнің әртүрлі салаларында, соның ішінде сәулет, инженерлік ғылымдар, физика және экономикада кеңінен қолданылады, бұл олардың практикалық маңыздылығы мен өзектілігін көрсетеді.

Математикалық білім берудің алгебра басым бөлігін құрайтындықтан, қарапайым теңдеулер арқылы біз кез-келген мәтіндік есепті шеше аламыз деген қате сенімге әкеліп соқты. Мектептің математика бағдарламасынан жеткілікті күрделі, бірақ бірдей қызық есептердің толығымен жойылуына әкелді. Математикалық олимпиада тапсырмаларында бір қатар тапсырмаларды «алгебралық» әдіске қарағанда, «геометриялық» әдіспен шешкен әлде қайда ыңғайлы, әрі тиімді. Тапсырмалар «геометриялық» әдіспен сызбалар арқылы шешіледі. Бұл сызбалардың құрылысы тапсырманы "көруге" мүмкіндік береді – тапсырмаға енгізілген шамалар арасында болатын байланыстарды орнату және зерттеу, шешудің ең қысқа жолын көрсетеді. Мысалы, қозғалыстағы мәтіндік есептерді шешу үшін графиктерді пайдалану және қажетті сегменттердің ұзындығын анықтау үшін геометриялық фигуралардың әртүрлі қасиеттерін пайдалану ыңғайлы. Көбінесе мәтіндік есептерде сұрақ екі шаманың көбейтіндісіне қатысты болады. Сондықтан, мұндай мәселелерде тіктөртбұрыштың, параллелограммның немесе үшбұрыштың ауданы сияқты шамаларды анық көрсету үшін аудандар әдісіне көшкен жөн.

Есеп 1. А және В пункттерінен және бір-біріне қарай бір уақытта екі пойыз шықты. Олардың әрқайсысы алдымен бірдей жылдамдықпен жүрді (пойыздардың бастапқы жылдамдығы нөлге тең, үдеулері әр түрлі), біраз уақыттан кейін жылдамдықтары теңесті. Пойыздардың біркелкі жүру жылдамдығының қатынасы $\frac{5}{4}$-ке тең. Белгілі бір уақыттан кейін пойыздардың жылдамдығы тең болды, ал біреуі осы уақытқа дейін екіншісіне қарағанда $1\frac{1}{4}$ көп қашықтықты жүріп өтті. В және А пункттеріне пойыздар бір уақытта келді. Пойыздардың әрқайсысы жылдамдықтары тең болған кезде жолдың қанша бөлігін жүріп өтті?

Шешуі: Әр пойыз үшін жылдамдықтың уақытқа тәуелділігін бейнелейтін графиктерді қарастырайық (1 сурет). Бір пойыз үшін график *OKM*, ал екіншісі үшін OK_1M_1. Жолдың ұзындығы сәйкес фигураның ауданына тең. Трапеция ауданының шарты бойынша *OKMN*

және OK_1M_1N тең; демек OKP және PK_1M_1M фигуралырыда бір-біріне тең. $OKPL$ ауданы OPL ауданының $\frac{5}{4}$-іне тең.

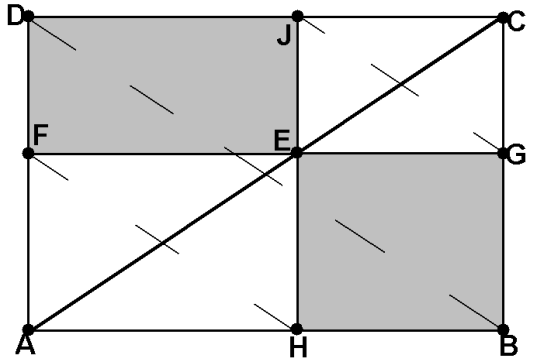


Сурет 1. 1 есептің сызбасы.

Егер OPL ауданы 1 ге тең болса, OKP ауданы $\frac{1}{4}$-ге , PK_1T ауданы $\frac{1}{16}$-ға тең. $K_1T=\frac{1}{4}PL$ болғандықтан қалған аудандар оңай табылады.

Жауабы: $\frac{1}{2}$ және $\frac{2}{5}$.

Есеп 2. Пойыз А қаласынан В қаласына дейінгі қашықтықты 10 сағат 40 минутта өтеді. Егер пойыздың жылдамдығы 10 км/сағ аз болса, онда ол 2 сағат 8 минут кейінірек жететін еді. Қалалар арасындағы қашықтықты және пойыздың жылдамдығын анықтаңыз.



Сурет 2. 2 есептің сызбасы.

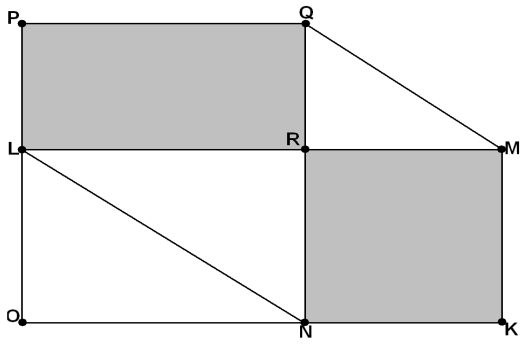
Көмекші теореманы қарастырайық (2 сурет): егер тіктөртбұрыштың AC диагоналі E нүктесі арқылы өтсе, $FG||AB$ және $HJ||AD$ түзулері болса:

1. Нәтижесінде пайда болған $HBGE$ және $FEJD$ тіктөртбұрыштары тең;

2. $ABGF$ және $AHJD$ тіктөртбұрыштары да тең; сонымен қатар, FH, DB и JG сегменттері параллель.

Тапсырма шартында қарастырылған бірінші жағдайда пойыздың жүру ұзақтығы OL сегментімен бейнеленсін (3 сурет), ал пойыздың жылдамдығы (оның мәні әлі белгісіз) – OK

сегментімен белгіленсін. Демек, *OLMK* тіктөртбұрышының ауданы А және В қалалары арасындағы қашықтыққа сәйкес келеді.



Сурет 3. 2 есептің сызбасы.

Екінші жағдайда пойыздың жылдамдығы *ON* сегментімен, ал тиісті уақыт (10 сағ.40 мин.+2 сағ.8 мин.) OP сегментімен бейнеленсін. Бұл жағдайда А және В қалалары арасындағы қашықтық OLMK үшбұрышымен, аудандары бірдей OPQN тіктөртбұрышының ауданымен анықталады. Көмекші теорема негізінде болуы керек:

NL||MQ болса, онда $\Delta OLN \sim \Delta RQM.$

$\frac{ON}{10} = \frac{10ч40мин.}{2ч8мин.}$ немесе $\frac{ON}{10} = \frac{640}{128}$;

ON=$\frac{640}{128}$*10=50(км/сағ) және *OK*=50+10=60(км/ч);

10 сағ. 40 мин.+2 сағ. 8 мин.=12 сағ. 48 мин.

Демек, қалалар арасындағы қашықтық $50*12\frac{48}{60} = 640$ *(км).*

Жауабы: 640 (км).

Сонымен, геометриялық әдістер алгебралық есептерді қолдану саласында әр түрлі болғандықтан, бұл тақырыпты игеру көп уақытты қажет етеді. Алгебралық есептерді геометриялық әдістермен шешу өте қызықты және сонымен бірге элективті курстарда тереңдетіп оқуға арналған күрделі тақырып. Геометриялық әдістерді қолдану үшін нақты Алгоритмдер, нақты қадамдар жоқ, тек алгебра курсынан есептерді шешуде басшылыққа алынатын негізгі идеялар бар. Сондықтан олар кеңістіктік қиялды, логикалық ойлауды, практикалық түсінуді дамытуға, сондай-ақ іздеу қызметін белсендіруге, интеллектуалды сипаттағы жағдайларды жасауға, түпкілікті нәтижелерге қол жеткізу үшін ерік-жігерді, табандылықты қалыптастыруға, сондай-ақ оқушылардың шығармашылық әлеуеті мен даралығын ашуға ықпал етеді.

Жүргізілген жұмыстарды жүйелеп, талдау нәтижесінде мынадай қорытынды жасауға болады:

1. Геометриялық әдістерді қолдана отырып, кейбір есептерді шешу кезінде күш жігерді, энергияны және ең бастысы уақытты үнемдеу байқалады;

2. Сурет салу тапсырманы кеңейтуге көмектеседі - жалпы сұрақтарды қою және шешу, тапсырманың мәніне тереңірек ену, нәтиженің шындығын және аралық әрекеттерді бағалау;

3. Алгебралық есепті геометриялық әдіспен шешу үшін, әдетте, бұл әдісте ең қиын болып табылатын есепті геометриялық түсіндірудің шеберлігі мен "көзқарасы" болуы керек;

4. Геометриялық әдістерді қолдана отырып есепті шешу үшін геометрия туралы күшті білім базасы болуы керек, өйткені шешімде: квадраттар әдісі, векторлық геометрия, геометриялық фигуралардың қасиеттері, геометриялық теңсіздіктер және т.б. қолданылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Шарыгин И.Ф. Оқушылар мен жоғары оқу орындарына түсушілер үшін геометрия бойынша 2200 тапсырма. – М., 1999, С.264-266

Александров А.Д. О геометрии // Математика в школе. 1980. №3, С. 56-62

Блинков А.Д. Геометрия в негеометрических задачах: школьные математические кружки. – М.: МЦНМО, 2016, 160 с.

ӘОЖ 004.4

ҮЗДІКСІЗ БІЛІМ БЕРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ ОНЛАЙН КУРСТАРДЫ ДАМЫТУ

Ержігіт Абылай Даулетбайұлы
Abylai.erzhigit02@gmail.com
«Ақпараттық жүйелер» білім бағдарламасының 4 курс студенті
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, PhD, аға оқытушы – **Ламашева Ж.Б.**

Аңдатпа. Оқу курстарын қамтамасыз ету үшін онлайн платформаны әзірлеу бұл білім беру мен ақпаратты ұсынудың тиімді құралы ретінде онлайн курстарды әзірлеуге арналған. Қазіргі әлемде Қашықтықтан оқытудың танымалдылығының артуымен оқушылардың қажеттіліктері мен мүдделерін ескеретін сапалы онлайн курстарды әзірлеу маңызды. Жұмыстың мақсаты-онлайн курстарды әзірлеу әдістерін талдау, олардың негізгі сипаттамалары мен сәттілік критерийлерін анықтау. Зерттеу оқытушылар мен білім беру бағдарламаларын жасаушылар үшін, сондай-ақ сапалы және қол жетімді онлайн курстар құруға қызығушылық танытқандар үшін пайдалы болады.

Кілттік сөздер. Онлайн-платформа, сайт, онлайн курс.

Цифрлық революция дәуірінде білім айтарлықтай өзгерістерге ұшырайды. Онлайн оқыту платформалары әлемнің кез келген нүктесінде білімге қол жеткізудің таптырмас құралына айналуда. Олар білім беру шекараларын кеңейтіп қана қоймайды, сонымен қатар барлығына бірдей оқуға қол жетімділікті қамтамасыз етеді [1].

Білім берудегі трендтер:

Онлайн курстар студенттерге оқу процесін өз бетінше бақылауға мүмкіндік беретін қолжетімділік икемділігін ұсынады. Сонымен қатар, жасанды интеллект және Виртуалды шындық сияқты технологияларды дамыту интерактивті және тиімді оқытудың жаңа мүмкіндіктерін ашады [2-3].

1. Мақсатты аудиторияны анықтау:

Онлайн платформаны дамытудағы бірінші қадам-жобаның мақсатты аудиториясын анықтау. Платформада қандай курстар ұсынылатынын, оқытудың қандай түрлеріне қолдау көрсетілетінін (мысалы, өзін-өзі оқыту, онлайн дәрістер, интерактивті тапсырмалар) және платформаны (студенттер, кәсіпқойлар, мектеп оқушылары және т.б.) пайдалануға қандай пайдаланушы топтары қызығушылық танытатынын түсіну қажет.

2. Интерфейс пен пайдаланушы тәжірибесін жобалау:

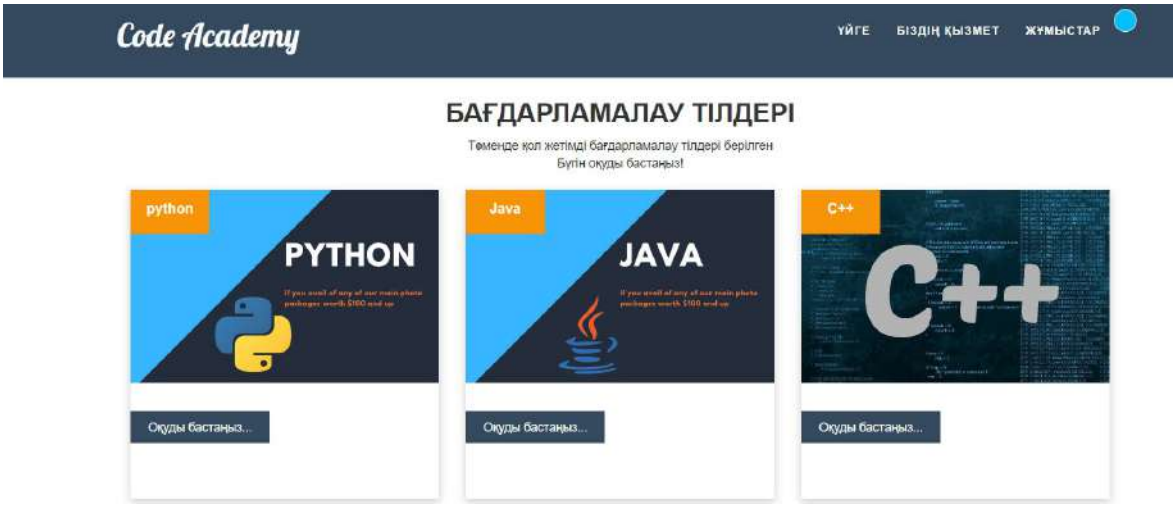
Пайдаланушыларды тарту үшін ыңғайлы және тартымды пайдаланушы интерфейсін (UI) және пайдаланушы тәжірибесін (UX) әзірлеу қажет. Бұл түсінікті навигацияны, тартымды дизайнды, интуитивті басқару элементтерін құруды және әртүрлі құрылғылар мен экрандар үшін жауап беретін дизайнды қолдауды қамтиды.

3. Білім беру мазмұнын әзірлеу:

Сапалы білім беру мазмұны сәтті онлайн платформаның негізі болып табылады.Оқу материалдарын, бейне сабақтарды, интерактивті тапсырмаларды, тесттерді және қосымша ресурстарды әзірлеу кіреді.Ақпараттық, өзекті, мақсатты аудитория үшін қызықты және білім беру стандарттарына сәйкес болуы керек.

Бағдарлама тілдеріне арналған оқулықтарды сайт арқылы оқуға болатындықтары көптеген онлайн платформалар бар. Соның ішінде мен өз сайттымды ойлап тапттым CodeAcademy (сурет 1).

Мысалға:



Сурет 1. Бағдарлама тілдеріне арналған оқулықтар.

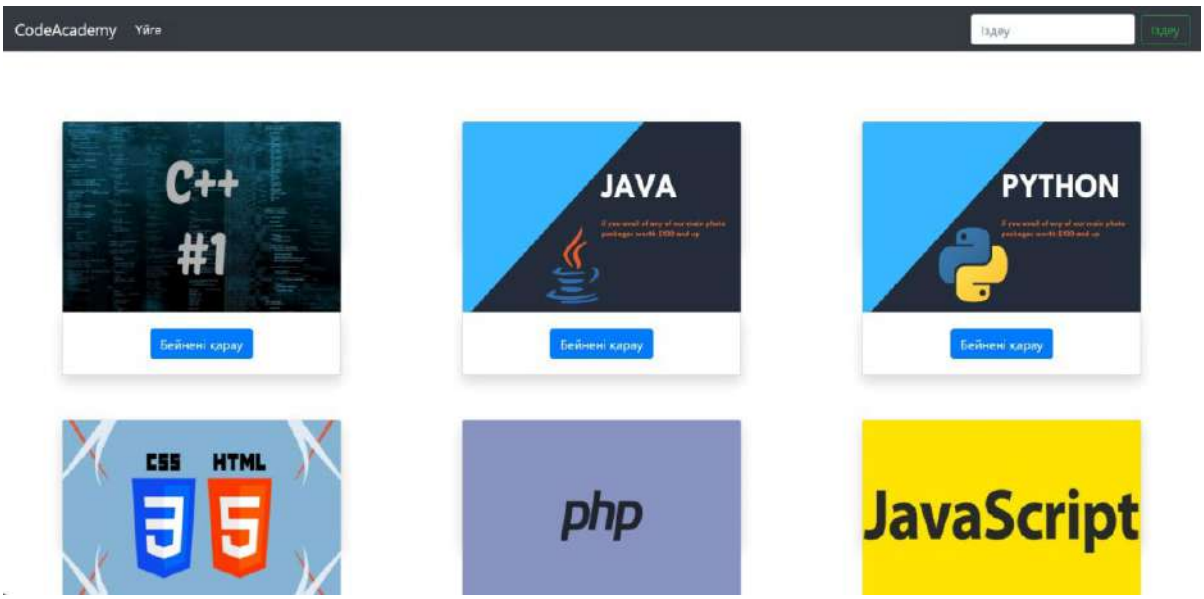
Осы платформаларға кіру арқылы пайдаланушылар таңдаған оқулықтарды байқап, барлық мақсаттарын қолдануға болады. Бұл платформалар арқылы оқушылар кез келген уақытта, кез келген орныда, интернет байланысы бар жерде оқуға болады.

Бағдарламалау бойынша бейне оқулықтар-әртүрлі бағдарламалау тілдерін, алгоритмдерді, деректер құрылымдарын және бағдарламалық жасақтаманы әзірлеудің басқа аспектілерін үйренудің тамаша тәсілі (сурет 2).

Бейне оқулықтар әдетте қысқа бейне форматында ұсынылады, әдетте бірнеше минуттан бір сағатқа дейін созылады. Олар тұжырымдамаларды түсіндіруді, нақты уақыттағы кодты көрсетуді, практикалық мысалдар мен тапсырмаларды қамтуы мүмкіндік береді.

Бейне оқулықтар бағдарламалау тақырыптарының кең ауқымын қамтиды, соның ішінде:

- Python, JavaScript, Java, C,, сияқты бағдарламалау тілдерінің негіздері және басқалар.
- Алгоритмдер және мәліметтер құрылымы.
- Веб-қосымшаларды әзірлеу (frontend және backend).
- IOS және Android үшін мобильді қосымшаларды әзірлеу.
- Мәліметтер базасымен жұмыс,



Сурет 2. Бағдарлама тілдеріне арналған бейне сабақтар.

Тестілеу және бағдарламалау Quize оқу үшін өте пайдалы. Міне, олардың тиімді болуының бірнеше себептері:

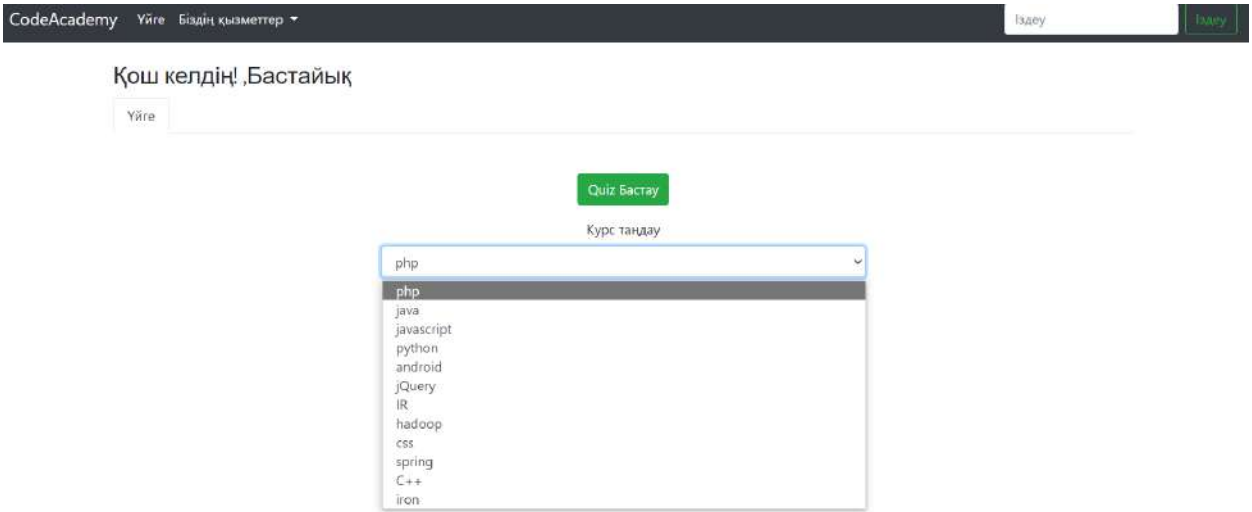
Білімді тексеру: тесттер студенттерге бағдарламалау ұғымдары туралы білімдері мен түсініктерін тексеруге мүмкіндік береді. Олар қосымша зерттеуді қажет етеді.

Мотивация: тест тапсырмалары оқушыларды белсенді оқуға және жақсы нәтижелерге қол жеткізуге ынталандыруы мүмкін. Тесттерді сәтті аяқтағаннан кейін студенттер өздерінің жетістіктеріне қанағаттануды сезінеді және әрі қарай оқуға ынталы болуы мүмкін.

Кері байланыс: тест нәтижелері студенттерге олардың үлгерімі туралы кері байланыс береді. Бұл оларға қай салаларды жақсы білетінін және қайсысына көбірек көңіл бөлу керектігін түсінуге көмектеседі.

Жалпы алғанда, бағдарламалау тестілері мен quize білім беру процесінің маңызды бөлігі болып табылады, бұл студенттерге өз білімдерін бағалауға, зерттелген материалды бекітуге және болашақ бағдарламалау сынақтарына дайындалуға көмектеседі (сурет 3).

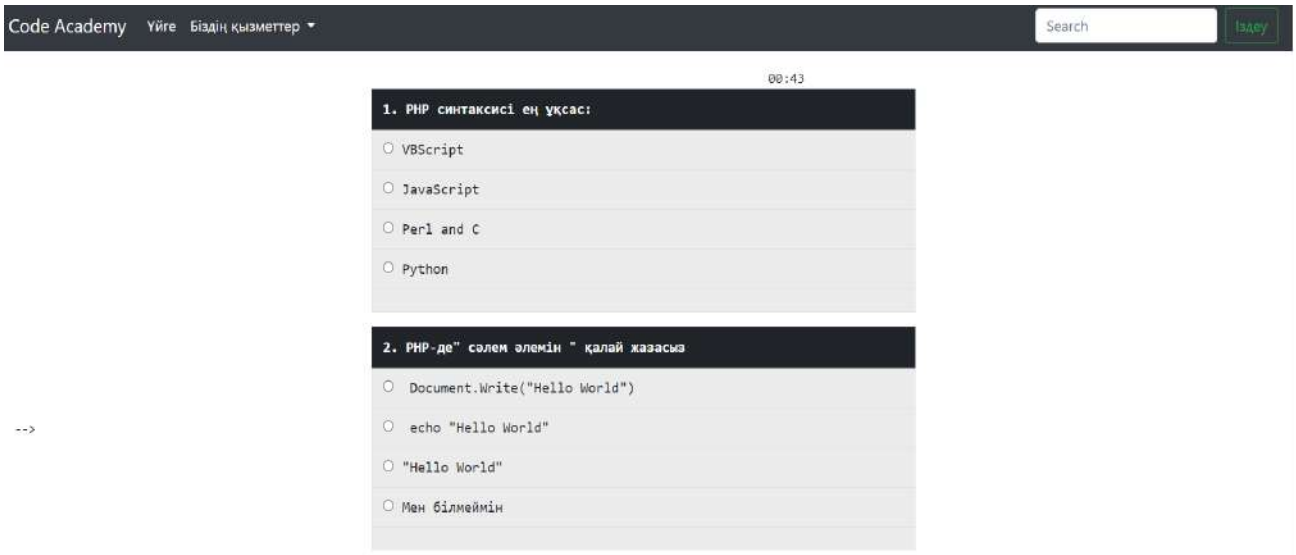
Code Academy платформасындағы тест бөлімі:



Сурет 3. Бағдарлама тілдеріне арналған quize тесттер.

Бұл бөлімде біз өзімізге қажетті тілді таңдау арқылы тест тапсырмаларын өте аламыз (сурет 4).

Мұндай сынақтардан өту студенттерге сертификаттау емтихандарына дайындалуға және сәтті өту мүмкіндігін арттыруға көмектеседі.


Code Academy
Үйге
Біздің қызметтер
Search
Іздеу
00:43
1. PHP синтаксисі ең ұқсас:
VBScript
JavaScript
Perl and C
Python
2. PHP-де" сәлем әлемін " қалай жазасыз
Document.Write("Hello World")
echo "Hello World"
"Hello World"
Мен білмеймін
-->
-->
-->

УДК 004(075.8)

2D-МОДЕЛИРОВАНИЕ. СОЗДАНИЕ ИГРЫ НА ЯЗЫКЕ ПРОГРАММИРОВАНИЯ PYTHON

Жолдас Рамазан Бауыржанұлы
zoldasramazan0@gmail.com
Жарылкасынов Арнур Жанатович
arnur09.07.06@icloud.com
Студенты 1 курса образовательной программы «Информационные системы»
Алматинский технологический университет, г.Алматы, Республика Казахстан
Научный руководитель, магистр ИС, лектор – **Искакова А.Т.**

Информационные технологии охватывают широкий спектр деятельности, связанный с обработкой, передачей и хранением информации с использованием компьютерных технологий. Это включает в себя разработку программного обеспечения, создание веб-сайтов и приложений, администрирование компьютерных сетей, кибербезопасность, анализ данных и многое другое. ИТ играет ключевую роль в различных отраслях, современный мир не представим без его влияния.

Язык программирования Python является фундаментальным инструментом в арсенале любого разработчика и исследователя. Python прочно закрепился на вершине списка самых популярных и востребованных языков программирования, начиная с момента своего появления в конце 1980-х годов. Его успех объясняется не только элегантным и интуитивно понятным синтаксисом, но и широтой применения – от создания веб-приложений до научных вычислений и искусственным интеллектом. Основная привлекательная черта Python является его философия "читаемости кода", которая делает разработку и поддержку программного обеспечения более простой и эффективной. Это очень важно в современном мире, где коллаборация и обмен знаниями играют ключевую роль в разработке качественного программного продукта. Python обладает огромным сообществом разработчиков, которые постоянно создают новые библиотеки, фреймворки и инструменты, расширяя его функциональность и делая её еще более мощным и универсальным. Эта активная экосистема поддерживает рост популярности языка и его применение в самых разных областях от научных исследований до разработки приложений для мобильных устройств. В данной работе мы проведем глубокий анализ особенностей и преимуществ языка Python, рассмотрим его основные принципы и концепции, а также проанализируем его влияние на современную индустрию информационных технологий. Мы рассмотрим некоторые примеры успешного использования Python в реальных проектах и исследованиях, чтобы лучше понять его потенциал и перспективы развития в будущем.

В наши планы также входит создание двухмерной компьютерной игры с использованием языка программирования Python. Мы собираемся внимательно изучить все необходимые аспекты разработки игр, углубленно изучить язык программирования Python включая его основные концепции, структуры данных, алгоритмы и практическое применение в разработке игр является важным этапом в этом процессе.

Python это интерпретируемый язык программирования высокого уровня, появившийся в конце 1980-х годов. Его создатель, Гвидо ван Россум, поставил перед собой цель разработать простой, но мощный язык, который было бы легко читать и понимать.

История Python началась в декабре 1989 года, когда голландский программист Гвидо ванн Россум задался целью разработать новый язык программирования Python был основан на идее простоты и читабельности кода. Название языка было навеяно комедийным шоу Monty Python's Flying Circus, которое стало популярным в Великобритании в 1970-х годах.

Развитие и популяризация языка Python прошли несколько важных этапов с момента его первого выпуска в 1991 году: ключевым фактором популярности стала его простота, эффективность и мощный функционал, который привлек внимание широкого круга разработчиков и ИТ-инженеров.

Изначально Python широко использовался в академическом и научном сообществе благодаря своей простоте и гибкости, позволяя исследователям и ученым быстро решать разнообразные задачи вычислений и анализа данных.

Позже, благодаря мощным веб-фреймворкам, таким как Django и Flask, Python стал популярен среди веб-разработчиков, поскольку облегчал создание веб-приложений и сайтов.

Появление библиотек и фреймворков для анализа данных и машинного обучения, таких как NumPy, pandas, scikit-learn и TensorFlow, сделало Python одним из ведущих языков в области искусственного интеллекта и анализа данных.

Что можно написать на Python?

1. Программы, автоматизирующие выполнение таких задач, как поиск данных на веб-сайтах, автоматическая отправка электронных писем или составление расписаний.
2. Веб-приложения с использованием таких фреймворков, как Django и Flask. Эти приложения могут обрабатывать запросы пользователей, взаимодействовать с базами данных и возвращать результаты в браузер.
3. Анализ данных и машинное обучение с использованием таких библиотек, как Pandas, NumPy, scikit-learn и TensorFlow. Это включает в себя обработку и визуализацию данных, обучение моделей машинного обучения и оценку эффективности.
4. Создание игр на Python с использованием таких библиотек, как Pygame и Unity.
5. Разработка приложений для научных и инженерных вычислений с использованием таких библиотек, как SciPy и SymPy.
6. Системное администрирование, включая администрирование серверов, автоматизацию резервного копирования данных и написание скриптов для мониторинга сети.
7. Разработка мобильных приложений с использованием фреймворков Kivy или SL4A.
8. Создание ботов для социальных сетей, таких как Twitter и Telegram, для автоматической публикации контента и ответа на запросы пользователей.
9. Работа с базами данных, включая создание, чтение, запись и обновление данных, с использованием таких библиотек, как SQLite, MySQL и PostgreSQL.
10. Разработка клиент-серверных приложений и сетевых приложений, таких как чат-боты, с использованием таких библиотек, как socket и Twisted.
11. Разработка приложений для настольных компьютеров с использованием таких фреймворков, как PyQt и Tkinter. Эти приложения могут быть графическими пользовательскими интерфейсами (GUI), играми или инструментами обработки данных.
12. Создание скриптов для автоматизации рутинных компьютерных задач, таких как управление файлами, обработка текстов и архивирование данных.
13. Использование Python API для разработки расширений для других приложений, например, расширений для текстовых редакторов (например, Sublime Text или VS Code) или графических программ (например, Blender)
14. Писать программы для робототехники и автоматизации процессов с использованием библиотек robot framework и управлять оборудованием через GPIO (ввод/вывод общего назначения) на одноплатных компьютерах, таких как Raspberry Pi
15. Создавать инструменты для анализа и визуализации данных из социальных сетей, таких как Twitter и Facebook, используя API этих платформ
16. Разрабатывать приложения для Интернета вещей (IoT), например, для управления домашней автоматикой и сенсорными устройствами с помощью библиотеки MicroPython.
17. Поддержка и разработка систем управления контентом (CMS) с использованием Python и таких фреймворков, как Wagtail для Django и WordPress.

18. Создание инструментов для анализа текста и обработки естественного языка (NLP). Например, программы для анализа тональности текста, извлечения ключевых слов и классификации текстов.

19. Разработка систем контроля версий и совместной работы над кодом с использованием систем контроля версий, таких как Git, или хостинга кода на таких платформах, как GitHub, GitLab или Bitbucket.

20. Конечно, любой другой проект или приложение, которое может прийти в голову разработчику; Python предлагает обширный набор инструментов и библиотек для реализации практически любой идеи.

Компьютерные игры - это вид развлечений, в которых игроки управляют виртуальными персонажами или объектами в соответствии с определенными правилами и целями. Существует множество различных жанров игр, включая стратегии, симуляторы, экшены и головоломки.

История компьютерных игр началась в 1962 году с игры "Космическая война!", созданной для компьютера PDP-1. История компьютерных игр началась в середине XX века, когда появились такие простые игры, как По мере развития технологий компьютерных систем и игровых приставок игры становились все сложнее и разнообразнее.

1980-е годы, когда появились первые домашние игровые приставки, такие как Atari 2600 и Nintendo Entertainment System (NES), а также персональные компьютеры, стали золотым веком видеоигр. С тех пор игровая индустрия продолжала развиваться и внедрять новые технологии, такие как 3D-графика, онлайн-игры и виртуальная реальность.

Сегодня компьютерные игры стали огромным явлением, охватывающим многие аспекты культуры и общества. Они предлагают игрокам широкий спектр впечатлений, социального взаимодействия и возможностей для развлечения.

Компьютерные игры всегда поднимают людям настроение. Это связано с тем, что они обладают определенными характерными особенностями, с помощью которых они не дают скучать и дарят положительные эмоции игроку.

Поскольку в компьютерные игры могут играть как новички, так и профессионалы, стоит заранее ознакомиться с инструкциями, деталями и правилами, чтобы не столкнуться с проблемами. Также важно помнить, что у каждой игры есть системные требования.

Итак, приступаем к нашей работе. Первыми шагами к написанию нашей работы было ознакомление со всей нужной нам информацией, а именно с внутренней составляющей компьютерных игр и языком программирования Python. После чего мы начали прописывать определенные части своей работы, чтобы в последствии упростило нам написание нашего кода. Когда мы были готовы приступать к нашей работе, мы открыли свой редактор кода, который используем для написания программ на Python. Им является PyCharm, потому что он очень прост в чтении языка, имеет приятное и понятное для глаз оформление и удобен в устранении своих ошибок при написании кода программы. Далее мы создали файл своей работы, чтобы производить дальнейшие сохранения по ходу написания кода.

Написание нашей игры начиналось с выбора библиотек, классов и модулей. У Python существует 2 библиотеки, которые подходят для создания игр: Pygame и Arcade. Прочитав про каждую из них, мы решили остановиться на Pygame, потому что наша игра одноуровневая и не требует множества кнопок для управления, как, например, на платформере. Pygame — это «игровая библиотека», набор инструментов, помогающих программистам создавать игры. К ним относятся: графика, анимация, звук, управление. Конечно, создавать какую-то новейшую игру, которую никто никогда не делал мы не собираемся, ведь превыше всего для нас является лишь ознакомление с организацией процесса написания игры, а также усовершенствование этой игры на более яркую и интересную, с нашим кодом и нашими созданными моделями. Мы создали игру, чем-то схожую на очень старую классическую аркадную игру Space Invaders, созданную еще в 1978 году для аркадных автоматов. Наша же игра называется Космические воины.

Мы установили библиотеку Pygame, импортировали ее и начали писать код. Помимо этой библиотеки мы так же использовали модуль sys, который предоставляет доступ к переменным, используемым или поддерживаемым интерпретатором, а также к функциям, которые тесно взаимодействуют с интерпретаторами, а также Спрайт — это элемент компьютерной графики, представляющий объект на экране, который может двигаться. В двухмерной игре все, что вы видите на экране, является спрайтами. Начали мы с создания окна, цвета, текста и фона (Рисунок 1).

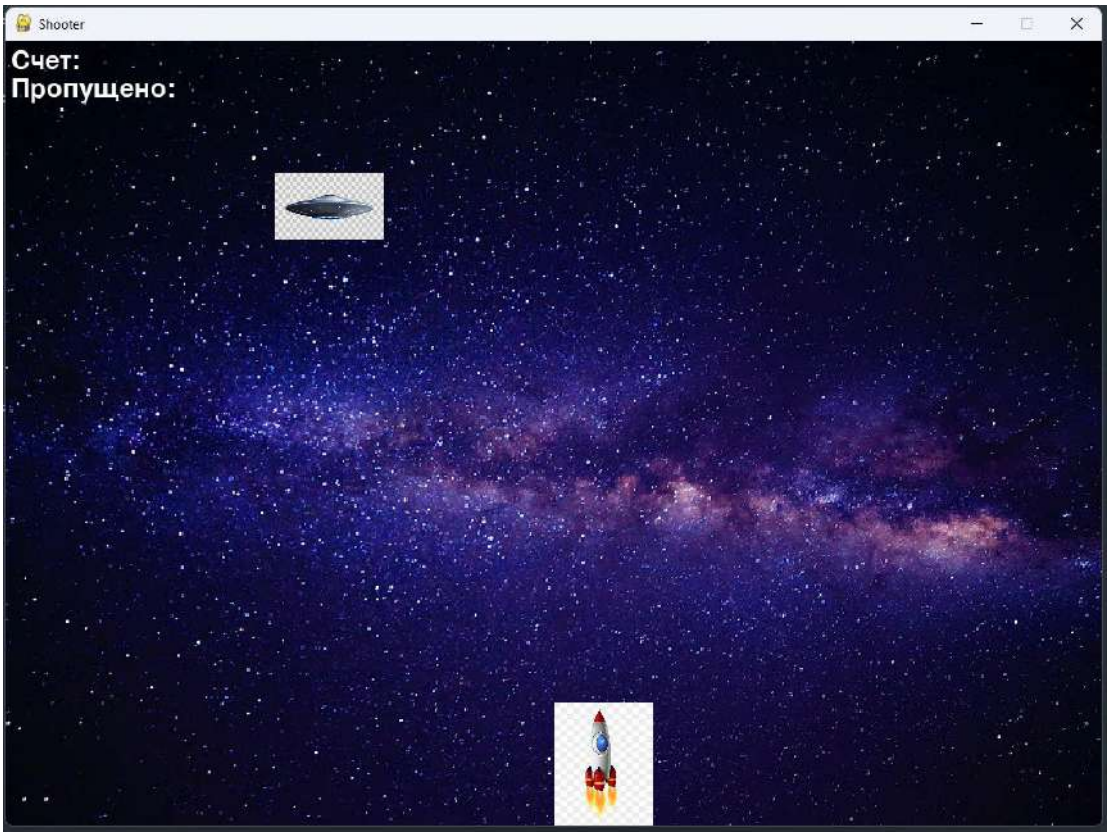


Рисунок 1. Создания окна, цвета, текста и фона.

Затем приступили к написанию кода работы пушки, управлению и основным скриптам (Рисунок 2, Рисунок 3 и Рисунок 4). Игра готова!

```
#============================================
#Display
window_width=1000
window_height=700
window=display.set_mode((window_width,window_height))
display.set_caption('Shooter')
#Text
font.init()
font=font.Font(None,36)
text=font.render("Счет: ",True,(255,255,255))
text2=font.render("Пропущено: ",True,(255,255,255))

#============================================
#Images
img=image.load('rocket.png')
img_size=100
#im=transform.scale(img,(img_size,img_size))
background=image.load('galaxy.jpg')
background=transform.scale(background,(window_width,window_height))

#============================================
#Values-Ставим значение
rect=img.get_rect()
rect.x=window_width//2
rect.y=window_height//2
speed =4

#============================================
#Кадры в секунды
FPS=60
clock=time.Clock()

#============================================
#Player
rocket=Player('rocket.png',window_width/2,window_height-110,7)

#Bullets
bullet=Bullet('bullet.png',rect.x,rect.y,speed)

#============================================
```

Рисунок 2. Скрипт для создания фонов и спрайтов.

```
random_x=randint(0,window_width-img_size)
ufo=Enemy('ufo.png',random_x,0,3)

#============================================
end=True
while end:
    #============================================
    #Drawning
    window.blit(background,(0,0))
    rocket.reset()
    rocket.update()
    ufo.reset()
    ufo.update()
    window.blit(text,(5,5))
    window.blit(text2,(5,30))
    display.update()
    window.fill((0,0,0))

    #============================================
    #Exit from game
    for i in event.get():
        if i.type==QUIT:
            quit()
        if i.type==KEYDOWN:
            if i.key==K_ESCAPE:
                quit()
    clock.tick(FPS)


    if i.type==KEYDOWN:
        if i.key==K_SPACE:
            bullet.reset()
            bullet.update()
while True:
    for i in event.get():
        if i.type==QUIT:
            quit()
        if i.type==KEYDOWN:
            if i.key==K_ESCAPE:
                quit()
```

Рисунок 3. Скрипты спавна противников, окончания игры и управления.

```python
from pygame import*
from random import*

#-----------------------
#Классы
class GameSprite(sprite.Sprite):
    def __init__(self,player_image,player_x,player_y,player_speed):
        super().__init__()
        self.image=transform.scale(image.load(player_image),(100,60))
        self.speed=player_speed
        self.rect=self.image.get_rect()
        self.rect.x=player_x
        self.rect.y=player_y
    def reset(self):
        window.blit(self.image, (self.rect.x, self.rect.y))
class Player(GameSprite):
    def __init__(self, player_image, player_x, player_y, player_speed):
        GameSprite.__init__(self,player_image,player_x,player_y,player_speed)
        self.image=transform.scale(image.load(player_image),(90,110))
    def update(self):
        keys=key.get_pressed()
        if keys[K_RIGHT] and self.rect.x<window_width-img_size:
            self.rect.x+=self.speed
        elif keys[K_LEFT] and self.rect.x>5:
            self.rect.x-=self.speed
class Enemy(GameSprite):
    def __init__(self, player_image, player_x, player_y, player_speed):
       GameSprite.__init__(self,player_image, player_x, player_y, player_speed)
    def update(self):
        self.rect.y+=self.speed
        if self.rect.y > window_height:
            self.rect.y=0
            self.rect.x=randint(0,window_width)
class Bullet(GameSprite):
    def __init__(self, player_image, player_x, player_y, player_speed):
        GameSprite.__init__(self,player_image, player_x, player_y, player_speed)
    def update(self):
        self.rect.y-=self.speed
        if self.rect.y<0:
            self.kill()
```

Рисунок 4. Скрипт передвижения, хитбоксы и спрайты (внутриигровые модели).

Заключение. В ходе нашей проделанной научной работы нам удалось добиться желаемого результата. У нас получилось создать игру на языке программирования Python, конечно, не без каких-либо проблем и недочётов. К такому недочёту можно отнести отсутствие звуков, что в дальнейшем мы постараемся исправить. Мы ожидали, что создание игры не будет какой-то тяжелой работой, но оказалось все совсем иначе. Мы справились с нашими задачами и поставленной целью и в дальнейшем постараемся доработать свою игру и выйти на еще более высокий уровень.

Список использованных источников:

1. Гуриков С.Р. Основы алгоритмизации и программирования на Python [Текст]: учебное пособие. – М.: Инфра-М, 2018, 343 с. ISBN 978-5-00091-487-8, ISBN 978-5-16-013349-2, ISBN 978-5-16-102278-8: https://library.atu.edu.kz/files/43474.pdf

2. Федоров Д.Ю. Программирование на языке высокого уровня Python [Текст]: учебное пособие // Д.Ю. Федоров, 2-е издание. – М: Юрайт, 2022, 210 с. ISBN 9785534146387
3. Руководство по языку программирования Python: Онлайн курс, https://metanit.com/python/tutorial/
4. Как программировать игры на Python с помощью библиотеки Pygame // wikiHow URL: https://ru.wikihow.com/программировать-игры-на-Python-с-помощью-библиотеки-Pygame

УДК 004.89

ИССЛЕДОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ ПЕРЕДАЧИ ДАННЫХ В БЕСПРОВОДНЫЕ СЕТИ

Жуматаев Рустем Жумабекович
indira.bukenova11@gmail.com
Студент 3 курса образовательной программы «Информационные системы»
Алматинский технологический университет, г.Алматы, Республика Казахстан
Научный руководитель, м.т.н., лектор – **Букенов Г.С.**

Технология передачи данных в беспроводных сетях является важной отраслью современных коммуникаций и оборудования, обеспечивающей мобильность и гибкость передачи данных в отличие от проводных сетей. Беспроводные сети используют различные типы электромагнитных волн, таких как радиоволны, микроволны и инфракрасные лучи, для передачи данных между устройствами.

Беспроводные сети включает в себя изучение различных типов беспроводных технологий, их преимуществ и недостатков, стандартов и протоколов передачи данных [1]. Это также включает в себя исследование проблем беспроводных сетей, таких как безопасность, шумы и помехи, пропускная способность и масштабируемость. Кроме того, введение в беспроводные сети предполагает изучение методов оптимизации и улучшения производительности беспроводных сетей, включая различные виды мультиплексовции и форм модуляции.

Основная цель работы состоит в том, чтобы предоставить основные знания и основные понятия для понимания и разработки беспроводных систем передачи данных, кроме того, введение в беспроводные сети должно способствовать пониманию последствий использования беспроводных технологий и их влияния на общество и инфраструктуру. В целом, позволяет читателю приобрести необходимые знания для работы в этой области и участвовать в разработке новых методов и технологий для передачи данных.

Материалы и методы. Основная проблема, которую будет решать исследование -это улучшение производительности беспроводных сетей, повышение безопасности, уменьшение помех и шумов, или другие проблемы, связанные с беспроводными сетями.

Сбор данных. Собраны данные, необходимые для тестирования. Это включает экспериментальные данные, данные из литературного обзора, данные полученные из других источников.

Анализ данных. Собранные данные проанализированы. Анализ включает статистический анализ, моделирование и другие методы анализа данных.

Интерпретация результатов. Результаты анализа данных интерпретированы и сделаны выводы относительно гипотезы.

Технологии беспроводных сетей имеют разнообразные приложения и методы, которые позволяют создавать сети для передачи данных без использования проводов. Вот некоторые из основных типов беспроводных сетей:

Беспроводные локальные сети (WLAN): Эти сети позволяют создавать беспроводные соединения в небольших областях, таких как дома, офисы или кафе [2]. Они используют стандарты, такие как Wi-Fi, для обеспечения связи между устройствами.

Беспроводные широкополосные сети (WWAN): WWAN обеспечивает доступ к интернету широкополосным каналом для ноутбуков, планшетных ПК и мобильных устройств. Они работают через мобильные сети связи, такие как 4G или 5G.

Беспроводные метрополитенские сети (WMAN): WMAN предоставляет широкополосный доступ к интернету для крупных областей, таких как города или регионы. Они используют безлинейное оборудование, такое как микроволновые или спутниковые антенны.

Беспроводные глобальные сети (WWGN): Эти сети предоставляют широкополосный доступ к интернету для пользователей в разных странах [3]. Они основаны на спутниковых системах связи, таких как GPS или спутниковое телевидение.

Беспроводные сети для умных домов: Эти сети позволяют устройствам в доме или офисе взаимодействовать между собой через беспроводные соединения. Это может включать в себя умные устройства для управления освещением, отоплением, безопасностью и другими системами.

Беспроводные сети играют ключевую роль в современном мире, обеспечивая удобство и гибкость в подключении к сети в любом месте и в любое время.

Динамическая маршрутизация. OSPF (Open Shortest Path First) - протокол динамической маршрутизации, использующий алгоритм SPF (Shortest Path First) для определения наилучших маршрутов в IP-сетях. Он поддерживает иерархию областей, обмен маршрутной информацией через LSA (Link State Advertisement), безопасность через механизмы аутентификации и поддержку IPv6. OSPF широко используется благодаря эффективности и надежности [4].

Для настройки динамической маршрутизации с OSPF в компьютерной сети, сначала нужно начать с настройки маршрутизаторов под названием AR1 – AR2 – AR3 – AR4
Динамическую маршрутизацию можно увидеть на рисунке 1.

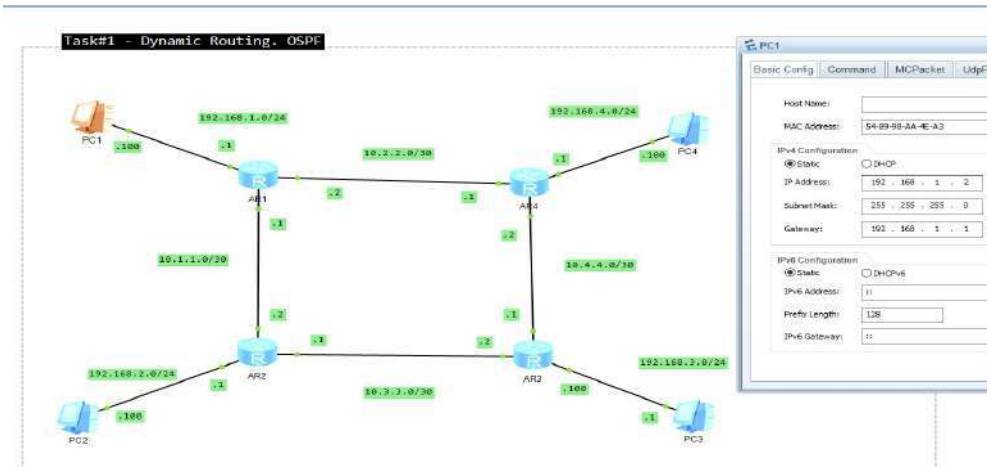


Рисунок 1. Настраивание PC.

Написана общая конфигурация поэтому нужно записать Айпи адрес: 192.168.1.2, маску: 255.255.255.0, и шлюз:192.168.1.1.

Аналогичную конфигурацию мы проводим и с остальными тремя компьютерами.

Далее мы переходим к настройке роутеров. По стандарту через system-view мы задаем имя и для каждого порта(GE 00,01,02) задаем свой айпи (рисунок 2).

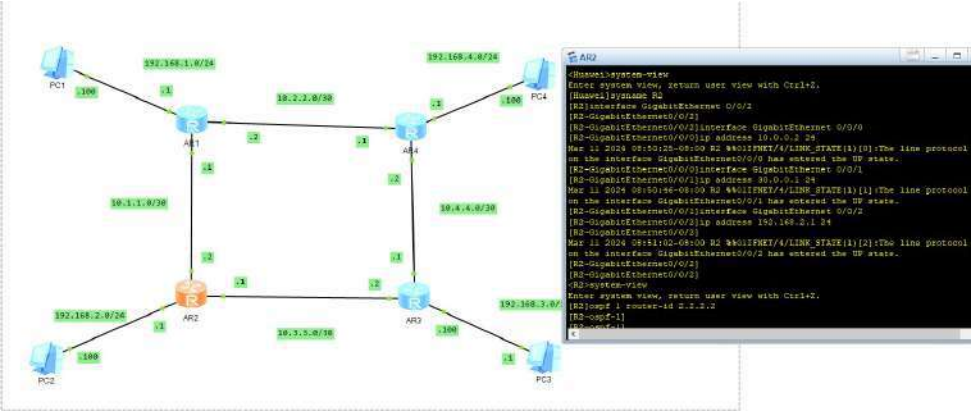


Рисунок 2. Настраивание маршрутизаторов.

Далее мы создаем процесс OSPF, используя команду «ospf-process-id»:
<R1> system-view
[R1] ospf 1 router-id 1.1.1.1[R1-ospf-1]
Далее проводим аналогичную операцию с R2, R3 и R4
Далее мы настраиваем OSPFv2 для одной области OSPF, точнееобласти 0.
[R1-ospf-1] area 0
[R1-ospf-1-area-0.0.0.0] network 10.0.0.0 0.0.0.255
[HR1-ospf-1-area-0.0.0.0] network 20.0.0.0 0.0.0.255
[R1-ospf-1-area-0.0.0.0] network 192.168.1.0 0.0.0.255
С помощью этих команд мы подключаем соединения области 0 дляайпи наших портов.
Остальные 3 роутера настраиваем через те же команды меняя толькосоединения айпи(IP)
После настройки в задании написано проверить работоспособность пропинговав PC2, PC3 и PC4 через PC1(рисунок 3, 4).

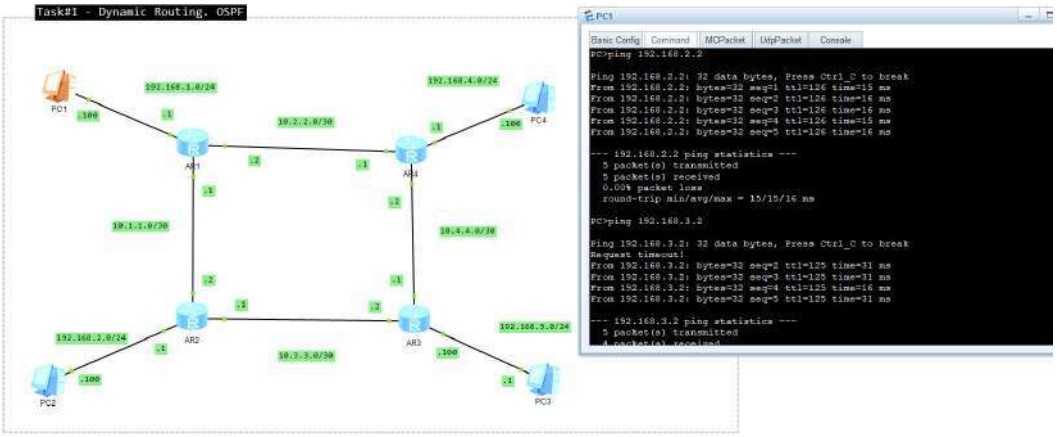


Рисунок 3. С персонального компьютера пингуем на остальные части ПК.

Все это делаем через команды:
ping 192.168.2.2
ping 192.168.3.2

ping 192.168.4.2

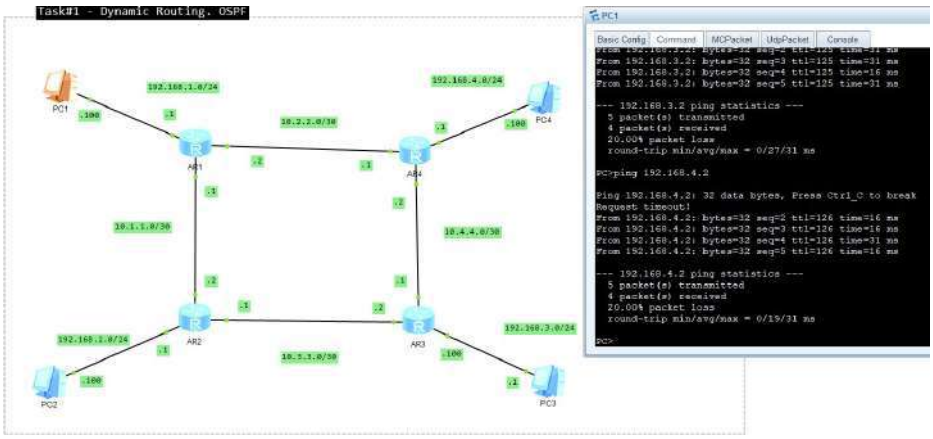


Рисунок 4. С персонального компьютера пингуем на остальные части ПК.

Как видим по всем командам есть обратный отклик значитподключение заработало.

Статическая маршрутизация. Производим стандартную настройку роутеров входим в system-view, меняем имя на R1 через sysname. После переходим к настройке айпи адресов как показано в рисунке 5.

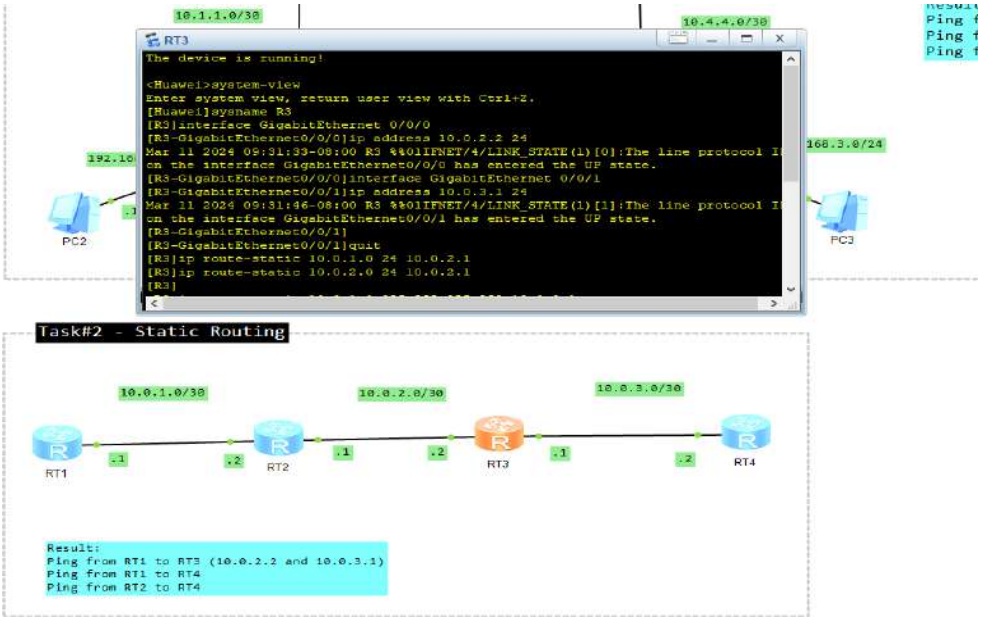


Рисунок 5. Настраивание статический айпи.

Записываем все по условию, пример R3:

interface GigabitEthernet 0/0/0ip address 10.0.2.2/24 interface GigabitEthernet 0/0/1ip address 10.0.3.1/24

Производим аналогичные операции для оставшихся трех роутеров (рисунок 6).

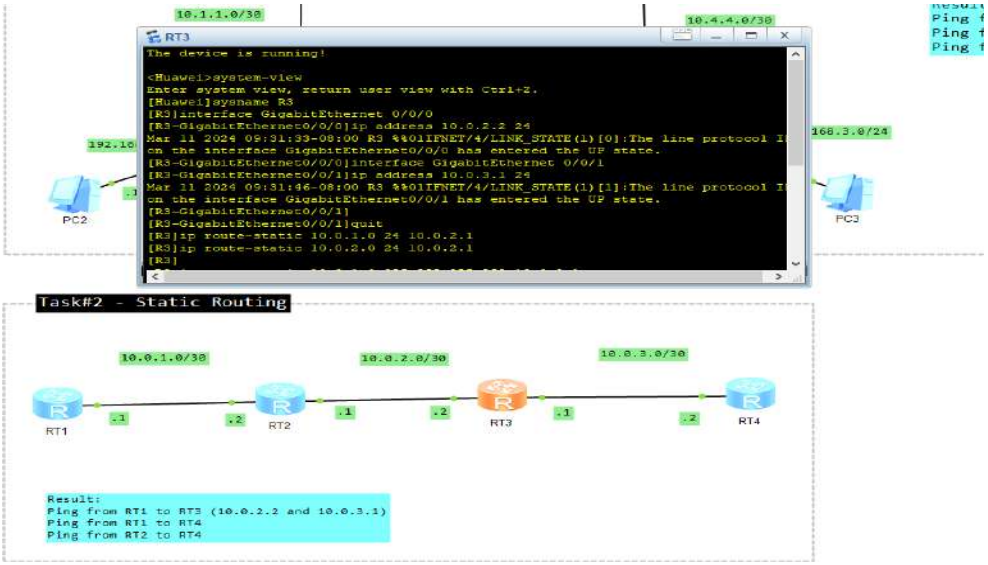


Рисунок 6. Настраивание статический айпи.

Далее мы конфигурируем статические роутеры через: ip route-static 10.0.1.0 255.255.255.252 10.0.2.1

ip route-static 10.0.2.0 255.255.255.252 10.0.2.1

После конфигурации оставшихся трех роутеров производим проверкупо условию Ping from RT1 to RT3 (10.0.2.2 and 10.0.3.1). Это можно увидеть на рисунке 7, 8.

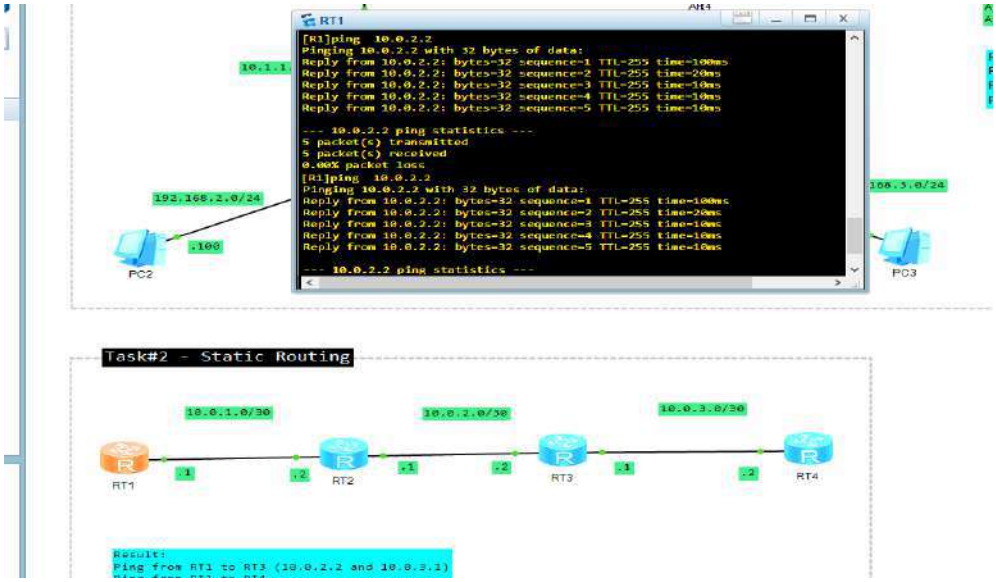


Рисунок 7. Пингуем систему Ping from RT1 to RT4.

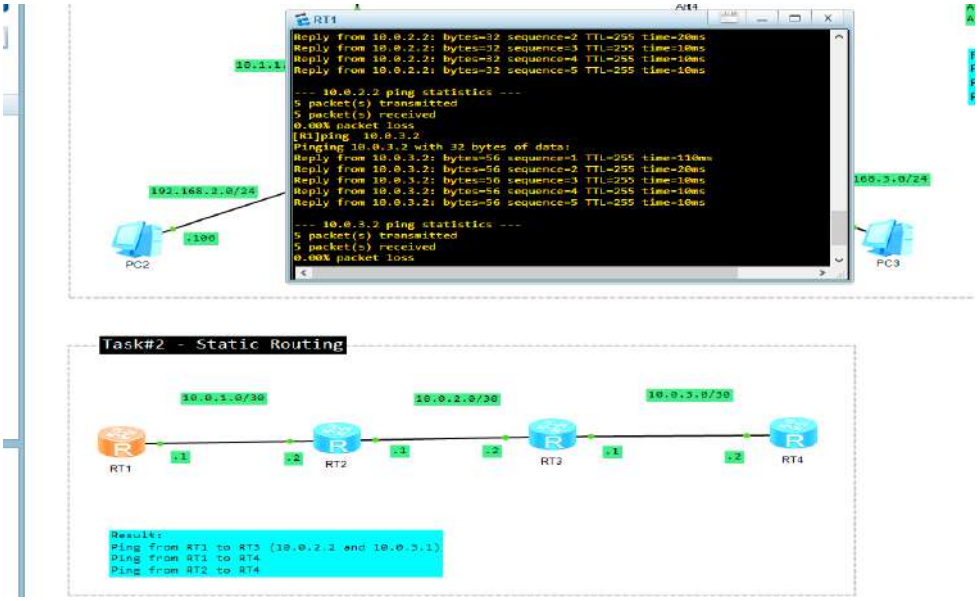


Рисунок 8. Пингуем систему Ping from RT2 to RT4.

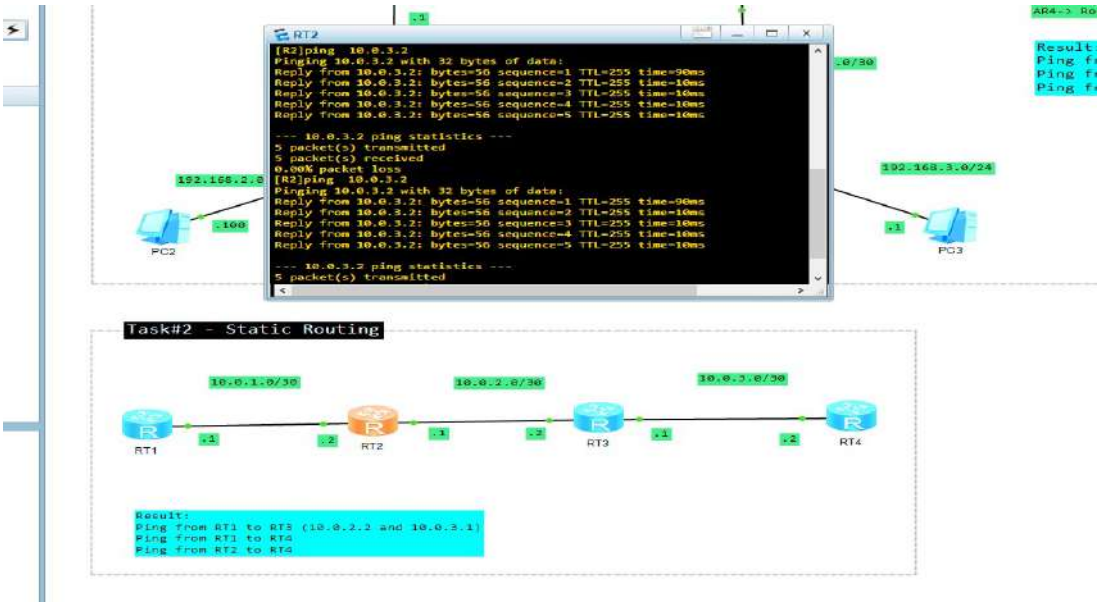


Рисунок 9. Пингуем систему.

Возвратный ответ получен, значит все работает.

Скорости передачи данных. На рисунке 10 можно увидеть виды беспроводных технологий.

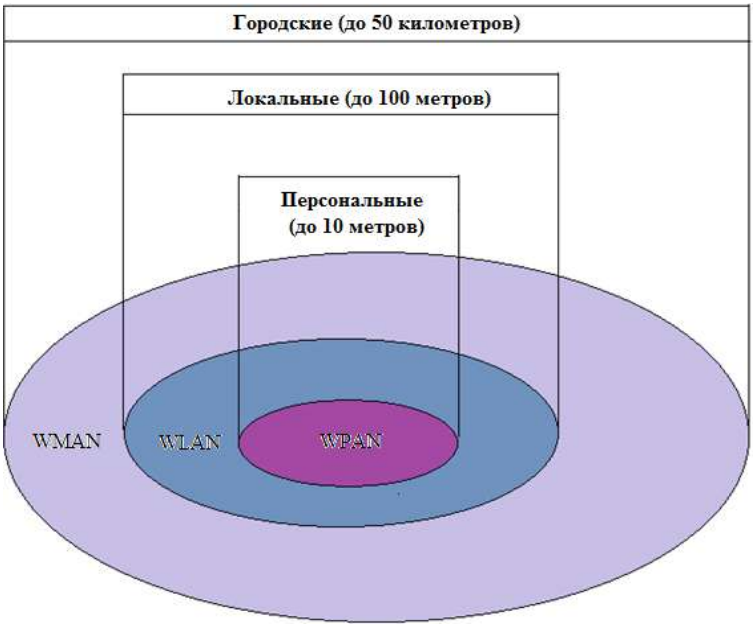


Рисунок 10. Виды беспроводных технологий.

Технология беспроводных метрополитенских сетей (WMAN) предоставляет широкополосный доступ в интернет на расстоянии около 50 км и призвана заменить или дополнить проводную инфраструктуру городских коммуникационных сетей, обеспечивая высокоскоростной доступ в интернет и телефонию через "последнюю милю" [5]. Эти сети, такие как WiMAX (стандарты IEEE 802.16), поддерживают различные скорости передачи данных, разделенные на поддиапазоны: SIR, MIR, FIR, VFIR, UFIR.

SIR (Serial Infrared) обеспечивает скорости передачи данных, аналогичные стандарту RS232 (COM-порт), от 9.6 Кбит/с до 115.2 Кбит/с.

MIR (Medium Infrared) поддерживает скорости 0.576 Мбит/с и 1.152 Мбит/с.

FIR (Fast Infrared) включает устаревшие скорости до 4 Мбит/с и современно используемую скорость 4 Мбит/с.

VFIR (Very Fast Infrared) поддерживает скорости до 16 Мбит/с.

UFIR (Ultra Fast Infrared), находящийся в разработке, ожидается поддерживать скорости до 100 Мбит/с.

Технология GPRS (General Packet Radio Service), использующаяся в мобильной связи GSM, предоставляет пакетную передачу данных и позволяет пользователям обмениваться информацией с другими устройствами и внешними сетями, включая интернет [6]. GPRS использует различные кодовые схемы для обеспечения качественной передачи данных в зависимости от качества радиосигнала.

Опишем основные методы разделения доступа к радиоканалу. Использование этих методов доступа в современных протоколах передачи информации по беспроводным каналам связи вызвано необходимостью передавать большие объемы информации за короткий промежуток времени, поддерживать связь с несколькими абонентами в узких диапазонах частот [7].

В современных протоколах передачи данных предусматривается три основных метода разделения доступа устройств связи к радиоканалу — CDMA, FDMA, TDMA. Также существует ряд их модификаций.

CSMA. Carrier Sense Multiple Access (CSMA) — вероятностный сетевой протокол канального (MAC) уровня. Узел, желающий передать пакет данных, выполняет процедуру оценки чистоты канала, то есть в течение заранее заданного времени определяет уровень шума в передающей среде. Если передающая среда оценивается как чистая, узел может передать пакет данных. В противном случае, если выполняется другая передача, узел «отстраняется», то есть,

прежде чем опять предпринять процедуру отправки пакета, узел ждёт определённое время.

На практике более распространена модификация этой технологии — CSMA/CD, предусматривающая контроль коллизий. Существует также технология CSMA/CA, в которой предпринимаются меры по исключению коллизий. На рисунке 11 представлен один кадр для метода доступа устройств в сеть CSMA.

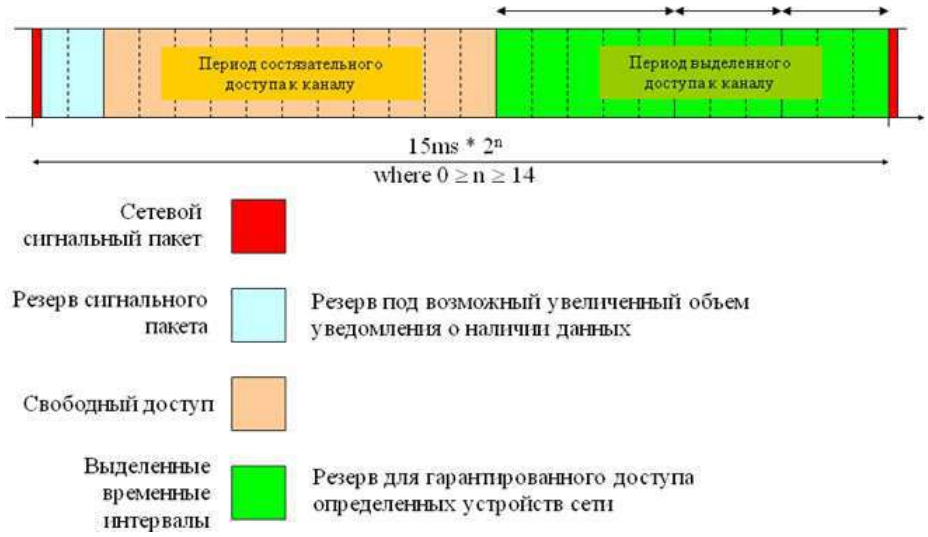


Рисунок 11. Система синхронизации и обеспечения множественного доступа к каналу CSMA.

OFDM. Frequency-division multiplexing — ортогональное частотное разделение каналов с мультиплексированием является цифровой схемой модуляции, которая использует большое количество близко расположенных ортогональных поднесущих. Каждая поднесущая модулируется по обычной схеме модуляции (например, квадратурная амплитудная модуляция) на низкой символьной скорости, сохраняя общую скорость передачи данных, как и у обычных схем модуляции одной несущей в той же полосе пропускания. На практике сигналы OFDM получаются путем использования БПФ (быстрое преобразование Фурье).

Все приведенные методы разделения доступа к каналу применяются в беспроводных сетях с множественным доступом. При этом сети могут иметь разную топологию.

Шифрование является одним из ключевых аспектов технологии передачи данных в беспроводных сетях, поскольку оно обеспечивает конфиденциальность, целостность и аутентификацию данных, передаваемых по беспроводным каналам.

Шифрование в беспроводных сетях может быть реализовано на нескольких уровнях:

- шифрование на прикладном уровне. Шифрование на прикладном уровне выполняется приложениями, которые передают данные по беспроводным сетям. Этот вид шифрования обеспечивает конфиденциальность данных, но не предотвращает атаки на сеть.
- шифрование на транспортном уровне. Шифрование на транспортном уровне выполняется протоколами транспортного уровня, такими как SSL/TLS. Этот вид шифрования обеспечивает конфиденциальность, целостность и аутентификацию данных, но требует дополнительных ресурсов.
- шифрование на сетевом уровне. Шифрование на сетевом уровне выполняется протоколами сетевого уровня, такими как IPsec. Этот вид шифрования обеспечивает конфиденциальность, целостность и аутентификацию данных, а также защищает сеть от атак.
- шифрование на канальном уровне. Шифрование на канальном уровне выполняется протоколами канального уровня, такими как WPA/WPA2. Этот вид шифрования обеспечивает конфиденциальность, целостность и аутентификацию данных, а также защищает беспроводную сеть от не санкционированного доступа в сеть (рисунок 12).

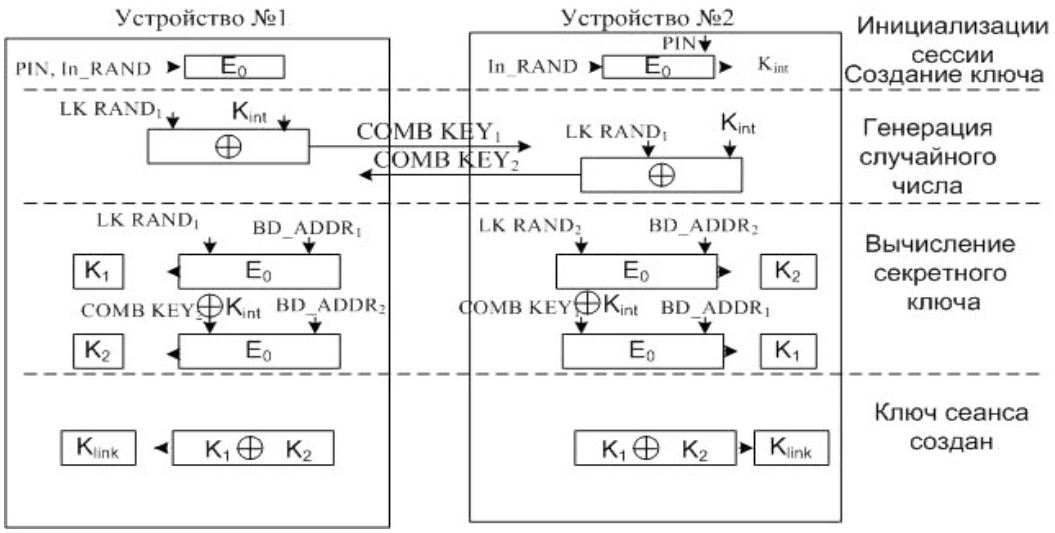


Рисунок 12. Схема соединения двух устройств Bluetooth для генерации общего ключа.

Протокол Bluetooth использует алгоритм потокового шифрования E0, основанный на линейном рекуррентном регистре (ЛРР). Этот алгоритм генерирует ключ потока, который смешивается с открытым текстом через операцию XOR и передается на приемное устройство. Ключ потока формируется с использованием главного идентификатора, случайного числа, номера слота и ключа шифрования. Размер ключа шифрования определяется в ходе установления сеанса между устройствами и может варьироваться от 8 до 128 бит. Протокол SSP включает в себя алгоритм Диффи-Хеллмана на эллиптических кривых для генерации пары безопасных ключей. На данный момент нет эффективных известных атак на алгоритмы Bluetooth, однако возможны реализации программных или аппаратных атак

Результаты и обсуждения. В ходе исследования технологии передачи данных в беспроводных сетях были изучены различные методы и протоколы, используемые для обеспечения безопасности и эффективности передачи данных в беспроводных сетях.

Было установлено, что существует несколько типов беспроводных сетей, таких как беспроводные локальные сети (WLAN), беспроводные широкополосные сети (WWAN), беспроводные метаполитенские сети (WMAN), беспроводные глобальные сети (WWGN) и беспроводные сети смарт-домов. Каждая из этих сетей имеет свои особенности и использование в зависимости от требований к передаче данных.

Было также выявлено, что существует несколько топологий беспроводных сетей, таких как звезда, кольцо, линия, метка, дерево и меш. Каждая топология имеет свои преимущества и недостатки, и выбор топологии зависит от требований к сети.

В ходе исследования было установлено, что шифрование является одним из ключевых аспектов беспроводных сетей, поскольку оно обеспечивает конфиденциальность, целостность и аутентификацию данных, передаваемых по беспроводным каналам. Были изучены различные методы шифрования, такие как шифрование на прикладном уровне, транспортном уровне, сетевом уровне и канальном уровне, и было выявлено, что каждый из этих методов имеет свои преимущества и недостатки.

Выводы. Исследования показывают непрерывное развитие технологий, таких как Wi-Fi, Bluetooth, Zigbee, 5G и других, что приводит к улучшению скорости передачи данных, дальности покрытия и надежности связи.

Благодаря использованию более эффективных методов модуляции, широких каналов и улучшенных алгоритмов управления ресурсами, пропускная способность в беспроводных сетях постоянно растет.

Такие технологии, как OFDM (Orthogonal Frequency Division Multiplexing) и MIMO (Multiple Input Multiple Output), обеспечивают эффективное использование спектра и увеличивают пропускную способность и надежность беспроводных сетей.

Исследования в области управления интерференцией, QoS (Quality of Service), адаптивной модуляции и т. д., способствуют повышению эффективности и стабильности передачи данных в беспроводных сетях.

С развитием технологий шифрования, аутентификации и контроля доступа к сети уровень безопасности беспроводных сетей постоянно повышается, что делает их более защищенными от угроз.

Разработка новых алгоритмов маршрутизации и протоколов управления сетью, таких как маршрутизация на основе контекста или алгоритмы машинного обучения, может улучшить эффективность и адаптивность беспроводных сетей.

Список использованных источников:

1. ISO/IEC 26907 Information technology — Telecommunications and information exchange between systems — High-rate ultra-wideband PHY and MAC standard.

2. IEEE 802.15.4 IEEE Standard for Information technology — Telecommunications and information exchange between systems — Local and metropolitan area networks — Specific requirements.

3. Buttyґan L., Czap L., Vajda I. Securing coding based distributed storage in wireless sensor networks // Proceedings of the IEEE Workshop on Wireless and Sensor Network Security (WSNS), Atlanta, USA, 2020.

4. Lima L., Vilela J., Oliveira P., Barros J., Filiz I., Guo X., Morton J., Sturmfels B., Mungan M., Ramasco J. [et al.] Network Coding Security Attacks and Countermeasures. 2019.

5. Jaggi S., Langberg M., Katti S., Ho T., Katabi D., Mґedard M. Resilient network coding in the presence of byzantine adversaries // Proceedings of the Conference of the IEEE Computer and Communications Societies (INFOCOM), Anchorage, Alaska, USA, 2021. P. 616-624.

6. Buttyґan Levente, ґo Czap Lґaszl, Vajda Istvґan. Pollution Attack Defense for Coding Based Sensor Storage Proceedings of the Conference of the IEEE Computer and Communications Societies (INFOCOM), Anchorage, Alaska, USA, 2019.

7. Dong J., Curtmola R., Nita-Rotaru C. Practical defenses against pollution attacks in intra-flow network coding for wireless mesh networks, in WiSec ’09 // Proceedings of the second.

ӘОЖ 519.6:517.977.56:629.764

МЕКТЕПТЕ МАТЕМАТИКАНЫ ОҚУ КЕЗІНДЕ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ОЙЛАУДЫ ДАМЫТУ ҚАЖЕТТІЛІГІН ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДАМУЫН БАҒЫТТАУ

Каптагаева Зухра Катубековна
mansur_tokanov@mail.ru
«Математика» білім бағдарламасының 1 курс магистранты
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, профессор п.ғ.д. – **Смагулов Е.Ж.**

Тақырыптың өзектілігі. Мектептің қазіргі даму кезеңінде қойылған жаңа міндеттер жеке тұлғаға қойылатын талаптардың артып келе жатқанын ескере отырып, оқу процесінде оқушылардың ойлау қабілетін қалыптастыру мәселесін шешуге жаңаша қарауды міндеттейді. Осы міндеттер мен біздің қоғамымыздың дамуының осы тарихи кезеңінің ерекшеліктері аясында Ғылыми білім деңгейі, білім берудің жаңартылған мазмұны мен оқушылардың

қалыптасқан ойлау стилі арасындағы қайшылық барған сайын айқын көрінеді, оны жалпылама түрде үлгі, репродуктивті деп сипаттауға болады. Әрине, бұл стиль тұрақты болып қалады дегенді білдірмейді, оқыту теориясы мен тәжірибесінде бұл қарама-қайшылықтарды жеңудің жолдарын іздеу мүмкін емес. Қазіргі психологиядағы оқушылардың ойлау қабілетін дамыту бойынша зерттеулердің нәтижелері оқытудың көптеген педагогикалық тұжырымдамаларына айтарлықтай әсер етті. Бұл-оқу процесін жандандыруға бағытталған зерттеулер (А. Е.Әбілқасымова, М. А. Данилов, Б. П. Есипов, Б. И. Коротяев, П. И. Пидкасистый, Т. И. Шамова және т. б.); оқушыларды дамыта оқыту (Л. В. Занков, М. А. Зверева және т. б.), проблемалық оқыту (И. Я. Лернер, М. И. Махмутов, М. Н. Скаткин және т. б.) [1].

Әр түрлі типтегі мектептерде оқу-тәрбие процесін жетілдірудің кешенді тәсілін әзірлеуде айтарлықтай жетістіктер бар (Ю. К. Бабанский, З.И.Васильева, А. К.Громцева, В. С. Ильин, К. Н. Қожабаев, В. М. Коротов, Г. Д. Кириллова және т. б.), теориялық зерттеулерде әртүрлі пәндерді зерттеу әдістемелері бойынша (Н. И. Кудряшев, Т. А. Ладыженская, И. Я. Лернер және т. б.) [2].

Оқушылардың математикалық ойлауын қалыптастыру мен дамытудағы математикалық есептердің рөлі, оқытудың әртүрлі кезеңдерінде есептерді қолдану арқылы тереңдік, ендік, ұтымдылық, өзіндік ерекшелік және т. б. сияқты математикалық ойлаудың қасиеттерін дамытуға тиімді әсер ету мүмкіндігі туралы мәселе жеткіліксіз дамыған. Сондай-ақ, есептерді шешу процесінде білім алушылардың математикалық ойлауын қалыптастыру және дамыту мүмкіндіктері соңғы уақытта оқу процесіне белсенді түрде енгізіліп жатқан математикалық модельдеуді қолдану арқылы айтарлықтай күшейтілетінін атап өткен жөн.

Демек, қазіргі уақытта қоғамның қажеттіліктері арасында Математиканы оқыту процесінде, атап айтқанда математикалық есептерді шешуде дидактикалық жазықтықта зерттелетін мәселенің толық дамымауы және оқушылардың математикалық ойлауының дамуын сапалы басқара алатын педагогикалық кадрларды даярлау қажеттілігін анықтайтын қайшылық бар [3].

Зерттеудің мақсаты - мектепте математиканы оқу кезінде математикалық ойлауды дамыту қажеттілігін теориялық негіздеу және осы негізде оның әдістемелік компоненттерін дидактика жазықтығында әзірлеу және болашақ математика мұғалімдерін оқушылардың математикалық ойлауының дамуын басқаруға бағыттау.

Зерттеу барысында келесі гипотеза ұсынылды: егер оқушылардың математикалық ойлауын қалыптастырудың психологиялық-педагогикалық негіздері анықталса және осы негізде оны мектепте математиканы оқыту процесінде қалыптастыру және дамыту жүйесі және осы әрекетке дайындықты жетілдіру бойынша ғылыми-практикалық ұсыныстар болса, онда бұл оқушылардың математикалық ойлауын дамытудың тиімді құралы, өйткені бұл оқушылардың ақыл-ой белсенділігін арттыру үшін жағдай жасайды.

Мақсатқа жету үшін келесі *мәселелерді* шешу қажет болды:

1. Логикалық-тарихи талдау негізінде оқушылардың математикалық ойлауын қалыптастыру мен дамытудың психологиялық-педагогикалық шарттарын анықтау;

2. Математикалық есептерді шешуде оқушылардың ойлау әрекетінің ерекшеліктерін анықтау және оқушылардың математикалық ойлауының дамуын қамтамасыз ететін әртүрлі деңгейлік есептер жүйесін құру және оқу процесінде тәжірибелік қолдану.

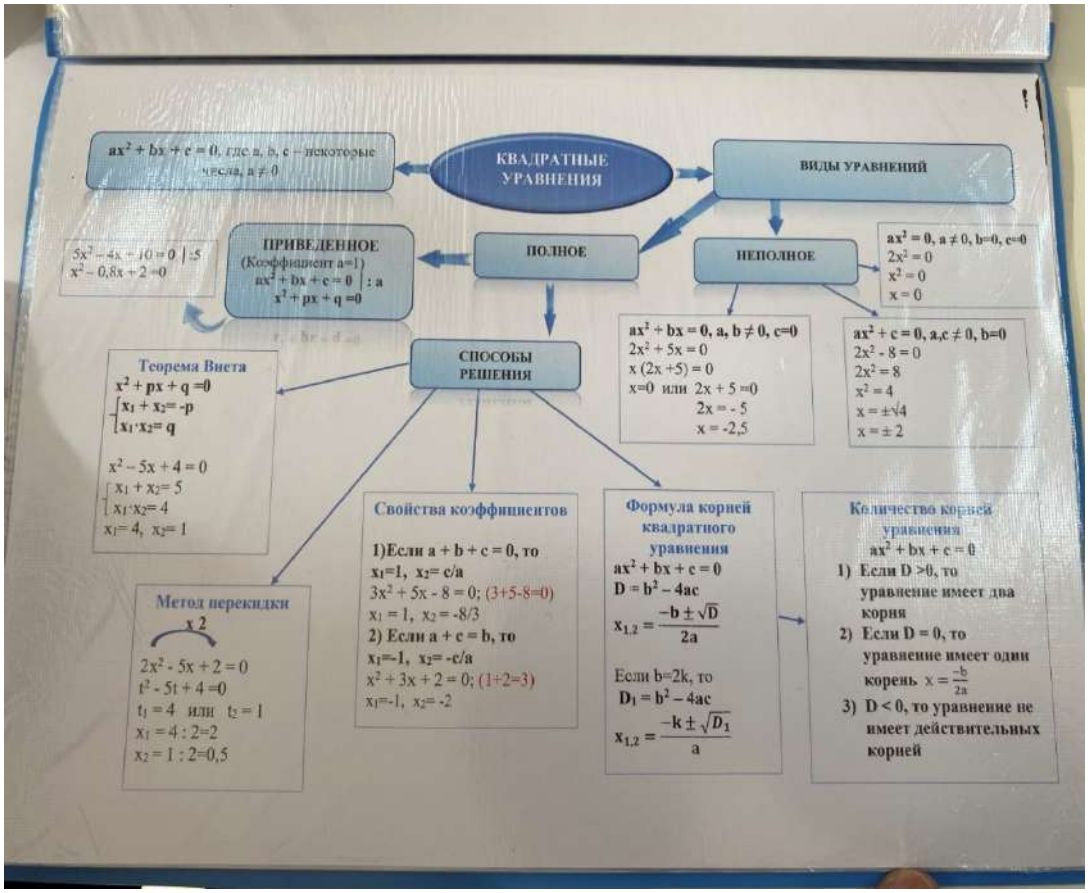
Зерттеудің практикалық маңыздылығы - оқушылардың математикалық ойлауын қалыптастыру білімнің қазіргі мазмұнының даму және тәрбиелік әлеуетін едәуір арттыратын нақты шаралардың тұтас жүйесімен жабдықтайды. Зерттелетін мәселе сонымен қатар оқушылардың білім сапасын жақсарту және олардың оқуға деген қызығушылығын арттыру бойынша жұмысты жетілдірудің практикалық міндеттерімен байланысты.

Сонымен, қазіргі мектептерде білімнің саналылығын, тереңдігі мен икемділігін анықтау мәселесіне тиісті көңіл бөлінбей келе жатқанын айта аламыз.

Қалыптастырушы эксперименттің мақсаты М.Н.Скаткин, В.В. Краевский және Ю.М. Колягина мәселелер типологиясымен, оқу қиындықтарының типологиясы негізінде

құрастырылған тапсырмалар жүйесін пайдалана отырып, оқушылардың саналылығын, икемділігін және математикалық білімінің тереңдігін анықтау әдістемесінің тиімділігі мен қолжетімділігін тексеру болды.

Демек, жалпы білім беретін оқу орындарында оқушылардың осы үш білім сапасын қалыптастыруға бағытталған тапсырмалар жүйесінің критерийлері айқындалды. Мысалы, математиканың негізгі бөлімі, квадраттық тендеулер және оның шешу тәсілдері:



Сурет 1. Квадраттық теңдеу түрлері.

Саналылығы

Саналылығы жүйеліліктің құрамдас бөлігі болып табылады, ол өз кезегінде пәнге тән математикалық құзыреттілікті анықтайды.

1. Қандай да бір тақ сан берілген тақ сандардың қосындысы 2018 санына аяқталуы мүмкін бе? 1 3 5 ... (2n 1) n

2. Теңдеудің 2018 шешімі болмайтынын дәлелдеңдер.

Тереңдігі

Білімнің тереңдігі – осы білімді жүзеге асыруға болатын мәселелер мен міндеттер ауқымын кеңейту.

1. 2 x 2018x 2017 0 квадрат теңдеуді шешіңіз.

2. Сандарды «рационал сан», «иррационал сан» белгісіне қарай екі топқа бөліңіз.

а) lg4; б) 64; в) ln32; г) sin(2/9); д) cos(5/7); е) 256

Икемділігі

Икемділік бұл білімді әртүрлі жағдайларда көрсетуге мүмкіндік береді.

1. 48*243+ 13- 43 санын есептеңдер

2. 2 * 4x= 61 теңдеудің нақты түбірі жоқ екенін әр түрлі тәсілдермен дәлелдеңдер.

Гипотеза ұсынылды: егер мектептегі математикалық есептер жүйесі оқу қиындықтарының типологиясы негізінде құрастырылған болса, М.Н. Скаткин және В.В. Краевский және мәселелер типологиясы Ю.М. Колягин, бұл жалпы білім беретін мектеп оқушыларының математикадан білімінің саналылығын, тереңдігін және икемділігін, сонымен қатар білім сапасы жүйесінің қалыптасу деңгейлерін ашады.

Студенттердің білім деңгейінің ағымдағы жағдайының диагностикасы сабаққа қатысу, кіріспе және қима жұмыстарының нәтижелерін талдау, студенттерге сұрақ қою кезінде жүзеге асырылды [4].

Қорытынды. Жоғарыда айтылғандардан мектеп оқушыларын цифрлық технологияларды пайдалана отырып оқытуда қажетті кейбір қолданбалы математикалық өрнектерді келтіру тәжірибесі өзекті болып көрінеді.

Зерттеу тақырыбы бойынша ғылыми-педагогикалық және әдістемелік әдебиеттерді, практикалық тәжірибені талдау негізінде мәселенің теориялық тұрғыдан даму дәрежесінің жеткіліксіздігі, сондай-ақ сананы дамытудағы практикалық тәжірибенің жоқтығы туралы қорытынды жасалды, арнайы құрастырылған есептер арқылы оқушылардың математикалық білімінің тереңдігі мен икемділігі .

Сапалар жүйесінде басқа қасиеттермен қатар білімнің саналылығы, тереңдігі, икемділігі ерекше орын алады. Анықталған қасиеттерді білім сапалары жүйесінің қалыптасу деңгейлерінің негізі деуге болады. Диссертацияда жалпы білім беретін оқу орындарында оқушылардың осы үш білім сапасын қалыптастыруға бағытталған тапсырмалар жүйесінің критерийлері көрсетілген.

Математикалық есептер оқушылардың білім сапасын қалыптастыру және анықтау құралы ретінде анықталады.

Математикалық есептер оқушылардың білім сапасын қалыптастыру және анықтау құралы ретінде анықталады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Избранные вопросы информатизации школьного математического образования: [электронный ресурс] монография // В.А. Далингер; науч. ред. М.П. Лапчик, 2-е изд. стереотип. – М.: ФЛИНТА, 2021, 150 с.

2. Smagulov E.Zh., Smagulov B.E., Zheksenbay A.T. On the role of tasks in the formation and development of students' mathematical thinking. Proceedings of the international scientific-practical conference "PROBLEMS OF MATHEMATICAL EDUCATION IN THE INFORMATION SOCIETY", dedicated to the 85th anniversary of the doctor of pedagogical sciences, professor Burkit Baymukhanov. – Almaty, April 8, 2019. P. 247-250

3. Смагулов Е.Ж. Пути развития математического мышления учащихся в процессе обучения математике // Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия педагогические науки. – Алматы, 2019, №3(22), С. 89-94

4. https://ust.kz/word/matematikalyq_zertteylerdegi_matematikalyq_indykciya_adisi-174512. html

ӘОЖ 004.056

КИБЕРҚАУІПСІЗДІК. FILTERING. FIREWALL

Калешов Ерген Науырызбайұлы
kaleshovergen@gmail.com
«Бағдарламалық қамтамасыз ету» білім бағдарламасының 3 курс студенті
Жоғары инженерлік технологиялық колледжі, Орал қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, «Информатика» ғылымының магистрі – **Қанибаева Ө.Т.**

Аннотация: Веб-қосымшаның брандмауэрі немесе WAF - бұл құрал бақылау, сүзу және блоктау үшін қауіпсіздік және веб-қосымшадан немесе веб-сайттан шығатын деректер пакеттері. WAF мүмкін хост, желі немесе бұлтты болыңыз және әдетте орналастырылады кері прокси-серверлер және қолданбаның немесе веб-сайттың алдына орналастырылады (немесе бірнеше қолданбалар мен сайттар).

WAF желілік құрылғылар, сервер плагиндері немесе бұлтты қызметтер, әр пакетті тексеру және қолданбалы логиканы талдау сүзу ережелеріне сәйкес деңгей (7 деңгей) күдікті немесе қауіпті трафик.

Кілт сөздер: қауіпсіздік, бақылау, сүзу, құлыптау, кіріс және шығыс деректер пакеті.

Техникалық тұрғыдан алғанда, Firewall-бұл қажетсіз трафикті бұғаттайтын бағдарламалық жасақтама немесе аппараттық-бағдарламалық жасақтама. Бұл ретте брандмауэр арқылы трафикті өткізу немесе бұғаттау әкімші белгілеген параметрлер бойынша жүзеге асырылады.

Мұндай параметрлердің қатарына мыналар жатады:

- Пакеттерді алуға тыйым салынатын немесе рұқсат етілетін IP мекенжайлары. Сондай-ақ IP мекенжай тізімдеріне тыйым салулар мен рұқсаттар қойылады;
- трафикті өткізіп жіберуге тыйым салынатын тізімге енгізілуі мүмкін веб-сайттардың домендік атаулары;
- бұғаттау немесе рұқсат беру белгілі бір қызметтер мен қосымшаларға қол жеткізуді реттейтін порттар;
- ХЭО үшін нақты хаттамалардан трафикті өткізіп жіберуге тыйым салу немесе рұқсат беру үшін арнайы конфигурацияланатын хаттамалар.

Бұл жағдайда параметрлер бөлек немесе белгілі бір комбинацияларда берілуі мүмкін.

Firewall пайдалану компьютерлер мен желілерді қорғаудың бірқатар мәселелерін шешуге мүмкіндік береді:

- желі тораптарының әлсіз қорғалған қызметтеріне қол жеткізуді шектеу және бақылау;
- қызметтерге қол жеткізу тәртібін регламенттеу;
- құрылғыларға қол жеткізудің "сыртқы" және "ішкі" әрекеттерін тіркеу және есепке алу;
- желілер мен құрылғылар туралы ақпарат алуға кедергілер орнату арқылы;
- қорғалған желілер туралы жалған ақпарат тарату арқылы.

Алайда, МӘС - тің кемшілігі де бар - оны енгізу кезінде желілік инфрақұрылымды қайта құру қажет болуы мүмкін. Бұған жол бермеу үшін ақпараттық жүйені құрудың алғашқы кезеңдерінде желі топологиясын дұрыс жобалау қажет.

WAF өнімдерді ұсынатын ұйымдардың көбеюі үшін маңызды немесе Интернеттегі қызметтер, соның ішінде мобильді қосымшаларды жасаушылар, әлеуметтік медиа провайдерлері және цифрлық банкирлер. WAF көмектесе алады сіз клиенттердің жазбалары мен деректері сияқты құпия деректерді қорғайсыз және ағып кетудің алдын алыңыз.

Ұйымдар әдетте өздерінің құпиялылығының көп бөлігін сақтайды веб-қосымшалар арқылы қол жеткізуге болатын серверлік мәліметтер базасындағы мәліметтер. Компаниялар

Мобильді қосымшаларды көбірек қолданады және іскерлік өзара әрекеттесуді жеңілдетуге арналған IoT құрылғылары онлайн транзакциялар қолданба деңгейінде орын алады. Зиянкестер көбінесе бұл деректерге қол жеткізу үшін қолданбаларға бағытталған.



Сурет 1. WAF жұмыс процесі.

WAF пайдалану талаптарды орындауға көмектеседі PCI DSS сияқты сәйкестіктер (салалық деректер қауіпсіздігі стандарты кез келген ұйымға қолданылатын төлем карталары), және брандмауэрді орнатуды қажет етеді.

Осылайша, WAF қауіпсіздік моделінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады ұйымдар.

WAF болуы маңызды, бірақ оны басқа шаралармен біріктіру ұсынылады кіруді анықтау жүйелері (IDS), жүйелер сияқты қауіпсіздік кірудің алдын алу (IPS) және дәстүрлі брандмауэрлер терең эшелонды қорғаныс үлгісін алыңыз.

Веб-қосымшалардың брандмауэр түрлері:

WAF енгізудің үш негізгі әдісі бар:

Желілік WAF – әдетте аппараттық құрал, ол орнатылады кідірісті азайту үшін жергілікті. Дегенмен, бұл ең қымбат түрі Физикалық жабдықты сақтау мен техникалық қызмет көрсетуді қажет ететін WAF.

Хостқа негізделген WAF – толығымен біріктірілуі мүмкін қолданбаның бағдарламалық жасақтамасы. Бұл опция желіге қарағанда арзанырақ WAF және теңшелетін, бірақ ол айтарлықтай ресурстарды қажет етеді. Жергілікті сервер, іске асыру қиын және қымбат болуы мүмкін қызмет көрсету. Хостқа негізделген WAF іске қосу үшін қолданылатын машина, көбінесе уақытты қажет ететін және болуы мүмкін нәрсені нығайту және реттеу қажет қымбат.

Бұлтты WAF – қолжетімді, оңай орындалатын шешім, бұл әдетте алдын-ала инвестицияларды қажет етпейді, сонымен бірге пайдаланушылар қызметке ай сайынғы немесе жылдық жазылымды төлейді "Қауіпсіздік Қызмет ретінде". Бұлтты WAF-ты үнемі жаңартып отыруға болады қосымша шығындар және пайдаланушының күш-жігерінсіз. Дегенмен, сіз үшінші тарап ұйымына сенетіндіктен WAF басқару элементтері, бұлтты WAF бар екеніне көз жеткізу маңызды сіздің бизнес ережелеріңізге сәйкес келу үшін жеткілікті теңдеу параметрлері ұйымдар.

WAF функциялары мен мүмкіндіктері

Ксете 1 - Веб-қосымшалардың брандмауэрлері әдетте келесі функциялар мен мүмкіндіктерді ұсынады:

Шабуыл қолтаңбаларының мәліметтер базасы	Шабуыл қолтаңбалары-бұл мүмкін болатын шаблондар сұраныс түрлерін, сервердің аномальды жауаптарын және белгілі зиянды IP мекенжайларын қоса, зиянды трафикті көрсете алады. Бұрын WAF негізінен жаңа немесе белгісіз шабуылдарға қарсы тиімділігі төмен шабуыл шаблондарының мәліметтер базасына сүйенетін.
Жасанды интеллектке негізделген трафик үлгілерін талдау	Жасанды интеллект алгоритмдері мінез-құлықты қолдана отырып, трафиктің әртүрлі түрлеріне арналған негізгі параметрлер, көрсететін ауытқуларды анықтау үшін шабуыл. Бұл шабуылдарды анықтауға мүмкіндік береді, белгілі емес зиянды үлгілер.
Профильдеу қосымшалары	Бұл құрылымды талдауды қамтиды қосымшалар, соның ішінде әдеттегі сұраулар, URL мекенжайлар, мәндер және рұқсат етілген деректер түрлері. Бұл WAF ті анықтауға және бұғаттауға мүмкіндік береді ықтимал зиянды сұраулар.
Орнату	Операторлар қауіпсіздік, мүмкін анықтау қолданылатын ережелер трафикке қосымшалар. Бұл ұйымдарға мүмкіндік береді WAF мінез-құлқын келесіге сәйкес реттеңіз өз қажеттіліктері және алдын алу заңды трафикті бұғаттау.
Механизмдері корреляция	Олар кіріс трафигін талдайды және сұрыптайды ол белгілі шабуыл қолтаңбаларының көмегімен, профильдеу қосымшалар, талдау жасанды интеллект және теңшелетін оны анықтау үшін ережелер блоктау.
Қорғау платформалары DDoS шабуылдары	Сіз бұлтты платформаны біріктіре аласыз, таратылған типті шабуылдардан қорғайды "қызмет көрсетуден бас тарту" (DDoS). Егер WAF DDoS шабуылын анықтайды, ол жібере алады DDoS шабуылынан қорғау платформасына трафик, ол үлкен көлемді өңдей алады және солай.
Жеткізу желілері мазмұны (CDN)	WAF желі шекарасында орналастырылған, сондықтан бұлтты WAF CDN-ді қамтамасыз ете алады веб-сайтты кэштеу және оның уақытын қысқарту жүктеулер. WAF CDN-ді бірнеше рет орналастырады таратылған қатысу нүктелері (PoP) бүкіл әлемде, сондықтан пайдаланушылар ең жақын поптан қызмет көрсетіледі.

WAF технологиясы

WAF сервер жағындағы бағдарламалық плагиндерге ендірілуі мүмкін немесе аппараттық құрылғылар немесе олар ұсынылуы мүмкін трафикті сүзуге арналған қызметтер.

WAF веб-қосымшаларды қорғай алады зиянды немесе бұзылған соңғы нүктелер ретінде жұмыс істейді кері прокси-серверлер (қорғайтын прокси-серверден айырмашылығы зиянды веб-сайттардың пайдаланушылары).

WAF әрқайсысын ұстап алу және зерттеу арқылы қауіпсіздікті қамтамасыз етеді HTTP сұрауы. Заңсыз трафикті әр түрлі көмегімен тексеруге болады құрылғыдан саусақ іздерін алу, құрылғыны талдау сияқты әдістер captcha енгізу және тексеру, егер олар заңсыз болып көрінсе, сіз жасай аласыз бұғаттау.

WAF алдын-ала жүктелген қауіпсіздік ережелеріне ие көптеген белгілі шабуыл үлгілерін анықтап, бұғаттай алады-әдетте оларға веб-қосымшалардың қауіпсіздігінің негізгі осалдықтары кіреді, Open Web Application Security Project (OWASP) қолдайды.

Сонымен қатар, ұйым өзінің ережелерін анықтай алады және өз қосымшасының бизнес-логикасына сәйкес қауіпсіздік саясаты.

WAF орнату және конфигурациялау үшін арнайы білім қажет болуы мүмкін.

WAF оң немесе теріс модельді қолдана алады қауіпсіздік немесе екеуінің тіркесімі:

Позитивті қауіпсіздік моделі-позитивті модель WAF қауіпсіздігі трафикті сүзетін ақ тізімді қамтиды рұқсат етілген элементтер мен әрекеттер тізіміне сәйкес-бәрі жоқ тізімде, бұғатталған. Бұл модельдің артықшылығы-ол мүмкін әзірлеуші күтпеген жаңа немесе белгісіз шабуылдарды блоктаңыз.

Теріс қауіпсіздік моделі-теріс модель тек блоктайтын қара тізімді (немесе тыйым салу тізімін) қамтиды белгілі бір элементтер - тізімде жоқ кез келген нәрсеге рұқсат етіледі. Бұл модель іске асыру оңай, бірақ ол бәрін жоюға кепілдік бере алмайды қауіптер. Ол сондай-ақ ықтимал ұзақ тізімді сақтауды талап етеді зиянды қолтаңбалар. Қауіпсіздік деңгейі санға байланысты енгізілген шектеулер.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Бабаш А.В. Информационная безопасность: Лабораторный практикум // А.В. Бабаш, Е.К. Баранова, Ю.Н. Мельников. – М.: КноРус, 2019, 432 с.
2. Бабаш А.В. Информационная безопасность. Лабораторный практикум: Учебное пособие // А.В. Бабаш, Е.К. Баранова, Ю.Н. Мельников. – М.: КноРус, 2013, 136 с.
3. Баранова Е.К. Информационная безопасность и защита информации: Учебное пособие // Е.К. Баранова, А.В. Бабаш. – М.: Риор, 2017, 400 с.
4. Баранова Е.К. Информационная безопасность и защита информации: Учебное пособие // Е.К. Баранова, А.В. Бабаш. – М.: Риор, 2017, 476 с.
5. Баранова Е.К. Информационная безопасность и защита информации: Учебное пособие // Е.К. Баранова, А.В. Бабаш. – М.: Риор, 2018, 400 с.
6. Баранова Е.К. Информационная безопасность. История специальных методов криптографической деятельности: Учебное пособие // Е.К. Баранова, А.В. Бабаш, Д.А. Ларин. – М.: Риор, 2008, 400 с.
7. Бирюков А.А. Информационная безопасность: защита и нападение // А.А. Бирюков. – М.: ДМК Пресс, 2013, 474 с.
8. Гафнер В.В. Информационная безопасность: Учебное пособие // В.В. Гафнер. – Рн/Д: Феникс, 2010, 324 с.
9. Глинская Е.В. Информационная безопасность конструкций ЭВМ и систем: Учебное пособие // Е.В. Глинская, Н.В. Чичварин. – М.: Инфра-М, 2018, 64 с.
10. Глинская Е.В. Информационная безопасность конструкций ЭВМ и систем: учебное пособие // Е.В. Глинская, Н.В. Чичварин. – М.: Инфра-М, 2018, 160 с.
11. Гришина Н.В. Информационная безопасность предприятия: Учебное пособие // Н.В. Гришина. – М.: Форум, 2017, 159 с.
12. Гришина Н.В. Информационная безопасность предприятия: Учебное пособие // Н.В. Гришина. – М.: Форум, 2018, 118 с.

13. Громов Ю.Ю. Информационная безопасность и защита информации: Учебное пособие // Ю.Ю. Громов, В.О. Драчев, О.Г. Иванова. – Ст. Оскол: ТНТ, 2010, 384 с.
14. Ефимова Л.Л. Информационная безопасность детей. Российский и зарубежный опыт: Монография // Л.Л. Ефимова, С.А. Кочерга. – М.: Юнити-Дана, 2013, 239 с.
15. Ефимова Л.Л. Информационная безопасность детей. Российский и зарубежный опыт: Монография // Л.Л. Ефимова, С.А. Кочерга. – М.: Юнити, 2013, 239 с.

ӘОЖ 373.(0.35.3)

ОҚУШЫЛАРДЫ НЕГІЗГІ МЕМЛЕКЕТТІК ЕМТИХАНҒА ДАЙЫНДАУ ҮШІН ИНТЕРАКТИВТІ ОҚУЛЫҚПЕН ӘДІСТЕМЕЛІК ҚАМСЫЗДАНДЫРУ

Куанбаева Айман Олжагалиевна, Қарасай Көркем Талғатқызы
aiman-kuan67@mail.ru
№39 орта мектептің педагог-зерттеуші мұғалімі
karassaykorkem@gmail.com
7М01504 – «Білім берудегі физика» білім бағдарламасының 2 курс магистранты
Атырау қалалық жалпы білім беретін №39 орта мектеп, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы

Қазіргі жағдайда ақпараттық мәселелер, білім беру мен өндірісте ақпараттық технологиялардың пайда болуы оқушының өзін-өзі оқыта білуін, өз-өзіне мұғалім болуын, ақпарат көздерінен, оның ішінде электронды түрде қызықтыратын сұрақтарға жауап таба білуді, өз іс-әрекетін және басқалардың қызметін ұйымдастыра білуді талап етеді.

Кез-келген әрекетті меңгеру кезінде адам жаңа дағдыларды игереді: ойында - қиял, жұмыста - жоспарлау, ал оқу әрекетінде - өзін-өзі үйрету. Оқу іс-әрекетінің ерекшелігі сол, оның мақсаты мен нәтижесі адам әрекет ететін объектінің өзгеруі емес, оның әрекет субъектісі ретіндегі өзіндік өзгеруі болып табылады.

Интерактивті электрондық оқулықтар оқыту пәнін игеруде әдістемелік жағынан қамтамасыз етеді, оқу үдерісінде көмекші құрал, мұғалім мен оқушы үшін өмірлік қажеттілік болып табылады [1].

Мектептің 9 сынып оқушылары үшін мемлекеттік емтихан нысандарының бірі - таңдау пәндерінен атап айтқанда: әдебиет, шет тілі, информатика, Қазақстан тарихы, дүниежүзі тарихы, география, геометрия, физика, химия, биология бойынша жазбаша емтихан тапсырады.

Болашақтың мамандықтары: наномедицина, нанотехнология, биотехнология, бағдарламашы, инженерлер, электроника, метеэнергия, ғарыш геологы және көптеген қажет етілетін мамандықтарды игеруде негізгі пәндердің бірі - физика.

Оқушылар таңдау пәні ретінде көбісі физика пәнін таңдайды. Оқушыны сабақ уақытында емтиханға дайындау мүмкін емес, өйткені бағдарламада қарастыратын ақпараттар өте көп, есептер аз шығарылады. Сабақта талқыланатын барлық тапсырмалар бір нұсқада беріледі.

Барлық оқушылардың ақылы курстарға немесе репетиторларға баруға қаржылық мүмкіндігі бола бермейді. Бұл мұғалім тарапынан оқушылар емтиханға өз бетінше дайындала алатындай интерактивті оқулық жасау қажеттілігін білдіреді. Сатуға ұсынылған физика пәнінен материалдар кешендерінде тапсырмаларды талдау кезінде теориялық негіздемелер жоқ және тапсырмалар бір типті, ал емтихандағы тапсырмалар әртүрлі болып кездеседі. Сондай –ақ, Интернет желісінде бірқатар электронды ресурстар бар, бірақ теориялық түсініктемелері жоқ, тек тапсырмаларды таңдау ғана ескерілген немесе есеп шығару жолдары талданады.

Оқытудың сараланған тәсілін ескере отырып, электронды оқулықты курстарда да пайдалануға болады. Оқушы өзінің жеке қабілеттері мен қажеттіліктеріне сүйене отырып, өзінің даму жолын анықтайды. Сонымен бірге оқушының оқу-тәрбие процесіндегі белсенді рөлі күшейеді. Электрондық оқулықтың құрылымында қолданыстағы оқулықтың, қосымша оқу құралдары болып табылатын - анықтамалықтардың, жаттығу тапсырмаларының және бағалау жүйесінің қасиеттері кіреді.

Қазіргі оқушыны ұзақ мәтіндерді оқу қызықтырмайды. Олар ақпаратты қысқа және нұсқа алғысы келеді. Ал, электрондық оқулықтармен жұмыс істеу тез және қызықты, өйткені электрондық оқулықтар видеоматериалдармен, әртүрлі аннимациялар мен суреттермен, интерактивті модельдермен, шағын мәтіндермен қамтамасыз етілген. Электрондық оқулықпен өзбетімен дайындалу өте ыңғайлы. Мұғалім үйретпейді, оқытпайды, ол кеңесші, жетекші ролін атқарады. Мұның өзі оқушының ынтасының артуына ықпалын тигізіп, өзіне-өзі сенімділігі артады.

Сондықтан да, бүгінгі күні ақпараттық ортада қауіпсіз білім беру қызметін ұйымдастырудың өзектілігі арта түсуде.

Электрондық оқулықтарды жасақтау және пайдалануға арналған бірқатар ғалымдардың: М.К.Астанова, В.П.Кулагин, Ю.Ф.Катханова, М.Б.Львовский, Н.Г.Мосягина, О.В.Зимина, С.И.Макаров және т.б. еңбектері бар.

Біз зерттеу жұмысында Д.Б.Эльконин, В.В.Давыдовтың теориясын ұстанамыз, сондықтан да электронды оқулықта тапсырмаларды таңдауға көп көңіл бөлінеді [2].

Оқыту құралы – мұғалім мен оқушылар жаңа білім алу үшін пайдаланатын материалдық немесе идеалды объект. Өздігінен бұл объект оқу-тәрбие процесіне тәуелсіз өмір сүреді және ол оқу-тәрбие процесіне оқыту объектісі ретінде немесе басқа да қызмет атқара алады.

Оқу құралдары ресурстардың құрылымына байланысты идеалды және материалдық болып бөлінеді.

Материалдық объектілерге: зертханалық аспаптар мен құрал-жабдықтар, әдістемелік қамсыздардырулар, кітаптар, анықтамалықтар, құрастырылған құралдар көрнекіліктер, интерактивті тақталар, компьютерлер, компьютерлік интерактивті модельдер, сынып аудиториясы және т.б қамтылады.

Ал, идеалдық ресурстарға – мұғалімдер мен білім алушылардың жаңа оқу материалын игерудегі құзіреттіліктері жатады. Идеалдық оқыту құралдары болып келесілер есептелінеді, мысалы: айтылым, жазылым, тыңдалым, сызбалар, әртүрлі шартты белгілеулер, электрлік сұлбалар, графиктер, эссе, шығармалар, есте сақтау үшін қолданылатын мнемтехникалық аспаптар және т.б.. Идеал ресурстарды сипаттағанда, оны – қажетті құндылықтарды игеру объектісі деп те қарастыруға болады. Идеал ресурстардан оқушы түсіну, ойлау, өрбіту, талдау, салыстыру, есептеру, жалпылау және т.б. құзіреттіліктеріне ие болады [3].

Біз зерттеу жұмыстарымызда оқушылардың бұрын игерген білімдері мен іскерліктері бойынша идеалды оқу құралдарының негізінде материалдық-әдістемелік құрал, электрондық оқулық жасауды ұсынамыз.

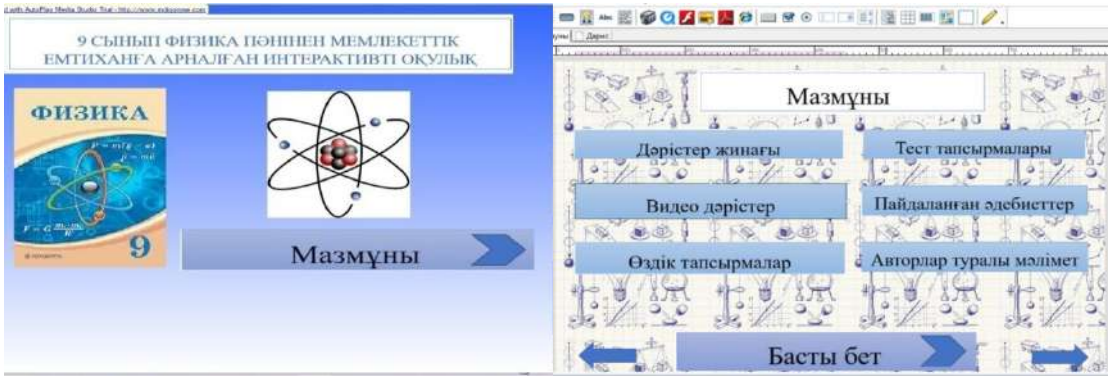
Электрондық оқулықтың ерекшелігі мынада:

- қолжетімділігі,
- ұтқырлығы,
- заманауи білімнің даму деңгейіне сәйкестігі;
- оқу материалдарын жетілдіруге, жаңартуға болады;
- жаттығу тапсырмалары мен мысалдардың болуы;
- видедәріспен қамтамасыз етілуі;
- интерактивті модельдердің болуы;
- тестілеу мен бағалауды жүргізу мүмкіндігі.

Соған сәйкесті 1 а, ә суреттерде біз жасақтаған интерактивті электрондық оқулықтың мазмұны берілген.

Жеке тұлғаға бағытталған білім беруді дамытудың нәтижесінде мектеп түлегі келесі тұлғалық құзіреттіліктерді игеруі керек:

- ✓ Оқу материалымен жұмыс істей білуі (табу, өңдеу, сақтау, тасымалдау және т.б.);
- ✓ білімді өз бетімен меңгеріп, теория мен практиканы байланыстыруы;
- ✓ командамен тіл табыса білуі
- ✓ логикалық ойлау және өз ойын тудыра білуі;
- ✓ қоршаған әлемге бағдарлануы және жаңа қоғамға бейімделу үшін өзгеруі;
- ✓ өз бетінше интеллектуалдық және адамгершілік жағынан өсуі, өзінің мәдени деңгейін көтеруі керек.



а) ә)

Сурет 1. Дайындалған интерактивті электрондық оқулықтың мазмұны.

Мұнда дәстүрлі *мұғалім-оқулық-оқушы* орнына *оқушы-оқулық-мұғалім* қағидасы жүзеге асады. Тұлғалық қасиеттерді қалыптастыру үшін, сондай-ақ, мемлекеттік емтиханға оқушыларды дайындау кезінде мұғалім көптеген қиындықтарға кездеседі. Атап айтсақ:

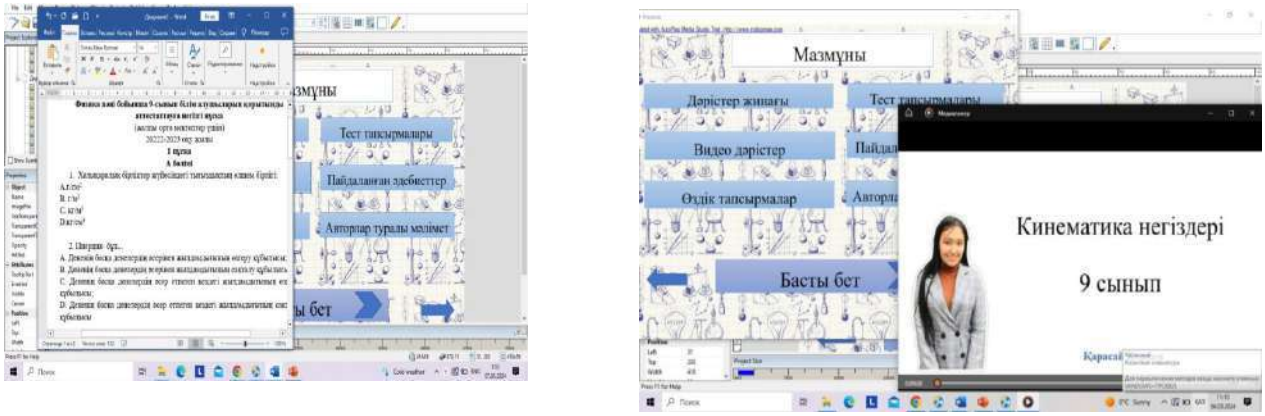
- оқушылардың дайындық деңгейінің әртүрлілігі;
- оқушылардың логикалық ойлау қабілеті бірдей емес;
- дайындық кезінде оқушылардың мотивацияларының әртүрлігі (біреулер үшін тапсырманың жартысын орындау жеткілікті болса, басқалары тапсырмаларды 100% орындауға бағытталған);
- тапсырмаларды шеше алатындай таңдай білуі;
- емтихан уақытын дұрыс пайдалана білу;
- психологиялық және эмоционалды бейімделу мүмкіндігі.

Мұның барлығын мұғалім дайындық жұмыстарын ұйымдастырып, әдіс-тәсілдерді таңдағанда ескеруі керек. Емтиханды сәтті тапсыруға дайындалу үшін тест тапсырмаларының ерекшеліктерін, олардың құрылымын және бағалау критерийлерін білу қажет. Нормативтік құжаттарды міндетті түрде оқып, мемлекеттік емтиханның ерекшеліктерін, кодификаторын, демо нұсқасын зерттеу қажет.

Физикадын емтихан материалдарына төрт жауаптың біреуін таңдау (6 тапсырма), қысқа жауабы бар тапсырмалар (12 тапсырма) және толық жауабы бар (2 тапсырма) тапсырмалардың үш түрі кіреді. Тапсырмалар күрделілік деңгейі бойынша да жіктеледі: негізгі деңгей (11 тапсырма), жоғары деңгей (7 тапсырма) және жоғары (2 тапсырма).

Емтихандағы тапсырмалар тақырыптық негізде қойылмайды және бұл оқулық құрылымын құру кезінде кездесетін проблемалардың біріншісі. Оқушы тақырыпқа терең бойлап, сонымен бірге бұл тақырыпқа дайын болуы керек (теориялық материал ертерек меңгерілуі керек, ал оқулық тек есте сақтауға көмектеседі). Біз бұл мәселені мектептегі 9 сыныпқа арналған жылдар бойынша жинақталған мемлекеттік емтихан тапсырмаларын сұрыптау арқылы шеше алдық (2а сурет).

Екінші туындаған мәселе тапсырмалар мен теориялық материалды таңдау болды. 9-шы сыныпқа арналған оқулықтың теориясын қайталамай, тек бірнеше слайдта барлық материалды жинақтап, жүйелеу қажет болды. Өздік тапсырмаларды (өз бетімен жұмыс) көптеген дереккөздерден әртүрлі, әр типті тапсырмаларды таңдау арқылы шешімі табылды. Мұндағы электрондық оқулықтың ерекшелігі оқу материалының толық нұсқасының енгізілуімен қатар, авторлардың видео дәріс оқуы арқылы оқу материалдары түсіндіріледі (2ә сурет).



а) ә)

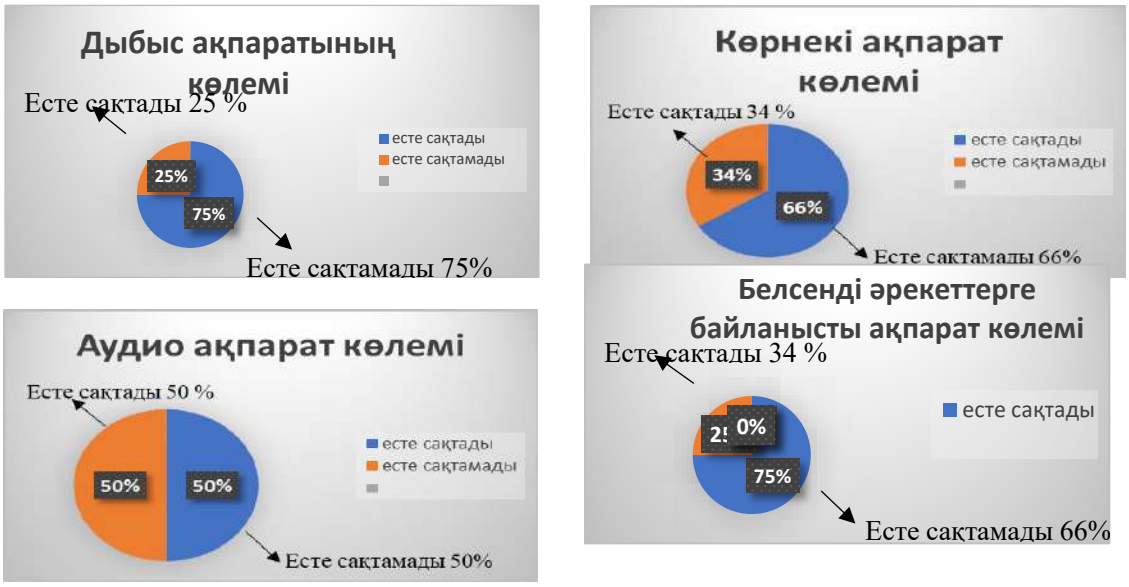
Сурет 2. Дайындалған интерактивті электрондық оқулықтың өз бетімен жұмыс және видео дәріс бетшесі.

Ұсынылған интерактивті электрондық оқулықты құрастыруда танымдық жүктеме теориясы ескеріледі, бұл теория бойынша оқушылар миы ақпаратқа шамадан тыс жүктелмеген жағдайда ғана материалды есте сақтайды және игереді [4].

Емтиханға дайындалу кезінде когнитивті шамадан тыс жүктеме түсіру қаупі туындауы мүмкін. Когнитивті жүктеменің алдын алу үшін біз келесідей шараларды ұстандық:

1) әртүрлі көздерден алынған тақырып бойынша ақпаратты біріктіріп және оны құрылымдау;

2) оқыту мен есте сақтаудың көрнекі, дыбыстық және белсенді әдістерін қолдану. 3-ші суретте сарапшылардың есте қалатын ақпарат көлемінің ақпаратты алу әдісіне тәуелділігі берілген. Интерактивті оқулықты құрастыру барысындағы басты ұстанымдарымыз білім алушының ақпаратты қабылдау әдістеріне негізделді;



Сурет 3. Есте қалатын ақпарат көлемінің ақпаратты алу әдісінен тәуелділігі.

3) артық ақпарат пен қажетсіз қайталаулардың, сызбалардың, диаграммалардың пайда болуына жол бермеу;

4) есептерді шешу дағдыларын жаттықтыру кезінде бір әрекеттегі қарапайым тапсырмаларды орындау және формулаларды қолдана білу қызметінен бастау. Содан соң, біртіндеп формулаларды өзгерту қажеттілігімен сипатталатын бірнеше қадамдармен күрделірек тапсырмаларға көшу;

5) оқытудың әртүрлі технологияларын: жаңа білімді меңгеру, қайталау, бақылау, өздік жұмыс, т.б. пайдалана отырып ақпарат беру;

6) мультимедиялық құралдарды: мәтіндер, сызбалар, диаграммалар, анимация, дыбыс және т.б. пайдаланып, ақпаратты берудің әртүрлі әдістерін қолдану.

Оқушыларды негізгі мемлекеттік емтиханға дайындау үшін интерактивті оқулықты ендіру тәжірибесі оқушылардың сапалы дайындығын көрсетті. Бұған педагогикалық эксперименттің нәтижелері дәлел бола алады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Куанбаева Б.У., Кощанова Г. Физиканы оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дидактикалық мүмкіндіктері. Қазақстанның ғылымы мен өмірі, халықаралық ғылыми журналы, 2019. ISSN 2073-333X. №10/2, 2020, Б. 225-229

2. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды. Проблемы возрастной и педагогической психологии [Текст] // Под ред. Д.И. Фельдштейна // – М.: Межд-ая пед. академия, 1995, С. 160-165

3. Куанбаева Б.У., Имашев Г., Шамбилова Г.Қ. және басқалар. Физикадан интерактивті компьютерлік модельдер негізінде электрондық оқулықтың құрылымы С.Торайғыров университетінің Хабаршысы, 2022, №3, Б. 97-107

4. Электронный учебник с применением мультимедийных технологий. [Электронный ресурс] / bestreferat.ru - Режим доступа: http://www.bestreferat.ru/referat-43124.html

УДК 004.8

ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА РАЗВИТИЕ ПРОФЕССИЙ В IT-СЕКТОРЕ

Куандык Аскар Ержанулы
askarkuandyk2002@gmail.com
Магистрант 1 курса образовательной программы «Информационные системы»
Esil University, г.Астана, Республика Казахстан
Научный руководитель, PhD, ст.преп. – **Ламашева Ж.Б.**

Аннотация. В данной статье рассматривается влияние искусственного интеллекта (ИИ) на профессии в секторе ИТ, подчеркивая двойственный эффект трансформации рабочих мест и появления новых ролей. Обсуждается необходимость адаптации навыков и предоставляются представления о требованиях к будущим навыкам и необходимых корректировках в образовании для ответа на вызовы и возможности, представленные ИИ в области технологий.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, it-сектор, образовательная адаптация.

В последние годы мир на пороге новой эры, где искусственный интеллект (ИИ) начинает играть всё более значительную роль в жизни общества [1]. Особенно заметны изменения в IT-секторе, который традиционно находится на переднем крае технологического прогресса. ИИ не только преобразует способы ведения бизнеса и создания новых продуктов, но и коренным

образом меняет саму природу труда, влекя за собой трансформацию существующих профессий и появление новых специализаций.

Это исследование посвящено анализу влияния искусственного интеллекта на развитие профессий в IT-секторе. Вопросы, которые мы стремимся исследовать, касаются как потенциальных угроз для традиционных профессий, так и возможностей, которые ИИ открывает для специалистов в области информационных технологий. Мы исследуем, какие навыки и знания будут наиболее востребованы в ближайшем будущем, и как образовательные учреждения могут адаптироваться к новым реалиям, подготавливая кадры, способные работать с передовыми технологиями.

Актуальность темы обусловлена стремительным развитием ИИ и его всё более широким внедрением в различные сферы деятельности. Профессии в IT-секторе претерпевают существенные изменения: некоторые специализации становятся менее востребованными из-за автоматизации, в то время как другие, напротив, требуют развития новых уникальных навыков и знаний [2]. Эти трансформации вызывают необходимость в глубоком анализе текущих трендов и прогнозировании будущих изменений на рынке труда [3].

Методология данного исследования включает анализ научной литературы, изучение отчетов и статистических данных, а также примеров из практики ведущих IT-компаний, успешно интегрировавших ИИ в свою деятельность. Цель работы – не только оценить текущее состояние рынка труда в IT-секторе, но и предложить рекомендации для специалистов и образовательных институтов по адаптации к новым условиям, обусловленным распространением искусственного интеллекта.

Искусственный интеллект (ИИ) неустанно трансформирует ландшафт IT-сектора, оказывая глубокое влияние на профессиональные роли и требования к навыкам специалистов. По мере внедрения ИИ в различные аспекты информационных технологий, мы становимся свидетелями как исчезновения устоявшихся профессий из-за автоматизации рутинных задач, так и появления новых специализаций, требующих уникальных знаний и умений. С одной стороны, автоматизация с помощью ИИ приводит к повышению эффективности работы, позволяя компаниям сокращать время на выполнение повторяющихся операций и улучшать качество продукции. С другой стороны, это ставит под угрозу рабочие места, связанные с выполнением рутинных задач, подчеркивая необходимость в адаптации рабочей силы к новым условиям.

Важность переобучения и развития навыков в условиях распространения ИИ не может быть переоценена. IT-специалистам, стремящимся оставаться востребованными на рынке, необходимо осваивать новые технологии и подходы, связанные с ИИ. Это включает в себя не только изучение основ машинного обучения и обработки естественного языка, но и развитие способностей к критическому мышлению, креативности и непрерывному самообразованию. Развитие ИИ также порождает спрос на совершенно новые профессии в IT-секторе, такие как инженеры по машинному обучению, специалисты по обработке естественного языка, разработчики интеллектуальных систем и аналитики данных. Эти специализации требуют глубоких технических знаний в сочетании с умением решать сложные проблемы и генерировать инновационные идеи.

Для проведения сравнительного анализа в виде таблицы по оценке влияния искусственного интеллекта на развитие профессий в IT-секторе мы можем рассмотреть следующие ключевые аспекты и сравнить их влияние на различные профессии в таблице 1.

Таблица 1 – Сравнительный анализ по оценке влияния искусственного интеллекта на развитие профессий в IT-секторе.

Профессия / Аспект	Разработчик программного обеспечения	Специалист по анализу данных	Инженер по машинному обучению	Системный администратор
Автоматизация и упрощение задач	Уменьшение рутины в кодировании	Автоматизация обработки данных	Автоматизация обучения моделей	Автоматизация процессов
Развитие новых специализаций	Создание специализации в области AI	Углубление навыков в анализе	Увеличение спроса на экспертов	Переход к DevOps
Требуемые навыки и образование	Знание языков программирования	Знание Python и SQL	Владение библиотеками машинного обучения	Знание Linux и сетей
Влияние на рынок труда	Рост спроса на специалистов	Увеличение востребованности	Рост спроса на специалистов	Автоматизация администрирования
Этические и социальные аспекты	Вопросы ответственности за разработку	Конфиденциальность данных	Этический аспект использования	Приватность и безопасность

Эта таблица обобщает различные аспекты влияния искусственного интеллекта на различные профессии в IT-секторе, включая изменения в требуемых навыках, развитие новых специализаций, автоматизацию задач и социальные аспекты.

Интеграция ИИ в бизнес-процессы и продукты требует от специалистов не только технической подкованности, но и понимания основных принципов работы интеллектуальных систем, а также умения эффективно взаимодействовать с ними. Способность к адаптации и готовность к постоянному обучению становятся ключевыми компетенциями в эпоху ИИ. Кроме того, поскольку ИИ начинает играть всё более значительную роль в разработке продуктов и услуг, возникает потребность в специалистах, способных работать на стыке нескольких дисциплин, включая IT, дизайн, психологию и этику.

Распространение ИИ также акцентирует внимание на важности этических и социальных аспектов его применения. Проблемы, связанные с конфиденциальностью данных, автономией интеллектуальных систем и их влиянием на рынок труда, требуют осмысленного подхода к разработке и внедрению таких технологий. Это создает дополнительный спрос на профессионалов, способных анализировать потенциальные риски и разрабатывать стратегии для их минимизации.

Таким образом, искусственный интеллект не только меняет структуру профессий в IT-секторе, но и требует от специалистов развития новых навыков и компетенций. В этом контексте особую роль играют образовательные учреждения и программы переподготовки, которые должны адаптироваться к новым реалиям и предлагать актуальные курсы для подготовки кадров, способных эффективно работать в условиях быстро меняющегося технологического ландшафта.

Заключение**.** Исследование влияния искусственного интеллекта на развитие профессий в IT-секторе позволило выявить ряд ключевых тенденций, которые определят динамику рынка труда в обозримом будущем. Во-первых, автоматизация рутинных задач с помощью ИИ приводит к сокращению спроса на некоторые традиционные профессии, однако, в то же время,

создает потребность в новых специализациях, связанных с разработкой, обучением и контролем интеллектуальных систем.

Во-вторых, анализ показал, что успешные профессионалы в новой эпохе ИИ будут те, кто способен не только владеть техническими навыками, но и обладать широким спектром компетенций, включая критическое мышление, креативность и способность к непрерывному обучению. Это подчеркивает необходимость пересмотра подходов к образованию и профессиональной подготовке в IT-секторе, с акцентом на гибкость и адаптивность к быстро меняющимся технологиям.

В-третьих, исследование подтвердило важность стратегического планирования на уровне компаний и государственных структур для эффективной интеграции ИИ в экономику и общество. В частности, внимание следует уделить вопросам этики ИИ и защиты данных, чтобы обеспечить безопасное и справедливое использование технологий.

В заключение можно сказать, что искусственный интеллект представляет собой как вызов, так и огромные возможности для IT-сектора. Преодоление потенциальных угроз и полное использование потенциала ИИ требуют совместных усилий специалистов, образовательных учреждений и государственных органов. Только через непрерывное обучение, развитие навыков и адаптацию к новым условиям IT-профессионалы смогут в полной мере реализовать свой потенциал в эпоху искусственного интеллекта.

Список использованных источников:

1. Бобер Ж. Киберфизическая среда: на пороге рождения системы гибридного интеллекта // SAEC. 2019. №1. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/kiberfizicheskaya-sreda-na-poroge-rozhdeniya-sistemy-gibridnogo-intellekta (дата обращения: 03.04.2024)

2. Корабейников И.Н., Гамова О.Н., Иневатова О.А., Чернова Е.В. Современные аспекты развития информационных технологий // Вестник ОГУ. 2008, №8. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-aspekty-razvitiya-informatsionnyh-tehnologiy (дата обращения: 03.04.2024)

3. Якимкин В.Н. Кластерный статистический анализ рынков // Финансовая аналитика: проблемы и решения. 2008, №7. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/klasternyy-statisticheskiy-analiz-rynkov (дата обращения: 03.04.2024)

ӘОЖ 004

ЭЛЕКТРОНДЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ САТУҒА АРНАЛҒАН АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕНІ ӘЗІРЛЕУ

Куандыков Нурбол
Kerimbaeva_vener@mail.ru
«Ақпараттық жүйелер» білім бағдарламасының 3 курс студенті
Алматы Технологиялық Университеті, Алматы қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі – **Керимбаева В.Ж.**

Қазіргі әлемде электронды технологиялар байланыс пен ойын-сауықтан бастап өндіріс пен медицинаға дейінгі өміріміздің әртүрлі аспектілерінде шешуші рөл атқарады. Электроника мен цифрлық технологиялардың дамуы біздің қоғамда үнемі өзгеріп отырады, жаңа мүмкіндіктер мен қиындықтар туғызады.

Жұмыс шеңберінде электрондық құрылғылардың жұмыс істеуінің негізгі қағидаттары, олардың экономикаға, білімге, медицинаға, өнеркәсіпке және басқа да салаларға әсері қаралатын болады. Сондай-ақ, электрондық технологияларды дамыту перспективаларына және олардың қоғамның болашағына ықтимал ықпалына талдау жүргізілетін болады.

Электрондық технологияларды зерттеу цифрлық дәуірдің қарқынды дамуы контекстінде өзекті және маңызды болып табылады. Жұмыс нәтижелерін ағымдағы тенденцияларды түсіну, технологияларды дамыту бойынша шешімдер қабылдау және олардың біздің болашағымызға әсерін болжау үшін пайдалануға болады.

Электрондық технологиялар-ақпаратты өңдеу, процестерді басқару және деректерді беру үшін электрондық құрылғыларды пайдаланумен байланысты техника мен технология саласы. Электрондық технологиялар қазіргі әлемде маңызды рөл атқарады, олар көптеген салаларда, соның ішінде ақпараттық технологиялар, Автомобиль, медицина, өнеркәсіп, телекоммуникация және басқаларында қолданылады [1].

Кейбір кең таралған электрондық технологияларға микроэлектроника, қуат электроникасы, өндірісті автоматтандыру, радиоэлектроника, цифрлық технологиялар, нанотехнология және т.б. кіреді.

Соңғы он жылдықтарда электронды технологиялар қарқынды дамып келеді, нәтижесінде жаңа құрылғылар мен инновациялар пайда болады. Электрондық технологияның соңғы тенденцияларының бірі-бұл заттар интернеті (IoT), онда құрылғылар Интернет желілері арқылы өзара әрекеттесе алады.

Сондай-ақ, электрондық технологиялардың энергия тұтынуды азайтуға, жұмыс жылдамдығы мен тиімділігін арттыруға, өмір сүру сапасын жақсартуға және әртүрлі салалар үшін жаңа мүмкіндіктер жасауға мүмкіндік беретін қасиеттері бар екенін атап өткен жөн.

Қазіргі әлемнің технологиялары мен цифрландыруының дамуымен электронды технологиялар біздің күнделікті өміріміздің маңызды және ажырамас бөліктеріне айналуда. Олар адам қызметінің барлық салаларына еніп, тиімді өзара әрекеттесуге, ақпарат алмасуға және әртүрлі құрылғыларды басқаруға мүмкіндік береді [3].

Электрондық технологияның негізгі артықшылықтарының бірі-олардың жылдамдығы мен тиімділігі. Олар әртүрлі операцияларды орындау уақытын қысқартуға, еңбек өнімділігін арттыруға және адамдардың өмір сүру сапасын жақсартуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, электрондық технологиялар бизнестің жаңа салаларын дамытуға, жұмыс орындарын құруға және компаниялардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал етеді.

Дегенмен, олардың барлық артықшылықтарына қарамастан, электрондық технологиялардың деректердің құпиялылығына қатысты мәселелер, кибершабуылдардың осалдығы және электр қуатына тәуелділік сияқты кемшіліктері де бар. Сондықтан қауіпсіздік технологияларын дамыту, жеке ақпараттың сенімділігі мен қорғалуын қамтамасыз ету маңызды [5].

Тұтастай алғанда, электронды технологиялар қазіргі әлемде маңызды рөл атқарады және біздің өмірімізді жақсартып, оны ыңғайлы әрі жайлы ете отырып, дамуын жалғастырады. Осы саладағы жаңа тенденцияларды қадағалау және оларды барлық өзгерістер мен инновациялардан хабардар болу үшін күнделікті әрекеттеріңізде пайдалану маңызды.

Зерттеу өзектілігі: электрондық технологиялар саласындағы өнімдер мен қызметтерді ілгерілетудің маңызды құралы-сайт, сондықтан сайттың тиімділігін және оның қазіргі заманғы пайдаланушылардың талаптарына сәйкестігін талдау.

Зерттеу мақсаты**:** замануи электрондық технологияларды сатуға арналған жүйе автоматтандырылған құру.

Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды:

1. Электрондық технологиялар – электрондық құрылғыларды пайдаланумен байланысты техника мен технология туралы талдау жасау.
2. Интернет-дүкенінің деректер қорының құрылымын құру.
3. Электрондық технологияларды сатуға арналған ақпараттық жүйенің жобасын әзірлеу.
4. Интернет-дүкенінің веб-сайтын жасау.

Зерттеу объектісі – электрондық технологиялар.

Зерттеу пәні**:** интернет-дүкеннің жұмыс нәтижелерін талдауға байланысты қызметі.

Электрондық технологиялар - бұл электронды компоненттерге негізделген құрылғылар мен жүйелерді құруға, дамытуға және қолдануға байланысты ғылым мен техниканың саласы. Олар ақпараттық технологиялар, электроника, мобильді байланыс, робототехника, өндірісті автоматтандыру, медицина және т.б. сияқты көптеген салаларды қамтитын қазіргі қоғамда маңызды рөл атқарады.

Электрондық технологиялардың негізгі принциптері электр тогын және жартылай өткізгіштер, транзисторлар, диодтар және интегралды схемалар сияқты электронды компоненттерді пайдалануға негізделген. Бұл компоненттер электр тогын жоғары дәлдікпен және тиімділікпен басқаруға және өңдеуге мүмкіндік береді.

Электрондық технологиялар ақпаратты өңдеу, деректерді беру, ақпаратты сақтау, әртүрлі процестерді басқару және жаңа өнімдер мен қызметтерді жасау үшін қолданылады. Олар Ақпаратты өңдеудің жылдамдығы мен дәлдігін қамтамасыз етеді, біздің өмірімізді жеңілдетеді және көптеген салаларда өнімділікті жақсартады.

Электрондық технологиялар экономиканың және жалпы қоғамның әртүрлі салаларын дамыту үшін де маңызды. Олар коммуникацияны жақсартуға, өндіріс тиімділігін арттыруға, шығындарды азайтуға, өмір сүру сапасын жақсартуға және күрделі мәселелерді шешуге ықпал етеді [1].

Электрондық технологияларды зерттеу барысында біз электроника негіздеріне тереңірек үңіліп, әртүрлі құрылғылардың жұмыс принциптерін зерттеп, оларды әртүрлі салаларда қолдану мысалдарын қарастырамыз.

Электрондық технология - бұл материалдарды өңдеу және түрлендіру үшін электронды және иондық сәулелерді, электр және электромагниттік өрістерді қолдануға негізделген ғылым мен техниканың саласы. Осы уақытқа дейін электроника өнеркәсіпте тек технологиялық процестерді автоматтандыру, бақылау және басқару құралы ретінде кеңінен қолданылды. Енді оны технологиялық операцияларды тікелей орындау үшін пайдалану туралы мәселе туындайды, өте күрделі, кейде қарапайым өңдеу әдістеріне қол жетімді емес.

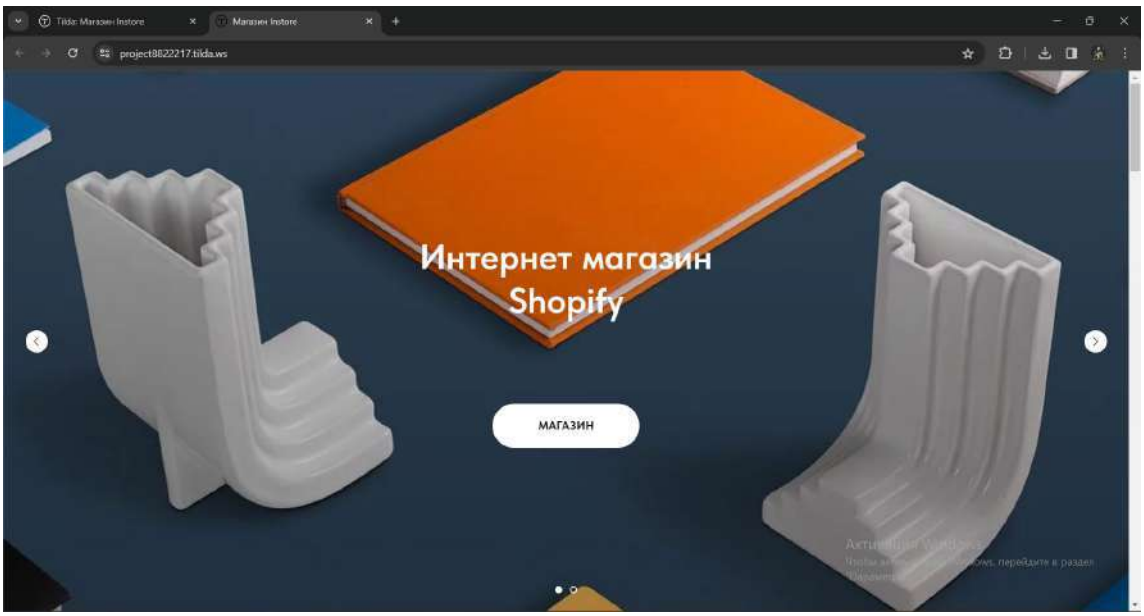
Электрондық технология материалға әсер ету әдістерінің мәні бойынша және оларды қолдану салалары бойынша өте алуан түрлі [6].

Электрондық технология әдістері электр өрісінің күштерін және газдардағы, сұйықтықтардағы және қатты денелердегі электр разрядының қасиеттерін тікелей пайдалануға негізделген. Оның "жұмыс құралы" - заттың электрлік зарядталған бөлшектері-электрондар мен иондар. Бұл "құрал" тозбайтын, мәңгілік және әмбебап.

Соңғы уақытқа дейін электроника өнеркәсіпте тек технологиялық процестерді автоматтандыру, басқару және бақылау құралы ретінде қолданылды. Енді ол технологиялық операцияларды тікелей орындау үшін кеңінен қолданылады, өте күрделі және кейде қарапайым өңдеу әдістеріне қол жетімді емес.

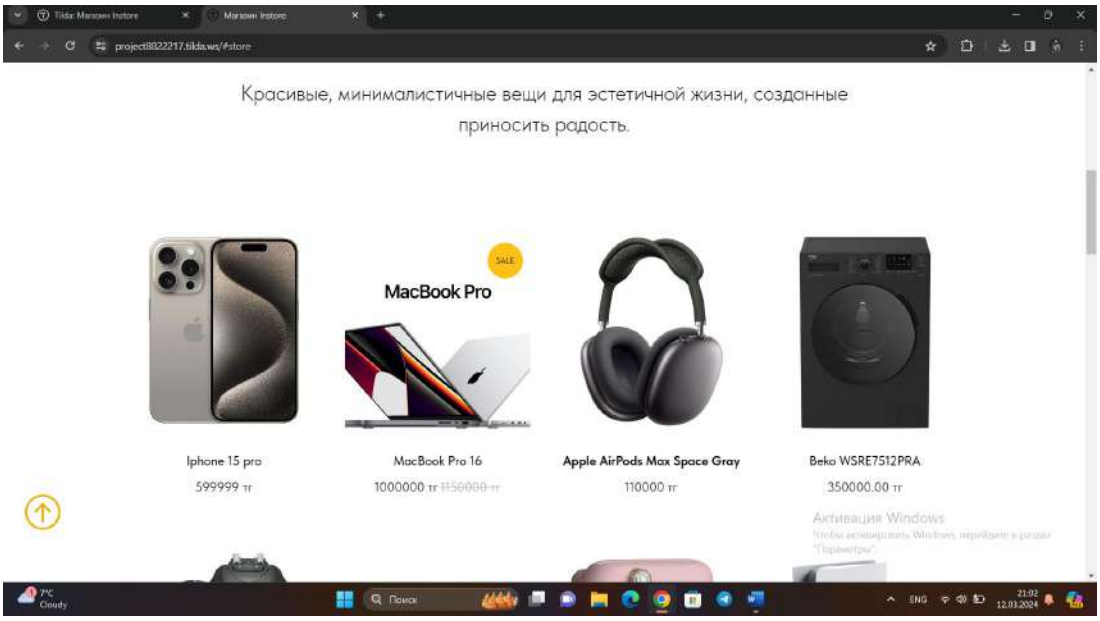
Электрондық технологияның көптеген заманауи қосымшаларының ішінде электронды балқыту ерекше орын алады.

Web-сайттың құрылымы. Сайтты құру tilda.com -бұл күрделі техникалық бағдарламалау немесе дизайн дағдыларын үйренбестен өз веб-сайтын тез және оңай құрғысы келетіндер үшін тамаша таңдау. tilda.com -бұл веб-сайттарды құру және теңшеу үшін қарапайым және интуитивті интерфейсті ұсынатын онлайн сайт құру платформасы.



Сурет 1. Басты беті.

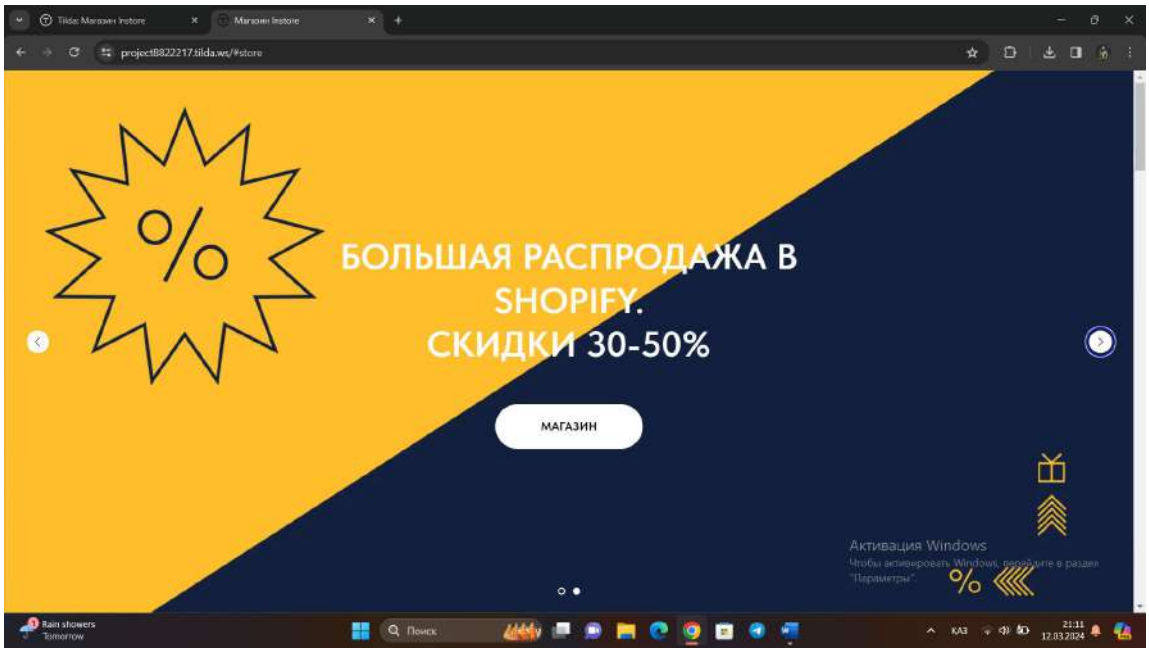
Web-сайттың жоғары бөлігінле атауы және логотипі көрсетілген.
Сонымен қатар сайт футері:
- Байланыс ақпараты (телефон, мекенжай, электрондық пошта).
- Компанияның әлеуметтік желілеріне сілтемелер.
- Сайттың басқа бөлімдеріне немесе маңызды беттерге сілтемелер).
Баннер немесе жүгірткі:
- Электрондық технологияға қатысты өнімдерді немесе қызметтерді көрсететін сурет немесе слайдшоу.
- Өнімдерге қатысты ақпарат.
Электрондық технологиялар веб-сайтының мәзірінде келесі бөлімдер болуы мүмкін:
-Басты беті.
-Тауарлардың каталогы.
-Акциялар мен жеңілдіктер.



Сурет 2. Тауарлар каталогы.

Екінші бетте тауарлар каталогы көрсетілген. Каталогта тұрмыстық техника, электроника, компьютерлер, смартфондар, фото және бейне жабдықтары, аудио және бейне жабдықтары, ойын консольдері, аксессуарлар және осы саладағы басқа да өнімдер бар.

Samsung, LG, Apple, Sony, Panasonic және т.б. сияқты танымал әлемдік өндірушілермен серіктес болып, тұтынушыларға жоғары сапалы және сенімді өнімдерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Тауарларға сәйкес толық ақпарат және бағасы көрсетілген. Тапсырыс беру үшін арнайы батырма да берілген.



Сурет 3. Акциялар мен жеңілдіктер.

Электрондық технологиялар веб-сайтында акциялар мен жеңілдіктерге арналған бөлімді ұсынуға болады. Сайтта акциялар мен жеңілдіктерді ұсынудың бірнеше мүмкін жолдары:

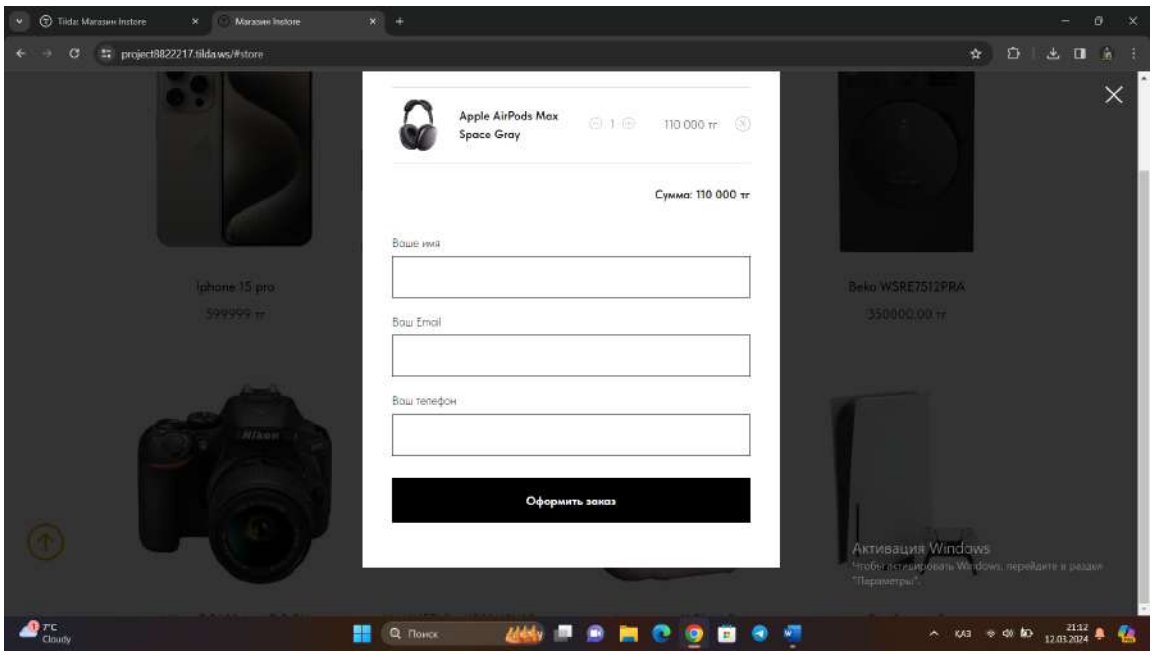
1. «Акциялар мен жеңілдіктер» арнайы беті:

- Барлық ағымдағы акциялар мен жеңілдіктер тізімдері көрсетілген.
- Әр науқанның қолданылу күндерін және шарттардың сипаттамасын көрсетіңіз.
- Әр акция туралы толық ақпараты бар беттерге сілтемелер бар.

2. Басты беттегі баннерлер немесе жүгірткілер:

- Келушілердің назарын акциялар мен жеңілдіктерге аударатын баннерлерді немесе жүгірткілерді басты бетке қойыңыз.
- Әр баннерде немесе слайдта белгілі бір науқан туралы қысқаша ақпарат және қосымша ақпарат алу үшін сілтеме болуы мүмкін.

Сайттағы акциялар мен жеңілдіктер туралы ақпаратты үнемі жаңартып отыру маңызды, сондықтан келушілер әрқашан өзекті ақпаратқа ие болады. Сондай-ақ, түсініспеушіліктерді болдырмау үшін акциялардың шарттары мен мерзімдерін қосуды ұмытпау.



Сурет 4. Тіркелу терезесі.

Электрондық технологиялар веб-сайтында тіркеу пайдалануға болады:

1. Тіркеу нысаны:

- Пайдаланушылар тіркелу үшін өз деректерін енгізе алады.
- Аты, тегі, электрондық пошта мекенжайы, құпия сөз және құпия сөзді растау сияқты ақпаратты енгізу өрістері бар.
- Деректерді жіберу үшін "тіркелу" түймесін қосылған.

2. Деректерді тексеру:

- Пайдаланушы енгізген деректердің дұрыстығы мен толықтығын тексеріледі.
- Пайдаланушылар жарамды мекенжайларды енгізуі үшін электрондық пошта мекенжайын тексеруді қамтамасыз етіледі.
- Құпия сөздің белгілі бір талаптарға сәйкес келетіндігін тексеру (мысалы, минималды ұзындық, әріптер мен сандарды қолдану).

3. Қате туралы хабарландырулар:

- Егер пайдаланушы қате деректерді енгізсе, тиісті өрістердің жанында тиісті қате туралы хабарламаларды көрсетеді.
- Пайдаланушылар өз деректерін түзете алатындай түсінікті және ақпараттық қате туралы хабарламалар беріледі.

Қорытынды. Электрондық технологиялар қоғам өмірінің әртүрлі салаларындағы прогрестің негізгі драйвері бола отырып, қазіргі әлемде барған сайын маңызды рөл атқарады.

Электрондық технологиялар бұл ақпаратты өңдеу, деректерді беру, бақылау және әртүрлі процестерді басқару үшін электрондық құрылғыларды, схемалар мен жүйелерді пайдаланумен байланысты ғылым мен техниканың саласы. Оларға микроэлектроника, компьютерлік техника, телекоммуникация, радиоэлектроника, цифрлық технологиялар, робототехника және т.б. сияқты технологиялар жатады. қазіргі әлемде электронды технологиялар адам қызметінің әртүрлі салаларында үлкен рөл атқарады, ақпаратты өңдеудің жоғары жылдамдығын, процестерді автоматтандыруды, өмір сапасын жақсартуды және басқа да көптеген артықшылықтарды қамтамасыз етеді.

Зерттеу нәтижелері электронды технологиялар біздің күнделікті өмірімізді жеңілдетіп қана қоймай, күрделі жаһандық мәселелерді шеше алатынын растайды. Күн сайын нарықта жаңа технологиялар пайда болып, бірегей шешімдер мен инновация мүмкіндіктерін ұсынады.

Жүргізілген талдауларға сүйене отырып, электронды технологиялардың болашақта даму үшін үлкен әлеуеті бар деген қорытынды жасауға болады. Технологиялық прогресті

қамтамасыз ету және адамдардың өмір сүру сапасын жақсарту үшін осы саладағы зерттеулер мен инвестицияларды жалғастыру маңызды.

Электрондық технологиялар біздің күнделікті өмірімізде үлкен рөл атқарды, қарым-қатынас жасау, жұмыс істеу, көңіл көтеру және сатып алу тәсілін өзгертті. Электрондық технологиялар үлкен әсер ететін кейбір салаларға мыналар жатады:

1. Байланыс: ұялы телефондар, интернет және әлеуметтік медиа арқылы біз әлемнің кез келген жерінде кез келген адаммен оңай сөйлесе аламыз.

2. Жұмыс: көптеген кеңсе тапсырмалары компьютерлер, принтерлер және Microsoft Office бағдарламасы сияқты электрондық құрылғылар мен бағдарламалық жасақтаманың арқасында тезірек және жеңілдеді.

3. Ойын-сауық: электроника бізге бейне ойындар, бейне ағындары және Музыка сияқты ойын-сауықтың әртүрлі түрлеріне тікелей үйден қол жеткізуге мүмкіндік береді.

4. Сатып алу: интернет-дүкендер мен сандық төлем жүйелері онлайн сатып алуды жылдам әрі ыңғайлы етеді.

5. Денсаулық және фитнес: фитнес-трекерлер мен медициналық құрылғылар сияқты электронды құрылғылар адамдарға денсаулығын бақылауға және фитнес бойынша жақсы нәтижелерге қол жеткізуге көмектеседі.

Бұл мысалдар электронды технологияның біздің өмірімізге қалай әсер ететінінің аз ғана бөлігі. Күн сайын олар біздің күнделікті өміріміздің маңызды және ажырамас бөліктеріне айналуда.

Осылайша, электронды технологиялар адам өмірінің барлық салаларына еніп, қазіргі әлемде маңызды рөл атқарады. Олар күнделікті тапсырмаларды едәуір жеңілдетеді, білім сапасын жақсартады, медициналық диагностикаға көмектеседі, Өмірдің қауіпсіздігі мен жайлылығын қамтамасыз етеді. Алайда, электрондық технологияларды пайдаланудың ықтимал жағымсыз жақтарын, мысалы, деректердің құпиялылығы мен қауіпсіздігіне, сондай-ақ оларға тәуелділікке қауіп төндіретінін есте ұстаған жөн.

Жалпы, электронды технологиялар қазіргі қоғамның ажырамас бөлігі болып табылады және олардың рөлі өсе береді. Цифрлық дәуірдің артықшылықтарын барынша пайдалану үшін электрондық технологияны пайдалану мен жеке өміріңізді қорғау арасындағы тепе-теңдікті сақтау маңызды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Шукало В.А. «Электронные устройства и схемы». – Москва: Горячая линия-Телеком, 2018.

2. Стратиевский Ю.А. «Технологии электроники и микропроцессоры». – Москва: Интернет-Университет Информационных Технологий, 2019.

3. Рябогон В.П. «Электроника: элементная база, устройства и технологии». – Москва: Высшая школа, 2017.

4. Парфиненко Ю.Л. «Электронные технологии в промышленности». – Киев: Техника, 2016.

5. Штукалин И.В. «Современные технологии в электронике». – Санкт-Петербург: Научно-техническая книга, 2010. 6. 2 б.

6. 2030 жылға дейінгі Қазақстандағы «Ақпараттық және телекоммуникациялық технологияның» бағыттарын дамыту сценарийлері. – Астана, 2013, 139 б.

ӘОЖ 004.021

МАРКОВИЦ МОДЕЛІ: МАТЕМАТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР ЖӘНЕ КОМПЬЮТЕРЛІК ІСКЕ АСЫРУ

Куандыкова Эланура Махсатовна
kuandykova_em@enu.kz
«Ақпараттық жүйелер» білім бағдарламасының 3 курс студенті
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, PhD, аға оқытушы – **Ламашева Ж.Б.**

АННОТАЦИЯ. Мақалада марковиц моделін зерттеуге қатысты мәселелер қарастырылады. Модельді компьютерлік іске асыру үшін Excel электрондық кестелерді пайдалану ұсынылады. Практикалық есептеулердің мысалы келтірілген.

Кілттік сөздер. Инвестициялық талдау, портфельдік теория, марковиц моделі, электронды Excel кестелері.

Экономикалық университеттің әртүрлі курстарында инвестициялық элементтер қарастырылады талдау. Атап айтқанда, келесі міндет: оңтайлы инвестициялық портфельді құру, берілген активтерден (мысалы, акциялардан) жасалған. Берілген шешімнің теориялық негіздері Марковицтің 1950 жылдары тұжырымдалған портфолио теориясында жатыр [1], ол үлестерді оңтайлы таңдаумен инвестициялық портфельді қалыптастыру әдістемесін ұсынады берілген активтер. Инвестордың көзқарасы бойынша оңтайлы портфолио мыналарды қамтамасыз етуі керек ең төменгі тәуекелмен мүмкін болатын ең жоғары кірістілік. Алайда, математикалық тұрғыдан тапсырманы қою қайшылықты және шешімі жоқ. Сондықтан, әдетте, бұл тапсырманың екі мүмкін нұсқасының бірі қарастырылады:

– берілген кезде максималды кірісті қамтамасыз ететін активтердің үлесін есептеу тәуекел деңгейі;

– берілген деңгейде минималды тәуекелді қамтамасыз ететін активтердің үлестерін есептеу кірістілік.

[2] жұмыста еліміздің экономикалық өсуіне ықпал ететін әлеуметтік маңызы бар жобаларды қаржыландырудың мемлекеттік саясатын жүзеге асыратын даму банкінің инвестициялық портфелін қалыптастыру және оңтайландыру мәселелері қарастырылған. Бұл модель банктің мақсаттары мен тәуекелдік қатынасын ескереді. Олар Марковиц теориясына негізделген оңтайлы портфолионы қалыптастыру әдістемесін ұсынған. Ұсынылып отырған әдістеменің маңызды ерекшелігі даму банкі мен коммерциялық банктердің басымдықтарындағы айырмашылықтарды ескереді. Марковиц портфолио теориясы [3] талданады. Бұл модельдің ерекше белгілері мен мәні қарастырылады. Бұл модель нақты мысал арқылы талданады. Механикалық сауда жүйелері мен портфельді инвестициялау негізінде Г. Марковиц теориясы мен тұжырымдамаларын біріктіруге негізделген модель [4] мақалада талқыланады.

Бұл мақалада осы есептің математикалық аспектілері қарастырылады және оның шешімін Excel электрондық кестелерінде компьютерлік іске асыру.

Марковиц моделінің математикалық аспектілері.

Марковиц моделі қаржы теориясында инвестициялық портфельді портфельдегі әрбір активтің кірістерінен тұратын кездейсоқ вектор ретінде қарастырады. Бұл әр активтің кірістілігі кездейсоқ шама деп болжайды.

Марковиц моделінің негізгі алғышарттарына экономика арасындағы ауысудың тұрақты ықтималдығы бар күйлердің соңғы санының бірінде болатын Экономика күйлерінің стационарлығы, сондай-ақ уақыттың бастапқы сәтінде қалыптасатын және оның кірістілігін бағалау сәтіне дейін өзгеріссіз қалатын портфельдің статикалық сипаты жатады.

Марковиц моделінің математикалық аспектілері келесі қадамдарды қамтиды:

1) Портфолио кірістілігін математикалық күту $E(R_p)$;

Портфельдің күтілетін кірісі портфельдегі әрбір активтің күтілетін кірістерінің сараланған сомасы ретінде есептеледі.

$$E(R_p) = \sum_{i=1}^{n} w_i \times E(R_i)$$

2) Портфолио кірістілігінің дисперсиясы σ_p^2;

Портфельдің кірістілігінің дисперсиясы портфельдің тәуекелін сипаттайды және оның кірістілігінің өзгергіштік дәрежесін өлшейді.

$$\sigma_p^2 = \sum_{i=1}^{n} \sum_{j=1}^{n} w_i \times w_j \times \sigma_{ij}$$

3) Портфельді оңтайландыру:

Портфельді оңтайландыру берілген кірістілік деңгейі үшін тәуекелді азайту немесе тәуекелдің берілген деңгейі үшін табыстылықты арттыру сияқты белгіленген критерийлерді ескере отырып, портфельдегі активтердің оңтайлы комбинациясына қол жеткізуге бағытталған. Марковиц моделі портфельді оңтайландыру үшін жиі пайдаланылады, бұл олардың күтілетін кірістерін, ауытқуларын және ковариацияларын ескере отырып, активтердің ең тиімді комбинациясын табуға көмектеседі. Портфельді оңтайландыру процесі тиімді фронтты қалыптастыруды және қойылған мақсаттар мен шектеулерге сәйкес осы фронт бойынша оңтайлы портфельді таңдауды қамтиды.

4) Лагранж әдісі:

Оңтайландыру мәселесін шешу үшін Лагранж әдісі қолданылады. Лагранж функциясы есептің шектеулерін ескере отырып құрылады, содан кейін осы функцияның ішінара туындылары барлық айнымалылар бойынша болады. Бұл портфолиодағы активтер үлесінің оңтайлы мәндерін алу үшін шешілетін теңдеулер жүйесіне әкеледі.

5) Теңдеулер жүйесін шешу:

Алынған теңдеулер жүйесін кері матрица әдісін қолдана отырып шешуге болады, мұнда A-жүйе коэффициенттерінің матрицасы, b-еркін мүшелердің векторы. Жүйенің шешімі портфельдегі активтер үлесінің оңтайлы мәндерін береді.

Осылайша, марковиц моделі күтілетін кірістілік пен әртүрлі активтерге инвестициялауға байланысты тәуекелді ескере отырып, портфельді оңтайландыруға мүмкіндік береді.

Марковиц моделін компьютерлік іске асыру

Марковиц моделін компьютерлік іске асыру электронды түрде ыңғайлы Excel кестелері (басқа өндірушілердің электрондық кестелерін де қолдануға болады бағдарламалық жасақтама, мысалы, Ashampoo Office бағдарламасындағы PlanMaker).

Оңтайлы портфельді қалыптастыру міндеті екі өлшемге ие: тәуекел және кірістілік. Тәуекелдерді барынша азайтатын, кірісті барынша арттыратын шешім алу мүмкін емес. Сондықтан, бұл мәселені шешу кезінде инвестордың пікірі ескеріледі, ол мыналарды қарастырады белгілі бір кірістілік деңгейінде тәуекелді азайту немесе белгілі бір тәуекел деңгейінде кірісті максимизациялау.

1. Бастапқы ақпаратты енгізу. ҚР компанияларының 01-04-2023 пен 31-12-2023 уақыт аралығындағы акцияларының динамикасы (1-сурет).

	Стоимость акций компаний (тг.):					
Дата	Halyk bank	Kaspi bank	Fortebank	Bank Tsent	Kcell	KazTransOi
03.04.2023	137,92	74,5	3,98	680	1789,99	654,05
04.04.2023	138,09	75,2	3,97	679,71	1786,36	647,79
05.04.2023	140,48	74	4,1	665,05	1789,98	659,8
06.04.2023	143	72	4,27	683,92	1819	665
07.04.2023	144	72	4,19	675,19	1820	672
10.04.2023	145,63	72,7	4,5	683,9	1844,75	681,2
11.04.2023	144	72,3	4,57	682	1849,99	680
12.04.2023	145,58	71,2	4,51	680	1842,09	676,89
13.04.2023	145	73,4	4,48	683,88	1865,95	674,89
14.04.2023	144,47	72,2	4,41	683,9	1887,86	680
17.04.2023	145,96	74,5	4,36	680	1887,61	682,99
18.04.2023	144	74,5	4,39	631,02	1884,65	700,01
19.04.2023	144,97	74,5	4,35	683,89	1881,49	720
20.04.2023	145,6	77	4,34	683,9	1883	730
21.04.2023	144	78,4	4,39	695	1884	743
24.04.2023	157	79	4,37	685	1887	739
25.04.2023	157,7	78,4	4,4	680	1881,16	760
26.04.2023	153	79,3	4,49	689	1880	750,01
27.04.2023	154	79,3	4,49	695	1893,49	752
28.04.2023	156	82,5	4,58	685	1872,11	754,99
02.05.2023	157,3	79,3	4,59	693,48	1879,97	773,99
03.05.2023	156	79,5	4,58	680	1855,54	750,12
04.05.2023	156,47	80,7	4,3	684,84	1900	762,49
05.05.2023	159,6	84	4,34	684,9	1921	759,8
10.05.2023	158,7	82,5	4,34	684,95	1917,7	759
11.05.2023	158,9	83,6	4,2	676	1899,99	750
12.05.2023	159	83,4	4,2	683,76	1900	750
15.05.2023	158,3	84	4,27	682,68	1919	740
16.05.2023	158,9	83,8	4,27	682,99	1879	744,36
17.05.2023	160,2	82	4,2	679	1890	744,99

Сурет 1. Бастапқы ақпарат.

2. Әр компания акцияларының бір күндік және орташа кірістілігін есептеу (2-сурет).

Кесте 1 - Кіріс.

Доходность	Доходность	Доходность	Доходность	Доходность	Доходность
0,123259861	0,939597315	-0,251256281	-0,042647059	-0,202794429	-0,957113371
1,730755305	-1,595744681	3,274559194	-2,156802166	0,202646723	1,853995894
1,793849658	-2,702702703	4,146341463	2,837380648	1,621247165	0,788117611
0,699300699	0	-1,8735363	-1,276465084	0,054975261	1,052631579
1,131944444	0,972222222	7,398568019	1,290007257	1,35989011	1,369047619
-1,119274875	-0,550206327	1,555555556	-0,277818395	0,284049329	-0,176159718
1,097222222	-1,521438451	-1,312910284	-0,293255132	-0,427029335	-0,457352941
-0,398406375	3,08988764	-0,66518847	0,570588235	1,295267875	-0,295468983
-0,365517241	-1,634877384	-1,5625	0,00292449	1,174200809	0,757160426
1,031355991	3,185595568	-1,133786848	-0,57025881	-0,013242507	0,439705882
-1,342833653	0	0,688073394	-7,202941176	-0,156812053	2,491983777
0,673611111	0	-0,911161731	8,378498304	-0,16767039	2,85567349
0,43457267	3,355704698	-0,229885057	0,001462223	0,080255542	1,388888889
-1,098901099	1,818181818	1,152073733	1,623044305	0,053106745	1,780821918
9,027777778	0,765306122	-0,455580866	-1,438848921	0,159235669	-0,538358008
0,445859873	-0,759493671	0,686498856	-0,729927007	-0,309485957	2,841677943
-2,980342422	1,147959184	2,045454545	1,323529412	-0,06166408	-1,314473684
0,653594771	0	0	0,870827286	0,717553191	0,265329796
1,298701299	4,035308953	2,004454343	-1,438848921	-1,12913192	0,397606383
0,833333333	-3,878787879	0,218340611	1,237956204	0,419847124	2,516589624
-0,826446281	0,25220681	-0,217864924	-1,943819577	-1,299488822	-3,084019173
0,301282051	1,509433962	-6,113537118	0,711764706	2,396067991	1,649069482
2,00038346	4,089219331	0,930232558	0,00876117	1,105263158	-0,352791512
-0,563909774	-1,785714286	0	0,007300336	-0,171785528	-0,105290866

Кесте 2 - Орташа мән.

0,676923077	-1,604278075	0,531914894	0,159917991	0,20399795	1,993892158
		СРЕД.ЗНАЧ			
0,102022028	0,135590137	-0,013828128	0,216229481	2,101641425	535,5476573

Ескерту:

	Ұяшық мазмұны(Halyk bank)	…….	Ұяшық мазмұны(KazTransOil)
4	=(B4/B3-1)*100	....	=(G4/G3-1)*100
5	=(B5/B4-1)*100	....	=(G5/G4-1)*100
6	=(B6/B5-1)*100	....	=(G6/G5-1)*100
7	=(B7/B6-1)*100	....	=(G7/G6-1)*100
....	....	....	....
....	....	....	....
....	....	....	....
....	....	....	....
187	=(G187/G186-1)*100	....	=(G187/G186-1)*100
188	=(B188/B187-1)*100	....	=(G187/G186-1)*100
190		Орташа мән	
191	=СРЗНАЧ(J4:J188)		=СРЗНАЧ(O4:O188)

Сурет 2. Бір күндік кірістіліктің орташа мәннен ауытқуын есептеу .

Кесте 3 - Орташа мәннен ауытқу

Отклонение дохо	Отклонение дохо	Отклонение дохо	Отклонение дохо	Отклонение дохо	Отклонение дохо
0,021237833	0,804007179	-0,237428154	-0,25887654	-2,304435854	-536,5047707
1,628733277	-1,731334818	3,288387322	-2,373031647	-1,898994702	-533,6936614
1,691827631	-2,83829284	4,160169591	2,621151167	-0,480394261	-534,7595397
0,597278672	-0,135590137	-1,859708172	-1,492694565	-2,046666164	-534,4950258
1,029922417	0,836632085	7,412396147	1,073777776	-0,741751315	-534,1786097
-1,221296902	-0,685796464	1,569383683	-0,494047875	-1,817592096	-535,723817
0,995200195	-1,657028588	-1,299082157	-0,509484613	-2,528670761	-536,0050103
-0,500428402	2,954297504	-0,651360342	0,354358754	-0,80637355	-535,8431263
-0,467539269	-1,770467521	-1,548671872	-0,213304991	-0,927440616	-534,7904969
0,929333963	3,050005431	-1,11995872	-0,786488291	-2,114883933	-535,1079514
-1,444855681	-0,135590137	0,701901522	-7,419170657	-2,258453479	-533,0556736
0,571589083	-0,135590137	-0,897333603	8,162268823	-2,269311815	-532,6919838
0,332550643	3,220114561	-0,21605693	-0,214767258	-2,021385883	-534,1587684
-1,200923127	1,682591681	1,165901861	1,406814824	-2,048534681	-533,7668354
8,92575575	0,629715986	-0,441752738	-1,655078402	-1,942405757	-536,0860153
0,343837845	-0,895083808	0,700326984	-0,946156488	-2,411127382	-532,7059794
-3,08236445	1,012369047	2,059282673	1,107299931	-2,163305505	-536,862131
0,551572744	-0,135590137	0,013828128	0,654597805	-1,384088234	-535,2823275
1,196679271	3,899718817	2,018282471	-1,655078402	-3,230773346	-535,1500509
0,731311306	-4,014378016	0,232168739	1,021726723	-1,681794301	-533,0310677
-0,928468309	0,116616673	-0,204036796	-2,160049058	-3,401130247	-538,6316765
0,199260024	1,373843825	-6,09970899	0,495535225	0,294426566	-533,8985878
1,898361432	3,953629194	0,944060686	-0,20746831	-0,996378267	-535,9004488
-0,665931802	-1,921304423	0,013828128	-0,208929145	-2,273426954	-535,6529482
0,024001917	1,197743197	-3,211978324	-1,522894201	-3,025143537	-536,7334281
-0,039089366	-0,374824587	0,013828128	0,931699513	-2,101115107	-535,5476573
-0,5422736	0,583834324	1,680494795	-0,374179639	-1,101641425	-536,8809907

Ескерту:

	Ұяшық мазмұны(Halyk bank)	…….	Ұяшық мазмұны(KazTransOil)
4	=J4-J$191	....	=O4-O$191
5	=J5-J$191	....	=O5-O$191
6	=J6-J$191	....	=O6-O$191
7	=J7-J$191	....	=O7-O$191
....	....	....	....
....	....	....	....
....	....	....	....
....	....	....	....
187	=J187-J$191	....	=J187-J$191
188	=J188-J$191	....	=J188-J$191

Сурет 3.. Ковариациялық матрицаны табу Σ.

Ол үшін бос ұяшықтарды таңдау керек (Z4: AE9), содан кейін формуланы енгізіңіз

=МУМНОЖ(ТРАНСП(R4:W188); R4:W188)/(192-1)

Ctrl+Shift+Enter пернелерін бір уақытта басу арқылы, нәтижесінде ковариациялық матрица пайда болады.

Кесте 4 - Ковариациялық матрица

Ковариационная матрица					
1,861928213	-0,05211194	0,035878231	0,078727279	0,318663026	282,4561684
-0,05211194	4,181848606	-0,085717271	-0,207418864	2,81254842	156,7866862
0,035878231	-0,085717271	2,745024175	-0,070332742	1,480626844	-130,926411
0,078727279	-0,207418864	-0,070332742	3,828985128	0,100126253	-36,38855427
0,318663026	2,81254842	1,480626844	0,100126253	1148,99272	-808,5944147
282,4561684	156,7866862	-130,926411	-36,38855427	-808,5944147	51171281,87

5. Ковариацияға кері матрицаны табу Σ^{-1}.

Ол үшін бос ұяшықтарды таңдау керек (Z12: AE17), содан кейін енгізу керек формула

= МОБР(Z4: AE9)

Ctrl+Shift+Enter пернелерін бір уақытта басу арқылы, нәтижесінде ковариацияға кері матрица пайда болады.

Кесте 5 - Ковариацияға кері матрица

Матрица, обратная к ковариационной					
0,538335765	0,006239734	-0,007179893	-0,010887127	-0,0001565	-3,01922E-06
0,006239734	0,240452197	0,008050458	0,013053664	-0,000602359	-7,50816E-07
-0,007179893	0,008050458	0,365136595	0,007312502	-0,000488212	9,46686E-07
-0,010887127	0,013053664	0,007312502	0,262234833	-6,10509E-05	2,24323E-07
-0,0001565	-0,000602359	-0,000488212	-6,10509E-05	0,000872491	1,52038E-08
-3,01922E-06	-7,50816E-07	9,46686E-07	2,24323E-07	1,52038E-08	1,9564E-08

6. A, B, C, AC-B², ƛ, δ шамаларын есептеу

Ол үшін кірістіліктің орташа мәндерін ауыстыру қажет, формуланы енгізу арқылы бос ұяшықтарды таңдау (Z19:Z24)

= ТРАНСП (J191: O191)

Ctrl+Shift+Enter пернелерін бір уақытта басылады.

Әрі қарай, ұяшықтарға (Z26:Z31) және (J192:O192) векторларын енгізу керек бірліктер. Есептеулердің нәтижелері 7-суретте көрсетілген.

Кесте 6 - Шамалардың мәндері

A	B	C	μ
0,031419164	0,141222947	1,437589162	0,3
AC-B²	λ̃	δ	
0,025223929	11,49915216	-0,43402119	

7. Оңтайлы портфолио құрылымын есептеу нәтижесін 8-суреттен көруге болады.
Кесте 7 - Оңтайлы портфолио

Структура оптимального портфеля (доходность)

λ m	δ i	λ m + δ i	w*
1,173166819	-0,43402119	0,739145629	0,364535651
1,559171614	-0,43402119	1,125150424	0,364535651
-0,159011747	-0,43402119	-0,593032937	0,364535651
2,486455702	-0,43402119	2,052434512	0,364535651
24,16709453	-0,43402119	23,73307334	0,364535651
6158,343998	-0,43402119	6157,909977	0,364535651

8. Тәуекел мөлшерін есептеу.
Мұны істеу үшін алдымен ұяшықтарды таңдау керек (A34: AF34), енгізу формула:

=МУМНОЖ(ТРАНСП(AE26: AE31); Z4: AE9)

Ctrl+Shift+Enter пернелерін бір уақытта басу керек. Нәтижесінде вектор пайда болады.

вектор
w■Σ

103,7830275	59,57818849	-46,23075088	-11,90517559	125,8049968	18653560,89

Расчет величины риска	
2,7712	2607,675626

Сурет 4. Тәуекел мөлшері.

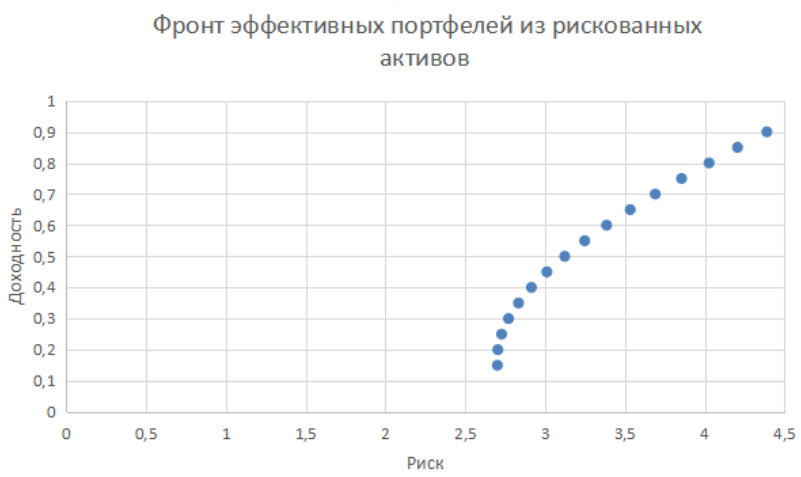
9. Тиімді портфолио фронтын құру үшін берілген кірістілік деңгейіндегі тәуекелді активтерден дайындау. Мәндерді өзгерту кірістілік және осылайша тәуекелдің әртүрлі мәндерін алу арқылы біз қалыптастырамыз тиімді портфельдердің алдыңғы жағын құруға арналған мәліметтер.

Данные для построения фронта эффективных портфелей

№ п.п.	Риск	Доходность
1	2,7011	0,15
2	2,7041	0,2
3	2,7276	0,25
4	2,7712	0,3
5	2,8338	0,35
6	2,9144	0,4
7	3,0113	0,45
8	3,1232	0,5
9	3,2485	0,55
10	3,3856	0,6
11	3,5333	0,65
12	3,6902	0,7
13	3,8552	0,75
14	4,0273	0,8
15	4,2057	0,85
16	4,3895	0,9

Сурет 5. Тиімді портфолио деректері.

Марковицтің тиімді шекарасы 11-Суретте бейнеленген, барлық тиімді портфельдер жоғарғы сызықта орналасқан. Тиімді шекара - бұл белгілі бір тәуекел деңгейі үшін ең жақсы болжамды кірісті немесе белгілі бір кірістілік деңгейі үшін ең төменгі тәуекелді қамтамасыз ететін оңтайлы портфельдер жиынтығы. Тиімді шекарадан төмен түсетін портфельдер тиімсіз, өйткені олар тәуекел деңгейіне қатысты кірістіліктің жеткілікті мөлшерін тудырмайды.



Сурет 6. Тәуекел шекарасы.

Қорытынды. Марковиц моделі математикалық әдістерді қолдана отырып, әсіресе университеттердегі қаржы-экономикалық курстарда экономикалық мәселелерді талдаудың құнды құралы ретінде қызмет етеді. Осы модельді практикалық қолдану арқылы студенттер жоғары математиканың әртүрлі элементтері, соның ішінде матрицалық есептеулер, сандық әдістер және сандық шешімдердегі тұрақтылық ұғымдары туралы түсінік алады.

Марковиц моделін практикалық іске асыруда қолданған кезде теңдеулер жүйесіндегі матрицасының шарттылығын, әсіресе оның детерминантын есептеу арқылы зерттеу қажет. Бұл талдау шешімнің тұрақтылығы мен сенімділігін қамтамасыз ету үшін өте маңызды.

Оңтайландыру мәселесі үшін берілген бастапқы деректер, әсіресе портфельдің күтілетін кірістілігі нақты талаптарға сай болуы керек. Күтілетін кірістің алдын ала белгіленген шектерде болуын қамтамасыз ету маңызды. Әйтпесе, шешім портфельдегі бағалы қағаздар акцияларының теріс мәндері сияқты практикалық емес нәтижелерге әкелуі мүмкін.

Осы ойларды ескере отырып, студенттер мен практиктер марковиц моделін нақты контексте түсіну мен қолдануды жақсарта алады. Бұл тәсіл қаржылық модельдеу принциптерін тереңірек түсінуге ықпал етеді және негізделген инвестициялық шешімдер қабылдауға көмектеседі.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Markowitz H. Portfolio selection // The Journal of Finance. 1952. №7. P. 77-91

2. Shukayev D., Bimurat Zh., Shukayev M., Simons A. Optimal portfolio selection for a development bank // Вестник КазНУ. Серия Экономическая. 2018. Том 126, №4, С. 104-116

3. Кривоногова Л.В., Сиднева А.С. Портфельная теория марковица // Форум молодых ученых. 2018, №12-2 (28). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/portfelnaya-teoriya-markovitsa (дата обращения: 03.04.2024)

4. Пасеков П.Ю. Применение теории Марковица к портфелю механических торговых систем // Математика. Механика. 2011, №13. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/primenenie-teorii-markovitsa-k-portfelyu-mehanicheskih-torgovyh-sistem (дата обращения: 03.04.2024)

УДК 004.896

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЖАЯУ ЖҮРЕТІН РОБОТТЫ БАСҚАРУДАҒЫ РӨЛІ: ПЕРСПЕКТИВАЛАР МЕН ҚИЫНДЫҚТАР

Қыдырбаева Алтынай Асқарқызы
kydyrbaevaaltynai00@gmail.com
«Ақпараттық жүйелер» білім бағдарламасының 2 курс магистранты
Алматы технологиялық университеті, Алматы қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекші, PhD, аға оқытушы – **Кабдолдина Ә.О.**

Соңғы онжылдықтарда жасанды интеллекттегі (ЖИ) айтарлықтай жетістіктер робототехниканың мүмкіндіктерін қайта анықтады. Ең қызықты трендтердің бірі - тау жоталарынан қала көшелеріне дейін әртүрлі ортада қозғала алатын жаяу жүретін роботтарды дамыту. Бұл тұрғыда жасанды интеллекттің рөлі осындай роботтарды басқару мен қоршаған ортаға бейімделуін қамтамасыз етуде өте маңызды болады.

Жаяу жүретін роботтарды дамытудың негізгі аспектілерінің бірі - олардың өзгермелі жағдайларға бейімделу және кедергілерді жеңу қабілеті. Мұнда жасанды интеллект қоршаған ортаны талдауды, шешім қабылдауды және қажетті әрекеттерді орындауды қамтамасыз ететін роботтың миы ретінде әрекет етеді. Бұл процесте роботтарды кедергілерді тануға, оңтайлы бағыттарды таңдауға және өзгермелі жағдайларға бейімделуге үйретететін заманауи машиналық оқыту алгоритмдері мен нейрондық желілер маңызды рөл атқарады.

Дегенмен, айтарлықтай жетістіктерге қарамастан, жаяу роботтарды жасаушылар күрделі қиындықтарға тап болады. Негізгі проблемалардың бірі – қауіпсіздікті қамтамасыз ету. Роботтар айналадағы заттармен және адамдармен соқтығысуды болдырмай, апат қаупін барынша азайтуы керек. Бұл объектілерді дәл тануды ғана емес, сонымен қатар олардың қозғалысын және олармен өзара әрекеттесуін болжау мүмкіндігін талап етеді.

Тағы бір мәселе - энергия тиімділігі. Жаяу жүретін роботтардың әртүрлі жағдайларда ұзақ уақыт жұмыс істеуі үшін жеткілікті қуат қоры болуы керек. Мұнда жасанды интеллект роботтардың энергия тұтынуын оңтайландыруға көмектеседі, мысалы, қозғалудың ең тиімді жолдарын таңдау немесе қозғалтқыштардың жұмысын оңтайландыру.

Сонымен қатар, роботтардың тегіс емес рельефте тұрақтылығы мен басқарылуын қамтамасыз ету маңызды аспект болып табылады. Жасанды интеллект қоршаған ортадағы өзгерістерге тез жауап беріп, тепе-теңдікті сақтау үшін роботтың қозғалысын бейімдей алуы керек.

Сондай-ақ жаяу роботтарды дамытудың әлеуметтік аспектілерін де ескеру қажет. Мұндай технологияларды енгізу еңбек нарығына әсер етіп, ауыр физикалық еңбекпен байланысты кәсіптік салаларда өзгерістерді тудыруы мүмкін. Сонымен қатар, роботтардың қоғамдық орындарда қолданылуын реттейтін ережелер мен заңдарға сәйкес келуін қамтамасыз ету қажет.

Қиындықтарға қарамастан, жасанды интеллект арқылы жүретін роботтардың дамуы орасан зор әлеует береді. Олар ғарышты зерттеуден бастап іздестіру-құтқару жұмыстарына дейінгі әртүрлі салаларда қолданбаларды таба алады. Бұл ретте алгоритмдер мен технологияларды одан әрі жетілдіру, сондай-ақ роботтардың жаңа үлгілерін жасау кезінде қауіпсіздік пен тиімділік талаптарын ескеру шешуші фактор болмақ.

Техникалық қиындықтар мен перспективалар. Ең күрделі техникалық қиындықтардың бірі - тегіс емес жерлерде қозғалу кезінде роботтың тұрақтылығы мен тұрақтылығын қамтамасыз ете алатын басқару алгоритмдерін жасау. Бұл роботтың аяқ-қолдарының қозғалысын бақылауды ғана емес, сонымен қатар жердегі өзгерістерге, тегіс емес жерлерге және басқа да қоршаған орта факторларына бейімделуді қамтиды. Жаяу роботтарды

әзірлеушілер бұл процестерді тиімдірек және сенімді ету үшін машиналық оқыту мен оңтайландыру әдістерін белсенді түрде зерттеп жатыр.

Жаяу жүретін роботтар батареяларды жиі зарядтауды немесе ауыстыруды қажет етпестен ұзақ қашықтықта жұмыс істей алуы керек. Бұл жеңіл материалдарды пайдалануды, механикалық құрамдас бөліктерді оңтайландыруды және энергияны басқарудың тиімді жүйелерін әзірлеуді қоса алғанда, жобалауға инновациялық тәсілдерді қажет етеді.

Жасанды интеллект пен оны жаяу роботтарда қолдануды жақсартуға бағытталған күш-жігер аясында қауіпсіздік пен этика мәселелеріне де назар аударған жөн. Әзірлеушілер басқаларға ықтимал қауіптерді болдырмау үшін роботтардың қауіпсіздік ережелері мен стандарттарына сай болуын қамтамасыз етуі керек. Бұған қоса, құпиялылық пен деректерді қорғау мәселелерін қарастыру маңызды, әсіресе роботтар қоғамдық орындарда немесе құпия ақпарат өңделуі керек жерлерде пайдаланылса.

Әлеуметтік және экономикалық аспектілері. Жасанды интеллектуалды жаяу жүретін роботтарды енгізудің де маңызды әлеуметтік және экономикалық салдары бар. Бір жағынан, бұл роботты жүйелерді зерттеу, әзірлеу және техникалық қызмет көрсету саласында жаңа жұмыс орындарын құруға әкелуі мүмкін. Екінші жағынан, ол бар кәсіби салалардың, әсіресе тауарларды жеткізу, логистика және құрылысқа қатысты салалардағы сипатын өзгертуі мүмкін.

Дегенмен, жаяу жүретін роботтарды енгізу белгілі бір әлеуметтік және экономикалық қиындықтарды тудыруы мүмкін. Мысалы, кейбір салаларда процестерді автоматтандыруға байланысты жұмыс орындарының қысқаруы мүмкін, бұл жұмыс күшін оқытуды және қайта даярлауды талап етуі мүмкін. Сондықтан өзгермелі еңбек нарығы жағдайына бейімделу үшін тиісті саясаттар мен бағдарламаларды әзірлеу маңызды.

Сонымен қатар, жаяу жүретін роботтарды енгізу қаланың инфрақұрылымы мен мемлекеттік қызметтерге де айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Мысалы, қала көшелерімен роботтардың қауіпсіз және тиімді қозғалысын қамтамасыз ету үшін жаңа инфрақұрылымдық шешімдерді жасауға, сондай-ақ роботтарға техникалық қызмет көрсету және тексеру бойынша мамандандырылған қызметтерді дамытуға болады.

Энергияны оңтайландыру. Жаяу жүретін роботтарды дамыту жағдайында тағы бір маңызды тақырып - олардың энергия тұтынуын оңтайландыру. Энергияны тиімді пайдалану роботтардың батареясының қызмет ету мерзімін ұзарту және олардың әртүрлі жұмыс жағдайларында тиімділігін қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады.

Жасанды интеллект энергияны тұтыну деректерін талдау және энергия шығынын азайту үшін роботты басқарудың оңтайлы стратегияларын анықтау үшін пайдаланылуы мүмкін. Машиналық оқыту алгоритмдері қоршаған ортаның өзгеруіне бейімделіп, роботтарды оңтайлы бағытты немесе оңтайлы жүргізу режимін таңдау сияқты энергияны үнемдеуге бағытталған шешімдер қабылдауға үйрете алады.

Сонымен қатар, энергияны үнемдейтін қозғалыс механизмдері мен қуат көздерін зерттеу де өзекті болып табылады. Жеңіл және берік материалдарды әзірлеу, сондай-ақ озық аккумулятор технологияларын немесе басқа энергия көздерін біріктіру жаяу жүретін роботтардың энергия тиімділігін айтарлықтай арттыруы мүмкін.

Жаяу жүретін роботтардың энергия тұтынуын оңтайландырудың бірнеше тәсілдері бар, соның ішінде:

Қозғалысты оңтайландыру: роботтарға энергияны аз тұтынумен қозғалуға мүмкіндік беретін қозғалысты жоспарлау және басқару алгоритмдерін пайдалану. Бұған оңтайлы қозғалыс жолдарын таңдау және энергияны үнемдеу үшін қозғалтқыш параметрлерін оңтайландыру кіреді.

Энергияны басқару: ағымдағы жағдайлар мен міндеттерге байланысты роботтардың энергия тұтынуын динамикалық түрде реттей алатын басқару алгоритмдерін әзірлеу. Мысалы, роботтар жылдамдығын автоматты түрде реттей алады немесе аз белсенділік кезінде энергияны үнемдейтін жұмыс режимдерін пайдалана алады.

Энергияны үнемдейтін ұтқырлық механизмдері: энергияны тиімді пайдалануға мүмкіндік беретін жаңа ұтқырлық механизмдерін зерттеу. Мысалы, роботтар үйкеліс пен сүйретуді азайтатын жаяу немесе жүгіру механизмдерін пайдалана алады, бұл энергияны тұтынуды азайтуға көмектеседі.

Баламалы энергия көздерін пайдалану: роботтарға жұмыс кезінде энергия қорын толықтыруға мүмкіндік беретін күн батареялары, термоэлектрлік генераторлар немесе гарнитура энергетикалық технологиялар сияқты баламалы энергия көздерін әзірлеу және біріктіру.

Компоненттік энергияны басқару: сенсорлар, жетектер және есептеу құрылғылары сияқты әртүрлі робот компоненттерінің энергия тұтынуын тиімді басқару үшін технологиялар мен алгоритмдерді әзірлеу.

Энергия тұтынуын тиімді оңтайландыру аппараттық және бағдарламалық шешімдерді қамтитын, сондай-ақ нақты талаптар мен нақты қолданбалардың жұмыс жағдайларын ескере отырып, кешенді тәсілді қажет етеді. Осы саладағы жаңа технологиялар мен оңтайландыру әдістерін әзірлеу жаяу жүретін роботтардың тиімділігі мен автономиясын айтарлықтай жақсарта алады, оларды әртүрлі салаларда, соның ішінде өнеркәсіпте, медицинада, авиацияда және т.б. қолдану үшін жаңа мүмкіндіктер ашады.

Қорытынды. Жасанды интеллект арқылы жүретін роботтардың дамуы робототехника эволюциясының іргелі кезеңі болып табылады, өмірдің көптеген салаларында біз үшін жаңа перспективалар ашады. Бұл мақалада біз осы дамудың техникалық және әлеуметтік аспектілерін, зерттеушілер мен әзірлеушілердің алдында тұрған қиындықтарды, сондай-ақ энергияны оңтайландыруды қарастырдық.

Әртүрлі жағдайларда роботтардың ұзақ мерзімді жұмысын қамтамасыз ете алатын энергияны үнемдейтін қозғалыс механизмдерін құру кіреді. Сондай-ақ роботтардың қауіпсіздігі мен сенімділігін қамтамасыз ету маңызды, бұл техникалық шешімдер мен алгоритмдерді үнемі жетілдіруді талап етеді.

Жаяу жүретін роботтарды дамытуда әлеуметтік және экономикалық аспектілер де маңызды рөл атқарады. Бұл технологияны енгізу еңбек нарығына әсер етіп, кәсіптік салалардағы өзгерістерді тудыруы және жұмыс күшінің жаңа жағдайларға бейімделуін талап етуі мүмкін. Тәуекелдерді азайту және олардың адамдармен және қоршаған ортамен қауіпсіз өзара әрекеттесуін қамтамасыз ету үшін роботтарды әзірлеу және пайдалану кезінде этикалық және әлеуметтік жауапкершілік мәселелерін ескеру де маңызды.

Энергияны тұтынуды тиімді оңтайландыру аппараттық және бағдарламалық шешімдерді қамтитын, сондай-ақ нақты талаптар мен нақты қолданбалардың жұмыс жағдайларын ескере отырып, кешенді тәсілді қажет етеді. Осы саладағы жаңа технологиялар мен оңтайландыру әдістерін әзірлеу жаяу жүретін роботтардың тиімділігі мен автономиясын айтарлықтай жақсарта алады, оларды әртүрлі салаларда, соның ішінде өнеркәсіпте, медицинада, авиацияда және т.б. қолдану үшін жаңа мүмкіндіктер ашады.

Қиындықтарға қарамастан, жасанды интеллект арқылы жүретін роботтарды дамыту перспективалары жоғары болып қалуда. Бұл технологияның толық әлеуетін жүзеге асыру үшін алгоритмдер мен техникалық шешімдерді жетілдіруді жалғастыру, сонымен қатар оны енгізуге байланысты әлеуметтік және этикалық мәселелерді шешу бойынша белсенді жұмыс жүргізу қажет.

Осылайша, жасанды интеллект арқылы жүретін роботтарды дамыту бізге технологияны жетілдіру және адамдардың өмір сүру сапасын жақсарту үшін бірегей мүмкіндіктер ашады. Зерттеушілердің, әзірлеушілердің және жалпы қоғамның бірлескен күш-жігері осы жолдағы қиындықтарды жеңуге және оның әлеуетін толық іске асыруға көмектеседі.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Kim S., Park S., & Kim H. (2019). Development of quadrupedal walking robot using reinforcement learning. IEEE Access, 7, 74156-74163.

2. Hauser K., & Wretling V. (2020). Review of Legged Robots Using Reinforcement Learning for Locomotion Control. IEEE Access, 8, 135724-135740.
3. Hutter M., Remy C.D., Spröwitz A., & Ijspeert A.J. (2021). Optimal Morphology for Legged Robots with Central Pattern Generators. Frontiers in Neurorobotics, 15, 40 p.
4. Kormushev P., Ugurlu B., Calinon S., & Caldwell D.G. (2011). Learning robot control policies for legged locomotion tasks. Robotics and Autonomous Systems, 59(12), P. 976-987
5. Oh J., Chun J., & Lee K. (2018). Energy-efficient control of bipedal walking robots with neural oscillator-based models. IEEE Transactions on Industrial Electronics, 66(2), P. 1271-1282

ӘОЖ 37.013.75

ИНФОРМАТИКА САБАҒЫНДАҒЫ МОБИЛЬДІ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ЖАҢА МҮМКІНДІКТЕРІ

Құдабаева Айжұлдыз Нұрлыбекқызы
aizhuldyzkudabayeva@gmail.com
7М01503 – «Информатика» білім бағдарламасының 1 курс магистранты
Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, физика-математика ғылымдарының кандидаты, «Бағдарламалық инженерия» кафедрасының профессор м.а. – **Ележанова Ш.К.**

Аңдатпа. Бұл мақалада мобильді технологиялардың информатика біліміне әсері зерттеліп, олардың сыныпқа әкелетін жаңа мүмкіндіктері көрсетілген. Смартфондар мен планшеттер сияқты мобильді құрылғылар жыл сайын кең таралған және қол жетімді бола бастады. Бұл информатиканы оқыту мен оқуда бірегей артықшылықтар береді.

Мақалада мобильді технологиялардың қолжетімділігі, жекелендірілген оқыту тәжірибесінің әлеуеті талқыланады. Сонымен қатар студенттерді қажетті цифрлық дағдылармен қамтамасыз ету және оларды технологияға негізделген әлемнің талаптарына дайындау үшін информатика білімінде мобильді технологияларды енгізудің маңыздылығын көрсетеді.

Кілт сөздер. Мобильді технологиялар, информатика сабағында білім беру, қолжетімділік, интерактивті оқыту, бірлескен оқыту, қашықтықтан оқыту, дербестендірілген оқыту, цифрлық дағдылар.

Мобильді технологиялардың дамуымен және олардың біздің өміріміздің әртүрлі салаларына енуімен білім беру мекемелері де оларды оқу үдерісінде белсенді қолдана бастады. Мобильді технологияларды қолданудың ең перспективалы бағыттарының бірі - информатика сабақтары аясында білім беру. Педагог - практиктер оқыту практикасына мобильді құрылғыларды енгізудің заманауи форматтарын әзірлеумен айналысады.

Мобильді технологияларды пайдалану білім алушылардың қызығушылығы мен ынтасын арттырады, бұл өз кезегінде білім берудің тиімділігі мен сапасының артуына әкеледі. Соңғы компьютерлік қосымшалардың көмегімен дыбыс, түс және анимацияның үйлесімі арқылы оқу ақпаратын ұсыну мүмкіндігі кеңейеді. Бұл мүмкіндіктер шығармашылық ойлауды, қарым-қатынасты және командада жұмыс істеу дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Осы қасиеттерді дамыту қазіргі заманғы білім беру жүйесі үшін басымдық болып табылады [1].

Білім беру үдерісін ұйымдастыруда мобильді қосымшаларды пайдалану мүмкіндігіне ерекше назар аудару керек, өйткені бүгінде ұялы телефон барлық оқушылардың өмірінің ажырамас бөлігіне айналды. Бұл жағдайда оны білім беру мақсатында тиімді пайдалану керек.

Мобильді технологиялар қазіргі ақпараттық ортаның ажырамас бөлігі болып табылады. Мобильді оқытуды оқу үдерісіне күн сайын интеграцияланатын және білім берудің жеке-белсенділік тәсілін жүзеге асыра отырып, сынып-сабақ жүйесіне оң өзгерістер енгізетін оқыту технологияларының бірі ретінде сипаттауға болады. Біздің ойымызша, мобильді оқыту бірқатар артықшылықтарға ие, олардың ішінде мобильді құрылғылар стационарлық компьютерге қол жеткізе алмайтындарды оқу үдерісіне тартуға мүмкіндік беретінін атап өтуге болады [2].

Мобильді оқытудың тағы бір маңызды артықшылығы-оның бірлескен оқытуды ынталандыру қабілеті. Мобильді технология студенттердің жобалар, жұптар немесе топтарда бағдарламалау, идеялармен бөлісу және тапсырмаларды шешу бойынша бірлескен жұмысын ынталандыруға мүмкіндік береді. Мамандандырылған білім беру қосымшалары мен платформаларының көмегімен олар оңай ынтымақтаса алады және нәтижелерін серіктестерімен бөлісе алады. Бірлескен оқыту информатиканың маңызды аспектісі болып табылатын қарым-қатынасты, ынтымақтастықты және проблемалық ойлауды дамытуға ықпал етеді [3].

Мобильді оқытудың үшінші артықшылығы - жаңа мүмкіндіктердің көкжиегін кеңейту. Геолокация, байланыс, камера-мұның бәрін сабақ кезінде де, сабақтан тыс уақытта да қолдануға болады. Бұл оқушылардың оқу процесіне қатысуын арттырып қана қоймайды, сонымен қатар оны шығармашылық, эмоционалды бай және дараланған етеді. Студенттер мобильді қосымшаларды өздерінің жобаларын жасау, қосымшаларды, веб-сайттарды немесе тіпті роботтарды жасау үшін қолдана алады. Олар әртүрлі бағдарламалық құралдар мен технологиялармен тәжірибе жасай алады, бағдарламалау және дизайн дағдыларын дамыта алады және шығармашылық қабілеттерін көрсете алады. Информатиканың бұл практикалық қолданылуы оқушыларды шабыттандырады және оларға технологияның принциптерін жақсы түсінуге көмектеседі.

Мобильді оқытудың тағы бір маңызды артықшылығы - оқу мүмкіндіктерін кеңейту. Мобильді технологиялар информатиканы оқытуға арналған көптеген қосымша ресурстарды ұсынады. Оқушылар интерактивті оқулықтарға, онлайн курстарға, бейне дәрістерге және басқа да көптеген білім беру материалдарына қол жеткізе алады. Мобильді қосымшалар мен ресурстардың көмегімен олар жаңа тақырыптарды өз бетінше зерттей алады, білімдерін тереңдете алады және дағдыларын кеңейте алады.

Сонымен қатар, мобильді технологиялар студенттерге информатика саласындағы соңғы тенденциялар мен жаңа технологиялардан хабардар болуға мүмкіндік береді. Олар жаңартулар мен ақпаратты тікелей өз құрылғыларында ала алады. Бұл студенттерге трендте болуға және ақпараттық технологиялар әлеміндегі өзекті әзірлемелерді түсінуге көмектеседі.

Мобильді оқыту мүмкіндіктерін кеңейту икемді және жекелендірілген оқу ортасын құруға ықпал етеді. Оқушылар өздерінің қызығушылықтары мен білім деңгейіне сәйкес материалдар мен ресурстарды таңдай алады. Олар өздеріне ыңғайлы уақытта және қарқынмен оқи алады, оларды оқытуда ең тиімді технологияларды қолдана алады. Бұл оқудың мотивациясы мен тиімділігін арттыруға көмектеседі, өйткені әр оқушы табысқа жетудің өзіндік жолын таба алады [4].

Тұтастай алғанда, мобильді технология информатиканы оқыту процесін айтарлықтай байытатын және жақсартатын тиімді құрал болып табылады. Бұл студенттерге заманауи технологияларды оқу мақсаттары үшін пайдалануға, білімдері мен дағдыларын кеңейтуге және информатика саласындағы соңғы тенденциялардан хабардар болуға мүмкіндік береді.

Сондай-ақ, бұл жерде өзімнің жұмыс тәжірибемнен оқушылар үшін қызықты және оқытушыға қолдануға ыңғайлы ең жиі қолданылатын мобильді қосымшалар көрсетілген:

Кесте 1. Ең жиі қолданылатын мобильді қосымшалар.

Қосымша атауы	Сипаттамасы	Қол жетімділігі	Платформалар
Solo Learn	Әр түрлі тілдерде бағдарламалау курстарының кең спектрі. Интерактивті сабақтар мен тапсырмалар.	Тегін (ақылы опциялар бар)	Android, iOS
Khan Academy	Пәндердің кең ауқымы бойынша білім берудің бейне сабақтары.	Тегін	Android, iOS
Quizlet	Терминдер мен анықтамалары бар карталарды жасау және зерттеу.	Тегін (ақылы опциялар бар)	Android, iOS
Google Classroom	Сыныптағы тапсырмалар мен материалдарды басқару және бөлісу.	Тегін	Android, iOS
Coursera	Жетекші университеттер мен ұйымдардың онлайн курстарына қол жеткізу.	Тегін (ақылы опциялар бар)	Android, iOS
ScratchJr	Балаларға арналған интерактивті әңгімелер мен ойындарды бағдарламалау және құру.	Тегін	Android, iOS
Todoist	Тапсырмаларды басқару және оқу кестесін жоспарлау.	Тегін (ақылы опциялар бар)	Android, iOS
Tynker	Ойындар мен анимациялар жасау үшін бағдарламалау негіздерін, соның ішінде блокқа бағытталған бағдарламалауды үйрену.	Тегін (ақылы опциялар бар)	Android, iOS
Kahoot!	Оқушылардың білімін тексеру үшін интерактивті викториналар мен сауалнамалар құру.	Тегін (ақылы опциялар бар)	Android, iOS
Socrative	Жедел кері байланыс мүмкіндігі бар сауалнамалар, тесттер және дауыс беру платформасы.	Тегін (ақылы опциялар бар)	Android, iOS
Nearpod	Оқушылардан кері байланыс жинау мүмкіндігімен интерактивті презентациялар мен сабақтар құру.	Тегін (ақылы опциялар бар)	Android, iOS
Plickers	Қағаз карточкаларын және жауап жинауға арналған мобильді құрылғыны пайдаланып сауалнама жүргізу құралы.	Тегін	Android, iOS
Codecademy Go	Әр түрлі бағдарламалау тілдеріндегі интерактивті сабақтар, соның ішінде Python, JavaScript, Ruby және т. б.	Тегін (ақылы опциялар бар)	Android, iOS

Қорытындылай келе, мобильді технологияларды информатика біліміне интеграциялау оқу мүмкіндіктерінің жаңа дәуірін бастады. Мобильді құрылғылардың қолжетімділігі информатика бойынша оқушылардың кең ауқымда болуы үшін қолжетімділігін қамтамасыз етеді және инклюзивтілікке ықпал етеді. Мобильді қосымшалар мен платформалардың интерактивті және тартымды сипаты информатика ұғымдарын тереңірек түсінуге ықпал етеді, ал нақты әлемдегі қосымшалар оқушылардың оқу тәжірибесіне контекст пен өзектілік береді.

Сонымен қатар, мобильді технологиялар бірлескен және қашықтықтан оқытуға мүмкіндік береді, топтық жұмысты, қарым-қатынасты және студенттер арасында пікір алмасуды жеңілдетеді. Бұл саланың ынтымақтастық сипатын көрсетеді және студенттерді болашақ мансаптарында кездесетін бірлескен жұмыс орталарына дайындайды. Сонымен қатар, мобильді құрылғылар жекелендірілген оқу тәжірибесін және бейімделгіш бағалауды ұсынады, сонымен қоса, оқушылардың қажеттіліктерін қанағаттандырады, өзін-өзі оқытуды ынталандырады.

Оқытушылар информатика сабақтарында мобильді технологияларды қолдана отырып, студенттерге өмірлік маңызды цифрлық дағдыларды, сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін және мәселелерді шешу әдістерін дамытуға мүмкіндік береді [5].

Білім беру мекемелері мен саясаткерлер үшін информатика саласындағы мобильді технологиялардың әлеуетін мойындау және оларды интеграциялау үшін қажетті қолдау мен ресурстарды қамтамасыз ету маңызды. Бұған мұғалімдерді даярлау бағдарламаларына инвестиция салу, тиісті білім беру қосымшалары мен платформаларын әзірлеу және барлық оқушылар үшін мобильді құрылғыларға тең қол жетімділікті қамтамасыз ету кіреді.

Оқытушылар технологияларды қолдана отырып және технологияларды оқыту стратегияларына енгізе отырып, оқушыларды цифрлық дәуірге тиімді дайындай алады және технологияға негізделген әлемде өркендеу үшін қажетті білім мен құзыреттіліктермен қамтамасыз ете алады деген ойдамыз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Идрисова А.А. Особенности использование мобильных приложений на уроках информатики, статьи из сборников, г. Белгород, РФ, 2021.

2. Голицына И.Н. Мобильное обучение как новая технология в образовании // Образовательные технологии и общество. – 2019, С. 29-35

3. Куклев В.А., Калаков Н.И. Компоненты системы мобильного обучения как инструмент поддержки качества обучения // Редакционная коллегия. – 2018, С. 16-19

4. Титова С.В. Мобильное обучение сегодня: стратегии и перспективы // Вестник Московского университета. – 2019, №1, С. 45-52

5. Новиков М.Ю. Возможности применения мобильных технологий в школьном курсе информатики // Педагогическое образование в России. – 2017, №6, С. 98-105

ӘОЖ 004.056

ВЕБ-САЙТТЫ ҚОРҒАУ

Мағауия Әсемгүл
magauiyaasemgul@gmail.com
«Бағдарламалық қамтамасыздандыру» білім бағдарламасының 3 курс студенті
Жоғары инженерлік технологиялық колледжі, Орал қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі – **Қанибаева Ө.Т.**

Аннотация: Мақалада желілік қауіпсіздікті пайдалану және зиянды желімен күресу әдістері туралы айтылады**.**

Кілт сөздер: интернет, брандмауэр,компьютерлік трафик, пакеттік сүзгілер, қол жеткізуді басқару тізімі

Бүгінгі таңда веб-қосымшаларда өңделетін ақпараттың жоғары құны бұзылу қаупімен бірге компаниялардың ақпараттық қауіпсіздігін бұзады. Бұл жағдайда веб-қосымшаларды қорғау үшін не істеу керек деген сұрақ туындайды. Веб-қосымшаның брандмауэрлері

сипатталған мәселелердің шешімі болып табылады. Сондай - ақ веб-қосымшаларға (Web Application Firewall (WAF)) арнайы бағытталған қолданбалы деңгейдегі трафикті сүзу құралдары болып табылады. Web Application Firewall қолданбасы дәстүрлі түрде веб-ресурстарды қорғаудың ең тиімді тәсілі болып саналады. Әлемдік нарықтағы негізгі жетекші өнімдерді талдай отырып, әдетте WAF-қа тән қорғаныс механизмдерінің тізімін жасауға болады :

1) хаттаманы тексеру;

2) қолтаңбаны талдау;

3) Машиналық оқыту;

Машиналық оқыту - бұл веб-қосымшаның кіру идентификаторларын арнайы модельге енгізу, содан кейін оған келіп түскен сұраныстарды салыстыру процесі. Теорияда машиналық оқытуға негізделген қорғаныс механизмі өзінің шектеулеріне ие және әрдайым қолданылмаса да, қолтаңбалық талдауды қолдану қажеттілігін жоққа шығарады.

Модельді әзірлеу екі кезеңнен тұрады

Алдын ала өңдеу. Бұл кезең белгілерді алып тастаудан және оларды таңдаудан тұрады.

Белгілерді алу үшін біз екі әдісті салыстырамыз:кейбір сипаттамалық белгілер жиынтығын және n - grams көмегімен автоматты түрде. Бірінші жағдайда келесі белгілер бөлінеді:

1) сұраныстың, жолдың, дәлелдердің және әртүрлі тақырыптардың ұзындығы

2) әдіс идентификаторы (GET/POST);

3) аргументтердегі аргументтердің, әріптердің, сандардың және "арнайы" таңбалардың саны;

Сайт немесе веб – сайт бір немесе бірнеше логикалық байланысты веб-беттер, сондай-ақ сервер мазмұнының орналасқан жері.Сайттарды ақпараттық қауіпсіздіктің ықтимал қауіптерінен қорғау оның иесі үшін маңызды міндет болып табылады, мысалы сайттың қолжетімсіздігі салдарынан әлеуетті клиенттерден пайда алмау, іздеу нәтижелеріндегі сайттың позициясының төмендеуі, ұйымның беделінің төмендеуі және т. б. сияқты салдарлар болуы мүмкін.

Веб-сайттарда келесі қауіп түрлері бар :

• веб-сайттың мазмұнын өзгерту - яғни шабуылдаушының сайтта кез келген ақпаратты орналастыруы;

• шабуылдаушының деректерді, соның ішінде парольдер, клиенттердің мәліметтер базасы туралы ақпаратты жоюы;

• зиянды әрекеттерді тудыруы мүмкін зиянды бағдарламаларды енгізу (мысалы, пайдаланушының жеке деректерін ұрлау, алаяқтық сайтқа бағыттау немесе веб-сайтқа кірушілерді вирустық бағдарламалармен жұқтыру)

• DDOS шабуылы – заңды пайдаланушылардың сайтқа кіруін қиындататын немесе тоқтататын қауіп.

Веб-сайтты қорғау құралдарына мыналар жатады [4]:

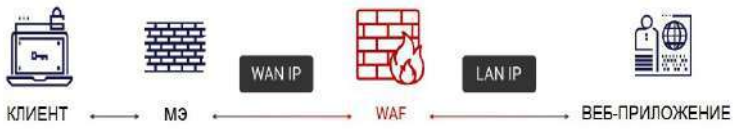
• веб-қосымшалардың брандмауэрі (Web application firewall, WAF)

• вирустарға арналған веб-сайтты талдау құралдары;

• веб-қосымшаларға жүктеме теңестіргіштері;

• веб-қосымшалардың қауіпсіздік сканерлері.

Веб-қосымшалардың брандмауэрінің жұмыс принципі оның негізгі қорғаныс компонентін – машиналық оқытуды қолдануға негізделген, оның көмегімен рұқсат етілген қол жеткізу идентификаторларының "АҚ" тізімі жасалады (қазіргі уақытта веб-сайт қолданбаларда кіру идентификаторының үш түрі қолданылады: HTTP параметрлері, ресурс идентификаторы,сеанс идентификаторы, cookie.



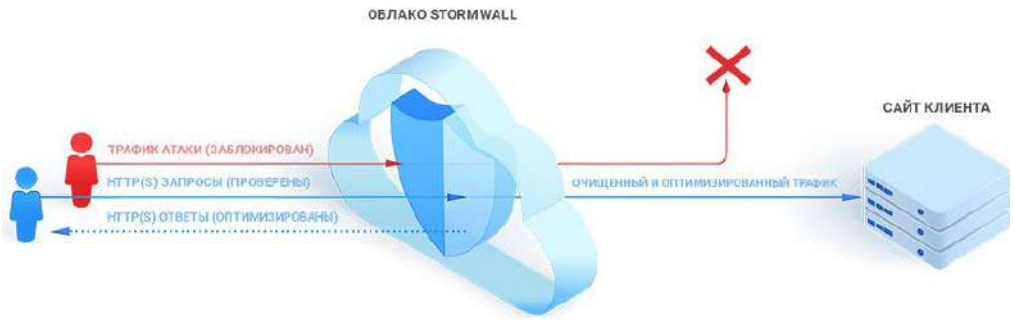
Сурет 1. Веб-қосымшалардың брандмауэрін желіге орналастыру кері прокси режимінде.

Вирустарға арналған веб-сайтты талдау құралдары сайт файлдарында немесе оның кодында зиянды бағдарламалық жасақтаманы (бағдарламалық жасақтаманы) анықтауға мүмкіндік береді. Веб-сайтты зиянды бағдарламаларға тексеру әдістері мен құралдарының ішінде мыналарды бөліп көрсетуге болады: онлайн қызметтер (веб-беттің кодын статикалық және динамикалық талдауды жүзеге асырады), антивирустық бағдарламалар (Жергілікті веб-сервердегі файлдарды, сондай-ақ сайт әкімшілерінің компьютерлерін сканерлеу). Веб-қосымшаларға жүктемені теңестіру жүктемені серверлер, маршрутизаторлар, брандмауэрлер сияқты бірнеше желілік құрылғылар арасында бөлуге мүмкіндік береді. Бұл операция қосымша бағдарламалық жасақтама түрінде немесе жеке серверде жүзеге асырылуы мүмкін. 2-суретте теңдестіруші жүктемені серверлер арасында бөлетін схема көрсетілген. Жүктемені теңестіру сервердің шамадан тыс жүктелуін және нәтижесінде клиенттердің сайтқа кіруіндегі қиындықтарды болдырмайды



Сурет 2. Жүктемені теңестіру арқылы клиенттердің сервер ресурстарына қол жеткізу схемасы.

DDoS шабуылдарынан қорғау үшін екі тәсіл қолданылады – сайт иесі ұйымның инфрақұрылымында бағдарламалық жасақтама кешенін құру немесе арнайы үшінші тарап қызметін таңдау. Бұл жұмыс үшінші тараптың арнайы қызметтерін пайдалану тәсілін қарастырады [12]. 3-суретте үшінші тарап қызметінің DDoS шабуылдарынан қорғау схемасы көрсетілген. Пайдаланушы сайтқа кіруге тырысқанда, одан сұрау қызметті ұсынатын компанияның бұлтына жіберіледі. Бұл бұлтта трафикті тексеру және сүзу жүреді. Егер трафик шабуылдаушы деп танылса, онда ол бұғатталады. Қалғаны пайдаланушыға қажетті сайтты сақтайтын веб-серверге жіберіледі [3].



Сурет 3. Үшінші тарап қызметі арқылы DDoS шабуылдарынан қорғау схемасы.

Веб-қосымшаларды қорғау сканерлері веб-сайтты қорғау құралы ретінде веб-қосымшалардағы осалдықтарды іздеуге арналған [13].

Байес классификаторы, тірек векторлық әдісі және шешім ағаштары сияқты Алгоритмдер жиынтығы салыстырылады. Таңдау "IEEE Conference on Data Mining" (2006) [4]

және Oracle өз өнімдерінде не ұсынатынына негізделген. Кесте бағандары-ең жоғары тиімділікті көрсететін жіктеу алгоритмдері. Жолдарда белгілерді таңдаудың алго ритақтары, ал ұяшықтарда дұрыс жіктелген элементтердің пайызы берілген.

Кесте 1 – Ең жоғары тиімділікті көрсететін жіктеу алгоритмдері.

	C4.5	CART	RandomTree
CFS + BestFirst 8 признаков	90.4839 %	90.4839 %	88.4418 %
CFS + Genetic 10 признаков	**91.7187 %**	**91.4042 %**	90.1957 %
CFS + RankSearch 6 признаков	90.312 %	90.3938 %	89.991 %
CFS + LinearForward 8 признаков	90.4839 %	90.4839 %	88.4418 %
ConsistencySub setEval + GreedlyStepwise 16 признаков	93.2924 %	92.8846 %	92.4818 %
ConsistencySubsetEval + LinearForward 16 признаков	93.2924 %	92.8846 %	92.4818 %
FULL (20 признаков)	93.4578 %	92.5424 %	91.5025 %

Зерттеу нәтижелері бойынша бірінші әдіс ең жоғары тиімділікті көрсетті. Бұл жағдайда белгілерді таңдау үшін генетикалық алгоритмнің корреляциямен үйлесуі, C4.5 классификациясы үшін ең қолайлы. Бұл конфигурациямен кеңістіктің өлшемін 2 есе азайтуға болады, ал тану сапасы 2% - дан аз төмендеді. Айта кету керек, белгілерді автоматты түрде алу жағдайында өлшемнің 87 белгіден 40-қа дейін төмендеуі жіктеу сапасын нашарлатып қана қоймайды, сонымен қатар оны арттырады.Web application firewall (WAF) - веб-қосымшаларды әртүрлі шабуылдардан, уақытша бағдарламалық жасақтамадан және осалдықтардан қорғау үшін қолданылатын, қолданба деңгейінде жұмыс істейтін және SQL инъекциясы, кросс - сайт сценарийі (XSS), кросс сияқты көптеген шабуылдардан қорғауды қамтамасыз ететін бағдарламалық жасақтама немесе аппараттық құрал-веб-қосымшалардың осалдығын пайдалануы мүмкін сайтты жалған сұрау (CSRF) және басқа шабуылдар.Рассмның негізгі міндеті Қазіргі уақытта WAF-ті айналып өту үлкен қауіп төндіреді, өйткені ол шабуылдаушыларға веб - қосымшалардың осалдықтарын пайдалануға және оны қорғаудың осы әдісіне қарамастан құпия ақпаратқа қол жеткізуге мүмкіндік береді. Қарастырылып отырған осалдықтар ұйымдарға айтарлықтай қаржылық және беделді зиян келтіруі мүмкін.

Мәселенің ауырлығын көрсететін кейбір фактілерді келтірейік: - кеңінен қолдану: Gartner сауалнамасына сәйкес, бүкіл әлем бойынша веб-қосымшаларға иелік ететін немесе пайдаланатын ұйымдардың 80%-дан астамы WAF-ты веб-қосымшалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету бөлігі ретінде қолданады. Бұл көптеген ұйымдардың WAF жұмысына байланысты қауіпсіздікті бұзу қаупі бар екенін білдіреді; үнемі дамып келе жатқан айналып өту әдістері: зиянкестер WAF айналып өтудің жаңа әдістерін үнемі дамытады. Мысалы, соңғы жылдары WAF-ты айналып өту үшін JSON және XML негізіндегі пайдалы жүктемелерді пайдаланудың өсуі байқалды. Демек, ұйымдар өздерінің веб-қосымшаларын тиімді қорғау үшін ең жаңа технологиялар мен тенденциялардан хабардар болуы керек; - сәтті айналып өтудің нәтижесінде туындаған күрделі мәселелер: WAF-ті сәтті айналып өту шабуылдаушыларға веб-қосымшалардағы осалдықтарды пайдалануға, құпия ақпаратты ұрлауға және веб - серверде ерікті командаларды орындауға мүмкіндік береді.

Бұл ұйымдарға айтарлықтай қаржылық және беделге нұқсан келтіруі, сондай-ақ

клиенттердің сенімін жоғалтуы мүмкін; - кешенді тәсіл: ұйымдар осалдықтарды үнемі бағалау, енуді тестілеу және оқиғаларға жауап беруді жоспарлау сияқты басқа да қауіпті емес шараларды қабылдауы керек. Осылайша, WAF-ті айналып өту бүгінгі күні маңызды мәселе болып табылады, өйткені ол шабуылдаушыға мүмкіндік береді

Осы тәуекелдерге және тиісті осалдықтарға ұшыраған өнімдердің тізімі. Қазіргі уақытта ашық бастапқы коды бар Web application firewall көп. Әдістемеге сүйене отырып, іріктеу жүргізілді, нәтижесінде бүгінгі күнге дейін ең танымал және озық 10 ұсыныс ұсынылды

1-ModSecurity;
2-NAXSI
3-libModSecurity;
4-Comodo WAF;
5-Imperva WAF;
6-F5 BIG-IP Application Security Manager;
7-Barracuda WAF;
8-Cisco Web Security Appliance;
9-Fortinet FortiWeb;
10-Shadow Daemon.

Қолданба деңгейіндегі қорғаныс экрандары (Web Application Firewalls, WAF) веб - қосымшаларға шабуылдарды анықтау және болдырмау үшін қолданылады. Веб-қосымшалардың қауіпсіздігін талдаудың өзекті міндеттерінің бірі-"man in the Browserk (MitB)" моделі аясында веб-қосымшалардың клиенттік жағында қорғаныс экрандарын сәйкестендіру бағдарламалық жасақтамасын әзірлеу. Бұл жұмыс mitb моделі шеңберінде қолданбалы экрандарды сәйкестендіру мүмкіндіктерін зерттеді және осы функционалдылықты жүзеге асыратын BeEF фреймворкіне арналған бағдарламалық модуль іске асырылды. Қорғаныс экрандарын сәйкестендіру әдетте келесі веб-нысандардың қолтаңбалық талдауы негізінде жүзеге асырылады: сеанс идентификаторлары, HTTP тақырыптары, cookie файлдары, жауап кодтары және т.б. қорғаныс экрандарын сәйкестендірудің белгілі құралдары WAFW00F және sqlmap. Serverk-тің HTTP тақырыбының қолтаңбасы негізінде sqlmap-та "Wallarmk "экранын анықтайтын модульге мысал келтірейік:

```
retval = False
1for vector in WAF_ATTACK_VECTORS:
2     _, headers, _ = get_page(get=vector)
3     retval = re.search(r"nginx-wallarm",
4                              headers.get(HTTP_HEADER.SERVER, ""),
5                              re.I) is not None
6     if retval:
7          break
```

Сонымен қатар, бұл құралдарды қолдану шектеулі және веб - қосымшаның клиенттік бөлігін талдау тұрғысынан негізгі болып табылатын MitB моделінде қолдануға болмайды. Қорғаныс экрандарын сәйкестендіру мүмкіндігін қамтамасыз ету үшін mitb моделі белгілі қолтаңба базаларын қолдана отырып, BeEF (Browser Explotation Framework) шеңберіне арналған бағдарламалық модульді енгізді. Әзірленген модуль келесідей жұмыс істейді: ол http сұранысын жібереді, содан кейін веб - қосымшадан алынған жауапты талдайды. ЕО-бұл экранды сәйкестендіру бөлігінде ешқандай нәтиже бермеді, содан кейін жіберу - ется әртүрлі шабуыл векторлары бар HTTP сұрауларының сериясы, ол болған кезде қорғаныс экранының реакциясына әкеледі. Экран қолтаңбасы бар арнайы тақырып қоса алады немесе сеанс идентификаторын орната алады. Егер қауіпсіздік экраны HTTP сұрауларымен анықталмаса, онда веб - қосымшаның жауап кодтары талданады. Қолтаңбаны талдау үшін қорғаныс экрандарының қолтаңбаларының жиынтығы қажет. Оны жасау үшін wafw00f және sqlmap құралдарының қолтаңба базалары пайдаланылды, кейбір қолтаңбаларды авторлар қосты.

Брандмауэр – бұл АЖ-ға кіретін және АЖ - дан шығатын ақпаратты бақылауды жүзеге

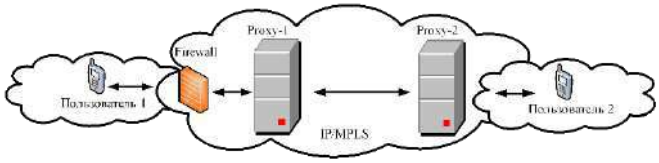
асыратын жергілікті (бір компонентті) немесе функционалды таратылатын құрал (кешен) және ақпаратты сүзгілеу арқылы АЖ-ны қорғауды қамтамасыз етеді, яғни оны критерийлер жиынтығы бойынша анықтау және оны тарату туралы шешім қабылдау (бастап) АС. Бүгінгі таңда брандмауэр кез - келген корпоративті желінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесінің ажырамас элементі болып табылады, ол қорғаныс жүйесін құру кезінде қалыптасқан тәжірибе ғана емес, сонымен қатар ақпараттық қауіпсіздік саласындағы нормативтік құжаттардың міндетті талабы болып табылады . Брандмауэрді қолданудағы маңызды міндеттердің бірі-оның саясатының дұрыс конфигурациясы. Брандмауэр саясатының конфигурациясы дегеніміз-желілік трафиктің өту мүмкіндігін анықтайтын сүзу ережелерінің жиынтығы. Жүйенің кірісіне желілік анализатор арқылы жиналған PCAP форматындағы желілік трафик қоқысы немесе брандмауэрдің қосылу нүктесінен өтетін трафиктің үздіксіз ағыны беріледі. Алынған барлық трафик талдау кезеңінен өтеді, оның нәтижелері мәліметтер базасына орналастырылады, онда олар, мысалы, кластерлік талдау әдістері арқылы өңделеді. Кластерлік талдау нәтижелері негізінде формальды ережелер, яғни брандмауэрдің белгілі бір моделіне байланысты емес ережелер жасалады. Құрылған нысандық ережелер трафикті беру бағыты, ис - дәлдік және тағайындалған мекенжайлар мен порттар туралы ақпараттан, сондай-ақ трафикті өткізіп жіберу немесе бұғаттау туралы ақпараттан тұрады. Әрі қарай, формальды ережелер белгілі бір брандмауэр үшін сүзу ережелеріне аударылады. Сүзу ережелерін құрудың ұқсас механизмі "Wireshark" желілік анализаторында бар. Сүзу ережелерін брандмауэрдің әртүрлі модельдері ережелерінің форматтарын қолдана отырып, белгілі бір арнайы пакет үшін жасауға болады. Екінші тәсілдің мысалы ретінде ҮЕҰ - РТК-да әзірленген SPT-2 аралық экранына арналған ережелерді құру моделін келтіруге болады. Ұсынылған әдіс қол жетімділікті ажыратудың бейресми саясаты негізінде сүзу ережелерін қалыптастырудан тұрады. Мұндай саясат бейресми түрде сипатталады, яғни қол жетімділікті бөлу ережелерін айқын көрсететін кестелер түрінде. Әдістің мәні белгілі бір брандмауэр моделіне сәйкес жалпы, бейресми ережелерден олардың егжей-тегжейлі сипаттамасына көшу болып табылады. Ережелер субъект-объект-әрекет моделі түрінде ұсынылады. Субъект-әрекетті (адам немесе процесс) жасайтын адам. Нысан-бұл әрекет орындалатын нәрсе (файл, қалта, ағын). Үшінші тәсіл-автоматтандыру құралдарын қолдану, әдетте графикалық интерфейспен, брандмауэрдің белгілі бір моделі үшін сүзу ережелерін құру-мысалы, "Firewall Builder" бағдарламалық жасақтамасы. Желі элементтері графикалық нысандар түрінде ұсынылады. Мұндай нысандар аппараттық құрылғыларды да ұсынады, олардың үстінен басқару жүзеге асырылады, сонымен қатар барлық ережелер құрылатын әртүрлі элементтер: желілік интерфейстер, протоколдар, порттар және т.б. сүзу ережелерін қалыптастыру қажетті объектілерді қажетті ережелер ұяшықтарына апару арқылы жүзеге асырылады. Осылайша, саясатты құру негізінде сүзу ережелері қалыптасады, мұнда мұндай ережелерді көрсету таңдалған брандмауэр моделіне арналған ережелер форматына сәйкес келеді. Қарастырылған тәсілдердің артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Оларды пайдаланудың негіздемесі желідегі түйіндердің санына және құжаттаманың толықтығына байланысты. Жақсы құжатталған жүйелер үшін "Firewall Builder" - де қолданылатын әдіс қолайлы. Қол жеткізу саясатының құжаттамасы бар жүйелер үшін, бірақ оның тек үстірт сипаттамасы болып табылады, ҮЕҰ - да жасалған әдіс ең қолайлы болып табылады. Трафикті пассивті тыңдауға негізделген әдісті ең перспективалы деп бөлуге болады, өйткені ол сүзу ережелерін құру процесін толығымен автоматтандырады, бұл оны желіге кіруді шектеу ережелерін құруға қатысты біртұтас етеді.

2. Отандық шешімдердің көмегімен сайттың қауіпсіздігін қамтамасыз ету

Қазіргі уақытта сайттарды қорғау үшін шетелдік өндірушілерден әртүрлі құралдар мен қызметтер қолданылады. Сонымен, веб-қосымшалардың брандмауэрі ретінде американдық Imperva компаниясының маңызды веб-қосымшалардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге арналған шешімі танымал-Imperva SecureSphere Web Application Firewall. Оны ауыстыру үшін киберқауіпсіздік қызметтерін ұсынатын және корпоративтік деректерді қорғауға кепілдік беретін аталған мақсаттағы бағдарламалық жасақтаманың көптеген басқа нұсқаларын табуға

болады. Веб-қосымшалардың отандық брандмауэрлерінің бірі-Solid Wall WAF. Бұл шешім бағдарламалық жасақтама, виртуалды құрылғы, бағдарламалық-аппараттық кешен түрінде немесе бұлтты қызмет ретінде жүзеге асырылуы мүмкін. Solid Wall WAF-тің Imperva SecureSphere Web Application Firewall-тен артықшылығы-бұл электронды есептеу машиналары мен мәліметтер базасына арналған ресейлік бағдарламалардың бірыңғай тізілімінде. Сондай-ақ, веб-қосымшалардың отандық брандмауэрі-Positive Technologies компаниясының pt Application Firewall шешімі. Оның американдық Imperva SecureSphere Web Application Firewall-дан айырмашылығы келесідей:

- ресейлік кешен электронды есептеу машиналары мен мәліметтер базасына арналған ресейлік бағдарламалардың бірыңғай тізіліміне енгізілген.
- отандық өнімде ретроспективті талдау бар (кіріктірілген динамикалық сканерді қолдана отырып, шабуылды тексеруді жүзеге асыратын трафик журналдарын талдау.



Сурет 4. Ақпарат алмасу.

Веб-сайтты қорғауға арналған импорттық антивирустық санатта киберқауіпсіздік бағдарламалық жасақтамасын жасаушылар арасында әлемдік көшбасшы болып саналатын жапондық Trend Micro компаниясының Trend Micro Web Security деп атауға болады. Алайда, біздің елімізде жоғары деңгейдегі отандық антивирустық бағдарлама бар, онда ең алдымен Kaspersky компаниясы әзірлеген түрлі қаражатты бөлуге болады.

• Шетелдік DDoS шабуылынан қорғау қызметтерінің арасында CloudFlare DDoS protection танымал, ол американдық CloudFlare компаниясында жасалған. Оны ауыстыру үшін Ростелек компаниясы құрған "трафикті бақылау және DDoS – шабуылдардан қорғау қызметі"-DDoS-тан қорғау қызметінің отандық өкілін ұсынуға болады. Бұл қызмет маңызды ақпараттық инфрақұрылым объектілерін, жеке деректерді, Ақпараттық жүйелерді, маңызды объектілердегі технологиялық процесті басқарудың автоматтандырылған жүйелерін және қаржылық операцияларды қорғауға қатысты ресейлік нормативтік құқықтық актілердің талаптарын орындауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ресейлік компанияның қызметі CloudFlare DDoS protection-тен келесі артықшылықтармен ерекшеленеді:

• Ростелек компаниясы ұсынатын жабдықты ДҚО-ға физикалық көшіруді көздейтін деректер орталығының (ДҚО) DDoS қорғау қызметін пайдалану мүмкіндігі;

• кілттерді ашпай Hyper Text Transfer Protocol Secure (HTTPS) сүзгісінің болуы.

Сондай-ақ, сайттарды DDoS-шабуылдардан қорғау қызметін DDoS-Guard компаниясы әзірлеген "сайтты қорғау және жеделдету" қызметі ұсынады. Бұл қызметтің CloudFlare өнімінен артықшылығы:

1- DDoS компаниясы ұсынатын жабдықтың физикалық қозғалысын көздейтін DDOS DDoS қорғау қызметін пайдалану мүмкіндігі- Guard DOC;

2- кілттерді ашпай https сүзгісінің болуы.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Ковалев А.А. Военная безопасность России и ее информационная политика в эпоху цивилизационных конфликтов: Монография // А.А. Ковалев, В.А. Шамахов. – М.: Риор, 2018, 32 с.

2. Конотопов М.В. Информационная безопасность. Лабораторный практикум // М.В. Конотопов. – М.: КноРус, 2013, 136 с.

3. Кузнецова А.В. Искусственный интеллект и информационная безопасность общества // А.В. Кузнецова, С.И. Самыгин, М.В. Радионов. – М.: Русайнс, 2017, 64 с.

4. Малюк А.А. Информационная безопасность: концептуальные и методологические основы защиты информации // А.А. Малюк. – М.: ГЛТ, 2004, 280 с.

5. Малюк А.А. Информационная безопасность: концептуальные и методологические основы защиты информации: Учебное пособие для вузов // А.А. Малюк. – М.: Горячая линия - Телеком, 2004, 280 с.

6. Мельников Д.А. Информационная безопасность открытых систем: учебник // Д.А. Мельников. – М.: Флинта, 2013, 448 с.

7. Одинцов А.А. Экономическая и информационная безопасность предпринимательства // А.А. Одинцов. – М.: Academia, 2004, 384 с.

8. Партыка Т.Л. Информационная безопасность: Учебное пособие // Т.Л. Партыка, И.И. Попов. – М.: Форум, 2018, 88 с.

9. Партыка Т.Л. Информационная безопасность: Учебное пособие // Т.Л. Партыка, И.И. Попов. – М.: Форум, 2012, 432 с.

10. Петров С.В. Информационная безопасность: Учебное пособие // С.В. Петров, И.П. Слинькова, В.В. Гафнер. – М.: АРТА, 2012, 296 с.

11. Семененко В.А. Информационная безопасность // В.А. Семененко. – М.: МГИУ, 2011, 277 с.

12. Семененко В.А. Информационная безопасность: Учебное пособие // В.А. Семененко. – М.: МГИУ, 2010, 277 с.

13. Чернопятов А. Наука, образование и практика: профессионально-общественная аккредитация, тьюторство, информационные технологии, информационная безопасность // А.Чернопятов. – М.: Русайнс, 2013, 144 с.

14. Чипига А.Ф. Информационная безопасность автоматизированных систем // А.Ф. Чипига. – М.: Гелиос АРВ, 2010, 336 с.

15. Шаньгин В.Ф. Информационная безопасность и защита информации // В.Ф. Шаньгин. – М.: ДМК, 2014, 702 с.

16. Шаньгин В.Ф. Информационная безопасность компьютерных систем и сетей: Учебное пособие // В.Ф. Шаньгин. – М.: Форум, 2018, 256 с.

17. Шаньгин В.Ф. Информационная безопасность компьютерных систем и сетей: Учебное пособие // В.Ф. Шаньгин. – М.: ИД ФОРУМ, НИЦ Инфра-М, 2013, 416 с.

ӘОЖ 544.344.015.35

КӨПЖАҚТАРДЫҢ ҚИМАЛАРЫН САЛУДЫҢ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Махамбет Ерқанат Қуанышқалиұлы
erganat_96.96@mail.ru
«Математика. Білім беру үрдісін басқару» білім бағдарламасының 1 курс магистранты
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, ф-м.ғ.к., қауымд.профессор м.а. – **Шаждекеева Н.К.**

Қазіргі білім беру жүйесінде ақпараттық технологияларды оқу процесіне біріктіруге тырысады. Геометрия сабақтарында цифрлық құралдарды пайдалану заманауи білім беру стандартының талаптарына жауап бере отырып, оқушыларды тиімдірек және интерактивті оқытуға мүмкіндік береді. Интерактивті қолданбалар немесе онлайн ресурстар сияқты ақпараттық технологияларды пайдалану сабақтарды оқушылар үшін қызықты етіп өткізуге мүмкіндік береді. Бұл геометрияны және соның ішінде көпжақтардың қималарын құру тақырыбын түсінуге мотивацияны арттыруға ықпал етеді.

Геометрия сабақтарында ақпараттық технологияларды қолдану оқушыларға компьютерлік дағдыларын дамытуға, геометриялық модельдерді құру және талдау үшін

арнайы бағдарламаларды қолдануға мүмкіндік береді, бұл қазіргі білім беру парадигмасының маңызды аспектісі. Қазіргі әлемде ақпараттық технологиялармен жұмыс істеу қабілеті барған сайын маңызды бола түсуде. Сандық технологияларды қолдана отырып, көпжақтардың көлденең қималарын құруға үйрету дағдылары оқушыларды инженерлік, сәулеттік және басқа да техникалық салалардағы болашақ кәсіби қызметке дайындайды.

Ақпараттық технологияларды қолдану дәстүрлі оқытудың шектеулерін жеңуге, мысалы, сабақта материалдар жетіспеушілігі мен уақытты үнемдеуге мүмкіндік береді. Геометриялық модельдерді құруға арналған онлайн ресурстар мен бағдарламалар кез-келген уақытта, кез-келген жерден қол жетімді, және бұл оқыту мен оқу тәжірибесін кеңейтеді. Осылайша, жалпы білім беретін мектептерде геометрия сабақтарында көп қырлы қималарды құруды оқытуда ақпараттық технологияларды қолдану білім беру сапасын арттыруға және оқушыларды қазіргі заман талабына сай дайындауға ықпал ететін білім беруді дамытудың өзекті және тиімді бағыты болып табылады.

Бұл мақаланың мақсаты-жалпы білім беретін мектептердегі геометрия сабақтарында көпқырлы қималарды құруды оқыту процесінде ақпараттық технологияларды қолдану мүмкіндіктерін зерттеу.

Зерттеудің негізгі міндеттеріне мыналар жатады:

1. Геометрияны оқытуға және көпжақты қималарды құруға арналған қолданыстағы цифрлық құралдар мен бағдарламалық құралдарды зерттеу.

2. Геометрияны оқытуда ақпараттық технологияларды қолдану тиімділігіне талдау жүргізу.

3. Геометрия сабақтарында цифрлық технологияларды қолданудың нақты әдістемелерін әзірлеу және тестілеу.

4. Геометрияны оқыту сапасын жақсарту үшін ақпараттық технологияларды оқу процесіне интеграциялау бойынша ұсыныстарды тұжырымдау.

Кеңістіктік ойлау адамның қоршаған шындықты білуінде, оның әртүрлі кәсіптерді игеруінде маңызды рөл атқарады. Көпжақтардың қималарын құру міндеттері мектеп геометрия курсының ажырамас бөлігі болып табылады. Тек осы математикалық есептерді шешу талдау (шешім жоспарын табу), құру, дәлелдеу және зерттеу кезеңдерін қамтиды. Сондықтан көпжақты қималарды құру оқушылардың кеңістіктік, алгоритмдік және логикалық ойлауын қалыптастыруда өте маңызды рөл атқарады.

Қазіргі таңда мектеп бағдарламасы бойынша көпжақтардың қимасын құру тақырыбын түсіну үшін теориялық түсіндірме жұмыстарымен қатар, берілген есептерді қолмен сызу, есептеу арқылы оқушылар көп уақыт және күш жұмсайды. Ал, цифрлық технологияларды сабақта пайдалану арқылы бұл жұмысты барынша жеңілдете аламыз.

Математиканы оқыту әдістемесі бойынша сабақтарда компьютерлік графиканы қолдану практикасы виртуалды динамикалық кескіндермен жұмыстың тиімділігі туралы айтуға мүмкіндік береді: жылжымалы сызбалар күшті әсерін тудырады, компьютерлік құралдардың көмегімен құрылыстар тезірек және жақсы жүзеге асырылады, кері байланыстың арқасында оқушылар өз шешімдерін жедел және дербес басқара алады.

Мектеп және университет аудиторияларында жүргізілетін педагогикалық эксперименттердің көпшілігі геометриялық объектілерді жобалау және зерттеу оқушылар мен студенттердің геометриялық ойлауын дамытуға ықпал ететіндігін көрсетеді. Графикалық дағдыларды қалыптастыру үшін Moodle қашықтықтан оқыту жүйесін қолданған жөн. Бұл орта оқу материалын қалыптастыру мен ұсынудың үлкен мүмкіндіктеріне ие, сондықтан ол оқытудың әртүрлі формаларында қолданылады.

Редакторды құру үшін Borland C.Builder ортасы қолданылды.

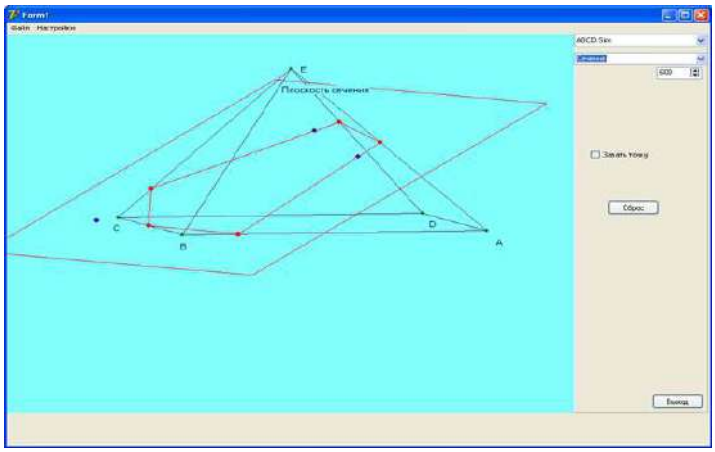
Графикамен жұмыс істеу үшін графикалық басқару элементтері тобына жататын timage класының image визуалды компоненті және машиналық графиканың негізгі алгоритмдері қолданылды. Редактордың көмегімен пайдаланушы геометриялық дененің бейнесін (пирамидалар, призмалар және т.б.) жасай алады және оны реттей алады: "айналдыру";

фигураның шыңдарының орналасуын өзгертіп, жаңа нүктелер, түзулер қосуға мүмкіндік береді. Геометриялық фигураны жасау кезінде координаталық тәсіл қолданылады, ол дәстүрлі стереометрияны оқытуда күрделі есептеулерге байланысты талап етілмейді. Координаталық әдіс нақты кеңістіктік объектіні, оның шыңдары, шеттері, беттері арасындағы қатынастарды толық көрсетуге мүмкіндік береді.

Borland Delphi 7 бағдарламалау ортасында геометрия бойынша "Бейнелеу әдістері" тақырыбында көпжақтардың көлденең қимасын көрнекі түрде көрсету мақсатында кеңістіктік құрылыстарды қабылдауды жеңілдетуге және компьютерлік графиканың мүмкіндіктерін көрсетуге мүмкіндік беретін "Үш нүктемен берілген жазықтықпен көпжақтардың көлденең қимасын құру" бағдарламасы құрылды.

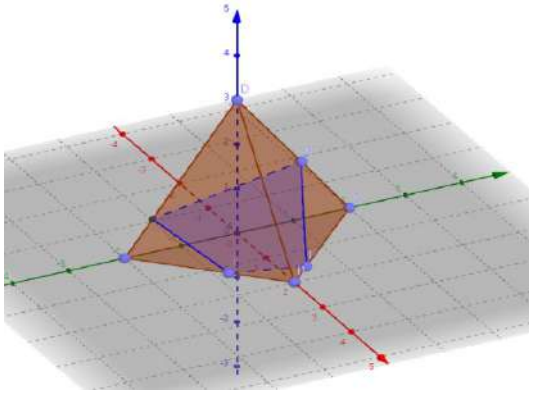
Бағдарламаны іске қосқан кезде формада бағдарлама моделі пайда болады. Пайдаланушы оны қызықтыратын көпжақтардың қол жетімді фигуралар тізімінен таңдай алады (бірінші тізім жоғарғы оң жақта) (бұл тізімде негізгі көпжақтар бар: сәйкесінше 3^{x},4^{x},$5^{ти}$- бұрыштық пирамидалары мен призмалар) немесе оны "параметрлер" мәзіріндегі объектілер редакторында құра алады, сонымен қатар осы мәзірде нысанның сызықтарының, нүктелерінің және жазуларының түсі, сызықтар мен қима нүктелерінің түсі, таңдалған түс гаммасын сақтау секілді пішіннің түсін орната алады.

Таңдалған көпжақтардың көлденең қимасын құру үшін пайдаланушы көпжақтардың бетінен үш нүктені таңдауы керек. Нүктелерді тек белсенді жазықтықта таңдауға болады. Жазықтықтың белсенділігі жоғарғы оң жақ бұрыштағы екінші тізімде көрсетіледі (белсенді жазықтықты таңдағаннан кейін көпжақтар бұрылады, осылайша белсенді жазықтық алдыңғы қатарда болады (Белсенді жазықтық түспен ерекшеленеді), содан кейін "нүкте қою" белгісін таңдап, нүкте қойыңыз). Нүктелерді көпжақтың жазықтығында да, одан тыс жерлерде де таңдауға болады. Сәйкес нүктелерді таңдағаннан кейін көпжақтың көлденең қимасы автоматты түрде құрылады: таңдалған үш нүкте секциялық жазықтықты көрсетеді (берілген секциялық жазықтық тіктөртбұрышпен көрсетілген), содан кейін көпжақтың секциялық жазықтықпен қиылысу нүктелері анықталады (көпжақтың әр нүктесінің координаттары секциялық жазықтықтың теңдеуіне ауыстырылады: егер ол оған тиесілі болса, онда ол қалаған қимаға жатады) (сурет.1). Көрнекі демонстрация және алынған қиманың кеңістіктегі түрінде жақсы қабылдау үшін пайдаланушы компьютер тышқанын экранда жүргізіп, көпжақты айналдыра алады. "Файл" мәзірінде алынған қиманы сурет түрінде сақтауға және оны басқа құжаттарда, соның ішінде Microsoft Word-та қолдануға, сондай-ақ формаға бұрыннан бар суреттерді жүктеуге немесе пішіндер тізімін жаңартуға болады. Жаңа қима салу үшін пішінді "қалпына келтіру" батырмасымен тазалау керек. Бағдарламадан "шығу" батырмасы арқылы шығуға болады.



Сурет 1. Үш нүкте бойынша салынған қима.

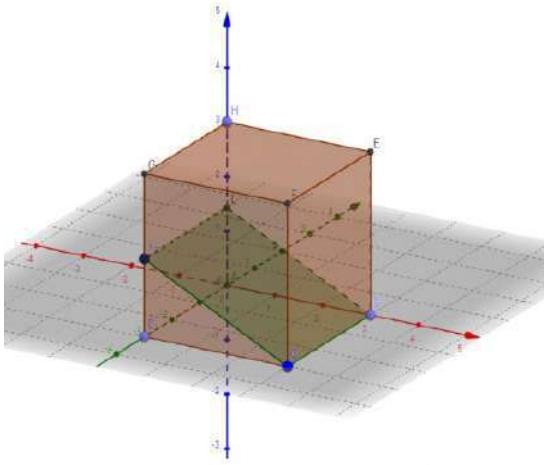
GeoGebra бағдарламасы геометриялық фигураларды, соның ішінде көпжақтар мен олардың қималарын құруға және визуализациялауға мүмкіндік береді. Бұл бағдарлама арқылы студенттер геометрияның әртүрлі аспектілерін интерактивті түрде зерттей алады, көпжақтар мен олардың қималарының жеке үлгілерін жасай алады.



Сурет 2. GeoGebra "3D Graphics" режимінде. E, F, G нүктелері арқылы пирамиданың қимасы.

Практикалық жұмыс: K нүктесі DG жиегі және BC жиегі арқылы призманың қимасы

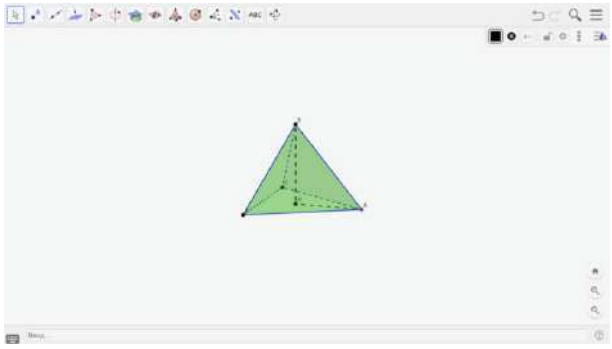
1. Призма құралының көмегімен біз ABCDEFGH призмасын жасаймыз
2. DG жиегіндегі K нүктесін белгілейміз
3. "Параллель түзулер" құралының көмегімен K нүктесі арқылы түзу, параллель BC жиегін сызамыз
4. "Қиылысу" құралының көмегімен біз түзулердің HA қиылысын және түзу K нүктесі арқылы салынған – I нүктесін табамыз
5. "Көпбұрыш" құралының көмегімен BCKI төртбұрышын саламыз
6. Көмекші сызықтарды жасырып, суретті айналдырамыз, K нүктесін DG жиегі бойымен жылжытуға болады.



Сурет 3. GeoGebra "3D Graphics" режимінде. K, I нүктелері арқылы ABCDEFGH призмасының қимасы.

Бағдарламаны оқытушылар геометрия курсының "Бейнелеу әдістері" бөлімінде бастапқы нүктелерді таңдауға байланысты мүмкін қималардың мультимедиа проекторы арқылы иллюстрациялау үшін қолдана алады. Оны практикалық сабақтарда және салынған қиманың дұрыстығын тексеру және алынған қиманы кеңістіктік түрде жақсы қабылдау үшін оқушылардың өзіндік жұмысы үшін қолдануға болады.

Қосымша құрылыстарды қажет ететін және жазық фигураларды қарастырғанда, интерактивті сызбада фигуралардың элементтері мен қасиеттерін көру әлдеқайда оңай. Мысалы, келесі мәселені шешу ұсынылады: "Тұрақты үшбұрышты Пирамидада бүйір жиегі 9, пирамиданың биіктігі 6. Негіздің бүйір ұзындығын табыңыз". Іргетастың медианалары мен пирамиданың апотемасы түрінде қосымша құрылыс қажет. Осылайша біз тікбұрышты үшбұрыштарды қарастырамыз. Оларды жазықтыққа бөлек шығаруға болмайды, интерактивті сызбада барлық элементтер әртүрлі жағынан көрінеді. (Сурет 4)



Сурет 4. Интерактивті геометриялық ортадағы тапсырмаға сурет салу.

Осындай сызбаларды жасау кезінде GeoGebra бағдарламалық жасақтамасының алтыншы нұсқасы қолданылды. Бұл бағдарлама тегін таратылады, сонымен қатар онлайн нұсқасы бар. Сурет файлдарын жергілікті түрде GeoGebra бағдарламасының өзі арқылы немесе интернет байланысы болған кезде оның браузерлік нұсқасы арқылы ашуға болады. Сызбаларды көрсету экранды жобалау кезінде де, студенттер мобильді немесе жұмыс үстелі компьютерлерін пайдалану кезінде жеке файлдармен де жүзеге асырылуы мүмкін.

Сондай-ақ, онлайн форматта қол жетімді виртуалды геометрия зертханалары оқушыларға арнайы жабдықтар мен материалдардың қажеттілігінсіз көпжақтардың қималарын құрумен тәжірибе жасауға мүмкіндік береді. Мұндай зертханаларды оқу процесіне біріктіруге және әртүрлі мысалдар мен тапсырмаларды көрсету үшін пайдалануға болады. Осындай инновациялық технологиялардың дамыған заманында, геометрия сабақтарындағы көптеген тақырыптарды, соның ішінде көпжақтардың қималарын салу, түсіну үшін цифрлық технологиялар үлкен көмек болатын сөзсіз.

Жалпы білім беретін мектептерде геометрия сабақтарында көп қырлы қималарды құруды оқытуда ақпараттық технологияларды қолдану оқу процесін модернизациялаудың және оқушылардың геометрияны оқуға деген қызығушылығын арттырудың тиімді әдісі болып табылады. Зерттелетін материалға шектеулі уақыт шеңберінде интерактивті сызбалардың үлкен көрнекілігі кеңістіктік ойлауды дамытуға және материалды жақсы игеруге ықпал етеді. Және де зерттеу нәтижелері цифрлық технологияларды оқу процесіне сәтті біріктіруге және білім беру мақсаттарына қол жеткізуге көмектесетінін көрсетеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Шыныбеков Ә.Н. және т.б. Геометрия. Жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2018, Б. 13-45

2. Мордашева Т.Ю. Использование приложения GeoGebra на уроках математики // Педагогический опыт: теория, методика, практика: материалы IX Междунар. науч.–практ. конф. (Чебоксары, 14 окт. 2016 г.) // редкол.: О.Н. Широков [и др.] – Чебоксары: ЦНС «Интерактив плюс», 2016, С. 170-173. ISSN 2412-0529

3. Hohenwarter, M., & Preiner, J. (2007). Dynamic Mathematics with GeoGebra. Journal of Online Mathematics and Its Applications, 7(2).

4. Harris, M. (2019). Effective Use of Online Learning Platforms in Geometry Education. International Journal of Educational Technology, 8(3), 156-170.

5. Stein, S., & Smith, A. (2018). Virtual Laboratories for Geometry Education. Journal of Computer-Assisted Learning, 25(4), 321-335.

ӘОЖ 004

БІЛІМ БЕРУ ОРТАЛЫҚТАРЫНЫҢ АҚПАРТТЫҚ ЖҮЙЕСІ БОЙЫНША ВЕБ-САЙТТЫ ӘЗІРЛЕУ

Мұхан Әсемай Ғаниқызы
aliza1979@mail.ru
«Ақпараттық жүйелер» білім бағдарламасының 3 курс студенті
Алматы Технологиялық Университеті, Алматы қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі– **Тұрғынбаева А.А.**

Білім беру орталықтарының ақпараттық жүйесінің негізгі мақсаты - оқушылардың білімін жетілдіруге көмектесу, мұғалімдерге оқу процесін ұйымдастыру мен жетекшілігін арттыру, және білім беру жұмыстарын ақпараттық технологияларды қолдану арқылы жеткізу. Орталықтар ақпараттық жүйелерді жүзеге асырады, оқушылардың білімін бағалау және оқу жоспарларын жасауға көмектеседі. Олар жетілдіру, әрі оқушылар арасында қатынасу үшін мұғалімдерге қолдау көрсетеді.

Білім беру орталықтарының ақпараттық жүйесі, білім беру процесінде қажетті ақпаратты жинау, сақтау, әрі қолдануға арналған жүйе немесе программадан құрады. Бұл жүйе оқушылардың жетекшілігін жетілдіруге, мұғалімдерге, оқу жоспарлары мен бағалауларды жүзеге асыруға көмектеседі. Ақпараттық жүйелер ақпаратты сақтау, өңдеу, көрсету және анализде қолданылады. Олар курс материалдарын, оқушылардың жауаптарын және оқу жоспарларын сақтауға көмектеседі.

Қазіргі уақытта білім беруді ақпараттандыру бағдарламасы кең ауқымды сипат алды және білім берудің барлық саласына: кәсіптік мектептерге, коледжілерге, жоо-на, институттарға және кәсіптік кадрлардың біліктіліктерін арттыру курстарына тарады.

Ақпараттандырудың негізгі бағыттары:

- АҚТ-ды оқу процесіне енгізу бойынша нормативтік құқықтық базаны жетілдіру;
- компьютерлік техникамен қамтамасыз етушіліктіктің әлемдік көрсеткішіне жету үшін орта білім беру ұйымдарын одан әрі компьютерлендіру;
- орта білім беру ұйымдарын Ғаламтор желісіне қосу;
- білім берудің барлық деңгейлерінде арақашықтықтан оқыту технологияларын дайындау және енгізу;
- аймақтарда білімдік ақпараттық ресурстық орталықтарды және министірліктің білімдік порталын құру;
- білімдік бағдарламаларға сәйкес орта білім беру ұйымдарын электрондық оқулық басылымдармен жасақтау;
- мемлекеттік органдардың біртұтас көліктік ортасының базасында портал мен аймақтардың ресурстық орталықтарын біріктіру;
-мониторингтің (сараптаманың) ақпараттық жүйесін енгізу;
- білім беру ұйымдарын басқару және талдау.

Ақпараттық қатынастық технологияларды оқу процесіне енгізу және білім берудің жай-күйін сараптау мен талдаудың шек келтірмейтін мәліметтерінің негізінде басқарушылық шешімдерді қабылдау есебінен білім беру сапасының деңгейін арттыру.

Білім беруді басқарудың ақпараттық жүйесі Республиканың барлық аймақтарын қамтитын орта білім беру жүйесін ақпараттандырудың маңызды кезеңдерінің бірі Білім беруді басқарудың ақпараттық жүйесін (ББАЖ) енгізу мен жасау болып табылады.

ББАЖ – бұл білім беруді дамыту индикаторының және қазіргі заманғы мектеп оқушыларының даму көрсеткіштерінің барлық спектрі бойынша деректер қоры. ББАЖ – диагностикалау мен мониторингтің сенімді құралы. Білім беруді басқарудың ақпараттық жүйесі білім беру жүйесінің қызметкерлерінің ақпаратты өңдеу және жинау бойынша, ақпаратты жинау мерзімін қысқарту, басқару шешімдерін шығару мен талдауға арналған ақпараттың едәуір көлемін қамтамасыз ету, алдын ала қарастырылмаған жағдайларда жаңа талдау түрлерін жүргізу мүмкіндігі, ақпараттың дұрыстығын қамтамасыз ету, мамандықтарын көтеру үшін білім қызметкерлерінің тәжірибемен алмасуы бойынша жұмыстарын автоматтандыру үшін арналған.

2002 жылы ББАЖ жобасының 1 фазасын жасау аяқталды, оның нәтижесінде ҚР Білім және ғылым министрлігі облыстық білім департаменттерінен 10 шағын жүйелер бойынша деректерді енгізу автоматтандырылды.

1. Мектепалды білім беру
2. Мектептегі білім беру
3. Кәсіптік білім беру
4. Кадрлармен қамтамасыз ету
5. Құжаттардың орындалуын бақылау
6. Растау және аттестациялау
7. Есеп берушілік
8. Қаржы
9. Оқулықпен қамтамасыз ету
10. Ақпараттандыру

Жоғарғы білім және жалпы орта білім деңгейінде білім беруді ұйымдастырудың мониторингі мен сараптамасының ақпараттандыру жүйесі (МСАЖ) «Электрондық үкіметтің» компонентерінің бірі.

Білім беру жүйесі бойынша мемлекеттік органдарға қажетті ақпаратпен мемлекеттік деректер қорын толықтыруды МСАЖ қамтамасыз етеді.

ББАЖ бастапқы ақпаратты жинауды автоматтандыруға, ҚР БҒМ-нің Орталық аппаратына бастапқы ақпаратты беруге, бастапқы ақпаратты алу негізінде талдау жүргізу мен статистикалық есеп беру генерациясына арналған. Жүйені жасау мақсаты бастапқы ақпаратты жинауды автоматтандыру, ҚР БҒМ-нің Орталық аппаратына бастапқы ақпаратты талдау жүйесін енгізу негізінде білім беру үрдісін тиімді басқаруды көтеру болып табылады [1,2].

Негізгі бөлім. Бағдарламалау тілдері оқушыларға білім беретін оқу орталықтарының ақпараттық жүйесін жасауға көмектеседі. Осы тілдерді пайдалану арқылы, оқушылар өздеріне ыңғайлы болатын, интерактивті байланыстарды, оқу материалдарын, тесттерді, оқу видеоларын және басқа мазмұндарды қолжетімді түрде ұсынуға болады. Осы кезде көптеген бағдарламалау тілдері пайдаланылады. Олардың бірнеше мысалдары:

HTML/CSS/JavaScript: Веб-дизайн және веб-дамыту үшін пайдаланылатын тілдер. HTML пайдаланушы интерфейсін құруға, CSS стилін қолданып интерфейсті дизайндауға, JavaScript интерфейсті әзірлеуге мүмкіндік береді.

Python: Оқу мазмұнын автоматтандыру үшін, мазмұнды жинау үшін және интерактивті бағдарламаларды жасау үшін қолданылады.

Java: Андроид бағдарламаларын жасау үшін пайдаланылады.

C++: Компьютерге қол жеткізуге арналған оқу деректерін жасау үшін қолданылады.

Swift: iOS бағдарламаларын жасау үшін пайдаланылады.

SQL: Мәліметтер базасы мен мәліметтерді сақтау үшін пайдаланылады.

Осы бағдарламалау тілдері арқылы оқу орталығының ақпараттық жүйесінің функционалдығын жетілдіру мүмкіндігі бар.

Білім беру орталықтарының ақпараттық жүйесі бойынша веб-сайтты әзірлеу үшін көптеген мұқият қадамдарды орындау керек. Білім беру орталықтарының ақпараттық жүйесінің мақсаты және функционалдығын анықтау, пайдаланушылардың қажеттіліктерін

бағдарламаны дайындау, мазмұнды белгілеу, интерфейсті дизайндау және көрсету барысында пайдаланушыларды талқылау және тесттер өткізу арқылы анықтау мүмкін. Бұл процестің барлығына қарай, веб-сайттың жетістіктерінің тиімділігі мен пайдаланушыларға қызмет көрсету мүмкіндігін арттыруға көмек көрсетеді.

Білім беру орталықтарының ақпараттық жүйесі бойынша веб-сайтты әзірлеу үшін ең басты қадамдарды белгілеу керек:

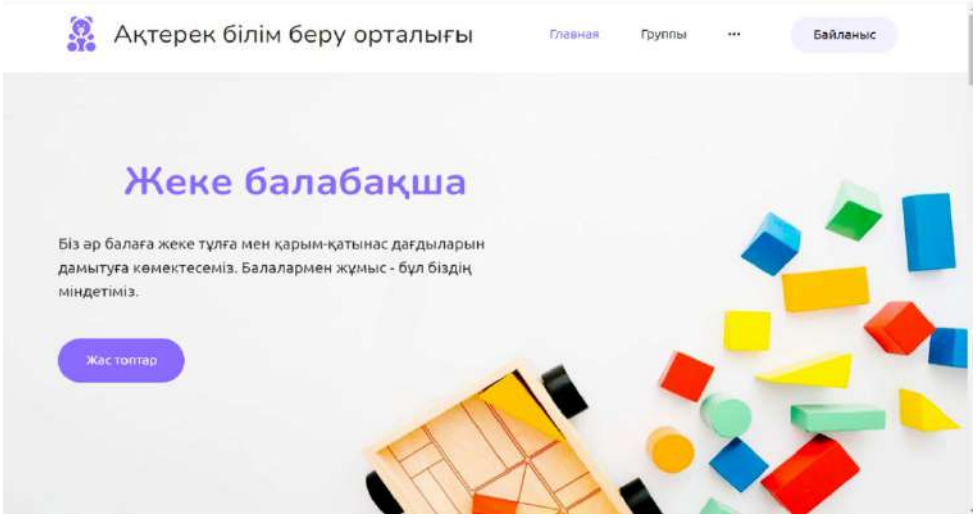
Мақсатты белгілеу: Орталықтың мақсатын анықтау. Мысалы, оқушыларға жаңа білім беру үрдісін кеңейту, оқу процесін жаңа технологиялар арқылы жеткізу, педагогтардың жұмысын қорытындылау, ата-аналардың балаға оқуын бақылау үшін кеңейту.

Пайдаланушылардың қажеттіліктерін бағдарламаны дайындау: Орталықты пайдаланатын адамдардың қажеттіліктерін белгілеу. Оларға ақпараттық қажеттіліктерді қолжетімді түрде жариялау, оқуларды қорғау және тесттерді орындау мүмкіндігін беру керек.

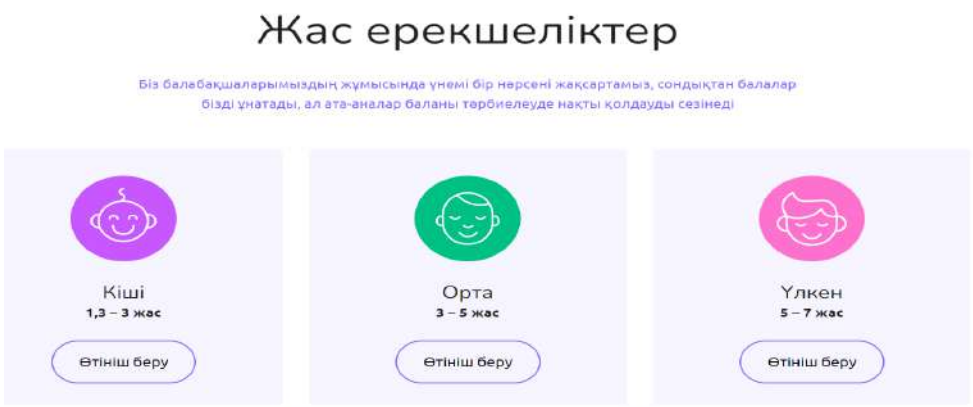
Мазмұн белгілеу: Орталықтағы мазмұнды белгілеу. Мысалы, пәндер бойынша видео-уроктар, тесттер, жауаптар және басқалар. Бұл мазмұн оқушылардың қажеттіліктерін сайт арқылы толық көрсету мүмкіндігін береді.

Интерфейсті дизайндау: Веб-сайттың өнімін, мәтіндерін, суреттерін және басқа элементтерін көрсету. Пайдаланушылардың сайтты пайдалануын қарапайым жасау үшін интерфейс көрсету өте маңызды [3].

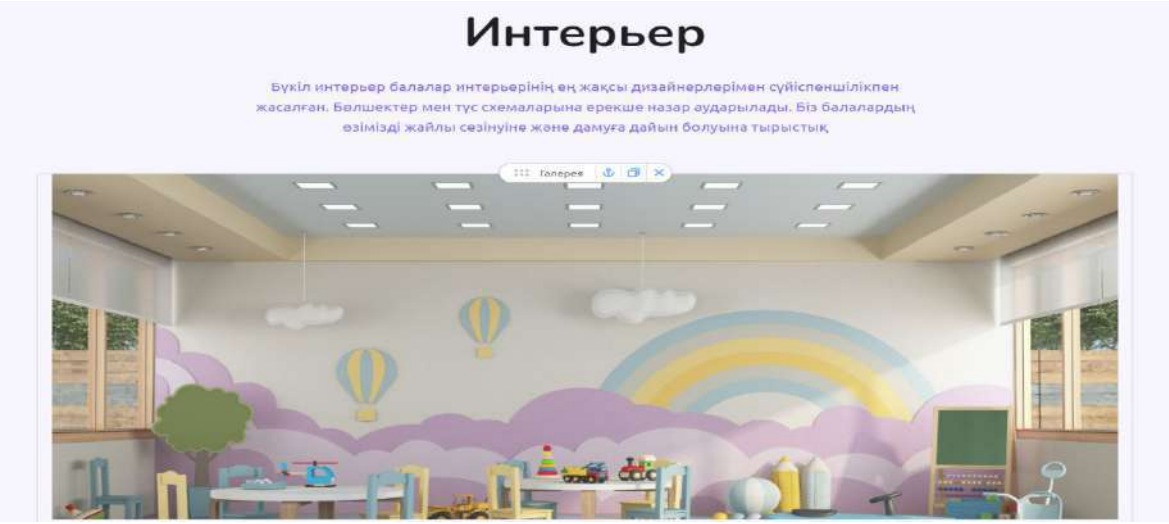
Пайдаланушыларды талқылау және тесттер өткізу: Пайдаланушылардың сайт пайдалануы туралы ақпарат алу үшін онлайн кіру, анкеталарды толтыру және тесттер өткізу мүмкіндігін беру.



Сурет 1. Сайттың бастапқы беті.



Сурет 2. Білім беру орталығына қабылдау жас айырмашылықтары.

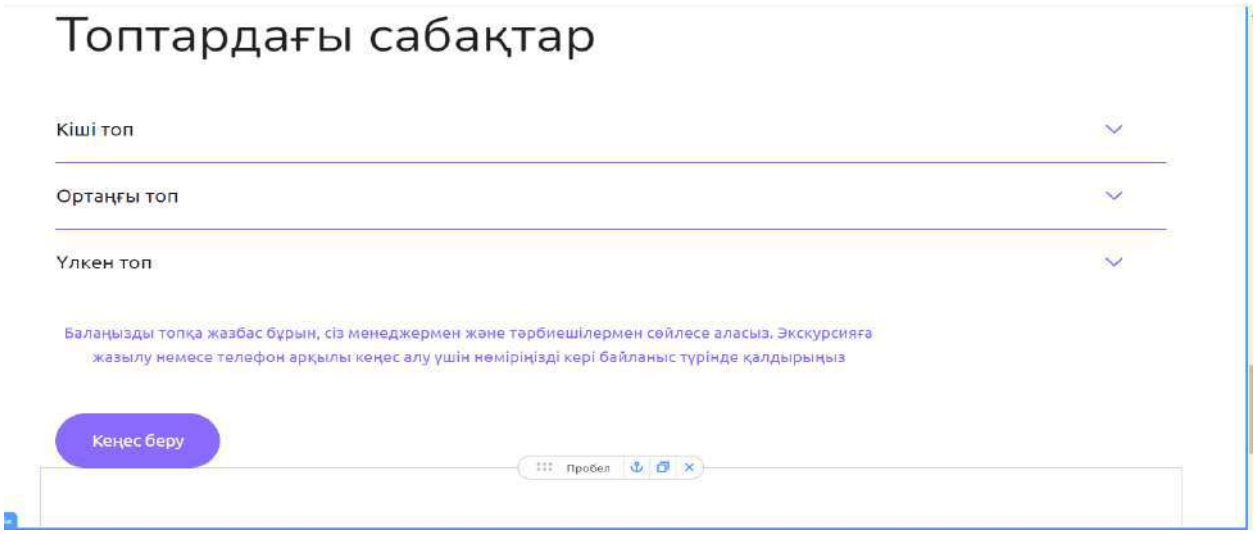


Сурет 3. Орталықтағы балалардың білім алатын бөлмесі.

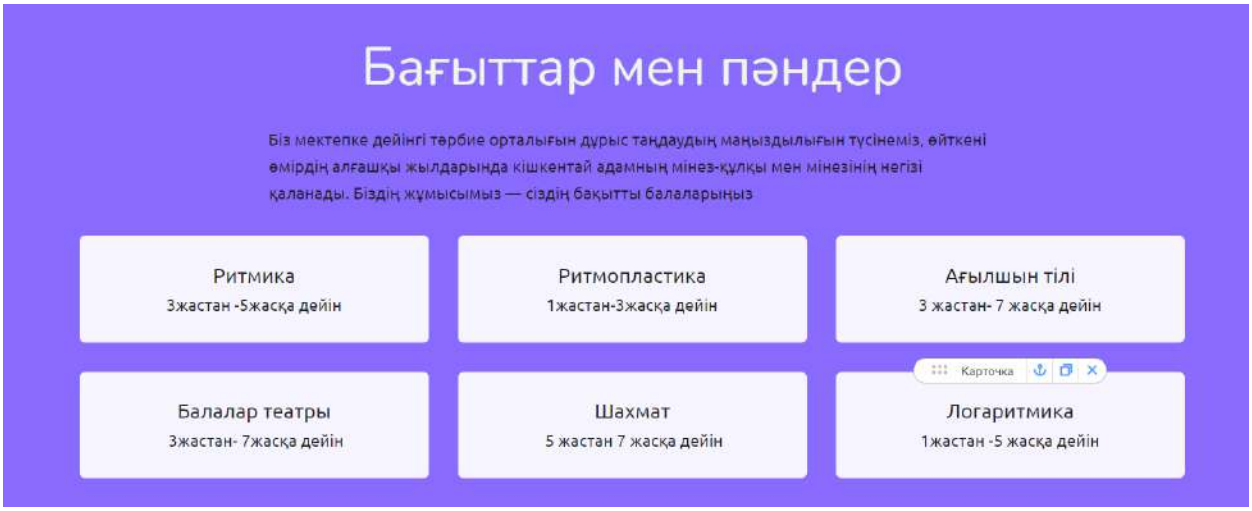


Топтардағы сабақтар

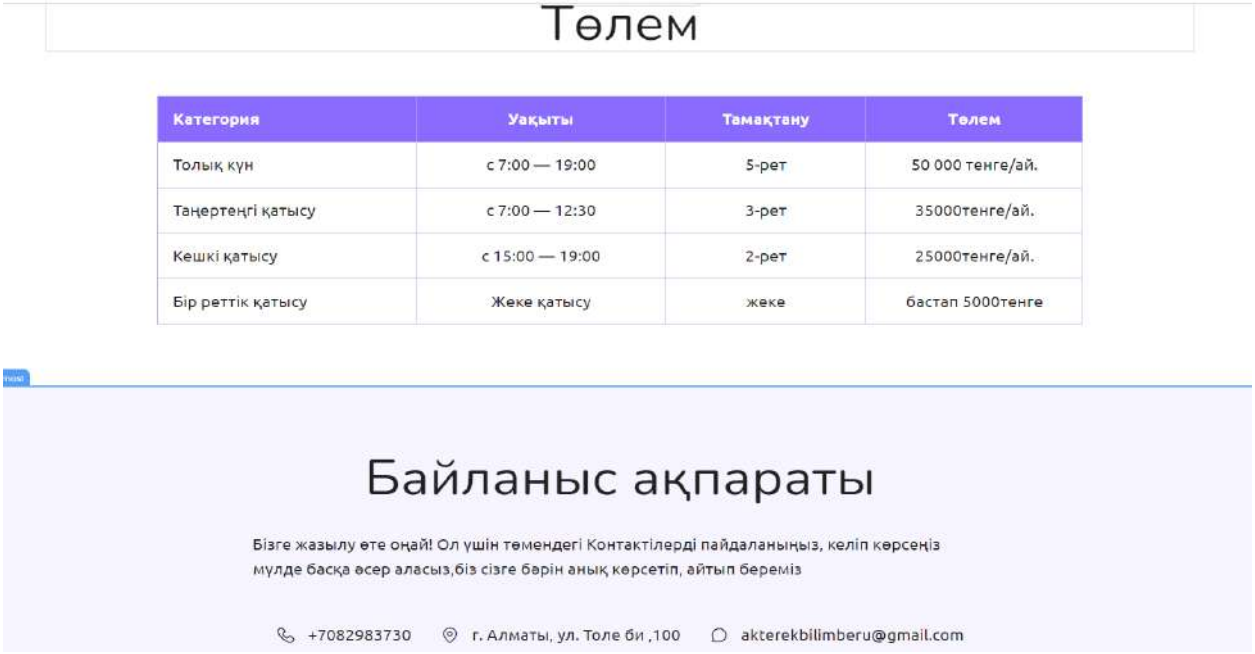
Сурет 4. Балалардың ой өрістерінің дамуына арналған жаттығу ойындары.



Сурет 5. Жас айырмашылыққа байланысты сабаққа жазылу этапы.



Сурет 6. Білім алушылардың жастарына байланысты оқитын пәндері көрсетілген.



Сурет 7. Сабаққа қатысу уақытына арналған төлем.

Білім беру саласын толық зерттеу қазіргі кездегі білім алушыларға дұрыс бағдар беруге арналған веб қосымша әзірлеу болатын сол мақсат бойынша жұмыс әзірленді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасындағы білім туралы заңнама. Заң актілерінің жиынтығы. – Алматы: Юрист, 2008, 240 б.

2. Роберт И.В. О понятийном аппарате информатизации образования // Информатика и образование. – 2016, №1, С. 2-6

3. Абилхасимова А.Е. Цифрлық білім беру ресурстарын білім беру үдерісінде қолдану // А.Е. Абилхасимова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2020, №14 (304), С. 292-295. URL: https://moluch.ru/archive/304/68503/ (дата обращения: 06.02.2024)

ӘОЖ 519.6:517.977.56:629.764

МЕКТЕПТЕ МАТЕМАТИКА ЖӘНЕ ИНФОРМАТИКА ОЛИМПИАДАСЫНА ҚОЙЫЛАТЫН НЕГІЗГІ ТАЛАПТАР

Мұхтар Мағжан, **Жаукумова Шолпан Сайлауовна**
mansur_tokanov@mail.ru
«Информатика» білім бағдарламасының 1 курс магистранты І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, профессор п.ғ.д. – **Смагулов Е.Ж.**

Тақырыптың өзектілігі. Ақпараттық технологиялар әртүрлі мүмкіндіктерде әрекет ететіндей етіп жүзеге асырылуы керек: оқытудың мақсаты ретінде (ақпараттық құзыреттілікті дамыту); ғылымның әртүрлі салаларымен және адамдардың практикалық қызметімен байланысты күрделі күрделі мәселелерді шешу құралы ретінде; танымдық іс-әрекеттің объектісі ретінде, өйткені Кез келген тапсырмада ақпараттық аспектіні бөліп көрсетуге болады, ал компьютерлік білім беру бағдарламаларының алуан түрлілігі өздерінің арнайы пәндік мазмұны мен дидактикалық мүмкіндіктері бойынша зерттеу нысанына айналуда. Ақпараттық технологиялардың пайда болуымен профильдік және бейіндік оқыту идеясы сапалы түрде жоғары деңгейде жүзеге асырылу мүмкіндігіне ие болатынын атап өткен жөн. Ақпараттық технологиялар қалыптасқан үлестірілген оқыту жүйесі арқылы жүзеге асырылатын оқушыларға бейіндік білім берудің желілік ұйымының үлгісін жасауға мүмкіндік береді.

Мұғалім оқушының ішкі жан - дүниесінің сырын ашып, оның эмпатикалық ынтасының дамуына жағдай тудырып отырады. Қазіргі заманда білім жүйесінің заман талабына, уақыттың сұранысына қарай ғарыштап дамуы, әрбір педагогтан сабақты ғылыми жобада жасауын талап етеді. Сабақты ғылыми жобада жасай білген мұғалім оқушы жүрегіне жол тауып, оның сабаққа деген қызығушылығын арттырып, мұғалім мен оқушы арасында түсінушілік пайда болады. Мұғалімнің коммуникативті дамуы: оқушыларды тыңдау, олардың көзқарасын түсіне білу, сын жасай білу, әңгіме, ұйымдастыра білу керек. Әрбір мұғалімнің бойында шартты рефлексиялық қасиеттер қалыптасуы керек: балаларды оқытуды өзінің тәсілін жұмысында қолданып, қиын жағдайларда шешімін тауып, шыға білу керек.

Қазіргі уақытта математикалық олимпиадалардың жаңа функциясы ерекше орын алады. Оның мәні-олимпиадалар оқушыларды нарықтық экономика жағдайында қазіргі өмірге, бәсекелестік жағдайларға дайындауға ықпал етеді. Математикадан олимпиадалардың (және кез келген оқу пәндері бойынша олимпиадалардың) бұл функциясы өте маңызды, сондықтан оны басқа функциялармен байланысты болғанына қарамастан, тәуелсіз деп қарастырған жөн [1].

Олимпиаданың негізгі мақсаттары мен міндеттері: ғылыми білімді насихаттау және оқушылардың ғылыми қызметке қызығушылығын дамыту, дарынды балаларды анықтау үшін қажетті жағдайлар жасау, оқушыларды халықаралық олимпиадаларға қатысуға іріктеу және дайындау, Қазақстан Республикасында білім берудің беделін көтеру болып табылады.

Негізгі бөлім. Ережеге сәйкес олимпиада төрт кезеңде өткізіледі [2].

1. Бірінші кезең — мектепішілік. Әдетте қазан-қараша айларында барлық мүдделі мектептерде өткізіледі. Мектептің педагогикалық ұжымының шешіміне байланысты оған 8-11 сынып оқушылары қатыса алады, ал жеңімпаздар аудандық кезеңге қатыса алады.

2. Екінші кезең — аудандық. Әдетте желтоқсан айының ортасында 8-11 сынып оқушылары үшін өткізіледі. Осы кезеңнің жүлдегерлері келесі кезеңге қатысу құқығына ие болады.

3. Үшінші кезең-облыстық (Алматы және Астана қалаларының, сондай-ақ республикалық мектептердің олимпиадалары мәртебесі бойынша облыстық олимпиадаға

теңестіріледі). 9-11 сынып оқушылары үшін қысқы демалыс кезінде өткізіледі. Әрбір облыстың (сондай-ақ Алматы және Астана қалалары, республикалық білім беру мекемелері) төртінші қорытынды кезеңге қатысу үшін әрбір сынып бойынша 2 оқушыдан квотасы бар.

4. Төртінші кезең — қорытынды. Соңғы жылдары наурыздың ортасында өтеді. 9-11 сынып оқушылары қатысады. Оған алдын ала іріктеусіз ел құрамасының мүшелері мен өткен жылғы жеңімпаздар жіберіледі. Соңғы үш кезеңнің тапсырмалары "Дарын"республикалық ғылыми-практикалық орталығының бірыңғай материалдары бойынша өткізіледі. Қорытынды кезеңнің жүлдегерлері I, II, III дәрежелі дипломдармен, әр сынып бойынша жеке грамоталармен, сондай-ақ арнайы және бағалы сыйлықтармен марапатталады.

Сондай-ақ бітіруші сыныптардың жүлдегерлеріне Назарбаев Университеті, ҚБТУ, IT университеті, SDU, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ сияқты еліміздің үздік университеттері өздерінің жоғары оқу орындарына білім гранттарын ұсына отырып, тосын сыйлар жасайды.

Мектеп кезеңін білім беру мекемесі ұйымдастырады. Олимпиаданы өткізу үшін мектепте әдетте ұйымдастыру комитеті құрылады, оған директордың орынбасарлары (Ұйымдастыру комитетінің төрағасы), математика мұғалімдерінің Мектептегі әдістемелік бірлестігінің төрағасы (ұйымдастыру комитеті төрағасының орынбасары), сондай-ақ математика мұғалімдері мен жоғары сынып оқушылары (ұйымдастыру комитетінің мүшелері) кіреді. Олимпиадаға қатысушылардың жұмыстарын құрастыру, тексеру және бағалау үшін төраға басқаратын қазылар алқасы құрылады, ол көбінесе математика мұғалімдерінің мектеп әдістемелік бірлестігінің жетекшісі (кафедра меңгерушісі) болып табылады.

Қазылар алқасының мүшелері математика мұғалімдері және мекемеде жұмыс істейтін жоғары оқу орындарының оқытушылары бола алады, сонымен қатар мектептегі жоғары сынып оқушылары (төменгі сыныптарда олимпиадалар өткізу үшін). Мектеп олимпиадаларын өткізу уақыты осы оқу жылында оқушылардың білім беру бөлімінің олимпиадасы туралы ережеге және математика бойынша орталық пәндік-әдістемелік комиссияның әдістемелік ұсыныстарына сәйкес анықталады.

Олимпиаданы дайындаудың ең маңызды сәті-олимпиада мәтінін құрастыру. Олимпиадалық қозғалыс мәселесі бойынша көптеген әдебиеттерді талдау.

Математика пәні бойынша мектеп олимпиадасының мәтініне қойылатын негізгі талаптарды тізімі [3]:

1) олимпиадалық жұмыс мәтініндегі тапсырмалар саны 4-тен 7-ге дейін болуы керек(егер тапсырмалар аз болса, онда олимпиаданың жеңімпаздары мен жүлдегерлерін анықтауда қиындықтар туындауы мүмкін, бірақ студенттерге көптеген тапсырмаларды шешуге бейімделу қиынға соғуы мүмкін);

2) барлық тапсырмалар күрделіліктің жоғарылау ретімен реттелуі керек (тапсырманың күрделілігін есептеу өте оңай емес, көбінесе мұғалімдер тапсырмаларды күрделілік деңгейіне қарай интуитивті түрде бөледі).

3) Тапсырмалардың алғашқыларының ішінде оқушылардың көпшілігіне қолжетімді 1-2 тапсырма болуы тиіс (бұл алдыңғы қатарлы деңгейдегі қарапайым тапсырмалар, сынып жұмысына ұқсас тапсырмалар, сондай-ақ стандартты емес тапсырмалар, бірақ қатысушылардың көпшілігі шеше алатын тапсырмалар болуы керек. Өйткені мектеп олимпиадасына барлық тілек білдірушілер қатысады, ал бірде-бір есепті шешпеген оқушы сенімі мен қызығушылығын жоғалтып алмауы үшін қажет).

4) олимпиада мәтінінің ортасында қиындығы жоғары 2-3 тапсырма қойылуы керек (бұл аудиториялық және сынақ жұмыстарының күрделілігі жоғары, бірақ шарттары өзгертілген тапсырмалар болуы мүмкін).

5) олимпиада мәтініндегі соңғысы санаулылар ғана шеше алатын 1-2 тапсырма болуы керек;

6) тапсырмалар мектеп математика курсының әртүрлі бөлімдерінен болуы керек, бірақ осы оқу жылында және өткен жылдың екінші жартыжылдығында оқыған материалға негізделуі керек;

7) тапсырмалардың ішінде ойын-сауық тапсырмалары, әзіл-оспақ тапсырмалары, софизмдер, қолданбалы сипаттағы тапсырмалар болуы мүмкін;

8) тапсырмалардың бірінде олимпиаданың өткізілген жылы көрсетілуі мүмкін;

9) тапсырмаларда есте сақтауға қиын формулалар, анықтамалық кестелерді пайдалану қажеттілігі болмауы тиіс.

10) әртүрлі сыныптар үшін бірдей тапсырмалар болуы мүмкін.

Тапсырмалардың келесі түрлерін пайдалану ұсынылады [4].

Бесінші сынып: арифметикалық, сандық ребус, мысал құрастыруға арналған тапсырма (пішіндерді кесу, құю, өлшеу), логикалық немесе мәтіндік тапсырмалар.

Алтыншы сынып: арифметика (бөлшек, сандық жұмбақ), теңдеу құрастыру тапсырмасы; фигуралар, қасиеттері көрсетілген көпбұрышты табу; логикалық тапсырмалар.

Жетінші сынып: сандық ребус, теңдеулерді құрастыру есебі, натурал сандардың бөлінгіштігі, бөлінгіштік белгілері, фигураларды кесу есебі, логикалық есеп.

Сегізінші сынып: Қасиеттері көрсетілген санды табу, функцияларының графиктерін құру, алгебралық өрнектерді түрлендіру, үшбұрыштың негізгі элементтері, жұптыққа логикалық есеп.

Тоғызыншы сынып: бөлінгіштік; шаршы үшмүше, оның графигінің қасиеттері, үшбұрыштың негізгі элементтері, алгебра (теңсіздігі немесе алгебралық өрнектерді түрлендіру есебі), логикалық (комбинаторлық) есеп.

Оныншы сынып: қасиеттері көрсетілген сан жиынын табу, прогрессия, аудан, фигуралардың ұқсастығы, теңдеулер жүйесі, логикалық (комбинаторлық) есеп.

Он бірінші сынып: рационал және иррационал сандар, тригонометриялық теңдеулер, шеңбер, центрлік және іштей сызылған бұрыштар, көпбұрыштар, комбинаторика.

Олимпиада оқу процесінің нысаны ретінде барлық қатысушылардың: оқушылар мен мұғалімдердің зияткерлік деңгейін көтеруге ықпал етеді. Бұл қазіргі уақытта шығармашылық дамыған, жан-жақты білімді мамандарға деген сұраныс артып келе жатқан кезде өте маңызды. Алайда, пәндік олимпиадаларды өткізу әдістемесі бірыңғай жалпы білім беретін мектеп жағдайында, білім мен дағдыларды қалыптастыру міндеттері оқушының жеке басын дамыту міндеттерімен салыстырғанда басым болған кезде қалыптасты. Әрине, сонымен бірге, соңғы жылдары барлық деңгейдегі олимпиадаларға назар аудару әлсіреді, оларды оқушылардың дарындылығын дамыту бойынша жұмыстың басқа түрлері – конкурстар, зияткерлік марафондар, конференциялар және т. б. алмастыра бастады. математика олимпиадаларының әлеуеті, ең алдымен, оларды дайындау мен өткізу әдістемесінің мектептің қазіргі даму кезеңінің ерекшеліктеріне сәйкес келмеуіне байланысты жүзеге асырылмайды [5].

Математика олимпиадаларының рөлін бағаламауға болмайды. Оқушылардың математикалық ойлауының дамуына, олардың әлемнің қазіргі математикалық бейнесін білуіне ықпал ете отырып, математиканы зерттеу ғылыми дүниетанымды қалыптастырып қана қоймай, сонымен қатар жаратылыстану циклінің басқа пәндерін игеруге негіз қалайды. Математиканы терең зерттеу қазіргі білімді тұлғаның қалыптасуында ерекше рөл атқарады. Математиканы оқытудың әдістері мен құралдарының, формаларының барлық палитрасында математикалық олимпиадалар маңызды рөл атқарады.

Олимпиадалық есептерді шешу үшін, өздеріңіз білетіндей, мектеп бағдарламасынан тыс білім мен дағдыларды қажет етеді. Бұл мәселелерді шешу, әдетте, үлкен есептеулерді орындау қажеттілігімен байланысты емес. Сонымен қатар, олимпиадалық мәселені шешу үшін кеңінен танымал алгоритмді қолдану мүмкіндігі жеткіліксіз. Мұны жақсы түсіну керек. Олимпиадалық тапсырмалар студенттерден өз білімдерін қолдана білуді, дамыған ассоциативті ойлауды және жеткілікті ақылдылықты талап етеді.

Қазіргі уақытта математикалық олимпиадалардың жаңа функциясы туралы сөйлескен жөн. Оның мәні-олимпиадалар оқушыларды нарықтық экономика жағдайында қазіргі өмірге, бәсекелестік жағдайларға дайындауға ықпал етеді. Математикадан олимпиадалардың (және кез келген оқу пәндері бойынша олимпиадалардың) бұл функциясы өте маңызды, сондықтан

оны басқа функциялармен байланысты болғанына қарамастан, тәуелсіз деп қарастырған жөн. Студенттердің ЖОО-да оқу процесінде және олардың болашақ кәсіби іс-әрекетінде күрделі динамикалық өзара әрекеттесуге бейімделуіне көмектесу міндеті бірінші орынға қойылса, бұл функцияны шартты түрде «бейімделуші» деп атауға болады [6].

Қорытынды. Пәндік олимпиадалардың мақсаттары, функциялары, ұйымдастыру мәселелері, оларды дайындау және өткізу шеңберіндегі оқыту мазмұны, пәндік олимпиадаларды дайындау процесін жетілдіруге мүмкіндік беретін оқу материалдары мен әдістемелік әзірлемелерді жасау мәселелері өзекті болып табылады.

Қазіргі уақытта олимпиадаларды ұйымдастыру үдерісін жеңілдету мақсатында көптеген жеңілдіктер мен инновациялар енгізілуде. Мысалы қалалық олимпиаданың іріктеу кезеңін офлайн форматында өткізу, қатысушыларды бейне тіркеу, олимпиаданың қорытынды кезеңін жаңа технологиялар арқылы онлайн-режимде көрсету. Бұл жұмыстардың барлығы уәждемелік функцияларды орындайтын математика мұғалімдерінің, жоғары оқу орындарының, қоғамдық қорлардың олимпиадалық қозғалыстағы бірлескен жұмысы оқушылардың математикалық олимпиадаларға қатысуға уәждемесін қалыптастыруға оң әсер етеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Смағұлов Е., Сеитова С., Хаймулданов Е., Әділбаева А., Тулымшакова Г., Әбдікәрімова А. «Мерзімді химика». www.periodico.tchequimica.com көлемі 15 N. 30. ISSN 1806-0374 (impresso). ISSN 1806-9827 (CD-ROM). ISSN 2179-0302 (meio eletronico). 2019, Порту-Алегри қаласы. Бразилия Республикасы. Б. 330-337
2. Смағұлов Е., Сейітова С., Гаврилова Е., Жиембаев Ж., Жанатбекова Н. (2019). «Студенттерге арналған математикалық пәндерді өзіндік жұмыс ретінде оқыту». Astra Salvensis, an VI, numar 11, 2019, Б. 617-630
3. Бабаев Д.Д., Смагулов Е.Ж., Хаймулданов Е.С. Математиканы оқытуда IT технологияларды қолданудың әдістемелік ерекшеліктері. (2019). ВЕСТНИК Жетысуского государственного университета имени И.Жансугурова. Серия «Математика и естественно-технические науки». – Талдыкорган, С. 11-15
4. Мұхамбетжанова С.Т., Мелдебекова М.Т. Педагогтардың ақпараттық – коммуникациялық технологияларды қолдану бойынша құзырлылықтарын қалыптастыру әдістемесі. – Алматы: ЖШС «Дайыр Баспа», 2020.
5. http://math4school.ru/princip_Dirihle.html
6. https://ust.kz/word/matematikalyq_zertteylerdegi_matematikalyq_indykciya_adisi-174512.html

УДК 519.6:517.977.56:629.764

РАЗВИТИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ НА СОВРЕМЕННЫХ УРОКАХ МАТЕМАТИКИ С УЧЕТОМ ЦЕННОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ПОДХОДА

Нұрғалиева Лаура Есімқызы
lauritta_01.01@mail.ru
Магистрант 2 курса образовательной программы «Математика. Управление образовательным процессом»
Атырауский университет им. Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан
Научный руководитель, докт. пед. наук, асс. профессор – **Каражигитова Т.А.**

Аңдатпа: Бұл мақала құндылыққа бағытталған тәсілді қолдана отырып, математика сабақтарында функционалдық сауаттылықты дамытудың әдістері мен тәсілдерін қарастырады. Заманауи педагогикалық тұжырымдамалар мен тәжірибелерге сүйене отырып,

авторлар оқушылардың нақты өмірде математикалық білімді қолдану дағдыларын қалыптастыруға және сыни ойлауды дамытуға ықпал ететін тиімді оқыту стратегиялары мен әдістерін ұсынады.

Түйінді сөздер: функционалдық сауаттылық, математикалық білім, құндылыққа бағдарланған тәсіл, математика сабақтары, педагогикалық әдістер, дағдыларды дамыту, сыни ойлау.

Современные образовательные системы в настоящее время ориентируются на глобальную тенденцию развития функциональной грамотности учащихся, что становится ключевым показателем успешности функционирования системы образования в целом. Основы развития этого направления были определены Государственной программой развития образования Республики Казахстан на период с 2011 по 2020 годы. Одной из ключевых целей этой программы является создание условий для формирования в учебных заведениях общего образования интеллектуально, физически и духовно развитого гражданина Республики Казахстан, удовлетворяющего его потребность в образовании, способного успешно адаптироваться к быстро изменяющемуся миру [1].

Развитие функциональной грамотности на уроках математики имеет особую важность в свете стремлений страны к модернизации и развитию в различных сферах, так как математика играет ключевую роль в подготовке кадров для инновационной экономики и устойчивого развития. Поэтому акцент на функциональной грамотности на уроках математики является стратегическим направлением образовательной политики. При анализе развития функциональной грамотности на занятиях по математике необходимо учитывать широкий спектр факторов, включая не только академические цели, но и культурные и ценностные аспекты, характерные для Казахстана. Внедрение ценностно-ориентированного подхода в обучении математике имеет особую актуальность и значимость, так как в современном обществе происходят значительные изменения в ценностных ориентациях учащихся. Практика и результаты научных исследований показывают, что младшие подростки сегодня придают большее значение личностным ценностям, чем общественным, в отличие от нескольких десятилетий назад. За этими изменениями помимо политических трансформаций и общественных перемен, одной из ключевых причин таких изменений является так называемый “информационный бум”. Легкий доступ к информации в виртуальном мире позволяет заменить реальный мир восприятия для школьников. Они ограничивают свой мир планшетом, не проявляя интереса к сверстникам, увлечениям или даже учебе. В свете этих изменений одной из главных задач образования в современном обществе становится приобщение подрастающего поколения к социально значимым ценностям. Мы в своих исследованиях рассмотрели соединение целей воспитания и развития ученика на уроках математики.

Казахстан, как многонациональное государство с богатой историей и культурным наследием, обладает уникальными традициями, которые могут оказать значительное влияние на образовательный процесс. Применение ценностно-ориентированного подхода позволит адаптировать образовательный процесс к местным потребностям и особенностям, что способствует более эффективному и глубокому усвоению математических знаний и навыков, а интеграция национальных традиций и исторических контекстов в уроки математики может помочь ученикам лучше понять и оценить значения математических концепций в контексте своей культуры и общества. [2, 96]

В соответствии с темой исследования были определены основные методологические характеристики:

Объект исследования является учебный процесс по математике в основных классах общеобразовательных школ.

Предмет исследования выступает развитие функциональной грамотности учащихся на уроках математики с учетом ценностно-ориентированного подхода.

Целью исследования анализ применения методов обучения математике через ценностно-ориентированный подход в контексте развития функциональной грамотности учащихся.

Для достижения этой цели были поставлены следующие задачи:

1. Проанализировать теоретические основы функциональной грамотности и ценностно-ориентированного обучения в контексте преподавания математики.
2. Определить критерии и показатели функциональной грамотности, применимые в математическом образовании.
3. Разработать рекомендации для учителя математики с учетом ценностно-ориентированного подхода в обучении и направленных на развитие функциональной грамотности.
4. Провести экспериментальное исследование эффективности предложенной методики.

Гипотеза: интеграция ценностно-ориентированных методов и подходов в обучение математике способствует более эффективному развитию функциональной грамотности учащихся. Учет ценностных ориентаций учащихся и их связи с применением математических знаний в реальной жизни может увеличить их мотивацию к изучению математики и усвоению математических концепций. Это может проявиться в более глубоком понимании математических принципов, повышении уверенности в применении математики в различных сферах жизни и развитии навыков решения реальных проблем с использованием математических инструментов.

Практическая значимость исследования заключается в возможности использования результатов проведенного исследования учителями на уроках математики с целью формирования ценностных ориентаций у подростков.

Ценностно-ориентированный подход в обучении математике представляет собой методологию, в рамках которой не только передаются знания и навыки, но и формируются ценностные ориентации, закладывается основа личностного воспитания. Этот подход направлен на развитие не только интеллектуальных, но и эмоциональных аспектов учащихся, что способствует их глубокому пониманию математики и применению ее в различных жизненных ситуациях. Одним из ключевых аспектов ценностно-ориентированного подхода является активное использование практических примеров в учебном процессе. В ходе педагогического эксперимента на уроках математики учащимся предоставлялись задания и проекты, которые позволяют им увидеть практическую значимость изучаемого материала. В процессе работы над проектами они учатся работать в команде, обмениваться идеями и решать проблемы вместе. Это развивает их социальные навыки и помогает им лучше подготовиться к будущей карьере, где командная работа и сотрудничество играют важную роль. [3, 73]. Вот одна из таких задач:

Задача 1**.** Древний город Сарайчик.

Задание1: Исследование города.

По легендам, в древности на территории нашей области существовал древний город Сарайчик, который был центром торговли и культуры. Сарайчик был известен своими мудрыми жителями и красивыми зданиями. Один из его замечательных храмов был построен в форме правильного многоугольника с восемью сторонами. В ходе археологических раскопок были обнаружены таинственные сооружения, оставшиеся от этого древнего города.

1.1. В центре Сарайчика находится огромный круглый колодец, который служил источником воды для жителей города. Если диаметр колодца составляет 4 метра, то какова будет площадь поверхности воды в колодце?

1.2. По легенде, вокруг колодца расположены каменные статуи, которые служили охраной города. Если каждая статуя представляет собой правильный четырехугольный столб с высотой 3 метра и основанием, состоящим из квадрата со стороной 1 метр, то каков будет общий объем всех статуй?

1.3. Рядом с колодцем была найдена древняя каменная площадка, на которой проводились торговые сделки. Если ее площадь равна 36 квадратным метрам, то какова длина стороны этой квадратной площадки?

1.4. Расстояние от центра города до храма составляет 500 метров. Вы отправитесь из центра города и пройдете 250 метров на север и затем 400 метров на восток. Отметьте на координатной плоскости ваше перемещение. Рассчитайте, насколько вы будете удалены от храма?

Задание 2: Постройка храма

2.1. Вам предложили построить макет храма в форме восьмиугольника для выставки в школе. Храм должен быть масштабирован так, чтобы его длина каждой стороны была 10 см. Поскольку вы заботитесь о культурном наследии города Сарайчик, вы хотите узнать, какие материалы будут наилучшими для постройки этого макета, чтобы он прослужил много лет и сохранял свою красоту. Напишите план действий, включая выбор материалов и описание процесса постройки.

Задание 3: Защита культурного наследия (для интегрированного урока)

3.1. В последнее время стало известно, что местные власти планируют разрушить храм в Сарайчике для строительства новой дороги. Вам нужно подготовить письмо к администрации города с просьбой сохранить храм в качестве исторического и культурного наследия. В письме объясните важность сохранения культурных памятников и предложите альтернативные варианты развития города без разрушения храма. Напишите письмо, придерживаясь формы делового письма.

Эта задача поможет ученикам развить навыки анализа и решения математических задач, а также улучшит их навыки письма и выражения мнения, учитывая значение культурного наследия.

Такой подход позволяет учащимся увидеть связь между математикой и архитектурой, а также понять, как математические концепции применяются в реальном мире. Проекты, основанные на культурном контексте, также способствуют сохранению и продвижению культурного наследия Казахстана. Учащиеся изучают и оценивают традиции своей страны, а также развивают уважение к ним, воплощая их в своих проектах. Это способствует сохранению и передаче культурных ценностей следующим поколениям и формирует гордость за свою национальную идентичность.

Отметить, что создание контекста для обучения математике также способствует развитию у учеников навыков критического мышления и решения проблем. Когда ученики видят, как математика используется для решения реальных задач, они начинают видеть ее как мощный инструмент, который можно применять в различных ситуациях. Это помогает им развивать аналитические способности и уверенность в своих математических навыках, что важно как для их академического успеха, так и для будущей профессиональной деятельности. [4, 731]

Важно также учитывать, что культурная компетенция включает не только знание традиций и истории, но и умение эффективно взаимодействовать с представителями других культур. Поэтому на уроках математики можно проводить межкультурные коммуникации, обсуждая различия и сходства в разных культурах.

Задача 2**.** Символика и координаты Флага Тюркского Совета

Вы и ваши друзья решили провести исследование символики флага Тюркского Совета, используя математические навыки. Ваша задача - найти координаты каждого элемента флага и проанализировать их значение.

1. После изучения истории флага Тюркского Совета и его символики, найдите координаты следующих элементов флага на координатной плоскости:

- Солнце: Координаты центра (4, 4), радиус 2.
- Полумесяц: Координаты центра (7, 4), радиус 1.5.
- Звезда: Координаты центра (4, 4), радиус 1.

-Найдите координаты верхней и нижней точек, ограничивающий круг на координатной плоскости.

Какие математические навыки использовались при определении координат и построении флага на координатной плоскости?

2. После того как вы отметили все элементы флага на координатной плоскости, объясните, какие значения имеют эти элементы на флаге Тюркского Совета.

3. Дополните исследование символики флага Тюркского Совета, учитывая не только координаты и размеры элементов, но и их цветовое оформление. Определите, какие цвета используются для каждого элемента флага и как они могут влиять на интерпретацию его символики.

Эта задача поможет ученикам развить функциональную грамотность, обсудить ценности и символы, отраженных на флаге, позволяет стимулировать понимание культурного и исторического значения национальных символов и их важности, применить математические навыки для анализа и исследования символов.

Развитие функциональной грамотности на уроках математики — это сложный и многосторонний процесс, который требует взаимодействия как учеников, так и учителей. Более мотивированные и продвинутые учащиеся могут быть задействованы в более сложных и глубоких математических заданиях, в то время как ученики с более низким уровнем подготовки могут получить дополнительную поддержку и помощь от учителя [5, 67]. Учитель должен стремиться к созданию такой атмосферы на уроке математики, где ученики чувствуют себя комфортно и уверенно в выражении своих мыслей и идей. Учитель должен поощрять инициативу учеников, поддерживать их интерес к предмету и истории своей страны, воспитывать патриотические чувства и помогать им развивать свой потенциал. Учителя создают уроки с учетом различных уровней подготовки и интересов учеников, чтобы каждый ученик мог развиваться в своем собственном темпе и по своим собственным интересам. В разработанных нами заданиями присутствуют задания с разными уровнями сложности, что дает ученикам возможность выбирать темы для самостоятельного исследования. Одним из способов учета индивидуальных потребностей учеников является использование дифференцированных учебных материалов и ресурсов. Это могут быть специальные пособия для учеников с разными уровнями усвоения материала, интерактивные онлайн-курсы или дополнительные материалы для расширенного изучения темы. Такой подход позволяет каждому ученику получить подходящий уровень поддержки и помощи в обучении.

Подводя итог, развитие функциональной грамотности на современных уроках математики с учетом ценностно-ориентированного подхода играет ключевую роль в подготовке учеников к использованию математических знаний в реальной жизни. Он показывает возростание интереса к истории своей страны и патриотические чувства. Активные методы обучения, проектная деятельность и поддержка учителя помогают формировать не только математические навыки, но и понимание важности и применимости этих знаний в повседневной жизни.

Список использованной литературы:

1. Национальный план действий по развитию функциональной грамотности школьников на 2012-2016 годы: утв. постановлением Правительства Республики Казахстан от 25 июня 2012 года №832.

2. Волкова М.В., Зайкин М.И., «О Воспитательных возможностях математических задач с националной культурно исторической фабулой и их реализации в обучении» // Инновации в образовании, 2013, С. 39-43

3. Яшин Б.Н. Этноматематикао происхождении математики // Цивилизация. Институт всеобщей истории РАН. Вып. 9: Цивилизация как идея и исследовательская практика // Под ред. А.О. Чубарьян, 2014, С. 250-259

4. Тынкевич М.А. Математическое образование и математическая культура // Вестник Кузбасского государственного технического университета, 2011, С. 132-141
5. Насыпная В.А. Математическая культура учащихся: основные характеристики, функции и компоненты // Аспекты и тенденции педагогической науки: материалы II Междунар. конф. (г. Санкт-Петербург 2017), С. 42-45

ӘОЖ 004

КОМПЬЮТЕРЛІК БАҒДАРЛАМАЛАРДЫ ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДА ПАЙДАЛАНУДЫҢ МАҢЫЗЫ

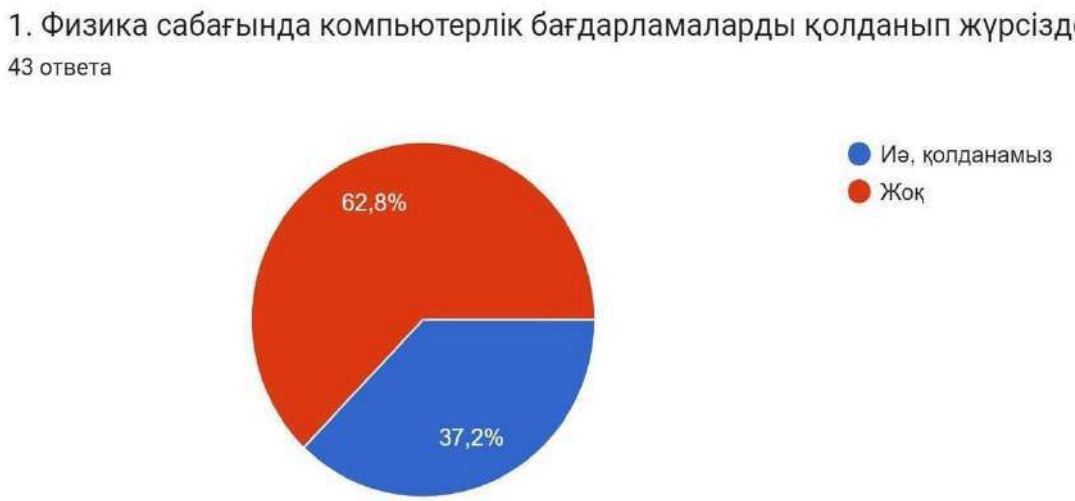
Оразбай Нұрсұлу Ерсейтқызы
orazbay.nur@mail.ru
«Физика педагогтерін даярлау» білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Физика-Техникалық факультеті, Алматы қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі – **Муратов М.М.**

Физика – бүгінгі күнге дейін белсенді дамып келе жатқан ғылым. Сондықтан физиканы әрі қарай ғылыми жаңалықтар мен жетістіктер үшін пән ретінде зерттеуге ерекше назар аударылады. Жақында білім беру процесінде көп нәрсе өзгерді. Ағаш тақтаның орнына мультимедиялық проекторлар мен интерактивті тақталар, ал бордың орнына мультимедиялық маркерлер жиі қолданыла бастады. Цифрлық жабдық, мобильді гаджеттер, дербес компьютерлер және тағы басқалар білім беру мекемелерінде оқыту әдістемесін жеңілдетті. Менің ойымша, физиканы оқыту ақпараттық технологиясыз мүмкін емес. Онда көптеген есептеулер, схемалар мен графиктер бар, сондықтан компьютерлер мен әртүрлі мультимедиялар жұмысты жеңілдетеді. Бірақ сіз күнделікті жұмысты қызықты слайдтармен алмастырумен ғана шектеле алмайсыз, өйткені жаңа технологиялардың көмегімен теориялық материалды үйренуге, модельдеуге, жоспарлар, жобалар жасауға болады.

Оқу процесі, атап айтқанда физиканы оқыту бірқатар мәселелерге тап болды, атап айтқанда білім алушылардың пәнге деген қызығушылығының төмендеуі және нәтижесінде білім деңгейінің төмендеуі. Бұл проблемалар ғылыми әдебиеттердің жетіспеушілігімен, көрнекі мысалдардың аздығымен, ескірген оқулықтармен және жаңа жабдықтардың болмауымен түсіндіріледі. Қазіргі әлемде ақпарат саны едәуір артып келеді және классикалық оқулықтар енді қажетті материалды бере алмайды, сондықтан электронды ресурстар жиі қолданылады. Сондай-ақ, компьютерді қолдана алатын және пайдаланғысы келетін балалардың саны бірнеше есе артып келе жатқанын байқамау мүмкін емес. Сондықтан мен үшін компьютерлік технологияны қолдана отырып, физиканы зерттеу туралы ой қызықтырды.

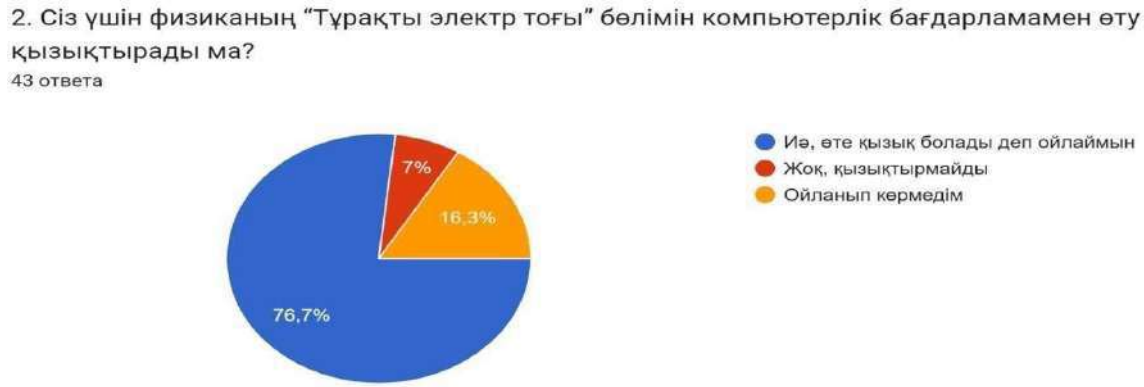
Физиканы оқытуда компьютерлік бағдарламалардың көмегімен зертханалық жұмыстарды да жасауға болады. Жұмыс көрнекі, тиімді болып шығады. Зертханалық жұмыстарды сыныпта жасауға болады, сонымен қатар үй тапсырмасы ретінде сұрауға болады. Әр оқушының параметрлерін өзгерте отырып, жұмысты орындауда үлкен нәтиже алуға болады. Физика кабинетінде жұмысты орындамас бұрын немесе нақты жұмысты орындағаннан кейін компьютерлік модель бойынша зертханалық жұмыстың барысын талдауға болады. Мұның бәрі зерттеу дағдыларын дамытуға ықпал етеді, әртүрлі процестер мен құбылыстардағы заңдылықтарды шығармашылық ізденуге оқушыларды итермелейді.
Физиканы оқытуда компьютерлік бағдарламалардың қолданылуы қаншалықты оқушыларды қызықтыратының білу үшін арнайы сауалнама алынды. Сауалнама жалпы білім беретін мектептің 10-сынып оқушыларынан алынған болатын. Сауалнама нәтижесінен

байқағанымыздай физиканы оқыту процесінде компьютерлік бағдарламалар жиі қолданылмайтыны анықталды.



Сурет 1. Жалпы орта мектептің жоғары 10-сынып оқушыларынан алынған сауалнама нәтижесі.

Жалпы сауалнаманың нәтижелерінен байқағанымыз оқушылардың 62,8% - ы физика сабағында компьютерлік бағдарламаларды қолданбайтыны туралы жауап қалдырған, ал 37,2% - ы қолданып үлгергенің нақтылаған. Сауалнаманың келесі сұрағында оқушылардан физиканың «Тұрақты электр тогы» тарауын оқытуда компьютерлік бағдарламаның қаншалықты қажет екенің білу мақсатында сұралған болатын. Сұраққа жауап берген оқушылардың 7% - ы жоқ, қызықтырмайды деп жауап қалдырса, ал 16,3 % - ы ол туралы әлі ойланып көрмегенің қалдырған. Оқушылардың 76,7% - ы компьютерлік бағдарлама арқылы сабақ өту қызықтыратының нақтылаған. Сонымен заманның зымырап дамуымен қалыспай, физика сабақтарында өзара информатика ғылымы мен пәнаралық байланысты нығайта отырып, оқушыларға білім беру сапасының артуына компьютерлік бағдарламалардың өз тиімділігін тигізері анық.

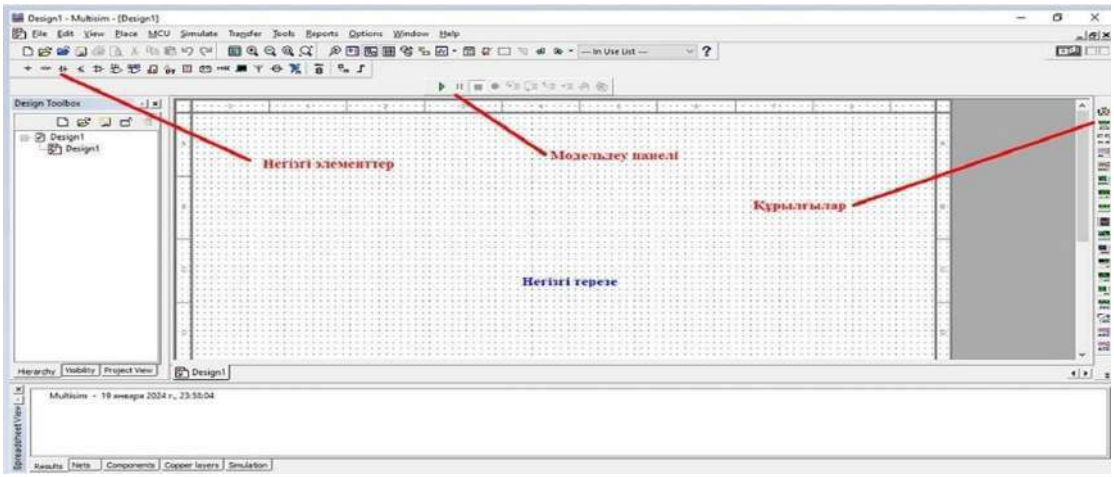


Сурет 2. Жалпы орта мектептің жоғары 10-сынып оқушыларынан алынған сауалнама нәтижесі.

Қазіргі оқу процесінде компьютерлік технологияларды қолдануға көбірек көңіл бөлінуі қажет. Себебі компьютерлік технологиялар тиімді және оқыту сапасын едәуір арттыра алады. Алайда, компьютерді оқу процесінде пайдалану фактісі әлі де сәттіліктің кепілі емес және оны дұрыс қолданған кезде ғана маңызды нәтижелерге қол жеткізуге болады.

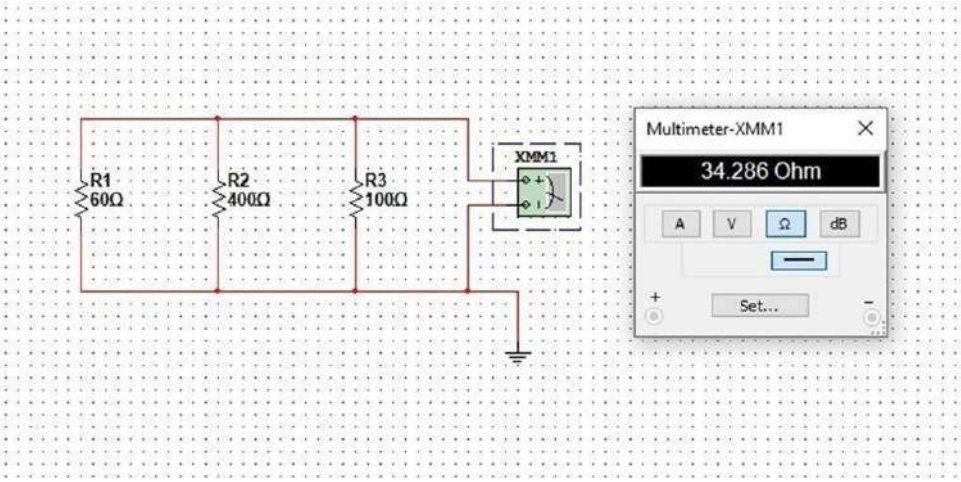
Бұл мақалада жалпы білім беретін мектептің 10 – сыныбындағы «Тұрақты электр тогы» тарауын түсіндіруде Multisim компьютерлік бағдарламасын қолдана отырып, оқыту техникаларын дамыту зерттеледі. Физикадан бағдарламалардың көмегімен зертханалық жұмыстарды да орындауға болады. Жұмыс анық және тиімдірек. National Instruments компаниясының Electronics Workbench Group бөлімшесінің Multisim бағдарламасы электр тізбектерін құрастыруға арналған бақылау-өлшеу аспаптары бар ең қарапайым және оңай игерілетін бағдарламалардың бірі болып табылады. Бұл бағдарламаның ерекшелігі - сипаттамалары мен сыртқы түрі бойынша олардың өнеркәсіптік аналогтарына мүмкіндігінше жақын болатын бақылау және өлшеу құралдарының болуы.

Жоғарғы 10 – сынып оқушылары үшін физиканың «Тұрақты электр тогы» тарауын оқытуда Multisim компьютерлік бағдарламасын қолдану себебіміз, бұл тарауда тізбектерді паралель және тізбектей қосу , тізбектерді аралас жалғау секілді тақырыптар қамтылған. Яғни бұл тақырыптарға сәйкес оқушылар тізбек құрастырып үйренуі қажет. Дәл осы мақсатта бұл тарауды оқытуда Multisim компьютерлік бағдарламасының маңызы жоғары. Оқушылар бірнеше минут ішінде компоненттерді таңдау, схеманы қосу және схеманы модельдеу үшін интуитивті Multisim схемалық интерфейсімен оңай жұмыс істей алады.



Сурет 3. Multisim компьютерлік бағдарламасының негізгі терезесі.

Multisim Live ™ модельдеу және бірлесіп жұмыс істеу үшін кез келген телефонда, планшетте немесе компьютерде сенсорлық басқару үшін оңтайландырылған тегін интерактивті ортаны қамтамасыз ету арқылы схемалық оқыту мүмкіндіктерін кеңейтеді. Мыңдаған қоғамдық Multisim LIVE ™ арналары Multisim ™ оқыту тәсілін толықтырады, осылайша оқушылар кез келген жерде және кез келген уақытта оқи алады. Қазіргі кезде көп жалпы орта мектептерде зертханалық жұмытарды орындауға немесе демострациялық эксперименттерге қажетті құрал – жабдықтар жетіспейді. Сол себепті оқушылар жаңа тақырып түсінуде тек оқулықпен ғана шектеліп қалатын кездер көп орын алады. Дәл осындай мәселелерді шешуге көмектесетін компьютерлік бағдарламаның бірі Multisim. Бұл компьютерлік бағдарламада оқушылардың түрлі тізбектерді құрастыруына қажетті өлшеуіш аспатардың барлығы қамтылған.



Сурет 4. Өткізгіштерді параллель жалғау тақырыбына байланысты Multisim бағдарламасы арқылы жасалынған жұмыс.

Мектептерде физика сабағын түсіндіруде дербес компьютерлердің пайда болуы көптеген оқу материалдарын көрнекілендіру, физика зандарын өздігінен тексеру, математикалық ақпарат пен физикалық құбылыстарды меңгеру дағдыларын қалыптастыру, мектеп зертханасын және онда қойылатын тәжірибелерді автоматтандыру, оны нағыз ғылымизерттеу жұмыстарына жақындастыру сияқты әдістерді кеңінен қолдану мүмкіндіктерін туғызады.

Физика сабағында компьютерлік технологияларды қолданудың ең перспективалы бағыттарының бірі физикалық құбылыстар мен процестерді компьютерлік модельдеу болып табылады. Оқу компьютерлік модельдерін қолдана отырып, мұғалім зерттелетін материалды көрнекі түрде ұсына алады, оның жаңа және күтпеген жақтарын бұрын белгісіз тәсілмен көрсете алады, бұл өз кезегінде оқушылардың зерттелетін пәнге деген қызығушылығын арттырады және оқу материалын түсінуді тереңдетуге ықпал етеді. Физика сабақтарындағы компьютер, ең алдымен, оқушылардың эксперименттік, зерттеу әрекеттерін бірінші орынға қоюға мүмкіндік береді. Мұндай қызметті ұйымдастырудың керемет құралы-компьютерлік модельдер. Компьютерлік модельдеу компьютер экранында физикалық тәжірибелер мен құбылыстардың жанды, есте қаларлық динамикалық бейнесін жасауға мүмкіндік береді және мұғалімге сабақтарды жетілдіруге кең мүмкіндіктер ашады. Компьютерлік модельдерфизикалық қиындықтарда кездесетін физикалық тәжірибелерді, құбылыстарды немесе идеалдандырылған модельдік жағдайларды имитациялайтын компьютерлік бағдарламалар.

Оқушылардың үлкен қызығушылығы компьютерлік модельдер болып табылады, олардың аясында сіз тиісті математикалық модельдің негізін құрайтын сандық параметрлердің шамаларын өзгерте отырып, компьютер экранындағы объектілердің әрекетін басқара аласыз. Кейбір модельдер эксперимент барысымен бір уақытта экспериментті сипаттайтын бірқатар физикалық шамалардың уақытына графикалық тәуелділіктерін динамикалық режимде байқауға мүмкіндік береді. Мұндай модельдер ерекше мәнге ие, өйткені оқушылар графиктерді құруда және оқуда айтарлықтай қиындықтарға тап болады.

Қорыта келе, физика есептерін компьютерлік бағдарлама көмегімен шығару әдістері – мектеп пәндерін оқыту әдістемесіндегі жаңа, болашағы зор бағыт екендігін атап өткен дұрыс. Қазіргі кезеңде осы саладағы практикалық іс-әрекет тиісті теориялық ережелерге негізделіп, жүйелі арнаға түсуі қажет. Диссертациялық жұмыс материалдары физика есептерін компьютерлік бағдарлама көмегімен шығару әдістері орта мектепте қолдану мен жасау мәселелеріне арналған.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Teaching physics using modern technologies: computer-controlled experiments, Kamil Fedus, Grzegorz P. Karwasz, Nicolaus Copernicus University, April, 2020.

2. Бочаров И.В. Изучение физики с помощью компьютерных технологий. – Москва, 2023.

3. Нурабаева Г.У., Сыдыкова Ж.К., Кабиева Д.К., Ковалькова У.А. Использование компьютерных технологий при изучении физики // опубликован 12-2020.

4. Данилов О.Е. Применение компьютерных технологий в учебном физическом эксперименте, 2023.

ӘОЖ 373.(0.35.3)

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМДІ ЖЕТІЛДІРУДІҢ КОНЦЕПТУАЛЬДЫ НЕГІЗДЕРІ

Өтеш Ахмет, Серикова Альбина
uteshahmet@gmail.com
6В01502 – «Физика пәні мұғалімі» білім бағдарламасының 1 курс студенттері
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, жаратылыс ғылымдары магистрі – **Рахметова М.Т.**

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан –2030» жолдауының негізінде қоғамдық өмір салаларының, соның ішінде білім саласының бірқатар стратегиялық жоспарлары мен бағдарламалары қабылданды. Жас ұрпаққа экологиялық білім мен тәрбие беру бүгінгі күн тәртібіндегі бірден-бір қажетті кезек күттірмес мәселе екендігі Қазақстан Республикасы «Қазақстан-2030» даму стратегиясында, «Экологиялық білім бағдарламасында» және Ата заңымызға негізделіп жасалған ҚР «Білім туралы» заңдарда көрсетілген [1]. Бүгінгі таңда бірінші орында тұрған ғаламдық мәселелердің бірі экологиялық дағдарыстың алдын алу, бұл адамдардың мақсатты бағытта ойластырған іс-әрекеті арқылы ғана жүзеге асады. Осыған орай экологиялық дағдарыстан шығудың жолы ретінде елімізде қабылданған «Қазақстан Республикасының қоршаған ортаны қорғау», Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі (02.01.2021ж.) сияқты құжаттардан көруге болады. Экологиялық қауіпсіздікті арттырудың бір көзі экологиялық білімді жетілдіру, келешек ұрпақтың санасына сіңіру, сонда ғана біздің ұрпақ экологиялық қауіпсіздікті жетілдірудің қажеттілігін сезініп өседі [2,3]. Ал мұны жетілдіру үшін мектепте оқытылатын физика пәнінің экологиялық бағытталуын күшейтуіміз оқушыларды табиғатты қорғау проблемасымен және оны шешу жолдарымен таныстыруға, алынған білімдерін нақты өндірістік жағдайларда қолдана білуіне, физиканың басқа пәндермен пәнаралық байланысының рөлін арттыруға, пән бойынша оқушылардың игеретін білімдерін жүйелеуге, тереңдетуге және кеңейтуге мүмкіндік береді. Мектеп оқушыларына физикадан білім беру барысында оларға қоршаған ортаның ластануының физикалық факторлары: электромагниттік өріс, шу, радиоактивті сәулелену, вибрация, гравитациялық өріс және өнеркәсіптік қондырғылардың жылуы және т.с.с. туралы, сондай-ақ ұялы байланыс пен интернеттің де пайдалы жақтарымен қатар ағзаға тигізетін теріс ықпалдарының болатыны жайлы мағлұмат берудің маңызы зор. Сонымен бірге экологиялық мәселелердің қаншалықты күрделі екеніне баса назар аударып, оны физика сабағы арқылы тиімді әдіс-тәсілдермен оқушыларға жеткізу оларды табиғатты қорғай білуге, туған елін, жерін қастерлей білуге, экологиялық білімдерін дамытуға, сөйтіп түрлі зардаптардан қорғана білуге баулуға мүмкіндік берері сөзсіз.

Экологиялық білім мен тәрбие беру негізінде жеке адам мен қоғамның табиғатқа деген оң көзқарасын, экологиялық мәдениетін қалыптастыра аламыз. Сол арқылы еліміз халық

шаруашылығының әлеуметтік және экономикалық мәселелерін шешуге көмектесеміз. Экологиялық және табиғатты қорғау заңдарын жетілдіру және оларды бұлжытпай орындау, табиғи ресурстарды тиімді пайдалануда жауапкершілікті күшейту, қоршаған ортаның табиғаты мен адам денсаулығының үйлестілігін арттыру, үздіксіз экологиялық білім беруді ұйымдастыруды тездету, елдегі экологиялық жағдайлар жайлы мәліметтердің халыққа жетуін қамтамасыз ету, тағы басқалар осы саладағы негізгі міндеттер қатарына жатады.

«Қазақстан Республикасының индустриялық-инновациялық дамуының 2020-2025 жылдарға арналған стратегиясында» көрсетілгендей қоршаған ортаны қорғау мәселелерінің нәтижелері экономиканың барлық салаларына, сондай-ақ мемлекеттің саяси және әлеуметтік жағдайына ықпал ететін, стратегиялық міндет болып табылады. Әлеуметтік- экономикалық қайта өзгерістердің барлық жетістігі қоршаған ортаны қорғау және табиғатты орынды пайдалану саласындағы мемлекеттік саясатқа тікелей байланысты.

Қазіргі кездегі жаратылыстану бағытындағы пәндерде бағдарлы сыныптың оқу бағдарламаларында әлеуметтік-экологиялық білім мазмұны қарастырылған. Онда: адамның қоршаған ортаға қатынасын білдіретін және оқушылардың дүниетанымдық көзқарасын қалыптастыруға бағытталған ғылыми идеялар түрінде берілген (сурет 1).

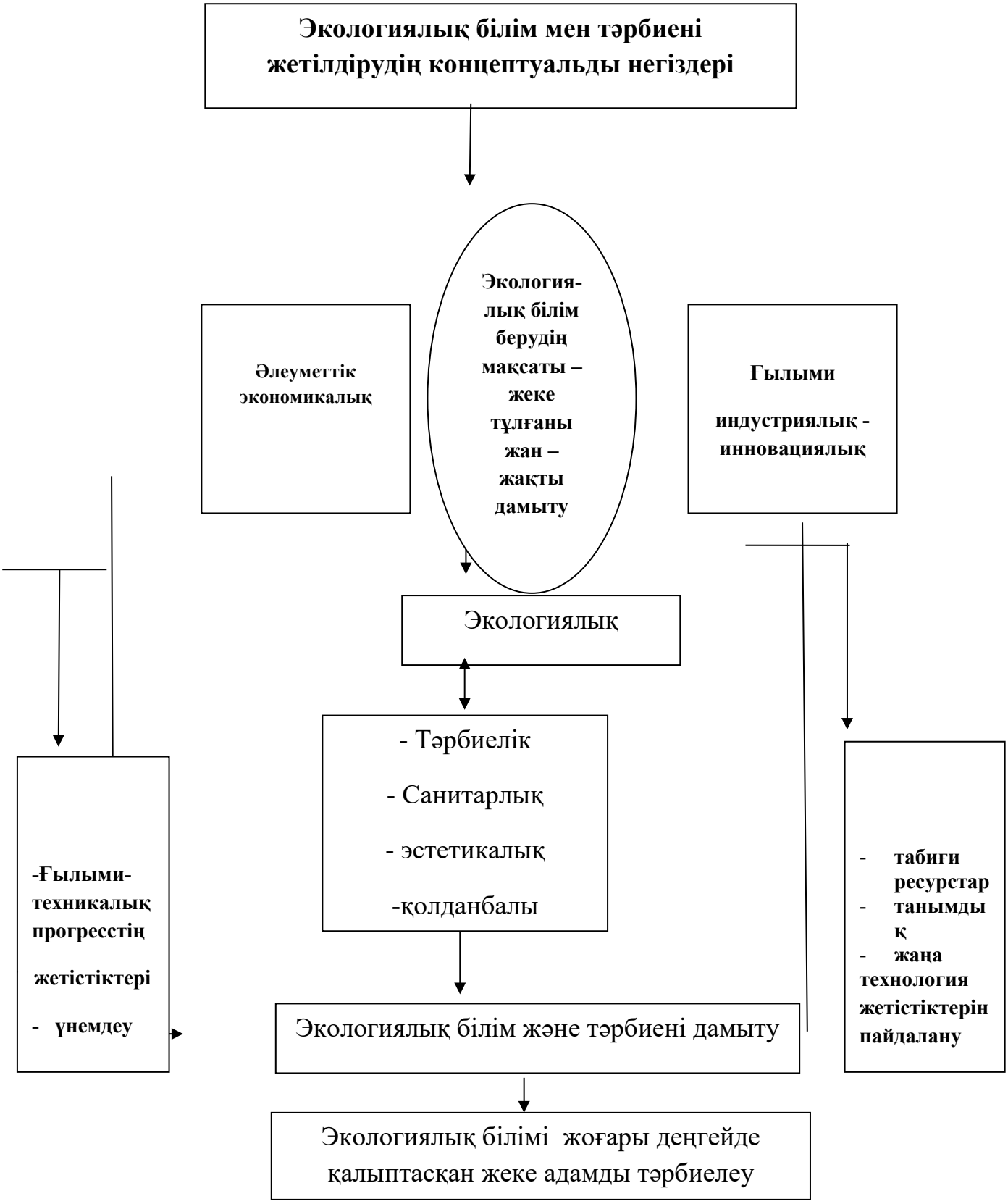
Экономика мен экологияның ортақ мүдделерін барынша жақындата түсу үшін экспорттық саясатты өзгерту, жоғарғы технологиялық өндірістерді дамыту, табиғи ресурстарды мейлінше аз пайдаланатын, қоршаған ортаға мейлінше аз залал келтіретін өндірістерді құру қажет.

Жоғарғы технологиялы өнімдерге, тауарларға, қызмет көрсетуге бағытталған экономикалық даму қоршаған ортаға салмақтың аз түсуін қамтамасыз етеді. Барлық экономикалық іс- әрекетте табиғат ресурстарын ұтымды пайдалану принципі болуы тиіс. Республика қалалары әуе бассейінің тым ластануы ластаушылардың металлургия, мұнай өңдеу және химия өнеркәсібі кәсіпорындарының, автомобиль және темір жол көлігінің зиянды заттарды шығаруынан, сондай-ақ қоспаларды сейілтетін қолайлыз жағдайлардан туындап отыр. Экологиялық білім берудің тиімді жүйесі қоғам мен экономиканың тұрақты дамуын қамтамасыз ететін негізгі құрал деуге болады. Алдыңғы қатарлы елдердің экономикалық дамуының жаңа тенденциясы – пайдаланылатын ресурс деңгейінің жаймен төмендеуінен мейлінше үлкен қосынды бағаны алу, ресурстарды сақтау технологиясын енгізу, қалдықтарды пайдалану және ластанудан сақтандыру [4,5].

Әлеуметтік-экологиялық білім қоғамның табиғи ортамен өзара қатынасының нәтижесін береді. Оның негізгі компоненттерін өзара қатынастар туралы (процестер, табиғатты пайдалану, адамның іс-әрекеті), объектілер туралы (табиғат, қоғам, адам, техника) теориялық және эмпирикалық білім және таным құралы ретіндегі жаратылыстану пәндеріндегі әртүрлі көрнекіліктер (карта, кесте, практикалық құрал-жабдықтар, диаграмма және т.б.) құрайды.

Бүгінгі таңда жаһандық проблема болып отырған экологиялық мәселелер табиғаттың даму заңдылығын ескермегендіктен, оның тепе-теңдігінің бұзылуынан пайда болды. Ал оны қалпына келтіру жолындағы жұмыста жаратылыстану ғылымдарының міндеті зор. Себебі, ғылыми-техникалық жетістік ғылымның кейбір саласында адам баласына қауіп төндіруде [6,7]. Адам әрекетінен туындап отырған жаңа “антропогендік ландшафтар”, жер бетінде климаттың жылынуы тіршілік дүниесіне зардабын тигізуде. Осыған орай бүкіл жаратылыстану ғылымдары бірігіп, өзін қоршаған ортадағы табиғатты сақтау, оның тепе-теңдігін үйлестіру мәселесін шешуге күш жұмылдыруы қажет. Жаратылыстану пәндерінің біртұтастығы мен өзара байланысын біздің ойымызша, әлеуметтік экологиялық білім беру компоненттері қамтамасыз етеді.

Берілген әлеуметтік-экологиялық түсініктер, ұғымдар мен ғылыми идеялар қоғам дамуының қазіргі кезеңіндегі әлеуметтік-экологиялық білімнің ғылыми негізін құрайды. Тұлғалық-іс-әрекеттік тәсілдерді қолдана отырып әлеуметтік-экологиялық біліктерді қалыптастыру тұлғаның табиғи қоршаған ортамен үйлесімді дамуына, белсенді болуына, адамгершілікті әрі білікті болып шығуына жағдай жасайды [8,9].



Сурет 1. Экологиялық білімді жетілдірудің концептуальды негіздері.

Экология мәселелерін терең зерттеу ғылымдар жүйесінде ең беделді орын алатынына күмән келтіруге болмас. Бұл мәселелер адамзатқа өзін қоршаған ортамен ортақтасып, табиғаттың сырын, өзіндік ара қатынасын зерттеп, оның жан – дүниеде болған әсерін сезіп байқап, мүмкін болатын экологиялық зардаптардың мөлшерін, таралған аумағын экономикаға келтірер зиянын, жер бетіндегі тіршілікке тигізетін қолайсыз құбылыстарын аңғарып біліп, оған қарсы пәрменді күрес жүргізу үлкен мәселе.

Экологиялық білім мен тәрбие беруде экологиялық аспектілер мен ұстанымдарға талдау жасалды, жалпы білім беретін орта мектепте қазіргі кезеңдегі экологиялық білім мен тәрбиенің ғылыми-педагогикалық негіздері анықталды, физиканы оқыту үдерісінде оқушыларға экологиялық білім беруді жетілдірудің концептуальдық негізі жасалып, оның мазмұны ашып көрсетілді.

Орта мектептегі физика курсындағы экологиялық қолданбалы материалдар іріктелініп алынды және оқытудағы экологиялық білім мен тәрбие беру әдістері көрсетілді. Қолданбалы материал негізінде жеке сабақтардағы оқушылардың экологиялық білімі мен тәрбиесін дамытудың тиімді тәсілдері мен жолдары көрсетіліп дидактикалық жүйе жасақталды.

Экологиялық тәрбие мен білімді жетілдірудің дидактикалық кешені жасалып (экологиялық мазмұндағы сабақтар, есептер, компьютерлік технологияны қолдану), ол кешенді оқыту әдістерін бере отырып, онда жаңа технологияны қолдану жүзеге асты.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы «Білім туралы» заңы. – Астана, 2007.
2. Концепция экологического образования Республики Казахстан. – Астана, 2002.
3. «2004-2015 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының экологиялық қауіпсіздік тұжырымдамасы» 13 желтоқсан 2003 жылы №1241-ші Президент Жарлығы.
4. Imashev G. Efficiency of experimental educating is in polytechnic education // E-Журнал. 2013. Vol. 14 (8).
5. Имашев Г. Развитие знаний в курсе физики. – Германия.: Palmary Academic Publishing, 2012, 232 с.
6. Имашев Г., Рахметова М. Физика курсын оқытуда экологиялық білім мен білікті дамыту. – Маврикий (Mauritius): GlobeEdit, 2019, 124 с.
7. Imashev G. Innovative technologies of training in physics at high school. – Saarbrucken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2015, 176 p.
8. Имашев Г., Рахметова М.Т. Физиканы оқытуда экологиялық білім мен білікті дамыту. – Алматы: «Отан» баспасы, 2019, 115 б.
9. Rakhmetova M., Imashev G. The development of ecological knowledge and skills in teaching physics courses. Printed Atyrau: «Raz project» centre, 2020. 132 p.

ӘОЖ 373.1.02.372

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМЫТУДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ РӨЛІ

Рамазан Райгүл

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі, п.ғ.к., қауымдастырылған профессор – **Идрисов С.Н.**

Аңдатпа: Мақала болашақ мұғалімдердің әдістемелік құзыреттілігін дамыту мәселелеріне және осы үдерісте ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) атқаратын рөліне арналған. Авторлар заманауи технологияларды қолданудың болашақ

мұғалімдердің әдістемелік дағдыларын қалыптастыруға әсерін зерттейді және осы саладағы өзекті зерттеулер мен әдіс-тәсілдерді қарастырады.

Түйінді сөздер: әдістемелік құзыреттілік, мұғалімдерді даярлау, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, білім беру, педагогикалық зерттеулер.

Түрлі сын-тегеуріндердің алдында тұрған қазіргі заманғы білім беру жағдайында мұғалімдер әдістемелік дайындықты қоса алғанда, кәсіби құзыреттіліктің жоғары деңгейіне ие болуы қажет. Білім беру процесіне ақпараттық технологиялардың тез таралуы мен енгізілуін ескере отырып, осы құзыреттілікті дамыту міндеті ерекше өзекті болып отыр. Бұл жағдай мұғалімдердің жаңа білім беру технологиялары мен әдістеріне бейімделуінің маңыздылығын көрсетеді, бұл өз кезегінде әдістемелік құзыреттілікті дамытудың тиімді стратегияларына қажеттілікті қалыптастырады. Бұл тұрғыда Болашақ педагогтардың әдістемелік құзыреттерін нығайту мен жетілдірудегі ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың негізгі рөлі қарастырылады.

Қазіргі білім беру процесінде ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың (АКТ) рөлі оқыту әдістерін түрлендіру және оқу тәжірибесін байыту арқылы шешуге болады. Бұл технологиялар мұғалімдерге оқушылармен тиімді қарым-қатынас жасаудың және білім берудің заманауи талаптарына жауап беретін оқу ортасын құрудың қуатты құралын ұсынады. АКТ оқытушылар алдында оқытуда жаңа көкжиектер ашады, бұл оларға ақпаратты жеткізуге ғана емес, сонымен қатар оқушыларды интерактивті оқу процесіне тартуға, кері байланыс жасауға мүмкіндік береді. Веб-конференциялар, электронды ресурстар және интерактивті сабақтар құру бағдарламалары сияқты заманауи әдістерді қолдана отырып, мұғалімдер оқуды оқушылардың кең ауқымы үшін қол жетімді және қызықты ете алады.

Білім берудегі АКТ рөлінің маңызды аспектісі-олардың әртүрлі оқу әдіс-тәсілдеріне бейімделу қабілеті. Технологияны қолданатын мұғалімдер әр оқушының қажеттіліктерін ескере отырып, оқу процесін жеке білім алушыға бағыттай алады. Бұл материалды тиімдірек игеруге ықпал етеді және оқу үшін қолайлы жағдайлар жасайды. Сонымен қатар, АКТ интернеттегі кең білім беру ресурстарына қол жеткізуге мүмкіндік береді, бұл оқу процесінің мүмкіндіктерін кеңейтеді. Электрондық кітапханалар, бейне сабақтар, онлайн курстар-мұның бәрі мұғалімдер мен оқушыларға оңай қол жетімді болып, білім деңгейін көтереді. АКТ қолдану оқытудың инновациялық әдістерін жасауға ықпал етеді. Виртуалды сыныптар, білім беру қосымшалары және онлайн-ресурстар оқушылар үшін оқуды қызықты етіп қана қоймайды, сонымен қатар мұғалімдерге шығармашылықпен әдіс-тәсілдерді оқушылардың жеке қажеттіліктеріне бейімдеудің жаңа мүмкіндіктерін ұсынады.

Білім беруде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалану оқушылардың құзыреттілігін қалыптастырудың ажырамас бөлігіне айналады, сондай-ақ оқытушылардан технологияларды оқу процесіне сәтті интеграциялау үшін әдістемелік құзыреттілікті дамытуды талап етеді. АКТ-ны қолдана отырып оқытуға қатысатын оқушылар цифрлық сауаттылықты белсенді дамытады. Бұған компьютерлер мен бағдарламаларды пайдалану мүмкіндігі ғана емес, сонымен қатар сандық ортадағы әртүрлі көздерден алынған ақпаратты талдау және бағалау мүмкіндігі кіреді. АКТ оқушыларға әртүрлі электрондық ресурстармен жұмыс істеуге, онлайн пікірталастарға қатысуға және олардың шығармашылық және аналитикалық дағдыларын дамытуға ықпал ететін цифрлық жобаларды жасауға мүмкіндік береді. АКТ қолдану кезінде оқушылардың құзыреттілігін қалыптастырудың негізгі элементтерінің бірі сыни ойлауды дамыту болып табылады. Цифрлық ортадағы ақпаратпен өзара әрекеттесетін оқушылар оның дұрыстығын сыни тұрғыдан бағалауға, ең жақсы ресурстарды таңдауға және өз шешімдерін дәлелдеуге мәжбүр. Бұл қазіргі білім беру дайындығының маңызды элементі болып табылатын ақпаратқа сыни көзқарасты қалыптастыруға ықпал етеді. Екінші жағынан, оқытушылар АКТ-ны оқу процесіне сәтті біріктіруде шешуші рөл атқарады. Олардың әдістемелік құзыреттілігі технологияларды қолданудың тиімділігін анықтайды. Оқытушылар оқу материалдарын цифрлық форматқа

бейімдеуге, интерактивті тапсырмалар жасауға және оқушыларға технологияны қолдануға қолдау көрсетуге қабілетті болуы керек. Сонымен қатар, оқытушыларды АКТ-ны қолдана отырып оқытудың заманауи әдістеріне үйрету олардың кәсіби дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Онлайн оқыту, вебинарлар, электронды кері байланыс әдістерін меңгерген мұғалімдер өздерінің педагогикалық тәжірибелерінде икемді және бейімделгіш болады. АКТ қолдану жағдайында мұғалімнің әдістемелік құзыреттілігінің негізгі компоненттері цифрлық оқу материалдарын әзірлеу, олардың тиімділігін бағалау, әдістемелерді оқушылардың әртүрлі жас топтары мен оқу стильдеріне бейімдеу болып табылады.

Білім беру процесінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалану мұғалімдердің әдістемелік құзыреттілігін дамытуға және оқушылардың оқу сапасын арттыруға белсенді ықпал ететін көптеген артықшылықтар әкеледі. Акт ұсынатын маңызды аспект-ақпаратқа жедел қол жеткізу. Бұл мұғалімдерге оқу материалын жедел жаңартуға, өзекті деректерді енгізуге және соңғы дереккөздерді пайдалануға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл білім беру процесін белсендіреді, сабақтарды серпінді және заманауи білім талаптарына жауап береді. АКТ көмегімен енгізілген мультимедиялық ресурстар оқу процесін әртүрлі иллюстрациялармен, анимациялармен және бейнематериалдармен толықтырады. Бұл сабақтарды қызықты етіп қана қоймайды, сонымен қатар материалды визуалды қабылдауды қолдайды, бұл әсіресе оқушылардың әртүрлі түрлері үшін маңызды. АКТ-ның маңызды артықшылығы-оқытудың икемді және интерактивті әдістерін құру мүмкіндігі. Мұғалімдер интерактивті жаттығулар, вебинарлар, онлайн форматтағы пікірталастарды қоса алғанда, сабақ форматтарын оңай өзгерте алады. Бұл оқу процесін байытады және оқушылардың белсенді қатысуына ықпал етеді, бұл олардың әдістемелік құзыреттілігін қалыптастыруға пайдалы әсер етеді. Мұғалімдер үшін АКТ-ның негізгі артықшылықтарының бірі-білім беру процесін даралау. Технологияны қолдана отырып, тәрбиешілер әр оқушыға олардың білім деңгейін, оқу қарқынын және қызығушылықтарын ескере отырып, көзқарасты бейімдей алады. Бұл әр оқушы өз қажеттіліктеріне сәйкес дами алатын жекелендірілген ортаны жасайды. Сонымен қатар, АКТ қолдану оқушылардың үлгерімін үнемі бақылауға, қиындықтар мен түсініспеушіліктерді тез анықтауға мүмкіндік береді. Бұл мұғалімдерге әдістемелерін түзету және мұқтаж адамдарға қосымша қолдау көрсету арқылы жедел әрекет етуге мүмкіндік береді.

Білім беру процесіне ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) енгізу, сөзсіз, көптеген артықшылықтар әкеледі, бірақ кез-келген инновациялық процесс сияқты, қиындықтармен бірге келеді және перспективаларды мұқият қарастыруды қажет етеді. Негізгі сын-қатерлердің бірі-педагогтарды техникалық даярлау. Күнделікті өмірге заманауи технологияларды белсенді енгізуге қарамастан, барлық мұғалімдердің АКТ-мен жұмыс істеу дағдылары жеткіліксіз. Педагогикалық ұжымды қажетті құзыреттіліктермен қамтамасыз ету технологияларды оқу процесіне сәтті интеграциялаудың маңызды аспектісіне айналады. Бұл сын-қатерді шешу үшін оқытушылар арасында Цифрлық сауаттылық деңгейін арттыру бойынша жүйелі және мақсатты жұмыс қажет. Тағы бір маңызды аспект-тиісті жабдыққа қол жеткізу. Техникалық ресурстардың біркелкі бөлінбеуі белгілі бір оқу орындарының АКТ-ны пайдалануға кең мүмкіндіктері бар жағдайларды тудыруы мүмкін, ал басқалары бұл артықшылықтардан алшақ қалады. Бұл сын-қатерді еңсеру барлық оқу орындарында заманауи технологияларға кең қолжетімділікті қамтамасыз етуде білім беру органдары тарапынан жүйелі тәсілді талап етеді. Сапалы білім беру бағдарламаларын әзірлеу АКТ қолдану контекстінде де шешуші нүктеге айналады. Бағдарламалар тек технологиялық тұрғыдан бейімделіп қана қоймай, оқушылардың материалмен тиімді өзара әрекеттесуін қамтамасыз етуі керек, интерактивтілік пен бейімделуге назар аударуы керек. Мұндай бағдарламаларды құру мұғалімдердің, әдіскерлердің және техникалық мамандардың келісілген күш-жігерін қажет етеді, бұл білімнің әртүрлі салаларын біріктіру қажеттілігіне байланысты қиындық тудыруы мүмкін. АКТ енгізу перспективаларының ішінде оқушыларды білім беру процесіне белсенді тарту ерекше көзге түседі. Интерактивті әдістер, мультимедиялық ресурстар және

онлайн форматтар оқу материалына тереңірек енуге жағдай жасайды және талқылаулар мен жобаларға белсенді қатысуды ынталандырады. Бұл өз кезегінде қазіргі әлемдегі білім берудің маңызды аспектісі болып табылатын сыни ойлауды қалыптастыруға және коммуникативті дағдыларды дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар, АКТ қолдану икемді және бейімделгіш оқыту әдістерін жасауға ықпал етуі мүмкін. Жекелендірілген тәсіл, әр оқушының жеке қажеттіліктері мен оқу қарқынын есепке алу технологиямен қамтамасыз етілген мүмкіндіктердің арқасында шындыққа айналады. Осылайша, қиындықтарға қарамастан, АКТ-ны білімге енгізу қазіргі заманғы, тиімді және қол жетімді білім беру жүйесін құрудың көптеген перспективалары мен мүмкіндіктерін уәде етеді.

Қазақстанда, көптеген басқа елдердегідей, білім берудегі ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың (АКТ) рөлі барған сайын маңызды бола түсуде. Ұлттық білім беру жүйесі білім беру сапасын арттыру және болашақ ұрпақты даярлау үшін заманауи технологияларды біріктіруге ұмтылады. Осы тұрғыда АКТ қолдану арқылы мұғалімдердің әдістемелік құзыреттілігін дамыту Қазақстанның қазіргі білім беру тәжірибесінде маңызды рөл атқарады. Соңғы жылдары Қазақстанда білім беру мекемелеріне АКТ енгізуге баса назар аударылды. Еліміздің Оқу-ағарту министрлігі мектептерді заманауи жабдықтармен қамтамасыз етуге және мұғалімдерді жаңа технологияларды қолдануға үйретуге бағытталған жобалар мен бағдарламаларды белсенді қолдайды. Бұл мұғалімдердің әдістемелік құзыреттілігін дамытуға қолайлы жағдай жасайды. АКТ-ны тиімді пайдалану Қазақстандағы мұғалімдерге көптеген артықшылықтар береді. Біріншіден, заманауи білім беру платформаларын қолдана отырып, интерактивті сабақтар өткізу мүмкіндігі оқушылардың қызығушылығын оятады және материалды жақсы игеруге ықпал етеді. Екіншіден, онлайн ресурстар мен электронды оқулықтар көптеген ақпарат беру арқылы оқу процесін байытады. Қазақстан мұғалімдерінің алдында тұрған сын — тегеуріндердің қатарында еліміздің әртүрлі өңірлерінде АКТ-ға тең қолжетімділікті қамтамасыз ету бар. Мектептердің техникалық жабдықталуындағы және педагогтар үшін оқытудың қолжетімділігіндегі теңсіздік әдістемелік құзыреттілікті дамыту процесін баяулатуы мүмкін. Қазақстанда мұғалімдердің әдістемелік құзыреттілігін тиімді дамыту үшін Кәсіптік оқыту жүйесін ұйымдастыруға назар аудару қажет. Мұғалімдерді АКТ-ны қолдануға үйрету теориялық аспектілерді де, практикалық дағдыларды да қамтитын жүйелі болуы керек.

Қазіргі білім беру жағдайында мұғалімдердің әдістемелік құзыреттілігін дамыту ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданумен тығыз байланысты. Бұл технологиялар интерактивті, икемді және жекелендірілген оқыту әдістерін ұсына отырып, білім сапасын жақсартудың қуатты құралы болып табылады. Мұғалімдердің әдістемелік құзыреттілігін дамыту аясында ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың (АКТ) рөлі бірнеше негізгі аспектілерде көрінеді. Біріншіден, АКТ қолдану мұғалімдерге оқу процесін тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік береді, бұл оны оқушылар үшін қол жетімді және қызықты етеді. Заманауи білім беру платформаларымен, мультимедиялық ресурстармен және виртуалды құралдармен өзара әрекеттесу бірегей оқу ортасын жасайды. Екіншіден, АКТ енгізу оқушыларда цифрлық сауаттылық пен сыни ойлауды қалыптастыруға ықпал етеді. Заманауи технологиялармен бетпе-бет келіп, олар ақпаратпен жұмыс істеу, әртүрлі көздерді талдау және бағалау дағдыларын дамытады. Бұл дағдылар қазіргі мұғалімнің әдістемелік құзыреттілігінің маңызды компоненттеріне айналады. Үшіншіден, АКТ мұғалімдерге білім беру процесін дараландыруға арналған құралдарды ұсынады. Бұл жекелендірілген тәсіл мұғалімдерге әр оқушының ерекшеліктерін, олардың оқу қарқынын және дайындық деңгейін ескеруге мүмкіндік береді. Нәтижесінде оқушылар оқу материалын тиімді игере алады, бұл болашақ мұғалімдердің әдістемелік икемділігін дамытуға ықпал етеді. Жиынтықта бұл аспектілер оқытудың дәстүрлі тәсілдерін заманауи білім беру технологияларымен біріктіре отырып, әдістемелік құзыреттілікті қалыптастырудың жаңартылған тәсілін құрайды. Дегенмен, мұғалімдердің техникалық дайындығы және АКТ-ға тең қол жетімділікті

қамтамасыз ету сияқты қиындықтарды жеңу қажет. Технологияларды сәтті біріктіре алатын сапалы білім беру бағдарламаларын дамыту да маңызды бағыт болып табылады.

Қорытындылай келе, білім беруде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану мұғалімдердің әдістемелік құзыреттілігін дамыту стратегиясының ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл қазіргі заманғы білім берудің сын-қатерлерімен күресуге ғана емес, сонымен қатар тиімдірек және инновациялық оқыту үшін жаңа перспективалар жасауға мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Смит Дж. (2018). «Интеграция Информационно-Коммуникационных Технологий в Образовательный Процесс». Журнал Образовательных Технологий, 12(3), С. 45-62

2. Петрова А., & Иванов В. (2020). «Роль Инноваций в Развитии Методической Компетентности Преподавателей». Международный Журнал Инновационных Педагогических Практик, 8(2), С. 112-130

3. Казанов Н. (2019). «Эффективное Использование ИКТ в Подготовке Учителей Информатики». Материалы Конференции по Инновациям в Образовании. С. 145-158.

4. Глухова Е. (2017). «Технологические Вызовы в Сфере Образования: Интеграция или Игнорирование?» Вестник Образовательных Наук, 5(4), С. 78-94

5. Акматов Р., & Калиева А. (2021). «Современные Тенденции в Развитии Образовательных Технологий: Опыт Казахстана» // Международный Журнал Образования и Инноваций, 14(1), С. 23-37

6. Министерство Образования и Науки Республики Казахстан. (2019). «Стратегия Развития Информационно-Коммуникационных Технологий в Образовании».

ӘОЖ 004.056

LARAVEL ЖӘНЕ BOOTSTRAP НЕГІЗІНДЕГІ ВЕБ-ҚОСЫМШАЛАРДЫҢ ҚАУІПСІЗДІГІ: ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҚАУІПТЕР МЕН ҚОРҒАНЫС ӘДІСТЕРІН ТАЛДАУ

Рашитов Ришат Жұмабекұлы
reesang.dev@gmail.com
«Білім беру жүйесіндегі информатика және АКТ» білім бағдарламасының 3 курс студенті
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, магистр, аға оқытушы – **Жанузакова З.Ж.**

Қазіргі цифрлық әлемде веб-қосымшалардың қауіпсіздігі әзірлеушілер мен пайдаланушылар үшін басымдыққа айналуда. Веб-платформаларға қауіп-қатерлер мен шабуылдардың көбеюімен бағдарламалық жасақтаманы жобалау және әзірлеу кезінде қауіпсіздік басты назарда болуы керек екендігі айқын болады. Бұл тұрғыда Laravel және Bootstrap сияқты құрылымдар мен кітапханалар веб-қосымшаларды тиімді құруды ғана емес, сонымен қатар қауіп-қатерден қорғау құралдарын да қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Осы мақалада Laravel шеңбері мен Bootstrap кітапханасын қолдана отырып, веб-қосымшалардың қазіргі заманғы қауіпсіздік қатерлерін және оларды жеңу әдістерін қарастырыңыз. Біз әрбір құралдың қауіпсіздіктегі рөлін бағалаймыз, сонымен қатар веб-қосымшалардың бэкендімен фронтендін барынша қорғау үшін олардың интеграциясын қарастырамыз.

Веб-қосымшалардағы заманауи қауіп-қатерлер

Бүгінгі таңда веб-қосымшалар көптеген қауіп-қатерлерге ұшырайды, олардың ішінде аутентификация және авторизация шабуылдары, сайтаралық сценарий (XSS), сайтаралық

сұраныстық қолдан жасау (CSRF), SQL инъекциялары және мобильді құрылғылар мен API-ге қатысты қауіптер бар. Аутентификация және авторизация шабуылдары пайдаланушының тіркелгі деректеріне немесе қолданбаның маңызды ресурстарына рұқсатсыз кіру әрекеттерін қамтиды. Сайтаралық сценарий (XSS) сеанс деректерін ұрлау немесе пайдаланушыларды зиянды сайттарға бағыттау мақсатында веб-беттерге зиянды кодты енгізуге бағытталған. Сайтаралық сұраныстық қолдан жасау (CSRF) уәкілетті пайдаланушының атынан оның келісімінсіз қажетсіз әрекеттерді орындау болып табылады. SQL инъекциялары шабуылдаушы құпия ақпаратты алу немесе деректерді басқару мақсатында дерекқор сұрауларына зиянды SQL кодын енгізетін шабуылдардың ең көп таралған түрлерінің бірі болып табылады. Сонымен қатар, мобильді құрылғылар мен API қауіпсіздігіне төнетін қатерлер мобильді қосымшалардың дамуымен және API арқылы сыртқы қызметтермен өзара әрекеттесуімен өзекті бола түсуде. Осы және басқа қауіптер веб-қосымшалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін тиісті қорғаныс шараларын мұқият талдауды және әзірлеуді қажет етеді.

Аталған веб-қосымшалардың қауіпсіздік қатерлерімен күресу үшін техникалық және ұйымдастырушылық қорғау шараларын қамтитын кешенді тәсілдерді қолдану қажет. Laravel мен Bootstrap кітапханасы веб-қосымшаларды әзірлеу кезінде қауіпсіздік құралдарын ұсынады.

Мысалы, Laravel CSRF және XSS сияқты шабуылдардың көптеген түрлеріне қарсы кіріктірілген қорғаныс механизмдерін қамтиды, сонымен қатар аутентификация мен авторизацияны жүзеге асырудың ыңғайлы құралдарын ұсынады. Laravel деректер қорымен байланысу үшін Eloquent ORM қолданғандықтан SQL инъекциясынан қорғалған.

Bootstrap, керісінше, XSS және CSRF сияқты көптеген шабуылдардың алдын алуға көмектесетін модальды терезелер мен формалар сияқты қауіпсіздікті қолдайтын компоненттерді ұсынады. Bootstrap дизайн тақырыптары сонымен қатар шабуыл әрекеттері кезінде де мазмұнның дұрыс көрсетілуін және өзара әрекеттесуін қамтамасыз ететін заманауи қауіпсіздік талаптарын ескереді.

Laravel және Bootstrap интеграциясы әзірлеушілерге сервер деңгейінде де, клиент деңгейінде де күшті қауіпсіздік шаралары бар веб-қосымшаларды құруға мүмкіндік береді. Бұл аутентификация және авторизация шабуылдарынан қорғауды, пайдаланушы деректерінің енгізілуін бақылауды, құпия ақпараттың жария етілуіне жол бермеуді және қауіпсіздіктің басқа да көптеген аспектілерін қамтиды.

Веб-қосымшалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін Laravel және Bootstrap пайдалану тек осы құралдардың мүмкіндіктерін білуді және түсінуді ғана емес, сонымен қатар қауіптерді мұқият талдауды, тиісті қорғаныс шараларын жүзеге асыруды қажет етеді. Келесі бөлімдерде біз осы құрылымдар мен кітапханаға қатысты қауіпсіздіктің нақты аспектілерін егжей-тегжейлі қарастырамыз және оларды веб-қосымшаларды әзірлеудің практикалық сценарийлерінде тиімді пайдалану бойынша ұсыныстар береміз.

Laravel негізіндегі веб-қосымшалардың қауіпсіздігін талдау

Laravel ең танымал PHP кітапханасының бірі бола отырып, қауіпсіздік мәселелеріне белсенді назар аударады. Оның қауіпсіздігінің маңызды сәттерінің бірі - веб-қосымшаларға шабуыл жасаудың ең көп таралған түрлерінің бірі болып табылатын CSRF (сайтаралық сұраныс) және XSS (сайтаралық сценарий) шабуылдарынан қорғау. Laravel бұл шабуылдардан қорғанудың ыңғайлы құралдарын ұсынады, мысалы, CSRF таңбалауыштарын құру және тексеру механизмдері және Blade шаблондарын пайдаланып пайдаланушы енгізген деректерін автоматты түрде өңдейді.

Сонымен қатар, Laravel аутентификация мен авторизацияның көптеген мүмкіндіктерін ұсынады, бұл әзірлеушілерге қауіпсіздік тетіктерін өз қосымшаларына оңай енгізуге мүмкіндік береді. Бұған сеанстарды немесе таңбалауыштарды пайдаланатын дайын аутентификация жүйелері, рөлдер мен рұқсаттарға негізделген қол жеткізу механизмдері кіреді.

Laravel негізіндегі веб-қосымшалардың қауіпсіздігінің тағы бір маңызды аспектісі-SQL инъекциясынан қорғау. Eloquent сияқты ORM (object-Relational Mapping) механизмдерін пайдалану арқылы Laravel қолданбаларды SQL сұрауларын дұрыс пайдаланбауға байланысты шабуылдардың көптеген түрлерінен автоматты түрде қорғайды, бұл дерекқорға зиянды кодты енгізу мүмкіндігін болдырмайды.

Дегенмен, веб-қосымшалардың қауіпсіздігі бір реттік оқиға емес, процесс екенін есте ұстаған жөн. Laravel көптеген қауіпсіздік құралдарын ұсынғанымен, оның негізінде қосымшаларды әзірлеу кезінде жақтау жаңартуларын қадағалау, қауіпсіздіктің ең жақсы тәжірибесін қолдану маңызды. Бұған тәуелділікті үнемі жаңарту, осалдықтар үшін кодты мұқият талдау және әзірлеушілерге шабуылдардан қорғаудың заманауи әдістерін үйрету кіреді.

Bootstrap негізіндегі веб-қосымшалардың қауіпсіздігін талдау

Bootstrap ең кең таралған кітапханалардың бірі ретінде веб-қосымшалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ететін кейбір құралдарды ұсынады. Алайда, фронтенд кітапханалардан айырмашылығы, оның қауіпсіздікке қосқан үлесі көбінесе шабуылдардың нақты түрлерінен қорғаныс механизмдерімен емес, мазмұнмен дұрыс дисплей мен өзара әрекеттесуді қамтамасыз етумен байланысты.

Bootstrap қауіпсіз формаларды, модальды терезелерді, навигациялық мәзірлерді және XSS (сайтаралық сценарий) және CSRF (сайтаралық сұраныс) сияқты шабуылдардың алдын алуға көмектесетін басқа интерфейс элементтерін жасауға арналған компоненттерді ұсынады. Мысалы, Bootstrap модальды терезелері фишинг әрекеттерінен немесе пайдаланушыны зиянды веб-ресурстарға бағыттаудан қорғайды.

Дегенмен, осыған қарамастан, Bootstrap негізіндегі веб-қосымшалардың қауіпсіздігі тек кітапханаға ғана емес, сонымен қатар қолданбаның басқа компоненттерімен дұрыс пайдалану мен интеграцияға байланысты екенін есте ұстаған жөн. Әзірлеушілер Bootstrap жаңартуларын қадағалап, қауіпсіз және тұрақты пайдаланушы интерфейстерін жасау үшін оның функционалдығын белсенді пайдалануы керек.

Laravel және Bootstrap қауіпсіздік механизмдерін интеграциялау

Laravel және Bootstrap қауіпсіздік механизмдерін интеграциялау қауіпсіз веб-қосымшаларды құрудың маңызды аспектісін ұсынады. Екі платформаның мүмкіндіктерін біріктіру әзірлеушілерге тиімді және стильді ғана емес, сонымен қатар ықтимал қауіптерден сенімді түрде қорғалған қолданбаларды жасауға мүмкіндік береді.

Біріншіден, Laravel-де жасалған веб-қосымшалар бэкенд деңгейдегі шабуылдардың алдын алу үшін CSRF және XSS-тен қорғаныс сияқты фронтендтің қауіпсіздік тетіктерін қолдана алады. Bootstrap көмегімен жасалған қолданбаның фронтенді пайдаланушы деректерін дұрыс көрсету және зиянды JavaScript кодының орындалуын болдырмау сияқты қауіпсіздік нұсқауларын ескере отырып реттелуі мүмкін.

Екіншіден, Laravel аутентификация және авторизация механизмдерін Bootstrap пайдаланушы интерфейстерімен бөлісу пайдаланушы деректері мен ресурстарының қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін бэкендіде фронтендіде өзара әрекеттесетін қауіпсіз кіру және кіруді басқару жүйелерін құруға мүмкіндік береді.

Laravel және Bootstrap қауіпсіздік механизмдерін интеграциялау мұқият жоспарлау мен әзірлеуді қажет етеді, бірақ нәтижесінде жоғары функционалдылық пен тартымды дизайнды сенімділік пен қауіпсіздікпен біріктіретін қуатты және қауіпсіз веб-қосымшалар пайда болуы мүмкін.

Практикада іске асырудың мысалдары

Laravel және Bootstrap қауіпсіздік механизмдерін біріктіруді практикалық іске асырудың мысалдары әртүрлі және келесі аспектілерді қамтиды:

1. Қауіпсіз формаларды әзірлеу: Bootstrap форма компоненттерін пайдалана отырып, пайдаланушы деректерін енгізу үшін формалар жасау және Laravel кірістірілген валидация құралдары арқылы осы деректерді сервер жағында тексеру және

валидациялау. Бұл тәсіл SQL инъекциясы немесе XSS сияқты пайдаланушы деректерін дұрыс енгізбеуге байланысты шабуылдардан қорғауды қамтамасыз етеді.

2. Сессия шабуылдарынан қорғау және аутентификация: қолданбаға қауіпсіз кіру жүйесін құру үшін Laravel интеграцияланған аутентификация және авторизация құралдарын пайдалану. Бұған сеанстарды бақылау, CSRF таңбалауыштарын жасау және тексеру, құпия сөздерді шифрланған түрде сақтау және Laravel қамтамасыз ететін басқа қауіпсіздік шаралары кіреді.

3. Қателерін өңдеу: кіруге тыйым салу туралы ақпарат беттері, 404 және 500 қате беттері және формаларды тексеру қателері туралы хабарлар сияқты пайдаланушылар үшін қауіпсіздік қателерін өңдеу және көрсету механизмдерін іске асыру. Bootstrap стильдерін пайдалану осы беттер мен жазбалар үшін таза және ақпараттандыратын пайдаланушы интерфейсін жасауға мүмкіндік береді.

4. Қауіпсіздік мониторингі және оқиғаларды журналдау: Laravel құралдары мен үшінші тарап қызметтерін пайдалана отырып, қолданбаға қауіпсіздік мониторингі және оқиғаларды журналдау механизмдерін енгізу. Бұған пайдаланушы кірулерін тіркеу, сәтсіз кіру әрекеттерін бақылау, құпия ресурстарға қол жеткізуді бақылау және ықтимал қауіпсіздік қатерлерін анықтау және оларға жауап беру үшін басқа шаралар кіруі мүмкін.

Мұндай практикалық енгізулер Laravel және Bootstrap негізіндегі веб-қосымшаларды тиімді қорғауды қамтамасыз етеді, бұл пайдаланушыларға қолданбамен қауіпсіз және сенімді өзара әрекеттесуді қамтамасыз етеді.

Қорытынды.

Қорытындылай келе, Laravel және Bootstrap арасындағы қауіпсіздік механизмдерін интеграциялау қауіпсіз веб-қосымшаларды құрудың тиімді әдісін ұсынады. Екі құрылым да аутентификация мен авторизациядан бастап интерфейс деңгейіндегі шабуылдардан қорғауға дейін әртүрлі деңгейлерде қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін құралдар мен мүмкіндіктердің кең ауқымын ұсынады.

Бұл тәсіл әзірлеушілерге функционалды және эстетикалық қосымшаларды құруға ғана емес, сонымен қатар оларды заманауи қауіпсіздік қатерлерінен сенімді түрде қорғауға мүмкіндік береді. Laravel және Bootstrap арасындағы қауіпсіздік механизмдерінің дұрыс интеграциясы сервер жағында да, клиент жағында да қауіпсіздік талаптарын сәтті қанағаттандыра алатын тұрақты және сенімді веб-қосымшаларды құруға ықпал етеді.

Жоғарыда аталған барлық аспектілер Laravel мен Bootstrap арасындағы қауіпсіздік өзара әрекеттесуі веб-дамудың маңызды бағыты екенін көрсетеді. Ең жақсы тәжірибелерді қолдану және екі платформаның мүмкіндіктерін мұқият қолдану арқылы әзірлеушілер қауіпсіздіктің жоғары стандарттарына жауап беріп қана қоймай, сонымен қатар ыңғайлы UI/UX ұсынатын веб-қосымшалар жасай алады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Мэтт С. Laravel. Полное руководство. 2-е издание. – Питер, 2023, 512 с.
2. Основы безопасности веб-приложений. https://searchengines.guru/ru/forum/123522
3. Laravel кітапханасының ресми құжаттамасы. https://laravel.com/docs/10.x/

ӘОЖ 37.013.75

SMART EDUCATION АЯСЫНДА «ВЕБ-ПЛАТФОРМАДАҒЫ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚЫТУ» КУРСЫ БОЙЫНША АҚПАРАТТЫҚ ОРТА ҚҰРУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕР МЕН ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ

Сабитаева Майра Джамбуловна
7М01503 – «Информатика» білім бағдарламасының 1 курс магистранты
Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ,
Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, физика-математика ғылымдарының кандидаты, «Бағдарламалық инженерия» кафедрасының профессор м.а. – **Ележанова Ш.К.**

Аңдатпа.

Бұл мақалада Smart education тұжырымдамасы контекстінде электрондық оқыту саласындағы инновациялық әдістер мен технологияларды қолдануды кешенді талдау жүзеге асырылады. Зерттеу адаптивті, интерактивті және жекелендірілген білім беру ортасын құру үшінжасанды интеллект, виртуалды және толықтырылған шындық, блокчейн технологиялары және үлкен деректерді талдаудың маңыздылығына назар аударады. Білім берудің сапасы мен қолжетімділігін арттыру үшін осы технологияларды ашатын мүмкіндіктерді анықтауға, сондай- ақ оларды енгізуге байланысты сын-қатерлерді, соның ішінде қаржылық және техникалық аспектілерді, оқытушылар құрамын оқыту мен бейімдеуді, білім беру ресурстарының қолжетімділігін және деректерді қорғауды қарастыруға басты назар аударылады.

Мақалада білім беру процесін оңтайландыру және оны өзгермелі жағдайларға бейімдеу үшін осы саладағы зерттеу жұмысын жалғастыру қажеттілігі көрсетілген. Сондай-ақ веб-платформалардағы eLearning курстарын дамыту және жақсарту перспективалары, соның ішінде оқытудың бейімделуі мен жекелендірілуін жақсарту, иммерсивті технологияларды пайдаланудыкеңейту, бірлескен құралдарды дамыту, білім берудің қолжетімділігін арттыру және блокчейн технологияларын біріктіру талқыланады.

Зерттеу қорытындысы Smart education тұжырымдамасын дамытуға және электрондық оқыту сапасын жақсартуға жүргізілген талдаудың үлесі туралы қорытындылайды, білім беру саласындағы болашақ өзгерістерді бейімдеу және болжау үшін үздіксіз зерттеулер мен инновациялардың маңыздылығын атап көрсетеді.

Кілт сөздер: білім беру сапасы, инновациялық технологиялар, білім беру ресурстары, eLearning, smart education, ақпараттық орта, жасанды интеллект, виртуалды шындық, үлкен деректерді талдау, блокчейн.

Технология керемет қарқынмен дамып келе жатқан қазіргі әлемде білім беру саласы оқытудың қолжетімділігін, сапасы мен тиімділігін арттыруға бағытталған айтарлықтай өзгерістерді бастан кешіруде. Бұл тұрғыда Smart education ("ақылды білім беру") тұжырымдамасы инновациялық технологиялар мен әдістерді қолдана отырып, білім беру процесіне интеграцияланған тәсілді ұсына отырып, ерекше өзектілікке ие болады. Smart education заманауи білім алушының қажеттіліктерін барынша қанағаттандыратын бейімделген, интерактивті және дербестендірілген білім беру ортасын құруға ұмтылады.

Веб-платформалардағы eLearning (e-learning) Smart education бағдарламасының негізгі элементтерінің бірі болып табылады, бұл білім берудің жоғары интерактивтілігі мен қолжетімділігіне қол жеткізуге мүмкіндік береді. Электрондық оқытуды дамыту қарапайым мәтіндік материалдардан бастап бейне дәрістер, интерактивті тапсырмалар, байланыс форумдары және оқытуды басқару жүйелері (LMS) кіретін кешенді білім беру платформаларына дейін ұзақ жолдан өтті. Бұл құралдар материалды тереңірек түсінуге және

студенттер мен оқытушылар арасындағы өзара әрекеттесуді жақсартуға ықпал етеді.

Білім беру саласындағы инновацияның маңыздылығын асыра бағалау қиын. Жасанды интеллект, блокчейн, виртуалды және толықтырылған шындық сияқты жаңа технологияларды біріктіру оқытудың жаңа мүмкіндіктерін ашып қана қоймайды, сонымен қатар ғылыми қауымдастыққа осы инновациялардың әлеуетін барынша арттыратын әдістемелерді бейімдеу және әзірлеу міндетін қояды. Веб-платформаларда ақпараттық ортаны құру контекстіндегі заманауи инновациялық әдістер мен технологияларды зерттеу және талдау цифрлық экономиканың қарқынды дамуын және жаңа жағдайларда тиімді жұмыс істей алатын кадрлардыдаярлау қажеттілігін ескере отырып, бұрынғыдан да өзекті болып отыр.

Осылайша, білім беру саласындағы инновациялық әдістер мен технологияларды, әсіресе веб-платформалардағы электрондық оқыту контекстінде зерттеу мен қолданудың өзектілігі білім берудің сапасы мен қолжетімділігін арттыруға деген ұмтылыспен, сондай-ақ қазіргі әлемнің тез өзгеретін жағдайларына бейімделе алатын мамандарды даярлау қажеттілігімен байланысты.

Smart education немесе «ақылды білім» – бұл бейімделгіш, интерактивті және интеграцияланған білім беру ортасын құру үшін инновациялық технологияларды қолдануға бағытталған заманауи білім беру парадигмасы. Бұл тұжырымдама оқу процесі әр оқушының жеке қажеттіліктері мен мүмкіндіктеріне бейімделетін оқытудың жекелендірілген тәсілінің маңыздылығын көрсетеді [1]. Smart education негізгі сипаттамаларына мыналар жатады:

- *Интерактивтілік:* оқыту екі жақты процеске айналады, мұнда студенттер өзара әрекеттесудің әртүрлі формалары арқылы оқуға белсенді қатысады.
- *Қолжетімділік:* білім беру материалдары мен ресурстары цифрлық технологияның арқасында кез келген уақытта және кез келген жерден қол жетімді.
- *Даралау:* оқу бағдарламалары мен материалдар оқушылардың жеке білім беру қажеттіліктеріне, оқу стильдеріне және материалды меңгеру жылдамдығына бейімделеді.
- *Ынтымақтастық:* оқыту студенттер мен оқытушылар арасында бірлескен жұмыс пен білім алмасуды ынталандырады.
- *Технологияларды интеграциялау:* оқу процесін байыту және тереңдету үшін заманауи технологиялық құралдар мен ресурстарды белсенді пайдалану.

Электрондық оқыту (e-learning) бейімделген және интерактивті білім беру ортасын құрудың технологиялық негізін ұсына отырып, Smart education тұжырымдамасын іске асыруда шешуші рөл атқарады. ELearning Веб-платформалары бейне дәрістер, интерактивті тесттер, талқылау форумдары және оқытуды басқару жүйелері (LMS) сияқты әртүрлі білім беру құралдары мен ресурстарын біріктіруге мүмкіндік береді, осылайша оқытудың қолжетімділігі мен жекелендірілуін қамтамасыз етеді. Электрондық оқыту білім беру материалдарына қол жетімділіктің ыңғайлылығы және оқу процесін әр оқушының қажеттіліктеріне бейімдеу мүмкіндігі есебінен білім беру сапасын арттыруға ықпал етеді [2].

Smart education заманауи технологиялар мен әдістердің кең ауқымын пайдаланады, соның ішінде:

- *Жасанды интеллект (AI):* білім беру деректерін талдау, оқу бағдарламаларын бейімдеу, білімді бағалауды Автоматтандыру және студенттерге жеке ұсыныстар беру.
- *Блокчейн:* білім беру деректерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету, білім мен дағдыларды сертификаттау.
- *Виртуалды (VR) және кеңейтілген шындық (AR):* иммерсивті оқу орталарын құру және күрделі процестерді немесе құбылыстарды модельдеу.
- *Big Data және оқыту аналитикасы:* оқу бағдарламалары мен оқыту әдістерін оңтайландыру мақсатында үлкен көлемдегі оқу деректерін жинау және талдау.
- *Мобильді оқыту (m-learning):* оқытудың икемділігі мен қолжетімділігін арттыратын мобильді құрылғылар арқылы білім беру материалдарыныңқолжетімділігін қамтамасыз ету.

ELearning курстарында осы технологияларды практикалық қолдану мысалдары олардың оқудың тиімділігі мен студенттердің мотивациясын арттыруға әсерін көрсетеді. Жасанды

интеллект әр оқушының қажеттіліктеріне автоматты түрде бейімделетін бейімделген оқыту жүйелерін құру үшін қолданылады, ал виртуалды және кеңейтілген шындық білім беру материалына енуді қамтамасыз етеді, бұл білімді жақсы игеруге ықпал етеді. Блокчейн білім беру жетістіктерінің сенімділігі мен ашықтығын қамтамасыз етуде қолданылады, ал үлкен деректер мен аналитика оны кейіннен оңтайландыру үшін оқу процесін талдауға көмектеседі.

Дегенмен, осы инновациялық әдістер мен технологияларды eLearning-те қолдану белгілі бір қиындықтармен бірге жүреді. Кемшіліктерге технологиялық шешімдерді енгізу мен оларға қызмет көрсетудің жоғары шығындары, оқытушылар мен студенттерді жаңа құралдармен жұмысістеуге дайындау қажеттілігі, сондай-ақ деректердің құпиялылығы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуге байланысты мәселелер жатады. Осы қиындықтарға қарамастан, eLearning инновациялық технологияларының әлеуеті даусыз және олардың одан әрі дамуы мен интеграциясы білім берудіңсапасы мен қолжетімділігін айтарлықтай жақсартуға уәде береді.

Ақпараттық ортаны құру процесі курстың білім беру мақсаттары мен міндеттерін анықтаудан басталады, оның негізінде оқу материалдарының құрылымы мен мазмұны қалыптасады. Одан кейін курсты орналастыру үшін қолданылатын технологиялық платформанытаңдау және әзірлеу. Бұл кезең веб-сайттың функционалдығын бағдарламалауды және конфигурациялауды, білім беру құралдары мен қызметтерін біріктіруді және студенттердің оқу материалдары мен оқу нәтижелерін сақтау үшін Дерекқорды әзірлеуді қамтиды [3].

Пайдаланушы интерфейсі мен веб-платформаның ыңғайлылығы электрондық курстың сәтті болуында шешуші рөл атқарады. Интуитивті интерфейс студенттерге курсты оңай шарлауға, қажетті материалдар мен құралдарды табуға және оқу процесін тиімді басқаруға мүмкіндік береді. Маңызды аспект-смартфондар мен планшеттерді қоса алғанда, әртүрлі құрылғыларда ыңғайлы пайдалануды қамтамасыз ететін жауап беретін веб-платформа дизайны.

Жасанды интеллект, блокчейн, виртуалды және кеңейтілген шындық және үлкен деректерді талдау сияқты инновациялық технологияларды біріктіру eLearning мүмкіндіктерін айтарлықтай кеңейте алады. Мысалы, жасанды интеллект Жеке оқу жоспарларын құру және жеке оқыту нұсқауларын беру үшін пайдаланылуы мүмкін. VR және AR технологиялары күрделі ұғымдарды түсінуді жақсарта отырып, иммерсивті оқу модельдеулері мен эксперименттерін жасауға мүмкіндік береді. Блокчейн білім беру жетістіктерін сенімді сақтау мен тексеруді қамтамасыз етеді, ал үлкен деректерді талдау оқу процесін талдауға және оны студенттердің қажеттіліктеріне бейімдеуге көмектеседі [4].

Бұл технологияларды біріктіру тек техникалық білімді ғана емес, сонымен қатар тиімді оқытудың педагогикалық принциптерін түсінуді қажет етеді. Инновацияларды сәтті енгізу студенттердің заманауи талаптары мен үміттерін қанағаттандыратын тиімдірек, интерактивті және жекелендірілген білім беру ортасын құруға ықпал етеді.

ELearning саласында көптеген мысалдар инновациялық технологиялардың білім беру процесінің тиімділігін және студенттердің қанағаттануын қалай арттыра алатынын көрсетеді. Төменде веб-платформаларда осындай технологияларды қолданудың бірнеше сәтті жағдайлары келтірілген:

1. Адаптивті оқыту үшін жасанды интеллектті қолданатын курс

Университеттердің бірі математика бойынша онлайн курсын әзірледі, онда оқу материалын студенттердің жеке қажеттіліктеріне бейімдеу үшін жасанды интеллект қолданылады. Жүйе студенттердің тапсырмаларға жауаптарын талдайды және олардың үлгеріміне сүйене отырып, жетілдірілген пайдаланушылар үшін қосымша материалдарды немесе керісінше күрделі тапсырмаларды ұсынады. Бұл курсты сәтті игеру пайызын едәуір арттыруға және студенттердің қанағаттану деңгейін арттыруға мүмкіндік берді, өйткені олардың әрқайсысыөз қарқыны мен білім деңгейіне сәйкес оқуға мүмкіндік алды.

2. Анатомияны оқыту үшін виртуалды шындықты қолдану курсы

Медицина мектебі анатомия курсын енгізді, онда студенттер адам денесінің құрылымын

зерттеу үшін виртуалды шындық көзілдірігін пайдаланады. VR технологиясы студенттерге үш өлшемді кеңістіктегі әртүрлі органдар жүйелерін визуализациялауға және зерттеуге мүмкіндік берді, бұл материалды түсінуді айтарлықтай жақсартты және ақпаратты тереңірек есте сақтауға ықпал етті. Студенттердің сауалнамалары осы оқыту әдісіне қанағаттанудың жоғары дәрежесін көрсетті, оның тиімділігі мен инновациялық тәсілін атап өтті.

3. Сертификаттау үшін блокчейнді қолданатын онлайн курс

Білім беру платформасы студенттердің жетістіктері мен олардың қорытынды тестілерінің нәтижелері автоматты түрде блокчейнге жазылатын жүйені енгізді. Бұл ашықтықтың жоғары деңгейін қамтамасыз етеді және курстық сертификаттардың түпнұсқалығын растайды. Бұл тәсілстуденттердің курсқа деген сенімін нығайтуға және оны сәтті аяқтауға деген ынтасын арттыруғамүмкіндік берді.

Білім беру курстарында инновациялық технологияларды қолдану жекелендірілген және интерактивті оқу процесін құруға ықпал етеді. Адаптивті аі негізіндегі оқыту жүйелері, VR арқылы иммерсивті тәжірибелер және блокчейн арқылы сенімді сертификаттау жүйелері оқудың тиімділігі мен студенттердің қанағаттануын айтарлықтай жақсартады. Бұл технологиялар студенттерге жеке қажеттіліктері мен қарқынына сәйкес білім алуға мүмкіндік береді және оқу материалымен өзара әрекеттесудің жаңа тәсілдерін ұсынады, бұл оқу процесін тиімдірек және ынталандырады [5].

Кесте 1. Электрондық оқытуға инновациялық технологияларды енгізу кезіндегі проблемалар мен сын-тегеуріндер.

Атауы	Сипаттама
Техникалық шектеулер	Барлық білім беру мекемелерінде VR/AR немесе блокчейн сияқты озық технологияларды қолдау үшін қажетті техникалық ресурстар мен инфрақұрылым жоқ.
Жоғары әзірлеу және қолдау шығындары	Инновациялық технологиялық шешімдерді енгізу және қызмет көрсету айтарлықтай қаржылық инвестицияларды қажет етеді, бұлкейбір оқу орындары үшін ауыр болуы мүмкін.
Өзгерістерге қарсы тұру	Оқытушылар мен әкімшілік қызметкерлер дәстүрлі тәсілдерді қолдана отырып, жаңа оқыту әдістері мен технологияларына бейімделуде қиындықтарға тап болуы мүмкін.
Оқыту және оқыту қажеттілігі	Инновациялық технологияларды тиімді пайдалану үшін оқытушылар да, студенттер де қосымша тренингтер мен тренингтерөткізуі керек.
Деректердің құпиялылығы мен қауіпсіздігіне қатысты мәселелер	Жаңа технологияларды біріктіру студенттердің қауіпсіздігін бұзу және жеке деректердің ағып кету қаупін арттырады.

Бар қиындықтарға қарамастан, Smart education контекстіндегі eLearning курстарын дамытужәне жақсарту перспективалары мүмкіндіктерге толы болып көрінеді [6].

● *Оқытудың бейімделуі мен дараландуын жақсарту:* жасанды интеллект және машиналық оқыту материалдарды әр оқушының қажеттіліктеріне автоматты түрде бейімдеу арқылы оқу процесін тереңірек жекелендіруді ұсына алады.

● *Иммерсивті технологияны қолдануды кеңейту:* виртуалды және кеңейтілген шындық оқуматериалына енудің жаңа әдістерін ұсына отырып, қол жетімді бола алады.

● *Бірлескен құралдарды дамыту:* бірлескен жұмыс технологияларын жақсарту студенттер мен оқытушыларға онлайн форматта бір-бірімен тиімдірек қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді.

● *Білім берудің қолжетімділігін арттыру:* мобильді технологиялар мен бұлттық шешімдерді жетілдіру білім беру ресурстарын географиялық орналасуына қарамастан білім алушылардың кең ауқымы үшін қолжетімді ете алады.

● *Блокчейн технологиясының интеграциясы:* блокчейнді білім мен дағдыларды сертификаттаудың сенімді жүйесін құру үшін пайдалануға болады, осылайша онлайн білімге деген сенімділікті арттырады.

Осы зерттеудің қорытындысында Smart education тұжырымдамасы шеңберінде электрондық оқыту процесіне инновациялық технологиялардың рөлі мен әсерін талдау қорытындылары шығарылады. Бейімделудің, интерактивтіліктің және Жекелендірудің жоғары деңгейімен ерекшеленетін білім беру ортасын құру үшін жасанды интеллект, виртуалды және толықтырылған шындық, блокчейн технологиялары және үлкен деректер аналитикасының әлеуетін зерттеуге баса назар аударылады.

Білім берудің сапасы мен қолжетімділігін арттыру үшін осы технологияларды ашатын Елеулі перспективаларға қарамастан, бірқатар елеулі сын-қатерлер анықталды. Олар қаржылық және техникалық қиындықтардан бастап оқытушылар құрамын оқыту мен бейімдеу қажеттілігіне, барлық студенттер үшін білім беру ресурстарының қолжетімділігін қамтамасыз етуге және деректерді қорғауға дейінгі көптеген аспектілерді қамтиды. Білім беру жүйесіндегі өзгерістерге қарсылықты жеңу де маңызды сынақ болып табылады.

Білім беру процесін оңтайландыру және оны өзгермелі жағдайларға бейімдеу мақсатындаосы саладағы үздіксіз зерттеулердің қажеттілігі атап өтіледі. Тұрақты зерттеу, эксперимент жәнеаналитикалық жұмыс бар мәселелерді шешіп қана қоймай, білім берудің инновациялық технологияларының әлеуетін барынша арттыруға мүмкіндік береді.

Зерттеу білім беру мекемелеріне, әзірлеушілерге және оқытушыларға инновациялық технологияларды оқу процесіне интеграциялау бойынша негізделген шешімдер қабылдау үшін деректерге негізделген негіз беру арқылы Smart education тұжырымдамасының дамуына үлес қосады. Осылайша, ол студенттердің заманауи талаптары мен үміттеріне жауап беретін сапалы, қол жетімді және бейімделгіш білім беру ортасын қалыптастыруға ықпал етеді.

Қорытындылай келе, технологиялардың қарқынды дамуы және олардың білім беру процестеріне өсіп келе жатқан әсері білім беруде инновациялық әдістер мен технологияларды қолдану саласындағы зерттеу жұмысын жалғастыруды өзекті ететінін атап өткен жөн. Бұл ағымдағы сын-қатерлерге бейімделуге ғана емес, сонымен қатар білім беру процесін үздіксіз жақсартуға және дамытуға үлес қоса отырып, Smart education тұжырымдамасындағы болашақөзгерістерді антиципациялауға ықпал етеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Смирнова Е.Е. Білім беру үдерісіндегі виртуалды және толықтырылған шындық // Педагогикалық инновациялардың хабаршысы. – 2024, №2, Б. 112-120

2. Лебедев О.О. Білім жетістіктерін сертификаттаудағы блокчейн технологиясы //Ақпараттықтехнологиялардың ғылыми журналы. – 2023, Т.7, Б. 45-53

3. Кузнецова М.И., Соколов И.П. Электрондық оқытудың тиімділігін бағалаудағы үлкендеректерді талдау // Академиялық шолу. – 2022, №4, Б. 67-76

4. Білім берудегі инновациялар туралы жаһандық есеп. Smart Education: Трендтер, қиындықтар және перспективалар. – Лондон: ЭдТек, 2024, 320 б.

5. Морозова Т.С. Жасанды интеллект арқылы оқытуды жекелендіру: тәжірибе және перспективалар. – Санкт-Петербург университеті, 2023, 152 б.

6. Николаев Д.Д. Онлайн білім берудегі бірлескен жұмыс технологиялары // Халықаралық қашықтықтан білім беру журналы. – 2022, Т. 12, №1, Б. 88-97

ӘОЖ: 514

КЕЙБІР АЛГЕБРАЛЫҚ ЕСЕПТЕРДІ ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРДІҢ КӨМЕГІМЕН ШЫҒАРУ

Салхаден Райхан
Магистрант
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, пед.ғылым.канд., профессор – **Утепқалиев С.**

Аннотация: Мақалада геометриның көмегімен кейбір алгебралық есептерді (мәтінді есептер, таңсіздіктерді, теңдеулерді және олардың жүйесі) шығару әдістемесі көрсетілген.

Кейбір алгебралық есептерді шығару қиындық туғызуы мүмкін, бірақ геометриялық теоремаларды, тәсілдерді қолданып шығару қиындық туғызбайды. Мұнда есеп мәтінін, онда берілген өрнектердің геометрилық мағынасын түсіну қажет болады.

Математикалық есептердің геометрияның көмегімен шығару оқушылардың математикалық біліктілігінің арқасында олардың құзіреттілігін, математикалық сауаттылығын динамикалық жүйелейді, басқа ғылымдар мен практика есептерін шығара білуге жетелейді.

Алгебра таңбалармен жазылған геометриядан басқа ештене емес, ал геометрия – бұл сандармен бейнеленген жай ғана алгебра», - София Жермен.

Геометриялық әдістер қозғалысқа, жұмысқа қатысты есептер шығаруда, тригонометрия есептерін шығаруда, шамалардың ең үлкен және ең кіші мәндерін есептеуді, сол сияқты теңсіздіктерді дәлелдеуде, теңдеулерд және олардың олардың жүйелерін шешуде қолданылады. Сұрақтың күрделілігі мен стандартты емес сипатына байланысты есептерді шығарудың геометриялық әдісі мектептегі математика курсында арнайы тақырыр ретінде оқытылмайды. Көптеген алгебралық есептерді аналитикалық жолмен шығару өте қиын болуы мүмкін. Осылайша, таңдалған тақырып өзекті және перспективалы болып табылады.

Геометриялық әдісті қолданып есептер шығаруда көрнекі немесе сызба түріндегі шарттар, бейнелеу басшылыққа алынады. Есептердің шарттарын дұрыс түсінуге көмектесетін сызба, оларды көрнекі айқын болуы есепті шығаруға, тиімді әдісті табуға айтарлықтай жеңілдетеді. Бұл зерттеуді одан да маңызды етеді.

Бұл тақырыптың өзектілігі біртұтас математика ғылымын құрайтын геометрия мен алгебраны байланыстыру қажеттілігінде. Сондай-ақ, математикалық құзіреттілікті дамыту. Уақытты үнемдеуге көмектесетін мәселені шешу әдістерін қолдана білу. Көбінесе әртүрлі олимпиадалар белгілі бір есептерді шешу үшін әртүрлі стандартты емес тәсілдерді қолдану қабілетін қалыптастыру.

а) Мәтінді есептер.

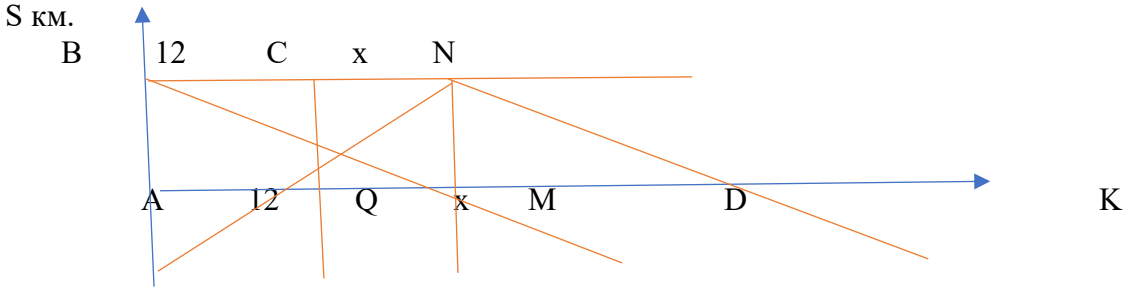
Бұл түрдегі есептер белгілі бір жұмыстың бірнеше субъектілерің орындауы туралы ақпаратты қамтиды, мұнда жылдамдықтың рөлін орындау, қашықтықтың рөлін жұмыс көлем атқарады.

Есеп 1. Бір тапсырманы бірге орындаған екі жұмысшы оны 12 күнде бітіреді. Алғашында олардың біреуі ғана жұмыс істесе және ол бүкіл жұмыстың жартысын аяқтаған кезде, оның орнына екінші жұмысшы келсе, онда барлық тапсырма 2 5 күнде орындалады. Әрбір жұмысшы барлық тапсырманы неше күнде орындай алады?

Шешуі: Бірінші жұмысшы екіншісіне қарағанда жұмысты тез орындасйды делік. AN - бірінші жұмысшының графигі, ал BD - екіншісінің графигі болсын. AQ - олардың бірлескен жұмыс уақытын өрнектесін, AQ = 12 сағ.

NKDB параллелеограмын жүргізелік, сонда AK = 50, QK = 38. $\Delta BPN \sim \Delta APD$

ұқсастығынан, аламыз: $\frac{12+x}{x} = \frac{12+38-(12+x)}{12}$, $\frac{12+x}{x} = \frac{38+x}{12}$, бұдан табамыз: x_1=18, x_2 = 8. x_1=18 мәні алынбайды, өйткені бірінші жұмысшы жұмысты тез орындайды (сурет1). Сонда бірінші жұмысшы тапсырманы 12 + 8 = 20 күнде,
ал екіншісі 38 – 8 = 30 күнде аяқтайды.



Бұл есепте шығарудың геометрилық әдісі графикалық әдісте үшбұрыштардың ұқсастығы мен теңдеулер әдісін интеграциялауды көрсетеді.

Мәтінді есептерді геометриялық әдіс арқылы шешу дәлдікке негізделген

Геометриялық қатынастар. Мұнда шешімнің артықшылығы оның анықтығы.

Күрделі теңдеулер мен теңсіздіктерді, олардың жүйесін шешу геометриның көмегімен шығару аналитикалық әдіске қарағанда жақсырақ, көрнекті.

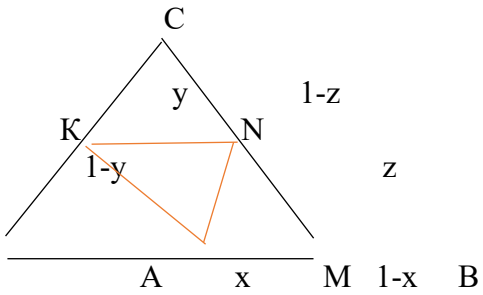
1) Фигураның ауданын пайдалану;
2) Пифагор, синустар, косинустар теоремаларын қолдану;
3) Векторларды қолдану.

b) Ауданды пайдаланып есептер шығару

Есеп 2. Теңсіздікті дәлелдеңдер: x(1- y) + y(1- z) + z(1- x) < 1 , мұнда x,y, z ∈ (0;1).

Шешуі. Қабырғалары 1 см. тең дұрыс ABC үшбұрышын саламыз.

Үшбұрыштың AB, BC, AC қабырғаларынан сәйкес M, N, K нүктелерін алып, AM = x, BK = y, CN = z деп белгілелік (сурет 2). Сонда MB=1 - x, CK=1 - y, BN=1 – z.



Сурет 2.

AMN, CNK, BMK үшбұрыштардың аудандары сәйкес:

$$S_{AKM} = \frac{1}{2} \cdot x \cdot (1-y) \cdot Sin60^{\circ} = \frac{1}{2} \cdot x \cdot (1-y) \cdot \frac{\sqrt{3}}{2}$$

$$S_{CKN} = \frac{1}{2} \cdot y \cdot (1-z) \cdot Sin60^{\circ} = \frac{1}{2} \cdot y \cdot (1-z) \cdot \frac{\sqrt{3}}{2}$$

$$S_{BMN} = \frac{1}{2} \cdot z \cdot (1-x) \cdot Sin60^{\circ} = \frac{1}{2} \cdot z \cdot (1-x) \cdot \frac{\sqrt{3}}{2}$$

Аламыз: $S_{AKM} + S_{CKN} + S_{BMN} < S_{ABC}$,

$$\frac{1}{2} \cdot x \cdot (1-y) \cdot \frac{\sqrt{3}}{2} + \frac{1}{2} \cdot y \cdot (1-z) \cdot \frac{\sqrt{3}}{2} + \frac{1}{2} \cdot z \cdot (1-x) \cdot \frac{\sqrt{3}}{2} < \frac{1}{2} \cdot 1 \cdot 1 \cdot \frac{\sqrt{3}}{2}$$

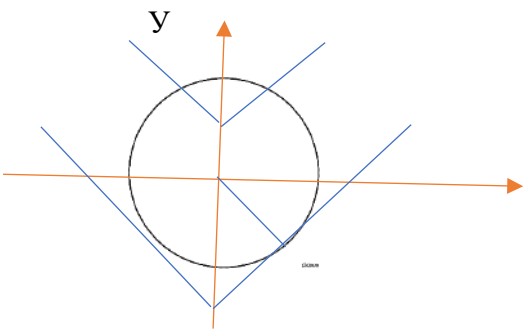
Демек: (1- y) + y(1- z) + z(1- x) < 1.

Есеп 3. Теңдеулер жүйесі дәл екі шешімі болатындай a параметрінің мәндерін

табыңдар: $\begin{cases} x^2 + y^2 = 1, \\ y = |x| + a \end{cases}$.

Шешуі. Жүйенің бірінші теңдеуі $x^2 + y^2 = 1$ - центрі координаталар басында,радиусы 1-ге тең шеңбер.

$y = |x| + a$ теңдеу төбесі Оу өсінде орналасқан задаёт семейство сызбада көрсетілген «бұрыштықтар».



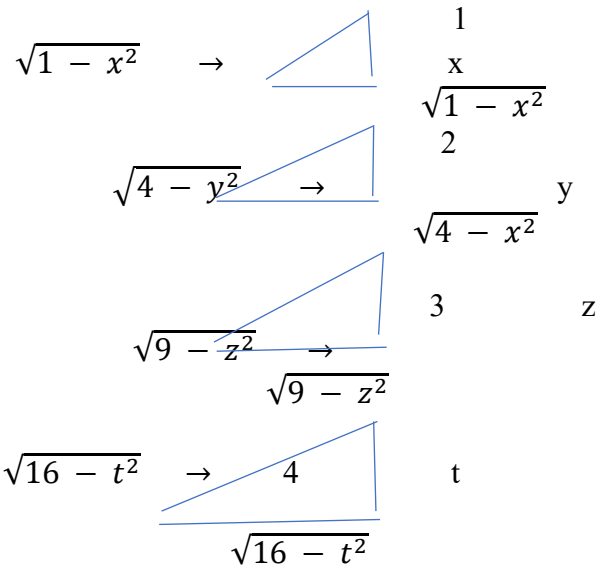
«Бұрыштық» қабырғалары шеңбермен $a = -\sqrt{2}$ мәнінде жанасады. Сонда жүйе дәл екі шешімге ие болады, егер $a \in \{-\sqrt{2}\} \cup (-1; 1)$.

Есеп 4. Теңдеулер жүйесін шешіңдер:

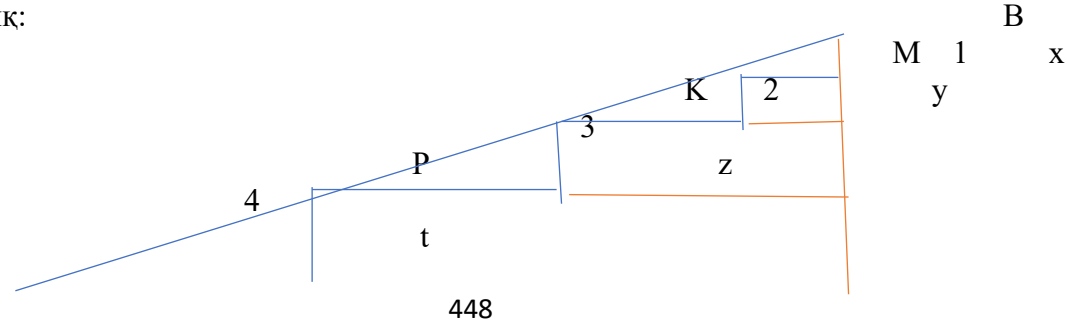
$$\begin{cases} x + y + z + t = 6, \\ \sqrt{1 - x^2} + \sqrt{4 - y^2} + \sqrt{9 - z^2} + \sqrt{16 - t^2} = 8. \end{cases}$$

Шешуі. Берілген теңдеулер жүйесінде төрт айнымалы, екі теңдеу, төрт квадрат түбір бар. Теңлдеулер жүйесін шешу үшін геометрияны қолданалық. Екінші теңдеулегі қосылғыштар тік бұрышты үшбұрыштың катеттерін еске түсіреді, яғни Пифагор теоремасын.

Шынында да:



Енді үшбұрыштарды гипетенузалары бір түзуде орналасып, біріне-бірі жалғастындай етіп салалық:



A C

A,P,K,M,B нүктелері бір түзуде жататындығы салуымыз бойынша орынды
Сонда ABC үшбұрышының катеттері нені беретіндігін көрсетелік:

BC = x + y + Z + t = 6, AC = $\sqrt{1-x^2}+\sqrt{4-y^2}+\sqrt{9-z^2}+\sqrt{16-t^2}=8$.

ABC үшбұрышы - тікбұрышты,өйткені: $\sqrt{6^2+8^2}=\sqrt{100}=10$.

Енді BC катетін құрайтын x, y, z, t бөліктер нені білдіретінін түсіну қажет.

P, K, M нүктелерден параллель түзулер жүргізелік. Енді пропорционал кесінділер туралы Фалес теоремасын қолданамыз. Пропорционалдық коэффициентті q арқылы белгілелік, сонда пропорционал кесінділер туралы Фалес теоремасы бойынша:

$$\begin{cases} x=q, \\ y=2q, \\ z=3q, \\ t=4q \end{cases} \rightarrow 10q=6,\ q=0{,}6.$$

Демек, x = 0,6, y = 1,2, z = 2,8, t = 2,4.

Есеп 5. Теңдеулер жүйесін оң сандарда шешіңдер:

$$\begin{cases} x+y+z=\sqrt{3}, \\ x^2+y^2+z^2=1. \end{cases}$$

Шешуі. Ізделінді шамалар мәндері оң сандар болғандықтан x, y, z – кейбір үшбұрыштың қабырғаларының үзындықтары болсын делік. Сонда берілген жүйенің бірінші теңдеуінің сол бөлігі үшбұрыштың қабырғаларының ұзындықтарының қосындысы, яғни оның периметрі болып табылады, ал екінші теңдеудің сол бөлігі - үшбұрыш қабырғаларының ұзындықтарының квадраттарының қосындысын өрнектейді.

Бірінші теңдеуден табамыз: z =$\sqrt{3}-(x+y)$.

Бұл өрнекті екінші теңдеуге қойып, аламыз: $x^2+y^2+(\sqrt{3}-(x+y))^2=1$ (1), бұдан получаем x қатысты квадрат теңдеу алынады $x^2+(y-\sqrt{3})x-(y^2-y\sqrt{3}+1)=0$,

теңдеудің дискриминанты: D= - $(y\sqrt{3}-1)^2\geq 0$. Теңдік y = $\frac{1}{\sqrt{3}}$ болғанда орындалады. (1) теңдеуден табамыз: x = $\frac{1}{\sqrt{3}}$., ал z = $\frac{1}{\sqrt{3}}$.. Демек, қарастырылған үшбұрыш тең қабырғалы:

ответ. x = $\frac{1}{\sqrt{3}}$., y = $\frac{1}{\sqrt{3}}$.,z = $\frac{1}{\sqrt{3}}$.

c) *Векторлар көмегімен шығарылатын есептер*.

Есеп 6. a,b,c - *теріс емес сандар. Егер abc = 1, онда*

$$\frac{1}{a^2(b+c)}+\frac{1}{b^2(a+c)}+\frac{1}{c^2(a+b)}\geq\frac{3}{2}$$ *теңсіздігін дәлелдеңдер.*

Дәлелдеу. Белгілеулен енгізелік: $\frac{1}{a}=x,\frac{1}{b}=y,\frac{1}{c}=z$. Сонда xyz = 1 және берілген теңсіздік мына түрге келеді: :

$$S=\frac{x^2}{y+z}+\frac{y^2}{z+x}+\frac{z^2}{x+y}\geq\frac{3}{2}.$$

Енді Коши-Буняковскийдің векторлық теңсіздігін пайдаланып, аламыз:

$(\vec{a}\cdot\vec{b})^2\leq|\vec{a}|^2\cdot|\vec{b}|^2$. Мұнда вектолардың координаталары :

$$\vec{a}(\frac{x}{\sqrt{y+z}};\frac{y}{\sqrt{z+x}};\frac{z}{\sqrt{x+y}}),\vec{b}(\sqrt{y+z};\sqrt{z+x};\sqrt{x+y})\cdot$$

$$(\vec{a}\cdot\vec{b})^2=(x+y+z)^2\leq(\frac{x^2}{y+z}+\frac{y^2}{z+x}+\frac{z^2}{x+y})(y+z+z+x+x+y),$$

$$(x+y+z)^2 \le 2(\frac{x^2}{y+z}+\frac{y^2}{z+x}+\frac{z^2}{x+y})(x+y+z),$$

$$S=\frac{x^2}{y+z}+\frac{y^2}{z+x}+\frac{z^2}{x+y}\ge\frac{1}{2}(x+y+z).$$

Енді арифметикалық және геометриялық орталар арасындағы қатыс бойынша табамыз:

$$\frac{x+y+z}{3}\ge\sqrt[3]{xyz}\ ,\ S=\frac{x^2}{y+z}+\frac{y^2}{z+x}+\frac{z^2}{x+y}\ge\frac{1}{3}(x+y+z)\cdot\frac{3}{2}\ge\sqrt[3]{xyz}\cdot\frac{3}{2}=\frac{3}{2}.$$

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Генкель Г.З. Геометрические решения негеометрических задач. – Москва: Просвещение, 2007.
2. Генкин Г.З. Геометрические решения алгебраических задач. «Математика в школе», №7, 2001, 61 с.
3. Готман Э.Г., Скопец З.А. Решение геометрических задач аналитическим методом. – М.: Просвещение, 1979.
4. Кравцев С.Ю., Макаров Ю.И., Максимов М.И. и др. Методы решения задач по алгебре: от простых до самых сложных. – М.: Экзамен, 2001.
5. Киселева Ю.С. Методическое пособие по теме: Использование геометрических методов.
6. Лысенко Ф.Ф. Учимся решать задачи с параметром. – Ростов-на-Дону, Легион, 2012.
7. Мигина А. Решение уравнений с применением оригинальных приемов. – Газета «Математика», №37, 2001, 26 с.
8. Попов В.А. Иррациональные уравнения, неравенства и косинусов. «Математика в школе», №6, 1998.
9. Филимонов В.А. Геометрия помогает решить задачу. «Математика в школе», №2-3, 19 с.

ӘОЖ 37.013.75

РОБОТОТЕХНИКА БОЙЫНША ҮЙІРМЕ ЖҰМЫСТАРЫНДА ИНТЕРАКТИВТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ: ОЗЫҚ ТӘЖІРИБЕЛЕР МЕН МЫСАЛДАР

Саназар Гүлзат Айдарбекқызы
sanazar.gulzat@mail.ru
7М01503 – «Информатика» білім бағдарламасының 1 курс магистранты
Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, физика-математика ғылымдарының кандидаты, «Бағдарламалық инженерия» кафедрасының профессор м.а. – **Ележанова Ш.К.**

Қазіргі әлемде робототехника жоғары технологиялар саласындағы жетекші бағыт ретінде ғана емес, сонымен қатар білім беру процесінің маңызды элементі ретінде де әрекет етеді. Робототехниканы оқу бағдарламаларына енгізу осы саланың қарқынды дамуына ғана емес, сонымен қатар технологиялық дәуірде тиімді жұмыс істей алатын мамандарды даярлау қажеттілігіне байланысты. Робототехника негіздерін меңгеру техникалық ойлауды, креативтілікті, сондай-ақ әртүрлі жастағы оқушылардың командада жұмыс істеу дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Интерактивті оқыту, өз кезегінде, оқушыларды оқу процесіне белсенді тартуға, олардың сыни ойлауын, тәуелсіздігі мен шығармашылық белсенділігін ынталандыруға бағытталған педагогикадағы заманауи тәсіл болып табылады. Оқытудың бұл әдісі әсіресе робототехника саласында өзекті болып табылады, мұнда білім мен дағдыларды практикалық қолдану шешуші рөл атқарады.

Мақаланың мақсаты-ең тиімді тәсілдер мен тәжірибелерді анықтау мақсатында робототехника бойынша үйірме жұмысында қолданылатын интерактивті оқыту әдістерін зерттеу және талдау.

Мақсатқа жету үшін мақаланың алдында келесі міндеттер тұр:

- Интерактивті оқытудың негізгі сипаттамалары мен принциптерін анықтау.
- Робототехника бойынша үйірме жұмысына бейімделген интерактивті оқыту әдістерін зерттеу және жүйелеу.
- Нақты мысалдар мен жағдайларға негізделген робототехникада интерактивті оқытуды қолданудың озық тәжірибесін талдау.
- Оқытудың интерактивті әдістерін енгізуге байланысты негізгі проблемалар мен сын-қатерлерді анықтау және оларды шешу жолдарын ұсыну.

● Интерактивті оқыту әдістерін қолдана отырып, робототехника бойынша үйірме жұмысы шеңберінде мұғалімдер мен тәлімгерлерге білім беру процесін оңтайландыру бойынша ұсыныстар тұжырымдау.

Интерактивті оқыту-бұл мұғалім мен оқушылар арасындағы, сондай-ақ оқушылардың өздері арасындағы белсенді өзара әрекеттесуді қамтитын педагогикалық тәсіл. Бұл әдістің негізгі қағидасы-оқу процесін білімді біржақты беруден екіжақты процеске айналдыру, онда студенттер ақпарат алып қана қоймай, оны талдауға, талқылауға және практикада қолдануға белсенді қатысады. Бұған жұмыстың әртүрлі формаларын қолдану арқылы қол жеткізіледі: топтық пікірталастар, Жобалық іс-шаралар, рөлдік ойындар, кейс-әдістер және басқа интерактивті әдістер [1].

Психология мен педагогика тұрғысынан интерактивті оқыту оқушылардың белсенділігі мен белсенділігі арқылы материалды тереңірек игеруге ықпал етеді. Бұл сыни ойлауды, ақпаратты талдау және синтездеу қабілеттерін дамытуды ынталандыратын және оқуға деген ынтаны арттыратын тәсіл, өйткені студенттер алған білім мен оларды практикалық қолдану арасындағы тікелей байланысты көреді. Сонымен қатар, интерактивті оқыту әдістері топта жұмыс істеу, қарым-қатынас дағдылары және басқаларды тыңдау және есту қабілеті сияқты әлеуметтік дағдыларды дамытуға ықпал етеді.

Артықшылықтары:

- Мотивация мен қызығушылықты арттыру: интерактивті әдістер робототехника бойынша оқытуды қызықты әрі түсінікті етеді, бұл оқушылардың назарын аударуға және олардың мотивациясын арттыруға көмектеседі.
- Практикалық дағдыларды дамыту: нақты жобалармен жұмыс жасай отырып, студенттер қажетті бағдарламалау, жобалау және электроникамен жұмыс істеу дағдыларын игереді, бұл қазіргі еңбек нарығында құнды сатып алу болып табылады.
- Әлеуметтік дағдыларды қалыптастыру: топтық жұмыс және талқылау қарым-қатынас дағдыларын дамытуға, топта жұмыс істеуге және басқалардан үйренуге ықпал етеді.
-
- Кемшіліктері:
- Педагог біліктілігіне қойылатын талаптар: оқытудың интерактивті әдістерін тиімді пайдалану үшін оқушылардың жеке қажеттіліктеріне сәйкес оқытуды бейімдей алатын мұғалімнің жоғары біліктілігі мен дайындығы қажет.
- Уақыт пен ресурстардың шығындары: интерактивті сабақтарды дайындау және жүзеге асыру көбінесе айтарлықтай уақыт пен материалдық шығындарды талап етеді, әсіресе жоғары технологиялық жабдықтармен жұмыс істеу кезінде.

- Оқушылардың дайындық деңгейіндегі айырмашылықтар: оқушылардың білімі мен дағдылары әртүрлі топтарда тиімді интерактивті оқытуды ұйымдастыруды қиындататын теңгерімсіздік болуы мүмкін.

Осылайша, белгілі бір қиындықтарға қарамастан, робототехника бойынша үйірмелік жұмыс контекстіндегі интерактивті оқытудың артықшылықтары оны білім беру практикасындағы ең перспективалы және тиімді тәсілдердің біріне айналдырады.

Робототехникадағы интерактивті оқыту әр түрлі әдістерді қамтиды, олардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері мен артықшылықты қолдану салалары бар. Төменде ең көп таралған әдістерге шолу берілген [2].

Жобалау әдісі студенттердің жеке жобаларын құруды қамтиды, мысалы, белгілі бір тапсырманы орындау үшін роботты жобалау және құрастыру. Бұл әдіс техникалық дағдыларды дамытуға ықпал етеді, сонымен қатар жобаларды идеядан дайын өнімге дейін жоспарлауға және жүзеге асыруға үйретеді.

Ойын әдістері студенттерге бағдарламалау, логика және робототехникалық жүйелермен жұмыс істеу негіздерін ойын түрінде меңгеруге мүмкіндік беретін білім беру ойындары мен тренажерларды пайдалануды қамтиды. Ойындар қарапайым компьютерлік бағдарламалардан бастап, нақты робототехникалық тапсырмаларды жан-жақты модельдеуге дейін болуы мүмкін.

Проблемалық оқыту әдісі студенттерге робототехника саласындағы білімді қолдана отырып, кешенді шешуді қажет ететін нақты немесе гипотетикалық проблемалық жағдайларды ұсынудан тұрады. Бұл аналитикалық ойлауды және теориялық білімді іс жүзінде қолдану қабілетін дамытуға ықпал етеді.

Кейс-әдіс робототехника тәжірибесінен нақты жағдайларды талдауды қамтиды, бұл студенттерге роботтарды әртүрлі жағдайларда қолданудың күрделілігі мен нюанстарын түсінуге, сондай-ақ нақты мәселелердің ықтимал шешімдерін әзірлеуге және талқылауға мүмкіндік береді.

Бұл әдістерді робототехника бойынша үйірме жұмысына бейімдеу оқу процесінің икемділігін, қызығушылық тудыратын тақырыптар мен жобаларға терең ену мүмкіндігін, сондай-ақ оқушылардың әртүрлі дайындық деңгейлерінің болуын қамтитын оқытудың осы түрінің ерекшелігін ескеруді талап етеді.

1. Жобалық әдісті студенттерге олардың тәжірибесі мен дағдыларына байланысты Әртүрлі күрделіліктегі жобаларды ұсыну арқылы бейімдеуге болады. Сондай-ақ, жеке және командалық форматта жұмыс істеуге мүмкіндік беру маңызды.
2. Ойын әдістерін мотивация мен әртүрлілік элементі ретінде үйірме жұмысына біріктіруге болады, бұл студенттерге білімді бекіту үшін ойын элементтерімен неғұрлым маңызды жобалық тапсырмаларды ауыстыруға мүмкіндік береді.
3. Проблемалық оқыту әдісі үйірме жұмысы үшін өте қолайлы, өйткені ол студенттерді сыни ойлау мен шығармашылықты ынталандыру арқылы шешімдерді белсенді іздеу процесіне тартуға мүмкіндік береді. Мәселелер топтың мүдделері мен деңгейіне бейімделуі мүмкін.
4. Кейс-әдісті робототехника саласындағы сәтті жобаларды да, белгілі бір қиындықтарға тап болған жобаларды да талқылау және талдау үшін пайдалануға болады. Бұл студенттерге роботтармен жұмыс істеудегі нақты қиындықтарды жақсы түсінуге және оларды жеңу дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

Робототехника бойынша үйірмелік жұмыс контекстінде интерактивті оқытудың әртүрлі әдістерін бейімдеу және үйлестіру оқушылардың дағдылары мен құзыреттерін кешенді дамытуға ықпал ететін икемді және тиімді білім беру ортасын құруға мүмкіндік береді [3].

Кесте 1. Робототехниканы оқытуда интерактивті әдістерді қолданудың сәтті мысалдарын талдау.

Ел	Интерактивті әдіс	Мысал сипаттамасы	Мотивацияға әсері	Материалды игеру сапасына әсері
АҚШ	Жобалау әдісі	Мектептерде қарапайым машиналардан бастап күрделі автоматтандырылған жүйелерге дейін оқушылар өздерінің робототехникалық жобаларын жасайтын бағдарламалар енгізіледі.	Жоғары	Тақырыпты терең түсіну
Жапония	Ойын әдістері	Оқушыларға көңілді және интерактивті білім алуға мүмкіндік беретін ойын сценарийлерін жасау арқылы бағдарламалауды үйрету үшін робототехникалық жинақтарды пайдалану.	Жоғары	Практикалық дағдыларды жетілдіру
Финляндия	Проблемалық оқыту әдісі	Студенттер жергілікті кәсіпорындар ұсынған нақты техникалық мәселелерді шешеді, бұл студенттерге теориялық білімді іс жүзінде қолдануға көмектеседі.	Жоғары	Аналитикалық қабілеттерін арттыру
Германия	Кейс-әдісі	Университеттерде студенттерге нақты жағдайларды зерттеуге және шешімдерді әзірлеуге мүмкіндік беретін күрделі робототехникалық жүйелерді талдау үшін кейс-әдіс қолданылады.	Жоғары	Сыни ойлауды жақсарту

Оңтүстік Корея	Аралас әдіс	Робототехника курстарындағы жобалық әдіс пен ойын технологиясының үйлесімі, мұнда оқушылар тестілеу үшін VR (виртуалды шындық) көмегімен жобалар жасайды.	Өте жоғары	Техникалық және шығармашылық дағдыларды күшейту

Бұл мысалдар интерактивті оқыту әдістерін оқушылардың робототехника саласындағы материалды меңгеру мотивациясы мен сапасын арттыру үшін қалай тиімді пайдалануға болатынын көрсетеді. Жобалық жұмыс, ойын арқылы оқыту, нақты мәселелерді шешу және кейстерді талдау арқылы оқушыларды білім беру процесіне белсенді тарту тек нақты техникалық дағдыларды қалыптастыруға ғана емес, сонымен қатар сыни ойлауды, шығармашылықты және командалық жұмысты дамытуға ықпал ететінін атап өткен жөн[4].

Бұл бөлімде робототехника бойынша үйірме жұмысындағы интерактивті сабақтар мен жобалардың нақты мысалдары, сондай-ақ қатысушылардың нәтижелері мен кері байланысын талдау ұсынылған.

1-мысал: Робот шаңсорғышты жасау

Сипаттама: орта мектеп жасындағы оқушылар қарапайым Робот шаңсорғышты жасау жобасына қатысады. Тапсырма роботты жобалауды, құрастыруды, бағдарламалауды және тестілеуді қамтиды. Жоба топтық жұмыс аясында жүзеге асырылады, бұл коммуникативті дағдылар мен командада жұмыс істеу қабілетін дамытуға ықпал етеді.

Нәтижелер және кері байланыс: жобаны робототехникаға деген қызығушылықтың артуын және олардың техникалық дағдыларына деген сенімділіктің артуын атап өткен қатысушылар жоғары бағалады. Әсіресе оң пікірлер жобаны сәтті аяқтағаннан кейін жетістік сезімімен байланысты болды. Оқытушылар оқушылардың сыни тұрғыдан ойлау және проблемаларды шешу қабілетінің жақсарғанын атап өтті.

2-мысал: робототехника турнирін ұйымдастыру

Сипаттама: орта мектеп оқушылары үшін робототехника бойынша турнир ұйымдастырылды, онда тапсырмалар роботтардың тапсырмаларды орындау жылдамдығы, ептілігі және дәлдігі бойынша жарыстарды қамтыды. Турнирге дайындық оқушылардан тек техникалық дағдыларды ғана емес, сонымен қатар өзгермелі жағдайларға тез бейімделу және стратегияларды әзірлеу қабілетін талап етті.

Нәтижелер және кері байланыс: турнир қатысушылар арасында үлкен қызығушылық тудырды және бәсекелестік пен командалық жұмыс рухын көтерді. Көптеген студенттер бұл формат роботтарды жобалау мен бағдарламалаудағы күшті және әлсіз жақтарын жақсы түсінуге мүмкіндік бергенін атап өтті. Оқытушылар оқушылардың мотивациясының артуын және олардың білім беру процесіне белсенді қатысуын атап өтті.

3-мысал: роботты бақ құру

Сипаттама: Робототехника үйірмесінің бөлігі ретінде студенттер Роботтар суару, азықтандыру және өсімдіктердің күйін бақылау функцияларын орындайтын роботтық бақшаны құруға қатысады. Жоба биология, химия, бағдарламалау және механика саласындағы білімді қажет етеді.

Нәтижелер және кері байланыс: жоба оқушылар әртүрлі салалардағы білімді қолдана алатын көпсалалы оқыту тәсілінің сәтті мысалы болды. Жоба қатысушылары жалпы ғылымға, атап айтқанда робототехникаға деген қызығушылықтарының айтарлықтай артқанын атап өтті. Сондай-ақ экологиялық жауапкершілік пен Тұрақты дамудың маңыздылығын түсінудің жақсарғаны атап өтілді.

Бұл мысалдар робототехника бойынша үйірмелік жұмыста оқытудың интерактивті әдістерін практикалық қолдану оқушылардың техникалық дағдыларын жетілдіріп қана қоймай, олардың шығармашылығын, командада жұмыс істеу және кешенді міндеттерді шешу қабілетін дамытуға мүмкіндік беретінін көрсетеді. Қатысушылардың кері байланысы робототехника саласына деген ынта мен қызығушылықтың айтарлықтай артуын растайды[5].

Робототехника бойынша үйірме жұмысындағы интерактивті оқыту әдістерін зерттеу оқушылардың техникалық дағдыларын қалыптастыруда ғана емес, сонымен қатар шығармашылықты, сыни ойлауды дамытуда, сондай-ақ топтық жұмыс пен кешенді міндеттерді шешу қабілеттерінде де осы тәсілдердің елеулі әлеуетін көрсетеді. Әртүрлі елдердің мысалдары интерактивті оқыту әдістерінің әмбебаптығы мен бейімделгіштігін көрсетеді, бұл оларды әртүрлі мәдени және білім беру контексттерінде робототехника бойынша білім беру бағдарламаларына сәтті біріктіруге мүмкіндік береді. Робототехника бойынша үйірме жұмысындағы оқытудың интерактивті әдістерінің рөлі өте маңызды болды, өйткені олар материалды тереңірек түсінуге ықпал етеді, оқушылардың мотивациясын арттырады және оларды белсенді білім беру процесіне тартады. Интерактивті әдістердің тиімділігі пәнге деген қызығушылықтың артуымен және академиялық нәтижелердің жақсаруымен ғана емес, сонымен қатар командада жұмыс істей білу, сыни тұрғыдан ойлау және мәселелерді өз бетінше шешу сияқты маңызды дағдылардың дамуымен де расталады. Жобалық тәсілді, ойын әдістерін, проблемалық оқыту әдісін және кейс-әдісті қоса алғанда, әртүрлі интерактивті әдістерді қолдану олардың бірін-бірі толықтыратын әлеуетін және кешенді және көпсалалы білім беру ортасын құру мүмкіндігін көрсетеді[6].

Мұғалімдер үшін интерактивті әдістерді оқу процесіне белсенді түрде қосу, оларды үйірме жұмысының ерекшелігіне және оқушылардың дайындық деңгейіне бейімдеу ұсынылады. Әрбір сабақтан немесе жобадан кейін кері байланыс пен рефлексияны қамтамасыз ету маңызды, бұл алынған тәжірибені тереңірек түсінуге және материалды игеруге ықпал етеді. Білім беру процесін ұйымдастырушылар үшін педагогтар арасында тәжірибе алмасу үшін жағдай жасау, оқытудың интерактивті әдістері бойынша тренингтер мен мастер-класстар өткізу, сондай-ақ қажетті ресурстар мен жабдықтарға қол жеткізуді қамтамасыз ету маңызды. Сондай-ақ бірлескен жобаларды әзірлеу және іске асыру үшін білім беру мекемелері, ғылыми ұйымдар мен өнеркәсіп арасындағы ынтымақтастықты ынталандыру ұсынылады, бұл студенттерге Робототехниканың практикалық маңыздылығы мен перспективаларын жақсырақ түсінуге мүмкіндік береді.

Зерттеу қорытындысы интерактивті оқытудың робототехника бойынша білім беруді дамытуға қосқан елеулі үлесін көрсетеді және оқу процесін одан әрі жетілдіру үшін нақты ұсыныстарды ұсынады. Бұл білім беру сапасын арттыруға ғана емес, сонымен қатар қазіргі технологиялық әлемде тиімді жұмыс істей алатын білікті мамандарды даярлауға да ықпал етеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Алексеева О.В. Робототехникаға арналған инновациялық әдістерді оқыту // – Ғылым баспасы, 2022, №3, Б. 34-45
2. Зайцев Д.Л., Кузнецова А.М. Білім беруде ойын әдістері: теориядан тәжірибеге дейін // Политехника. – 2021, №4, Б. 56-68
3. Морозова Л.С. Кружок жұмысындағы шығармашылықты дамытуда жобалық әдіс ретінде // Педагогикалық инновациялар вестнигі. – 2023, №2, Б. 45-59
4. Федоров А.Б. Білім беруде робототехника: глобалдық трендтер және жергілікті шешімдер // Инновациялық ғылым журналы. – 2020, №5, Б. 112-125
5. Кравченко В.И., Михайлова С.П. Заманауи мектепте интерактивті оқыту // Уральский университеті. – 2022, №1, Б. 75-83
6. Лебедев М.К. Барлығына арналған робототехника: оқыту әдістері мен тәсілдері // Кибернетика және білім беру жүйелері. – 2023, №8, Б. 33-47

УДК 004.89

СОЗДАНИЕ ЧАТ-БОТА ДЛЯ ПРОГНОЗИРОВАНИЯ НА ОСНОВЕ РАЗРАБОТКИ АЛГОРИТМОВ МАШИННОГО ОБУЧЕНИЯ

Сарсенбаев Алишер Ержанович
alishersarsenbaevazaza@gmail.com
Студент 3 курса образовательной программы «Информационные системы»
Алматинский Технологический Университет, г.Алматы, Республика Казахстан
Научный руководитель, м.т.н., лектор – **Букенова И.Н.**

С постоянным ростом объемов доступных данных и усовершенствованием вычислительных технологий машинное обучение становится ключевым инструментом для прогнозирования спроса на товары и услуги в современной экономике. Эффективное предсказание спроса имеет важное значение для оптимизации производства, управления запасами, планирования маркетинговых кампаний и обеспечения устойчивости бизнеса. Исследование и разработка алгоритмов машинного обучения, способных точно прогнозировать спрос, представляют собой актуальную задачу, которая требует глубокого анализа данных, создания эффективных моделей и их адаптации к конкретным условиям рынка.

По результатам проведенного анализа в интегрированных платформах, потенциальными проблемами являются недостаточность данных для эффективной работы алгоритмов машинного обучения, необходимость наличия большого объема качественных данных, так как сложно получить достаточное количество данных, особенно если кампании оперируют на новом рынке.

В результате исследования и анализа различных методов машинного обучения, их применения для прогнозирования спроса на товары и услуги можно прийти к выводу, что в научных работах данного типа не освещены рыночные факторы – рыночные условия и тренды могут быть подвержены значительными изменениями, что затрудняет прогнозирование спроса даже при использовании современных алгоритмов машинного обучения. К примеру: внезапные экономические кризисы или изменение в потребительских предпочтениях. В данной статье проведен обзор современных подходов к решению данной задачи, рассмотрены основные методы и алгоритмы, а также приведены примеры их применения в различных сферах экономики. Работа направлена на выявление наиболее эффективных и точных методов прогнозирования спроса, что позволит повысить эффективность управления бизнес-процессами и обеспечить устойчивое развитие организаций в условиях динамично изменяющегося рынка.

Материалы и методы. Объектом исследования для данной научной статьи является часто потребляемые товары на всемирном рынке -технические устройства, модные товары, промышленные товары.

Задачи исследования:

1) Сбор данных. Получение исторических данных о продажах, включая объемы, цены, сезонные факторы и маркетинговые активности. Сбор данных о клиентских предпочтениях, демографических характеристиках. Интегрирование внешних данных, такие как; экономические показатели и данные о конкурентной среде.

2) Выполнение обработки выбросов и аномалий. Пропущенные значения заполнены или удалены. Категориальные переменные преобразованы в числовой формат. Привод данных для одинакового масштаба.

3) Выбор и разработка моделей. Использование алгоритмов машинного обучения: линейная регрессия – Lasso – функция потерь [1]. Целью является минимизация функции потерь и измерение разницы между предсказанными значениями и реальными данными. L1-

регуляризации, к обычной функции потерь добавляется штрафное слагаемое, равное сумме абсолютных значений коэффициентов модели. Это штрафует модель за большие значения коэффициентов и стимулирует их уменьшение к нулю. Фактически это приводит к отбору признаков, поскольку коэффициенты, отвечающие за менее важные признаки, будут равны нулю. Lasso регрессия имеет гиперпараметр, который определяет степень регуляризации. Данный параметр регулирует силу штрафа за большие значения коэффициентов. Выбор оптимального значения гиперпараметра может быть выполнен с использованием метода кросс-валидации. Преимущества использования Lasso регрессии.

- отбор признаков. Lasso регрессия позволяет автоматически выбирать наиболее важные признаки, что полезно при анализе большого количества данных и переменных.

-регуляризация. L1-регуляризация помогает предотвратить переобучение модели и улучшить её обобщающую способность.

-интерпретируемость. Значения коэффициентов, оставшихся после применения Lasso, легче интерпретировать, поскольку они представляют собой только наиболее важные признаки.

В упомянутой регрессии Lasso, включена конфигурация Ряда Тейлора:

$$\Gamma(z) = \int_0^\infty t^{z-1} e^{-t}\,dt = \frac{e^{-\gamma z}}{z} \prod_{k=1}^{\infty} \left(1 + \frac{z}{k}\right)^{-1} e^{z/k}, \qquad \gamma \approx 0.43677548$$

Ряд Тейлора, приведённый выше, допускает замену матрицу на скаляр. Примерам является интеграл Гаусса, которой содержит конечное число слагаемых. Вычисленное двумя способами:

$$\int_{-\infty}^{\infty} e^{-x^2}\,dx = \left[\int_{-\infty}^{\infty} e^{-x^2}\,dx \int_{-\infty}^{\infty} e^{-y^2}\,dy\right]^{1/2} = \left[\int_0^{2\pi} \int_0^{\infty} e^{-r^2} r\,dr\,d\theta\right]^{1/2} = \left[\pi \int_0^{\infty} e^{-u}\,du\right]^{1/2} = \sqrt{\pi}$$

Используя разложение Тейлора для скалярной функции и заменяя в самом конце:

$$Z(\upsilon) = \frac{1}{\sqrt{\pi}} \int_{-\infty}^{\infty} \frac{e^{-t^2}\,dt}{t - i\upsilon} = i \int_0^{\infty} e^{-\upsilon t - t^2/4}\,dt$$

В библиотеки скалярного предназначения интегрированы ряд математических данных:

$$\begin{pmatrix} U(t) \\ V(t) \\ W(t) \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 0 & \cos Rt & -\sin Rt \\ 0 & \sin Rt & \cos Rt \end{pmatrix} \begin{pmatrix} U(0) \\ V(0) \\ W(0) \end{pmatrix}$$

Матрица вращения для скалярного произведения и предсказания точных данных на основе текущего рынка, путем разделения дельта функций на две общие матрицы – (t) и (0) значения.

Смешанное произведение векторов объясняет концепцию разложения данных на встроенные значение библиотеки скалярной функции – sklearn.

$$\mathrm{A} \cdot \mathrm{B} \times \mathrm{C} = \mathrm{A} \times \mathrm{B} \cdot \mathrm{C} = \begin{vmatrix} A_x & A_y & A_z \\ B_x & B_y & B_z \\ C_x & C_y & C_z \end{vmatrix}$$

4) Обучение моделей – разделение данных на обучающую, валидационную и тестовую выборки. Обучение моделей на исходных данных [2]. Производительность моделей на валидационной выборке.

5) Оценка и улучшение моделей. Проведение тест кейсов под каждый шаг интеграции данных, анализ данных и внесение коррективов в модели, применение методов ансамблирования и оптимизации для повышения обобщающей способности.

6) Результаты и интерпретация. Результаты спроса и интерпретация в валидный курс, визуализация прогнозов и выявление основных трендов.

7) Использование и мониторинг в реальном времени. Интеграция моделей в систему управления предприятием, мониторинг реальных данных и обновление моделей, совершенствование методов и моделей на основе новых данных и технологических достижений . [3].

На рис 1 представлена технологическая схема интеграции машинного обучения с применением CML DATA.

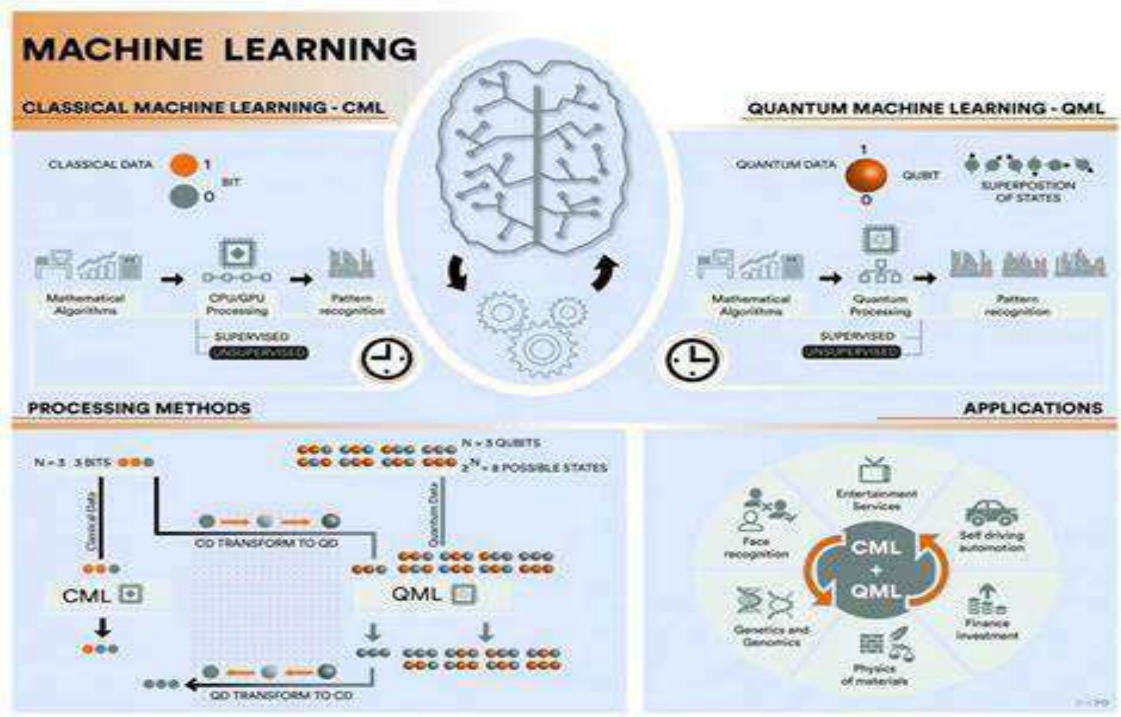


Рисунок 1. Технологическая схема интеграции базы в платформу чат бота.

Результаты и обсуждения**.** В рамках исследования использованы исторические данные о продажах товаров и услуг, а также данные о ценах, сезонных факторах, маркетинговых активностях и других важных переменных. Для прогнозирования спроса применены различные алгоритмы машинного обучения, включая многомерную линейную регрессию и Lasso регрессию. Разработанные модели машинного обучения показали высокую точность в прогнозировании спроса на товары и услуги. Определены наиболее значимые факторы, влияющие на спрос, такие как: цены, сезонные колебания и маркетинговые стратегии. Оценка производительности моделей позволила выявить наилучшие модели с высокой способностью к обобщению на новые данные. Полученные результаты имеют важное практическое значение для бизнеса. Они могут быть использованы для оптимизации стратегий маркетинга, ценообразования и управления запасами. Идентифицированные ключевые тренды и закономерности могут помочь бизнесу в принятии стратегических решений и повышении его эффективности [4]. Обсуждение результатов и выводов является важным шагом для практического применения полученных знаний и обеспечения устойчивого развития бизнеса. Исследование позволило разработать эффективные модели прогнозирования спроса на товары и услуги с использованием методов машинного обучения. Полученные результаты могут быть использованы бизнесом для оптимизации своей деятельности и улучшения стратегических решений. Дальнейшие исследования в этой области могут внести дополнительные вклады в развитие методов прогнозирования спроса и повышение эффективности бизнеса [5].

Для текущего конфигуратора получены следующие данные:

- сбор данных. Собраны данные о товарах/услугах, включая характеристики товаров/услуг, цены, данные о продажах в прошлом, показатели рынка и другие соответствующие факторы, которые могут влиять на спрос [6].

- предобработка данных. Данные могут требовать предварительной обработки, такой как заполнение пропущенных значений, кодирование категориальных переменных, масштабирование числовых признаков и т. д.

- выбор признаков. Применение регрессии Лассо позволяет выбрать наиболее важные признаки из множества доступных. Это позволяет сократить размерность данных и улучшить обобщающую способность модели.

- построение модели. Используя выбранные признаки, можно построить модель регрессии Лассо. Это можно сделать с использованием библиотек машинного обучения, таких как scikit-learn в Python.

- оценка модели. после построения модели необходимо оценить ее производительность на отложенной выборке данных. Это может включать в себя использование метрик оценки регрессии, таких как коэффициент детерминации (R^2), среднеквадратичная ошибка (MSE) и другие.

- настройка гиперпараметров. возможно, потребуется настройка гиперпараметров модели регрессии Лассо для достижения лучшей производительности. Это может быть сделано с использованием методов перекрестной проверки (кросс-валидации) [7].

- прогнозирование спроса. после оценки и настройки модели можно использовать ее для прогнозирования спроса на товары и услуги на основе новых данных.

- мониторинг и обновление модели. Модель может потребоваться периодически обновлять и настраивать в соответствии с изменениями в данных и внешних условиях рынка.

Интеграционный код проекта чат бота можно увидеть на рисунках 2, 3.

```
import telegram
from telegram.ext import Updater, CommandHandler, MessageHandler, Filters
import openai

bot = telegram.Bot(token=4545684756846484684 6kir)
openai.api_key = (765634583745873658435476 54)

def start(update, context):
    context.bot.send_message(chat_id=update.effective_chat.id, text="Привет! Я бот.")

def echo(update, context):
    user_input = update.message.text
    response = openai.Completion.create(
        engine="text-davinci-002",
        prompt=user_input,
        temperature=0.7,)
        max_tokens=50
    )
    context.bot.send_message(chat_id=update.effective_chat.id, text=response.choices[0].text.strip(

def main():
    updater = Updater(token=TELEGRAM_TOKEN, use_context=True)
    dispatcher = updater.dispatcher

    start_handler = CommandHandler('start', start)
    echo_handler = MessageHandler(Filters.text & (~Filters.command), echo)

    dispatcher.add_handler(start_handler)
    dispatcher.add_handler(echo_handler)

    updater.start_polling()
    updater.idle()

if __name__ == '__main__':
    main()
```

Рисунок 2. Импорт библиотек чат бота.

```python
import pandas as pd
from sklearn.model_selection import train_test_split
from sklearn.linear_model import LogisticRegression
from sklearn.metrics import accuracy_score

data = pd.read_csv("your_dataset.csv")

X = data[['X1', 'X2']]
y = data['y']

X_train, X_test, y_train, y_test = train_test_split(X, y, test_size=0.2, random_state=42)

model = LogisticRegression()

model.fit(X_train, y_train)

y_pred = model.predict(X_test)

accuracy = accuracy_score(y_test, y_pred)
print("Accuracy:", accuracy)
```

Рисунок 3. Импорт встроенных моделей машинного обучения.

Интегрированны следующие библиотеки: pandas - для работы с данными, в частности для загрузки и обработки DataSets. Train_test_split, Sklearn.model_selection использованы для разделения данных на обучающую и тестовую выборки. LogisticRegression из sklearn.linear_model представляет модель логистической регрессии Lasso. Accuracy_score из sklearn.metrics используется для оценки точности модели. Данные разделены на признаки (X) и целевую переменную (y). Здесь предполагается, что есть два признака (X1, X2) и одна целевая переменная (y). Train_test_split для разделения данных на обучающую и тестовую выборки. test_size=0.2 означает, что 20% данных будут использоваться для тестирования, а остальные 80% для обучения. random_state для воспроизводимости входных данных.

Функции _running_under_venv() и _running_under_legacy_virtualenv() проверяют, находится ли Python в PEP 405-совместимой виртуальной среде в созданной с помощью старой версии virtualenv соответственно. Функция running_under_virtualenv () возвращает булево значение в зависимости от того, работает ли Python в виртуальной среде. Функции _get_pyvenv_cfg_lines () и _no_global_under_venv () используются для проверки файла pyvenv.cfg и определения, доступны ли системные пакеты в виртуальной среде в соответствии с PEP 405. Функции _no_global_under_legacy_virtualenv () и virtualenv_no_global () используются для проверки наличия файла no-global-site-packages.txt, что указывает на режим без доступа к системным пакетам в виртуальной среде, созданной с помощью старой версии virtualenv.

В итоге разработан чат-бот интегрированный с помощью текущих данных, на платформе Telegram.Основной функцией бота является вывод структурированных данных на основе вводных значений за текущий год и возможность перестраиваться под изменяющийся рынок товаров рисунок 4. Ссылка бота- https://web.telegram.org/k/#@BS_environment_Bot

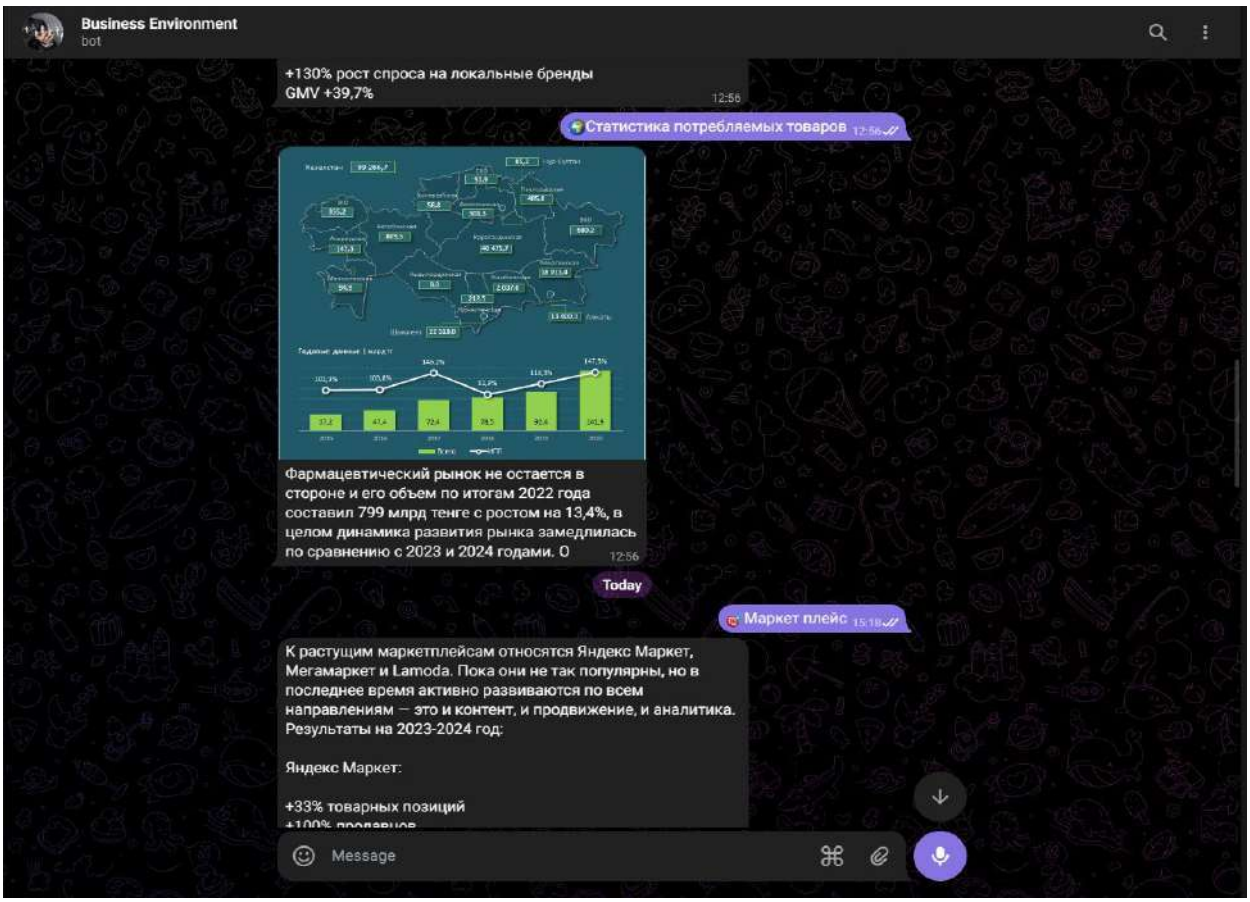


Рисунок 4. Чат Бот прогнозирования.

Заключение. Достижения проекта. В ходе выполнения проекта достигнуты важные результаты, включая разработку и реализацию алгоритмов машинного обучения, способных прогнозировать спрос на товары и услуги с высокой точностью.

Практическая значимость. Разработанные модели могут быть применены в различных областях бизнеса для оптимизации стратегий управления запасами, планирования производства, а также для принятия решений в маркетинговых кампаниях и ценообразовании в интернет интеграциях и сетей

Преимущества моделей. Предложенные алгоритмы машинного обучения обладают рядом преимуществ, таких как: способность работать с большим объемом данных, учитывать сложные зависимости между различными факторами, а также обеспечивать высокую точность прогнозирования.

Перспективы развития. Дальнейшее развитие проекта может включать в себя улучшение моделей путем добавления новых признаков, оптимизацию алгоритмов машинного обучения, а также расширение области применения на другие виды товаров услуг.

Заключительные рекомендации. Для успешной реализации разработанных моделей в бизнес-процессы рекомендуется провести дополнительное тестирование в реальных условиях, обеспечить надежную интеграцию с существующими системами, а также обеспечить регулярное обновление моделей в соответствии с изменяющимися условиями рынка.

Эффективность прогнозирования спроса. Разработанный чат-бот на основе алгоритмов машинного обучения продемонстрировал высокую эффективность в прогнозировании спроса на товары и услуги. Результаты на рисунке 4 показали, что модель способна адаптироваться к изменяющимся рыночным условиям и предсказывать спрос с высокой точностью.

Улучшение бизнес-процессов. Внедрение чат-бота позволяет компаниям оптимизировать свои бизнес-процессы, улучшить управление запасами, снизить риски

излишнего или недостаточного запаса товаров, а также оптимизировать стратегии маркетинга и продаж.

Повышение уровня обслуживания клиентов. Чат-бот способствует повышению уровня обслуживания клиентов, обеспечивая быстрый доступ к информации о наличии товаров, акциях, скидках и других предложениях. Это также позволяет улучшить взаимодействие с клиентами и повысить их удовлетворенность.

Необходимость постоянного обновления и адаптации модели. Важно отметить, что успешное функционирование чат-бота требует постоянного обновления и адаптации модели машинного обучения. Регулярное обновление данных, переобучение модели и внедрение новых алгоритмов необходимы для сохранения высокой точности прогнозирования спроса.

В целом, выполнение проекта позволило добиться значительного прогресса в области прогнозирования спроса на товары и услуги с использованием методов машинного обучения, что может принести заметные выгоды для бизнеса и общества в целом.

Список использованных источников:

1. Tibshirani R. (1996). Regression Shrinkage and Selection via the Lasso. Journal of the Royal Statistical Society: Series B (Methodological), 58(1), P. 267-288

2. Hastie T., Tibshirani R., & Friedman J. (2009). The Elements of Statistical Learning: Data Mining, Inference, and Prediction (2nd ed.). Springer.

3. Zou H., & Hastie T. (2005). Regularization and variable selection via the elastic net. Journal of the Royal Statistical Society: Series B (Statistical Methodology), 67(2), P. 301-320.

4. James G., Witten D., Hastie T., & Tibshirani R. (2013). An Introduction to Statistical Learning: with Applications in R. Springer.

5. Farber S. (2017). Machine Learning: A Probabilistic Perspective. Chapman and Hall/CRC.

6. Friedman J., Hastie T., & Tibshirani R. (2010). Regularization Paths for Generalized Linear Models via Coordinate Descent. Journal of Statistical Software, 33(1), P. 1-22.

7. Brynjolfsson E., & McAfee A. (2014). The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies. W.W. Norton & Company.

8. Davenport T.H., & Harris J. (2017). Competing on Analytics: Updated, with a New Introduction: The New Science of Winning. Harvard Business Review Press.

ӘОЖ 004.056

PYTHON – ПРОГРАММАЛАУ ТІЛІ

Сағытжан Ердос Русланұлы
valihonov677@gmail.com
«Бағдарламалық қамтамыз ету» білім бағдарламасының 3 курс студенті
Жоғары инженерлік технологиялық колледжі, Орал қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, информатика ғылымының магистрі – **Қанибаева Ө.Т.**

Аннотация: Бұл мақалада Python-ның дамуы сипатталған бағдарламалау тілі және оның артықшылықтары.

Python – (орыс тілінде оны жиі питон деп атайды), кең, бірақ сонымен бірге тілді үйрену және пайдалану өте оңай үшін жиі қолданылатын жалпы мақсаттағы бағдарламалау код әзірлеушісінің өнімділігін арттыру, әртүрлі қолданбалар мен бағдарламалар осы тілде жазылған және қызмет етеді кодты оқуға болатындай етіп және Python бағдарламалау тілінен бастап өте қарапайым және көптеген жаңа бастаған бағдарламашыларға түсінікті. Ұсынылған тілдің синтаксисі өте қарапайым және түсінікті, сіз тіпті жасай аласыз бұл тілді минималистік

тілдердің бірі ретінде анықтаңыз бағдарламалау.Әртүрлі қасиеттердің осындай жиынтығымен бір мезгілде, ол үлкен көлемін қамтитын кең кітапхананы қамтиды пайдалы функциялар, бұл өз кезегінде жұмысты жеңілдетеді код жазу.

Python жиі орта мектепте, 8-11 сыныптарда оқытыла бастайды, себебі ол пайдалану оңай және бастау үшін өте қолайлы бастаушы бағдарламашының қызметі. Юнайтедте қазірдің өзінде информатикадан мемлекеттік емтихан тапсырмаларын қойды әртүрлі циклдар мен функциялары бар қарапайым бағдарлама құру және жоғары сынып оқушылары көп қиындықсыз жаза алады бағдарламасы.

Python орта жастағы бағдарламалау тілі болғандықтан,және бүгінгі күнге дейін ең интеллектуалды даму ортасы атағын иеленеді бағдарламалар. Питон тілінің авторы Гвидо ван Россум болды идея ескі құрылымдық тілді жақсарту үшін келді «ABC» бағдарламалау, өйткені оның бірқатар кемшіліктері болды және идеялар үшін оны жасаушыға сәйкес келмеді. Табанды, ауыр және ұзақ жұмыстан кейін

Гвидо ван Россум жоғары интеллектуалды, сценарийлі және бір мезгілде құрды уақыттың қарапайым программалау тілі Python. Соның арқасында әзірлеуші үшін бүкіл бағдарламалау әлемі жаңа деңгейге көтерілді деңгейінде, оның дамуының жаңа саласын ашты, өйткені жоғарыда тілде бірден бірнеше стильді қолдау мүмкін болды бағдарламалау және код құру.

Жаңа тіл бағдарламашыларды қызықтырды және олар оны белсенді түрде бастады. Python сол кезде өте тиімді болғандықтан оқу, Әзірлеушілердің өнімділігі бұрын-соңды болмаған биіктерге көтерілді, бағдарламашылар қатты қуанды.

Python-да көмектесетін артықшылықтардың ұзақ тізімі бар Код әзірлеушілер үшін жұмысыңызды жеңілдетіңіз:

Қарапайымдылық. Python-да бағдарламалау үшін сізге қажет емес кең білім мен дағдылар, өйткені бұл тіл тек үшін ғана емес жоғары және бастапқы деңгейдегі бағдарламашылар, бірақ ол да болуы мүмкін мүлде басқа саладағы мамандар пайдаланады. Өйткені тілдің өзі қарапайым математикалық операцияларды қамтиды және негізінен қамтиды қарапайым ағылшын тілімен ұқсастығы,Python-да ерекше нәрсе жоқ кодты жазуға кедергі келтіруі мүмкін қиындықтар немесе мәселелер.

Дамудың әртүрлілігі. Ең танымал іске асыру болды Си тіліндегі Python-ның танылған нұсқасы CPython болып табылады. Жазылған CPython коды, C бағдарламалау тілімен еркін әрекеттеседі, және осы тілдегі барлық кітапханаларды еркін пайдалануға болады даму. Дәл осындай ұқсастықты басқа тілдермен де жасауға болады, өйткені Python-да басқа тілдерде көптеген енгізулер бар. және өзара әрекеттесуге дейін баратын көптеген салыстырулар бар операциялық жүйелері бар телефондарымыз.

Жоғары таралу. Бұл тілде қолданылады әртүрлі қызмет түрлерінің көптеген бағыттары. Бұл факт, өйткені Python өте жақсы үйренді, тіпті жұмыс істемейтін адам болса да бағдарламалау өрісі, кез келген мәселеге тап болса немесе кодты жазу кезіндегі қате, мысалы әзірлеуші қалай жасау керектігін білмейді цикл немесе бағдарламаны жасау кезінде қате орын алса, мүмкін Мәселенің шешімін желіден қараңыз. Бұл мәселемен, ең алдымен басқа адам бұған тап болды, бұл шешім бар дегенді білдіреді. Сондай-ақ қазірдің өзінде Сіздің қажеттіліктеріңізге сәйкес теңшеуге болатын әртүрлі үлгілер әзірленді мақсаттар.

Құрастыру. Python керемет бапталған бағдарламалау тілі, өзгертулер енгізілгеннен кейін немесе қалыпты жағдайда жазылған кодты тексере отырып, сіз дереу бағдарламаны іске қоса аласыз және қателер үшін кодты тексеріңіз. Бұл бұған ықпал етеді. оның өзі әзірлеу, кодты өзгерту, жөндеу және қателерді түзету орын алады өте жылдам, бұл басқа тілдерден артықшылығы бағдарламалау.

Python бағдарламалау тілінің стандартты кітапханасы бар хаттамалармен жұмыс істеуге арналған кең құралдарды, бірдей модульдерді қамтиды HTTP серверлері мен клиенттері, мысалы, электрондық пошта хабарларын жасау үшін, немесе XML және т.б. Кросс-

платформаны құруға арналған әртүрлі модульдер қолданбалар және басқа да әртүрлі бағдарламалар түрлері. Және тағы басқалар.

Python жиі Perl немесе сияқты тілдермен салыстырылады «Рубин» Python сияқты бұл тілдер түсіндіріледі және бағдарламаларды жүзеге асыру кезінде жақсы жылдамдыққа ие. Python да Perl сияқты, ол сценарийлерді немесе кез келген нәрсені жасау кезінде қауіпсіз қолданылады «скрипттер» деп аталады, ал Python, Ruby сияқты, өте жақсы деп саналады объектіге бағытталған жақсы ойластырылған жүйе бағдарламалау. «Схема» және «Иконка» тілдерінен алынған функционалдық бағдарламалау деп аталатын әдістер Сағат коммерциялық қосымшаларды жасау, Python-да орындау жылдамдығы жиі Java тіліндегі жылдамдықпен салыстырғанда.

Python қарапайым бағдарламалау тілі болғанымен, қарабайыр синтаксиске құрылған, ол әлі де сүйенеді әлемдегі ең танымал және ыңғайлы бағдарламалау тілінің орны. Ол үйрену мүмкіндігінше оңай және оның көмегімен сіз ашуға болады жаңа бағдарламалау мүмкіндіктері әлемі. Осының барлығы қарапайымдылық және кодтаудың қарапайымдылығы, Python-ды қарапайым аудармашыдан біреуіне айналдырды көмектесетін ең танымал бағдарламалау тілдерінің бірі планетада миллиондаған студенттерге білім беру.

Python – қарапайым синтаксисі бар сценарийлік бағдарламалау сөзі. Түсіну үшін мәтіндік хабарламаны экранға шығаратын қарапайым бағдарламаны жазу принциптерін салыстыру жеткілікті. Бұл Java-да қалай көрінеді:

а) Java-дағы Код:

```
class HelloWorldApp {
 public static void main(String[] args) {
   System.out.println("Hello World!"); // Display the string.
   }
 }
```

ә) C+ішіндегі Код:

```
#include<stdio.h>
int main(int argc, char** argv)
{
  printf("Hello World");
 }
```

б) Міне, Python-да. Кодтың бір жолы ғана:

```
print "Hi there"
```

Сурет 1. а)Java-дағы Код; ә)C+ішіндегі Код; б)Python-дағы код.

Сондықтан Python бағдарламалау жаңадан бастаушылар үшін қол жетімді, ал мамандар оны көптеген мәселелерді шешуге бейімдей алды. Бұл көп платформалы шешім, сондықтан Python туралы білім Мобильді қосымшаларды әзірлеуден бастап ойын индустриясы мен жасанды интеллектке дейінгі салаларда жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

Бағдарламалау тілінде динамикалық теру бар: кез-келген деректер түрін алдын-ала көрсетпестен функцияға беру мүмкіндігі бар. Интерпретация жұмыс қосымшасында толық құрастырылғанға дейін кодтағы қателерді табуға мүмкіндік береді. Айтуынша, Python қатенің қай жерде және неге пайда болғанын анық көрсетеді.

Бұл объектіге бағытталған бағдарламалау тілі (ОР). Python-дағы бағдарламалық жасақтама пакеттерге жиналуы мүмкін модельдер түрінде жасалған. Әр нысанның түрі мен құрылымын бағдарламаны орындау кезінде орнатуға болады. Нысандардың әрқайсысы үшін оның ішкі құрылымы туралы барлық ақпаратты алуға болады. Сонымен қатар:

- тілдің логикалық синтаксисі бар, бұл бастапқы кодты оқуға және түсінуге оңай етеді;

- питонның икемділігі мен ауқымдылығы жоғары деңгейлі логиканы бейімдеуге және қажеттілік туындаған кезде күрделі қосымшаларды кеңейтуге мүмкіндік береді;
- Python-да Даму көп жағдайда басқа бағдарламалау тілдеріне қарағанда жылдамырақ;

Питон-интерпретацияланған бағдарламалау тілі. Бұл кодты кез-келген платформадағы кез-келген мәтіндік файлға жазып, содан кейін сәтті іске қосуға болатындығын білдіреді;

Python-да пікірлестердің үлкен қауымдастығы бар. Сондықтан нақты әзірлеушілердің кез-келген күрделілігі ұжымдық түрде шешіледі.

Дегенмен, кемшіліктерге жатқызуға болатын бірнеше ерекшеліктер бар. Бұл баяулық (бұл бағдарламалау тілі Әмбебап болғанымен, басқаларға қарағанда баяу), жұмыс істеуге қажетті ресурстардың көптігі және жүйелік кітапханаларға "қосылу".

Python бағдарламалау тілі келесі салаларда қолданылады:

Кез келген бағыттағы бағдарламалық қосымшаны әзірлеу.

Мобильді қосымшалардың серверлік бөлігін әзірлеу (ең танымал бағыт).

Ойындар. Көптеген заманауи компьютерлік ойындар (мысалы, World of Tanks) ішінара немесе толығымен Python-да жазылған.

Әр түрлі құрылғыларға арналған кіріктірілген жүйелер. Питон көбінесе банкоматтарды басқарудың ішкі платформаларын жазу үшін қолданылады.

Процестерді автоматтандыру немесе басқа шешімдер жасау үшін қазірдің өзінде іске асырылып жатқан бағдарламаларға арналған сценарийлер мен плагиндер.

Тестілеу (бұл процесті автоматтандыру).

Машиналық оқыту. Python-Machine Learning саласында алгоритмдер мен аналитикалық қосымшаларды жазудың негізгі тілі.

Python Кітапханалары

Питонның әртүрлі кітапханалары нақты тапсырмаларды орындау үшін қолданылады. Мысалы, Matplotlib деректерді екі өлшемді және үш өлшемді графикада көрсетуге жарамды. Pandas деректермен ыңғайлы жұмыс істеу үшін қолайлы. NumPy массивтер құруға және басқаруға мүмкіндік береді. Requests веб-әзірлеу үшін қолданылады. OpenCV-Python "машиналық көру"жүйелерін оңтайландыру мақсатында кескіндерді өңдеу мүмкіндіктерін ашады.

Python бағдарламалау тілінің ең танымал негіздері

Python шеңберлері ыңғайлы және функционалды даму ортасын құруға көмектеседі. Оларда белгілі бір тапсырмаларды орындау үшін пайдалы құралдар, модульдер мен кітапханалар жиынтығы бар. Бұл жұмысты едәуір жеңілдетеді: мысалы, қайталанатын әрекеттерді жоспарлауға уақыт жұмсамауға, бірақ тиісті құралды қолдануға мүмкіндік береді. Сондықтан күнделікті процестерден арылуға және жобаның логикасына шоғырлануға мүмкіндік бар.

Python үшін ең танымал құрылымдардың бірі:

Джанго-ең көне және әйгілі. үлкен интерактивті жобаларды жүзеге асыру үшін құрылған;

Pyramid-параметрлерде ыңғайлы және күрделі стандартты емес идеяларды жүзеге асыруға мүмкіндік береді;

Web2py-ең алдымен веб-қосымшалар үшін жарамды және оны кез-келген архитектурада қолдануға болады.

Танымал Python IDE

Ide немесе интеграцияланған даму орталары – бұл әзірлеушілерге кодты жазу, өңдеу, тестілеу және теңшеу үшін қажетті құралдарды ұсынатын бағдарламалық жасақтама. Python-да әзірлеу үшін көбінесе ide PyCharm, IDLE, Spyder және Atom қолданылады.

Python-ды басқа тілдермен салыстыру

Python vs Java

Python және Java – бағдарламаларды іске қосу және орындау жылдамдығындағы абсолютті қарама-қайшылықтар. Python-динамикалық терумен сипатталатын

интерпретацияланған тіл. Java, өз кезегінде, статикалық теруге ие құрастырылған тіл. "Питонда" жасалған бағдарлама тезірек іске қосылады, бірақ ұзағырақ жұмыс істейді. Ал Java-дағы қосымшалар, керісінше, баяу ашылады және тезірек жұмыс істейді.

Өздеріңіз білетіндей, Java көмегімен кросс-платформалық қосымшаларға код жазуға болады. Дегенмен, Python негізгі операциялық жүйелермен үйлесімді. Сонымен қатар, бұл бағдарламалау тілдерінің екеуі де жүйелік бағдарламаларды жасау үшін қолданылады.

Python Java-ға қарағанда әлдеқайда қарапайым. "Питонды" нөлден үйрену әдетте бірнеше аптаға созылады. Java-ны игеру үшін сізге бірнеше ай жұмсау керек.

Python vs C/C++

Жоғарыда аталған Java-ның барлық ерекшеліктері (C-тәрізді тіл) C/C относятся-ға жатады. Python-дың басты айырмашылығы-әзірлеу құны мен бағдарламалық жасақтама сапасы. C/C++ - да бағдарламалық кодты құру маманнан үлкен біліктілікті талап етеді. Сондықтан, осы тілдерде жасалған бағдарламалық жасақтама жоғары сапаға ие және сәйкесінше қымбатырақ.

Сондай-ақ, Python және C/C ко кодтың ұзындығымен және оны қабылдаудың қарапайымдылығымен ерекшеленеді. Python бағдарламалау тілінде жасалған бағдарламалық өнімдер кейде C / C++ - дағы ұқсас өнімдерден 10 есе қысқа болады. Бұл даму жылдамдығына айтарлықтай әсер етеді.

Python vs JavaScript

Python және JavaScript TIOBE рейтингінде алғашқы екі орынды алады. Бұл тілдер объектіге бағытталған. Python синтаксисі JavaScript-ке қарағанда қарапайым. Бұл жағдайда "питонға" жазылған бағдарламалар баяу орындалады. JavaScript жоғары өнімділікке ие болғандықтан, онда онлайн режимінде жұмыс істейтін қосымшаларды жасауға болады. Осылайша, Python тілінде бағдарламалау Data Science және машиналық оқыту саласында танымал, ал JavaScript веб-әзірлеу үшін қолданылады.

Python vs PHP

Бұл екі тіл де оқу процесінде ерекше қиындықтар туғызбайды. Дегенмен, Python неғұрлым түсінікті және жақсы оқылатын синтаксиске ие. PHP тар мамандануға ие: ол веб-сайттарды құруға арналған. Python, керісінше, көптеген мәселелерді шешу үшін код жазуға мүмкіндік беретін әмбебап бағдарламалау тілі. Дегенмен, "питон" көмегімен жасалған бағдарламалар баяу жұмыс істейді.

Python Кітапханалары

Кітапхана әр уақытта кодты нөлден жазбауға мүмкіндік беретін Python бағдарламалау тілінде жиі кездесетін операциялардың белгілі бір жиынтығын білдіреді. Кез келген әзірлеуші көптеген танымал мүмкіндіктерді қамтитын стандартты кітапханаға қол жеткізе алады. Сонымен қатар, нақты тапсырмаларды орындауға арналған 137000-нан астам қосымша кітапханалар бар (соның ішінде веб-әзірлеу, деректер ғылымы және машиналық оқыту).

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Лутц М. Изучаем Python, 4-е издание. – Пер. с англ. – СПб.: Символ-Плюс, 2011, 1280 с.

2. Златопольский Д.М. Основы программирования на языке Python. – М.: ДМК Пресс, 2017, 284 с.

3. Лутц М. Программирование на Python, том I, 4-е издание. – Пер. с англ. – СПб.: Символ-Плюс, 2011, 992 с.

4. Лутц М. Программирование на Python, том II, 4-е издание. – Пер. с англ. – СПб.: Символ-Плюс, 2011, 992 с.

5. Гэддис Т. Начинаем программировать на Python. – 4-е изд.: Пер. с англ. – СПб.: БХВ-Петербург, 2019, 768 с.

6. Лучано Р. Python. К вершинам мастерства. – М.: ДМК Пресс, 2016, 768 с.

7. Свейгарт Эл. Автоматизация рутиных задач с помощью Python: практическое руководство для начинающих. Пер. с англ. — М.: Вильямс, 2016, 592 с.

8. Рейтц К., Шлюссер Т. Автостопом по Python. – СПб.: Питер, 2017, 336 с.: ил. – (Серия «Бестселлеры O'Reilly»).

9. Любанович Б. Простой Python. Современный стиль программирования. – СПб.: Питер, 2016, 480 с. (Серия «Бестсепперы O'Reilly»).

10. Федоров Д.Ю. Программирование на языке высокого уровня Python: учебное пособие для прикладного бакалавриата // Д.Ю. Федоров. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва: Издательство Юрайт, 2019, 161 с. (Бакалавр. Прикладной курс). ISBN 978-5-534-10971-9. Текст: электронный // ЭБС Юрайт [сайт]. URL: https://urait.ru/bcode/437489 (дата обращения: 13.02.2020)

11. Шелудько В.М. Основы программирования на языке высокого уровня Python: учебное пособие // В.М. Шелудько. – Ростов-на-Дону, Таганрог: Издательство Южного федерального университета, 2017, 146 с. ISBN 978-5-9275-2649-9. – Текст: электронный // Электронно-библиотечная система IPR BOOKS: [сайт]. – URL: http://www.iprbookshop.ru/87461.html (дата обращения: 13.02.2020). – Режим доступа: для авторизир. пользователей

12. Шелудько В.М. Язык программирования высокого уровня Python. Функции, структуры данных, дополнительные модули: учебное пособие // В.М. Шелудько. – Ростов-на-Дону, Таганрог: Издательство Южного федерального университета, 2017, 107 с. ISBN 978-5-9275-2648-2. – Текст: электронный // Электронно-библиотечная система IPR BOOKS: [сайт]. – URL: http://www.iprbookshop.ru/87530.html (дата обращения: 13.02.2020). – Режим доступа: для авторизир. пользователей

13. Доусон М. Программируем на Python. – СПб.: Питер, 2014, 416 с.

14. Прохоренок Н.А. Python 3 и PyQt. Разработка приложений. – СПб.: БХВ-Петербург, 2012, 704 с.

15. Пилгрим Марк. Погружение в Python 3 (Dive into Python 3 на русском)

16. Прохоренок Н.А. Самое необходимое. — СПб.: БХВ-Петербург, 2011, 416 с.

ӘОЖ

МАТЕМАТИКАЛЫҚ МОДЕЛЬДЕУ НЕГІЗІНДЕ МЕКТЕП МАТЕМАТИКА КУРСЫНЫҢ ҚОЛДАНБАЛЫ БАҒЫТТЫЛЫҒЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ

Сәлімжанқызы Балторғын
baltorgyn_01_10@mail.ru
7М01503 – «Математика. Білім беру үдерісін басқару» білім бағдарламасының 2 курс магистранты
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор – **Билялова Ж.Т.**

Қазіргі білім әртүрлі пәндер мен білім салаларын біріктіретін оқытудың интеграцияланған тәсілдерін дамытуға бағытталған. Пәнаралық оқыту – бұл білім алушылардың әлемге жан-жақты көзқарасын қалыптастыруға және сыни ойлауды дамытуға ықпал ететін тиімді әдіс.

Математика контекстінде математикалық модельдеуді пәнаралық оқыту құралы ретінде пайдалану оқушылардың пәнге деген қызығушылығын оятуға және олардың математикалық ұғымдарды түсіну деңгейін арттыруға жаңа мүмкіндіктер ашады.

Елімізде математиканы оқыту үлгілік оқу бағдарламасында білім алушылардың физика, химия, биология және басқа да теориялық облыстарда зерттеулер мен есептерді шешу үшін және практикалық іс-әрекеттерінде математикалық әдістерді қолданудың қарапайым дағдыларын қалыптастыру үшін оқу мақсаттары «Математикалық модельдеу және анализ» бөлімінен көрініс тапқан. Қазіргі уақытта мектеп оқушыларын математикалық модельдеу әдісіне оқыту қажеттілігі байқалады. Бұл білім алушылар күрделі математикалық тапсырмаларды жақсы орындағанымен, қолданбалы есептерді қарастыруда қиындықтарға тап болуымен байланысты. Кез келген қолданбалы есепті шешу процесі толығымен математикалық модельдеуге негізделген. Осыған байланысты білім алушылардың қолданбалы есептерді жобалау және шешу қабілеті олардың математикалық модельдеу әдісін меңгеру деңгейіне байланысты. Математикалық модельдеу әдісін меңгерген жағдайда кез келген математикалық есептерді, соның ішінде қолданбалы есептерді қиындықсыз шеше алады. Бұлай деуімізге негіз де жоқ емес. Еліміздің орта білім беру ұйымдарында білім алушылардың білім жетістіктеріне мониторинг нәтижелерін кешенді талдау есебінде «Математикалық сауаттылық» пәнінен білім алушылардың басым бөлігінде барлық деңгей тапсырмаларының арасында «қиын орындалатын» тақырыптар тізбесінде «Математикалық модельдеу және талдау» бөлімі болып отыр. Атырау облысы бұл сында «Математикалық сауаттылық» бағыты бойынша 20 өңірдің тізбесінен 15-ші орында. Математикалық модельдер - кең түрде математикалық тәсілдер пайдаланатын таңбалар моделінің маңызды класы. Мысалы, күрделі теңдеулер жүйесін көрсетіп, жұлдыздар қойнауында болатын физикалық процесстерді сипаттайтын жұлдыздың математикалық моделін қарастыруға болады. Математикалық модель ретінде объект немесе процестің маңызды қасиеттерін бейнелейтін, математикалық ара қатынастардың жүйесі болып табылатын - формулалар, теңдеулер, теңсіздіктер және т.б. түсіндіріледі. Математикалық модельдеуде біз объектінің нақтылы физикалық қасиетіне және оларда жүретін процестерге ден қоймаймыз, берілген шамалардың шешімге қайта өңделуін ғана қарастырамыз. Математикалық модельдер құру кезінде әркезде берілгендер арқылы ізделінді шаманы өрнектейтін формуланы табу мүмкіндігі тумайды. Осындай жағдайларда қандай да бір дәлдік дәрежесіне жауап бере алатын математикалық әдістер пайдаланылады. Әдебиетте математикалық модель ұғымына келесі анықтама берілген «математикалық модель деп берілген процестерді зерттеу үшін физикалық мәні әртүрлі болса да, ұқсас математикалық өрнектермен бейнеленетін құбылыстарды қарастыру тәсілі» [1]. Қолданбалы есептерді шешу барысында математикалық модельдеудің үш кезеңінде бөлініп көрсетіледі:

1. Формализация – бұл есептің шартын математикалық тілге аудару. Бұл жағдайда шешуге қажетті берілгендер мен ізделінділер бөліп алынады және олардың арасындағы байланыстар математикалық тәсілмен суреттеледі.
2. Құрылған модель бойынша есепті шешу, яғни өрнектің мәнін табу, амалдарды орындау, теңдеуді шешу орындалады.
3. Интерпретациялау, яғни табылған шешімді пайдалана отырып, есептің сұрағына жауапты негіздеп беру [2].

Есепті шешу процесінде оқушыларға қиындық тудыратын кезең - есептің шартын қарапайым тілден математикалық тілге аудару, яғни математикалық модельдің бірінші кезеңі болып табылады. Бұл қиындықтарды жеңілдету мақсатында көмекші модельдер-сүлбелер, кестелер және т.б. құрылады. Сонда есепті шешу процесін бір модельден келесі модельге өту жағдайында қарастыруға болады: есептегі берілген нақты жағдайдағы сөздік модельден көмекші модельге (сүлбелер, кестелер, суреттер, т.б.) олардан - кейіннен математикалық модельге ауысу [3].

Кесте 1. Математикалық модель құрудың мысалдары.

№	Қолданбалы есеп	Оған сәйкес математикалық модель
1	Бақтағы жидектердің барлығы 37 түп. Ондағы қарлыған қарақаттан 3 түп артық, ал таңқурайдан 2 есе кем. Бақтағы қарлыған неше түп? Қарақат неше түп? Таңқурай неше түп?	Бақта х түп қарақат бар болса, қарлыған x+3 түп, ал таңқурай 2(x+3) түп. Есептің шарты бойынша бақтағы жидектердің барлығы 37 түп. Онда теңдеу: $x+(x+3)+2(x+3)=37$
2	Өзен бойындағы екі қаланың ара қашықтығы 60 км. Теплоход бір қаладан екіншісіне барып қайтуға 5 сағ жұмсайды. Өзен ағысының жылдамдығы 2 км/сағ. Теплоходтың тынық судағы жылдамдығын табыңыз.	Теплоходтың тынық судағы жылдамдығын x км/сағ. $\frac{60}{x+2}+\frac{60}{x-2}=5$
3	Кітап бетіндегі мәтіннің ауданы 363 см^2. Осы беттің жоғарғы және төменгі жиегінің ені 2 см, бүйір жақтағы жиегінің ені 1,5 см. Ауданы ең кіші болатындай кітап бетінің өлшемдері қандай болуы керек?	Кітап бетіндегі мәтіннің ені x (см), ұзындығы y (см) деп белгілейік; $x, y > 0$. Кітап бетінің ені $x+3$, ұзындығы $y+4$. Кітап бетінің ауданы 363 см^2 болғандықтан, мәтін енін ұзындығы арқылы $\frac{363}{y}$ деп өрнектейік. Бұдан кітап бетінің ені $\frac{363}{y}+3$. Кітап бетінің ауданының формуласын былай жазамыз: $S=\left(\frac{363}{y}+3\right)(y+4)$.
4	Салымшы банк депозитіне белгілі бір соманы сала отырып, бір жылдан кейін 42000 тг пайда (кіріс) тапты. Бірақ ол банктен ақшаны алмай, оның үстіне 58000 тг қосып, салымын тағы бір жылға қалдырды. Бір жылдан кейін депозитте 456000 тг болды. Банкке алғашында қанша теңге салынды және банктің жылдық пайызы қандай?	Банкке алғашында салынған қаржыны x, банктің жылдық пайызын y деп белгілейік. Санның пайызын табу ережесін қолданып, салымшының алғашында салған қаржысын банктің жылдық өсім пайызымен өрнектейміз. Олар сәйкесінше $x=\frac{4200000}{y}$, $x=\frac{45600000}{100+y}-100000$. Бұдан, $\frac{4200000}{y}=\frac{45600000}{100+y}-100000$.

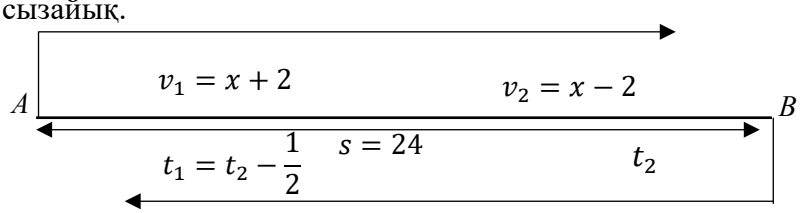
Есепті шешу процесін бұлай ұйымдастыруды психологтар да құптайды. Олар: «модельдер жүйесін іздеу және анықталған бір деңгейдегі модельден келесі модельге жалғасып ауысу, кеңейтілген түрде ойлау операциясы негізінде, анализ және синтез арқылы ойлау процесі жаңа байланыстармен, жаңа сапалармен кіреді», - дейді.

Математикалық модельдеу процесінің барлық кезеңдерін көрсету үшін нақты мысалдар көрсетейік.

Есеп 1. Екі кемежай арасындағы өзен жолының ұзындығы 24 км. Өзен ағысымен төмен қарай жүзген кезде катер осы жолды кері қайтар жолға қарағанда 30 мин тез жүріп өтеді. Өзен ағысының жылдамдығы 2 км/сағ болса, катердің меншікті жылдамдығын табыңдар [4].

І кезең. Есептің математикалық моделін құру. Меншікті жылдамдықты х деп белгілейік, $x > 0$. Ағыспен жүзгендегі жылдамдығы $(x+2)$ км/сағ,

ағысқа қарсы жүзгендегі жылдамдығы $(x-2)$ км/сағ. Есеп шартына сәйкес сызбасын сызайық.



Сурет 1 – Есептің шешу жолын іздеудің моделі.

Катердің ағыспен, ағысқа қарсы жүзген уақыты сәйкесінше $t_1 = \frac{24}{x+2}$, $t_2 = \frac{24}{x-2}$. Бұдан, $\frac{24}{x+2} + \frac{1}{2} = \frac{24}{x-2}$.

Осы теңдеу берілген есептің математикалық моделі.

II кезең. Есепті математикалық теория шеңберінде яғни, модель ішінде шешу. $\frac{24}{x+2} + \frac{1}{2} = \frac{24}{x-2}$

$48(x-2) + (x-2)(x+2) = 48(x+2)$

$x^2 = 196$

$x = \pm 14$

III кезең. Интерпретация. Алынған шешімді есептің берілген мазмұнында тұжырымдалған тілге аудару.Катердің жылдамдығы оң мәнді қабылдайды. Есептің шартына бір түбірі ғана сәйкес. Яғни, катердің меншікті жылдамдығы 14км/сағ.

Білім алушыларды қолданбалы есептерді шешуге үйретудегі проблемаларды жою талаптарының бірі математика сабақтарында пәнаралық байланысты қолдану деп түсінеміз.

Пәнаралық оқытудағы ұтымды әдістердің бірі – пәнаралық көлденең (горизонталды) жоспарлау. Көлденең жоспарлау – әртүрлі пән мұғалімдері алдын ала оқу жоспарын бірге қарап, бөлімдердің, оқу мақсаттарының, дағдылардың қай жерінде ұқсастық бар екенін, қай жерден бір пәннің мүмкіндігін екінші пәнді оқытуда қолдануға болатынын қарастырып, сабақ жоспарын жоспарлауы. Көлденеңінен жоспарлау барысында оқыту мен оқудың келесі аспектілері қарастырылуы мүмкін:

- саралау;
- ресурстарды бірлесіп пайдалану;
- оқушылардың жүктемесі мәселелерін шешу (үй тапсырмасының көлемі);
- пәнаралық интеграция, орта мерзімді және ұзақ мерзімді жоспарларды теңестіру;
- бірлескен міндеттерді жобалау;
- оқушылар үшін оқу үдерісін жоспарлау.

Технологиялық картаны жасау кезінде мұғалімдер оқушылардың пәндік интеграциясы мен әмбебап оқу әрекеттері мен дағдыларын дамыту мүмкіндіктерін анықтайды, сондай-ақ қажетті ресурстардың ортақ қорын құрады [5]. 11-сыныптың «Алгебра және анализ бастамалары» пәні бойынша өзге пән мұғалімдерімен бірлескен көлденең жоспарлау нәтижесінен алынған бірқатар технологиялық карта мен сабақта қолданған тапсырмаларды математикалық модельдеу кезеңдерімен ұсынамыз.

Кесте 2. Көлденең жоспарлауға арналған технологиялық карта.

Ортақ тақырып	Пәні	Оқу мақсаттары
Айналу денелерінің көлемі	Алгебра және анализ бастамалары	11.4.1.9 - айналу денесінің көлемін анықталған интеграл көмегімен есептеу формуласын білу және қолдану;

	Геометрия	11.3.14 - цилиндр көлемін табу формуласын білу және оны есептер шығаруда қолдану; 11.3.15 - конус және қиық конус көлемдерін табу формулаларын білу және оларды есептер шығаруда қолдану;

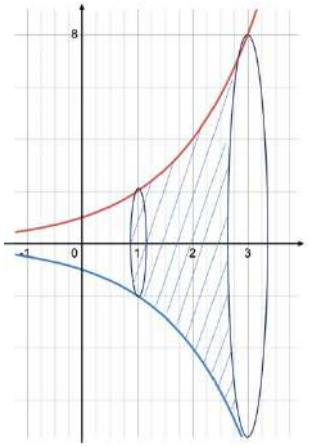
Есеп 2. Жасаушысы $y = 2^x$ функциясымен шектелген айналу денесінің кіші табанының радиусы 2, үлкен табанының радиусы 8. Осы айналу денесінің көлемін табыңыз.

Шешуі. *I кезең.* Есептің математикалық моделін құру.

Есептің шарты бойынша сызбаны сызамыз.

Дененің үлкен табаның радиусы 8 болғандықтан, $y = 8$ сызығын сызамыз. Осыдан, $2^x = 8, x = 3$. Демек, $b = 3$.

Дененің кіші табаның радиусы 2. Осыдан, $2^x = 2, x = 1$. Демек, $a = 1$.



Сурет 2. Есептің шешу жолын іздеудің моделі.

Бұл есептің математикалық моделі белгілі бір интегралды табуға негізделеді: $V = \pi \int_1^3 (2^x)^2 dx$.

II кезең. Есепті математикалық теория шеңберінде яғни, модель ішінде шешу. $V = \pi \int_1^3 (2^x)^2 dx = \pi \int_1^3 2^{2x} dx = \pi \cdot \frac{2^{2x}}{2ln2} |_1^3 = \pi \left(\frac{2^6}{2ln2} - \frac{2^2}{2ln2} \right) = \frac{30}{ln2} \pi$.

III кезең. Интерпретация. Алынған шешімді есептің берілген мазмұнында тұжырымдалған тілге аудару.

Айналу денесінің көлемі $\frac{30}{ln2} \pi (\text{куб. бірл})$.

Кесте 3. Көлденең жоспарлауға арналған технологиялық карта.

Ортақ тақырып	Пәні	Оқу мақсаттары
Көрсеткіштік (экспоненциалды функция)	Алгебра және анализ бастамалары	11.4.1.20 көрсеткіштік функцияның туындысы мен интегралын табу
	Биология	11.3.1.2 - экожүйенің алуан түрлілігі мен тұрақтылығы арасындағы өзара байланысын орнату;

Есеп 3. Зиянкестердің кейбір түрлері белгілі бір уақыт аралығында орманда экспоненциалды түрде көбейеді. Зерттеудің басында олардың саны $2 \cdot 10^4$ болып бағаланды. 6 күннен кейін олардың саны екі есе өсті. Күн сайын бір зиянкес 4 см^2 жапырақ жейді. Зиянкестер 20 күнде қанша жапырақ жейді? [6]

Шешуі. *I кезең.* Есептің математикалық моделін құру. 20 күн ішінде зиянкестер жеген жапырақтардың санын анықтау керек. Тамақтанудың шектелмеген ресурстары жағдайында популяцияларының саны экспоненциалды түрде түрде өсетіні белгілі, яғни $N(t) = ae^{kt}$ (мұндағы t-күндер). *II кезең.* Есепті математикалық теория шеңберінде яғни, модель ішінде шешу.

Бастапқы шарттарды ескере отырып, бізде $N(0) = 2 \cdot 10^4$, $a = 2 \cdot 10^4$; $N(0) = 4 \cdot 10^4$ кезінде.

Демек, $e^{6k} = 2$. Осыдан $k = \frac{ln2}{6}$.

Функция мынадай түрде $N(t) = 2 \cdot 10^4 \cdot e^{\frac{ln2}{6}t} = 2 \cdot 10^4 \cdot e^{\frac{t}{6}}$, мұндағы $0 \le t \le 20$. Әр зиянкес күніне 4 см^2 жапырақ жейтіндіктен, 20 күн ішінде желінетін жапырақтар

$$\int_0^{20} 4 \cdot 2 \cdot 10^4 \cdot e^{\frac{t}{6}} dt = \frac{8 \cdot 10^4 \cdot 2^{\frac{t}{6}} \cdot 6}{ln2} |_0^{20} = \frac{48 \cdot 10^4}{ln2}\left(2^{\frac{20}{6}} - 1\right) \approx 5460869 \text{см}^2$$

III кезең. Интерпретация. Алынған шешімді есептің берілген мазмұнында тұжырымдалған тілге аудару. Жәндіктер 20 күнде 5460869 см^2 ≈ 546 м^2 жейді.

Зерттеу жұмысы барысында қолданбалы есептерді шешу қабілеттерін қалыптастыру процесінің негізгі компоненттерін анықтадық. Қолданбалы есептерді шешу кезіндегі бірқатар талаптар, білім алушылардың қолданбалы есептермен жұмыс істеу процесі нақтыланды. Осы анықталған мәселелер бойынша тәжірибелік жұмыстар жүргізіліп, оқушыларға сауалнама дайындалды. О.Шонаев атындағы орта мектебінің 11-сынып оқушылары «Математикалық модельдеу арқылы математиканы басқа пәндермен интеграциялау маңызды ма?» сауалына 46,2%-і «маңызды», 53,8%-і «маңызды емес» жауаптарын берді. Сауалнама нәтижесі көрсеткендей оқушылардың басым бөлігі математикалық модельдеудің басқа пәндермен байланыста «маңызды емес» деген жауаптарын берген. Оқушыларға математиканың өзге ғылым салаларымен байланысын математикалық модельдеу негізінде беру үшін қолданбалы есептер жүйесі әзірленіп, оқушылардың математикалық модельдеу кезеңдерімен қолданбалы есептерді шешу дағдылары жетілдірілді. Атқарылған жұмыстардан соң 11-сынып оқушыларынан «Математикалық модельдеу арқылы математиканы басқа пәндермен интеграциялау маңызды ма?» сауалымен шығыс сауалнамасы алынды. Нәтижесінде оқушылардың барлығы «маңызды» жауабын берді. Сауалнама нәтижесінің өзгерісін сипаттау үшін сандық мәліметтерді МакНемар критерийіне енгіздік, нәтиже статистикалық жоғарылағанын көрсетті.

Тест МакНемара

Введите данные в четырехпольную таблицу:

	A2 = 1	A2 = 0	ВСЕГО
A1 = 1	7	0	7
A1 = 0	6	0	6
ВСЕГО	13	0	13

где A1 - значение признака до эксперимента, A2 - значение признака после эксперимента

Рассчитать

Результаты:

Критерий	Значение критерия	Уровень значимости, p
χ^2 МакНемара	6.000	0.015
χ^2 МакНемара с поправкой Йейтса	5.042	0.025
χ^2 МакНемара с поправкой Эдвардса	4.167	0.042

Увеличение частоты признака статистически значимо, 0.015

Сурет 3. МакНемар критерийі бойынша нәтиже.

Зерттеу 11-сынып оқушылары үшін қолданбалы есептердің дайын құрастырылған әдістемелік жүйесін пайдалану қолданбалы есептерді шешу ынтасын біршама тиімді қалыптастыруға жағдай жасап, математикалық модельдеудің математиканы ғылымның әртүрлі салаларымен байланыстыру процесінің маңызды құрылымы ретіндегі рөлін саналы түсінуге ықпал ететінін көрсетті.

Қорыта келе біз келесі түйінді ойларды атап өтеміз:

- математикалық модельдеу негізінде мектеп математикасы курсында пәнаралық оқытуды сәтті жүзеге асыру әртүрлі пәндер мұғалімдері арасында тығыз ынтымақтастықты, сондай-ақ арнайы оқу материалдары мен әдістемелерін әзірлеуді талап етеді;

- математикалық модельдеу білім алушыларға математикадағы білімдерін тереңдетіп қана қоймай, оларды ғылымның басқа салаларында тәжірибеде қолдануға бірегей мүмкіндік береді;

- білім алушылардың сыни ойлау дағдыларын, проблемаларды шешуге шығармашылық көзқарасын жетілуіне маңыздылығын атап өту маңызды.

Зерттеу жұмысымыздың нәтижелері мынадай қорытынды жасауға мүмкіндік береді: біздің жұмысымызда баяндалған мектеп математика курсындағы пәнаралық оқытуды математикалық модельдеу негізінде жүзеге асыру білім алушылардың оқу материалын жақсы қабылдауға, шығармашылығы мен аналитикалық ойлауын дамытуға, сондай-ақ олардың пәнді оқуға деген ынтасын арттыруға оң ықпалын тигізеді деп санаймыз және төмендегі ұсыныстарды ескеру керек деп ойлаймыз: 1. Пәнаралық оқытудың оқушылардың оқу үлгерімі мен мотивациясына әсерін одан әрі зерттеу. 2. Оқу процесіне пәнаралық тәсілді енгізу бойынша мұғалімдер үшін неғұрлым егжей-тегжейлі әдістемелік ұсынымдар әзірлеу. 3. Тәжірибе алмасу және пәнаралық ортада жұмыс істеу дағдыларын дамыту мақсатында мұғалімдер үшін практикалық семинарлар мен шеберлік сыныптарын өткізу.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Математическая энциклопедия. Гл. ред. М. Виноградов. Том 3. Коо - Од. М.: Советская энциклопедия, 1982, 1184 с.

2. Скворцова М. Математическое моделирование // М. Скворцова // Математика. – 2003, №14, С. 1-4

3. Сурикова С.В. Использование графовых моделей при решении задач. Начальная школа. – 2002, №4, С. 56-63

4. Әбілқасымова А.Е., Кучер Т.П., Корчевский В.Е., Жұмағұлова З.Ә. «Алгебра». Жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2018, 200 б.

5. https://stepik.org/lesson/381644/step/1

6. Билялова Ж.Т., Сәлімжанқызы Б. Математикалық модельдеу мектеп математика курсындағы қолданбалы есептерді шешу құралы ретінде. «Физика-математикалық білім берудің даму тенденциялары: теориялық зерттеу және практикалық тәжірибе» халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы. –Атырау, 2022.

УДК 53.08

STEM БІЛІМ БЕРУДЕГІ ПӘНАРАЛЫҚ ҚАТЫНАС (7-9 СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА АРНАЛҒАН «ИНЖЕНЕРИЯҒА КІРІСПЕ» КУРСЫН ЖҮРГІЗУ ТӘЖІРИБЕМНЕН)

Сырымова Диана Сырымқызы
diana12.10@mail.ru
7М01501 – «Информатика және білім беруді ақпараттандыру» білім бағдарламасының 1 курс магистранты
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, ф.-м.ғ.к., қауымдастырылған профессор – **Салтанова Г.А.**

Аңдатпа. Мақала нақты өмірдегі мәселелерді шешу дағдыларын дамытуға бағытталған пәнаралық білім беру әдістеріне арналған. STEM – әртүрлі есептер мен идеяларды шешу немесе жүзеге асыру үшін математика, физика, геометрия, робототехника, химия және т.б. көптеген нақты ғылымдардың жиынтығы екендігі атап өтілді.

Мақалада STEM білім беру тәсілін STEM салаларында білімі мен дағдылары бар адамдарды даярлауға арналған оқу бағдарламаларына енгізуге тырысады. STEM-білім берудің күрделілігіне баса назар аударылады, нәтижесінде STEM - білім беру негізінде интеграцияланған білім беруді енгізудің маңыздылығын ескере отырып, STEM - білім берудегі қыздардың үлесін арттыру мәселесіне осы бағыттағы болашақ мамандарды даярлау кезінде басты назар аудару керек екендігі атап өтілді. Сондай-ақ, мақалада Қазақстанда STEM-білім беруді дамыту туралы айтылады. STEM - оқытудың негізгі мәні, STEM-технологияның артықшылықтары мен кемшіліктері анықталды, олар жеке пәндерді де, ғылыми және техникалық-технологиялық зерттеудің заманауи әдістері мен құралдарын зерттеуге пәнаралық тәжірибеге бағытталған тәсілдерді біріктіруден тұрады. Осы анықтаманың нәтижесінде осы жұмыстың мақсаты анықталды - STEM технологиясын білім алушының шығармашылық әлеуетін ашуға ықпал ететін шығармашылық қызметін дамыту құралы ретінде қарастыру. Талдау нәтижесінде STEM технологиялары мен оқытудың жобалық әдісін бір мезгілде қолдану шығармашылық ойлау мен шығармашылық әлеуетті дамытуға ықпал етіп қана қоймай, сонымен қатар болашақ кәсіби қызметте шығармашылық қызмет үшін жағдай туғызады, өйткені ол ынтымақтастық дағдыларын, коммуникабельділікті және шығармашылықта ұжымдық өзара әрекеттесуді қажет етеді. Сондай-ақ мақалада Қазақстанда STEM білім берудің дамуы туралы айтылады.

Кілттік сөздер: пәнаралық қатынас, STEM білім беру, пәндерді интеграциялау, оқыту әдісі, STEM технологиясы, сыни тұрғыдан ойлау, шығармашылық.

STEM білім беру – нақты әлемдегі мәселелерді шешу дағдыларын дамытуға бағытталған пәнаралық білім беру тәсілі. Заманауи STEM білім беру күрделі когнитивтік дағдыларды дамытудың бірегей тәсілі болып табылатын – сыни тұрғыдан ойлауды, мәселелерді құрылымдау және талдау, сондай-ақ бейімделу және топтық жұмыстарды жатқызады. STEM білім беру оқушыларға ғылымды, технологияны, инженерияны және математиканы біріктіретін мазмұнды оқу тәжірибесін қамтамасыз ету үшін инженерлік дизайнмен немесе зерттеулермен айналысатын білім беру түрі ретінде танымал болып келеді. Сонымен қатар, робототехниканы қолдану STEM оқытуды жобалауда маңызды рөл атқарды. Сонымен, STEM білім беру дегеніміз не?

STEM (S-ғылым, T-технология, E-Инженерия, M-математика) білімі - бұл жаратылыстану ғылымдары мен инженерлік пәндерді бір жүйеге біріктіретін модель. Жаһандық еңбек нарығына қарап, корпорацияларға тек инженерлер ғана қажет емес. Олар инженерлік, басқарушылық және икемді дағдылары бар адамдарды іздейді. STEAM мұндай

жұмысшыларды дайындауға көмектеседі. Яғни, STEM-бұл әртүрлі пәндердің түйіскен жеріндегі білім беру моделі. Неліктен қазір STEM біліміне сұраныс артып келеді?

Екі мыңжылдықтың басында АҚШ-тың ірі компаниялары мектеп пен жоғары оқу орындарының білімінің қарқынды дамып келе жатқан жоғары технологиялық салалардың сұраныстарына сәйкестігін мәлімдеді. Жағдайды талдағаннан кейін АҚШ Ұлттық Ғылым қоры 2001 жылы Американың білім беру жүйесін модернизациялау үшін STEM әдісін енгізуді ұсынды.

Тарихқа қайта оралсақ, STEM аббревиатурасын алғаш рет 2001 жылы АҚШ Ұлттық Ғылым қоры жаңа білім беру парадигмасына сілтеме жасау үшін енгізді.

STEM жаңа білім беру тренді жаратылыстану-математикалық цикл, технология, информатика және инженерия, робототехника және өнер пәндерін нақты өмірден алынған нақты есептерді шешу үшін бірыңғай оқыту жүйесіне біріктіруге негізделген оқытудың басқа тәсілдерін білдіреді. Оның көмегімен АҚШ - ты ғылым мен өнеркәсіпті дамыту үшін жоғары білікті техникалық кадрлармен қамтамасыз ету жоспарланды. STEM білімінің артықшылығы-STEM сауаттылығын арттыру кез-келген маманға еңбек нарығында сұранысқа ие болуға көмектеседі. STEM білімінің де жарқын болашағы бар. Қорыта келгенде, АҚШ-тың 2001 жылы басталған STEM тәсіліне негізделген білім беру жүйесін трансформациялау тәжірибесін зерттей отырып, экономикасы дамыған кейбір елдер бұл әдісті өздерінің білім беру саласына енгізе бастады.

Нәтижесінде, бұл модель адамдарға жобалық ойлау мен топтық жұмыста икемділікті үйретеді. Қарапайым инженерлер заманауи бизнеске қызығушылық танытпайды. Оған командада жұмыс істей алатын және командаңы басқара алатын жобалық инженерлер қажет.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Мектеп білімінде интегративті идеяны жүзеге асырудың перспективалы инновациялық нұсқаларының бірі - STEM стратегиясы болып табылады. Тәжірибеге бағытталған жобалар мен зерттеулер түрінде жүзеге асырылатын пәнаралық өзара байланыстың бұл түрі халықаралық деңгейде кеңінен таралуда. STEM - бағытталған оқу бағдарламалары әлемнің көптеген елдерінің білім беру жүйелерінде қолданыс табуда (Hennessy Elliott C. et al., 2023:3) [1].

STEM - білім беру - оқытудың біріктірілген тәсілі яғни, жаратылыстану ғылымдары мен инженерлік шығармашылық, технологиялар мен математиканың кіріктірілуі есебінен жаңаша ойлау болып табылады. Мұндағы негізгі мақсат - пәндерді қысқарту емес, оқушылардың логикалық, креативті және шығармашылық ойлауын, топтық жұмыс дағдыларын, ғылыми – техникалық мансапты таңдауға деген ынтасын арттыра отырып, бейімделу және инновациялық шешімдер табу қабілетін дамыту. STEM тәсілі оқыту мен білімге деген көзқарасты толығымен өзгертеді. Егер дәстүрлі білім берудің негізгі мақсаты білім беру және оны пайдалану болса, онда STEM тәсілі алынған білімді нақты дағдылармен біріктіруге үйретеді. Бұл мектеп оқушыларына идеяны ұсынып қана қоймай, оларды іс жүзінде жүзеге асыруға мүмкіндік береді (Yang R. et al.,2023:1101) [2].

Нәтижесінде STEM білімі жаратылыстану-математикалық цикл пәндерін оқытудың кешенді тәсіліне негізделген, яғни биология, физика, химия және математика сияқты пәндер бөлек оқытылмайды, бірақ нақты технологиялық есептерді шешу үшін бір-бірімен өзара әрекеттеседі. Бұл тәсіл проблемаларды ғылымның немесе техниканың бір саласы тұрғысынан емес, тұтастай қарастыруға үйретеді. Инженерлік, физика және математика негіздерін балаларға қарапайым ойындар, үй эксперименттері және мектеп жобалары арқылы үйретуге болады. Өйткені, физикалық, химиялық және биологиялық ғылымдар бізді барлық жерде қоршап алады және біздің өміріміз осы ғылымдармен тығыз байланысты.

Білу ғана емес, сонымен қатар зерттеу және ойлап табу маңызды. STEM туралы білімді пайдалану мысалы, 3D принтерлермен жұмыс істеу немесе Arduino микроконтроллерімен жұмыс істеу, ағашпен жұмыс істеу, модельдер арқылы адам анатомиясын білу, зертханалардағы қызықты тәжірибелер, STEM тәсілінің негізінде экологиялық мәселелерді

шешу және де болашақ мамандықтар туралы білетін болады. Мысалы, олар болашақта инженер немесе дизайнер болуды шешуі мүмкін. Робототехника, жобалау, бағдарламалау, модельдеу, 3D модельдеу және тағы басқалар қазір бүкіл әлемдегі заманауи жастарды қызықтырады.

Қазақстанда STEM білім берудің белсенді дамуы қазірдің өзінде басталды. Мұны Білім және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы аясында STEM контекстінде мектептегі білім берудің жаңартылған мазмұнына белгіленген көшу дәлелдейді. Жаңа білім беру саясатын іске асыру үшін жаңа технологияларды, ғылыми инновацияларды және математикалық модельдеуді дамытуға бағытталған оқу жоспарларына STEM элементтерін енгізу жоспарлануда. [3].

Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау.

STEM - әртүрлі мәселелер мен идеяларды шешу немесе іске асыру үшін математика, физика, геометрия, робототехника, химия және т.б. сияқты көптеген нақты ғылымдарды біріктіріреді. Бұл тәсілді қолдану ғылымдар арасындағы, мектепте оқылатын пәндер арасындағы байланысты көруге мүмкіндік береді және әр салада білімді нығайтады. STEM көмегімен жобаларды іске асыру кезінде әртүрлі ғылымдардың интеграциясы ғана емес, сонымен қатар инженерлік бағыттардың интеграциясы да орын алады.

Көптеген жылдар бойы STEM-ге жаһандық аренада бәсекелестік артықшылыққа қол жеткізудің кілті болып табылатын далалық зерттеу ретінде көп көңіл бөлінді, бұл STEM маңыздылығына баса назар аударатын білім беру парадигмаларының жаһандық өзгеруіне әкеледі. Осы ауысымның артындағы қозғаушы күштердің бірі студенттерге заманауи қоғамдар алдында тұрған мәселелердің шешімін табуға қабілетті сыни ойшыл болуға мүмкіндік беретін STEM әлеуеті тұрғысынан түсіндіруге болады (Робинсон, 2016). Осылайша, STEM білім берудің ерекше рөлі бар, өйткені ол денсаулық, энергетика және қоршаған ортадағы нақты мәселелерін шеше алады [4].

Қазіргі уақытта STEM технологиясы әдісімен STEAM немесе STEM білім беру қарқынды дамып келеді. Балаларға тәжірибеде, мысалы, биология сабағында адамның тыныс алу мүшелерінің жұмыс істеуін түсіндіру. Адам анатомиясы қалай жұмыс істейтінін түсіну үшін тәжірибеде модель қолданылады. Оқушылар интеграцияланған жоба жасайды, мысалы, робот жасау: Arduino білімін қолдану негізінде, микроконтроллерде жұмыс жасап, робот денесін жасау үшін 3D модельдеуден алған білімін қолданады. Қазіргі уақытта мектептерде немесе қосымша білім беру орындарында оқушыларға STEAM әдісімен білім беріледі. STEM біліміне негізделген білім беру бағдарламалары:Fab-LAB, Робототехника, Анатомия, Экология, Химия, Инженерия, Видеография и шешендік өнер.

Осы курстардың бірінің қағидалары «Инженерияға кіріспе» курсындағы STEM тәсіліне негізделген:

1. Курстың кіріспесі мен жобаның негізгі мақсаттарының бірі – пәнаралық интеграция. Жобалаудағы негізгі талап – математика, физика, химия сияқты әртүрлі ғылыми пәндердің компоненттерін бірлесіп пайдалану. Жобаланған өнімде осы ғылымдардың интеграциясы оқушыға түсінікті болуы керек.

2. Логикалық ойлау дағдыларын меңгеру, инженерлік білімнің адамдардың практикалық іс-әрекетіндегі орны мен рөлін негіздеу, заманауи технологияларды игеру; STEM бойынша 6 бағытқа кіріспе: механикалық, химиялық, электрлік, азаматтық (қала құрылысы), информатика, робототехника; STEM-дегі аймақтар арасындағы өзара әрекеттесу;

3. Техникадағы әйелдердің рөлін анықтау; Гендерлік теңсіздіктің негізгі себептерін анықтау; STEM бойынша қыздардың төмен пайызының негізгі себебін анықтау оларды жүйелі түрде қолдану арқылы қарапайым әдістермен шешуге болады; STEM бойынша қыздар мен әйелдерге тәлімгерлік ету үшін кеңістіктер құру;

STEM білім беру мазмұнының айрықша ерекшелігі оның тәжірибеге бағытталғандығы, оқу бағдарламасына «Еңбек» пәнінің орнына «Технология» пәнінің енгізілуі және инженерлік-технологиялық сыни ойлау мен дағдыларды дамыту мақсатында инженерлік әдістердің

енгізілуі болып табылады. Технология дегеніміз - қажетті нәтижеге жету үшін жұмыстың әдістері мен әдістерінің, олардың режимінің, әрекеттердің реттілігінің, материалдар мен құралдардың жиынтығы екенін бәрі біледі. Кең мағынада инжиниринг - бұл кең ауқымды объектілерді жобалау және салу үшін ғылыми принциптер мен инновацияларды пайдалану. Инженерия нақты қолданбалы мәселелерді шешуде ғылыми жаңалықтарды бейімдеуді көздейді, бұл мамандар арасында өнертапқыш пен ашушының дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Мұндай дағдылар қатаң бәсекелестік ортада жоғары технологиялық салалар мен ақылды экономикаларды дамытуда өзекті болып табылады, өйткені бәсекелестік инновацияларды тәжірибеге қарқынды енгізуді талап етеді. Демек, STEM тәсілі ең алдымен мектепке цифрлық платформаға негізделген білім берудің жаңа, инженерлік-технологиялық аспектісін жүйелі түрде енгізуді ұсынады. Дәстүрлі білім беруде физика, математика, химия, биология, информатика сияқты пәндер бір-бірінен бөлек оқытылады, олардың мазмұны бір-бірімен ешбір қиылыспайды, оқушының жадында шашыраңқы шағын ақпараттарды қалдырады. «Технология» пәндік аймағы осы пәндер арасында логикалық байланыстар құруға, қоршаған әлемге жаһандық тұрғыдан қарауға және заңдылықтарды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Көптеген зерттеушілер сандық ойындардың әртүрлі STEM пәндеріндегі оқу өнімділігіне әсерін зерттеді. Бұл мета-анализдің мақсаты – сандық ойынға негізделген STEM білім берудің K-12 немесе жоғары оқу орындары студенттерінің оқу үлгеріміне әсерін зерттеу. 2010 жылдан 2020 жылға дейін жарияланған 33 зерттеудің (N = 3894) әсер өлшемін талдау нәтижелері цифрлық ойындардың басқалармен салыстырғанда орташа жалпы әсер өлшеміне (ES = 0,667, 95% CI [0,520–0,814], p < 0,001) оқыту әдістері ықпал еткенін көрсетті. Сонымен қатар, зерттеу көптеген модератор айнымалыларын және олардың бақылау тәртібі, пәндік тәртіп, білім беру деңгейі, ойын түрі, ойын платформасы және араласу ұзақтығы сияқты оқу нәтижелеріне ықтимал әсерін зерттеді [5].

Атырау облысы білім беру басқармасының Абай атындағы оқушылар орталығында «Теңізшевройл» ЖШС-ның қаржыландыруымен EFCA ұйымының бастауымен Jasspace кеңістігінде өткізілген 7-9 сынып оқушыларына арналған “Инженерияға кіріспе” курсынан берілетін сабақтың құрылымы төмендегідей:

1. Тақырыптың атауы: Химиялық және механикалық инженерияға кіріспе. Центрифугалық сорғы және 3D модельдеу. Тақырып 3 мақсатқа аталып негізделеді:

- Инженерияның екі бағытымен танысу және олардың айырмашылықтарын білу.
- Сорғылардың жұмыс жасау принципінің теориясын түсіну.
- 3D модельдеу және басып шығаруға қажетті негізгі дағдыларды меңгеру.

2. Осы сабақтың негізі мына жағдайға негізделген:Инженер “ақылды” үйге арналған өртті сөндіру жүйесіне қажетті сорғы жасауы керек. Инженерия саласына жаңадан келіп отырған оқушыларымыз сумен жабдықтау жүйесін құру үшін, олар химиялық және механикалық инженерия сияқты жаңа бағыттарды үйрену керек. Осы тұрғыда бәріміз білетіндей, химиялық инженерлер белгілі бір өнімдерді өндіруге арналған құбырлардан, сорғылардан, жылу алмастырғыштардан , реакторлардан жүйелер құруға, сондай-ақ жүйеге енгізілген компоненттердің оңтайлы көлемін есептеуге жауап береді. Ал инженер-механиктер кез-келген жүйенің негізін жасайды. Олар өндірістегі материалдардың, ұшақ құрылымдардың механизмдерінің, машиналарының жабдықтарының сәйкестігі мен тұрақтылығына жауап береді. Көбінде олар схема сызбаларын жасайды және осы қажетті құрылымдарды 3D модельдеу бағдарламаларында модельдейді.

3. Осылайша оқушылар химиялық инженерия тұрғысынан не істеу керегін білетін болады. Олар центрифугалық сорғы жасаулары керек. Механикалық инженерия тұрғысынан сорғыны қалай жасау керектігін білетін болады яғни, 3D модельдеу және басып шығару арқылы жасайтын болады.

4. Оқушылардың берілген тапсырманы толықтай түсінуі үшін оларға сценарий бойынша рөлдерді сомдауды сұраймыз. Біздің қойылымда екі инженер болады. Химиялық инженерге центрифугалық сорғы қажет, ол оны қандай болатынын және қандай принциптермен жұмыс

жасайтынын біледі. Бірақ оны дүкеннен таба алмай жүр, ал оның досы, механикалық инженер сол сорғыны 3D модельдеуге арналған бағдарламамен модельдеп және басып шығаруға көмектесуге дайын.

Кез-келген жобада әртүрлі пәндер бірге жұмыс істейді, сондықтан инженерия көп салалы бағыт деп аталады. Бұл сабақта оқушылар 3D модельдеуді және 3D принтерде басып шығарудың негізгі дағдыларын үйренетін болады. Сонымен қатар центрифугалық сорғының қандай принциппен жұмыс жасатынын үйренетін болады.

Сонымен оқушылар центрифугалық сорғының құрылымымен видеоны көріп танысқаннан кейін оны модельдеуге кіріседі. Содан кейін центрифугалық сорғының 3D моделін жасауға кіріседі. Оны модельдеу үшін арнайы үш өлшемді модельдеуге арналған редактор Autodesk Fusion 360 пен танысады. Олар бағдарлама интерфейсін және объектілердің үш өлшемді модельдерін орындау кезеңдерімен танысып біледі. Оқушылар сайтқа тіркеліп, өз аккаунттарын жасайды және бағдарламаға кіреді. Бағдарлама интерфейсімен танысады. Содан кейін ол өзінің бірінші нысанын жасайды. Әртүрлі функциялармен жұмыс істеп үйренеді. Экструзияға арналған бірінші функция - Exstrude. Цилиндрді құрастыру үшін жасау қойындысындағы айналу функциясын пайдаланады. Содан кейін мұғалім бағдарламамен жұмыс істеу кезінде негізгі жылдам пернелерді түсіндіреді. Содан кейін оқушыларға дербес тапсырма беріледі. Педагог бұл тапсырманы қалай орындау керектігін сұрайды, содан кейін оқушылар өз нұсқаларын айтады. Негізгі дағдыларды меңгергеннен кейін берілген тапсырманы оқушы бағдарлама бойынша орындауға кіріседі. Соңында, центрифугалық сорғыны модельдеп болғаннан кейін оны экспорттап 3D принтерге басып шығаруға жібереді.

Осылайша дайын болған модельге қол жеткізеді. Осы сабақты қорытындылай келе қойылған мақсат орындалады:

Бағалау келесі критерийлер бойынша жүргізіледі:

1.3D редакторының құралдарын меңгерді.

2.3D редакторының әртүрлі құралдарымен көрсетілген негізгі қасиеттерді дұрыс анықтады;

3. Объектінің бір 3D моделін өз бетінше құруды үйренді;

Оқушылар бағалауды аяқтағаннан кейін мұғалім бағалауға түсініктеме беруді және орындалған жұмыс бойынша кері байланыс жасауды сұрайды.

4.Физика, информатика, математика пәнаралық байланыстар интеграцияланған дағдыларын ұштастыру;

Осылайша, STEM оқыту мыналарды қамтиды:

- математикалық пәндерді оқудың толық іргелі көзқарасынан оларды нақты өмірден қолданбалы есептерді шешуде ғылыми білімді практикалық қолдану контекстінде оқуға көшу;
- жаратылыстану пәндері мазмұнының қолданбалы, практикалық және зертханалық-эксперименттік компоненттерін нығайту;
- әртүрлі технологияларды кезең-кезеңімен меңгеру, инженерлік-технологиялық дағдыларды дамыту мақсатында жаратылыстану, информатика және робототехника пәндерінің мазмұнын кіріктіру арқылы «Технология» пәнінің мазмұнын анықтау;
- жаратылыстану пәндері бойынша зертханалық және эксперименттік жұмыстарда робототехниканы қолдану.

Экономиканың жаһандануы және инженерлік еңбек нарығындағы бәсекелестіктің күшеюі мамандарды даярлау сапасына және олардың халықаралық ұтқырлығын қамтамасыз етуге бірыңғай талаптарды әзірлеуді талап етеді. Қазіргі уақытта инженерлік білім түлектерге жоғары инженерлік, технологиялық және сауаттылық дағдыларын беруі керек. Сондықтан көптеген елдер STEM салаларында білімі мен дағдылары бар адамдарды оқыту үшін STEM білім беру тәсілін оқу бағдарламаларына біріктіруге тырысады. Студенттердің STEM пәндеріне деген ынтасы мен қызығушылығын арттыру үшін әртүрлі педагогикалық тәсілдер ұсынылды. Бұл зерттеу сұраныстарға негізделген STEM білімін пайдаланды. Оқыту тәсілдері оқушылардың STEM пәндеріне қатысуын ынталандыру және тиімді білім беруді қамтамасыз

ету үшін дәстүрлі мұғалімге бағытталған оқытудан студентке бағытталған, белсенді оқытуға ауысады. Зерттеуге негізделген оқыту оқушылардың зерттеу жүргізу, мәселелерді шешу, деректер мен дәлелдерді талдау, сұрақтар қою, интерпретациялар мен қорытындылар жасау және нәтижелер туралы есеп беру қабілетін жақсартатын тиімді педагогикалық тәсіл болып табылады (Pedaste et al., 2015). Барлық STEM пәндері студенттерге шынайы, мағыналы және контексттелген нақты әлемге қатысуға көмектесу үшін зерттеуге негізделген оқыту тәсілдерін қолданды [6].

STEM-де рөлдік модельдердің тиімділігін арттыру бойынша ұсыныстар:

1.Рөлдік модельдердің әртүрлілігі: STEM-де әртүрлі гендерлік, этникалық, жас және кәсіби салалардың өкілдерін қоса алғанда, рөлдік модельдердің әртүрлілігін қамтамасыз етіңіз. Әртүрлілік оқушыларға STEM-де әртүрлі жолдармен жақсырақ анықтауға және шабыттандыруға көмектеседі.

2.Рөлдік модельді қолдау: оқушылармен тиімді қарым-қатынас жасау үшін рөлдік модельдерге, соның ішінде олардың кәсіби дамуы мен оқу мүмкіндіктеріне қолдау көрсетіңіз. Бұған тәлімгерлік және қарым-қатынас дағдыларын үйрету бағдарламалары кіруі мүмкін.

3.Интерактивтілік және өзара әрекеттесу: рөлдік модельдер мен оқушылар арасындағы интерактивті өзара әрекеттесуді ынталандыру. Оқушылар сұрақтар қоя алатын, идеяларды талқылай алатын және тіпті рөлдік модельдермен практикалық жобаларға қатыса алатын іс-шаралар ұйымдастырыңыз.

4.Әсерді өлшеу және бағалау: STEM біліміне рөлдік модельдердің қатысуын өлшеу және бағалау жүйесін жасаңыз. Бұл оқушылардан кері байланыс жинауды, оқушылардың жетістіктері мен жетістіктерін талдауды және олардың STEM мүдделері мен мотивациясындағы өзгерістерді бағалауды қамтуы мүмкін.

Бұл нұсқаулар STEM білім берудегі рөлдік модельдердің тиімділігін арттыруға және осы саладағы оқушыларға жақсырақ оқыту мен шабыт беруге көмектеседі. STEM орта курстары STEM жоғары оқу орындарына көбірек студенттерді тартатынына қарамастан, олар STEM салаларында гендерлік теңдікке қол жеткізу үшін жеткіліксіз, өйткені гендерлік алшақтық тиімдірек жолдарда артады. Жоғары сараланған мектеп жүйелерінде директивалық органдар мен орта мектеп басшылары әйелдердің STEM салаларына қатысуын кеңейту үшін барлық орта курстарда STEM бойынша оқуға және мансапқа қызығушылық танытатын әйелдерге жоғары қолдау көрсетуі керек [7].

STEAM технологиясы білім беру процесінің тиімділігін арттыруға, оқытудың жоспарланған нәтижелеріне қол жеткізуге кепілдік береді. Негізгі бағыт оқушының жеке басына және жеке тұлғаның білім деңгейін қалыптастыру үшін жағдай жасауға бағытталған. STEM технологиясының элементтерін қолдану мұғалімге оқытылатын пәндер арасында логикалық байланыс орнатуға мүмкіндік береді, бұл оқу процесінің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, оқушының мотивациялық саласының, интеллектінің, Тәуелсіздігінің, ұжымшылдық сезімінің, өзінің оқу-танымдық қызметін бақылау және басқару қабілетінің дамуын қамтамасыз ететін пәнге оқыту аудармасы бар [8].

STEM тәсілі негізінде пән мазмұны мен жалпы тақырыптарды кіріктіріп оқытуда келесі негізгі дағдылар мен құзыреттер қалыптасады:

- Сұрақтар қою (ғылым) және тапсырмаларды қабылдау (инженерлік).
- Модельдерді жасау және қолдану.
- Зерттеуді жоспарлау және жүргізу.
- Деректерді талдау және интерпретациялау.
- Математикалық амалдар мен есептеулерді орындауға қажетті ойлау қабілеттерін дамыту және қолдану.
- Түсіндіру (ғылымға негізделген) және конструктивті шешімдерді таба білу (инженерлік).
- Қолда бар фактілерге сүйене отырып, дәлелдей білу.
- Ақпаратты қабылдау, бағалау және нақты беру [9].

Қорытынды.

Білім беруде кешенді STEM тәсілін енгізу оқушылардың сыни ойлау, проблемалық шешу, шығармашылық және ынтымақтастық дағдыларын дамыту үшін осы пәндерді біртұтас тұтастыққа біріктіруге бағытталған білім беру тәсілі болып табылады. Интеграцияланған STEM білімінің негізгі идеясы-ғылым, технология, инженерия және математика бір-бірімен байланысты және оларды бір-бірінің контекстінде үйренуге және оқытуға болады. Бұл оқушыларға әртүрлі пәндер бойынша білім мен дағдыларды іс жүзінде қалай қолдануға болатынын түсінуге көмектеседі.

Біздің зерттеудің басты мақсаты – білім берудегі дамуға ықпал ететін соңғы технологиялық жетістіктермен танысу және оларды қолдануды үйрену. Зерттеу барысында Атырау облысы білім басқармасының Абай атындағы оқушылар орталығында EFCA ұйымының бастауымен Jasspace кеңістігінде «Теңізшевройл» ЖШС-ның қаржыландыруымен «Инженерияға кіріспе» курсын аяқтаған 7-9 сынып оқушыларының нақты оқу нәтижелерін талдау арқылы оқу процесінде STEM технологияларын қолданудың тиімділігін бағаладық. Талдау нәтижелері білім алушылар мен оқытушыларға STEM технологияларын қолданудың тиімділігі және олардың білім беру процесіне әсерін түсіну үшін құнды ақпарат бере алады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Жусупкалиева Г., Салтанова Г., Куангалиева Б., Тумышева А., Рахметов М. Физикалық есептерді шығару үдерісінде STEM технологиясын қолдану // Вестник НАН РК. №4(404), 2023, С. 119-131. DOI Просмотр «Физикалық есептерді шығару үдерісінде STEM технологиясын қолдану» (nauka-nanrk.kz)

2. Yang R. et al. Engineering the dynamics of biophysical cues in supramolecular hydrogels to facile control stem cell chondrogenesis for cartilage regeneration // Composites Part B: Engineering. – 2023, Т. 250, 1101 с. (in ENG).

3. Годунова Е.А., Рождественская Л.В. Многомерный взгляд на мир, или STEM, STEAM, STREAM подходы в образовательной практике. [Электронный ресурс] - URL: https://www.novator.team/post/1530 (дата обращения:17.10.2023)

4. Фатма К., Салман У. Систематический обзор исследований STEM-образования в странах ССАГПЗ: тенденции, пробелы и барьеры. [Электронный ресурс] - URL: https://translated.turbopages.org/proxy_u/enru.ru.db1c99d3-6585377a-c6fcd2f7 74722d776562/https/stemeducationjournal.springeropen.com/articles/10.1186/s40594-021-00319-7#auth-Fatma-Kayan_Fadlelmula-Aff1 (дата обращения:25.10.2023)

5. Бин Ч., Гво-Джен Х. Влияние обучения STEM на основе цифровых игр на успеваемость учащихся: метаанализ. [Электронный ресурс] - URL: https://stemeducationjournal.springeropen.com/articles/10.1186/s40594-022-00344-0 (дата обращения 30.10.2023)

6. Сяо Ю., Ли И. Авторство и тематические тенденции в исследованиях STEM-образования. [Электронный ресурс] - URL: https://translated.turbopages.org/proxy_u/en-ru.ru.eaa39826-65853c46-a62270ae-74722d776562/https/stemeducationjournal.springeropen.com/articles/10.1186/s40594-022-00378-4 (дата обращения 07.11.2023)

7. Севилья Л., Даниэла А., Маурисио Ф. Гендерный разрыв в путях STEM: роль средних учебных программ в высокодифференцированной школьной системе на примере Чили. [Электронный ресурс] — URL: https://translated.turbopages.org/proxy_u/en-ru.ru.4149f79c-65853de6-afe29c25-74722d776562/https/stemeducationjournal.springeropen.com/articles/10.1186/s40594-023-00450-7/figures/1 (дата обращения 15.11.2023)

8. Николайчук Л.Н. Современные образовательные технологии и их использование в преподавании химии. – 2019, С. 52-85

9. Жубауова Ж.Р. Химия және биология пәндерінде STEM-оқыту ерекшеліктері. – 2017, Б. 18-28

ӘОЖ 373.(0.35.3)

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР КӨМЕГІМЕН 8-СЫНЫПТЫҢ «ЖЫЛУ ҚҰБЫЛЫСТАРЫ» ТАРАУЫН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Теміртас Наргиз Бауыржанқызы, Иярова Ақжанар Жандосқызы
nargiz99.99@mail.ru
7М01504 – «Білім берудегі физика» білім бағдарламасының 2 курс магистранттары
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекші, п.ғ.к., профессор м.а. – **Куанбаева Б.У.**

Мектеп дамуының қазіргі кезеңінде дәстүрлі білім беру жүйесін сапалы жаңа білім беру жүйесіне айналдыру міндеті, яғни қоғам өмірінің жаңа жағдайларына бейімделген сауатты, өнімді ойлайтын тұлға тәрбиелеу міндеті алға қойылып отыр. Осыған орай, қазіргі кезде оқушылардың білімді өз бетінше алу мен игерудің сан алуан жолдарын меңгеруіне жағдай туғызып, оның шығармашылық мүмкіндіктерін дамытуда жеке (тұлғалық-бағдарлы) көзқарасқа ерекше көңіл бөлінуде [1].

Қазіргі таңда балалар ерте жастан жаңа ақпараттық ортада дамып келеді. Теледидарды, интернетті, компьютерлік бағдарламаларды қолдануға байланысты ақпаратты қабылдаудың жаңа түрі «экрандық мәдениет» деп аталатын түрі қалыптасуда. Қазіргі оқушы үшін оқулық немесе мұғалімнің сөзі сияқты дәстүрлі ақпарат көздері өзінің бұрынғы маңыздылығын жоғалтты, бұл оқу процесіне қызығушылықтың төмендеуіне әкелуде. Осыған байланысты мұғалімдердің алдында физиканы оқыту процесін аудиторияда және сабақтан тыс уақытта заманауи АКТ негізінде ұйымдастыру қажеттілігі туындап отыр. АКТ-ны сабақтың құрамдас бөлігіне айналдыру- міндеттердің бірі болып есептеледі.

Ақпараттық технологияларды қолдану мынадай мүмкіндіктер береді:

- әр оқушының өзіндік оқу жолын қамтамасыз ететін білім беру жүйесін қалыптастыру;
- оқу процесінің ұйымдастырылуын өзгерту;
- оқу жүйесін жекелендіру және компьютерді пайдалану;
- күнделікті өмірде кездесетін физикалық құбылыстарды АКТ құралдарының көмегімен көрсету.

Компьютерлер оқушылардың не үйренгенін және не білетінін көрсету үшін когнитивтік құрал ретінде пайдаланылғанда, оқу мен білімді меңгеру үшін өте тиімді тірек болып табылады. Компьютер тек ақпаратты тарату үшін ғана пайдаланылмауы керек, компьютерлер білімнің барлық салаларында олардың оқып жатқан ұғымдары туралы ойлануға және сыни тұрғыдан ойлауға көмектесетін құрал ретінде әрекет етуі керек. Қолданбалы бағдарламаларды ұсынылған білімнің формализмі ретінде пайдалану арқылы оқыту құралы ретінде компьютерді пайдалану қазіргі уақытта бар барлық оқу компьютерлік бағдарламаларын пайдаланғаннан гөрі материалды тезірек және толық меңгеруге ықпал етеді. Осы уақытқа дейін көптеген мектептерде сабақтардың көпшілігі техникалық құралдарды қолданбай немесе аз пайдалана отырып өткізіледі. Кәдімгі техникалық құралдарды (кино және кодоскоптар, теледидарлар, бейнемагнитофондар) пайдалану көбінесе жабдықтың қымбаттығына немесе оның моральдық және физикалық ескіруіне немесе қолданыстағы жабдықтың сәйкес келмеуіне байланысты қиынға соғады. Сонымен қатар, демонстрациялық материалдар сапасының төмендігінен, сондай-ақ оларды қайталаудың қиындығынан техникалық құралдарды тиімді пайдалану қиын. Сонымен қатар қазіргі заманғы компьютерлік техниканың мүмкіндіктері оқу үдерісін визуализациялау мәселесін сәтті шешуге мүмкіндік береді. Білімді

алғашқы меңгеруге бағытталған оқытудың негізгі ұйымдастырушылық түрі сабақ – жаңа материалды баяндау болып табылады. Мұндай сабақтың негізгі мақсаты – оқытудың теориялық негізін қамтамасыз ету, оқу іс-әрекетіне және белгілі бір оқу пәніне қызығушылықты дамыту және студенттердің тақырып бойынша өз бетімен жұмыс істеуіне әдістемелік нұсқаулар қалыптастыру.

Физика сабақтарында АТ қолдану мыналарға мүмкіндік береді:

- түсініктілігін арттыру, презентация уақытын қысқарту және физиканы оқу үдерісін мазмұнды ету;
- әртүрлі физикалық құбылыстарды, денелерді, процестерді және объектілерді (формулалар, графиктер және т.б.) айқынырақ көрсету, зерттелетін тақырып бойынша қосымша анықтамалық және тарихи ақпарат беру, дәлдікті арттыру;
- оқытылатын материалды меңгеру сапасын арттыру;
- оқытылатын материалдың көлемін ұлғайту;
- бақылаудың объективтілігін арттыру;
- физика мен информатиканың пәнаралық байланысын орнату.

Физика сабақтарында электрондық ресурстарды пайдаланудың бір артықшылығы-оқу материалының жеткілікті болуы. Интернет сапалы бейне оқулықтар, интерактивті тапсырмалар мен тесттер, сондай-ақ пайдалы мақалалар мен анықтамалықтарды табуға болатын көптеген сайттар мен қосымшаларды ұсынады. Бұл студенттерге сабаққа дайындалып қана қоймай, оларды қызықтыратын физика саласындағы білімдерін өз бетінше тереңдетуге мүмкіндік береді.

Алайда, электронды ресурстар физика сабақтарында оқытудың дәстүрлі әдістерін толығымен алмастырмауы керек екенін есте ұстаған жөн. Олар оқу материалын тиімді толықтыруға және оқушылардың максималды танымдық белсенділігіне қол жеткізуге болатын құрал ғана. Оқушыларды ақпаратпен шамадан тыс жүктемеу және сабақтарды мүмкіндігінше тиімді ету үшін сапалы және дәлелденген ресурстарды таңдау, сондай-ақ оларды сабақта пайдалануды дұрыс құрылымдау маңызды.

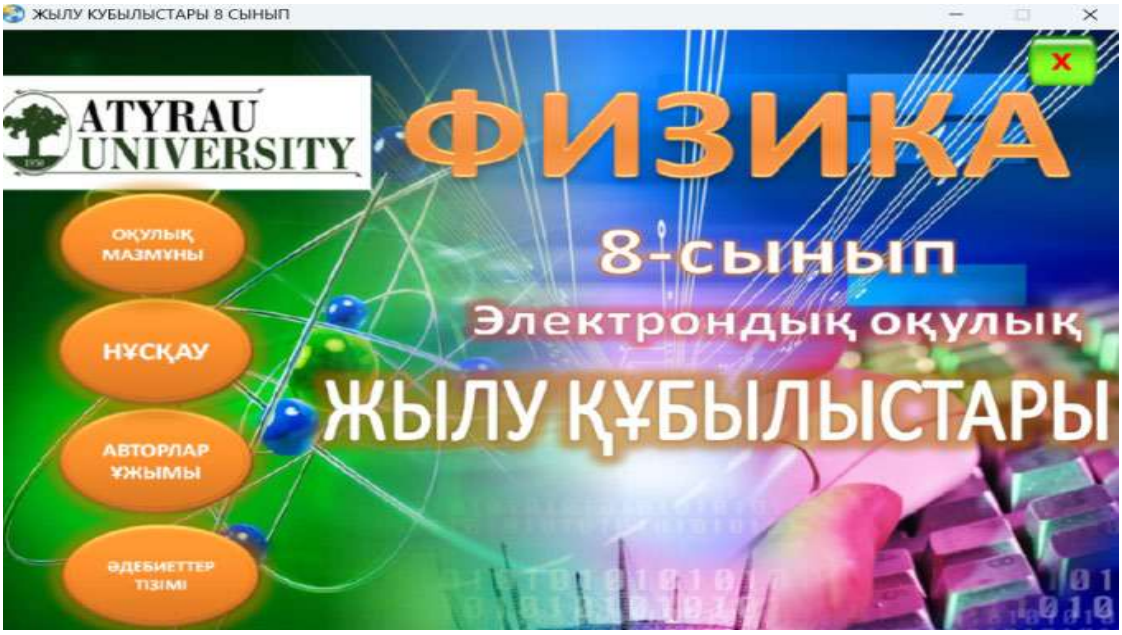
Осылайша, физика сабақтарында электрондық ресурстарды пайдаланудың көптеген артықшылықтары бар. Олар күрделі процестерді визуализациялауға мүмкіндік береді, сабақтарды қызықты және қол жетімді етеді, сонымен қатар аналитикалық ойлау мен физикалық заңдардың практикалық қолданылуына ықпал етеді. Дұрыс пайдаланған кезде электрондық ресурстар физика сабақтарында оқушыларды оқыту мен білім сапасын арттырудың таптырмас құралына айналады.

Физиканы оқытуда кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру мәселесі олардың физиканы оқуға деген ынтасының, зерттелетін пәнге деген қызығушылығының жоқтығында. Физика сабақтарында бұл мәселені шешу үшін, біріншіден, оқушылар белгілі бір физикалық заңдар мен құбылыстардың қолдану салаларын көре алатын, екіншіден, заманауи ақпараттық технологияларды қолдана алатын зертханалық және практикалық жұмыстарды жасау қажет, олардың бірі электронды оқулықтарды пайдалану болып табылады. Классикалық кітапханада қажетті ақпаратты табуға кететін уақытты үнемдейтін электронды оқулықты пайдалану білім беру процесінде ерекше орын алады. Қазіргі кезде оқушылар кітаптардан тіпті интернет желісінен ізденуге ерінеді. Сондықтан да оларға ең тиімдісі материалдар толық жинақталып, қамтамасыз етілген электронды оқулықтар болып табылады.

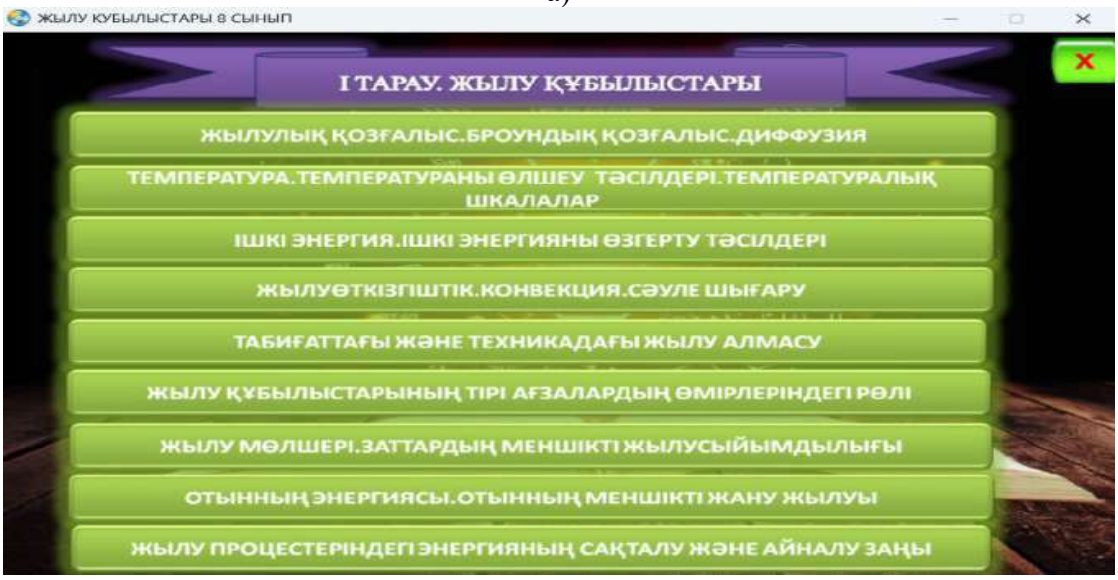
Біз зерттеу жұмысымызда 8-сыныптың «Жылу құбылыстары» тарауына арнап электронды оқу құралын жасақтадық. Жылу құбылыстары жеке тарау ретінде жалпы білім беретін орта мектептің 8-сыныбында «Физика» оқулығында қарастырылған. Жылу құбылыстары тарауы көп оқу материалдарын қысқа уақыт ішінде баяндауды қажет етеді. Сондықтан, сабақта ол материалдардың ең негізгілері ғана оқушыларға түсінікті етіп баяндалуы тиіс. Біз өз зерттеуімізде бұл тараудың іргелі әрі әмбебап теорияларын, заңдары мен олардың мазмұнына енетін ұғымдарын, талдау жүргізідік. Бұл тарауда оқушылар терең

игеруге міндетті әр оқушының есінде ұзақ сақталуға тиісті мына физикалық ұғымдар қарастырылады:«температура», «ішкі энергия».

Электронды оқулықтың басты бетінде оқулықтың нұсқауы, оқулық мазмұны,авторлар ұжымы және әдебиеттер тізімі енгізілген. (1 а, ә сурет)



а)



ә)

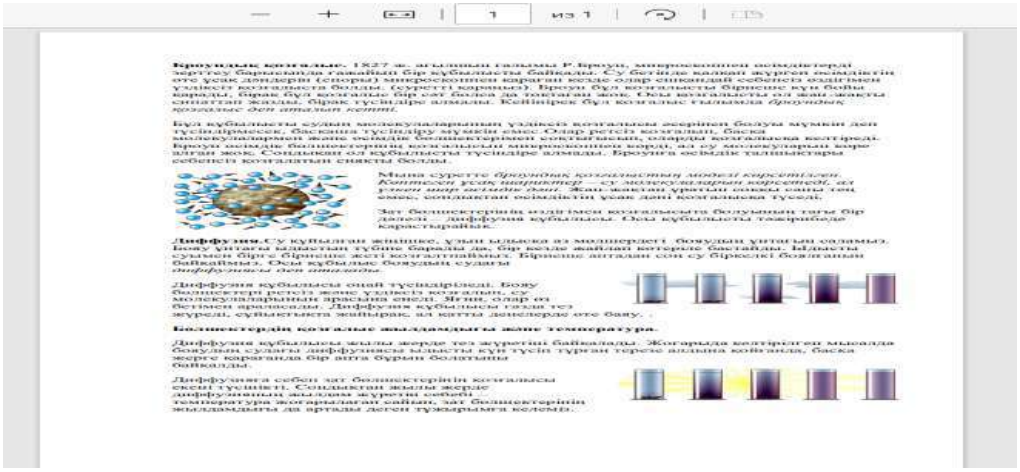
Сурет 1. Электрондық оқулықтың басты беті мен мазмұны (а, ә).

Оқулықта әр тақырыпқа арналған бейнесабақтар,дәрістер, деңгейлік есептер, өз бетімен орындауға арналған өзіндік жұмыстар мен тест тапсырмалары қамтылған (2 а,ә сурет).

Физика сабақтарында электрондық ресурстарды пайдаланудың басты артықшылықтарының бірі-күрделі физикалық процестерді елестету мүмкіндігі. Интерактивті модельдер мен анимациялар арқылы, мысалы, дененің қозғалысы, оның жылдамдығының немесе күшінің өзгеруі оқушыларға физикалық заңдардың мәнін жақсы түсінуге мүмкіндік береді(3 сурет).



а)



ә)

Сурет 2. Оқу материалдарының берілуі мен дәріс үлгісі (а, ә).



Сурет 3. Демонстрациялық эксперимент үлгісі.

Сонымен қатар, электронды ресурстар физика сабақтарын оқушылар үшін қызықты етуге мүмкіндік береді. Формулалар мен анықтамаларды есте сақтаудың орнына, олар

физикалық құбылыстарды өз бетінше зерттеуге және виртуалды эксперименттер жүргізуге мүмкіндік алады. Мысалы, арнайы бағдарламалардың көмегімен әртүрлі жағдайларды модельдеуге және олардың нәтижесін болжауға болады, бұл логикалық ойлау мен физикалық заңдылықтарды іс жүзінде қолдану қабілетінің дамуына ықпал етеді.

Ақпараттық технология сабақтың әртүрлі кезеңдерінде қолданылуы керек.Шығармашылық тәсіл мұғалімге заманауи компьютерлік технологиялар беретін бай құралдарды өз жұмысында барынша тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. АКТ-ны қолданатын сабақтар оқу мотивациясын, демек, пәнге деген қызығушылығын арттырады.

Сондықтан да, бүгінгі күні ақпараттық технологияларды қолданудың өзектілігі арта түсуде.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Абдыкеримова Э.А., Туркменбаев А.Б., Куанбаева Б.У, Рахметов М.Е. Білім беру үдерісінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану тәжірибесі. «Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Хабаршысы». .№1 (401), 2023, Б. 223-237

2. Куанбаева Б.У., Маженова А., Теміртас Н. Физиканы оқытуда электрондық білім беру контенттерін жобалаудың әдістемелік негіздері. «Ғылым мен білім берудегі сандық трансформация» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция. Атырау // «Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті» КеАҚ баспаханасы. –2023, Б. 99-103

3. Куанбаева Б.У., Теміртас Н., Маженова А., Иьярова А.Ж., Қарасай К. Физика сабағында интерактивті модульдерді құру жолдары. «Физика – математикалық білім берудің даму тенденциялары: теориялық зерттеулер және практикалық тәжірибе» конференция материалдар жинағы. – Атырау, 10 қараша 2022. Издательство «ASU Press.

ӘОЖ 519.6:517.977.56:629.764

ИНФОРМАТИКАНЫ ОҚЫТУДА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ ҚҰРАЛДАРЫН ҚОЛДАНУ АДАМНЫҢ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІН КҮШЕЙТУ (ӘДЕБИЕТЕРГЕ ШОЛУ)

Тотаева Назгул Қайырбекқызы
mansur_tokanov@mail.ru
«Информатика» білім бағдарламасының 1 курс магистранты
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, профессор п.ғ.д. – **Смагулов Е.Ж.**

Тақырыптың өзектілігі. Қазіргі қоғам талабына сай білім жүйесінде студенттердің тұлғалық қасиеттерін, білімдарлығын, алған білімін өмірде қолдана білуін, оқытудың жаңа педагогикалық және ақпараттық технологияларын қолдану біліктілігін қалыптастыру мәселесін шешу қазіргі білім берудің өзекті мәселелерінің бірі болып отыр. Бұл аталған мәселенің өзектілігі Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңындағы «ұлттық және жалпы азаматтық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіптік шыңдауға бағытталған сапалы білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын, оның ішінде кәсіптік білім беру бағдарламаларының қоғам мен еңбек нарығының өзгеріп отыратын қажеттіліктеріне тез бейімделуіне ықпал ететін модульді-кредиттік, қашықтан оқыту және part time, ақпараттық коммуникациялық технологияларды енгізу және тиімді пайдалану» сияқты білім беру жүйесінің міндеттерімен де дәлелді. Ал, бұл міндеттерді жүзеге асырудың шарттары ретінде: оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу сияқты ауқымды мәселелер алынған.

Қазақстан Республиканың әлемдік білім кеңістігіне енуін ескеретін қазіргі кезеңдегі мемлекеттік білім беру саясатын жүзеге асыруды және техникалық және кәсіптік білім берудің мемлекеттік стандартында білім мазмұны мен оқытудың барлық әдістемелік жүйесін құзырлылық тұрғысынан қайта құруды талап ету міндеті қойылған. Сондай-ақ, «Білімді ұлт» сапалы білім беру» ұлттық жобасы аясында да 2021-2025 жылдар аралығында қолжетімді және сапалы техникалық және кәсіптік біліммен қамтамасыз ету міндеті қойылған [1].

Сапалы білімді қамтамасыз ету үшін ақпараттық-коммуникациялық технологиялар білім саласына қарқынды енгізілуі қажет.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану мақсаты адамның жаңа ақпараттық қоғамдағы интеллектуалдық мүмкіндіктерін күшейту, сонымен қатар білім беру жүйесінің барлық сатыларында оқытудың сапасын арттыру мен қарқындату болып табылады.

Негізгі бөлім.

Әр оқытушыдан инновациялық даярлығын өз бетімен арттырып, сабақ барысында жаңа әдіс тәсілдерді кеңінен пайдалану талап етіледі. Дегенмен, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалануда бірқатар кедергілер туындайды, олардың кейбіреулері функционалдық болып табылады. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар жеткілікті түрде жетілген болғанымен, олар тек техникалық құралдар ғана болып табылады, ал оларды пайдаланудағы шектеулердің біраз бөлігі ғылымның, компьютерлік және басқа да технологиялардың дамуына байланысты жойылады.

Еліміздегі әрбір білім мекемесі қажетті деңгейде ақпараттық-коммуникациялық технологиялармен толық жабдықталған. Осыған орай кез келген пәнді оқытуда мүмкіндігінше ақпараттық технологияны қолданудың қажеттілігі туындап отыр.

Білім беруде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану мәселелерінің әртүрлі аспектілері Б.С.Гершунский, Я.А.Ваграменко, А.П.Ершов, М.П.Лапчик, Е.И.Машбиц, И.В.Роберт сынды ғылымдардың ғылыми-зерттеу еңбектерінде студенттің дамуын қамтамасыз ететін оқыту, тәрбиелеудің ұйымдастырушылық формалары мен әдістерін жетілдіру, зерттелетін объектілер, құбылыстар, үдерістер және т.б. туралы ақпаратты жинау, өңдеу, беру бойынша дербес оқу қызметін жүзеге асыру дағдыларын қалыптастыру мақсатында АКТ құралдарын пайдалану қажеттілігі көрініс тапты [2].

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың теориялық аспектілері Ю.С.Брановский, Р.Б.Бекмолдаева, , А.П.Ершов, А.А.Кузнецов, М.П.Лапчик, В.А.Далингер, И.Я.Каплунович, И.С.Якиманская, А.В.Пеньков, Е.И.Машбиц, В.М.Монахов, И.В.Роберт, И.Ф.Талызина, Т.О.Балыкбаев, А.П.Әбішева, С.С.Дайырбеков, А.Ө.Байдыбекова, Э.А.Абдыкеримова, М.С.Мәлібекова, Н.Н.Керімбаев және т.б. авторлардың еңбектерінде қарастырылған.

Отандық ғалымдардың еңбектерінде білім беру саласында АКТ пайдаланып оқыту мәселесіне: Г.К.Нұрғалиева, Ж.А.Қараев, Е.Ы.Бидайбеков (жаңа ақпараттық технологиялар); Д.М.Жүсібалиева (жаңа технологияның негізінде қашықтан оқыту формасы); Ш.Х.Құрманалина (электрондық әдістемелік жүйе); Р.Ч. Бектұрғанова (ақпараттық технологияның зерттеу жұмыстарына әсері); А.К.Альжанов (ақпараттық-комуникациялық технология негізінде оқыту); А.Қ.Бекболғанова (ақпараттық-қатынастық технологияны пайдаланып, техникалық колледжде математиканы оқытудың қолданбалы бағытын арттыру әдістемесі), Ж.Т.Жиембаев (қолданбалы бағдарламалық жабдықты алгебра және анализ бастамаларын оқытуды жетілдіруде қолданудың әдістемесі); Т.Ж.Байдильдинов (10-11) сыныптарда дербес компьютерлерді қолданып алгебра және анализ бастамаларын оқыту тиімділігін арттыру); А.Т.Чакликова (кәсіби жүйені ақпараттандыру); К.А.Танатаров (математиканың мектеп курсында компьютерді пайдаланып қолданбалы есептерді шығару); Н.Т.Ермеков (жалпы информатиканы оқытуда компьютерлік технологияны қолдану), Р.С.Шуақбаева (көпжақтарға берілген есептерді компьютерді пайдаланып шығаруға үйрету) және т.б. еңбектер арналған [3].

Информатиканы оқытуда АКТ құралдарын қолдану қажеттілігі Г.Д.Глейзер, Т.В.Капустина, С.С.Кравцов, И.В.Роберт, А.О.Алдабергенова, Ж.Т.Жиембаев, Е.Ж.Смагулов, Г.Б.Исаева және т.б. авторлардың еңбектерінде баса айтылған. Бұл зерттеулер негізінен оқу іс-әрекетінің нәтижелерін бақылау үдерістерін автоматтандыруға, әртүрлі функциялардың графигін жасауға, бастапқы есептеу операцияларын жүргізуге, жеке геометриялық фигураларды салуға бағытталғанын атап өткен жөн. Дегенмен, оларда білім берудің орта және жоғары сатыларында информатиканы оқытудың ерекшелігін ескере отырып, АКТ құралдарын пайдалану ерекшеліктеріне, сондай-ақ АКТ мүмкіндіктерін іске асыру негізінде оқыту сапасын арттыруға тиісті көңіл бөлінбейді.

Ю.С. Брановскийдің жұмысында дербес компьютерді мектеп курсындағы алгебра мен анализ бастамаларының белгілі бір бөлімдерін оқытуға арналған құрал ретінде тиімді пайдалану үшін бағдарламалық-әдістемелік жабдық жасалған. Онда компьютерлерді пайдалануға болатын информатиканың оқу материалдарын таңдау критерийлері де анықталған. Компьютерлерді инструменттік құрал ретінде пайдаланудың әдістемелік мәселелері мен оқытудағы компьютерлік модельдеу мәселелері де қарастырылған.

Л.И. Долингер студенттерді АКТ-ны пайдаланып информатикаға оқытудың педагогикалық тиімділігінің психологиялық ерекшеліктерін зерттеген және компьютерді қолдану жағдайларындағы студенттің оқу-танымдық іс-әрекеттерін ұйымдастырудың тиімді әдістерін негіздеген.

АКТ-ны информатиканы оқыту үдерісінде студенттердің білімін жүйелеу және жинақтауда оқу құралы ретінде пайдаланудың әдістемесі А.В.Якубовтың жұмысында сипатталған.

Мұхамбетжанова С.Т., Мелдебекова М.Т., Л.Л. Якобсонның жұмысында көпжақтардың графикалық бейнелерін жасау процесіне арналған психологиялық-педагогикалық талаптары баяндалып, осы үдерістің әртүрлі кезеңдеріндегі оларды пайдалану нұсқаулары жасалып, көпжақтардың графикалық бейнелерін жасау үдерісіндегі педагогикалық бағдарламалық құралдардың рөлі мен орны анықталған және олардың басқа оқыту құралдарымен байланысы көрсетілген [4].

АКТ қолдана отырып, колледжде информатиканы оқыту мәселесі О.А. Тарбрин, К.А. Кузьмин және т.б. диссертациялық зерттеулерде қарастырылды, бұл зерттеулердің құндылығын ескере отырып, олар негізінен ақпараттық технологияларды қолдану арқылы информатиканы оқыту процесінің кәсіби бағытын жүзеге асыруға бағытталғанын атап өткен жөн.

Жоғарыда аталған еңбектерде мектепте немесе ЖОО-да информатиканы оқыту үрдісінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу мәселелері қарастырылды, тек аз ғана зерттеу жұмыстарында колледжде информатиканы оқытудың ерекшеліктерін ескереді.Атап айтсақ, Н.В.Акамова өзінің зерттеуінде АКТ-ны практикалық дәлелдеуге, есептерді шешуге, колледжде дәріс сабақтарында қолдануды қарастырады.

Е.Л. Медянкина, М.А. Ситникова, Каллаур Н.А., Герман Ю.В. еңбектерінде, колледж жүйесінде студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыруда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану мәселесіне арналған [5].

Г.Т. Кыдырбаеваның диссертациялық жұмысы колледж оқытушыларының өзіндік іс-әрекетінде электрондық оқыту кешенін қолдану әдістемесіне арналған.

А.Қ. Бекболғановаңың диссертациялық жұмысы ақпараттық-қатынастық технологияны қолдану негізінде колледжде математиканы оқыту қолданбалылығын арттыру жолдарына арналған.

Қорытынды.

Жоғарыдағы аталған еңбектерге талдау жасай отырып, информатиканы оқытудағы компьютерлік бағдарламалық құралдарды, интернет ресурстарын пайдалану; АКТ құралдарын әдістемелік мақсатқа сай және қауіпсіз қолданудың дидактикалық шарттарының; колледж информатика оқытушысының кәсіби қызметте АКТ құралдарын пайдалануға даярлау

саласындағы әдістемелік тәсілдердің қажеттілігі мен олардың жеткіліксіз әзірленуі арасында қарама-қайшылықтар бар екенін айқындадық.

Оқытушы үшін нәтижеге жету білім алушысының білімді болуы ғана емес, білімді өздігінен алуы және алған білімдерін қажетіне қолдану болып табылады. Бүгінгі бала - ертеңгі жаңа әлем. Бүгінгі күні ақпараттар ағымы өте көп. Информатиканы оқытуда ақпараттық технологияларды қолдану - оқушылардың білімді игеру процесін қызықты және көрнекі етуге, оқушылардың ынтасын жақсартуға, пәнге деген қызығушылығын оятуға, білім сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Ақпараттық ортада жұмыс жасау үшін кез келген педагог өз ойын жүйелі түрде жеткізе алатындай, коммуникативті және ақпараттық мәдениеті дамыған, интерактивтік тақтаны пайдалана алатын, онлайн режимінде жұмыс жасау әдістерін меңгерген мұғалім болуы тиіс. Заман талабына сай жаңа технология әдістерін үйрету, бағыт-бағдар беруші – мұғалімдерміз. Білім алушылардың жаңа тұрмысқа, жаңа оқуға, жаңа қатынастарға бейімделуі тиіс. Осы үрдіспен бәсекеге сай дамыған елдердің қатарына ену ұстаздар қауымына зор міндеттер жүктелетінін ұмытпауымыз керек.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Smagulov E., Seitova S., Khaimuldanov Ye., Adilbaeva A., Tulymshakova G., Abdykarimova A. “Periodico tche quimica” www.periodico.tchequimica.com Vol.15 N. 30. ISSN 1806-0374 (impresso). ISSN 1806-9827 (CD-ROM). ISSN 2179-0302 (meio eletronico). 2019 Porto Alegre. RS. Brasil. P. 330-337

2. Smagulov E., Seitova S., Gavrilova Ye., Zhiyembayev Zh., Zhanatbekova N. (2018). “Studying Mathematical Subjects to Students as an Independent Work”. Astra Salvensis, an VI, numar 11, 2019. P. 617-630

3. Бабаев Д.Д., Смагулов Е.Ж., Хаймулданов Е.С. Математиканы оқытуда IT технологияларды қолданудың әдістемелік ерекшеліктері. (2019) ВЕСТНИК Жетысуского государственного университета имени И.Жансугурова. Серия «Математика и естественно-технические науки». – Талдыкорган, С.11-15

4. Мұхамбетжанова С.Т., Мелдебекова М.Т. Педагогтардың ақпараттық – коммуникациялық технологияларды қолдану бойынша құзырлылықтарын қалыптастыру әдістемесі. – Алматы: ЖШС «Дайыр Баспа», 2020.

5. Каллаур Н.А., Герман Ю.В. Методика обучения математике учащихся средней школы с помощью информационных технологий. Брестский государственный университет имени А.С. Пушкина. 2020.

ӘОЖ 519.6:517.977.56:629.764

НЕГІЗГІ ЖӘНЕ ОРТА МЕКТЕПТЕ ОҚУ ПРОЦЕССІНДЕ БІЛІМ САПАСЫН АРТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Тоханов Дінмұхамед Бағланұлы
tulegenova@mail.ru
«Информатика» білім бағдарламасының 1 курс магистранты
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, профессор п.ғ.д. – **Смагулов Е.Ж.**

Қазіргі уақытта жаһандану жағдайында қалыптасып келе жатқан постиндустриалды парадигмаға бейімделе отырып, экономикалық жүйелер кластерлік құрылысқа және үйлестірудің желілік әдісіне көшуде. Ел экономикасындағы инновациялық қайта құрулар мен қоғамдық қатынастардың дамуы білім беру мен оқыту жүйесін жетілдіру қажеттілігін анықтайды. Экономиканы цифрландыру және ақпараттық технологияларды адам қызметінің

барлық салаларына белсенді енгізу жағдайында студенттердің кәсіби даму бағыттарын таңдауына ерекше назар аудару қажет. Осы кезеңде кез келген қызметте сұранысқа ие әмбебап құзыреттіліктерді (өзін-өзі дамыту және өзін-өзі тәрбиелеу қабілеті, шығармашылық әрекетке дайындық, коммуникативті дағдылар) және саналы кәсіби өзін-өзі анықтауға жағдай жасау қажет. , бұл жеке қабілеттер мен ұмтылыстарды одан әрі іске асыруға және еңбек нарығында бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, қоғам негізгі және орта мектептердегі білім сапасы неге төмендеп жатыр деген сұраққа жауап іздейді. Осы сауалға жауап табу үшін Жетісу облысы Қаратал ауданы Үштөбе қаласындағы Кемел Тоқаев атындағы орта мектепте және Кербұлақ, Сарыөзек ауылындағы Д.Қонаев атындағы орта мектепте ғылыми-әдістемелік семинарлар өткіздік. ауданы, Жетісу облысы. Жалпы білім беретін мектеп мұғалімдерімен өткізілген осындай кездесулердің қорытындысы келесі мәселелерді шешуге әкелді [1]:

Кесте 1 – Кездесулер қорытындысы.

п.п.	**Сұрақтар**
1.	Балаларымызды кім оқытады?
2.	Біз балаларымызды дұрыс оқытып жатырмыз ба?
3.	БЖБ және ТЖБ орындау кезінде қандай проблемалық жағдайлар бар.

Цифрлық ресурстар мұғалімнің сабақтағы жұмысын айтарлықтай жеңілдетеді, жаңа материалды түсіндіруге кететін уақытты қысқартады, қабылдау, ассимиляция және бекіту процестерін жылдамдатады. Ең бастысы, стандартты емес тапсырмаларды шешу кезінде алынған білімді сәтті қолдануға мүмкіндік береді.

Бөлшектердің негізгі қасиеттері, бөлшектерді салыстыру, қосу және азайту, пайыздар сияқты келесі тақырыптарды балалар шынайы қызығушылықпен оқиды. Оқушылар өз білімдерін ықыласпен көрсететін және өз жұмыстары туралы объективті кері байланыс алатын сабақтарды асыға күтеді.

Шарттарды және оларды шешу жолдарын бүкіл сыныппен түсіндіріп, талдау үшін үлкен экранда бірінші тапсырмаларды көрсетіп, содан кейін жеке жұмысқа көшкен жөн. Оқушылардың материалды есте сақтап, жаңа тақырып материалын түсінуімен бір мезгілде қалдық білімді бағалау, жаңа тақырып бойынша білімдерін бекіту және бағалау барысы жүзеге асады. Сабақ барысында оқушылар көптеген тапсырмаларды орындап үлгереді.

Цифрлық ресурстар сабақ уақытын үнемдейді, біріншіден дерлік сабақта біз бұрын үйренгенімізді еске түсіріп, жаңа тақырыпты енгізуге уақыт табамыз. Әр түрлі тапсырмаларды орындау кезінде оны күшейтіңіз, ең бастысы, әр оқушының жұмысының нәтижесін бағалаңыз.

Бұл тақырыптарды зерделеу кезінде кейбір тапсырмаларды үлкен экранда көрсету және шешімнің орындалу барысы туралы ұжымдық талқылау жүргізу тиімді. Сонымен бірге оқушылар өз көзқарастарын негіздеуге және өз тұжырымдарының дұрыстығын дәлелдеуге үйренеді.Тапсырмаларды орындау кезінде оқушылар қателіктер жіберуі мүмкін, сондықтан үлкен экранда түзету жұмыстары жай ғана қажет. Бірқатар тапсырмалар проблемалық, кейбір тапсырмалар қиындық туғызады, ал тақтаның рөлін үлкен экран ойнайды; мұндай түсіндірме және көрнекі жұмыс барлық оқушылар үшін де, білімінде олқылықтар бар және оны сәтті игерген оқушылар үшін бірдей пайдалы.

Үй тапсырмасының бөлігі ретінде сіз оқушыларды шығармашылық қабілеттерін көрсетуге және достарына ұсына алатын мәселелерді шешуге шақыра аласыз. Және олар өз кезегінде оларды шешуге тырысып, сәйкесінше сабаққа баға алды. Келесі сабақты үй тапсырмасын тексеруден бастаймыз, осылайша оқушылар цифрлық ресурстар көмегімен үй тапсырмасын қаншалықты дұрыс орындағанын көре алады.

Жаңа материалды түсіндіруде, қабылдауда, түсінуде, бекітуде, сонымен қатар оқушылардың пән бойынша білімдерін бақылауда компьютерлік технологияларды қолданудың жағымды және жағымсыз жақтары бар.

Мысалы, сәтті жүзеге асырылды [2]:

- оқытуды даралау және саралау
- оқушылардың шығармашылық белсенділігін белсендіру
- өзін-өзі бақылау дағдыларын меңгеру
- білім беру үрдісіндегі оқушының рөлін пассивті бақылаушыдан белсенді зерттеушіге өзгерту.
- Пән бойынша оқушының білім сапасына қол жеткізуде маңызды болып табылатын білім беру мақсаттарына жетуде оқушының табыс сезімін сезінуге мүмкіндік беретін орта жасалады.

Білімді тексеру кезінде келесі оң жақтарды бөліп көрсетуге болады [3]:

1. Кеңестер мен алдау мүмкіндігі жоқ.
2. Білімді бағалаудың объективтілігі артады.
3. Оқушылардың әр түрлі танымдық әрекеті ынталандырылады
4. Мұғалімнің рөлі өзгерді, білімді бақылау және бағалау айтарлықтай жеңілдеді.
5. Оқушылардың психологиялық ахуалы жақсарды.
6. Бақылау жұмыстарының саны артты, бұл оқытылатын курстың көптеген бөлімдері бойынша оқушылардын барлық тобының білімін дер кезінде тексеруге мүмкіндік береді.

Жағымсыз аспектілеріне цифрлық ресурстарды қолданатын сабақтарды оқу үдерісіне енгізу толығымен қолда бар компьютерлік технологияға байланысты болуы жатады. Сонымен қатар, информатика кабинетінің жұмыс кестесін және электрондық ақпаратты пайдалана отырып, басқа пәндер бойынша өткізілетін сабақтарды үйлестіруде, қажетті кабинетке жабдықтарды орнатуда қиындықтар туындауы мүмкін.

Осы жайтқа байланысты қазіргі жалпы білім беретін мектептің даму бағытын айқындайтын негізгі тенденция – құзыреттілік көзқарасты жүзеге асыру арқылы үздіксіз білім беру жүйесіне үйлесімді «кіру».

Бұл бағытты жүзеге асырудың шарты, әрине, халықаралық стандарттарға сәйкес сапа жүйесін жобалау, әзірлеу және енгізу болып табылады. Білім беру мекемелерінің шешуі қажет бірінші кезектегі міндет – білім берудің өзгерген мақсаттарына сәйкес жаңа білім беру моделін құрастыру және енгізу.

Біріншіден, әкімшілік және педагогикалық ұжым білім берудің жаңа мақсаттарына сәйкес мектептің білім беру жүйесінің негізгі моделін анықтады: құзыреттілік тәсілді жүзеге асырудың тиімді және мақсатқа бағытталған негізі ретінде құзыреттерді дамыту. Осы бағыттағы іс-шараларды ұйымдастырудың негізгі үлгісі Р.Шавелсонның білім беру жүйесінің тұжырымдамасы болды, ол сапа категориясына негізделген.

Онда, мазмұндық және құрылымдық өзгерістерді анықтайтын негізгі ұғым – сапа категориясы.

Мәселе бүгінгі білім беру жағдайында сапа категориясын түсінуде, оған жетудің технологиялары мен механизмдерін анықтауда, құзыреттілік көзқарастың негізгі ережелерін пайдалана отырып, білім беру нәтижелерін сипаттауда толық түсінік пен келісімнің жеткіліксіздігінде. Бұл мәселені шешу білім берудің мақсаты мен нәтижесін қайта қараумен байланысты. Қазіргі білім берудің мақсаты Болон процесінің контекстіне сәйкес құзыреттіліктерді (құзыреттіліктерді) қалыптастырумен байланысты, өйткені бұл тәсілді жүзеге асыру «адамның өмір мен қызметтің әлеуметтік және экономикалық жағдайларындағы тұрақты өзгерістерге бейімділігін арттырады. »

Білім беру нәтижесінің дәстүрлі түсінігінен айырмашылығы, «құзыреттілік» ұғымы – «Жалпы білім беру мазмұнын жаңарту стратегиясын» әзірлеушілерге сәйкес «.. тек когнитивтік және операциялық-технологиялық құрамдастарды, сонымен қатар мотивациялық,

этикалық, әлеуметтік және мінез-құлық. Ол оқыту нәтижелерін (білім мен дағдыларды), құндылық бағдарлар жүйесін және әдеттерді қамтиды. »

Осы ережелерге байланысты білім беру мекемесінің алдында құзыреттілікке негізделген әдісті қолдана отырып, білім беру нәтижелерін сипаттау, білім беру тиімділігін бақылаудың жаңа үлгілерін әзірлеу міндеті тұр.

Қойылған мақсаттардың тиімділігін қамтамасыз ететін негізгі құрал – бақылау объектілерінің жетекші құрамдас бөліктерін анықтайтын сапа жүйесінің көп деңгейлі моделі. Мектеп сапа саясатының мақсатына технологиялық қол жеткізуді қамтамасыз ететін негізгі элемент – процестер мен білім беру нәтижелерінің мониторингі. Мектепте бір жағынан дифференциациялауға, ал екінші жағынан жүйе элементтері арасында өзара тәуелді байланыстарды орнатуға мүмкіндік беретін процестерді біріктіруге мүмкіндік беретін мониторинг моделі қолданылады. Бақылау әдістері процестердің жоспарланған нәтижелерге жету мүмкіндігін көрсетуі керек. Нәтижелерге қол жеткізілмесе, түзету шаралары қабылданады [4].

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Smagulov E., Seitova S., Khaimuldanov Ye., Adilbaeva A., Tulymshakova G., Abdykarimova A. “Periodico tche quimica” www.periodico.tchequimica.com Vol. 15 N. 30. ISSN 1806-0374 (impresso). ISSN 1806-9827 (CD-ROM). ISSN 2179-0302 (meio eletronico). 2019 Porto Alegre. RS. Brasil. P.330-337

2. Smagulov E., Seitova S., Gavrilova Ye., Zhiyembayev Zh., Zhanatbekova N. (2018). “Studying Mathematical Subjects to Students as an Independent Work”. Astra Salvensis, an VI, numar 11, 2019. P. 617-630

3. Бабаев Д.Д., Смагулов Е.Ж., Хаймулданов Е.С. Математиканы оқытуда IT технологияларды қолданудың әдістемелік ерекшеліктері. (2019) ВЕСТНИК Жетысуского государственного университета имени И.Жансугурова. Серия «Математика и естественно-технические науки». – Талдыкорган, С.11-15

4. Мұхамбетжанова С.Т., Мелдебекова М.Т. Педагогтардың ақпараттық – коммуникациялық технологияларды қолдану бойынша құзырлылықтарын қалыптастыру әдістемесі. – Алматы: ЖШС «Дайыр Баспа», 2020.

ӘОЖ 519.6:517.977.56:629.764

МЕКТЕПТЕ ОҚУ ПРОЦЕССІНДЕ БЖБ ЖӘНЕ ТЖБ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Тулегенова Алия Нуржанқызы
tulegenova@mail.ru
«Информатика» білім бағдарламасының 1 курс магистранты
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, профессор п.ғ.д. – **Смагулов Е.Ж.**

Мектеп білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында оқу-тәрбие үдерісі әрбір сабақта оқушылардың өздерінің білім «меңгеру» белсенді әрекетімен сипатталатындығымен ерекшеленеді. Сондықтан оқушы мен мұғалім арасындағы оқу мақсаты мен ұйымдастырушылық ерекшеліктерін ескере отырып, оқушы мен мұғалімнің мақсат мүддесі бірін бірі толықтыратынын байқауға болады.

Оқыту процесінде пәндік оқу бағдармаларын құрастыру:

– пәннің мазмұнын құрастыру кезіндегі бұралу принципі, яғни білім мен дағдының тігінен де, көлденеңінен де біртіндеп артуы (тақырып бойынша және сынып бойынша дағдылардың күрделілігін арттыру);

– Блум таксономиясы бойынша оқу мақсаттарының иерархиясы (Білім-түсіну-қолдану-талдау-синтез-бағалау), таным заңдылықтарына негізделген және пәндік операциялардың маңызды түрлеріне қарай жіктеледі;

– білім деңгейлері бойынша педагогикалық мақсат қою (оқу мақсаттары Ұзақ мерзімді жоспарлауда көрсетілген, мұғалім оларды орындауға міндетті) және бүкіл оқу курсы бойына ескеруге мүмкіндік береді;

– бір білім беру саласы аясында да, пәнаралық байланыстарды жүзеге асыруда да пәндер арасында «қиылысатын тақырыптардың» болуы;

– тараулар мен ұсынылатын тақырыптардың мазмұнының уақыт талабына сәйкестігі, әлеуметтік дағдыларды қалыптастыруға мән беру;

– ұзақ мерзімді, орта мерзімді және қысқа мерзімді жоспарлар түріндегі оқу процесін технологияландыру.

Мектепте білім беру прцессінде кездесетін негізгі түрлері (цифлық ресурстар қолданылуы, қолданбалы істер (жақсы маман, кәсіпкер, саудагер)) жиы ескеріледі. Білім алушылар математикалық сауаттылығын жоғары деңгейде көрсету, құрбыларымен сырласу байланыста болуы, педагогикалық ситуацияларды шешуге тырысу кажет.

Мектеп бітірушілердін деңгейлерін тексеру қажет деп есептейміз. Білім берудің тұлғалық-бағдарлы сипатына сүйене отырып, мектеп оқушыларының жақын даму аймағын ескере отырып, дамыта оқыту принципін жүзеге асыруға бағытталған [1].

ҰБТ математикадан екі пәнді қамтиды: міндетті пән Математика сауаттылығы 20 жабық түрдегі сұрақ жауаптардың бір таңдауымен (20 балл). Тапсырмалар логикалық ойлау, практикалық, өмірлік жағдаяттар бойынша тапсырмаларды білдіреді. Математика пәні 30 баллдық сұрақтан (40 балл), 20 жабық сұрақтан және 10 жабық сұрақтан тұрады.

Мектептің жоғары классында емтихан жазбаша болады.

9-сыныпта жазбаша қорытынды емтихан мыналардан тұрады: А тобы – ұсынылған 5 жауаптың бір дұрыс жауабын таңдаумен 10 тест тапсырмасы және В тобы: қысқа және толық жауапты қажет ететін 8-10 тапсырма, тапсырмалар 2-8 ұпаймен бағаланады. ұпай. Максималды балл: 50 (білім мен түсіну үшін 50%, қолдану үшін 30%, жоғары дәрежелі дағдылар үшін 20%).

Бұл нұсқаулықты 9-сыныптағы бітіру емтихандарына және колледжге түсу емтихандарына дайындау үшін пайдалануға болады.

Бөлім бойынша жиынтық бағалау (БЖБ), тоқсан бойынша жиынтық бағалау (ТЖБ).

Біріншісі белгілі бір бөлімді оқуды аяқтағаннан кейін жүзеге асырылады, мысалы, «Рационал сандармен әрекеттер», аяқтау уақыты 15-30 минутты құрайды, шын мәнінде ол өзіндік жұмысқа ұқсайды. Әрбір БЖБ үшін дескрипторлар міндетті түрде құрастырылады.

Математикадағы БЖБ және ТЖБ екеуі де тест тапсырмаларын қамтуы мүмкін, бірақ әдетте олар тек 1 және 2 жетістік деңгейлерін тексеру үшін қолданылады (Білім, Түсіну). Көбінесе бұл бір жауап таңдауы бар жабық типтегі тест тапсырмалары, сәйкес тапсырмалар, ашық типтегі тапсырмалар (мысалы, атын енгізіңіз).

Бірақ қашықтықтан оқыту кезеңінде күрделі типтегі тест тапсырмаларын қолдануға әбден болады.

Мектептегі 5 – 6 класс төменгі білім алушылар екенін біле отырып, тест сұрақтары мен жаттығуларды проблнмалық ситуациялар тобына жатқыза отырып, оны екінші типтегі деп атаймыз, онда білім алушылар тура ответті табады. Сонымен, жоғарыда айтылған білім алушылардың логикалық қиялды ойлауы дамыды, осыны ескере отырып сұрақтарға тест құрастыруда кестелер және графиктер мен диаграммаларды қосқан жөн. Кітаптағы тапсырмалардың деңгейі есімде қалғаны, 5-6 сыныптарға тапсырма жоқ, сондықтан орта және жоғары деңгейлер туралы айту керек.

Мектептегі орта деңгейдегі білім алушылар (7 – 9 класс білім алушылар, яғни 13 – 15 жастағы) замануи талапқа сай болуға талпыныс және осыған кездесетін проблемалар, тағы басқада кедергілер әсері, осынын бәрі білім алушылардын білімінің сапасын төмендетеді. Бірақ бұл кезеңде абстракциялау қабілеті, қорытынды жасаудағы дербестік, білім мен дағдыларды корреляциялау артады. Осыған байланысты 7-9 сынып оқушылары үшін тест тапсырмалары бір дұрыс жауапты таңдаумен жабық типтегі тапсырмалар болуы керек [2].

Ұсынылған әдістемені пайдалана отырып жұмысты қалай ұйымдастыруға болады?

I. Тест тапсырмаларын пайдалану сабақтың келесі кезеңдерінде мүмкін [3]:

1. білімді жаңарту ретінде;
2. жаңа дағдылар мен дағдыларды қалыптастыру;
3. білімді тексеру кезеңінде.

II. Ұсынылған деректер қорынан (сынаушы) құрастырылған тест:

1. сабақтың оқу мақсатына сәйкес болуы;
2. сенімді және жарамды болуы керек.

III. Білімді пысықтау кезеңінде өткен сабақтарда алған білімдерін тексеру үшін тестті қосуға болады. Тест тапсырмаларының мазмұны тесттің нені өлшейтініне және мұғалімнің алдына қандай мақсат қойғанына байланысты. Егер осы кезеңдегі тест бұрыннан бар білімді пайдалана отырып орындалмайтын тапсырманы қамтыса, онда жаңа материалды оқып үйрену қажеттілігін дәлелдейтін проблемалық жағдай туындайды.

IV. Бекіту кезеңінде тесттерді дағдыларды жаттықтыру үшін қолдануға болады, тек жеке ғана емес, жұптық жұмысты да қолдануға болады.

Оларға ең алдымен оқылатын материал бойынша білім, білік, дағдыны тексеруге арналған тест тапсырмалары кіреді.

V. Авторлар ұсынған осы әдісті (нұсқаулықты) пайдалана отырып, біз басқа әдістердің негізгі артықшылықтарын атап өтеміз:

1. Әр оқушының жеке оқу жолын құруға болады.

2. Сонымен қатар, жаңартылған білім беру мазмұны аясында оқушы бұл траекторияны өзі де, мұғалімнің көмегімен де құра алады.

3. Бұл құрылыстың негізі:

- оқу әрекеті тестінің орындалуын сапалы бағалау;
- сынақ құрылымы;
- жеке қарастырылатын тақырып аясында тесттерді сипаттамаларына (қиындық деңгейіне) қарай саралау.

Яғни, оқушы тақырыпты меңгеру сезіміне сүйене отырып, өзіне тест құрастыра алады.

VI. Алғашқы білімді тексеру кезеңінде (кері байланыс алу):

- мұғалім осы сабаққа қойылған оқу мақсаттарының орындалуын тексеру үшін тест дайындайды (5-10 тапсырма).
- Жаңа материалды меңгерудің бірінші күні тест 50% - 30% - 20% принципі бойынша құрастырылады.

VII. Тест нәтижелері бойынша мұғалім мынаны көреді:

1.сабақ мақсаттарының орындалу дәрежесі;

2. бұл келесі сабақта іс-әрекеттеріңізді үйлестіруді білдіреді.

3. Келесі сабақтарда тест деңгейін күрделендіріп жіберуге болады.

VIII. Блоктың соңында сынақты орындауға болады:

1. 10-нан астам тапсырмадан тұратын,
2. бұл бізге материалдың әлдеқайда үлкен көлемін қамтуға мүмкіндік береді,
3. тапсырмалардың түрі мен түрі бойынша әртүрлі.
4. Пішін бойынша тест тапсырмалары жабық, ашық болуы мүмкін, сәйкестікті орнату, дұрыс реттілік орнату.

Сонымен, жоғарыда айтылған ойларға көніл бөле отырып келесі қортындыға келеміз:

1) Математикалық тест тапсырмаларының мазмұнының білім беру стандартына сәйкес болуы;

2) ҰБТ-да нұсқалар білім алушылардын талабына сәйкес, яғни көрсеткен өтінішін ескеріп (яғни профильді - жаратылыстану-математикалық және қоғамдық-гуманитарлық) мазмұнына көніл бөлген дұрыс;

3) Тест сұрақтары мен жаттығулары толығымен қарапайым тілмен түсінікті берілу керек;

4) Тест жеңілден жоғары денгейге бағытталу қажет, осы принципті басынан соңына дейін ұстану қажет;

5) Тесте берілген сағатқа жоғары денгейде көніл қойю керек;

6) Тест сұрақтары мен жаттығулары жылдам өте қарапайым түде орындалуы қажет.

Негізгі үш топ құрамыз, олар:

А) Қабылданған білімді толық талдау қажет;

Ә) БЖБ және ТЖБ жылда жаңарып отыру қажет;

Б) ҰБТ-да математика пәнінен сұрақтар мен жаттығулар А, В, С нұсқасымен (яғни женіл, орташа, күрделі) болу қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Smagulov E., Seitova S., Khaimuldanov Ye., Adilbaeva A., Tulymshakova G., Abdykarimova A. “Periodico tche quimica” www.periodico.tchequimica.com Vol. 15 N. 30. ISSN 1806-0374 (impresso). ISSN 1806-9827 (CD-ROM). ISSN 2179-0302 (meio eletronico). 2019 Porto Alegre. RS. Brasil. P.330-337

2. Smagulov E., Seitova S., Gavrilova Ye., Zhiyembayev Zh., Zhanatbekova N. (2018). “Studying Mathematical Subjects to Students as an Independent Work”. Astra Salvensis, an VI, numar 11, 2019. P. 617-630

3. Бабаев Д.Д., Смагулов Е.Ж., Хаймулданов Е.С. Математиканы оқытуда IT технологияларды қолданудың әдістемелік ерекшеліктері. (2019) ВЕСТНИК Жетысуского государственного университета имени И.Жансугурова. Серия «Математика и естественно-технические науки». – Талдыкорган, С.11-15

УДК 371.321.5

ПРИМЕНЕНИЕ ЛОГАРИФМОВ И РЕШЕНИЕ ЛОГАРИФМИЧЕСКИХ УРАВНЕНИЙ В КОНТЕКСТЕ РЕАЛЬНОГО МИРА И СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Чернова Любовь Александровна
lach.2002@mail.ru
Магистрант 1 курса образовательной программы «Математика. Управление образовательным процессом»
Атырауский университет им. Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан
Научный руководитель, к.т.н – **Тулеуова Р.У.**

Аннотация. В данной научной статье рассматривается применение логарифмов и решение логарифмических уравнений в контексте реального мира и современных технологий. Логарифмы играют важную роль в различных областях, включая науку, инженерию, экономику, информатику и другие. Цель данной работы – проанализировать реальные примеры использования логарифмов, а также исследовать методы решения логарифмических уравнений и их применение в современных технологиях.

Логарифмирование – это математическая операция, обратная возведению в степень. Логарифм числа сокращенно обозначается как “$log_a b$”, где a- основание логарифма, b- число.

Для решения логарифмических уравнений необходимо применять логарифмические законы, преобразовывая выражения в более удобный формат. После упрощения и сокращения логарифмических выражений мы обычно сталкиваемся с одним из двух типов логарифмических уравнений. В зависимости от типа уравнения решение может быть получено путем простого сравнения логарифмических аргументов или путем преобразования логарифмического выражения в эквивалентную экспоненциальную форму для вычислений.

Как правило, у нас есть два типа логарифмических уравнений:

Первый тип выглядит таким образом: log_aK=$log_a M$ → K=M

Если у нас есть только по одному логарифму с каждой стороны уравнения, имеющего одинаковое основание, мы можем уравнять аргументы логарифмов и решить. В этом случае аргументами являются алгебраические выражения, представленные K и M.

Пример 1

$$log_4 x = log_4(2x - 1)$$

x=2x-1 x=1

x > 0 x > 0

2x-1 > 0 x > 0,5

Ответ: x=1

Второй тип выглядит следующим образом: log_aP=Q→ P=a^Q

Если у нас есть только один логарифм с одной стороны уравнения, то мы можем выразить его в виде экспоненциального выражения и решить его выше представленным образом.

Пример 2

Вычислить $\log_2 (5x + 7) = 5$

Решение: Перепишем уравнение в виде степенной функции

$\log_2 (5x + 7) = 5$

$2^5 = 5x + 7$

$32 = 5x + 7$

$5x = 32 – 7$

5x = 25 | Поделим обе части равенства на 5, и получим x = 5

Ответ:x=5

При решении логарифмических уравнений используются следующие свойства логарифма:

Логарифмический ноль и логарифмическая единица. Свойство, которое нужно обязательно помнить. Какое бы ни было основание логарифма, если в аргументе стоит 1, то логарифм всегда равен 0. Если аргумент и основание логарифма одинаковы, то значение логарифма будет равно единице.

$log_a 1 = 0 \quad log_a a = 1$

Основное логарифмическое тождество. Четырехэтажное выражение преобразует в простейшее. Основание a, возведенное в степень логарифма с основанием a, будет равно b.

$$a^{log_a b} = b$$

Сумма логарифмов. Можно сделать сумму 2x логарифмов, у которых будут одинаковые основания, при умножении логарифмируемых чисел.

$$log_a bc = log_a b + log_a c$$

Логарифм частного. Здесь ситуация схожая с суммой логарифмов. При делении чисел мы получаем разность двух логарифмов с одинаковым основанием.

$$log_a \frac{b}{c} = log_a b - log_a c$$

Вынесение показателя степени из логарифма. Если степень находится в основании или аргументе логарифма, то ее можно вынести за пределы логарифма, в соответствии с этими формулами:

$log_{a^k}b = \frac{1}{k}log_a b \qquad log_a b^m = mlog_a b \qquad log_{a^k}b^m = \frac{m}{k}log_a b$

Формулы перехода к новому основанию. Они нужны для выражений с логарифмами, у которых разные основания.

$log_a c = \frac{log_b c}{log_b a} \qquad log_a b = \frac{1}{log_b a}$

В реальной жизни мы используем логарифмические уравнения в таких областях, как физика, астрономия, технология, биология, финансы и т.д.

Интенсивность звука или звуковая сила - это физическая величина, характеризующая мощность, переносимую звуковой волной в направлении распространения. Например, чтобы организовать хорошую звукоизоляцию, нужно уметь точно рассчитать, сколько энергии принесет звуковая волна и насколько мощная стена необходима. Для сравнения уровней интенсивности используется логарифмическая шкала. Разные частоты ведут себя по-разному, и это не линейно. Так, например, определяется коэффициент звукоизоляции стен. Мера интенсивности звука выражается в децибелах (дБ) с использованием логарифмической шкалы, которая охватывает диапазон от 0 до 194 для описания относительной силы звука.

При оценке источника шума, используется логарифмический показатель, который называется уровнем интенсивности шума:

$L_J = 10lg(\frac{J}{J_0}), [dB]$, где:

J – интенсивность шума в точке измерения,

J_0 – интенсивность шума в области порога слышимости.

При расчетах и нормировании используется показатель- уровень звукового давления:

$L_p = 20lg(\frac{P}{P_0}), [dB]$, где

Р– фактическое звуковое давление в конкретной точке,

$P_0 = 2 \cdot 10^{-5}$Па– звуковое давление, соответствующее порогу слышимости

Логарифмы, используются для *измерения уровня pH химических веществ*. Шкала pH определяет, является ли раствор кислым или основным. Шкала pH находится в диапазоне от 0 до 14. Значение pH 7 является нейтральным, менее 7 - кислым, а более 7 - основным. pH=-lg[H+]. Где [H+] - концентрация ионов водорода в растворе.

Шкала Рихтера выделяется как наиболее широко признанная шкала *для оценки магнитуды землетрясений.* При работе с задачами по шкале Рихтера мы используем следующую формулу: $M = \frac{2}{3}log(\frac{E}{10^{11.8}})$, где M - магнитуда, а E - количество выделяемой энергии в эргах.

Логарифмы находят значительное применение в реальной жизни при изучении процесса *экспоненциального распада радиоактивных элементов*. Распад радиоактивных элементов охватывает широкий спектр, от нескольких секунд до десятилетий. Оба примера экспоненциального распада и роста включают применение логарифмов. $N(t) = N_0 \cdot e^{-\lambda t}$

В информатике логарифмические функции играют фундаментальную роль в анализе структур данных, включая бинарные деревья поиска и кучи.

В астрономии логарифмы имеют очень широкое распространение. Многие галактики закручены по логарифмическим спиралям, в частности галактика, к которой принадлежит Солнечная система. Астрономы классифицируют звезды по степени видимой яркости на первую звездную величину, вторую звездную величину, третью звездную величину и т.д. Последовательные звездные величины воспринимаются глазом как элементы арифметической прогрессии. Но их физическая яркость изменяется по другому закону: объективные значения яркости составляют геометрическую прогрессию со знаменателем 2,5. Легко понять, что "звездная величина" звезды - это не что иное, как логарифм ее физической яркости. Практически любая другая формула в астрономии, астрофизике и других смежных науках не обходится без логарифма.

$M = m + 5 - 5lgD$- формула для расчета абсолютной звездной величины

$m_2 - m_1 = 2{,}5lg(\frac{L_1}{L_2})$-относительная звёздная величина, где m-звёздные величины объектов, L-освещённости от объектов

В биологии - раковины многих моллюсков, улиток, а также рога архаров (горных козлов) закручены в логарифмическую спираль. Логарифмической спиралью очерчены не только раковины. Паук Эпейра, плетущий паутину, закручивает нити вокруг центра по логарифмическим спиралям. В области биологии логарифмы находят применение при оценке и вычислении закономерностей роста человека и других живых видов, обычно представленных в экспоненциальной форме. Логарифмические инструменты оказываются полезными при анализе экспоненциального роста популяций, определении скорости удвоения популяции, сравнении темпов роста между двумя популяциями и прогнозировании будущих темпов роста или сокращения. Кроме того, логарифмы способствуют исследованиям окружающей среды и биоразнообразия. Применение логарифмов при изучении человеческих популяций способствует улучшению планирования и выработки политики в интересах благосостояния граждан. Одновременно изучение логарифмических тенденций в популяциях бактерий или других видов играет важную роль в получении информации об их жизненных циклах и биологических процессах.

Рост населения можно смоделировать с помощью логарифмического уравнения. По мере рост анаселения темпы роста замедляются, в результате чего получается логарифмическая кривая. Скорость роста вычисляется по формуле экспоненциального роста: $r = \frac{ln(\frac{p_n}{p_0})}{n}$, где r - экспоненциальная скорость роста, ln () - натуральный логарифм, p_n - численность населения на конец периода, p_0 - начало население периода, а n - количество лет между ними.

В экономике логарифмы используются при нахождении процентов по вкладам в банковском деле. Из разнообразия предложенных процентов по вкладам банками, можно определить какой из них является наиболее выгодным на данный момент.

Рассмотрим на примере: Некоторая сумма денег в А тенге подвержена приросту в р% годовых. Через сколько лет эта сумма составит S тенге?

$S = \mathrm{A}(1 + \frac{p}{100})^n$- формула сложных процентов

А-начальная сумма вклада

р-процентная ставка(годовая)

n- срок хранения(в годах)

S- накопительная(итоговая) сумма вклада

Прологарифировав уравнение по основанию 10, получаем:

$$lgS = lg(A \cdot (1 + \frac{p}{100})^n)$$

$$lgS = lgA + lg(1 + \frac{p}{100})^n$$

$$lgS - lgA = n \cdot lg(1 + \frac{p}{100})$$

$$n = \frac{lgS - lgA}{lg(1 + \frac{p}{100})}$$

Логарифмы являются ключевым элементом в различных *современных технологиях*, включая криптографию, интернет и искусственный интеллект. В криптографии логарифмические функции используются для реализации алгоритмов шифрования и подписи. Логарифмические функции могут использоваться для анализа производительности сетей, например, при оценке времени передачи данных или задержки сети. Они позволяют изучать изменения в производительности сети в зависимости от различных параметров, таких как объем данных или количество узлов. При оценке производительности и эффективности сети

логарифмические функции могут помочь выявить узкие места или проблемы в сетевой топологии и предложить решения для их устранения. Логарифмические функции используются для преобразования данных и обработки признаков в алгоритмах машинного обучения, таких как логистическая регрессия и нейронные сети.

Какие онлайн-ресурсы мы можем использовать, решая логарифмическое уравнение?

Существует множество онлайн-калькуляторов, специализирующихся на решении математических уравнений. Мы можем ввести свое логарифмическое уравнение или неравенство, и они предоставят вам ответы с пошаговыми пояснениями, на таких сайтах как, symbolab.com вы можете решать логарифмические уравнения и анализировать графики, или tutorial.math.lamar.edu выведет пошаговое решение.

Кроме того, учащиеся могут читать статьи и форумы на таких веб-сайтах, как: mathvault.ca, en.neurochispas.com, storyofmathematics.com

Такие программы, как Mathematica, Maple или MATLAB, предоставляют мощные инструменты для решения уравнений и неравенств символически и численно. Их можно использовать для более сложных вычислений и анализа различных аспектов уравнений.

Программирование на таких языках, как Python, с библиотеками NumPy и SymPy может использоваться для решения математических задач, включая логарифмические уравнения. Это обеспечивает более гибкий и программируемый подход к решению.

Системы CAS, такие как Wolfram Alpha, предоставляют широкие возможности символьных вычислений. Они могут решать логарифмические уравнения и неравенства и предоставлять графику и дополнительные математические свойства решений.

Заключение. Логарифмы играют важную роль в анализе данных, моделировании процессов и решении различных задач в реальном мире и современных технологиях. Понимание принципов работы логарифмов и их применение позволяют создавать эффективные алгоритмы и разрабатывать новые технологии для решения сложных проблем.

Список использованных источников:

1. Jefferson Huera Guzman, Neurochispas
2. Sehjal Goel, 10 Common Applications Of Logarithms In Real-life, 8 августа, 2023
3. "Logarithmic and Exponential Functions", Murray R. Spiegel
4. "Applications of Logarithms in Real Life", Chris McMullen

ӘОЖ 373.(0.35.3)

ФИЗИКАЛЫҚ ОЛИМПИАДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖЕКЕ БІЛІМ БЕРУ ТРАЕКТОРИЯСЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Ыбырай Нұрбол Арсланбекұлы

7М01504 – «Білім берудегі физика» білім бағдарлама 1 курс магистранты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекші, п.ғ.к., профессор м.а. – **Куанбаева Б.У.**

Қоғамдағы қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдай білім беру жүйесінің алдына жаңжақты білімді, адамгершілігі мол, іскер де бастамашыл, таңдау жағдайында өз бетінше жауапты шешім қабылдауға дайын ұрпақ қалыптастыру міндетін қойып отыр.

Осыған орай, қазіргі мектептегі білім беруді жаңғыртуда әр баланың жалпыға бірдей тәрбиелік іс-әрекетін қалыптастыруға, оның жеке қабілеттерін жүзеге асыруға мүмкіндік туғызуға, толыққанды сапалы білім алуға ерекше мән берілуде.

Қазіргі заманғы оқытудың негізгі принциптерін ұйымдастыру және жүзеге асыру бойынша көптеген жұмыстарға қарамастан, біз көбінесе пән мұғалімінің оқушылармен

қызметін ұйымдастыру мәселесінің жеткіліксіз дамуымен бетпе-бет кездесеміз, бұл келесі қайшылықтарда көрінеді [1]:

әлеуметтік деңгейде: оқушылардың білім сапасына қойылатын қоғам мен мемлекеттің талаптары мен оқушылар үшін осы талаптарды іске асыруға педагогтардың жеткіліксіз бағдарлануы арасында;

жалпы ғылыми (педагогикалық) деңгейде: оқыту процесін жетілдіру қажеттілігі мен оқыту процесін жоспарлау мен ұйымдастырудың жергілікті және технологиялық негіздерінің жеткіліксіз әзірленуі арасында;

әдістемелік: оқу процесін белсенді оқу-танымдық іс-әрекетке бағыттау және физика пәні бойынша оқу жұмысының әртүрлі түрлерінде оқушылармен жұмысты ұйымдастырудың әдістері мен формаларын таңдаудың негіздемесінің болмауы арасындағы қайшылықтар болып табылады..

Жоғарыда аталған қарама-қайшылықтарды шешу қажеттілігі зерттелетін мәселенің өзектілігін анықтады, ол "Білім алушыларды олимпиадалық қозғалысқа тартуға және олардың жоспарланған нәтижелерге қол жеткізуіне ықпал ететін жеке білім беру траекториясын іске асырудың әдістемесі қандай" деген сұраққа жауап іздеуден тұрады.

Қарама қайшылықтар мен проблемаларға сәйкес физикалық олимпиада оқушылардың жеке білім беру траекториясын жүзеге асырудың құралы ретінде зерттеулерімізге негіз болды.

С.И.Ожеговтың түсіндірме сөздігінде траектория "дененің немесе нүктенің қозғалыс жолы" болып табылады, сөздің қолданылу аясы белгілі бір кәсіби салалармен шектелген [2].

Жоғарыда айтылғандар бізге келесі қорытынды жасауға негіз береді: "траектория" ұғымы кез-келген объектілердің қозғалысының көрінісімен байланысты. Бастапқыда физика мен математикада қолданылған, кейінірек ол педагогикалық ғылымдарда қолданыла бастады.

Мәселенің тарихына тоқтала отырып, біз мынаны атап өтеміз: қазіргі уақытта ғылыми әдебиеттерде "жеке білім беру траекториясы"ұғымының мазмұнына қатысты бірыңғай пікір қалыптасқан жоқ. Т. А. Соколовская өзінің "білім берудің жеке траекториясы туралы сұраққа" атты еңбегіндепедагогика және пәндік оқыту әдістемесі саласындағы әртүрлі зерттеушілердің ұстанымдарын талдап, оларды бес түрлі топқа біріктірді [3]:

1 топ – жеке білім беру траекториясы жолмен байланысты (Е. А.Александрова, Е. П.Бочарова, В. Н. Зиновьева, Г.М. Кулешова, А. В. Лифенко, Н. С. Сытина, В. Щепилов, А. В.Хуторская, Ю. Г. Юдина).

2 топ – жеке білім беру траекториясы іс-қимыл бағдарламасы ретінде қарастырылады. Бұл ұстанымды А.В. Хуторский ұстанады. Е.А. Александрованың «жеке әлеуетін іске асыру арқылы» жеке білім беру траекториясын қарастыру қажеттілігі туралы пікірімен бөлісе отырып, Е.А. Александрова оны бағдарлама ретінде де көреді . Кейінгі еңбектерінде Е. А. Александрова жеке білім беру траекториясына басқаша анықтама береді: "баланың өзіне, түсінуге жолыжеке және жеке мәселелерді шешудің өзіндік тәсілдерін іздеу " . Осыған ұқсас пікірді И.В. Шалыгин да айтады.

3 топ – ЖБТ нәтижесімен байланыстырады (И.А. Ломаченкова, М.С. Стеценко, В.В. Белага, Н.И. Воронцова, Т.А. Альхова, Л.В. Байбородова, М.Ю. Ушанкова). Сонымен, Л.В. Байбородова өзінің монографиясында ауыл оқушыларының білім беру қызметін сүйемелдеу ерекшелігін сипаттай отырып, ЖБТ – бұл «оқушының мақсатына жету үшін нақты жүріп өткен жолы» екенін көрсетеді.

4 топ – ЖБТ-ті студенттердің оқу қызметін ұйымдастыру әдістерімен байланыстырады (И.И. Скрипюк, Е.Н. Вольф, А.С. Гаязов, Н.Г. Ионина, В.С. Мерлин, А.Ю. Дорский, В.Г. Лингыкова, Е.А. Климов, Ю.В. Кольцов, Н.Ю. Добровольская, Е.П. Носова, А.Ю. Скакодуб, И.И. Скрипюк, П.Г. Щедровицкий, Л.В. Шелехова, Н.Л. Югова, И.С. Якиманская). Атап айтқанда, И.С. Якиманская мен ЖБТ үшін «оның қабілеттеріне, мүмкіндіктеріне, уәждемесіне, ата-аналармен өзара байланыста педагогтың үйлестіруші, ұйымдастырушы, консультациялық қызметі кезінде жүзеге асырылатын мүдделеріне» сәйкес келетін білім алушының оқу іс-

әрекеті элементтерінің реттілігі. П.Г. Щедровицкий қажетті тұжырымдаманы жоспарлаумен байланыстырады. Авторлық анықтамада ол «өзін-өзі жобалау» сияқты естіледі.

В.Г. Ерыкова, ЖБТ – Федералдық мемлекеттік білім беру стандартының талаптары мен оқу жоспары негізінде жүзеге асырылатын білім беру қызметінің тұлғаға бағытталған ұйымы. Л.В. Глазкинакөзқарастарында– «тұлғалық құзіреттілікті дамыту арқылы педагогикалық тәжірибе жағдайында тұлғаны дамыту бағытында» студент қозғалысының бірегей тізбегі ; үшін Л.В. Шелехова – бұл белгілі бір білім беру саласында өзінің ілгерілеуіне байланысты құрылымдық қызмет .

5-топ – ЖБТ білім беру бағдарламасы бола отырып, білім стандартына жету жолдарының үлгісі ретінде бейнеленген (О.С.Семяшкина, Г.К.Селевко, И.В.Морозова, Н.А.Королева, Н.Г.Бажева, Г.К.Селевко, О.С.Семяшкина, В.В.Апаршева, Е.Г.Сычева).

А. В. Хуторский мен А.С.Гаязовтың зерттеулері білім беру процесінде жеке тұлғаның дамуына көңіл бөлудің маңыздылығын атап өтеді. Олардың еңбектері білім берудің жеке бағдарланған тәсілдерін қолдану арқылы әр оқушының жеке қабілеттерін және қажеттіліктерін ескеретін жүйені құрудың маңыздылығын көрсетеді. Бұл тәсілдер әрбір оқушы үшін жеке білім беру траекториясын анықтауға мүмкіндік береді, бұл олардың білім алуда жетістікке жетуіне көмектеседі. Дидактикалық эвристика контекстінде ЖБТ (Жеке Білім Беру Траекториясы) келесі аспектілерді қамтиды:

Мақсаттарды тұжырымдау – Бұл сатыда білім алушының білім беру мақсаттары нақты анықталады, бұл мақсаттар оның жеке мүдделеріне, қабілеттеріне және болашақ кәсіби бағдарына сәйкес келуі тиіс.

Тақырыпты және зерттеу құралдарын таңдау – Оқушы өзінің білім алу процесінде қолданатын нақты тақырыптар мен зерттеу құралдарын, сондай-ақ тәсілдерін таңдайды. Бұл саты білім алушының жеке қызығушылықтарына және білім беру мақсаттарына сәйкес келуі керек.

Еңбектің түпкілікті нәтижесі – Білім беру процесінің соңында оқушы қандай білім беру өнімін алғысы келетінін және осы өнімді қалай көрсеткісі келетінін анықтайды. Бұл білімнің нақты қолданылуын және оқушының жетістіктерін көрсету тәсілдерін білдіреді.

Бақылау жүйесін құру – Білім алу процесінде өзін-өзі бағалау және оқытушылар тарапынан бағалау арқылы жүзеге асырылатын, оқушының жетістіктерін бақылауды қамтамасыз ететін жүйе.

Жеке білім беру бағдарламасының құрылымы оқушының жеке қажеттіліктерін, қызығушылықтарын және мақсаттарын ескере отырып, оған білім беру процесін жоспарлауға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл білім алушының жеке ерекшеліктеріне сәйкес келетін білім беру бағдарламасын жасауда қажетті шарттар мен мүмкіндіктерді қарастырады.

Жекелеген білім алушылармен жақсы ұйымдастырылған бағдарламалау жеке материалды элементтері бар оқыту ретінде қарастыруға болады, өйткені бұл ретте білім алушылардың танымдық іс-әрекетінің барлық жолы бағдарламаланады, олимпиадаға дайындық кезінде әр қадамда білім алушы оқытушы тарапынан консультациялық көмек құралдарына ие болады. Бұл жағдайда жеке білім беру траекториясын әзірлеудің мақсаты - білім алушыларды білім мен дағдылардағы әр түрлі пәндік олимпиадаларға қатысу кезінде пайда болатын олқылықтардан қорғауболып табылады. Білім алушымен бірлесіп ЖБТ әзірлей отырып мұғалім [4]:

- оқушыны қандай олимпиадаға дайындайтыны туралы түсінікке ие болу;
- оқушының олимпиада жолына қатысуға жалпы дайындығын зерттеу және білу;
- оқушының әртүрлі олимпиадалық тапсырмаларды орындау кезінде туындауы мүмкін қиындықтарды болжау;
- олимпиадаларға дайындық жүйесінде жеке және топтық тапсырмаларды қолдану;
- олимпиадалық тапсырмаларды орындау кезінде білім алушылар жіберетін қателіктерді және кеңес берудің тиімділіктерін талдау;

- оқу жылы ішінде нақты оқушымен жұмыс қалай құрылатыны туралы нақты түсінікке ие болу;

- әрбір оқушымен жеке білім беру траекториясы (ЖБТ) шеңберіндегі қызметтің құрылымы мен мазмұнын талқылау.

Жеке бейнелеу траекториясының модельдерінің құжаттық көрінісін талдау бізге ЖБТ парақтарының нұсқасын ұсынуға мүмкіндік берді (1-2 кестелер).

Ойлауды дамытуға бағытталған жеке білім беру траекториясы бойынша білім алушылармен жұмыс істеудің осындай әдістерін пайдалана отырып,белсенді оқу-танымдық үдерісте білім алушының дамуын қолдау.

Кесте 1. Жеке бейнелеу траекториясының модельдерінің құжаттық көрінісі.

Парақ № 1.
Жеке білім беру бағыты
(оқушы мұғаліммен бірге толтырады)

ТАӘ:____Жанбиров Султан Аскарович_____
7 сынып оқушысы
бойынша _2023_ / _2024_ оқу жылы

№	Тақырып	Тапсырмалар	Орындау туралы есеп
1	Орташа тығыздық	Видео тапсырма, 20 есеп	орындалды
2	Жол, орын ауыстыру, жылдамдық	Видео тапсырма, 20 есеп	орындалды
3	Күш, салмақ.	Видео тапсырма, 20 есеп	орындалды
4	Блоктар, серіппелер	Видео тапсырма, 20 есеп	орындалды
5	Сұйықтық қысымы,Архимед күші	Видео тапсырма, 20 есеп	орындалды
6	Жұмыс пен энергия	Видео тапсырма, 20 есеп	орындалды

Мұғалім _____/_____ /
Оқушы _____/_____/
Ата-ана _____/_____/

Кесте 2. Жеке бейнелеу траекториясының модельдерінің құжаттық көрінісі.

Жұмыс нысандары
(мұғалім толтырады)

ТАӘ:____Жанбиров Султан Аскарович_____
7 сынып оқушысы
бойынша __2023__/__2024_ оқу жылы

Белсенділігі	Жиналған ұпай саны (1 ұпай – 1 тапсырма)	Орындалған тапсырмалардың %
Қыркүйек айы	20	100 %
Қазан айы	17	85%
Қараша айы	19	95%
Желтоқсан айы	14	70%

Қаңтар айы	20	100 %
Ақпан айы	17	85%

_7_ сынып оқушылары (оқушының тегі, аты) мұғалімі_____ЫБырай Н.А..__

Білім алушымен бірлесіп жеке білім беру бағытын әзірлей отырып мұғалім:

- ол нақты оқушыны қандай олимпиадаға дайындайтыны туралы нақты түсінікке ие болу;
- оқушының олимпиадалық қозғалысқа қатысуға жалпы дайындығын зерттеу және білу;
- әр түрлі олимпиадалық тапсырмаларды орындау кезінде оқушының қиындықтарын болжау;
- олимпиадаларға дайындық жүйесінде жеке және топтық тапсырмаларды қолдану;
- олимпиадалық тапсырмаларды орындау кезінде білім алушылардың жіберген қателіктері мен консультациялық жәрдемнің тиімділігін талдау;
- оқу жылы ішінде белгілі бір оқушымен жұмыс қалай құрылатыны туралы нақты түсінікке ие болу;
- әр оқушымен жеке білім беру бағыты шеңберіндегі қызметтің құрылымы мен мазмұнын талқылау.

Олимпиада - дарынды оқушылармен жұмыс істеудің жалпыға бірдей танылған түрлерінің бірі. Білім алушының пәндік олимпиадада жетістікке жетуі оның толыққанды дамуына кедергі келтіретін жағдайларда мүмкін емес. Осылайша, мұғалімнің негізгі қызметі білім алушының жеке басының өзін-өзі дамытуға және оның қалыптасуына ықпал ететін білім беру ортасын жобалау және құру болып табылады:

- шығармашылық қабілеттері мен бастамашылығы;
- командаңың қатысушысы ретінде де, оның көшбасшысы ретінде де командалық қызметке дайын болу;
- өз қызметін өзін-өзі ұйымдастыру;
- танымдық әрекеттегі коммуникативті дағдылар;
- әр түрлі типтегі және типтегі мәселелерді шешудің балама тәсілдерін сындарлы қабылдауға дайын болу;
- физикалық процестер мен құбылыстарды болжау және талдау қабілеті;
- тәуелсіздікке ұмтылу және ұсынылған шешімге жауапкершілік.

Олимпиадалық ортада оқушының белсенділігі олимпиадалық микротоп тарапынан ынталандырылады. Бұл басқа жағдайларда ешқашан болмайтын шығармашылықты ынталандыру үшін жетістіктерді ынталандыруға, бәсекеге қабілетті мотивацияға, әлеуметтік мақұлдау мотивациясына мүмкіндік береді. Олимпиадалық ортада шығармашылық іс-әрекетке ішкі мотивацияның және сыртқы ортаның әсерінің суперпозициясы бар деп айтуға болады, бұл оқушыны тәрбиелеу мен оқытудың жаңа деңгейіне шығуға мүмкіндік береді.

Осылайша, біз қатысу арқылы жеке білім беру траекториясының жақсы іске асырылуын көреміз физика бойынша олимпиадалық қозғалыс.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Демина Н.Ф. Физикадан олимпиадалық есептерді шығару әдістемесі: оқу құралы. / Н.Ф. Демина, Ж.М. Омарова. – Қостанай, 2016, 112 б.
2. Ожегов С.И. Словарь русского языка // С.И. Ожегов. – М.: Русский язык, 1985, 797 с.
3. Соколовская Т.А. К вопросу об индивидуальной образовательной траектории // Т.А. Соколовская // Актуальные вопросы модернизации российского образования: материалы XI Международной научно-практической конференции. – Таганрог: Центр научной мысли, 2012, С. 154-160
4. Сырым Ж.С., Шуйншкалиева Г.С. Физикадан олимпиадалық есептерді шешудегі оқушылардың функционалды сауаттылығы: Оқу-әдістемелік құрал // М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті РБО, 2021, 51 б.

СЕКЦИЯ III

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ ӨНЕР САЛАСЫНДАҒЫ ЖАҢА ТЕНДЕНЦИЯЛАР
НОВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В ОТРАСЛИ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК И ИСКУССТВА
NEW TRENDS IN THE HUMANITARIAN SCIENCES AND ART

УДК 78.03

ТЕЧЕНИЯ И НАПРАВЛЕНИЯ СОВРЕМЕННОГО МУЗЫКАЛЬНОГО ИСКУССТВА

Ажгулова Адема
E-mail: azhgulova.adema@gmail.com
Студент 2 курса образовательной программы
«Концертно-камерный исполнитель, преподаватель»
Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан
Научный руководитель, старший преподаватель **- Куртиева Э.М.**

Аннотация: Современная музыкальная индустрия, приводит нас к признанию массовой компьютерной культуры как доминирующей. Причем речь идет, прежде всего, о способе распространения этой культуры, который опирается на достижения технологического прогресса, но не затрагивает сущности культуры как феномена человеческого бытия. В статье описываются направления музыки**,** их возникновение и тенденции в современной музыкальной индустрии.

Ключевые слова: музыка, джаз, поп-музыка, рок, искусство, пение, музыкальная индустрия.

Единственное, что может быть
лучше пения-это ещё больше пения…
Элла Джейн Фицджеральд

Культура на протяжении всего XX века претерпевала полную и масштабную модернизацию жизненных ценностей. Новаторство было ориентировано непосредственно на сферы гуманитарных наук, затронув культуру, искусство, этику и эстетику. На протяжении столетия рождались выходящие за пределы определенные традиции, идеалы и принципы, появлялись новые музыкальные и вокальные стили.

На данный момент, массовая культура или поп-культура, масскультура, культура большинства - культура быта, развлечений и информации, преобладающая в современном обществе [1]. Современный мир музыкальной индустрии представляет собой массовую компьютерную культуру, которая начала сформировываться в 1940-х годах в США, и представлена эстетическим, развлекательным и интеллектуальным контентом., характерным для урбанизированного общества и развитию массовой коммуникации. Этот контент передается не только через средства массовой информации, но и через концерты и масштабные выступления под открытым небом. Современная музыкальная культура стала предметом изучения для многих исследователей, представителей социально-гуманитарных и искусствоведческих наук, так как представляет собой неординарный и инновационный контент.

Немецкий социолог Освальд Шпенглер рассматривал современную культуру не как единую общечеловеческую, а расколотую на восемь культур: египетскую, индийскую, вавилонскую, китайскую, греко-римскую, византийско-арабскую, культуру майя, русско-сибирскую. Каждая культура подчинена жесткому процессу эволюции, фазы которой - рождение и детство, молодость и зрелость, восток и запад [2].

Направление современной музыкальной индустрии предлагает широкий выбор музыки, песен на любой вкус, жанр и стиль. Музыканты, вокалисты, диджеи вольны в плане выбора интересующего контента. Создавая свои музыкальные композиции, многие используют компьютерную графику, интерпретируют путем микса различных музыкальных направлений, и объединяют в единую музыкальную композицию, используя наработки прошлых лет для создания необычного хита.

Поп-музыка (англ. Pop music от popular music)-современная область массовой культуры, охватывающая различные формы, жанры и стили развлекательной и прикладной музыки 2-й половины XX- начала XXI веков. Основные черты поп-музыки -простота инструментальной части, ритмичность, акцент на вокал. Основная и практически единственная форма композиции в поп-музыке -песня [3].

Рассмотрим некоторые популярные жанры.

1.**Пауэр-поп** (термин придуман гитаристом группы Пит Таунсенд)- жанр Британской и Американской популярной музыки, появившейся в середине 60-х годов и представляет совокупность поп-рока, гаражного рока, хард- рока и всей электронной музыки с мощным гитарным риффовым и вокальным звуком. Отличительные черты подвижность и мелодичность вокальной партии. Яркие представители этого течения Зэ Битлс (The Beatles), Зэ Кинкс (The Kinks), Зэ Изибитс (The Easybeats) [3].

2. **Барокко-поп** (*поджанр*) поп-музыки, появившегося в Британии и США в 60-х, название которого говорит само за себя. Музыка в стеле и форме барокко, с отличительным многоголосием (использование контрапункта) и метода функционной гармонии. В музыке используется орган, клавесин, скрипка, виолончель, флейта и другие классические инструменты.

Яркие представители этого направления: Пол Маккартни, Зэ Зомбиес (The Zombies), Гилберт О'Салливан, Зэ Бэд Бойс (The Beach Boys), Зэ Роллинг Стонс (The Rolling Stones)

3. Очередной (поджанр **поп-рока)-Поп-панк,** сочетание элементов поп-музыки и панк-рока. Направление возникло в 90-х годах и было популярно среди молодежи. Отличительные черты были не сложные гитарные риффы, быстрый темп, мелодичность, а также тексты, об отношениях и неприятностях, с которыми сталкиваются подростки.

Представители этого направления: Рамонэс (Ramones), Грин Дэй (Green Day), Ол Тайм Лоу (All Time Low) [4].

4.Эмбиент - жанр Био музыки, который возник в 1960-70хгодах в Великобритании, на Ямайке и Японии, в основе которого был синтезатор. Неординарная музыка с отсутствием чистой композиции и ритма. За счет текстурных слоев звука и сложной мелодией (отсутствие повторяющихся аккордов), «классическое восприятие» музыки на слух не воспринималось. Музыка вызывала умиротворение, созерцание. Музыка строилась на акустических инструментвах, с использованием фортепиано, струнных и флейты, либо все это заменял синтезатор и программные расчеты со звуковыми волнами. Музыка основывалась на модуляциях звукового тембра. В качестве примера- Дэвид Боуи из группы Варшава из альбома «Low» [5].

5. Брит-поп-жанр альтернативного рока из Британии. Стиль музыки переплетается с фольклорными звуками британских мелодий и рок-н-рольной музыки 1960-х –70-х годов. Стиль одежды британцев тоже демонстрировал элементы поп-музыки 1960-х, глэм-рока и панк-рока 1970-х, а также инди-попа 1980-х. Вдохновение для соченения музыкальных хитов Блюр (Blur) черпали из Кинкс (Kinks) и ранних Пинк Флойд (Pink Floyd), Oasis вдохновлялись Битлс (Beatles), а Эластика (Elastica) из арт-панк-рока группы Уаир (Wire).

6. Диф-поп -сложная **экспериментальная музыка.** Представлена попсовым звучанием вокала, аранжировками, со сложной музыкальной формой и гармонией, с использованием разнообразных музыкальных инструментов. Иногда, у простой мелодии будет сочетание сложной и необычной аранжировки. Примером может послужить Стинг**,** который экспериментирует с жанром джаз и просто с поп вокальной линией. Песни Стинга отличаются интересной и необычной.

К этому направлению относятся: Джордж Майкл, частично Элтон Джон и ABBA, Уитни Хьюстон, Адель, Клифф Ричард, Bee Gees, Томас Андерс [6]

7. Синти-поп — это жанр музыки, появившийся в 1970-х и активно развивающийся в 1980-х годах, где уже было применено музыкальное программирование. Активно использовался синетзатор с его «космическими» и электронными звуками, а тексты песен были самые разные от романтики до философии. Стиль Синти и сегодня очень популярен. Благодаря жанру «Синти», в мире появились различные современные направления электронной музыки такие как «Дарксинт» «Синтвейв» и другие.

Представители направления «Синти»: Пэт Шоу Бойс (Pet Shop Boys), а-ха (a-ha), Нью Ордэр (New Order) и другие.

8. Эмо-поп- музыкальный жанр, возникший в 80-90-х годах. Отличительная особенность этого жанра переплетение эмоций с мелодией. Тексты в песнях в основном про жизненные, бытовые и любовные переживания. В мелодии присутствует синкопированный ритм, хотя полиритмичность прослеживается в этом жанре редко, однако постоянные изменения темпа, выразительные и эмоциональные вокальные приемы типа тванга, фальцета, микста и резкие смена темпа темпа придают музыке необычность и индивидуальность

Яркие представители: Фол Аут Бой (Fall Out Boy), Эт Зе Диско (at the Disco) и многие другие.

9. Новая романтика- музыкальное направление 1970-х годов, представляла собой направление поп-музыки с элементами моды.

Параллельно, наряду с развитием рока в 70-х годах, создателем которого принято считать Дэвида Боуи, развивается еще одно направление «Глэм-рок». Музыка является все тем же «Глэмом», но уже в попсе. Представители этого направления-Марк Болан, Рокси Мюзик (Roxy Music), Бой Джордж

10. Классическая поп-музыка- возникла в середине 1950-х годов В США и представлена нам как слияние джаза, академической музыки, свинга, рок-н-ролла и диф-поп воедино.

Самые популярные представители этого направления Крис Ри, Барбара Стрейзанд, Фрэнк Синатра, Гарольд Арлен и другие. Композиции до сих пор узнаваемы, и известны как часть канона «Великий американский песенник»

13. Европоп- (евродэнс, евродиско)- музыкальное направление, возникшее в Европе, в середине 70-х, более популярным стало в конце 80х годов. Благодаря этому направлению, миру известны такие исполнители как Модерн Токинг (Modern Talking), C.C.Catch, Бэд Бой Блю (Bad Boys Blue), Сандра, Арабески (Arabesque). Музыка этих песен написана в простой аранжировке незамысловатых текстов на разные темы с использованием синтезатора и диско- бита.

14. К-поп- направление корейской популярной музыки. Как направление возникло и сформировалось в Южной Корее в 1992 году, под воздействием современной национальной культуры и национальным движением Халлю (корейская волна) [8]. Музыка направлена на танцевальные композиции. Это своего рода микс поп-баллады, элементов техно и рока, хип-хопа и R&B Представитель — это направления Сео Тайджи и Бойс (Seo Taiji and Boys) [7].

15. Рок-поп (русский рок)-музыкальный жанр возникший путем слияния поп и рок-музыки в1960-е годы под влиянием запада и западной рок-музыки и бардовой песни [9]. Представители это жанра известные рок-группы Аукцион**,** Наутилус, Пикник, ДДТ, Чайф, Алиса. **и т.д** Характерная черта русского рока-простая музыкальная форма, легкая и запоминающа танцевальная мелодия, с использованием типичных инструментов для рока групп [10].

18. Инди-поп - жанр возник 1980-х годах, период, когда без участия огромных корпораций невозможно было выпустить ни один фильм, ни один диск. Своего рода эра продюсеров и наставников в лице больших концернов. Повсеместно появились независимые студии-индепенденты, отсюда и термин сокращение «инди» [11]. Основной характерной

чертой инди-музыки является экспериментирование со звуком и нестандартное исполнение. Благодаря этому жанры мы знаем таких известных на весь мир Oasis, Blur, Stone Roses, Hurts, Marina and The Diamonds, Imagine Dragons, Therr Maitz, Дельфин, Пошлая Молли, Михей и Джуманджи, Пётр Налич, Маша и медведи.

Таким образом, подводя итоги пониманию современной культуры и современной музыкальной индустрии можно отметить, что направления информационной, массовой культуры и музыки развивались и развиваются очень стремительно и по сей день. Для изучения и понимания музыкальных направлений, нам доступны все известные жанры и стили музыкальных и вокальных техник. Постулатом всех вышеизложенных жанров и направлений является-желания музыкантов и исполнителей познавать новые горизонты, экспериментировать, импровизировать, использовать музыкальные инновации и добиваться большей индивидуальности и выразительности. Важно не забывать о важном и главном-охране голоса и о гигиене голосовых связок, так как здоровые связки являются главной составляющей любого исполнителя, а правильное пение дарит положительный заряд энергии, эмоций и способствует развитию кругозора и личности в целом.

Список использованных источников:

1. Поп-музыка / Шестаков Г. Ю. // Полупроводники — Пустыня [Электронный ресурс]. — 2015. — С. 138–139. — (Большая российская энциклопедия: [в 35 т.] / гл. ред. Ю. С. Осипов; 2004—2017, т. 27). — ISBN 978-5-85270-364-4.

2. Маркова Н. А.// Презентация- Актуальная проблема современной культуры/ [Электронный ресурс] https://infourok.ru/aktualnaya-problema-sovremennoj-kultury-4773915.html Дата обращения 25.03.2024

3.Pop music Архивная копия от 7 февраля 2019 на Wayback Machine // Словарь музыкальных терминов[Электронный ресурс]https://www.olofmp3.ru/index.php/Muzykalynye-terminy-P.html

4. [Электронный ресурс] https://www.olofmp3.ru/index.php/Muzykalynye-terminy-P.html

5-6..Валиева Д// 14 основных стилей поп-музыки с примерами /[Электронный ресурс]https://dzen.ru/a/ZcJkVPR_7Ug4LAVu Дата обращения 28.03.2024

7."케이팝" (in Korean). Archived from the original on January 13, 2022. Retrieved January 13, 2022.

8. Laurie, Timothy (2016), "Toward a Gendered Aesthetics of K-Pop", *Global Glam and Popular Music: Style and Spectacle from the 1970s to the 2000s*: 214–231, archived from the original on November 26, 2021, retrieved April 11, 2016

9. Добротой по Дурости и Трусости. Артемий Троицкий — о «ДДТ» Архивная копия от 12 апреля 2020 на Wayback Machine // НГ — Культура, 15 мая 2017 интернет ресурс https://ru.wikipedia.org/wiki

10. Музыкально-энциклопедический словарь. -М., 1990 Советская энциклопедия» под редакцией Г.В. Келдыша. [Электронный ресурс]. URL: https://ru.wiktionary.org/wiki

11. Статья /Самый непонятный жанр — инди. Разбираемся, что это за музыка//из интернет источника https://zvuk-b2b.com/blog/53

ӘОЖ 553.982

М.А. ИСЕНОВ ЖӘНЕ МҰНАЙ ӨНДІРІСІ

Айса Инабат
E-mail: aisainabat2001@mail.ru
Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің 2 курс магистранты
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі - т.ғ.д., Қазақстан және дүниежүзі тарихы кафедрасының
профессор - **Ахметова Ұ.Т.**

Аңдатпа. Еліміздегі алдыңғы қатарлы кен орындардың өзіндік даму жолы, өз алдына қалыптасқан тарихы бар. Кеңес заманының геологтары өткен ғасырдың басында-ақ Батыс Қазақстан аумағын, атап айтқанда Каспий маңы ойпатында, Гурьевтің бірқатар облыстары мен Мақат, Оңтүстік Ембі өңірінде мұнай мен газ өндірудің зор келешегі бар екенін алға тартты. Қазақстанның мұнай газ өнеркәсібінің қалыптасуы мен дамуында мұнайшы геологтардың ерен еңбектері нәтижесінде еліміз өркендеу жолына түсіп, қазіргі таңда әлем таныған мұнайлы өлке ретінде танымалмыз. Мақалада Қазақстанның XX ғасырдағы мұнай өндірісінің зерттелу тарихы, мұнай бұрғылау жұмыстары кезінде кездескен геологиялық және басқа мәселелер, олардың шешу жолдарындағы Қазақстан КП(б) ОК Гурьев облыстық партия комитетінің І-хатшысы М. Исеновтың атқарған қызметі архивтік деректері арқылы сараланды.

Тірек сөздер: Қазақстан тарихы, қазақ ғылымы, мұнай, мұнай тарихы, тұлға, өндіріс, кен орындары, заман, кадр маман, архив, құжаттар

Кіріспе. Еліміздің өнеркәсібі жалпы одақтық маңызы бар көп салалы ірі өнеркәсіп кешендерінің бірі ретінде Кеңес Үкіметі кезеңінен-ақ қалыптасты. Дегенмен, ұлттық өнеркәсіптің пайда болуы мен дамуы, кен орындарын жаңа технологиямен жабдықтау мәселелеріне одақ басшылығы аса көңіл бөлмегені де белгілі. Деседе, 1970 жылдары Маңғыстау аймағында ірі жаңа мұнай-газ кен орындарының ашылуы кешенді өнеркәсіптен мұнай-газ өндірісінің бөлініп, өз алдына бөлек қалыптасты. Қазақстанның мұнай-газ өндірісі өз бастауын 1899 жылғы Қарашұңғыл мұнай бұрқағынан басталғаны тарихтан белгілі.

Ембі мұнайының табылуы және игерілуі майталман мұнайшылар, шетел, оның ішінде әсіресе Ресейдің зерттеушілері мен ғалымдардың қажырлы еңбектерінің нәтижесінде елеулі табыстарға қол жеткізді.

Қазақстанның Одақ ішінде маңызды өнеркәсіптік кешеннің даму жылдары қоғам қайраткері Мұхамбет Айтуұлы Исеновтің еңбегі зор. М.Исенов басшылық еткен жылдары көмірсутегі өнімдерін іздестіру, өндіру 1890-1920 жылдары Жайық-Жем ауданында ғана жүргізілсе, 1930 жылдары Ақтөбе облысы, 1960 жылдары Маңғыстау мұнайы, 1980 жылдары Қызылордадағы Құмкөл кеніші, Батыс Қазақстанның Қарашығанақ кеніші ашылып мұнай-газ кешенінің алып кен орындары қалыптастып, ұлттық экономикамызды қайта құруға мүмкіндік берді.

Қазақсатан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев мұнай-газ химия саласының дамуы экономиканы жаңғыртудың маңызды бағыты екенін атап, экономиканың басқа салаларына мультипликативті ықпал етеді, деп атап көрсеткен. Сондықтан да еліміз үшін дүниежүзілік озық тәжірибеге негізделген индустриялды-инновациялық стратегияны қалыптастырудың маңыздылығын ескере отырып, заманауи технологияға негізделген дүниежүзілік стандартқа сай сапалы өнім өндіретін өнеркәсіп орындарын дамыту керек. Оның өзі озық тәжірибелі, заманауи мамандарға тікелей байланысты екендігі сөзсіз.

Кеңес үкіметінің әлеуметтік саясатына байланысты орын алған кемшіліктерге, ұлттың саясатындағы келеңсіз жағдайларға, материалдық өндіріске басты бағыт беруіне қарамастан, мұнай-газ саласындағы мамандар бай тәжірибе жинақтағанын көрсетеді. Оны ыждағатты

түрде зерттеп, пайымдаудың озық жақтарын бүгінгі күннің қажетіне орай пайдаланудың практикалық маңызы ерекше. Ұрпақтар сабақтастығын, өндірістік дәстүрлер жалғастығын қамтамасыз ету тұрғысынан да зерттеу тақырыбы өзекті, ол мұнайшылардың жаңа буынын қалыптастыруға, оларға ұлтжандылық тәрбие беруге көмектеседі.

Зерттеу әдісі. Зерттеуде логикалық, тарихи-салыстырмалық, жинақтау, қорыту, жүйелеу, әдістері қолданылды. Зерттеу барысында жаңа көзқараста методологиялық тұрғыда сараптауда зерттеу материалдарының архивтік негіздері басшылыққа алынды. Сондай-ақ, белгілі бір тарихи оқиғаларды немесе саяси ахуалдарды баяндауда архив материалдарын талдау әдісі кеңінен қолданылды.

Тақырыптың зерттелу нәтижелері. 1961 жылы Батыс Қазақстан аумағындағы ірі кен орын Жетібай облысындағы бұрғылау жұмыстарының ұйымдастырылуы және Жетібайдың мұнай горизонттарының өнімділігі туралы зерттеу Қазақстан Компартиясының Батыс Қазақстан облыстық комитеті отырысында Қазақстан КП(б) ОК Гурьев облыстық партия комитетінің І-хатшысы М. Исеновтың «Оңтүстік Маңғышлақтағы мұнай - газ кен орындарын игеру туралы анықтама» атты баяндамасында берілген архивтік дерек. [1, 1п.].

Оңтүстік Маңғышлақтағы барлау жұмыстарын ұйымдастырудың кемшіліктерін аша баяндаған, КСРО Министрлер Кеңесінің «Қазақ КСР-ының Маңғышлақ түбегінде мұнай мен газға геологиялық барлау жұмыстарын одан әрі күшейту жөніндегі іс-шаралар туралы және осы кен орындарын өнеркәсіптік игеру бойынша дайындық жұмыстарын жүргізу туралы» қаулысы [2, 6п.]. 1963 жылдың соңында құрылған 70 бірлік штаты бар «Маңғышлақмұнай» бірлестігінің тапсырыс берушінің мұнай-газ кен орындарын жайластыру, барлау пайдалану бұрғылауына басшылық жасау және мұнай-газ кен орындарын пайдалануға дайындау жөніндегі жұмыстарды ұйымдастыру жөніндегі функцияларын орындау мен бірлестікті кадрлармен жасақтау жұмысы талқыланған Крайком бюросының «Қазақстан КП ОК хатшылығының 1963 жылғы 7 мамырдағы қаулысы [3, 10п.]. Өзен-Құлсары-Куйбышев мұнай құбырын жобалау және салу жұмыстарын мен Гурьев ауданындағы мұнай зауытының тармақталуын ұйымдастыру туралы қаулы [4, 165п.], Өзен, Жетібай, Оңтүстік Маңғышлақта, Прорва, Каспий маңы ойпатында бірнеше аумақтарда құрылған жаңа кен орындар туралы [5, 306 п.].

Қазақстан КП(б) ОК Гурьев облыстық партия комитетінің І-хатшысы М. Исеновтың «Каспийде жаңа ірі өнеркәсіптік кешен құру проблемалары туралы» 1968 жылғы баяндамасы[6, 308п.], 1966-1970 жылдары Қазақ КСР-і Маңғышлақ түбегіндегі мұнай және газ кен орындарын игеруді жеделдету туралы» қаулы [7, 328 п.], «Гурьевтегі партияның XXIII съезі, «Гурьевнефтехимстрой» трестінің маңыздылығы туралы [8, 311 п.].

XIX ғасырдың 50-60 жылдарында жер қойнауында мұнай мен газдың едәуір қорларының болуын болжауға мүмкіндік берген көптеген оқиғалар орын ала бастады. Солардың ішінде Батыс Қазақстан облысындағы Маңғышлақтың байлығын зерттеу табиғи - климаттық жағдайлармен, халықтың аздығымен, жолдардың болмауымен және қажетті материалдық - техникалық базалардың жетіспеушілігімен артта қалып келді. Маңғышлақ өңірінің табиғи байлығын зерттеу соғыстан кейінгі, әсіресе елуінші жылдары қолға алына бастады. Бұл жылдары Қазақстан Компартиясының Батыс Қазақстан облыстық комитеті Қазақстан КП(б) ОК Гурьев облыстық партия комитетінің І-хатшысы қызметін өлкемізден шыққан белгілі қоғам қайраткері Мұхамбет Айтуұлы Исенов атқарған болатын. М.А.Исенов хатшылық қызмет атқарған жылдары Кеңес Үкіметі Батыс Қазақстан аумағында ірі геологиялық кен орындарының тізбегін жасады. Маңғышлақта, Гурьевте, Өзен, Индер сынды Қазақстан аумағының батыс бөлігінде бірқатар аумақтарда мұнай және газ өндірісінің орталығы деп танып, баға берді. Мысалы, 1957-58 жылдары Солтүстік Маңғышлақта мұнай барлау жұмыстары Қизан, Түбежік, Құсайн құрылымдарында барлау жұмыстары жүрді. Дегенмен, бұл өңірлерде барлау жұмыстары оң нәтиже бермеді. 1959 жылы Оңтүстік Маңғышлақ өңірінде Жетібай кен орнында терең барлау бұрғылау басталды. Онда 10100 метр көлемде бұрғыылау жұмысы жоспарға алынды. Ал іс жүзінде 2548 метр тереңде нақты бұрғылау жүргізілген. 1960 жылы Жетібайда жоспар бойынша бұрғылау жалғасып, 5000

метр бұрғылау жұмысы жоспарланып, дегенмен 4217 метр бұрғыланды. Осы 1960 жылғы №2 бұрғыланған ұңғыма бойынша жүргізілген электрометриялық жұмыстармен Жетібайдағы тау шөгінділерінің мұнайлылығы анықталды. Бұл туралы Қазақстан Компартиясының Батыс Қазақстан облыстық комитеті отырысында Қазақстан КП(б) ОК Гурьев облыстық партия комитетінің І-хатшысы М. Исеновтың «Оңтүстік Маңғышлақтағы мұнай - газ кен орындарын игеру туралы анықтама»атты баяндамасында: «1961 жылы Жетібайға 13000 бұрғылау жоспарланған болатын, оның ішінде жұмыстарды ұйымдастырудың төмен деңгейі мен үлкен апат салдарынан тек 5895 метр бұрғыланды. 1961 жылдың шілдесінде Жетібайда №6 ұңғымада тәулігіне 400 тоннаға дейін дебиті бар қуатты ашық мұнай фонтаны соғылды, ол апаттық сипатына қарамастан Жетібайдың мұнай горизонттарының өнімділігі туралы идеяны түбегейлі өзгертті және бұл кен орны елдегі ең ірі кен орындарымен бір қатарда болды» деген ойын жеткізген болатын [1, 1п.]. 1961 жылғы қазанда КСРО Министрлер Кеңесінің №964 «Маңғышлақ түбегінде және Каспий маңы ойпатының оңтүстік - шығыс бөлігінде мұнай мен газға геологиялық барлау жұмыстарын күшейту туралы және осы аудандарда анықталған мұнай кен орындарын пайдалануға дайындау туралы» қаулысында және оны іске асыру жөніндегі Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің 1962 жылы19 қаңтардағы №41 қаулысында сол атаумен Батыс Қазақстанның және әсіресе, Оңтүстік Маңғышлақтың жаңа кен орындарының мұнай-газдылығы перспективаларына жоғары баға берілді. Қаулыда «бұл аудандардың ашылуы елде жаңа ірі мұнай өндіру базасын құру үшін үлкен маңызға ие» делінген. Оңтүстік Маңғышлақ бойынша жоғарыда аталған қаулыларда 1965 жылы Өзен кен орны бойынша А+В+С1 санаттары бойынша барлау бұрғылау және қорғау көлемін күрт ұлғайту міндеттері қойылды, сондай-ақ барлау мен болашақ мұнай кәсіпшіліктерін жайластыруға және бұрғылау жұмыстарын бұруға күрделі салымдар мен материалдық ресурстар бөлінді. Іс жүзінде Оңтүстік Маңғышлаққа ресурстар жеткіліксіз бөлінді және Оңтүстік Маңғышлақта барлау жұмыстары жоғарыда аталған қаулыларда көзделгеннен баяу жүрді. 1962 жылдары Өзен бойында бұрғылау біршама жақсы ұйымдастырылып отырған. Осы жылғы жоспар бойынша 8 ұңғыманы бұрғылау сынағынан шығарған. Дегенмен, бұл бұрғылау жұмыстары сәтті болмаған. Дәл осындай сәтсіз сынамалар Жетібай бойыншада орын алып отырған. Атап өтсек, 10 ұңғыма іс жүзінде сыналды, ал өзен бойынша 39 ұңғыманың орнына 13 ұңғыма сыналды. Осындай Оңтүстік Маңғышлақтағы барлау жұмыстарын ұйымдастырудың кемшіліктері КСРО Министрлер Кеңесінің қаулыларында ашық баяндалды. Атап айтсақ, Қазақстан Компартиясының Батыс Қазақстан облыстық комитеті отырысында Қазақстан КП(б) ОК Гурьев облыстық партия комитетінің І-хатшысы М. Исеновтың «Оңтүстік Маңғышлақтағы мұнай - газ кен орындарын игеру туралы анықтама» атты баяндамасында: «КСРО Министрлер Кеңесінің №952 «Қазақ КСР-ының Маңғышлақ түбегінде мұнай мен газға геологиялық барлау жұмыстарын одан әрі күшейту жөніндегі іс-шаралар туралы және осы кен орындарын өнеркәсіптік игеру бойынша дайындық жұмыстарын жүргізу туралы» қаулысында, Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің 1962 жылғы 1 желтоқсандағы № 894 қаулысында атап өтілді. Осы қаулылармен барлау жұмыстарын бұру және Оңтүстік Маңғышлақта жаңа мұнай кен орындарын дайындау үшін қосымша ресурстар бөлінді», - деп шаруа жәйін тарқата түседі [2, 6п.]. Осы қаулыға сай Маңғышылақтағы Жетібай өңірінде сынау жұмыстары бірнеше жылға ұзарды. Жыл сайынғы ұңғымаларды сынау жұмыстары бірнеше есеге жақсарып отырған.Сынау кезінде алынған деректер жыл соңына дейін Жетібай бойынша А+В+С1 санаттарына шамамен 600-650 млн. тонна мұнай қорын ұсынуға мүмкіндік беріп отырған. Қазан айында № 1 ұңғымадағы Тенгинская барлау алаңында Юра шөгінділерінің көкжиегінен XIX газ фонтаны алынды, бұл ірі мұнай-газ құрылымының өнімділігін растады. Маңғышлақ бойынша терең барлау бұрғылауының жалпы жоспарлы көлемі 1964 жылғы дерек бойынша 120 мың метрді құраған. Өзендегі барлау жүйесін қоса алғанда сол жылы 29 бұрғылау бригадасы, 10 мұнара монтаждау бригадасы және ұңғымаларды сынау бойынша 15 бригада жұмыс істеген. Сонымен қатар, «Маңғышлақмұнайгаз барлау» тресі бойынша жалпы тоғыз айлық бұрғылау жоспары

Қарағанды экспедициясы бойынша жоспарды орындамау есебінен 96,3% - ға ғана орындалды. Маңғышлақта терең барлау бұрғылау және ұңғымаларды сынау жоспарының орындалмауы бұрғылау жұмыстарын ұйымдастыру мен жүргізу технологиясының төмен деңгейінің нәтижесінде де, соныме қатар, Маңғышлаққа Үкіметтің жоғарыда аталған қаулыларында көзделген ресурстардың толық бөлінбеуі және олардың біркелкі түспеуі нәтижесінде де орын алады. Тапсырыс берушінің мұнай-газ кен орындарын жайластыру, барлау пайдалану бұрғылауына басшылық жасау және мұнай-газ кен орындарын пайдалануға дайындау жөніндегі жұмыстарды ұйымдастыру жөніндегі функцияларын орындау үшін 1963 жылдың соңында 70 бірлік штаты бар «Маңғышлақмұнай» бірлестігі құрылған. Мұндағы түрлі ұйымдары мен басқамада 1150 адам жұмыс істеген. Бірлестікті кадрлармен жасақтау Батыс Қазақстан есебінен де, еліміздің басқа да мұнай аудандарының есебінен де жалғасқан. Қазақстан КП(б) ОК Гурьев облыстық партия комитетінің І-хатшысы М. Исеновтің кезекті «Оңтүстік Маңғышлақтағы мұнай - газ кен орындарын игеру туралы анықтама» атты баяндамасында көрсетілген 1962 жылғы есебі бойынша: «Соңғы екі жылда тікелей Батыс Қазақстан облыстық партия комитеті мынаны жасады:1963 жылғы ақпанда Қазақстан КП Крайком бюросы өңірлік ұйымдар басшыларының қатысуымен «Батыс Қазақстан геологиялық басқармасының жұмысы және Маңғышлақ түбегінде және Ембі мұнай бассейнінің оңтүстік - шығыс бөлігінде геологиялық барлау жұмыстарын күшейту және мұнай өндіруді дамыту жөніндегі шаралар туралы» мәселені қарады. 1963 жылғы 19 мамырда партияның Крайком бюросында «Қазақстан КП ОК хатшылығының 1963 жылғы 7 мамырдағы қаулысын іске асыру туралы» мәселе қаралды», - деп тарқатады [3, 10п.]. Қаралған мәселе бойынша бюро мұнай барлаушыларға мәдени - тұрмыстық, медициналық және сауда қызмет көрсетудегі елеулі кемшіліктерді ашып, Қазақстан КП ОК-нің жоғарыда аталған қаулысын іске асыру жөніндегі нақты іс-шараларды бекіткен. Бюроның қаулысы мен белгіленген іс - шараларды орындауға практикалық көмек көрсету үшін Маңғышлаққа Крайкомның өнеркәсіптік-көлік бөлімі меңгерушісінің орынбасары Т. Атчибаева мен өңірлік ұйымдардың басшы қызметкерлерінен тұратын партия крайкомының бригадасы жіберілген. 1963 жылғы 8 тамызда Қазақстан КП крайкомының бюросы осы мәселені екінші рет қараған. Өңірлік шаруашылық ұйымдарының, әсіресе Батыс Қазақстан геологиялық басқармасының және «Маңғышлақмұнайгазраведка» трестінің басшылары жоғарыда аталған қаулыларды нашар орындап жатқаны көрсетілген.Ағымдағы жылдың тамыз, қыркүйек, қазан айларында Маңғышлаққа Крайкомның өнеркәсіптік - көлік бөлімі меңгерушісінің орынбасары Т.Атчибаев және өлкелік ұйымдардың көптеген басшылары бірнеше рет барып отырған. Нәтижесінде Қазақстан КП ОК крайкоммен Маңғышлақ барлаушылары мен мұнайшыларын азық-түлік және өнеркәсіптік тауарлармен жабдықтауды ұйымдастыруды жақсарту мәселелері қойылды, олардың кейбіреулері бүгінгі күні оң шешімін тапқан. Мұхамбет Исенов басшылық еткен жылдары КСРО Министрлер Кеңесі 1967 жылы Өзен-Құлсары-Куйбышев мұнай құбырын жобалау және салу жұмыстарын қолға алған. Мұндағы негізгі мақсат Гурьев ауданындағы мұнай зауытының тармақталуы мен жылына 6-8 млн. тонна мұнай беретін арнайы пункт ұйымдастыру болды. Мұнай өндіру пунктіне арналған алаңды таңдау жөніндегі комиссия Жайық өзенінің оң жағындағы Гурьевтен 4 км қашықтықта орналасқан Гурьев-Астрахань теміржол желісінің № 19 разъезі таңдалған. М.Исеновтің берген есебіне назар салар болсақ: «Разрабатывается схемы направления магистрального нефтепровода. По заявлению представителей проектного института за основу принято направление провода /1020мм/ Узень- Кулсары- Макат- Индер- Уральск- Куйбышев, с ответвлением 186 км участка / Ф 700мм/ Кулсары-Гурьев» деп анықтама берген [4, 165п.]. Есеп бойынша тұжырым жасар болсақ, Өзен, Құлсары, Мақат, Индер, Орал секілді Батыс Қазақстан қалаларының аумағында мұнай өндіру жұмыстары қарқынды жүрген. Бұндай жолдың Үкімет үшін де пайдасы мол болды. 6 мың тонна құбыр мен 370 шақырым байланыс кабелін салуы мен Құлсарыда резервуар паркін және Мақат ауданындағы сорғы станциясы үшін 200 шақырым электр беру желілерін салу қажеттілігі жойылып, қаржыны біраз үнемдеуге жол ашқан. Бұл нұсқа магистральдық мұнай құбырын пайдалану үшін де, оны

перспективалы дамыту үшін де бірқатар артықшылықтарға ие бола алған. Осы мәселелерді алға тарта отырып, Қазақстан КП Обкомы және еңбекшілер депутаттары облыстық кеңесінің атқару комитеті мұнай құбыры трассасының Гурьев арқылы өту нұсқасының ескерілуін қарастыру және оны жобалық тапсырманы бекіту кезінде қабылдау туралы ұсыныс енгізген.

Гурьев облысы өзін жер қойнауындағы мұнай мен газ секілді минералды шикізаттың бай қоймасы ретінде геолог ғалымдардың назарын өзіне аударып келген аумақ еді. Ұзақ уақыт бойы қиын табиғи-климаттық жағдайларға, көлік коммуникацияларының және материалдық-техникалық базаның жетіспеуі себепті геологиялық-барлау жұмыстарының жүруін тежеп келген болатын. Облыстың шалғай және перспективалы аудандарын барлауға жоғарыда аталған мәселелер мүмкіндік бермеді. Дегенмен уақыт өте келе мұнайды табанды іздеу жұмыстары сәтті жүрді. Жаңа ірі мұнай-газ кен орындары ашыла бастады. Атап айтсақ: Өзен, Жетібай, Оңтүстік Маңғышлақта, Прорва, Каспий маңы ойпатында бірнеше аумақтарға барлау жұмыстары жүрді. Маңғышлақ түбегінің және бүкіл Каспий маңы ойпаты орасан зор халықтық-шаруашылық маңызға, ерекше жоғары перспективатуралы аумақ ретінде көзге түсті. Қазақстан КП(б) ОК Гурьев облыстық партия комитетінің І-хатшысы М. Исеновтың «Каспийде жаңа ірі өнеркәсіптік кешен құру проблемалары туралы» 1968 жылғы баяндамасында «Қазірдің өзінде барланған мұнай мен газ қоры бойынша Гурьев облысы елдің мұнай аудандары арасында Батыс Сібір, Татария, Башқұртстан және Куйбышев облыстарынан кейін бесінші орында, ал одақтас республикалар арасында Қазақстан РСФСР-ден кейін екінші орында тұр», - деп дәйек келтірген [5, 306п.]. Баяндамада айтылған дерекке сүйенсек, Республиканың мұнай өндіру өнеркәсібі жоғары қарқынмен дамығанын байқай аламыз. Республикадағы мұнай барлау жұмыстарын жүргізуге арнайы бесжылдық жүйе ұйымдастырылған. Жаңа бесжылдықтың алғашқы жылдарында геологиялық барлау жұмыстарының тиімділігі біршама төмендеп отырған. Тіпті, жоспар бойынша мұнай мен газ қорларының өсуі бойынша бес жылдық тапсырманы орындамау қаупі туындаған. Ел арасында Маңғышлақ түбегінде және Каспий маңында жаңа ірі мұнай және газ кен орындарының ашылуындағы уақытша сәтсіздіктерге байланысты Батыс Қазақстанның болашағы шамалы деген бірнеше жағымсыз мәлімдемелер пайда бола бастады. Бұл елдің осы бай мұнай-газ ауданына назар аударуына біршама кері әсерін тигізді. Осы оқиғаның нәтижесі геологиялық-барлау жұмыстарының көлемінің қысқаруына әкелді. Геологиялық-барлау жұмыстарының артта қалуына және қорларды дайындау қарқынының төмендеуіне, сондай-ақ мұнай өнеркәсібін дамытуда елеулі кемшіліктер мен қиындықтардың болуына байланысты, 1965 жылдың басында бұл мәселелерді облыстық партия комитетінің пленумында қарау қолға алынған. Пленумға дайындық барысында мұнай мен газдың жалпы перспективалық қорларын бағалауды, геологиялық барлау және іздеу жұмыстарының бағытын нақтылау, артта қалудың себептерін ашып, олардың тиімділігін арттыру жолдарын анықтау қажеттілігі туындаған. Бұл мәселе ірі ғалымдар, геологиялық қызметтердің, ғылыми-зерттеу институттарының, КСРО геология, мұнай өндіру және газ өнеркәсібі министрліктерінің және республикалық ұйымдар мен ведомстволардың басшылары қатысқан арнайы геологиялық кеңесте алдын ала қаралған. Кеңес Батыс Қазақстандағы мұнай мен газдың бұрын есептелген және бекітілген перспективалық қорларын толық растап, ең бай және ерекше перспективалы ауданның даму проблемаларын жете бағаламау мен күмәнмен қараудың негізсіздігін алға тартқан. Осыған орай, Кеңес Үкіметі ағымдағы бесжылдықта мұнай мен газ қорларын ұлғайту жоспарының орындалмауына әкеп соқтырған қателер мен кемшіліктерді ашып, геологиялық-барлау жұмыстарының тиімділігін арттырудың нақты жолдарын белгілей бастайды. Кеңес Үкіметінің Батыс Қазақстан облысы аумағының мұнай-газдылығы перспективаларын жоғары бағалауы ағымдағы жылдың бірінші жартыжылдығындағы геологиялық-барлау жұмыстарының практикалық нәтижелерімен айқын растала бастады. Бұл нәтижелерді Қазақстан КП(б) ОК Гурьев облыстық партия комитетінің І-хатшысы М. Исеновтың «Каспийде жаңа ірі өнеркәсіптік кешен құру проблемалары туралы» 1968 жылғы баяндамасында: «Батыс Қазақстандағы мұнай қорлары жылына 35-40 млн.тоннаға дейін мұнай өндеуге мүмкіндік береді. Бұл

«Батыс Қазақстанда жаңа ірі мұнай-газ өндіру орталығын құру және мұнай өндіруші аудандарда мұнай өндіруді едәуір ұлғайту туралы» XXIII съезде талқыланды. Бірқатар геологтардың пірінше, облыс аумағындағы мұнай қорлары болашақта мұнай өндіру деңгейін жылына 80-100 млн. тоннаға дейін жеткізуді қамтамасыз ете алады»,- деп көрсетеді [6, 308п.]. Жаңа мұнай және газ кен орындарын игеру Гурьев облысында жалпымемлекеттік маңызы бар жаңа ірі өнеркәсіптік кешеннің құрылуына әкелді. Жаңа мұнай кәсіпшіліктері, жұмысшы ауылдар мен шалғай аймақтағы қалаларда қатар ірі электр станциялары, жаңа зауыттар салына бастаған. Гурьев мұнай өңдеу зауытының қуаты бесжылдықтың соңына дейін төрт есеге артуы мүмкіндігі туындады. Гурьев-Астрахань, Бейнеу - Күнград темір жол желілері салынып, Гурьев-Кандағаш теміржолында магистралін қайта жаңарту жұмыстары басталған. Ал келесі бесжылдықта Мақат-Индер, Александров-Гай темір жолының құрылысын салу жоспарға алынған. Соңғысының құрылысы В.И. Ленин қол қойған Кеңес өкіметінің алғашқы жарлықтарының бірінде жоспарланған. Сол кезде басқа міндеттерге байланысты теміржол желісінің құрылысы тоқтатылды. Халық шаруашылығын дамытудың мүдделері оның салынуын және құрылыстың басталуы В.И. Лениннің туғанына жүз жыл толуына арналуын талап етеді. Индерде ірі сода зауытын, Маңғышлақ мұнайының парафин қалдықтарында ақуыз-витаминді концентраттар зауытын салу жоспарға алынған. Өзен-Гурьев-Куйбышев бірегей мұнай құбыры салына бастады. Мұның бәрі ел аумағындағы бұрынғы шөлді аймақтағы жаңаша перспективалы еңгізулер мен жаңашылдықтарға әкелді. Дегенмен, соңғы уақытқа дейін барлау жұмыстарын жоспарлау мен барлау кадрларын орналастыруда қателіктер мен кемшіліктер болды. Бұл мәселе бойынша облыстық партия комитеті әрдайым облыс аумағында барлау жұмыстарын жүргізетін министрліктер мен ведомстволар тарапынан қажетті қолдау жұмыстары әрдайым болмады. КСРО Геология және мұнай өндіру министрлігі геологиялық-барлау жұмыстары көлемінің қажетті өсуін қамтамасыз ете алмады. Дегенмен, кен орнын игеруге енгізуді жеделдету үшін мұнай горизонттарын сынамалық пайдалануды ұйымдастыру жөніндегі қажетті іс-шаралар кешені жүзеге асырылуға тиіс еді. Ірі көлемде терең барлау бұрғылауын ұйымдастыру үшін құрылымдар қорын жылдам анықтау мақсатында осы ауданда геофизикалық жұмыстардың көлемін күрт күшейту қажеттілігі туды. Осы орайда жаңа мұнай кен орындарын игеру және мұнай кен орындарын игерудің жаңа прогрессивті технологиясын енгізу маңызды мәселе болып табылды. Бұл маңызды мәселе КСРО Министрлер Кеңесінде терең қаралған. Қазақстан КП(б) ОК Гурьев облыстық партия комитетінің І-хатшысы М. Исеновтың «Каспийде жаңа ірі өнеркәсіптік кешен құру проблемалары туралы» баяндамасында: «1966-1970 жылдары Қазақ КСР-і Маңғышлақ түбегіндегі мұнай және газ кен орындарын игеруді жеделдету туралы» қаулысымен Маңғышлақта ағымдағы жылда салынуға көзделген аса маңызды объектілер тізбесі жасақталды. Алайда, олардың кейбіреулері: Өзен және Жетібай кен орындарында, Шевченко-Өзен теңіз су құбыры, Өзен мен Жетібайда мұнайды дайындау және механикаландырылған өндіру объектілерін, газды кәдеге жарату объектілерін жобалау және салу кешіктірілді», - деп көрсетілді [7, 328 п.]. Баяндамада аталған кешігулер себепті, Ембі Мұнай кәсіпшілігінде ұзақ уақыт бойы тұрғын үй және мәдени-тұрмыстық құрылыс тоқтатылған. Бұл ауданның мұнайшылары қиын жағдайда өмір сүрген. Ал мұнай өндіру министрлігі бұл мақсаттарға қаражат бөлмегенін айқын көре аламыз. Осындай жағдайлардың нәтижесінде құрылыс ұйымдарында ұйымдастырылудың төмендігіне байланысты құрылыс тоқтатылып отырған. Облыстың және бүкіл Батыс Қазақстанның мұнай өндіру өнеркәсібінің дамуын жеделдету үшін Өзен-Гурьев-Куйбышев мұнай құбырының құрылысы үлкен маңызға ие болған. Халық шаруашылығы жоспарына сәйкес ұзындығы 684 километр Өзен-Гурьев мұнай құбырының учаскесін ағымдағы жылдың өзінде-ақ қолданысқа енгізу көзделінген. Дегенмен, ағымдағы жылда мәселе уақытылы қолға алынбай, тіпті мұнай айдау станциялары мен аралық жылыту пункттерінің алаңдарын салу жұмыстары өте баяу қарқынмен жүзеге асырылып отырған. КСРО мұнай өндіру және газ өнеркәсібі министрліктері Бейнеу станциясында және Гурьев қаласында мұнай құбырлары үшін тұрғын үй салу, сондай-ақ байланыс кабелін төсеу мәселелерін тіптен қарастырмаған.

Аталған министрліктер жақын арада үкіметтік құрылысты қамтамасыз етуге және мұнай құбырын іске қосуға байланысты барлық мәселелерді шешуі тиісті болғанын, Батыс Қазақстанда жаңа ірі өнеркәсіптік кешенді құруда Гурьев қаласында мұнай өңдеу және мұнай-химия өнеркәсібін дамыту үлкен маңызға ие екендігін Қазақстан КП(б) ОК Гурьев облыстық партия комитетінің І-хатшысы М. Исеновтың «Каспийде жаңа ірі өнеркәсіптік кешен құру проблемалары туралы» баяндамасында: «Гурьевтегі партияның XXIII съезінің директиваларында мұнай өңдеу зауытын кеңейту қарастырылған. Бесжылдықтың соңына дейін зауыттың қуаты шамамен 4 есе артуы керек. Бұл нысанның құрылысы қанағаттанарлықсыз жүргізілуде. Құрылыстың артта қалуының себебі, «Гурьевнефтехимстрой» трестінің әлсіз өндірістік қуаты және министрліктер қажетті көмектің болмауы болып табылады», -деп түсіндіреді [8, 311 п.]. Аталған есепке зер салар болсақ, ең өзекті мәселе - кадрлар, құрылыс техникасы және құрылыс материалдары болғанын аңғара аламыз. Десе де, сол кезеңде «Гурьевнефтехимстрой» тресі Гурьев қаласындағы жалғыз құрылыс ұйымы, сондай-ақ Одақ пен республиканың партиялық және кеңестік органдарының қаулыларында көзделген аса маңызды объекті болып табылды. Гурьев қаласында құрылыс ұйымдарын нығайту мәселелері аса маңызды полимерлік материалдар өндірісін ұлғайту қажеттілігіне байланысты одан да айқындыққа ие болған.Сонымен бірге, ағымдағы жылы Гурьев химиялық зауытында полиэтилен мен полипропилен шығаратын жаңа қуаттарды салу және іске қосу бойынша жұмыстардың үлкен көлемін орындау қажеттілігі туған. КСРО ауыр индустрия кәсіпорындарының құрылыс министрлігі қазірдің өзінде Гурьев қаласында өзінің құрылыс ұйымдарының қуатын арттыру бойынша ұйымдастырушылық-техникалық шараларды әзірлеуге тиіс еді. Жоғарыда атап өткен байланыс жолдарының да артта қалып келгенін айта кеткеніміз жөн. Мақат өзен бағытында қанаушылар Гурьев Кандагач учаскесінің өткізу қабілетінің төмендігіне байланысты айтарлықтай қиындықтарға тап болғаны да есепке алынған. Сонымен қатар, оны қайта құру бойынша жұмыстарды жүргізу мерзімі Гурьев-Астрахань және Бейнеу-Күнградтың жаңа желілерін пайдалануға беру мерзімінен едәуір артта қалдырғанын да ескеру қажет. Сондықтан жоспарлаушы органдар мен қатынас жолдары және көлік құрылысы министрліктері Гурьев-Кандагаш желісіндегі жұмыстардың тоқтауын, Гурьев - Астрахань және Бейнеу-Коңырат желілерін тұрақты пайдалануға беру уақытына дейін қолға алуға тиісті еді. Дегенмен, Өзен-Гурьев-Куйбышев мұнай құбыры пайдалануға берілгендіктен, осы құрылыстардың трассасы бойындағы ең бай пайдалы қазбалар кен орындарын іздеу мен игерудің едауір алды болды. Үлкен ұлттық экономикалық әсер Индердің шикізат ресурстарын кешенді игеруге мүмкіндік берген. Сондықтан Батыс Қазақстанның өнеркәсібі мен ауыл шаруашылығын дамыту үшін қажетті жағдайлар жасап қана қоймай, сонымен қатар жүктерді тасымалдау қашықтығы едәуір қысқарған кезде Орта Азия Республикасын елдің орталығымен байланыстыратын аса маңызды теміржол магистралі болып табылатын Мақат-Индер-Александров-Гай теміржол желісінің құрылысын бастау мерзімін жеделдету көзделген.

Қорыта келе, біріншіден, Батыс Қазақстан аумағындағы мұнай-газ қорының зерттелу барысы өзіне тән қиындықтармен қатар дамыды. Геологиялық барлау жұмыстарының оң нәтиже көрсетіп, жақсы айналымға түсуіне де бірнеше кезеңдерден өту қажет болды. Батыс Қазақстан аумағында мұнай қорының табылуы және игерілуі халықтың, орыс зерттеушілерінің және ғалымдарының нәтижелі еңбектің жемісі болып табылды. Қажырлы еңбектің нәтижесінде жаңа мұнайлы алаңдар ашылып, ескі өндірістерде жаңа мұнайлы қабаттар табылды.

Екіншіден, Мұнай өнеркәсібінің кең көлемде жедел өркендеуі өнеркәсіптің өзге салаларының – жеңіл, тамақ өнеркәсібінің, машина жасау, транспорт пен байланыс, құрылыс индустриясының, тұрғын үй, тұрмыстық мәдени обьектілердің өркендеуіне жол ашты. Ғылыми-зерттеу және өнеркәсіптік-тәжірибе жұмыстары кең көлемде жүргізілді. Мұнай өнеркәсібінің дамуымен жұмысшы кадрлар қалыптасты.

Үшіншіден, Гурьев обылыстарында бірқатар әкелетін кен орындар мен Маңғыстау облысындағы мұнайлы алаңдар Одақ экономикасына оразан зор пайда әкелді. Каспий теңізінің солтүстігі мен шығыс жағалауындағы геологиялық, геофизикалық әдістермен анықталып, Теңіздің тұзасты қойнауын игеру Батыс Қазақстанның, бүкіл республика мұнай өндірісінің өркендеуіне жол ашты.

Сонымен әр дәуірдің экономикалық дамуының өзіне тән қиындықтары мен мәселелері болды. Бұндай ел дамуының күрделі мәселелерін шешу жолдарында М. Исеновтей ел басқарған тұлғалардың атқарған қызметі архив құжаттарымен саралап, заманында елдің саяси-экономикалық дамуына шешімді ұйымдастыру жұмыстарымен айналысып, үлес қоса білген қоғам қайраткері деген тұжырымға келдік. Елі үшін еңбек еткен ер әрқашанда халық жадында.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. АОМА 193-қ. , 2-т., 74- іс.
2. АОМА 193-қ. , 2-т., 32- іс.
3. АОМА 193-қ. , 2-т., 76- іс.
4. АОМА 193-қ. , 2-т., 55- іс.
5. АОМА 193-қ. , 2-т., 35- іс.
6. АОМА 193-қ. , 2-т., 79- іс.
7. АОМА 193-қ. , 2-т., 81- іс.
8. АОМА 193-қ. , 2-т., 86- іс

ӘОЖ 9(433)

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ

Аманғалиев Даулет Арманұлы
E-mail: Dauke_2005@mail.ru
«Жаратылыстану ғылымдары» факультеті 2 курс студенті
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, т.ғ.д., профессор – **Таңатарова Ж.Т**

Шоқан (Мұхаммед Ханафия) Шыңғысұлы Уәлиханов

(1835 жылғы қараша – 1865 жылдың 10 сәуірі) – көрнекті этнограф және географ, саяхатшы, фольклорист және ағартушы-демократ

Өмірбаяны

Шоқан Уәлиханов 1835 жылы қарашада Аманқарағай ауданының Құсмұрын ауылында (қазіргі Қостанай облысы, Сарыкөл ауданы, Күнтимес ауылы) аға сұлтан Шыңғыс Уәлихановтың (1811–1895) отбасында дүниеге келді. Оған Мұхаммед Ханафия деп мұсылманша азан шақырып ат қояды. Кейіннен ол анасы – Зейнеп Шормановаңың еркелетіп қойған «Шоқан» деген есімімен бүкіл әлемге танымал болды. Оның балалық шағы сайын даланың көркем жері – Құсмұрын мен Сырымбетте өтті.

Ш. Уәлихановтың ата-бабалары бұрынғы сұлтандар әулеті – Шыңғысханның ұрпақтарына жатады. Оның үлкен атасы Абылай (Әбілмансұр) Қазақ Ордасының Орта жүз ханы болған. Абылай ханның (1711-2781) үлкен ұлы, Шоқанның атасы – Уәли де (1781—1819) Орта жүздің соңғы ханы болды.

Шоқанның әкесі Шыңғыс хан Уәлидің кіші әйелі – Айғанымнан туады, ол күйеуі қайтыс болғаннан кейін хан әулетінің басшысы болды. Өз заманының ақылды, көреген және білімді әйелі ұлына керемет тәрбие, білім берді: Шыңғыс толық орта білім беретін Омбыдағы Сібір казак әскери училищесін бітірді. Шыңғыс шығыстық сауаттылығымен қатар, орыс тілін жақсы меңгерген алғашқы қазақтардың бірі болды [1.11].

Шыңғыс Уәлиханов алты мәрте Аман-Қарағай (Құсмұрын) ауданының сұлтаны лауазымына сайланып, жиырма жыл қызмет атқарды. 1835 жылы Аманқарағай аудандық бұйрығы жойылғаннан кейін, Шыңғыс Уәлиханов 1824 жылы Александр І-нің Уәли ханның Ресей билігін мойындаған еңбегін ескере отырып берген пәрменімен Сырымбеттегі отбасылық иелігіне көшеді. Онда ол өзінің жаңа тағайындауын күтеді. 1854 жылы Омбыда Сібір қазақтарын басқару облыстық кеңесінде кеңесші лауазымына қабылданады. Академик Әлкей Марғұлан Шоқанның ата-анасы Құсмұрында болғанына қарамастан, оның балалық шағы көбіне Көкшетау ауданындағы Сырымбетте, әжесінің үйінде өткенін жазады [2,14].

Бас штаб офицері А.К. Гейнс бұл үйді былай сипаттайды: «Шыңғыс қыстауы (Ш. Уәлихановтың әкесі) ажйлаудан 10 шақырымдағы қашықтықта жатыр. Қарағайлы орманы бар екі әдемі тау оның үйін жасырып тұрады; жартасты жалғыз жолмен төмен түскенде ортан қолды шаруалар салған үйге ұқсайтын бірнеше үйлерді көрдік, үйлер ортасында мешіт орналасқан. Шыңғыс әйелімен бірге тұратын үй де ортада, сәулеті шаруа үйіне жақын…» [3].

Шоқанның рухани дамуына әжесі Айғанымның ықпалы үлкен болды. Ол оның құлағына қазақтың ескі аңыздарын, салт-дәстүрлерін, астарлы әңгімелерін, даналық сөздерін сіңірді. Шоқанның өмірбаянын жазушылардың айтуынша, ол Құсмұрында медреседе үш жылдай мұсылманша оқып, арап жазуымен сауатын ашқан, ортағасырлық шығыс әдебиетімен танысқан. Бұл сабақтар жаз айларында Сырымбетте де жалғасын тапқан сияқты.

Бала кезінен Шоқанның білімге деген құштарлығы байқалған, үлкендердің тарих, дәстүр жайлы айтқан әңгімелерін үлкен ықыласпен тыңдайды. Оған дала билерінің мәжілісіне қатысуға және ақындардың әндерін тыңдауға рұқсат ететін. Шоқанның бала кезіндегі әуестіктерінің бірі – сурет өнері, табиғаттан суретін салу болды. Ол бұл өнерді ұзақ уақыт Құсмұрын бекінісінде, Уәлихановтар отбасында өмір сүрген орыс топограф-суретшілері мен геодезисттерден үйренді [4,19]. Бастапқыда ол тушь пен қарындашты қолданды, кейінірек акварельдермен бояй бастады. Осылайша, Шоқанның туындылары жергілікті тұрғынымен салынған қазақ даласының алғашқы бейнелері болды. Сурет салу оның байқампаздығын арттырды, сонымен бірге оның эстетикалық талғампаздығын қалыптастырып, ұқыптылығын шыңдады, Құсмұрында естіген қазақ халық эпостарындағы оқиғаларды қағаз бетіне бейнелеуге көмектесті.

Кейін ол күнделіктеріне айналасында көргендерін бейнелеуді әдетіне айналдырады және оны өмір бойы сақтайды. Шоқан Уәлиханов жинаған көлемді материалдардың ішінде оның қарындашпен, сиямен сызған эскиздері маңызды орын алады, онда оның көрген жерлерінің флорасы мен фаунасы, Қырғызстан мен Шығыс Түркістан тұрғындарының түрлері және олардың кәсіптері бейнеленген. Альбомдарында ол этнографиялық нысандар мен жанрлық сюжеттерді, жоспарларды, схемалар мен бағыттарды сызды. Олар күнделік жазбаларына ұқыпсыздау, ретсіз салынса да, бірақ дәл түсіріліп отырған. Шоқанның дүниетанымының қалыптасуына үйіне жиі келетін жер аударылған декабристердің рөлі зор болды. Олар әуесқой баланың ғылымға, әдебиетке және өнерге, сондай-ақ батыстық демократиялық құндылықтарға деген шынайы қызығушылығын оятты.

Жалпы, Сырымбеттегі отбасылық үйді Ресей құрылысшылары салған. Бас штаб офицері, зерттеуші А.Гейнс ситтағандай, «орташа ауқатты помещиктің талғамына сай» орталық үйдің сәулеті ұстамды болған – орган, айна, құмыралар, ілулі шамдар, жұқа, бірақ жалпақ аграмантпен жиектелген жібек перделер, қытай құмыралары, шам, диван және т.б. [5,13]. Отбасы Сырымбетте қыс қыстап, жазда жайлауға кететін, алдымен Сырымбеттен алыс Есілдің жоғарғы ағысын жайлап, ақырындап ығысып Саумалкөл, Күйгенкөл, Ақжар, Көкшетау бекінісінің маңын жайлайды.

Осылайша Шоқанның балалық шағы Арқада, ел арасында өтті, оның рухани қатпарлары ерте айқындалып, ерте есейеді, кейде ересек адам сияқты ойлады. Жас Шоқан құс салып, саятшылық құруды қатты ұнатты. Шоқан жастайынан-ақ халық поэзиясына, фольклорына үлкен сүйіспеншілік танытты. Балалық шағында ол «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Ер Көкше» дала поэмаларының бірнеше нұсқаларын көшірген. 12 жасында далалық

салт-дәстүрлердің білгірі ретінде танымал бола бастады. Омбыға аттанар алдында Шоқан оқуға дайын бала болды.

Шоқанның рухани тұлғасының қарқынды қалыптасуына 12 жасында жіберілген Омбы кадет корпусындағы оқуы ерекше әсер етті. Ол кезде Омбы кадет корпусы Батыс Сібірдегі ең жақсы оқу орындарының бірі болып саналды. Жас курсант оқуға деген ынтасымен, қатал тәртіпке бағынуымен алғашқы оқу жылдарынан бастап ерекшеленді. Оқу кезінде ол болашақ көрнекті орыс ғалымы және қоғам қайраткері Г.Н.Потанинмен дос болды. Шоқан әскери және жалпы білім беретін пәндерді үлкен қызығушылықпен оқыды. Мұнда ол шығыс тілдері саласындағы білімдерін едәуір тереңдетті. Оқуда көп құрдастарының алды болды. Ол жайлы досы және курстасы Г.Потанин: «… Шоқан тез дамып, жолдастарынан әлдеқайда озып кетті …» деп еске алады [6,91].

Шоқан көрнекті орыс және шетелдік ақын-жазушылар А.С.Пушкиннің, М.Ю.Лермонтовтың, Н.В. Гогольдің, С.Диккенстің және т.б. шығармаларын қызығып оқыды. Кадетте ол шығыстанушы Н.Ф. Костылецкий, тарихшы П.В. Гонсевский, Сібір және Қазақстан халықтарының тарихын зерттеуші Н.М.Ядринцев, көрнекті географ Г.Н. Потанин, Н.Ф Анненский, т.б. зиялы қауыммен жақын араласты.

1853 жылы 18 жасында Шоқан кадет корпусын әскер кавалериясында корнет ретінде оқуын тәмамдаған соң, Сібір казак армиясының 6-шы атқыштар полкінің офицері болып тағайындалды. Шоқан ресми түрде 6-шы кавалериялық полкте болғанымен, іс жүзінде ол Батыс Сібір генерал-губернаторының жанында қызмет етті, бір жылдан кейін ол Батыс Сібір мен Қазақстанның солтүстік-шығыс облыстарын басқарған генерал Густав Гасфорттың көмекшісі болды. Кейін, аумақтың Бас дирекциясы тарапынан Ш. Уәлихановқа арнайы тапсырма офицері лауазымы тағайындалды. Шоқан бұл кезде тағдыр тәлкегімен Сібірге айдалған Ресейдің алдыңғы қатарлы зиялы адамдарымен танысты. Солардың ішінде 1854 жылы Омбы бекінісінде айдауда жүрген орыстың кемеңгер жазушысы Федор Достоевскиймен жақын араласты.

Сол кезде Патша үкіметі Ұлы жүз қазақтарын, яғни Қоқан хандығының саяси ықпалында тұрған Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу қазақтарын Ресей империясына бейбіт түрде қосуды жоспарлады. Бұл жоспарды орындау бірнеше офицерлерге К. Гутковский, М. Хоментовский, М. Перемышельский және жергілікті тұрғындардың тілі мен мәдениетін жақсы білетін Ш. Уәлихановқа жүктелді. Осылайша, Шоқан 1854-1857 жж. Ұлы жүздің қазақтары мен қырғыздардың Бұғы, Сарыбағыш және Тұзды ру-тайпаларын Ресейге қосу мәселесін шешуге белсене араласады. Сонымен бірге ол осы халықтардың рухани мәдениетін қарқынды зерттей бастайды.

1855 жылы Шоқан генерал Г.Гасфорттың Орталық Қазақстанға, Жетісуға және Тарбағатайға жасаған үлкен сапарына қатысады. Бұл сапар Ш.Уәлихановтың қазақ халқының тарихын және тұрмыс-тіршілігін терең зерттеу жұмысының бастамасы болды. Сол жылы полковник М.Хоментовскийдің басшылығымен ұйымдастырылған ірі әскери-ғылыми экспедицияға қатысты. Шоқан Ыстық көл бассейнінде қырғыздар арасында екі айдай жүрді. Онда ол Бұғы мен Сарыбағыш қырғыз руларын татуластыру мәселесін шешті, сонымен қырғыздардың салт-дәстүрін және тілін зерттеуге қажетті әртүрлі құнды ақпараттар жинады, Ыстықкөлдің топографиялық түсіріліміне қатысты, нәтижесінде картадағы көлдің жағалары мен нысандар шегі нақытыланып өзгертілді және орнитологиялық, энтомологиялық коллекциялар жинақталды, гербарий жасалды, Жеті өзен мен Ыстық көлдің флорасы мен фаунасын зерттелді. Іссапардың нәтижелері бойынша жас Корнет жоғары деңгейде марпатталып, 1856 жылы лейтенант шені берілді.

1856 жылдың тамыз айының басында Ш. Уәлиханов Құлжаға жіберілді. Жол бойында ол Батыс Қытайдың бірқатар шекара бекеттерінде болды. Шоқанға Сыртқы істер министрлігінің нұсқауы берілген: «… Құлжадағы консулмен барлық консультацияларда әрекет ет …». «Біздің басты мақсатымыз – Қытаймен мәселені тату шешуге қол жеткізу және жақын арада үзілген сауда қатынастарын қалпына келтіру … Егер қытайлықтар талап етсе, Қытаймен шекарамыз туралы келіссөздер жүргізіңіз. » Осылайша Ш. Уәлиханов шекаралық

даулы мәселелерді шешуге және Қытаймен қалыпты сауда қатынастарын орнатуға байланысты күрделі дипломатиялық миссияны орындауға мәжбүр болды. Ол бұл маңызды тапсырманы ойдағыдай орындады. Құлжада қытайлықтармен жүргізген бірнеше кездесулерден кейін екі ел сауда қатынастарын орнатып, мемлекет арасындағы достық байланысты қалпына келтіре алды. А.К. Гейнстің айтуынша, Ш. Уәлихановтың Құлжаға сапары «Тарбағатай келісімі Құлжа мен Шәуешекте консулдықтың ашылуына» негіз болды. Уәлиханов шамамен үш айдай Құлжа өлкесінде жүріп, күздің басталуына таман Омбыға оралды [7].

1857 жылы Ш. Уәлиханов қайтадан Алатау қырғыздарына сапар шегеді, бұл жолы Қашқардағы толқуларға байланысты Қытайдың Батысындағы Ресейге қарайтын шекарасындағы жағдай барысын бақылау үшін жіберіледі. Бұл сапар шын мәнінде қазақстандық ғалымды әйгілі Қашғар экспедициясына жіберер алдындағы сынақ болатын. Миссия барысында жас зерттеуші алдымен қырғыздың атақты «Манас» эпосына назар аударады. Шоқан үш сапарының нәтижесін «Ыстықкөлге саяхат күнделігі», «Қытай империясының Батыс провинциясы және Құлжа қаласы» және «Қырғыздар туралы жазбалар» атты талантты жазылған эсселерінде көрсетті.

Шоқан 1856 жылдың қысын Батыс Сібірдің облыстық мұрағатында өткізеді, онда ол қырғыздарға қатысты шығыс деректерін қарастырады. 1857 жылы 27 ақпанда Ш. Уәлиханов орыс ғалымы П.Семенов-Тянь-Шанскийдің ұсынысымен Орыс географиялық қоғамының толық мүшесі болып сайланады. Бұл жас қазақ ғалымы еңбектерінің академиялық ортада жоғары бағаланғанының көрнісі болды.

1858-1859 жылдары Шоқан даңқын шығарған көпке ең белгілі саяхты – Қашғар экспедициясын жасайды. Марко поло мен Иезуит Гоестан кейін Қашқарға келген батыл саяхатшы Шоқан болды. Еуропа үшін беймәлім, жұмбақ өңірдің географиясын, тарихын, саяси құрылымын, мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігінің ерекшеліктерін зерттей отырып, Ш.Уәлиханов Шығыс Түркістанның ғылыми зерттеулеріне тың сүре салды. Бұл сапар өте қауіпті болды, өйткені осы аймақтағы автохтонды халықтардың қытай билігіне қарсы бірнеше жылдар бойы жалғасып келе жатқан ұлт-азаттық көтерілістері әлі де толастамаған еді. Елде бейберекет тіршілікті реттейтін, тұрақтандыратын күшті билік болмады, жергілікті халықтың шетелдіктерге деген күдігі күшейген кез болды.

Қашғар саяхатының ғылыми маңызы ғана болған жоқ, сонымен бірге Ресейге Шығыс Түркістанның қазіргі жағдайы туралы құнды мәліметтер жинап, сол кездегі аймақта болған толқулардың себептерін түсіндіруі керек болды. Болашақта экспедиция алған материалдардың негізінде Орталық Азия елдеріне қатысты ортақ саяси бағытты әзірлеу жоспары тұрды. Геосаяси тұрғыдан алғанда Үндістанға иелік етекен және сол аймақта өзінің ықпалын күшейткісі келген Ұлыбританияның саяси және экономикалық экспанциясын шектеу мүмкіндігі қарастырылды. Сондықтан, экспедиция империяның екі негізгі басқармасымен: Сыртқы істер министрлігінің Азиялық департаменті мен Ресей Қарулы Күштерінің Бас штабы жоспарлаған-тын. Сауда керуенімен ұйымдастырылған бұл экпедицияның негізгі мақсаты – барлау материалдарын жинау болды деп болжанады.

Шоқан Қашқарда шамамен алты ай жүрді (1858 жылдың 1 қазанынан 1859 жылдың наурыз айының ортасына дейін). Осы уақыт аралығында ол қала өмірімен танысып, Алты қаланы (Алтышардың құрамына Қашқар, Ақсу, Үш-Тұрфан, Янысар, Жаркенд және Хотан қалалары кірді) жақын білді. Қашқардан басқа, Шоқан Жаркенд қаласын аралай алды, бірақ шиеленіскен саяси жағдайға байланысты Хотанға бара алмады. Ш. Уәлиханов одан бір жыл бұрын Қашғарға келген неміс географы және Ost-India британдық компаниясының қызметкері, Александр Гумбольдттың шәкірті Адольф Шлагинтвейттің не үшін басы кесіліп өлтірілген себептерін анықтады.

Сол кезеңде Қашқарда қандай жағдай болғаны туралы Ш. Уәлихановтың «Проучик Уәлихановтың Қашқарға сапары туралы есебінен» білуге болады, онда: «… поручик Уәлиханов Қашқарда 5 ай тұрды, айналасындағы қалаларды аралап, көп нәрсені зерттеді және байқады. Шығыс Түркістанның барлық алты қаласында барлығы 15000 қытай әскері

бар. Жергілікті тұрғындар әскери қызмет атқармайды. Жауынгерлер садақтармен және оқтармен қаруланған, аз бөлігінде ғана мылтық бар; Артиллерия мүлдем жоқ. Бұл адамдар апиын мен темекі шегеді және елеулі қарсылық көрсетуге әлсіз, әрі қауқарсыз. Көтерілістер кезінде қытайлар дереу сазды бекіністеріне жасырынып, сырттан бір көмек келмейінше шықпайды. Керуендер қазір де жиі шабуылға ұшырайды, ал қытай әскерлерінен көмек сұрасаң: «Күресу жаман!» деп жауап айтады және орындарынан қозғалмайды. Әскер үшін барлық жерде азық-түлік, жабдықтар жеткіліксіз.

Жергілікті тұрғындардың қытайларға деген ымыраға келмейтін өшпенділігі негізсіз емес: қытай шенеуніктері халықты жиі тонайды және қорлайды, тауарларын себепсіз тартып алады; кез-келген қытайлық көшеде аттынан түсіп қарсы алмаған Қашқарлықты ұрып-соғуға құқылы санайды. Жалпы, Шығыс Түркістанның жағдайы өте аянышты, оның үстіне, әртүрлі топтардың өзара жан-жалдығынан адамдардың бірігіп, басқыншылыққа қарсу күресуге шарасыз хәлде» [8].

Қашғар сапары кезінде Шоқан бірқатар сирек шығыс қолжазбаларын сатып алды, нумизматикалық коллекциясын, гербарий, тау жыныстарының коллекциясын жасады, әртүрлі жәдігерлер: ежелгі хаттар, қолданбалы және халықтық сәндік өнер үлгілерін, көркем керамика және т.б. жинады. 1859 жылы 11 наурызда ол кайтар сараға шығып, сол жылдың 12 сәуірінде Верный бекінісіне (қазіргі Алматы) оралды. Қашғарға сапары бас-аяғы он ай және он төрт күнге созылды. Мұнда ол бір жарым ай демалып, кейін Омбыға оралып, жиналған материалдарды өңдеуге кіріседі.

Санкт-Петербургте Шоқанның есебін шыдамсыздықпен күтті, саяхат есебі аяқталғанша біршама уақыт алды, өйткені әр жағдайды барынша толық, әрі жадысынан суреттеу керек болды. Шоқан Ресей астанасы Санкт-Петербургке 1859 жылдың аяғында келді, онда ол ғылыми зерттеулер жұмыстары үшін қалдырылды. Оны Сыртқы істер министрлігінің Азия департаментіне қызметке алды. Осылайша, ол әскери қызметтен сыртқы саясат жүйесіне ауысты, бірақ әскери кавалериясында орны сақталды. Бұл туралы император Александр II қол қойған бұйрықта көрсетіледі. Патша пәрменімен саяхатшы ғалымның еңбегі жоғары бағаланып, оның шенін штабс-ротмистр дәрежесіне көтеріліп, орденмен және ақшалай сыйлықпен марапатталады.

П.Семенов-Тянь-Шанский Шоқанның Санкт-Петербург университетінде оның ықпалымен дәріс тыңдай жүріп, еуропалық тілдерден француз және неміс тілдерін біршама жақсы меңгергенін еске алады [9].

Ғалым Ш.Уәлихановтың Санкт-Петербургте өткен жылдары өмірбаянындағы жарқын кезеңі болды. Онда сүйікті жұмысымен айналысты, ғалымдармен тығыз достық қарым-қатынас болды. Жас саяхатшы әлемдік ғылымның жетістігін мұқият қадағалап жүрген алдыңғы қатарлы орыс зиялыларының ортасында өзінің ерекше талантымен, білімімен танылды. Ол бірнеше мекемелерде – Бас штабтың Әскери-ғылыми комитетінде, Азия департаментінде, Орыс географиялық қоғамында жұмыс жасады және университеттерде дәрістер тыңдап, өзі де Азия департаментінде Орта Азияға баратын ғалымдар үшін түркі тілдерінен дәріс берді. Әскери-ғылыми комитет тапсырмасымен Орталық Азия мен Шығыс Түркістанның карталарын құрастыруға қатысты. Оның редакциясымен: «Балқаш көлі мен Алатау жотасы арасындағы кеңістіктің картасы», «Іле аумағының батыс бөлігін қалпына келтіру», «Құлжа қаласының жоспары», «Қытай империясының Батыс территориясының картасы» т.б карталар дайындалды. Ол әр түрлі тілдердегі ежелгі карталарды мұқият зерттеді. Осының бәрі Ш.Уәлихановты қазақтың алғашқы топографы және картографы деп жаңа қырынан тануға негіз береді.

Империя астанасының ылғалды, қолайсыз ауа-райы, ұзақ уақытты қиын сапарлар Шоқан Уәлихановтың денсаулығына кері әсерін тигізді, дәрігерлердің кеңесі бойынша ол туған жеріне оралуға мәжбүр болды. Орыстың белгілі жазушысы, журналист М.Н. Ивлев Шоқан Шыңғысұлының Петербургтен туған жеріне кенеттен кетуін былай суреттейді: – «1861 жылдың мамыр айының аяғында Ресей империясы астанасы Санкт-Петербургтен Орталық Азияға экипаж аттанады. Бұл жерде орыс офицерінің мундирінде азиялық келбеті

бар, ауыр науқас жігіт болды. Бұл Құсмұрын ауданының аға сұлтаны және «Әлемді дүр сілкіндірген» айбынды Шыңғыс ханның ұрпақтарының бірі – орыс армиясының штабс-ротмистрі Шоқан Уәлиханов еді. Жиырма бес жасында алғашқы болып Қашқарға ең қауіпті саяхат жасап, аман-есен оралған, Әлемге жұмбақ Қашқарияны ашқан Ресейдегі ең танымал ғалым және саяхатшы болды. Астанадағы Бас штаб ғимаратында ол Азияны картаға түсірген қызықты жұмысын қалдырып барады, Ф.М. Достоевский, А.Н.Майков, Я.П.Полонский, А.Н. Плещеев, В.В.Крестовский, П.П.Семенов-Тян-Шанский, А.Н.Бекетов, Е.П.Ковалевский сияқты жазушы, ақын, ғалым достары мен таныстарымен қоштасып барады…» [10].

Әкесінің үйінде аз күн күтініп, елдің жайына қанықкан Шоқан қазақ халқын орыс шенеуніктері мен жағымпаз жергілікті билердің озбырлығынан қорғауды ойға алып, 1862 жылы Атбасар уезінің аға сұлтандығына сайлауға түсіп, кандидатурасын ұсынады. Омбы шенеуніктері сайлауда жеңіске жеткен сұлтанның кандитурасын мақұлдамайды. Аға сұлтандардың сайлауға қатысу әрекеті туралы ол Ф.М. Достоевскийге 1862 жылы 15 қазанда жазған хатында баяндайды:

– «Құрметті дос, Федор Михайлович. Мен қалай да отандастарымның мүдделерін шенеуніктердің алдында көтеріп, оларды бай қырғыздардың деспотизмінен қорғау үшін сұлтан болу керек деп ойладым. Сонымен бірге, мен жерлестеріме білімді сұлтан еліне қаншалықты пайдалы екенін көрсетуді ойға алдым… Осы мақсатпен мен Атбасар ауданының аға сұлтандығына сайлануға келістім, бірақ сайлау құйтырқы шенеулік ойынсыз өтпеді. Бұған облыстық, ауылдық мырзалар түгел қарсы болды. Сіз мұның себебін түсінесіз. Облыстық мырзалар аға сұлтаннан алған бірнеше мыңды жоғалтып алар еді, ауылдықтар егер мен сұлтан болсам, жер кезіп кетер еді… Айта кету керек, мен жақта орыс шенеуліктерінен тек Гутковский мырза қана болды, ол сол уақытта губернатор қызметін атқарып, сайлау өткізіп жатты. Шенеулік байлардың мақтанқұмарлығы мен мансапқұмарлығын қоздырып, Уәлиханов сұлтан болса, онда бәрі жаман болады деген қоқыныш ұялатқан, олар теңдік ұғымдарын ұстанады деп қорқады…; олар мені Құдайға сенбейтін және Мұхаммедтің жауы етіп өсек таратқан. Мұндай нәрселер жартылай сауатты және әдет-ғұрыптарына бекем тұрғындарға әсер ететіні түсінікті, ал ондай орыс майорларынан (қырғыздар барлық орыс шенеуніктерін солай атаған) шыққан кезде, тіпті шарасыз қалады екенсің…».

Осылайша, екі партия құрылды: біреуі, төрт волостынан тұратын, жартылай жабайы, Қоқан шекарасында көшіп-қонып жүрген бағаналықтар. Бұл жабайы жамағат басы тегіс қырылмаған, бес уақыт дәреті жоқ адамның сұлтаны болғанын қаламайды екен; оның үстіне бұл бағаналықтарда егер мен сұлтан болсам, барлық қырғыздарды жаппай әскерге, ал балаларын орыс мектебіне жібереді екенмін деген қорқыныш жайлапты. Оларды соған сендіріпті. Мені қолдайтын бір партия үш болыстың бұрынғы жосынмен жүретін сұлтандары. Сайлау басталады, содан бір түн бұрын қарсы партия жақ губернатордың хатшысы, Бавариялық неміске барыпты… Мен Мені көпшілік дауыспен сайлауда жеңіске жеттім. Менде 25, ал менің қарсыласым бағаналықта (Ерден сұлтан) 14 дауыс.

Заң бойынша Аға сұлтанды: біріншіден, дәрежесі бар немесе ауданда 9 жыл қызмет еткен сұлтандар мен қырғыздар сайлайды; екіншіден, сұлтан көпшілік дауыспен бекітіледі; үшіншіден, аға сұлтан бірінші кезекте сұлтандардан сайланады. Менің қарсыласым – қарапайым қырғыз, бұл сондай маңызды емес, бірақ ол сауатсыз және үстінен бірнеше рет іс қозғалған адам… Губернатор «Уәлиханов мырзаға, үміт үзбеңіз» деп қояды, заң мен жағымда болса, мен қалайша үмміттенбеймін деп ойладым. Бірақ қарсыласымның ұнжырғасы түспейді, ол бәрін ақшамен шешуге болатындығын тәжірибесінен біледі, өткен қыста Омбыға 3 мың рубль апарып, екі тұтқынды босатып алды. Оған хатшы көмектесіпті, сол хатшы қазір оған айтады екен: «ақша жинаңыз және Омбыға адамдарыңызды жіберіңіз, хан боласыз». Омбыға ақша жеткізіледі. Мен көптеген айыптау мақалаларын оқығанмен, бірақ бұл жолы оңбағандар ұялатын шығар деп ойладым, өйткені мен жай адам емеспін ғой. Намыс шайқалды. Кенет мен Гутковскийден «Бағаналықтардың сапары сәтсіз болмапты, генерал-губернатор сізді ешқандай растағысы келмейді» деген хабар алдым…» [11].

1863 жылы Ш. Уәлиханов «Қырғыз даласы және қырғыз туралы» іргелі тарихи-этнографиялық зерттеу монографиясын жазуды нақты жоспарлайды. Ол орыс және әлемдік ғылымға қазақ халқының өзіндік ауыз әдебиетке бай рухани мұрасын таныстыратын және Еуропа жұртшылығының көшпелі халықтар туралы «қатыгездер ордасы, берекесіз жабайылар» деген жаңсақ түсінігін жоққа шығаратын обективті еңбек ұсынғысы келді. Бірақ, қазақ қоғамындағы жемқор шенеуліктердің озбырлығы мен үстемдігін, қара бұқараның қиын жағдайын көрген ғалым тыныш әрі жемісті жұмыс жасай алмады.

1862-1864 жылдары қазақ қоғамының өміріне белсене араласып, қазақ ақсүйектері мен озбыр шенеуніктерге қарсы белсенді күрес жүргізді, қара халықтың мүдделерін қорғауға және жағдайын жақсартуға септігін тигізер ағарту, әкімшілік және сот реформаларының жобаларын жасады. Ол денсаулығын күннен күнге әлсіреткен өкпе ауруына қарамастан, осындай ауыр жұмыстарды атқарды.

Көп ұзамай Ш.Уәлиханов Омск қаласына аттанды, ол жерде аймақтық үкіметтің заң комиссиясының жұмысына қатысып, қазақ сот реформасы мәселелерімен айналысады. 1864 жылдың көктемінде Шоқан генерал М.Г. Черняевтың (1828–1898) Оңтүстік Қазақстанды Ресей құрамына қосу үшін жасаған соңғы әскери экспедициясына қатысады. Уәлиханов жергілікті тұрғындармен келіссөздер жүргізу үшін арнайы жіберіледі. Алайда, тарихшылардың айтуы бойынша, генерал Черняевтің Әулиеата бекінісін (қазіргі Тараз қаласы) алғаннан кейін жергілікті халыққа қатыгездік жасауы, алдыңғы қатарлы офицерлер тобының, соның ішінде Шоқанның наразылығын тудырады. 1864 жылы шілдеде сол топпен бірге Шоқан Верный қаласына қайтады. Академик А.Марғұлан офицерлердің бұл әрекетін сібірліктердің арасында етек алған «сібір автономиясы» идеясымен байланыстырады.

Омбыда сепаратистік пиғылдар күшейе бастады, осы жағдайға байланысты Шоқан Омбыға оралмауға шешім қабылдады. Кейбір шоқантанушы ғалымдар оның Верныйда қалуын Ресеймен шекаралас жатқан Синь-Цзянь аймағындағы жағдайды бақылап отыруға арнайы тапсырма алғандықтан деп түсіндіреді. Қалай болғанда да, ол Верныйдан Албан руы қазақтарының аға сұлтаны – Тезек Нұралиннің (1820-1879) ауылында барып, сонда сұлтанның немере қарындасы Айсараға үйленеді. Мұрағаттық құжаттар, соның ішінде Шоқанның Алатау округін және Ұлы жүз қазақтарының басқарған генерал Г. Колпаковскиймен жазысқан хаттарында Батыс Қытайдағы дүнген көтерілісінің барысы, Шығыс Түркістанның жергілікті тұрғындары арасындағы толқулар туралы, Жетісу қазақтарының жайы жайлы баяндауларынан және Қытай шекарасына жақын Ресей мен Синь-Цзянь арасындағы байланыстырушы көпір болған Алтын-Емелде агенттік желі құрып, оны өзі «агенттік» деп атағанына қарағанда Шоқан патша әкімшілігінің арнайы тапсырмаларын орындап отырған дегенге келеді. Соңғы зерттеулерде оның Үрімжідегі дүнгендердің көтерілісіне байланысты Зачуй отрядынан кетіп қалуы мүмкін екені айтылады. Қалай болғанда да, ол қайтыс болуынан бірнеше ай бұрын Бас штаб пен Азиялық департаментінің қызметінде болңаны анық. Сондай-ақ, М.Г. Черняев Шоқанды қоқандықтар ісіндегі жетістігі үшін ротмистр шеніне ұсынды деген ақпарат бар.

Орыс армиясының Штаб-ротмистрі және қазақ сұлтаны Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов қазіргі Алматы облысының Алтын-Емел асуындағы Тезек ауылында 1865 жылы 10 сәуірде, отыз жасында қайтыс болды. Ресми мәлімет бойынша, асқынған дерттен денсаулығы түзей алмады, Тезек ауылынан әке-шешесіне жіберген соңғы хатында: «Шаршадым, ешқандай күшім жоқ, қуарып біттім, құр сүлдерім ғана қалды, жарық дүниені енді көрмеспін? Мен енді қымбатты туыстарыммен, достарымен енді көрісе алмаймын, оған шара жоқ. Бұл менің соңғы хатым. Қош болыңыздар, бәріңді құштым» – деп жазады.

Орыстың белгілі жазушысы және ойшылы Ф. Достоевский Шоқан туралы былай деп жазады: «Оның есімі Қырғыз-қайсақ пен Қара-Қырғыз тарихында ешқашан ұмытылмайды, екі халықтың жадында мәңгі сақталады». Ал, публицист, жазушы және қоғам қайраткері, Сібір мен Орта Азияны зерттеуші ғалым Н.М. Ядринцев Ш.Ш. Уәлихановтың қазасына: «Өткен күзде Іле ауданында Батыс Қытайдың Қашғар қаласына барған батыл саяхатшы, қырғыз сұлтаны Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов қайтыс болды… Біз есімін құрметтеуден

басқа лайықты қошемет таба алмаймыз. Буряттардың екінші Доржи Банзаровты күткені секілді, Қырғыздардың да екінші Уәлихановты күтуін қалай қаламайсың? Әрине, жатжұрттықтардың арасында еуропалық өркениет пен азаматтыққа өз ішінен шыққан саңлақтардан артық ешкім жол сілтей алмасы анық. Сондықтан, біз әрқашан білімді жатжұрттықтардың шығуын қалаймыз, ал оларға тиген ауыр қазаны тағдырдың әділетсіздігі деп білеміз» деп тебіренеді [13].

Шоқанның сызбаларын, эскиздерін зерделей отырып, әскери топографтың қолымен сызылған экспедиция маршруттарынан оның қаншалықты шебер, талантты болғаны аңғарылады. Оның топографиялық жұмыстарының негізінде бұрындары болжамды түрде сызылған Орта Азия карталары сол уақытта дәл құрылды. Географтардың айтуынша, Шоқан өзінің күнделіктерінің бірінде салған Орталық Азия картасы ғалымдардың қызығушылығын тудырған. Бұл Қашқар мен оған көршілес аймақтардың алғашқы сенімді картасы болды. Саяхатшы-ғалымның тағы бір қыры – бірнеше тілдерді білуі. Шоқан –шығыс тілдерінен басқа бірнеше еуропалық тілдерді де меңгерген алғашқы қазақ полиглоты. Ол кезде Сұлтанның балалары дәстүр бойынша бірнеше шығыс тілдерді игеру, яғни «жеті жұрттың тілін білу» керек болған. Мұрағат материалдарынан белгілі болғандай, ол шығыс тілдеріндегі грамматикалық сауатын үнемі жетілдіріп отырған, арабша, парсы және ортағасырлық койне тіл – шағатай диалектісін білген. Құлжада жүргенде ұйғыр тілін жетілдіріп, кейін ол тілді жетік меңгерді деген мәлімет бар [14].

Шоқан ғылымдағы алғашқы қадамынан бастап қазақтардың толық тарихын зерттеуге арнаған және дүниежүзілік шығыстанудағы шығыс елдері жайлы жаңсақ пікірлер мен қателіктерді көрсетуге, түзеуге тырысқан, оның бұл жолдағы ізденістері оны Орталық Азия мен Шығыс Түркістанды, басқа да шығыс халықтарын жан-жақты зерттеуге итермеледі. Осының бәрі, сайып келгенде, «Қырғыз даласы мен қырғыз туралы» үлкен тарихи-этнографиялық іргелі зерттеудің нәтижесі болуы керек еді, ол монографияның мазмұнын егжей-тегжейлі жасажоспарлады. Осылайша, Шоқан өзіндік ауыз әдебиеті бар қазақ халқының рухани байлығын ашықтайтын, Еуропа жұртшылығының көшпелі халықтары туралы «қатыгездер, берекесіз жабайылар» деген жаңсақ түсініктерін жоққа шығаратын, орыс және әлемдік ғылымға жаңа бір объективті жұмыс ұсынғысы келді [15]. Ол ұдайы өз халқының және Орта Азия халықтарының өмірін бақылап, олардың артта қалу себептері мен әлеуметтік-экономикалық өмірін жақсарту жолдарын іздестірді. Американдық профессор Э.Олуордтың Ш. Уәлихановты қазақ даласының бай мұрасын жинақтау ісінің негізін салушы деп бағалауы орынды.

Ш. Уәлихановтың Ұлы жүз қазақтарының тарихи-мәдени өмірін зерттеген еңбектерінің мағыздылығы ерекше. XIX ғасырдың ортасына дейін XVIII ғасыр саяхатшыларының жазбалары негізінде ғылымда Ұлы жүз бен қырғыздар басқа қазақтардан ерекшеленетін өз алдына бір ұлт деген қате пікірі басым болды. 1855-1859 жылдары Шоқан далалық зерттеулері материалдары негізінде, нақты мысалдармен бұл пікірдің дұрыс еместігін дәлелдеді. «Жоңғар очерктері» еңбегінде ол мынадай маңызды ғылыми тұжырым жасады: «Мен буруттар мен үйсіндерге [қырғыздар мен Ұлы жүз қазақтары] этногафиялық жазбаларымды аяқтай отырып, бұл екеуі мүлде басқа халықтар, бір-бірімен шатастырмау керек екенін ескеру қажет деп санаймын …Тіпті Гумбольдт пен Рихтер … буруттар Ұлы жүз қайсақ ордасының негізін құрайды деп санады және бұл орданы Кіші және Орта жүзден ажыратып қарау керек деп ойлады. Бұл ғылымның құрметті кроифлерінің тарапынан кеткен үлкен қателік. Ұлы, Орта және Кіші жүз қазақтары бір халық, олар қытайлар «буруттар», орыстар «жабайытастылар» немесе «қара» деп атаған қырғыздардан біршама ерекшеленеді. Бұл екі халықтың тілі, шығу тегі және әдет-ғұрпы бойынша ерекшеленеді…» [16]. Осылайша, Шоқан ғылымда алғаш рет 1925 жылға дейін шығыстану ғылымында қолданылмаған қазақ халқының тарихи атауын қолданды.

Бүгінгі шоқантанушы зерттеуші-ғалымдар, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, тарих ғылымдарының докторы, профессор М. Әбусейітова мен тарих ғылымдарының докторы Жарас Ермекбайдың «Чокан Валиханов:

исследования и домыслы» мақаласында «…Шоқан Уәлихановтың қысқа өмірінде кітаптардағы, мақалалардағы, газет-журналдардағы пікірталас тақырыбына айналған көптеген «ақтаңдақтар» қалды. Өмірбаянын жазушылар мен библиографтар арасында туған күні мен дүниеге келген жері, Парижге сапары, полковник Черняевпен келіспеушіліктері және оның Сұлтан Тезек ауылына кетуі, жастай қайтыс болу себептері туралы даулар әлі де толасар емес. Ш. Уәлиханов өмірінің кей тұстары тіпті жұмбақталып, мифке айналды. Шоқанның туған күні мен кіндік қаны тамған жеріне қатысты П.П. Семенов Тянь-Шанскийдің, Г.Н. Потаниннің, Х. Айдаровтың және т.б. өз пікірлері бар, олар ғалымның туған жылын 1837 жыл санайды, бұл әрине, ресми жарияланған 1835 жылмен сәйкес келмейді. Шоқан Уәлихановтың туған жері туралы мәселе өлкетанушылар мен тарихшылардың арасындағы пікірталас әлі де шешілмей келеді. Бұл мәселе негізінен ғалымның мерейтойына байланысты облыстық және республикалық газеттер беттерінде талықыланады» [17].

Алтын-Емелде Шоқан басына саз кірпішпен шағын күмбез тұрғызалады. Кейін, 1881 жылы Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы К.Кауфманның бұйрығымен сәулетші П.Зенковтың жобасы бойынша мәрмәр плитка орнатылды, онда: «Мұнда 1865 жылы қаза тапқан штаб-ротмистрі Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың мәйіті жерленген. Түркістан генерал-губернаторы фон Кауфманның өтініші бойынша Уәлихановтың ғылымға сіңірген еңбегін ескере отырып, бұл ескерткіш тасты генерал-лейтенант Колпаковский 1881 жылы қойдырды» деп жазылған. Мазар басындағы мәрмәр плита 1989 жылы көшірмесімен ауыстырылып, түпнұсқасы «Алтын Емел» мемориалдық музейіне тапсырылды, оны Музей эскпозициясынан көруге болады.

Уақыт өте келе мазар күмбезі мен қабырғалары құлап, 1945 жылы зират қайта ашылады. 1958 жылы ол жерге қызғылт граниттен бес метрлік обелиск тұрғызылады. Ол жайлы Дінмұхамед Қонаев естелігінде былай деп жазады: «Панфиловтан (Жаркент қаласының 1942-1991 жж. атауы) келе жатып Шоқан Уәлихановтың зиратына соқтық. Оны қарап шыққан соң Алтын Емел шатқалында жерленген Шоқан бейітінің басына ескерткіш орнату керек деп шештік. Қысқа мерзімде жоба әзір болды. Ескерткіш тұрғызуға 240 рубль бөлінді. Ескерткіш 1958 жылы тұрғызылды» [18]. Ескерткіш саяхатты бейнелейтін жер шарының тәжімен бейнеленген. Алдыңғы жағында Уәлихановтың қола горольефі орналасқан. Мәрмәр тақтайшаның етегінде естелік эпитафиясы бар. Ескерткіш – жергілікті халық және көптеген туристер келетін танымал орын.

Еңбегі

Ш. Уәлиханов артына үлкен ғылыми және әдеби мұра қалдырды. Өзінің қысқа, бірақ жарқын ғұмырында ол Орталық Азия мен Қазақстан халықтарының тарихы, географиясы мен этнографиясына арналған бірқатар еңбектер жазды, сонымен қатар қоғамдық-саяси тақырыптағы едәуір еңбектердің авторы болды. Ол энциклопедиялық ой-өрісі дамыған, заманауи ғылымда бірқатар мәселелерді жаңаша қарастыра білген ірі ғалым. 1854 жылы ол Орталық Қазақстандағы бірқатар сәулет ескерткіштерін зерттеп, Жетісуда Ұлы жүз қазақтарының аңыздары мен дәстүрлерін жазды. Әр экспедицияларында сайын даланың ежелгі қалаларын зерттейді, көне монеталардың коллекцияларын жинақтайды, жартастағы суреттердің, балбал тастардың және Жошы хан, Домбауыл, Қозы Көрпеш – Баян Сұлу, т.б. сәулет ескерткіштерінің кескіндерін салады.

Шоқан зерттеулердің барлығында қазақ халқының тарихы мен этнографиясы туралы тың материалдар ұсынады, құнды мәліметтер береді, сондай-ақ қазақ даласындағы қоғамдық-саяси қатынастар туралы ойларын қорытады. Оларды мысалы, «Абылай», «Ежелгі қырғыздардың қару-жарақтары және олардың әскери қарулары», «Шуну-батыр», «Көшпелілер туралы», «Қырғыздар арасындағы шаманизмнің іздері», «Даладағы ислам туралы», «Сот реформасы туралы ескерту» сияқты және т.б. мақалалары мен зерттеулерінен көруге болады.

Шоқан Шығыс халықтарының салт-дәстүріне, әдебиетіне және тарихына қатты қызығушылық танытты. Ғылыми сапарларында, экспедицияларында ел ішіндегі халық

әндері мен эпостарын теріп жазды, аңыздар мен әңгімелер жинақтады. Оның ғылыми экспедицияларының маңызды нәтижесі – ғалымға және көпшілік қауымға жарты миллион жолды құрайтын қырғыз ауыз әдебиетінің ең үлкен ескерткіші – «Манас» жырын алғаш ұсынуы еді. Ол эпостың жеке тарауларын жазып, кейіннен орыс тіліне аударған алғашқы зерттеушісі болды. Сапарларында, экспедицияларда жинаған материалдарды ол отандық шығыстану ғылымының алтын қорына енген «Жоңғария очерктері», «Қырғыздар туралы жазбалар», «Қазақтың халық поэзиясының түрлері туралы», «Ыстықкөл сапарының күнделігі», «Қытай империясының батыс өлкесі және Құлжа қаласы» атты еңбектерін жазуға пайдаланады.

Шоқанның еуропалықтар үшін жабық ел болған Қашқарияға жасырын сапары, ол аймақтың экономикалық және саяси құрылымын зерттеуі, оның тарихы мен этнографиясы туралы жинаған көптеген материалдары Ресей ғылымының жетістіктерін жаңа биіктерге көтеруге мүмкіндік берді. Осы экспедицияның нәтижелері бойынша ол «Алтышардың жағдайы немесе Қытайдың Нан Лу провинциясының алты Шығыс қаласы (Кіші Бқхара)» баяндамасын жазады. Шоқанның Шығыс Түркістанға арналған Саяхат күнделіктері, ғылыми еңбектері Ресей мен Еуропаның ресми орта өкілдері, ғылыми қауымдастығы тарапынан жоғары бағаланды, шет тілдерге аударылып, бірнеше Еуропа елдерінде жарық көрді. Ш. Уалихановтың еңбектері Батыс Еуропа ғалымдарының, әсіресе, ағылшын, неміс, француз шығыстанушыларының, географтарының және жаңа заман тарихшыларының қызығушылығын оятты. Ш. Уәлихановтың зерттеулері Орыс географиялық қоғамының жаршыларында, сондай-ақ, Берлинде (1862), Лондонда (1865 ж.) жарық көрді және 19 томдық Элиз Реклюдың Француз географиясы кітабының 6-7-ші томдарына (1878-1879) енді (La Nouvelle geografie universalelle).

Ұлықталуы

Қазақстанның әр қалаларында, елді мекендерінде Ш. Уәлихановтың құрметіне аталған көшелер бар. Алматы, Көкшетау, Семей, Павлодар, Омск (РФ) қалаларында ескерткіштері қойылған, ҚР Білім және ғылым министрлігінің Тарих және этнология институты, Көкшетау қаласындағы мемлекеттік университет, Щучинск қаласында орналасқан Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрлігінің кадет корпусы Ш.Ш. Уәлиханов атында. Ғалым атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінде, басқа да ЖОО жыл сайын «Шоқанов оқулары» өтіп тұрады.

Солтүстік Қазақстан облысы, Айыртау ауданы, Сырымбет ауылында мемориалдық музейі ашылып, Уәлиханов атындағы «Сырымбет» сарайы қайта жаңғыртылды. 1985 жылы 20 қыркүйекте Алматы облысы Кербұлақ ауданы Шоқан ауылында Ш. Уәлихановтың 150 жылдығына орай «Алтын Емел» мұражайы мен мемориалдық кешені құрылды. Музей жанындағы төбеде орыс суретшілері Юлий Рукавишников (мүсінші) пен Николай Миловидов (сәулетші) қолынан шыққан Ш. Уәлихановтың зәулім ескерткіші тұр. Өткен ғасырдың 50-70 жж. және 80-жылдардың ортасында академик Ә. Марғұланның ғылыми жетекшілігімен Ш. Уәлиханов еңбектерінің жинағы жарық көрді.

ҚР ҰҒА ғалымдарға әлеуметтік және географиялық ғылымдар саласындағы көрнекті жетістіктер үшін Ш. Уәлиханов атындағы сыйлық тағайындайды, сондай-ақ бейнелеу мен сәулет өнері саласында да жетістіктер үшін мемлекеттік сыйлық бекітілген. Іле Алатауының солтүстік беткейіндегі шың ғалымның құрметіне аталған. Ш. Уәлихановтың мұраларын зерттеуде тарихшылар, шығыстанушылар, этнографтар, жазушылар, журналистер, өлкетанушылар және т.б. белгілі зиялы қауым үлкен еңбек сіңірді. Қазақтың тұңғыш ғалымы жайлы белгілі жазушы С.Мұқанов «Ақан жұлдыз» трилогиясын, С. Марков «Жоғарыға шығу» романын, публицист Ирина Стрелкова – «Шоқан Уәлиханов» деректі кітабын (БТӨ сериясы), жазушы Жарылқап Бейсенбайұлы XX ғасырдың 70-жылдарының басында Шоқанның қырғыз даласындағы экспедициясы бойынша жүріп өтіп, «Шоқанның ізімен» кітабын жазды. Ал, 2014 жылы Шоқанның Қашқарға сапарының 150 жылдығы қарсаңында Қазақ Географиялық Қоғамы арнайы экспедиция ұйымдастырды. Ол жайлы экспедицияға

қатысушы Исмаилжан Иминовтың «Ұлы Шоқанның керуен жолында» және «Алтышар бойындағы саяхаты» атты кітабында баяндалды.

Уәлихановқа арналған көркем және деректі фильмдер: «Оның уақыты келеді» («Қазақфильм», 1957, режиссер – М. Бегалин, басты рөле – Нұрмұхан Жантөрин), «Шоқан Уәлиханов» көп сериялық көркем телефильмі («Қазақфильм», 1985 ж., Режиссері – Ә. Әшімов, басты рөлде – С. Әшімов); «Мундир киген адам» деректі фильмі (2006, режиссері – И. Гонопольский) түсірілді. 1985 жылы Ш. Уәлихановтың туғанына 150 жылдығы ЮНЕСКО деңгейінде аталып өтті.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. I. – Алма-Ата: КСЭ, 1984. – С. 11

2. Гейнс А.К. Путешествие по киргизским степям // Чокан Валиханов в воспоминаниях современников. – Алма-Ата, 1964. – С.136

3. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. I. – Алма-Ата: КСЭ, 1984. – С.19

4. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. I. – Алма-Ата: КСЭ, 1984. – С. 91

5. Выписка из отчета о путешествии в Кашгар поручика Ч.Валиханова // Собрание сочинений в пяти томах. – Т. III. – Алма-Ата: КСЭ, 1984. – С. 219–222.

6. Иминов И. Валиханов: миссия в Кашгаре. 155 лет знаменитой научной экспедиции // журнал «Мәдени мұра», №4. 2019. – С.186-189.

ӘОЖ 9(574)

Х. ДОСМҰХАМЕДОВ АТЫНДАҒЫ АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫНАН

Асанова Ақбота
E-mail: 24606@bk.ru
Қазақстан тарихы және дүниежүзі тарихы кафедрасының 1 курс магистранты
Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, т.ғ.д., профессор – **Ахметова Ұ.Т.**

Аңдатпа. Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің қалыптасу тарихын саралап жазу өлке тарихы үшін өте маңызды. Атырау университетінің негізі болған, өлкесіздегі тұңғыш жоғары білім ордасының ашылу тарихы мен жұмыстары өлкенің зерттелу тарихында маңызды орын алады. Оқу орының тарихын жазуда Атырау облыстық мемлекеттік архиві, Атырау университеті архивінің материалдары мен кафедра, факультеттердің тарихы туралы жинақталған материалдарды салыстырыла сараланды. Зерттеудің тарихи принциптерін сақтай, бір ізділікпен жүйелей жазылды. Атырау университетінің тарихына назар аударсақ, құрылған күннен бастап, өлкемізде жоғарғы оқу орнының ашылуына орай, педагогикалық кадрларды даярлаудан бастап, жергілікті аймаққа қажетті сан-салалы мамандықтар бойынша кадр даярлауда Атырау университеті ұжымы маңызы бар қызметтер атқарып келеді.

Тірек сөздер: Қазақстан тарихы, өлке тарихы, жоғары білім, университет, факультет, кафедра, мұғалім кадрлар, педагогикалық институт.

Кіріспе. Өлкеміздегі іргелі оқу орыны Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің жоғары білім беру саласында сонау XX ғасырдан бері маман кадрларды даярлауда еңселі еңбек етіп келе жатқан бірден-бір мекеме. Қазіргі еліміздің даму деңгейін

көтеруде аталған оқу орнының атқарып отырған саласы аса маңызды деп есептеймін. Сондықтан да таңдаған тақырыбымыз өзекті. Мақаланы жазу мақсатымыз Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің бастауы болған Гурьев педагогика институтының құрылуы және онда қызмет жасаған мамандар тарихын архив материалдарымен баяндалады. Алдымен институт тарихына байланысты кездескен архив материалдарымен жұмыс жасай отыра, қазірге дейінгі жазылған еңбектерді саралауды міндетімізге қойған болатынбыз. Зерттеу барысында аталған тақырып материалдарымен танысып, жүйелілік жіне бірізділік, тарихилық принциптерін сақтай, бар материалдарды салыстырмалы, сыни тұрғыдан жүйелеуді басты назарға алдық. Ізденіс жұмыстары барысында Атырау университетенің құрылуы туралы материалдар Атырау облыстық мемлекеттік архивінің 885-қ., 1036-қ., 880 қорларымен жұмыстар жүргізілді. Нәтижесінде қолда бар ғылыми айналымға енген материалдармен сараланды.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу жұмысында жоғары оқу орны тарихына қатысты Кеңес үкіметі кезінде жарық көрген еңбектер мен қазіргі заман тұрғысында жазылған зерттеулер салыстырмалы-сыни тұрғыда жүйеленіп, саралана отырып, архив деректері арқылы нақтыланды. Атырау университетенің құрылуы туралы материалдар Атырау облыстық мемлекеттік архиві (885-қ.,1036-қ., 880-қ.,) қорларымен жұмыстар жүргізілді.

Нәтижелер және оларды талқылау. Атырау қаласындағы ашылған жоғарғы оқу орны Гурьев педагогикалық институтының тарихы жайлы деректер архив деректерінде де, кітап, мерзімді басылым беттерінде де ашық көрініс табады. Онда Гурьев өңірінде қазан төңкерісінен кейін ағарту саласын одан әрі дамыту күн тәртібіне қойылып, басты мәселесіне айналды. Каладағы екі жылдық мұғалімдер дайындайтын мектеп өлкеміздің халық ағарту саласындағы мамандар даярлау мәселесімен айналысқан болатын. Әйтсе де, мектеп облыс сұранысын толық қамти алмады. Тек 1929 жылы ашылған бастауыш сынып оқушыларын дайындайтын педагогикалық училище ғана бұл мәселенін орнын толтыра бастады. 1932 жылдан сол кездегі облыс орталығы аталған Орал қаласында жұмысын бастаған педагогикалық институт жергілікті жерге жоғары білімді кадрлардың келуіне септігін тигізді.

Осындай кезеңде 1939 жылы Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесінің Гурьев қаласында екі жылдық мұғалімдер институтын ашу және Қазақ КСР Халық Ағарту Комиссариатының бекіткен мамандыры бойынша 1 курсқа 120 студент қабылдау туралы қаулысы жарық көрді [1, 34п.]. 1939 жылғы қаулы бойынша екі жылдық мұғалімдер институтын ашу туралы Гурьев облыстық атқару комитеті №13 хаттама бойынша 1940 жылы 27 мамырда жаңа оқу орнына Гурьев педагогикалық училещесінің оқу ғимаратын беруге және 120 орындық студенттер жатақханасын қарастыру облаткомге тапсырылды. Одан әрі Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесіне 1941 жылдан бастап, жаңа оқу үйі мен 500 студентке арнап жатақхана тұрғызу туралы ұсыныс жасалынады. 1940 жылы 1 қыркүйектен мұғалімдер институты өз жұмысын бастады. Алғашқы ректоры болып, оқу ісі министрінің жолдамасымен Ә.Б. Тұрсынбаев бекітіледі. Өлкемізге Ә.Б. Тұрсынбаев негізінен Мәскеудегі Г.М. Крижановкий атындағы мемлекеттік экономика институтының түлегі, ғалым, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы ғылымына еңбегі сіңген қайраткер еді. Әйтсе де елде соғыс жағдайының туындауы ашылғанына бір жыл болған мұғалімдер институтының өз жұмысын тоқтатты.

Екінші дүниежүзілік соғыс жеңіспен аяқталысымен Гурьевте қайтадан мұғалімдер институтын құру ісі өз жалғасын табады. Сөйтіп, 1950 жылы 28 маусым күнгі №115/Т-ші КСРО Жоғары білім беру министрі С. Кафтановтың бұйрығымен 1950 жылдың 1 қыркүйегінен бастан 150 адамдық Гурьев мұғалімдер институты ашылады [2, 13п.]. Жоғарғы оқу орны өзінің алғашқы оқу жылын физика-математика, филология және жаратылыстану-география факультеттері және марксизм-ленинизм, педагогика, физика және математика, орыс тілі мен әдебиеті, география мен жаратылыстану кафедраларымен жұмыс істеді.

Институттың директорлығына К.Е. Темірғалиев бекітіледі. Ол бұл кезең туралы кейіннен естелігінде: «1950 жылдың жазында С.М. Киров атындағы Қазақтын мемлекеттік университетін бітірген мені республика халық ағарту министрі Әбдіхамит Сембаев шақырды. Менімен жеке әңгімесінде ол былай деді: «Министрлік Сізді Гурьев қаласына институт директоры етіп тағайындау туралы шешім алды. Сіз әскери адамсыз, әскери-саяси жұмыста армиялық шыныгудан өттіңіз. Сіздің жауапты тапсырманы ойдағыдай атқаратындығыңызға біздің сеніміміз мол. Жиналуға үш күн беремін. Бірінші тамызда Гурьевке кету керек». Министрмен әңгіме кезінде мен ойымша жіберген жерге бармаудың себебін даярладым. Аузымды ашқанша болған жок, министр қолыма бұйрықты ұстатты. Министрдің кабинетінің табалдырығын аттағанда, университет бітіруші-студент болсам, ал одан шыққанда институт директоры атандым», деп еске алған болатын [3,26б.].

Жаңадан ашылған жоғарғы оқу орнын кадр мамандармен толықтыру мәселесі де бірінші орындағы күн тәртібіне қойылды. Осы мақсатты еліміздің өзге облыстарынан келген (Киров атындағы мемлекеттік университетінен, Абай атындағы педагогикалық институтынан) жоғары маманды жас кадрлар кафедра, деканаттардың жетекшілері болып тағайындалды. Басқалары оқытушылық қызметтер атқарды. Жалпы алғашында оқытушылардың 70 пайыздан астамы С.М. Киров атындағы мемлекеттік университетінің түлектері болатын. Келген мамандардың ішінде математик Яковлева, педагог Гаязова Р.Г., филологтар Қадырова Г. мен Бахарев Н.Е., биологтар Поваренкин И.Ф., Киселева А.Д., Вотякова И.П., физик Чейлуков И,Г., психолог Куфтырева В.И., Лютиков А.Н., Маренинова-Емельченко Р.М.-дене тәрбиесі, тарихшылар Баяндиев Д.Б. пен Польская А., және тағы басқалары келіп ұжымды толықтырды. Білім ордасының оқу ғимаратына Ленин атындағы орта мектептің ғимараты және екі студенттік жатақхана бөлінді. Институтқа бірінші оқу жылы 150 студент қабылданды: физика-математика факультетіне-50, жаратылыстану-география бөліміне-50, филология факультетіне-50, студенттерге барлығы 13 оқытушы дәріс берді. Оқу ордасында кітапханалар ұйымдастырылып, аз ған уақыттың ішінде 20 мыңдай томдар мен әдебиеттер алынды. Кейінірек шетелдік, отандық кітап қорын жинастыралды. Оқуға түсуге арыз берушілер саны 230-ге жетті. Қабылдау емтиханын жақсы бағаларға тапсырған 150 адам институтқа қабылданды. Мұның 20-сы орта мектепті үздік бітіріп, емтихансыз қабылданғандар. Студенттер үшін 100 орындық студенттер жатақханасы ұйымдастырылып, ол төсек-орынмен, керуеттермен, басқа да қажетті жиһаздармен жабдықталды [4, 48п.].

Жоғарыда аталған оқытушылардың барлығы да аз уақыттың ішінде табанды еңбек етіп, институттың жұмысына белсене араласты. Окытушылардың бәрі де тәжірибесі аз жас мамандар болатынды, жоғары оқу орындарының түлектері еді. Міне, алғашқы оқытушылар тәжірибесі аздығына қарамастан, алғашкы ұйымдасқан оқу орнының аяғынан тік тұрып, қалыптасуына барлық жастық күш-жігерін жұмсады. Бірі - оқу-құралдарын дайындаумен айналысса, екіншілері студенттер арасында жатақхана жұмыстарына араласты, кейбір оқытушылар институттың шеберханалары мен зертханаларын қажетті құралдармен жабдықтауға ат салысты.

Атырау университетінде мектептер үшін тарихшы мұғалімдер дайындау ісі 1959 жылдан бастап қолға алынды. Алғашқы жылдары «Тарих және қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы берілген болатын. Оқу мерзімі бес жылдық болатын.

Қазақтың С.М.Киров атындағы мемлекеттік университетінің тарих факультетін бітірген Ж.Б. Бақи, М.А. Абдулов, З.А. Алдамжаров, К.Қ. Қайырбекова, А. Мовкебаев, Ғ.Н. Нығметов тарих пәндерінен алғашқы сабақ берген ұстаздар болды. Сол кездегі университет ректоры Қ.Ж. Жаманбаев тарихшы кадрларды даярлауға ерекше мән беріп, қамқорлық жасады. Тарихшы ұстаздардан ғылыми атағы бар ол кезде тек Қ.Е.Темірғалиев еді. Ғылыми атағы бар кадрларды дайындау үшін 1961 жылдан бастап жас оқытушылар мен институтты үздік бітіргендерді еліміздің басты-басты оқу орындарына жолдама беріп аспирантураға жіберілді. Олар: М.В.Ломоносов атындағы Москва мемлекеттік университетіне: М.А. Абдолов, Т.Ә. Қизатова, Қазақ мемлекеттік университетіне Ж.Б.Бақи, А.Н.Мовкебаев, М.

Қожахметов, З.А. Алдамжаров, Ғ.Н. Нығмет, А.Н. Росляков, А.С. Сарсенов жоғары дәрежелі кадрлар даярлаудың басқа да жолдары пайдаланылды. Атап айтқанда, кафедра мүшелерін бір жылдық аспирантураға жіберу арқылы Х.Б. Табылдиев пен Ү.С. Қыдыралин кандидаттық диссертацияларын ойдағыдай қорғап шықты [5,85б.].

Соның ішінде 1960 жылы «тарих» мамандығының ашылуына байланысты филология факультеті 1963 жылдан бастап, тарих-филология факультеті деп аталды.

1962 жылы институтқа таза тарих мамандығын даярлайтын студенттер қабылдауына орай арнайы кафедра ашу мәселесі туындаған болатын. Институттың сол кездегі ректоры С.Т. Қожабаев жоғары оқу министрлігінен рұқсат алып, 1963 жылы тарих кафедрасын ашты. Кафедраның алғашқы меңгерушісі, бұл күндерде республикаға белгілі тарихшы-ғалым А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің ректоры, академик, тарих ғылымдарының докторы, профессор З.А. Алдамжаров болды. Кафедра мүшелері: А.Мовкебаев, М.Абдулов, К.Қайырбекова, Ғ.Аманғосов, Г.Садықова, Ү.Қыдыралин. 1962 ж. тарих-филология факультеті құрылды да, оның алғашқы декандары болып доцент Н.Е. Бахарев, кейін Н.И. Өтегеновтар сайланды. 1968 жылы тарих кафедрасы екі дербес: КСРО тарихы, жалпы тарих кафедралары болып бөлінді. Кафедра меңгерушілері: КСРО тарихын - Ж.Б. Бақи, 1973 жылдан бастап Ғ.Н. Нығмет, ал жалпы тарих кафедрасын 1968 - 1974 жылдар аралығында З.А. Алдамжаров, Ғ.Н. Нығмет, Ғ.А. Аманғосовтар басқарды. 1974 жылда кафедраны тарих ғылымдарының кандидаты, доцент В.В. Сергеев, 1978 жылдан 1998 жылға дейін тарих ғылымдарының кандидаты, доцент К.Қ. Қайырбекова басқарды. Кейін философия ғылымдарының кандидаты, доцент С.А. Бенделиани жетекшідік етті. 1970 жылдан бастап, тарих мамандығы бойынша ғылыми кадрлар өсіп жетілгені ескеріліп, тарих-филология факультетінің деканы қызметіне тарихшылардан қоя бастады. 1973 жылдан 1985 жылға дейін факультетті тарих ғылымдарының кандидаты, доцент Ж.Б. Бақи басқарды. Осы жылдар ішінде факультеттің көптеген оқытушылары ғылыми дәрежесі өсіп, жастарға жоғары білім беруде өз үлестерін қосып келеді. Факультетте қызмет атқарған ғалымдар: З.А. Алдамжар, В.В. Сергеев, Х.Б. Табылдиев, Ү.С. Қыдыралиндер тарих ғылымдарының докторы, профессорлар болды. Ғылым кандидаттары: Ж.Б. Бақи, Т.Т. Төлепбергени Атырау университетінің профессоры ғылыми атағына ие болды. Факультеттің Қазақстан тарихы кафедрасының ғалымдары соңғы жылдары көлемді монографиялар мен ғылыми зерттеу еңбектерін баспадан шығарды [6,43б]. Х.Б. Табылдиев «Сауатсыздықтан білім шыңына», «Құрманғазы Сағырбаев», «Сарайшық - орта ғасырлық Астана», «Кіші жүз рулары», Т.Төлепбергени З.Байдосовпен бірлесіп «Есет батыр», «Тәуелсіз мемлекет құру зиялылар арманы», Ж.Б.Бақи «Азаттық жолындағы күрестің бастаушылары», «Атырау өлкесі қазақтарының салт-дәстүрі», Ғ.Н.Нығмет пен Х.Табылдиевтың «Ақтаңдақтар ақиқаты» атты еңбектер жарық көрді. Тарих-филология факультетінің нығаюына, тарихшы кадрлардың кәсіби жоғары дәрежеде дайындалуына үлкен үлес қосқан адамдардың бірі-тарих ғылымдарының докторы, профессор, академик Зұлхарнай Алдамжар. Ол өзінің еңбек жолын 1962 жылы Әл-Фараби атындағы қазақ мемлекеттік ұлттық университетінің тарих факультетін үздік бітіргеннен кейін Атырау пединститутында оқытушылықтан бастады. Кейін кафедра меңгерушісі, тарих-филология факультетінің деканы, 1980 - 1989 жылдары ғылыми жұмыстар жөніндегі проректор қызметтерін атқарды және өзін дарынды ғалым және шебер ұйымдастырушы ретінде көрсетті. Әсіресе, ол ғылыми-зерттеу жұмыстарын жетілдіру, маман кадрлар дайындау ісінде үлкен нәтижелерге қол жеткізді. Зұлхарнай Алдамжарұлының ұйымдастыру жұмысы нәтижесінде Алматы, Мәскеу, Киев, Новосибирск тағы басқа қалалардағы жоғары оқу орындарымен шығармашылық қарым-қатынастар бекіді. Бірнеше одақтық, республикалық конференциялар мен семинарлар өткізілді. Студенттердің ғылыми жұмысын ұйымдастыруда да алға басулар болды. 1989 жылдың сәуірінде З.Алдамжар Қостанай мемлекеттік университетінің ректоры болып сайланды. Бірақ кейін де Атырау университетімен байланысы үзілген жоқ. Қостанай университетімен бірігіп ғылыми-практикалық конференциялар өткізіліп тұрды, басқа да ғылыми, оқу-әдістемелік

байланыстар нығайды. Зұлхарнай Алдамжарұлының басшылығымен университеттің жас оқытушылары кандидаттық диссертациялар қорғалды [7,65б.].

Факультеттің ең алғашқы ұстаздарының бірі - Аманқосов Ғанибай Аманқосұлы ата анасынан ерте қалып, Маңғыстауда балалар үйінде тәрбиеленген. Мектепті бітіре сала 17 жасында 1942 жылы наурыз айында майданға аттанды. Аз уақыт әзірліктен соң Сталинград түбіндегі шайқасқа қатынасып, қыркүйек айында ауыр жараланады. Содан 1943 ж. қаңтарына дейін госпитальда емделеді. 1943 ж. қыркүйегінен 1944 ж. сәуіріне дейін Науалы орта мектебінде мұғалім болып жасады. 1944 ж. сәуірінде Ғанибай ағай қайтадан майданға аттанады. 175 атушылар полкысының қатардағы атушы болып, 1945 ж. наурызында жараланға дейін күресті. 1945 ж. сәуірінде госпитальға түсті. Ұлы Отан соғысы жеңіспен аяқталғаннан кейін, Ғанибай Аманқосұлы 1945 ж. Алматыдағы Абай атындағы педагогикалық институтқа түсіп, оны 1949 ж. аяқтады. 1949 - 1956 ж.ж. Маңғыстауда Тұщықұдық ауыл советінің мектебінде мұғалім, кейін мектеп директоры болды. 1956 ж. ол кезде Гурьев қаласына келгеннен кейін педучилищеде мұғалім болып жұмыс жасады. 1963 ж. Ғанибай жалпы тарих кафедрасында оқытушылық қызметін бастады. Ғ.А.Аманғосов 1969 1974 ж.ж. аралығында үзілістермен жалпы тарих кафедрасының меңгерушісі болды. 1978 ж. зейнет демалысына шыққанына қарамастан, 1988 жылға дейін аталған кафедрада жұмыс жасады. Ғанибай ағай әріптестері арасында сыйлы, оқушылары алдында абыройлы жоғарғы дәрежедегі маман тарихшы. Факультеттің байырғы оқытушыларының бірі -профессор Жиенбай Базарбайұлы Бақи. Ол 1959 жылдың қыркүйек айынан осында үздіксіз жұмыс жасауда. Осы оқу орнының жолдамасы бойынша 1961 жылы Әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің аспирантурасына түсіп, ол 1973 жылы кандидаттық диссертация ойдағыдай қорғады. Бұл күндері ол еліміздің балық өнеркәсібінің тарихын зерттеген, ғылыми тұрғыда зерделеген, құжаттарды ғылыми айналымға түсірген республикадағы бірден-бір ғалым болып саналады. Ж.Б.Бақи он жылдан астам тарих-филология факультетінің деканы болды, кәсіподақ комитетінің төрағасы, драма үйірмесінің жетекшісі, университет мұражайының директоры т.с.с. сан- қилы қоғамдық жұмыстар атқарды. Бұл күндері қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі қызметін абыроймен атқарып келеді. Тапсырылған іске аса Қызметте жауапкершілікпен әрі творчестволықпен қарайды. өзіне де, өзгеге де жоғары талап қоя білушілікпен ерекшеленеді.

Доцент Ғинаятолла Нығмет ұзақ жылдар КСРО, Ресей тарихынан дәріс берді. Кейінгі жылдары ежелгі және орта ғасырда Қазақстан тарихынан сабақ жүргізеді. Ол өз пәнін өте жетік білетіндігімен, қатаң талап қоя білетіндігімен және студенттердің тыныс-тіршілігін, қабілетін, мүмкіндігін терең білетіндігімен ерекшеленеді. Баспасөзбен тығыз байланыста жұмыс жасайды. Соңғы жылдары тарихтың ақтаңбақ беттерін ашумен айналысуда. Факультетте студенттердің ғылыми жұмысына көбірек мән беріледі. 1970 жылдардан бастап доцент А.Ш.Шамғонов "Атамекен" ғылыми өлкетану үйірмесі, жетекшілік қызмет атқарып, жұмыстар жүргізеді. Тарих факультетінің білікті, саяси білімді мамандар даярлаудағы ролі ерекше. Жарты ғасыр ішінде 5 мыңға жуық тарихшы-педагогтар даярланып, Атырау, Маңғыстау, Ақтөбе облыстарының мамандарға қажеттілігін қамтамасыз етіп келді. Факультет ұжымы өз түлектерін мақтан етеді. Олар еліміздің барлық жерлерінде мәдени-ағарту салаларында,жоғарғы оқу орындарында, ғылыми-зерттеу мекемелерінде, басқару аппараттарында,құқық қорғау органдарында жемісті еңбек етуде. Мысалы, факультет түлектері Қазақстан Республикасының депутаты, сенатор Л.Н. Бурлаковты, облыс әкімшілігі аппаратының жетекшісі Т. Каримовты, облыстық білім басқармасының бастығы С. Есбосынованы, облыстық мемлекеттік автоинспекция бастығы, полиция полковнигі К. Нұриденовты, Ақтөбе университетінің кафедра меңгерушісі, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент Ұ. Ысмағұловты, Қазақ мемлекеттік заң университетінің проректоры, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент К. Халидуллинді, Қостанай университеті тарих факультеті деканының орынбасары, тарих ғылымының кандидаты, доцент Ә. Мұқтарды тағы басқа көптеген тарихшыларды мақтан тұтамыз. Факультеттің 70-жылдардың ортасындағы түлегі профессор Асхат Сәлімұлы Иманғалиев ұзақ жылдар факультеттерді басқарып,

ғылыми жұмыстар жөніндегі проректор болып жемісті еңбек етіп, бұл күндері университет ректоры дәрежесіне жетіп, көптеген игі істердің бастамашысы болып отыр [8,130б].

Тарих факультетінің ұжымы құрылғаннан бермен қарай тәрбие жұмыстарына да жан-жақты мән беріп, студент-жастардың ұлтжанды адамгершілікке, әсемдікпен көркемдікке, ел байлығын еселей түсумен бүгіггімізбен өткен тарихын зерделеу мақсатында «Атамекен», «Мұра» драмалық үйірмелер ұйымдастырылды. 60-жылдардан бермен қарай факультетте студенттік құрылыс және ауылшаруашылығы отрядтары үздіксіз ел байлығының өсуіне үлес қосып келді. Бұл жұмыстарда университет профессор-ғалымдары Сейталиев Қ.Б., Камешев И.Қ., Мұстафин Ж.Ж., атауға болады [9,120б.].

1955 жылы республикада Гурьев, Петропавл және Қостанай мұғалімдер институттары педагогикалық институттарға айналды. Облыс мектептерінде жоғары білімді мұғалім кадрларына деген қажеттілік күннен-күнге арта түсті. Мұғалімдер институты ол сұранысты өтей алмады. Ол негізінен 5-7 сыныптарға арналған ұстаздар даярлады. Осы қалыптасқан жағдайды ескере отырып, Қазақ ССР Министрлер Кеңесі өз қаулысымен, сонымен қатар Қазақ ССР халық ағарту министрлігінің 16 маусымда 1955 жылғы бұйрығымен Гурьев мұғалімдер институты педагогикалық институтқа айналды. 60-жылдардың бас кезінен бастап, аспирантураға оқытушыларды жіберу, өз бетімен іздену, стажировка сияқты ғылыми жұмыспен шұғылданудың түрлері кең өріс алды. Институтта жұмыс істеп жүрген оқытушылардың, өз бетімен ізденушілердің арасында бірінші болып, тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін Қ.Е.Темірғалиев, физика- математика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін А.Х.Наубетов диссертация қорғады. Оқытушылар құрамы 1970 жылы 119 адамға дейін өсті, оның 17 адамның ғылыми дәрежесі мен атағы болса, ал 30-дан астам адам аспиранттық даярлықтан өтті. Студенттер контингенті 2693, оның ішінде 1198 күндізгі бөлімде оқиды, 1495-сырттай бөлімде, демек, 1950 жылмен салыстырғанда студент саны 10 еседен артыққа өсті. Кітапхананың кітап қорын жабдықтауға ерекше мән берілді. Оның саны 130000 томға дейін өсті; жылма-жыл газет- журналдардың 235 атауы жаздырып алынды. Оқу үрдісін қамтамасыз ету мақсатында екі стационарлық кең пленкалы киноаппаратымен кинозал, шет тілдері мен мектеп эксперименті кабинеттері үшін аппаратымен радиоторабы жабдықталды. Сол сияқты КПСС тарихы мен саяси-экономия, философия мен ғылыми коммунизм, педагогика және психология, азаматтық қорғаныс, математика, электротехника, ботаника, зоология, шет тілінің 4 кабинеті, орыс тілі мен әдебиеті, қазақ тілі мен әдебиеті, тарих, мектеп эксперименті лабораториясы, механика және жылу, электр және оптика, химия спектральдық талдау және атом физикасы оқу кабинеттері мен зертханалар жабдықталды. Институтың дамуының келесі кезеңі-70 жылдар (ректор С.Д. Дуймагамбетова (1969-1972)), Ғ.Д.Даиров Е.Б.Сахипов (1976-1983) - (1972-1976), Бұл жылдары институттың қалыптасуы одан әрі жалғасты. Гурьев педагогика институты республикамыздағы мұғалім кадрларын кәсіби-педагогикалық даярлауда алдыңғы шептегі оқу орындардың біріне айналды. 1972 жылы 632 орындық типтік жатақхана құрылысы аяқталды. (№ 2 жатақхана), ал 1976 жылы құрылысы 60-жылдарда басталған институттың жаңа оқу ғимараты іске қосылды. 1977 жылы физика-математика факультетінің оқу үйі қайта жабдықталды, физика-математика факультеті жаңа оқу үйіне шықты да, оның орнына музыка-педагогика факультеті орналасты.

80-жылдары институтта 6 факультет жұмыс істеді: тарих- филология, физика-математика, биология-химия, музыка- педагогика, бастауыш білім беру және мектепке дейінгі тәрбие, спорт онда барлығы 2723 студент оқыды. Сырттай оқу бөлімі студенттерді 8 мамандық бойынша даярлады: орыс тілі мен әдебиеті, қазақ мектебінде қазақ тілі мен әдебиеті, биология, музыка және ән, педагогика және бастауыш білім беру әдістемесі, мектепке дейінгі педагогика және психология, дене тәрбиесі, онда барлығы 2053 студент білім алды. Жалпы студенттердің контингенті 4776 адамды құрады. Бұл жылдары жаңа мамандықтар бойынша студенттер даярланды: тарих және кеңес құқы, педагогика және бастауыш білім беру әдістемесі, музыка қосымша мамандығы, дене тәрбиесі қазақ бөлімі, «Физика және математика», «Математика және физика», мамандықтары «физика,

информатика, еңбек» және «математика және информатика» мамандықтарына айналды. 1990 жылдан бастап, «Қазақ тілі мен әдебиеті орыс кластарында» және «Биология және жағырапия» қазақ бөлімі мамандары ашылды. Сонымен, институт аталған жылдарда 12 мамандық бойынша студенттерді даярлады: күндізгі және сырттай бөлімдерде.

1994 жылғы 23 мамырдағы Қазақстан Республикасы Министрлер Кабинетінің шешімімен Атырау педагогикалық институтына ғұлама ғалым, ағартушы ұстаз, профессор Халел Досмұхамедовтың есімі берілді. Бұл Атырау облысы жұртшылығының өмірінде елеулі оқиға болып табылады. Жоғары білім беруді одан әрі жетілдіру, мамандар мен ғылыми-педагог кадрдар даярлаудың аймақтық университет жүйесін дамыту мақсатында Қазақстан Республикасы Министрлер Кабинеті өзінің 1994 жылғы 2 маусымдағы қаулысымен Халел Досмұхамедов атындағы Атырау педагогикалық институты Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университеті болып қайта құрылды. Атырау университеті осы өңірдегі ағартушылық ақыл-ойдың нәр алатын қайнар бұлағы, ғылыми-әдістемелік орталық ретінде 40-қа тарта мамандық бойынша әр түрлі ғылым саласында даярлап келеді. Университет түлектері Қазақстан Республикасының және одан шет жерлерде халық білімнің, ғылымның, мәдениеттің әртүрлі шаруашылығының, саласында жемісті еңбек етуде.

Қорыта айтқанда, Атырау өлкесіндегі тұңғыш ашылған Гурьев педагогикалық институтының ашылуы сол дәуірде Қазақстанның басты өлкесін мұғалім мамандар тапшылығы мәселесін шешкен бірден-бір жоғары оқу орындарының бірі болды. Өлкеміздегі жоғары білімді мамандар даярлауда қазірде де біздің университетіміз сұраныста тұрған жоғары оқу орындарының санатында.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Атырау облыстық мемлекеттік архиві (одан әрі - АтОМА) 885-қ., 1-т, 35-іс
2. АтОМА 880-қ.,1-т.,2-іс
3. Ахмет А.Қ. Өлке тарихындағы университет бастаулары.\\ « Ұлттық тарихты зерделеудегі өлкетану: бүгіні мен болашағы» атты хал-қ ғыл.-тәжір.конф.матер-ры-Атырау: Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті., 2012. -26-32б.
4. АтОМА 1036-қ., 1-т., 1-іс.
5. «Атырау мемлекеттік университеті: өткені, бүгіні және болашағы» -Алматы, 2001. -578 б.
6. Атыраудың ұлағатты ұстаздары. -Ақтөбе: «А-Полиграфия», 2011. - 368 б.
7. Атырау: Энциклопедия. -Алматы: Атамұра, 2000. -384 б.
8. Ұлағат ұясы. // Қ. Сүндетұлы - Атырау: «Атырау-Ақпарат» ЖШС, 2018. -258 б.
9. Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті-жарты ғасырдан аса уақыт бойы аймақтың білімі мен ғылымына қызмет көрсету. // -Атырау, 2010.- 444 б.

УДК 5(527)

МЕТОДИКА РАЗРАБОТКИ РЕДИЗАЙНА ТАНЦЕВАЛЬНОЙ КОМАНДЫ

Абубекерова Василя Шамильевна
E-mail: abubekerova.03@mail.ru
Студент 4 курса образовательной программы «Графический дизайн»
Астраханский Государственный Университет им. В.Н. Татищева
г. Астрахань, Российская Федерация
Научный руководитель, д.к, доцент - **Кучерук И.В.**

Рынок двадцать первого века перенасыщен товарами и услугами. Чтобы завоевать потенциального потребителя, важно не только предоставить качественный продукт, но и выделиться на фоне многочисленных конкурентов. Для этого дизайнеры создают

фирменный стиль компании (его же называют «корпоративным стилем» или «айдентикой»). Фирменный стиль — это способ коммуникации. Он состоит из взаимосвязанных частей, которые выполняют определенные функции такие, как графические изображения, шрифты, определенный набор цветов, слоганы, а в некоторых случаях даже звуки и запахи, придающие фирме уникальность. Многие эксперты рассматривают фирменный стиль в качестве особого вида маркетинговых коммуникаций, т.е. под ним понимается набор графических, цветовых, словесных и иных постоянных элементов, которые обеспечивают смысловое и визуальное единство товаров и услуг, внутреннего и внешнего оформления компании, а также всей исходящей информации от нее.

В условиях современного глобального рынка имидж организации и ее корпоративный стиль как его неотъемлемая часть приобретают все большее значение для привлечения и удержания потребителей. Уникальность, неповторимость и эмоциональная выразительность имиджа компании служит мощным рекламным инструментом для продвижения компании в обществе. Корпоративная символика как один из самых действенных рекламных инструментов может рассказать покупателю о деятельности, вкусах, амбициях и планах компании. В свою очередь, логотип, фирменные цвета и другие элементы стиля организации помогают сформировать конкретный образ в массах, тем самым, облегчив процесс продвижения товаров и услуг на рынке. Итак, фирменный стиль, как неотъемлемая составляющая современного рынка, затронул все области жизни, включая область танцев.

Танцевальные команды – это группы людей, которые участвуют в соревнованиях по танцам или выступают на публичных мероприятиях, представляя хореографические номера. Танцевальные команды могут быть разных стилей: от бальных до хип-хопа, от традиционных этнических до современных танцевальных направлений. Первое проявление того, от чего мы, как правило, отталкиваемся в понятии «современного танца» — это танец-модерн. Модерн – является основой всех движений. Помимо всего прочего, средства и приемы позволяют развивать равновесие, координацию и гибкость.

Танцевальные команды как стремительно развивающееся направление современной жизни остро нуждаются в грамотной дизайн-концепции, которая сможет предоставить потребителю всю необходимую информацию об этой команде и при этом сумеет выделить ее на фоне конкурентов. Деятельность по разработке бренда можно разделить на следующие этапы:

1. Обнаружить основные отличия бренда от конкурентных марок, подобрать сравнения, позволяющие потенциальным клиентам выделить фирму на фоне остальных, сформировать концепцию бренда.
2. Разработать идентичность бренда – то, каким его увидят и будут воспринимать потенциальные клиенты.

В отрасли танцевальных команд есть специфичные особенности, которые стоит учитывать при создании бренда. Эти особенности напрямую связаны с аудиторией. В России существует огромное количество команд по современным танцам, направленных преимущественно на женскую аудитории. Но далеко не все команды сформировали свой уникальный фирменный стиль, с помощью которого смогли бы выделиться на фоне конкурентов. Несмотря на очевидную пользу фирменного стиля, анализ аналогов фирменного стиля танцевальных команд показал, что данная отрасль на рынке представлена в ограниченном количестве. Тем не менее, уже прослеживается общая тенденция в разработках логотипов, плакатов и прочих элементов графической продукции.

Анализ аналогов фирменных стилей танцевальных команд предполагает посещение сайтов данных организаций, оценка визуального стиля, композиции, логотипа и пр. Наиболее популярные танцевальные команды не имеют качественный фирменный стиль. Но есть также исключения: так сайт и общий фирменный стиль «Loomine» выглядит современным и уникальным. Более того, главная функция сайта команды – привлечь новых клиентов – выполняется, поскольку создана удобная навигация с четкими ссылками. Фирменный стиль, включающий определенный набор шрифтов и цветов, прослеживается в

каждом разделе, кроме того, для сайта были разработаны специальные 3Д модели и необычные визуальные решения. Это пример качественной работы веб-дизайнера.

При разработке визуальной концепции танцевальных команд используются такой принцип, как уникальность. Кроме того, многие команды позиционируют себя как своеобразный досуг, помогающий им приобщиться к здоровому образу жизни, укрепить организм. Именно поэтому чаще всего в логотипах встречаются образы парней и девушек, находящихся в движении или выполняющих упражнения. Сами логотипы в большинстве случаев комбинированные, то есть состоящие из текста и графики. На некоторых логотипах встречаются слоганы.

Фирменные стили центров многих организаций, имеющих конкретное направление, будь то спорт, искусство, танцы и подобное, стараются как можно грамотней работать на ассоциациях своего клиента. Так, например, нередко в текстуре танцевальных команд можно встретить силуэты одежды и обуви. Определенная обувь – форма, которая является частью образа ребят. Такое же значение имеет и одежда, которая в оформлении представлена либо большими объемными формами, либо изящными и плавными. Примечательно, что они есть почти на всех логотипах, представленных на рынке. Кроме того, в танцах всегда имеются четкие геометрические формы с острыми углами.

Большую роль в фирменном стиле танцевальных команд играет шрифт. Чаще всего встречаются гротески или рукописные шрифты. Гротески используются для того, чтобы показать близость к аудитории: они лаконичны, легко читаются на сайтах и плакатах, без засечек и сложных конструкций. Рукописные шрифты носят другую функцию – такие шрифты изящны, каллиграфичны и ассоциируются с гибкостью и легкостью. У них есть один большой минус – они плохо читаемы на сайтах, в логотипах и на сувенирных продукциях. Команды, желающие изменить фирменный стиль, все чаще отказываются от них в пользу гротесков.

Цвета и цветовые сочетания составляют большую часть фирменного стиля, особенно в танцевальных командах, где эффекты и яркие образы играют огромную роль в выступлениях и даже участвуют в отдельных номинациях. Прослеживается определенная тенденция в выборе вторичных и вспомогательных цветов, из которых затем формируется градиент. Вторичные цвета – это цвета, получаемые при смешивании первичных (базовых) цветов. В логотипах танцевальных командах это темно-синий – оригинальный и креативный цвет, нечасто использующийся в фирменном стиле, а также желтый – цвет, который вызывает чувство оптимизма, тепла и ясности. Вспомогательные (дополнительные) цвета – это цвета, которые получаются при смешивании вторичных и первичных цветов. Например, индиго и коричневый. Цвет индиго используется из-за ассоциаций с такими терминами, как сила, авторитет, элегантность. У коричневого цвета ассоциации о надежности, стабильности и честности. Оттенки цветов могут быть самые разные: начиная с пастельных (бледных и мягких), заканчивая неоновыми (яркими, как будто светящимися). Нередко цвета представлены с вкраплениями различной текстуры. Это отсылает на яркие костюмы и макияж, которые используются во время выступлений.

Кроме того, активно применяется градиент – градуированный переход между двумя или более цветами, или оттенками одного цвета. Градиент создает объем и реализм, иллюзию пространства, улучшает визуальное восприятие сайтов и приложений, добавляя им контраст и настроение. Цветовые переходы применяются к фону, тексту, кнопкам, иконкам и другим элементам интерфейса. Однако никаких тенденций в выборе цвета для определенной команды нет. Каждая танцевальная команда исходит от личных предпочтений и сочетания цвета в логотипе.

Современные танцевальные и спортивные команды устраивают профессиональные фотосессии для своих подопечных. Это служит не только красивым напоминаем для девушек об их увлечениях, но и средством рекламы. Профессионально обработанные фотографии используют для сайтов, плакатов, буклетов, каталогов, баннеров и пр. Следует понимать, что девушки, прежде чем самим пойти на занятия по определенному стилю танца и к

определенному тренеру, захотят максимально подробно изучить деятельность этой команды. Для этой цели сайты и соц. сети насыщены фотографиями с соревнований, еженедельных тренировок. Названия также работают на репутацию бренда, но это случается не часто. Чаще всего они либо прямо намекают на связь с основательницей команды («Шоу Гротеск», «RiShowBallet»), либо совершенно не связанные («Loomine», «Kvadro»).

Подводя итог, можно сказать, что на сегодняшний день фирменные стили танцевальных команд на рынке представлены в основном в городах-миллионниках, но без тщательной разработки стиля. Однако уже сформировались некоторые тенденции, которые используются в формировании бренда: стили шрифтов, общие концепции и ассоциативные ряды. Все это позволяет сказать, что на рынке есть спрос на создание фирменных стилей для танцевальных команд.

Список использованных источников:

1. Бруцкая, М. В. Дизайн фирменного стиля / М. В. Бруцкая, Т. А. Бруцкая. — Текст: непосредственный // Юный ученый. — 2022. — № 6 (58). — С. 142-145. — URL: https://moluch.ru/young/archive/58/3103/ (дата обращения: 06.02.2024).

2. Басовский Л.Е., Басовская Е.Н. Экономическая оценка инвестиций: учеб. пособие/Л.Е. Басовский, Е.Н. Басовская. - М.: ИНФРА-М, 2009. - 241с.

3. Градиент – что это: искусство плавных переходов в дизайне и графике:// 13.10.2023. [Электронный ресурс] URL: https://media.contented.ru/glossary/gradient/ (Дата обращения: 08.12.2023)

4. Денисова, А. Д. Основные стили современной хореографии / А. Д. Денисова. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2020. — № 3 (293). — С. 303-306. — URL: https://moluch.ru/archive/293/66513/ (дата обращения: 06.02.2024).

5. Навой А. Прямые инвестиции: непрямой путь в экономику / А. Навой // Вопросы экономики. -2009. -№11. - с.63-75.

6. Иттен И. Искусство цвета. – Москва: Д. Аронов, 2004. – 53 с.

7. Значение цвета в логотипах:// [Электронный ресурс] URL: https://fire-logo.ru/color?ysclid=lsrtmjkri3586735315 (Дата обращения : 18.02.2024)

UDC 94(574)

NATIONAL-CULTURAL DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN IN THE VIRLINE YEARS

Bondarev Kirill
1st year student at ATU, РДиГБ-23. Almaty, Republic of Kazakhstan
Redko Athena
1st year student at ATU, Almaty, Kazakhstan.
Scientific supervisor, assoc.prof. - **Shamshidenova F.M.**
Department of SRS Almaty Technological
University, Almaty, Republic of Kazakhstan

At the June (1963) plenum of the CPSU Central Committee, N. S. Khrushchev directly said that literary critics and art historians did not live up to the party's instructions, and often approached the assessment of works of literature and art not from principles, but from the positions of a group of people. He set the task of attracting qualified people to ideological work in party committees who would "carefully read works of literature, get acquainted with the work of composers, film directors, theater productions, and correctly evaluate the phenomena of literature and art." Moreover, N.S. Khrushchev noted that, apparently, the party committees were also to blame, which

“did not notice some unhealthy phenomena in art in time and did not take the necessary measures” [1, pp. 287-288].

The June (1963) plenum of the CPSU Central Committee attributed all deviations of literature and art from the “party line”, from “socialist realism” to the “ruling circles of imperialist countries”. The Resolution of the Plenum “On the immediate tasks of the ideological work of the party” stated: “Under the guise of the slogan of peaceful coexistence of ideology, they are trying to smuggle into our society the false concepts of “non-partisanship” of art, “absolute freedom of creativity” [1, p. 301].

These same formulations were applied as labels to our writers and artists who carried the word of the party. Thus, the ideological positions of Soviet citizens were again reduced to enemy ideology, ideological sabotage, and anti-communism. The political concept regarding literature and art came not from individual leaders, but from the system, although to a large extent this situation was intensified and aggravated by specific leaders of the Communist Party. In this regard, it should be noted that I.V. Stalin paid great attention to literary issues, monitored the publication of works, and gave personal assessment, often with knowledge of the matter. Khrushchev adopted this tradition, but he no longer read works of art, did not have a basic understanding of literary issues, issues of art, and was only a mouthpiece for his assistants, who shaped the views of the party leader and agreed with his gross miscalculations. In order to limit the freedom of the creative intelligentsia, the CPSU Central Committee considered two options for the fate of creative unions - to liquidate them, transferring all powers to the USSR Ministry of Culture, or to unite the unions of writers, artists and composers. Secretary of the CPSU Central Committee L. F. Ilyichev at the June (1963) plenum of the CPSU Central Committee said: “We have a situation where writers, artists, composers, filmmakers are gathered in unions isolated from each other, and whether you like it or not, you have to stew in a cauldron of narrow professional interests. Apparently, we should support the proposal of many cultural figures to overcome the “guild” disunity of the artistic intelligentsia and unite all creative forces in a single union of creative workers” [1, p.62].

Only in the 60s did Kazakh names appear on the list of production leaders. Among the leading Kazakhs there is a type of activity: cattleman, herdsman, shepherd, shepherd. Universities of culture were created to improve the cultural and educational level of workers. Classes were held 3 times a month.

Lecture series:

-socio-political and Marxist-Leninist aesthetics;

-dramatic art;

-science and technology;

-art;

-musical art;

-choreography;

-the art of cinema;

-literature; (all on a voluntary basis).

Locally, handwritten newspapers were published on state farms: the organ of the trade union Komsomol and party organizations: “State Farm Life”, “For a High Harvest!”, “Competition Bulletin”, “Rationalizer”.

Thus, the Central Committee of the CPSU and local party bodies strengthened their leadership of creative unions, established party control over them, creative workers were “embedded” in the party organizations of production teams for communication with life and “worker” control over creative activity. The question rightly arose: at the plenums of the united unions, will painters discuss issues of music, and musicians - novels? [2]. N.S. Khrushchev put the final point on this issue. He stated: “We are for self-government in art and for creative unions, if this helps art develop in the right direction... We do not recognize any of the unions as having a leading role in society, except for our one and only union - our Communist Party. All other unions that would try to direct their activities against the party’s policies would inevitably collide with the party and the people” [1, p.284]. You can't say it more strictly and definitely.

The main instrument of communist construction was the state of the entire people. Its formation was qualified as the development of the Marxist-Leninist doctrine of the state, a return to Lenin's theoretical sources, and overcoming the consequences of the era of the cult of personality. The process of development of the state was seen in the gradual transfer of its functions to public organizations. In this regard, their status began to seriously increase from the late 50s. Public associations (primarily trade unions, Komsomol) became active participants in socio-political life. This approach did not cause unanimous approval of the nomenclature. Weakening the state machine and reducing its power and authority were not part of its plans. But under the conditions of Khrushchev's unconditional leadership, established in the late 50s, this course was developed. Trade unions and the Komsomol were integrated into the general system of the party-state hierarchy.

Involving the broad masses of workers in governing the state became a strategic task, on the solution of which the success of communist construction as a whole directly depended. However, the measures being developed to implement this course could not be translated into public practice. A serious obstacle to this was the existing political system. Its one-party structure and the lack of alternatives to elections to government bodies excluded the possibility of the manifestation of real initiative of the masses in the management of public affairs. But official propaganda and science deliberately avoided this circumstance, demonstrating the advantages of Soviet democracy developed by the party.

The argument in favor of the reorganization of party bodies after the November (1962) Plenum of the CPSU Central Committee acquired new strokes. The restructuring of party and Soviet bodies along production lines began to be directly linked to overcoming the consequences of Stalin's "cult of personality." An editorial in the magazine "Communist" stated: "The party decisively broke many outdated forms of departmental-democratic approach to business that had developed during the period of the cult of Stalin's personality, threw aside the anti-Marxist group that tried to preserve the vicious methods of leadership alien to the socialist system" [3]. D. Chesnokov went even further in this direction, who in the article "The November Plenum of the CPSU Central Committee and Issues of State Construction" announced that over many centuries the structure of all exploiting states developed in accordance with the territorial principle, and in the most developed exploitative society - bourgeois - the territorial principle is widely developed, since it is easier for a state built in this way to govern and rule over the people" [3]. These arguments seemed to justify perestroika in relation to a socialist society.

A similar tone was typical for reports about the practical implementation of the planned restructuring. Throughout 1963-1964, the pages of newspapers were filled with correspondence, reports, and reviews of valuable experience. Often their authors were party workers. The first secretary of the Krasnodar district committee of the CPSU, Vorobiev, wrote: "It was clear that the development of agriculture was hampered by the lack of concrete leadership of collective and state farms on the part of the former regional committee of the CPSU and many district party committees. The old structure of the party apparatus seemed to tie its hands and did not allow one to delve into all the details of production, but now, in the new conditions, everything has changed and although not immediately... a new style of work, new methods of leadership are taking shape, nevertheless it is clear that perestroika is already producing positive results. results" [4].

Summarizing many similar speeches, the editorial of Pravda, dedicated to the anniversary of the November plenum of the Central Committee, concluded: "Life completely confirms the correctness of the Leninist course of the party, its Central Committee. The restructuring of the party leadership of the national economy and the creation of a clear and harmonious system of economic management from top to bottom have a positive impact on the successful implementation of the seven-year plan" [3].

In fact, the practice of party organizations after their division into industrial and rural led to completely opposite conclusions. The negative aspects of the reorganization began to appear immediately after its introduction. They were largely due to the fact that the basis for the formation and approval of the structure of regional committees and the creation of party committees was the

volume of gross output, the so-called shaft, the number of hectares of agricultural land. It was with the help of these figures that all the complex, multifaceted organizational work was assessed. And it is natural that organizational restructuring, carried out on such a basis in an extremely short time, led to confusion and difficulties. Before the war, German schools were concentrated mainly in the European part of the country and a certain number in the eastern regions. As a result of the deportation of the German population to Siberia, Kazakhstan, and the Central Asian republics, the problems of the German school changed. Since the 1950s. attempts to revive education for the Germans were carried out separately in each republic, which accommodated deportees on their territories. This is evidenced by numerous documents published recently and some studies.

The closure of German schools in the country in the late 1930s, and then the events of the Great Patriotic War, deprived Soviet Germans of a full-fledged education for many years. During the war, German children had virtually no opportunity to receive education even in the state language. For the first time in the post-war years, only the quantitative side of the problem was solved: the number of students grew, but there was no talk of any revival of their own schools or education in their native language. The tasks of cultural development and education for the people themselves were not a priority; problems of economic and everyday life came to the fore. Kazakhstan, Kyrgyzstan and Russia received the largest number of deported Germans, so it is natural to analyze the work to restore education for Germans in these republics as the most representative experience. According to official statistics, in Kazakhstan as of September 15, 1950, 9.5% of German children did not attend school. Although this figure is quite high and indicates an unfavorable situation in education as a whole, it was still a significant shift in a positive direction compared to the war period.

In the early 1950s. Due to the opening of Russian classes in Kazakh schools, the enrollment of children of special settlers increased. In many regions of the republic there were only Kazakh schools, so the absence of Russian schools in the places where special settlers were resettled was a serious obstacle not only for the Germans, but for all nationalities. The small number of special settlers in individual villages, where they were represented by 2–3 families, also created difficulties for the education of children. The vast majority of German children studied in Russian, some in Kazakh. There was no training in the native language at all. Since the mid-1950s. After the restrictions of the special settlement regime were lifted, more attention began to be paid to the cultural development of the German population everywhere. An important point of the period was the raising of the question of studying German as a native language in schools. This was a consequence of the adoption of party and government resolutions on improving the overall cultural work among the German population. On October 18, 1956, the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan adopted a secret resolution “On strengthening mass political work among the German population of the republic.” On October 15, 1956, a similar document appeared in Kyrgyzstan - a secret resolution of the Central Committee of the Communist Party of Kyrgyzstan “On strengthening mass political, cultural and educational work among Soviet citizens of German nationality living in the republic.” By this time, more than 480 thousand Germans lived in Kazakhstan, and more than 23 thousand people lived in Kyrgyzstan. Among the shortcomings noted in Kyrgyzstan, the problem of education of the Germans stood out: over four thousand citizens were illiterate and illiterate, and their literacy training was not organized. The resolution proposed studying the issue and submitting to the Council of Ministers of the Kirghiz SSR the question of the need to introduce teaching of the German language and literature in schools where children of German nationality study. Among the measures aimed at overcoming shortcomings in working with the Germans of Kazakhstan, the need to strengthen the study of the Russian language and improve the teaching of the native language, starting from elementary school, was noted [6, p.223]. The reference to improving the teaching of the German language is noteworthy; this indicates that a similar practice already existed in the republic by that time. Let's look at the facts. In Kazakhstan, practical measures to teach children of special settlers in their native language were taken in the mid-1950s. In 1955, party bodies, citing the wishes of parents, proposed introducing the teaching of German as a native language as an independent discipline in grades 1-4. We are talking only about

the subject of the German language, and not about the German language of instruction. To make such a decision, a clever step was taken - the authorities turned to the opinion of the students' parents. Judging by the documents, parents themselves were often against teaching their children in German, but did not object to the introduction of German as a subject into the program. For example, a similar position was expressed by special settlers of the Pavlodar region in September 1955. But can such an expression of will be considered free by those people who had just survived deportation, the labor army and were still on special registration? Uncertainty that repression based on ethnicity would end, fear for the fate of children - all this forced adults to abandon the tradition of learning in their native language. The main thing for them was that their children adapt to new conditions in later life, so that they could continue their education after school, and only the Russian language could provide this. It is also obvious that such decisions were made at meetings after appropriate processing of the parents' opinions by party bodies. In the RSFSR, earlier than in other republics, the study of German as a native language began: in accordance with the order of the Ministry of Education of the RSFSR, it was introduced in Russian schools on September 1, 1957. In the same year, in a number of Altai districts: Slavgorodsky (Podsosnovo village, Shuma -novka, Kusak, Redkaya Dubrava), Khabarsky (the villages of Orlovo, Protasovo, Degtyarka, Polevoe), Tabunsky, Blagoveshchensky, Kulundinsky, Rubtsovsky, Loktevsky, Burlinsky - the organization of language teaching began. By 1959, there were 60 schools in the region, in which 2,500 students studied German as their native language6. In the early 1960s. there were already 72 of them. Officially, the use of German as a native language in school was legalized in Kazakhstan by the resolution of the Council of Ministers of the Kazakh SSR dated February 2, 1957 "On the introduction of teaching the native language for children of German nationality in schools of the Kazakh SSR." Teaching was introduced compulsorily from the second half of the 1957/58 academic year in areas of compact German settlement. The language was taught in grades 2–4 in primary, seven-year and secondary schools in the amount of 2 hours per week in addition to the curriculum. The number of students in each German language group had to be at least 10 people. In order to provide the republic's schools with teachers, all German teachers, even if they did not work in their specialty, were registered as personal. At the beginning, there were 975 groups for studying the German language, and in 1958/59 there were already 1099 of them, with 17,508 people studying in them. Schools began work without a specific program, with a large shortage of textbooks. The first 10 copies of the program for teaching the German language were received from the Ministry of Education of the RSFSR only in September 1958; they were copied and distributed to all regional education departments. The program was far from perfect, so teachers were guided mainly by textbooks. In 1957/58, all elementary grades studied according to Klassen's primer; in the next school year, Solovyova's "Book for Reading" was received for grades 3–4. In fact, this practice of learning a language after the main cycle of lessons with a minimum number of hours is more reminiscent of elective classes than compulsory lessons. In Kyrgyzstan, in accordance with the decree of the Ministry of Education of the republic, language teaching was introduced, as in Russia, from September 1, 1957, but only as an experiment and at the request of the students' parents. Teaching the native language began in the second grade. However, just two years later, in the 1959/1960 academic year, funding for the experiment ceased. The Ministry of Finance referred to the absence of a corresponding resolution of the Council of Ministers of the Republic, which would oblige the Ministry of Education to introduce the teaching of German for German children. At the request of the Ministry of Education of the Republic, on February 5, 1960, a resolution was adopted by the Council of Ministers of the Kirghiz SSR "On the introduction of teaching the native language of children of German and Dungan nationality." For Germans, it was planned to teach their native language in grades 2–8, for Dungans - in grades 5–8; classes were required to be conducted if there was a group of at least 10 people willing. 3 hours a week were allocated for native language lessons. One of the results of this ruling was an increase in the number of schools that taught German as a national language.

The problem of Germans obtaining higher education in the post-war period is quite serious, because... Even the issue of admitting Germans to universities was resolved with great difficulty;

the number of Germans admitted to universities throughout the country amounted to several dozen. Educational institutions located in capital cities, associated with certain secret industries, and universities were generally inaccessible to representatives of the repressed people. By a secret resolution of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan dated May 28, 1952, Germans were denied access to the Kazakh University named after. CM. Kirov, Alma-Ata legal, physical education and pedagogical institutes, Kazakh mining and metallurgical institute, as well as the conservatory. In limited quantities, they were admitted to the Kazakh Agricultural, Alma-Ata and Semipalatinsk Veterinary and Zootechnical Institutes, Alma-Ata and Karaganda Medical Institutes, Chimkent Technological and Teachers' Institutes. All of the listed institutes annually accepted a total of only 105 people from among the special settlers, including Germans [5]. When selecting candidates, preference was given to communists and Komsomol members11. An analysis of the list of universities where German youth could enroll indicates very limited prospects for the further use of young people in the national economy. Agriculture, light and food industries, medicine, school education - this is the main list of areas where Germans with higher education could work. Due to the current special settlement regime, the procedure for obtaining permission to travel to the place of study was very complicated and lengthy, which also prevented admission to universities. Permission to travel within Kazakhstan was issued by commandant's offices with the participation of the republican Ministry of Internal Affairs. Even greater difficulties befell those applicants who tried to enroll in universities outside the republic. In this case, the permit was issued after applying to Moscow, to the USSR Ministry of Internal Affairs. By the resolution of the CPSU Central Committee of July 5, 1954 “On the removal of some restrictions on the legal status of special settlers,” children of special settlers who had reached the age of 16, were accepted and sent to educational institutions, were removed from the special register. They were allowed to travel to their place of study anywhere in the country. However, even in such difficult conditions for obtaining higher education, there were some exceptions to the rules. This is evidenced by the fate of G.G. Edig, a famous researcher of German dialects in Russia, founder of the school of dialects in Siberia. He received secondary specialized education.

The problem of teaching staff for German schools was relevant throughout the entire pre-war period. Now it has worsened again due to the fact that over the past almost two decades, the older generation of teachers either passed away or reduced their qualifications. The authorities treated old teachers with distrust, primarily for political reasons. By a special order of the Ministry of Education of the Kazakh SSR, special settler teachers were recruited to work in primary classes, as well as to teach exact sciences, but they were not trusted to teach the humanities. With the introduction of German as a native language in schools, the question of training teachers who mastered the appropriate methodology arose. Since the late 1950s. their training was carried out at the departments of foreign languages in pedagogical institutes of Barnaul, Kokchetav, Omsk, Orenburg, at the correspondence department of the Alma-Ata Institute of Foreign Languages, as well as in a number of pedagogical schools in Kazakhstan and Siberia [6, p.18]. Events in the 1950s and early 1960s. to revive German national education were limited in nature and concerned only the teaching of German as a native language. Classes were opened to study the native language, but instruction was still conducted only in the state language.

The period of the 50s - the first half of the 60s is extremely important in the history of Kazakhstan, which significantly influenced the further development of the state and society. Death of I.V. Stalin's criticism of the "cult of personality and its consequences" had a huge impact on the Soviet political system and public life. However, the process of regime liberalization that began then did not receive adequate support from either society or the elite.

Difficulties in relations with allies within the socialist camp became more and more evident. The economy continued to develop unevenly and extensively; attempts to reform it were of a purely administrative nature and did little to improve efficiency. Positive changes in the social sphere were limited only to the urban part of the country's population and did not significantly affect its rural half. The cessation of mass repression contributed to a certain stabilization in society. Of all the

reforms carried out during Khrushchev's "great decade", the greatest impact on the further development of Soviet society was made by changes in the social sphere.

The downside of success in the post-war economic reconstruction in the Soviet Union was the low standard of living and the extremely high rate of exploitation of workers. In order to create the appearance of material well-being in Moscow, Leningrad, and some other large industrial centers, goods and products produced in the country were brought there. Money was taken from the village in every possible way. The number of in-kind and cash taxes on the population and forced loans increased. For seven years after the monetary reform of 1947, massive reductions in retail prices for consumer goods were carried out. Their main goal was purely political: to clearly confirm the "care" of the party and government for the people.

And indeed, each new price reduction was perceived by the masses with a feeling of "deep satisfaction": "We rejoice. Margarine, cheesecakes, sugar, bread have fallen in price by 10-15%. A little more time will pass, and we will live prosperously, Comrade Stalin's words are always justified..." Such statements are not uncommon in private correspondence of the early 50s. Of course, there was also an economic, anti-inflationary calculation in the price reduction policy: by 1952, the price index had dropped by half compared to the high level of 1946, but nevertheless remained 2 times higher than the level of the last pre-war year.

Over the course of seven years, another pattern became obvious to many contemporaries: after the next price reduction, the amount of subscription to a government loan invariably increased, prices and wages of workers and employees decreased. The logical result of such social policy by 1953 was a general shortage of basic consumer goods and increased social inequality. The only real achievement of social policy in the post-war period was the expansion of the education and health care systems.

In this case, the CPSU did not deviate from the position that, by its position, it should manage the national economy, in other words, perform the functions of Soviet economic bodies. Based precisely on this theoretically incorrect and practically unrealistic principle, the plenum of the CPSU Central Committee recognized the need to move to the production principle of building the governing bodies of the party from bottom to top.

The resolution of the plenum justified the expected benefits of perestroika as follows: building party bodies on the production principle makes it possible to provide more specific, systematic management of industry, construction and agriculture, and to focus main attention on production issues. Moreover, it was assumed that the construction of party organs on the production-territorial principle "would link organizational and ideological work even more closely with the tasks of creating the material and technical base of communism and educating a new person" [3, p. 290].

Thus, putting forward the tasks of extensive communist construction, the formation of a nation-wide state as the main path to a future society was an important ideological component of the "Khrushchev Thaw." In its significance, this issue is commensurate with the exposure of the "cult of personality." This theme introduced a creative emphasis instead of destructive ideas of dismantling the Stalinist system. As the study showed, the relationship between two main ideological issues - the "cult of personality" and communist construction - is obvious and definite. According to the party leaders, liberation from cultic layers objectively cleared the way for the direct development of communist construction. Thus, this largely justified the harshness towards Stalin, softening the negative reaction of the party apparatus, which internally did not accept new trends, and captivated the broad masses with real, alluring prospects for the future. The party-state nomenklatura also received a specific guideline, towards which all its multilateral activities were directed. Naturally, the landmark was put forward exclusively by the Communist Party, and therefore its role in the construction of a "bright tomorrow" became leading. The CPSU was turning into the leading and guiding force of Soviet society and the ideology was strong, which won the consciousness of people.

Список использованных источников:

1. Пленум ЦК КПСС. 18-21 июня 1963 г. // Стенографический отчет. - М., 1964.

2. Ромм М. Четыре встречи с Н.С. Хрущевым // Огонек. 1988. - № 28. - С.20-28.

3. Есимова Ж.К. История освоения целины и национальные отношения в северных регионах Казахстана в 1954-1964 гг. Автореф.дисс. канд. ист. наук. Бишкек, 2014. – 29 с.

4. Правда. Об очередных задачах идеологической работы партии. 1963. 21 февраля. – С.2. // Есимова Ж.К. История освоения целины и национальные отношения в северных регионах Казахстана в 1954-1964 гг. Автореф.дисс. канд. ист. наук. Бишкек, 2014. – 29 с.

5. Из истории немцев Казахстана (1921-1975 гг.) // Сб. документов. – Алматы; М., 1997.

6. История Казахстана. Народы и культуры / Н.Э. Масанов, Ж.Б.Абылхожин, И.В.Ерофеева, А.Н. Алексеенко, Г.С.Баратова. – Алматы, 2000.

ӘОЖ 94(576)

МАХАМБЕТ ӨТЕМІСҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ДРАМА ТЕАТРЫНЫҢ ТАРИХЫ

Булеева Ақмарал Исаевна
E-mail: maral.buleeva.78@mail.ru
тарих 1 курс магистранты
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, т.ғ.к., профессор – **Кайргалиева Г.**

Театр-сымбатты өнердің ішіндегі ең зор өнердің бірі. Ешбір өнерді тілек , құрғақ бұйрық туғызбайды. Барлығы да белгілі шартпен бағылып,қағылған уақытта ғана бой жасап өсіп өнеді. Осы орайда Атырау өлкесінің тарихы 1938 жылдан бастау алады. Әрбір театрдың тарихи жағынан қалыптасып дамуы, болашаққа қадам басуы, өсіп-өркендеуі, әр халықтың өмір-тұрмысын,салт-санасын,тағдыр тарихымен және ішкі мәдениетімен тығыз байланысты. Театр өнері де қоғамдық ой-сананың шарықтау шегі мен адами дүниетанымның жемісі.

1938 жылы тұңғыш рет Гурьев қаласында облыстық қазақ драма театры құрылды. Театрдың құрылуына басты себеп болған Гурьевте актёрлер даярлайтын театр студиясын бітірген бір топ жас актёрлер болатын.

Осы жылғы наурыз айында қазақ үкіметінің қарарына байланысты Петропавлдың облыстық қазақ драма театры ажыратылып жаңа ұйымдасқан Гурьев театрына келіп қосылды[1,Атырау облыстық мемлекеттік архиві.1134-қор,12-іс,12 б.].

Міне облысымызда қазақтың драмалық театрының алғашқы негізі осылай қалыптасты. Бұл құралған коллективке кейіннен Ембінің мұнайшыларынан Ақ Жайық пен Кәрі Каспий балықшылар арасынан шыққан тамаша талапты бірнеше жастар да келіп қосылды.

Театр коллективі 1938 жылдың 9 мамыр күні қала жұртшылығына бірінші рет Мұқтар Әуезовтың «Түнгі сарын» пьесасымен театр сахнасын ашты[1,Атырау облыстық мемлекеттік архиві.1134-қор,12-іс,12б.]. Осы қысқа мерзім ішінде театр коллективі Гурьев облысымен қатар Орал, Ақтөбе облыстарының жұртшылығына және республикадыздың сол кездегі астанасы Алматыда бірнеше рет творчестволық есеп жөнінде де гастрольде болып тарихи тақырыптардағы және күнделікті өмірімізді бейнелейтін қазақ жазушыларымен туысқан ұлт республикаларының драматургтерінің шығармалары,орыс және Батыс Европа классиктерінің шығармаларын меңгере отырып, 200-ге жуық пьеса қойды,900 спектакльдер көрсетті.Үш миллионға жуық көермендерді қамтыды [2,Атырау облыстық мемлекеттік архиві. 1134-қор,136-іс,16 б]. Осы дәуірдегі театр коллективінің творчестволық жолын талдап қарасақ, онда ұжымның мол шығармашылық мүмкіндігінің бар екенін аңғарамыз. Мысалы театр сахнасында М.Әуезовтың “Айман Шолпан”, “Қаракөз”, “Қобыланды”, “Еңлік Кебек” және “Абай трагедиясы”, Ғ.Мүсіреповтың “Аманкелді”, “Ақан сері Ақтоқты”, Қозы Көрпеш-Баян

сұлу” және С.Мұқановтың, Ә.Тәжібаевтың, Ш.Хусайновтың, Ә.Әбішевтың, М.Ақынжановтың, Ғ.Слановтың пьесаларымен қатар дүние жүзінің классиктері Шекспирдің “Асауға тұсауы”, Гольдинидің “Екі мырзаға бір қызметшісі”, Милмердің “Скапеннің айлалары”, Шиллердің “Зұлымдық пен махаббатын”, Гогольдің”Ревизоры” мен “Үйленуі” қойылды.

Орыс кеңес классиктерінен Треновтің “Любовь Яроваясы”, Лавреновтың “Күйреуі”, Леоновтың “Шапқыншылығы”,Семеновтың “Орыс мәселесі”,Шәпейннің “Жеке адам ісі”, М.Горькийдің “Зыковтар”мен“Соңғылары”, туысқан ұлт республика драматургтерінен С.Хожаниязовтың “Сүйемегенге сүйкенбе”, Рахмановтың “Жүрек сырлары”,Қапхардың “Жібек сюзенесі” мен “Табыттан шыққан үні”, Мухбаровтың “Семья Алланы”, “ Тоқаевтың “Күйеулері”,туысқан Украина халқының классигі Т.Шевченконың “Назар стадолиясы”, Я.Гальанның “Елең алаңдағы махаббаттысы” т.б. жүздеген пьесалар қойылды[2,Атырау облыстық мемлекеттік архиві, 1134- қор,136-іс,17б].

Бұл спектакльдерді жұртшылыққа ұнамды етіп көрсетіп беру театр коллективінің беделін көрушілерінің алдында көтерді. Осы құнды қойылымдар халықпенен жақындастырып, театрдың ұжымын шын мәнісінде мәдениет ошағына айналдырды. Қазақ халқының театр өнерін дамытуда өлкенің театр коллективінің де үлесі зор болды.Көркем өнерпаздар сахнада жарқын көркем тұлғалар, шыншыл шығармалар арқылы, болашақ қоғам орнатып жатқан халық өмірін көрсетуге тиіс болса, соның бірі өлкенің қазақ драма театрының коллективі деп есептеуге болады.

Ұлы Отан соғысы кезінде актёрлердің көпшілігі бүкіл кеңес халқымен бірге Отан қорғауға аттанды.

Театрда қалған творчестволық күш бұрынғыдан да зор қызмет жасап, жылына 400-ге жуық концерт, спектакльдер беріп,100 мыңға жақын көрермендерді қамтып жүрді [2,Атырау облыстық мемлекеттік архиві. 1134-қор,136-іс,17 б.].

Соғыс жылдарында олар барлық қиыншылықтарға төзіп, тіпті кей жерлерде жаяу барып концерттер қойды,халықтың театр өнеріне деген ынтасын, Отанға деген патриоттық сезімдерін арттыра түсті. Театрдың бас көтерер актёрлері үш топқа бөлініп,облыс шаруашылықтарына сапар шекті. Олар қажырлықпен еңбек етіп жатқан шаруалар, мұнайшылар, балықшылар араларында болып, олардың көңілдерін көтеріп, концерт, спектакльдер көрсетті[2,Атырау облыстық мемлекеттік архиві.1134-қор,136-іс,18б.]. Өлке еңбекшілерін майдан үшін ерлік істерге жігерлендіре отырып,қиын- қыстау кезеңде әйел актерлер ерлердің орнын жоқтатпай, театрдың бұрын ие болған беделін абыроймен сақтап қалды.

Ұлы Отан соғысынан кейінгі жылдарда театр драматургия жұмысын одан әрі жақсарту мүмкіншіліктерін туғызу үшін партия мен үкімет тарапынан күрделі шаралар қолданылды.

Театр жұмысын тексере келіп,оның коллективін ірілендіру мақсатымен бірнеше колхоз,совхоз театрларын және облыстық театрларды біріне-бірін қосып, үлкен бір ұжым құруды мақсат деп білді.

1948 жылы сәуір айында Гурьев театрының құрамына Оралдың облыстық музыкалық қазақ театры және Гурьев облысы Теңіз ауданындағы колхоз,совхоз театрының коллективі келіп қосылды [2,Атырау облыстық мемлекеттік архиві,1134-қор,136-іс,5б]. Бұл театрды бұрынғыдан гөрі ірілендіру мақсаты еді. Міне 1948 жылдан бастап Гурьевтің облыстық театры Гурьев облысаралық қазақ драма театры болып аталады.Енді репертуарда бірыңғай драмалық спектакльдер қойылумен қатар, музыкалық драмалар, оперетталар қойыла бастады. Осыған байланысты өнер ұжымы өз репертуарын классикалық шығармалар қоюмен байыта түсті. Бұл сонымен бірге актёрлер шеберлігін дамыту үшін де қажет болды. Классикалық туындыларды баяндауда сахна шеберлері жаңа қырларымен көріне бастады.

Республикаға еңбегі сіңген артистері Тілек Ерғалиев,Шәкір Оразғалиев, Күлипа Иманғалиева,театрдың бас режиссёрі,Республикаға еңбегі сіңген артисі Н.В.Волгаков, барлығы жүзге жуық Орал театрының қызметкерлері Гурьев театрының коллективімен бірігіп, ынтамен іске кірісті [2,Атырау облыстық мемлекеттік архиві,1134- қор,136-іс,5б].

Театрға мұндай үлкен күштің келіп қосылуы көрушілердің өскелең талғамы мен талабына сай творчестволық жұмыс істеу мүмкіндігін арттыра түскендігі анық.

Осы қысқа мерзім ішінде театр коллективінде үлкен сахнаға еңбегі сіңген қайраткер режиссерлер қызмет істеді. А.Н.Сусанов, Саянский, А.Хаймулдин, В.Романенко, А.Ш.Плотонов, Н.И.Леготин, Т.Дүйсебаев, республикаға еңбегі сіңген артистер,режиссерлер Молганов, В.Гасюк, Қазақ КСР-на еңбегі сіңген өнер қайраткерлері Ә.Мәмбетов, А.Тоқпановтар алған бағалы дәстүр кейінгі жылдарда қосылған спектакльдерге үлкен әсер етті[2,Атырау облыстық мемлекеттік архиві,1134- қор,136-іс,5б].

Орал музыкалық театрымен біріккен кезде театрымыздың творчестволық күші молайып,репертуарлары жаңарып, жанрлық жағынан кеңейіп өсе түсті.

Театрда Ташкенттің театр өнер институтының режиссёрлік факультетін бітірген бас режиссёр болып Рашида Меңдіқалиқызы Шарафутдинова, бас суретшісі Құмар Жұмағалиев жұмыс істеді [2,Атырау облыстық мемлекеттік архиві,1134- қор,136-іс,6б].

Қазақ КСР Мәдениет министрлігі 1957 жылы республика өмірінде тұңғыш рет облыс театрларының байқауын өткізді. Байқау қорытындысында Гурьев театры республика бойынша бірінші жүлделі орынға ие болып, басты рольдерде ойнаған актёрлер Қазақ КСР-інің еңбек сіңірген артисі Зарифа Сүлейменова, ҚуатТөлеков,Күнипа Иманғалиева “ театр көктемінің” лауреаты деген құрметті атқа ие болды [3,119б].

Театрдағы көптеген көркем спектакльдер тақырыбы кеңес қоғамына жат деген желеумен одақ бойынша сахна өнеріне идеологиялық бақылау мен цензура орнатылған тұста сол кезеңдегі жас буын шығармашылығы негізінен өз замандастарының өмірін бейнеледі.

1953 жылы облыстық мәдениет басқармасы бөлек мекеме болып құрылады [3,120б].Бұл оқиға облыс өнерін тәуелсіз қолға алуға мүмкіндік береді. Облыстық мәдениет басқармасының қарауына облыстық драма театры енді. Жақсы рухани және материалдық қолдау көрудің нәтижесінде театрда ән мен биге жақсы көңіл бөлінетін болды, спектакльдердің музыкалық, пластикалық бейнелерінің көркемдігінің артуына себепкер болды.

1958 жылы театрдың құрылғанына 20 жыл толды. Осы қысқа мерзім ішінде театр ұжымы облыстың, сонымен қатар Батыс Қазақстан, Ақтөбе облыстарының жұртшылығына өнер көрсетті. Осы елеулі датаға орай берілген нақты есеп деректерге сүйенсек,қазақ және одақ драматургиясын, Батыс Европа классиктерінің тарихи және қазіргі өмірден алынған шығармаларын меңгере отырып, 110 пьеса қойды, 6000-ға жуық спектакль көрсетті. Бұған 1 млн. 200 мың көрушілер қатысты [4, 40б].

Өлкенің халқын өнерімен баурап, рухани эстетикалық тәрбие беруде зор еңбегі бар ұжым республика көлемінде танылып үлгерді.

Алғашқы кезеңде орыс режиссёрлерімен жұмыс жасап,тәжірибе жинақтаған ұжым келе-келе әртүрлі режиссёрлердің қолтаңбасымен танысты. Атап айтарлығы - кейіннен республикаға, әлемге аты танымал болған қазақ режиссёрлерінің дені, атап айтқанда, Б.Омаров, Ә.Мәмбетов, М.Байсеркенов, Қ.Жетпісбаев т.б алғашқы қадамдарын осы Гурьев театрынан бастады [4,47б]. Шығармашылықпен дами отырып,театр ұжымы республикада өзіндік лайықты орнын алып,танымал болды.

Театр - ол тірі организм. Ол- өмір және өмір шындығы. Ол - хас сұлудың көз жасындай мөлдір өнер. Ал өнерге деген сүйіспеншілік те, өнер иесіне деген құрмет те түбі өз нәтижесін берері анық. Бірақ театр - өнердің ең қатігез түрі.Себебі,залда болған көрерменнің көңілінде ғана қалатын тірі өнер.

Өнер- ойыншық емес, ол заманның оташысы,ыстығы мол қан құюшысы,өлуге таяу соғатын жүрегін тірілтіп,қайта бебеу қақтырушысы,бөстеки сөзбен айтсақ - кері кетіп бара жатқан кезеңіміздің санитары болуы керектігін ұққан екенбіз [5,25б]!

Театр-қоғамдық дамудың ерекше формасы,себебі елдегі болып жатырған өзгерістерден сахна да қалыс қалмайтыны шындық.

Алпысыншы жылдардағы саяси, рухани оқиғалар республика театр өнерінің жаңа өркендеуінің бастауы болды. Осы кезең театрдың кәсіби деңгейге көтеріліп,жаңа шабытпен жұмыс жасаған кезеңі.

“Театр және біздің замандастарымыз” деген тақырыппен 1963 жылы республикалық байқауда Гурьев театры екі рет бірінші орынға ие болып, Республика театрларының лауреаты деген атақ алды. Жүлдеге ие болуына байланысты Гурьев театрының коллективі Алматыда 2 рет театрдың онкүндігін өткізді [1,Атырау облыстық мемлекеттік архиві,1134-қор,12-іс,13б].

Республика көлемінде де байқауларға қатысқан театр ұжымы мәдениет министрлігінің жүлделі орындарына ие болып,дипломдармен наградталды.

1969 жылғы айтулы оқиға- театрға шығармашылық еңбегі үшін дауылпаз ақын Махамбет Өтемісов есімінің берілуі. Кеңестік Қазақстанның 50 жылдығына байланысты Гурьев облыстық кеңесінің 1969 жылғы 6 тамызындағы № 281шешімімен ендігі жерде театр М.Өтемісов атындағы Гурьев облысаралық драма театры деп аталатын болды [4,60б]. Бұл кезеңде үлкен шығармашылық ұжым әртүрлі күрделі көркем шығармаларды зерделей, сахнада ұлттық және әлемдік классиканы жаңа қырынан қоюға, өмірдегі өзекті идеяларды алға тартуға ұмтылды. Мұны өнер ұжымының 70-жылдардағы репертуарларынан байқаймыз.Театр жаңа әдеби материлға толып, тіршілігі жалғасты. Театрда ұлттық классикадан М.Әуезовтың” Қарагөз” бен “Алуа”, Ғ.Мүсіреповтың “Қозы Көрпеш Баян сұлуы”,”Ақан сері Ақтоқты” пьесаларын, әлемдік классикадан Гогольдің “Үйленуін”, А.Островскийдің “ Құтырған ақшасын”,А.Чеховтың “Шағаласын” сахналаған [4,61б]. Өмір шындығы мен әлеуметтік және сахналық баяндаудың үйлесімін жаңа өлшемдерден іздеу кезеңі басталған еді.

1975 жылы Махамбет атындағы театр үшін де, қалың көрермен үшін де аса айтулы жыл болды- ұжым арнайы салынған жаңа ғимаратқа көшті. Жаңа сәулет ғимарат сәулетші А.Н.Ливщицтің жобасымен қаланың қақ ортасында көрнекті жерде салынды.Көрермен залының сиымдылығы 630 орын, сахнасы айналмалы, актёрлерге арналған грим бөлмелері,дыбыс жазу студиясы бар, театрдың өзге цехтарының жұмысы үшін де жағдай жасалған. Жаңа театр 1975 жылдың көктемінде,нақтылағанда, 27 наурыз- Халықаралық театр күні ашылды [4,68 б].

Дүниежүзілік театр күні 27 наурыз аталады. Суретші,сценарист,режиссёр,жарық қоюшы театр өміріне қатысы бар барлығы бұл мерекені маңызды деп есептейді. Сонымен Махамбет атындағы жаңа ғимаратқа көшуі театр ұжымы үшін ғана емес, бүкіл қала жұртшылығы үшін де өте маңызды оқиға болды.Ұлы Мәртебелі театр маңызды рухани мәдени орталыққа айналды.

1980 жылы театр ұжымы Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің Құрмет грамотасымен марапатталды. 1984 жылы театр ұжымдарының республикалық байқауында екінші рет лауреат атанды [3,121б]. Бұл театр ұжымының Алматыға гастрольге барғандағы жемістері.

“Бүкіл әлем- театр, ал ондағы адамдар- актёр”,-деп У.Шекспир айтқан болатын. Бұл өмірде әрқайсымыз белгілі бір рольді шынайы өмірде де, сахнада да ойнаймыз.

Театр ұжымы өмір сүре бастаған уақыттан бері өнер ордасымен біте қайнасып,тамаша еңбек еткен көптеген таланттар өсті.

Осының нәтижесінде бірнеше дарынды сахна шеберлері театр қабырғасында тәрбиеленіп шықты.

Мысалы, Қазақ КСР-нің халық артистері Зарипа Сүлейменова, республикаға еңбегі сіңген артистер Алма Ахметова, Жұпар Манапова, Күлипа Иманғалиева.

Жұртшылық сүйіспеншілігіне бөленген бұлар шын мәнісіндегі сахна шеберлері болды.Олар жасаған кесек-кесек образдар- халықтың есінде ұзақ сақталатын жанды бейнелер.

Театрмен бірге жасап келе жатқан сахнаның кәрі тарландары: Қуат Төлеков, Құрманғали Доғалақов, Оңай Жақсыбаев, Хамит Болатов, Жәмила Ибрагимова, Әбіл Қизатов, Құрманғаным Жұмаева, Гажия Қасенов. Театр өнерін тез меңгеріп,ұжымның қол

жеткен табыстарына айтарлықтай үлес қосқан театрдың іргетасын қалаушылар,сахна шеберлері,жетекші артистер бола отырып,олар театр сахнасында 30-40 жылдан қызмет істеп,тамаша жарқын образдар жасады [2,Атырау облыстық мемлекеттік архиві,1134-қор,136-іс,4б]. Облыстық драма театрын, оның тамаша ұжымының өткен өмірі мен тарихына талдау жасағанда, ең алдымен, бар өмірін осы ортаға жұмсаған Қазақстан Республикасының халық артисі Қуат Төлековтың сіңірген еңбегін айрықша атап өткен жөн. Қайраткердің театрға басшылық жасап тұрған кезінде облыстық қазақ драма театрының ұжымы-республика театрларының ішіндегі кемелденген, толысқан, өзінік жақсы дәстүрлері бар ұжымдардың бірі болды.

Орта буын артистер: Әдиет Айтқалиев, Асылбек Итмағамбетов, Қазима Құспанова, Қайша Исабаеваның, Ораз Сапаровтың өнерлері де сүйсінерлік.

Театрда талапты жастар да аз емес,ең бір жақсы қасиет олар білімділігімен, ізденімпаздығымен көзге түседі. Қабдол Абдрахманов, Айман Тілегенова, Шафхат Аруов, Роза Шегебаева, Гүльпарша Өскенбаева, Әлібек Әдзиев, Амантай Сұлтанғалиев, Ислам Кубашев, Темір Жумаев, Хадиша Шарипова, Мүкембай Сейдахметов, Темірболат Қыдырғалиев т.б. көптеген жас артистер күрделі рольдерді ойдағыдай атқарып жүрді [2,Атырау облыстық мемлекеттік архиві,1134-қор,136-іс,4б]. Олар тәжірибелі актёрлердің істерін ілгері жалғастырып келе жатқан театрдың жас буын өкілдері еді.

90-жылдарға аяқ басқан театр жаңа құнды қойылымдар шығарып, театр әлемін таңғалдырған пьесаларды назардан тыс қалдырмауды әдетке айналдырды.

Батыс өңірдегі үлкен өнер ұжымының тынысы әдеттегідей жалғасып,бүгінгісін бағалап,болашаққа жоспарларын құрып жатты. Республикадағы іргелі өнер ордаларының қатарына қосылған Махамбет атындағы драма театрының сахна шеберлері енді ата-бабаларымыз армандаған Тәуелсіздік кезеңіне келе жатырды.

Театр- ол бір орнында тұрмайтын,үнемі қозғалыста жүретін рухани әлем. Оның сипаты заман өзгере келе дамиды. Заман өзгереді, шығармаға деген көзқарас та жаңалыққа бет бұрып, көрерменге ой салып, құнды дүниелерді сахнадан көру үшін мүмкіндік алу басты мұраттардың бірі болып саналады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Атырау облыстық мемлекеттік архиві. 1134- қор, 12-іс.
2. Атырау облыстық мемлекеттік архиві.1134-қор,136-іс.
3. Атырау:Энциклопедия. - Алматы:Атамұра, 2000. -384 бет
4. Бөпежанова А.Атырау облыстық драма театры: жетпіс жеті жыл биігінен – Астана : Бейбарыс, 2016. - 176 бет
5. Мерейлі мекен/Қазан -желтоқсан / 10,12(54-56)/ 2021,25б.

УДК 366.636

К ВОПРОСУ О ВЛИЯНИИ СМИ НА МЕЖЭТНИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ

Дюсенгалиева Зарема Талапқызы
E-mail: detective.clown74@gmail.com
Студент 3 курса образовательной программы «Журналистика»
Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан
Научный руководитель, магистр гуманитарных наук, старший преподаватель кафедры Журналистики и связью с общественностью – **Лукпанов А.А.**

Быстро развивающаяся глобализация неизбежно сопровождается возрождением этнического, местного и общественного самосознания, что приводит к усилению борьбы этнонациональных элит за территории, природные и человеческие ресурсы. Во многих

странах расширяется круг СМИ, допускающих разжигание межнациональной розни. В связи с этим значительно возрастает напряженность в межнациональных отношениях. Средства массовой информации, преследующие определенную цель в освещении этнического вопроса, могут непреднамеренно повлиять на возникновение или развитие конфликта из-за отсутствия профессиональной квалификации журналистов.

В современном мире люди часто узнают о происходящем через средства массовой информации и воспринимают это как правду. Хотя представление о СМИ как о «четвертой власти» часто подвергается критике за то, что они рассматривают их лишь как манипулятивный ресурс, ни один исследователь не может усомниться в их влиянии на общество.

С одной стороны, СМИ осуществляют всесторонний контроль над всеми сферами жизни, с другой стороны, определяют «повестку дня», то есть представляют совокупность информации, которые общество считает важными [1]. Соответственно, у них может быть свой взгляд на происходящие события. Поэтому важно отметить, что какими бы правдивыми ни были средства массовой информации, они представляют лишь ограниченную часть проблемы.

Американский политолог Г.Лассуэлл выделяет следующие четыре основные функции СМИ: 1) сбор и распространение информации; 2) редактирование, то есть выделение информации и ее комментирование; 3) формирование общественного мнения; 4) распространение культуры [2].

Средства массовой информации способствуют формированию у людей идей и взглядов толерантности или нетерпимости, в том числе их взглядов в сфере межэтнического взаимодействия. В большинстве случаев, в зависимости от направленности средств массовой информации, гражданской позиции и ответственности журналистов, в стране или регионе сохраняется межэтнический мир или нарастает напряженность, приводящая к межэтническим конфликтам и экстремизму. По сути, демократические средства массовой информации в гражданском обществе должны попытаться сделать толерантность ежедневным показателем общественного сознания и поведения людей.

Однако, как показывает опыт, этническая информация, подаваемая в сознание людей через средства массовой информации, может быть далеко не терпимой. В средствах массовой информации простые этнографические факты и особенности жизни людей часто используются в политических целях. Это, в свою очередь, может привести к нетерпимости, нарушениям прав человека, насилию и конфликтам в многоэтнической среде.

Ежедневная информация СМИ невольно, а зачастую и сознательно побуждают общество открыто обсуждать острые межэтнические проблемы. В то же время с помощью средств массовой информации публикация этих тенденций в особой форме иногда возбуждает массовое этническое сознание, зачастую сознательно затрагивает этнические чувства и интересы народа. Все это приводит к возрождению этнического самосознания.

Чувства вражды и ненависти людей одного региона по отношению к другой группе являются причинами аналогичных тенденций в других регионах через действие средств массовой информации. Таким образом, под воздействием средств массовой информации искусственно стимулируется этническое самосознание многих людей, формируются негативные межэтнические отношения, распространяются широко распространенные этнические взгляды, в результате усиливается ксенофобия и возрастает межэтническое напряжение в обществе. Также можно отметить, что в современном обществе средства массовой информации выступают одним из основных механизмов воздействия на формирование толерантного или протестного массового этнического сознания с одной стороны, с другой стороны являются основным инструментом регулирование межэтнических отношений. Так, например, существуют множество инструментов, используемых средствами массовой информации для обострения проблем и конфликтов между различными этническими группами. Среди них:

- освещение и поддержка насилия как приемлемого инструмента в разрешении этнических конфликтов;

- пропаганда исторических или современных примеров насилия и дискриминации;

- создание негативного образа этнической или религиозной группы;

- высказывания об исторических преступлениях;

- призывы не допускать расселения в регионе поселенцев, принадлежащих к определенной этнической или религиозной группе;

- обвинять этнос в попытке захвата власти или территориальной экспансии и т. д. [4].

В освещении проблем этнических конфликтов в СМИ можно увидеть изменения в зависимости от периода. Например, с начала 1990-х до середины 2000-х годов существенно изменились способы описания этнических конфликтов. С тех пор информация, оказывает сильное воздействие на внутреннюю природу и психологию человека. Воздействуя на эмоции общества, основные участники конфликтов используют конфликт для того, чтобы держать это общество под строгим контролем. Например, более слабая сторона в конфликте хочет «социализировать» конфликт. То есть она пытается выдвинуть на первый план важные проблемы общества. Таким образом, в ходе борьбы увеличить число своих сторонников. С другой стороны, влиятельная сторона стремится «персонализировать» конфликт, то есть снизить внимание к конфликту или ограничить осведомленность людей о конфликте. В обоих случаях вероятно возникновение повышенного потенциала конфликта.

Яркий пример того, когда СМИ способствовали эскалации конфликта: действия СМИ на Балканах. Каждая сторона, как сербы, так и хорваты, пропагандировала среди своего народа идею о том, что «мы против них». В то же время средства массовой информации, помимо разжигания межэтнической напряженности, были также виновны в препятствовании мирным усилиям, не выражая объективных взглядов меньшинства. Основываясь на событиях на Балканах, Кемаль Курсахич, основатель института «СМИ в демократии», дал некоторые рекомендации. Они заключаются в следующем: сделать свободу прессы международных посредников неотъемлемой частью любого процесса разрешения конфликта; необходимость привлечь правительства к ответственности за обеспечение безопасности и доступа сотрудников СМИ в зоны конфликтов; объяснение важности стандартов, баланса и этики при освещении конфликтов посредством мониторинга СМИ [5].

Активность некоторых СМИ по нагнетанию межэтнической ситуации заставляет думать, что это политика, направленная на выгоду какой-то партии. По мнению директора Института этнологии и антропологии РАН, В.А.Тишкова, «в современном обществе практически невозможно организовать конфликт без средств массовой информации, а они уже давно являются частью начальной стадии конфликта». Конфликты, с которыми мы часто сталкиваемся, носят этноконфессиональный характер. Поэтому одной из важных задач журналистики является освещение вопросов этничности и мультикультурализма с точки зрения толерантности. Но сейчас часто замечается, что средства массовой информации затрагивают тему этнической принадлежности даже применительно к преступной деятельности, то есть тема этнической преступности является актуальной.

В международной практике существует требование не упоминать национальность и религию преступника, когда в этом нет необходимости. Например, при публикации информации о преступлениях. Принадлежность подозреваемого или преступника к какому-либо религиозному, национальному или иному меньшинству упоминается только в том случае, если есть основания полагать, что это способствует лучшему пониманию изложенных обстоятельств дела. Однако существует немало средств массовой информации, которые обращают внимание читателя на этнические особенности партий. Это, в свою очередь, может привести к возникновению недоразумений между этническими группами. То есть для средств массовой информации преступная деятельность отдельных лиц и коллективов напрямую связана с их этнической принадлежностью. Интересно, что преступная деятельность отдельных лиц и групп, принадлежащих к этническому большинству, не определяется как «этническая», за исключением редких случаев.

Этнические, культурные и религиозные вопросы очень чувствительны, особенно потому, что негативное изображение связанных с ними событий в СМИ может усилить расистский дискурс. Общая направленность многих печатных и электронных изданий - показать четкое изображение «своей» и «чужой» тематики. Расизм, который они практикуют, является мощной формой дискриминации. Например, в европейских газетах народный протест против иммигрантов, случаи дискриминации, радикальные расистские партии и т. д. такие темы очень популярны.

Проецирование образа внутреннего врага внутри государства - одна из распространенных политических технологий, действующая и сегодня. Оно служит для отвлечения внимания людей от других серьезных проблем. В качестве примера можно привести конфликт 2013 года в Нурлате (Республика Татарстан), где, по данным прессы, произошли «массовые столкновения между местными жителями и приезжими кавказцами». Заголовки статей на новостных сайтах ясно показывают, что конфликт трактуется в СМИ как межнациональный. Однако лидер общественной организации «Союз народов Дагестана» отметил, что конфликт не имеет национальной основы и напряженность вызвана освещением национальной темы в СМИ. О событиях в Нурлате глава дагестанской диаспоры заявил: «Национальной основы у конфликта нет» [6].

Необходимо не забывать о роли социальных сетей в вопросе конфликтов. Роль социальных сетей и их взаимодействие со СМИ в связи с конфликтами считались недостаточно исследованной областью, особенно после «арабской весны». Арабская весна продемонстрировала важность социальных сетей в социальной мобилизации, ведущей к восстаниям и вооруженным конфликтам. Он показал, как конфликты и даже вооруженные действия, например, в Сирии и Ираке, можно координировать через платформы социальных сетей. Вооруженный конфликт в Эфиопии в 2020 году является примером взаимодействия СМИ и социальных сетей в эскалации конфликтов на этнической почве.

Дэвисон предполагает, что способность успешно информировать о политике ненависти зависит от ряда факторов, включая контроль над СМИ. Так, например, экстремисты хуту в Руанде создали ультранационалистические сети и контролировали важные средства массовой информации. Геноцид, жестокие массовые убийства, использование изнасилований как инструмента геноцида были симптомами и результатами этнического насилия в Руанде. В этой стране СМИ сыграли негативную роль в разжигании конфликта и служении убийцам. Частная телекомпания Libre des Mille Collines и Национальное радио Руанды сыграли активную роль в разжигании межнациональной розни среди граждан, что вынудило население хуту убить не менее полумиллиона тутси в 1994 г. [7]. В репортаже Национального радио укрепилось мнение о том, что национальная безопасность зависит не только от устранения мнений меньшинства, но и от устранения самих членов меньшинства. В связи с сильным влиянием СМИ в зонах конфликтов ООН реализует новую медиа-политику. По мнению генерала Даллэра, который во время конфликта был командующим ООН в Руанде, простая блокировка сообщений хуту и замена их посланиями мира и примирения оказала существенное влияние на ход событий [8]. Роль СМИ в эскалации конфликта и геноцида в Руанде настолько очевидна, что подтверждена даже приговорами трибунала ООН. В решении суда о роли средств массовой информации в геноциде в Руанде указано, что «разжигание ненависти в средствах массовой информации является геноцидом, подстрекательством к геноциду и преступлениями против человечности». То есть средства массовой информации должны стать одним из важных факторов, влияющих на формирование и укрепление идей гуманизма, равенства граждан и народов, идей толерантности и миротворчества в обществе.

Этнический конфликт представляет собой серьезную угрозу международному миру и безопасности. Балканы, Чечня, Украина, Индия, Шри-Ланка, Ирак, Израиль, сектор Газа. В большинстве стран юга Африки, особенно в районе Великих озер, сохраняется угроза этнического конфликта.

Конечно, существует множество факторов, которые вызывают и влияют на эту проблему. Однако роль общественного мнения в этом нельзя игнорировать. В связи с этим актуальным является вопрос формирования культуры межнациональных отношений в средствах массовой информации. Политкорректное освещение в средствах массовой информации вопроса мирного сосуществования этнических групп, всестороннее разъяснение целей и задач государственной национальной политики, ее планомерная реализация являются надежным признаком стабилизации общества и укрепления национального строя.

Необходимо контролировать средства массовой информации в целях формирования общей этнополитической идентичности и снижения межнациональных и межэтнических конфликтов. Но этот контроль должен осуществляться лишь в той мере, в какой он позволяет обеспечить представление истины, а не распространение ложной информации. Потому что целенаправленная или случайная фальсификация данных приводит к эскалации межэтнических конфликтов.

Журналист, пишущий на этнические темы, должен быть максимально осторожным. Это связано с тем, что, во-первых, он не является специалистом по вопросам этногенеза и не защищен от использования ложных источников, а во-вторых, такие материалы могут затрагивать вопросы возрождения титульных этносов. И отсюда возникают проблема миграции и проблема рабочей силы.

Сегодня на современном этапе развития общества зарождается новое этнополитическое мышление. Оно намерено отказаться от борьбы классов, наций и этносов, рассматривать их как движущую силу духовного обновления и единства человечества. То есть формационный, классовый и партийный подходы заменяются цивилизованными, гуманистическими подходами, а теория наций и национальных отношений в новом мире базируется на новых моделях этнонациональных отношений и их институционализации, основанной на плюрализме идей. На новом этапе цивилизации вместо использования революционных и силовых методов решения этнополитических проблем должны использоваться эволюционные, политически инновационные методы. Все это, по сути, приводит к установлению контроля над деятельностью СМИ в целях эффективной реализации национальной политики. Таким образом, высшей целью этнонациональной политики, а также целями и задачами средств массовой информации в этой области должно стать формирование общества, в котором удовлетворяются национальные потребности как отдельных граждан, так и конкретных этнических групп, проживающих в государстве. свободно и полностью удовлетворены. Более того, такая политика не должна наносить ущерб их законным интересам, ее следует поощрять во избежание напряженности и конфликтов. Достижение этой цели предполагает создание условий и механизмов этнической жизни каждого этноса, сохранение их равноправных традиций развития, приумножение их. Поддержка местных СМИ со стороны заинтересованных сторон имеет важное значение для предотвращения конфликтов и обеспечения стабильности [9].

Местные средства массовой информации часто могут помочь укрепить доверие в пострадавших от войны сообществах и вселить надежду на будущее страны. В то же время у него есть возможность распространять идеи о возможности внести вклад в мирное общество.

В этом отношении гарантии СМИ и свободы прессы в государствах, а также усилия по продвижению профессионального, объективного и беспристрастного освещения событий помогут правильно освещать потенциально противоречивые вопросы.

Список использованных источников:

1. Толерантность и культура межнационального общения: Учебно-методическое пособие (для студентов вузов). – Краснодар: Просвещение-Юг, 2009. – 307 с.

2. Кугай А.И. Расистский дискурс электронных СМИ как фактор создания межэтнических конфликтов // Управленческое консультирование. -2015. -No 1.-С. 132-137.

3. Rodionova E.V., Balan K.A. Representation of Ethnic Conflict in the Media in the Post-Soviet Period // Вестник СПбГУ. История. -2020. –Т.65. Вып.2. – С. 519-524.

4. Малькова В.К., Тишков В.А. Этничность и толерантность в средствах массовой информации. -М: ИЗА РАН. 2002. –348 с.
5. Ладодо И. СМИ и общественное мнение о межнациональных отношениях в Москве. -М.,1995. -С.3-6.
6. Курсахич К. Sprite Time Crimen: Балканские СМИ в войне и мире. -US Institute of Peace Press, 2003.
7. Тишков В.А. Единство в многообразии: публикации из журнала «Этнопанорама» 1999-2008 гг. -Оренбург, 2008. -С.117-124.
8. Шапалов В. Этнополитика. –Тюмень: Литагент, 2014.

ӘОЖ 94(574)

МҰРАТ МӨҢКЕҰЛЫНЫҢ ӨМІРБАЯН ДЕРЕКТЕРІ

Ерболұлы Сағынғали
E-mail: erbol_1995@mail.ru
тарих 2 курс магистранты
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, т.ғ.д., қаум.профессор – **Бердіғожин Л.Б.**

Мұрат Мөңкеұлы 1843 жылы казіргі Атырау облысы Қызылқоға ауданы Қарабау ауылында туған. Әкесі Мөңке кедей, шаруа адам болыпты. Мұраттың шыққан тегі, әулеті, өмірбаяны жөнінде түрлі нұсқадағы деректер көп жинақталған. Олардың бірқатары Қазақстан Республикасы Ғылым академиясы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорында және академияның Орталық ғылыми кітапханасында сақтаулы.1947 жылы Ғылым академиясының экспедициясы құрамында жолға шығып, деректер жинаған Берік Қорқытов акынның әулетін былайша түзеді: «Мұраттың әкесі Мөңке, онын әкесі Аман, оның әкесі Рахпан, оның әкесі Жиенбай, оның әкесі Байбоз, оның әкесі Аққұлы». Ал акынмен аталас боп келетін атыраулык журналист Кырыкбай Бекбаев Мұраттың тегін былай таратады: «Мұрат кіші жүздегі он екі ата Байұлынан тарайды. Байұлының Беріш аталығынан. Беріштен - Байсейіт. Байсейіттен - Қитас, Тілес туады. Тілестен - Бөкен, Қаратоқай. Қаратокайдың - Айтболат, Аққұлы, Андыкожа, Шындеке, Бердіке деген бес баласы болған. Ақұлының кіндігінен Қарабас, Жиенбай, Өтеғұл, Маман, Құлсары, Жарылғасын деген алты бала жаралады. Жиенбайдан Рапқан, одан Аман, одан Мөңке туады. Мұрат Мөңкенің екінші ұлы...». 1947 жылдан бастап ғылыми экспедициялар аркылы жинақталған мәліметтерде М.Мөңкеұлы 1842 жылы туған деп те көрсетіледі.Халел Досмұхамедұлының Мұрат өмірбаяны жөніндегі деректеріне сүйеніп және мұның ақынның өзі жайында баспа бетін көрген алғашқы малімет екенін ескере келіп, Мұрат Мөңкеұлын 1843 жылы туған деп топшылауга болады.Акын күз айларының бірінде дүниеге кел- ген болуы керек. Олай дейтініміз, атыраулык ардагер Ғатиық Маштаковтың Отан соғысында хабарсыз кеткен немере ағасы Мұрат Тәженовтың дәптерінен көшіріп алған жазбасы бойынша жариялаған «Ұрпакка мұра қалдыру парыз» деген мақаласында мынандай жәйттер баяндалған. Мұраттын 11-12 жастағы кезі болса керек. Шаруасы келіскен жакын ағайынының бірі оны ауа жайылып кеткен бір үйір қысырағын айдап келуге жұмсайды. «Тауып келсең, бір тай мінгіземін» деп үміттендіреді. Бірнеше күннен кейін Мұрат «Жылқыны таба алмадым» деп қайтып келеді. Бұрыннан да шаруаға қыры шамалы балаға ағасы: «Әй, сен сорлы, бұл қырсығыңмен кедейліктен көз ашпассың-ау. Мен енді сен баладан күдер үздім» деп зекиді.

Сонда бала Мурат:

Ага-еке, бул баладан күдер үзбе
Одан да мінгізетін тайынды ізде

Иншалла ырыздықтан кенде болман,
Келіппін дүниеге қоныр күзде
Кесірін қысырақтың айғырдан көр,
Үйірін қайырмаган сылбырдан көр
Баланы қуантқаннан кемімессің

Құдайым қабыл етсін, ақымды бер, - депті. Міне, осындай деректер Мұрат өмірбаянының көмескіленген тұстарын мейлінше айқындай түседі. Мұраттай сөз зергерінің ақындық қабілеті, тек-тағайы қайдан бастау алған деген ой оның әкесі туралы мәліметтерге көбірек ден коюымызга жетеледі. Ақын өмірін біршама зерттеген ғалымдардың бірі Ханғали Сүйіншәлиев «XIX ғасыр әдебиеті» атты кітабында: «Әкесі Мөңке өз еліне аты мәлім дәулетті адам. Тайсойған, Қарабау жерлерін мекендеген Қаратоқай ұлыстарының белді биі» деп жазды. Ал Сәбит Мұқановтың, Қажым Жұмалиевтің, Ысқақ Дүйсенбаевтың ақын туралы зерттеу еңбектерінде Мұраттың әкесі Мөңке кедей шаруа әрі момың адам болған деп көрсетіледі. Атырау облыстық «Атырау» газетінің «Атамекен» қосымшасында «Мөңке мен Сырым бидің кездесуі» атты мақала жарияланды. Сол мақаланың авторы М.Нығметоллаев осы өңірге аты мәлім Мөңке бидің атақты Сырыммен жүздескенін баяндайды. Бұл сәтте бидің кенже баласы Мұрат ақын үйленуге әзірленіп жатады - мыс. Ұзамай-ақ, осы басылымда бұл деректі теріске шығарған «Мөңке биді білеміз бе?» деген тағы бір мақала жарық көрді. Еңбек ардагері Ғатиық Маштақов жоғарыда аталған аңыз әңгімедегі Сырыммен кездесетін Мөңке Мұраттың әкесі емес екенін дәлелдеп шыккан. Ол «Сырым 1802 жылы өмірден өтті, ал 1843 жылы туған Мұраттың әкесі ол кезде жас бала болуы керек. Онын үстіне ақынның әкесі би болды дегенді естіген емеспіз» деген тұжырымды алға тартады. Бұл жерде Мөңкенің ауқатты не кедей болғанына тіреліп тұрған дәнеңе де жоқ. Тек ақын өмірбаянын нақтылай түсу максатымен ғана осы бір мәселеге тереңірек үнілгенді жөн көрдік. С. Мұқанов, Қ.Жұмалиев, Ы.Дүйсенбаев зерттеулерінде ақынның шыққан тегін кедей еді деп көрсету сол кездегі саясатқа орайластыру үшін қажет болды ма деген күдік те туады. Атырау облысының көнекөз қариялары Мұратты бидің баласы болған деп есептемейді. Мұраттың әкесі туралы азын-аулақ деректерге қараганда оның бойында ақындық өнер болмаған. Мұратка жырқұмарлық нағашы жұртынан дарыған деседі. Онын белді нағашылары Азамат, Самат, Саламат деген кісілер болыпты. Ақынның шешесінің аты - Қырықжылқы Руы - адай, оның ішінде Қараша. Қараман деген кісінін қызы. Қырықжылқы атануының мәнісі мынада. Өмірге сәби келіп жатқанда біреу: «Не туды?» деп сұраса керек. Сонда «Қыз туды» дегенді тұспалдағандар: «Дүниеге қырық жылқы келді» депті. Осыны құлағы шалған әке-шешесі ырымшылдықпен перзентіне сол есімді таңа салған. Әйел затына мұндай есімнін ерсілеу көрінетінін тәубешіл халкымыз әркез естен шығарған ғой. «Қарасай-Қази» жырындағы Орақ пен Мамайдың шешесінің Қараүлек, тіпті атақты Жәңгірдің әкесі Бөкейдің әйелінің Атан аталуы да осындай себептерге байланысты болуы мүмкін. «Мұраттың шешесі Қырықжылқы әнші әрі Ақын екен. Мұраттың бала күнінен ақындықты ансауына бір жөннен себеп болған, оны алғаш ақындыққа баулыған сол өз шешесі болса керек». Мөңкенің үлкен ұлы - Матай. Матай да жұртшылыкка белгілі ақын болыпты. Кейін ол Мұраттың акындык даңқының көлеңкесінде қалып қойған сияқты. Жылқышы ақынмен айтыска алғаш Мұрат емес Матай әзірленген. Есет бидің ұйғарымымен жыр сайысында Мұрат шығады. Халыктың Мұратты көп дәріптеп, Матайды ұмытып кеткені болмаса, өз тұсында ол да ел ақыны атанған. Матай бірде Қаратоқай Жапарберді батырдан киіз басу үшін ши сұрап келіпті. Сол уақытта сексен жас шамасындағы Жапарберді үй сыртында отырған көрінеді. «Матай, неге келдің?» деп сұрайды батыр. Матай: «Киіз басатын ши сұрай келдім» депті. Жапарберді «Ши сұрағандай бұлың бар ма?» дейді. Матай былай деп жауап беріпті:

Ер бала, жас күніңде атқа міндің.
Үстіне тәуекелдің тонын кидің

Қаройдан Қайып-Қулкеш шабылғанда Қара атпен Жалғыз жетіп шеттен тидің Қара атпен шеттен тидің жалғыз жетіп, Сол күнде қатарыңнан кеттің өтіп. Турікпеннің көзге шанышқан көкжалдарын

Бөрідей бөріктірдің дөңгелентіп
Ойласам ер Шығады ер сойынан,
Сен шықтың жағаласып көп ойынан
Қабандай қарсы келсең қақ жарасың
Қара қан төгілгенде ат мойнынан
Қабандай қарсы келсе қақ жарған ер,
Қайратын көріп дұшпан танданған ер,
Дұшпанмен қарсы келіп жанасқанда
Шаншылып айдаһардай шамданған ер.

Сонда Жапарберді: «Матайым болайын деп тұр екен, керегін болса ала ғой», - депті.

Бұл дерек Матайдың суырыпсалма ақын болғанын айғақтайды. Бұдан Мұрат шыққан әулеттің өлең сөзге таласы бар екенін көреміз. Мұрат өзінің ақын екенін жеті жасында, кой бағып жүрген кезінде-ақ байқатады. Қаратоқай руынан шыққан қадірлі азаматтардың бірі Барахат деген кісі қой жайып жүрген Мұратты сынамақ ниетпен бір ауыз өлең айтады:

Ойнайды қара суда құтты балық,
Жолықпай бұл баладан құтылалық,
Томпаңдап қой соңында жүгіресің
Әкеңді жас басыңнан жұтып алып
Сонда мұрат іле-шала
Бәсе, ойнайды кара суда құтты балық,
Жолықпай біз де шалдан құтылалық
Көлбектеп ат үстінде сен де жүрсің,

Ағаңды алдындағы жұтып алып, - деп ойланбастан жауап берген екен. Сөзге тоқтаған Барахат Матайға баланы ертіп кеп: «Інінді ақын деп естуші едім, рас екен. Болайын деп тұрған бала. Сен енді мұны кой бағудан босат», - деп ақылын айтыпты.

Қайымдасу үлгісіндегі осы сөз қағыстыру біріншіден Мұраттың ақындық кабілетін байқатса, екіншіден Барахаттын өз сөзінің нұсқасымен жауап беруі шеберлігін де көрсетсе керек.

Мұраттың бала кезіндегі өлендерінен бізге жеткені осы ғана. Ақын мұрасын жинаушылардың жазбаларының бірінде бұл өлең Мұраттың Құлбарақ батырға айтканы делінеді. Ал қалған нұсқаларда Барахат биге айтқаны деп көрсетілген. Барахат би жөнінде бұдан басқа ешқандай мәлімет жоқ. Мұрат есейе келе айтысқа ден қойған. Ол туып өскен Атырау өңірі айтыс ақындарынан кенде емес еді. Жасынан ойын-сауыққа араласып, сал-серілерге ілесіп, жиын-тойдан қалмайтын Мұрат солардың сөз сайысынан нәр алып, айтысқа бейімдігін көрсете бастайды. Ал ақын деген кадірлі атақты алу үшін сол кездегі қазақ дәстүрі бойынша белгілі деген бірнеше ақынмен айтысып сыннан өту, жүлде алу шарт еді. Мұраттың айтысқа шығуы үшін бойына біткен ақындық қабілеті, тапқырлығы аздық етеді. Енді жас Мұратты Қаратоқай руының белді биі Есеттің өзі баулып, ел мен жердің тарихы жөнінде жалықпай әңгімелеп, рулардың шежіресіне жетік болуға үйретеді. Әр рудың батырлары мен билері, мақтаулы адамдары жайында мол мағлұмат беріп, әр жұрттың сүйегіне таңба болып есептелетін келеңсіз жәйттердің жай- жапсарына қанықтырады. Рулардың тегін, дәстүрін жете ұғындырып, ағайынның бетіне шіркеу болатын олқылықтарды іліп алып, әжуаға айналдыруға машықтандырады. «Кіші жүз тарихында белгілі үш Есет бар. Біріншісі - Жонғар басқыншылығына қарсы күресте даңқы шыққан, Россия патшасына қол берген Әбілқайыр ханды сүйеген Есет батыр (Атақты қанжығалы Бөгенбай батырдың күйеу баласы). Екіншісі - шекті ішіндегі тілеуқабақ Есет Көтібаров... Үшіншісі - байұлы ішіндегі алаша руы, одан Қазыбек, Қазыбектен тарайтын қойсары бөлімінің қазағы Есет батыр» деп жазды Б.Аманшин. Осы үшеуінен абырой-беделі бір де кем емес төртінші Есет - Есет Қараұлы (1778-1868) жұртшылыкка айыр тілді шешен, қара қылды қақ жарған әділ би, қол бастаған батыр ретінде танылған. Кәдімгі «Бес ғасыр жырлайды», «Ай, заман-ай, заман-ай» жинақтарына «Тауға біткен қайыңның, солқылдар басы жел өтсе» деп басталатын өсиет өлеңі енген Есет бидің өзі. Мұраттың ұстазы болған Есет осы.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Тоқаев Қ.К.Абай және XX1 ғасырдағы Қазақстан \\Егемен Қазақстан.5 қаңтар 2020 жыл.
2. Марғұлан Ә. Эпостың жыр туырудағы тарихи мұралар // Халық мұғалімі. 1940. №4.
3.Досмұхамедұлы Х. Аламан.Алматы, 1991.
4. Досмұхамедұлы Х. Мұрат ақын сөздері, Ташкент, 1924.
5. Омарұлы Б.Мұрат Мөңкеұлы. А., 1993. -216 б.
6. Қорқытов Б.Атырау билері мен батырлары. Алматы, 1992.- 216 б.
7. Нағымов Ш.Мұрат ақын мұрасы. Алматы, 2023.-280 бет.

ӘОЖ 314(091)5

КЕҢЕС БИЛІГІНІҢ ИСЛАМ ДІНІНЕ ҚАРСЫ ҰСТАНҒАН САЯСАТЫ

Ермекқали Нұрлы Нұрланқызы
E-mail: nurly.ermekkali@asu.edu.kz
«6В02201-Тарихшы-зерттеуші» білім бағдарламасының 4 курс студенті
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, т.ғ.к., қауымдастырылған профессор – **Қуаныш С.О.**

Аңдатпа. Мақалада XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстандағы дін өкілдері мен діни ғибадат орындарына қарсы бағытталған кеңестік мемлекеттік саясаттың әлеуметтік-саяси аспектілері қарастырылған.

Тірек сөздер*:* қуғын-сүргін, дін, мешіттер, медреселер, үгіт-насихат.

Кеңес мемлекетінің дін өкілдеріне қатысты жүргізген саясатының мемлекеттің рухани және білім саласына тигізген әсері қандай болды?

Тәуелсіздік алғаннан бері отандық тарих ғылымы кеңестік үлгідегі тоталитарлық қоғамның саяси қуғын-сүргінін зерттеп келеді. Тарихтан белгілі болғандай, Кеңес өкіметінің саяси ұстанымы өз ұлтының мүдделерін ойлағандарды «ұлтшылдар», «жаулар», «шпиондар», «оңшылдар», «әлеуметтік қауіпті элементтер» және т.б. деп бөлді. Кеңес өкіметінің дінге қарсы күрес әсерінен, қатаң қысым мен шектеулер жағдайында дін жартылай заңды өмір сүруге көшті. Кеңес өкіметінің билігі күшейген сайын ислам дініне қарсы шектеулер күшейе түсті, медресе мен мешіттердің жабылуы, дінбасыларын шектеу олардың саяси қуғын-сүргінге ұшырауы, содан кейін жоюға әкелді. Басты мақсат діни сананы жойып, коммунистік идеологияны енгізу еді.

Тарихи тұрғыдан алғанда, Қазақстан мұсылмандары Орталық Азияның орасан зор мұсылман әлемінің бір бөлігі болды. Кеңес өкіметі бұл жағдайды елемей, аймақ тұрғындарымен қарым-қатынас орната алмады. Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарындағы мұсылмандарға қатысты саясат прагматизммен ерекшеленді. Ол XX ғасырдың басынан бастап панисламистік және пантюркистік идеялар танымал болған Қазақстан мен Орта Азиядағы мұсылман халқының этносаяси өмірінің аймақтық ерекшеліктерін ескере отырып құрылды, ал биліктің исламды шектеуге, мұсылмандарға қарсы қудалау ұйымдастыруға бағытталған барлық әрекеттерін халық биліктің олардың этникалық бірлестігін жоюға деген ұмтылысы ретінде қарастырды.

Кеңес өкіметінің мұсылман дініне деген көзқарасын білдіретін алғашқы құжаты 1917 жылғы 20 қарашадағы «Ресей мен Шығыстың барлық еңбекші мұсылмандарына» атты Жарлық болды [1]. Құжаттың мәтіні мұсылман діндарларына деген ерекше көзқарасты атап өтті және Кеңес өкіметі тарапынан діндарлардың діни сезімдерін құрметтеу туралы хабарды қамтыды. Әрине, исламға деген көзқарас мәселесі кеңес өкіметінің саяси міндеттерімен

тығыз байланысты болды, өйткені оны халықтың қабылдауы мен қолдауы оның шешіміне байланысты болды.

1918 жылы 20 қаңтарда Кеңес өкіметі «Ар-ождан бостандығы, шіркеу және діни қоғамдар туралы Жарлық» қабылдады [1. – 373-374], ал 23 қаңтарда «Мұсылман істері жөніндегі комиссариат туралы» ХКК Жарлығы қабылданды. Оған сәйкес ұлттық істер жөніндегі Халық Комиссариаты жанындағы Ішкі Ресей мұсылмандары істері жөніндегі Комиссариат құрылды. Сол кезде, 1918 жылы мұсылман ұйымдарының Орталық бюросы, ал келесі жылы мұсылмандар арасында саяси жұмысты күшейту үшін мұсылман бюросы құрылды. Жергілікті жерлерде ревкомдардың жанынан жергілікті мұсылман халқының мәселелерімен айналысатын жергілікті тұрғындардың жауапты қызметкерлері бастаған мұсылман бөлімдері құрылды. Қызыл Армияда мұсылман әскери бөлімдері құрылды.

РК(б)П ОК деңгейінде дінге қарсы насихаттың тиімділігі үшін көптеген қарарлар қабылданды, арнайы тезистер мен нұсқаулықтар әзірленді. РК(б)П Орталық комитеті партия комитеттері мен саяси бөлімдерден мұсылмандармен жұмыс жасауда олардың өмірінде үлкен рөл атқаратын діни және ұлттық факторларды ескеруді талап етті. Мұсылман діни рәсімдері сенушілердің өміріне тығыз еніп, әдет-ғұрып ретінде қабылданғанын ескеріп, үгіт-насихат жүргізу ұсынылды.

Мұсылман әйелдер арасындағы үгіт-насихат жұмыстарына ерекше назар аударылды. Мұсылман әйелдің дін тарапынан қысымға ұшырауы тақырыбы кеңестік исламға қарсы үгіт-насихаттың негізгі тақырыптарының бірі болды. Мұсылман секцияларында әйелдер бөлімдері құрылды. Кеңес шенеуніктерінің есептерінен, әйелдер арасындағы дінге қарсы жұмыстың ең көп таралған түрі – мұсылман әйелдердің делегаттық жиналыстары, конференциялары мен съездері жиі өткізіліп, үгіт-насихат жүргізу болды [2].

Исламға қатысты бейілділік саясатын ұстанған билік өкілдері 1920 жылдың ортасында діни қызметтің жандануына әкелді. 1924 жылға қарай КСРО-ның барлық қазақ аудандарында бірнеше мың оқушысы бар жүздеген діни мектептер, жүздеген шариғат-ақсақал соттары және мыңнан астам жұмыс істейтін мешіттер жұмыс істегені халық арасында діндарлықтың нығаюының дәлелі болып табылды. Көшпелі аудандарда мешіттер, діни мектептер, молдаларға арналған үйлер салынды, олардың көбі тастан салынған үйлер болды, сол арқылы молдалардың жоғары мәртиебесін көрсетті. Сопылық ілімінің қайта жандануы байқалды, ишанизмнің ізбасарлары мюридтер санының тез өсуі Қазақстанның: Ақтөбе, Орал, Торғай, Бөкей губернияларында ондаған мың адамға жетті. Кейбір ишандарда 500-800 мюридтер болған [3].

Діни қозғалыстың өсуін шенеуніктер бірнеше факторлармен түсіндірді [2. – 13]:

- біріншіден, олар жаңа экономикалық саясат (ЖЭС) жылдарындағы экономикалық өрлеумен, атап айтқанда «дала қазақ буржуазиясының экономикалық қуатының» өсуімен және олардың қызметінің халық арасында қолдау тапқанымен байланыстырды.

- екіншіден, шариғат нормаларының қарапайым өмірде сақталуымен байланыстырды.

- үшіншіден, халық арасындағы идеологиялық жұмыстың әлсіздігі және кеңестік мектептердің жетіспеушілігімен байланыстырды. Мәселенің осындай тұжырымына сүйене отырып, исламмен күрес стратегиясы да құрылды.

1920 жылдардың екінші жартысынан бастап Кеңес өкіметі нығайған сайын исламға қатысты саясат өзгерді және қатал формаға көшті. 1926 жылы «КСРО мұсылмандарының дінге қарсы насихаты туралы тезистер» жарияланды, онда мұсылман дінбасыларының белсенділігінің артуы туралы айтылды: «Остатки шаманизма, сливаясь с исламом, занимают значительное место в религиозных представлениях, выражающихся в обращении к умершим» [4].

РК(б)П Қазкрайкомының «Дінге қарсы насихат туралы» қарарында «өзінің әлеуметтік мәні бойынша діни мұсылман қозғалысы айқын антисоветтік сипатқа айналуда» делінген. Онда мұсылмандық моральдық нормалар мен құқықтарды шектеуге қатысты: «мұхтасиб институтын ұйымдастырылған жерлерде жойып, оны әлі ұйымдастырып үлгермеген жерде рұқсат етпеу» туралы шешім қабылданды [5].

Исламға қарсы саясаттың қатаңдауы таптық күресті насихаттауға байланысты болды. Большевиктер үкіметі діни конфессияларға, соның ішінде исламға қарсы күреске таптық сипат беруге тырысты. 1920 жылдардың аяғында күрестің «таптық бағыты» тек дінге ғана емес, Кеңес мемлекеті саясатының барлық көріністерінде басым болады. Дінге төзбеушілік атмосферасының күшеюіне шенеуніктердің жергілікті жерлерден жоғары органдарға жасаған баяндамалары ықпал етті, онда мұсылман дінбасылары «Кеңес өкіметінің барлық іс-шараларына қарсы дұшпандық саясат жүргізді» деп айыпталды. Мысалы, Сырдария облысының партия шенеуніктері өңірдің саяси жағдайы туралы шолуда: «Әулие-Ата, Меркі, Жуалы және басқа да бірқатар аудандарда колхоз қозғалысының күйреуі үшін мұсылман дінбасылары "бата" қолданды» деп жазды [2. – 17].

Діни қызметкерлер дайындық науқанына қарсы болды деп айыпталды. «Ауыл шаруашылығы салығы негізінде билік пен халық арасында туындаған келіспеушіліктерге мұсылман дінбасыларының белсенді араласуы барлық жерде қақтығыстар туғызғанын байқауға болады», - деп жазады тарихшы М.Қ. Қойгелдиев [6].

Билік мұсылман дінбасыларын Кеңес өкіметінің мәдени іс-шараларына нұқсан келтіруде деп айыптады: «...ол халыққа білім беру саласын өз қолында ұстауға тырысады, заңсыз мектептерді ашады және қолдайды; АХАЖ органдарының функцияларын өзіне тағайындайды; емшілікпен айналысады, байлар мен ақсақалдар молдалардың беделін қолдайды, кедейлер мен мұсылман әйелдерін қанауға ықпал етеді». Сонымен қатар, дінбасыларды контрреволюциялық іспен айналысады деп айыптады. «"Қосшы" одағының мүшелеріне қарсы үгіт-насихат жүргізеді, оларды «кәпірлер» деп жариялайды; арандатушылықпен айналысады, контрреволюциялық қауесеттерді таратады» [7].

Мұндай айыптаулар исламға қарсы күресті күшейтуге арналған сылтау болды.

Кейбір мешіттерде жасөспірімдерге арналған медреселер жұмыс істеді, олар 1925 жылғы 9 қаңтардағы №45 Орталық Атқару Комитеті нұсқаулары бойынша рұқсат етілді. Жергілікті билік мұндай мектептерге мұқият тексеру жүргізді және қандай да бір ауытқулар анықталса, мектептер жойылып, молдалар жауапқа тартылды. Барлық заңсыз жұмыс істейтін діни мектептер жабылды. Діни қызметкерлерді даярлау немесе қайта даярлау үшін курстарды тек ҚазССР Орталық Әкімшілік Басқарма рұқсатымен ашуға міндеттелді (1926 жыл 8 наурыздағы № 119 КСРО НКВД циркуляры) [2. – 15]. Заң функцияларын иемденгені үшін дін өкілдері жауапқа тартылды.

Қазақстанда исламға қарсы саясаттың қатаңдауы және дінбасылармен күрес шараларын 1927 жылғы 22 тамызда РКФСР Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитеті төрағасы М. Калинин қол қойған № 260 директивалық құжат және одан кейінгі Орталық Әкімшілік Басқарма бастығы Есқараевтың губерниялық әкімшілік бөлімдеріне «мұсылман дінбасыларының зиянды қызметіне қарсы күрес шаралары туралы» өкімі куәландырады [2. – 15]. Ұйымдық құрылыстың негіздеріне нұқсан келтіру және діни қызметкерлердің көпшілікке ықпалын шектеу мақсатында Мұсылмандардың Орталық Діни Басқармасының (ЦДУМ) өкілдері мен уәкілдерінің халықпен байланысына тыйым салатын шаралар қабылданды; олардың мұсылман мешіттері мен мұсылман халқы бар аудандарға баруына тыйым салынды. Ресми себеп ЦДУМ Жарғысын тіркеуден шығару болды, бұл туралы билік мұсылмандарды 1927 жылғы 4 шілдедегі № 871 нөмірімен хабардар етті [2. – 16].

1929 жылғы 24 қаңтардағы БК(б)П ОК қаулысы қабылданғаннан кейін елдегі діни қауымдастықтармен күрес жандана түсті. «Дінге қарсы жұмысты күшейту жөніндегі шаралар туралы» және РКФСР Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесінің 1929 жылғы 8 сәуірдегі кеңестік заңнамаға негізделген кезекті дінге қарсы науқанның бастапқы нүктесі болған «Діни бірлестіктер туралы» қаулы болды [8]. Көп ұзамай имамдарды дауыс беру құқынан айырды, мүлкін тәркілеу басталды, партиядан шығарып, жаза ретінде Сібірге жер аудару міндеттелді. Сонымен қатар кеңес үкіметі орнамастан бұрын араб әріпін қолданған халық мәжбүрлі түрде 30-шы жылдары кириллицаға көшті. Кеңес үкіметі сауатсыздықты жою мақсатында кеңес мектебінде білім алуды міндеттеді. Жаңа алфавитке көшу діни қызметкерлердің халықтың рухани өміріне деген әсерін әлсіретті.

Дінбасылар айырықша дәрежесінен айырылды. Мешіттің жабылуы және мұсылман қауымдарының талқандалуы мұсылман білім беру жүйесінің толық құлдырауына әкелді.

1930-шы жылдардың ортасында НКВД органдары мұсылмандарды тұрғылықты жерінде қудалауды бастады. Қазақстандағы ұжымдастыру, индустрияландыру және ашаршылық жергілікті мұсылмандар халқының құрамына да қатты әсер етті: көбісі Ауғанстан мен Шығыс Түркістанның (Шыңжан) іргелес аумақтарына қоныс аударуға мәжбүр болды. Мұсылмандарға қатысты ішкі саяси бағыттың күрт қатаюы мешіттердің көптеп жабылуымен және мыңдаған діни қызметкерлердің айыптау актілерін қолдан жасау арқылы қылмыстық қудалауға ұшырауына әкелді. Бұл туралы Петр Смидовичтің КСРО Орталық Атқару Комитеті төрағасы Михаил Калининге жазған жазбасынан түсінуге болады: «Все религиозные организации мусульман находятся накануне полнейшего разрушения и исчезновения с лица земли. Пока закрылось 87 % мухтасибатов (мусульманские епископаты), из 12000 мечетей закрыто более 10000, от 90 до 97 % мулл и муэдзинов лишены возможности отправлять культ… Положение по мусульманскому культу хуже, чем по другим культам, но, в общем, рисует характерную для всех культов картину…» [9].

1930-шы жылдардың екінші жартысы сталиндік террордың қанды оқиғаларымен танымал, бірақ сонымен бірге осы кезеңде Ислам дінбасыларына қатысты «тазарту» жүргізілді. 1936 жылы ЦДУМ төрағасы Ризаэтдин Фахретдинов және Башқұрт АССР ЦДУМ мүфтиі Мутигулла Гатауллин қайтыс болғаннан кейін большевиктер мұсылмандарға Мұрагер сайлау үшін съезд өткізуден бас тартты. ЦДУМ басшыларының қастандық жасағаны үшін қылмыстық іс қозғалды, оның барысында 30 адам атылды.

Татарстан мен Башқұртстандағы дінбасыларға қарсы қылмыстық іс қозғай отырып, тергеушілер Орта Азия мен Қазақстан мұсылмандарына қарсы коммунистік билікке қарсы бірлескен контрреволюциялық күрес туралы істерді дайындады. Панисламизм, пантюркизм және ұлтшылдық бойынша айыпталуға бүкіл әлемдегі мұсылмандардың рухани қауымдастығы туралы айту және КСРО-да діни басқару құрылымын құруды жақтау жеткілікті болды.

1937 жылы чекистер Мұхлиса Буби бастаған «контрреволюциялық буржуазиялық-ұлтшыл бүлікші» («контрреволюционную буржуазно-националистическую повстанческую») ұйымын таратты. Олар ұйым ҚазақКСР-дегі филиалдармен жасырын сөз байласып жұмыстанды деп есептеді. Бубиді атып тастағаннан кейін НКВД КСРО-ның түркітілдес аумақтарындағы мұсылмандарға қарсы «Ұлы Тұран» құруға дайындалып жатыр деген айтыптаулар бойынша іс қозғады.

Башқұрт АССР мен Қазақ КСР мұсылмандарының «құпия сөз байласуы» ақыр соңында КСРО-мен шекаралас мемлекеттердің мұсылмандарымен және жапондық барлаумен байланысты «антисоветтік панисламистік террористік-бүлікшіл және тыңшылық-диверсиялық ұйымның» әшкереленіне әкелді. Бұл іс бойынша 231 қазақ, 36 өзбек сотталды, екеуі атылды (өзбек Юсупхан Умартюряев және қазақ Әлкен Жәңгір Ходжаев). 1938 жылы сәуірде діни қызметкерлерді қорғау жөніндегі комиссия таратылды.

Қорытынды. Кеңес билігінің ислам дініне қарсы ұстанған саясаты күрделі және көп жағдайда қайғылы тарихи кезең болды. 1920-1940 жылдардағы Кеңес өкіметінің исламға қатысты репрессиялық саясаты терең әлеуметтік-мәдени салдарға әкелді. Қазақстанның негізгі мұсылман халқының рухани өміріне орасан зор соққы болды. Сәйкесінше, ислам дінінің әлеуметтік өмірдегі рөлі төмендетіліп, діни білім беру мен діни қызмет көрсету мүмкіндіктері шектелді. Діндарларды қудалау мен діни қызметкерлердің тұтқындалуы да әдеттегі құбылысқа айналды. Бұл саясаттың нәтижесінде, көптеген ислам құндылықтары мен дәстүрлері жасырын түрде сақталып, ресми діни ұйымдар мен мешіттердің саны күрт азайды. Тіпті, 1929-1930 жылдары Казақстан территориясындағы мешіттер саны кеміп, 1950-ші жылдардың басында бар болғаны 20 мешіт жұмыс істеген. Атеистік идеологияның басымдығымен белгіленген бұл кезеңде ислам дінінің өркендеуіне кедергілер қойылды, діни құрылымдар мен дін басшыларына қысым жасалды. Кеңес үкіметінің діни сенімдерге қарсы саясатының негізгі мақсаты – діни ықпалды азайту және социалистік қоғамның мәдениеті

мен құндылықтарын нығайту болды. Бұл саясаттың салдарынан көптеген мешіттер мен діни оқу орындары жабылды, діни рәсімдер мен мерекелердің өткізілуіне шектеулер қойылды. Кеңес үкіметінің дін басшыларына қолданған репрессиялары тарихи факт ретінде белгілі. Осыған қарамастан, ислам дінінің рухани және мәдени мұрасы ұлттық сана-сезімде және өмір салтында маңызды орын алып, халықтың діни сенімдерін сақтауға мүмкіндік берді.

Дінге қарсы жүргізілген науқандар салдарынан жазаға тартылған дін өкілдерінің көбі ақталмады. Ату жазасына үкім шыққандардан бөлек сотталған немесе жер аударылған (ссылка), итжеккенге кеткен (высылка) дін өкілдері туралы мәліметтердің көпшілігі белгісіз болып қалуда.

Дін өкілдерін қудалау кеңес өкіметі орнағаннан кезден-ақ басталды, дегенмен, 1937-1938 жж. «Үлкен террор» кезінде ол өзінің шырқау шыңына жетті, ал оларды өлім жазасына кесу соттан тыс орган «Ерекше үштіктің» үкімдерімен рәсімделді.

Дінге қарсы науқан ең қатал идеологиялық қысыммен және әкімшілік тыйыммен қатар жүрді, бұл аймақтағы діни өмірдің барлық көріністерінің толықтай жоғалып кетуіне әкелді. Ғасырлар бойы мұсылман қоғамында болған дәстүрлі рухани құндылықтардың орнына мемлекет терең идеологияланған, таптық рухани емес құндылықтар мен нормаларды енгізді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Декреты Советской власти. – Т. 1. – Москва, 1957. – С. 113–115.

2. Алпыспаева Г., Жуман Г. Исламский дискурс в государственно-конфессиональной политике советской власти в Казахстане в 1920-1930-е гг. // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. – № 1(138). – 2022. – С. 12-13.

3. Преодолевая религиозное влияние ислама (сб. документов и материалов). – Алма-Ата: Казахстан. – 1990. – С. 89.

4. Нуртазина Н. Борьба с исламом. Религиозная политика советской власти в Казахстане в 20-40-е годы XX века / Н. Нуртазина. – Алматы: «Қазақ университеті», 2008. – С. 18.

5. Рысбекова С.Т. Изменение религиозной политики государства в Казахстане (20-е годы XX века) // Вестник Академии знаний. – 2014. – №2(9). – С. 27.

6. Койгелдиев М.К. Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920-1940-х годов. – Алматы: Наука. – 2009. – С. 220.

7. Сактаганова З.Г., Мажитова Ж.С., Аймахов Е.Н. Государство и религия в советской истории: этапы и особенности взаимоотношений в Казахстане // Вестник КазНПУ. – 2017. – №2(53). – С. 191–200.

8. Хронологическое собрание законов, указов Президиума Верховного Совета и постановлений Правительства РСФСР. – Т. 2: 1929–1939. – Москва, 1959. – С. 29–45.

9. Набиев Р.А. Ислам и государство: Культурно-историческая эволюция мусульманской религий на Европейском Востоке. - Казань, Изд-во Казанск. ун-та, 2002. - С. 88.

ӘОЖ 94(574)

ГУРЬЕВ КЕҢЕС-ПАРТИЯ МЕКТЕБІ ТАРИХЫНАН

Есенбулатқызы Гүлнұр
E-mail: esenbulatkyzygulnur01@mail.ru
«Тарихшы педагог» білім беру бағдарламасының 1 курс магистранты
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, т.ғ.д., қауымдастырылған профессор – **Бердіғожин Л.Б.**

Гурьев кеңес-партия мектебі тарихынан

Кіріспе: Кеңес тарихында 1920-1930 жылдар аралығында саяси, мәдени және білім беру салаларында айтарлықтай өзгерістер болды. Бұқараны ағартуға, сауатсыздықпен

күресуге және социализм идеяларын халық арасында таратуға ерекше назар аударылды. Гурьев бұл процеске белсенді қатысқан қалалардың бірі ретінде өзгерістердің өзіндік факторы болды.

РКП(б) тоғызыншы Съезінің шешімімен Шығыс халықтары арасында ағартушылық жұмыстарға ерекше назар аударылды. Осы тұрғыда Гурьев жергілікті халыққа социализм идеяларын енгізу мен таратудың белсенді орталығына айналды. Бұл процесте қаланы азат еткен Чапаев дивизиясының саяси бөлімі маңызды рөл атқарды.

Бұл мақалада біз Гурьевте мәдени-ағарту жұмыстарын ұйымдастыруды және жүргізуді, кадрлардың жетіспеушілігі жағдайындағы осы процестің ерекшеліктерін, сондай-ақ бұқараны саяси тәрбиелеу және социалистік идеяларды тарату бойынша одан әрі жұмыс істеу үшін кадрлар даярлауда маңызды рөл атқарған Гурьев кеңес-партия мектебін қарастырамыз. Кеңес-партия мектептері Кеңес Одағында мамандар мен басшылық кадрларды дайындаудың маңызды құралы болды. Олар партия қызметкерлерін, сондай-ақ қоғамдық ұйымдар мен мемлекеттік органдардың өкілдерін даярлау үшін құрылды және коммунистік идеяларға идеологиялық адалдықты, сондай-ақ социалистік жүйеде тиімді басқарудың кәсіби дағдыларын дамытуға бағытталған.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Egemen Qazaqstan» газетінде «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақала жариялады. Мақалада «Тәуелсіздіктің отыз жылын шартты түрде үш онжылдық белеске бөліп қарастыруға болады. Оның әрқайсысы атқарған миссиясы тұрғысынан ғасырдың жүгін арқалап тұр» дей отырып сындарлы ой қорытқан Мемлекет Басшысы Қ.К.Тоқаев ел тарихының іргелі мәселелеріне жаңаша көзқараспен қарауды «деректі тарихи туындыларда мемлекеттілік және мемлекетшілдік идеясы әрдайым көрініс табуы қажет» дей отырып таным мен тағылымды ұмытпауды міндеттейді. Әсіресе,халқымыздың ауыртпалықты кезеңдерінің толық зерттелуін және ол зерттеулердің барша халыққа қолжетімді болуына баса мән берді.

Кеңестік кезеңде денсаулық сақтау, сауатсыздыққа қарсы күресумен қоса мәдени-ағарту ісіне де ерекше мән берілді. Гурьевте бұл істі бірден қолға алуға «РКП(б) Орталық Комитетінің Шығыс халықтары арасындағы жұмыс жөнінде» алған хатымен РКП(ы)-ның тоғызыншы съезі шешімдерінің зор маңызы болды. Мұнда бұқара арасындағы саяси-ағарту ісіне ерекше көңіл бөлінді. Бұрын барлық үгіт-насихат жұмысы жауды талқандау сипатында болып келсе, енді халықты социализмді қалай құру керектігін түсіндіру қажеттілігі туды.

Гурьевте бұқараны мәдени-саяси жағынан ағарту ісі 1920 жылдың басынан қолға алынды. Жергілікті партия, совет аппараты құрылғанға дейін бұл жұмысты қаланы азат еткен Чапаев дивизиясының саяси бөлімі жүргізді.

1920 жылы дивизияның саяси бөлімі қала еңбекшілерінің митингісін ұйымдастырып, онда «Кеңес өкіметі және Құрылтай жиналысы деген не ?» деген тақырыпта дәріс оқыды. 13 ақпанда қалалық кинотеатр залында «Азамат соғысы туралы» , дәріс оқыды. Алғашқы күннен барлық мәдениет ошақтары есепке алынып, үгіт-насихаттың барлық формаларын пайдаланды.

Діни мейрам күндері де оны өткізуге қарсылық жасамай, осында да жиналған халықтар арасында кеңес өкіметінің саясаты түсіндірілді. Үгіттің мұндай формалары үйлену, нәрестенің өмірге келу тойлары, өлгенге ас беру мезгілінде де жүргізілді. Мұны жүргізгенде Гурьев мемлекеттік ұйымдары Кеңес үкіметінің « Шығыс халықтарының өмірінде дін әлдеқайда үлкен орын алады. Мұның өзі діни сенімдерге қарсы күресте үлкен сақтық болуын керек етеді. Діни нанымдарға қарсы күрескенде, дінді тікелей бекерге шығару арқылы емес, қайта оқу-білімді тарату арқылы діннің тамырын кесу жолымен мұсылмандық діни сословие құрылысының таптық сипатын ... көрсете отырып күресу керек » деген тұжырымы негізінде жүргізді.

1921 жылдың бір ғана май айында қала еңбекшілері арасына орталықтан шыққан 1558 брошюра, 300 үндеу, 519 газет таратылып, 13 әңгіме, кеңес өткізді. Гурьевтіктер тек өз қаласында мұндай жұмыс жүргізіп қоймай, болыстағы көшпелі қазақ ауылдарында да саяси-бұқаралық жұмысты өрістетті. Кадрлардың жетіспеуіне қарамастан ауылдарға қызыл керуен,

көшпелі қызыл отаулар жіберді. Қалалық партияда жоқтар фракциясы жиналысы, әйелдер жиналысы, партия мен үкімет саясатын түсіндірудің, үгіт-насихат жұмысын халық бұқарасына кең таратудың негізгі кепілі болды. Мұндай жиналыстарда, кеңестерде партия, кеңес ұйымдары басшылары жиі баяндама, дәрістер, әңгіме өткізіп тұрды. Бірақ осының бәрі Гурьевте бұқараны мәдени-саяси жағынан ағарту ісі кадрлардың өте тапшылығы жағдайында жүргізілді. Сондықтан қазақстандық бірінші партия конференциясы «көп қызметкерлерді әкімшілік қызметтен алып, саяси ағарту жұмысына жіберу керек деп» тапты. Бірақ бұл шараның өзі де көбіне жеткіліксіз еді. Сондықтан мәдени-ағарту қызметкерлері мен насихатшылар дайындау кеңес-партия мектебіне жүктелді. 1923 жылы 19 шілдеде Гурьев уездік партия комитеті бюро отырысы «қалада 50 адамдық кеңес-партия мектебін ашуға» қаулы алып, үш адамнан комиссия құрды. Сол жылдың 7 қарашасында 50 курсанты бар Гурьев кеңес-партия мектебі ашылды. Мектепке оқытушы кадрлар орталық қалалардан шақырылған, осы кезде бар болғаны екі оқытушы сабақ жүргізді. Гурьев мемлекеттік мекемелер және кәсіподақ, комсомол ұйымдары басшылары да мектеп оқытушысы ретінде саналды. Алғаш кеңес-партия мектебі қатарына қабылданғандардың дені ұлттық кадрлар еді. Мұның өзі жергілікті ерекшелігіне қарай, ауыл, село, болыстарда негізінен қазақтардың қоныстануымен байланысты жасалды [1].

Гурьев кеңес-партия мектебіне қабылдау ережелері:

Гурьев кеңестік партия мектебі – орыстар үшін 2 жыл, қазақтар үшін 3 жыл оқу мерзімі бар орта партия мектебі болып табылады. Партия мектебінде оқитындар саны 250 адамға дейін артады. 1930-1931 оқу жылынан бастап партия мектебінің арнайы бағыты болады: партиялық насихатшы және саяси-ағартушылық. Қазақтар үшін дайындық бөлімі болады, оған осы жылы 60 адам қабылданады. Бірінші курсқа қабылдау-90 адам. Оның 30-ы қазақтар, 60-ы орыстар. Оқу мерзімі-2 жыл. Жергілікті жерлерде партиялық комитет, комсомол, саяси ағарту өкілдерінен тексеру комиссиясы құрылуы тиіс. Бұл комиссияның міндеттеріне мыналар кіруі керек:

а) Партия мектебіне түсуге ниет білдіргендердің өтініштерін қабылдау;

б) Талапкерлерді тексеру және қабылдау шарттарына сәйкес келетіндерді таңдау;

Қабылдау шарттары:

1. Партия мектебіне тек БКП (б) мүшелері мен кандидаттары қабылданады.
2. Дайындық Қазақ бөлімшесіне қазақ және орыс тілдерінде еркін оқи алатын , өз ойларын ауызша жеткізе алатын, 4 арифметикалық жай сандардағы іс-қимылдарды еркін есептей алатын адамдар іс-сапарға жіберіледі.
3. 1 курсқа түсушілер келесі талаптарды қанағаттандыруы керек: жақсы оқи білу, ана тілінде жаза білу, жай және ондық бөлшектермен таныс болуы, әлеуметтік ғылымдар бойынша жоғары типтегі саяси мектептер көлемінде білім қажет.
4. Гурьевке іріктеп алынған және жіберілген студенттердің келесі құжаттары болуы керек:

а) Жеке басы, жасы, мүліктік жағдайы (үйі бар-жоғы, мал саны, балық аулау құралдары, қайық бар ма, колхоз мүшесі ме) туралы мәліметтерді қамтитын анықтама.

б) іссапар куәлігі .

в) жұқпалы аурулармен ауыратын науқастар мектепке қабылданбайтынын есте сақтай отырып, сауаттылық туралы куәлік және денсаулық жағдайы туралы анықтама.

5. Жасына қарай іс-сапарға жіберілгендер 20 жастан төмен емес және 35 жастан аспауы тиіс, ал қазақтар 18 жастан кем болмауы тиіс.

Таңдалған партия мектебінің оқушылары мектеп пен Бүкілодақтық коммунистік партия большевиктер партиясының уездік комитетінің арнайы хабарлауы бойынша Гурьевке келуі керек. Жергілікті ұйымдар іс-сапарға жіберілгендерді жол жүрумен қамтамасыз етуі керек: мектеп шығындарды түпкілікті қабылдағанға дейін өз мойнына алмайды. Мектепке қабылданған кезде курсанттар тегін жатақханамен, тамақпен, киім-кешекпен, әдебиеттермен, оқу құралдарымен және керек-жарақтармен және белгіленген мөлшерде стипендиямен қамтамасыз етіледі. Партия мектебінің үзіліссіз және оқу-ағарту халық комиссариаты партия

кадрларын даярлауға қатысты қабылдаған директивасына көшуіне байланысты әрбір жеке шаруашылық бөлімшелері: колхоз, кәсіпорын, кәсіподақ өзінің қызмет жоспарына кадрлар даярлауды енгізуге, ол үшін ол студентті оқыту және қамтамасыз ету шығындарының бір бөлігін өз мойнына алуы керек [2].

Кеңес-партия мектептері марксизм-ленинизмді, коммунистік партияның тарихын, саяси экономиканы, басқару теориясы мен практикасын және әлеуметтік ғылымдардың әртүрлі аспектілерін зерттеуді қамтитын көп деңгейлі оқыту бағдарламаларын ұсынды. Жиналыстарда коммунистік білім берудің бүкіл желісінде ленинизмді оқытуды ұйымдастыру туралы тыңдалды. Кеңестік партия мектептерінде, училищелер мен әскери-саяси мектептерде Лениннің осы мектептерде оқытылатын басқа да қоғамдық пәндердің бағдарламаларына енгізілген тақырыптар мен мәселелерді қамтудағы қосқан үлесін зерттеуге барынша орын беру керек деп айтылды. Сол сияқты, марксистік үйірмелер де өз зерттеулерінде Лениннің көзқарастарын және оның революциялық марксизмге қосқан үлестерін өз бағдарламаларына енгізілген мәселелер бойынша зерттеуге барынша орын бөлуі керек. Ленинизмді жүйелі зерттеу мақсатында, саяси-ағарту жұмысының барлық бағыттары бойынша Ильич өсиеттерін жүйелі түрде оқып-үйрену түрінде үнемі насихатталу керектігі көрсетілді [3].

Мектептің деңгейі мен бейініне байланысты бағдарламалар мемлекеттік басқару, партиялық қызмет, қоғамдық ұйымдар, өнеркәсіп және ауыл шаруашылығын қоса алғанда, әртүрлі қызмет салаларына бағытталған болуы мүмкін. Кеңестік партия мектептерінің түлектері партияда да, мемлекеттік құрылымдарда да жоғары қызметтер атқарып, кеңестік қоғамда шешуші рөл атқарды. Олардың білімі мен марксизм-ленинизмге идеялық беріктігі оларды партия мен мемлекет саясатын жүзеге асырудың маңызды кадрларына айналдырды.

Қорытынды:

1920-1930 жылдар аралығында Гурьев Кеңес Одағында социализм құрылысының контекстінде белсенді саяси және мәдени-ағартушылық жұмыстардың үлгісі болды. Шектеулі ресурстар мен кадрлардың жетіспеушілігіне қарамастан, қала сауатсыздыққа қарсы күрес, социализм идеяларын насихаттау және халықты мәдени ағарту бағдарламаларын сәтті жүзеге асырды.

Саяси тәрбие мен насихаттау бойынша одан әрі жұмыс істеу үшін кадрлар даярлаудың негізгі құралына айналған Гурьев кеңестік-партиялық мектебінің құрылуы ерекше маңызға ие болды. Қазақтар үшін арнайы дайындық бөлімшесінің енгізілуі социализмді құру процесінде ұлттық кадрлардың жергілікті ерекшеліктері мен қажеттіліктерін ескеруді көрсетті.

Гурьевтегі жүйелі саяси және мәдени-ағартушылық жұмыс аймақтағы Социалистік тәртіп пен идеологияны нығайтуға негіз болды. Кеңес-партия мектебінің дамуы және оның кадрлық базаның қалыптасуына әсері биліктің тұрақты дамуға және халық арасында социализм идеяларын шоғырландыруға деген ұмтылысын көрсетеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Табылдиев Х.Б. Атырау қаласының тарихы (1917-1937 жылдар). Алматы: Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2018.-208 бет.

2. «Рабочая правда».-1930.-23 июнь.- №56

3. Атырау облыстық мемлекеттік архиві. 3- қ., 1-т., 217- іс, 6-п.

ӘОЖ: 74 (574)

КӨШПЕЛІ ХАЛЫҚТАРДЫҢ КӨРКЕМ ӨНЕР ТУЫНДЫЛАРЫНЫҢ МАЗМҰНЫНДАҒЫ ЗООМОРФТЫҚ СЮЖЕТТЕРДІҢ БЕЙНЕЛЕНУІ

Жәмел Аяужан Мақсотқызы
E-mail: aiauzhanzhamel@gmail.com
Тарихшы-зерттеуші, гуманитарлық пәндер оқытушысы 2-курс студенті
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ
Ғылыми жетекшісі, оқытушы, магистр – **Молдашева С.К.**

Көшпелі халықтардың көркем өнері, оның ішінде қазақ жерінде жасалған туындылар, кеңестік кезеңге дейінгі уақытта да, осы күнге дейін де ғалымдар арасында үлкен қызығушылық тудырған. Олардың көркемдік мұрасында зооморфтық (жануарлардың образдары) сюжеттер ерекше орын алады. Бұл сюжеттер қолөнер бұйымдарында, қару-жарақтарда, киімдерде, тұрмыстық заттарда және тасқа ойылған суреттерде кеңінен кездеседі.

Көшпелі мәдениетте зооморфтық сюжеттердің бейнеленуі негізінен тотемдік сенімдермен, жануарларға деген табынушылықпен және олардың қасиеттерін адам өміріне енгізу арқылы түсіндіріледі. Мысалы, арқар, бүркіт, қасқыр сияқты жануарлардың образдары күш, ерлік, жылдамдық және ақыл-ой сияқты қасиеттерді білдіретін символикалық мәнге ие.

Көшпенділер тұрмысында зооморфтық мифология кең тарады. Ғалымдардың зерттеуі бойынша, Оңтүстік Сібір мен Қазақстан көшпенділердің мәдениетінде зооморфтық сюжеттердің бейнеленуі жоғары дәрежеде дамығандығын және өзге елдерге сәйкес келмейтін өзіндік стилі қалыптасты. Көшпенділер алып келген зооморфтық стиль уақыт өте келе адамзат жасаған қолөнер бұйымдарында зооморфтық сипат алып, көркем мәдениет қалыптастырды. Археолог ғалым Әлкей Марғұлан зооморфтық ою өрнектер туралы өз еңбегінде: «тұрмыс тіршілігі негізінен мал шаруашылығы болғандықтан қазақ ою-өрнегінің негізгілері жануарлар бейнесі, малдың тұяғы, мүйізі, құстардың қанаты, іздері ұғымдарымен тығыз байланысты» деген. Сондықтан арқар, киік, қасқыр, ат, түйе, бүркіт сияқты аң құстар, жануарлар бейнесі ою-өрнектерде көп кездеседі [1, 85 б.].

Аңдық стилінің дамуы адамдардың әртүрлі жануарлардан шыққандығы туралы түсініктермен байланысты. Адам өз тегін табиғатпен байланыстырып, өздерін соның бөлшегі деп есептеді. Әрбір ру тайпалардың шыққан тегі бұғы, қасқыр, арқар, жолбарыс, дала бүркіті т.б. аңдар болып есептеліп, аң бейнелері бар заттарды қасиетті тұмар санаған. Сондықтан да аң стилі далалық мәдениетте кең тарап, зооморфизм көркемөнердің қалыптасуына негіз болды.

Зоморфтар немесе жануарлардың, өсімдіктердің және геометриялық фигуралардың стильдендірілген бейнелері көшпелілердің мәдениеті мен болмысының маңызды аспектісі бола отырып, олардың ою-өрнектерінде басты рөл атқарады. Бұл өрнектер тек тұрмыстық заттар мен киімдерді безендіріп қана қоймайды, сонымен қатар халықтың тарихын, наным-сенімі мен құндылықтарын жеткізетін тілдің бір түрі болып табылады.

Зооморфтық сюжеттерді бейнелеуде көшпелі халықтар ерекше көркемдік техникалар мен стилдерді қолданған. Қолөнер бұйымдары, соның ішінде металдан жасалған заттар, теріге ою, ағашқа оймыштау және тасқа ойылған суреттер зооморфтық образдарды биік талғаммен бейнеледі.

Еуразия тұрғындарының б.з.б. I мыңжылдықта жеткен діни түсініктерінің деңгейінде зооморфты образдар «стихиялы құбылыстар обрызына айналды», «жануарлар немесе олардың бөлшектерінің образы», «тұмардың рөлін атқарды» және «әлемді жайлаған жамандық пен жақсылықтың ғарыштық күшті белгісі болды». Скиф – сақ өнерінің семантикасындағы «мифологиялық концепцияның» дамуы Д.С.Раевскийдің зерттеулерімен

байланысты. Ол скиф діни – мифологиялық жүйесін ежелгі иран мифологиясының бір бөлшегі деген тұжырымды ұсынды. Сонымен қатар, Д.С.Реванский пікірінше скиф – сақ өнеріндегі зооморфты бейнелер аң образдарының болуын әлем тұтастығының моделін жасаудағы жекелей антроморфты код ретінде сипатталады [2].

Зооморфизнің басты компоненті б.з.б. 6-4 ғасырларда қалыптасып, Сібірдің, Қазақстанның, Орта Азияның және оңтүстік Европаның тайпалары арасында тараған аң стилінің тақырыбы аңдарды, хайуандарды және аңыздағы зооморфтық ғажайыптарды бейнелеу болды. Мазмұны жағынан мифологиялық, түрі жағынан реалистік аң стилі өнері сәндік сипатта қолданылды. Бейнелеу әдістерінің көбі қазандар мен құрбандық ыдыстарды, семсер, қанжар, қорамсақ, айбалта, жүген, айна секілді заттарды, киімді, тулардың сабын әшекейлеу үшін пайдаланды.

Көшпенділердің қолөнер туындыларында зооморфтық өрнектердің бейнеленуі Атырау облысы, Қызылқоға ауданы, Миялы қорғандарына археологиялық қазба жұмыстарын жүргізген кезде табылған метал қазан дәлел болады. Қола дәуіріне жататын қазанның құлағы жануар бейнесінде бейнеленіп, оймышталған. Қазылған сармат көмбеден алтын зергерлік бұйымдар мен қару-жарақ, тұрмыстық заттар да алынды. Бұл жәдігерлер біздің дәуірімізге дейінгі екі мың жыл бұрынғы кезеңге сәйкес келеді екен.

Аң стилі өнері семантикасын зерттеуде ерте көшпелілердің өнеріндегі арпалыс және жыртқыштардың күресі сюжеттерін тотемдік негізде қарастырылды. Жыртқыш аңның тұяқты жануарларды қинап жатқан сәттегі көріністер көшпенділер өнеріндегі ең ерекше орынға ие. Осындай сюжеттер жануарлар табиғатындағы тепе – теңдікті, яғни жыртқыш аңның тамақ табуы мен тұяқты жануардың өмір сүру үшін күрестен тұратынын сипаттап береді. Көшпелі халықтардан бұндай көріністері қорымдарда, қорғандарда кездеседі.

Арқар образы Жетісу, Алтай сақтарының өнерінде көп кездеседі және бейнелеу жүйесі талаптарына сәйкес келеді. Ол жылдық сақиналары реалистік суреттердегідей айқын сызылған графикалы бас детальдарымен, күрделі композициялық құрылымдарда, жазық, ою-өрнектік нұсқаларында бейнеленген. Жануарлардың (арқар, тауешкі) көбіне шабу немесе секіру сәті бейнеленеді. Шауып бара жатқан кезде аяқтарын алшақ тастаған секіруге дайындалу кезінде аяқтарын бірге жинаған. Тыныштықтағы жануарлар образы әдетте аз бейнеленген [1, 87 б.].

Алматы облысы Есік қорғанынан табылған сақ «Алтын Адам» бас киімінің ең ұшында арқардың тұтас құйылған мүсіншесі орналасқан. Арқар басы көтеріңкі, аса сақтықпен қозғалып келе жатқан күйде бейнеленген. Шебер ағаштан әуелі жануар денесінің көлемін ойып, содан кейін пішіннің барлық бөліктерін жұқа алтын пластинамен қаптаған. Күн құдайы ретінде арқар оразының проекциялары көптеген халықтардың мәдениетінде кездеседі. Мысыр өнеріндегі муфлондар, грек мифологиясындағы алтын жүнді қой. Бірақ көшпенді халықтың мәдениеті бұл жануарды ерекше қастерлейді және ол басқа мәдениеттен келуі мүмкін емес, себебі бұл көшпенділер шаруашылық жүйесінде өсірілетін үй жануарларының ең маңызды түрлерінің бірі.

Көшпенділер өнерінде арқар образымен бірге тауешкі, маралдың образдары кең танымал болды. Жабайы табиғаттың бұл өкілдері аңшылық нысандары ретінде қабылданған. Жетісуды мекендеген ерте көшпенділердің мифологиясында тау ешкінің образы бұл құдіреттілген жануардың мекені, қарлы таулардың шыңдарына адам жанын тасымалдаушының образымен байланысты қарастырылады. Бұғы, тауешкі Евразия халықтарының мифологиясы бойынша еркін кіре алатын құдайлардың мекені деп ойлаған.

Тау ешкілердің бейнесінде көбіне олардың жүп-айналы конфигурациялары, сондай-ақ дене бөліктерінен тұратын композициялар кездеседі: бір тұғыр-негізге жиналған бастар. Сақ "алтын адамы" бас киімінің маңдай бөлігінің әшекейінде марал мүйізді қанатты аттың бейнесін ерекше атап кетуге болады. Әртүрлі жануарлар пішінінің мұндай бірігуі, жоғарыда айтылғандай, әлемдік көркемөнер тәжірибесінде жақсы танымал. Олар жануардың бір түрінен екіншісін жасап, материяның бір пішінінен басқасына өте алатын мифологиялық кейіпкерлерге байланысты. Мұндай метаморфоздар ежелгі адамдардың түсінігінде кездеседі.

Себебі, қоршаған әлем адам үшін құпиялар мен жұмбақтарға ғана толы болып қойған жоқ, сонымен қатар адамның көзіне көрінбейтін, кез-келген кейіпке ене алатын шындықтың әлемі де болды. Олардың күші мен құпия энергиясы адам өміріне тікелей әсерін тигізді. Және жоғарғы әлемнің өкілдері кез-келген істі жүзеге асыра алатын аса күшті қабілетке ие болды. Дегенмен, бұл жерде марал мүйізді қанатты ат емес, қанатты ешкінің (өлгендердің жанын тасымалдаушы) бейнесі жайлы мәліметтер бар. Мұнда қандай сюжет суреттелген болсын, сақ бозбаласының бас киімінде тек жоғарғы әлем пантеоны кейіпкерлерінің бейнелері ғана берілген, яғни, бұлардың барлығы аспан әлемінің өкілдері [3, 23 б.].

Бұғы - жолаушыларға жол көрсететін, бақыт пен молшылықтың белгісі есептелген. Сол себепті де ежелгі шеберлер алтыннан жасалатын бұйымдарына бұғының бейнесін әшекейлеген. Бұғыны қастер тұту бүгінгі күнге дейін қазақтар мен қырғыздар ұғымында әлі де сақталып келеді. Олардың қолөнерінде де «бұғымүйіз» және «қошқармүйіз» ою-өрнектерінің негізгі мотивтерінің бірі саналып, жиі бейнеленетіні сондықтан [3, 8 б.].

Көшпелілер үшін қашан да ат қастерлі жануар болғаныны бізге мәлім. «Ат ер қанаты» деп босқа қастерлемеген, ерте көшпелілер көсемін жерлегенде мініс көлігімен бірге жерлеген. Жерлегенде де атты салтанатты әбзелдерімен ауыздықталып, жүгенделіп, арулап көмген. Ат маскаларының төбесіндегі жануар мүйізі сәндік жабуларының нышанды элементтерінің бірі болып табылады. Маскадағы таутекенің мүйізі іспеттес ағаш мүсіндерінің мағынасы тереңде. Таутекенің бейнесі жоғарғы көсемнің атының сәндік жабу – әбзелдерінің басқа элементтерімен өзара байланысты. Бұны жерленген адамның таңдаулылығы туралы идеямен де байланыстыруға келеді. Таутеке – биік таулардың шыңын мекендейтін жануар, кеңістіктің ерекше сферасында, тек таңдаулылардың қолы жететін жерде тірлік жасайды, яғни көсемнің атрибуты ретінде пайымдалған.

Түрлі аймақтардағы ежелгі көшпелілердің мәдениетіндегі ерекше, ортақ дүниелері, діни ұстанымдары зерттеулерде зооморфтық бейнелердегі ұқсастықтарды көрсетеді. Соның ішінде Алтайдың ежелгі көшпелілерінің (Пазырық мәдениеті) сюжеттік жануар бейнесі. Мысалы, жылқының төбесіне бұғы мен таутекенің мүйізі тағылса, бетіне бетперде жапқан, ал тоқымына жыртқыш аңдардың тұяқты жануарларды жұлмалап жатқаны бейнеленген көріністер берілсе, әбзелдерінде ағаштан жасалған, алтын жалатылған салпыншақтары болды. Киімдері мен жылқы әбзелдерінің қандай түсті болғаны да сақталынған. Пазырық жерлеуін зерттеуде ежелгі Алтай көшпелілерінің бас киімінің түрін қалыпқа келтірді. Олардын бас киімдері әдетте жануарлардың мүсіндерімен «әшекейленетін», соның ішінде бас киімнің жоғарғы бөлігінде бұғының, құстың, таутеке-жылқының бейнелері болатын. Алтай көшпелілерінің мәдениетінде бұғы және таутеке мүйізі бар жылқы бейнелерін көп қолдану көбінесе ерлердің сарбаздардың, аңшылардың бас киімдеріне тән екені атап өтілген. Сонымен қатар, құс пен жылқы бейнесінің Көкпен, Күнмен байлан жөнінде ежелгі бейнелеу өнерінің сансыз ескерткіштері сыр шертеді. Ежелгі адамдар ортасында қанатты пырақ бейнесіндегі Күн жайлы, жылқылар немесе құстар жегілген ашвиндар күймесі туралы түсініктер болғаны белгілі. Аспан пырағымен байланысты нанымдарды зерттеушілер ежелгі және орта ғасырлық Орта Азияда кең таралған деп есептейді [4].

Көшпенділердің қолөнер бұйымдарындағы аңдық стильде аңдар мен құстар, қошқар, ат, бұғы, қасқыр, бүркіт және т.с.с. бейнелері тұтастай бейнеленген, ал кейінірек олардың бастары суреттелген. Мысалы, сүйектен жасалған ат әбзелдері бүркіттің басы тәрізді, ағаштан жасалған кейбір әшекей белгілер қасқырдың, қошқардың басы тәрізді бейнеленген. Аңдар тұлғасының осылай дене мүшелеріне алмасып бейнеленуі ою-өрнек түрлерінің дамуына себепші болды.

Біздің дәуірімізге дейінгі мыңжылдықтың ортасында аң стилі өнерінде ою-өрнектік сипатқа өту тенденциясы байқалып, заттық пішіндерді бейнелеуде ою-өрнектің зооморфты мотивтерінің қалыптасуына әсерін тигізді. Халқымыздың тұрмыста қолданған ою-өрнектері олардың көне көшпелі кезеңдерден қалыптасқан дүниетанымынан туған, ешкімге де ұқсамайтын көркемөнер туындысы деуге болады. Көптеген зерттеушілер ежелгі ою-өрнектердің астарында халқымыздың табиғаттан алған әсерін дәлме-дәл түсіруге ұмтылған

ұмтылысы жатқанын айтады. Зооморфтық ою-өрнектер туралы Ә.Марғұлан «тұрмыс-тіршілігі негізінен мал шаруашылығы болғандықтан қазақ ою-өрнегінің негізгілері жануарлар бейнесі, малдың тұяғы, мүйізі, құстардың қанаты, іздері ұғымдарымен тығыз байланысты» деген. Сондықтан болар, арқар, киік, қасқыр, ат, түйе, бүркіт сияқты аң-құстар, жануарлар бейнесі ою-өрнектерде жиі кездеседі [5].

Зооморфтық өрнектердің ішіндегі ең кең тарағаны мүйіздерді бейнелеу еді. Мүйіз элементтері «аймүйіз», «қосмүйіз», «сыңармүйіз», «сынықмүйіз», «қырықмүйіз», «маралмүйіз», «еркешмүйіз», «қошқармүйіз» т.б. түрлерге бөлінеді. «Мүйіз» ою-өрнек кейде ұсақ, кейде ірі болып келеді. Ұсақ түрлері ағаш, сүйек, мүйіз сияқты нәзік қолөнер саласында қолданады. Ірі түрлері сырмақ, текемет, алаша, кілем, сәулет өнерінде сан түрлі мәнерде қолданылады [6].

Зооморфтық өрнекте төрт түлік малдың абстракциялық пішіні ерекше орын алады. Оған мысал ретінде қошқармүйіз, төртқұлақ, түйетабан, ботамойын, түлкібас, құсқанат және тағы басқа оюларын атауға болады. Ою тұлғасына бір халықтың басып өткен жолдары мен дүниетанымы сіңірілді. Сақ заманында пайда болғанына қарамастан «қошқар мүйіз» өрнегі байлық пен молшылықтың, жалпы ырыстың, құттың символы. «Төртқұлақ» үлгісі төрт құбыланың теңдігінің символы. Ал «табақ оюлар», «тоғыз төбе» оюлары тіршілік қайнары. «Омыртқа» — қайраттылықтың, ерліктің белгісі, малдың дене мүшесіне қатысты өрнек.

Көшпелілердің ою-өрнектеріндегі зооморфтар халықтың дүниетанымы мен наным-сенімдерін көрсететін терең символдық мәнге ие. Жылқылар, бүркіттер, қасқырлар және басқалар сияқты жануарлардың суреттері күшті, еркіндікті, даналықты немесе тіпті зұлым рухтардан қорғауды бейнелей алады. Мұндай өрнектер көшпелілердің салт-санасының, рәсімдерінің, күнделікті өмірінің ажырамас бөлігіне айналады.

Зооморфтар немесе жануарлардың, өсімдіктердің және геометриялық фигуралардың стильдендірілген бейнелері көшпелілердің мәдениеті мен болмысының маңызды аспектісі бола отырып, олардың ою-өрнектерінде басты рөл атқарды. Бұл өрнектер тек тұрмыстық заттар мен киімдерді безендіріп қана қоймайды, сонымен қатар халықтың тарихын, наным-сенімі мен құндылықтарын жеткізетін тілдің бір түрі болып табылды [7].

Тарихи дерек көздеріне жүгінсек те, бүгінгі материалдарға қарасақ та қазақ ою – өрнектерінің ішіндегі ең көп кездесетін түрі зооморфтық бейнелер, зоморофтық оюлар. Ертедегі көшпенділердің тіршілік қайнары мен шаруашылығы аңшылық пен мал шаруашылығы болғандықтан, олардың дүниетанымы осы кәсіптермен тікелей қатысты болды. Дала көшпелілердің тасқа бедерлеген ру-тайпалардың таңбасы, адам, жылқы, сиыр, бұғы, керуен, ағаш, өсімдік, құстардың суреттері үлкен шеберлік пен табандылықтың және жоғары деңгейдегі талғампаздығын көрсетеді. Көшпелілер зооморфтық сюжеттерді қолөнер туындыларында бейнелеуде жануардың айрықша ерекшелігіне мән берген. Мысалы, тұяқты жануар бейнесін кеудесі салмақты, құйрығы қысқа, мүйізі жарты ай бейнесінде деген сияқты сыр – сипатына мән беріп бейнелеген [1, 76 б.].

Зооморфты ою-өрнектер де ұрпақтан-ұрпаққа білім мен дәстүрді жалғастыратын мәдени мұраның маңызды элементі болып табылады. Бірегей өрнектер бір руды екінші рудан ажырата алады, сонымен қатар халықтың тарихын, аңыз-әңгімелерін жеткізетін символикалық мәнге ие болды. Сонымен қатар, көшпенділердің ою-өрнектеріндегі зооморфтар табиғатпен үйлесімділік пен оның адам өміріне әсерін көрсетеді.

Қазақ даласын мекендеген көшпенділердің аң стилі өнері күш, қуат культі мен табиғаттағы рөлдердің алдын ала анықталғандығы жайлы философияны көрсетеді. Көркем мәдениетте жануарлар мен өсімдіктердің шынайы әлемінің бейнелері, космогониялық түсініктер тоғысты. Әлем мен оның барлық проекцияларының бірлігі композицияның бинарлы, геральдикалық, айналы құрылымдарында көрініс табады. Барлық қоршаған жануарлар әлемі, балық пен қос мекенділерден бастап, тауешкілер мен мысық тұқымдас жыртқыштарға дейін аң стилі өнерінде көрініс бейнеленді. Олай болса, көшпелілердің ою-өрнектеріндегі зооморфтық стилі тек сәндік элементтер ғана емес, көшпелі халықтардың

рухани әлемі мен мәдениетін танудың кілті, сонымен қатар олардың табиғатпен, салт-дәстүрмен терең байланысының дәлелі.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ өнерінің тарихы. – 3 том. - Алматы, «Өнер», 2007. – 85 б.
2. Сақтардың мәдениеті мен өнері https://www.zharar.ru/kz/bilim/referat/24942-abstract.html
3. Асанова С., Птицина А. Қазақтың ұлттық киімдері және қолөнері тарихы: Оқулық. 2- басылым. – Астана: Фолиант, 2011. - 23 б.
4. Аманжолов Қ. Рахметов Қ. Түркі халықтарының тарихы. 1-ші кітап. – Алматы. 1996.
5. Сақ мәдениетіндегі полиморфтық бейнелер https://stud.kz/referat/show/96524#&gid=1&pid=39
6. Ұлы дала көшпенділерінің дүниетанымы қазақ ұлттық ою – өрнектерінде айшықтануы https://moluch.ru/archive/356/79731/
7. Зооморфтық ою – өрнектер https://el.kz/zoomorfty-_oyu-rnekter_23386/ https://m.vk.com/wall-88222541_115
8. Кішібеков Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең. – Алматы: Ғылым, 1999. 200 б.

ӘОЖ 32:659.1.01

МЕМЛЕКЕТТІК САЯСАТТА PR ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ

Жұмабай Салтанат Сатыбалдықызы
E-mail: saltook7_7@mail.ru
Аударма және Аударма ісі білім бағдарламасының 2-курс студенті
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, аға оқытушысы, гуманитарлық ғылымдар магистрі –
Лукпанов А.А.

Қазіргі қоғамдағы Public Relation қызметі мемлекеттік басқарудың және қоғамның саяси өмірінің бүкіл жүйесінің үйреншікті элементіне айналды, өйткені дұрыс жұмыс істеу және қалаған нәтижеге қол жеткізу үшін билік органдары азаматтармен, қоғамдық ұйымдармен, бұқаралық ақпарат құралдары және қоғаммен байланысқа деген қажеттіліктерін қанағаттандыруы керек.

Мемлекеттік органдар мен қоғамның, азаматтардың дұрыс жұмыс істеуі үшін олардың өзара ынтымақтастығы маңызды, мемлекеттік органдардың жеткілікті қуат ресурстары болуы керек, ал азаматтар қоғам өміріне қатысты маңызды мәселелерді шешуде олармен ынтымақтасуға қабілетті және дайын болуы керек. Public Relation қызметтері осы үшін құрылған.

Бүгінгі таңда «қоғамдық байланыс» немесе басқаша айтқанда, «пиар» мәселелеріне арналған әдебиеттер өте көп. Негізінен бұл әдебиетте оқулықтарда да, монографияларда да «PR» терминінің анықтамасы, PR мамандарының болуының қажеттілігі, PR технологиялары туралы айтылады. Дегенмен, әдебиеттерді мұқият талдау PR-дың табиғаты мен функцияларын түсінуге байланысты белгілі бір мәселенің бар екенін көрсетеді. Бұл «қоғамдық рилейшнз» өзіндік «ғылым» ретінде өмір сүреді, оның мақсаты адамдардың санасына және PR-дың нақты жұмысына әсер ету болып табылатын PR мамандарының мәлімдемелері арасындағы сәйкессіздікте жатыр. Бұл сәйкессіздік PR, оның функциялары мен мәнін анықтау мәселесі бойынша алуан түрлі пікірлердің кең ауқымының болуына әкеледі. Көбінесе «паблик рилейшнз» практикалық немесе кәсіптік қызмет ретінде түсініледі: «Қоғамдық байланыс (PR, қоғаммен байланыс) – бұл жеке тұлғалар, адамдар топтары болып табылатын қоғамдық құрылымдар арасында өзара түсіністік пен достық

қарым-қатынас орнатуға бағытталған нақты кәсіби қызмет. PR қызметінде қолданылатын құралдарға ақпарат алмасу, түсіндіру материалдарын тарату, қоғамдық пікірді зерттеу жатады» [1].

Әйгілі американдық маман Сэм Блэк «паблик рилейшнздің» әдеттегі қызметі төрт түрлі, бірақ өзара байланысты бөліктерден тұрады деп жазады. Біріншіден, бұл талдау, зерттеу және мәселені тұжырымдау. Екіншіден, бағдарлама мен бюджетті әзірлеу. Үшіншіден, коммуникация және бағдарламаны жүзеге асыру. Соңында, төртіншіден, нәтижелерді зерттеу, бағалау және мүмкін жақсартулар.

Қоғаммен байланыс (PR) - бұл адам немесе компания туралы ақпаратты көпшілікке, әсіресе бұқаралық ақпарат құралдары арқылы таратуды басқаруға қатысты әдістер мен стратегиялардың жиынтығы. Оның негізгі мақсаты - компанияның маңызды жаңалықтары мен оқиғаларын тарату, бренд имиджін сақтау және олардың жағымсыз оқиғаларының әсерін азайту үшін жұмыстану. PR қызметтері компанияның пресс-релизі, баспасөз конференциясы, журналистермен сұхбат, әлеуметтік желілердегі жарияланымдар немесе басқа да жерлерде болуы мүмкін.

Public Relations басында мемлекетті басқаруды тиімді жүзеге асыру институттарының бірі ретінде демократияның дамуына әсер етіп, қоғамды ақпаратпен қаматамасыз етуге септігін тигізеді. Сондай-ақ PR посткеңестік елдерде сайлауды, насихатты еске түсіреді, себебі кеңес үкіметі кезінде коммунистік идеологияның негізгі құралдары ретінде насихат құралдарын, ұрандарды пайдаланған болатын [2].

Әлеуметтік қатынастар арнайы саласы ретінде PR-ты психология, логика, информатика, менеджмент және маркетинг сияқты салалар зерттейді.

Саясатта PR қызметтері – бұл саясаткерлердің қоғаммен өзара тиімді қарым-қатынас орнату үшін пайдаланатын стратегиялық коммуникациялық процесс.

Адамдар саясаттағы қоғамдық қатынастарға қарапайым көзқараспен қарайды, тек жаңалықтарды басқару және БАҚ байланысын қамтиды деп есептейді. Дегенмен, бұның артында кризистік (дағдарыстық) коммуникация, волонтерлік қарым-қатынас, мәселелерді басқару және қаражат жинау сияқты басқа да маңызды салалар жатады.

Бірақ неге PR қызметі саясаткерлер жұмысының маңызды бөлігі болып табылады?

PR назар аударуға және жағымды имиджді жасауға көмектеседі.

Саясаткерлер әрдайым өз имиджімен жұмыс істейді. Халықтың саяясаткерлерді қалай қабылдайтыны болашақ сайлаудың нәтижесіне әсер етуі мүмкін. Сондықтан олар әрқашан өздерінің жақсы қырларын көрсетуге тырысады және көпшіліктің назарына түсуге жұмыстанады, әрине, оң жағынан.

Конференцияларды, саяси пікірталастарды және басқа да соған байланысты іс-шараларды ұйымдастыру саяси ұйымдар жалдаған PR тобының жауапкершілігі болып табылады. Саясаткер болуы мүмкін жерлер мен кездесу орындарын бақылап отыру оларға хабардар болу деңгейін арттыруға көмектеседі. Қажетті экспозицияны алу қиын болуы мүмкін.

Саясаттағы PR-дың мақсаты саясаткердің бір өзін жеке көрсетумен шектелмейді, кейде дауыс пен партия үшін саясаткерлер басқа топтарда өздерінің беделін түсіруге мәжбүр болады. PR-менеджер болу оңай емес – адам күшті, тұрақты және сақ болуы керек. Олай болмаса, партия немесе жеке тұлға жағымсыз, тиімсіз сыбыстарға ие болуы мүмкін [3].

PR саяси кризисті (дағдарысты) жеңілдетуге көмектеседі

Өйткені саясаткерлердің әр қадамы өрескел қателіктер мен күтпеген дағдарыстарға айналуы мүмкін. Бұл тәуекелге қосымша, олар үнемі тырнақ астынан кір іздеуге тырысатын қарсы жақпен күресуде болады. Нәтижесінде, PR-менеджерлер өз клиенттерін бұқаралық ақпарат құралдарының және басқа да жалған ақпараттардан қорғау үшін үнемі қысымға ұшырайды.

Саяси PR кандидат пен партияның беделін арттырады.

Саяси PR-науқандар кандидаттар мен саяси партиялардың беделін қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Сайлаушылардың көз алдында жағымды имидж қалыптастыру үшін,

халық алдында сөйлеу мен пресс-релиздерден бастап әлеуметтік медиа мен жарнамаға дейін көптеген коммуникациялық стратегияларды пайдаланады.

Кандидаттың күшті жақтарын, саяси бастамаларын көрсету немесе партияның негізгі құндылықтарын атап көрсету болсын, бұның бәрі халықтан қолдау табу, олармен сенім орнату және қоғамдық пікірге әсер етуді көздейді. Осының бәрін қорыта келгенде, қоғамдық пікір сайлау нәтижелеріне айтарлықтай әсер ететін заманда саяси PR науқандары мемлекеттік қызметке ұмтылғандардың жеке басын және беделін арттыру үшін маңызды құрал болып табылады.

Сәтті саяси PR науқанының жарқын мысалы Барак Обаманың 2008 жылғы президенттік науқаны болып табылады. «Иә, біз істей аламыз» ұраны үміт пен өзгерістердің әсерлі баяндауымен бірге американдықтардың қиялын жаулап алды. Бұл науқан Обаманың беделін нығайтып қана қоймай, Демократиялық партияға қуат беріп, нәтижесінде оның Америка Құрама Штаттарының 44-ші президенті ретінде тарихи сайлануына әкелді [4].

Саяси PR салалары

Саяси PR рөлі басқа да көптеген салаларға таралады. Бір басылымда Джеспер Стромбек пен Спиро Киусис былай деп атап көрсетті:

1) Жаңалықтарды басқару

Көптеген адамдар PR-дың жаңалықтар менеджменті мен БАҚ қарым-қатынасына әсері туралы біледі. Олар тиімді саяси қоғаммен байланыс арнайы баспасөз конференцияларын өткізу немесе пресс-релиз жазу сияқты маңызды тақырыптарды қамту үшін журналистер мен ақпарат көздерін тартуды қажет ететінін біледі. Жалпы алғанда, адамдардың көпшілігі PR менеджменті осымен шектеледі деп ойлайды.

2) Мәселені басқару

Мәселелерді басқару - саяси PR-дың тағы бір маңызды саласы. Бұған саясаткерлер мен олардың партиялары маңызды мәселелерді қалай анықтайтыны, көбірек қайда көңіл бөлу керектігі, оның қалай жеткізу керектігі және хабарланатыны кіреді. PR-менеджерлер осы негізгі бағыттардың барлығын позициялық құжаттар, саяси мәлімдемелер, баяндамалар, пікірталастар және т.б сияқты құралдар арқылы басқаруға тырысады.

3) Іс-шараны ұйымдастыру

Public Relations менеджерлері саясаткерлердің хабардар болу деңгейін арттыруға көмектесетін саяси оқиғаларға көп уақыт пен күш жұмсайды. Олар партиялық конгрестер, онлайн вебинарлар мен кездесулер, қаражат жинау немесе қалалық мәжілістер сияқты іс-шараларды жоспарлауға, басқаруға және өткізуге жауапты.

4) Бағалауды басқару

PR қызметінің нәтижелерін өлшеуге болады ма? Мұны жүзеге асыру үшін бірнеше фирмалар, жеке тұлғалар және топтар әртүрлі үлгілерді, электрондық кестелерді және бағалауларды әзірледі. Бірақ, PR күшінде олардың жетістіктерін өлшеуге болатын нақты аналитика жоқ, сондықтан олар жай ғана бағалау ретінде саналады. Дегенмен, бағалауды басқару процесі қажет. Бұл жұмыс саясаткерлердің мақсаттарына жетудегі PR қызметінің маңыздылығын көрсетеді және жақсарту бағыттарын анықтауға көмектеседі [5].

Цифрлық саяси PR

Саясаткерлер әлеуметтік желідегі аккаунттарын қалай басқарады? Олар өздері басқарады ма, әлде PR компаниялары ма?

Көптеген саясаткерлер әлеуметтік желідегі әрекеттерін PR-менеджермен кеңесіп жасайды, бірақ олар көбінесе өздері басқарады. Дегенмен де, саясаткерлердің әлеуметтік аккаунтарын сыртқы компанияға қалдыру, олардың өз аккаунттарын өздері басқарғанға қарағанда тиімдірек болды және көбірек пайда әкелді.

Бұған мысал ретінде АҚШ-тың бұрынғы президенті Дональд Трампты келтіруге болады, ол көптеген әлеуметтік желі ережелерін бұзғаны үшін оған әлеуметтік медиа платформаларында тыйым салынған. Егер ол өзінің әлеуметтік желісінде белгілі бір жазбаларды бірден жариялаудың орнына, алдымен біреумен талқылағанда, ол осы сияқты жағымсыз жағдайлардың алдын алар еді.

Бұл мысал негізінде пиар менеджерімен жұмыс істегенде, олар белгілі бір жазбаға халықтың қалай қарайтынын, бұның беретін теріс әсерін, саясаткердің өзіне тиетін керек емес сыбыстарды болжап, оның алдын алар еді. Бұл жерде пиар менеджерлерінің жұмысы оңай болып көрінгенімен, маңызды екенін көре аламыз.

Берілген мысал әлеуметтік медианың қазір әлемде болып жатқан жағдайға қаншалықты әсер ететінін көрсетеді. Саясаткерлерді миллиондаған адамдар қарап отырады. Мысалы, Барак Обаманы алайық, оны Twitter-де 130 миллионнан астам адам қарап отырады. Бұл оны саясаткер ретінде осы нақты әлеуметтік медиа платформасындағы ең көп жазылатын және ең ықпалды аккаунтардың бірі етеді.

Осы жерден түйетініміз, әлеуметтік медиа стратегиясын мұқият жоспарлау кез келген маңызы бар басқа іс-шараларды ұйымдастыру сияқты бірдей маңызға ие [6].

Қазақстандағы Public Relations

PR Қазақстанда 1990-шы жылдары пайда болды, үгіт-насихат, ұран сөздері бірден қоғаммен байланыс терминдерімен алмастырылды және қоғаммен байланыс бизнес құрылымдарда емес алдымен мемлекеттік органдарда дамып, бастау алды. Себебі, посткеңестік елдерде қоғаммен байланысты алғаш рет қоғамның басқа салаларында емес, сайлау процесінде қолданған болатын. Адамдар алғашқыда **Public Relations-тың** мәнін түсінбеді, бұл саланың мамандары да болмады, ол кездері қоғаммен байланыспен филологтар, журналистер, тарихшылар, философтар, саясаттанушылар, психологтар айналысқан болатын. Өйткені, қоғаммен байланыстың мәнін кім қалай түсінсе, солай пайдаланған болатын. Мемлекеттік органдар PR-ды бұрынғы идеологиялық құрылымнан қалған ескірген, көнерген әдістердің жалғасы ретінде қабылдады. Міне, сондықтан да PR-ды посткеңестік елдерде мемлекетпен байланыстыратыны осыдан. Ал бүгінде PR биліктің бөлінбес коммуникативті аспектісі болып табылады. Қазір еліміздегі барлық атқарушы биліктің қоғаммен байланыс орнататын бөлімдері немесе баспасөз қызметі бар. Осы арқылы олар өз ұйымдарының бұқара үшін мейлінше ашық екенін көрсетуді көздейді. Бұл ашық қоғам үшін аса қажет.

Көпшілік арасында PR-ды алдау, өтірік айту, елес, арман, манипуляция ретінде қабылданады. PR-дың келісімге келу, коммуникативті байланыс орнату, делдалдық қызметін атқару сияқты игі мақсаттарына қарамастан ол басынан бастап лас технологиялар, алдау-арбау ретінде көпшіліктің көңілінде орын алды, мәселен, «бұл жай ғана пиар ғой», «қара пиарды қолданған», «кәдімгі пиар», «пиарлау» деген сияқты ойлар бұқара санасына сіңісіп қалған. Яғни халық арасында PR аббревиатурасын оқығанда жарнамалау, алдау сияқты негативті ой-пікір туындайды.

Жалпы алғанда, еліміздің саяси нарығында мемлекеттік PR әлі де болса даму үстінде, себебі оған мейлінше маңызды деп мән берілмейді. Әр түрлі PR агенттіктердің бағалауы бойынша, тек сайлау кезінде ғана мемлекет тарапынан тапсырыс келіп түседі, ал жай уақытта онша мән берілмейді екен. Мұндай жағдайдың орын алуына басты себептердің бірі мемлекеттің бұл қызметке байланысты қаржылық ресурстарының болмауы, еліміздің бюджетінде арнайы ақша бөлінбеуі, бұл мәселені маңызды деп есептемеуі де әсерін тигізіп отыр. PR-ды тиімді жүзеге асыру үшін мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарын, мақсаты мен міндеттерін, коммуникация әдіс-тәсілдерін анықтап, көздеген аудиторияны тандау, іс-шаралар жоспарын құруды қажет етеді. Бұқарамен байланыс қызметтерінің мақсаты билік органдары қызметтеріне қоғамдастық алдында олардың беделін, сенім мен қолдауды қамтамасыз ету [7].

Қорытындылай келе, қай мемлекетте болмасын, саясатта PR-дың рөлі маңызды және оны дамыту мемлекеттегі өзара қарым-қатынастың жақсаруына, берік болуына, кем дегенде, ашық болуына септігін тигізетінін анықтадық.

Бұл технологияны тек саясатта емес, басқа да салаларда қолдануға болатынын, сонымен қатар саясатта пиарды қолданбай, қателік жіберу, қолданып, қалай әсер еткені жайлы да атап өткен болатынбыз.

Бұл технология маңызды болғанымен, бұны әрі қарай қолданудың маңызы бар ма? Заман бір орнында тұрмайтындай, халықтың ойы мен көзқарастары да өзгеріп отырады. Осыны қадағалап, саралап отыратын адамдардың ойлары саясатта, кез келген бизнесте маңызды болады. Себебі қоғамның ойы мен әрекетін олар стратегиялы түрде алдын-ала болжап, әрдайым бір қадамға алда жүреді, болуы мүмкін ең жақсы, ең жаман сценарийді ойластырып қояды. Мұның өзі мемлекет ішіндегі істерге едәуір әсер етеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Федотова Л.Н. Паблик рилейшнз и общественное мнение. СПб. Питер, 2018.
2. Блэк С. Паблик рилейшнз. Что это такое? М.: Новости, 2015.
3. Хеслоу Ф. Практическое руководство по паблик рилейшнз / пер. с англ.; под ред. А.Н. Андреевой. СПб. Издательский Дом «Нева»; М.: ПЛМА-ПРЕСС Инвест, 2020.
4. Чумиков А.Н. Связи с общественностью: учеб. пособие. 2-е изд., испр. и доп. М.: Дело, 2021.
5. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2015.
6. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне: пер. с нем. М.: Весь Мир, 2021.
7. Фурс В. Н. Философия незавершенного модерна Ю. Хабермас. Минск: ЗАО «Эконом пресс», 2018.

ӘОЖ 9(574)

АЛАШОРДА ТАРИХЫ: ШЕТЕЛДІК ДЕРЕК КӨЗДЕРІНДЕ

Баком Ира
E-mail: bakom.irra@mail.ru
тарих мамандығының I курс магистранты
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, т.ғ.д., профессоры – **Ахмет А.Қ.**

Ұзаққа созылған отаршылдық үстемдік дүниежүзілік тарих ғылымының жетістіктерін пайдалана отырып, қазақ халқының шынайы тарихын жазуға мүмкіндік бермеді. Отаршылдық тәртіптің идеологиялық сақшылары Қазақстанның қоғамдық ғылымдарын Батыстың қоғамдық ой-пікірінен барынша қорғап, оқшау ұстап келді. Батыс ғалымдары біздерде «ақтаңдақтар» ретінде есептеліп келе жатқан, бұрмалаушылыққа ұшыраған мәселелермен соның ішінде халқымыздың ұлт-азаттық қозғалысы, Ресей империясының отарлау саясаты, «Алаш» және «Алашорда», XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы ашаршылық тарихымен көптен бері айналысып келеді.

Белгілі тарихшы-ғалым, шоқайтанушы К.Л.Есмағамбетовтың (1938-2016) «Қазақтар шетел әдебиетінде» кітабы [1] қазақ халқы тарихын зерттеуге қосылған елеулі еңбектердің бірегейі.

Халқымыздың тарихы АҚШ, Англия, Франция, Түркия, Германия т.б. зерттеліп, әр түрлі еңбектерде жазылып, таралып келген. Бірақ бұл еңбектер әуелі ресейлік, одан кейін кеңестік империялық отаршылдық саясат ықпалымен қазақтардың өздерінен жасырын, құпия жағдайда кітапханалардың көпшілік бара бермейтін арнаулы қорларында қалтарыста сақталып, қатаң бақылауда болған. Отаршылдық саясат қазақтың өзін-өзі қандай халық екенін, қандай тарихы бар екендігін білмей, өзге елдердің өткені мен бүгінін қызықтап, соларға еліктеп өсіп-өркендеуіне «бағыттады».

Төл тарихымызды тек «орыс терезесі» арқылы көріп үйренгеніміз жасырын емес. Сондықтан да Көшім Лекеруұлы кітабының құндылығы сонда Алаш һәм Алашорда тарихына қатысты шетел ғалымдарының әр уақытта әр тілде ағылшынша, неміс, француз тілдерінде жарық көрген материалдарының берілуі. Бұл материалдарда қазақ елін отарлау саясаты,

Кеңес империясының бодандық бұғауы қыспақтары, 1917-1919 жылдардағы отарлық шынжырдан шығып кету жолындағы Алашорданың алғашқы аяқ алыстары, халқымыздың аяулы да айбарлы қайраткер ұлдары өмірі мен өнегесі туралы көп мағлұматтар алуға болады.

Алашорда тарихына қатысты құнды пікірлер АҚШ-тың Колгейт университетінің профессоры Марта Брилл Олкоттың «Қазақтар» атты монографиялық зерттеуінде ерекше орын алады.

М.Б.Олкот монографияның «Кеңес империясының құрамында» тарауында: «1917 жылғы Ақпан революциясы туралы хабарды қоғамның барлық жіктері қошметпен қарсы алды. Қазақтар Уақытша үкіметі қолдады және көптеген оқыған жастары қазақтың ұлттық – Алашорда партиясын құрып, өздерінің мүддесіне сәйкес жұмыстар жүргізді. Қазақтардың басым көпшілігі жаңа большевиктік режимді қолдаудың қиын екенін түсініп оның орнына Алашорда автономиялық үкіметін құру жолын таңдайды. Даланы 1917 жылғы желтоқсаннан 1919 жылдың ортасына дейін басқаруға қадам жасаған бұл үкімет большевиктік басшылықтың орнығуына кедергі жасау мақсатында ақтардың талай күштерімен бірігіп күресіп келді», - деп Алашорданың қиын-қыстау кезеңдегі ұстанған тактикасы жөнінде тұжырым жасайды [1, 122-123 б.б.]. Зерттеуші ғалым еңбегінде Міржақып Дулатов пен Ахмет Байтұрсыновтың екеуі де Қазақтың тәуелсіз де автономиялы мемлекетін құруға үндеді деп тарихи әділ бағасын берген. «Мәскеудің Қазақ автономиясы жөніндегі саясаты мен нақты іс-қимылдары әлі де күдік, талас-тартыс туғызып келеді, Міржақып Дулатов қазақтардың большевиктермен бірігуіне қарсы шығып, неғұрлым ашық дауыс көтергендердің бірі болды; ол «Кім – дос, кім – жау» деген мақала жазып, оны «Сарыарқа» газетінде (1918 жылғы 3 наурыз) бастырады [1, 140 б.], мақалада большевиктер патша мен христиан миссионерлері сияқты үлкен жау болып табылады, өйткені олар Қазақ автономиясы идеясы мен Алашорданың ерікті жолмен сайланған мүшелерінің билігіне шабуыл жасады деп өз көзқарасын білдіреді.

Зерттеуші қазақ зиялыларының арасында өзара алауыздықтың болғандығына назар аудара отырып, былайша жазды: «Алашорда мүшелері 1918 жылғы сәуірге дейін Ленин мен оның серіктестерін қолдауға бола ма деген мәселе жөнінде пікір жарыстырып келді. Сәуірдің ортасында Халел Ғаббасов Мәскеуге келіп, Сталинмен жолығады. Араларында келіссөздер жүріп жатқанда Сталин 1918 жылғы 21 наурызда Тоғысовтың өзінің атына жіберілген жедел хатын алады, онда Тоғысов «контрреволюциящыл» Ғаббасовты тұтқынға алуды ұсынып, қазақ қауымы ішінде большевиктердің мүддесін тек «Үш жүз» партиясы ғана іске асыра алатындығын мәлімдейді, өйткені «Үш жүз» Ленин идеяларын басшылыққа алады деп қосады. Жеделхаттың Тоғысовтың жетесіздігін бейнелейтіндігінен өзге бірдемеге қатысы болды ма, болмады ма, болжау қиын, өйткені ол ешқашан Лениннің сеніміне ие болып, немесе жауапты тапсырмасын орындап көрген емес. Сталиннің Ғаббасовпен арадағы пікірталасы сәуірде нәтижесіз үзіледі, себебі Ғаббасов большевиктер мен қазақтардың алдына қойған мақсаттарының бір-біріне қайшы келетіндігіне және большевиктік биліктің өмірінің қысқа екендігіне күмән келтірмейді», - дейді [1, 140 б.]. Бұдан шығатын қорытынды «ұлтшылдардың» көзқарастары большевиктермен мүлдем тоғыспайтындығы айқын байқалады.

Елдегі саяси оқиғалардың шиеленісуіне орай қалыптасқан жағдайға ғалым былайша баға береді: «...Солтүстіктегі большевиктердің күші аз ғана мың адамнан тұратын және олар европалық Ресейде бөлініп қалған болатын; партизандық ұрыстар поездар мен керуендер қозғалысын тежеп, дала арқылы өтетін коммуникацияларды істен шығарды, сондықтан 1919 жылғы мамырда Семейдегі Алашорда мен оның Оралдағы (Жымпитыдағы) комитеттері өз алдарына дербес қызмет атқаратын орталықтар болып, екіге бөлінуге мәжбүр болды» [1, 142 б.].

Кеңестік деректердің ұзақ уақыт бойы Қазақ автономиясын құрудағы алғашқы тәжірибенің болмысын үнемі қаралап келгендігі себепті қазақтың өзін-өзі басқарып, еңсе көтергені туралы әрекеттердің ізіне түсу мүмкін емес. 1918 жылдың жазында Алашорда үкіметі өзінің әкімшілік құқын ойдағыдай ұстап, қазақ халқына өз билігін тұрақтандырып

келе жатқандай көрінді. Алайда, большевиктердің Шығыс майданын ашу туралы шешімі ұрыс қимылдарын күшейте түсуге әкеліп соқтырды деген пікірге келеді.

Шетелдік ғалымның мына бір дәйегі назар аударарлық «Бес жылдан кейін азамат соғысының тарихы жөнінде Тұрар Рысқұлов былай деп жазды: «Алашорда өзінің құрылғанының алғашқы жылдарында прогресшіл де революцияшыл күш болды және оларды қалың бұқара халық қолдады. Рысқұловтың өз көзімен көрген дәлелдері ерте тұста большевиктерді қолдаған қазақтардың қазақтың қалың бұқарасынан бөлініп қалғандығын ашық айтқызып отыр. Бұл большевиктердің жеңісі туралы хабарды халық бұқарасы қуана қарсы алды деп қақсап келген кеңестік дәстүрлі тарихнамаға әрине қайшы келді» [1, 135 б.]. Ғалым бұл мәселеде өте орынды пікір білдіргенмен ерекшеленеді.

1953 жылы ағылшын тарихшысы У. Коларц «Россия және оның отарлары» (Лондон, 1953) атты еңбегінде: «Төңкерісті Ресей империясының барлық ұлттары атынан сөйлеуге тырысқан орыс большевиктік партиясы ғана ұйымдастырды. Ұлттық аймақтардағы халық мүддесіне жат большевиктердің жеңісі Арменияда дашнактар, Әзірбайжандағы мусаватистер, Қазақстандағы Алашорда және Түркістандағы Шура-Исламия сияқты күштердің көзін құрту арқылы ғана мүмкін болды», - деген еді [1, 148 б.]. Большевиктер әу бастан үкімет басына қарулы төңкеріс арқылы келіп, өздерінің биліктерін ұлттық аймақтарда да қарудың күшімен орнатқаны белгілі. Өкінішке орай ұлт аймақтарындағы ұлттық саяси партиялардың іс-қимылдары кеңестік тарихнамада ұзақ жылдары бойы біржақты қара күйе жағылып, насихатталды.

Оның мысалы 1950 жылы Бүкілодақтық Коммунистік (б) партиясы Орталық Комитетінің баспа секторы тарапынан Қазақ КСР Ішкі істер министрлігіне қарасты Архив басқармасының 1948 жылы шығарған «Алма-Ата в период октября и в годы гражданской войны» (Летопись событий) атты кітабын талқылап және көпшілік пайдаланудан алып тастауға тапсырма берілгендігі [2, 76-78 пп]. Саяси қырағылықтың «авангарды» Қазақстан К(б)П ОК-ті өз тарапынан кітапта елеулі кемшіліктердің барлығын архив басқармасына ескертеді. Атап айтсақ, кітаптың І-тарауында революция жылдарында бұқара халықты ұйымдастыру және мобилизациялау шараларына байланысты жүргізілген жұмыстарға негізінен контрреволюциялық күштердің құжаттары енгізіліп, көп орын берілгендігі ерекше назарда ұсталды. Кітапқа бұл құжаттардың енгізілуіне байланысты республика архив басқармасының бастығы З.И.Чумак контрреволюциялық күштердің құжаттарын пайдалана отырып, олардың келісімпаздық, буржуазиялық, контрреволюциялық іс әрекеттерін әшкерелейтін қажетті құжаттардың енгізілуі себептерінің бірі сол тұстағы жергілікті большевиктік ұйымдар құжаттарының сақталмауына байланысты, «жау лагерьдегі» элементтердің құжаттарын пайдалануға мәжбүр болғандығымен білдіреді.

Бұдан шығатын қорытынды архив органдарының археографиялық жұмыстары да партиялық «қырағылықтың» ерекше назарында болғандығына куә боламыз.

Саяси зерттеу орталығы болып 1919 жылы құрылған АҚШ-тағы Гувер соғыс, революция және әлем институтының аға ғылыми қызметкері Р.Конквест «Соңғы империя» (Лондон, 1962) атты зерттеуінде: «Ресейдің саяси жағынан ыдырап кетуінен қауіптенген большевиктер азамат соғысы барысында күштерін жинақтап, өздерінің тәуелсіз мемлекеттерін құрған Азия халықтарының ұлт-азаттық қозғалысын күшпен басуға кірісті. Демократиялық және автономиялық республика құруға тырысқан қазақтардың ықпалды ұлтшыл ұйымы 1917 жылдың 5-13 желтоқсанында Орынборда өткен съезінде «Алашорда» атты өз үкіметін құрды. 1918 жылғы 17 қаңтарда большевиктер әскерлері қалаға басып кірді, сонымен тәуелсіз қазақ мемлекеті қысқа ғана өмір сүрді», - деп әділ бағасын береді [1, 151 б.].

Ғалым «Ресейдегі тәжірибелер. 1931 жыл» (Питтсбург, 1932 жылы) еңбегінде: «Қазақстан 18-19 ғасырларда жаулап алынды, бірақ революция кезінде «Алаш» партиясының басшылығымен өзінің ұлттық өкіметін құрды, оны Қызыл Армия талқандады. Өлкеде коммунистік қозғалысқа еш негіз болмағанымен, кейбір Алашорда басшылары жаңа әкімшіліктің құрамына енгізілді».

Большевиктердің екіжүзді саясат ұстанғанын тағы бір шетел ғалымының төмендегі пікірінен нақты байқауға болады.

«1917 жылға дейін-ақ Ленин өкімет үшін күресте Шығыстың маңызы зор екендігін атап көреткен. Отар елдердің халықтары болашақ дүниежүзілік революцияда шешуші рөл атқарады деп сеніп, ол ұлттардың өзін-өзі билеу ұранын бар күш-жігермен қолдады...

1917 жылы шілдеде қазақтар өздерінің Алашорда үкіметі арқылы саяси бағдарламасының ең маңызды талаптарының бірі ретінде территориялық автономия беру жөнінде мәселе көтерді. Автономия идеясы түркі халықтарын мазалап келген аграрлық мәселемен тығыз байланысты еді», -деп ұлттардың өзін-өзі билеу және жер мәселесінің өткір тұрғандығын Гарвард (АҚШ, Кэмбридж қаласы) университетінің профессоры Р.Пайпс «Кеңес Одағының қалыптасуы. Коммунизм және ұлтшылдық. 1917-1923 ж.ж.» аталатын еңбегінде атап өтеді [1, 151 б.]. Өз саясатында Кеңес өкіметі ұлттардың өзін-өзі билеу ұранын тек бет перде ретінде ұстанғаны тарихи ақиқат. Оның нақты мысалы «ерікті» Қазақ КСР басшыларының (Ж.Шаяхметов (1946-1954), Д.А.Қонаев (1960-1962, 1964-1986), Н.Ә.Назарбаевтан (1990-1991) басқаларының) өзге ұлт өкілдері болғаны. Профессор Р.Пайпс ұлтшылдардың саяси әлсіз жақтарына ерекше назар аударып, мынадай пікір білдіреді: «Большевиктер революцияға ұзақ дайындалды және өкімет басына келерде елді қалай билеу жөнінде толық түсініктері болды, ал ұлтшылдарда мұның бірі де болмады. Оларға идеологиялық шыңдалуға, саналы партия кадрларын дайындап шығаруға уақыт жетпеді. 1917 жылы ұлт қозғалыстарында ауыз бірлік болмады, олардың консервативтік, либералдық және радикалдық ағымдарға бөлінуі тиісті нәтижелерге жетуге кедергі жасады. Ұлтшылдардың тағы бір әлсіздігі негізінен орыстардан және орыстанғандардан тұратын қала халқын өз жағына тарта білмеуінде, ал кейбір буындарда осыған ынтаның жоқтығында да еді...», [1, 152 б.] деп жазды.

1951-1953 жылдары Лондондағы түркология орталығының жетекшісі болған О.Кэроу «Кеңес империясы» атты еңбегінде: «Ұлтшылдық – шет ел империализмінен құтылудағы бірден-бір пайдалы ұран, сондықтан коммунистердің мақсаты ұлтшыл қайраткерлерден құтылу болып табылатындығын» ашық жазды [1, 154 б.].

Бұл келтірілген деректер арқылы Алаш және Алаш Орда тарихына шетел ғалымдарының сыни тұрғыдан қараған көзқарастарына қанық боламыз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Есмағамбетов К.Л. Қазақтар шетел әдебиетінде – Алматы: «Атамұра – Қазақстан», 1994. –240 б.

2. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА), 544-қор, 1-тізімдеме, 1145-іс.

ӘОЖ 94 (574.1)

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫ ОҚЫҒАН ОРАЛ РЕАЛЬДЫҚ УЧИЛИЩЕ ТАРИХЫ

Кереева Фарида, Қайырбек Назерке
E-mail: bbaktyly@bk.ru
«Тарих» білім беру бағдарламасының 3 курс студенті
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ., Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, т.ғ.к, қауымдастырылған профессор - **Боранбаева Б.С.**

Тәуелсіз қазақ мемлекетінің іргетасын қалауға үлкен үлес қосқан Алаш қайраткерлерінің еңбегі – ұлт қазынасы үшін ұмытылмас мұра. Қазақстан Тәуелсіздігінен кейін алаш зиялыларының өмірі мен қызметін зерттеуге арналған іргелі еңбектер жарық

көріп келеді. Олардың есімдері ұлықталып, елді мекен, көше, оқу орындарының атаулары берілді.

Мәселен, Орал қаласындағы XIX ғасырдың екінші жартысында ашылған реалдық училище бүгінде білім ордасы жоғары педагогикалық колледжі Батыс Алаш қайртакері Жаһанша Досмұхамедов есімімен аталады. Өйткені Алашорданың Батыс бөлімшесінің төрағасы, заңгер Ж. Досмұхамедов 1899 – 1905 жылдар аралығында осы Орал әскери реалдық училищесінеде оқып, Орал облысының стипендиаты ретінде Мәскеу университетінің заң факультетіне түскен еді. Сондай-ақ Халел Досмұхамедов, Бақтығали Бисенов, Ғұмар Есенғалиев, Нұрғали Ипмағамбетов т.б. қазақтың тұңғыш дәрігерлері мен зиялылары осы реалдық училище түлектері.

XIX ғасырдың бас кезінде I Александр ағарту ісі бойынша Ресейде сауатсыздар офицерлікке алынбасын деген ереже бекітті. Осыған байланысты 1812 жылы Халық Ағарту министрі граф А.Ф. Разумовскийдің бұйрығымен Оралда алғашқы үш сыныптық бастауыш мектеп құқығымен әскери училище ашылды. 1820 жылы училищеде 10-15 оқушы білім алды. 1831 жылы уездік училище құқығындағы Орал әскери училищесі Орынбор училищелер дирекциясы құрамында Қазан оқу округінің қарамағына еніп, әскери білім беретін жалғыз оқу орнына айналды. Училищеге Санкт-Петербургтен мұғалім Белогаев пен мұғалімнің көмекшісі Пиняев арнайы шақыртылды.1870 жылы 26 қыркүйекте әскери училищеде Орал қаласындағы ерлер классикалық гимназиясы болып қайта құрылды [1. 112-113 с.]. Гимназияның жанынан үш жылдық оқу курсымен бірге дайындық мектебі ашылды. Дайындық сыныптарда балалар тек мінажат ету, оқу, хат тану және арифметиканың екі әдісін білетін болса, бірінші сыныпта 9 пән игерді. Олар: физика, география, тарих, логиканың қысқаша курсы, сурет салу, сызу, математикалық география, орыс-латын тілі, шіркеу славян тілі оқытылды. Гимназияда кітапхана, мұражай мен аспаптары бар физика кабинеті ашылса, география кабинеті құрал-жабдықтарымен толық қамтамасыз етілді. 1895 жылы училище жанынан басқа өңірлерден келген оқушыларға арналған жатақхана ашылып, кедей отбасынан шыққан жақсы оқитын оқушыларға шәкіртақылар тағайындалды. Шәкіртақы жылына 60 - 120 рубль аралығында бекітілді. 1900 жылы реальды училищеде 19 оқытушы сабақ берсе, 287 шәкірт білім алды [2.116 с.].

Реалдық училищеде кластан класқа көшіру бақылау емтиханы арқылы жүргізілген. Қабілетімен көзге түскен оқушылар келесі класқа емтихансыз көшірілген. Мәселен, 1899-1900 оқу жылында Досмұхамедов Жанша II класқа, 11 оқушының ішінде Дасбаев Нургали III класқа, V класқа көшірілген 5 оқушының үшеуі Бердеев Ғұбайдолла, Досмұхамедов Халел, Ипмағамбетов Нұрғали емтихансыз көшкен, ал Сарбупеев Темирхан, Сарығожин Сабыржан екеуі емтихан арқылы көшірлген. 1900-1901 оқу жылында дайындық класынан I класқа емтихансыз көшірілген 14 оқушының ішінде 1 мұсылман баласы – Букишов Джумагали, II класқа көшірілген 6 оқушының ішінде Купжасаров Искендирь емтихсансыз көшкен. III класқа Досмұхамедов Жанша тағы да емтихансыз көшірілген. IV сыныпқа Досбаев Нургали емтихан арқылы, ал VI класқа Берддев Ғұбайдолла, Досмұхамедов Халел, Ипмғамбетов Нұрғали, Бекімов Молданияз, Күсепқалиев Шабазгерей емтихансыз көшірілген. Демек, болашақ қазақ зиялылары білімді оқушылар қатарынан көрінген [3, 33 с.]. Батыс Қазақстан облыстық тарихи - өлкетану музейінің қорында өлкеміздеи шыққан алғашқы қазақ дәрігерлері Н.Ипмағамбетов, Ғ.Есенғұлов, Б.Бейсеновтардың жеке құжаттарымен қатар олардың осы реалдық училищені бітіргендігі туралы аттестаттары сақталған. Училищенің толық класын аяқтағаны үшін берілетін аттестатта олардың сабақ үлгерімі мен ерекше тәртібі үшін жоғары бағалар қойылған.

Реалдық училищеде жақсы оқып, үлгілі тәртібімен көзге түскен оқушылар I, II дәрежелі марапаттарға ие болған. Мысалы, I класс бітірген Купжасаров Искендир I дәрежелі марапатқа, II класс бітірген Досмұхамедов Жанша II дәрежелі марапатқа және алғыс хатқа, V класс бітірген Досмұхамедов Халел кітап және мақтау қағазына ие болған.

Сонымен қатар, бейнелеу өнері (по рисованию) пәні бойынша ерекше қабілетімен көзге түскен II класс оқушысы Досмұхамедов Жанша, V класс оқушылары Досмұхамедов Халел, Ипмағамбетов Нұрғалиға ерекше сыйлықтар берілген [3, 78 с.].

Бұл реалдық училищені бітірген түлектеріне Императорлық Мәскеу техникалық училищесі, Мәскеу әскери училищесі, Харьков ветеринарлық институты, Мәскеу ауылшаруашылық сияқты оқу орындарына жолдамалар берілген. Жоғарыда айтылғандай, осында жолдамаларға ие болған Ғұмар Есенғұлов, Бақтығали Бейсенов Саратов қаласындағы Императорлық Николаев Университетін, Нұрғали Ипмағамбетов Қазан қаласындағы Императорлық Университеттің медицина факультетін тәмәмдады.

Уақыт өте келе Орал қаласындағы тұрғындардың саны көбеюіне және этникалық құрамындағы өзгерістердің нәтижесінде гимназияның мәртебесі жоғарылады. Оқуға офицерлер мен қарапайым қазақтың балалары қабылданып, оқытуға тарту үшін кедей отбасының балалары қазына есебінен киім-кешек, күртеше, шинель тігіліп, берілді. Училищені жақсы бітірген оқушылар училищеде мұғалімнің көмекшілері ретінде қалдырылды. А. Д. Стольпиннің өтінімі бойынша 1859 жылы Орал әскери училищесінің алты тәрбиеленушісі оқуын ары қарай жалғастыру мақсатында Казань, Санкт-Петербург қалаларыңа жіберіліп, медицина және архитектор факультетіне оқуға түседі.

Училищеде оқудың басталуы – 16 маусым болды. Бұл күні мектеп директоры, мұғалімдер оқушыларды жаңа оқу жылымен құттықтап, 7 қазан күні шаған өзенінің жағасы бойына ағаш отырғызып, баптайды. 21 қараша училище жұртшылық алдында есеп беріп, хор, оркестр өнерлері көрсетілді. Училищеде Ақпан төңкерісі кезінде жергілікті қазақ билігін қорғауға тұрған Ақ Гвардия отряды құрылды. Кейін училище қабырғасынан интеллегент, еркінді сүйетін, намысшыл Алашорда үкіметінің болашақ жетекшілері шықты.

Әскери училищеден Батыс Алашорда үкіметінің жетекшілері мен қоса қоғам қайраткерлері, болашақ академиктер, атақты ғалымдар шықты. Жоғарыда айтылғандай, Жаһанша (Жанша) Досмұхамбет, Халел Досмұхамбет, Б.Бисенов, Ж. Бүйшев, Е. Көпжасаров, Қожахмет Әзмұратов, Ж. Сүйінтұров, А. Алтышев, О. Әзмұратов, Н. Досбаев, Н. Ипмағамбетов, Е. Қасаболатов, Б. Атшыбаев, Б. Жаңқадамов, С.Сарығожин, Б. Халилов, И. Қашқынбаев, Ғ. Бердиев, С. Тамашев, Р. Молдыбаев, Ғ. Есенғұлов секілді нар тұлғалар білім алды.

Бейсенов Бақтығали – Батыс Алашорда қайраткері, алғашқы қазақ дәрігерлерінің бірі. Ол 1889 жылы Орал облысы, Ілбішін уезі, Қызылжар болысы, 5-ауылда (қазіргі Ақжайық ауданында) туған. Әкесі Бейсен сауатты, дәулетті адам болған. Болыстық орыс-қазақ мектебін, қалалық Романов орыс-қазақ училищесін және 1901 жылы осы училище жанындағы жоғары оқу орнына даярлайтын қосымша класты бітірді. 1902-1910 жылдары Орал реальдық әскер училщесінде оқыды. Училище оқушылары Ұ.Есенғұлов, И.Қашқынбаев, Ы.Шұғыловтармен бірге 1-орыс революциясы тұсында «Фикер» газеті маңына ұйысқан Қазақ кадеттер партиясына ниеттес болды, осы үшін жандарм бақылауына ілікті [4]. 1910 жылы тамызда Саратов университеті медицина факультетінің 1-курсына қабылданды. Арнаулы талапқа сәйкес, 1911 жылы Орынбор халық ағарту округінің сынақ алу комитетінде латын тілінен балалар гимназиясының 8-класы көлемінде сынақ тапсырып, оқуын жалғастырды. Бірінші дүниежүзілік соғысқа байланысты оқу курсының тоғыз семестрін мерзімінен бұрын аяқтады. Университет сынақ комиссиясының 1917 жылғы 30-сәуірдегі қорытындысымен дәрігер мамандығын алып елге келді. Орал облысы 13-Қызылкүлгін ауылдық-дәрігерлік учаскесінде дәрігер болып істеді. Болыстық, уездік дәрежеде земство мекемелерін құру қызметіне қатысты. Інілері, Орал реальдық әскер училищесінің түлегі Ишанғали Бейсенов Жымпитыдағы Ойыл уәлаятының прапорщиктер мектебін бітіріп, штаб офицері болып қызмет етті, Зепқали Бейсенов Ойыл юнкер мектебін бітіріп, Алаш полкінде жүзбасы болды. Батыс Алашорда таратылғаннан кейін Б.Бейсенов 1920 жылдан бастап Орал облысындағы Калмыков уездік денсаулық сақтау бөлімінің меңгерушісі болып қызмет атқарды [5, 95 с.].

1924 жылы Жымпиты уезіндегі Байғұтты ауруханасының меңгерушісі. Одан кейінгі жылдары Жымпиты уездік ауруханасында дәрігер. 1937 жылы тұтқындалып, 1938 жылы 25 ақпанда КСРО Жоғары Соты Әскери коллегиясы үштігінің қаулысымен Орал қаласында атылды. 1958 жылы 14 маусымда Орал облыстық соты қаулысымен ақталды [5].

Батыс Алаш-Орда қайраткері, қазақтың жоғары білімді алғашқы дәрігерлерінің бірі Есенғұлов Ғұмар 1886 жылы 15-ші мамырда Орал облысы, Темір уезінде дүниеге келген. Әкесі Қожахмет елдегі көзі ашық адамдардың бірі болған. Ғ.Есенғұлов болыстық орыс-қазақ мектебін, қалалық орыс-қазақ Романов училищесін бітіргеннен кейін Орал реальдық әскер училищесін тәмамдаған. Училищеден соң курстастары Б.Бейсенов, Ы.Шұғыловпен бірге 1910 жылы Саратов университетінің медицина факультетіне түсіп, оны 1914 жылы бітіріп шықты. 1914-1916 жылы Саратов қаласындағы Земгор одағының лазаретінде дәрігер-ординатор, 1916 жылы Орынбор қаласындағы Жедел жәрдем стансасында дәрігер қызметін атқарды [6, 177 б.]

1917 жылы сәуірдің басында Орынбор қаласында өткен Торғай және Орал облысы қазақтарының сиезінде қаралатын мәселелерді әзірлеп, өтетін орны мен уақытын лайықтап, жұртқа хабар беретін айрықша бюроның құрамына кірді. 1917 жылы сәуірдің ортасында Орал қаласында өткен I Қазақ Орал облыстық сиезінде Жайық сырты облыстық қазақ комитетінің мүшесі болып сайланды. Сол жылы 21-26 шілде аралығында өткен II Жалпықазақ сиезінің қаулысымен Құрылтай жиналысы депутаттығына Орал облысынан белгіленген жеті кандидаттың бірі. Құрылтай жиналысына Алаш партиясы атынан аталған депутаттар тізіміне де кірді. Уақытша үкіметтің Орал облысындағы комиссары Г.Бизяновтың ұйғаруымен 1917 жылы Темір уезі бойынша Уақытша үкімет комиссары болып тағайындалды.

1918 жылы 11 қыркүйектегі орталық Алаш-Орда үкіметінің Уфа мәжілісінің қаулысымен Уақытша үкімет берген құқықтарды уақытша пайдалана отырып жергілікті земстволық басқару ісіне бақылау жасайтын Алаш-Орда Темір уездік комиссары міндеті қоса жүктелді. Қызметте жүріп 1918 жылы күзде қазақтардан қашып Темірге келген Ә.Әйтиевке, М.Ипмағамбетовке Уақытша үкімет комиссарының қолы қойылып, мөрі басылған куәлік табыстап, елге жетулеріне көмектесті. Осы тұста Ташкенттен Жұрын, Темір, Орал арқылы Орынборға бет алып бара жатқан Мұстафа Шоқайға жәрдемдесті. Большевик И.Құрмановтың идеяластарына қарсы күреске қатысты, 1919 жылы маусым айында Батыс Алаш-Орданың Халық әскері бөлімшелерін Орал Войско үкіметі жағында ұрыс қимылдарына қатыстырмау мақсатында Темір, Ырғыз бағытына алып келген Ж.Досмұхамедовке көмектесті. Ізімбет стансасы маңында қызылдарды атағымен қашырған Ж.Досмұхамедовтің 300 жігітін халық жасағы – сойылмен қаруланған «запас кісілер» есебінен 3 мыңға жеткізіп, үрей туғызған әскери тактикалық шараны ұйымдастыруға қатысты.

1919 жылы қарашада Темір кентін қызылдардың I армиясы алғаннан кейін Кеңестер жағына 1919 жылы 20 желтоқсанға дейін шыққандардың қатарында ауылды кеңестендіру, жергілікті басқару органдарын қайта құру ісіне атсалысты. Темір кентінде эпидемиялық дәрігер болып істеді. Темір уездік солдат, жұмысшы, шаруа және қазақ депутаттары кеңесінің денсаулық сақтау бөлімінің меңгерушісі Н.Қалменовтің ұсынуымен 1920 жылы қаңтарда сүзекке қарсы күресетін Эпидемиялық отряд меңгерушісі болып тағайындалды.

1920 жылы маусым айында РК(б)П Қазақ облыстық бюросы төралқасының шешімімен жаңадан құрылған Орынбор-Торғай губерниялық атқару комитетіне мүшелікке тағайындалды. 1925 жылдан бастап Ақтөбе қаласында орталық амбулаторияда дәрігер-терапевт қызметін атқарды. Ғ.Есенғұлов 1929 жылы ПХК органдары тарапынан тұтқындалып, Воронежге жер аударылды. 1930 жылы елге қайтып келіп, дәрігер болып қызмет етіп жүргенде қайтыс болды [7, 17 п.].

Алаш қозғалысының қайраткері, жоғары білімді алғашқы қазақ дәрігерлерінің бірі Ипмағамбетов Нұрғали 1883 жылы Орал облысы, Орал уезі, I Қараоба болысында дүниеге келген. Қараоба болыстық төрт сыныпты орыс-қазақ мектебін, Орал реальдық әскер

училищесін бітірген. 1904 жылы Санкт-Петербург әскери-медициналық академиясына түскен. Бірінші орыс революциясы тұсында студенттер толқуына қатысқаны үшін оқудан шығарылып, төрт ай түрмеде отырған соң академияның озық ойлы оқытушыларының талап етуімен оқуға қайта қабылданып, 1911 жылы бітіріп шыққан. 1911-1913 жылдары Термез қаласында дәрігер, Түркістан атқыштар дивизиясының 113-полкінде аға дәрігер болды. Н.Ипмағамбетовке Медициналық қызмет подполковнигі әскери атағы берілді. 1914 жылы 1-дүниежүзілік соғыс басталған кезде Кавказ майданына жіберіліп, ондағы орыс армиясының Бас хирургі болып тағайындалады. Осы жылы медициналық қызмет полковнигі атағын алды. 1917 жылдың басында бірнеше дәрігерлер біраз жауынгерді жарамсыз деп әскер қатарынан босатқаны үшін тұтқындалып, Сібірге жер аударылады. Одан Ақпан төңкерісінен соң елге оралып, Алаш қозғалысына араласқан [8. 14 п.].

1917 жылы шілдеде Ойыл бекінісінде өткен II Қазақ Орал облыстық сиезіне Қараоба болысынан делегат болып қатысты. Осы сиез аясында өткізілген земство мекемелерін сайлаушылар жиналысында Орал уездік земство управасының мүшесі болады. Осы жылы өткен I Жалпықазақ сиезінде Орал облысынан Құрылтай жиналысына депутат кандидаттығына және Алаш партиясы атынан Құрылтай жиналысы депутаттығына ұсынылды.

1917 жылы желтоқсанда II Жалпықазақ съезіне Орал облысынан делегат болып қатысып, сиезде Алаш автономиясын дереу жариялауды жақтап дауыс берген. 1918 жылы қаңтарда Қаратөбе кентінде өткен III Қазақ Орал облыстық сиезіне қатысты. Осы сиезден соң Орал облыстық солдат, жұмысшы, шаруа және қазақ депутаттарының құрылтай сиезіне катысып, облыстық Совдеп атқару комитетінің денсаулық сақтау комиссары болып сайланды. Орал Войско үкіметінің 29 наурызға қараған түнгі төңкерісінен кейін Темір уезіне келеді. «Ақ жол» тобының мүшелері А.Кенжин, С.Қаратілеуов және Ғ.Есенғұловпен бірге сөз жүзінде Темір уездік атқару комитетінің жергілікті басқару органының жұмысына қатысады. Айтылған қайраткерлермен бірге Ташкенттен келе жатқан М.Шоқайдың Орал, Орынбор бағытына өтуін ұйымдастырады [9, 37 б.]

1918 жылы жазда Ақтөбе майданында Зиновьев басқарған Қызыл армия жеңіске жетіп, Темір, Жұрын атырабы Фогельдің «Тарбо» отрядының қолына көшкеннен кейін Оралға қайтты. Сол жылғы тамыз айында жергілікті қазақ атқару комитеттері мен Алаш партиясы атынан Самарадағы Құрылтай жиналысы мүшелері комитетіне (Комуч) мүше болып кірген 11 Алаш қайраткерінің бірі. Қазақ атқару комитеті атынан Жайық өңірінде Самара комитетінің билігін нығайту жолындағы үгіт-насихат жұмысымен шұғылданды. Комуч пен Сібір Уақытша үкіметінің 1918 жылы қыркүйекте Уфада өткен мәжілісіне қатысты. Сол жылғы қыркүйекте Комуч тарапынан Алашорданы тану жөнінде декларация қабылданып, Уфа мәжілісінен кейін ресми түрде Алаш автономиясының батыс бөлігін баскару жөніндегі Алашорда бөлімшесі (Батыс Алаш-Орда) құрылғаннан кейін жаңа ұлттық мемлекеттік құрылымның Уақытша Бүкілресей үкіметінің (Директория) саясатын жүргізу жағында болды. 1919 жылы қарашада Қызыл армия ақ казактардан босатқан Жымпиты, Қаратөбе атырабына дәрігерлік-санитарлық отрядты бастап келіп, ауылдарда етек алған сүзек індетіне қарсы санитарлық өндеу, індет ошақтарын жою шараларын ұйымдастырды [10]. Жымпитыда, Қаратөбеде стационарлық емдеу лазареттерін ашты. 1919 жылы желтоқсанда Қазәсревкомның ұсынуымен Орал облыстық ревкомы тарапынан Орал облыстық денсаулық сақтау бөлімі меңгерушісінің орынбасары болып тағайындалады. Қазәсревкомның 1920 жылғы 24 маусымдағы шешімімен Орал губревкомының жаңа құрамына мүше болып енді. ҚАКСР Кеңестерінің 1920 жылғы құрылтай съезінде ҚАКСР ОАК мүшесі болып сайланды. 8 Бүкілресейлік Кеңестер сиезіне делегат болып қатысты. Кейінірек денсаулығының нашарлауына байланысты қызметінен кетіп, ауылда шаруамен айналысқан. 1922 жылы 13 тамызда сүзектен кайтыс болады.

Қорыта айтқанда, Қазақ елінің кемел келешегі үшін басын бәйгеге тіккен тарихи тұлғалардың аманататы ұлан-ғайыр жер мен еліміз тұтастығын көздің қарашығындай

қорғап, еңселі жұртымыздың тәуелсіздігін тұғырландыра түсу бүгінгі таңда біздің барша отандастарымыздың перзенттік парызы әрі биік борышы деп санаймыз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Тажибаев Т.Т., Просвещение и школы Казахстана во второй половине XIX века. – Алма-Ата: Казахское государственное издательство политической литературы, 1962. – 250 с.

2.Чесноков Н.Г., Город малиновых зорь. С попутчиком по Уральску. Этюды и размышления. Книга вторая. – Уральск: Оптима, 2011. – 672 с.

3.Краткий отчет о состоянии Уральскаго войскового реального училища за 1899-1900 учебный год. – Казань: Типо-литография Императорскаго Университета, 1901. 63 с.

4.Бейсенов Бақтығали // Алаш. Алашорда: Энциклопедия / Құраст.: Ғ.Әнес, С.Смағұлова.- Алматы: Арыс баспасы, 2009. – 742 б.

5. Сержанұлы К. Ізі қалған өшпестей // Егемен Қазақстан. 2016. 15 маусым

6. Есенғұлов Ғұмар // Тілешов Е, Қамзабекұлы Д. Алаш қозғалысы: энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Сардар, 2014. – 472 б.

7. Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі, Ғ.Есенғұлов қоры, №27047-іс

8. Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі, Н.Ипмағамбетов қоры, №27109-іс.

9. Батыс Қазақстан облысы: энциклопедия / бас ред.Ғ.Әнес. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2002. – б.307-308.

10. Жағыпарұлы Ж. Тіршіліктен тамыр тартқан тұлғалар // Егемен Қазақстан. – 2012.- 28 желтоқсан.

УДК 37(1174)

КРАТКИЙ ОБЗОР РАБОТЫ «ЛЕТНЕЙ ШКОЛЫ МОЛОДЫХ МОНГОЛОВЕДОВ – 2023»

Климова Дарья Алексеевна
студентка 2 курса, ИКФВ КалмГУ, имении Б.Б.Городовикова,
г. Элиста, Республика Калмыкия

Аннотация: В настоящей статье автор освещает проведение «Летней школы молодых монголоведов – 2023». Актуальность детального изложения мероприятия вызвана необычным форматом проведения: рамки Летней школы не ограничились стандартным теоретическим подходом, организаторы на её площадке провели целый комплекс мероприятий. Такая масштабная география проведения с включением иностранных молодых исследователей вызывают неподдельный интерес. Полученный опыт научной стажировки в Монголии видится необходимым транслировать российскому обществу.

Ключевые слова: монголоведение; молодые исследователи; Летняя школа.

Летняя школа молодых монголоведов проводится в Монголии с 1989 года, ее организатором выступала Международная ассоциация монголоведов. Организацию и проведение школы взял на себя академик Академии наук Монголи Ш. Бира. В состав организационного комитета входили академики и профессора Монголии, Китая, Японии, России и других стран. Работа школы велась по двум направлениям: 1. история, культура и этнография Монголии; 2. язык, литература и искусство монголов. Официальными рабочими языками были и есть монгольский и английский языки. Лекции читали ведущие ученые Монгольского государственного университета образования, Академии наук Монголии и других образовательных и научных учреждений Монголии (Монх-Очир, Петрова, Гомбожапов, Нолев 2015: 298-304). Участники первой Летней школы молодых монголоведов

на сегодняшний день являются видными учеными-монголоведами, как Монголии, так и зарубежья.

В 2023 году данная школа («Приложение 1») прошла с 31 июля по 13 августа, её организаторами выступили Министерство образования и науки Монголии, Академия наук Монголии и Национальный совет по монголоведению. Цель Летней школы – познакомить будущих молодых ученых с образом жизни, обычаями, языком и традициями монголов.

Участниками школы стали 30 молодых исследователей и студентов из 13 университетов, исследовательских центров России, Китая, Германии, Японии, Южной Кореи и Турции. Российские молодые монголоведы приехали из г. Москва, г. Санкт-Петербург, Республики Калмыкия и Республики Бурятия.

Впервые в работе Летней школы молодых монголоведов от Калмыцкого государственного университета приняли участие доктор Ph.D, доцент кафедры калмыцкой литературы и журналистики Института калмыцкой филологии и востоковедения М.В. Босхомджиев, студентка 4 курса направления «Зарубежная филология (китайский язык и литература, английский язык)» ИКФВ Ахмад Мария и студентка 3 курса направления «Востоковедение и Африканистика» ИКФВ Климова Дарья. Отметим, что Ахмад Мария и Климова Дарья являются призерами конкурса «Научные идеи для КалмГУ». Результатом активной научно-исследовательской деятельности в Калмыцком государственном университете стала стажировка в Монголию.

Отличительной особенностью школы в 2023 г. стала её академическая составляющая. Так, Академия наук Монголии впервые взяла своё шефство в организации и проведении Летней школы молодых монголоведов («Приложение 2»). Вторым ключевым пунктом стало участие слушателей школы в работе XII Международного конгресса монголоведов.

Отметим, что двухнедельная программа школы была расписана буквально по часам. Безусловно, теория и практика неразрывно связаны, однако особенностью стал практический подход организации всей школы. В ходе работы Летней школы организаторы ежедневно корректировали основную программу, учитывали многие факторы, что положительно повлияло на правильное восприятие культурно-просветительских и иных мероприятий.

В «Приложении 3» дается наглядный пример только одной страницы Программы Летней школы. Однако, как было выше сказано корректировка носила рациональный характер. В связи с этим видится обоснованным осветить все дни работы школы, так как данная статья выступит окончательным вариантом программы с одной стороны, а с другой – информационным ресурсом для заимствования опыта проведения масштабных научных мероприятий в молодежной среде.

В первый день (31 июля) состоялось торжественная церемония открытия «Международной летней школы молодых монголоведов – 2023» в конференц-зале Министерства образования и науки Монголии (Приложение 4). С приветственной речью выступил министр образования и науки Монголии, председатель национального совета по монголоведению Лувсанцэрэн Энх-Амгалан. В своей речи он акцентировал внимание на возрастающий интерес к монголоведению в мире. «Нам необходимо разработать комплекс мероприятий, направленных на поддержку зарубежных молодых монголоведов. Школа не должна ограничиваться одним сезоном, а труды молодых исследователей следует вводить в научный оборот», – отметил господин Энх-Амгалан. Затем выступили представители Национального совета по монголоведению, Ассоциации молодых монгольских исследователей и другие видные ученые.

В заключительной части участники Летней школы рассказали о себе на монгольском, английском и русском языках. Молодые исследователи поделились своими впечатлениями, выразили благодарность организаторам за возможность участия в школе. После совместного фото министр Л. Энх-Амгалан вручил всем участникам Летней школы памятные подарки.

Завершение церемонии ознаменовалось началом плодотворной работы Летней школы. С первой лекцией по монгольскому языку перед молодыми исследователями выступил зав. кафедрой монгольского языка и лингвистики Монгольского государственного университета,

доктор Ph.D Т. Эрдэнэ-Очир. Лектор не ограничился введением в грамматику монгольского языка, он также подробно остановился на монгольских этнических группах и их наречиях. Т. Эрдэнэ-Очир отвечал на интересующие вопросы участников школы. Лектор свободно владел английским языком, что облегчало восприятие новой информации. В конце лекции Т. Эрдэнэ-Очир дал ценные рекомендации в области монгольского языкознания. Далее прошла экскурсия на центральной площади Улан-Батора. Также участники школы отдали дань уважения создателю Великой Монгольской империи – Чингисхану. Монумент человека тысячелетия входит в парламентский комплекс на площади Сухэ-Батора. (Приложение 5)

Второй день (1 августа) программы Летней школы был теоретическим по содержанию. С лекцией по языку и культуре Монголии выступил ученый секретарь Института языка и литературы Академии наук Монголии, доктор Ph.D О. Шинэбаяр. Второй лектор представлял Монгольский государственный университет, тема доктора Ph.D Т. Талбаяр – «Монгольская литература». Во второй половине дня директор Института археологии Академии наук Монголии, доктор Ph.D Г. Эрэгзэн осветил работу монгольской археологии, её находкам и научным трудам. Завершила цикл лекций преподаватель Монгольского государственного университета, доктор Ph.D Б. Цэцэнцолмон. Отметим, что выступление лектора по антропологии Монголии полностью прошло на английском языке.

Таким образом, два первых дня программы Летней школы прошли в столице Монголии и были теоретическими. Лекторы свободно владели английским языком, что облегчало иностранным слушателям воспринимать информацию. Интересный лекционный курс в целом сформировал представление участников школы о разных областях знания монголоведной науки.

Практическая часть школы началась с выезда (2 августа) в Национальный парк Монголии – Горхи-Тэрэлж. По пути следования в парк молодых исследователей ожидало посещение в местности Цагаа Овоо стел Тоньюкука эпохи Тюркского каганата. Тоньюкук – политический и военный деятель восточных тюрков, стоявший вместе с Кутлугом у истоков формирования Второго Восточно-тюркского каганата (VII–VIII вв.). Затем участники школы отправились к статуи Чингисхана, самому крупному памятнику в Монголии и мире. Величественный памятник располагается в живописном месте Цонжин-Болдог. Внутри постамента открыта художественная галерея и музей эпохи хунну (Приложение 6). Дневная экскурсия была чрезвычайно насыщенной, и только к вечеру участники школы достигли национального парка, и поселились в юрточном городке – «Tenger Resort».

Четвертый день (3 августа) работы Летней школы кардинальным образом отличался от предыдущих дней, ведь, Национальный парк Горхи-Тэрэлж известен своей природой, и именно на свежем воздухе Хэнтэйских гор провел свою лекцию преподаватель Университета культуры и искусств, председатель «Общества молодых монголоведов» доктор Ph.D М. Энхбаатар. Лектор в увлекательной форме рассказал о кочевом скотоводстве и разновидностях растений, которые питательны для скота в определенное время года. Продолжила лекцию по растительному миру Монголии магистрант российского вуза МГТУ Станкин Ц. Чандалдулан. Она поделилась своими знаниями в области травяных сборов, периодах цветения и отметила, что количество растений Хэнтэйских гор стремительно сокращается. Ц. Чандалдулан призвала участников бережно относится к хрупкой экосистеме.

Вторая половина дня началась с лекции по эпосу «Джангар» научного сотрудника Института языка и литературы Академии наук Монголии, доктора Ph.D Т. Баясгалан. Лектор рассказал о фиксации, публикации и изучении героического эпоса монгольских народов – «Джангар». Затем научный сотрудник Института истории и этнографии Академии наук Монголии Г. Бямбарагчаа познакомил участников школы с монгольскими традиционными играми и фестивалями (Приложение 7). После лекционной части участники Летней школы имели возможность сыграть в монгольскую традиционную игру – Наадгай. Завершился первый рабочий день в юрточном городке монгольской борьбой. Так, мужская половина школы познакомилась с борцовской одеждой, правилами и техникой борьбы.

Пятый день (4 августа) был не менее насыщенным. Занятия начались с выступления преподавателя Монгольского университета культуры и искусств, доктора Ph.D Б. Мөнхбадрал. Лектор осветил проблемы искусствоведения и культуры Монголии. На втором занятии одна часть участников Летней школы, в количестве пяти человек, отправилась на транспорте на скотный рынок Налайха. Целью поездки стало ознакомление с правильным выбором животного. В это время большая часть ребят участвовала в мастер-классе по разделыванию туши барана. Лектор М. Энхбаатар показал традиционную технику разделки, объяснил значение каждой части туши и этикет подачи на стол.

После обеда молодые исследователи совместно с организаторами отправились в пешую прогулку на противоположный склон горы. Цель – на практике познакомиться с традиционным кочевым укладом. Нас радушно встретила семья пастухов, они с удовольствием рассказали о номадном скотоводстве, быте, символике и атрибутике монгольской юрты. Молодые монголоведы попробовали молочную пищу, прокатились верхом на низкорослых монгольских лошадях. Вернувшись в юрточный городок, участников ожидала мясная пища, приготовленная по монгольским традициям (Приложение 8).

На шестой день (5 августа) участники школы выехали в местность Хүй Долоон Худаг на ежегодный культурно-религиозный праздник – Даншиг Наадам. Праздник собрал большое количество людей. Традиционный буддийский танец «Цам» и выступление борцов (Приложение 9) стали визитной карточкой мероприятия. Во время праздника состоялась встреча с главным настоятелем буддийского монастыря Гандантэгчэнлин – Д. Чойжамцом, и мэром г. Улан-Батор – Д. Сумъяабазаром. Участники Летней школы имели возможность также побывать на научной конференции «Нүүдэлчийн нийслэл» («Столица кочевников») вовремя Даншиг Наадам.

Седьмой день (6 августа) работы школы был практическим по содержанию. В первой половине дня научный сотрудник Института истории и этнографии Академии наук Монголии – Ч. Мөнхтөр и научный сотрудник Института языка и литературы Академии наук Монголии – Ц. Гүнчин-Иш провели два мастер-класса по сбору монгольской юрты, а хозяйка турбазы «Tenger Resort» Бяраагийн Санжидмаа – по обработке шерсти домашних животных, валянию войлака (Приложение 10).

Последний день пребывания в Национальном парке выпал на восьмые сутки со дня открытия Летней школы (7 августа). Молодым исследователям гостеприимная хозяйка турбазы в качестве небольшого сувенира подарила экологически чистое мыло, произведенное на основе бараньего жира. Затем в просторной юрте научный сотрудник Института истории и этнографии Академии наук Монголии, доктор Ph.D Б. Нацагдорж провел лекцию по истории Монголии. По окончании дня состоялся праздничный ужин по случаю отбытия в г. Улан-Батор.

Девятый день (8 августа) ознаменовался экскурсией в Музей истории и реконструкции Улан-Батора. Следующий день (9 августа) стал также экскурсионным: участники школы посетили буддийский монастырь Гандантэгченлин. Организатор Летней школы, сотрудник монгольского буддийского центра – монастыря Гандантэгченлин – Г. Жалсрайжамц провел экскурсию в святом месте. Участники школы посетили новую и старую части монастыря Гандан, а также воочию увидели знаменитую 26-метровую статую бодхисаттвы Авалокитешвары – «Мэгжид Жанрайсэг». Во второй половине дня мы отправились в Монгольский национальный исторический музей (Приложение 11).

Одиннадцатый день (10 августа) Летней школы стал знаковым для молодых монголоведов. Участникам представилась уникальная возможность присутствовать на торжественной церемонии открытия XII Международного конгресса монголоведов (Приложение 12), которая прошла во Дворце Правительства Монголии. Отметим, что участники Летней школы смогли выступить с содержательными докладами на столь масштабном мероприятии мирового уровня. С докладами выступили девять человек: М.В. Босхомджиев (КалмГУ, Россия); М.К. Ахмад (КалмГУ, Россия); Д.А. Климова (КалмГУ, Россия); Н.Д. Цыренова (ИМБТ СО РАН); С.М. Козлова (НИУ ВСШ, Россия); Г.М.

Чульчаева (Монгольский государственный университет образования); Хан Джинсон (Университет Кёнхи, Южная Корея); Ли Джинхён (Университет Кёнхи, Южная Корея); Сим Джунбо (Университет Кёнхи, Южная Корея). В данной статье автор подробно освещает программу Летней школы, а о работе конгресса опубликована статья М.К. Ахмад «О XII Международном конгрессе монголоведов» (Ахмад 2023: 211-215).

После церемонии открытия конгресса молодые исследователи посетили Национальную библиотеку Монголии, где смогли познакомиться с архивными фондами и поработать в читальном зале. Другим интересным мероприятием того дня стал мастер-класс по каллиграфии монгольского письма в Арт галерее. Участники попробовали себя в искусстве каллиграфии на специальной рисовой бумаге. Заключительной частью плодотворного дня стало посещение храма-музея Чойджин-ламы. (Приложение 13).

Следующий, двенадцатый по счету день (11 августа) работы Летней школы ознаменовался заседаниями на секциях Международного конгресса. Участники посещали интересующие их площадки конгресса, знакомились с ведущими монголоведами и задавали вопросы. В этот день во втором корпусе Монгольского государственного университета начала свою работу VI секция конгресса «Конференция молодых монголоведов». Она собрала всех молодых исследователей монгольской науки. Как и остальные секции, молодежная площадка длилась два дня (11–12 августа). По ее завершении участники Летней школы посетили Дворец Богдо-гэгэна. (Приложение 14).

Четырнадцатый день (13 августа) «Летней школы молодых монголоведов – 2023» стал заключительным. В офисе ЮНЕСКО прошла церемония награждения участников школы, молодые монголоведы получили сертификат Министерства образования и науки Монголии. С напутственной речью выступил специалист отдела научно-технической и инновационной политики и координации её реализации Министерства образования и науки, доктор Ph.D О. Баттогтох. Ответственный организатор данной школы секретарь национального совета по монголоведению, директор Института истории и этнографии Академии наук Монголии, доктор Sc.D Ц. Цэрэндорж в своем обращении пожелал всем участникам «Летней школы молодых монголоведов – 2023» творческих успехов.

После официального закрытия Летней школы её участники были приглашены в Горхи-Тэрэлж, уже на церемонию закрытия XII Международного конгресса монголоведов (Приложение 15).

Таким образом, «Летняя школа молодых монголоведов – 2023» включала лекционные и практические занятия по этнографии, археологии, буддизму, истории, лингвистике, фольклору и культуре монголов. Занятия вели ведущие профессора монгольских вузов и академических учреждений. Комплексный подход в организации и проведении школы положительно повлиял на повышение знаний о Монголии и языковых компетенций её участников. Летняя школа объединила молодых исследователей из шести стран, что, безусловно, положительно повлияет на становление будущих монголоведов.

Список использованных источников:

1. Д. Мөнх–Очир, М.П. Петрова, А.Д. Гомбожапов, Е.В. Нолев. К 25-летнему юбилею летней школы молодых ученых-монголоведов // Научный журнал Вестник БНЦ СО РАН. № 1 (17), 2015. – 316 с.

2. М.К. Ахмад. О XII Международном конгрессе монголоведов // Сборник материалов VI Международного научного форума «Сетевое востоковедение». 26–27 октября 2023 г. – Элиста: Изд-во Калм. ун-та, 2023. – 509 с.

УДК 5527

МЕТОДИКА РАЗРАБОТКИ ДИЗАЙН-ПРОЕКТА ФИРМЕННОГО СТИЛЯ ДЛЯ СОВРЕМЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ ОБЩЕСТВЕННОГО ПИТАНИЯ

Козлюк Никита Дмитриевич
Студент 4 курса образовательной программы “Графический дизайн”
Астраханский государственный университет им. В.Н. Татищева, г.Астрахань, РФ
Научный руководитель, д.к, доцент - **Кучерук И.В.**

Аннотация. Статья анализирует текущие тенденции в разработке фирменного стиля современных предприятий общественного питания, специализирующихся в сфере развлечений и музыки, и проводит сравнение существующих аналогов на российском рынке. Исследуется актуальность изучения дизайна, поскольку фирменный стиль играет ключевую роль в формировании общей имиджевой концепции бренда, а также в продвижении компании и взаимодействии с потребителями. Цель статьи состоит в выявлении тенденций и особенностей в разработке фирменных стилей баров, кафе, ресторанов и т.д. Автор определяет выбранную стилевую концепцию дизайн-проекта заведения общепита, рассматривая особенности зонирования, интерьера и дизайна айдентики. Полученные материалы могут быть использованы в качестве справочного руководства для дизайнеров и в образовательном процессе при обучении графическому дизайну и маркетингу.

Ключевые слова: дизайн-проект; фирменный стиль; графический дизайн; дизайн-концепция; кафе; общепит.

Современные потребители все еще предпочитают товары высокого качества, однако прекрасные характеристики товара больше не являются главным конкурентным преимуществом для производителей и не являются основной причиной выбора покупателей. Это происходит из-за постоянного роста в ассортименте товаров и компаний на рынке. Современная аудитория имеет большое разнообразие товаров и уже принимает высокие характеристики (надежность, сервис и т. д.) как само собой разумеющиеся. Сегодня для того, чтобы привлечь внимание потребителей, необходимо предложить что-то большее. К физическим характеристикам товара добавляются эмоциональная и духовная составляющие. В результате, роль ключевого фактора успеха продукта на рынке взял на себя корпоративный брендинг.

В настоящее время важность имиджа организации в привлечении и удержании клиентов на мировом рынке становится все более значимой, а ключевую роль в этом играет ее фирменный стиль. Этот стиль, будучи неотъемлемой частью образа компании, выступает мощным рекламным инструментом, способным сделать ее легко узнаваемой среди конкурентов благодаря своей неповторимости, уникальности и эмоциональной выразительности. Корпоративная символика, включая логотип, фирменные цвета и другие элементы стиля, несет в себе информацию о деятельности, вкусах, амбициях и планах компании, что помогает установить ее конкретный образ в глазах массового потребителя и облегчает процесс продвижения ее товаров и услуг на рынке.

Этот принцип актуален не только в сфере продаж, но и в сфере общепита, таких как кафе, рестораны и другие предприятия питания. Фирменный стиль в этих отраслях также играет ключевую роль в формировании впечатления о заведении, его атмосфере и качестве предлагаемых продуктов, что в свою очередь влияет на его привлекательность для посетителей.

Современные заведения общепита представляют собой разнообразные и инновационные места, где люди могут наслаждаться кулинарными изысками, приятной атмосферой и высоким уровнем сервиса. Они могут быть представлены как кафе, рестораны, бистро, пабы, бары, фаст-фуды и другие форматы. В этих заведениях обычно предлагается

широкий выбор блюд и напитков, включая традиционные и экспериментальные рецепты из различных кухонь мира. Заведения общепита также стремятся к инновациям в дизайне интерьера, концепции меню, а также в использовании технологий для улучшения обслуживания клиентов, например, предлагая онлайн-бронирование столов, приложения для заказа еды и доставки. Большое внимание также уделяется вопросам устойчивости и здорового питания, что отражается в предложении экологически чистых продуктов, вегетарианских и веганских вариантов блюд, а также уменьшении отходов и использовании устойчивых упаковочных материалов. Кроме того, современные заведения общепита могут стать местом для проведения различных мероприятий, таких как концерты, выставки, мастер-классы и прочие развлекательные и культурные программы, что делает их не только местом для приема пищи, но и центрами общественной активности и социального взаимодействия.

Разработка дизайн-проекта для заведений общественного питания имеет свои специфические особенности, учитывающие особенности этой отрасли и потребности клиентов. Вот некоторые из них:

1. Функциональность: Одной из ключевых особенностей является учет функциональных потребностей заведения. Дизайн должен обеспечивать удобство и комфорт как для посетителей, так и для персонала. Это включает в себя правильное распределение посадочных мест, эргономичное размещение кухни и бара, а также логичное движение посетителей внутри помещения.

2. Атмосфера и стиль: Создание уникальной атмосферы и стиля, отвечающих концепции заведения, играет важную роль. Дизайн должен передавать определенное настроение, соответствовать целевой аудитории и дополнять концепцию бренда. Например, для ресторана быстрого питания подойдет современный и динамичный интерьер, в то время как для ресторана высокой кухни подойдет элегантный и роскошный дизайн.

3. Эргономика и безопасность: Важно обеспечить безопасность посетителей и персонала, а также эффективное использование пространства. Дизайн должен предусматривать соответствующие меры безопасности, такие как правильное освещение, вентиляция и пожарная безопасность, а также учитывать эргономику оборудования и мебели.

4. Выбор материалов и отделки играет важную роль в создании атмосферы заведения. Они должны быть практичными, легко моющимися и долговечными, а также соответствовать концепции и стилю. Например, для кафе с уютной атмосферой могут использоваться деревянные элементы, текстильные отделки и приглушенные цвета.

Дизайн должен обеспечивать удобство и комфорт для посетителей, включая размещение столов и стульев, удобство парковки, наличие туалетов и других удобств. Важно учитывать потребности различных категорий посетителей, включая детей, пожилых людей и людей с ограниченными возможностями. Разработка дизайн-проекта для заведений общественного питания требует внимательного анализа и понимания специфики этой отрасли, чтобы создать привлекательное и функциональное пространство, которое будет радовать посетителей и способствовать успеху бизнеса.

Существует множество необычных заведений общепита, которые выделяются своим оригинальным дизайном, концепцией или расположением. Эти заведения предлагают посетителям уникальные и запоминающиеся впечатления. Среди них можно выделить подводные рестораны, которые находятся под водой и позволяют гостям видеть атмосферу подводного мира, рестораны в пещерах, предлагающие уединение, заведения на деревьях, открывающие вид на природу, рестораны в куполах, обеспечивающие панорамный вид на небо или город, а также рестораны в авиационных самолетах, где гости могут испытать атмосферу полета. Отличительной чертой этих заведений является акцент на нестандартность, их способность создать уникальное впечатление и удержать целевую аудиторию.

В схеме разработки дизайна заведений, делающих акцент на выступлениях, «открытого микрофона» и живой музыке, требуется соблюсти баланс между кулинарной и музыкальной сферами. В начале процесса определяется основная идея и концепция заведения. Здесь важно учитывать, что музыкальные выступления будут являться ключевым элементом атмосферы кафе. Концепция связана с определенным музыкальным жанром, к примеру, рок, хип-хоп, кантри, классика, что определит дальнейшую айдентику и атмосферу заведения. Таким образом, заведение, специализирующееся и делающее акцент на рок-тематике будет непременно затрагивать различные эпохи и ответвления этого жанра музыки, что повышает общую целевую аудиторию.

При планировании кафе с акцентом на концертную программу важно уделить внимание нескольким аспектам. Звуковая изоляция между зоной концертов и остальным пространством поможет избежать пересечения звуков и сохранить комфортную обстановку для всех посетителей. Необходимо предусмотреть специальное место для выступающих (стейдж) и размещение аппаратуры для звука и света, чтобы обеспечить качественное звучание и хорошие условия для музыкантов. Разнообразие сидячих и стоячих мест, включая столы, стулья и барные стойки, позволит каждому посетителю выбрать удобное место для прослушивания музыки. Важно также обеспечить хорошее освещение на стейдже и создать атмосферное освещение в остальном пространстве кафе. Для желающих танцевать стоит предусмотреть специальную зону, чтобы не мешать остальным гостям. Важно учесть особенности акустики помещения, чтобы обеспечить качественное звучание музыки без искажений или эха. Наличие бара или точек продажи напитков обеспечит посетителей во время концертов. Наконец, планировка должна учитывать безопасность посетителей и персонала, предусматривая удобный доступ к выходам в случае чрезвычайной ситуации.

Интерьер кафе с акцентом на рок-концерты должен быть не только стильным, но и функциональным. Важно создать атмосферу, которая погрузит посетителей в свою идею. Для этого можно использовать тематическое оформление с постерами известных рок-групп, гитарами и другими атрибутами. Цветовая палитра может включать в себя черный, красный, серый или фиолетовый, чтобы подчеркнуть энергетику от выступлений. Освещение должно быть мягким и настроенным, чтобы создать уютную обстановку, а также использовать подсветку для акцентов на декоре и стейдже. Мебель должна быть не только стильной, но и удобной, чтобы гости могли чувствовать себя комфортно во время выступлений. Важно предусмотреть зону для танцев, где посетители смогут выплеснуть энергию под звуки любимой музыки, а также барную зону, где можно сделать заказ. Кроме того, важно интегрировать звуковое оборудование таким образом, чтобы оно не только соответствовало интерьеру, но и обеспечивало качественное звучание во время концертов.

Общая стилевая композиция айдентики заведений, делающих акцент на рок-тематике должна иметь соответствующий характер. Основной акцент делается на тяжелых, грубых и острых формах, линиях, шрифтах. Логотип должен быть ярким и запоминающимся, возможно, с использованием шрифтов, напоминающих стиль рок-постеров или же с изображением рок-атрибутики, такой как гитары, музыкальные ноты или даже черепа. Цветовая палитра будет включать в себя сочетание темных цветов с яркими акцентами. Для меню, плакатов, рекламы и визиток можно использовать стилизованные рок-иллюстрации или фотографии рок-звезд, чтобы создать ассоциации с музыкальной индустрией, также логотип можно сочетать с отдельно-разработанной текстурой.

Подводя итог, при создании дизайн-проекта для кафе с рок-тематикой важно учесть несколько ключевых моментов. Во-первых, айдентика должна отражать дух рок-н-ролла, быть яркой, запоминающейся и передавать энергию этого стиля. Логотип, цветовая палитра, декор элементов и интерьер должны быть согласованными и создавать атмосферу, в которой гости почувствуют себя частью рок-культуры. Важно также уделить внимание деталям, таким как мебель, освещение, акустика, чтобы создать комфортное и стильное пространство для посетителей. Такой подход позволит создать уникальное и привлекательное кафе, привлекающее любителей рок-музыки и желающих окунуться в его атмосферу.

Список использованных источников:

1. Бочагов А.М. Что такое бренд, как его создать и повысить узнаваемость // [Электронный ресурс]. URL: https://prostudio.ru/journal/brand

2. Арзамасцева О. В. Алгоритм проведения ребрендинга для ресторана // Молодой ученый. — 2018. — №22 (208). 373 с.

3. Костас К. П. Учебник ресторатора: проектирование, оборудование, дизайн: перевод с английского // Ресторанные ведомости, 2008. — 584 с.

4. Панкрухин А. П. Бренды и брендинг // А. П. Панкрухин // Практический маркетинг: научный журнал. – 2011.

ӘОЖ 070

ЭФИРГЕ АЛДЫН АЛА ДАЙЫНДЫҚ КЕЗЕҢІ

Құбашева Әсел
E-mail: aselkubasheva2003@gmail.com
журналистика мамандығының 4 курс студенті
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, аға оқытушысы – **Мажитова Л.Қ.**

Журналистке арналған кез келген бағдарлама оның дайындалу барысында алдына қойған мақсатын анықтаудан басталады. Кез-келген өмірлік оқиға, әлеуметтік немесе мәдени құбылыс көп қырлы, сондықтан тақырып таңдаған кезде де журналистің өзіне ғана тән шеңберін қалыптастыруды және мәселенің шекарасын түсінуді талап етеді. Мұның бәрі ең алдымен журналистің өзіне, сосын аудиторияға назарын басты нәрсеге аударуға көмектеседі. Белгілі бір дәрежеде тақырыпты таңдау редакцияның, радиоарнаның немесе радиокомпанияның мамандануымен, оның негізгі тақырыптық бағыттарымен және форматымен алдын ала анықталған. Әрбір радиостанцияның өз мәселелері бар, оны журналист терең және мұқият түсінуі керек. Олай болса, редакторды таңдау журналистік шығармашылықтың негізгі тақырыбын анықтаудағы бірінші және маңызды кезең болып табылады. Осы негізгі мәселеге сәйкес ең маңыздысы – білім жинақтау процесі, жаңа құбылысты немесе фактіні бағалай білу. Сөзсіз дарынды және жас журналист тез арада **«шашылып»,** тыңдармандары да, әріптестері де оның бағдарламаларына, репортаждарына немесе пікірлеріне қызығушылықтарын жоғалтатын жағдай жиі туындайды. Себебі оған қарапайым: білім мен эрудиция жетпей қалып жатады. Ол ауада «өз ғимаратын» тұрғызбақ болған «өз ғимаратының» «мәдени қабаты» тым жұқа болып шығады...

...Осыдан журналистердің сөз қолданысындағы «мықты әсер ететін» сөздерді қолдануға деген ұмтылысы 90-шы жылдары байқалатын. Және ол тыңдаушылардың өкінішін тудырып, қарапайым шындықтарды, бұрыннан белгілі болған фактілерді қайталай бастайды. Көбінесе мұндай жағдайларда тақырып таусылды деп айтылады. Бірақ олай емес, тақырып таусылған жоқ-журналистің тақырып туралы білімі таусылды деген дұрыс. Мысалы, егер корреспондент әйелдер аудиториясына арналған радиостанцияда жұмыс істесе, онда ол «әйелдер мәселесі» деп аталатын барлық нәрсені жақсы түсінуге, оның ғасырлар бойғы тарихын, дамуын, бүгінгі жағдайын біздің елде де, шетелде де білуге міндетті.

Әйтпесе (мысалы, Моника Левинскийдің «ісін» жариялауында болған сияқты-АҚШ президентінің Ақ үйдегі практиканткамен бұл романы XX ғасырдың аяғында журналистикада үлкен орын алды), өз аудиториясын бүгінгі күні болып жатқан феминистік революцияның терең процестеріне қатысты толық қараңғылықта қалдырып, тек қуанышты бос сөзге адасу оңай. әлемде, атап айтқанда Америкада, оның барлық артықшылықтары мен кемшіліктері бар.

Радиожурналистің мамандануы -тақырыпты игерудің екінші кезеңі.

Айта кетейік, қаншалықты сөзсіз талантты болса да, өзінің тақырыбын таппай -кез-келген тілші көрнекті шығармашылық тұлға болуы екіталай. Егер адам өзіне қызықты болатын журналистік жолды бірден тапса жақсы. Радио журналистердің ондаған есімдерін біледі, олар «мамандандыру» деген құрғақ сөзбен түсінгеніміздің арқасында танылды. Бұл радиода қамтудың кеңдігін қажет ететін кәсіби салалар жоқ, мысалы, белгілі бір аймақтағы өз корреспондентінің қызметін немесе жетекші ақпараттық-публицистикалық бағдарламаның жұмысын сипаттайтын өзіндік көп тақырып жоқ дегенді білдірмейді. Бірақ мұндай кеңдік сонымен қатар журналистің мамандануының бір түрі болып табылады және бұл аймақтың белгілі бір ерекшеліктерін, оның тарихын, тілі мен мәдениетін міндетті түрде білу қажет. Мамандандыру, әрине, қозғалатын мәселелердің ауқымын тарылтады, сонымен бірге олардың мәніне тереңірек енуге, оларды ашуға мүмкіндік береді, бұл қолында дайын дәлелдер мен фактілермен аталады. Ол журналистің әдебиетпен танысуын және таңдалған тақырып бойынша ақпаратты таңдауды ғана емес, сонымен қатар арнайы анықтамалық аппаратты ұйымдастыруды және үнемі жүргізуді, яғни. құжаттаманың бір түрінің болуын қамтамасыз етеді. Журналистің құжаттамасы-бұл ең алдымен өмірлік тәжірибе және, әрине, жоғарыда айтылған жалпы алдын-ала дайындық кезеңінде жинақталған білім (мұндай білім, әрине, жұмыстың барлық кезеңдерінде белсенді қолданылуы керек); бұл таңдалған тақырыптың негізгі және өзекті жақтары және оған «көзқарастар» туралы ұғымдар, берілген мәселенің этикалық шеңбері туралы түсінік; және, сайып келгенде, бұл эфирлік арна жұмыс істейтін аймақтың тарихын, географиясын, мәдениетін білу.

Мысал келтірейік. Белгілі радиожурналист Ю. Гальперин Будапешт әуежайынан хаттамалық репортаж жүргізіп (Венгриядан Н. С. Хрущев), қонақтың кешігуіне байланысты қиын жағдайға тап болды. Сол кезде қабылданған салтанатты сөздер айтылды: «Мәскеу сөйлейді» Кеңес Одағының барлық радиостанциялары жұмыс істейді!» ол делегацияның әуежайға келуі кешіктірілгенін түсінген кезде, Ол 32 минут бойы экспромтпен сөйлесуге мәжбүр болды-және ол бұл жауапты сапар туралы көп нәрсені білгендіктен жасады. Хабар радио құжаттамасының классикасына айнала отырып, мұндай "ресми" хабар үшін бұрын-соңды болмаған тереңдік пен тұтастыққа ие болды. Әрине, репортер адамзат жасаған барлық білім мен фактілерге, тіпті өте шектеулі тақырыптарға ие деп үміттенуге болмайды.

Интернеттегі анықтамалардан басқа, жақсы журналист газет қиындыларын, ақпараттық агенттіктердің хабарламаларын, таңдалған мамандандыру бойынша анықтамалықтарды пайдаланады. Бұл материалдар жеке немесе редакциялық компьютерге салынуы мүмкін, онда осы тақырыпта жазылған ең жақсы материалдар – меншікті де, әріптестер де енгізілуі мүмкін. Осы құжаттамаға есте қалған сөз тіркестері, дәйексөздер, қандай да бір себептермен алдыңғы бағдарламаларда қолданылмаған сәтті әдістер, «идеялар», тақырыптар және т. б. енгізіледі. Қажет болса, Журналист әрқашан осы материалды пайдалануға дайын болуы керек. Кейде жинақталған және ұқыпты сақталған материалдың пайдалы болуы үшін (немесе журналистер айтқандай, "ату" заряды) жылдар қажет болуы мүмкін. Бір танымал журналистің айтуынша, он жылға жуық уақыт бойы ол Чеховтың «Аю» («мен лайықты адаммын. Мен оқ атып, лақтырылған тиынға оқ бопТиемін...») оны ату бойынша олимпиада чемпионы туралы эсседе қолданбас бұрын Мұндай әзірлемелер әрқашан қолында болуы керек, бірақ оларды оңай табу үшін оларды таңдау мен сақтаудың қатаң жүйесі қажет. Ол өте жеке, бірақ басты Жалпы шарт-жадқа сенбеу (Альберт Эйнштейннің әйгілі әзілінде айтылғандай, ол өмір бойы екі-үш тұрақты ойға ие болғанын және оларды жазбай-ақ осылай есте сақтағанын айтты). Екінші кеңес-жұмыс үстелінің жәшіктерін қағаздармен, газет қиындыларымен, кездейсоқ жазбалармен толтыруға болмайды. Бір күн бұрын жасалған жазбаларды келесі күні қайта оқып шығу керек, бұл оларды жақсы есте сақтауға, мұрағаттан олар үшін нақты орын табуға және, ең бастысы, осы жазбаны жасау қажеттілігіне әкелген ойлардың бағытын қалпына келтіруге көмектеседі. Себебі бұл жиі болады: біраз уақыттан кейін жазбаны тапқаннан кейін, репортер бұл жазбаның не үшін жасалғанын есіне түсіре алмайды ("бірақ маңызды нәрсе болды...»). Сақтау жүйесі туралы бірнеше сөз. Жиналған

материалдарды әдетте таза анықтамалық деп бөлу ұсынылады: мекен-жайлар, фамилиялар (міндетті түрде аты-жөні мен әкесі, тегі!), адамдардың лауазымдары, цифрлық деректер, күндер және т. б.; проблемалық: газеттер мен журналдардан үзінділер, таңдалған тақырып бойынша материалдар (өзі және әріптестері), эфирге шықпаған хабарлардың транскрипциясы; соңында шығармашылық дайындамалар: пайдаланылмаған тақырыптар, хабарлардың басталу нұсқалары, қызықты бақылаулар, сөз тіркестері, сөз тіркестері, тарату стилін анықтайтын «ерекшеліктер». Осылайша, жеке мұрағатқа түсетін материалдарды (басқа градацияларға да рұқсат етіледі – тақырыпқа, мамандануға, хабар тарату түріне және т.б. байланысты) бөле отырып, журналист «сақтау орындарын» анықтайды. Анықтамалық материал үшін бұл компьютерден басқа кітапхана каталогында да, арнайы жәшіктерде де сақталатын арнайы карталар болуы мүмкін (оларды алфавиттік ретпен орналастыру ыңғайлы). Проблемалық материалдарды арнайы қалталарда сақтауға болады, ал мұнда алфавиттік емес, оларды таратудың уақытша принципі ыңғайлы болады, бұл қажет болған жағдайда дәуірдің сипатын, тақырыпқа көзқарастарды, жанрлық құрылымды, тілді өзгертуге байланысты көптеген екпіндерді салыстыруға көмектеседі. Шығармашылық бланкілерді сақтауға келетін болсақ, мұнда жоғарыда аталған әдістермен қатар журналистік дәптерге жазбалар енгізу өте қолайлы болады. Бұл, әсіресе, тікелей эфирде жұмыс істейтін журналистер үшін, кейде ұзақ уақыт дайындалуға уақыт болмаған кезде ыңғайлы. Сақтаудың кез – келген әдісімен келесі ережені қатаң сақтау керек: әр жазбада, әр мұрағаттық құжатта мыналар болуы керек: бұл мақала қайда, кім, қашан (немесе жақсырақ-және қандай жағдайда) жазылады, беріліс дайындалады, есте қаларлық фраза айтылады, дәйексөз қайдан алынған, сол немесе басқа статистикалық есеп. Бұл ереже тек журналистік шығармашылық мәдениетімен және өздеріне және әріптестеріне жауапкершілікпен ғана емес, сонымен бірге «түсіндірменің» болмауы автордың атын, мақаласын, дәйексөзін және т. б. іздеуге көп уақыт жұмсауға әкеледі. Пастернактың өлеңдерін радиодан оқып, оларды өздері үшін оқыған белгілі ақын. Плагиат ашылды, конфузия үлкен болды. Жанжалдың себебі тек жеке мұрағат жүргізе алмауында болды. Қалай болғанда да, бақытсыз авторға ұлы ақынның бір өлеңі ұнады және оны жазды. Содан кейін ол кездейсоқ керемет өлеңдері бар парақты тауып алып, оны өзімен қателесті. Жағдайдың «дәмділігі» бұл ақын Парсниптің ең қатал құдалаушыларының бірі болып саналды. Мұрағатты жүргізудің аталған әдістері компьютерді қолданумен қатар қолданылады, бұл, әрине, ақпаратты сақтауды және оған қол жеткізуді едәуір жеңілдетеді, оның көлемін едәуір арттыруға мүмкіндік береді. Мұрағатты ұйымдастырудың және жүргізудің маңызды сәті-оның үнемі жаңаруы. Бұл жағдайда ескі материалдардан құтылудың қажеті жоқ, егер қажет болмаса, уақыттың тынысын сақтайтын сарғайған парақтардың қайда және қашан қажет болуы мүмкін екендігі белгісіз. Барлық осы Ережелер жазбаларды сақтау кезінде де сақталуы керек. Жеке дыбыстық Мұрағат қатаң түрде жасалған каталогта да көрінуі керек. Рас, магниттік пленканы қалыпты жағдайда ұзақ уақыт сақтау қауіпті мәселе. Ол кебеді, сынғыш болады, дыбыс сапасы жоғалады, кейде оны кәсіби жабдықта ойнату мүмкіндігі де жоғалады. Сондықтан, мүмкін болса, жазба медиасын мезгіл-мезгіл өзгерту керек (яғни кәдімгі магниттік пленкадан кассетаға немесе CD-ге қайта жазыңыз, компьютерге енгізіңіз).

Радиожурналистің дыбыстық кітапханасында ең қымбат және қажет нәрсені ұзақ уақыт сақтауға лазерлік дискілер көмектеседі, бұл сонымен қатар өте көлемді фильм мұрағаттарының орнын айтарлықтай босатады. Алдын ала дайындықтың соңғы кезеңі журналистің редакцияда алған нақты тапсырмасымен байланысты. Егер тақырып пен белгілі бір бағдарлама алдын-ала жоспарланған болса немесе журналист кез-келген тұрақты бағдарламаның немесе циклдің жүргізушісі болса, оны орындауға дайындалуға болады. Бірақ көбінесе тапсырма оқиғаны орын алған сәтте жедел жарықтандыру қажеттілігімен байланысты (бұл тікелей эфир). Бұл жағдайда дайындық уақыты кейде оқиға орнына бірнеше сағатқа дейін немесе тіпті студиядағы жедел сұхбатқа қатысу үшін бірнеше минутқа дейін қысқарады. Бірақ уақыт тапшылығы неғұрлым өткір болса, журналист трансферге дайындықтың алғашқы кезеңдерінде алған беріктігі, тереңдігі және «жауынгерлік

дайындығы» соғұрлым маңызды болады. Тақырыпты анықтап, тапсырманы біле отырып, корреспондент жинақталған барлық нәрсені осы нақты өмірлік оқиғаға «байланыстырады». Бұл кезеңде радиожурналист тікелей эфирде болсын немесе деректі жазбалар жасағысы келсе де, нақты елестетуге және уақыт болған жағдайда іс-қимыл жоспарын жазуға міндетті.

Оған кіреді:

- тапсырманың мақсатын нақты түсіну (егер ол өте түсінікті болмаса, оны қайта сұрау немесе нақтылау қажет);
- объект туралы мүмкіндігінше толық және дәл ақпарат алу жолдары;
- жұмыс істеуге тура келетін жағдай мен жағдайдың сипаттамасы;
- жауаптар алу қажет сұрақтардың үлгі тізімі және тұжырымы;
- беру жанрының анықтамасы, тіпті алдын-ала болса да;
-қандай да бір уағдаластық бұзылған, жағдай өзгерген және т. б. жағдайда бір-екі қосалқы нұсқаны әзірлеу.

Ақырында, эфирге дайындықтың осы кезеңінде радиожурналист техникалық жазу құралдарын мұқият тексеруге міндетті. Сіз өзіңіздің негізгі құрал-магнитофоныңыздың дұрыстығына сенімді болуыңыз керек (батареялар отырды ма және олардың жиынтығы жеткілікті ме? дискілердің, фильмдердің немесе таспалардың саны жеткілікті ме? оларда кездейсоқ магниттелуі мүмкін қажетті жазбалар жоқ па? микрофондар жақсы ма?).

Егер тікелей эфир студиядан келсе, сигнал сізден режиссерге өтетінін, аудиториямен байланыс телефондары жұмыс істейтінін, музыкалық жазбалар жиынтығы, соққылар және т.б. бар-жоғын тексеру керек (сонымен қатар Бағдарлама басталғанға дейін). Мұның көп бөлігі репортер немесе комментатордың тікелей міндеттеріне кірмеуі мүмкін, бірақ қазіргі заманғы радиостанциялардың құрамы өте аз, сондықтан оны да шешуге тура келеді. Алдын ала дайындық кезеңі – кәсіби журналистің күрделі және қажырлы жұмысы. Онда ұсақ-түйектер жоқ, өйткені олардың кез-келгенін елемеу бағдарламаның бұзылуына әкелуі мүмкін. Сонымен, бағдарламаға алдын-ала дайындық аяқталды, ал радиожурналист оқиғаның тікелей қатысушыларымен бір-біріне айналады, олардың тарихы оның шығармашылық қызметінің мағынасын құрайды. Сонымен қатар, бұл студиядан тыс немесе студияның өзінде болған оқиғаға сәйкес келетін тікелей эфирдегі әңгіме немесе сұхбат немесе мағынасы фильмге жазу (содан кейін ғана аппараттық құралда оны жөндеп, «күйге келтіру») ең жарқын мәлімдемелер, эпизодтар мен бөлшектер болуы мүмкін. журналистің алдында одан әрі эфир формасында кәсіби қарым-қатынасқа байланысты проблемалар туындайды.

Радиожурналист бағдарлама дайындаған кезде әрқашан адамдармен қарым-қатынас жасайды: олар туралы және олардың өмірі туралы ақпарат алады, адамның жеке болмысын қабылдайды және іштей бағалайды және оған қатысты өзінің адекватты мінез-құлық жүйесін таңдайды. Басқаша айтқанда, ол үнемі адамдармен араласады. Бұл өзара әрекеттесуде екі тараптың мүдделерінің қақтығысы орын алады. Егер мүдделер сәйкес келсе, журналист психологиялық қателіктер жібермейтін болса, коммуникация органикалық және ауыртпалықсыз дамиды. Қарым-қатынастағы әртүрлі немесе қарама-қарсы мүдделер күреске және конфронтация элементтерінің пайда болуына әкеледі. Журналистік қызметте екеуі де кейде күрделі, оғаш үйлесімде көрінеді. Материалдың мақсатты бағыты көп нәрсені шешеді. Міндеті – адамды дәріптеу болып табылатын портреттік радиоочерк жасау бір басқа, өткір сыни материал дайындап, журналистік зерттеу жүргізу бір бөлек. Бұл жағдайда «кейіпкерлердің» журналистпен ынтымақтасуға деген ұмтылысы мүлде басқаша болуы мүмкін. Осы полярлық мысалдардың арасында журналист өз жұмысында кездесетін сансыз өзгерістер бар. Адамның журналистке ақпарат беруге және онымен қарым-қатынасқа түсуге дайындығына әртүрлі факторлар әсер етеді. Біріншіден, тілші оған жүгінетін мәселедегі адамның құзыреттілігі. Ақпарат беруден бас тартқан жағдайда журналист өз уәждерін дұрыс елестетуі керек. Кейде олар сөз қозғап отырған адамның материалды терең әрі қызықты пайымдайтындай дәрежеде білмеуінен туындайды. Сонда журналист басқа ақпарат көзін

іздеуге мәжбүр. Әрине, барлық қажетті ақпаратты біліп қана қоймай, беруге дайын адамдармен жұмыс істеу оңайырақ, бірақ редакторға жиі қоңырау шалып, өздері хат жазады.

Бірақ бұл жерде абай болу керек: мұндай қызметтің мотивтері әрқашан адамның белгілі бір мәселедегі ең жақсы ниеті мен нақты құзыретіне байланысты емес.

Список использованных источников:

1. Андроников И. Слово написанное и сказанное//Я хочу рассказать вам. — М., 2013.
2. Бараневич Ю. Д. Жанры радиовещания: Проблемы становления, формирования, развития. — Киев; Одесса, 2012.
3. Барманкулов М. К. Познать современника: Очерк в газете, на телевидении, радио, в документарном кино. — Алма-Ата, 2012.
4. Беляев С.В., Коробицын В.И. Радиостанции России / Государственное и независимое вещание. — М., 2012.
5. Гаспарян В.В. Работа журналиста: учебное пособие. — М., 2010.

ӘОЖ 94 (574)

ЖАСТАР МЕН ҒЫЛЫМ: БҮГІН ЖӘНЕ БОЛАШАҚ

Куандыков Даурен Туребекович
E-mail: d.kuandykov@asu.edu.kz
«Тарихшы педагог» білім беру бағдарламасының 1 курс студенті
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, т.ғ.д., профессор – **Мұқтар Ә.Қ.**

Өлке тарихын зерттеудегі Атырау облысы тарихи-мәдени мұраны зерттеу орталығының рөлі

Аңдатпа. Атырау облысының тарихи-мәдени мұрасын зерттеу орталығы осы өңірдің тарихын сақтауда, зерделеуде және насихаттауда маңызды орын алады. Оның қызметі тарихи оқиғаларды жариялауға, өткеннің бейнесін қалыптастыруға және оның қазіргі қоғамға әсерін зерттеуге бағытталған. Орталық өткеннің материалдық жәдігерлерін сақтап қана қоймай, тарихи процестерді түсінуге және түсіндіруге ықпал ететін зерттеулер жүргізеді.

Бұл мақаланың мақсаты Атырау облысының тарихи-мәдени мұрасын зерттеу орталығының осы аймақтың тарихын зерттеу контекстіндегі рөлін сипаттау және талдау болып табылады. Оның қызметін, қоғамға әсерін және қол жеткізілген нәтижелерді талқылау осы мекеменің аймақтың тарихи мұрасын сақтауға және насихаттауға қосқан үлесін және оның жалпыұлттық мәдени контекстті қалыптастырудағы рөлін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, өлке тарихы, зерттеу, мекеме, зерттеу орталығы, тарихи – мәдени, мәдени мұра, археология, археография, ескерткіш, қорғандар, экспедиция

Кіріспе. Ұлан-ғайыр қазақ даласының батысында орналасқан Атырау қойнауы ырысқа толы қасиетті мекен, қастерлі топырақ. Осынау кең байтақ өлкенің табиғи байлықтары қандай мол болса, тарихи-рухани қазыналары да соншалықты терең, сан алуан. Осы өңірдің шежіре тарихын, өнері мен әдебиетін, мәдениетін, ата-бабалардың асыл мұраларын жинақтап, оны зерттейтін ғылыми орталықтар [1]. Қазіргі әлемде тарихи-мәдени мұраны қорғауға және пайдалануға назар аударылуда, бұл тарихи-мәдени мұраны зерттеу орталығы сияқты мамандандырылған мекемелердің құрылуымен анықталады. Осындай мекемелердің бір мысалы - ағымдағы ғасырдың басында құрылған Қазақстанның Атырау облысындағы

тарихи-мәдени мұраны зерттеу орталығы. Пайда болған сәттен бастап Орталық аймақтың тарихи және мәдени мұраларын зерттеумен, сақтаумен және насихаттаумен айналысты.

Осы зерттеудің мақсаты Атырау облысының тарихи-мәдени мұрасын құру сәтінен бастап қазіргі уақытқа дейін зерттеу орталығының қалыптасу тарихы мен қызметін талдау болып табылады. Оның дамуының негізгі кезеңдерін, негізгі оқиғалары мен жетістіктерін зерделеу арқылы біз аталған мекеменің өңірдің тарихи-мәдени мұрасын сақтаудағы, зерделеудегі және танымал етудегі рөлін ашуға ұмтыламыз.

Материалдар мен әдістер. Мақалада негізінен Мекеме шығарған әдебиеттер мен архив құжаттары қолданылды. Жұмыстың негізінде талдау және синтез, индукция және дедукция сияқты жалпы ғылыми әдістер жатыр. Бұл әдістер алынған деректерді жүйелеуге және құрылымдауға, аймақтың тарихи және мәдени мұрасын дамытудағы негізгі тенденциялар мен заңдылықтарды анықтауға көмектеседі. Деректерді талдау және өңдеу әдісін қолдану Атырау облысында болып жатқан тарихи оқиғалар мен процестерді тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Бұл әдіс зерттелетін мәселенің жалпы және ерекше белгілерін анықтауға, сондай-ақ олардың аймақтың қазіргі жағдайына әсерін анықтауға көмектеседі. Жүйелілік принципіне сүйене отырып, оқиғалар мен материалдар хронологиялық реттілікпен берілді. Тарихи өткенді зерттеуде осы әдістерді дәйекті түрде кешенді қолдану олардың тарихи жағдайдағы даму динамикасын ескере отырып, болған оқиғалар мен құбылыстарды талдауды ескереді.

Орталықтың қалыптасу тарихы және қызметі. Тәуелсіздік жылдарының басында Атырау облысында тарихи-мәдени мұраны зерттеу орталығы құрылды, ол облыс әкімшілігінің 1992 жылғы 5 мамырдағы №116 шешімінің нәтижесінде «Атырау облысы тарихи-мәдени мұраны қорғау инспекциясы» атауымен пайда болды. Бұл орталық облыстық тарихи-өлкетану мұражайының тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғау бөлімінің негізінде құрылған болатын. Орталыққа Ыхсанғалиев Ізбасар 1992 жылдан 1999 жылға дейін мекеменің бастапқы даму траекториясын басқара отырып, оның басшылығына кірісті. Тәуелсіздік алған жылдарынан бастап облыс көлемінде айтулы тұлғалардың есімін мәңгі есте қалдыру мақсатында оларға ескерткіштер орнату іс-шарасы басталды. Осындай ескерткіштің бірі - 1993 жылы Индер ауданы Жарсуат ауылынан солтүстік-батысқа қарай 3 км жерде орналасқан ақын Мұрат Мөңкеұлының жерленген жеріне мазар салынуы. 1995 жылы облыс әкімшілігінің жоспарына сәйкес облыс бойынша 100-ге жуық обелискі мен монументалдық ескерткіштер жөнделді. Атырау қаласында кеңес одағының батыры Қайырғали Смағұловқа ескерткіш бой көтерді. Сонымен бірге, Индер ауданындағы Қараой жеріндегі Махамбет Өтемісұлының жерленген жеріне кесене тұрғызылып, қорық ашылды және Жылыой ауданындағы Бекет атанын жерасты мешіті болған Ақмешіт қорымында жаңадан мешіт бой көтерді. 1994 жылы осы аталған ескерткіштер комиссияның кезекті отырысында есепке алынған болатын [2].

Айта кету керек, ескі қаладағы кейбір тарихи ғимараттар қалпына келтіру мәселесін тиімді шешу үшін мәдениет мекемелерін ғана емес, басқа да ұйымдарды жөндеумен айналысатын "Гурьевказреставрация" шеберханасы ұйымдастырылды. Тарихи-мәдени ескерткіштердің сақталуын қамтамасыз ету үшін облыста ескерткіштердің паспорттарын жасау, қорғау аймақтарын анықтау, ескерткіштерді мемлекет күзетіне алу және олардың мәртебесін анықтау бойынша шаралар қабылданды.

1999 жылы мекеме "Тарихи-мәдени мұраны сақтау" коммуналдық мемлекеттік қазыналық кәсіпорны болып қайта құрылды, бұл мәдени мұраны басқару мен сақтаудың жаңа кезеңін белгіледі. Аталған кезеңде бұл кәсіпорынды басқаруды Ербол Серікұлы Мұхамбетов екі жыл бойы жүзеге асырды. Кейінгі жылдары, 2000-2001 жылдар аралығында кәсіпорынды басқару өлкетанушы және жазушы Әлімгерев Өтепберген Әлімгерейұлына тапсырылды. Басшы лауазымындағы ауысымды Ғұмаров Ғабденнафих Әжіханұлы қабылдады, ол 2001 жылдан 2003 жылға дейін осы лауазымды атқарды. 1999 жылы Республикалық маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіші Мұнайшылар тұрғын үй қалашығындағы 12 үйге жөндеу жұмыстары жүргізілді. Махамбет ауданы Сарайшық

ауылында «Хан Ордалы Сарайшық» мемориалдық музей қорығы ашылды. Сарайшық қалашығының тарихи орнынан табылған жәдігерлер қалпына келтіріліп, музейдің көрмесіне қойылды. Осы ауылда орналасқан А.Егоров пен Н.Толстовтың жерленген жерінде ескерткіш қабір қалпына келтірілді, бұл осы мәдени мұра объектілерінің тарихи құндылығының сақталуына ықпал етті [3].

2003 жылы Махамбет Өтемісұлының 200 жылдығына орай Атырау қаласынан «Исатай-Махамбет» мемориалдық кешені салынды. Бұл оқиға осы көрнекті тарихи қайраткерді сақтау мен еске алудың маңызды кезеңін белгіледі. Кейіннен 2004 жылы тарихи-мәдени мұраны жаңғыртуға бағытталған 2004-2006 жылдарға арналған "Мәдениет-мұра" бағдарламасы аясында республикалық және жергілікті бюджеттерден облыстың археологиялық және сәулет ескерткіштері бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуге қаражат бөлінді. Осы бағдарлама аясында Атырау облысының тарих және мәдениет ескерткіштерінің орналасу картасы әзірленді. Бағдарлама барысында Атырау облысы бойынша тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағын дайындау мақсатында тарих ғылымдарының докторы, профессор С. Әжіғали жетекшілігімен Батыс Қазақстан кешенді этно-археологиялық экспедициясы зерттеу жұмыстарын жүргізді. Нәтижесінде. Жылыой, Мақат және Қызылқоға аудандарынан бұрын белгісіз болған көптеген сәулеттік маңызы бар қорымдар мен бейіттер анықталды. Бұл мағыналы жаңалық белгілі бір аумақтың тарихи және мәдени мұрасы туралы жаңа түсінік берді және оны сақтау мен зерттеудегі маңызды қадам болды [4].

2005-2019 жылдары - Атырау облысының тарихи-мәдени мұрасын қорғау, қалпына келтіру және пайдалану жөніндегі мемлекеттік инспекциясы деген атаумен жұмыс жасады. Бұл мекемеге басшылық 2003-2007 жылдары Қойшығұл Өмірұлы Жылқышиевтің, ал 2008-2014 жылдар аралығында Ғалымжан Аманжанұлы Ысқақовтың басшылығымен жүзеге асырылды. 2005 жылы "Мәдени мұра" бағдарламасы аясында республикалық бюджеттен қаражатты пайдалана отырып, Жылыой ауданында орналасқан және республикалық дәрежеге жатқызылған Жұбан қабірін қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді. Сондай-ақ, Исатай ауданының орталығында, Аққыстау ауылында аудандық мұражайдың алдына Исатай Тайманұлының бюсті орнатылды. Индер ауданы Жарсуат ауылында орналасқан ақын М. Мөңкеұлының мазарына жөндеу жұмыстары жүргізілді. Қызылқоға ауданы Мұқыр ауылдық әкімшілігіне қарасты «Шернияз ағы» аталатын жерде ақын Шернияз Жарылғасұлына арнап мазар тұрғызылды. Бұл мәдени мұраны қалпына келтіру және сақтау іс-шаралары аймақтың тарихи және мәдени құндылықтарын сақтаудың маңыздылығы мен ұмтылысын көрсетеді [5].

2008 жылы жаңадан құрылған Атырау облысы тарих және археология орталығымен бірлесе облыс бойынша мемлекеттік тізімге енген археологиялық ескерткіштердің қатарындағы 400-ге тарта қорғандарға тексеріс жүргізілді. Сонымен бірге, мемлекеттік тізімге енген Мақат ауданындағы ортағасырлық «Тас кешу» керуен сарайына тарих және археология орталығымен бірлесе археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді, ол да мемлекеттік тізімге енгізілген [6]. 2010 жылы Ұлы Жеңістің 65 жылдығы қарсанында Халық қahарманы Хиуаз Доспановаға Атырау қаласына ескерткіш бюст орнатылды.

2014-2015 жылдары инспекцияның тапсырысымен археология ескерткіштерін зертеу мақсатында Индер ауданындағы ерте темір дәуіріне жататын «Қызыл қабақ» қорғанына археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді. 2014-2019 жылдар аралығында Атырау облысында тұңғыш рет Атырау өңірінің тарихы, археологиясы мен этнографиясына катысты деректерді іздестіру және жинақтау мақсатында Ресейдің Мәскеу, Санкт-Петербург, Астрахань және Орынбор қалаларының архивтері мен кітапханаларына археографиялық экспедициялар ұйымдастырылды. Бұл экспедициялардың қорытындысымен бұрын соңды қолға алынбаған тағы бір шара «История и культура Атырау в русских источниках XVIII-XX вв.)» - атты 5 томдық ғылыми жинақ жарық көрді. Бұл жаңалық Атырау өңірінің тарихи мұрасын зерттеудегі маңызды кезең болып табылады және осы өңірдің өткені туралы ғылыми білімді кеңейтуге бағытталды [7].

2016 жылы мекеменің экспедициялық тобы облыс аумағынан Бөкей мен Жәңгір хандардың есіміне және Бөкей Ордасына қатысты тарихи орындарды іздеу және анықтау

мақсатында далалық зерттеу экспедициясына шықты. Экспедиция барысында Бөкей хан болған мекендер мен жүріп өткен жолдары зерттелді. Сонымен бірге, Бөкей Ордасына қатысты тарихи-мәдени орындар (хандықтың алғашқы мекені, көш қоныстары, зираттар, құдықтар және т.б.) туралы деректерді іздестіру және көшірмелерін алу мақсатында Алматы қаласындағы орталық мемлекеттік архив пен ұлттық кітапханада археографиялық ізденіс жұмыстарын жүргізді. 2016-2019 жылдар аралығында жыл сайын облыс аумағынан жаңадан тарихи мәдени мұра объектілері саналатын археологиялық ескерткіштерді анықтау бағытында далалық ғылыми зерттеу экспедициясы ұйымдастырылды. Осы жылы облыс аумағындағы 3 республикалық және 1 (Ақтөбе-Лаэти) жергілікті маңызы бар тарих және мәдениет ескерткішінің қорғау аймағын анықтау жұмысы жүргізілді. Кейінгі жылдары да бұл жұмыстар жалғасын тауып, өзге де ескерткіштердің қорғау аймақтары белгіленді. Бұл іс-шаралар тарихи мұраның сақталуын және оның болашақ ұрпақ үшін қол жетімділігін қамтамасыз етуге бағытталған болатын [8].

Атырау облысы әкімдігінің 2019 жылғы 14 мамырдағы №93 қаулысына сәйкес "Атырау облысының тарихи-мәдени мұрасын зерттеу орталығы" коммуналдық мемлекеттік мекемесі болып қайта құрылды. 2014-2022 жылдар аралығында Кипиев Мұхаметқали Қуанышқалиұлы басшылық жасады. 2022 жылы мекеме басшылығына Достыбаев Толыбай Бисенбайұлы тағайындалды. 2019 жылға арналған іс шаралар жоспарының «Ұлы Даланың ежелгі өнер және технологиялар» арнайы жобасы бойынша «Атырау облысы аумағындағы XVIII-XX ғғ. елді мекендер» тақырыбында ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізілді. Жоба бойынша жинақталған архивтік деректер негізінде 2020 жылы «Атырау облысы аумағындағы XVIII-XX ғғ. елді-мекендер» атты кітап-альбом жарыққа шығарылды. «Болашаққа бағдар: «Рухани жаңғыру» және «Цифрлы Қазақстан» бағдарламаларына сәйкес Атырау облысының әкімдігі бекіткен «Қоғамдық сананы жаңғырту» бағдарламасын іске асыру жөніндегі облыстық іс-шаралар жоспарына сәйкес «тарих және мәдениет ескерткіштері мен киелі жерлер туралы интерактивтік картасы (электрондық карта)» жасақталды [8].

Орталықтың 2022 жылдың қаңтар айындағы есебі бойынша Атырау облысында жалпы саны 1388 тарих және мәдениет ескерткіштері, сондай-ақ тарихи-мәдени мұра объектілері тіркелген. Бұл нысандар мәдени мұраның әртүрлі аспектілерін, соның ішінде сәулет құрылымдарын, археологиялық орындарды, монументалды өнер нысандарын, сондай-ақ киелі ғимараттарды қамтиды.

Төрт объект Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрінің 2020 жылғы 14 сәуірдегі №88 бұйрығы бойынша Республикалық маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне енгізілді. Бұл нысандарға мыналар кіреді: Атырау қаласындағы Мұнайшылар қалашығы; Жылыой ауданындағы Жұбан кесенесі; 1836-1838 жылдардағы көтеріліс басшысы Махамбет Өтемісұлының Индер ауданында жерленген орны; Махамбет ауданындағы ортағасырлық Сарайшық қаласы [9].

Атырау облысы әкімдігінің 2020 жылғы 14 қыркүйектегі №169 қаулысымен мемлекет қорғауына жергілікті маңызы бар 313 тарих және мәдениет ескерткіштері қабылданды. Оларға әртүрлі нысандар, соның ішінде археологиялық ескерткіштер, ансамбльдер, монументалды құрылыстар, сондай-ақ қала құрылысы және қасиетті орындар кіреді. Мемлекеттік тізімге енген жергілікті маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштерінің ішінде археология ескерткіштерінің саны - 171, ансамбль - 64, монументалды өнер - 47, қала құрылысы және сәулет - 21, қасиетті нысан – 10 [10]. Жергілікті маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштерін аудандар бойынша бөлу келесідей: Атырау Қаласы-23; Жылыой ауданы-69; Индер ауданы-35; Исатай ауданы-8; Құрманғазы ауданы-42; Қызылқоға ауданы - 98; Мақат ауданы-9; Махамбет ауданы-29. Бұл деректер Атырау облысының мәдени мұрасының маңыздылығын және оны сақтау мен қорғау үшін қабылданып жатқан шаралар туралы куәландырады.

Орталық қызметінің маңыздылығы. Тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау және пайдалану саласындағы қазіргі тенденциялар тарихи-мәдени мұраны зерттеуге деген қызығушылықтың артып келе жатқанын көрсетеді. Тарихи қалаларды, ескерткіштер мен

ғибадатхана кешендерін, тарихи жолдарды, өндірістік нысандарды және басқаларды қамтуы мүмкін қорғалатын тарихи-мәдени аумақтарды құру тұжырымдамасына ерекше назар аударылуда. Кейбір жағдайларда олардың рөлі аймақтың болашақ экономикалық мамандануын және оның әлеуметтік-экономикалық перспективаларын анықтай алады. Тарихи-мәдени мұра экономикалық өмірде маңызды рөл атқаратын аумақтың нақты ресурсы ретінде танылады.

Әр халықтың тарихында оның мәдени мұрасын байытатын және ортақ бірегейлікті қалыптастыратын баға жетпес қазыналар бар. Атырау облысының тарихи-мәдени мұрасын зерттеу орталығы-бұл жай ғана мекеме емес, ол өткеннің құндылықтарын сақтап, уақыт құпиясына жарық түсіре отырып, жадты сақтау өнерінің көрінісі болып табылады. Атырау облысының тарихи-мәдени мұрасын зерттеу орталығы осы аумақтың бай тарихи және мәдени мұрасын сақтауда, зерттеуде және ілгерілетуде шешуші рөл атқара отырып, өңірдің қоғамдық және мәдени өмірінің ажырамас бөлігі болып табылады. Оның қызметі археология, этнография, тарих, өнер және мәдениет пен мәдени - мұраның басқа аспектілерін қоса алғанда, көптеген бағыттарды қамтиды, осылайша өткенді тереңірек түсінуге және ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға ықпал етеді.

Орталық жұмысының басты міндеттерінің бірі археологиялық ескерткіштерді, этнографиялық материалдарды және өңірдің басқа да тарихи жәдігерлерін зерттеуге бағытталған ғылыми зерттеулер мен экспедициялар жүргізу болып табылады. Бұл зерттеулер аймақтың тарихы мен мәдениетінің жаңа фактілері мен аспектілерін ашады, біліміміздің кеңейтеді және болашақ ұрпақ үшін тарихи мұраны сақтауға көмектеседі. Сонымен қатар, конференциялар және мәдени іс-шараларды өткізу арқылы қоғаммен белсенді қарым-қатынас жасайды. Бұл аймақтың тарихы мен мәдениетіне қоғамдық қызығушылықты арттыруға, сондай-ақ тарихи мұраны сақтау мен зерттеуге кең аудиторияны тартуға ықпал етеді.

Орталық аймақтың көрнекті тұлғаларының жадын сақтауға және олардың тарих пен мәдениетке қосқан үлесіне ерекше назар аударады. Ескерткіштерді орнату, мемориалдық іс-шараларды ұйымдастыру тарихи жадыны сақтауға және аймақ тұрғындарының бойында патриоттық сезімдерді тәрбиелеуге ықпал етеді.

Осылайша, Атырау облысының тарихи-мәдени мұрасын зерттеу орталығы ғылыми және мәдени орталық қана емес, сонымен қатар облыстың мәдени мұрасын сақтау мен ілгерілетудегі маңызды құрал болып табылады. Оның жұмысы тарихи жадыны сақтауға, ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға және қоғамның мәдени тәжірибесін байытуға ықпал етеді.

Қорытынды. Атырау облысының тарихи-мәдени мұрасын зерттеу орталығы осы өңірдің тарихы мен мәдениетінің байлығын сақтау мен дәріптеуде маңызды рөл атқарады. 1990 жылдардың басында құрылғаннан бастап осы уақытқа дейін мекеме облыстың тарихи ескерткіштері мен дәстүрлерін зерттеу, қорғау және қалпына келтіру бойынша үлкен жұмыс жасады. Орталықтың қалыптасу тарихы Атырау облысының мәдени мұраны сақтау және көрнекті тұлғаларды мәңгі есте қалдыру жөніндегі тұрақты күш-жігерін айғақтайды. Ескерткіштерді орнатудан бастап археологиялық қазбаларды жүргізуге дейінгі жобалардың әртүрлілігі Тарихи сақтаудың принципті тәсілінің жарқын мысалы болып табылады.

Мекемені Атырау облысының тарихи-мәдени мұрасын қорғау, қалпына келтіру және пайдалану жөніндегі мемлекеттік инспекцияға қайта атау және қайта құру процесі оның эволюциясы мен қоғамдағы мәртебесінің нығаюын көрсетеді. Орталықтың басшылығы мен оның қызметкерлері мекеменің табысты қызметіне елеулі үлес қосты. "Мәдени-мұра" бағдарламасы, сондай-ақ археологиялық экспедициялар жүргізу және тарихи орындарды жөндеу сияқты орталық іске асырған бағдарламалар қызмет саласын жетілдіруге және кеңейтуге деген тұрақты ұмтылысты айғақтайды.

Жалпы, Атырау облысының тарихи-мәдени мұрасын зерттеу орталығы тарихи жадыны сақтауға және қоғамның мәдени бірегейлігін нығайтуға ықпал ете отырып, өңірдің мәдени байлығын сақтау мен зерттеудің маңызды орталығы болып қала береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Өлке тарихының қасиетті мекені Алматы. Дойт-Принтхаус, 2006. -- 112 бет. +16 жапсырма бет. ISBN 9965-9887-2-2

2. Атырау облыстық мемлекеттік архиві. 277- қор, 50-іс, 81-бет

3. Атырау облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жиынтығы: Атырау қаласы және Махамбет ауданы. Атырау: «ағатай» баспасы. 2013. - 302 бет. ISBN 978-601-7405 -43-4

4. Атырау облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жиынтығы: Исатай, Құрманғазы аудандары. Алматы: 2012.-204 б. ISBN 976-601 - 262-117-4

5. Атырау облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жиынтығы: Қызылқоға, Индер аудандары - Алматы: 2012. 210-бет. ISBN 978-601 -06-1982-1

6. Куанышева М., Кипиев М. «Мост в историю» // Прикаспийская коммуна. -2021. -№12, 9 июля.

7. История и культура Атырау. ТОМ 5./ Сост.:М.К. Кипиев // Науч. ред. Р.А. Бекназаров – Атырау: «Атырауский филиал Союз Писателей Казахстана». 2016. – 400 с. в.т.ч. 16 с. Ил.

8. Центр изучения историко-культурного наследия Атырауской области / книга-альбом-Атырау: издательство "Агатай", 2022.- 152 С.

9. Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрінің 2020 жылғы 14 сәуірдегі № 88 бұйрығы. // Кіру режимі: URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2000020397 (кірген уақыты: 26.03.2024).

10. Атырау облысы әкімдігінің 2020 жылғы 14 қыркүйектегі № 169 қаулысы. // Кіру режимі: URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V20T0004728 (кірген уақыты: 26.03.2024).

ӘОЖ 94(574)

БАҚТЫГЕРЕЙ АХМЕТҰЛЫ ҚҰЛМАНОВ: БІЛІМ МЕН МӘДЕНИЕТТІ ДАМЫТУҒА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ ЖӘНЕ ҚЫЗМЕТІ

Махахова Айкүміс Сырлыбекқызы
E-mail: Makhhh.01@mail.ru
«Тарихшы педагог» білім бағдарламасының 1 курс студенті
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, т.ғ.д., доцент – **Сәрсенов А.С.**

Бақтыгерей Ахметұлы Құлманов: білім мен мәдениетті дамытуға қосқан үлесі және қызметі

Аннотация. "Бақтыгерей Ахметұлы Құлманов: білім мен мәдениеттің дамуына қосқан үлесі және қызметі" ғылыми мақаласы Бақтыгерей Ахметұлы Құлмановтың білім және мәдениет саласындағы өмірі, қызметі мен маңыздылығын зерттеуге арналған. мақалада Құлмановтың өмірбаяны, оның негізгі жетістіктері және білім беру және мәдени саланың дамуына қосқан үлесі қарастырылады. Құлманов өткізген немесе ұстаған нақты іс-шараларды, бастамалар мен жобаларды және олардың қоғамдық дамуға әсерін талдалды. Сондай-ақ, оның бастамаларының қазіргі қоғамдағы әлеуметтік-мәдени өзгерістер контекстіндегі рөлі мен маңыздылығы қарастырылады. Бұл мақала Бақтыкерей Ахметұлы Құлмановтың қызметіне және оның білім мен мәдениеттің дамуына қосқан үлесіне жаңа көзқарас ұсынады.

Түйінді сөздер: Бақтыгерей Ахметұлы Құлманов, білім, мәдениет, үлес, қызмет, бастамалар, жетістіктер, қоғамдық даму, әлеуметтік-мәдени өзгерістер.

Кіріспе.

Қазіргі әлемде білім мен мәдениет жеке тұлғаны, қоғамды және ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Осы салалардағы көрнекті тұлғалардың қызметін зерттеу олардың әлеуметтік-мәдени дамуға қосқан үлесін жақсы түсінуге мүмкіндік береді.

Бақтыгерей Ахметұлы Құлманов -Қазақстан тарихының көрнекті қайраткері, оның есімі елдегі білім мен мәдениеттің дамуымен тығыз байланысты. Алаш зиялыларының өкілі ретінде белгілі Құлманов XIX-XX ғасырлар тоғысында қоғамдық және саяси өмірге белсенді қатысып, қазақ халқының бірегейлігі мен өзіндік санасын қалыптастыруға айтарлықтай ықпал етті.

Бұл мақаланың мақсаты - атақты қайраткер- Бақтыгерей Ахметұлы Құлмановтың білімі мен мәдениетін дамытуға қосқан үлесі мен қызметін зерделеу. Зерттеу аясында біз оның бірегей бастамаларын, жобаларын және осы салалардағы жетістіктерін талдауға, сондай-ақ олардың әлеуметтік-мәдени ортаға және әлеуметтік дамуға әсерін бағалауға міндет қойдық.

Бақтыгерей Ахметұлы Құлмановтың өмірбаяны

Бақтыгерей Ахметұлы Құлманов - өмірбаяны білім мен мәдениет саласындағы табысты жолды ғана емес, өз халқына жанқиярлықпен қызмет етудің үлгісін бейнелейтін көрнекті қайраткер.

XIX ғасырдың соңы және XX ғасырдың басында жүрегім елім деп соққан азаматтардың барлығы дерлік Алаш туының астында біріккен еді. Ұлан ғайыр қазақ даласын қай қиырында да Алаштың мүддесі батыл қорғалып, қазақ халқының азаттығы үшін қару мен қаламды қатар қайрап салған қиян кескі айқастар жүріп жатты.

Осындай қысылтаяң уақытта отаршылдық езгісіне түскен халқының мұң-мұқтажын көтере қоғамдық қозғалыстарды басқарған Бақытжан Қаратаев, Әлихан Бөкейханов, Мұхамеджан Сералин, Ахмет Байтұрсынов, Ғұмар Қарашев, Міржақып Дулатов, Халел Досмұхамедов, Мұстафа Шоқай сынды бір топ оқыған, көзі ашық қайраткерлердің іргелі мемлекет құрудағы күрес жолы тарихтан белгілі. Олардың арасында ұлт мүддесі үшін қызмет еткен зиялылардың бірігейі, арыстардың алдыңғы шебінде тұлғасы таудай Бақтыгерей Ахметұлы Құлмановтың да тұрғаны анық.

Болмысынан бөлек туған Бақтыгерей Құлманов тым ерте тағдыр тәлкегіне түсті. Ол 5 жасында анасынан жетім қалады. Осылайша нағашы ағасы Мақаш әкім Құлман ақсақалдың рұқсатымен Бақтыгерейді бауырына басып, тәлім тәрбие береді. Бақтыгерей-Шолтырдың жиені. Мақаш та, Бақтыгерей де правитель болған. Екеуі де орысша жоғары білім алған, ел билеген атақты адамдар. Кезінде Құрманғазыны ақтауға осы Мақаш правительдің көмегі көп болған.

Бақтыгерей Ахметұлы Құлманов 1857 жылы Денгіз (қазіргі Құрманғазы) ауданында дүниеге келген. Ол ұлттық зиялы қауымның көрнекті өкілі болды және қазақ халқының тәуелсіздігі үшін күрестің белсенді жақтаушысы ретінде танымал болды. 1887 жылы Санкт-Петербург университетінің шығыс тілдері факультетін қызыл дипломмен сәтті бітіріп, бір жылдан кейін филология ғылымдарының магистрі дәрежесін алды. Еліне білімі мен парасаттылығы жөнінен беделге ие болған Мақаш тәрбиелеген, ұлағатты ортада өскен Бақтыгерей, бірер жылдан кейін әкім ставкасындағы мешітке молда алдында арабша хат тануға барады. Кейін Мақаштың кітапханасында отырып орысша кітаптар оқып өз сауатын ашады. Содан Мақаш Ордадағы орысша оқытатын мектепке апарып оқытуды ойлайды. Ақыры соңында Мақаш ойлаған мақсатына жетіп, Бақтыгерейді Ордадағы Жәңгір мектебіне оқытады. Қазақ топырағындағы орыс тілінде дәріс беретін тұңғыш оқу орны болып саналады. Ордадағы Жәңгір мектебін үздік аяқтаған Бақтыгерейді бұдан кейін Мақаш Орынбордағы гимназияға апарып оқуға түсіреді. Осылайша 1872-1881 жылдар аралығында Бақтыгерей Құлманов Орынбор қаласындағы ерлер гимназиясында оқып, білім алады. Төре тұқымынан тараған текті өрен Бақтыгерей гимназияда білім алған алғашқы қазақтың бірі болған. Оқу үлгерімі өте жақсы болып 1881 жылы маусым айында Орынбор гимназиясын күміс медальмен ойдағыдай аяқтап шығады.

Бітірерден бір жыл бұрын ауылға келіп, демалысын өткізіп жатқанда, Бөкей Ордасына Петербургтен келген экспедиция әдейілеп Мақаш ауылына келеді. Патшалық Ресей XIX ғасырдың II –ші жартысында өзінің қол астындағы ұлан-байтақ қазақ даласының табиғаты мен кең байлығын, халықтың әдет-ғұрпы мен ауыз әдебиетін зерттеуге ерекше көңіл бөлген. Патша үкіметі бұл жоспарын көбіне университет профессорлары басқарған академияларға экпедициялар жүргізген. Осы тапсырма Санкт-Петербург университеттің профессорлары, атақты шығыс зерттеушісі, орыс ғалымы И.Н.Березинге жүктелген. Мақаш өз заманында тек белгілі қазақ ағартушыларымен ғана емес атақты орыс ғалымдарымен де соның ішінде И.Березинмен де жақсы араласып тұрған. Березин орыс тілінде таза сөйлейтін Бақтыгерейдің шығыс жырларының талайын жатқа білетініне, олардың мазмұнын бұған орыс тілінде айтып бергеніне таң-тамаша қалады. Мақашқа Бақтыгерейдің Петербург университетіне оқуға әкелуіне кеңес берген.

Содан білімге деген құштарлығы арта түскен Бақтыгерей Құлманов 1881 жылы Ресей империясының астанасы Санкт-Петербург университетіне оқуға түсуге келеді. Бірақ жанұясында болған қиыншылықтарға байланысты кешігіп келген Бақтыгерейді университетке бірден қабылдай қоймайды.

Осылайша Бақтыгерей университеттің заң факультетіне өте үлкен қиыншылықпен қабылданады. Ал, 1884 жылы қаңтар айында заңгерлікке түсіп, кейін шығыстанушы факультетіне өз өтініші мен ауысады. Ол осы факультеттің араб, парсы, түрік, татар тілдері бөліміне студент болып қабылданады. 1884 жылы Петербор қаласының жоғары оқу орындарының студенттері Бақтыгерей Құлманов, Барлыбек Сыртанов, Бақытжан Қаратаев, Мәмбетәлі Сердалин, Абдолла Теміров бастаған бір топ студенттер қазақ тарихындағы ең тұңғыш ұйытқы болған «Жерлестер» ұйымын құрады. 1886 жылы Санкт-Петербург университетін араб, парсы, түрік, татар бөлімі бойынша тәмамдап, ол үздік дипломмен аяқтайды. Ал, 1888 жылы қазан айында Санкт-Петербург университетінің ғылыми Кеңесі Бақтыгерей Құлманов жазған диссертациялық жұмысын жоғары бағалап, оған ғылыми кандидат атағы беріледі.

Бақтыгерей Құлманов шығыс тілдері мамандығы бойынша тұңғыш ғылыми диссертациялық жұмыс жазған қазақ азаматы. Оқуды аяқтаған Бақтыгерей Құлманов өз мамандығы бойынша Баку қаласына қызметке жіберіледі.

Кейінірек, туып өскен жері-Астрахань губерниясына, яғни Ішкі Ордаға қайта оралады. 1889 жылы Астрахан генерал-губернаторы Орданың жеті бөлігінің ішіндегі жер көлемі мен халқының саны жағынан ең үлкені Қамыс-Самар қисымына Бақтыгерейді әкімі етіп тағайындайды. Бақтыгерей Құлманов ұлт-жандылығымен, іскерлігімен көзге түскен. Бақтыгерей әкім өз халқының мүддесі үшін күрескен жан, қызмет жолында жүріп мектептер мен түрлі емдеу пунктерін ашып көбейткен. Әкім қызметінде тұрғылықты халықтың жағдайын жасаған, мал шаруашылығында мал басының өсуі, (егіншілік, балық кәсіпшілігі, тұз өндіру, кіре тасу) дамытқан. Бірінші кезекте Орыс-казактарын су жағасынан көшіріп, жайлы қоныстарға қазақтарды қайта орналастырған. Екінші кезекте Қамыс-Самар қазақтарының хал-әхуалын көтеруге жеті мән берген. Ол үшін мал мен аздаған егіске қарап отырған елді балықшылық кәсіпшілігіне үйретеді. Бақтыгерей аз уақыттың ішінде елдегі 270 балықшының санын 1000-ға дейін жеткізеді. Үшіншіден өңірдегі тұз өндіру өнеркәсібін жандандырады. Бұл кәсіпорынға 4000 қазақ жұмысқа тұрады. Осының арқасында жағдайы түзелген қазақ мал алып Қамыс-Самар қисымында мал санын күрт өзгертеді. 1890-1903 жылдары Құлманов Ішкі Орданың қамыс-Самара бөлігінің билеушісі қызметін атқарды. Оның билігінің он жылында ол жоғары эрудиция мен әлеуметтік мәселелерді түсінуді көрсетті, халықтың қажеттіліктері мен ұмтылыстары туралы терең білімге ие болды. 1906-1907 жылдар аралығында Ішкі Орда қазақтарының атынан Құлманов екі рет Ресей империясының 1-ші және 2-ші Мемлекеттік Думасына депутат болып сайланды және мұсылман фракциясының құрамына кірді. Халық ассамблеясы өз мүдделерін қорғауға күмәнсіз сенді [1].

1-ші Мемлекеттік Думада әр өңірлерден депутаттар болып әр түрлі өкілдер сайланды: Торғай облысынан А.Бірімжанов пен А. Қалменов, Астрахан губерниясынан Б. Құлманов пен Д. Ноян-Тундут, Ақмола облысынан Ш. Қосшығұлов, Жетісудан М. Тайынов және Семей қаласынан А. Бөкейханов. Алайда, 1906 жылы 8 маусымда патша үкіметі елдегі демократиялық өзгерістерден қорқып, Думаның жұмысын тоқтатты. Кеңес заманында А. Бөкейханов, А. Бірімжанов, Б. Құлманов, А. Қалменов, М. Тайынов, Т. сияқты Ресей империясының 1-ші және 2-ші Мемлекеттік Думасының қазақ зиялылары мен депутаттарының есімдері. Нұркенов және басқалар халықтан жасыру әрекеті болды. Шежіре бойынша, 1917 жылы 3 наурызда Әлихан Бөкейханов Қазақстанның түкпір-түкпірінен Құлмановты қоса алғанда, көрнекті тұлғаларға жеделхаттар жіберіп, Ресейде теңдік, бостандық және бауырластық орнағаннан кейін Құрылтай жиналысына бірігуге және қатысуға шақырды. Халық арасында танымал және құрметті тұлға Бақтығырей Құлмановтың өз мүдделерін қорғай отырып, адамдарға адал қызмет ететініне күмәні жоқ Алаш көшбасшысы [1].

Бөкеев Құлманов Лениннің басшылығымен большевиктердің Қазан төңкерісін қолдаудан бас тартты. Ол және Алаш зиялыларының басқа мүшелері жалған саяси ұрандарға күдіктеніп, бұл революцияны сынға алды. Құлманов Алаш партиясы мен Үкіметке қосылып, өз елі үшін алаңдады. 1917 жылы Алаш Орда үкіметінің төрағасы лауазымына сайлауға қатысып, Бөкей ордасының комиссары болды. Қазақ зиялылары жер мәселесі мәселесін Б.Құлманов шеше алады деп үміттенді, бірақ бұл қазақтар жиналысына кейінге қалдырылды. Ішкі Бөкей ордасы стратегиялық маңызға ие болды және 1917 жылы 10 қыркүйекте зиялы қауым жиналысында Құлманов жер мәселесі бойынша сөз сөйледі.

Алаш Орда үкіметінің қызметіне Әлихан Бөкейханов пен Айдархан Тұрлыбаевпен бірге Бақтыгерей Ахметұлы Құлманов та үлкен үлес қосты. Алаш Орданың төрағасы болмай, Алаш үкіметінің мүшесі болып қала берді. Сырдария облысының Түркістан қаласында өткен облыстық қазақ съезіне Алаштың бас Үкіметі атынан Б. Құлманов қатысты. Бақтыкерей Ахметұлы Құлманов 1919 жылы ауыр сырқаттан кейін қайтыс болды. Бүгінгі таңда біздің міндетіміз — өскелең ұрпаққа оның жарқын есімін жеткізу үшін Бақтыгерей Құлмановтың өмірін, қызметін және саяси дүниетанымын жан-жақты зерттеу, зерттеу.

Бақтыгерей Ахметұлы Құлманов елдің оңтүстігіндегі шалғай ауылда дүниеге келген. Оның ата-анасы, қарапайым жұмысшылар ұлын тәрбиелеуге бар күшін салды. Бала кезінен Бақтыкерей Құлманов кітаптарға, өнерге және халықтық мәдениетке қызығушылық танытты. Ол өзінің болашақ қызметінің негізін қалаған жергілікті Мәдени іс-шараларға белсенді қатысты [2].

Ауыл мектебін ойдағыдай бітіргеннен кейін Бақтыгерей Ахметұлы Құлманов беделді университетке түсіп, педагог жолын таңдады. Оның халықтық мәдениетке деген құштарлығы мамандық таңдауға әсер етті және ол халық шығармашылығының маманы болды. Ол өзінің кәсібилігі мен адалдығымен мұғалімнен білім берудегі жоғары лауазымды шенеунікке дейін жүре алды.

Бақтыгерей Ахметұлы Құлмановтың білім беру саласындағы қызметі

Бақтыгерей Ахметұлы Құлманов өз өңірінде білім беру жүйесін жетілдіруге бағытталған білім беру саласында елеулі бастамалар көрсетті. Оның негізгі бастамаларының қатарында білім беру мекемелерінің желісін кеңейту, соның ішінде жаңа мектептер мен университеттер ашу, сондай-ақ халықтың барлық топтары үшін білімге қолжетімділікті қамтамасыз ету болды. Ол оқытудың инновациялық әдістерін енгізу және заманауи оқу материалдары мен жабдықтарына қол жеткізуді қамтамасыз ету арқылы білім беру сапасын арттыру бағдарламаларын белсенді қолдады. Құлманов сонымен қатар әртүрлі білім салаларындағы мамандарды кәсіби оқытуға және даярлауға үлкен мән берді [3].

Білім беру саласындағы реформалар мен жобалар саласында Бақтыкерей Ахметұлы Құлманов инновацияларды енгізуді және білім беру жүйесін жаңғыртуды белсенді қолдады. Ол оқу бағдарламаларын қайта қарау, оқулықтарды жаңарту және білім беру процесіне заманауи технологияларды енгізу бастамаларын қолдады. Құлманов білім беру сапасын

арттыруға және қазіргі әлемде тиімді жұмыс істей алатын білікті мамандарды даярлауға бағытталған реформаларды жүзеге асырды. Оның білім беруді дамыту жобалары білім беру мүмкіндіктерін кеңейтуге және аймақтағы оқушылар мен студенттердің дайындық деңгейін жақсартуға ықпал етті.

Бақтыкерей Ахметұлы Құлмановтың мәдениетті дамытуға қосқан үлесі

Бақтыкерей Ахметұлы Құлманов мәдени зерттеулерді қолдау арқылы мәдениеттің дамуына елеулі үлес қосты. Ол Мәдени мұра, Тарих және өнер саласындағы академиялық зерттеу жұмыстарын белсенді қолдады. Құлманов мәдени құндылықтарды цифрландыруға және сақтауға ықпал етті, сондай-ақ халықтық дәстүрлерді, тіл мен әдебиетті зерттеу бастамаларын қаржыландырды. Оның күш-жігері аймақтың мәдени мұрасы туралы білімді кеңейтуге және болашақ ұрпақ үшін ерекше мәдени қасиеттерді сақтауға мүмкіндік берді [4].

Мәдени іс-шараларды ұйымдастыруда Бақтыкерей Ахметұлы Құлманов маңызды рөл атқарды. Ол мәдени фестивальдар, көрмелер, концерттер және басқа да мәдени іс-шараларды өткізу бастамаларын қолдап, мәдени әртүрлілікті таратуға және мәдени алмасуды нығайтуға ықпал етті. Құлманов жергілікті халық өнерінің дәстүрлерін қолдады және дамытты, сондай-ақ аймақтың мәдени мұрасын насихаттауға ықпал ететін іс-шаралар ұйымдастырды. Оның күш-жігері қолайлы мәдени ортаны құруға көмектесті және өз аймағында мәдени өмірдің дамуына ықпал етті.

Құлманов қызметінің білім мен мәдениетке әсерін талдау

Бақтыкерей Ахметұлы Құлманов өзінің мақсатты бастамалары мен күш-жігерінің арқасында өз аймағында білім мен мәдениетті дамытуда маңызды рөл атқарды.

Білім беру саласында Құлманов білім беру желісін кеңейту, білім беру сапасын арттыру, кәсіптік оқытуды дамыту сияқты көптеген маңызды міндеттерді орындады. Ол халықтың барлық топтары үшін білімнің қолжетімділігін қамтамасыз ету үшін айтарлықтай күш жұмсады, жаңа мектептер мен университеттер ашты, оқытудың заманауи әдістемелерін енгізді, заманауи білім беру технологиялары мен материалдарына қолжетімділікті қамтамасыз етті. Мұның бәрі аймақтағы білім деңгейін арттыруға және әртүрлі білім салаларында білікті мамандар даярлауға ықпал етті [5].

Мәдениет саласында Құлманов мәдени зерттеулерді қолдау және мәдени іс-шараларды ұйымдастыру арқылы елеулі әсер етті. Ол аймақтың мәдени мұрасын сақтауға және зерттеуге үлес қосты, ғылыми жобаларды қаржыландырды, мәдени фестивальдар, көрмелер мен концерттер ұйымдастырды. Мұндай іс-шаралар аймақтың мәдени мұрасы мен дәстүрлері туралы білімді кеңейтуге, мәдени алмасуды дамытуға және мәдени байланыстарды нығайтуға көмектесті [6].

Жалпы, Бақтыгерей Ахметұлы Құлмановтың қызметі қоғамның әлеуметтік және мәдени дамуы үшін маңызды болып табылатын білім, шығармашылық және мәдени мұраны дамытуға ықпал ете отырып, өз аймағындағы білім мен мәдениетке оң әсер етті.

Қорытынды

Бақтыгерей Ахметұлы Құлманов Алаш зиялыларының өкілі ретінде өзін Қазақстандағы білім мен мәдениеттің дамуына елеулі ықпал еткен көрнекті қайраткер ретінде көрсетті. Оның Қазан төңкерісін қолдаудан бас тартуы және Алаш партиясын құруға белсенді қатысуы терең патриотизм мен өз халқына деген сүйіспеншілікті көрсетеді.

Құлманов қоғам дамуының тірегі ретінде білім мен мәдениеттің жақтаушысы болды. Оның Ішкі Бөкей Ордасын басқаруға қатысуы және Алаш зиялылары саласындағы қызметі қазақ халқында білім мен мәдениетті дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасауға ықпал етті. Ол өз елі мен халқының болашағы үшін алаңдап, олардың ілгерілеуі мен өркендеуіне ұмтылды [7].

Бақтыкерей Ахметұлы Құлманов қазақ халқының ұлттық бірегейлігін сақтауға және дамытуға ықпал ете отырып, білім беру және мәдени ортаны қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. Оның күш-жігері мен білім мен мәдениетті дамытуға қосқан үлесі болашақ ұрпақты білімге, мәдени дамуға және өз мұрасымен үйлесімділікке ұмтылуға шабыттандыра отырып, Қазақстан тарихының жадында мәңгі қалады.

Халқы үшін еңбек еткен ұлы азаматтың аты ұмытылмау керек. Бақтыгерей Құлманов артында өшпес із қалдырған қазақ тарихындағы айрықша есімді тұлға, өзінің есімін алтын әріппен жазып кеткен Азамат. Елі үшін қызмет еткен Бақтыгерей Құлмановқа Атырау облыстық Мәслихатының 2010 жылғы 3 желтоқсандағы №383-IV шешімімен қайтыс болғаннан кейін «Атырау облысының Құрметті Азаматы» атағы берілді.

Ресейдің Санкт-Петербург қаласындағы Орталық мемлекеттік архивінде Бақтыгерей Құлмановтың оқу-ағарту саласындағы, оқу үлгеріміне қатысты, студенттік кездеріндегі жетістіктері, құжаттары, диссертациясы, алғашғы ғылым кандидаты екенін дәлелдейтін дипломы сақталған. 1907 жылы Ресей империясының Мемлекеттік Думасына қатысқан туралы куәлігі, құжаттары, (Ф1278, Д 225), Б.Құлмановқа толтырған сауалнамалары, жеке парақшасы сақталған.

Бақтыгерей Құлманов XX ғасыр басындағы қазақ саяси элитасының ең ірі қайраткерлерінің бірі болды. Ол өзінің білімі мен тәжірибесін қазақ халқының азаттық ансарын ақиқатқа айналдыруға сарп етті. Алаш қайраткерлерінің бірі Бақтыгерей Құлмановтың шығармашылық жұмыспен де айналысқаны белгілі, біздің міндетіміз оның қаламынан туындаған туындыларды іздеп тауып, өскелең ұрпаққа жеткізу. Өткен ғасырдың аласапыран кезеңінде күллі қазаққа Тәуелсіздік үмітін жандандырған Алаш арыстарының әділетсіз жүйеге азаматтық қарсылық көрсету үлгісі мәңгі есте қалары анық.

Алаштың жолы, Алаш қайраткерлері қалыптастырған ұлттық санамызды жаңғырту сапары-бүгінгі тәуелсіздігімізді тұғырлы етер берік ұстанымдардың бірігейі болатынын естен шығармағанымыз абзал.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә.Қазақтың бүкіл тарихы –бірігу тарих, тұтастану тарихы.Егемен Қазақстан. 1998,18 наурыз.

2. Қойгелдиев М.К. Алаш қозғалысы. Алматы: Санат. 1995.303б,

3. Сыздықова Р.«Ахмет Байтұрсынұлы» Алматы: Білім. 1990,52б.

4. Шоқай М. Таңдамалы шығармалары 3-томдық жинағы Алматы: Қайнар,2007,352б.

5. Шоқай М. Таңдамалы. Алматы: Қайнар. Т-2. 1999.520б. [№40,389б.]; Құлмаханова.

6. Қойгелдиев М. «Тынышбаев М және қырғыз трагедиясы» //Қазақ тарихы №5,

7. Нысанбаев Ә. Қазақ газеті. Алматы: Қазақ. 1998.

8. Нүрпейісов К. Он алтыншы жыл және Алаш қозғалысы. // Ақиқат. 1996. №6. маусым

9. Алаш ақиықтары: мақалалар, деректер, құжаттар, аудармалар. Алматы: Алаш, 2006

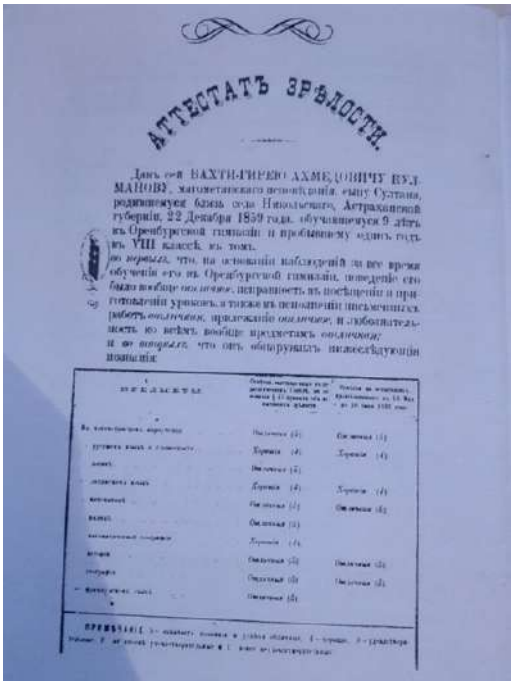
10. История Калмыкии с древнейших времён до наших дней: в 3-х т. Элиста: ГУ «Издательский дом Герел», 2019. - 751 с.

11. Ким М.П. Проблемы теории и истории реального социализма. - М.: Высшая школа,



ДИПЛОМЪ.

Б.Құлмановтың Санкт-Петербург университетін бітірген дипломы, 1889 ж.

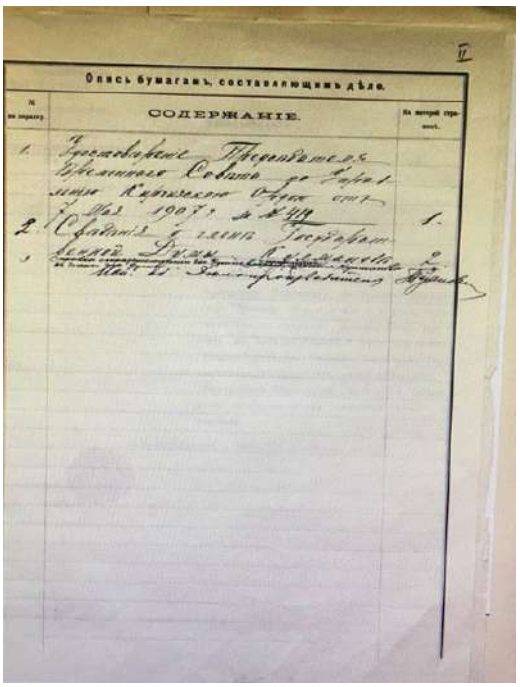


АТТЕСТАТЪ ЗРѢЛОСТИ.

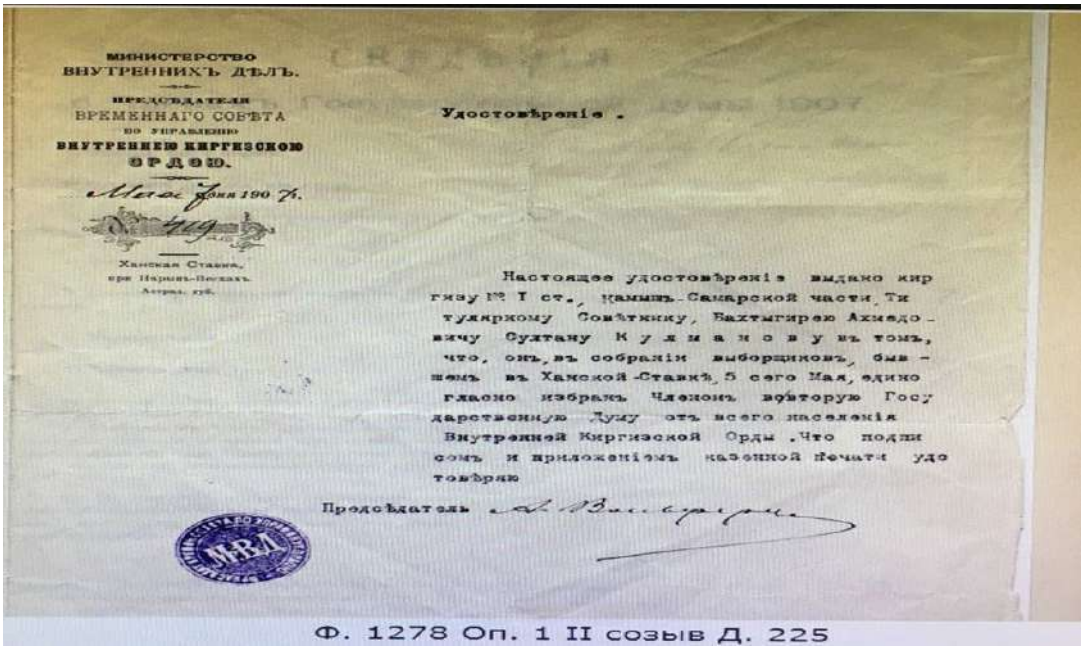


Бақтыгерей Құлмановтың Орынбор гимназиясын күміс медальмен бітірген аттестаты. 1881 жылы, маусым





1907 жылы Ресей империясының Мемлекеттік Думасына қатысқан туралы құжаты. (Санкт-Петербург қаласы, Орталық мемлекеттік архивінен табылған құжаты)



1907 жылы Ресей империясының Мемлекеттік Думасына қатысқан туралы куәлігі.

ӘОЖ 37.036

ФОРТЕПИАНО МУЗЫКАСЫН ҚАБЫЛДАУ АРҚЫЛЫ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ

Наурызбай Асылай
E-mail: asylai070106@gmail.com
«Халық аспаптары» Білім беру бағдарламасының 1 курс студенті
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, аға оқытушы - **Тарабина В.М.**

Музыка бізді өмір бойы, туғаннан өлгенге дейін сүйемелдейді.

Біз әрқашан әсемдікке ұмтыламыз, табиғаттың әсемдігіне сүйсінеміз, үйімізді, киімімізді, сыртқы келбетімізді жаңартып, безендіріп, безендіреміз.

Музыка адамның эмоциялық әлемін білдіреді. Музыка адамның тәжірибесін, оның сезімдері мен уайымдарының ішкі әлемін, олардың динамикасы мен толып кетуін неғұрлым айқын және жан-жақты жеткізуге қабілетті.

Дмитрий Шостакович, осыған байланысты, музыка бақыт, қайғы, ашу, ашу, мұң, көңілді және осы сезімдердің барлығын ғана емес, сонымен бірге олардың арасындағы барлық нәзік реңктерді, сөзбен жеткізу мүмкін емес ауысуларды білдіруге қабілетті деген пікірін білдірді. және кескіндеме де, мүсін де қол жетімсіз».

Лев Толстой былай деген: «Музыка бірден мені музыканы жазған адамның психикалық күйіне аударады. Мен онымен жан дүниеммен қосылып, онымен бірге бір күйден екінші күйге ауысамын...».

Өнердің негізгі пәні – адам.

Егер біз сұлулықты байқап, оны сезінуді білсек, онда бұл эстетикалық сезім деп аталады. Эстетикалық білім мектеп оқушысына, студентке, яғни адамға қажет және ол оның бағдаршысы қызметін атқарады. Эстетика – табиғат пен қоғамдағы сұлулықты зерттейтін ғылым. Эстетикалық сезімдер, тәжірибелер мен бағалаулар адамның бүкіл өмірлік әрекетінде: жұмыс кезінде, оқу кезінде, яғни бүкіл өмірінде пайда болады.

Әрбір ұстаз өз пәні бойынша білім беру үшін ғана емес, сонымен қатар балалардың бойында әсемдік, рухани және асқақ сезімді тәрбиелеуге жауапты. Оқыту процесінің өзі көркем шығармашылықтың бір түрі. Мұғалім қызық, көркем, шығармашыл, қиялшыл болуы керек! Мұғалім сабақ барысында оқушылардың болып жатқанның барлығын, мұғалім не үйрететінін түсініп, қабылдауын, музыканы аспапта орындауда жаңа дағдылар мен құндылықтарды меңгеруін қамтамасыз етуі керек, осылайша олар өз бетінше, шығармашылықпен және шығармашылықпен ойлай алады. өнімділіктің барлық нюанстарына және олардың айналасында болып жатқан барлық нәрселерге сезімтал жауап береді.

Т.Б.Юдовина - Гальперина өзінің «Фортепианода көз жасысыз, немесе мен балалар мұғалімімін» кітабында былай деп жазды: «Егер мұғалім музыкаға деген танымдық қызығушылықты тудыру міндетін қойса, оған жету үшін еңсерілмейтін кедергілер жоқ деп есептеймін. мақсат. Қызығушылыққа негізделген оқу процесі онсыз фортепианода ойнауды үйрену мүмкін емес қасиеттерді тудырады. Қызығушылық қиындықтарды жеңуге деген ұмтылысты оятады».

Мұғалімнің, әрбір оқушының бойында эстетикалық тәрбие беру міндеті адамның мәдениетінде, яғни талғамында, ұғымында, болмысында, идеясында, тәжірибесінде ғана емес. Міндет – адамның сұлулық үшін күресу, оны еңбекте шығармашылықпен бекіту, күнделікті өмірдегі және өнердегі қоғамдық қатынастар, т.б.

Эстетикалық тәрбиенің маңызды құралдарының бірі – өнер, оның барлық түрлері, жанрлары, формалары.

Музыкалық аспапта ойнауды үйренудің тиімділігі көбінесе оқушылардың қызығушылығына, олардың музыкалық шығармаға деген реакциясына байланысты, яғни мұғалімнің оқушының осы шығарманы нәзік сезінуіне және орындауы үшін қалағанының барлығын тағы да айтамыз. өзін сезінгендей орындау. Оның мінезі, дыбыс күші, т.б. Мысалы, Петр Ильич Чайковскийдің «Жыл мезгілдері» еңбегін алайық. Әр шығармасында табиғатты сөзбен жеткізу мүмкін емес музыкамен суреттейді. Музыкалық шығарманың мазмұнын белсенді түрде сезіну музыканы қабылдауға көмектеседі және орындаудың шығармашылық процесіне әсер етеді деп те айта аламыз. Адам музыканы шынайы тыңдап, ой елегінен өткізуді үйренгенде ғана бұл процесте өзінің эстетикалық, танымдық, тәрбиелік рөлін атқара алады. Сондықтан музыкалық шығармамен жұмыс жасауда ең алдымен оқушының ішкі, рухани дүниесіне, сезімі мен ойына, жеке тәжірибесіне әсер ету қажет.

Музыканы әркім өзінше қабылдайды, бірақ музыканы қабылдау, әрине, осы өнермен қарым-қатынаста болған адамның өзінің жеке басына байланысты. Менің ойымша, адамның музыкалық-эстетикалық мәдениетін қалыптастыру – тұлғаның эстетикалық тәрбиесінің маңызды мақсаттарының бірі. Адамзаттың эмоционалды тәжірибесін жаңғырта отырып, музыка әрбір адамның ең күрделі сезімдерін, естеліктерін, ішкі жан дүниесін бастан кешіру қабілетін ашады, адамдарға адамгершілік күш береді, батылдыққа, өмірге деген сенімге, сұлулыққа тәрбиелейді, сезім мен ақыл-ойды байытады.

В.А. Сухомлинский: «Музыкалық тәрбие – музыкантты тәрбиелеу емес, ең алдымен адамды тәрбиелеу.

Сабақтың мақсаттары төмендегідей:

- оқушының жеке шығармашылық әлеуетін жан-жақты дамыту, оның эстетикалық мәдениетін қалыптастыру. адамның сезімдеріне, эмоцияларына, өмір шындығына эмпатия жасау қабілетін дамыту. Сондықтан адамның эмоционалдық мәдениетін тәрбиелеу – шығармашылық тұлғаны оңтайландырудың ең маңызды шарты:

- ойлау және танымдық белсенділік;

- музыканың құдіретін және оның адамға әсерін ашу;

-білімді меңгерту, іскерлік пен дағдыны қалыптастыру арқылы музыка өнерінің бейнелі тілін меңгерту;

- вокалдық (жеке, ансамбль, хор) және аспаптық музыка жасаудың әртүрлі формалары арқылы музыкалық интонацияның мәнін, оның драматургиясын түсіну.

Алға қойған мақсаттар музыка сабағының өнер сабағы, шығармашылық сабақтары ретіндегі міндеттерін анықтайды. Мен өнердің басқа түрлеріне қарағанда музыканың мазмұндық және концептуалды ерекшелігі әлдеқайда аз деп есептеймін. Бірақ екінші жағынан, музыка адам жанының ішкі, ең нәзік, ішкі қырларын, кейде әдеттегі қарым-қатынас тілінде жеткізе алмайтын нәрсені жанды және жан-жақты жеткізуге қабілетті.

Р.Шуман сөз аяқталған жерде музыка басталады деп бекер айтпаған. Осылайша, адамның сезімдері мен эмоцияларының аймағы музыкалық бейнедегі рефлексияның негізгі субъектілерінің бірі болып табылады. Демек, музыка объективті әлемнің кез келген бөлігінің бейнесін жасайтын бейнелеу өнері сияқты шындықты тікелей емес, жанама түрде сезім әлемін және сезімдік қарым-қатынастарды жаңғыртып бейнелейді және көрсетеді.

Музыканың өнер ретіндегі тағы бір маңызды басты қасиеті – адамға психологиялық және физиологиялық әсер етудің тереңдігі мен орасан зор эмоционалдық күші. Ежелгі гректер музыканы дене және психикалық ауруларды емдеу құралы ретінде қолданғаны белгілі.

Музыка - уақытша және дыбыстық өнер. Музыкалық бейнені құрудың материалы, физикалық негізі дыбыс болып табылады. Табиғат дыбыстарының шексіз сан алуандығынан тек музыкалық қасиетке ие дыбыстар ғана музыкаға материал ретінде қызмет еткенімен, дыбыс толқындарының есту мүшелеріне әсері объективті түрде жүзеге асады.

Ол есту жүйкесі арқылы миға беріліп, дыбыс сезімін тудырады. Музыкалық дыбыстың көлемі, тембрі, биіктігі, ұзақтығы белгілі бір көркемдік-бейнелі мағынаға ие болып қана

қоймай, адамға физикалық әсер етіп, оның бойында белгілі бір физиологиялық жағдай туғызады.

Музыканың адамға деген барлық зерттелген әсерлерінің ішінде ғалым екі суперфункцияны ерекше орынға қойды: тәрбиелік және эстетикалық, тәрбиелік-эстетикалықпен біріктірілген. Музыканың эмоционалдық әсер етуінің шексіз мүмкіндіктері мен танымдық мүмкіндіктерінің шегіне байланысты, оқу-эстетикалық суперфункция, автордың пікірінше, басқалардан басым, өйткені ол адамның бүкіл рухани әлемін қалыптастыруға қызмет етеді.

А.Сохордың музыканың көп функционалдылығы туралы теориясы музыкалық-эстетикалық білім тарихының белгілі бір кезеңінде өзінің жағымды мәніне ие болды. Қоғамның музыкалық мәдениетін зерделеудің қазіргі деңгейі мәселеге жүйелі түрде қарау қажеттілігін талап етіп отыр.

Осыған ұқсас тәсілдер жақында пайда болған В.Матонис, Р.Телчарова, М.Князеваның зерттеу еңбектерінде де дамыған.

Музыкалық білімнің жеткіліксіздігі музыкалық өнердің гуманистік идеалдарына қол жеткізуге кедергі жасайды. Соның салдарынан өнерде де, өмірде де адам ақиқат пен сұлулық мұраттарынан айырылады, өнерде адамгершілік мұраттарға бағдарсыз кәсіби шеберлік қалыптасады.

Оқытудағы кешенді әдіс – сурет, музыка, поэзия, театр және т.б. өнердің әртүрлі түрлерінің өзара байланысына сүйене отырып, қызығушылық ұшқынын тұтандырып, оқу үдерісін ынталандыруға көмектеседі, баланың бейнелер әлемін байытады, қалыптасуына ықпал етеді. қиялдық идеяларды, демек, қиялды ойлауды дамыту және сұлулық сезімін тәрбиелеу. Бірлескен шығармашылықта оқушымен бірге шығарманың бейнесін анықтау, музыканың әр қырын сипаттайтын сөздерді, ұқсастықтарды, салыстыруларды таңдап алу керек және сол арқылы оның мәнін сезініп, түсінуге көмектеседі. Содан кейін музыкалық шығармалардың көркемдік мазмұнын жақсы ашу үшін дыбыстың қажетті түстері мен музыкалық бейнелеу құралдарын табу маңызды.

Сондықтан мұғалімнің музыкалық әсерлер қорын жинақтау, есту, есте сақтау, ырғақтық сезімін дамыту, музыканың экспрессивті және бейнелік мүмкіндіктерін түсінуге қамқорлық жасауы маңызды.

Мұғалімнің міндеті - оқушыға сөйлесуге және естіген шығармадан алған әсерін тұжырымдауға көмектесу. Шығарманың бейнесі мен сипатын, оны қалай сезінгенін айтыңыз. Сондай-ақ, оқушыдан естіген шығарманың оның көргені, елестеткені бойынша орындалуының суретін салуды тапсыруға болады. Бұл тапсырманы орындауда дұрыс қойылған сұрақтар жақсы көмекші бола алады. Оқушылардың, әсіресе бастауыш мектеп жасындағылардың қиялы өте бай, оны шебер бағыттау керек.

Студенттің музыкаға деген көзқарасын анықтауға көмектесе отырып, оқушының қиялын ояту, бір эпизодтың әртүрлі нұсқаларын көрсету маңызды. Яғни, бір пьеса динамикасы, сипаты жағынан басқаша ойналуы мүмкін, мысалы, біз бір-бірімізбен диалог жүргізгенде, біз де бір сөйлемді айта аламыз, бірақ әртүрлі динамикамен: қатаң, көңілді. , байсалдылықпен, сақтықпен, т.б. Ол үшін әрбір сөз тіркесін, оның мағынасын, дыбысын, интонациясын мұқият тыңдау керек.

Музыка әлемі адамның жеке меншігіне айналуы да, болмауы да мүмкін.

Л.А.Баренбойм: «Мұғалім бірінші кезеңде бейнелер әлемімен нәзік және эмоционалды әсерлі ассоциативті байланыстарды табуы керек; дыбыс шығару жұмысы алғашқы сабақтардан бастап композицияның көркемдік бейнесін, табиғатын іске асырумен тікелей байланысты. спектакль.

«Музыка – адамды тәрбиелеудің, оның өнерге деген сүйіспеншілігін оятудың, музыкалық жауһарлармен танысудың бір жолы». (Т.Б. Юдовина-Гальперина).

Кез келген пәнді жатқа оқуға болатыны белгілі. Алайда, жаттаған нәрсе, әдетте, тез ұмытылады, санада да, жанда да із қалдырмайды. Шындығында адам композицияның әрбір дыбысын түсініп, бастан кешіргенде, түсінікті және эмоционалды түрде сезілетін нәрсені

ғана есте сақтай аласыз.Бұл музыканың өзіне де, ол туралы айтылған сөзге де, музыканы орындауға да, оны тыңдауға да қатысты. Олай болса, музыканы белсенді қабылдау – жалпы және оның барлық мағынасында музыкалық тәрбиенің негізі. Қабылдаудан тыс музыка өнер ретінде мүлде жоқ!

Біздің өміріміз музыкаға толы, оның әрбір сәтін сүйемелдеуімен, кейде біз оны қабылдауды тоқтатамыз және тіпті байқамаймыз, егер пәтерлеріміздің қабырғалары қапталған болса, суреттің ең жақсы туындыларын байқамайтын едік. оларды тұсқағаздың орнына.

Кино және теледидар экрандарында ол кез келген дерлік деректі фильм немесе кинохроникамен бірге жүреді, яғни бұл туралы жоғарыда айтқанымдай, музыка адамға өмір бойы бірге жүреді және ол барлық жерде естіледі. Бұл жағдайда іс жүзінде маңызды емес музыканың қандай дыбысы, симфониялық немесе эстрадалық - ойын-сауық, жақсы немесе жаман, көңілді немесе мұңды, салтанатты немесе әуезді.

Осының барлығы музыканың өнер ретіндегі құнсыздануына, соның салдарынан адамға оның күшті эстетикалық, идеялық, адамгершілік әсерін жоғалтуына, оның танымдық және тәрбиелік күшін жоғалтуға әкеледі. Бұл белгілі бір дәрежеде балалар мен жастарға музыкалық тәрбие беруде ұстаздар мен мұғалімдерге бұрынғыдан да үлкен жауапкершілік жүктейді.

Ғажайып ұстазымыз В.Сухомлинский: «Музыкалық тәрбие – музыкант тәрбиелеу емес, ең алдымен адамды тәрбиелеу» деп осындай күрделі міндетті қысқаша және біржақты айқындап берді.

Әрине, кез келген пән, сабақ, оның ішінде жаратылыстану-математикалық цикл пәндері орта білімге де, жоғары оқу орындарына да қажет. Олар эстетика элементтерін қамтиды, бірақ кейде оны тек студенттер ғана емес, мұғалімдер де түсінбейді. Сонымен, мысалы, математика, физика, химия, биология пәндеріндегі кез келген есептің шешімі дұрыс емес, әдемі болуы мүмкін, бірақ қоғамтану, тарих, география сияқты пәндерге айтар ештеңе жоқ. Эстетикалық принциптен құтылып, олар «жансыз» нысанға айналады.

Музыкалық шығарманың сипатын, бейнесін, көңіл-күйін сезіну, естігенді сезіну, эмоционалдық қатынасты көрсету, музыкалық бейнені түсіну адам бойындағы музыкалық қасиеттердің алғашқы белгісі. Музыка кішкентай тыңдаушыны толғандырады, жауаптар тудырады, өмір құбылыстарымен таныстырады және ассоциацияларды тудырады.

Адамның музыкалық қасиетінің екінші белгісі – музыкалық құбылыстардың ең әсерлі, түсінікті болуын тыңдау, салыстыру, бағалау қабілеті. Бұл қарапайым музыкалық-есту мәдениетін, белгілі бір мәнерлеу құралдарына бағытталған ерікті есту зейінін талап етеді.

Сонымен, музыка өнердің ең құдіретті және эмоционалды түрі деген қорытынды жасауға болады. Өнер мен әдебиет туындыларын қабылдауды байытып, мазмұнын түсінуге ықпал ететін, эстетикалық сезімін дамытатын да осы. Көптеген композиторлар өз шығармаларын құра отырып, ізгілік, сұлулық, рухани құндылықтар туралы түсінік қалыптастыра отырып, оның бәрін сөзбен жеткізу кейде мүмкін болмайтын музыка арқылы ғана өнердің сипаты мен бейнесін бере алды.

Қорыта келгенде, эстетикалық тәрбие дегеніміз не? Тәрбие эстетикасы – педагогиканың бір бағыты және басты мақсат – оқушыны әдемінің бәрін түсінуге, қабылдауға, бағалай білуге үйрету.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Асафиев Б.В. Музыкалық форма процесс ретінде. 1 және 2 кітаптар. Басылым - 2-ші. – Л.Музыка, 1971 ж.

2. Нойхаус Г.Г. «Фортепианода ойнау өнері туралы», «Музыка» баспасы, Мәскеу, 1988 ж.

3. Теплов Б.М. . «Көркем қабылдаудың психологиялық негіздері», Ленинград, 1947 ж.

4. Юдовина – Гальперина Т.Б. «Пианинода көз жассыз, немесе мен балалар мұғалімімін», Петербург «Суретшілер одағы» 2002 ж.

5. Якиманская И.С. Дамыта оқыту. – М., 1979 ж.
6. Кабалевскийдің сөзі Д.Б. тақырыбындағы облыстық ғылыми-тәжірибелік конференцияда Пермьдегі музыкалық білім, 1979 ж.

ӘОЖ 78.03

НҰРҒИСА ТІЛЕНДИЕВ ЖӘНЕ ОНЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Нұрболат Перизат
E-mail: perizat.nurbolat.04@mail.ru
«Халық аспаптары» Білім беру бағдарламасының 3 курс студенті
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, оқытушы – **Андиров Қ.Б.**

Қазақ халқы бастан кешкен дәуірлер мен заманаларды салыстырмалы зердемен саралағанда, XIX ғасырдың алатын орыны айырықша. Өйткені, дәл осы ғасырда қазақ халқы өзін барлық салалы ұлт ретінде даралап, этникалық төлтумалылығын біржолата орнықтыра алды. Ал, XX ғасырда сол ілгері қалыптасқан, орныққан этникалық төлтумалықты, ғасырда идеалды қорғау және ілгері дамыту проблемасы заманалық іс-әрекеттің мазмұнына айналды. Бұл проблеманы XX ғасырда бел алған әлемдік аралас- құралас (коммуникация), сырттан таңылған әлеуметтік-саяси және мәдени- рухани өктемдік одан әрі ушықтыра түсіп, ұлттың барша қасиет-болмысын, өмір-тіршіліктің барлық саласын шарпып жатты. Мұндай жойдасыз (тотальный) өктемдіктен қазақтың ғажайып бітімді музыкалық мәдениеті де шет қала алмады. Бұл салада да тарихи тұлғалардың табандылықпен тер төгуіне, тер төге жүріп экспансиялық дүлей күштермен беттесуіне, беттесе жүріп қорлық пен зорлықтың небір сорақы түрлерін бастан кешуіне, бастан кеше жүріп өздерінің қайталанбас қабілет-дарындарын қарсы қоюына тура келді.

Міне, осындай дәуірлік, заманалық үрдістердің ақжал толқындарымен арпалысу тағдыры маңдайына жазылған тарихи тұлғалардың бірі Тілендіұлы Нұрғиса. Кез келген біртуар дарын сияқты Нұрғиса шын мәнінде өз заманының перзенті бола білді, шын мәнінде ұлттың мәдени-рухани тағдырының айғақ тұлғасы бола алды. Оның өмірі мен өнері қазақ халқының мәдени-рухани шежіресінің ең жарқын беттерін құрайды.

Қазақтың әйгілі күйші композиторы, дирижер, дәулескер домбырашы Нұрғиса Тілендиев 1925 жылдың 1-ші сәуірінде Алматы облысы, Іле ауданы, Шилікемер ауылында дүниеге келді. Талантты баланы тап басып таныған академик А.Қ. Жұбановтың көмегімен 12 жасар Нұрғиса қазақ халық аспаптары оркестріне (қазіргі Құрманғазы атындағы оркестр) орындаушы домбырашы ретінде кіреді. Дирижерлік шеберліктің, орындаушылық өнердің бастапқы сабақтарын Тілендиев – алғашқы ұстазы А.Қ. Жұбановтан алған болатын. Сонымен қатар, Нұрғиса үшін халық аспаптары оркестріндегі қызмет – Науша Бөкейханов, Қали Жантілеуов іспетті атақты халық домбырашыларының тұлғасындағы кәсіби өнерді зерттеу жөніндегі мектепке айналды. Сұрапыл соғыс Нұрғисаның 18-дегі жасына жағаласа басталып кетті, 1943 жылы дарынды жас өз рекімен майданға аттанып, фашистік жендеттермен аянбай соғысты, оған «Ұлы Отан соғысында Германияны алғаны үшін», «Берлинді алғаны үшін» медальдары сияқты жауынгерлік наградалары дәлел бола алады.

Соғыстан кейін Н. Тілендиев Құрманғазы атындағы Алматы Мемлекеттік консерваториясының аспаптары факультетінде оқи жүріп, Қазақ КСР радиокомитетінің халық аспаптары оркестрін басқарады. Бұл ретте, әлбетте, кәсіби дирижерліктің қажеттілігі туады да, Нұрғиса 1949 жылы халық Мәскеу мемлекеттік консерваториясының дирижерлік факультетіне (профессор Н.П. Аносовтың класына) оқуын жалғастыруға аттанады.

Оқуы тамамдалғаннан кейін Нұрғиса Тілендиев 1952 жылдан бастап, 1960 жылға дейін Абай атындағы опера театрының симфониялық оркестрі бас дирижерінің орынбасары

қызметін атқарады. Ал 1960 жылы - Құрманғазы атындағы қазақ халық аспаптары оркестрінің бас дирижері болып, 1968 жылы «Қазақфильм» киностудиясының музыкалық редакциясын басқарды. Бірнеше жыл артқа тастап, Нұрағаң музыкалық этнографиямен әуестеніп, 1982 жылдан бастап, өмірінің соңына дейін бас дирижерлікпен қоса, оркестрдің көркемдік жетекшілігінің де тізгінін қатар ұстады.

Тілендіұлы Нұрғиса қазақтың музыкалық мәдениетіндегі сал-серілік дәстүрдің соңғы тұяғы, саба түбі сарқындысы еді. Бұл ойдың орамы бір айтарға оңай көрінгенімен, уақыт және тұлға, уақыт және шығармашылық жаңалық дейтін категориялық ұғымдармен шендестіргенде Нұрғисаның ешкімге ұқсамайтын дара болмысы жоталанып сала береді. Сол қазақтың музыкалық эстетикасына уақыт және Нұрғиса, уақыт және Нұрғисаның шығармашылығы, уақыт және Нұрғисаның шығармашылық төлтумалығы деген ұғымдарды алып келді. Мұндай ұғымдардың түпкі мәні XX ғасыр аясындағы еуропалық және азиялық ұлы мәдениеттердің өзара шендесуімен, өзара ықпалдасуымен тікелей сабақтас.

Ол өнерпаз әкесі Тілендінің қолында өсті. Әке алдынан тапжылмай әр күйді бойына сіңіре отырып үйренді. Анасы Салиха, әйгілі әншілігімен талайды тәнті еткен Кенен ақынның қарындасы еді. Сол нағашысының таңдай қақтырар әндеріне бала Нұрғиса сусындап өсті.

Балалығынан енді өтер шағының өзінде-ақ ауылындағы неше түрлі музыкалық аспаптарды тарта алып, неше түрлі ән−күйлерін шырқап жібергенде ауыл тегісінен ауыздарын аштыратын.

Нұрғисаның он төрт жасы - үлкен өнерге қадам басатын, тағдырының сара жолына бастауы болды. Сол жасында қазақ музыкасынан үлкен орын алатын Ахмет Жұбанов бала Нұрғисаны кездестіріп, тұла бойындағы дарынды бірден байқай қойды. Сол кезден қазақ ұлт аспаптар оркестріне отырғызады. Небір дәулескер домбырашылар ішінен Қали Жантілеудің қасынан Нұрғисаға орын бұйырады. Қали алдын көрген Нұрғиса құйма құлақтылығымен күйді бойына сіңдіріп алды. Міне, осылайша Нұрғисаның болашағына бұл нәрселер алтын тұғыр бола алды.

Домбырада орындаушылық қасиет Нұрғисаға туа біткен. Сүйінбай, Жамбыл, Кенен, Бақтыбай, Құлмамбет, Өтеп, Орақбай, Бөлтірік тәрізді Жетісудың шашасына шаң жұқтырмас ақындары мен Байсерке, Дәурен сал, Шортанбай, Қожеке, Сыбанқұл, Рақыш, Темірбек, Сатқынбай, Қатшыбай, Шаштай тәрізді бал бармақты күйшілерінің орындаушылық қасиеттерін Нұрғиса бойына қалыптастыруда, домбырашы-күйші, әрі саятшы, әрі ісмер, бойына өнердің сегіз қыры дарыған - әкесі-Тіленді мен айналасын әсем әнімен таңдандырған, Дулаттан шыққан қасиетті ана шешесі Салиханың тәрбиесі ерекше болды. Нұрғиса Тілендінің күйшілігінен, Салиханың әншілігінен отбасылық аялы алақандарынан, нақтылай айтқанда, бесіктен нәр алған.

Осынау заманалық үрдісте мәдени төлтумалықты сақтап қалу, сақтай отырып сол төлтумалықты ілгері дамыту қиынның қиыны еді. Ондай міндеттің заманалық өреде орындалуына сүбелі үлес қосқан. Санаулы саңлақтардың бірі де, бірегейі де Нұрғиса бола алды.

Осынау мол музыкалық мұраның кез−келгенінде тек қана нұрғисалық қолтаңба, тек қана нұрғисалық стиль, тек нұрғисалық әдіс-тәсілдер тайға таңба басқандай айқын аңғарылып, менмұндалап тұрады. Мұндай суреткерлік даралық, сөз жоқ, біртуар дарындарға ғана тән. Тереңнен нәр алған сұңғыла сарын, бояуы қанық сарабдал саз, мінсіз үйлесім тапқан әсем әуен, жүрек қылын шертетін нәзік лиризм, жорғадай тайпалған жүрдек ырғақ, буырқанған жігерге толы шабытты серпін, осы қасиеттердің қай-қайсысында да бір сәт солғын тарпастан аңғарылып отыратын асқақ рух пен азаматтың пафс-міне, Нұрғисаның композитор ретіндегі даралығы мен даналығын осылай бағамдауға болады.

Нұрғиса Атабайұлының шығармашылығы жанрлық диапазон кеңдігімен ерекше: композитор ән жазуымен қатар,хорға арналған туындылар, домбыраға арналған күйлер, эстрадалық оркестрге, халық аспаптары оркестріне лайықталған шығармалар жазды, кино

және мультфильмдерге, хроникалық-деректі ленталарға, драмалық спектакльдерге арнап музыка жазды.

Нұрғиса шығармашылығының таңдай қақтырар тағы бір тұсы қазақ халық аспаптары оркестріне, оның ішінде «Отырар сазы» фольклорлық-этнографиялық оркестріне арналып жазылған шығармалары болып табылады. Осы оркестрдің орындауына арналған Тілендиевтің барлық партитуралары қайталанбас реңде оркестрлеуімен, әуендік тілінің, тембрлік-дыбыстық қатардың ерекшелігімен әйгілі. Соңғы қасиет – Б.Сарыбаев өмірге қайта әкелген көне халық аспаптарының оркестр құрамына енгізілуімен түсіндіріледі. Бұрын қолданылмаған қазақ аспаптарының ырғағы дыбыстық палитраны едәуір байытып, оркестрдің мүмкіндіктерін біршама арттырады.

Нұрғиса шығармаларының мазмұндық бітімі де дара. Бұл ретте, ол өткен мен бүгіннің рухани көпірі, дәстүр сабақтастығының тегеурінді дәнекері ретінде ден қойдырады. Оның шығармалары әдетте екі бөлімді немесе екі тақырыпты болып келеді де, алғашқысы – эпикалық қарымдағы саз-сарынмен өткен өмірге барлау жасағандай әсер берсе, соңғысы – жүрдек әуезбен көмкеріліп, бүгінгі - өмір болмысымен, бүгінгі тіршілік ырғағымен үндесіп жатады. Бұл ретте, шығармашылық бітімі қос тінді, қос желілі болғанымен, әсте ой мен образ тұқтастығына нұқсан келтірмейді. Керісінше, өткен мен бүгін, дәстүр мен жаңашылдық, бақи мен фәни сияқты философиялық мәндегі біртұтас құбылыстың бөлінбес бірліктегі қос қасиеті сияқты әсерге бөлеп отырады. Мұндай қасиет Нұрғисаның сүйекті шығармаларына қоса, әсіресе әндері («Саржайлау», «Алатау», «Ақ жайық», «Ақ құсым», «Өз елім») мен күйлерінде («Көш-керуен», «Аққу», «Әлқисса», «Ата толғауы») айқын көрініс тапқан.

Дирижер ретінде де Нұрғиса өз қолтаңбасын айқын таныта алған суреткер. Ол Қазақтың Абай атындағы опера және балет театрында «Аққу көлі», «Қарғаның мәткесі», «Риголетта», «Травиата», «Қыз Жібек», "Жалбыр», «Ер Тарғын», «Абай», «Біржан-Сара», қойылымдарына (1953-1961) дирижерлік етті. Сондай-ақ, 1960-1964 жылдар аралығында Қазақтың Құрманғазы атындағы халық аспаптары оркестрінде бас дирижер болды. Әсіресе, тікелей өзінің ұйымдастыруымен дүниеге келген «Отырар сазы» халық аспаптары оркестріне 17 жыл бойы жетекшілік еткен жылдар (1981-1998) Нұрғисаның дирижер ретінде өзіндік қолтаңбасын жарқырата көрсетіп, өзіндік мектебін орнықтырған кезең болды.

Қазақтың дәстүрлі музыкасының да, еуропалық музыканың да тұнығын кешіп жүріп сусынын қандырған Нұрғиса дирижер-суреткер ретінде нағыз өнердің болмысында төлтумалық қасиетке айырықша ден қойды. Яғни, қазақтың дәстүрлі музыкасын еуропалық әуеннің (лад) қалыбына қуып тығудан үзілді-кесілді бас тартты. Сөйтіп, оркестрдің негізіне ұлттық дәстүрді үлгі ете отырып, төл саз-сарындарды байыта түсу үшін еуропалық үндестікті (гармония) де ұрымтал пайдалана білді. Бұл ретте, дәстүрлі қазақ музыкасының қалыбы (форма) мен үндеміне (тембр) нұқсан келмеуіне айырықша назар аударып отырды. Нәтижесінде, қазақ дирижерлігі екі дай эклектикадан арылып, оркестрдің тілі мен мазмұны бір ой-идеяға қызмет ете бастады. Былайша айтқанда, Нұрғиса құрған «Отырар сазы» оркестрінің сыртқы бітімінде, жасау-жабдығында еуропалық нышан болғанымен, ішкі мазмұны, ішкі болмысы, ішкі арман-аңсары таза қазақы еді. Содан да болуы керек, «Отырар сазы» оркестрі аз уақыт аясында барша қазақтың мұңдасы да, сырласы да болып үлгерді.

Жамбыл Жабаев: «Менің ием, жолбарысым Тілендінің баласы Нұрғисаға кетті. Түсімде соның алақанын жалап тұр екен. Ендігі иесі сол болар».

Дінмұхамед Қонаев: «Музыка адамзаттың әмбебап тілі ғой. Ол біздің жан-дүниемізді байытып, әсіресе, ұлттық сана-салтымызға баулитын сыйқырлы күш. Мен Нұрғиса Тілендиевтың шығармаларын тыңдаған сайын осындай ойға қалам».

Әбіш айтқандай, Нұрғиса халқымен бірге мұңдасып, ұрпақпен бірге сырласып, әнін салып, күйін тартып бәз-баяғысынша жүре береді. Ол орнатқан күй әлемі дүние дұрғанша тұрады.

Иә, ол туған халқымен мәңгі бірге жасайды, оның байтақ мұрасы шедеврге, өзі келесі ұрпақтың сырласына, халқы табынатын пірге, адамзаттың Нұрғисасына айналды. Қазақ даласының буыны сырқырап, қазақ баласының жүрегі сыздап сағынатын болады.

Еліне еркелеп алшаң басып, жалпақ дүниені белшесінен кешіп, аңқылдап жүрген шағында Нұрағаңнан қашқандарға енді бүгін ол кісіні білгендерің үшін, бірге жүргендерің үшін мақтаныңдар дер едім.

Тірінің парызы – Тілендиев мұрасын, ондағы нәзік лиризмді, гауһар мен мар- жанды, асқақ пафосты, эпикалық заңғарлықты, динамизмді зерделеу, сөйтіп Нұрғисаның сыр-сандығын айқара ашу.

Нұрғиса Тілендиев – ұлы композитор, ұлы дирижер, асқан күйші, шын өнердің импровизаторы, Халық Қаһарманы!

Композитор Тихон Хренников Димекеңе «Тілендиев-тұнып тұрған музыка. Бұл – құбылыс, оның «Отырар сазы» - қазақ музыкасын халықпен жалғастыратын - алтын көпір», - деген екен.

Шынында да солай. «Отырар сазы» - бүгінгі қазақ музыкасын, оның Нұрғисадай жасаушысының жарқын есімін ғасырдан ғасырға алып баратын көш-керуен, халық өнерінің ақ ордасы, қара шаңырағы. «Отырар сазының» аты Нұрағаңның атымен егіз. Сондықтан, «Отырар сазының» мәңгі-бақи бас дирижері де, көркемдік жетекшісі де, әкесі де, атасы да, пірі де Нұрғиса Тілендиев болып қала береді», - дейді Мырзатай Жолдасбеков.

«Өркениет дамуындағы көркемдік үлгілерінің бірі – музыка әлемі болса, сол музыка әлемінің қазағы – Нұрғиса. Нұрғиса - музыка.Оның кісіліктігі, өнердегі табандылығы, адами қасиеттері – ұрпаққа өнеге. Ұлтымыздың намысы.Нұрғиса әлемі – ата жолындағы қазақ музыкасының көгі.XX ғасырдағы дәстүрлі музыкамыздың алтын діңгегі.

...Нұрғисаның концертіне барып, дирижерлік еткенін көргенде, таңданбайтын адам болмайды. Залда отырып мен де талай таңданғанмын.

Әне..., әне, ол тағы шықты сахнаға, әне ол аяқты серпе басып, жеңіл де нық жүрісімен оркестр алдына шығып, көрермен халыққа бас изеді де оркестрге бұрылды. Үдеген қол соғу шегіне жеткенде сап тиылып, қас қағым тыныштық орнады бір сәт. Енді мыңдаған көз Нұрғисаға қадалды.»−деген екен өнертанушы Жарқын Шәкерім.

Нұрғиса Тілендиевтің замандастары оның ән жазғанда белгілі бір уақытты таңдамайтынын талай рет еске алған. Сазгер көбінесе үйде жұмыс істейтін. Әуен ойына келгенде дереу рояльге отырып, жаңа әнді дүниеге әкелетін.

Одан кейін Тұманбай Молдағалиевке немесе Қадыр Мырза Әліге хабарласып, әнді естіртіп, өлең жазып берулерін сұрайтын. Нұрғиса Тілендиевтің Тұманбай Молдағалиевтің сөзіне жазылған "Куә бол" әні айлы түнде дүниеге келген.

Бірде Нұрғиса Тілендиев жұбайы Дариғамен Алматы өзенінің жағасымен қыдырып келе жатады. Бір кезде сазгер өзен жағасындағы тастың үстіне шығып, біресе айға, біресе жұлдыздарға қарап: "Куә бол, жұлдыз, Куә бол, айым, Куә бол, Алатауым!" - деп әндете жөнеледі. Кейін сөздерін ақын інісіне жаздыртып алады. Осылайша, "Куә бол" әні дүниеге келген.

Бір күні Нұрғиса Тілендиевтің шаңырағына қонаққа ақиық ақын Мұқағали Мақатаев келеді. Екеуі әңгіме-дүкен құрып отырғанда Нұрғиса: "Даха, домбырамды берші маған", деп жары Дариғаға домбырасын алғызып, "Аққу" мен "Арман" күйлерін тартып береді. Осы кезде ақын інісі "Дариға, домбырамды берші маған" атты өлең жазып береді. Артынан сазы да жазылады.

Бұл кездесуден кейін ақын композитордың үйінде бір ай жатып, екеуі 32 әнді дүниеге әкеледі. Соның ішінде "Саржайлау", "Кел, еркем, Алатауыңа", "Мен сендерді іздеймін", "Сөнбейді, әже, шырағың" және тағы басқа шығармалар бар. Нұрғиса Тілендиев пен Мұқағали Мақатаевтың бірлесе отырып жазған соңғы әні - "Есіңе мені алғайсың".

Нұрғисаның танымал туындылары: "Достық жолымен", "Менің Қазақстаным" контатасы, "Ата толғауы", "Аққу", "Аңсау", "Арман", "Әлқисса", "Қорқыт туралы аңыз", "Көш керуені", "Махамбет", "Саржайлау", "Алатау", "Ақжайық", "Ақ құсым", "Өз елім"

Сазгер 500-ден астам музыкалық төл туындының авторы. Осынау мол мұраның жанрлық аясы да кең. Ішінде ән, күй, романс, увертюра, поэма, контата, опера мен балет бар.

1968-81 жылдары Нұрғиса Тілендиев "Қазақфильм" киностудиясында музыкалық редакциясының бас редакторы болды. Қазақ мультфильмдерінің атасы Әмен Қайдардың "Қарлығаштың құйрығы неге айыр?", "Ақсақ құлан" сияқты ертегі-аңыз желісімен жасалған жұмыстарына ән жазған. Сондай-ақ, ол "Менің атым Қожа", "Қилы кезең", "Қыз Жібек" сияқты қазақ фильмдерін әуенмен әрлеген.

Нұрғиса Тілендиев жыр алыбы Жамбыл Жабаевтың жақын туысы болып келеді. Көз жұмбас бұрын: "Мені Жамбыл атамның жанына қойыңдар. "Құстар қайтып барады" әнімен шығарып салыңдар", - деп аманат айтқан екен.

Композитор 1998 жылғы 15 қазанда жетпіс бір жасында өмірден озды. Топырақ бұйырған жері - Жамбыл кесенесінің іргесі.

КСРО Халық әртісі, Халық Қаһарманы, композитор, дирижер, домбырашы Нұрғиса Тілендиевтың атымен музыка мектептері, музейлер мен көшелер аталған.

Тілендіұлы Нұрғиса өзінің барша қабілет – дарынын халқының рухын асқақтатуға арнады. Бұл жолда ол халқымен етене тіл табысып, халқының сырласы да, мұңдасы да бола алды. Оның музыкасы баланың да, дананың да жүрегіне жол тауып, дүйім жұрттың рухани жан серігіне айналды. Ол атақ – даңқ іздеген жоқ, атақ – даңқ оны іздеп тапты. Қазақстан композиторларының ішінде тұңғыш рет Халық қаһарманы атағын алды. Кез – келген кесек дарынның күмәнсіз орындалатыны сияқты, бұған дүйім жұрт қалтқысыз көңілмен қуана қол соқтырған Нұрғисаны біртуар дарын, қайталанбас тұлға ретінде көзінің тірісінде – ақ әйгілі замандастары бірауыздан мойындады. Олар Нұрғисаны мақтаған жоқ, халықтың мәдени – рухани өміріндегі құбылыс ретінде Нұрғисамен мақтанды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Сейдімбек А. «Қазақтың күй өнері». Монография. Астана 2002. 695-703 б.б.

2. ТарақтыАкселеу. Қазақтың әйгілі күйшілері (IX-XX ғасырлар). Алматы, «Қазақстан», «Ғақлия» 1992. – 24 бет

3. Қазақ энциклопедиясы, т. 1-10. Алматы, «Қазақ энциклопедиясы» баспасы, 2000-2008 ж.ж.

4. Композиторы и музыковеды Казахстана. Справочник. Алма-Ата, Издательство «Өнер», 1983.

5. Пернебек Момынұлы. Қазақ музыкасының қысқаша тарихы. Алматы: ҚАЗақпарат, 2002. – 334 бет

6. Бағысбек Қуат. Қазақстан композиторлары. Анықтамалық.Алматы:”Sansam”,2011.

7.Нұрғиса Тілендиев: кітап-альбом. «Өнер» баспасы, Алматы,2020.

8.https://sputnik.kz/20200401/Nurgisa-Tilendiev-13493781.html

ӘОЖ 94(574)

АТЫРАУ ЖЕРІНДЕ БОЛҒАН ХАЛЫҚ ҚОЗҒАЛЫСТАРЫ ТАРИХЫНАН

Орынбаев Ғалымжан
E-mail: galymzhan.orynbaev@mail.ru
Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің 1 курс магистранты
Ғылыми жетекшісі, т.ғ.д., Қазақстан және дүниежүзі тарихы кафедрасының
профессоры – **Бердіғожин Л.Б.**

Қазіргі кезеңде тарих ғылымы үшін XX ғасыр тарихы өте маңызды. Себебі, осы ғасыр аумағында ел тарихының шешуші маңызы бар саяси оқиғалары орын алды. Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың 2022 жылғы 16 шы наурыздағы «Жаңа

Қазақстан: Жаңару мен жаңғыру жолы» атты Қазақстан Халқына жолдауында халқымыздың патриоттық сана сезімі мен қоғамдағы тұрақтылықты саяси жаңғырудың негізі ретінде атай отыра «Жаңа Қазақстанның іргетасы саяси және экономикалық реформалардың үйлесімді байланысы негізінде қалануға тиіс. Бұл біздің елімізді дәйекті түрде ілгері дамытуды және азаматтардың тұрмыс деңгейін арттыруды қамтамасыз етеді» деп нақтылады. «Жаңа Қазақстан дегеніміз – егемен еліміздің болашақтағы бейнесі. Өз елінің ертеңіне сенбеген халық мықты мемлекет құра алмайды. Бұған тарихтан талай мысал келтіруге болады. Біз келешегіміз кемел боларына және жарқын болашақты өз қолымызбен жасай алатынымызға сенеміз. Әрбір азаматтың конституциялық құқығы мүлтіксіз сақталуын қамтамасыз етеміз. Мемлекет пен қоғамның өзара сеніміне және құрметіне негізделген жаңа саяси мәдениетті қалыптастырамыз» деді Қ.К.Тоқаев.

Мемлекет Басшысының алға қойған теориялық міндеттері отандық тарих ғылымына жаңа сілкіністер жасады. Бұған бұрын қалыптасқан негіз де бар болатын. Тәуелсіздігімізді алған жылдардың ішінде отандық тарихшыларға Қазақстан тарихнамасында күрделі болып келген тақырыптарды ақиқаттық тұрғыдан ашып көрсетуге, шынайы баға беруге мүмкіндік туды. Осындай тақырыптардың ішінде 1920-1930 жылдардағы кеңестік биліктің озбырлығына қарсы бағытталған халық қозғалыстарын айтуға болады.

1920 жылдардың аяғындағы бай-кулак шаруашылықтарын тәркілеу және оларды әлеуметтік тап ретінде жою, ұжымдастыру және отырықшыландыру, кеңес үкіметінің ет, сүт, жүн, тері, астық салықтары қазақ қоғамының бұрын қалыптасқан даму заңдылықтарын бұзып қана қоймай, қазақ халқын аш-жалаңаштыққа, өлімге итермеледі. 1920 жылдардың аяғында қазақ даласында өмір үшін күрес басталды. Зерттеуші Синьциннің көрсетуінше 1920 жылдардың соңында КСРО да 700 мың көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылық болса, оның 80 пайызын Қазақ өлкесі құрады. ПП ОГПУ (Біріккен саяси басқарманың арнайы өкілдігі) 1933 жылғы 25 қазандағы құпия мәліметінде» 1929 жылы өлкеде 40 миллион 294 мың бас мал болса, 1930 жылы 24 миллион 607 мың бас, 1931 жылы 10 миллион 550 мың бас, 1932 жылы 5 миллион 526 мың бас, 1933 жылы 3 миллион 699 мың бас мал қалды деп есеп берген. 1929 жылмен салыстырғанда 1933 жылы мал басы 90,8 пайызға азайған. Көшпелі, жартылай көшпелі аудандарда бұл көрсеткіш 94-95 пайызды құраған. Өлкеде мал өсіру толық күйреген» деп мәлімет береді. Мәлімет бойынша, мал мен шаруашылығынан айрылу қазақ шаруаларының қару алып көтеріліске шығуына, көршілес Қытай, Ресей және Орта Азия елдеріне жаппай көшуіне негіз болған.

Кеңес үкіметінің мал дайындау жоспары 1931-1932 жылдары Қазақ өлкесі үшін 255,5 мың бас мал болса, бұл көрсеткіш Украйнадан 1,5 есе, Кавказ бен Батыс Сібір облыстарынан 2,5 есе көп.

Қазақстандағы 1929-1931 жылдардағы халық көтерілісі туралы негізгі дерек, ол 1992 жылғы Қазақстан Республикасы Жоғары Кеңесі комиссиясының қорытынды есебі болып табылады. Осы комиссия құрамында болған, белгілі тарихшы Талас Омарбеков өзінің зерттеуінде алғаш рет 1929-1931 жылдардағы халық қозғалысы туралы «күштеп ұжымдастыру мен мүлкінен айыруға қарсы халық қарсылығы» деп қорытынды жасады.

1920-1928 жылдары жекелеген адамдардың қарулы қарсылық көрсетуі: Қожахметов Құныскерей, Аманғали Кенжеахметов, Ерғали Аязбаев, Жұмағали Жанғозин бастаған шағын топтардың бас көтеруі. Кейінгі зерттеулер қорытындысы ҚР ҰҚК архивы деректері бойынша осы жылдардағы Қошанов Құрмаш (Тоқабай Құрмаш, Адай Құрмаш) бандысы туралы мәліметтер бар.

Кеңес үкіметінің тәркілеу, ұжымдастыру және салық саясатына қарсы Жилокоса, Доссор, Қызылқоға аудандары ауылдарының қарулы бас көтеруі, Новобогат немесе Айбас ауылы көтерілісі, Жилокосадағы Шоланов Боқмаш көтерілісі. Гурьев округі территориясында кеңес органдары ірілі-ұсақты «бандылар», «қарақшылар», «бүлікшілер» тобы деп айдар таққан топтары әрекет еткені жөніндегі мәліметтерді Бірлескен Мемлекеттік Саяси Басқармасының (ОГПУ) БКП (б) Қазақ Өлкелік Комитетіне жіберіп отырған,ол аса құпия оперативті барлау хабарларында көрсетілген. Бұл топтардың ізіне түскен Қызыл

армияның арнаулы бөлімдерінің отрядтары мұздай қаруланып, даланы кезіп жүрді. Бұндай шағын топтар бұрынғы Орал губерниясының Гурьев округ аумағында іс-қимылдарымен көзге түсті. Сол тұста қарсылық білдірушілердің көпшілігі винтовка, револьвер, шиті мылтық, қылыш, қанжар сияқты қарулармен қаруланды. Сақадай сай қаруланған үкіметтің арнаулы отрядтарына шағын топтардың табанды түрде қарсылық көрсетуі мүмкін еместе еді. Және олар елден жырақта құм-қияларда, тау бөктерлері мен шатқаларда, үңгірлерде жасырынып қолайсыз жағдайларда күн көрді. Қарсылық білдірушілер елге тізесі батқан милиция қызметкерлерінің жазасын берді. Архив деректерінен алған мәліметтер бойынша сондай бас көтерген азаматтардың есімдері белгілі болып отыр.

Орал губерниясы, Гурьев округі Қаракөл болысы, Тайсойған құмында Құныскерей (архив қорларында Құдысгерей деп жазылған) Қожахметов тобында 12 адам болса,архив құжаттарын іздестіру бойынша ол сан көбейері анық.

Бір назар аударатын жағдай аталған архив дерегінде Құныскерей Қожахметовті бұрынғы Алашорда офицері деп көрсетеді. Өкіметтің жазалаушы органдары тарапынан қарсы шыққан азаматтардың жазасын ауырлату мақсатында барлық пәлені үйіп-төгіп, қосып жазу т.б. тәсілдерді қолданғаны ақиқат. Бұлда сондай қитұрқы әрекеттердің бір шарасы болар. Артынан түскен қуғыннан ығысып, Маңғыстауға қарай бет түзіген. Құныскерей кейін Адай көтерілісіне қатысып, жауларының зәре-құтын қашырған айлакерлігімен көзге түскен.Құныскерейдің Кеңес өкіметі орнаған кезде жұмысқа белсене кірісіп, еңбек сіңіріп, ауылдық кеңестің төрағасы болғандығы белгілі. Жергілікті үкіметтің жүргізіп отырған озбырлығына ашықтан-ашық қарсылық білдірген азамат. Өкінішке орай кейін оған жала жабылып, өкімет тарапынан қуғын сүргінге, қудалау мен түрткіге ұшырайды. Айналағанда үкіметтің «жауы» атанды. Тағдыры күрделі азаматтың бірі.

Архив құжаттарынан табылған есімдердің бірі – Е.Аязбаев. Сол кезеңде Ерғали Аязбаев губерния аймағында ақындығы, серілігі, батырлығы мен барымташы атағымен танылған тұлға. Архив қорындағы құжаттарда Е.Аязбаевты Бөкей губерниясының Таловка уезіндегі Махмуд Мангышевтың бандасының мүшесі деп көрсетеді. Е.Аязбаев тобында болған адамдар есімі де қазір белгілі болып отыр. Гурьев округі аумағында Бекет Дыбысов, Құттыгерей Дыбысов, Редут болысының Сарайшық ауылдық кеңесінен Абдрахман Попилов, Еспол болысы тұрғыны Төлеген Дүйсенғалиев, Жем болысының №5 ауылында Құрманғали Нұрлыбаев басқарған шағын топтар кеңес органдары қызметкерлеріне шабуыл жасады, жылқы айдап кетті, мал ұрлап,астық ұрлап,тауар, ақша тонады. Аталған топ мүшелері кейін тұтқындалып,тергеуден соң айдалып, атылып кетті.
Бұл әрекеттер билік тарапынан қатаң талап еткен мүлік жоспарын орындау, салық төлеу, жайлаған аштықтан жан сақтап қалу ниетінен туындады. Олардың сол қиын-қыстау кезеңде бұдан басқа жолды таңдауға шарасы қалмаған болатын.

1920-1930 жылдары өлкені шарпыған көтерілістер толқыны 18-19 ғасырдағы халқымыздың азаттық үшін күресімен және 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісімен бірдей деңгейде болды десек қателеспейміз. Осы мәні бар саяси оқиғаны тарихи саралағанда,тарих ғылымын зерттеу мен оған тиісті баға берудегі және оны жас ұрпақ санасына жеткізудегі кеңестік идеология мен пікірлерден, тұжырымдардан арылып әлемдік тарихтың құрамды бөлшегі мен өзіндік ерекшеліктеріміз бен ұлттық болмысымызды ерекше көрсетуге мән беруіміз қажет. Бүгінгі отандық тарих ғылымының басты міндеттерінің бірі казіргі ұрпағымызды қазақстандық патриотизм рухында тәрбиелеу болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Токаев Қ.К. «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» атты халыққа жолдауы.\\Егемен Қазақстан.-16 наурыз, 2022.

2. Елагин А.С. Социалистическое строительство в Казахстане в годы гражданской войны (1918-1920). Алма-Ата: Наука, 1966. 307 с.

3. Покровский С.Н. Разгром иностранных военных интервентов и внутренней контрреволюции в Казахстане (1918-1920 гг.).Алма-Ата: Наука, 1967. 366 с.

4. Григорьев В.К. Разгром мелкобуржуазной контрреволюции в Казахстане (1920-1922 гг.). Алма-Ата: Наука, 1984. 176 с.
5. Медеубаев Е.И. Политика «военного коммунизма» в Казахстане (1918-1921 гг.): диссерт. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Алматы, 1999. 179 с.
6. Койгелдиев М.К. Казахи в русском бунте/ Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920-1940-х годов. Алматы, 2009. С. 166. (С. 78-169).
7. Мусаев Б.А. Голод в первой половине 20-х годов XX века в Казахстане: Исторический, социально-политический анализ: автореф. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Уральск, 2005. 30 с.
8. Қазақстанның Батыс өңіріндегі саяси қуғын-сүргін: жаңа деректер мен зерттеу ұстанымдары.Респ конф материалдары.Атырау. 2022:316 бет.
9. Атырау облысы бойынша саяси қуғын сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі өңірлік комиссияның материалдары. (XX ғасырдың 20-50 жылдары).-Атырау,2022.том 1.-265 бет,том 2.-246 бет.

ӘОЖ 9(574)

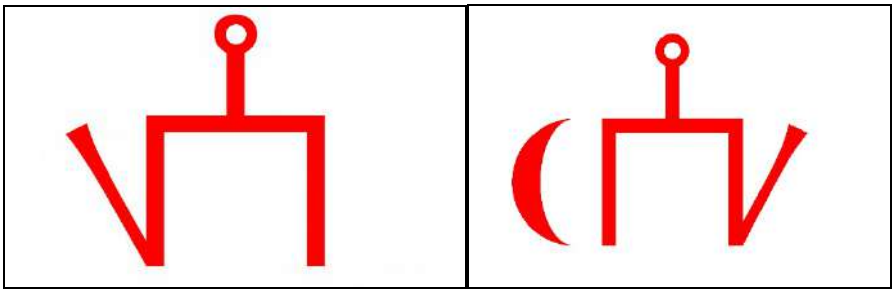
ҚАЗАҚТЫҢ ТАРИХИ ТУЛАРЫ ТУРАЛЫ

Орынбасаров Асланбек Орынбасарович
E-mail: oaslanbek@mail.ru
«6В02201-Тарихшы-зерттеуші» білім бағдарламасының 4 курс студенті
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, т.ғ.к., қауымдастырылған профессор – **Қуаныш С.О.**

Аңдатпа. Бұл жұмыстың тақырыбы – Қазақстан Республикасының рәміздері, осы рәміздердің тарихы. Жұмыста тарихи жалаулардың күшті жақтары көрсетіліп қана қоймай, сонымен қатар догматикалық сипаттағы негізгі қателіктер де қарастырылған. Зерттеуде геосаяси құбылыстар мен Қазақстан Республикасының рәміздерін жасаудың алғышарттары көрсетілген тарихи тәсіл қолданылды. Тарихи-салыстырмалы әдіс ескі рулық тулардан қазіргі мемлекеттің туына дейін мүмкін болатын сабақтастықты көрсетті.
Негізгі сөздер*:* Қазақстан тарихы, мемлекеттік атрибуттар, вексиллология, жалау, баннерлер.

Ту – қай заманда да қасиетті дүние. Ол ұлттық намыс, мемлекеттік нышан. Тудың биік тұрғаны халық абройының символы. Жалаулар. Желмен желбіреп, халықты бірлікке, Отан қорғауға шақырған тулар. Биікке көтерілген таңбалар. «Туған жерге туыңды тік» - дейді қазақ халық даналығы. Тусыз мемлекет болмайды, тусыз халық болмайды. Адамдар қауымдастыққа жиналғаннан кейін олар ортақ рәміздер мен дәстүрлерді қажет етеді. Ал Тынық мұхитынан Атлант мұхитының ен жағалауына дейін, бүкіл жер шарында адамдар тудың астына бірігуде. Ал Ұлы даланың туы қандай болды?

Алтын Орда туы. Алтын Ордада екі ту болды. Бұл тұжырымға нақты бекітілген, штурман және көпес Анджелино Далортоның карталарына сүйене отырып қол жеткізуге болады. Бірінші ту – Бату мен оның ізбасарларының 1313 жылға дейінгі туы. Ал екіншісі – 1313-1330 жылдары Өзбек хан кезінде Алтын Орданың ресми туы. Жаңа ту исламның Алтын Ордада мемлекеттік дінге айналғанын білдіруі керек еді. Бату үйі құлағаннан кейін және Тоқа-Темір әулеті мен Шайбан әулеті билікке келгеннен кейін ту өзгеріп, Бату үйінің (Босаға-тамға) таңбасының орнына осы рулардың (Тарақ-тамға) таңбасы орналасуы әбден мүмкін (1-сурет).



Сурет 1 – Алтын Орданың бірінші және екінші тулары. Ә.Омаровтың қайта құру әрекеті

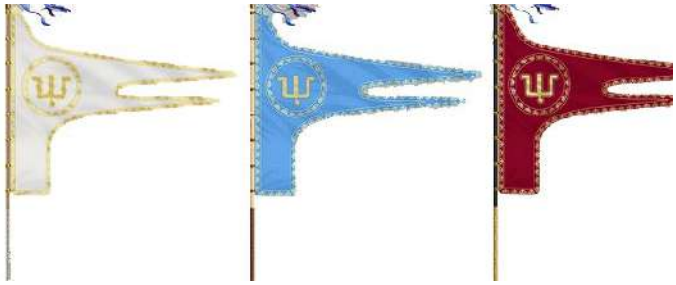
Тотемдік белгілер. Түрік қағанаты тұсында түркі әскерлерінің туларында «Көк бөрі» бейнеленген (2-сурет). Сондықтан XIX ғасырда өмір сүрген қазақтың атақты ақыны Сүйінбайдың сазды шығармасында: *«Бөрілі байрақ астында, Ту түсіп, жау алған, Қазыбек, Қастек атамыз. Бөрілі менің байрағым, Бөрілі байрақ көтерсе, Қозып кетеді қайдағым»* – деген. Қазақ халқы ежелден бөріні ерлік пен батылдықтың символы деп санаған. Одан кейінгі дәуірлерде қазақтар рулық таңбаларды пайдаланған. Әртүрлі геометриялық пішіні бар таңбалар елтаңба мен мөр ретінде қолданылған.

Сурет 2 – Қазақ хандығының туы. А.Ағысовтың қайта құру әрекеті



Тарихи жалаулар. Ресей империясының тарихшысы Алексей Ираклиевич Левшин (1798-1879) қазақтардың туды жүйелі түрде қолданғанын алға тартады. Ол әрбір қазақ руының өзінің үлкен туы болғанын (3-суретті қараңыз) және әр тармақтың өз белгісі немесе туы болғанын жазады. Бұл атрибутика мұқият сақталып, соғыс кезінде пайдаланылды. Ол туралы А.И. Левшин былай дейді: «Бір жағынан, соғысқандар одақтастарды жаудан айыру үшін басты тудың түсімен бірдей төсбелгілер жасап қана қоймай, қолдарына бірдей түсті орамалдарды да байлайды. Сол мақсатта әр рудың өзіне тән әскери құпия сөзі болды... Жорықтар кезінде бас туды ұстаушы болып әскери қолбасшыдан кейін бірінші болып сайланған ең құрметті сұлтандар немесе старшындардың бірі болды» [1].

Сурет 3 – Рулық, тайпалық таңбалар. Ә.Омаров пен Ә.Оспановтың қайта құру әрекеті



Сондай-ақ, Ю.Гавердовский қазақтардың орыс билігіне дейін ту құруды қолданғанын атап көрсетеді. Ол бұл уақытты «Ордаларда тәртіп болған кез» деп сипаттайды. Яғни,

Гавердовский сөзі бойынша, орыс билігі қазақтарды мемлекеттік атрибуттардан айырды және халық бұрынғы тәртіпсіз қалды [2].

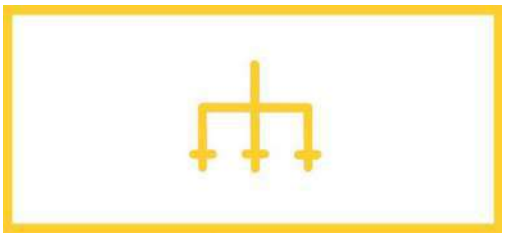
Қазақ орта ғасырларының білгірі, жазушы, тарихшы Мұқтар Мағауин: «Біртұтас қазақ халқының ұлттық үні «Алаш!», ал мемлекеттік елтаңбасы «төре-таңба» («Шыңғыс әулетінің бас таңбасы») болды, Алтын Орда дәуірінде қалыптасқан көне түркілер дәуіріне жататын және ортақ діннен шығатын үш тармақтың бірлігін бейнелейтін белгі. Негізгі ту «төре таңбасы» бар қызыл ту болды. Мемлекеттің туы есебінде сол кезеңде жоғары билікке ие болып, тақта отырған әулеттің туы қызмет жасайды. Қазақтың төре әулеті туралы деректердің ішінде Құрбанғали Халид шежіресінде ту туралы мәліметтер молынан кездеседі. Төрелердің ту бойынша жіктелуі шамасы ерте заманнан сақталған салттардың бірі. Деректерде «Сарай хандары – қызыл, Шағатай әулеті – ақ, Үгедей әулеті – көк тумен дараланып, кейіннен бұл жағдай ұмытылған» делінеді [3].

Сурет 4 – Қазақ хандығының Шыңғыс әулеті таңбасы – Төре таңбасы орналасқан туы. М.Мағауиннің қайта құру әрекеті



Қазақ фольклорында қазақ хандарының ақ туы, атап айтқанда, «Абылайдын ақ туы» туралы деректер көптеп кездеседі, оның бірі, Абылай ханның туы ақ болғанын Жәңгір ханның немересі Шәңгерей Сейіткерейұлының: «Ақ туын Абылайдың қолына алсаң, Артыңда аламанның біреуімін» деп жырға қосқаны растайды. Абылайдың ақ туы 1930 жылдарға дейін Шымкент облысындағы Ханқорған деген жердегі төре ұрпақтарында сақталыпты. Отырар ауданының тұрғыны Адасхан Алтайұлы туды қолымен ұстап көріпті. Сарғыш жібек матадан жасалған тудың ұзындығы 1,5 метр екен. Алтайұлына көрсеткен адам тудың он қыл шашағы болғанын айтады [4]. Осы жағдайлар Қазақ хандығының туы Ақ не қызыл түсті болды деген тұжырымды айқындап, көк түсті болмағандығын көрсетеді. Бұл жерде Абылайхан тапсырған Керей Ер Жәнібектің ақ туы (5-сурет) болуы мүмкін [5].

Сурет 5 – Керей Ер Жәнібектің ақ туы. А.Ағысовтың қайта құру әрекеті



Сондай-ақ, қазақтардың ту мәдениеті мен дәстүрі біршама күрделі болған деген қорытынды жасауға болады. Әміршінің, әскери қолбасшының немесе ауылдың және бір мезгілде әскери бөлімнің лауазымына негізделген түсі бойынша айқын градация болды. Түрлі-түсті елтаңбалар бір түсті туға біріктірілді. Сәйкесінше, ала-құсты ту мемлекеттік ту, ал ақ түсті – билеушілердің, қанмен қызыл түске боялған жауынгерлік немесе әскери нышаны деп болжауға болады.

1917-1920 жылдар аралығында қазіргі Қазақстан жерінде Алаш және Түркістан автономиялары пайда болды (6-суретті қараңыз). Барлыбек Сырттановтың «Қазақ елінің Уставы» дерегі негізде жасалған үштүсті тудың жобасын Сұлтан Хан Аққұлы ұсынады. Әлихантанушы Сұлтан Хан Аққұлы атап көрсеткендей, 1917 жылы 12 желтоқсанда жарияланған Алаш автономиясының рәміздері ертеден ойластырылған. Оның ең басты дәлелі – 1911 жылы Санкт-Петербург қаласында Әлихан Бөкейхан нұсқаулығымен Алаш арысы Барлыбек Сырттанұлының «Қазақ елінің Уставы» құжаты айқындайды. «Қазақ елінің туы бар. Ту жасыл, қызыл және сары көлденең жолақтардан тұрады. Жоғарғы бұрышта жарты ай мен жұлдыз бар. Жасыл – елдің ислам дініне адалдығының, қызыл – ел қорғау жолында төгілген қанның, сары – қазақтың кең даласы мен еркіндігінің белгісі» [6].

Қоқан автономиясында ақ жарты ай мен 5 бұрышты жұлдызы бар бірдей көлемдегі қызыл және көк көлденең жолақтардан тұратын туы болды. Көк түс Түркістан халқының басым бөлігінің түркілерге тиесілігін, қызыл түс жаңару мен революцияны білдіреді [7].

Сурет 6 – Алаш және Түркістан автономиялары туы



Алашская автономия 1917-1920 гг.



Туркестанская автономия 1917-1918 гг.

1920-1925 жылдар аралығында бұрынғы автономиялардың орнында Қырғыз АКСР, кейіннен 1925-1936 жылдары Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы пайда болды. Бұл кезеңде ерте кеңестік кезеңге тән республикалардың дәстүрлі рәміздері қалыптасты. Республиканың туы қазақ әліпбиін өзгертуге және кейіннен Кеңес Одағы республикаларының рәміздерін біріктіруге байланысты 2 өзгеріске ұшырады (7-сурет).

Сурет 7 – Кеңес Одағы құрамындағы Қазақстанның 1936-1991 жж. туы



1936-1940 гг.



1940-1953 гг.



1953-1991 гг.

Жалған жалаулар. Қазақ хандығының туы қандай болғаны кеңестік дәуірде ерекше зерттелмеген. Жеке сипаттамалар табылды, бірақ толық суретті бермеді. 1991 жылы Қазақстан тәуелсіздігін жариялап, ұлттық сананы көтеру үшін тарихи тудың қажеттілігі ерекше өткір болды. Міне, осы кезде әлі күнге дейін танымал Қазақ хандығының туы пайда болды.

1980 жылы Түркияда жергілікті пантүркистер мен ұлтшылдар көне түркі мемлекеттерінің туларынан жасалған үгіт-насихат плакатын шығаруға шешім қабылдады. Жазушы Рех Оғыз Туркканның жетекшілігімен алдымен күнтізбе, содан кейін маркалар сериясы шығарылды (8-суретті қараңыз). Алайда жазушының өзі Қазақ хандығының туының авторы емес, суретшінің аты-жөні белгісіз. Тағы бір мәселе, «мәңгілік түйін» және үш бес

бұрышты жұлдыз бейнеленген көк тудың басқа ештеңесі болмағандықтан, Қазақ хандығының вексиллологиясы тақырыбы төңірегінде орын алған бос кеңістікті тез толтырды. Бұл жалған ту Қазақ хандығының 550 жылдығын тойлау кезінде өзінің шарықтау шегіне жетті. Ол бас қойылым кезінде елорданың орталығында көтерілді. Бұл ту «Қазақ хандығы» телехикаясында да әртүрлі нұсқада пайда болды (9-суретті қараңыз).

Сурет 8 – 1980 жж. Түркияда шығарылған маркалар сериясы



Сурет 9 – «Қазақ хандығы» көркем фильмінен кад



Қазіргі заманғы ту. Қазақстан Республикасының туы жарияланған конкурстан кейін таңдалды. Ол 453 жалау нұсқасынан анықталды. Мұндай көлемдегі жұмыс посткеңестік кеңістіктің ешбір мемлекетінде болмаған. Республика Туының авторы Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері, суретші Шәкен Оңласынұлы Ниязбеков болды. Қазақстан Республикасы Президентінің № 2797 Жарлығының 4-бабының II тарауында Республиканың туы былайша сипатталған: Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Туы – ортасында сәулелері бар күн бейнесі, оның астында қалықтаған қыран бейнеленген тік бұрышты көк түсті панно. Білікте ұлттық ою-өрнек салынған тік жолақ бар. Күннің, сәуленің, қыранның және ою-өрнектің бейнесі – алтын түсті. Тудың енінің ұзындығына қатынасы 1:2 [8].

Сурет 10 – Қазақстан Республикасының қазіргі заманғы туы



Қазақстан туының рәміздері ерекше және бірегей. Күн – байлықтың, құнарлылықтың және гүлденудің символы. Бүркіт – күштің белгісі. Қазақ қыранының сұлбасы биіктей отырып, жерге қырағы қарайды. Мұндай рәміздер мемлекеттің еркіндігі мен биік бағдарлары мен мақсаттарын көрсетеді. Ту тұғырындағы ұлттық ою-өрнек оны ерекше етеді. Көбінесе ою-өрнек шифр, дұға, бойтұмар, көне жазу үлгісі, флора мен фаунаның стильдендірілген бейнесі және т.б. болып келеді. Қазақстан туындағы ою-өрнекті арабесктерге жатқызуға болады, дегенмен ұқсас элементтер қытайлық ою-өрнектерде де кездеседі. Сірә, бұл сурет мемлекеттің бай және жанды табиғи кешенін бейнелейді. Осы мақалада талданған Қазақстан Республикасының рәміздері мемлекет басшылығының байыпты және жан-жақты дамыған көзқарасын көрсетті.

Бұл посткеңестік кеңістіктегі рәміздер туралы конституциялық заңы ғана емес, мемлекеттік стандарты бар, соның арқасында Елтаңба мен Ту біртұтас көркем композицияға ұқсайтын, бояуы үйлесіп, эпосты бейнелейтін жалғыз мемлекет. Айта кету керек, республиканың Елтаңбасында да, туында да жойқын жауынгерлік, содырлық элементтер жоқ. Бұл рәміздер ешқашан бауырлас халықтарға қарсы көтерілген емес. Қазақстанның Елтаңбасы мен Туы ізгілік, бейбітшілік, жер мен халықтың игілігі мен гүлденуінің мәнін білдіреді.

Қорытынды. Қазақтың тарихи тулары тақырыбы өте қызықты және ұлттық болмыс пен мемлекет құрылысы үшін маңызы зор. Вексиллология Қазақстан үшін аз дамыған, бірақ әлемнің қуатты мемлекеттерінің ерекше бақылауына алынған ғылым. Туларыңды білу – өткеніңді білу, ата-бабаңмен рухани байланыста болу деген сөз. Баннерлерді зерттеу әрқашан геральдика, атрибутика, рәсім және т.б. қатар жүреді. Осының барлығы жас ұрпаққа Қазақстан Республикасының бір күнде пайда болмағанын, оның сан ғасырлар бойы қаланған терең де берік мемлекеттік іргетасы бар екенін көрсетеді.

Ата-бабаларымыз тудың жаны бар, ол халықтың жаны деп есептеген. Ұлттық рәміздеріміздің бірі – тудың тарихы тереңде жатыр. Көк Туымыздың қастерлі екенін ұрпаққа жеткізу де – ол біздің міндет. Байрағымызды тек жоғары ұстап, бейбіт аспанда қалықтатайық!

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы: Санат, 1996.

2. Гавердовский Я. П. Обозрение Киргиз-кайсакской степи (часть 1-я), или Дневные записки в степи Киргиз-кайсакской 1803 и 1804 годов // История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Том V. Первые историко-этнографические описания казахских земель. Первая половина XIX века. – Алматы. Дайк-пресс, 2007.

3. Магауин М.М. Азбука казахской истории. – Алматы. Ғылым, 1997.

4. Атыгаев Н. Символы власти: к 550-летию Казахского ханства // Казахстанская правда. – 2015. – 20 февраля.

5. Ер Жәнібек рухына деген ел құрметі. «Ер Жәнібек» халықаралық қоғамдық қоры, Бапай Ұлан. 23.05.2014 г. http://erjanibek.com/qogamdyq-kory/1148

6. Сыртанов Б. Қазақ елінің Уставы // Казах. – 1917. – 21 ноября.

7. Исхаков С.М., Валидов А.З. Пребывание у власти // Отечественная история. – № 6. – 1997. – С. 223.

8. О государственных символах Республики Казахстан // Ведомости Парламента Республики Казахстан. – Астана, 1996. – с. 178.

9. Умаров А.К. К вопросу об исторических знаменах казахов и их предков. – Алматы: Қазақ тарихы, 2015. – С. 25.

УДК 5(527)

ИННОВАЦИОННЫЙ ДИЗАЙНЕРСКИЙ ПОДХОД В СФЕРЕ РАЗРАБОТКИ ФИРМЕННОГО СТИЛЯ СПОРТИВНОГО КЛУБА ПО ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ГИМНАСТИКЕ «ЗОЛОТАЯ ЛАСТОЧКА»

Полькина Алиса Витальевна
E-mail: alicepolkina092003@mail.ru
Студент 4 курса образовательной программы «Графический дизайн»
Астраханский государственный университет им. В.Н. Татищева, г. Астрахань, Россия
Научный руководитель, доктор культурологии, доцент – **Кучерук И.В.**

Аннотация. В статье рассматриваются современные тенденции разработки фирменного стиля спортивных клубов по художественной гимнастике, а также производится сравнение существующих аналогов, представленных на рынке РФ. Актуальность темы исследования обусловлена значимостью и необходимостью изучения дизайна, так как фирменный стиль играет огромную роль в создании всей торговой марки, а также служит продвижению фирмы на рынке и выстраивает внешние коммуникации с потребителями. Цель статьи заключается в выделении тенденций разработки фирменных стилей спортивных клубов по художественной гимнастике. Автором осуществляется выбор стилевой концепции дизайн-проекта спортивного клуба по художественной гимнастике. В дальнейшем собранные материалы могут служить справочным пособием для дизайнеров и использоваться в учебном процессе при обучении графическому дизайну и рекламе.

Ключевые слова: дизайн-проект; художественная гимнастика; фирменный стиль; графический дизайн; дизайн-концепция

Рынок двадцать первого века перенасыщен товарами и услугами. Чтобы завоевать потенциального потребителя, важно не только предоставить качественный продукт, но и выделиться на фоне многочисленных конкурентов. Для этого дизайнеры создают фирменный стиль компании. Фирменный стиль – это инструмент формирования имиджа компании, включающий в себя графические изображения, шрифты, определенный набор цветов, слоганы, а в некоторых случаях звуки и музыкальное сопровождение. Многие эксперты рассматривают фирменный стиль в качестве особого вида маркетинговых коммуникаций, т.е. под ним понимается набор графических, цветовых, словесных и иных постоянных элементов, которые обеспечивают смысловое и визуальное единство товаров и услуг, внутреннего и внешнего оформления компании, а также всей исходящей информации от нее.

В сложившихся условиях мирового рынка все большее значение в привлечении и удержании потребителей приобретает имидж организации, неотъемлемой часть которого является фирменный стиль. В качестве мощного рекламного инструмента, способного сделать компанию узнаваемой в массе, выступают неповторимость, уникальность и эмоциональная выразительность образа компании. Корпоративная символика как один из самых действенных рекламных инструментов может рассказать покупателю о деятельности, вкусах, амбициях и планах компании. В свою очередь, логотип, фирменные цвета и другие элементы стиля организации помогают сформировать конкретный образ в массах, тем самым, облегчив процесс продвижения товаров и услуг на рынке. Таким образом, фирменный стиль, как неотъемлемая составляющая современного рынка, затронул все области жизни, включая область спорта, спортивных клубов и, в частности, художественной гимнастики.

Художественная гимнастика – это олимпийский вид спорта, считающийся одним из самых грациозных и зрелищных. В нем преимущественно спортсменки соревнуются между собой в техническом мастерстве и в четкости исполнения сложных танцевальных и

гимнастических движений телом, как с использование различных вспомогательных реквизитов (обруч, мяч, скакалка, лента или булава), так и без их использования. Следует учесть, что художественная гимнастика и спортивная гимнастика не одно и то же – основное отличие заключается в том, что художественная гимнастика сочетает в себе хореографию и акробатику под музыкальное сопровождение. Кроме того, спортсменки выступают с зачастую нарочито ярким макияжем и в нарядных костюмах, призванных разнообразить представление и вызвать максимальный интерес у зрителя. Помимо всего прочего, средства и приемы, использующиеся гимнастками (прыжки, наклоны, повороты, танцевальные шаги и пр.) позволяют развивать равновесие, координацию, гибкость и прыгучесть спортсменов, целью которых всегда является показать наиболее выдающиеся технические результаты.

Спортивные клубы, как стремительно развивающееся направление современной жизни, остро нуждаются в грамотной дизайн-концепции, которая сможет предоставить потребителю всю необходимую информацию об этом клубе и при этом сумеет выделить клуб на фоне конкурентов. В отрасли художественной гимнастики есть специфичные особенности, которые стоит учитывать при создании бренда. Эти особенности напрямую связаны с аудиторией подобных клубов, а также с историей такого явления, как эстетическая гимнастика и с классическими правилами и традициями, сформировавшимися вокруг гимнастического вида спорта. В России существует огромное количество клубов по художественной гимнастике, направленных преимущественно на детскую и женскую аудитории. Но далеко не все спортивные клубы сформировали свой уникальный фирменный стиль, с помощью которого смогли бы выделиться на фоне конкурентов. Несмотря на очевидную пользу фирменного стиля, анализ аналогов фирменного стиля спортивных клубов по художественной гимнастике показал, что данная отрасль на рынке представлена в ограниченном количестве. Тем не менее, уже прослеживается общая тенденция в разработках логотипов, плакатов и прочих элементов графической продукции.

Спортивный клуб «Золотая Ласточка» – сравнительно молодая организация, направленная на детскую аудиторию и целиком и полностью посвященная художественной гимнастике. СК «Золотая Ласточка» использует классический подход в художественной гимнастике, однако заботится о здоровье и самочувствии спортсменок и предлагает разные по сложности программы.

Разработка фирменного стиля началась с анализа аналогов, представленных на рынке. Анализ аналогов фирменных стилей спортивных клубов по художественные гимнастики предполагает посещение сайтов данных организаций, оценка визуального стиля, композиции, логотипа и пр. Наиболее популярные спортивные клубы закономерно имеют качественный фирменный стиль. Это касается, например, «Центра гимнастики олимпийской чемпионки Юлии Барсуковой» или «Mosгимнастики». Но есть также исключения: так сайт и общий фирменный стиль «Школы гимнастики Веры Шиманской» выглядит устаревшим. Более того, главная функция сайта спортивного клуба – привлечь новых клиентов – не выполняется, поскольку создана неудобная навигация без четких ссылок и понятных среднестатистическому пользователю разделов. И, напротив, сайт спортивного клуба «Pirouette», несвязанный с именем олимпийской чемпионки, выглядит самым удобным в навигации и наиболее привлекательным для клиента. Фирменный стиль, включающий определенный набор шрифтов и цветов, прослеживается в каждом разделе, кроме того, для сайта были разработаны специальные пиктограммы и необычные визуальные решения. Это пример качественной работы веб-дизайнера.

При разработке визуальной концепции спортивного клуба по художественной гимнастике используются такие принципы, как легкость, грация и гибкость. Кроме того, многие клубы позиционируют себя как своеобразный досуг для детей-девочек, помогающий им приобщиться к здоровому образу жизни, укрепить организм, научиться грации, плавности движений, сформировать стройную фигуру и закалить характер. Ассоциативный ряд у клиентов работает следующим образом: легкость – гибкость – здоровье. Именно поэтому чаще всего в логотипах встречаются образы девушек-гимнасток, находящихся в движении

или выполняющих упражнения. Сами логотипы в большинстве случаев комбинированные, то есть состоящие из текста и графики. На некоторых логотипах встречается слоган спортивного клуба или надпись «центр художественной гимнастики».

Фирменные стили центров художественной гимнастики, как и фирменные стили многих организаций, имеющих конкретное направление, будь то спорт, искусство, танцы и подобное, стараются как можно грамотней работать на ассоциациях своего клиента. Так, например, нередко в текстуре спортивных клубов можно встретить формы круга. Круг – форма, отсылающая на обруч, который является частью инвентаря гимнасток, наряду с булавами, скакалками, легкими тканями. Такое же значение имеют и ленточки, которые в оформлении представлены непрямыми плавными линиями с характерными изгибами или заломами. Примечательно, что они есть почти на всех логотипах, представленных на рынке. Кроме того, в художественной гимнастике практически нет геометрических форм с острыми углами. Подобного инвентаря в гимнастике нет, также их отсутствие намекает на плавность и гибкость, присущие этому виду спорта. Как известно, в человеческом теле нет прямых углов. Но также это не означает, что круги и овалы – единственные формы, которые можно встретить в фирменном стиле спортивных клубов. На сайтах представлены иконки в форме квадратов, прямоугольников и треугольников со скругленными углами.

Большую роль в фирменном стиле клубов художественной гимнастики играет шрифт. Чаще всего встречаются гротески или рукописные шрифты. Гротески используются для того, чтобы показать близость к аудитории, в основном к детям: они лаконичны, легко читаются на сайтах и плакатах, без засечек и сложных конструкций. Рукописные шрифты носят другую функцию – такие шрифты изящны, каллиграфичны и ассоциируются с гибкостью и легкостью. У них есть один большой минус: они плохо читаются на сайтах, в логотипах и на спортивном инвентаре. Клубы, желающие изменить фирменный стиль, все чаще отказываются от них в пользу гротесков.

Цвета и цветовые сочетания составляют большую часть фирменного стиля, особенно в художественной гимнастике, где эффекты и яркие образы играют огромную роль в выступлениях и даже участвуют в отдельных номинациях. Прослеживается определенная тенденция в выборе вторичных и вспомогательных цветов. Вторичные цвета – это цвета, получаемые при смешивании первичных (базовых) цветов.

В художественной гимнастике это фиолетовый – оригинальный и креативный цвет, нечасто использующийся в фирменном стиле, а также голубой – цвет неба и легкости.

Вспомогательные (дополнительные) цвета – это цвета, которые получаются при смешивании вторичных и первичных цветов. Например, розовый и бирюзовый. Розовый цвет используется из-за ассоциаций с такими терминами, как чувственность, женственность и детство. У бирюзового цвета ассоциации такие же, как у голубого, но есть еще одно дополнительное значение – цвет нового времени. Активно в дизайне он начал применяться лишь в двадцать первом веке. Оттенки цветов могут быть самые разные: начиная с пастельных (бледных и мягких), заканчивая неоновыми (яркими, светящимися). Нередко цвета представлены с вкраплениями блесток или иной схожей с блестками текстурой. Это отсылает на яркие костюмы и макияж гимнасток, которые те используют во время выступлений.

Кроме того, активно применяется градиент – градуированный переход между двумя или более цветами, или оттенками одного цвета. Градиент создает объем и реализм, иллюзию пространства, улучшает визуальное восприятие сайтов и приложений, добавляя им контраст и настроение. Цветовые переходы применяются к фону, тексту, кнопкам, иконкам и другим элементам интерфейса. Однако если в спортивном клубе применяется более классический подход к художественной гимнастике или спортивный клуб связан с именем олимпийской чемпионки, как, например, «Школа гимнастики Веры Шиманской» или «Центр гимнастики олимпийской чемпионки Юлии Барсуковой», то используются первичные (базовые) цвета, нередко триколор РФ. Таким образом подчеркивается значение спортивных клубов и их основательниц для российского спорта.

Современные спортивные клубы по художественной гимнастике устраивают профессиональные фотосессии для своих подопечных. Это служит не только красивым напоминаем для девочек об их увлечениях, но и средством рекламы. Профессионально обработанные фотографии используют для сайтов, плакатов, буклетов, каталогов, баннеров и пр. Следует понимать, что родители, прежде чем отдать дочь в клуб художественной гимнастики, захотят максимально подробно изучить деятельность этого клуба. Для этой цели сайты насыщены фотографиями с соревнований, еженедельных тренировок и вручений призовых мест. Названия также работают на репутацию бренда. Чаще всего они либо прямо намекают на связь с художественной гимнастикой («Грация М», «Pirouette», «Центр художественной гимнастики №1», «Grace»), либо косвенно («Вдохновение», «Ритм Клаб»), либо связаны с известным именем («Школа гимнастики Веры Шиманской», «Центр гимнастики олимпийской чемпионки Юлии Барсуковой»).

После рассмотрения аналогов, следует преступать непосредственно к разработке фирменного стиля, в первую очередь логотипа и текстуры. Логотип состоит из нескольких элементов: круг и ленточки, обвивающие его, гимнастка в движении и название организации. Использовались следующие цвета: розовый и его оттенки, ассоциирующийся с детством, женственностью и красотой, а также желтый и оранжевый цвета, ассоциирующиеся с теплотой, яркостью и энергичностью. Одним из важнейших элементов логотипа является брусковый шрифт «ObitaemOstrov Regular». Он призван утяжелить композицию вниз. Текстура состоит из различных минималистичных элементов, таких как: ленточки, обручи, мячи и булавы.

Следующим этапом стала разработка буклета, плакатов и каталога. Текстовое содержание для буклета было взято из сайта СК «Золотая Ласточка», фотографии с фотоссесии предоставил сам заказчик. Картография была разработана в минималистичной манере с использованием розовых цветов, взятых из текстуры и частично логотипы. Все ячейки и элементы буклета либо круги, либо квадраты со скругленными углами и расположены в соответствии с правилами композиции и компоновки. Используемые шрифты: mr_ApexMk3 Medium и Cakra Normal. Первый плакат имеет квадратную форму и будет использоваться для социальных сетей. Эта форма выбрана, поскольку потребитель чаще всего просматривает социальные сети с экрана смартфона, а квадратная форма наиболее удобна и лаконична для небольших экранов. В плакате использован в основном розовый цвет и его оттенки. Сверху расположен логотип, выделяющийся за счет ярко-желтого цвета. Текст на плакате – это основная информация, включающая контакты организации и возраст набора девочек. Второй плакат имеет прямоугольную форму и будет печататься в формате А3 (297х420). Плакат создан специально для детских садов. В обоих плакатах использовались следующие шрифты: ObitaemOstrov Regula для названия r, mr_ApexMk3 Medium, Cakra Normal, Blue curve для контактных данных. Главная тема плакатов – лаконичность и минимализм.

Разработка каталога начинается со структурирования материала. Если объем информации большой, дизайнеру следует ввести разделы. Деление на разделы можно показать разными графическими способами, например, характерным узором или цветом. Иногда вводят дополнительную фактуру страницы, закладки или отрывные элементы. При создании каталога для ЗК «Золотая Ласточка» было решено остановиться на классическом вертикальном варианте оформления. Обложка включает в себя логотип, основной устоявшийся цвет (темно-розовый), название организации, текстуру логотипа и контактные данные. Затем идет форзац, выполненный в золотом градиенте, который придает общей композиции каталога равновесие и отсылает на название организации. Следующая страница представляет собой фотографию с обучающимися и главным тренером школы, а также слоган спортивной организации: «Растем вместе!». Четыре страницы посвящены краткой характеристике организации и небольшим сводкам о каждом тренере, включая их образование, достижения в спорте и опыт работы. Затем идет информация о достижениях обучающихся спортивного клуба, актуальные цены и адреса организаций. Последние две

страницы как бы закольцовывают каталог: первая – большая фотография с использованием второго слогана, вторая – золотой градиент.

Последний этап – это разработка одежды и сувенирной продукции, то есть тетрадей и магнитов. Макеты были даны заказчиком. Использовались логотип, текстура из логотипа и шрифты, который применялись в буклете (mr_ApexMk3 Medium и Cakra Normal.). Кроме того, было отведено отдельное место для имени и фамилии гимнастки.



Рисунок 1 – Разработка фирменного стиля спортивного клуба по художественной гимнастике «Золотая ласточка»

Обобщая все вышесказанное, можно сделать следующий вывод: на сегодняшний день фирменные стили спортивных клубов по художественной гимнастике на рынке представлены слабо, однако уже сформировались некоторые тенденции и традиции, которые используются в формировании бренда – это определенные наборы цветов, стили шрифтов, общие концепции и ассоциативные ряды. Все это позволяет сказать, что на рынке есть спрос на создание фирменных стилей для спортивных клубов по художественной гимнастике.

Список использованных источников:

1. Навой А. Прямые инвестиции: непрямой путь в экономику / А. Навой // Вопросы экономики. -2009. -№11. - с.63-75.

2. Басовский Л.Е., Басовская Е.Н. Экономическая оценка инвестиций: учеб. пособие/Л.Е. Басовский, Е.Н. Басовская. - М.: ИНФРА-М, 2009. - 241с.

3. Зайкина А.О, Кузнецов И.А. История художественной гимнастики//. Министерство образования и науки РФ, Астраханский государственный архитектурно-строительный университет, г. Астрахани. // 2018г. 2с.

4. Иттен И. Искусство цвета. – Москва: Д. Аронов, 2004. – 53 с.

5. Кларенс П. Хорнанг. Справочник по дизайну и устройствам. Clarence P. Hornung. Handbook of Designs and Devices, Dover pictorial archive series 1959 г.-216с.

ӘОЖ 374.32

ҚАЗІРГІ ЖАСТАРДЫҢ БІЛІМ МЕН ҒЫЛЫМҒА ТАЛПЫНЫСЫ

Сапарбек Диас Жарқынбекұлы
E-mail: Diassaparbek59@gmail.com
Гуманитарлық ғылымдар және өнер факултетінің 1 курс студенті
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, п.ғ.м., аға оқытушы – **Женисова Г.Ж.**

Адамзат қоғамының қалыптасуы, одан әрі өсіп-өркендеуінде, тарихи сатылармен ілгерілеуінде ғылымның атқаратын рөлі ерекше екені белгілі. Екінші жағынан, ғылым - қоғамның өзін дүниеге келтірген, оның өркендеуіне жағдай туғызған құбылыс. Біз ғылымның дүниесін танып, игерудің, данышпандық пен зерделіліктің қайнар көзі екенін жақсы білеміз.

Адамның айналасындағы дүниені танып-білуі күрделі қайшылыққа, ұзаққа созылатыны және де оның адамның жаңа әрі тың білімді игерумен байланысты екені алғашқыдан мәлім.

Білім дегеніміз - материалдық және рухани құбылыстар туралы шынайы әрі нақты мәліметтер жиынтығы, олардың адам санасында дұрыс, объективті бейнелеуі. [1]

Ғылым дегеніміз — адамның табиғат, қоғам және өзінің танымы туралы білім алуға бағытталған рухани қызметінің ерекше формасы. Ғылымның негізгі мақсаты акиқатқа жету және табиғат, қоғам, ойлау заңдылықтары, танымның өзі туралы нағыздықтың объективтік заңдылықтарын ашу. Ғылым ежелгі заманда (Қытайда, Үндістанда, Грекияда) пайда болды. Ұзақ уақыт бойы ғылыми білімдер баяу дамыды. Тек XVI—XVII ғасырлардан бастап Батыс Еуропада ғылым куатты күшке айналып, индустриялы қоғамның құрылуы мен дамуына септігін тигізді. Содан бері ғылым практикамен тығыз байланыста, өзіндік өмір сүруі мен дамуы үшін одан әсер алады. Сол кезеңнен осы ұрпаққа дейінгі аралықта ғылым адамдардың практикалық қызметіне қатты әсер ететін, оның барысы мен деңгейін айқындайтын қоғамның тікелей өндіргіш күшіне айналды. [2]

Қазіргі таңда біздің әлеміміз жаңа қадам басты. Ғылым өміріміздің бір бөлшегі, елдердің дамуы, техникалардың жетідуі және адамның күнделікті тұрмыс тіршілік жағдайын жеңілдетумен бірге оны одан әрі жақсартты. Ғылымның маңыздылығын тереңірек түсініп, ғылыми зерттеулер мен көптеген жобаларды қолдап және дамыту – адамзат болашағының жарқын болуына себепші болады.

Ғылым маңызды екені түсінікті. Адамдардың білімді алуын, қабылдауын, тексеру бағытындағы қызмет түрі депте айта аламыз және ғылымға талпынған адам философ болуы әбден мүмкін.

Философ — алғашкыда әрі дана, әрі табиғатты зерттеуші, сынаушы, байкаушы ретінде бой көрсетті. Сондыктан бұларды «натурфилософтар» деп атады. Философияның дуниеге келуі дегеніміз — өмірлік тәжірибеде адам сезімінін, идеалдық үміт пен әлем туралы білімнің үйлесімдігін іздеу нәтижесінде ерекше рухтын қалыптасуы болалы. Философия пайда болғаннан бастап барлық ғылымды камтыды, яғни ғылымның ғылымы болды.[3]

Ғылым – бұл бізге өмірімізді ұзартуға, денсаулығымызды бақылауға және жақсартуға мүмкіндік береді, соның арқасында біз ауруларды емдеуге және ауырсынуды жеңілдетуге арналған дәрі-дәрмектерді шығара аламыз, өзімізді сумен қамтамасыз етуге, негізгі қажеттіліктерді, соның ішінде тамақты қанағаттандыруға және энергия алуға көмектеседі. Сондай-ақ ғылым бізге көптеген ойын-сауық құралдарын, соның ішінде спорт пен музыканы және коммуникациялық технологияның соңғы жетістіктерін пайдалану мүмкіндігін беру арқылы өмірімізді қызықты етеді. Және, ең маңыздысы, ол бізге ойлауға азық береді. [4]

Ғылым күнделікті өмірдегі мәселелердің шешімін табуға және ғаламның құпияларына жауап іздеуге көмектеседі. Басқаша айтқанда, білімнің ең маңызды көздерінің бірі. Ол

қоғамның әл-ауқаты үшін белгілі бір рөл атқарады және бірқатар функцияларды орындайды: жаңа білімді құру, білім беруді жақсарту және өмір сүру сапасын жақсарту.

Ғылым қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандырып, оған жаһандық проблемаларды жеңуге көмектесуі керек. Ғылымның рөлін жалпы түсіну және азаматтарды ғылыми өмірге тарту, оның ішінде ғылыми білімді танымал ету арқылы адамдарға жеке және кәсіби тұрғыдан саналы таңдау жасауға мүмкіндік беретін білім мен дағдыларды дамытуда шешуші рөл атқарады. Үкіметтер денсаулық сақтау және ауыл шаруашылығы сияқты салаларда сенімді ғылыми ақпаратқа негізделген шешімдер қабылдауы керек, ал парламенттер қоғамды қозғайтын барлық мәселелер бойынша заң шығару кезінде соңғы ғылыми жетістіктерді ескеруі керек. Сонымен қатар, ұлттық үкіметтер климаттың өзгеруі, мұхит жағдайы, биоәртүрліліктің жоғалуы және тұщы су көздері сияқты заманауи қоғамның проблемаларының ғылыми аспектілерін түсінуі керек.

Білімді болып, дүниеге деген көзқарасының оң болып дамуы әр адамның өзіне байланысты. Біздің елімізде оқимын, дамимын деген адамға барынша мүмкіндік жасалған деп ойлаймын. Қазіргі заманда көзі ашық, көкірегі ояу оқыған, білімді азамат болмасаң, бір орында қалып, жан-жақты дами алмай қалуын әбден мүмкін. Сондықтан да әр адам өзі үшін тырысып, ізденуі керек. Ең бірінші кезекте әр ата-ана баласының болашағы үшін, мектеп табалдырығын аттаған кезден бастап, баласының білімді болып, жан-жақты қалыптасуы үшін жағдай жасауы керек деп ойлаймын. Сол кезде қалыптасып келе жатқан жас ұрпақтың білім-ғылымға деген көзқарасы дұрыс болып, саналы білімді ұрпақ болып қалыптасады.

Тұрақты дамуға қатысты қиындықтарға лайықты түрде қарсы тұру үшін үкіметтер мен азаматтар ғылым тілін түсінуі және ғылыми сауатты болуы керек. Өз кезегінде, ғалымдар саясаткерлердің алдында тұрған қиындықтарды түсініп, олардың зерттеу нәтижелерінің өзектілігін және олардың жалпы жұртшылыққа қолжетімділігін арттыруға ұмтылуы керек.

Қазіргі қоғамның мәселелері жеке пәндердің дәстүрлі шекарасынан шығып, зерттеуден білім жинақтауға және оны тәжірибеде қолдануға дейінгі инновацияның бүкіл өмірлік циклін қамтиды. Ғылым, технология және инновация неғұрлым әділ және тұрақты дамуға қол жеткізудің негізі болуы керек.

Күрделі жаһандық бәсекелестік жағдайында инновациялық процесс, оның жылдамдығы, тереңдігі және көлемі экономикалық дамудың анықтаушы факторы болып табылады. Бүгінгі таңда қазақстандық жастар не нәрсеге арнау керектігін және өз өмірін қалай ұйымдастыру керектігін таңдау мүмкіндігін айтарлықтай кеңейтті. Жастар білім мен технологияны күнделікті өмірде шебер және тиімді пайдалануды үйренуі керек.

Реформалар кезеңінде қазақ жастары өз таңдауларын айтарлықтай кеңейтті: неге арнау керек және өз өмірін қалай ұйымдастыру керек . Шекаралардың ашылуы, сыртқы дүниенің қуатты ақпарат ағынымен ұштасуы тек экономикада ғана емес, қазақ қоғамы өмірінің басқа салаларында да «нарықтық» қатынастардың қалыптасуымен тұспа-тұс келді. Бірақ сонымен бірге ғылыми жұмыс пен мемлекеттік қызметтің беделі «заманауи» мамандықтармен салыстырғанда (банк, қаржы, ақпараттық технологиялар, туризм, көтерме сауда) айтарлықтай жақсарды.

Қазіргі уақытта жастар өздерінің кәсіби болашағын бюджеттік ұйымдарда емес, коммерциялық фирмаларда, көтерме саудамен, қаржымен, кеңес берумен айналысатын шетелдік компанияларда көруге бейім. Бұлда бір дұрыс шешім. Себебі жан-жақты даму арқылы жастар өзінің ой өрісін одан әрі жетілдіре алады. Яғни әрбір адам өзінен бастап солай білім алатын болса өзіне және еліне өте үлкен жетістіктер әкеле алады. Осы тұста жетілген тұлғаны тәрбиелеу үшін ғұлама ғалым, ойшыл, философ Әл-Фараби: «Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие беру керек, тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы, ол келешекте оның барлық өміріне апат әкеледі» деген басты қағиданы ұсынған болатын. Бұл қағиданың қазіргі таңдағы өзектілігі зор.

Тәрбиелеу – адамдардың бойында білімге негізделген түрлі игіліктер мен өнерлерді дамыту деп те атауға болады. Тәрбиелеу – жеке адамның кісілігін қалыптастыру деп көрсетеді әлемнің екінші ұстазы. Ол тәрбие әрекетінде қатты әдісті, қатаңдық пен жұмсақ

әдісті, жұмсақтықты ұштастыра білуді ұсынады, яғни бұл әрекеттер де қазіргі таңда өте өзекті болып табылады.Тәрбиелеу ісі асқан шеберлікті, зор талантты талап етеді. Жас ұрпақты тәрбиелеудің түрлі жолдары мен әдістері көп, соның ішінде ұрпақ тәрбиелеуде халқымыздың рухани байлығына және асыл мұраларына, ұлттық құндылықтарына сүйенген жөн.

Елбасы Н.Назарбаев «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында: «Ұлы дала Әл-Фараби мен Ясауи, Күлтегін мен Бейбарыс, Әз-Тәуке мен Абылай, Кенесары мен Абай және басқа да көптеген ұлы тұлғалар шоғырын дүниеге әкелді» дей отыра, тарихи сананы жаңғырту үшін ең алдымен, ұлт қаһармандарын үлгі тұтуға, олардың өнегелі өмірі мен артына қалдырған құнды еңбектерін елге, әсіресе жас ұрпаққа кеңінен насихаттау керек деп атап өткен.

Тағыда айтып өтсек бәрімізге мәлім ұлы тұлғамыз Халел Досмұхамедов қазақ педагогикасы мен оқу-ағарту ісінде ерекше із қалдырғандардың бірі. Досмұхамедов ғылым-білім саласында болашақ ұрпаққа лайықты мұра қалдыруда көп еңбек сіңірді. Жәнеде медицинадан басқа анатомия, физиология, зоология, ботаника мәселелерін жетік меңгерген. Осындай жетістік жетудің басты құндылықтарының бірін ол тіл деп санаған. Себебі «Тіл – халықтың жаны». «Тіл білмеген халықты халық деп атауға болмайды». «Білімге тіл арқылы жетеді». «Тілін жоғалтқан халық өзін де жоғалтады». «Білімді адамның тілі бай». «Мәдениетке ұмтылған халық оның тілін байытады» деп бізге болаш жастарға жеткізген.

Қазақстанның ғылым саласы Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында барлық посткеңестік республикалардағыдай қиын кезеңдерді бастан өткерді. Кеңестік кезеңнің ең күшті ғылыми әлеуеті (ғылымның әртүрлі салаларында ірі ғылыми мектептер қалыптасты, елеулі нәтижелер, ашылымдар) XX ғасырдың 90-жылдарынан бастап тұрақты түрде өз орнын жоғалтып, күрделі мәселелермен жаулап алды. Одан кейінгі жылдар ғылыми қызметті құрайтын барлық параметрлердің тұрақты және күрт құлдырауы болды: қысқарту, кейде ғылыми зерттеулерді қаржыландырудың толық жетіспеушілігі, олардың нәтижелеріне де, жалпы зерттеушілердің жұмысына да сұраныстың болмауы. Көптеген ғылыми институттар жабылды, ал қалғандарында материалдық-техникалық базаның деңгейі мен ғылыми зерттеулер жүргізуге жағдай айтарлықтай төмен болды. Осының барлығы ғылым өнімділігінің жалпы төмендеуіне, ең бастысы кадрлардың күшті ауысуына әкелді. Мәселен, 1991 жылдан 2000 жылға дейін республикадағы ғылыми қызметкерлердің саны екі есеге жуық қысқарды: 27,6 мыңнан 14,8 мыңға дейін.

Осы дағдарыс жылдарында тәуелсіз мемлекеттің жаңа отандық құрылымдары мен ғылым саласындағы ұлттық нормативтік-құқықтық базаны қалыптастыруға алғашқы қадамдар жасалды. 1992 жылдың өзінде-ақ «Қазақстан Республикасының ғылым және мемлекеттік ғылыми-техникалық саясаты туралы» Заң қабылданып, осы кезеңдегі республика ғылымының дамуының негізгі принциптері айқындалды. 2000 жылдары ғылым саласындағы реформаларды одан әрі шоғырландыру және жаңа міндеттерді айқындау үшін Қазақстан Республикасының «Ғылым туралы» Заңы және «Қазақстан Республикасының ғылымын дамытудың 2007-2012 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» қабылданды.

2011 жылы қабылданған «Ғылым туралы» Қазақстан Республикасының жаңа Заңында озық әлемдік тәжірибе мен заманауи жағдайларды ескере отырып, ғылымды басқарудың жаңа үлгісі ұсынылды. Бұл модель қаржыландырудың жаңа нысандарын, ғылымды басқарудың жаңа құрылымдарын енгізу сияқты реформаларды қамтыды, оның негізгі қағидаты – шетелдік сарапшыларды кеңінен тарта отырып, көп деңгейлі сараптама негізінде ғылыми жобаларды конкурстық іріктеу, сондай-ақ ғылымды терең интеграциялау. және білім беру, университет ғылымын нығайту, ғылымның экономиканың нақты секторымен байланысы және т.б.

Ғылымды реформалау жөніндегі жұмыстың жалғасы 2015 жылы қабылданған «Ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыру туралы» Қазақстан Республикасының Заңы болды, ол ғылымды практикалық енгізудің жаңа

тетіктерін әзірлеуге бағытталған. ғылыми зерттеулер және ғылыми зерттеу нәтижелерін өндіріске енгізуді қамтамасыз ету.

Предпринимаемые государственные меры были нацелены на широкое стимулирование научно-исследовательской деятельности – это увеличение финансирования науки в целом, введение 3-х форм финансирования науки: базового, грантового и программно-целевого, расширение международного сотрудничества, совместных исследований с мировыми научными центрами, открытие исследовательских университетов және басқалар. Жаңа PhD бағдарламалары бойынша ғылыми кадрларды даярлау үшін гранттар ұлғайтылды – жылына 2 мыңнан астам, сондай-ақ шетелдік ғылыми тағылымдамалар саны, оның ішінде Тұңғыш Президент – Елбасының халықаралық бағдарламасы бойынша Н.Ә. Назарбаев «Болашақ». Отандық ғалымдардың материалдық мәселелері де шешілді. Осылайша, әлеуметтік қолдау жобасы бойынша жас ғалымдар пәтерлерге ие болды, PhD докторанттарының шәкіртақы мөлшері 80%-ға өсті, ғылым мен техника саласындағы әл-Фараби атындағы Мемлекеттік сыйлық және ғылымның әртүрлі салаларындағы жыл сайынғы жекеленген сыйлықтар (150-ден бастап) ғылыми жетістіктері үшін тағайындалды.350 айлық көрсеткішке дейін) және ғылыми стипендиялар тағайындалды.

2020 жылы ғылыми-зерттеу институттарын техникалық жаңғырту жүргізілді: ғылыми ұйымдардың базасын жаңғырту және нығайтудың жаңа бюджеттік бағдарламасы бойынша (2,8 млрд. теңге), 23 институт зертханалық жабдық сатып алды. Биылдың өзінде бұл мақсаттарға 3,8 миллиард теңгеден астам қаржы бөлінді, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің төрағасы Ж.Құрманғалиева атап өткендей, ғылыми институттарды жаңғырту жұмыстары жалғасын табады. кейінгі жылдар.

Ғылыми қызметкерлердің еңбекақысының негізгі көзі болып табылатын жобаларды қаржыландыруға арналған конкурстар кеңейтілді. Мәселен, егер бұрын ғылыми жобаларды гранттық қаржыландыру конкурстары үш жылда бір рет қана өткізілсе, 2020 жылы 5 конкурс өткізілді. Алғаш рет гранттардың жаңа түрлері енгізілді: ынтымақтастыққа (3 жылға), қысқа мерзімді (1 жылға), жеке, жас ғалымдарға және т.б, бұл республика ғалымдарына елеулі мемлекеттік қолдау көрсетті.

Ғылым саласының алдында тұрған жаңа міндеттерді шешу үшін қазіргі уақытта ғылымды дамытудың ұлттық жобасы мен «Ғылым туралы» Заңға өзгерістер мен толықтырулар пакеті әзірленуде. Қызықты ұсыныстардың бірі – ел үшін іргелі, стратегиялық зерттеулер жүргізетін ғылыми-зерттеу институттарын базалық қаржыландыру тізіміне ғылыми қызметкерлерді енгізу (бұрын бұл тізімде тек инфрақұрылымдық шығындар мен әкімшілік қызметкерлерге төленетін төлемдер ғана болатын) және басқа да ұсыныстар енгізілуде. : ғылыми-зерттеу институттарындағы корпоративтік басқару мәселелері, ғылыми-зерттеу институттарының басшыларын тағайындау бойынша ашық конкурс, ғалымның жеке жетістіктеріне байланысты еңбекақы төлеу жүйесін әзірлеу және т.б.

Қазіргі уақытта ғылым саласын дамыту және оның тиімділігін арттыру мемлекеттің бірінші кезектегі және кезек күттірмейтін міндеттерінің бірі болып табылады. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Қ. Тоқаев ғылымды қаржыландыруды айтарлықтай арттыруды тапсырды. Мәселен, 2020-2022 жылдарға арналған ғылымды қаржыландыру көлемі екі есеге ұлғайып, 2025 жылға қарай ЖІӨ-нің 1%-ына (қазіргі уақытта 0,12%) дейін ұлғайту жоспарлануда. Мемлекет басшысы 2020 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауында ғылымды дамыту мәселесіне ерекше назар аударып, Үкімет алдына мынадай басым міндеттер қойды:

– жыл сайын 500 ғалымның әлемнің жетекші ғылыми орталықтарында тағылымдамадан өтуін қамтамасыз ету, сондай-ақ «Жас Ғалым» жобасы бойынша ғылыми зерттеулерге жас ғалымдарға 1000 грант бөлу;

– ғылымды қаржыландыруға ірі кәсіпорындардың қаражатын тарту; республикалық ғылыми басымдықтарды негізге ала отырып, бюджет есебінен ғылым мен техниканы дамытуға арналған күрделі салымдардың 1 % шегерімдерін бөлуді орталықтандыруды қамтамасыз ету;

– ұлттық деңгейде қолданбалы міндеттерді шешуге ғылымды тартуға арналған елдің ғылыми-техникалық дамуының жеке бағдарламалық құжатын әзірлеу.

Көріп отырғаныңыздай, Тәуелсіздік жылдарында ғылыми салаға мемлекеттік қолдау бағытталған және жүйелі түрде жүргізіліп, отандық ғалымдардың ғылыми-зерттеу жұмыстарының мүмкіндіктерін кеңейтуге және жалпы республика ғылымының дамуын ынталандыруға бағытталды.

Соңғы деректер республиканың ғылыми саласындағы сөзсіз оң өзгерістерді көрсетеді. Мәселен, Қазақстанда соңғы онжылдықта ғылыми қызметкерлер саны 2009 жылғы 15,8 мыңнан қазіргі уақытта 21,8 мың адамға дейін тұрақты өсуде. Сондай-ақ ғылымға жастардың ағыны тенденциясы байқалды – жас ғалымдар ғылыми қызметкерлердің жалпы санының 37,5%-ын құрайды, ал 2010 жылы олардың саны 24%-ды құрады.

Соңғы 10 жылда қазақстандық ғалымдардың халықаралық деректер қорына кең қолжетімділігін қамтамасыз ету бойынша жұмыстар жүргізілді, бұл басылым белсенділігінің айтарлықтай артуына әсер етті. Осылайша, Қазақстандағы 2015-2019 жылдарға арналған басылымдар саны. 14852 бірлікті құрады, бұл елімізге 2011 жылы 101-орын болса, 214 елдің ішінде әлемдік рейтингте 75-орынға шығуға мүмкіндік берді.

Ал, Қазақстанның ғылыми әлеуетінің жемісті дамуының ең жарқын көрсеткіші отандық ғалымдардың өзекті жаһандық проблема – коронавирустық пандемиямен күрестегі зор табысының соңғы фактісі болса керек. Осылайша, Биологиялық қауіпсіздік проблемалары ғылыми-зерттеу институты ғалымдарының жұмысының жоғары нәтижелерінің арқасында Қазақстан COVID-19-ға қарсы өз вакцинасын жасаған әлемдегі 5-ші ел болды. Бұл Қазақстан ғылымы талай белестерді бағындырып, биік белестерді бағындыратынына, ал ғалымдарымыз ғылыми саланың түрлі салаларында ірі де елеулі нәтижелерге қол жеткізетініне сенім ұялататын орасан зор ғылыми жетістік екені даусыз. [5]

Қортындылай келе әр адамда таңдауы өзінде кедей болу немесе бай болу. Кедей адам бір затты тозса оны қайтадан сатып алады және онымен әуре болып жүреді. Ал бай адам ешқашан тозбайтын өмірінің соңына дейін пайда мен табыс әкелетін затты таңдайды, білім мен ғылым. Білім мен ғылым біздің болашағымыздың қайнар көзі.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Тойматаев Д.Б., Ғылым тарихы мен философиясы, Қостанай. 2016, 5б.
2. https://el.kz/content-4467_3731/
3. Ғабитов Т.Х., Философия негіздері, Алматы. 2019, 4б.
4. Ж. Байгерей., Білімді болу заман талабы, мақала, Түркістан, 27.09.2022.
5. https://strategy2050.kz/ru/news/nauka-kazakhstana-za-gody-nezavisimosti/

ӘОЖ 070:004

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БАЛАЛАР БАСЫЛЫМДАРЫ: ДАМУ ТАРИХЫ МЕН БОЛАШАҒЫ

Серикова Асем Асланбековна
E-mail: asemserikova06@gmail.com
«Журналистика және қоғаммен байланыс» кафедрасының 1 курс студенті
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, ә.ғ.м., оқытушы – **Құрақ Г.А.**

Заманыңа қарай көсіл сөзінің де жаны бар сияқты. Заманның өзгерісіне орай, балалар басылымындағы журналистердің өзіндік қалыптасқан тілі мен стилін жаңаша бағытқа өзгертуге мәжбүр. Бала ой-танымы мен санасының өсіп-өрбуі – адамзат дамуының кепілі. Сондықтан бала табиғатын жан жақты зерттеп, талғамы мен танымына құлақ асып, ақпарат

дайындау қажет деп есептеймін. Баспа да кешегі күннің баласы мен бүгінгі күннің баласы іспетті бұрынғыдан мүлде бөлек пішінде дамып келеді.

Тарихқа көз сүзіп қарасақ, журналистиканың дүниеге келген уақытын қағаздың пайда болуымен байланыстырып жатады. Ал баспа өнертабысының отаны – Қытай елі. 1040-1048 жылдар аралығында Пи Шен есімді ұста арнайы саз кесектің көмегімен иероглифтерден мәтін құрап, маталл пластинкаға смаламен бекітіп жасаған. Алайда бұл әдіс халық арасында таралмай, оң баға алмады. Өйткені, балшық литерлер тез тозып, анық таңбаларды алу қиынға соқты. Оның үсітне күрделі қытай иероглифтерінен хат алу оңай болмады.

Отандық ғалымдар мен зерттеушілер қазақ зиялыларының шығармашылық мұрасы мен мерзімдік басылымдар туралы зерттеу саласында көптеген еңбектер жасады.

ХХ ғасыр біздің еліміздің мәдениет тарихындағы ең күрделі және қарама-қайшы кезеңдердің бірі болды. Бір жағынан, кітап басып шығарудың даму қарқыны күшейе түсті, кітап репертуарлары жаңартылды, басылым тираждары ұлғайды, оқырман аудиториясы өсті, авторлар аясы кеңейді, әлемдік ғылым мен мәдениет қазынасына енген ғылыми, көркем, балалар кітаптарының көптеген құнды басылымдары пайда болды. Екінші жағынан, кітапхана қорынан 20-шы жылдары жарық көрген мыңдаған басылымдар алынып, жойылды.

Қоғамдық ойдың тарихынан көптеген көрнекті мемлекет қайраткерлерінің, көрнекті кеңестік және шетелдік ғалымдардың, жазушылардың, өнер қайраткерлерінің есімдері сызылып тасталды. Оған дәлел көптеген онжылдықтар бойы Кеңес өкіметі мен цензурамен халық жаулары таңбасын иеленген қазақ жазушылары мен қоғам қайраткерлері А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытовтың және т. б. шығармашылық мұрасын насихаттауға тыйым салынуы. Еңбектері айналымнан алынып, арнайы қоймаларға тасталған. Олардың ішінде сол замандағы балалар ағартушылығына көмегін тигізерлік Ж. Аймауытовтың шығармалары: «Тәрбиеге жетекші», «Психология», «Комплекспен оқыту жолдары»; Мағжан Жұмабаевтың: «Бастауыш мектепте ана тілі» (1923), «Педагогика» (1922), «Сауатты бол» (1926, 1928-1930); Ахмет Байтұрсыновтың: «Әліппе үлкендер үшін», «Қазақ тілі грамматикасы» (1922, 1924), «Әдебиет танытқыш» (1926), «Сауат ашқыш» (1926), «Оқу құралы» (1913, 1914, 1920-1923, 1925, 1927), «Әліп-би» (1924, 1926-1928), «Тіл-Құрал» (1914, 1918, 1920, 1922-1928), «Қырық мысал» (1922), «Жаңа әліппе» (1927).

Қазақ тарихында балалар ағарту ісінде үлкен рөл атқарғандардың бірі түркітанушы-ғалым, қоғам қайраткері, педагог, көсемсөзші – Ахмет Байтұрсынов болды. 1913-1917 жылдар – Байтұрсыновтың өміріндегі ең маңызды кезеңдердің бірі. Ол сол кездегі Орынборда шығып тұрған жалғыз газет «Қазақтың» редакторы болды. Мұнда Ахмет оқырмандарды қазақ халқының бай рухани мұрасымен таныстырып отырды. Елді білім жарығына, рухани кемелденуге шақырды. Балалар мен жастарды ағарту және әдебиет пен тілтану мәселелеріне тоқталған көптеген мақалаларын жариялап отырды. Еуропа мәдениетіне аса көңіл қойып айналысқан ол өзінің мақалаларында Л. Толстой, А. Чехов, М. Лермонтов, В. Короленко, А. Пушкиндермен бірге В. Скотт, Ч. Диккенс, У. Теккерей т. б. есімдерін жиі-жиі еске алатын. Әлихан Бөкейханов қазақ мәдениетінің дамуында үлкен рөл атқарды.

Қазақ жастары мен балалар ағартушылық басылымдары мен оқулықтарын айтқан кезде қазақтың біртуар зиялы қайраткері М. Жұмабаев туралы айтпасқа болмайды. Өзінің қамшының сабындай қысқа өмірінде нағыз поэзия биігіне самғаған, оның асқар асуларынан өлшеусіз нәр бола білген.

Қазақ даласының тарихында Мағжан тұңғыш педагогикалық оқулықтарды жазып қалдырғандардың бірі. Оның жазған Педагогика» 1922, «Бастауыш мектепте ана тілі» 1925, «Сауатты бол» 1926 ж. атты оқулықтары елдің әдістеме ғылымдарына және педагогикаға қосқан үлкен үлесі болды. Ол «Бастауыш мектепте ана тілі» еңбегінде 4 жылдық бастауыш мектептің әрбір жылына арнаған ана тілі пәні бойынша баланың тілін дамыту үшін керекті жаттығулар мен дағдылар жүйесін жасап ұсынған. Жұмабаев ана тіліміздің және осы пәннің қазақ мектептерінде әлі де дұрыс негізге құрылмағаны, оның мектептің төрінен орын ала алмай жатқанына қынжылып, осы күнгі мектеп баласы ана тіліне өзінің тілі емес, мұғалімнің

тілі - деп қарайтынын айтқан болатын. Мектептің басты міндеті – біріншіден балаға хат таныту болса, екінші жақтан оны дұрыс сөйлетуге баулу. Мектепте балаға дұрыс тәрбие беру үшін оларды әдебиетпен таныстыру және де баланы дұрыс ұғып, түсініп оқуға үйрету керек деп айтып кеткен болатын.

«Педагогика» ғылыми еңбегі 15 бөлімнен тұрады. Мағжан Жұмабаев өзінің педагогикасын 14 ірі бөлімнен құрып, әрбір бөлімінде педагогика ғылымын жан – жақты қарастырып, ағартушылық және ұрпақ тәрбиесін беруде таптырмас көмекші ретінде қалдырған.

Емлеге дағдыландыру, оқу, жазуға үйрету, баланың ұғымына лайық ауызша және жазбаша әдебиет түрлерімен таныстыру, жазбаша сөзді өркендету, ұғып дағдыландыру. Бұл ағартушы еңбігінің жүргізген бірнеше бағыты. Жұмабаев осы тәрбиенің 4 түрін нақты түсіндіре келіп, былай деген: «Егер адам баласына осы төрт тәрбие тегіс берілсе, оның тәрбиесі түгіл болғаны. Бала берік денелі болса, түзік ойлайтын, дұрыс шешімін, дәл табатын ақылды болса, сұлу сөз, сиқырлы әуен, әдемі түрден ләззат алып, жан толқындырарлық болса, жамандықтан жаны жиреніп, жақсылықты жаны тілеп тұратын құлықты болса ғана адам баласының дұрыс тәрбие алып, шын адам болғандығы. Балам адам болсын деген ата-ана осы төрт тәрбиені дұрыс орындасын…» - деп, М. Жұмабаев балаға берілетін тәрбие мақсатын айқындап берген болатын [1,192-б].



Сурет 1 – Мағжан Жұмабаевтың «Педагогика» ғылыми еңбегінің мақсаты

Мағжан өзінің сұлулық, мәдениет, ізгілік туралы ойларын «Құлық сезімдері» деген бөлімде дамыта түседі. Ол халыққа басқа ұлттардың бар жақсысын үйрен де, сөйтіп көтеріл деген. Басқа ұлтты, халықты, жалпы адамзатты сезініп сүйе біл деген өсиет айтып кетеді. Адам шынымен ізгі боламын десе, халық ісі, халыққа пайдасы жолында құрбан бола білу керек екендігін де айта кеткен. Жұмабаев халықты өнер-білімге өзінің педагогикалық еңбектерімен ғана шақырған жоқ болатын. Алдымен ол өзінің өлеңдерінде елді сауаттылққа, балалардың оқу оқып, білім алуларына үндеді.

Партияның XIII съезі қабылдаған «Баспасөз туралы» қарарында пионерлер әдебиеті мен балалар басылымдарын шығару және жасау ісіне, кеңес ұйымдарын, партияларды тарту туралы айтылды. 1924 жылдан бастау алып орталықтан «Вожатый», «Пионер» журналдары басып, шығарыла бастады. Жастар мен балалар басылымдары туралы ресми құжат – РЛКСМ ОК-нің 1925 жылғы 4 мамырдағы «Пионерлер газеті туралы» нұсқау хаты таратылады. Бұл хатта балалар басылымдары жас оқырмандарға басты идеологиялық және де тәрбиелік ықпал көрсетуге міндеттелді.



Сурет 2 – Алғашқы басылымдарда көтерілген мәселелер

Партия мен комсомол «Пионерская газета» газетінің алдына төмендегі міндеттерді қойды: әрқашан балалардың бұқаралық органы болуға әзір тұру, олардың қажеттігін білу және олардың өмірін көрсету, кеңес мемлекетін құру жолындағы күрескерлер мен жұмысшыларды әзірлеу, балаларды білім алуға және ол білімдерін еңбекшілер қажеттігіне жұмсауға болашақ коммунистерді даярлау.

«Қазақстан пионері» басылымында жауапты қызметтердің бірін атқарған Мамажановтың Қазақстандағы балалар басылымдары туралы айтуынша, газет насихаттаған дүниелердің түрі көп еді. Елдегі жас ұрпақтың бойындағы коммунистік мұраттарға шексіз берілгендікті, социалистік Отанға сүйіспеншілікті бала бойына қалыптастыру пионер газетінің өзегі болды екен. Бұнымен біз Коммунистік партияның өзінің ең жақын көмекшісі және құрамдас бөлігі ретінде жастарға басты назарды аударғанын байқасақ болады.

Сол жылдары жарияланған жас тілшілеріміздің тырнақалды мақалалары балаларды әдебиетке, жазушылыққа қызығушылықтарын арттырған болатын. Басылымның сол кездегі жас тілшілері Ә.Нұршайықов, К.Әмірбек, А.Байтанаев, Ұ.Доспанбети, Н.Оразалин, А.Шымырбаевтар бүгінгі күні елімізде танымал ақын-жазушылар болып саналады. Олар өз шығармашылық жолдарын еске алып, әңгімелеген кезде алдымен «Қазақстан пионері» газеті туралы айтады.

Жастар басылымдары тарихы туралы Е.Алдоңғаров «Лениншіл жас» журналының 1925 жылғы №5 санында: «Ел болашағы жастарға баспасөздің шөпті күннің сәулесі өсіретіндей қажет. 1921 жылы Қазақстан мен Түркістан жастары бірігіп газет шығарсын деген қаулы қылғанбыз. Қаулы бойынша «Жас Алаштың» басқы нөмірлері бірге қосып шығарылып жүрді. Жастар мен балаларға арналған мардымды газет не журнал болмағаннан кейін, 22 - жылы «Өртең» газетін шығару мақсатында Қазақстан қол астынан қаражат жинап берді. Газет жарияланған күннен жас буынның өміріндегі бағыт сілтер кеңесшісі, қол ұшын созар көмекшісі, ой бөлісер сырласы болып қалыптасады. Бұл басылымның сол уақыттағы басты мақсаты Қазақстанда өрісі кеңіген бақталастықты жою, отаршылдықпен күресу, жастарды ұйымға баулу еді. Осы үшін газет жоғарыдағыларға жақпай, 6 нөмірден аса алмай сүрінді. 22 жылдың аяғында «Өртең» жабылысымен, Түркістан республикасына барып жастар басылымын шығаратын болып шештік. Бұл «Жас Қайрат» газеті еді».

1927 жылы «Жұмысшы» газетінде басылған Әбділда Тәжібаевтың «Дене тәрбиесіне науқан жүргізілсін» атты мақаласында ол елде балалар мен жастарды сан түрлі спорт үйірмелеріне қатыстыру және оны ұйымдастыру, дене шынықтыру жөнінде орыс тіліндегі көптеген кітаптарды қазақшаға аудару, қазақ жастарының ішінен спорт нұсқаушылары мен спортшыларды даярлау туралы өткір проблемалық мәселелер көтерген болатын.

«Лениншіл жастың» редакторы онда жұмыс істеген Асқар Тоқмағанбетовке жастарды газетке жазылуға шақыратындай бір-екі жол өлең жазуға тапсырма береді. Ертеңінде ол мынадай өлең жазып әкеледі: Тоқта! Жолдас! Жазылғаның жоқ па жолдас? Жазылмасаң — жазыл, Өз газетің «Лениншіл жас»! «Оның сәтті шыққаны соншалық, ертеңіне барлығы жатқа айтып кетті», - дейді Асқар өз естеліктерінде [2,239-б]. Онда ол Мағжанның ұлтшылдығының күшеюіне қазақ басылымдарының шығуы, жастардың жұмыла оқуға кірісуі, әр қалаларда мәдениет пен ағарту ұйымдарын ашып, өзара кеңес құруы қатты әсер етті дейді.

«Ақ желкен» журналының Кеңес үкіметі тұсындағы аты «Пионер» болғанын білеміз. Әрине ескі мен жаңа нұстаны салыстыру жаңсақ болар. Алайда екі басылымның да ақпаратты беру әдісіне шолу жасау қажет деп есептеймін. 2018 жылдан бері «Ақ Желкеннің» мұқаба бетінің дизайны ауысқан болатын. Оған қоса, 32 беттен 80 бетке дейін толығып, ақпарат ауқымын кеңейте түсті. «Айгөлек» пен «Мөлдір бұлаққа» қарағанда суреттер мен бояулары аз, жасөспірімдерге бағытталған. Алғашқы бетінде, нөмірде оқуға болатын маңызды мақаларға аңдатпа берген. Беттерінің көп бөлігінде танымал адамдармен сұхбаттар орналастырған. Әр мақаланың мазмұнына сай суреттермен, фотоларменмен көркемдеген. Мұқаба бетіне, міндетті түрде журнал ішіндегі кейіпкердің фотосуреттін бейнелеген. Журнал жасөспірімдер аудиториясын қамтиды. Сондықтан ондағы мақаладан да, мәтін бері тәсілінен де жасөспірім балаларға арналған басылым екенін аңғару қиын емес.

Негізгі жарияланымдары отбасылық құндылықтарға, тәрбиеге, әңгімелерге, танымдық сипаттағы дүниелерге арналған. Алайда, журналдың әрбір нөмірінде әнші-актерлердің сұхбаттарын жиі берген. Әрине ол кісілерден де үйренер, түйер тұстары бар шығар. Алайда, бірнеше бетін жұлдыздарға арнау қате деп есептеймін. Мысалы, 2019 жылдың маусын айындағы нөмірінде, бір емес бірнеше актерден сұхбат алған. «Ақ желкен» журналының оқырман тартудағы басты тәсілі – «Ақ желкеннің поштасынан айдарының» болуы. Жас оқырмандар өздерін мазалаған сұрақтарымен, ішкі ойларымен немесе жүрек жарды лебіздерімен бөлісіп отырды. Сондай бір алғыс білдірген 6 сынып оқушысы Әлмира Қамажанованың ұстаздарына арнаған алғысын, тілегін махаббатын жеткізген. «Ақ желкеннің» электрондық поштасына бір топ оқушының шығармашылық жұмыстарын «Жас қалам» айдарына біріктіріп дайындаған. Оған қоса, дайындаған журналист өз ойы мен пікірін білдіріп, авторлардың шығармашылығына қанат бітіре білді. Мысалы, осы айдарды дайындаған журналист Жандарбек Болатбек: «Өлеңдерді оқи отырып, мектеп оқушылары жазғанына бір сеніп, бір сенбедік. Өйткені өлеңдерінде балаң ой, ұйқас қуалау жоқ. Керісінше идеясы дұрыс, айтар ойы анық» деп баға берген [3]. Бұл ақпарат берудегі жаңаша тәсіл деуге болады.

Қазіргі күнге дейін жеткен балалар басылымдар саны санаулы. Солардың бірі – Мөлдір бұлақ. Қазақ халқының тұңғыш ағартушысы, педагог Ыбырай Алтынсариннің «Таза бұлақ» әңгімесінің идеясымен «Мөлдір бұлақ» деп қойылды. Журналдың негізгі мақсаты да, атауы іспетті балалар мен жас жеткіншектерді бұлақ болып сусындатып, мол дарияға татитындай таза мөлдір нәр мен құнар берсін деген ниетпен бүгінге дейін жарыққа шығып келеді. Алайда журнал кезіндегі танымалдылығын жоғалтқан сыңайлы. Неге дейсіз ғой? 2012 жылы «Мөлдір бұлақ тиражы 30000 данадан асқан.

Ал қазіргі уақытта өкінішке орай он мыңан әрең асып отыр. Алайда журнал бетіндегі мақалалардың мазмұны көңілге қонымды. Мысалы, 2019 жылғы ақпан айындағы нөмірінде жас тілші Гүлдана Елубайдың «Қазақ анимациясы қандай деңгейде?» мақаласы жарық көрген болатын. Жаста болса, маңызды мәселелердің шешімін табуға тырысқан. Автордың ойынша, қазақ анимациясының шетелдік мультфильмдерден кемшілігі олар тек қана дайын тарихи мағұлматтарды сол күйінде пайдаланады, ешқандай тың идеялар қолданбайды. Сондықтан балаларды қызықтыру жолында әлі де жұмыстар атқарылу керек деп есептейді. Сондай-ақ өз мақаласында «Қазақ елі» мультфильміне баға беріп, жас оқырмандары жеңіл, түсінікті жеткізе білген. Тілі – қарабайыр емес, қарапайым.

Аталмыш журналдың тамыз айындағы нөмірінде жарияланған Таңсықбаева Феруза Нұрланқызының «Әрбір мектеп оқушысы білуі тиіс 5 ұғым» танымдық мақаласы көзіме бірден түсті. Мектеп оқушысына ғана емес, заман талабына сай дамығың келсе де, аталған ұғымдардың көмегі зор. Мақалада «жеке даму, ыңғайлылық аймағы, тайм-менеджмент, прокрастинация және деклорация, медитацияның пайдасы» сынды ұғымдармен толық әрі қарапайым тілмен жеткізген [3].

Мақалаға тұздық ретінде орташа жас шамасы 10-11 құрайтын мектеп оқитын 100 баладан кішігірім сауалнама алған болатынбыз. Бес сұрақты қамтитын сауалнамада «балалар газет-журналына жазылғансыз ба?», «қандай бағыттағы балалар газет-журналын оқисыз?», «қай тілдегі балалар газет-журналы оқисыз?», «ғаламтордан балалар газет-журналын оқисыз ба?», «қандай балалар басылымдарын білесіз?» сынды жеңіл сұрақтарды жаздым.

Диаграмма 1 – Сауалнама нәтижесі



Сауалнама нәтижесі де мен күткен болжамға сәйкес келді десем де болады. Балалар басылымына жазылғандар саны жазылмағандардан екі еседей аз көрсеткіш көрсетті. Ал көңілді көншітетіндігі – қазақ тілінде оқитындар саны басқа үш нұсқаға қарағанда жоғары нәтиже берді. Алайда жауап берушілер арасында «оқымаймын» дейтіндер де табылды. Оқушылар арасында ғылымнан гөрі көркем-әдебиеткен қызығатындар саны көп екен. Ғаламтордан газет-журнал оқу балалар үшін таңсық дүние екенін аңғару қиын емес. Сондықтан осы саланы қолға алу керек тағы бір қынжылтатын жайт – мектеп оқушыларының балалар басылымдарын білмеуі. Әрине оған баланы кінәлай аламаймыз. Сондықтан бұл олқылықтың орнын толтыруымыз қажет.

Бала жаны нәзік, санасы тым бөлек. Баланы адал да таза ұстайтын қоғам ғана болашақты болжай алады. Балалар ересектерге арналған шығармаларды оқи бермейді. Өйткені, олардың ойлау және қабылдау қабілеті шектеулі. Сондықтан, балаларға арнап дүние жазбау деген, оларды елемеу, өз болашағына селқос қарау деген сөз. Жаңа қазақстандық қоғамда балалар басылымдарын білім беру құралы ретінде пайдалануға көптеген мүмкіндіктер бар. Сондай-ақ, ұлттық дәстүрімізге сай жазылған кітаптар мен басылымдардың, интернет порталдардың бала тәрбиесіндегі рөлі ерекше деп санаймын. Жас ұрпақ білім мен ұлттық тәрбиенің негізін өзінің ұлттық мектебінен алатыны сөзсіз. Ұлттық мектеп – ұлттық рухта тәрбие беретін орын. ал ұлттық тәрбие дегеніміз – біздің ұрпақтан-ұрпаққа аманаттап отыратын қазынамыз. Бұқаралық ақпарат құралдары – осындай мәселелерді зерделеудің және елге қоғамдық пікірді жеткізудің негізгі құралы.

Ұлттық өнеріміздің, мәдениеттің және салт-дәстүріміздің ең жақсы үлгілерін, тіліміздің орасан зор байлығын жастардың санасына сіңіру, сөйтіп, әлемдік рухани өркениеттің биігіне шығу өте маңызды. Бәріміз ата-бабаларымыз ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жалғап келе жатқан өсиет, асыл мұра, ұлттық рух, ұлттық мақтаныш, ұлттық намыс ана тілі мен ұлттық мәдениетті қалыптастыруға міндеттіміз. Сонда ғана біз санасы жан-жақты дамыған, ана тілінде еркін сөйлейтін, ұлттық мінезі мен халықтық рухын жоғалтпаған ұрпақ тәрбиелей аламыз! Егер балалар басылымы тиісті деңгейде жарық көрсе, оны оқып отырып жас ұрпақ өседі! Болашаққа бүгінгі нәтижемен емес, тәтті арманмен көз салайық! Бала – біздің болашағымыз екенін ұмытпай, көпшілікке білім беру үшін мақалалар жазуды тоқтатпайық! Бала тәрбиесі барлық уақыттағы күн тәртібіндегі ең маңызды мәселелердің бірі деп айту артық емес. Бұл сұрақ бүгінгі күні де өзекті.

Халық өнері – рухани қазына. Ол өшпес рух пен патриотизмнің қайнар көзі. Қиын-қыстау кезеңдерді басынан өткерген халқымыз ештеңеге қарамастан дәстүрлерімізді сақтап қала алды. Біз ғасырлар бойы бізге жеткен бай мұраны болашақ ұрпаққа бере алуымыз керек. Сондықтан баланың толыққанды дамуы үшін мектеп жасына дейінгі балаларға жақсы, жағымды қасиеттерді сіңіру керек. Бала барлығын білуге әуес, ол өзгерістерді, айналасындағы керемет құбылыстарды сезінуге тырысады. Бәрінен бұрын оның жан-жақты дамуына, тұлғалық өсуі мен тілінің дамуына ата-анасы жауапты. Бала тілінің дамуы әр баланың отбасында қалыптасқан эмоционалды ортаға – әке мен шешеге, ата-әжеге, ересектерге және балаларға байланысты. Баланың басқа адамдармен қарым-қатынасының негізі оның отбасында қалыптасады. Қазіргі технологиялық әлемде ата-аналарға арналған мүмкіндіктер кеңейе түсті. Теледидардағы ертегілер, қойылымдар мен ойындар балалардың дамуына әсер етері анық. Бірақ ата-аналар балалармен күні бойы теледидар алдында бірге отырмауы керек: ертегілерді бірге көріп, олардан не түсінгенін сұрап, баланың сұрақтарына жауап беруі қажет. Олар балаға әңгіменің мазмұнына сүйене отырып, ненің жақсы, ненің жаман екенін түсіндіруі керек. Және балаларға арналған өнер туындыларын сахналық қойылымға айналдырып, жас жеткіншекті кейіпкер ретінде сөйлете білу де маңызды. Бұл әдіс сахнада кейіпкер ретінде ойнайтын баланың жан-жақты дамуына зор ықпал етеді. Онда әдебиетке, мәдениетке және өнерге деген құштарлықты оятады. Сахнада кішкентай рөлдерді ойнай отырып, балалар қарым-қатынас жасауды, әдемі киінуді, ұқыпты жүруді және ересектермен, басқа да балалармен сөйлесуді үйренеді. Диалогтор арқылы бала өз ойын ашық білдіруге де машықтанады.

Ата-аналар мен мұғалімдер баланың тілін дамыту мен оны тәрбиелеуде ертегілердің, пьесалар мен қойылымдардың рөлі ерекше екенін ұмытпауы керек. Сөйлесу – белсенді және мақсатты процесс. Оны жүзеге асыру үшін балаға серіктес керек: бірі сұрақ қояды, ал екіншісі жауап береді. Мектепке дейінгі мекемелердің басты мақсаты – балалардың бір-бірімен қарым-қатынасқа түсуі. Балалар құрдастарымен байланыс жасай отырып, сөйлеу тілін дамытады. Сонымен қатар өзінің және серіктесінің қозғалысын үйлестіру және бақылау дағдылары қалыптасады.

Үйлестіру және бақылау процесінде сөйлесуден басқа нәрселерге де назар аударылады (мысалы, мимика, ым-ишара, атрибуттар, көлеңкелер, саусақ қимылдары, бет маскалары, қуыршақтар, жұмыс үстелі). Бұл жерде мен трафареттік қойылым әдісіне көңіл бөлдім. Оның көмегімен лексиканы, диалогты, монологты дамытуға болады. Бұл жұмыста балалар дайын үлгілерді (түрлі-түсті бояулармен боялған, қайшымен қиылған дайын кескіндерді) пайдалана отырып, болашақ кейіпкерлердің суреттерін салады. Бұл балалар шығармашылық ойлау қабілетін дамытады. Бірігіп жұмыс істеу процесінде әр баланың қиялы жеке ескеріледі. Бұл трафаретпен жұмыс жасау кезінде әр бала кескіннің көрінісі мен қозғалысын өзгерте алатындығына байланысты. Мәселен, жүгіріп бара жатқан қоянның бейнесі және т.б. Дайындық кезеңінен кейін, біз негізгі кезеңге – сөйлеуге көшеміз. Бұл кезеңде балалар ертегі кейіпкерлерімен қарым-қатынас жасайды. Жұмыс жұппен орындалуы керек. Әр бала өзіне серіктес таңдайды. Жұптық жұмыс барасында мен ойынға кім ынталы, кім қатысқысы келмейтінін бақылаймын. Диалог кезінде балалар бір-бірімен сөйлеседі, мұнда автор сөзі

болмайды. Рөлдік ойындар балалардың тілін, сөйлеу және ойлау мәдениетін, дүниетанымын дамытуда тиімді нәтижелер береді. Рөлде ойнаған бала өзін кейіпкермен (батыр, шешен) салыстырады және кейіпкердің жақсы қасиеттерін алуға тырысады.

Мақал-мәтелдерді қолдану барысында әдеби сөйлеуге дағдыланып, сөздік қорын молайтады, халқымыздың інжу-маржандарын үйренеді. Ұлы ғалым, философ Әбу Насыр әл-Фарабидың айтуынша, тәрбиесіз алған білім адамзаттың қас жауы және ол болашақта да адам өміріне қауіп төндіреді. Белгілі қоғам қайраткері, ақын М.Шахановның «халық алдымен ұлттық рухқа ие болуы керек» деген сөзін есте сақтау және еліміздің жарқын болашағы үшін жұмыстану маңызды міндеттеріміздің бірі. Еліміздің ертеңі – жас ұрпақты тәрбиелеуде қазақ халқының сан ғасырлар бойы жинаған тәжірибесін пайдалана отырып, балаларды ұлттық рух пен білімге баулу біздің қолымызда екенін ұмытпайық! Сондықтан, егер бірігіп жұмыс істесек, біз үшін қол жетпес қамал болмайтынына сенімдімін!

Балалар басылымдары жеткіншектерге тек рухани азық емес, сонымен қатар рухани ағартушы да. Балалар туындыларына келер болсақ, жас журналистердің қоғамдық өмірге бейімделуі, оқу аяқталғаннан кейінгі тәжірибе және жұмысқа орналасуы балалар мен жасөспірімдерге арналған газет-журналдар санының азаюына алып келеді деп саналады. Республикалық «Ұлан» газетінің бұрынғы редакторы және Қазақстандағы көрнекті ағартушы Сұлтан Қалиұлы үкімет жастар басылымдарын сақтауға көмектесуі керек дейді.

Жаңадан ашылған бұлақтың қай арнаға құятыны – таза өзенге қосыла ма, әлде су ішінде жоғала ма – табиғаттың әсеріне байланысты. Әдебиеттің рухани және эмоционалды әсері де әлі оң-солын танымаған бала үшін дәл сондай. Қалыптасқан іргелі дәстүрлердің тарихы мен тәжірибесіне негізделген әдебиет, реализм, романтизм бейнелері, уақыт сырларының нақты әрі тірі дәлелі іспетті, және олар балаларға батылдықтың, отансүйгіштік пен имандылықтың керемет үлгісін танытады.

Балалар әлемі – ерекше, күрделі және қызықты әлем. Журналистік қоғамдастық үшін үлкен міндет – сол әлемге еркін кіру, кез-келген ұсақ-түйектерді мұқият танып, оларға саналы түрде көңіл бөлу. Осыны жеткізу үшін, сіз балалар жазушысы болып туылуыңыз керек. Себебі балалардың ойлау, әлемді тану және өзара әрекеттесу тәсілдері әртүрлі. Соны түсініп, жас жеткіншек тілімен суреттей білу – нағыз шеберлік. Түрлері өте көп, сондықтан айту қиын. Сондықтан әдебиет оларды қалай көрсетеді, нені көрсетеді, дәуір мен уақыттың құпиясын қалай суреттейді деген сұрақ ешқашан күн тәртібінен түспейді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1.Өзбекұлы С. Арыстары Алаштың: тарихи очерктер. — Алматы: Жеті жарғы, 1998. — 192 б.

2.Бекхожин Х. Қазақ баспасөзі тарихының очеркі (1860–1958). — Алматы: Мектеп, 1981. — 239 б.

3.Болатбек Ж. «Жас қалам» айдарын құрастырған. // Ақ желкен, 06.2019. №6

4. Табыс Қ. Оқушыларға арналған Hour of code. // Ұлан, 03.12.2019.

ӘОЖ 615.89

ҚАЗАҚТЫҢ ХАЛЫҚ МЕДИЦИНАСЫНДАҒЫ ДІНИ НАНЫМ-СЕНІМДЕРГЕ НЕГІЗДЕЛГЕН ЕМДЕУ ТҮРЛЕРІ

Серікқалиева Айша
E-mail: nagima0107@mail.ru
6В02201- тарихшы зерттеуші мамандығы, 3 курс студенті
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, т.ғ.к.,
қауымдастырылған профессор м.а. – **Сармурзина Н.**

Халықтық медицинада магиялық және эмперикалық емдеу әдістері жиі кездеседі. Магияға яғни, тылсым күш пен сиқырға сүйенген емдеу тәсілдерін бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады.

Үшкіру. Күнделікті тұрмыста емдеудің бұндай түрі көп кездеседі, әсіресе жасы келген үлкен кісілер, діннен хабары бар адамдар жасайды. Үшкіруді кей кездерде «дем салу» деп те атайды. Бұл ем құран сүрелерімен аятты айту арқылы жүргізілетіндіктен ислам дініне негізделген депте 615 айтуға болады. Себебі, Үшкіруді немесе дем салуды көбіне күн батқанда, науқас шаршап әлі біте бастаған кезде жүргізеді. Үшкіруші яғни дем салушы адам аурып жатқан адамның жанына жақындап барып, оның жағдайын байқағаннан кейін арнайы құран аятын немесе сүрені жайлап оқып науқастың бетіне «сүфф» деп үрлейді. Бұндай дем салу шаршап, тынысы ауырлап, әлі нашарлаған адамға күш-қуат береді. Халық емшілерінің сенімі бойынша, құранның аяттары қасиетті, сондықтан, аятты оқып бетке үрлеген кезде науқастың бойына күш қуат бітеді, денені жайлаған ауру мен уайымның беті қайтады. Осылайша, үшкіру емі ауырған адамның көңіліне демеу, жанына шипа болатындай санасында үміт оты оянады. Науқас адамның ауруынан айығып кетуі мүмкін деген түсінік қалыптасады [1, 89 б.].

Сиқылық емдеудің көп қолданатын тағы бір түрі ұшықтау. Емдеудің мұндай түрін көбінесе халық емшілері, тәуіптер мен егде тартқан кісілер жасайтын болған. Ұшықтауды ыстығы көтеріліп, басы айналып, жүрегі айнып ауырып жатқандарға қолданады. Оны кеш қарая, күн ұясына батып бара жатқан кезде немесе таңертеңгі мезгілде, күн ұясынан көтеріле бастаған шақта жүргізетін болған. Ұшықтаушы адам науқасты құбылаға қарата отырғызып, ыдысқа жылы су құйып, оның ішіне жеті түйір бұрыш пен жеті түйір қалампыр салып қояды. Біраз уақыт өткеннен кейін бұрыш пен қалампырдың иісі шығып, сезілгенде емші судың дәмін татып, аузына ұрттап алады да, өзімен өзі бейқам отырған науқастың бетіне оқыстан қатты бүркіп жібереді. «Кет бәлекет, кет, шық бәлекет, шық» деп айнала жүгіріп айқайлап айтады. Біткеннен кейін, ыдысты науқасқа көрсетпей, үйден алыстау жерге төңкеріп тастайды, оны ертеңгі күнге дейін ешкім қозғамауға болмайды. Науқас бетіне бұрыш пен калампырдың иісі бар су бүркілген шақта, «шошып», денесі тітіркеніп, тоңғандай болады. Тітіркену кезінде науқас емшінің айтқан сөздерін де естиді. Терісі тітіркеніп, құс еттенген кезде, ол бойынан ауру шығап жатқандай сезінеді. Осы кезде науқасты тездетіп төсекке жатқызып, үстінен «тоғыз қабат» көрпемен жауып тастайды [2, 31 б.].

Бұл емнің «ұшықтау» деп аталу себебі халық емшілерінің пайымдауынша, «ұшық тию» деген ауру астың бетін ашық тастағандықтан, тазалықтың сақталмауынан, тамақты адал ішпеуден ұшынған деп есептеген. Дұрыс сақталмаған, беті ашық қалған тағамға жын-шайтан үйір болады, ал сол асты ішкен адам ұшынады деп есептеген. Бұл қазақ халқының тазалық дұрыс сақталмаған астан ауруға шалдығу мүмкін екендігін бұрыннан білетіндігін байқауға болады. «Ұшынған» адамға көбіне ерніне немесе бетіне жара шығады. Оны «ұшық шығу» дейді. Ол осы күнгі медицинада оны «герпес» деп атайды.

«Көшіру»-сырқат адамның бойындағы ауруды басқаға аудару мағынасында атқарылатын іс шара. Мұндай жағдайда малдың бас сүйектерін түрлі бояумен бояп, ауылдан

алыстау сырт жерге апарып тастайды немесе қуыршақ жасап науқас кісінің төсегіне жатқызады. Осылай істесе, ауру бас сүйекке немесе қуыршаққа ауады деген наным- сенім болған. Көшіру емі сырқат адамның бойындағы дертті басқа жаққа аударуға арналған. Халық емшілері көшірудің басқада түрлерін тауып, қолданған. Соның бірі науқастанған адам түйенің тоқпан жілігін кеудесіне қысып ұстап, салқын суға үш рет сүңгіген. Үшінші рет сүңгігенде, науқас сүйекті су астына тастап кетуі керек, нәтижесінде ауру түйенің жілігіне көшіп, су астында қалады деп сенген. Бұндай жолмен емдеу сиқырлық ұғыммен тікелей байланысты. Ежелден келе жатқан аңыз-әңгімелерге сүйенетін болсақ түйе адамның қорғанышы, тірегі болса, үш санында да ерекше сиқырлы қасиет бар деп есептелген [3, 158 б.].

Ертеректе қазақ елін аралап жүрген саяхатшылардың бірі күйеуінен айырылып, жылағаннан көзі соқыр (зағип) болып калған әйелді емдегенді көргенін жазып қалдырған. Онда әйелді жылан еті пісіп жатқан құманның үстіне отырғызған. Құманнан қайнап жатқан жылан етінің буы бұрқырап шыға бастағанда соқыр әйел көзін үнемі ашып отыруы керек болған. Осындай емнен кейін әйелдің көзі қайтадан көре бастағанда саяхатшы қатты таң қалған. Мұндай жағдайларды жоққа шығаруға болмайды. Өйткені көздің соқыр болуының әр алуан себебі бар. Соның бірі — күйгелек мінезді әйелдердің қатты ренжитіні, қорқатыны немесе мазасыздана ширығатыны. Осы күнгі ғылыми медицинада мұны истериялық соқырлық дейді. Ондай соқырлықты гипнозбен немесе сендірудің басқа да түрлерімен емдегенде құлан-таза етіп тез жазып жіберуге болады.

Халық ықылық тигенді жоюды өзін-өзі сендіру жолымен кетіруге болатынын тапқан. Ықылық басталысымен дауыстап санау керек. Бірінші ықылық болғанда «бірден», екінші ықылықтағанда «екіден», үшінші ықылықта «үштен» деп, және одан әрі ықылықтаған сайын мән беріп санай беретін болған. Осындай жолмен санай берсе ықылық басылатын болған. Яғни, бұл адамның өзін-өзі бір жағдайларға деген сенімінің нәтижесі.

Сендіру арқылы ем жүргізу үшін, көбіне сиқырлылауды оған теңеу арқылы атқарылды. Біз жүргізген бақылауларымыз бен зерттеулерімізде сиқырлау арқылы ем жүргізудің нәтижесі, тікелей сендіріп емдеудің нәтижесінен жақсырақ екенін көрсетті. Мысалы, молданың қояншық ауруына шалдыққан адамға ем жүргізгенін қарастыратын болсақ, мұндай ауруды емдеген кезде молда қағазға құранның бір аятының атын жазып, оны ұнтақтап, суға салып езіп науқастанған адамға ішкізеді. Бұл ішкірткі деп аталады және нәтижесі бар. Қояншық ауруы кей жағдайларда сендіріп емдеу нәтижесінде тәуір болады. Айтылған емдеу шаралары екі түрлі нандыру жолымен жургізілгендігіне куә болдық. Оның біріншісі — құранның аятына, оның қасиетіне сендіру турінде де, екіншісі аят жазылған қағаздың ұнтағын яғни ішкірткі ішуде пайда болатын нәтижелі илану түрінде болды. Біз шын, таза кеңілімен құранға сенетін адамды аят айтып емдеген кезде, ол емнің науқасқа шипа болатындығын жоққа шығарара алмаймыз. Өйткені наным-сенімнің адам өміріндегі мән мағынасы жоғары.

Магиялық емдеудің тағы бір түрі– тіл мен көз сұғының тиуін емдеу. Тіл мен көз тию жайында ата-бабаларымыз ежелгі замандардан бері білген. Оған қарсы шамалары келгенше ем-дом жасаған. Бұл жөнінде Ө.Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баянында» дәлелді мысалдар келтірілген. «Сұғы,көзі барлар қылықты, бет-әлпеті әдемі, жаратылысы сүйкімді сәбиді, баланы көріп, «Пah» десе болды, келесі сол уақыттан қалмай шетінеиді, мұны көзімізбен көріпте жүрдік. Бірақ мен пайдаланған шипа ем, дарумен шәруаты дарымдылығы емінің салдарынан тыным тапқандығы өзіме аян. Бұл тіл сұғы болсын, көз сұғы болсын, тамсанып таңданса, кейбіреулер ызаланса, сұғын қадауы арқылы қастық сырқатын тудырмағы шарт екен. Бұл жердегі тылсым сырын, тек бір Алладан басқа білетін ешкім жоқ. Енді оның қарымының, сұғы тиген адамдардың өзін тауып алып, өз сұғын өздеріне қайтартса, тәуір болады. Кейбіреулері айығып кеткен күннің өзінде, кемтар болып қалуы мүмкін, оны Алланың жазуы деп есептеген. Оған қарысса тағыда көз сұғы бар, тіл сұғы бар адам қырық күнге дейін оңала алмай есінен танып кетіп, мазасызданып, есін жинай алмай қалады. «Жын соққан бақсыдай» сүмірейіп жүруі шарт. Көз сұғы бар адамның көзінің іші

көк немесе көзінің маңайында қара қал не мең көз көрігі болады. Оның көзінің қарашығы жанып тұрған жалынды келеді, карауы сүсты, өткір, жанары қара болады.. Ал тіл сүғы барлардың ауызының айналасы, ернінің, ұртының қасында меңімен қалы болады. Тілінде өте-мөте өзектіктілік, немесе тілінде теңбіл не қал сүйел болады деп көрсеткен шипагер бабамыз. [4, 23-25 бб.]

Көз тиген адамның көз қуаты әлсіреп, бей-жай бір халге түсіп, істеген ісінің берекесі қашады. Ал тіл-көз тиген бала болса, қолды аяққа тұрмай шырылдап, мазасызданып жылауын қоймай, жылай береді. Көз тиіп бойына өтіп кетер болса, оны дер кезінде емдемесе, баланың өліп кетуі де мүмкін. Көз тигеннің тағы бір белгісі адамның арқасында пайда болатын көкшіл сұр түсті сызықтар. Бұл сызықтар адамға қай жылы, қаншалықты мөлшерде тіл көз тигенінен мәлімет береді. Көп жағдайда оны жай кез келген адам көре алмайды, тек халық емшілері ғана көре алады. Көз тартатын көрікті жанға кез келген адам: «Әдемісін-ай» деп сұқтана бір қараса соның өзі әлгі адамға ауру болып жабысады. Сұқтанбай, алаңсыз жүрген жанның ту сыртынан тесіп өтетін көздің уынан жауырынның екі ортасында қалдырар қара түстес жолақтар зардабы ұзақ жылдар бойына адамға залалын тигізіп, денсаулығын кемітеді.

Көз тиген адамның ондай жағдайды байқамауыда мүмкін. Осындайлардан сақтау үшін, жас балаға адамның назарын аударудан сақтандыру мақсатында, сәбидің үстіндегі киімге жылтырақ заттар, үкі т.б. тағып қоятын. Көз тиген кезде сау адам бір сәтте әлсіреп, құлап қалмауы да мүмкін. Көз тию көбінесе таңдана қараған адамға да байланысты болады. Қызғаншақ, көреалмайтын, іші тар, тойымсыз адамдар ішіп жеп, сұқтана қарағанда, адамның денесіндегі қоршап тұратын биоөріс қабатын жарып өтіп, бойындағы тіршілік қабатын өзіне сорып алады. Кейбір сондай адамдардан сезіктеніп, сақтанып, «Байқаңдар, көзі тиіп кетеді», деп жаңа туған нәрестені көлегейлеп жататыны сондықтан. Ондай адамдарды - энерговампирлер деп, ал халық арасында дуагерлер деп атаған. Көз тигізбеу шараларының бір амалы - адамға қарағанда да, мақтағанда да «Тфә, тфә, тіл-көзім тасқа тисін» немесе «тіл көзден аман жүрсін» деп айтып отыруы керек [5, 134 б.].

Көз тигенді қайтару үшін ағаштың басына мақта орап, оны майға батырып, Құран аяттарын оқып, «Көш, көш» деп аурудың басынан үш қайтара айналдырып, адам аяғы баспайтын жерге апарып көміп тастау керек. Аластау - дегеніміз отпен, шырақпен, маймен, матамен Құранның қасиетті сөздерін үш мәрте қайталап, адамның басынан айналдыруды айтады, ал ащылау деп түзбен немесе күлмен ауру баланың денесінен айналдырып шығуды айтады. Сонымен бірге, бойтұмар, ішіріткі де көз тиюден сақтайды. Тек оларды аяқ баспайтын жерде,әр жерге тастамай, әжетханаға бірге алып кірмей, ұқыпты, таза жерде ұстау керек.

Алдыңғы үлкендеріміз тіл-көз тиюді аса қауіпті, ем қонуы қиын екенін ұққандықтан да, атын айтуға қорыққан. Көбіне «ит тиген» деп астарлап ғана айтатын болған. Түскен жерін қақ жара ойып түсетін найзағаидың оғы сяқты көз бен тіл, адам өңменінен өткенде, арқадағы қос жауырынның ортасында жұдырықтай қара дақ қалады екен. «Жанары жасындай», «Тілі мірдің оғындай» деген сөздер осығандай жағдайларға байланысты пайда болған.

Халқымыз тіл, көз тиген баланы қасқырдың кейбір дене мүшелерімен ырымдап емдеген.Әсіресе қасқырдың бас сүйегі, жақ тістері мен өті, тырнағы мен кеңірдегінің алқым тұсы түрлі кеселдерге таптырмайтын ем дәрі. Емшілер баланың бойындағы тіл, көздің сұғын осындай жыртқыш жануарлардың дене мүшелері арқылы үзілді-кесілді жойып емдеп отырған.Көз арқылы денеге бойлаған биоқуатты тез ығыстырып шығару маңдайға, әсіресе, екі көздің ортасынан сәл жоғары қасқыр өтінің ылғалын жақса, тіл—көздің өтуі тез қайтады. Ал жас сәбидің бесігіне қасқырдың тырнағын, киелі құс үкінің балақ немесе мамық жүнін іліп қойса, ол тілден, көз тиюден сақтайтын болған [6, 150-152 бб.].

Қазақ халқының халықтық медицинасы өздігінше бір ерекше ғылым. Эмпирикалық және магиялық түрғыда дамыған өзге елдердің оның халық медицинасымен сәйкестілігі болса да, тек өзіне ғана тән ерекшектері де жетерлік. Эмпирикалық медицинаға (пайдалы тәжірибелерден құралады) қарағанда магиялық медицина (сиқыр мен тылсым дүниеге

сүйенген халық емшілігі) артықшылыққа ие. Сондықтан діни сенімдер мен әдет-ғұрыптарға байланысты емдеу түрлеріне ерекше тоқталып отырмыз. Бүгінгі медицина әлемдік медицинаның жетістіктерін меңгерген ғылым. Ғылыми медицина өкілдері діни наным сенімдермен емдеу әдістеріне мүлде қарсы. Сол себепті де діни сенімдер арқылы емдеу түрлерін ғылыми медицина қорына енгізу мүмкін емес.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1.Алдашев А., Әлімханов Ж. Қазақтың халық медицинасының құпиясы. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 130 б.

2.Әбдіраман Ө. Қазақтың дәстүрлі халық емшілігі.–Алматы: Қазақпарат, – 2002.- 160 б.

3.Тоқтабай А., Сейтқұлова Ж. Төрт түліктің қасиеті. (Қазақ мал шаруашылығына байланысты әдет-ғұрыптары). –Алматы, 2005.–192 б.

4.Тілеуқабылұлы Ө. Шипагерлік баян – Алматы, 1996. – 220 б.

5.Парманов Х. Халық емінің пайдасы.//«Қазақтың ғалым шипагері

6.Әлімжанов С. Ө. Тілеуқабылұлы тіл-көз сұғы жөнінде //«Қазақтың ғалым шипагері Ө.Тілеуқабылұлы» атты VI – халықаралық конгресінің ғылыми-теориялық материалдары. – Тараз, 2009. - 152б.

УДК 78:37.011.31

ПРОФЕССИЯ УЧИТЕЛЬ МУЗЫКИ, ОПЫТ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Танатұлы Ілияс
E-mail: iliyaskyshekov@gmail.com
Студент 4 курса образовательной программы «Учитель музыки, педагог дополнительного образования»
Атырауский университет им.Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан
Научный руководитель, старший преподаватель – **Першина Е.П.**

Учитель музыки играет важную роль в образовании и воспитании подрастающего поколения. Он не только передает знания и навыки в области музыки, но и способствует развитию творческого мышления, эстетического вкуса и эмоциональной сферы учащихся. В связи с этим, подготовка учителя музыки является актуальной и важной задачей.

Обучение профессии учителя музыки имеет долгую историю. Накоплен значительный опыт и в теоретической области, и в практике. На протяжении долгих лет положение дел в этой сфере не удовлетворяло ни учителей, ни самих учеников. Неудовлетворенность в музыкально-эстетическом воспитании учащихся общеобразовательных школ побуждало опытных, творчески одаренных педагогов создавать новые учебники и методические разработки, новые программы. Уроки пения, как правило, сводились к разучиванию песен и основам музыкальной грамотности. Встал вопрос, что уроки должны решать «более широкую задачу ввести учащихся в мир большого музыкального искусства, научить их любить и понимать музыку во всем богатстве ее форм и жанров, иначе говоря, воспитать в учащихся музыкальную культуру как часть всей их духовной культуры». Урок пения был переименован в урок музыки.

Сегодня подготовка учителя музыки осуществляется в различных формах. Во-первых, это высшее образование в области музыки. Студенты получают знания в области музыкальной педагогики, методики преподавания музыки, психологии и других дисциплин. Во-вторых, это курсы повышения квалификации для учителей музыки. Они позволяют учителям обновлять свои знания и навыки, а также изучать новые методики и технологии преподавания. Но общим остается вопрос: как заинтересовать, как увлечь учащихся

общеобразовательных школ музыкой, чтобы процесс обучения был не только логически понятным, но и эмоционально увлекательным.

Если провести сравнительный анализ, учитель музыки 20-го века и учитель музыки 21-го века имеют некоторые отличия. Вот некоторые из них:

1. Методы обучения: Учитель музыки 20-го века использовал традиционные методы обучения, такие как пение хором, игра на простейших музыкальных инструментах и изучение основ музыкальной грамотности. Учитель музыки 21-го века использует более современные методы обучения, такие, как использование интерактивных досок, компьютерных программ и онлайн-курсов.
2. Использование технологий: Учитель музыки 20-го века не имел доступа к современным технологиям, таким как компьютеры, интернет и мобильные устройства. В то время использовались пластинки для прослушивания и пленки для просмотра. Учитель музыки 21-го века использует эти технологии для создания интерактивных уроков, доступа к музыкальным ресурсам и общения с учениками.
3. Музыкальные жанры: Учитель музыки 20-го века обучал учеников классической музыке и некоторым другим жанрам, в основном, жанр детской песни. Учитель музыки 21-го века обучает учеников различным жанрам, включая классическую музыку, джаз, рок, поп, рэп и другие.
4. Работа с детьми с особыми образовательными потребностями: Учитель музыки 20-го века не всегда имел опыт работы с детьми с особыми образовательными потребностями. Учитель музыки 21-го века обучен работать с такими детьми и знает, как адаптировать методы обучения под их потребности.

В целом, учитель музыки 21-го века более гибкий и адаптированный к современным требованиям и технологиям. Он использует более современные методы обучения, учитывает интересы и потребности каждого ученика и готов работать с детьми с особыми образовательными потребностями.

Современной методикой обучения сформированы определенные методы и принципы, чтобы усовершенствовать процесс обучения на уроке и достичь лучших результатов. Вот несколько примеров:

1. Метод проектов: Учитель музыки может использовать метод проектов, который был популярен в прошлом. Этот метод позволяет ученикам изучать музыку через создание собственных проектов, таких как написание песни, создание аранжировки или организация концерта.
2. Индивидуальный подход: Учитель музыки может применять индивидуальный подход к каждому ученику. Это означает, что учитель должен учитывать интересы, способности и потребности каждого ученика и адаптировать методы обучения под них.
3. Групповая работа: Учитель музыки может использовать групповую работу, чтобы помочь ученикам развивать навыки сотрудничества и коммуникации. Это может включать в себя работу в группах над проектами или создание музыкальных групп для исполнения музыки.
4. Использование игр: Учитель музыки может использовать игры, чтобы сделать уроки более интересными и увлекательными для учеников.
5. Использование музыки для развития навыков и знаний в других областях: Учитель музыки может использовать музыку для развития навыков и знаний в других областях, таких как живопись, литература или история. Например, ученики могут изучать историю музыки, анализировать музыкальные произведения или создавать музыку на основе литературных произведений, картин или исторических событий, когда музыкальные произведения сочинялись конкретно к какой-либо дате.

В целом, современный учитель музыки может применять некоторые принципы и методы из прошлого опыта педагогики, на основе новых современных тенденций обучения, чтобы улучшить свои уроки и достичь лучших результатов. Он должен учитывать интересы, способности и потребности каждого ученика, использовать интерактивные методы обучения

и адаптировать методы обучения под современные требования и технологии. Важным также остается одна из основных педагогических формул «Воспитание – обучение». Воспитание средствами музыки и правильно развитый музыкальный вкус возможны лишь при наличии у объектов этого воспитания интереса к музыке, любви к ней.

При всех положительных основополагающих аспектах обучения урок музыки может быть не так популярен, как другие предметы, по нескольким причинам:

1. Недостаток интереса: Некоторые учащиеся могут не иметь интереса к музыке или не видеть ее важности в своей жизни. Они могут считать урок музыки скучным и неинтересным.
2. Отсутствие практической значимости: Урок музыки может быть не так популярен, как другие предметы, потому что учащиеся могут не видеть практической значимости изучения музыки в своей жизни. Они могут считать, что знание музыки не поможет им в будущем.
3. Отсутствие связи с другими предметами: Урок музыки может быть не так популярен, потому что он не связан с другими предметами, такими как математика, физика или литература. Учащиеся могут считать, что изучение музыки не имеет связи с другими областями знаний.
4. Недостаток ресурсов: Урок музыки может быть не так популярен, потому что в школах может не быть достаточного количества ресурсов для его проведения. Например, может не быть достаточного количества музыкальных инструментов или учебных материалов.
5. Недостаток квалифицированных учителей: Урок музыки может быть не так популярен, потому что в школах может не быть достаточного количества квалифицированных учителей музыки. Учащиеся могут считать, что урок музыки не проводится на высоком уровне или не соответствует их ожиданиям.

В целом, урок музыки может быть не так популярен, как другие предметы, из-за отсутствия интереса, практической значимости, связи с другими предметами, недостатка ресурсов и квалифицированных учителей. Однако, это не означает, что урок музыки не важен или не имеет ценности. Наоборот, урок музыки может быть очень полезным и интересным для учащихся, которые имеют интерес к музыке и хотят развивать свои музыкальные навыки.

Составляя план уроков, педагог должен представлять, какие темы могут заинтересовать ученика на уроке музыки и стать стимулом для увлеченного освоения знаний.

1. История музыки: Ученики могут узнать о различных эпохах и стилях музыки, о жизни и творчестве известных композиторов и музыкантов.
2. Музыкальные инструменты: Ученики могут узнать о различных музыкальных инструментах, их истории, звучании и способах игры на них.
3. Музыкальная теория: Ученики могут изучать музыкальную теорию, включая нотную грамоту, гармонию, ритм и мелодию.
4. Музыкальные жанры: Ученики могут изучать различные музыкальные жанры, такие как классическая музыка, джаз, рок, поп, рэп и другие.
5. Музыкальная композиция: Ученики могут изучать основы музыкальной композиции, включая структуру музыкальных произведений, создание мелодий и аранжировок.
6. Музыкальная импровизация: Ученики могут изучать основы музыкальной импровизации, включая создание музыки на лету и развитие творческого мышления.
7. Музыкальная культура: Ученики могут изучать музыкальную культуру различных стран и народов, включая их традиционную музыку, танцы и обряды.

Эти темы могут быть интересны ученикам, которые имеют интерес к музыке и хотят развивать свои музыкальные навыки. Они могут помочь ученикам понять и оценить музыку, а также развить их творческие способности и музыкальное мышление. Составив план тем, педагог должен перейти к определению приемов, с помощью которых он сможет закрепить

усвоение материала и вызвать желание у учащихся дополнительно получить знания уже самостоятельно.

Вот несколько интересных приемов, которые можно применять на уроке музыки:

1. Использование интерактивных досок: Учитель может использовать интерактивную доску, чтобы показывать музыкальные произведения, ноты, видео и другие материалы. Ученики могут взаимодействовать с доской, отвечать на вопросы и выполнять задания.
2. Использование компьютерных программ: Учитель может использовать компьютерные программы, такие как GarageBand или Finale, чтобы создавать музыку, записывать и редактировать звук. Ученики могут использовать эти программы для создания своих собственных музыкальных произведений.
3. Использование онлайн-курсов: Учитель может использовать онлайн-курсы, чтобы помочь ученикам изучать различные аспекты музыки, такие как теория музыки, игра на музыкальных инструментах или создание музыки.
4. Использование игр и интерактивных методов: Учитель может использовать игры и интерактивные методы, чтобы сделать уроки более интересными и увлекательными для учеников. Например, ученики могут играть в музыкальные игры, где они должны угадывать ноты, ритм или жанр музыки.
5. Использование музыки для развития навыков и знаний в других областях: Учитель может использовать музыку для развития навыков и знаний в других областях, таких как живопись, литература или история. Например, ученики могут изучать историю музыки, анализировать музыкальные произведения или создавать музыку на основе литературного произведения или картины художника.
6. Использование музыкальных инструментов: Учитель может использовать музыкальные инструменты, чтобы помочь ученикам изучать музыку и развивать свои музыкальные навыки. Например, ученики могут играть на инструментах, чтобы создавать музыку или изучать различные техники игры.
7. Использование музыкальных проектов: Учитель может использовать музыкальные проекты, чтобы помочь ученикам изучать музыку через создание собственных проектов, таких как написание песни, создание аранжировки или организация концерта.

Эти приемы могут помочь учителю сделать уроки музыки более интересными и увлекательными для учеников, а также помочь им развивать свои музыкальные навыки и знания.

Современный учитель музыки, учитель музыки сегодня - это профессионал, который не только обладает глубокими знаниями в области музыки, но и умеет работать с современными технологиями и методиками обучения. Он должен быть готов к постоянному обучению и совершенствованию своих навыков, чтобы соответствовать требованиям современного мира.

Современный учитель музыки должен уметь работать с различными возрастными группами учащихся, учитывая их индивидуальные особенности и потребности. Он должен быть готов к использованию интерактивных методов обучения, таких как использование интерактивных досок, компьютерных программ и онлайн-курсов.

Также учитель музыки должен уметь работать с другими учителями, чтобы создавать интегрированные уроки, которые объединяют различные предметы и способствуют развитию учащихся. Он должен быть готов к работе с детьми с особыми образовательными потребностями и уметь адаптировать свои методы обучения под их потребности.

В целом, современный учитель музыки - это профессионал, который постоянно развивается и совершенствуется, чтобы соответствовать требованиям современного мира и помочь учащимся достичь успеха в области музыки и образования.

Новые технологии, которые постепенно входят не только в общественную и личную жизнь, но и в обучение, могут существенно обогатить содержание уроков, а также подготовку учителя к занятиям. Одним из достижений науки являются нейросети.

Нейросети могут быть использованы на уроках музыки для различных целей. Вот несколько примеров:

1. Анализ музыкальных произведений: Нейросети могут быть использованы для анализа музыкальных произведений, определения жанра, стиля, настроения и других характеристик. Это может помочь учителю музыки в подготовке уроков и выборе репертуара.
2. Создание музыки: Нейросети могут быть использованы для создания музыки. Например, нейросеть может быть обучена на основе большого количества музыкальных произведений и затем использоваться для создания новых композиций. Это может быть полезно для уроков композиции и импровизации.
3. Обучение игре на музыкальных инструментах: Нейросети могут быть использованы для создания интерактивных обучающих программ, которые помогут учащимся освоить игру на музыкальных инструментах. Например, нейросеть может анализировать звук, который издает ученик, и давать обратную связь о том, как улучшить его игру.
4. Обучение теории музыки: Нейросети могут быть использованы для создания интерактивных обучающих программ, которые помогут учащимся освоить теорию музыки. Например, нейросеть может анализировать музыкальные произведения и объяснять их структуру, гармонию и ритм.
5. Создание музыкальных аранжировок: Нейросети могут быть использованы для создания музыкальных аранжировок. Например, нейросеть может быть обучена на основе большого количества аранжировок и затем использоваться для создания новых аранжировок.

В целом, нейросети могут быть полезными инструментами на уроках музыки, помогая учителю музыки в подготовке уроков, обучении учащихся и создании новых музыкальных произведений.

Рассматривая перспективы профессии учителя музыки нужно отметить, что современный мир требует от учителя музыки новых знаний и навыков. Сегодня учитель музыки должен быть не только хорошим музыкантом, но и уметь работать с современными технологиями, использовать интерактивные методы обучения, а также уметь работать с детьми с особыми образовательными потребностями.

В связи с этим, перспективы подготовки учителя музыки связаны с развитием новых методик и технологий обучения. Урок музыки имеет перспективы в будущем, и вот некоторые из них:

1. Развитие технологий: В будущем урок музыки может стать еще более технологичным. Учителя могут использовать виртуальную реальность, искусственный интеллект и другие технологии, чтобы создавать интерактивные уроки и помогать ученикам развивать свои музыкальные навыки.
2. Развитие междисциплинарных связей: Урок музыки может стать более междисциплинарным. Учителя могут использовать музыку для развития навыков и знаний в других областях, таких как математика, литература или история.
3. Развитие индивидуального подхода: В будущем урок музыки может стать еще более индивидуальным. Учителя могут использовать индивидуальный подход к каждому ученику, учитывая его интересы, способности и потребности.
4. Развитие онлайн-обучения: В будущем урок музыки может стать более доступным через онлайн-обучение. Учителя могут использовать онлайн-курсы, видеоуроки и другие ресурсы, чтобы помочь ученикам изучать музыку из любой точки мира.
5. Развитие музыкальной культуры: В будущем урок музыки может стать еще более важным для развития музыкальной культуры. Учителя могут использовать музыку для развития эстетического вкуса, эмоционального интеллекта и других качеств, которые важны для развития личности.
6. В целом, урок музыки имеет перспективы в будущем, и учителя могут использовать различные методы и технологии, чтобы помочь ученикам развивать свои музыкальные навыки и знания, а также развивать их личность и эстетический вкус.

Выбирая профессию «Учитель музыки» нужно понимать, что приемы и методы этого обучения во многом принципиально отличны от приемов и методов изучения научных предметов. Залогом успешной профессиональной деятельности являются такие аспекты, как:

1. Развитие своих музыкальных навыков: учитель музыки должен быть хорошим музыкантом, поэтому важно развивать свои музыкальные навыки, такие как игра на музыкальных инструментах, пение и композиция.
2. Изучение теории музыки: учитель музыки должен знать теорию музыки, включая нотную грамоту, гармонию, ритм и мелодию.
3. Изучение различных музыкальных жанров: учитель музыки должен знать различные музыкальные жанры, такие как классическая музыка, джаз, рок, поп, рэп и другие.
4. Развитие навыков преподавания: учитель музыки должен быть хорошим преподавателем, поэтому важно развивать на практике свои навыки преподавания, такие как коммуникация, мотивация и адаптация методов обучения под потребности учеников.
5. Использование новых технологий: учитель музыки должен быть готов к использованию технологий, таких как интерактивные доски, компьютерные программы и онлайн-курсы.
6. Развитие навыков сотрудничества: учитель музыки должен быть готов к работе в команде с другими учителями и учениками.
7. Быть готовым к работе с детьми с особыми образовательными потребностями: учитель музыки должен быть готов к работе с детьми с особыми образовательными потребностями, изучать и использовать методы адаптации обучения под потребности таких детей.
8. Быть готовым к постоянному обучению: учитель музыки должен быть готов к постоянному обучению и совершенствованию своих навыков.

Обобщая сказанное, можно резюмировать: чтобы стать хорошим учителем музыки, важно развивать свои музыкальные навыки, изучать теорию музыки, различные музыкальные жанры, навыки преподавания, технологии, навыки сотрудничества и быть готовым к работе с детьми с особыми образовательными потребностями. Подготовка учителя музыки является важной задачей, которая требует постоянного развития и совершенствования. Современный мир требует от учителя музыки новых знаний и навыков, которые могут быть получены через курсы повышения квалификации и использование новых методик и технологий обучения. Развитие междисциплинарных связей также является перспективным направлением в подготовке учителя музыки.

Список использованных источников:

1. Кабалевский Д. Воспитание ума и сердца. – М.: Просвещение, 1981, 10с., С.47-53с.
2. Апраксина О. Хрестоматия по методике музыкального воспитания. – М.: Просвещение, 1987, С.120-128.
3. Якуб А.А. Специфика профессиональной деятельности учителя музыки в современном обществе // международный журнал экспериментального образования. – 2019. – № 6. – с. 62-66; url: https://expeducation.ru/ru/article/view?id=11925 (дата обращения: 16.03.2024).
4. Алиев Ю. Б. Настольная книга школьного учителя-музыканта. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. 236 с.
5. Горбунова И. Б. Феномен музыкально-компьютерных технологий как новая образовательная творческая среда // Известия РГПУ им. А. И. Герцена. 2004. № 9. URL: http://cyberleninka.ru/article/n/fenomen-muzykalno-kompyuternyh-tehnologiy-kak-novaya-obrazovatelnaya-tvorcheskaya-sreda.
6. Красильников И. Педагогика цифровых искусств – новое направление развития теории и практики художественного образования // Проблемы современного образования. 2011. № 6. С. 111-123. URL: www.pmedu.ru

УДК 314.06

ОСОБЕННОСТИ ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ НА ПРИМЕРЕ ТАТАРСКОГО ЭТНОСА СЕВЕРО - КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Тургунова Асем Кинжибаевна
E-mail: kakpanova@mail.ru
Старший преподаватель, магистр
Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева
г. Петропавловск, Республика Казахстан

Демографическая политика занимает важное место в социальной и экономической сферах государства, так как влияет на уровень экономики и развития народонаселения. Качественные и количественные характеристики населения (численность, структура, национальный состав и другие) характеризуют демографическую политику государства, определяя демографическое состояние и процессы, происходящие в государстве.

В настоящее время, самостоятельной областью знаний в системе общественных наук принадлежит исторической демографии, одной из направлений которой является изучение динамики численности населения, миграции, состав, плотность и другие.

Опираясь на статистические данные, исторические источники, необходимо изучать полиэтнический состав населения и научно доказывать единство и мирное сосуществование всех этносов в нашем государстве. Следовательно, национальная политика, проводимая государством, направлена на доброжелательные отношения между этносами, на укрепление социальной обстановки, на терпимость и толерантность народов Казахстана. На сегодняшний день, вопросы истории и географии этносов и межэтнические отношения особенно актуальны, в связи с происходящими событиями в мире.

В советский период демографическое развитие Казахстана практически не исследовалось, а рассматривалось лишь в контексте событий и перемен всего советского государства [1, с.433-434]

Рассматривая демографические показатели страны, важно выделить национальный состав населения, формирование которого связано с историческим прошлым, начиная с процесса присоединения Казахстана к России, проведение переселенческой политики, депортации народов, поднятия целины.

В 1897 году состоялась первая Всеобщая перепись населения Российской империи. Согласно данной переписи, казахов составляло большинство - 3 392,7 тыс. чел. (81,7%), всего на территории Казахстана проживало более 60 национальностей: русские - 454,4 тыс. (10,9%), украинцы - 79,5 тыс. (1,9%), татары - 55,9 тыс. (1,34%), уйгуры - 55,8 тыс. (1,34%), узбеки - 29,5 тыс. чел. (0,75%) и т.д. [2]

Численность населения Казахстана на 01.01. 2024 г- 20 033 546 чел., а в Северо-Казахстанской области составляет - 530 124 чел. [3].

Сегодня в Казахстане проживают представители 124 национальностей, большинство составляют казахи (70.6%), далее русские - 3 000 611, узбеки - 643 363, украинцы -380 226, уйгуры - 297 138, немцы - 225 345, татары - 219 153 и другие национальности [там же].

Одной из многочисленных диаспор является татарская диаспора, на начало 2023 г. численность татарского этноса составляла - 219 153 чел., из них в Северо-Казахстанской области проживает - 11 804 чел. [2].

Формирование нации татар приходится на вторую половину XIX в.- начало XXв, когда был выбран самый распространенный этноним. Впервые этноним «татар» появился еще в VI–IX вв. среди монгольских и тюркских племен. Русское население называли «татарами» население Золотой Орды, с этого периода был усвоен этноним «татар» [4, с.16].

Кыпчакское племенное объединение - булгары, создавшие Волжско-Камскую Булгарию (просуществовавшую до 1236 года) сыграли основную роль в формировании этноса [5].

Сложение волго-уральских татар берет начало с оформления этнической общности казанских татар, создавших Казанское ханство (В XIV – середине XVI вв) и с касимовских татар, создавшие Касимовское ханства (середина XVв)

Потомками золотоордынских групп являются астраханские татары. Сибирские татары являлись сложением этнических групп кыпчакского и ногайско-кыпчакского происхождения [там же]. Таким образом, консолидация в единый этнос сибирских, астраханских и волго-уральских татар приходится вторую половину XIX в.- начало XXв.

Татарская слобода в 1 пол. XVII века формируется в Уральске. К середине XVIII в численность татар составляла 1/3. Так татары служили у казахских ханов писарями и переводчиками, открывали школы, где обучались татарские и казахские дети, также занимались торговлей, ремеслом, земледелием.

В Северо-Казахстанской области первое татарское поселение было основано в 1786 году крестьянином Мавлютом Валгузиным и названо Мамлюткой. С 1932 году село Мамлютка становится районным центром (Мамлютский район), а с 1969 году - городом районного значения.

Петропавловск, являясь важным торговым центром с конца XVIII в., привлекал купцов, здесь торговали татарские купцы Ясупов, Мамлютов, Абдрашитов и другие. Так же, татары играли важную роль в социально-экономической, духовной и общественной жизни области.

Согласно данным всеобщей переписи 1897 года, на территории Казахстана проживало около 56 тысяч татар, а в Петропавловске насчитывалось - 6129 человек, что составляло 1/3 населения города. Так, среди них были: потомственные дворяне - 100 чел., купеческие семьи - 300 (из 450), которым принадлежали важные объекты, такие мельница «Мукомол» и мыловаренный завод (Муратов, Тюменев, Давлеткильдеев), кожевенный и маслодельный заводы (Акчурин), салотопленный завод (Янгуразов), шерстомойные заводы (Вагапов и Шафеев) [6, с. 36].

В начале XX века происходит сокращение численности населения, связанное с революциями, Гражданской войной и голодом. Так, по альтернативным подсчетам казахстанского демографа А. Н. Алексеенко, в 1926 году в Казахстане проживало лишь 62 200 татар [7]. Согласно, данным переписи населения численность татар сократилась на 17 642 человек или на 18,4%, составив 79 758 человек (1,3%)

Процессы коллективизации, индустриализации, депортации народов, политические репрессии оказали свое влияние, так согласно Всесоюзной переписи населения 1939 г в Казахстане проживало 108127 татар, что составляло 1,8% от общего % населения [8].

С освоением целинных и залежный земель связан новый приток татарского населения так, к 1959 году численность татар составляла уже 191690 человек [там же].

Рассмотрим изменение численности татар в Северо-Казахстанской области за последние 3 года (данные представлены на начало 2021 года и начало 2023 года), согласно данным Бюро Национальной статистики РК.

Диаграммы 1 - Динамика изменения численности татар в СКО в 2021 – 2023 гг представлена в виде.



Как видно, из данной диаграммы в 2023 году по сравнению с 2021 годом число татар увеличилось на 60 человек (в 2021 году - 11 744 чел, в 2023 году - 11 804 чел). Увеличение численности татар наблюдается в г. Петропавловск, Есильском районе, Кызылжарском районе, районе Шал акына, Тимирязевском районе, тогда как уменьшение происходит в айыртауском районе, районе г. Мусрепова, Уалихавновском районе. Наибольшее число татар, по состоянию на начало 2023 года, проживает в г. Петропавловск – 6838 чел , Мамлютском районе –1 160, Кызылжарском -794чел., Айыртауский район – 511, район им.Г. Мусрепова – 551 чел. Наименьшее число татар проживает Есильском районе – 133, районе Шал Акына – 177 чел, Уалихановском – 164 чел. Татары численность от 200 до 600 чел. проживают в следующих районах: Тайыншинский, Аккайынский, М.Жумабаева [3]. Данная неравномерность расселения татарского населения объясняется ходом заселения районов в историческом времени, так татары участвовали в заложении крепости Петра и Павла (г.Петропавловск), в Мамлютском районе было заложено первое поселение. Несмотря на внутренние миграционные потоки сохраняется тенденция проживания в районах области.

Таким образом, тататарскоре население одно из многочисленных и исторически сложившихся этнических групп в Казахстане. На сегодняшний день, татары придерживаются традиций, соблюдают обряды, готовят национальные блюда, имеют богатую национальную одежду и инвентарь.

Татары играли важную роль в общественной жизни, татарским купцам принадлежали основные заводы, они строили мечети, были учителями. В настоящее время, число татар в области увеличивается, однако остается тенденция сохранения проживания их в районах области.

Список использованных источников:

1. Уалтаева А. проблемы демографии в трудах М.К. Козыбаева. сб. Вопросы Манашеведения: научная серия/ Сост. С. Омирбаев, Т.Шанбай, А. Ибраева, 2-т. – Петропавловск. 2018-472 с.

2. https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9313/ Население Казахстана в 1917-1939 гг.
3. https://stat.gov.kz/ru/industries/social Бюро национальной статистики Агенства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан.
4. Хайруллин Г. Т., Хамидуллин А. Г. Татары. – Алматы: Білім, 1998. – С.14 - 24.
5. https://assembly.kz/ru/ethnos/ru/tatary Ассамблея народа Казахстана
6. Махмутов З.А. Татары г. Петропавловска и Северо-Казахстанской области: история и этнические процессы. Казань, 2015.- 156с
7. https://assembly.kz/analitika/tatary-kazakhstana-mnogovekovaya-istoriya-druzhby-i-obshchnosti/ Татары Казахстана: многовековая история дружбы и общности
8. https://stat.gov.kz/region/264023/statistical_information/industry/5961Демографическая статистика.

ӘОЖ 94(574.1)

БАТЫС АЛАШ ӘСКЕРИ КОМИССАРЫ - САБЫР САРЫҒОЖИН

Утемис Нұрлан Утемисұлы
E-mail: utemis.nurlan2004@gmail.com
«География-Тарих» білім беру бағдарламасының 3 курс студенті
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ., Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, т.ғ.к, қауымдастырылған профессор - **Боранбаева Б.С.**

Батыс Алашорда – XX ғасырдың басында Батыс Қазақстан аймағында орнаған ұлттықмемлекеттік Алаш қозғалысының құрамдас бөлігі болып табылды. Оның құрамы аса білімді, жан-жақты мамандар мен ұлтқа жаны ашитын тұлғалардан құралды. Өкінішке қарай, олардың кейбірінің есімі көпшілік арасында елеусізқалуда. Батыс Алашорда әскери комиссары болған, бірақ тарихта есімі көп айтылмайжүрген тұлғалардың бірі – Сабыр (Сабырғали) Көшербайұлы Сарығожин.Сарығожин. Мақаламызға арқау болып отырған бұл тұлға туралы мәліметтер осы уақытқа дейін мардымсыз болып келді. Дегенмен осы бірнеше жылда ресейлік архив деректерінде жария болған мәліметтер Сабыр Сарығожиннің өмірі мен қызметі жөнінде құнды мәліметтерді беріп отыр.

Сабыр Сарығожин (1-сурет) 1883 жылы Орал губерниясы, Ілбішін уезі, Соналы болысына қарасты Қалдығайты өзенінің төменгі ағысында орналасқан Байғұтты Шолаққамыс өлкесінде дүниеге келген. Қазақта «Тектіден текті туады,тектілік тұқым қуады» демекші кейіпкеріміздің ата-бабалары атағынан ат үркетін тұлғалар болған еді.Атап айтсақ,бабасы Кенжеғара Аталықұлы торғауыт қалмақтарына - қарсы шайқастарда аты шыққан батыр болса, одан кейінгі бабасы Сарыбөпе Кенжеғараұлы Кіші жүз, Байұлына жататын Алаша руының старшыны болған, әрі батыр-ақын Махамбет Өтемісұлының нағашысы, үзеңгілессерігі ретінде тарихта танымал тұлға. Сарыбөпеден Сарықожа, Сарықожадан Сабыр Сарығожинның әкесі Көшербай Сарықожаұлы 1916 жылға дейін Соналы болысында болыс болған.

1-сурет. Сабыр (Сабырғали) Сарығожин (1883-1923)

Сабыржан Сарығожинның қоғамдық-саяси көзқарасының қалыптасуына немере ағасы Мұхамеджан Сарығожин ықпал еткен. Мұхамеджан Сарықожаұлы Соналыда болыс болып, «Ресей империясының құрметті азаматы» атағын алған санаулы қазақтын бірі.1894 жылы Николай Романовтың таққа отыру рәсіміне шақыру алып,патша сарайындағылардың ерекше назарын аударған. Күміс киіз үй және бір түсті үш жүз текежәуміт жылқы әкелген қазақ байы Мұхамеджан Сарығожинді патша жеке қабылдап, оның қалауы бойынша шай қорабына суретін шығарып, қазақ даласына шай партиясын жіберіп отырған. Осылайша, патша ықыласына бөленіп, сеніміне ие болған Мұхамеджанның туыстарына Ресейдегі белгілі оқу

орындарына оқуға рұқсат беріледі. Осылайша, оның ұлы Нұғыман Сарыбөпин, немере інісі Сабыр Сарығожин жоғары әскери оқу орындарына оқуға мүмкіндік алады. Атап айтарлық, Мұхамеджанның ұлы Нұғыман Сарыбөпинде кейіннен өз атын тарихта қалдырып кете алды.



Сурет 1 – Сабыр (Сабырғали) Сарығожин (1883-1923)

Нұғыман Сарыбөпин (2-сурет) 1914-1917 жылдары Бірінші дүниежүзілік соғысқа қатысқан тұлға. 553-полк құрамында мұсылмандардан құралған жеке ротаны басқарып, соғысты штабс-капитан шенінде аяқтаған [4]. Уақытша үкімет органы жанынан құрылған мұсылман комиссиясына қызметке тұру жөнінде ұсыныс жасалғанына қарамастан, ол 1917 жылы жаз айында Орынборға келді. Осында А.Кенжин, Н.Төреқұлов, Т.Жаманмұрынов, М.Сейдалин, М.Есполовтардың ұйытқы болуымен ашылған «Еркін дала» ұйымына Т.Тұрмағамбетов, Ж.Жәнібеков, С.Кәдірбаев қатарлы жастармен, Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов секілді қайраткерлермен бірге мүше болып кірген. Әрі қарай 1918 жылдың басында Ә.Жангелдиннің, Н.Төреқұловтың Орынборда орнаған кеңес өкіметіне қызмет ету жөніндегі ұсынысын қабылдамай, Оралдағы Алаш қозғалысына қосылу ниетімен жолға шығады. Жолшыбай Елек қаласы большевиктер қолына көшкендіктен Орынбор маңындағы 1-Бөрте болысының 3-ауылында амалсыз кідіреді. Оны орынборлық қазақ-орыс Н.Каширин отрядының бір бөлігі «Орал қазақтарымыз» деп алдаусыратып ұстап алып, қорлап өлтірген.



Сурет 2 – Нұғыман Сарыбөпин

Жоғарыда айтқандай, Мұхамеджан Сабыржан Сарығожинге сондай- ақ болашақ Батыс Алаш зиялылары Бақтығали Бисенов, Халел Досмұханбетов пен Жаһанша Досмұханбетов, Нұрғали Долбаев, ,Молданияз Бекімовке Орал қаласындағы реалдық училищеде оқуына қаржылай көмек көрсеткен [2,39-б.]. Мұхамеджан Сарығожиннің бір топ қазақ шонжарларымен және болашық алаш көсемдері Сабыр Сарығожин, Молданияз Бекімовпен бірге түскен төмендегідей суреті сақталған (3-сурет).



Сурет 3 – Бір топ қазақ шонжарлары және кадеттер Сабыр Сарығожин, Молданияз Бекімов

Сабыр Сарығожин Орал реалдық училищесінің толық курсты аяқтайды. Училищеде пәндер 1 жыл дайындық, 5 жыл жалпы және 3 жылдық арнайы курстарға бөліп оқытылды. Онда әскери пәндермен қоса дін, орыс тілі мен әдебиеті, неміс және француз тілдері, математика, жаратылыстану ғылымдары, география, тарих, статистика, заңтану, сурет және сызу сабақтары берілді. 1840 жылдан жоғарғы сынып құрамында 1 жылдық артиллериялық және инженерлік бөлімдер болды. 1854 жылдан арнаулы артиллериялық, инженерлік училищелерге және әскери академияға оқуға түсуге дайындайтын қосымша сынып ашылды. Бұл оқу орнын XX ғасырдың басында 18 қазақ баласы бітіріп шықты. Мәскеудегі Алексеев әскери училищесіне жолдама алады.1904 жылы ол осы училищені үздік тәмамдаған.Әскери білімі мен қабілеті жоғары жас офицерді патша үкіметі елге жібермей, өзіне алып қалады.Көптеген жылдар бойы Сабыржан Сарығожиннің жасаған әскери қызметі туралы деректер беймәлім болып келді.Бірақта соңғы жылдары С.Сарығожиннің әскери қызметі жөнінде тың архив деректері табылды. Архив деректері бойынша Сабыр Сарығожин әскери мансабын төменгі шенімен бастап,09.08.1904 Мәскеу әскери училищесінің юнкерлерінен 2-ші резервтік сапер батальонына қосалқы құрамда. 25.03.1910 жылдан бастап 3-ші Кавказ сапер батальонында қызмет атқарған.Сондай-ақ әр жылдары оның әскери лауазымы қосалқы көмекші, кіші офицер, лейтенант, батальон адъютанты, штаб-капитан, квартермистра және саябақ мүлкінің меңгерушісі,рота қолбасшысы, капитан шеніне дейін жоғарылап отырған. Әрі қарай Сабыр Сарығожин Бірінші дүниежүзілік соғысқа қатысқан. Соғыс жылдары «Русское слово» газетінің 1915 жылғы №52, №55 сандарында Сабыр Сарығожиннің Покровская зекет үйінің жанындағы лазаретке орналастырылғаны, Дон облысының Каменская станциясына кеткені, «аппендицит» диагнозымен оңтүстік-батыс қазыналық теміржол лазаретіне эвакуацияланғаны және 13.02.1916 жылы жаралылар туралы уақытша комитеттің № 26 хирургиялық лазаретіне «оң жақ жоғарғы созылмалы катаральды», «соқыр ішекті алып тастағаннан кейінгі фистула» диагноздарымен келгені туралы деректер бар.Ол әрі қарай Киев әскери округінің штабы жанындағы шендер резервінде қызмет

атқарса,артынша 3-ші Кавказ сапер батальонына ауыстырылып, мұнда подполковник шенін алған.Сабыр Сарығожин патша әскерінде қызмет еткен жылардағы ерліктері үшін III дәрежелі Санкт-Станислав ордені, III дәрежелі Санкт-Анна ордені, IV дәрежелі Әулие Владимир ордені, II дәрежелі Әулие Станислав ордені, «Батылдық үшін» деген жазумен IV дәрежелі Әулие Анна ордендерімен марапатталған [3].

Қазақ зерттеушілерінің деректері бойынша, Сарығожин Сабыр 1918 жылы отанына Қазақстанға оралды. 1918 жылы Жымпитыдағы «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметінің әскери жасағын Сабыр Сарығожин, Нәдірше Сұлтангерейұлы Есімханов басқарды, бас интендант міндетін Беркінғали Атшыбаев атқарды. Уәлаят әскері офицерлері арасында Бақытжан Қаратаевтың баласы хорунжий Мұрат Қаратаев, Мұхит Мерәліұлының немересі, прапорщик Ғабдолла Мұхитов және т.б. болған.1918 жылы шілдеде Жымпитыда прапорщиктер, Ойылда юнкерлер мектебі ашылды. Өз алдына әскер құрып, Ресейдегі түрлі саяси күштермен байланыс орнатқан Ойыл уәлаяты уақытша үкіметі 1918 жылы күзде Әлихан Бөкейханның араласуымен «Алашорданың» батыс бөлімшесіне айналады.Әскер қатарына алу барысында еріктілік принципі сақталды, яғни әрбір елу үй ат-көлігімен, ер-тұрманымен бір жігіт беру керек болды. Олай болмаған жағдайда болашақ сарбаз жеребе тастау жолымен таңдалды. Әскери бөлімшелер ондық, елулік, жүздікке бөлініп,бес-алты жүздіктен бір полк құралды. Әскери киім үлгісі: шолақ татар шекпен, биік саптама етік, дөңгелек жиекті шошақ бөрік, иықта жүздіктің нөмірі көрсетілген погон. Әскери жорыққа ақ ту ұстап шыққан. Осылайша Алашорда әскерінің құрамасы жасақталған. Уәлаяттың әскер жасағын жасақтауда Сабыр Сарығожин ерекше еңбек еткен. Осы жұмысты Сабыр Сарығожин бір жыл атқарады.Сол кезде Алаш әскерінің кәсіби деңгейін көтеру үшін барын салып жұмыс істеген.Батыс Алашорданың әскери бөлімдерінің қатарында екі мыңға дейін жауынгер болғанына қарамастан, азамат соғысында олар большевиктер құрған Қызыл Армия бөлімдеріне карсы соғыс операцияларына белсенді түрде қатыстырылмады. Мұндай жағдай олардың нашар қаруланауы мен жеткілікті дайындығы болмағандығына ғана байланысты емес еді. Жауынгер жігіттер қазақ халқын көптеген жылдар бойы қан қақсатып, езіп-жаншып келген казачество жағында соғысып, қан төккісі келмеді. Сондықтан Алашорданың Батыс бөлімшесі орналасқан Жымпитыға қазақ жасақтарын Қызыл Армияға қарсы майданға аттандыру жөнінде бұйрық келгенде, онда орналасқан қазақ милициясы қатарындағы жігіттер қолдарына қару алып, өкіметке қарсы шықты. Олар түрмеде отырғандарды босатып, өздері ауылдарына тарап кетті. Жымпитыда болған оқиғадан кейін Орал казачествосының Алашордаға көзқарасы айтарлықтай өзгеріске ұшырады. Азамат соғысындағы күштердің ара салмағы шешуші түрде Қызыл Армия жағына ауысқан жағдайда, 1919 жылы желтоқсанда, Алашорданың Батыс бөлімшесі Кеңес өкіметі алдында бас июге мәжбүр болды. 1918-1919 жылдары Жымпитыдағы Алашорда үкіметінін әскери комиссары, юнкерлер мектебінің қолбасшысы болған Сабыр Алашорда таратылып, қызыл үкімет орнай бастаған кезде бұрын ақ патша әскерінің құрамында жұмыс істеген, кейін Алашорданың әскери комиссары болған адамды қызыл үкіметтің аяусыз жазалайтынын сезеді [4,39-б.]. Бұрындары Сабыр Сарығожин 1919 жылдың күзінде Қара теңіз арқылы Англияға өтіп кетіп, 1925 жылы қайтыс болды деген мәлімет айтылушы еді. Бірақ соңғы архив деректері бойынша « Сабыржан аты-жөнін Сарыхутин Юрий Павлович деп өзгеріп, «генерал Алексеев» желілік кемесімен Севастопольден эвакуацияланған. Эмиграцияда ол орыс армиясының I армия корпусының құрамында қызметін жалғастырып, Қара теңіз арқылы Болгарияға өтіп, 1922-1923 жылдары Князьево ауылындағы Николаев-Алексеев инженерлік училищесінің полковнигі,адъютанты қызметін атқарған» деген мәлімет бар.1923 жылы 17 шілдеде Болгариядағы князьдік санаторийде Сабыр Сарығожин өкпе туберкулезінен қайтыс болды [3].

Батыс Алашорданың көрнекті тұлғасы Сабыр Сарығожиннің өмірі жоғарыда айтылғандай біраз уақытқа беймәлім болып келді. Сабыр Сарығожинның кейінгі тағдырын білгісі келіп, қаратөбелік ағайыны Тілеккабыл Сағынов көп ізденген. Қазақстан Республикасы Қызыл Ай қоғамына жіберген сұрау хатына: «Сіздің Сабыр Сарығожинның тағдыры туралы сұрау салуыңызға тек ата-анасының, балаларының, әйелінің ғана заң

жүзінде құқы бар. Біз сізге көмек көрсете алмағанымызға өкініштіміз. Іздестіру қызметінің қызметкері Л.Г.Шамшура. 24.03. 2004» деген жауап алынған. Одан кейін Тілек Сағынов Қазақстан Республикасының Сыртқы істер министрлігіне де хат жолдап, жоғарыдағы мазмұндағыдай жауап алады. Ал інісі Сарығожин Әміре туралы 1 желтоқсан 1937 жылы Үштіктің қаулысымен 58-10-11 баптарымен 10 жылға бас бостандығынан айырылғаны 28 қаңтар 1970 жылы Орал облыстық сотының қаулысымен ақталғаны туралы мәліметтер бар. Кейіннен Сабырдың ұрпақтары және оның өмірі жөнінде мәліметтер ұрпағы Мақсот Байлауовтың және ұлдарының бас көтеруімен мәлім болды. Осы орайда «оның артынан ұрпақ қалдыма?» деген сұрақ туындары хақ. Сабыр Сарығожинның Меруерт есімді бірінші зайыбынан Шайхан, Темірхан есімді екі ұлы, Қанипа есімді қызы өрбиді.С.Сарығожин елден кетерде ұрпағын жасыру мақсатында балаларын нағашыларының тегіне жаздырып, өзі орыс ұлтының өкіліне үйленіп, ізін жасыра білген. Көптеген уақытқа дейін оның ұрпақтары өз тегін жасырып келді. Жоғарыда аталған архивтік деректер ұрпақтарының сұрауы мен ізденістері нәтижесінде табылды. «Атадан ұл туса игі, ата жолын қуса игі» деп дана бабаларымыз айтпақшы Батыс Алашорда әскери комиссары Сабыр Сарығожиннан тарайтын ұрпақтарыда өз жолдарын әскери салада тапқан. Оның ұрпақтары қазіргі таңда Орал, Атырау қалаларында тұрады. Атап айтсақ, жоғарыда атап өткен Байлаудан тарайтын Мақсот Байлауұлы майор шенінде еңбек демалысына шықса, одан тарайтын 3 ұлы мен 8 қызы да әртүрлі салада беделді қызметтер атқаруда және олар қазіргі уақытта Атырау қаласында тұрады. Ал Нағымннан өрбитін Мэлс Нағымұлы полиция подполковнигі, қазіргі уақытта Казталов ауданында АПб полиция бастығы лауазымында қызмет атқарады. [5,120 б.].

Батыс Алашорда қайраткері Сабыр Сарығожиннің ата-тегі, қызметі, ұрпақтары туралы осындай деректер бар. Дегенмен, саналы ғұмырын елі үшін арнаған Батыс Алашорда әскери комиссары өмірінің бізге беймәлім тұстары көп. Бұл жөнінде ұрпағы Ербол Байлауов «Арғы атамыз Сарғожин Сабыржан Көшербайұлы туралышаң басқан талай архивтер ақтарылып, деректер зерделенді.Атамыздың мәңгілік мекені әлі табылған жоқ. Қуғын-сүргін зобалаңында құғынға ұшырап,тауқымет көрген Шайхан ата,Байлауата туралы материалдар да табылмады. Уақыт бәрін өз орнына қояды. Өткенсіз болашақ жоқ. Ал осы шақ – әрекет ететін уақыт. Сондықтан біз әлі де ізденісте жүрміз» дейді [6,251-б]. Қорытындылай келе, патша әскерінде беделді қызмет атқарған, қазақтан шыққан дарынды офицер, алашордашы Сабыр Сарығожин есімі Батыс Алашорда тарихындағы ойып орын алады деген түйінге келеміз. Оның өмір жолындағы беймәлім тұстар зерттелуде және болашақта тағыда тың деректер шығады деген үміт зор.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы – Алматы: Мектеп. 2008. – 480 б.

2. Қ.Хасанов/ «Байғұтты-Шолаққамыс» батырлары – Орал: 2003. – 55 б.

3. Офицеры русской императорской армии [Электрондық ресурс].-URL: https://www.ria1914.info/index.php/Сарыхуджин_Сабыржан_Кучербаевич [жарияланған күні: 10.04.2021]

4. Офицеры русской императорской армии [Электрондық ресурс].-URL: https://www.ria1914.info/index.php/Сарбупин_Нугман-Гата-Кара_Мулдинович

5. Таймасұлы Т./Кенжеғара ұрпақтарының дерекнамасы. –Алматы: «Таңбалы» баспа үйі, 2019. -172 бет.

6. Таймасұлы Т. Тек және тектілік. – Тараз: «Қарахан» баспасы, 2021. – 316 б.

УДК 39(308)

АЛТАЙСКАЯ ГИПОТЕЗА И РАБОТЫ В.Л. КОТВИЧА В ОБЛАСТИ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

Хабанова Эрдни Сергеевна
студентка 2 курса, ИКФВ КалмГУ, имении Б.Б.Городовикова,
г. Элиста, Республика Калмыкия

Владислав Людвигович Котвич – видный польский ученый, член-корреспондент Академии наук СССР, действительный член Польской Академии наук, профессор Львовского университета, крупнейший исследователь в области монгольского и алтайского языкознания. Исследования в области сравнительно-исторической алтаистики были начаты В.Л. Котвичем ещё в 1902 г. В связи с его лекциями по грамматике монгольского языка и продолжены им во множестве других более поздних монографий и рецензий, содержащих сравнительно-исторические экскурсы и сопоставления монгольского языка с другими алтайскими языками. Однако серия обобщающих и специальных трудов по сравнительно-историческому изучению алтайского языка была начата В.Л. Котвичем в 1931 г. Изданием 1 выпуска его алтаистических этюдов-работ лексико-грамматического характера посвященных: 1. Общему методологическому введению в сравнительное изучение алтайских языков; 2. Именам числительным; 3. Именам прилагательным, выражающим названия цвета.

Исследование В.Л. Котвича открывается теоретическим введением, где автор касается истории вопроса и общих проблем алтаистики. Наиболее полно представлены сведения о структуре слова в тюркском и монгольском языках, о специфике суффиксов имён и глаголов в тюркском, монгольском и тунгусо-маньчжурском языках, о частях речи, гармонии гласных и о некоторых других основных проблем алтаистики [1]. Автор даёт не только описание значений аффиксов и их сравнительно-исторический анализ на материале тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языках он устанавливает их происхождение, приводит гипотезы их генезиса, высказывание русскими и зарубежными алтаистами, тюркологами, монголистами и тунгусо-маньчжуроведами [4, 5, 7, 8]. Отрицая генетическую общность алтайских языков и объясняя близость их типологическим схождениями и длительным взаимодействием, автор не устанавливает каких-либо общих закономерностей их развития, отказывается от реконструкции языков предшественников и общего для всех алтайских языков, языка-основы [6, 9, 10, 11]. Вместе с тем в своём заключении В.Л. Котвич устанавливает, исходя их сравнений, сопоставлений, и всего доступного ему материала. Общий фонд схождений между монгольскими и тюркскими языками равно морфологии около 50%, в лексике – 25%, а между тунгусо-маньчжурскими с первой стороны, и тюркскими и монгольскими с другими – 10% в лексике и около 5% в морфологии. В.Л. Котвич допускает предположение, что все 3 группы языков могли иметь в древнейшие времена единый язык-основу, который позже, в результате воздействия 137 различает субстратов, дифференцировался, образовав 3 группы: тюркские, монгольские, маньчжурские языки. Весьма интересна и убедительна, например, теория В.Л. Котвича о более древней краткой форме тюркских корней слова по отношению к тем же монгольским корням, усложнённым конечными гласными. Пристального внимания заслуживает гипотеза В.Л. Котвича о структуре знаменательных слов и аффиксов в алтайских языках. Можно ли, исходя из этих данных, говорить о существовании особой алтайской языковой семьи? На этот вопрос следует отвечать утвердительно. Однако её основу составляют не генетические связи, а типологическое сходство, которое объясняется тем, что тюркские, монгольские и тунгусские языки идут в своём развитии по одному пути, с незначительными отклонениями. Они находятся теперь на разных стадиях развития: вперёд выдвинулись тюркские языки, за ними непосредственно следует монгольские, забегая иногда вперед, и, наконец, довольно далеко позади них идут тунгусские. Контакты способствуют углублению сходства этих

языков, которое выражается во взаимном проникновении лексических и морфологических элементов. Алтайские народы поддерживали более или менее оживленные отношения не только между собой, но и с другими окружающими их этническими группами. Благодаря этому их языковые элементы проникали иногда очень далеко. Следы этого проникновения сохранились в большей или меньшей степени у разных народов Азии и Европы. Поскольку оно шло почти непрерывно, начиная с очень отдалённых времён, исследователь может найти в языках этих народов очень ценные алтайские элементы, которые восходят к разным периодам и имеют соответствующие архаические черты. Особенно ценны тюркские заимствования в угро-финских языках, и прежде всего в венгерском, в котором уже в течение длительного времени они старательно разыскиваются и подробно объясняются. Монгольские заимствования путешествовали скорее на Восток; в этом отношении интересные результаты должно дать тщательное исследование составных элементов корейского языка. Корейцы осели к юго-востоку от областей, занятых алтайскими народами; располагаясь на Корейском полуострове, они сталкивались на севере с южными тунгусами, а на севере-востоке – с монголами. Вероятно, в результате этих контактов в корейский язык, хотя и обособленный, издавна проникали, и довольно в значительном количестве, тунгусские и монгольские элементы. Опираясь на этот факт, Г.И. Рамстедт и Е.Д. Поливанов высказали гипотезы о принадлежности корейского языка к семье алтайских языков [2,3]. Эта гипотеза, как и другие попытки расширить алтайскую семью путем включения в нее японского, юкагирского или других палеоазиатских языков, имеет, по крайней мере в настоящее время, мало шансов на прочное место в науке. Заслуживает отдельного обсуждения и такая характеристика алтайской языковой семьи: «ее основу составляют не генетические связи, а типологическое сходство». Но автор несколькими страницами ранее не отрицал генетического родства алтайских языков, а просто уводил его за гуннское время к началу I тысячелетия до нашей эры. Как мы уже отметили, современные алтаисты уводят это родство еще дальше во времени, не отрицая его, по существу. Каких-либо альтернативных гипотез сепаратного родства отдельных групп алтайских языков с языками иных семей Азии и ее регионов ни сам В.Л. Котвич, никто-то из его единомышленников не высказывал. В этих гипотезах, основанных на сравнении, а точнее, все-таки на сопоставлении тюркских и монгольских фактов, как показывает обращение к разным группам приводимых автором примеров, во-первых, нет идеи регулярности звуковых соответствий, во-вторых, нет и объяснения наблюдаемых явлений нерегулярности тюрко-монгольских корреспонденций. Найдя этим фактам потенциальное истолкование в том, что сходно звучащие слова являются заимствованиями, причем в основном заимствованиями из тюркских языков в монгольские, В.Л. Котвич не пытается объяснить, почему наблюдаемые сходства демонстрируют столь разнородные результаты эволюционных процессов. То, что современный исследователь, например, А.М. Щербак, по всей видимости отнес бы к разновременным заимствованиям, а ортодоксальный алтаист – к контрастам между общеалтайской лексикой и позднейшими 138 бесспорными заимствованиями, у В.Л. Котвича не «прописано», и прописано в деталях быть не могло, поскольку этого не предполагал избранный им метод. Более того, если мы беремся сравнивать сходства алтайских языков с заведомо контактными сходствами отдельных групп алтайских языков с уральскими или групп алтайских языков в их частных – на уровне отдельных языков – взаимодействиях, мы видим, что ареальные взаимные заимствования не дают той картины, какая наблюдается внутри алтайской семьи – нигде на материале заимствований не выстраивается даже полной сетки фонетических соответствий, не говоря уже о характере лексических изоглосс и состава лексики и морфологии. То, что сказал В.Л. Котвич об алтайской теории, в частности, о ее ареальных перспективах, в заключительных частях своего труда, имеет лишь историографическую ценность и только в рамках 30-х – начала 40-х годов минувшего века – последних годов жизни автора.

Список использованных источников:

1. Котвич В.Л. Исследование по алтайским языкам, – М. «Издательство иностранной литературы». 1962, 373 с.
2. Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. 1957, 254 с.
3. Поливанов Е.Д. К вопросу о родственных отношениях корейского и алтайских языков. 1927.
4. Баскаков Н.А. Уйгурско-русский словарь. – М., 1939.
5. Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. – Л., 1929.
6. Голстунский К.Ф. Монголо-русский словарь, I-III, СПб., 1894–1989.
7. Козин А.С. Сокровенное сказание, I, М–Л., 1941.
8. Позднеев А.М. Калмыцко-русский словарь. – СПб, 1911.
9. Попов А.В. Грамматика калмыцкого языка, Казань, 1879.
10. Мелиоранский П. Краткая грамматика казак-киргизского языка, -СПб, 1894.

УДК 9(433)

ПЕРИОДИЗАЦИЯ ОЙРАТО-КАЗАХСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Хараев Роман Юрьевич
студент 2 курса, ИКФВ КалмГУ, имении Б.Б.Городовикова,
г. Элиста, Республика Калмыкия

Аннотация: Целью данной статьи является попытка систематизации и периодизации ойрато-казахских военных действий. Отметим, что имеющиеся в открытом доступе материалы, освещающие сложные ойрато-казахские отношения с середины XV до середины XVIII вв. не достаточны. В связи с этим автор, опираясь на три научные работы, освещает ключевые эпизоды взаимоотношений.

Ключевые слова: ойрато-казахские отношения; война;

В советской исторической науке отношения двух кочевых народов рассматривались в работах М.И. Гольмана, Г.И. Слесарчука «Русско-монгольские отношения 1636-1654 гг.» (Гольман Слесарчук 1974), В.А. Моисеева «Джунгарское ханство и казахи (XVII–XVIII вв.)» (Моисеев 1991) и И.Я. Златкина «История Джунгарского ханства 1635-1758» (Златкин 1983). Однако казахстанская историческая наука за последние тридцать лет ушла вперед в изучении ойрато-казахских отношений, что вызывает неподдельный интерес.

Первоначально ойраты как государственное образование появилось на стыке XIV–XV веков. Ключевым вектором политики ойратов была территория современной Монголии. Ойратская элита стремилась объединить Монголию под своим началом. В 1453 году Эсену удалось захватить власть в Монголии, и он стал великим ханом династии Юань.

В это же время события, происходящие на территории современного Казахстана, привлекают наше внимание. Уже в 1420-е годы, Улус Джучи переживает период распада, что затрагивает территорию современного Казахстана. Потомок Шибана Абулхайр в 1428 году провозглашает себя ханом и начинает активную экспансионистскую политику. Это приводит к обоюдному движению на встречу двух народов, что приводит к многогранным взаимоотношениям.

Западные монголы или ойраты исторически состояли из разных субэтнических подразделений. На определенном этапе одна группа ойратов в большей, а другая в меньшей степени взаимодействовали с казахскими племенами. В настоящей статье автор для удобства освещает лишь общеойратский период, который охватывает XV–XVII вв.

Опираясь на исторические источники, можно с уверенностью сказать о том, что в XV в. ойраты (Златкин 1983: 22) создали союз четырех племен. С этого периода начинается ойрато-казахское противостояние, которое продолжилось до образования Джунгарского ханства в XVII в., то есть до распада и откочевки части ойратских племен в Прикаспийскую низменность и Тибетское нагорье.

Первые упоминания о военном противостоянии степняков относятся к 1457 году, когда ойратский тайши Уз-Темур совершил поход во владения Шейбанида Абулхайр-хана и осадил г. Сыгнак. Этот поход закончился подписанием мира между двумя правителями (Моисеев 1991: 11–12). Затем наступает «темный период» взаимоотношений, так как источников, освещающих военный контакт в XV в., на данный момент нет.

XVI век также скуден, есть информация английского купца Дженкинсона, который в 1557 году пытался попасть в Китай через Среднюю Азию, по причине войны ойратов и казахов (Златкин 1983: 42) ему не удалось достичь цели. К концу столетия посланник Тауекель-хана Ораз-Мухаммеду сообщил о том, что Тауекель «царь казацкий и калмыцкий». Возможно, казахский хан подчинил часть ойратских родов. Это историческое письмо требует привлечения других источников.

Отметим, что XVII век более информативен. Так, в 1619 г. казак П. Семенов, побывав в ставке тайши Байбагаса, сообщает, что ойратские владельцы Далай, Хо-Урлюк и Чокур направили к хану Есиму послов с предложением заключения мира. Вторым пунктом переговоров стал вопрос создания союза против бухарского хана Имама-Кули (Моисеев 1991: 25). Переговорный процесс сторон прервала ойратская междоусобица.

1635 год ознаменован пленением казахского хана Жангира. Князь Абак сообщает: «И черные де колмаки Казачьи Орды людей побили и взяли у них царевича Янгыра Ишимова сына, а Ышим в Казачьей орде был царь, и тот де царевич в черных калмаках» (М.И. Гольмана, Г.И. Слесарчук, 1974: 278).

Военное противостояние степняков продолжилось и в 40-е годы XVII столетия. Глава джунгарского племени Эрдни Баатур в 1643 г. совершает поход в казахские кочевья. Состоялась сражение при р. Орь или известная в казахтанской историографии как Орбулакская битва, итогом стало отступление джунгар (Моисеев 1991: 44–45). Джунгарский Эрдни Баатур, отступив в ойратские кочевья, стал проводить политику наказания тех владельцев, которые не поддержали его военные устремления. Это вызвало череду междоусобных войн. По одним данным междоусобица затянулась на долгие шесть лет (1646–1652). Отметим, что в этот период хошудский Кюнделен-Убаши состоял в родственных отношениях с казахским Жангир-ханом. Такие династические связи не являлись редкостью, что с одной стороны укрепляло мир, но обостряло внутренние противостояния как среди казахов, так и среди ойратов. Вторая половина XVII в., вплоть до образования Джунгарского ханства в 1671 г., в казахско-ойратских отношениях характеризуется затишьем.

Таким образом, XV–XVII вв. для ойратского и казахского народа стали установлением политических, экономических отношений. Отдельной страницей взаимоотношений стала вооруженная борьба кочевников. Так, в XV в. состоялась одна Сыгнакская битва. Письменных источников, освещающих этот период, незначительное количество, поэтому мы можем говорить лишь об этом противостоянии. Следующий век также скуден, на данный момент известно об одной военной баталии. Опираясь на исследования предшественников, можно утверждать о том, что в XVII в. произошло три сражения. К сожалению, в данном исследовании мы ограничены материалами, что не позволяет детально освятить все этапы сложных исторических процессов.

Список использованных источников:

1.Гольман М.И., Слесарчук Г.И. (сост.) // «Русско-монгольские отношения 1636-1654». Сборник документов. – Златкин И.Я., Устюгов Н.В. (отв. ред.). – Москва: Издательство восточной литературы, 1974. – 474 с.

2.Златкин И.Я.// «История Джунгарского ханства 1635–1758». Издательство «Наука» Главная редакция восточной литературы. Москва, 1983. – 332 с.

3.Моисеев В.А. // «Джунгарское ханство и казахи (XVII-XVIII вв.)». Алма-Ата: Гылым, 1991. – 238 с.

ӘОЖ 9(574)

АЛАШОРДА БАТЫС БӨЛІМІНІҢ КӨШБАСШЫЛАРЫНЫҢ РУХАНИ МҰРАСЫ

Шыныбаев Ибрахим Турсынгалиевич
E-mail: ibrahimsynybaev@gmail.com
«География және тарих мұғалімі» білім бағдарламасының 2 курс студенті
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, т.ғ.д., профессор -**Таңатарова Ж.Т.**

Аңдатпа. Алашорданың Батыс бөлімі, Күнбатыс Алашорда, Батыс Алашорда – XX ғасыр басында Батыс Қазақстан аймағында орнаған ұлттық-мемлекеттік «Алаш автономиясының бір қанаты (немесе құрамдас бөлігі)». 1918 жылы қыркүйекте Уфа Директориясын құру мәжілісіне Алашорда үкіметі тарапынан 12 делегат қатысты. Олар 11 қыркүйекте автономиялық үкімет төрағасы Әлихан Бөкейхановтың және Халел, Жаһанша Досмұхамедовтер (Орал), Бақтыгерей Құлманов, Уәлитхан Танашев (Бөкей ордасы), Сағындық Досжанов (Орынбор), Есенғали Тұрмұхамедов, Бижан Жанқадамов (Ақтөбе), сондай-ақ Ахмет Бірімжанов (Торғай), Әлімхан Ермеков, Мұхаметжан Тынышбаев (Жетісу) сияқты үкімет мүшелерінің катысуымен төтенше мәжіліс өткізді.

Мәжілісте Алаш автономиясының жергілікті басқару жүйесі туралы мәселені талқылап, бұрынғы «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметін тарату, оның орнына Алашорданың Батыс бөлімін құру туралы шешім шығарды. Ол ресми түрде «Алаш автономиясының батыс бөлігін басқару жөніндегі бөлімше» деп аталды. Оның төрағалығына Ж.Досмұхамедұлы сайланды. Алашорданың Батыс бөлімінің әкімшілік құзіретіне бұрынғы «Ойыл уәлаятының» жеріне коса Бөкей ордасының, Ақтөбе, Ырғыз уездерінің (Закаспий облысы) аумағы кірді. Яғии Уфа мәжілісінің шешімінен кейін бұрын «облыстық қазақ комитеті», «Ойыл уәлаяты» аталған Күнбатыс Алашорданың жер аумағы 2 есе өсіп, тұрғын халқының жалпы саны 1,5 млн. Адамға жетті. Алашорда үкіметінің батыс қанаты – Күнбатыс Алашордасының орталығы болған Жымпиты селосында Алаш тарихымен байланысты бірнеше ғимарат сақталған. Оның бірі – Күнбатыс Алашорданың кеңсесі, екіншісі – XIX ғасырға тиесілі мұсылмандар мешіті. Алаш жұрты азаттыққа қол созған 1917-1918 жылдары Алашорданың батыс қанаты ең ұзақ: 19 ай – 578 күн бойы өмір сүрген. Бүгінде Жымпиты ауылында Алаш аллеясы, Алашорда музейі жұмыс істейді.

Қашқынбаев Иса (Ғайса) Таумышұлы – Батыс Алашорда қайраткері, алғашқы қазақ дәрігерлерінің бірі. Иса Қашқынбаев 1891 жылы 15 қыркүйекте Орал облысы, Ілбішін уезі, Құрайлы болысы, 3-ауылында дүниеге келген. Әкесі дәулетті, әрі сауатты кісі болған. Тегі – Байұлына жататын Тана руы.

1903 жылы Қарасу-Шалқар болыстық орыс-қазақ мектебін үздік бітіреді. 1903-1910 жылдары Орал реальдық әскер училищесінде оқиды. Осы училище жанындағы жоғары оқу орнына түсуге мүмкіндік беретін қосымша сыныпты 1911 жылы тәмамдап, 1912 жылы Орынбор халық ағарту округінің сынақ комитетінде ер балалар гимназиясының 8-сыныбы

көлемінде латын тілінен қанағаттанарлық бағаға емтихан тапсырып, құжаттарын Мәскеу университететінің медицина факультетіне жолдайды. Мәскеу университеті қабылдаудан бас тартқан соң сол жылы Қазан университетінің медицина факультетіне түседі. Орал облыстық земство жиынының стипендиясында оқыды. 1-дүниежүзілік соғысқа байланысты 4-5-курстарды бір жылда экстерн бітіріп, 1917 жылы Қазан университетін өте жақсы нәтижемен бітіріп шығады. 1917 жыл Ақпан революциясынан соң Петроград қаласына келіп, саяси оқиғаларға араласты. І Бүкілресейлік мұсылмандар съезі қарсаңында шығыс зиялылары мен саяси қайраткерлерінің арасында Мұсылман аймақтарының болашақ мемлекеттік құрылымдарының унитарлық (Ресейден бөлінбейтін) және федеративтік түзілімін таңдау жөніндегі айтысына қатысады. Наурыздың ортасында Мұсылман қайырымдылық қоғамында өткен жиында Лутфи Исхаки, Сұлтанбек Мәмлиев сияқты татар зиялыларымен бірге федеративтік түзілімді қолдап сөйлейді. Елде саяси оқиғалардың өрістеуіне орай Орынбор қаласына келіп, 1917 ж. сәуірдің басында өткен Торғай және Орал қазақтарының съезіне қатысады. Сәуірдің ортасында өткен І Орал облыстық қазақ съезінің делегаты болады. Съезді құттықтауға келген қазақтың оқыған қыздары Меңдіқыз Шәпенова мен Иса Қашқынбаевтың зайыбы Жамал Дәулетдинқызы Қашқынбаева бастаған қыз-келіншектер тобын съезден шығарып жіберу жөнінде мәселе көтерген дін иелеріне қарсы шығады. Осы кезде Түркістан губерниясында қызмет етсе керек, себебі, 1917 жылы шілдеде өткен І жалпықазақ съезінде Құрылтай жиналысы депутаттығына кандидат ретінде Мұстафа Шоқай, Ғабдірасул Мәмбеевпен бірге Әмудария бөлімінен аталады. Депутаттыққа кандидаттар тізімін жасаған съезд бюросы «Қазақ» газетінің бетінде оған «Жас доктор, жігерлі, білімді, ұлтшыл жігіт» деген мінездеме берді. Шамамен 1917 жылы жазда Орал облыстық земство управасында, оның халық денсаулығын сақтау бөлімінің меңгерушісі А.Генкенің көмекшісі болып істейді. Земство съезін шақыру жөніндегі Жымпиты уездік ұйымдастыру комитетінің жұмысына қатысады. Осы орайда әкімшілік-аумақтық бөліністі ру жігі бойынша жүргізу көзқарасы салдарынан орын алған қақтығыстар тұсында Киев политехника институтының түлегі М.Балтановпен бірге Е.Қасаболатов тобына қарсы шығады. 1917 жылы желтоқсанда өткен ІІ Жалпықазақ съезінде Уақытша Ұлт кеңесі (Алашорда) мүшелігіне кандидат (Ұлт Кеңесі мүшесінің орынбасары) болып сайланды. 1918 жылы қаңтарда Қаратөбеде өткен ІІІ Орал облыстық қазақ съезінде салық мәселесі туралы айтыста Жанша және Халел Досмұхамедовтер тобын қызу қолдайды. Сол жылғы мамырда Жымпитыда өткен ІV Орал облыстық қазақ съезінің делегаты, «Ойыл уәлаятының Уақытша үкіметіне» мүше болып сайланады. Облыстық земство жанындағы үкімет мүшесі ретінде әскери құрама жасақтау, халыққа дәрігерлік, тұрмыстық қызмет көрсету мәселелерімен шұғылданады. 1918 жылы желтоқсандағы Жымпиты Алаш гарнизонының бас көтеруі кезінде өткізілген Батыс Алашорда үкіметі мен облыстық земство басқармасының төтенше мәжілісіне қатысты. Бас көтеруден соң әскери құрамаларды зиялы топ өкілдері мен ел ішіндегі сыйлы адамдардың балаларынан жасақтау, сапалық тұрғыдан жақсарту шараларын колдайды. Батыс Алашорда тізе бүккеннен кейін оның белсенді үкімет мүшелері арасынан Жанша және Халел Досмұхамедовтермен бірге (1920 жылы ақпан айының басында) Орынбор арқылы Мәскеуге жөнелтіледі. Маусым айында кеңес басшылығына табыс етілген Батыс Алашорда үкіметінің қызметі туралы мәлімдемені әзірлегендердің бірі. Сол жылғы 3 маусымдағы БОАК қаулысымен Қазәсревком қызметіне ұсынылады. Қазәсревком бұл ұсынысты негізінен құптағанымен РК(б)П ОК-нің осы мазмұнда жеделхатына Қазақ РК(б)П облыстық комитеті келісім бермейді. Әсіресе 1920 жылы 21 маусымдағы мәжілісінде «әлеумет үшін кауіпті» адам ретінде И.Қашқынбаевты айрықша мінездемемен Заволжье әскери округіне жіберу жөнінде шешім қабылдайды. Алайда, Қазақ халық ағарту комиссариатының ара түсуімен сол жылғы тамыз айында осы органның Түркістан Кеңес республикасындағы уәкілі ретінде Ташкент қаласына жіберіледі. 1920 жылы осында Өлкелік мұсылмандардың фельдшерлік мектебін ұйымдастыруға белсене қатысады. 20-жылдардың аяқ шенінде Орта Азия мемлекеттік университетінің педагогика факультетінде ассистент. 1930 ж. 1 қазанда университет аспиранттары М.Әуезов, Қ.Кемеңгеровпен бірге тұтқындалып, Алматы

қаласына айдалды. Осында Қазақ КСР Біріккен саяси басқармасы комендатурасының арнаулы түрмесіне 32 қайраткерімен бірге қалмалады. «М.Әуезов, Ж.Күдерин, Қ.Кемеңгеровпен бірге қазақ ұлтшылдарының контрреволюциялық ұйымының Ташкенттегі астыртын бөлімшесіне мүше болды» деген айып тағылады. Тергеу қорытындысымен қандай жаза кесілгені әзір белгісіз. Қауіпсіздік органдары архивінде оның үстінен қозғалған істің құжаттары жоқ. Иса Қашқынбаев 30-жылдар ортасында Ташкенттегі Семашко атындағы Функциональдық диагностика институтында бөлім меңгерушісі болады. 1938 жылы 23 сәуірде Өзбек КСР Мемлекеттік қауіпсіздік басқармасы тарапынан ұсталып, «халықаралық буржуазияның реакциялық бөлігіне көмек көрсетті», «контрреволюциялық ұйымға қатысты» деген айыппен қылмыстық жауапкершілікке тартылады. Өзбек КСР ІІХК-ның 1939 жылы 1 желтоқсандағы қаулысымен қылмысы дәлелденбеуі себепті И.Қашқынбаев қамаудан босатылған. Бұдан кейінгі тағдыры белгісіз. 1948 жылы 12 мамырда Ташкент қаласында дүниеден өткен.

Кәрім Жәленұлы 1889 жылы Орал облысы, Жымпиты уезі, Байғұтты болысы, 4-ауылда туған. Батыс Алашорданың қайраткері, әдіскер-математик, қазақтың алғашқы ауылшаруашылық мамандарының бірі.

Үш жылдық орыс-қазақ мектебін, екі сыныптық орыс-қазақ училищесін бітірген. Болыстық басқармада хатшы болып жұмыс істейді. 1905-1908 жылдары Орал шаруашылық мектебін, 1908-1914 жылдары Орал реальдық әскер училищесін бітіреді. Училищеде М.Х.Мырзағалиевпен бірге жастар үйірмесіне қатысады. Жаз айларында Орал қаласы маңындағы Зеленов станицасында бай қазақ Астраханинге жалданып жұмыс істейді. 1914 жылы Воронеж ауылшаруашылық институтына түскен. 1916 жылы Б.Жанқадамов, М.Балтанов, М.Баймұхамедовтармен бірге қазақтан майданға адам алуды кейінге қалдыруды сұрап Петроградқа барған Жайық сырты қазақтары делегациясының құрамында болды. Оқуын аяқтамастан Түркістан генерал-губернаторлығы мен Бүкілресей Земство одағының және «Қазақ» газеті маңындағы ұлт зиялыларының шақыруымен тылдағы қазақ жігіттеріне жөн-жоба көрсететін мыңбасы, жүзбасы оқығандардың қатарында Батыс майданына келіп, осындағы 9 қос (жұмыс дружинасы) Кіші жүз жігіттеріне басшылық етуге қатысқан. Сол жылы наурыз-сәуір айларында Жайық сырты қазақтары управасының шақыруымен І Қазақ Орал облыстық съезіне әзірлік жұмыстарына қатысады. 1917 жылы сәуірдің басында Орынборда өткен Торғай және Орал облысы қазақтары съезінің делегаты. 1917 жылы сәуірдегі І Қазақ Орал облыстық съезінде Жайық сырты қазақ комитетіне мүше болып сайланған. Осы жылы мамырда Мәскеуде өткен Бүкілресейлік Мұсылмандар съезіне қатысады. Сәл кейінірек Жымпиты уездік атқару комитетінің төрағасы болып, осы қызметте жүріп, Уақытша үкіметтің 1917 жылы маусымдағы бұратана ұлттарға жергілікті басқару билігін земство жолымен беру жоспарында көрсетілген, қыстау бойынша уездік сайлау тізімін жасау тәртібіне орай бұрынғы әкімшілік бірліктерді қайта межелеу, саны аз руларды өз алдына болыс, ауыл етіп қоныстандыру жұмыстарын жүргізген.

Жайықтың сол жағалауындағы құнарлы жерлерді қазақтардан қайтарып алу мәселесін Құрылтай жиналысы негізінде, қазақтарды жерге орналастырып барып шешу жағында болды. 1918 жылы қыста Қаратөбеде өткен ІІІ Қазақ Орал облыстық съезінде кедейлерге салынатын салық ауыртпалығын жеңілдету үшін салықты түтін басына емес, ауыл-ауыл, қауым-қауым бойынша бөліп салуды ұсынған Ғ.Әлібеков тобын қолдайды. Өзге мәселелер бойынша Жанша және Халел Досмұхамедовтер жағында қалады. Осы кезеңде үйде қару сақтағаны үшін Казак Войско үкіметі тарапынан тұтқындалған Е.Қасаболатовты, Ә.Әлібековті, М.Х.Мырзағалиевті кепіл болып босатып алды. 1918 жылы бас кезінде өткен Орал большевиктері съезінен кейін большевиктер іс-әрекетінің жүгенсіз, анархияшыл сипатын әшкерелеп, оларға жақтас болғандар революциялық заң жолымен қатаң жазаланатыны жөнінде облатком бұйрығын шығарды. Оралда оқитын қазақ жастарының мәдени-ағарту, өзара көмек көрсету бағытындағы «Ақ ниет» ұйымының құрылтай жиналысына қатысып, ұйымға қолдау көрсетті. Ұйымды құрушы А.Арыстанов, Б.Бейсенов, А.Арғыншиев, Ғ.Ниязов, С.Жетімеков, Ө.Ипмағамбетов секілді жастарға қамқорлық

жасады. 1918 жылы қаңтарда Орал қаласында қайыра өткен облыстық земство басқармасын сайлау кезінде облземуправа төрағасы Х.Досмұхамедовке орынбасар болып сайланды. 1918 жылы наурыз-сәуірде К.Жәленов және Х.Досмұхамедовтер басқарған делегация құрамында Мәскеуге барып, Совнарком Кіші коллегиясында екі жақты келісім-шарт әзірлеу ісіне қатысты. 1918 жылы 21 мамырда Жымпитыда өткен IV Қазақ Орал облыстық съезінде съезд президиумына хатшы болып сайланды. Ойыл уәлаяты құрылғаннан кейін Жымпиты уездік земство басқармасының төрағасы қызметін атқарды. Облыстық және уездік деңгейдегі земство басшысы кезінде Алаш милициясын, кейін Батыс Алашорда Халық әскерін жасақтау ісін ұйымдастырушылардың бірі болды. Батыс Алаш-Орда тізе бүккеннен кейін оның ең беделді қайраткерлерінің бірі ретінде Қазақстаннан аулақтатылып, 1920 жылы басында К.Жәленов және Х.Досмұхамедовтермен бірге Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті қарамағына жіберілді. Батыс Алаш-Орда басшылары атынан Кеңес үкіметі басшылығына тапсырылған Батыс Алашорда үкіметінің қызметі жайындағы хат-баяндаманы әзірлеп, оған қол қойғандардың қатарында болды. 1920 жылы маусымда БОАК шешімімен Орынборға, Қазәсревком қарамағына қызметке пайдалануға жіберілді. Қазәсревком Президиумының хатшысы болып істеді (1920, маусым – 1920, тамыз). 1920 жылы қыркүйекте Қазақ Халық ағарту комиссариатының қатынас қағазымен, Түркістан Кеңес Республикасының төрағасы Т.Рысқұловтың сұрауына орай Түркреспубликасы қарамағына қызметке орналасты. 1920-1923 жылдар аралығында Ташкенттегі Қазақ ағарту Агрономия бөлімінде оқытушы, Түркреспубликасы Жер Халкомының мүшесі болды. 1920 жылы тамызда Түрк республикасы Халық ағарту комиссариаты жанынан Х.Досмұхамедов ұйымдастырған Білім комиссиясының жұмысына қатысты. I және II басқыш мектептеріне арналған физика оқулығын және арифметика оқулығының екінші бөлімін жазумен айналысты. Соңғы оқулықты 1923 жылы Ташкентте «Есеп тану» деген атпен жарыққа шығарды. 1923 жылдың басында Х. Досмұхамедов, проф. А.Шмидт, Ә.Диваев, М.Жұмабаев, Н.Архангельскиймен бірге «Талап» қазақ мәдениетін көркейтушілер қауымын құрысты. Сол жылы қыста Мәскеу ауылшаруашылық кооператив институтына оқуға кетуіне байланысты «Талап» қауымы басқармасының құрамына енген жоқ. Өмірінің Ташкент кезеңінде Жәленовтың қаламынан «Химия өзгерістері», «Қазақ-қырғыз мектептері» («Сана», 1923, №1), «Емшек баласын асыраудың һәм тәрбиелеудің реті», «Өсімдіктердің түзілісі» («Шолпан», 1923, №4-5; «Шолпан», 1923, №6-8) мақалалары туды. 1921-1922 жылдары Қазақстандағы ашаршылыққа байланысты өткен қазақ зиялыларының Ташкент кеңесіне қатысты. 1924 жылы Орал губерниялық жоспарлау комитетінде ауыл шаруашылығы секциясының меңгерушісі. 1924-1925 жылдары латын әліппесін тарату жөніндегі қоғам жарғысын жасады. Белсенді қызметкерлер жиналысында бір ауыздан қабылданған жарғы негізінде құрылған латын әліппесі жөніндегі комитетке мүше болды. Кейінірек Гурьев округтік мемлекеттік жоспарлау комитетінде жұмыс істеді. 1929 жылы 8 қаңтарда БМСБ Гурьев округтік бөлімшесі тарапынан тұтқындалып, 1930 жылы сәуірде 5 жылға Воронежге жер аударылды. Жазаны өтеп келгеннен кейін 1937 жылы қайта тұтқындалып, 1938 жылы 26 ақпанда атылды. К.Жәленовтің есімі 1988 жылы қарашада аяқталды.

Беркінғали Атшыбаев - Батыс Алашорданың белгілі қайраткері, 1897 жылы Гурьев уезінің Қазабек болысының Миялы ауылында дүниеге келген. Ол - қазақтың тұңғыш мұнай барлаушы геологі. Арғы атасы Қазыбек белгілі би болған екен. Өз атасы Атшыбай 1869-1870 жылдары кіші жүз қазақтарының көтерілісінде қол бастаған батыр болған. Әкесі Мұқаш көзі ашық, саудамда шұғылданған дәулетті адам екен. Шеркеш руынан шыққан. 1905 жылы Есбол болысындағы орыс-қазақ мектебін, ал 1908 жылы Гурьевтегі екіжылдық Романов орыс-қазақ училищесін бітіреді. 1909жылдан 1916 жылға дейін Орал нақты әскери училищесінде оқиды. Беркінғали Атшыбаев Бірінші дүниежүзілік соғыста капитан шенімен майдан даласындағы ұрысқа қатысқан. Соғыстан келгеннен кейін Алашорданың Батыс бөлімінің жұмысына араласады.

Орал облысы қазақтарының IV съезіндегі ұсынысы бойынша Беркінғали Атшыбаев 1918 жылы Жымпитыда ашылған офицерлер дайындайтын алты айлық кадет училищесіне оқуға түседі. Прапорщик шенін алып шыққан Беркінғали Атшыбаев Алашорданың Батыс бөлімін басқару бөлімінің бас қолбасшысы болып тағайындалады. Өзінің ұйымдастыру жұмысына айрықша бейімділігі, әртүрлі деңгейдегі адамдармен байланыс орната білуі, дипломатиялық қабілеті, туындаған мәселені дер кезінде шеше білуі, әрқашан өзара тиімді келісім құрып, оны ұсына алуы, қандай жағдайда да тығырықтан шығар жол таба білетін қасиеті арқасында Беркінғали Алаш әскерін азық-түлік, киім-кешек, керек-жарақ, оқ-дәрі сияқты қажеттіліктермен қамтамасыз етуге айтарлықтай үлес қосқан. Мәселен, Батыс Сібір әскерімен және Батыс Сібірдегі британ өкілдігімен қарым-қатынасты жолға қойып, үнемі байланыс жасап отырған. 1919 жылдың соңында Форт-Александровск порты арқылы британдық техниканы жеткізу ісін ұйымдастырған. Қаржылық хаос пен гиперинфляция болып тұрған кезде ол жергілікті қазақтар мен Сібірдің оңтүстік-батысындағы астық өсіретін аудандардың кооперативтерімен тиімді айырбас жасасқан. Орал, Қаратөбе, Нефть, Ілбішін базарларында Қызылқоға мен Сағыздың уездік земствосы арқылы сауда және айырбас жасауға мүмкіндік берген.

Алашорда үкіметі тарағаннан кейін Беркінғали Атшыбаев та Алашорданың Батыс бөлімінің көшбасшылары қатарында (барлығы бес адам) «оқшауланып», Мәскеуге жөнелтіледі. Жаһанша және Халел Досмұхамедовтармен бірге Алашорданың Батыс бөлімінің қызметі туралы кеңес өкіметінің басшыларына хат жазды. 1920 жылыАлашорданың қызмет бағытын нақтылау нәтижесінде Алаш қозғалысының мүшелері мен қатысушыларына екінші амнистия жарияланған болатын.

Қайтып келгеннен кейін Орынборда Қазревком ішкі істер бөлімінде іс жүргізуші, артынша азаматтық істер бөлімінің меңгерушісі қызметтерін атқарады. 1921 жылдың күзінде Түркістанда азық-түлікпен қамтамасыз ету жөніндегі төтенше уәкіл болып тағайындалады. Ташкенттке жетіп, ашаршылықтан қиналып жатқан халыққа көмек жинап, қайырымдылық акциясын ұйымдастырды. 1921 жылы қарашада үйсіз-күйсіз 400 қазақ баласын тиеген санитарлық пойыз Самарқанға жол тартты, ал Қазақстанның солтүстік аудандарында 5000 пұт астық жеткізілді.

1928 жылы Беркінғали Атшыбаев Мәскеу тау-кен академиясына, мұнай факультетінің геологиялық бөліміне оқуға түседі. Алайда, 1930 жылы «алашордашы», «жат элемент» болғаны үшін оқудан шығарылады. Гурьевке қайта келген соң, «Ембімұнай» тресінің геологиялық барлау басқармасында картография бөлімінің бастығы болып жұмыс істейді. Оқуын толық бітірмесе де, алған біліміне жауапкершілігі мен қабілетін қосып, табыс алып келеді.

Беркінғали Атшыбаев мұнай барлаудың инновациялық тәсілдердін (геофизикалық тәсілін, микропалеон-тологиялық деректерді анализ жасау әдісі) қолдана отырып мұнай көзі болуы ықтимал жерлердің геологиялық картасын жасаған. 1931 жылы өзі жетекшілік еткен геологиялық зерттеу нәтижесінде Мұнайлы, Ескене, Алтыкөл мұнай кен орындарын ашады. 1933 жылы Қондыбай кен орнының бірінші геологиялық картасын жасап шығады. Кейіннен, 1934 жылы Жолдыбайдағы мұнайдың қабаттық құрылымын анықтаған. 1935-1936 жылдары Беркінғали Атшыбаевтың қатысуымен Құлсары, Шонай, Төлес, Дүйсеке, Қарашүңгіл кен орындарында кешенді геофизикалық іздеу жұмыстары жүргізілген.

1937 жылы қазан айында «Эмбанефть» тресі бойынша Беркінғали Атшыбаевқа «Х. Ақботин, Т.Иманғазиевтармен бірге І.М.Құрамысовтың алашордашыл, контрреволюциялық ұйымына қатысы бар» деген айып тағылып тұтқындалады. Беркінғали Атшыбаевты Оралға депортациялаған, одан кейінгі тағдыры белгісіз. Абақтыдағы түрме ауруханасында қайтыс болған деген қауесет бар.

1957 жылы 6 желтоқсанда Беркінғали Атшыбаев Оңтүстік-Орал әскери округы әскери прокуратурасының қаулысымен ақталды.

Жаһанша Досмұхамедов – заңгер, адвокат, судья, прокурор, юстиция генералы. Жаһанша Досмұхамедов(1887-1938) Орал облысы Жымпиты ауданының Қарақұдық

ауылында дүниеге келген. Руы – тана, Қарақұнан. Әкесі Досмұхамед – өңірге аты мәлім, дәулетті, көзі ашық кісі болса, шешесі Мыжық та (Ж. Ақбаевтың кітабында Рабиға деп көрсетілген) – әйгілі Сырым Датұлының ұрпағы, ауыл-аймаққа беделді, ағайынға қадірлі, кедей-кепшікке қайырымды жан болған.

«Уральский листок» газетіне мақаласы 1911 жылы жарық көрген. «Несколько слов о киргизском (казакском) обычном праве и народном суде» («Қазақтың әдет заңдары және халық соты туралы бір ауыз сөз») деген мақаласында қазақ халқының әдет-ғұрып, құқықтық мәдениетін талдайды. Этнолог, заңгер-ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасай отырып жазылған бұл мақала – Жаһаншаның заңгер, сарапшы, публицист, патриоттық қырлары ұштаса көрініс тапқан тұңғыш еңбегі десе болады. Бұл мақала орыс билігіне ашық күндегі найзағайдай әсер етті. Белгілі Алаштанушы ғалым Дәметкен Сүлейменова ның айтуынша, Жаһаншаның осы мақаласы шыққан газет бүкіл Қазақстан аумағында жойылған, тіпті архивтерде де сақталмаған.

1916 жылы Б.Қаратаев, Ж.Сейдалинмен бірге Петроградқа арнайы сапар шегіп, төртінші Мемлекеттік дума алдында қазақ жігіттерін тыл жұмысына алуды шегере тұруды мәселе қылып көтерген. Томск қаласында округ прокурорының-жолдасы орынбасары болып жүріп, адвокаттық жұмысты да қоса атқарады. Жаһанша – Омск, Троицк, Санкт-Петербург қалаларында өткен көптеген сот процесіне адвокат ретінде қатысып, жеңіп шығады. Заңға жетістігіне қоса ел ауызында да сақталған, көркем әдебиетте де хатталған («Алашорда көсемдерінің ішінде жұртты сөзбен ерітіп әкететін айрықша екі кісі бар. Бірі – Міржақып Дулатұлы, бірі – Жаһанша Досмұхамедұлы» С.Сейфуллин «Тар жол тайғақ кешу») шешендік қабілеті оның алдынан жоғары мансап мүмкіндіктерін ашады.

1917 жылдың сәуірінде өткен облыстық бірінші қазақ сиезінде осы жиынға қатысқан 800 делегат тарапынан бір ауыздан сиез төрағасы болып сайланды. Жаһанша сиездегі сөзінде: «Біздің мақсатымыз – ел билеуді халықтың өз қолына беру, қазақ халқы автономияға ие болып, алдағы уақытта тағдырын өз қолына алады. Қалың қазақты аяусыз қанаған патша орнынан түсті. Ендігі жерде қазақты – елдің тұрмысын, тілін, мінез-құлқын, әдет-ғұрпын білетіндер ғана басқарады. Осыған байланысты қалай болғанда да біз Ресейден автономия алуға тиістіміз», - деп мәлімдеді. Халықты басқару Жаһанша әзірлеген ереже бойынша жүреді деп шешіліп, жергілікті басқару құрылымы белгіленіп, тұрақты қазақ комитеті сайланды.

Жаһаншаның рухани, саяси абырой-беделінің жоғарылығы сонша, онымен ел де, жау да, қазақ та, орыс та, ақ та, казакта санасты, тіпті Алашорданы бітпес дұшпан санайтын большевиктер арасында да оған оңқабақ, тілеулес адамдар баршылық болды. Мысалы, І.Жансүгіров келтірген дерекке сай, Ораз Исаев (Қазақстан Халкомы кеңесінің төрағасы, КСРО БОАК және ОАК төралқасының мүшесі) Ілиястың Жанша Досмұхамедұлына әжуалап, аяр, қорқақ, халық жауы етіп сипаттаған «Атвокад Там» фельетонын айыптайды. «Жаһанша Досмұхамедұлы – саналы өмірін патшалы Ресейдің және қазіргі Кеңес өкіметінің отарлау саясатына қарсы күреске арнады. Әзірге олар талқандалғанмен, алайда дұрыс пайымдайтын қазақтың санасын да идеясы өмір сүреді, Алаш Орда әлі Кеңес өкіметі және коммунистер партиясымен өзінің мақсатына жету үшін күрес жүргізуде»,-деп Алашорданың дербес қазақ мемлекетін құрудағы рөлі мен күресіне оң баға береді.

1922-1924 жылдары Ташкенттегі қазақ зиялылары Білім комиссиясы жанынан құрған «Талап» мәдени-ағарту қауымының тапсыруымен «Жауыздық низамы» деген атпен қазақ тіліндегі алғашқы кеңестік Қылмыстық кодекстің әзірледі. Бұндай жауапты іс Жаһанша Досмұхамедұлына оның заңгерлік біліктілігі, сондай-ақ аудармашылық қабілеті ескеріліп, жүктелсе керек.

Жаһанша Досмұхамедұлының аудармашылық қарымы Сәбит Мұқановтың «Жұмбақ жалау» («Ботагөз») романын орыс тіліне аударып, туындыны көпұлтты советтік оқырмандармен қауыштыруы арқылы да білінеді.

1932 жылы 20 сәуірде «үштіктің» қаулысымен 15 адам концлагерьге (Воронеж) 5 жыл мерзімге қамауға алынады. Содан кейін концлагерь жазасы 5 жыл мерзімге орталыққа

айдаумен ауыстырылды. Х. Досмұхамедовке, Ж Досмұхамедовке, М.Тынышбаевқа, Ж. Ақбаевқа, Қ. Кемеңгеровке, Ж. Күдеринге және тағы басқаларға осындай үкім кесілді.

Жаһанша Досмұхамедұлына «1921 жылы Ташкентте М. Тынышпаев пен бірге астыртын ұйым құрды және 1930 жылдары Кеңес үкіметіне қарсы қимыл жасады» деп айып тағылды.

Ж. Досмұхамедов 1938 жылғы 16 шілдеде НКВД-нің Мәскеу облыстық басқармасы жанындағы «үштіктің» үкімімен ату жазасына кесіледі. Бұл үкім 1938 жылы 3 тамызда Мәскеудің Бутово полигонында орындалды.

Халел Досмұхамедов (24 сәуір, 1883–19 тамыз, 1939) – 20 ғасырдың басында қалыптасқан қазақтың демократиялық интеллигенциясының аса көрнекті өкілдерінің бірі, дәрігер, ұстаз әрі ғалым. Мамандығы дәрігер бола тұрса да, қоғам өмірінің сан салалы мәселелеріне араласқан көп қырлы дарын: саяси және қоғам қайраткері, тарихшы, табиғаттанушы, тілтанушы, әдебиетші, ауыз әдебиетінің сирек үлгілерін жинап, насихаттаушы, шебер аудармашы. Халел Досмұхамедов Орал облысы, Гурьев уезі, Тайсойған қыстағында дүниеге келген. Отбасында он баланың үшіншісі. Басқа деректерде Досмұхамед пен Әйкен бір қыз, төрт ұл сүйген. Байұлы тайпасының Беріш руынан шыққан.

1894 жылы бастауыш мектепті бітіріп, Орал казактарының нақты пәндер мектебінің дайындық сыныбына түсті. Орыс тілін меңгеріп, тұңғыш оқушы ретінде сыныптан сыныпқа көшіп отырды. 1903 жылы Халел Санкт-Петербург императорлық әскери-медицина академиясына оқуға түсті. Ол астанаға төңкеріс қарсаңында, елдің саяси өмірі қайнай бастаған тұста келді. Кейінірек өзі бұл кезең жайында былай деп еске алады: «Студенттік алақұйын өмірге араласып кеттім. Саяси-ағартушылық бағытында білім алуға ашкөздік пен кірістім, түрлі саяси партияның бағдарламалары мен талаптарымен таныстым… Бірақ сол саяси партиялардың бірде-бір бағдарламасы мені, мені ғана емес, басқа да қазақ студенттерін қанағаттандыра алмады. Социал-демократтар тек жұмысшылар жайлы, ал социалистік революционерлер шаруалар туралы айтатын. Жергілікті автономия жөнінде жақ ашпайтын. Кадеттер орыс халқының ұлылығын жырлағанмен, басқа халықтар туралы бір ауыз сөз айтуға жарамайтын, ойшылдар сырттан келгендердің мүйіздеумен айналысты. Милюковтың бір баяндамасында айтқан сөзі есімнен кетпейді <…> Ол патша үкіметі сырттан келгендерді сырттан келгендерді дөрекі түрде шімірікпей қарайтынын айтқан еді».

Халел Досмұхамедұлы бірнеше тілді жетік меңгерді. Атап айтқанда, ол қазақ пен орыс тілін былай қойғанда, көне түрік тілі мен неміс тілінде еркін сөйлеген, латын мен француз тілін жақсы дәрежеде меңгерді. Ол қазақ тілінің үндесу заңын (сингормонизм) зерттеген алғашқы лингвист, тамаша фольклорист және этнограф, тарихқа тақырыптарға да қалам тартқан зерделі зерттеуші болды. Халқымыз ұлы ақындар Махамбет Өтемісұлы мен Мұрат Мөңкеұлының шығармаларының кейінгі ұрпаққа аман-есен жеткені үшін Халел Досмұхамедұлына қарыздар.

1917-1920 жылдары қоғамдық-саяси қызметі Алаш қозғалысымен тікелей байланысты болған Халел Досмұхамедұлы он жылдай уақыт қана (1920-1929 жылдар) белсенді ғылыми және ғылыми-ұйымдастырушылық қызметпен айналысты.

Қазақстан мен Түркістанның жоғары оқу орындары мен мектептері үшін жазған, жариялап үлгерген оқулықтар мен оқу құралдарын атап шығудың өзі оңай шаруа емес. Олардың қатарынан «Табиғат тану», «Адамның тән тірлігі» («Анатомия»), «Жануарлар» («Зоология»), «Оқушылардың саулығын сақтау» («Гигиена») сияқты оқу құралдарын бірінші кезекте атау лазым, өйткені бұлар өз саласында ізашар, көш бастаушы еңбектер еді.

Сонымен қатар қазақ халқының ғылыми таным өрісін кеңейту мақсатында Ю.Вагнердің «Рассказы о том, как устроено и работает наше тело» («Дене бітімі мен оның жұмысы туралы әңгімелер») және «Рассказы о том, как живут и устроены расстения» («Өсімдіктердің жаратылысы мен тіршілігі туралы әңгімелер») атты кітаптарын қазақ тіліне аударып, бастырып шығарған. «Шернияз шешен» (1925), «Исатай-Махамбет» (1925), «Алаш не сөз» еңбектерін, Нысанбай жыраудың «Кенесары-Наурызбай» (1923) жинағын

шығарады. Халел Досмұхамедов отандық педагогиканың теориялық негізін қалап, этнопедагогика және этнопсихология мәселесімен айналысты.

«Тіл – халықтың жаны», «Тілін жоғалтқан халықты халық деп атауға болмайды», «Тілін жоғалтқан халық өзін де жоғалтады», «Мәдениетке ұмтылған адамдар тілді байытады» деген ескерту іспетті сөздер жазып қалдырған.

Халел Досмұхамедов 58-10, 58-11 – баптары бойынша сотталады. Айдауда жүрген кезінде туберкулез дертіне шалдығады. 1938 жылы 26 шілдеде Халел Досмұхамедов қайта қамауға алынады. 1939 жылы 24 сәуірде Алматыда әскери трибунал атуға үкім шығарады. Алайда, үкім орындалмайды, себебі, сотталушы Алматыдағы түрме ауруханасында көз жұмады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қашқынбаев Иса // Алаш. Алашорда: энциклопедия / құраст. Ғ.Әнес., С. Смағұлова. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – Б.223-225

2. Қашқынбаев Иса // Тілешов Е., Қамзабекұлы Д. Алаш қозғалысы: энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Сардар, 2014. – Б.268-270

3. Абдуллаев Қ. Азапты жылдардың азаматтары // Денсаулық. – 2002. – № 6. – Б.20-22

4. Жәленов Кәрім // Тілешов Е, Қамзабекұлы Д. Алаш қозғалысы: энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Сардар, 2014. – Б.189-192

5. Алаш. Алашорда: энциклопедия / құраст.: Ғ.Әнес, С.Смағұлова.- Алматы: Арыс баспасы, 2009. – Б.169-171

6. Ұлт көшбасшылары / құраст.: А.Мұстояпова.-Алматы: Дарын баспасы, 2023. – Б.116-122; 138-142; 203-205;

7. Алаш заңгерлері / құраст.: А.Құспан.-Алматы: Отбасы баспасы, 2023, - Б. 221-237;

8. Халел Досмұхамедұлы және оның өмірі мен шығармашылығы / құраст.: К.Нұрпейісов, М.Құлкенов, Б.Хабижанов, А.Мектепов.-Алматы, «Санат», 1996;

УДК 314.06

ОСОБЕННОСТИ ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ НА ПРИМЕРЕ ТАТАРСКОГО ЭТНОСА СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Тургунова Асем Кинжибаевна
(kakpanova@mail.ru)
Старший преподаватель, магистр
Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева
Петропавловск, Республика Казахстан

Демографическая политика занимает важное место в социальной и экономической сферах государства, так как влияет на уровень экономики и развития народонаселения. Качественные и количественные характеристики населения (численность, структура, национальный состав и другие) характеризуют демографическую политику государства, определяя демографическое состояние и процессы, происходящие в государстве.

В настоящее время, самостоятельной областью знаний в системе общественных наук принадлежит исторической демографии, одной из направлений которой является изучение динамики численности населения, миграции, состав, плотность и другие.

Опираясь на статистические данные, исторические источники, необходимо изучать полиэтнический состав населения и научно доказывать единство и мирное сосуществование всех этносов в нашем государстве. Следовательно, национальная политика, проводимая государством, направлена на доброжелательные отношения между этносами, на укрепление социальной обстановки, на терпимость и толерантность народов Казахстана. На

сегодняшний день, вопросы истории и географии этносов и межэтнические отношения особенно актуальны, в связи с происходящими событиями в мире.

В советский период демографическое развитие Казахстана практически не исследовалось, а рассматривалось лишь в контексте событий и перемен всего советского государства [1, с.433-434]

Рассматривая демографические показатели страны, важно выделить национальный состав населения, формирование которого связано с историческим прошлым, начиная с процесса присоединения Казахстана к России, проведение переселенческой политики, депортации народов, поднятия целины.

В 1897 году состоялась первая Всеобщая перепись населения Российской империи. Согласно данной переписи, казахов составляло большинство - 3 392,7 тыс. чел. (81,7%), всего на территории Казахстана проживало более 60 национальностей: русские - 454,4 тыс. (10,9%), украинцы - 79,5 тыс. (1,9%), татары - 55,9 тыс. (1,34%), уйгуры - 55,8 тыс. (1,34%), узбеки - 29,5 тыс. чел. (0,75%) и т.д. [2]

Численность населения Казахстана на 01.01. 2024 г- 20 033 546 чел, а в Северо-Казахстанской области составляет - 530 124 чел. [3].

Сегодня в Казахстане проживают представители 124 национальностей, большинство составляют казахи (70.6%), далее русские - 3 000 611, узбеки - 643 363, украинцы -380 226, уйгуры - 297 138, немцы - 225 345, татары - 219 153 и другие национальности [там же].

Одной из многочисленных диаспор является татарская диаспора, на начало 2023 г. численность татарского этноса составляла - 219 153 чел., из них в Северо-Казахстанской области проживает - 11 804 чел. [2].

Формирование нации татар приходится на вторую половину XIX в.- начало XXв, когда был выбран самый распространенный этноним. Впервые этноним «татар» появился еще в VI–IX вв. среди монгольских и тюркских племен. Русское население называли «татарами» население Золотой Орды, с этого периода был усвоен этноним «татар» [4, с.16].

Кыпчакское племенное объединение - булгары, создавшие Волжско-Камскую Булгарию (просуществовавшую до 1236 года) сыграли основную роль в формировании этноса [5].

Сложение волго-уральских татар берет начало с оформления этнической общности казанских татар, создавших Казанское ханство (В XIV – середине XVI вв) и с касимовских татар, создавшие Касимовское ханства (середина XVв)

Потомками золотоордынских групп являются астраханские татары. Сибирские татары являлись сложением этнических групп кыпчакского и ногайско-кыпчакского происхождения [там же]. Таким образом, консолидация в единый этнос сибирских, астраханских и волго-уральских татар приходится вторую половину XIX в.- начало XXв.

Татарская слобода в 1 пол. XVII века формируется в Уральске. К середине XVIII в численность татар составляла 1/3. Так татары служили у казахских ханов писарями и переводчиками, открывали школы, где обучались татарские и казахские дети, также занимались торговлей, ремеслом, земледелием.

В Северо-Казахстанской области первое татарское поселение было основано в 1786 году крестьянином Мавлютом Валгузиным и названо Мамлюткой. С 1932 году село Мамлютка становится районным центром (Мамлютский район) , а с 1969 году - городом районного значения.

Петропавловск, являясь важным торговым центром с конца XVIII в., привлекал купцов, здесь торговали татарские купцы Ясупов, Мамлютов, Абдрашитов и другие. Так же, татары играли важную роль в социально-экономической, духовной и общественной жизни области.

Согласно данным всеобщей переписи 1897 года, на территории Казахстана проживало около 56 тысяч татар, а в Петропавловске насчитывалось - 6129 человек, что составляло 1/3 населения города. Так, среди них были: потомственные дворяне - 100 чел, купеческие семьи - 300 (из 450), которым принадлежали важные объекты, такие мельница «Мукомол» и

мыловаренный завод (Муратов, Тюменев, Давлеткильдеев), кожевенный и маслодельный заводы (Акчурин), салотопленный завод (Янгуразов), шерстомойные заводы (Вагапов и Шафеев) [6, с. 36].

В начале XX века происходит сокращение численности населения, связанное с революциями, Гражданской войной и голодом. Так, по альтернативным подсчетам казахстанского демографа А. Н. Алексеенко, в 1926 году в Казахстане проживало лишь 62 200 татар [7]. Согласно, данным переписи населения численность татар сократилась на 17 642 человек или на 18,4%, составив 79 758 человек (1,3%)

Процессы коллективизации, индустриализации, депортации народов, политические репрессии оказали свое влияние, так согласно Всесоюзной переписи населения 1939 г в Казахстане проживало 108127 татар, что составляло 1,8% от общего % населения [8].

С освоением целинных и залежный земель связан новый приток татарского населения так, к 1959 году численность татар составляла уже 191690 человек [там же].

Рассмотрим изменение численности татар в Северо-Казахстанской области за последние 3 года (данные представлены на начало 2021 года и начало 2023 года), согласно данным Бюро Национальной статистики РК. Динамика изменения численности татар в СКО в 2021 – 2023 гг представлена в виде диаграммы 1.



Как видно, из данной диаграммы в 2023 году по сравнению с 2021 годом число татар увеличилось на 60 человек (в 2021 году - 11 744 чел, в 2023 году - 11 804 чел). Увеличение численности татар наблюдается в г. Петропавловск, Есильском районе, Кызылжарском районе, районе Шал акына, Тимирязевском районе, тогда как уменьшение происходит в айыртауском районе, районе г. Мусрепова, Уалихавновском районе. Наибольшее число татар, по состоянию на начало 2023 года, проживает в г. Петропавловск – 6838 чел , Мамлютском районе –1 160, Кызылжарском -794чел., Айыртауский район – 511, район им.Г. Мусрепова – 551 чел. Наименьшее число татар проживает Есильском районе – 133, районе Шал Акына – 177 чел, Уалихановском – 164 чел. Татары численность от 200 до 600 чел. проживают в следующих районах: Тайыншинский, Аккайынский, М.Жумабаева [3]. Данная неравномерность расселения татарского населения объясняется ходом заселения районов в историческом времени, так татары участвовали в заложении крепости Петра и Павла

(г.Петропавловск), в Мамлютском районе было заложено первое поселение. Несмотря на внутренние миграционные потоки сохраняется тенденция проживания в районах области.

Таким образом, тататарскоре население одно из многочисленных и исторически сложившихся этнических групп в Казахстане. На сегодняшний день, татары придерживаются традиций, соблюдают обряды, готовят национальные блюда, имеют богатую национальную одежду и инвентарь.

Татары играли важную роль в общественной жизни, татарским купцам принадлежали основные заводы, они строили мечети, были учителями. В настоящее время, число татар в области увеличивается, однако остается тенденция сохранения проживания их в районах области.

Список использованных источников:

1. Уалтаева А. проблемы демографии в трудах М.К. Козыбаева. сб. Вопросы Манашеведения: научная серия/ Сост. С. Омирбаев, Т.Шанбай, А. Ибраева, 2-т. – Петропавловск. 2018-472 с.

2. https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9313/ Население Казахстана в 1917-1939 гг.

3. https://stat.gov.kz/ru/industries/social Бюро национальной статистики Агенства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан.

4. Хайруллин Г. Т., Хамидуллин А. Г. Татары. – Алматы: Білім, 1998. – С.14 - 24.

5. https://assembly.kz/ru/ethnos/ru/tatary Ассамблея народа Казахстана

6. Махмутов З.А. Татары г. Петропавловска и Северо-Казахстанской области: история и этнические процессы. Казань, 2015.- 156с

7. https://assembly.kz/analitika/tatary-kazakhstana-mnogovekovaya-istoriya-druzhby-i-obshchnosti/ Татары Казахстана: многовековая история дружбы и общности

8. https://stat.gov.kz/region/264023/statistical_information/industry/5961 Демографическая статистика.

СОДЕРЖАНИЕ

ПЛЕНАРЛЫҚ СЕССИЯ

ПЛЕНАРНАЯ СЕССИЯ

PLENARY SESSION

Босхомджиев М.В. ФИКСАЦИЯ ЭПОСА «ДЖАНГАР» ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА: НА ПРИМЕРЕ ДЕРБЕТСКИХ ДЖАНГАРЧИ КАЛМЫКИИ **3**
Khudaybergenov T., Abrarov R. SMART CITY, SENSOR INFRASTRUCTURE MONITORING SYSTEM **8**
Бекова Г.Т. БҮГІНГІ КҮН - КЕШЕГІНІҢ ЖЕМІСІ, ЕРТЕҢГІНІҢ ӨРКЕНІ: ҒЫЛЫМДАҒЫ ЖАСТАРДЫҢ РӨЛІ **11**
Явуз Н. ОРХУН АЛМАСУ БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ ЖАЛПЫ ШЕҢБЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҮРІК ӘЛЕМІНДЕГІ ОРНЫ **13**
Ахмад М.К. ОБЗОР ПУБЛИКАЦИЙ В СБОРНИКАХ КОНФЕРЕНЦИЙ «СЕТЕВОЕ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ» ЖИВОЙ ЭПИЧЕСКОЙ ТРАДИЦИИ «ДЖАНГАРА» **18**
Темирханов Ж.М. ОТВЕТСТВЕННЫЙ ГРАЖДАНИН-СПРАВЕДЛИВЫЙ КАЗАХСТАН КАК КОНЦЕПЦИЯ ВТОРОЙ РЕСПУБЛИКИ **24**

СЕКЦИЯ I

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ

МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Атаханова Н.А. РАХЫМЖАН ОТАРБАЕВТЫҢ ТӘУЕЛСІЗДІК ТҰСЫНДАҒЫ ШЫҒАРМАЛАРЫ ТУРАЛЫ **30**
Amantaikyzy A. STYLISTIC FEATURES OF JOURNALISTIC TEXTS ON ENVIRONMENTAL TOPICS **36**
Abdirakhman Zh.Zh. EFFICIENT USE OF “COURSERA” PLATFORM TO IMPROVE STUDENTS’ LANGUAGE PROFICIENCY IN ENGLISH CLASSES AT SCHOOL **41**
Adkhambekova Y.K. EMPLOYMENT OF DIGITAL GAMES IN ELT CLASSROOM FOR GRADES 5-7 **45**
Аманжанова А. Н. ЭПОС ЖЫРЛАРЫНДАҒЫ «БАТЫР» КОНЦЕПТІСІ МЕН ҚҰРАМЫНДАҒЫ МИКРОКОНЦЕПТІЛЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ **48**
Бақтыгерей А. ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ РОМАНТИКАЛЫҚ ҚҰБЫЛЫС ПЕН ЛИРИЗМНІҢ САБАҚТАСТЫҒЫ **53**
Бимұханова Н. ЭТНОМӘДЕНИ ДҮНИЕТАНЫМДАҒЫ ТҰРМЫСТЫҚ ЛЕКСИКАНЫҢ МАҢЫЗЫ **57**
Бугунбаева Г.С. МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ГРАММАТИКЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА ОСНОВЕ НАУЧНЫХ ТЕКСТОВ: ТРАДИЦИИ И ИННОВАЦИИ **60**
Berdikulov A. V. THE SCANDINAVIAN INFLUENCE ON THE ENGLISH LANGUAGE **62**

Габдуллина Ж. Е. БОЛАШАҚ ШЕТ ТІЛДЕРІ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ КӘСІБИ БАҒЫТТАЛҒАН КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗІРЕТТІЛІГІ МЕН МЕДИА САУАТТЫЛЫҒЫ **66**
Glebov K. A. PECULIARITIES OF OLD ENGLISH TEXTS **69**
Ералиева А.А. НЕВЕРБАЛЬНЫЕ И ВЕРБАЛЬНЫЕ СРЕДСТВА КОММУНИКАЦИИ И ИХ МЕСТО В СИСТЕМЕ ЯЗЫКА **73**
Ersayn N. B.TRANSLATION TRANSFORMATIONS USED IN THE TRANSLATION OF FILONYMS **77**
Жубанова Г. Д. РОЛЬ ОРИГИНАЛЬНЫХ КУЛЬТУРО-СТРАНОВЕДЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ УСТНОЙ РЕЧИ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ **82**
Жақия Б. ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ БАТЫРЛАР БЕЙНЕСІ **91**
Зейн А. РАЗВИТИЕ ПЕРЕВОДЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В КАЗАХСТАНЕ **96**
Исимова Н. У.«ДАЛА» ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ МӘДЕНИ АСПЕКТІЛЕРІ **101**
Исламова А. С. Ф.ОҢҒАРСЫНОВАНЫҢ БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ **105**
Kazbekova A.K. PEDAGOGICAL AND LINGUISTIC PROBLEMS IN TEACHING SOUNDS IN ENGLISH **110**
Камелова М.С. Д. ИСАБЕКОВ ШЫҒАРМАЛАРЫН ОҚЫТУДЫҢ ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРІ **116**
Kabdrakhmanova G. THE PROCESS OF BORROWING PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS **124**
Қожантаева А.Г. АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ «ACTION RESEARCH» ЗЕРТТЕУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ТҮРЛЕРІ **129**
Kondybaeva L. A. APPLICATION OF A CONTEXTUAL APPROACH IN TEACHING ENGLISH GRAMMAR **134**
Kozmin V. A. SHAKESPEARE'S IDIOMS **137**
Кравцова О. В. ПРИМЕНЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННО-КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА **141**
Қалиматова А. Ж. ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҚОҒАМДАҒЫ ОРНЫ **146**
Қалиматова А. Ж. КОММУНИКАТИВТІК ЛИНГВИСТИКАДАҒЫ «АНА» КОНЦЕПТІСІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӨЗГЕРІСІ **150**
Қылышбек Н. Д. РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ НЕТРАДИЦИОННЫХ ОТНОШЕНИЙ В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ **154**
Қабдиева Ә. Б. ОҚУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ **159**
Қадыржан Б. Н. САБЫР ҚАЗЫБАЙҰЛЫ ЖӘНЕ МҰРАТ МӨҢКЕҰЛЫ **165**
Келменбетова Ә. АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ МУЛЬТФИЛЬМДЕР КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ДАМЫТУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ **171**
Мақсатова Қ. М., Машырықова Т. М. КОНЦЕПТ ДРУЖБЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ А.М. ВОЛКОВА «ВОЛШЕБНИКИ ИЗУМРУДНОГО ГОРОДА» И Ф.БАУМА «УДИВИТЕЛЬНЫЙ ВОЛШЕБНИК ИЗ СТРАНЫ ОЗ» **175**
Мусина Ж. К. ПРЕИМУЩЕСТВО ВИДЕОМАТЕРИАЛОВ КАК СРЕДСТВА ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА **180**
Mammadzada Zh. COMPOUND WORDS IN ENGLISH AND RUSSIAN LANGUAGES **189**
Мәжит Н. АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-МОРАЛЬДЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР **196**

Mukankyzy A. INNOVATIVE TECHNOLOGIES AND APPROACHES IN INTERCULTURAL COMMUNICTION **199**
Маратова Ж. С., Шыныбек А. С. ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ **202**
Нұржанова Р. Қ. ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ПРОЗАЛАРДАҒЫ ЖАЛПЫАДАМЗАТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР КӨРІНІСІ **206**
Өтегалиева І. А. КӘСІБИ ДИСКУРСТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ БАСЫМДЫҚТАРЫ **211**
Өмірбекова Н. Ө. СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ПУБЛИЦИСТИКАСЫ **220**
Өмірбек С. К. ЖАЛҒЫЗДЫҒЫ ЖАРАСҚАН ЖАЗУШЫ... **224**
Рахимова А.А. ВОПРОСЫ САМООЦЕНКИ В ФОРМИРОВАНИИ ИМИДЖА В КАЗАХСТАНЕ **226**
Рыскалиева Д. М. СИНХРОНДЫ АУДАРМАДА АУДАРМА СТРАТЕГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ **230**
Салымова А. ӘДЕБИЕТТЕГІ АВТОРЛЫҚ ПОЗИЦИЯ ЖӘНЕ ТАРИХИ-КӨРКЕМДІК ШЕШІМ **236**
Сатыбалдиева Н. ҒҰРЫПТЫҚ ФОЛЬКЛОРДАҒЫ МИФТІК ТАНЫМНЫҢ САЛТ-ДӘСТҮРМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ **242**
Сағидоллаева Б. С. ПОЭЗИЯ ОҚУДЫҢ ЖАҢА ҚҰРАЛЫ **246**
Салимжанов Б. Е. ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ: CHATGPT-ДІҢ МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН ҚАЙШЫЛЫҚТАРЫ **249**
Төремұрат А.Е. ЖАС ҰРПАҚТЫ ОТАНШЫЛДЫҚ РУХТА ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ МАХАМБЕТ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІГІ **253**
Таласпаева А. А. КАТЕГОРИЯ РОДА В ДРЕВНЕАНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ **257**
Urakhaeva K. Zh. PROBLEMS OF TRANSLATION HUMOR **261**
Хамидулла С. Х. ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF ONLINE TEXT TRANSLATORS **269**
Эзжанова Г.А. ЛИНГВОКРЕАТИВТІ АСПЕКТ АҒЫЛШЫН ТІЛДІ БҰҚАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ, БРИТАНДЫҚ ЖӘНЕ СОЛТҮСТІК АМЕРИКАЛЫҚ БАҚ-ҒЫ ТІЛДІК ОЙЫН **273**

СЕКЦИЯ II

ФИЗИКА - МАТЕМАТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАРЫ
ФИЗИКА – МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫ МЕН АКТ – НЫҢ ЗАМАНАУИ МӘСЕЛЕЛЕРІ
/ СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФИЗИКИ И МАТЕМАТИЧЕСКИХ НАУК И ИКТ

Bakangali U., Zhaukumova Sh. S., Zhumabekova A.S. THE ROLE OF THE CONCEPT OF ALGEBRAIC CLOSED FIELD THEORY IN THE DEVELOPMENT OF LITERACY OF STUDENTS OF MATHEMATICAL SPECIALITIES **278**
Balmagambetov A. FUNDAMENTALS AND APPLICATIONS OF 3D TECHNOLOGY **281**
Абжаппар Н. АДАПТИВТІ БІЛІМ БЕРУДЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ҚОЛДАНУ **285**
Абишева М. ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДА ҚОЛДАНУ **290**

Аманжолова А. КВАНТТЫҚ НҮКТЕНІҢ ҚОЛДАНЫЛУЛАРЫ **294**
Айдар Б. РАЗРАБОТКА ИНСТРУМЕНТА: ДИАГНОСТИКА И РЕШЕНИЕ ТЕХНИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ НА КОМПЬЮТЕРЕ **298**
Арымбеков Б. ТОЛЫҚТЫРЫЛҒАН ШЫНАЙЫЛЫҚПЕН ФИЗИКА ПӘНІНЕ АРНАЛҒАН ИНТЕРАКТИВТІ ЗЕРТХАНАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕНІ САРАЛАУ **304**
Әлібек А. БІЛІМ БЕРУДЕ РОБОТОТЕХНИКАНЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ **311**
Барабанов О. РАЗРАБОТКА ВЕБ ПРИЛОЖЕНИЯ "MASTERS.KZ" С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ АКТУАЛЬНЫХ ВЕБ ТЕХНОЛОГИЙ **314**
Беркінов А. ИССЛЕДОВАНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ РАЗЛИЧНЫХ АЛГОРИТМОВ РАСПОЗНАВАНИЯ ОБЪЕКТОВ НА ИЗОБРАЖЕНИЯХ В РАЗЛИЧНЫХ УСЛОВИЯХ ОСВЕЩЕНИЯ **322**
Борисова Ә. IT ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ КӨРСЕТКІШТІК ТЕҢДЕУЛЕР МЕН ТЕҢСІЗДІКТЕРДІ ШЕШУ **328**
Горяева В. МОДЕЛЬ ОДНОРОДНОЙ ДВОЙНОЙ МАГНИТНОЙ ТРУБКИ **333**
Дариева Г. МАТЕМАТИКА ЖӘНЕ ФИЗИКА ПӘНДЕРІН ОҚЫТУДА IT ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ТАБЫСТЫ ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ **339**
Еламанов Б. С. МӘТІНДІК ЕСЕПТЕРДІ ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ ӘДІСПЕН ШЕШУ **343**
Ержігіт А. ҮЗДІКСІЗ БІЛІМ БЕРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ ОНЛАЙН КУРСТАРДЫ ДАМЫТУ **346**
Жолдас Р., Жарылқасынов А. 2D-МОДЕЛИРОВАНИЕ. СОЗДАНИЕ ИГРЫ НА ЯЗЫКЕ ПРОГРАММИРОВАНИЯ PYTHON **350**
Жуматаев Р. ИССЛЕДОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ ПЕРЕДАЧИ ДАННЫХ В БЕСПРОВОДНЫЕ СЕТИ **357**
Каптагаева З. МЕКТЕПТЕ МАТЕМАТИКАНЫ ОҚУ КЕЗІНДЕ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ОЙЛАУДЫ ДАМЫТУ ҚАЖЕТТІЛІГІН ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДАМУЫН БАҒЫТТАУ **366**
Калешов Е. КИБЕРҚАУІПСІЗДІК. FILTERING. FIREWALL **370**
Куанбаева А., Қарасай К. ОҚУШЫЛАРДЫ НЕГІЗГІ МЕМЛЕКЕТТІК ЕМТИХАНҒА ДАЙЫНДАУ ҮШІН ИНТЕРАКТИВТІ ОҚУЛЫҚПЕН ӘДІСТЕМЕЛІК ҚАМСЫЗДАНДЫРУ **374**
Куандык А. ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА РАЗВИТИЕ ПРОФЕССИЙ В IT-СЕКТОРЕ **378**
Куандыков Н. ЭЛЕКТРОНДЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ САТУҒА АРНАЛҒАН АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕНІ ӘЗІРЛЕУ **381**
Куандыкова Э. МАРКОВИЦ МОДЕЛІ: МАТЕМАТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР ЖӘНЕ КОМПЬЮТЕРЛІК ІСКЕ АСЫРУ **388**
Қыдырбаева А. ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЖАЯУ ЖҮРЕТІН РОБОТТЫ БАСҚАРУДАҒЫ РӨЛІ: ПЕРСПЕКТИВАЛАР МЕН ҚИЫНДЫҚТАР **395**
Құдабаева А. ИНФОРМАТИКА САБАҒЫНДАҒЫ МОБИЛЬДІ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ЖАҢА МҮМКІНДІКТЕРІ **398**
Мағауия Ә. ВЕБ-САЙТТЫ ҚОРҒАУ **401**
Махамбет Е. КӨПЖАҚТАРДЫҢ ҚИМАЛАРЫН САЛУДЫҢ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯСЫ **408**
Мұхан Ә. БІЛІМ БЕРУ ОРТАЛЫҚТАРЫНЫҢ АҚПАРТТЫҚ ЖҮЙЕСІ БОЙЫНША ВЕБ-САЙТТЫ ӘЗІРЛЕУ **413**
Мұхтар М., Жаукумова Ш. МЕКТЕПТЕ МАТЕМАТИКА ЖӘНЕ ИНФОРМАТИКА ОЛИМПИАДАСЫНА ҚОЙЫЛАТЫН НЕГІЗГІ ТАЛАПТАР **418**

Нұрғалиева Л. РАЗВИТИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ НА СОВРЕМЕННЫХ УРОКАХ МАТЕМАТИКИ С УЧЕТОМ ЦЕННОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ПОДХОДА **421**

Оразбай Н. КОМПЬЮТЕРЛІК БАҒДАРЛАМАЛАРДЫ ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДА ПАЙДАЛАНУДЫҢ МАҢЫЗЫ **426**

Өтеш А., Серикова А. ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМДІ ЖЕТІЛДІРУДІҢ КОНЦЕПТУАЛЬДЫ НЕГІЗДЕРІ **430**

Рамазан Р. БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМЫТУДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ РӨЛІ **433**

Рашитов Р. LARAVEL ЖӘНЕ BOOTSTRAP НЕГІЗІНДЕГІ ВЕБ-ҚОСЫМШАЛАРДЫҢ ҚАУІПСІЗДІГІ: ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҚАУІПТЕР МЕН ҚОРҒАНЫС ӘДІСТЕРІН ТАЛДАУ **437**

Сабитаева М. SMART EDUCATION АЯСЫНДА «ВЕБ-ПЛАТФОРМАДАҒЫ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚЫТУ» КУРСЫ БОЙЫНША АҚПАРАТТЫҚ ОРТА ҚҰРУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕР МЕН ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ **441**

Салхаден Райхан КЕЙБІР АЛГЕБРАЛЫҚ ЕСЕПТЕРДІ ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРДІҢ КӨМЕГІМЕН ШЫҒАРУ **446**

Саназар Г. РОБОТОТЕХНИКА БОЙЫНША ҮЙІРМЕ ЖҰМЫСТАРЫНДА ИНТЕРАКТИВТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ: ОЗЫҚ ТӘЖІРИБЕЛЕР МЕН МЫСАЛДАР **450**

Сарсенбаев А. СОЗДАНИЕ ЧАТ-БОТА ДЛЯ ПРОГНОЗИРОВАНИЯ НА ОСНОВЕ РАЗРАБОТКИ АЛГОРИТМОВ МАШИННОГО ОБУЧЕНИЯ **456**

Сағытжан Е. PYTHON – ПРОГРАММАЛАУ ТІЛІ **462**

Сәлімжанқызы Б. МАТЕМАТИКАЛЫҚ МОДЕЛЬДЕУ НЕГІЗІНДЕ МЕКТЕП МАТЕМАТИКА КУРСЫНЫҢ ҚОЛДАНБАЛЫ БАҒЫТТЫЛЫҒЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ **467**

Сырымова Д. STEM БІЛІМ БЕРУДЕГІ ПӘНАРАЛЫҚ ҚАТЫНАС (7-9 СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА АРНАЛҒАН «ИНЖЕНЕРИЯҒА КІРІСПЕ» КУРСЫН ЖҮРГІЗУ ТӘЖІРИБЕМНЕН) **474**

Теміртас Н., Иярова А. АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР КӨМЕГІМЕН 8-СЫНЫПТЫҢ «ЖЫЛУ ҚҰБЫЛЫСТАРЫ» ТАРАУЫН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ **481**

Тотаева Н. ИНФОРМАТИКАНЫ ОҚЫТУДА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ ҚҰРАЛДАРЫН ҚОЛДАНУ АДАМНЫҢ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІН КҮШЕЙТУ (ӘДЕБИЕТЕРГЕ ШОЛУ) **485**

Тоханов Д. НЕГІЗГІ ЖӘНЕ ОРТА МЕКТЕПТЕ ОҚУ ПРОЦЕССІНДЕ БІЛІМ САПАСЫН АРТЫРУ ЖОЛДАРЫ **488**

Тулегенова А. МЕКТЕПТЕ ОҚУ ПРОЦЕССІНДЕ БЖБ ЖӘНЕ ТЖБ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ **491**

Чернова Л. ПРИМЕНЕНИЕ ЛОГАРИФМОВ И РЕШЕНИЕ ЛОГАРИФМИЧЕСКИХ УРАВНЕНИЙ В КОНТЕКСТЕ РЕАЛЬНОГО МИРА И СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ **494**

Ыбырай Н. ФИЗИКАЛЫҚ ОЛИМПИАДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖЕКЕ БІЛІМ БЕРУ ТРАЕКТОРИЯСЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ **498**

СЕКЦИЯ III

ӘЛЕУМЕТТІК - ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ ӨНЕР САЛАСЫНДАҒЫ ЖАҢА ТЕНДЕНЦИЯЛАР / НОВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В ОТРАСЛЕ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК И ИСКУССТВА

Ажгулова А. ТЕЧЕНИЯ И НАПРАВЛЕНИЯ СОВРЕМЕННОГО МУЗЫКАЛЬНОГО ИСКУССТВА **503**
Айса И. М.А.ИСЕНОВ ЖӘНЕ МҰНАЙ ӨНДІРІСІ **507**
Аманғалиев А.Д. ШОҚАН УӘЛИХАНОВ **514**
Асанова А. Х. ДОСМҰХАМЕДОВ АТЫНДАҒЫ АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫНАН **524**
Абубекерова В.Ш. МЕТОДИКА РАЗРАБОТКИ РЕДИЗАЙНА ТАНЦЕВАЛЬНОЙ КОМАНДЫ **530**
Bondarev K, Redko A, NATIONAL-CULTURAL DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN IN THE VIRLINE YEARS **533**
Булеева А.И. МАХАМБЕТ ӨТЕМІСҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ДРАМА ТЕАТРЫНЫҢ ТАРИХЫ **540**
Дюсенгалиева З.Т. К ВОПРОСУ О ВЛИЯНИИ СМИ НА МЕЖЭТНИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ **544**
Ерболұлы С. МҰРАТ МӨҢКЕҰЛЫНЫҢ ӨМІРБАЯН ДЕРЕКТЕРІ **549**
Ермекқали Н.Н. КЕҢЕС БИЛІГІНІҢ ИСЛАМ ДІНІНЕ ҚАРСЫ ҰСТАНҒАН САЯСАТЫ **552**
Есенбулатқызы Г. ГУРЬЕВ КЕҢЕС-ПАРТИЯ МЕКТЕБІ ТАРИХЫНАН **556**
Жәмел А.М. КӨШПЕЛІ ХАЛЫҚТАРДЫҢ КӨРКЕМ ӨНЕР ТУЫНДЫЛАРЫНЫҢ МАЗМҰНЫНДАҒЫ ЗООМОРФТЫҚ СЮЖЕТТЕРДІҢ БЕЙНЕЛЕНУІ **560**
Жұмабай С.С. МЕМЛЕКЕТТІК САЯСАТТА PR ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ **564**
Баком И. АЛАШОРДА ТАРИХЫ: ШЕТЕЛДІК ДЕРЕК КӨЗДЕРІНДЕ **568**
Кереева Ф, Қайырбек Н. АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫ ОҚЫҒАН ОРАЛ РЕАЛЬДЫҚ УЧИЛИЩЕ ТАРИХЫ **571**
Климова Д.А. КРАТКИЙ ОБЗОР РАБОТЫ «ЛЕТНЕЙ ШКОЛЫ МОЛОДЫХ МОНГОЛОВЕДОВ – 2023» **576**
Козлюк Н.Д. МЕТОДИКА РАЗРАБОТКИ ДИЗАЙН-ПРОЕКТА ФИРМЕННОГО СТИЛЯ ДЛЯ СОВРЕМЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ ОБЩЕСТВЕННОГО ПИТАНИЯ **581**
Құбашева Ә. ЭФИРГЕ АЛДЫН АЛА ДАЙЫНДЫҚ КЕЗЕҢІ **584**
Куандыков Д.Т. ЖАСТАР МЕН ҒЫЛЫМ: БҮГІН ЖӘНЕ БОЛАШАҚ **588**
Махахова А.С. БАҚТЫГЕРЕЙ АХМЕТҰЛЫ ҚҰЛМАНОВ: БІЛІМ МЕН МӘДЕНИЕТТІ ДАМЫТУҒА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ ЖӘНЕ ҚЫЗМЕТІ **593**
Наурызбай А. ФОРТЕПИАНО МУЗЫКАСЫН ҚАБЫЛДАУ АРҚЫЛЫ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ **601**
Нұрболат П. НҰРҒИСА ТІЛЕНДИЕВ ЖӘНЕ ОНЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ **605**
Орынбаев Ғ. АТЫРАУ ЖЕРІНДЕ БОЛҒАН ХАЛЫҚ ҚОЗҒАЛЫСТАРЫ ТАРИХЫНАН **609**

Орынбасаров А.О. ҚАЗАҚТЫҢ ТАРИХИ ТУЛАРЫ ТУРАЛЫ **612**
Полькина А.В. ИННОВАЦИОННЫЙ ДИЗАЙНЕРСКИЙ ПОДХОД В СФЕРЕ РАЗРАБОТКИ ФИРМЕННОГО СТИЛЯ СПОРТИВНОГО КЛУБА ПО ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ГИМНАСТИКЕ «ЗОЛОТАЯ ЛАСТОЧКА» **618**
Сапарбек Д.Ж. ҚАЗІРГІ ЖАСТАРДЫҢ БІЛІМ МЕН ҒЫЛЫМҒА ТАЛПЫНЫСЫ **623**
Серикова А.А. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БАЛАЛАР БАСЫЛЫМДАРЫ: ДАМУ ТАРИХЫ МЕН БОЛАШАҒЫ **627**
Серікқалиева А. ҚАЗАҚТЫҢ ХАЛЫҚ МЕДИЦИНАСЫНДАҒЫ ДІНИ НАНЫМ-СЕНІМДЕРГЕ НЕГІЗДЕЛГЕН ЕМДЕУ ТҮРЛЕРІ **635**
Танатұлы І. ПРОФЕССИЯ УЧИТЕЛЬ МУЗЫКИ, ОПЫТ И ПЕРСПЕКТИВЫ **638**
Тургунова А.К. ОСОБЕННОСТИ ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ НА ПРИМЕРЕ ТАТАРСКОГО ЭТНОСА СЕВЕРО - КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ **644**
Утемис Н.У. БАТЫС АЛАШ ӘСКЕРИ КОМИССАРЫ - САБЫР САРЫҒОЖИН **647**
Хабанова Э.С. АЛТАЙСКАЯ ГИПОТЕЗА И РАБОТЫ В.Л. КОТВИЧА В ОБЛАСТИ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ **652**
Хараев Р.Ю. ПЕРИОДИЗАЦИЯ ОЙРАТО-КАЗАХСКИХ ОТНОШЕНИЙ **654**
Шыныбаев И.Т. АЛАШОРДА БАТЫС БӨЛІМІНІҢ КӨШБАСШЫЛАРЫНЫҢ РУХАНИ МҰРАСЫ **656**
Тургунова А. К. ОСОБЕННОСТИ ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ НА ПРИМЕРЕ ТАТАРСКОГО ЭТНОСА СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ **663**

«ЖАСТАР МЕН ҒЫЛЫМ: БҮГІНГІ МЕН БОЛАШАҒЫ»
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯ
МАТЕРИАЛДАР **ЖИНАҒЫ**

СБОРНИК

МАТЕРИАЛОВ МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ **«МОЛОДЕЖЬ И НАУКА: НАСТОЯЩЕЕ И БУДУЩЕЕ»**

INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE **"YOUTH AND SCIENCE: TODAY AND THE FUTURE" PROCEEDINGS**

“SvetoCopy” қағазы. Пішімі А4. Көлемі 84,125 б.т.
Таралымы 300 дана

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің
баспа орталығында басып шығарылды.

Техникалық редакторы: Батыргалиева Салтанат
Мұхабасын жасағандар: Төкешов Алтынбек
Түптеген: Жамбылов Маркс